

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE DE
BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES
ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES
BALKANIQUES

IV

BEOGRAD 1973

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

КООРДИНАЦИОНИ МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА
БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК КООРДИНАЦИОНОГ МЕЂУАКАДЕМИЈСКОГ
ОДБОРА ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И
УМЕТНОСТИ СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

IV

Уредник

Академик ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

Председник Координационог међуакадемијског одбора
за балканологију и Директор Балканолошког института

Секретар

НИКОЛА ТАСИЋ

Виши научни сарадник
Балканолошког института САНУ

Редакциони одбор

Из Југославије: ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ БЕНАЦ,
ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ, МИЛУТИН ГАРАШАНИН, БРАНИМИР ГУШИЋ, МИХАИЛ
ПЕТРУШЕВСКИ, НИКОЛА ТАСИЋ

Из иностранства: МІНАИЛ ВЕРЗА, Букурешт (Румунија), ІVAN DUJSEV, Софија
(Бугарска), CHARALAMBOS FRAGISTAS, Солун (Грчка), HALIL İNALCIK,
Анкара (Турска), JOZSEF FERENYI, Будимпешта (Мађарска)

БЕОГРАД 1973.

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE DE
BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES
ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT DES ETUDES
BALKANIQUES

IV

Rédacteur

Académicien VASA ČUBRILOVIĆ

Président du Comité Interacadémique de balkanologie et
Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

NIKOLA TASIĆ

maître de recherches de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

De Yougoslavie: DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, FRANJA BARIŠIĆ, ALOJZ BENAC, VASA
ČUBRILOVIĆ, MILUTIN GARAŠANIN, BRANIMIR GUŠIĆ, MIHAIL PETRUŠEVSKI,
NIKOLA TASIĆ

De l'étranger: MIHAIL BERZA, Bucarest (Roumanie), IVAN DUJČEV, Sofia (Bulgarie)
CHARALAMBOS FRAGISTAS, Thessalonique (Grèce), HALIL INALCIK, Ankara
(Turquie), JOZSEF PERENYI, Budapest (Hongrie)

BEOGRAD 1973.

Ovaj broj časopisa *Balkanica* štampan je zahvaljujući finansijskim sredstvima koja je obezbedila Republička zajednica za naučni rad SR Srbije

IZDAJE
SRPSKA AKADEMIJA NAUKA I UMETNOSTI,
KOORDINACIONI MEDJUKADEMIJSKI ODBOR
ZA BALKANOLOGIJU,
BALKANOLOŠKI INSTITUT

TIRAŽ: 1000 PRIMERAKA

ŠTAMPA
„NAUČNO DELO“
BEOGRAD, VUKA KARADŽIĆA 5

Na osnovu mišljenja Republičkog sekretarijata za kulturu SRS, broj 413-834-/73-02 od 13. XII 1973. godine, ova knjiga oslobođena je plaćanja posebnog republičkog poreza na promet proizvoda i usluga u prometu.

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
OUVRAGES SPÉCIAUX

	Страна
<i>Georgi Georgiev</i> , Über die materielle und geistige Kultur der ältesten Ackerbauer und Viehzüchter in Bulgarien — — — — —	1
<i>Nikola Tasić</i> , The Problem of »Mycenean influences« in the Middle Bronze Age Cultures in the Southeastern part of the Carpathian Basin — — — — —	19
<i>Dragoslav Srejović</i> , Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians — — — — —	39
<i>Zef Mirdita</i> , Das Christentum und seine Verbreitung in Dardanien —	83
<i>Salih H. Alić</i> , Der Neumanichaeismus und verwandte hetherodoxe Bewegungen in Vorderasien — — — — —	95
<i>Georg Wild</i> , Die Darstellung des bogumilischen »Perfectus« auf den mittelalterlichen Grabdenkmälern (stećci) Bosniens und der Herzegowina — — — — —	111
<i>Dragoljub Dragojlović</i> , Bogomilisme et mouvements hérétiques dualistes du Moyen Age — — — — —	121
<i>Milan Loos</i> , »L'Église bosnienne« dans le contexte du mouvement hérétique européen — — — — —	145
<i>Verena Han</i> , Fifteen and Sixteen Century Trade in Glass between Dubrovnik and Turkey — — — — —	163
<i>Bogumil Hrabak</i> , Transactions commerciales des habitants locaux et des étrangers à Chilia selon les cas survenus au cours d'une année (1360—1361). — — — — —	179
<i>Aleksandar Matkovski</i> , L'Islam aux yeux des non-Musulmans des Balkans — — — — —	203
<i>Josip Vuturac</i> , Arhiv propagande u Rimu i povijest Južnih Slavena	213
<i>Климент Цамбазовски</i> , Бугарски баштовани као печалбари у кнежевини Србији — — — — —	225
<i>Борђе Игњатовић</i> , Неофит Хилендарски и Србија — — — — —	239
<i>Десанка Тодоровић</i> , Питање успостављања дипломатских односа између краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и републике Турске (1923—1925) — — — — —	265
<i>Петар Милосављевић</i> , Јужнословенске револуционарне групе у Русији (1917—1920) — — — — —	291

	Страна
<i>Živko Avramovski</i> , La Politique anglaise envers l'Albanie (1918—1924)	325
<i>Вук Винавер</i> , Коммунистическая партия Югославии и югославо-болгарские отношения в период между двумя мировыми войнами	347
<i>Душан Лукач</i> , Германия и страны юго-восточной Европы в период подготовки и начала итальянской агрессии на Грецию в 1940 году	381
<i>М. А. Мунтян</i> , Обсуждение дунайского вопроса на конференциях представителей великих держав летом — осенью 1945 года	405
<i>Jerzy Pawłowicz</i> , Osnivanje i delatnost sveslovenskog komiteta u Moskvi za vreme drugog svetskog rata	439
<i>Branimir Gušić</i> , Wer sind die Morlaken im adriatischen Raum?	453
<i>Marijana Gušić</i> , Šta je covercerium kraljice Beloslave?	465
<i>Jovan F. Trifunovski</i> , Les Chops en Macédoine	495
<i>Dragoslav Antonijević</i> , La Méthode historique comparée dans l'Etude des migrations pastorales	511
<i>Јован В. Ђурић</i> , Картографско виђење централног дела Балканског полуострва (XVII—XIX век)	523
<i>Đurica Krstić</i> , Peace-making according to Customary Law in Montenegro	541
<i>Miodrag V. Stojanović</i> , Chanteurs des poèmes épiques haïdouques et clephtes	555
<i>Dragutin Mićović</i> , O arbanaškim krajišničkim pesmama i njihovom odnosu prema bosanskohercegovačkoj muslimanskoj epskoj poeziji	577
<i>Dragutin Mićović</i> , Bibliografija komparativnog istraživanja srpskohrvatske muslimanske i arbanaške krajišničke epike	611
<i>Dejan Bogdanović</i> , Les Etymologies iraniennes des orientalismes dans la langue serbo-croate	631

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, RECENSIONS, COMPTE-RENDUS

<i>М. В. Стојановић</i> : Revue des Etudes Sud-Est Européennes, Tome X (1972).	639
<i>Д. Антонијевић</i> : Zeitschrift für Balkanologie, Jahrgang VIII, Heft 1 und 2, München 1971/72.	640
<i>В. Хан, Ђ. Крстић</i> : AIESEE Bulletin, X, 1 (1972). Bucarest	641
<i>К. Џамбазовски</i> : Études balkaniques (1927). Sofia.	643
<i>М. Павловић</i> : Les Etudes balkaniques tchécoslovaques, IV (1927). Prague	644
<i>О. Зиројевић</i> : Güney-Dogu Avrupa araştırmaları dergisi, 1, Istanbul Univerzitesi Edebiyat Fakültesi (1972)	647
<i>З. Мирдита</i> : Monumentet 1—2 (1971) Tiranë	647
<i>Д. Мићовић</i> : Gjurmime Albanologjike Seria e shkencave filologjike I—1971, Prishtinë 1972.	655
<i>Д. Мићовић</i> : Gjurmime Albanologjike, Folklor dhe etnologji, Prishtinë 1971.	656
<i>Д. Антонијевић</i> : Prilozi za orijentalnu filologiju XVIII/XIX (1968—1969), Sarajevo 1973.	658
<i>М. В. Стојановић</i> : Abords balkaniques de la création populaire, Narodno stvaralaštvo — Folklor, I—X, 1962—1971, Beograd	658

<i>M. Vanku:</i> Mihai Berza, Nicolae Iorga — Choix de Textes, București 1972. — — — — — — — — — —	662
<i>H. M. Lorscheider:</i> Ferdinand Schevill, The History of the Balkan Peninsula, New York 1971. — — — — — — — — — —	663
<i>Lj. Maksimović:</i> Joanis Tarnanidis, Τὰ προβλήματα τῆς Μητροπόλεως Καρλοβυκίων κατὰ τὸν 17 ^ο αἰώνα καὶ ὁ Ἰόβαν Ραίιτς, 1726—1801 — — — — — — — — — —	665
<i>M. V. Stojanović,</i> Joanis Papadrianos, Ἐνας μεγάλος Κοζανίτης ἀπόδημος: Εὐφρόνιος Ραφαήλ Παπαγιαννούσης-Πρόποβιτς — — — — — — — — — —	667
<i>M. Vanku:</i> Miron Constantinescu, Constantin Daicoviciu, Stefan Pascu, Histoire de la Roumanie — — — — — — — — — —	667
<i>V. Han:</i> Andrej Andrejević, Aladža džamija u Foči (Aladža Mosque in Foča) — — — — — — — — — —	669
<i>G. M. Wilson:</i> C. A. Macartney, The Hapsburg Empire 1790—1918. — — — — — — — — — —	670
<i>Л. Алексић-Пејковић:</i> И. С. Достян, Россия и балканский вопрос — — — — — — — — — —	671
<i>Д. Лукач:</i> Людмила Живкова, Англо-турските отношения 1933—1939. — — — — — — — — — —	675
<i>D. Antonijević:</i> Mirjana Maluckov, Narodna nošnja Rumuna u jugoslovenskom Banatu (The National costume of Rumanians inhabiting the Yugoslav Banat) — — — — — — — — — —	677
<i>D. Antonijević:</i> Vojin Matić, Zaboravljena božanstva (Forgotten Gods) — — — — — — — — — —	679
<i>Б. Крстић:</i> Никола Павковић, Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата — — — — — — — — — —	681
<i>M. Pavlović:</i> G. V. Pellegrini, Friuli preromano e romano, Udine 1960. — — — — — — — — — —	684
<i>M. B. Стојановић:</i> Љубовни народни песни — — — — — — — — — —	686
<i>M. B. Стојановић:</i> Ц. Органџиева, Осврт врз изучувањата на настапувањето и развитокот на јужнословенската епика до 1920. година — — — — — — — — — —	687
<i>M. V. Stojanović:</i> Bibliografie Československe balkanistiky za léta 1969—1971. — — — — — — — — — —	689
<i>V. Han:</i> Меѓународни научни skup »Balkanske teme«, Santa Barbara, Kalifornija 1973. — — — — — — — — — —	690
<i>D. Antonijević:</i> Ohridski simpozijum o balkanskom folkloru (1973). — — — — — — — — — —	691
<i>M. Д. Савић:</i> Simpozijum o srpsko (jugoslovensko)-rumunskim uzajamnostima u oblasti narodne književnosti, Pančevo 1972. — — — — — — — — — —	692
<i>I. Ђорђевић:</i> Moravska škola i njeno doba — L'École de la Morava et son temps — Symposium de Resava 1968. — — — — — — — — — —	696
<i>M. Vanku:</i> Radovi simpozijuma — Actele simpozionului (Vršac, 1970) — — — — — — — — — —	698
<i>D. Antonijević:</i> Izveštaj o radu međuakademijskog koordinacionog odbora za balkanologiju za 1972. godinu — — — — — — — — — —	702
<i>E. Šebić:</i> Compte-rendu du Centre de recherches balkanologiques — — — — — — — — — —	704
<i>T. Vasić:</i> Balkanološki institut Univerziteta u Nišu — — — — — — — — — —	710
<i>D. Lukač:</i> Pripreme za izradu Zbornika »Velika ekonomska kriza« 1929—1933. — — — — — — — — — —	713
<i>V. Čubrilović:</i> Izveštaj o radu Balkanološkog instituta za 1972. — — — — — — — — — —	714
<i>D. Antonijević:</i> Pripreme za III Kongres balkanologa — — — — — — — — — —	726
Les Thèmes du III ^e Congrès Internationale des études balkaniques et Sud-Est Européennes — — — — — — — — — —	726

Georgi GEORGIEV
Sofija

UBER DIE MATERIELLE UND GEISTIGE KULTUR DER ALTESTEN ACKERBAUER UND VIEHZUCHTER IN BULGARIEN*

Bulgarien hat sich durch seine beachtlichen archäologischen Denkmäler ein durchaus berechtigtes Ansehen erworben. Die alljährlich in verschiedenen Landesteilen durchgeführten planmäßigen und Rettungsausgrabungen ermögligten die Entdeckung der verschiedenartigsten Denkmäler und Funde. Manche davon haben eine große wissenschaftliche Bedeutung, andere gehören zu den wertvollsten Kunstwerken und sind daher weit bekannt. Die Wissenschaftler in aller Welt bringen in letzter Zeit diesen Denkmälern ein durchaus begründetes Interesse entgegen.

Bulgarien ist ein Land, in dem hochentwickelte alte Kulturen geblüht haben. In der Umgebung jedes besiedelten Ortes kommen archäologische Denkmäler vor. Viele der heutigen bulgarischen Städte und Dörfer sind aus den Überresten älterer antiker oder mittelalterlicher Orte entstanden. Die Hauptstadt Sofia blickt auf eine tausendjährige Geschichte zurück. Ihr Zentrum erstreckt sich über die Ruinen des antiken Serdica, des mittelalterlichen Sredec (Triadica). Diese Städte entstanden auf den Resten einer prähistorischen Siedlung aus dem Chalkolithikum, d.h. aus dem 4. Jahrtausend v.u.Z.¹ Im östlichen Stadtteil lag die älteste neolithische Siedlung aus dem 6. bis 5. Jahrtausend v.u.Z.²

* Vortrag im Züricher, Berner und Basler Zirkel für Urgeschichte und Frühgeschichte im November 1972. Vgl. Neue Züricher Zeitung, Donnerstag, 14. Dezember 1972, Mittagsausgabe Nr. 585.

¹ Георги Ил. Георгиев, Останки от първобитно селище в центъра на София, ИАН, XXII, 1959, 329 ff.

² Н. Петков, Неолитно селище край село Слатина, Археология, I, 1959, 1—2, 100; ders., Нови данни за неолитната култура край София, Археология, III, 1961, 3, 64 ff.; ders., Рисуваният орнамент в Софийското поле и близката му околност, Археология, IV, 1962, 3, 43 ff.; М. Стапчева и М. Гаврилова, Човешки глинени фигурки от неолитното селище в София, Археология, III, 1961, 3, 73 ff.

Da Bulgarien an einem wichtigen Kreuzweg liegt, vollzogen sich in diesem Raum im Laufe der Jahrhunderte die kulturellen Beziehungen zwischen den Stämmen und Völkern von Ost und West, Nord und Süd. In bestimmten geschichtlichen Zeitaltern lag das Landesgebiet Bulgariens am Rand der weltgeschichtlichen Kulturen, in anderen Zeitabschnitten, z.B. im prähistorischen Zeitalter, vor allem im 6. bis 4. Jahrtausend v.u.Z., war es dagegen ein Mittelpunkt einer hochentwickelten Kultur der ersten Ackerbauer und Viehzüchter, die ungerechtfertigt und häufig auch oberflächlich, als »primitiv« bezeichnet wird. Auf diesem Landesgebiet ist später die bodenständige Kultur der alten Thraker entstanden, dort wurde im Jahre 681 der Erste Bulgarische Staat gegründet, dessen Schrifttum die anderen slawischen Völker übernahmen. Die Feierlichkeiten anlässlich des 1300. Gründungsjahres stehen bevor.

In den letzten 28 Jahren haben die bulgarischen Archäologen zahlreiche bedeutende Denkmäler der materiellen und geistigen Kultur aus allen archäologischen Zeitaltern mit großer wissenschaftlicher Sorgfalt ausgegraben und untersucht. Diese Denkmäler zeugen eindeutig für das intensive kulturelle Leben im Laufe der Jahrhunderte im heutigen Bulgarien.

Zu den größten wissenschaftlichen Entdeckungen gehören zweifellos die Funde aus dem Bereich der *Urgeschichte*. Ausgegraben und untersucht wurden Höhlen, Siedlungen und Nekropolen, die ein reichhaltiges archäologisches Material zur Klärung wichtiger Probleme der Urgeschichte in Bulgarien und der allgemeinen Urgeschichtswissenschaft geliefert haben. Es wurden urgeschichtliche Kulturen entdeckt, über deren Existenz früher keine Vermutungen bestanden.

Der wissenschaftliche Wert der in Bulgarien entdeckten urgeschichtlichen Depot- und Einzelfunde wird durch die sicheren stratigraphischen Angaben, im Vergleich zu ähnlichen Funden aus anderen Ländern, wesentlich erhöht. Es ist bekannt, in welchen Kulturschichten und in welcher Tiefe die Funde entdeckt wurden, wodurch sie mit annähernder Genauigkeit relativ oder absolut zu datieren sind. Auf Grund der in dieser Weise erschlossenen urgeschichtlichen Funde ist eine sichere Periodisierung der Kultur der ältesten Ackerbauer und Viehzüchter aufzustellen, die die Gebiete Bulgariens in fernster Vergangenheit besiedelt haben. Diese Periodisierung ist in dem von uns geschaffenen sogenannten *chronologischen System von Karanovo* enthalten, das sich unter den Fachleuten Anerkennung erworben hat.³ Es dient als Standard für die kulturelle Entwicklung im Neolithikum, Chalkolithikum und in der

³ G. I. Georgiev, Kulturgruppen der Jungstein -- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 1961, 45 ff. und die farbige Tabelle am Ende der Abhandlung.

ersten Hälfte der Bronzezeit, und zwar konkret in Südbulgarien und allgemeiner in Südosteuropa. Der absolute chronologische Rahmen dieses Systems — 6.-3. Jahrtausend v. u. Z. — ist keine Kalenderangabe, sondern eine annähernde Datierung mit Hilfe des Radiokarbonverfahrens C 14 im Laboratorium des Zentralen Institute für alte Geschichte und Archäologie der Deutschen Akademie der Wissenschaften in Berlin (Deutsche Demokratische Republik), wobei die in letzter Zeit vorgenommenen Korrekturen nicht berücksichtigt sind. Danach wird das Alter der urgeschichtlichen Kulturen noch mehr erhöht.⁴

Das chronologische System von Karanovo wurde zum ersten Mal im Jahre 1947 aufgestellt.⁵ Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Karanovo-Siedlungshügels, nach dem das System benannt wurde, und anderer Siedlungshügel vor allem in Südbulgarien, z.B. des Azmak-Siedlungshügels bei Stara Zagora und des Siedlungshügels in Kazanlak, die in den Jahren 1960 bis 1971 unter unserer Leitung gänzlich freigelegt wurden, bestätigten die Reihenfolge der Kulturschichtungen und der Entwicklungsabschnitte, die das System darlegt. Die Lücken (sogenannten Hiatus) im stratigraphischen Profil des Siedlungshügels von Karanovo wurden aufgefüllt. Wir gewannen die endgültig gefestigte Ansicht von der Kontinuität in der Entwicklung der Kultur während des Neolithikums — Chalkolithikums. Nachgewiesen wurde der einheimische, d.h. autochthone Ursprung der neolithischen Kulturgruppen, z.B. der Gruppe Karanovo III (Veselinovo I), die früher aus Kleinasien abgeleitet wurde.⁶

Wir erwähnen in unseren weiteren Ausführungen auch Funde aus anderen neolithischen Siedlungen, darunter auch solche, die noch ausgegraben werden. Dazu gehört, z.B., die neolithische Siedlung beim Dorf Cavdar in der Hochebene von Pirdop—Zlatitsa, dessen Ausgrabung seit 1968 andauert.⁷ Infolge der geographischen Lage dieser Siedlung ist darin eine Variante der alten neolithischen Kultur in Bulgarien vertreten, die einerseits Elemente der Gruppe Karanovo I und andererseits

⁴ G. Kohl and H. Quitta. Radiocarbon Measurement II, Radio carbon, Vol. 8, 1966, 32 ff.; H. Quitta and G. Kohl. Neue Radiocarbon daten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion. Zeitschrift für Archäologie, 2, Berlin 1969, 226 ff.

⁵ B. Миков, Българските земи в края на неолита и енеолита (Les terres bulgares à la fin de l'époque néolithique), Annuaire de l'Université de Sofia, Faculté Historico-Philologique, Tome XLIII, 1946—47, 3 ff.; ders., Култура неолита, енеолита и бронзи в България, Советская археология, 1, 1958, 47 ff.; ders., The prehistoric mound of Karanovo, Archaeology 12, New York, 1959, 88 ff.; G. I. Georgiev, Kulturgruppen.

⁶ Vgl. Georgi I. Georgiev, Das Neolithikum und Chalkolithikum der Thrakischen Tiefebene (Südbulgarien). Probleme des heutigen Forschungsstandes. Thracia I, Serdicae 1972, 5 ff. und die dort angegebene Literatur.

⁷ Георги Ил. Георгиев, Проучаване на старата неолитна култура в Пиридолско-Златишко поле, Първи конгрес на Българското неолитно дружество, I, София 1972, 297; ff.; ders., Die neolithische Kultur in Cavdar und ihre Stellung im Balkan — Neolithikum, Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques, Beograd 1971 (im Druck).

der Gruppe Kremikovci I — Starčevo enthält, die sich in der Hochebene von Sofja entwickelt hat.

Nach dem erwähnten chronologischen System hat die neolithisch-chalkolithische Entwicklung in den Gebieten Bulgariens sechs Abschnitte durchschritten (Karanovo I — VI), von denen die ersten vier Abschnitte (Karanovo I — IV) zum Neolithikum und die übrigen zwei (Karanovo V — VI) zum Chalkolithikum gehören. (Der siebente Entwicklungsabschnitt des Systems von Karanovo zählt zur ersten Hälfte der Bronzezeit).

Was für ein materielles und geistiges Leben haben die ältesten Ackerbauer und Viehzüchter in den Gebieten Bulgariens nach den urgeschichtlichen Funden und den während der Ausgrabungen angestellten Beobachtungen geführt?

Wir gehen vor allem auf die Denkmäler des Neolithikums und weniger auf die des Chalkolithikums ein, da die ersten weniger bekannt und zum größeren Teil noch nicht vollständig veröffentlicht sind.

Wir wissen mit Sicherheit, daß die ersten neolithischen Siedler weite oval- oder ellipsenförmige Siedlungen bewohnt haben. Sie waren mit einem Erdwall und darauf aufgestellten Palisaden aus Holz umgeben. Authentische Angaben über derartige Wälle der Siedlung bieten die Siedlungshügel Azmak, Kazanlak und andere. Durch das lange Leben an ein und demselben Ort haben sich die sogenannten *Siedlungshügel* gebildet, die dicke Kulturschichtungen aus Überresten von Behausungen, Haus rat wie Tongefäße, Werkzeuge aus Stein, Feuerstein, Knochen und Horn, Nahrungsmitteln und verschiedenen anderen Materialien enthalten.⁸ Diese Hügel vermitteln eine Vorstellung von den ältesten gut aufgebauten und befestigten Dörfern, die von den ersten Ackerbauern und Viehzüchtern in den Gebieten Bulgariens bewohnt wurden. Die Häufung der Siedlungshügel hat, folglich, im Neolithikum begonnen, dauerte während des Chalkolithikums, der Bronze- und zum Teil der älteren Eisenzeit an. In den späteren geschichtlichen Zeitaltern waren die Flächen auf den Siedlungshügeln ebenfalls bewohnt.

Die neolithischen und chalkolithischen Siedler haben nicht nur Flächen unter freiem Himmel, sondern auch Höhlen bewohnt und darin Behausungen aufgebaut (z.B. in der Devotaki-Höhle, Bezirk Loveč).⁹ Die ersten Uferpfehlbauten wurden am Ufer des Varna und Beloslav-Sees im Chalkolithikum errichtet. Ein intensiveres Leben ist in diesen Bauten während der ersten Hälfte der Bronzezeit nachzuweisen.¹⁰

In Bulgarien kommen mehr als 400 Siedlungshügel vor, die unter staatlichem Denkmalschutz stehen. Der größte Teil befindet sich in der

⁸ Über die Siedlungshügel und deren Erforschung vgl. Георги Ил. Георгиев, Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България, Сб. Археологически открития, София, 1957 39 ff.; ders., Проучаване на културата на селищните могили, Археология, VI, 1964, 3, 59 ff.

⁹ В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, София, 1960.

¹⁰ Г. Тончева, Хронология на наколните солища край Варна, Първи конгрес на Българското историческо дружество, I, София, 1972, 309 ff.

Thrakischen Tiefebene und in Nordostbulgarien. Siedlungshügel sind in Südosteuropa und Kleinasien bekannt. Das berühmte Troja, die Fundorte Vinča (Jugoslawien) und Toseg (Ungarn) sind ebenfalls Siedlungshügel. Die Wohnhügel liegen in einem fruchtbaren Gebiet in der Nähe einer Quelle, eines Flusses oder Sumpfes. Sie ähneln einem niedrigen Kegelstumpf mit dem Grundflächendurchmesser von 60 bis 250 m und der Höhe von 1 bis 15 m. Die Kulturschichtungen des berühmten Siedlungshügels von Karanovo sind, z.B., etwa 13 m dick und des nur sondernten, noch nicht ausgegrabenen Bereket—Siedlungshügels bei Stara Zagora etwa 15 m dick.

Die Untersuchung der Siedlungshügel wurde in den letzten 10 Jahren stark beschleunigt. In dieser Zeit erfolgte die Ausgrabung des größeren Teiles oder mehrerer gesamter Siedlungshügel in verschiedenen Landesteilen (Azmak—Siedlungshügel bei Stara Zagora, Siedlungshügel in Kazanlak, Jasã-tepe in Plovdiv, in G. Delčevo im Bezirk Varna, in Vinica, Bezirk Sumen, in Cavdar, Bezirk Sofia, des Dipsiz—Siedlungshügels bei Nova Zagora, in Gradešnica, Bezirk Vraca, Ruse, Muldava bei Asenovgrad und viele andere).

Besonders wertvolle Angaben wurden durch die Ausgrabungen der Siedlungshügel über die Planung der Siedlungen und den inneren Aufbau der Behausungen im Neolithikum und Chalkolithikum gewonnen. In der Mitte der Siedlung befand sich ein kleiner freier Platz für die kollektiven Initiativen des Stammes. Die Behausungen waren aus Holz und mit Flechtwerkwänden mit Lehmewurf errichtet. Holzbalken dienten als Fußboden, um vor Feuchtigkeit zu schützen (Karanovo, Kazanlak u.a.). Die Häuser standen an den beiden Seiten enger, mit Kies, Sand oder Reisig und Laub belegten Gassen, die vor Feuchtigkeit schützten. Nach der Form waren die Behausungen rechteckig, fast quadratisch. Sie bestanden aus einem oder zwei Räumen, geeignet für eine kleine Familie. Die Länge betrug durchschnittlich 7 bis 8 m, die Breite 5 bis 6 m. Der Eingang befand sich gewöhnlich an der südlichen Seite. Zu den Bestandteilen jeder neolithischen Behausung gehörten ein gewölbter Backofen aus Ton, eine kleine Handmühle, ein Mörser, Tongefäße für Kornvorrat (Pitoi) und Hausinventar, bestehend aus Werkzeugen, Tongefäßen und Gegenständen aus Stein, Ton, Knochen und Horn für den Hausgebrauch. Das Gewölbe der Backöfen wurde aus dünnen Haselstrauchruten geflochten und mit einer dicken Tonschicht verputzt (Cavdar, Stara Zagora — Bezirkskrankenhaus — Karanovo II u.a.). Die kleine Handmühle besteht aus einem größeren ellipsenförmigen unteren und einem kleineren oberen Stein, die in einer Tonwanne eingebettet sind, um das Mehl aufzufangen. Die Handmühle befindet sich in unmittelbarer Nähe des Backofens. Im Azmak-Siedlungshügel (Abschnitt Karanovo I) wurde eine dreiteilige Handmühle in einer Ecke eines fest aufgebauten Wohnraums entdeckt.¹¹

¹¹ Г. Ил. Георгиев, Многослойное поселение Азмацка могила блага Старой Загоры (Болгария), Краткие Сообщения Института Археологии, т. 106, 1966 год., Рис. 1, 2.

In den späteren Entwicklungsabschnitten des Neolithikums, im Chalkolithikum und in der Bronzezeit blieb im Aufbau und in der Ausstattung der Behausung dieselbe Tradition erhalten. Vom frühesten bis zum spätesten Zeitalter ist eine ausgesprochene Zweckmäßigkeit der inneren Raumaufteilung und der funktionellen Bestimmung der Räume festzustellen. Die Behausungen unterscheiden sich nur durch andere Formen und andere innere Einteilungen. Z.B. besteht die Wohnung im dritten Entwicklungsabschnitt des Neolithikums (Karanovo III) aus drei einzelnen, miteinander verbundenen Wohnräumen — einem Schlafraum und zwei seitlichen Räumen für wirtschaftliche und kultische Zwecke (Karanovo III).¹²

Im Chalkolithikum sind die Behausungen verlängert, bilden eine rechteckige Form und bestehen gewöhnlich aus zwei Räumen. Manche haben einen Vorraum. Ursprünglich (Karanovo V — Marica, frühes Chalkolithikum) befand sich der Backofen im Hintergrund der Wohnung an der hinteren Schmalwand und später (Karanovo VI — Spätchalkolithikum) in einer der Ecken. Im Vergleich zu den Backöfen in Hufeisenform im Frühchalkolithikum werden sie im Spätchalkolithikum viereckig gebaut.¹³

Manche Wände der Bauten waren mit geometrischen Ornamenten verziert. Dazu gehören Reliefornamente (Azmak, Karanovo I — Neolithikum)¹⁴ oder gezeichnete Ornamente (Karanovo VI,¹⁵ Azmak,¹⁶ Ruse¹⁷ — Chalkolithikum), die darauf hinweisen, daß diese Räume nicht zum Wohnen, sondern für kultische Riten bestimmt waren. Dies sind eine Art von Heiligtümern wie jene, die von Mellaart in Kleinasien (Çatal Hüyük)¹⁸ entdeckt wurden, und wie die Heiligtümer Kiwa des indischen Hopi-Stammes in Nordarizona. Für die Existenz von Heiligtümern im Chalkolithikum spricht auch ein Tonmodell eines Heiligtums, das in letzter Zeit bei den Ausgrabungen eines Siedlungshügels beim Heilbad von Stara Zagora¹⁹ gefunden wurde. Aus diesem Siedlungshügel stammen auch andere beachtliche prähistorische Funde, auf die wir noch zurückkommen werden. Ähnliche Tonmodelle von Heiligtümern sind aus derselben Zeit aus den Nachbarländern bekannt (z.B. aus Ru-

¹² G. I. Georgiev, Kulturgruppen, Taf. XVII, I.

¹³ Op. cit., Taf. XVII, 2, Taf. XVIII, Taf. XIX, 2.

¹⁴ Georgi Georgiev, The Azmak Mound in Southern Bulgaria, Antiquity, XXXIX, 1965, Pl. V, b.

¹⁵ Georgi Iliev Georgiev, Kulturgruppen, Taf. XXXII, 6.

¹⁶ Georgi Iliev Georgiev, Die äneolithische Kultur in Südbulgarien im Lichte der Ausgrabungen vom Tell Azmak bei Stara Zagora, Studijene Zvesti Archeologickeho Ustavu Slovenskej Akademie Ved, 17, Nitra 1969, Abb. 1.

¹⁷ Георги Георгиев, Никола Ангелов, Разкопки на соничната могила до Русе през 1959 — 1953 г., ИАН, XXI, 1957, Fig. 19.

¹⁸ J. Mellaart, Çatal Hüyük, Bergisch—Gladbach, 1967.

¹⁹ Nicht publiziert. Befindet sich im Historischen Bezirksmuseum zu Stara Zagora. Die Ausgrabungen sind von M. Dimitrov (Stara Zagora) geleitet. Vgl. dazu die Zeichnung eines ähnlichen Exemplars bei H. Müller—Karpe, Handbuch der Vorgeschichte, II. Bd., Jungsteinzeit, Tafeln, München 1968, Taf. 93 (Fundort unbekannt).

mänien).²⁰ Über das äußere Aussehen der Behausungen oder Heiligtümer gewinnen wir Angaben aus den sogenannten Tonmodellen, deren typischster Vertreter das bekannte Tonmodell aus Kodža dermen bei Sumen (Spätkalkolithikum) ist.²¹ Der Fußboden dieses Modells ist ellipsenförmig ausgeschnitten, an den Wänden sind kreisrunde Öffnungen (Fensterchen) angebracht, die Wände sind gänzlich mit rotem Ocker gefärbt und mit eingeschnittenen spiralförmigen Ornamenten wie die Wände mancher Bauten verziert.

Die ersten Ackerbauer haben den Boden primitiv mit Hacken aus Stein oder Hirschgeweihen und im Chalkolithikum und in der Frühbronzezeit wahrscheinlich mit einem Pflug bearbeitet. Sie haben verschiedene Sorten von Weizen, Gerste, Wicke, Hülsenfrüchten und anderen angebaut. Sie züchteten auch Reben (Kazanlak, Cavdar, Bezirk Sofia),²² und sammelten Waldfrüchte (Kornelkirschen u.a.). Das Getreide ernteten sie mit Sicheln aus Hirschgeweihen mit eingelegten Feuersteinzähnen, die durch aus Nadelhölzern gewonnenem Harz in ausgeschöhlte besondere Nuten im Griff befestigt wurden. Die Länge des Griffs betrug etwa 30 cm. Bulgarien besitzt die bisher größte Sammlung derartiger Sicheln aus Hirschgeweihen in Europa. Solche Sicheln mit Feuersteinzähnen wurden in Karanovo, dem Azmak-Siedlungshügel bei Stara Zagora und anderswo, in letzter Zeit in Cavdar (ein Exemplar) und in Kazanlak (über 70 unversehrte und fragmentarische Exemplare) entdeckt.²³ Die Bedeutung der Sicheln ist für jeden durchaus klar, der die Tatsache berücksichtigt, daß die dichte Bevölkerung der neolithischen Siedlungen im 6.—5. Jahrtausend v.u.Z. mit ihrer Hilfe ernährt wurde. Im Chalkolithikum wurden keine derartigen Sicheln, sondern nur Feuersteinzähne entdeckt. Daraus ist zu schließen, daß die Griffe aus Holz gefertigt waren.

In diesem Rahmen wollen wir nicht die verschiedenen Werkzeuge wie die Walzenbeile oder das Werkzeug in der Form eines Schuhleistenkeils erwähnen, die neben den Meißeln aus Knochen und anderen verwendet wurden.²⁴ Erwähnenswert ist aber ein für die altneolithische Kultur in Bulgarien und auf der Balkanhalbinsel typisches Haushaltsgerät, der Spaten (Spatula) aus einem Knochen des *Bos primigenius*, mit dem das mit der Handmühle gewonnene Mehl zusammengeschaufelt wurde.²⁵ Die Ansicht,

²⁰ Hortensia Dumitrescu. Un modèle de sanctuaire découvert dans la station eneolithique de Cascioarele, Dacia, N S, XII, 1968, 389 ff. und Fig. 1, 3, 4a, b, 5 und dort angegebene Literatur.

²¹ G. I. Georgiev. Kulturgruppen, Taf. XVI, 5; vgl. ebenso das Tonmodell von Ruse bei Георгиев — Ангелов, op. cit., Fig. 20.

²² R. W. Dennell, The Interpretation of Plant Remains: Bulgaria, Papers in Economic Prehistory, Edited by E. S. Higgs, Cambridge, 1972, 149 ff.

²³ Г. Ил. Георгиев, За някои оръдия за производство от неолита в енеолита в България, Studia in honorem acad. D. Dečev, Sofia 1958, 369 ff.; ders., Das Neolithikum und Chalkolithikum, Abb. 3.

²⁴ Op. cit. Abb. 8.

²⁵ Op. cit., Abb. 4—7; J. Nandris, *Bos primigenius* and Bone Spoon, Bulletin of the Institut of Archaeology No. 10, University of London, London 1972, 63 ff.

daß die spatule zum Gravieren von Ornamenten auf Tongefäßen ge- dient haben, halten wir für unannehmbar.

Zu den Haustieren gehörten Hund, Ziege, Schaf, Ochse, Kuh, Schwein u.a., von denen große Knochenmengen in den Abfallgruben bei den Behausungen gefunden wurden. Vorläufig können wir nicht die Frage beantworten, welches dieser Haustiere am meisten verbreitet war, da das umfangreiche faunistische Material gegenwärtig in allen Einzelheiten untersucht wird. Unbekannt ist auch, wo das Vieh gehalten wurde. Bisher haben wir keine besonderen Stallbauten entdeckt.

Das Fleisch, das Fell, die Knochen und Geweihe wilder Tiere wie Hirsch, Reh, Wildschwein u.a. fanden weitgehende Verwedung.

Die Tonware wurde im Neolithikum vornehmlich mit der Hand und im Chalkolithikum mit Hilfe von Tonformen bearbeitet (Karanovo VI).²⁶ Das Brennen erfolgte auf freiem Feuer. Besondere Brennöfen waren nicht vorhanden. Die Töpferei hat sich zu einem wichtigen Haus- handwerk entwickelt, das die älteren Mitglieder der Stammesgemein- schaft mit erstaunlicher beruflicher Fertigkeit für jene Zeit ausübten. Im Neolithikum und auch im Chalkolithikum war das Spinnen und Weben bekannt.

In den verschiedenen Entwicklungsabschnitten des Neolithikums und Chalkolithikums hatten die Tongefäße verschiedene Formen mit reliefartigen, eingeschnittenen, inkrustierten, mit Farbe aufgetragenen und anderen Verzierungen. Im ersten Entwicklungsabschnitt des Neo- lithikums (Karanovo I) hat sich, z.B., in Südbulgarien und in der Hoche- bene von Pirdop—Zlatica die Tulpenbecher—Gefäßform mit Ringfuß durchgesetzt. Die Gefäßformen aus diesem Abschnitt ähneln gewöhnlich einigen Pflanzenfrüchten (Kürbis, Flaschenkürbis). Die Küchenkera- mik ist mit reliefartigen und eingetieften Ornamenten verziert. Die monochrome Feinkeramik hat eine grauschwarze oder schwarze polierte Oberfläche. Am typischsten ist die gefärbte Keramik mit geometrischen Motiven aus weißer Farbe auf rotem poliertem Grund, die vor dem Brennen aufgetragen wurde. Die westbulgarische bemalte Keramik des Typs Kremikovci I zeigt neben den Ornamenten in weißer Farbe auf rotem Grund auch solche aus dunklen Farben: Braun, Weinrot und anderen, die sehr selten in neolithischen Siedlungen in Südbulgarien vorkommen. In der Siedlung Cavdar, Bezirk Sofia, treten, wie bereits erwähnt, die beiden Arten der bemalten Keramik gleichzeitig auf. Die geometrischen Motive sind durch weiße Punkte ergänzt. Außer dem für Karanovo I typischen Tulpenbecher wurde in Cavdar ein originelles Gefäß entdeckt, aus dessen Körper drei Hälse hervortreten.²⁷ Das Gefäß ist mit einem Ringfuß sowie mit braunen und weißen Ornamenten nebeneinander versehen.

²⁶ В. Миков, Техниката на керамичното производство през праисто- рическата епоха в България, ИАИ, XXIX, 1966, 165 ff.

²⁷ Георги И. Георгиев, Проучаване, Abb. 5—6.

Besondere Aufmerksamkeit verdienen die anthropomorphen Gefäße in fast jeder neolithischen Siedlung des Entwicklungsabschnitts Karanovo I, z.B. in Azmal—Siedlungshügel. Beachtlich ist die Darstellung eines Gesichts auf einem derartigen anthropomorphen Gefäß aus Čavdar, Bezirk Sofia, das weitgehend einer Schauspielermaske ähnelt.²⁸ Nicht weniger interessant ist das anthropomorphe Gefäß aus Kazanlak mit der deutlichen Darstellung eines weiblichen Geschlechtsorgans, die zweifellos die Mutter Erde und den Fruchtbarkeitskult symbolisiert.²⁹ Diese Vase ähnelt offensichtlich den Gesichtsvasen aus Troja. Nach sicheren stratigraphischen Angaben ist sie aber um mindestens 2000 Jahre älter.

Ein zoomorphes Gefäß, das einen Damhirsch darstellt, 65 cm lang und am Kopf 55 cm hoch ist, das in Muldava bei Asenovgrad gefunden wurde, ist zweifellos mit den religiösen Vorstellungen der altneolithischen Bevölkerung im Alt—Thrakien, wahrscheinlich mit dem Sonnenkult und der Fruchtbarkeitsidee verbunden.³⁰

Im zweiten Entwicklungsabschnitt des Neolithikums in Südbulgarien verschwindet die bemalte Keramik und wird von Gefäßen mit flachen Kammellüren verdrängt. Für den dritten Entwicklungsabschnitt sind Gefäße mit zylindrischen kleinen Füßen und Henkeln typisch, die häufig anthropomorph oder zoomorph ausgebildet sind. Unseres Erachtens sind dies Nachbildungen von Holzgefäßen. In den chalkolithischen Siedlungen in Kleinasien und anderswo wurden, bekanntlich, aus Holz gefertigte Gefäße entdeckt, die unseren Gefäßen ähneln.³¹ Eine reich inkrustierte Keramik kommt im vierten Entwicklungsabschnitt des Neolithikums vor, der den Übergang vom Neolithikum zum Chalkolithikum in Südbulgarien bildet.³² Die Bezeichnungen „Neolithikum“ und „Chalkolithikum“ sind relativ, da, bekanntlich, in letzter Zeit auch in neolithischen Schichten Kupfer, wenn auch in geringer Menge, gefunden wurde.³³ Die Keramik dieser Stufe wurde in den letzten Jahren durch neue Gefäßformen bereichert. Dazu gehören, z.B., das anthropomorphe Gefäß aus einer Siedlung in der Nähe von Stara Zagora sowie die mit weißer Farbe verzierten Gefäße aus demselben Ort.³⁴ Zur gleichen Zeit

²⁸ Op. cit., Abb. 5.

²⁹ G. I. Georgiev. Neues über das Neolithikum Bulgariens. Akten des II. Internationalen balkanistischen Kongresses, Athen 1970 (im Druck), Taf. III, I.

³⁰ П. Девев, Праисторическото селище при с. Мулдава, ГПНМ, VI, 1968, Abb. 25—26.

³¹ J. Mellaart. Op. cit., Taf. 111.

³² G. I. Georgiev. Kulturgruppen, Taf. XV; ders., Verbrennung und Entwicklung, Abb. 15; М. Димитров, Нови находки от неолитната култура Караново IV в Старозагорско, Изв. на бълг. музеи, I, София, 1971, 21 ff. und Abb. 3.

³³ H. Neuninger, R. Pittioni, W. Siegel, Frühkeramikzeitliche Kupfergewinnung in Anatolien, *Archaeologia Austriaca*, 35, 1964, 98 ff.; Хенриета Тодорова, Нови данни за мирогледа на човека през камено-медната епоха, *Философска мисъл*, кн. 11, 1972, 60.

³⁴ Nicht publizierte Funde im Historischen Bezirksmuseum zu Stara Zagora. Die Rettungsausgrabungen hat M. Dimitrov (Stara Zagora) geleitet.

hatte in Westbulgarien (Tlačene und Gradešnica, Bezirk Vraca) eine neolithische Gruppe, die die Polychromie kannte, ihre Blütezeit erreicht.³⁵ Die Synchronisierung dieser Gruppe mit den benachbarten keramischen Gruppen ist noch nicht eindeutig geklärt. Ein typisches Merkmal der chalokolithischen Keramik (Karanovo V—VI) ist das geometrische Graphitornament, das sich in den verschiedenen Abschnitten des Chalkolithikums entwickelt hat. Die Untersuchung des großen Formen — und Ornamentenreichtums dieser Keramik ist in diesem Rahmen nicht möglich. In der Ornamentik der chalkolithischen Keramik ist alles geometrisiert und schematisiert. Szenen aus der realen Umwelt der Menschen sind nicht dargestellt. Die geometrischen Ornamente drücken häufig symbolische Zeichen aus, durch die abstrakte Gedanken und Wünsche veranschaulicht werden.

Ähnlich wie im Neolithikum kommen auch in diesem Zeitalter zahlreiche anthropomorphe und zoomorphe Gefäße vor. Häufig ist das modellierte Tier nicht zu erkennen. Ein im Heilbad bei Stara Zagora gefundenes Gefäß hat aber zweifellos die Gestalt eines Igels.³⁶

Der ästhetische Geschmack der ältesten Ackerbauer und Viehzüchter äußert sich nicht nur in der Form und der Verzierung der Gefäße, sondern mit noch größerer von der Idee getragener Kraft und künstlerischer Leistung in der Idolplastik aus Ton, Marmor und Knochen. Es wurden Figuren von Menschen, Haustieren, wilden Tieren und Fabelwesen skulptiert. Alle diese plastischen Figurendarstellungen verkörpern, wie bereits erwähnt und wie die Fachleute gewöhnlich annehmen, den Fruchtbarkeitskult der Mutter Erde, die die neolithischen und chalkolithischen Ackerbauer und Viehzüchter anbeteten und durch kultische Handlungen ehrten.

Die Menschendarstellungen aus den verschiedenen Entwicklungsabschnitten des Neolithikums und Chalkolithikums unterscheiden sich nach dem Stil der Ausführung und der Kraft der Idee, die sie verkörpern. Die älteste neolithische Plastik aus Ton und Marmor ist, z.B., durch die stark ausgeprägte Steatopygie gekennzeichnet (Karanovo, Čavdar, Azmak-Siedlungshügel). Einige menschliche Figuren aus dem Chalkolithikum weisen realistische Züge auf (Azmak-Siedlungshügel). Die neu entdeckte Menschenfigur aus Ton aus dem Siedlungshügel beim Heilbad in der Nähe von Stara Zagora fällt nicht nur durch die großen Abmessungen (Höhe etwa 50 cm), sondern vor allem durch die gleichzeitige Modellierung zweier Menschenkörper verschiedenen Geschlechts, eines männlichen und eines weiblichen, auf.³⁷ Diese Plastik stellt folglich eine Gottheit dar, eine Art von ursprünglicher Gestalt des römi-

³⁵ Nicht publizierte Funde im Historischen Bezirksmuseum zu Vraca. Die Ausgrabungen hat B. Nikolov (Vraca) geleitet.

³⁶ Nicht publizierter Fund im Historischen Bezirksmuseum zu Stara Zagora.

³⁷ Nicht publizierter Fund im Historischen Bezirksmuseum zu Stara Zagora.

sehen doppelköpfigen Gottes Janus. Diese Gottheit hat wahrscheinlich einige der Glaubensfunktionen des Janus ausgeübt.

Die kleinen Knochenfiguren sind durchaus schematische Darstellungen eines menschlichen Körpers. Ein typischer Vertreter dieser Art ist eine kleine Figur aus dem Dorf Lovec, Bezirk Stara Zagora, die mit Kupferdrahtverzierungen versehen ist.³⁸ Diese kleinen Figuren dienen wahrscheinlich als Amulette zur Vertreibung böser Geister. Darunter sind drei Typen bekannt: flache dreieckige und ausgehöhlte, die wir hier nicht in Einzelheiten betrachten können.

Mit der Idolplastik und dem religiösen Glauben sind die in neolithischen und chalkolithischen Siedlungen häufig vorkommenden Altäre verbunden. Auf manchen kommen nicht selten Verzierungen aus anthropomorphen oder zoomorphen Darstellungen vor (Gradešnica, Bezirk Vraca, Frühchalkolithikum). Manche dieser „Altäre“ werden berechtigt als Hauslampen interpretiert.

Wir wollen noch darauf hinweisen, daß die neolithischen und chalkolithischen Bewohner der Gebiete Bulgariens im 6.—4. Jahrtausend v.u.Z. mit großer Vorliebe verschiedene Schmuckstücke aus Ton, Marmor und vor allem aus Schalen der Muscheln *Cardium* und *Spondylus*, seltener aus Kupfer und Gold getragen haben. Die goldenen Ringe und anthropomorph ausgeschnittenen Plättchen des Goldschatzes von Hotnica, der in das Ende des Chalkolithikums datiert wird, fanden ebenfalls als Schmuck Verwendung.³⁹ Es ist nicht ausgeschlossen, daß sie als Amulette gedient haben. Die kleinen anthropomorphen Figuren aus demselben Schatz sind mit ähnlichen Darstellungen aus Troja keineswegs synchron, da sie chronologisch vorausgehen.

Amulette wurden aus Ton und aus selteneren Steinarten gearbeitet wie, z.B., das Amulett in der Form einer schematisch dargestellten Menschenfigur aus dem Azmak-Siedlungshügel (Karanovo I — Azmak-Variante, Neolithikum).⁴⁰

Die Verstorbenen wurden in Hockerstellung in flach ausgehobenen Gräbern ohne Einzäunung bestattet. Die Gräber befinden sich innerhalb oder außerhalb der Siedlung in besonderen Nekropolen (z.B. Vinica, Bezirk Sumen u.a., Spätkalkolithikum).⁴¹ Die Tradition dieser Bestattungsart geht bereits auf das Neolithikum zurück. Sie wurde während des Chalkolithikums und der ersten Hälfte der Bronzezeit fortgesetzt. In Siedlungshügel bei Ruse legten Ausgrabungen zahlreiche Hochergräber frei.⁴² In manchen wurde rote Ockerfarbe als Symbol des Lebens

³⁸ M. Димитров, Костена човешка фигурка от с. Ловец, Старозагорско, Археология, IV, 1962, 1, 6 ff. und Abb. I a, b.

³⁹ Н. Ангелов, Златното съкровище при с. Хотница, Археология, I, 1959, 1—2, 38 ff.

⁴⁰ Г. Ил. Георгиев, Азмашка могила, 9.

⁴¹ А. Радунчева, Некоторые резултати исследования поселения Канджик (Болгария) в 1967 г., КСИА, 127, 1971, 31.

⁴² Георги Георгиев, Никола Ангелов, Русе, 1948—1949 г., 182 ff. und Abb. 174—176; dieselben, Русе, — 1950—1953, 112 ff. und Abb. 70—74.

dem Verstorbenen beigegeben. Durch die Auflösung der Farbe sind die Gebeine rot gefärbt. In manchen Gräbern der chalkolithischen Nekropolen bei Vinica, Bezirk Sumen, und Devnja, Bezirk Varna, sind Grabgeschenke, darunter Tongefäße, Kupferwerkzeuge und goldene Ohringe enthalten, die für den Glauben an das Leben im Jenseits zeugen.⁴³

Ohne auf Einzelheiten einzugehen, möchten wir darauf hinweisen, daß die Kultur der alten Ackerbauer und Viehzüchter im Chalkolithikum durch viele neue technologische und kulturelle Errungenschaften entwickelt und bereichert worden ist. Es begann die Gewinnung von Kupfererz an der Erdoberfläche und in bis zu 27 m (Stara Zagora) tiefen Gruben und dessen Verarbeitung.⁴⁴ In Karanovo und anderswo gehören zu den Funden auch Kupferbarren, aus denen Werkzeuge und Schmuckstücke geschmiedet wurden. Nicht zufällig ist die Ansicht verbreitet (C. Renfrew), daß die Gebiete Südosteuropas, einschließlich Bulgariens, das kontinentale Griechenland und die Mittelmeerwelt in der Kupfergewinnung übertroffen haben.⁴⁵

Nicht an letzter Stelle ist zu verzeichnen, daß in Bulgarien erst kürzlich entdeckte archäologische Funde unzweideutig mit dem Anfang eines Schrifttums verbunden sind. Die Entzifferung bereitet den Wissenschaftlern Schwierigkeiten. Es handelt sich um ein kleines Tongefäß aus Gradešnica, Bezirk Vraca (Nordwestbulgarien), das aus der Anfangszeit des Chalkolithikums stammt.⁴⁶ An der Außenseite des Gefäßbodens ist eine Menschengestalt schematisch dargestellt. An der Innenseite sind „Buchstaben“ — Zeichen in vier Zeilen zu sehen. Noch interessanter und rätselhafter ist ein Tonstempel (Pintadera) aus Karanovo VI (Spätchalkolithikum, Ende des 4. Jahrtausends v.u.Z.), auf dessen unterer Fläche Piktogramme und Zeichen eingraviert sind, die vorläufig nicht entziffert werden können.⁴⁷ Sie weisen eine große Ähnlichkeit mit Zeichen der kretischen und hethitischen Hieroglyphenschrift auf. Anfänge derartiger Zeichen sind bereits aus dem Altneolithikum (z.B. Cavdar, Bezirk Sofia) vorhanden.⁴⁸ Diese ersten Versuche zur Entwicklung einer Schrift sind, folglich, einheimischen Ursprungs und nicht etwa aus Kleinasien eingeführt, wie auf den ersten Blick anzunehmen wäre. Die gesellschaftlich-wirtschaftlichen Beziehungen während des

⁴³ X. Тодорова — Симеонова, Късноенсолитният некропол край град Девня, Варненско, ИАМВ, VII/XXII, 1971, 3 ff.

⁴⁴ E. H. Черных, А. Радунчева, Старите медни рудници около Стара Загора, Археология, XIV, 1, 1972, 61 ff.

⁴⁵ C. Renfrew, The Autonomy of the South — East European Copper Age, Reprinted from the Proceedings of the Prehistoric Society for 1969, Vol. XXV, No. 2, 12 ff.

⁴⁶ Б. Николов, Вл. Георгиев, Наченки на писменост през халколитната епоха в нашите земи, Археология, XII, 3, 1970, 1 ff.

⁴⁷ В. Миков, Г. И. Георгиев, В. И. Георгиев, Надписът върху кръглия печат от Караново, най-старата писменост в Европа, Археология 1960, 1, 4 ff.; G. I. Georgiev, Der Tonstempel von Karanovo, L'Éthnogenèse des peuples balkaniques, Studia Balcanica V, Sofia, 1971, 289.

⁴⁸ Георги Ил. Георгиев, Проучаване, Abb. 7.

Chalkolithikums haben die Erscheinung dieses Phänomens im Bereich des geistigen Lebens bedingt, das sich, gegenüber der Mittelmeerwelt, nicht weiterentwickeln konnte.

Über das gesellschaftlich-wirtschaftliche Leben während des Chalkolithikums in den Gebieten Bulgariens, ohne auf Einzelheiten einzugehen, nur folgendes zu bemerken:

In der vorliegenden und in anderen Veröffentlichungen sind einige allgemeine Mitteilungen über diese Fragen enthalten. Die neuesten urgeschichtlichen Entdeckungen in Bulgarien und vor allem die in den letzten Jahren durch Rettungsausgrabungen von Nekropolen in Nordostbulgarien geborgenen Funde aus der zweiten Hälfte des Chalkolithikums⁴⁹ sowie die besonders bemerkenswerten chalkolithischen Funde in Varna⁵⁰ verpflichten uns, einige, wenn auch nur ganz allgemeine Schlußfolgerungen über die gesellschaftlich-wirtschaftlichen Beziehungen in diesem Gebiet zu ziehen, die mittelbar zur genaueren Klärung der gesellschaftlichen Entwicklung in Südbulgarien beitragen können. Endgültige historische Schlüsse können in diesen Fragen vorläufig nicht gezogen werden, da der größere Teil der in den erwähnten Nekropolen erschlossenen Funde sowie der gesamte Fund von Varna nicht veröffentlicht und daher unzugänglich sind.

Die größte Aufmerksamkeit werden wir gegenwärtig und künftig zweifellos den unlängst im westlichen Industriestadtteil von Varna entdeckten komplexen Funden entgegenbringen müssen. Auf Grund der Mitteilungen über die Funde sowie persönlicher Beobachtungen eines Teiles auf Ersuchen des wissenschaftlichen Kollektivs des Historischen Bezirksmuseums, Abteilung Archäologie, in Varna und der Redaktion der Zeitung „Polet“ in Varna haben wir in einer vorläufigen Stellungnahme auf ihre wissenschaftliche Bedeutung hingewiesen und halten es für notwendig, sie an dieser Stelle im Wortlaut anzuführen. Vorerst werden wir aber einige allgemeine Angaben über den Fund mitteilen, die in unserer Stellungnahme nicht enthalten sind.

Es handelt sich um folgende Gräben und Fundgruppen:

An vier benachbarten Stellen wurden zufällig, bei Erdarbeiten, in der Tiefe bis 2, 30 m, Gräben in rechteckiger Form entdeckt. In einem Graben lagen Überreste eines (zerstörten) menschlichen Skeletts. In allen übrigen wurden in verschiedener Anzahl Arbeitswerkzeuge aus Stein, Feuerstein und Kupfer, ganze und fragmentierte Tongefäße und zahlreiche Schmuckstücke wie Brustplatten, Stirnreifen, Armreifen, Ringe, Knöpfe, zylindrische Beschläge und andere Gegenstände aus Gold gefunden. Beachtlich ist die Anzahl der Schmuckstücke in der Form der kleinen Schnecke *Dentalium*. Einige der Funde kommen in allen Gräben vor. Zu den Gefäßen gehört eines aus Marmor. Die Gräben sind mit rotem Ocker, dem Symbol des Lebens bestreut.

⁴⁹ Vgl. Anm. 41 und 43.

⁵⁰ Иван Ивандов, Тодор Копаранов, Археологическа находка с европейско значение, в. Повет (Варна), год. VIII, бр. 3 (364), 15. I. 1973.

Unsere in der Zeitung „Polet“ Nr. 3 (364) Jg. VIII vom 15. 1. 1973 veröffentlichte Stellungnahme im Anschluß an den Artikel von Iv. Ivanov und T. Koparanov mit der Überschrift „Archäologischer Fund von europäischer Bedeutung“ lautet.

„Unlängst hatte ich die Möglichkeit, den Ort der neu entdeckten urgeschichtlichen Funde bei Varna zu besichtigen, über die rechtzeitig mitgeteilt wurde, und, wenn auch flüchtig, einen Teil davon im Archäologischen Museum derselben Stadt näher zu betrachten. Es handelt sich, meines Erachtens, um Funde aus freigelegten Bestattungen — gewöhnliche und Kenotaphie — einer Nekropolis aus der zweiten Hälfte des Chalkolithikums (Kupferstein — oder Kupferzeit), d.h. aus der zweiten Hälfte des 4. Jahrtausends v.u.Z. (nach Angaben des Untersuchungsverfahrens C 14). Die Art der Totenbestattung ähnelt der in der unlängst freigelegten Nekropolis bei der Stadt Devnja und in anderen Nekropolen in Nordostbulgarien. Das Neue in der chalkolithischen Nekropolis von Varna sind die reichen Beigaben, bestehend aus goldenem Schmuck und Werkzeugen sowie deren Anordnung in den Gräbern. Ein Teil davon ist aus anderen Fundstätten (Siedlungen und Nekropolen) in Bulgarien und in Südosteuropa bekannt. Es kommen aber auch solche vor, die hier zum ersten Mal gefunden wurden. Dazu gehören, z.B., das Golddiadem, goldene Brustplatten, ein sogenanntes Goldzepter und andere. Die Funde ergänzen, erweitern und bestätigen unsere bisherigen Kenntnisse von der Kultur der Stämme zur Zeit des Chalkolithikums in den Gebieten Bulgariens.

Es ist eine zweifellose Tatsache, daß die neu entdeckte Nekropolis mit der Pfahlbautensiedlung am See, die sich in unmittelbarer Nähe befindet und demnächst erschlossen werden soll, direkt verbunden ist.

Wesentlich ist der Umstand, daß fast alle Grabfunde für das Zeitalter des Chalkolithikums in Nordostbulgarien und den benachbarten Gebieten kennzeichnend sind. Sie gehören zur lokalen Variante der Kulturgruppe Kudža dermen — Ruse — Karanovo VI — Gumelnita, die auf einem weiten Gebiet gut untersucht ist.

Die bevorstehenden Untersuchungen der Metallgegenstände (aus Kupfer und Gold) werden die Frage des Ursprungs endgültig klären. Unseres Erachtens sind sie mit vielleicht geringen Ausnahmen, örtlichen Ursprungs aus dem Balkan-Donauraum.

Das mannigfaltige und gehaltreiche Inventar der Gräber weist unstrittig darauf hin, daß die Bewohner der Pfahlbautensiedlungen aus dem Zeitalter des Chalkolithikums am Ufer der Bucht von Varna eine hochentwickelte materielle und geistige Kultur besaßen. In den letzten Jahren wurde, bekanntlich, auf archäologischen Wege festgestellt, daß in den Gebieten Bulgariens während dieses Zeitalters befestigte Ortschaften mit errichteten festen Wohnbauten und Heiligtümern bestanden haben. Nachgewiesen ist eine gut entwickelte örtliche Kupfer- und Goldmetallurgie. Es wurde der Anfang von Schriftzeichen usw. eingeleitet. Es bestanden Austausch- und kulturelle Beziehungen mit den benachbarten Gebieten.

Nach der bevorstehenden endgültigen Freilegung der Nekropolis werden historische Schlussfolgerungen über den sozial-ökonomischen Zustand der chalkolithischen Gesellschaft mit größerer Sicherheit gezogen werden können, die ihre angesehenen Vertreter mit reichen Beigaben bestattet hat.

Die bei Varna neu entdeckten Goldfunde sind eine wahrhaftige wissenschaftliche Sensation. Sie gehen nach ihrem Alter den berühmten Goldschätzen von Troja II voraus, die H. Schliemann entdeckte, und die in die erste Hälfte der Bronzezeit datiert sind. Die neuen Funde gehören zur gleich Zeit wie der Sammelfund von Carbuna in der Moldau,⁵¹ der aus zahlreichen Werkzeugen und Gegenständen aus Kupfer und Stein besteht, von denen manche verwandte Merkmale mit den Funden bei Varna aufweisen.

Die Gräber und die darin enthaltenen Gegenstände stellen die Forscher der Urgeschichte, die die ferne Vergangenheit Südosteuropas, der Gebiete Bulgariens und insbesondere des Raums von Varna am Schwarzen Meer untersuchen, vor eine Reihe von neuen Problemen.⁵²

Zu welchen Überlegungen veranlaßt die Entdeckung bei Varna? Welche ergänzenden Schlussfolgerungen können aus diesem Fund beim gegenwärtigen Untersuchungsstand gezogen werden? Ohne auf die Frage der Kupfer- und Goldfunde ausführlich einzugehen, die Gegenstand einer Einzeluntersuchung sein kann, weisen wir vorläufig auf folgendes hin:

1. Die reichen und mannigfaltigen Funde in den Gräbern in Varna und den Nekropolen in Nordostbulgarien zeigen, daß derartige Entdeckungen auch in Südbulgarien zu erwarten sind. Die Kupferwerkzeuge und der Goldschmuck in den Gräbern klären in befriedigender Weise die Abwesenheit derartiger Werkzeuge und Schmuckgegenstände in den Ortschaften in Südbulgarien. Wie bereits erwähnt, wurden in Karanovo Kupferbarren, jedoch keine fertige Produktion von Kupferäxten und Keilen mit Ausnahme von Nadeln, Ringen und Plättchen gefunden. Goldgegenstände sind in den Ortschaften nicht entdeckt worden.

2. Die Gegenstände aus Kupfer und Gold überzeugen davon, daß die Kupfer- und Goldmetallurgie sowie die technischen Verfahren der Erzgewinnung und der Herstellung von Werkzeugen und Gegenständen aus diesen Metallen nicht nur bekannt waren, sondern von bestimmten Personen unter den Einwohnern der chalkolithischen Siedlungen auch gut beherrscht wurden. Die neuen Funde bestätigen und ergänzen unsere bisher aus den Untersuchungen von Siedlungen und Erzlagerstätten gewonnenen Kenntnisse über diese Fragen.

Ornamentierte Tongefäße mit Goldlösung sind keine neue Entdeckung in den Gebieten Bulgariens und der Balkanhalbinsel, sondern

⁵¹ Г. П. Сергеев, Раннебронзовский клад у с. Карбуна, Сов. археология 1963, No. 1, 135 ff.; vgl. auch А. С. Клиф, О дате Карбунского клада (К проблеме абсолютной датировки раннебронзовской культуры), Проблемы археологии, вып. 1, Ленинград, 1968, 5.

von früher her aus Fragmenten vergoldeter Gefäße bekannt.⁵² Neu ist in diesem Fall der Fund eines ganzen, nicht fragmentierten Gefäßes mit vergoldeten Ornamenten. Im Lichte dieser Tatsache gewinnt die Behauptung an Wahrscheinlichkeit, daß das im Athener Museum Benaki ausgestellte Goldgefäß tatsächlich zum Chalkolithikum gehört,⁵³ und daß Goldgefäße, wenn auch selten, bei religiösen Riten in den Gebieten Südosteuropas und des östlichen Mittelmeerraums während desselben Zeitalters gebraucht wurden.

Die Kupfer- — und Goldfunde in Varna und in Nord- und Südbulgarien sind ein klarer Beweis dafür, daß die Kupfer- und Goldschmiedekunst neben anderen Handwerken gut entwickelt waren und von erfahrenen Meistern ausgeübt wurden.

3. Die bisher bekannten Angaben über den Inhalt der Gräber in den Nekropolen Nordostbulgariens zeigen, daß nicht alle Gräber die gleiche Anzahl und Art von Funden bergen. Die Hockergräber, z.B. in dem Siedlungshügel bei Ruse sind arm an Gegenständen aus Edelmetall. Idol, obwohl in der Siedlung zwei Goldgegenstände, ein Ring und ein Idol, gefunden wurden. Die Nekropolis in Devnja, Bezirk Varna, die, wie bereits erwähnt, die größte Ähnlichkeit mit den Gräbern und Funden in Varna hat, zeigt ebenfalls Unterschiede zwischen dem Inventar der Gräber. Dies gilt auch für die chalkolithische Nekropolis in Vinica, Bezirk Sumen. Obwohl ein großer Teil der Funde in Varna sich in den einzelnen Gräbern wiederholt, kommen auch Unterschiede bezüglich der Anzahl und Art vor. Daraus ist, folglich, zu schließen, daß bei ein und demselben Glauben an das Leben im Jenseits nach Menge und materiellem Wert verschiedene Gegenstände dem Toten in jedes einzelne Grab mitgegeben wurden. Wesentlich ist dabei die Klärung der Frage, ob diese dem Toten beigegebenen Gegenstände zu seinem persönlichen oder zum gesellschaftlichen Eigentum (des Stammes) gehört haben. Aus den vorhandenen Angaben geht, unseres Erachtens, deutlich hervor, daß sowohl die Werkzeuge wie die Schmuckgegenstände persönliches und nicht gesellschaftliches Eigentum gewesen und ausdrücklich zu diesem Zweck hergestellt worden sind. Sie weisen keine Spuren des Gebrauchs auf. Diese Tatsachen veranlassen zur begründeten Schlußfolgerung, daß in der chalkolithischen Gesellschaft in Nordostbulgarien eine soziale und nach dem Vermögen bestimmte Differenzierung bestanden hat. Wir neigen außerdem zur Annahme, daß in dem Fall von Varna, neben den regelrechten, auch symbolische Bestattungen (wie in der Stellungnahme verzeichnet ist) von Mitgliedern der führenden Schicht der patriarchalischen Gentilgemeinde vorkom-

⁵² В. Мирков, Предисторическото селище до Криводол, Врачанско, Разкопки и проучавания, I, София, 1948, 45 и Abb 32 в; O. de Slavetich, Bubaň, eine vorgeschichtliche Afsiedlung bei Nis. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften, Bd IV, 1—2, Wien, 1940, Taf. IX, I.

⁵³ Benaki Museum. Kurzgefasster Museumsführer, Zweite Auflage, Athen 1965, 57 und von persönlicher Wahrnehmung im Jahre 1970.

men, die die Möglichkeit gehabt hat, die Mitglieder ihrer Familie prächtig zu begraben. Wir müssen annehmen, daß die Bestattungen von Mitgliedern derselben sozialen Schicht auch in den übrigen Landesteilen in gleicher Weise erfolgt ist. Dazu gehört vor allem Südbulgarien, wo, bekanntlich, größere zentrale Siedlungen vom Typ der Siedlung Karanovo existiert haben, deren Einwohner zu einem bedeutend hohen Stand der materiellen und geistigen Kultur gelangt waren.

Die vollständige Ausgrabung der Nekropolis in Varna, die gründliche Untersuchung und Analyse der daraus geborgenen Funde und deren Vergleich mit anderen ähnlichen Funden aus benachbarten Ländern, d.h. deren Untersuchung auf einer breiteren archäologischen und historischen Grundlage, werden einen tieferen Einblick in ihr Wesen sowie vollständigere und wahrheitsgetreuere historische Schlußfolgerungen über die Entwicklungsstufe der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Beziehungen in der damaligen chalkolithischen Gesellschaft und im Gebiet von Varna sowie im ganzen Land ermöglichen.

Wir sind, folglich, Zeugen einer für jenes Zeitalter hochentwickelten materiellen und geistigen Kultur der ältesten Ackerbauer und Viehzüchter in Bulgarien.⁵⁴ Diese Kultur hat sich auf einheimischen Boden entwickelt. Sie hat Kulturimpulse empfangen und in benachbarte Gebiete ausgestrahlt, mit denen sie engere wirtschaftliche und kulturelle Beziehungen unterhielt. Sie wurde von der in manchen Richtungen höher entwickelten Kultur des Nahen Ostens befruchtet. Es besteht die Vermutung, daß diese Kultur von den Protothrakern (Thrakern),⁵⁵ der ältesten Bevölkerung der Gebiete Bulgariens aufgebaut wurde, die durch schriftliche Quellen nachgewiesen sind.

Die Untersuchung der materiellen und geistigen Kultur der ältesten Ackerbauer und Viehzüchter hat eine wesentliche historische und methodologische Bedeutung. Diese Kultur bildet die *Grundlage*, auf der die spätere Kultur unseres Kontinents aufgebaut worden ist.

⁵⁴ Über die religiösen Anschauungen des chalkolithischen Menschen in Bulgarien vgl. auch X. Тодорова, Нови данни, 62 ff.

⁵⁵ G. I. Georgiev, Die Gemeinsamkeit der Kulturen Südbulgariens und Nordgriechenlands während des Neolithikums, Aneolithikums und der Frühbronzezeit. International Colloquium on Prehistoric Studies, Athen 1971 (im Druck).

Nikola TASIĆ

Institute for Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts
Beograd

THE PROBLEM OF »MYCENEAN INFLUENCES« IN THE
MIDDLE BRONZE AGE CULTURES IN THE SOUTHEASTERN
PART OF THE CARPATHIAN BASIN

The wish to establish firm chronological limits for the prehistoric cultures of Central Europe has led many authors to look for forms of material culture or ornamentation similar to those of Central European cultures in the highly developed cultures of the eastern Mediterranean and Asia Minor.¹ Their attention was particularly directed to the Cretan and Mycenaean cultures, which had a system of writing (Linear A)² already in the sixteenth century B. C. and which were geographically nearest to the European cultures. A number of direct and indirect links between these two mutually distant regions — the Aegean-Asia Minor region and Central Europe — have been postulated with varying success. It was precisely this wish to base the chronology of European prehistory on typological analogies, however, that created certain problems in the dating of individual cultures, and primarily those which show the most numerous traces of »Mycenaean influences«. This is the case with the Vatin culture in the Yugoslav part of the Danubian region, as well as with a number of related developments in the eastern part of the Carpathian basin, such as the Otomani, Verbicioara, Wietemberg, Monteoru, Tei and other cultures.³ This fact and the theory that the

¹ J. Werner, *Mykenae-Siebenbürgen-Scandinavien*, *Atti del I° congresso di preistoria e protoistoria mediterranea*, Firenze 1950, 293 ff.; R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit in westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäische Beziehungen*, Hamburg 1957, 165 f.; K. Horedt, *Siebenbürgen und Mykenä*, *Nouvelles études d'histoire* 2, Bucharest 1960, 31 ff.; S. Foltiny, *Mycenae and Transylvania*, *Hung. Quarterly* II, 3—4, New York 1962, 133 ff.; S. Marinatos, *The Minoan and Mycenaean Civilisation and its Influence on the Mediterranean and Europe*, *Atti del VI congresso UISPP I*, Roma 1962, 164 ff.; J. Bouzek, *Aegean culture and Central Europe — 2000—500 B. C.* *Listy fil.* 88, 1965, 255 ff.; *ibid.*, *The Aegean and Central Europe and Introduction to the Study of Cultural Interrelations*, *Pamatky arch.* LVII, 2, 1966, 242 ff.

² E. Peruzzi, *Bibliography of Linear A Script*, *Minos* 1957, 99 i. d.

³ For the links of the Vatin and the neighbouring cultures cf.: N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1973, Part. VII — in the press.

central and eastern Balkans, and particularly the Marica, Vardar, Morava and Timok river valleys were the main routes for the transmission of influences, make it necessary to re-examine some of the views of the links between the Mycenaean culture and the cultures in the Carpathian basin, including those in the Serbian Danubian region.

If we disregard theoretic discussions of the links of the Balkan Neolithic and Eneolithic with Anatolia, and the inadequately documented interpretations of the origin of early prehistoric cultures as a whole, we can say that the earliest archaeological evidence of Mediterranean influences on the development of cultures in the Carpathian basin dates from the beginning of the Bronze Age, i.e. from the end of the third and the beginning of the second millennium B. C. This evidence is primarily connected with the appearance of „Cyprus pins”, faïence beads and necklaces of Mediterranean snails;⁴ however, when we first meet these „Aegean models” we already tread the unsafe ground of merely typological analogies and frequently imprecise determination of archaeological material. An attempt shall be made here to show that the tendency to associate certain elements of the Early Bronze Age cultures with similar finds in the south is not always corroborated either by the archaeological material or by the likely relations of relative chronology.

The term „Cyprus pins” (Zyprische Schleifenadel) has now become merely a descriptive name and does not imply Mediterranean origin any longer. These pins, which have been found in Yugoslavia on the Maros (Mokrin-Periamos or Periamos-Pecica) culture sites, are common in the whole territory from the Alps to the Carpathians, and from Poland to the Danube.⁵ In Serbia and Bulgaria south of the Sava and the Danube they do not appear in their characteristic forms. On the other hand, as H. J. Hundt's distribution maps of this material and the newly-discovered finds (especially those from the Mokrin cemetery) show, „Cyprus pins” or various forms and variants of them are common in the Unetice, Straubing, Wiesselburg, Nagyrév, Maros and other contemporaneous cultures.⁶ They appear in almost all the Early Bronze Age graves with skeleton burials. The typological analysis of these finds shows that the development of these pins can be followed from archaic forms, from the pins with the curved body and the head in the form of a volute (Rollenkopfnadel) to the fully developed forms with the „Armbrust” construction. The evolution of the „Cyprus pins” from simple to elaborate forms is clearly illustrated, for example, in the finds

⁴ H—J. Hundt, Beziehungen der „Straubinger” Kultur zu den Frühbronzezeitkulturen der östlich benachbarten Räume, Kommission..., Nitra 1958, 155 ff. Abb. 2 Karte 6.; H. Adler, Frühe Bronzezeit in der Linz—St. Peter, Linz 1967, 57 ff.; M. Girić, Mokrin, nekropola ranog bronzanog doba, Beograd 1971, 216 i d.

⁵ M. Girić, op. cit. 216.

⁶ H—J. Hundt, op. cit. 170 Karta 6.

from the Mokrin cemetery.⁷ This seems to cast some doubt on the southern origin of the „Cyprus pins” and thereby also on the basis for the establishment of chronological relations between the Mediterranean and the Central European cultures. The „Cyprus pins” are doubtless an autochthonous phenomenon in the Carpathian basin, originating in the Early Bronze Age cultures of these regions.

The beads of „faïance”, common in the Early Bronze Age graves, have also been associated with the corresponding finds in the Cretan-Mycenean culture. In the Carpathian basin they are found in the same cultures in which the „Cyprus pins” appear — in the Unetice, Straubing, Maros and other cultures.⁸ In the south and southeast, in Crete and Asia Minor, the beads of faïance are considered an important element for the determination of the chronology of prehistoric cultures, especially if they represent imports from Egypt.⁹ An exceptional significance has been attached to the appearance of round, star-shaped and caterpillar-like beads of faïance in the Early Bronze Age cultures in the Carpathian basin. The analyses of the composition of the „faïance” beads from the cemeteries north of the Sava and the Danube have shown, however, that they are not made of faïance, but of the locally available caolin, and modelled after beads of bone, clay, copper or other material of autochthonous origin. Accordingly, this element for the determination of the relations of relative chronology of the Carpathian basin cultures and those in the Aegean and Asia Minor is also of dubious value.

These two examples from a period somewhat earlier than that which interests us here (the time of the Vatin culture) have been mentioned primarily as an illustration which warns us to be cautious when discussing mutual links of regions so far apart as the Aegean and Central Europe. These links cannot be established on the basis of one type of material only, or of a single stylistic element in the ornamentation, or again of an individual pottery form, especially if they are not direct imports, but imitations of models, the results of the transference of ornaments to other materials, or of mere typological similarities. When studying the expansion of a style or the movements of its makers, one must take into account the routes along which these influences could have penetrated into the adjacent regions. In the relations between the Aegean and Central Europe these routes must have passed through the central and eastern Balkan territory, and, consequently, intermediary links should be sought there. In the case of the examples mentioned above, these links are missing.

The problem of the Mycenaean influences on the Middle Bronze Age cultures in the Carpathian basin has been studied by a number

⁷ M. Girić, *op. cit.*, Gr. 19 T. VII; Gr. 120 T. XXXV; Gr. 200 T. LIV.

⁸ M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, 1965, 257 ff.; R. Hachmann, *op. cit.*, 179; M. Girić, *op. cit.*, 224.

⁹ G. Childe, *Slavia Antiqua* I, 1948, 92 i d.; J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch ...* Prag 1966, 350.

of archaeologists — J. Werner, K. Horedt, R. Hachmann, A. Mozsolics, J. Bouzek, S. Foltiny, M. Gimbutas, M. Irimia and others.¹⁰ The majority of these authors are interested in the appearance of Mycenaean influences in the Middle Bronze Age cultures — the Vatin, Otomani, Wietenberg and other related cultures. An analysis of their views might be summarized in the following way: the makers of the Mycenaean culture explored, primarily because of economic reasons, the unknown inland world, and particularly the western part of the Carpathian basin, rich in minerals (especially gold), and the northern shore of the Black Sea. Their contacts with the native populations led to the appearance of objects influenced by the Mycenaean ornamental style — numerous bone plaques, parts of horse-bits decorated with wavy lines or spirals, knives and swords similar in form to Mycenaean models. Finds of this type are dated in the sixteenth century B. C. and are associated with the late Mycenaean period (LH II), or the period of Mycenaean shaft-graves.¹¹

Besides these early links with the Mycenaean world, there are somewhat later finds which are considered contemporaneous with the end of the Mycenaean culture, i. e. with the late Mycenaean III period, or the time immediately preceding the Doric migration. This category of finds includes the well-known swords of the Aegean CI type (e.g. the sword from Megid),¹² some specific forms of spears in Bulgaria (Kričim, Krasno Gradište),¹³ as well as a small ball with written signs (?) from Vatin.¹⁴ Since these objects are slightly later than the analogous finds in the nuclear, Aegean region, they may be dated into the period 1350—1250 B. C. This later group cannot be associated with the Mycenaean influences on the Vatin culture and we shall not deal with it here since it is not relevant to the discussion of the basic problem, that of the links between the Aegean and the Carpathian basin in the period of transition from the Early to the Middle Bronze Ages.

The Vatin Culture and the „Mycenaean Influences“

Of all the Bronze Age cultures in the Carpathian basin, the Vatin culture has yielded the greatest number of finds considered to have originated under the influence of the Mycenaean culture (PL. I—II).

¹⁰ Cf. notes. 1; M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, 1965, 57 ff.; A. Mozsolics, *Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson*, 46—46, *Bericht RGK*, 1968, 40 ff.

¹¹ G. Hafner, *Kreta i Helada*, Rijeka 1969, 42, 46—48; J. Bouzek, *The Aegean and Central Europe*, *Pam. arch.* LVII, 1, 1966, 252 ff.

¹² M. Irimia, *Das Mykenische Bronzeschwert aus Megidia*, *Dacia* XIV, 1970, 389 ff.

¹³ K. Horedt, *Săbiile de tip Micenian din Transilvania*, *Acta musei regionalis Apulensis — Studii și comunicări* IV, 1961, 19 ff. .. Bouzek, *The Aegean and Central Europe* . . . Fig. 4/8, 10.

¹⁴ F. Milleker, *A. Vattinai östelep*, 39 ff.

These consist primarily of bone plaques ornamented with very precisely executed designs, cylindrical bone objects made of tubular bones (erroneously interpreted as handles for knives), parts of horse-bits and other objects of unknown use.¹⁵ It is characteristic of these finds that they come from Vatin and that their surface is symmetrically and neatly engraved by means of an instrument which might be described as primitive compasses. We may have a specimen of this instrument in a circular palque with a triangular addition and two holes, one in the centre and the other near it (Fig. 2). When the instrument is fixed to an object through the central hole, it is possible to draw very regular circles by a pointed metal object placed into the other hole. In addition to these bone finds, of which a small number only has been published, there are several hundred of other bone artefacts from Vatin in the Vršac Museum, which show that bone industry was very highly developed on this site. Further analyses will show to what extent it was influenced by the Mycenaean culture (at least as far as its ornamentation is concerned). But before that it will be necessary to revise the current dating of the Vatin culture, influenced precisely by the insistence on the links between this culture and Mycena (LH II), and to take due account of a more wide-spread development in the Early and Middle Bronze Age cultures, which is manifested in a highly developed technique of ornamentation of bone objects, characteristic of the nomad cultures such as those developing in the western part of the Carpathian basin.

The Vatin culture is an important phenomenon in the Bronze Age of northern Balkan and the southern parts of the Panonian plain. It is in the first genuinely Bronze Age culture in which objects of bronze are not of a secondary importance as in the somewhat earlier cultures which belong chronologically to the Bronze Age, but the material culture of which is still strongly influenced by the autochthonous Eneolithic cultures (the Vinkovci, Maros, Somogyvár, Pitvaros and other cultures). In the Vatin culture bronze metallurgy is an important branch of economy, and this is also the case with the other cultures of the Carpathian basin which replaced the post-Eneolithic cultures in this region. However, our knowledge of the Vatin culture is not commensurate with its importance, especially if viewed in the context of the „Mycenaean influences“ on its material culture or its genesis. Its sites, especially those containing Vatin pottery in vertical stratigraphy, are still insufficiently explored; besides, the greater part of the available material consists of finds acquired at the beginning of this century, often without the necessary archaeological data.¹⁶ In addition to some earlier (more or less convincing) endeavours to define more precisely the typological, chronological and territorial features of the Va-

¹⁵ F. Milleker, op. cit. T VIII—IX; D. Garašanin, Bronzono doba Srbije — katalog izložbe, Beograd 1972, 66 i d. sl. 91—100.

¹⁶ Vršac Museum; F. Milleker, loc. cit.

tin culture (M. Grbić, B. Gavela, M. Garašanin),¹⁷ a certain attempt in this direction has been made in the monograph *The Prehistory of Vojvodina*.¹⁸ Of course, we cannot be wholly satisfied with the solution proposed there either, especially as regards the problems of the periodization of the Vatin culture, of its genesis, and, to a certain extent, of its precise absolute chronology.

In spite of the insufficient knowledge of the Vatin culture, some of the conclusions may be already considered as valid. This is primarily the conclusion that this culture developed in the territory of southern Banat, eastern Srem, southern Bačka and the northern part of Serbia proper. Further, its relative chronology in relation to the inlaid pottery of the southern trans-Danubian region and to the Otomani and Verbičioara cultures is fairly clearly defined by the stratigraphy at Gomolava and the mixing of the Vatin and some related cultures at Popov Salaš near Novi Sad¹⁹. The basic problem, however, concerns the periodization of this culture, for, as it has been pointed out, there are sites with different typological features within this culture. Thus a group of finds known as the Pančevo—Omoljice phase has been separated (though only typologically); a specific development has also been observed on a group of sites in Serbia south of the Sava and the Danube, the material from which is marked by pronounced local features (Ljuljaci, Dobrača). The basic problem here, which is rather difficult to solve at the present moment, is that of the mutual chronological relations of these groups of sites. Are the Pančevo—Omoljice sites, the sites in Šumadija and the Vatin culture in southern Banat different phases or regional developments of a single cultural complex? This problem is important, for if we give the chronological priority to the Šumadija sites, or even to the Pančevo—Omoljice phase, we get quite a different picture of the „Mycenean material” from Vatin in relation to the culture as a whole.

In his interpretation of the genesis of the Vatin culture, M. Grbić put forward very decisively the theory of the chronological priority of the Vatin pottery south of the Sava and the Danube in relation to the developments in the northern and northeastern districts.²⁰ The typological analysis of the material, especially that from Gradine near Ljuljaci, where the classic Vatin pottery (ornaments in the form of tendrils, volutes, etc.) appears only in the later horizons, seems to prove that this site is earlier than those in southern Banat (Vatin, Židovar).²¹

¹⁷ M. Grbić, *Pitanje geneze vatinske i dubovačke grnčarije*, *Rad vojvođanskih muzeja* 2, 1953, 73 ff.; *Ibid*, *Postanak vatinske grnčarije*, *Starinar* VII—VIII, 1956—1957, 35 ff.; B. Gavela, *Jedan prilog etničkoj i hronološkoj determinaciji panonske keramike u srednjem Podunavlju*, *Rad vojvođanskih muzeja* 2, 1953; M. Garašanin, *Jedan prilog hronologiji bronzanog doba u Banatu*, *Rad vojvođanskih muzeja* 3, 1954, 57—66.

¹⁸ N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Part V — in the press.

¹⁹ *Ibid*.

²⁰ M. Grbić, *Starinar* VII—VIII, 1956—1957.

²¹ Excavation by D. Srejšević. Unpublished material in the Kragujevac Museum.

The features of the material culture of the Pančevo—Omoljice group show that it might be an earlier phase of the Vatin culture. The stratigraphic evidence from the Zatica site near Omoljice (Pančevo) supports this interpretation.²² Of course, further explorations in southern Banat and the publication of the entire material from Židovar may reveal in this district, too, an earlier phase of the Vatin culture corresponding to the beginning of the Bronze Age, to the Maros, Vinkovci or early Verbioara cultures.

Because of the appearance of „Mycenean imports” on the Vatin sites, this culture has been given a lower chronological position than that which seems indicated by the stratigraphic position of its pottery and its relations with the other cultures of the Carpathian basin. The emergence and development of the Vatin culture has been dated to the time between 1600 and 1400 B. C. on the basis of the „Mycenean influences”, and some authors even consider that it lasted to the end of the Bronze Age, i. e. to c. 1200 B. C.²³ There are several reasons why it is difficult to accept this chronology. In the first place, it has been established with certainty that the Vatin culture developed before the inlaid pottery cultures of the Dubovac—Žuto Brdo, Belegiš, tumulus and other Bronze Age cultures of the southern part of the Panonian plain. Further, a pit of the Vinkovci culture (which is dated in the Early Bronze Age) on the Gradina site on the Bosut river near Batrovci, yielded a well preserved cup of the Vatin type,²⁴ while stylistic elements characteristic of the Vatin culture have been found in the Maros culture cemetery at Mokrin and on some other sites of this culture.²⁵ If we add to this that an even earlier horizon of the Vatin group was found at Ljuljaci, it is certain that the chronological limits of the Vatin pottery should be placed further back into the past, regardless of the fact that this is incongruous with the appearance of „Mycenean imports” at Vatin itself. The beginning of the Vatin culture should be dated to the Early Bronze Age, to the time which is marked Br. A1 in P. Reinecke’s periodization. In terms of relative chronology, this is the latter half of the „post-Neolithic cultures” of the Mokrin type — the end of the Vinkovci culture and the period of the emergence of the Otomani culture, Verbioara I—II, Wietemberg (the early phase), Thei phase, Catclu Novaci I, etc. In order to prevent misunderstandings in view of the previous interpretations of the nuclear region of the Vatin culture, it should be pointed out here that this culture originated outside its classic territory (southern Banat), probably in the western area of its geographic distribution.

²² V. Trbuhović, Neka razmatranja o stratigrafiji na naseljima bronzanog doba u Vojvodini, *Starinar* XVIII, 1968, ff.

²³ B. Gavela, op cit.

²⁴ N. Tasić, Die Vinkovci — Gruppe, eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien, *Archaeologia Jugoslavica* IX, 1968, 26, Abb. 8.

²⁵ M. Girić, Mokrin I, *T. XXV*, Gr. 82, 2.

According to the results of stylistic and typological analyses of the Vatin pottery, the latest views of its genesis, and the stratigraphic evidence from the Zlatice site near Omoljice, the Vatin culture passed through two main stages of development: the earlier phase, which lacks the characteristic ornaments in the form of vines, spirals, or garlands, in which there are no characteristic cups with the „rabbit ears” yet, and, finally, in which there are no ornamented bone plaques and other objects decorated with spiral designs, impressed circles and other ornaments of the „Mycenean” type. It is characterized by crude earthenware, pots with a handle below the rim, cups with simple cylindrical handles, vessels with horizontal fluting on the stomach, etc. The later phase is represented by the pottery which has usually been considered as the classic Vatin earthenware. Even if we accept the theory that the ornamented bone objects from Vatin were directly or indirectly influenced by the Mycenean cultural region, these finds might only belong to this second, terminal phase of the development of the Vatin culture.

In relation to the cultures which develop in the Early and Middle Bronze Ages in the eastern parts of the Carpathian basin, the Vatin culture is contemporaneous with the Otomani, Verbicioara, Tei, Monteoru, Wietemberg and Unetice cultures (PL. III). The Vatin culture is linked with them by similar stylistic features of the pottery finds, by the same forms of metal objects, and probably by the similar economic basis of these cultures developing along the Carpathian range. Besides, these cultures are characterized by similar bone ornaments or parts of horse-bits which are considered to have originated, at least as far as their ornamentation is concerned, under the influence of the Mycenean culture. The northernmost finds of this kind come from the sites in Slovakia, from the Unetice and Madarovce cultures (Nitranski hrádek, Veselé, Blučina and others).²⁶ This means that the territory of the distribution of similar Early Bronze Age cultures extends as far north as Chekoslovakia.

The Carpathian Cultures and Mycenean Influences

One of the most important cultures of the Early and Middle Bronze Ages in the Carpathian basin is indubitably the Otomani culture. Its specific ornamentation, its long evolution — which can be followed, according to some authors, down to the very end of the Bronze Age²⁷ — the abundance of its metal objects and other features make it also a

²⁶ A. Točík, Befestigte bronzzeitliche Ansiedlung in Veselé, *Studijné zvesti*, 12, 1964, 240; *Ibid*, Stratigraphie auf der Befestigten Ansiedlung in Malé Kosihy., *Kommission ... Nitra* 1958, 35 T. IV, 4; K. Tihelka, Der Veterov-typus in Mähren, *Kommission ... Nitra* 1958, 77 T. VIII, 1—3.

²⁷ I. Ordentlich, Chronologische Gliederung der Otomani-Kultur in Rumänien, *Dacia* XIV, 1970, 97.

culture of exceptional importance for the establishment of the relations of relative chronology with the neighbouring cultures. It developed in the northwestern parts of Rumania, in the Hungarian Tizsa region (Füzesabony) and in Slovakia (Barca).²⁸ Large-scale explorations, primarily on the Rumanian sites of the „Cetatuia” type (Salonta, Sîntana, Socodor, Sacuieni, Pauli, Siclau and, of course, the type-site Otomani near Orandea) have made it possible to work out a fairly precise periodization of this culture into three phases:²⁹ the first phase (Otomani I), which is contemporaneous with the other Early Bronze Age cultures in the Carpathian basin, such as Nagyrév, Maros, Unetice (Br. A1—A2, according to Reinecke); the second phase (Otomani II), contemporaneous with the Wietenberg, Vatin and other cultures of the Br. B1—B2 period; and the third phase (Otomani III), contemporaneous with the terminal stage of the Wietenberg culture, and with the Hungarian Füzesabony, tumulus and other cultures of the Middle and Late Bronze Ages. This rather schematized periodization, which I. Ordentlich tried to supplement with transitional phases,³⁰ can be accepted, although it presupposes perhaps too long a duration of the culture (to the emergence of the Gava culture). According to the situation in Vojvodina (Banat) and the Hungarian Tizsa region, the end of the Otomani culture could be dated somewhat earlier, to the period when the culture of the Belegiš—Surčin—Tolvadia type (Bobda, Cručeni and other sites) appear in the Rumanian part of Banat, too, i. e. to the period of the penetration of the tumulus culture people into the southern and southeastern parts of the Panonian plain.³¹

Phase I and, particularly, Phase II of the Otomani culture are important for the solution of the problem of the „Mycenean influence” on the Bronze Age cultures in the Carpathian basin. A. Mozsolics, R. Hachmann, M. Gimbutas and other authors³² see traces of direct or indirect influences from the late Helladic period (the shaft-graves period) in the appearance of spiral designs on the Otomani pottery, or of similar motifs on metal objects (the button-like parts on the „Hungarian adze”, the bottom of a vessel from Bihar, ornaments on knives, etc.) and in the appearance of golden ornaments. In relation to the other cultures in the Panonian plain, Phases I and II of the Otomani culture correspond to the Early Bronze Age and the beginning of the

²⁸ Kolektiv autorov, *Pravek východného Slovenska*, 1966, 102—111; M. Gimbutas, *op. cit.* 200 ff.

²⁹ I. Ordentlich, *Die innere Periodeneinteilung der Otomanikultur in Rumänien*, Actes du VIIe Congrès... Praha 1966, 619—621; M. Gimbutas, *op. cit.*, 210—218.

³⁰ I. Ordentlich, *Dacia XIV*, 1970, 96—97.

³¹ N. Tasić, *Die Pannonische Tiefebene und der Zentralbalkan am Übergang von der Mittleren in die Späte Bronzezeit*, *Balkanica III*, 104 ff.

³² R. Hachmann, *op. cit.*, 174; M. Gimbutas, *op. cit.* 59 f.; A. Mozsolics, *Goldfunde des Depotfundhorizont von Hajdúsámson*, 46—47 *Bericht RGK 1968*, 40; J. Bousek, *The Aegean and Central Europe... Památky arch. LVII*, 1966, 252 Fig. 6—7.

Middle Bronze Age (Br. A1—B2). This does not conform fully with the dating of the shaft-graves in Mycena (after 1600 B. C.).³³ The analysis of decorating techniques of the Otomani pottery shows that they had a long line of development, and that it can be assumed with confidence that they represent an autochthonous evolution beginning with the earthenware of the earlier phase of the Otomani culture (between 1800 and 1700 B. C.).

Some of the finds of the Wietemberg culture, which developed in the vicinity of the Otomani culture, in Transylvania and in the Carpathian highlands (the upper Maros), have also been associated with Mycenaean models. This applies especially to the bone part of a horse-bit from Turdae Schlucht decorated with a spiral design along the edges and to the ornamented surface of a hearth-slab at Wietemberg.³⁴ This find is associated, according to K. Horedt, with the spiral designs in the Mycenaean palaces from the beginning of the thirteenth century B. C.³⁵ In addition to these finds, the spiral motif — the running spiral or the angular spiral — is very common on the vessels of the Wietemberg cultures, especially on the bottom of bowls-lids or on shallow plates. It appears throughout the duration of the culture and might be interpreted as a local feature of this culture. The ornamentation of Wietemberg vessels owes its origin, as the Rumanian archaeologists also think, to the earlier autochthonous cultures of this region (Schneckenberg—Glina III and even the Cotofenini culture).³⁶

In addition to these finds, which are associated with the Mycenaean culture on typological grounds, there are wheel-shaped objects of various forms and variants in the Wietemberg and other cultures of this group (Vatin, Otomani, Veselé).³⁷ Well-preserved models of four-wheeled carts have been found in Rumania. Their association with the Mycenaean two-wheeled chariots, such as that represented on a carved sixteenth century stela in Mycena seems to be justified on typological ground only.³⁸ Similar or even identical forms as those in the Wietemberg culture are found much earlier, in the Eneolithic and Early Bronze Age cultures of the Carpathian basin (from the Budkalas cart of the Baden culture to the wheels found on the sites of the Glina III—Schneckenberg, Tei, Monteoru, Cernavodi and other cultures).³⁹ Chronologically, they appear from the end of the Eneolithic through the Early and Middle Bronze Ages to the Dubovac and later cultures of the Carpathian basin (bird-drawn chariots).

³³ R. Hachmann, *op. cit.* 165; M. Gimbutas, 57 f.

³⁴ K. Horedt, *Die Wietembergkultur*, Dacia IV, 1960, 130 Abb. 13, 10

³⁵ *Ibid.*, 134 Abb. 3

³⁶ *Ibid.*, 116 ff.

³⁷ G. Bichir, *Autour du problème des plus anciens modèles de chariots découverts en Roumanie*, Dacia VIII, 67 i d. Fig. 6—7; Tihelka, *op. cit.*, T. VII, 3 (Blučina); F. Milleker, *Vatina, Ostelep*, T. XXII, 10, 11.

³⁸ J. Bouzek, *The Aegean and Central Europe...*, 254, Fig. 10.

³⁹ G. Bichir, *op. cit.*, 80—81.

„Mycenean elements” are also found in the other cultures in the area along the Carpathian range. An example is the well-known bone sceptre or part of horse trappings, decorated with a wavy line, which belongs to the Monteoru culture.⁴⁰ It comes from the Sarata-Monteoru Ia horizon, which corresponds to Tei-Novac, Verbicioara II, i.e. to the same horizon of the Otomani, Wietenberg and Vatin cultures which have yielded similar bone objects. Golden hair ornaments (the Locking from Sarata—Monteoru)⁴¹ which are also associated with southern influences, belong to this horizon, too. The continuity of the development of the Monteoru culture from the very beginning of the Bronze Age is even more evident, for Phase Ia in which „Mycenean influences” appear, develops out of Phase IC4, which is, together with Phase IC3, contemporaneous with the Glina III culture.⁴²

The finds from the Unetice and Madjarovce cultures represent the northernmost bone objects made under the „Mycenean influence”. These include the frequently mentioned finds from Nitranský hrádok, Větěrev, Blučina, Malé Kosihy, Veselé-Hradisko, Cezavy, Veliký Žermosek, Mojžir and others.⁴³ Their stratigraphic position was precisely established on the sites Nitranský hrádok-Zameček, Malé Kosihy and Veselé.⁴⁴ Especially important is the appearance of a number of objects made of antler including a horse bit (?) decorated with the »Mycenean« spiral, from Layer A-B of the Malé Kosihy sites, which belong to the Madjarovce culture. With the exception of the Mojžir site on the Laba, which belongs to the Unetice culture, all the finds, consisting mainly of worked antler objects (probably parts of horsebits), cylindrical hollow bones with the running spiral motif (Cezavy, Blučina) and circular bone plaques decorated with interlinked „S” designs, belong to a chronologically limited period of the Madjarovce and Otomani cultures.⁴⁵ It is noteworthy that parallel with these finds in Slovakia there is a highly developed antler industry, and, which is also significant, finds of characteristic cart wheels(?) are also very common (Blučina, Nitranský hrádok).⁴⁶ The fact that the „Mycenean ornament” appears on bone objects supposed

⁴⁰ M. Gimbutas, op. cit. 225—226, Fig. 155

⁴¹ E. Zaharia, Die Lockenringe von Sarata Monteoru, Dacia III, 1959,

⁴² Cf. A. Vulpe, Civilisation de Tei d'après les fouilles de Novaci, Dacia VIII, 1964, 328, Fig. 8.

⁴³ A. Točík, Parohová kosteňá industria Mad'aroveskej kultúry na j-z Slovensku, Studijné zvesti 3, 1959, 23—53; *ibid.*, Studijné zvesti 12, 1964, 240—243, Abb. 49; 51.; K. Tihelka, Der Veterov-typus in Mähren, Kommission... Nitra 1958, 91—94, T. VIII.; J. Bouzek, Aegean and Central Europe... 252. F.g. 5.; I. Pleinerová, Únětická kultura v oblasti Krušných hor a jejím sousedstvím, Pam. Arch. LVII, 2, 1966, 339, Obr. 49, 1.

⁴⁴ A. Točík, Studijné zvesti 12, 1964 240—342.; *Ibid.*, Stratigraphie auf der befestigten Ansiedlung in Malé Kosihy, Kommission... Nitra 1958, 30 T. IV, 4.

⁴⁵ A. Točík, Kommission... Nitra 1958, 35, T. IV.

⁴⁶ G. Bichir, Anciens modèles de chariots... Dacia VIII, 1964, 84—85 and notes. 99.

to have been used as parts of horse-bits and that these objects are accompanied by wheels of baked clay suggests that we should perhaps look for their models elsewhere, e. g. in the Russian steppes, as some authors think.

The stratigraphy of Toszeg in Hungary and of the Slovakian sites mentioned above shows quite clearly the relative chronological position of bone objects decorated with »Mycenean« motifs. They appear in the Unetice and Madjarovce cultures at the end of the A1 Bronze Age and last to the end of the B1 period of that age. We shall not discuss here the absolute dates, which do not tally completely with the proposed theories of Mycenean influences on the Middle Bronze Age cultures of the Carpathian basin.

Apart from the finds discussed above, the chronological correlations between the Aegean (Mycenae) and the Carpathian basin have sometimes been based on the similarity of the material from the hoards of bronze objects or on individual metal finds.⁴⁷ Three categories of finds can be distinguished: the objects from the hoards of the Apa-Hajdusamson horizon; the finds of golden objects from the same horizon (plaques, hair ornaments, etc.); and the swords and bodkins made under »Mycenean influences«. In the first group the similarity between the finds from Mycenae and those from the Apa-Hajdusamson hoards was seen in the appearance of the spiral motif, especially on short bodkins and the „Hungarian adzes“.⁴⁸ These motifs are similar to those found on the pottery of the early Otomani and Wietemberg cultures, or on bone plaques and parts of horse-bits. It would seem that this motif is a general phenomenon which represents a basic stylistic feature not only of the cultures discussed here, but also of the other neighbouring and contemporaneous cultures (Vatin, Verbicioara, Tei, Monteoru). The hoards of the Apa-Hajdusamson horizon are concentrated mainly east of the Tizsa, in the region in which the Otomani and Wietemberg cultures develop. A. Mozsolics, who has made a detailed study of this horizon in the Carpathian basin, stresses its contemporaneity with the end of the Unetice culture, the earlier stages of the Otomani and Wietemberg cultures, and with the Madjarovce, Verbicioara II—III and the Moneteoru Ia cultures (Malé Kosihy Layer IV A, Bárca, Layer II, Tozseg, Level e-1948, Pécska XIV, etc.). According to A. Reinecke periodization, this corresponds to the Br. A2 period. This dating of the hoards may be accepted with the proviso that the objects found in them might have been in use in the preceding period, too (Br. A1).

In the case of the golden plaques and golden hair ornaments which are also associated with Mycenean influences, we have almost the same situation. The plaques from the Tufalau hoard near Braşevo, in the region of the Wietemberg culture, are especially frequently refer-

⁴⁷ J. Bouzek, *Aegean and Central Europe...*, 252, Fig. 3 and 6; M. Gimbutas, *op. cit.*, 64 Fig. 26.

⁴⁸ A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, 1967, 121—122.

⁴⁹ A. Mozsolics, *Goldfunde...*, 46—47 *Bericht RGK* 1968, 28 T. 2—3.

red to, and they are associated with the Mycenaean influences from the shaft graves period.⁵⁰ The similarity of the golden plaques with those from Mycenae (Shaft-grave V) is striking indeed, although account should also be taken of possible autochthonous models found on the vessels of the Wietemberg and Otomani cultures or on bone plaques from Slovakia, Hungary and Yugoslavia.

Finally, weapons interpreted as a product of the Mycenaean culture are fairly common in the Carpathian region. There are two kinds of swords of „Mycenaean” origin.⁵¹ The earlier, which has been studied in detail on the basis of the finds from Transylvania by K. Horedt, and the later, which has been studied by M. Irimia.⁵² The first group consists of long swords with blades of rhomoid cross-section which are dated to the time after the 16th century B. C. (the swords from Alba Julia, Copsa Mare, Dumbravioara, Alma and other sites). The other group includes the sword from Medgidia, an example of the C1 type of swords, such as appear in Crete and Greece in the second half of the 15th century. M. Irimia dates the Medgidia sword into the 16th century B. C., and this tallies well with the possibility of its appearance in the Carpathian and Danubian regions.⁵³ In addition to these chronological problems, the question of the association of these finds with some of the autochthonous cultures in the districts in which they appear remains still open. The first group might possibly be associated with the terminal phase of the cultures in which the other Mycenaean elements appear (the Otomani, Wietemberg, Tei, Monteoru and others), but the other group of finds cannot be associated with them in any way.

*

The doubts concerning the Mycenaean influences and Mycenaean imports in the cultures of the Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age, expressed in the preceding pages, spring from the chronological discrepancy which must have existed between the Carpathian and Danubian cultures and the time into which the »Mycenaean« models are dated. It is also noteworthy that the Mycenaean elements are more common in the regions north and northwest of the Carpathians than in the territories nearer to the Mycenaean culture, where it would be logical to expect them. The finds from Mycenae, which are considered as analogous to those in the Carpathian basin, belong to the shaft-graves of the Late Helladic Age (according to Furumark, Mycenaean I lasts between 1550 and 1500 B.C., and according to Mylonas, between 1580 and 1500 B.C.). On the other hand, the Carpat-

⁵⁰ K. Horedt, *Dacia* IV, 1960, 116, Abb. 5 and 9.; M. Gimbutas, *op. cit.* Figs. 27—28; 144, 3; 140/I.

⁵¹ K. Horedt, *Die Mykenischen Schwerter Siebenbürgens*, *Studii, și comunicări* IV, 1961, 17.

⁵² M. Irimia, *Das mykenische Bronzeschwert aus Medgidia*, *Dacia* XIV, 1970, 389.

⁵³ M. Irimia, *op. cit.* 394.

hian basin cultures showing traces of »Mycenean influences« belong partly to the Early Bronze Age (Br. A1), i. e. to the period 1800—1700 B. C.⁵⁴ If we also take into account the fact that the Mycenean influences might have reached the Danubian region only some time after the appearance of the same phenomena in the Aegean, they could belong only to c. 1500 B.C. This view is corroborated by the historical sources, according to which the expansion of the Mycenean culture might have taken place in the Late Helladic II, i. e. c. 1450 B.C. or slightly earlier. The lowering of the chronology of the Vatin, Otomani, Wietemberg and other cultures would not be justified and would require extensive modifications in the pattern of the relative chronology of the cultures north of the Danube. The stratigraphy of the sites in Yugoslavia and in Rumania (Gomolava, Pecica) and the typological analysis of their material show that the Vatin group in Banat is earlier than the Dubovac culture in Rumania, and that the Verbicioara culture should be dated to an earlier period than the Cîna-Cirla Mare culture.⁵⁵ Besides, the earlier phase of the Belegiš culture, which is contemporaneous with the penetration of the tumulus culture people into the northern parts of Vojvodina, develops after the inlaid pottery of the Danubian type. According to the prevalent opinion, the penetration of the tumulus culture should be dated into the period 1450—1400 B.C. This view of the evolution of the cultures in the Serbian Danubian region precludes the dating of the fully developed phase of the Vatin culture (Vatin II) to a time later than 1600 B.C.

Several questions must be answered prior to a solution of the problem of the chronological interpretation of the relations between Mycenae (Late Helladic II) and the cultures in the Carpathian and Danubian regions: a) are the dates for the Late Helladic age at Mycenae correct? b) did the »Mycenean influences« travel from the south to the north or in the opposite direction? c) is the chronology of the Carpathian basin cultures developing in the period of transition between the Early and the Middle Bronze Ages correct? and d) are the typological similarities between the ornaments in Mycenae and the designs on the bone, metal and earthenware objects reliable, i. e. is the entire style of ornamentation in the Vatin, Otomani, Wietemberg and other cultures really under such a strong influence of the cultures of the Aegean south? It is not possible to give a precise answer to these complex questions at the present moment. We shall only try to point out certain elements in the stylistic development of the Carpathian and Danubian cultures which show that a very strong tradition with the models usually considered Mycenean was present in this region. We shall indicate, besides, the unity of the cultures developing on the fringes of the Carpathian range and their very strong cultural and economic links.

⁵⁴ J. Bouzek, *Aegean and Central Europe...*, 252 and cit. lit.; M. Gimbutas, *op. cit.* 64; S. Marinatos, *Atti di VI congresso...* Roma 1962, 164.

⁵⁵ N. Tasić, *Balcanica III*, 1972, 93 ff.

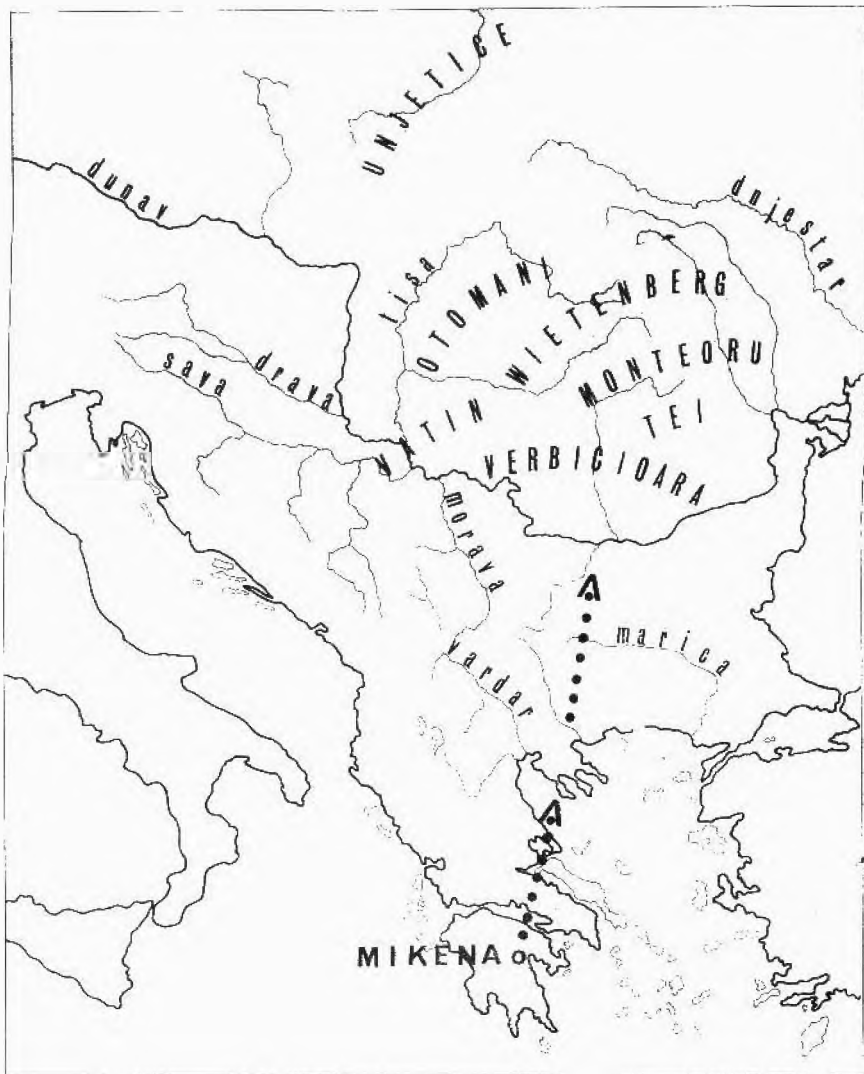
The motif of the spiral, which is frequently adduced as a reliable proof of the links between Mycenae and the Danubian region, is characteristic of many other earlier and later cultures, beginning with the Neolithic and Eneolithic to the Early Bronze Age and Early Iron Age cultures. It is especially common on the Otomani and Wietemberg pottery, where its course of development can be traced from the earliest phases of these cultures. The ornamental style of the Early and Middle Bronze Age cultures in the Carpathian region owes a number of its elements to the decoration of wood, characteristic of many hunting, nomadic and cattle-raising cultures. This applies especially to the Wietemberg, Tei and Monteoru cultures, which develop in purely cattle-breeding communities.⁵⁶ Their ornamentation reminds one of carved and Furschenstich designs, i. e. of techniques which derive from the earlier Neolithic and Eneolithic cultures in these regions (Schneckenberg, Cotofeni). We should also mention in this context the large number of ornamented and unornamented objects made of the bones of game, especially deer. They are equally common on the sites the Madjarovce, Otomani, Vatin, Wietemberg and other cultures mentioned here. In view of their genetic development, it might be asserted that all these finds are earlier than those which are considered as models in the Mycenaean culture.

In conclusion, we should like to mention that the purpose of the foregoing analyses has been to point out certain incongruities existing in the theories of the Mycenaean influences in the Early and Middle Bronze Age cultures in the Carpathian-Danubian area. They are especially apparent in the determination of the chronology of the early phases of the Vatin, Otomani, Wietemberg and other cultures in which »Aegean« elements appear. The problem of the absolute chronology is much more complicated and in dealing with it account must be taken of the complex processes of the emergence and development of individual cultures, of their stratigraphic position and of the entire evaluation of their material culture. These elements show that the Vatin and the related contemporaneous cultures are earlier than the shaft graves in Mycenae — a fact which casts some doubt on the earlier views of the relative chronology of the Aegean and Central European cultures.

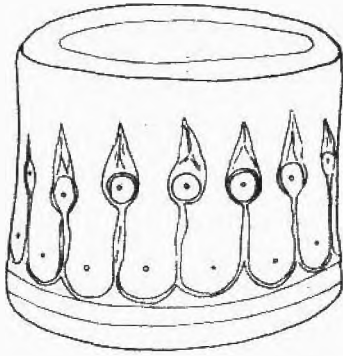
⁵⁶ K. Horedt, *Die Wietemberg Kultur, Dacia IV*, 1960, 116.

Chron.	P. Reinecke	Mycena	Vojvodina	Oltrenia	Maros-Teis	W. Slovacia	Transilvania	Muntenia
1800	A—1		Mokrin II III	Verbicioara I " II	Maros II Otomani I		Schnecken- berg	Glina III
			Vatin I.	" III	" II	Unetice	Wietenberg I	Tei-Catelu
	A—2	MH	" II		III	Madarovce	" II	" Novaci I
		I	Dubovac-		" IV		III	" Fundeni
1500							IV	
1400	B—1	LH	Žuto Brdo	Cirna —				
	B—2	II		Girila Mare				
	C	III	Belegiš I		Egyek I.	Hügelgräber		
1100	D					Kultur		

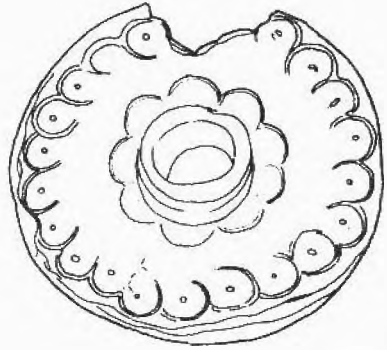
Pl. I. Chronological relationship between Mycenaean and Carpathian cultures

Pl. II. Mycenaean and Carpathian cultures

1

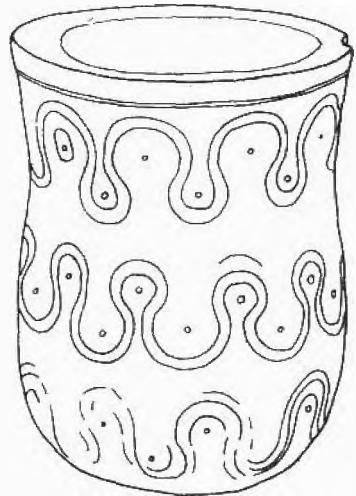

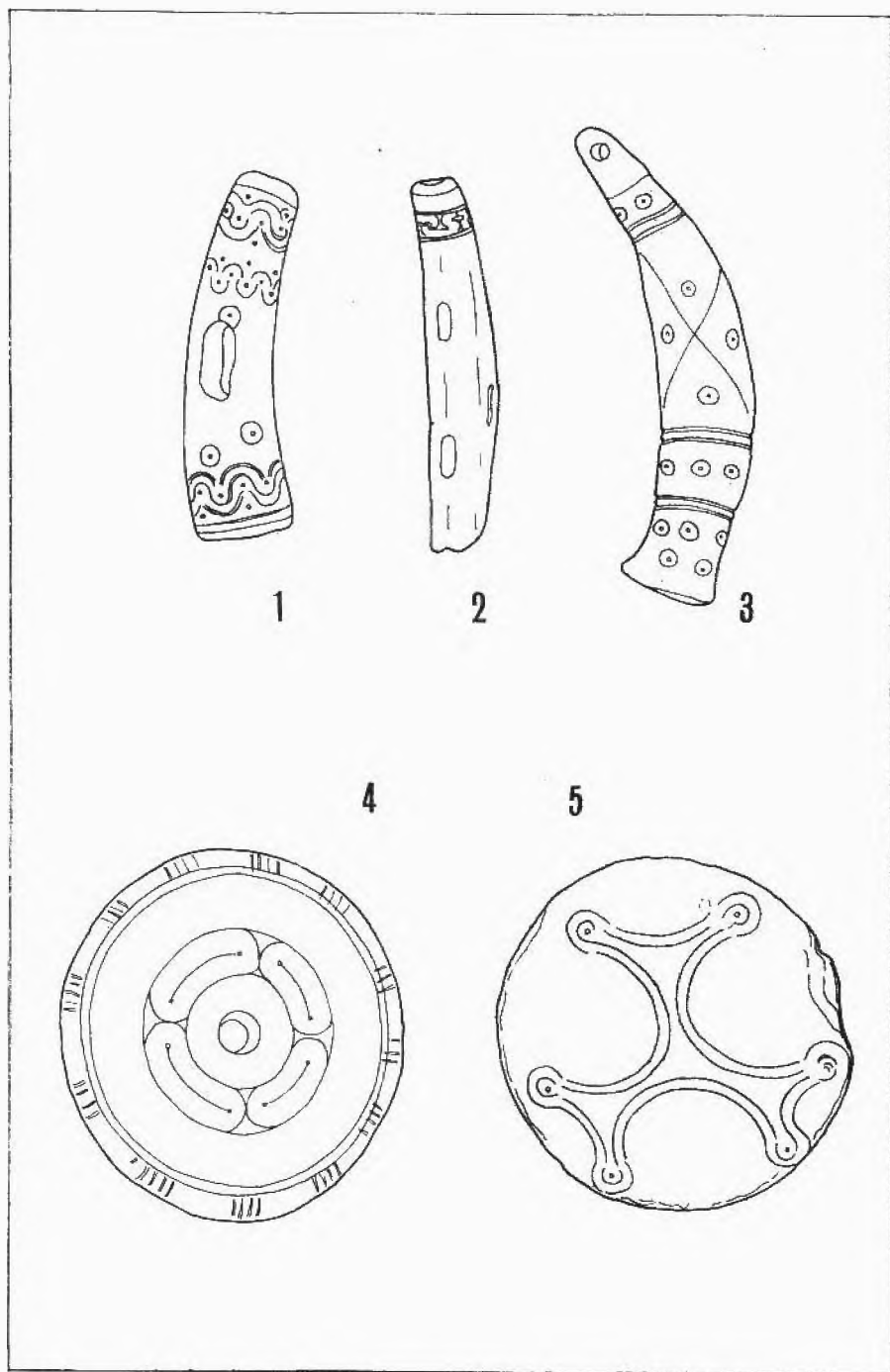
2

3

4

Dragoslav SREJOVIĆ
Department of Archaeology
Faculty of Philosophy, Beograd

KARAGAČ AND THE PROBLEM OF THE ETHNOGENESIS OF THE DARDANIANS

Karagač is a small alluvial plain in the Ibar valley in the northern part of the Autonomous Region of Kosovo, which belonged to the territory of the Roman province of Dardania in the past. In the course of the excavations carried out in 1955 and 1960—1965 a number of settlements and cemeteries from the time preceding the first reference to the Dardanians in historical sources was explored there. Together with the other archaeological material from Kosovo and the neighbouring districts, the finds from Karagač make it possible to reconstruct fully the prehistory of the region which is known to have been settled by the Dardanians at the beginning of the historical epoch, i. e. to attempt the solution of the problem of their ethnogenesis on the basis of archaeological data.

Karagač is the only known site on the Dardanian territory which was settled, with brief interruptions, from the beginning of the Neolithic to the period of the stabilization of the Roman culture in the inland regions of the Balkan peninsula. Although not very extensive (about 25 hectares), this area has a polyvalent character in relation to man and his needs, and meets the requirements of various types of cultures. In this upland basin (520 m. above the sea level), which is surrounded on all sides by the mountain ranges of Kopaonik and Rožaj (between 800 and 1200 m. above the sea level), there is a close interlinking of level ground and high hills, of fertile tilling soil and barren ground, of woods and pastures, and of various other kinds of soil, with veins of ore often emerging to the surface and thermal springs, which nurture a varied flora and fauna. The volcanic rounded hill Zvečan on the south and the vertical cliffs of Valački Krš on the north emphasise strongly the only natural accesses to this enclosed basin and, together with the ranges of the surrounding hills, impart to it the appearance of a large fortress with mighty watch-towers. The Ibar and the Kozarevska reka rivers cut across this basin in the direction south-north and east-west and are the chief communications of this area, its *cardo* and *decumanus*. North of the Valački Krš the Ibar valley

narrows abruptly, and south of Zvečan it opens up gradually and merges with the extensive plain of Kosovo — the most important cross-roads in the inland region of the Balkan peninsula. The fact that this area is both isolated and in close proximity to the major communications makes this basin, together with the geographic and bio-geographic features mentioned above, an ideal place for settlement.

The prehistoric settlements and cemeteries at Karagač cover an area of approximately three hectares between the left bank of the Ibar, the left bank of the Kozarevska reka and the slopes of Vidovo Brdo. Today the railway station Valač is located there and the greater part of the site is covered by the houses of the local people, the village road and the railway tracks. The 1955 excavations were limited to the narrow strip of land between the left bank of the Ibar and the railway tracks, and it was only in 1960, 1961 and 1962 that exploratory pits were sunk into the free areas among the existing buildings. The cultural layer with the remains of the settlement exists only in the area gravitating towards the left bank of the Ibar, while the cemeteries lie more to the west, in the area which is nearer to the foot of Vidovo Brdo.

Already during the first excavations (1955), the uncovered area of 48 sq. metres yielded remains of Early Neolithic and Late Neolithic settlements, as well as a few Bronze Age vessels. It was only during the excavations carried out in 1960—1962, when a surface of 840 square metres was explored, that the existence of a Bronze Age settlement, too, was established on this site. In the course of these excavations a number of Late Bronze Age, Early Iron Age and Roman graves was also discovered. The results of the 1955 excavations have already been published.¹ They will be used and discussed here in the reconstruction of the general development of life and culture at Karagač, i. e. after the description of the finds from the 1960—1962 excavations.

In 1960—1962 archaeological explorations were carried out in two sectors: in the area between the left bank of the Ibar and the railway tracks (Sector I) and in the area between the Valač railway station and the road to the village of Žirovnica (Sector II).

A surface of 80 square metres was explored in Sector I; four trenches 10 metres long and 2 metres wide were excavated. Although the ground is ideally level there, the cultural layer is of unequal thickness (0.60—1.30 m.), for the virgin soil sinks at an angle of about 25° from the west to the east. The upper part of the cultural layer was disturbed by farming. Although its structure is homogeneous (soft earth with interjacent small and large pebbles), it was nevertheless possible to distinguish two strata in all the trenches. The upper stratum is thicker (0.60—1.00 m.) and of a brownish black colour, and the lower is thinner (0.20—0.50 m.) and ashen. Large blocks of building mortar were found in both strata, and several shallow pits dug into the virgin soil were also discovered in the lower stratum.

¹ Tasić, N. 1958.

The earlier stratum contained only large or small fragments of Late Neolithic clay vessels, identical in fabric, form and ornamental techniques with the vessels found in 1955. The earthenware from the upper, later stratum, however, has quite different features. It is made of clay containing a substantial quantity of sand and frequently even rather large quartzite grains. However, since the surface of the vessels is usually covered by a thin coating of fine clay and then burnished, these finds can nevertheless be classed into the category of fine pottery. Regardless of their size, all the vessels from this stratum were well fired and of a grayish black or dark brown colour. The following forms are represented: 1. large ball-shaped bowls with a drawn-in, slanting or horizontally moulded rim below which bands decorated with finger impressions and tongue-shaped or vertical band-like handles are placed; 2. shallow elipsoid bowls; 3. two-lugged small pots; 4. conical cups with a vertical handle usually rising above the rim; 5. lightly moulded cups with two vertical handles topped by button-like ornaments; and 6. unmoulded bowls with handles placed horizontally below the rim (Pl. II: 1—10). Apart from the pots with a moulded band below the rim, all the other vessels are without any ornaments. Although the later stratum is one metre thick at places, no caesurae were noticed during the excavations, so that it is not possible to determine more precisely the relative chronological relations between the various kinds of finds. It appears that all the finds from this stratum constitute a closed chronological and cultural whole. It should be, however, mentioned, that the two-lugged small pots were found only in Trenches A, B and C, while the conical cups and vessels with button-like ornaments on the handles come mainly from Trenches D and E, which are only 10 metres distant from trench.

The pottery from Trenches A, B and C is typologically similar to the Bubanj-Hum III earthenware, especially the two-lugged pots and the pots with the moulded bands below the rim.² On the other hand, the conical cups and vessels with button-like ornaments on the handles are identical with some of the vessels from Donja Slatina (the »Slatina type« culture).³ M. Garašanin has dated both the Bubanj-Hum III culture and the »Slatina type« culture into the Early Bronze Age, stressing, however, that the precise chronological relations between these cultures in the southern Morava region is still not clear.⁴ Viewed from the typological point, the two-lugged pots from Karagač seem somewhat more developed than the corresponding forms of the Bubanj-Hum III culture because their handles sometimes rise above the rim, while the conical cups and vessels with handles topped by button-like ornaments from Trenches D and E seem more archaic than those from Donja Slatina since their moulding is less pronounced. It may be supposed therefore that the Karagač finds represent a separate phase of the

² Garašanin, M. 1958a, 64—65, T. 13:2—4.

³ Ibid., 66—67, T. 13:1; T. 14.

⁴ Ibid., 66.

Early Bronze Age culture of Kosovo and the Morava valley developing after the Bubanj-Hum III culture and before the „Slatina type” culture.

The close links of the Karagač finds with Early Bronze Age culture of the southern part of the Morava valley are indubitable, but their explanation presents a problem. The answer to this question is rendered more difficult by the fact that no satisfactory solution has been offered to the problem of either the Bubanj-Hum III culture or the »Slatina type« culture,⁵ and that apart from Karagač no Early Bronze Age finds have been discovered in Kosovo.⁶ A study of the later stratum at Karagač in isolation does not provide any new clues for the solution of this problem. Its content, however, makes it possible to re-examine some of the already known finds from the Kosovo region, primarily those from Valač and Donja Brnjica, which are relevant to the problem discussed here.

The excavations at Valač in 1955 and 1957⁷ yielded, in addition to pottery of the later phase of the Vinča culture, vessels of specific forms and material which can be classed into two groups, according to their typological features and the place of discovery. In the area explored in 1955 potsherds shown in Fig. 1 were discovered both on the surface and at all the depths of the cultural layer, and fragments shown in Figs. 2—3 were found in the area investigated in 1957. N. Tasić has already observed that these finds do not belong to the Vinča culture, but he thinks that they are contemporaneous and that they belong to the same period as the Vinča culture finds.⁸ It is, however, very important that the 1955 finds discussed here were found in the exploratory pit which yielded remains of a palisade, while the group of 1957 finds comes mainly from pits in which dry walls were found. The latter group is important, as we shall show below, only for the study of the Early Iron Age culture in Kosovo. The group of 1955 finds, however, is closely associated with the clay vessels from the later stratum at Karagač. In both cases we find pots with moulded hands, two-lugged small pots, cups with a single vertical handle rising above the rim and vessels with the handles topped by button-like ornaments. However, certain differences, can also be observed. The Valač forms are moulded in a more pronounced way than the analogous forms from Karagač, but, on the other hand, they are characterized by a considerably more restrained modelling of the rim and the handles. This would seem to suggest that the Valač finds precede chronologically those from the later stratum at Karagač, or that they are even somewhat earlier than the corresponding forms of the Bubanj-Hum III culture, i. e. that they mark the very beginning of the Bronze Age in Kosovo.

It is important to single out this kind of finds because they help us to understand better the formation of the Early Bronze Age culture

⁵ Ibid., 65.

⁶ Glišić, J. 1961.

⁷ Tasić, N. 1957; idem., 1959—1960.

⁸ Tasić, N. 1957, 13—15; idem., 1959—1960, 24—25.

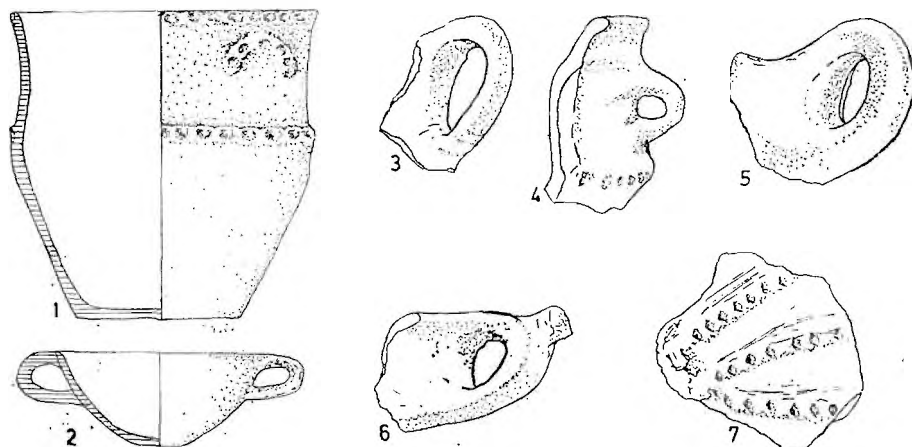

Fig. 1. Valač: finds from 1955 (after Tasić, N.: 1957)

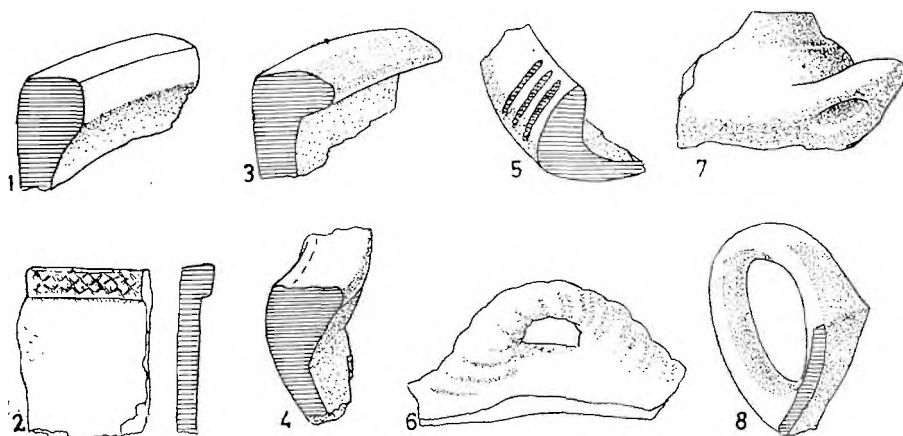

Fig. 2. Valač: finds from 1957 (after Tasić, N.: 1958)

in Kosovo and the Morava valley. In both regions the sites of the later phase of the Vinča culture (Valač, Fatos II, Predionica II, Pločnik, Vitoševac Crnokalačka Bara) have yielded prototypes of those pottery forms which are the chief characteristic of the Bubanj-Hum III and the »Slatina type« cultures, i. e. of the Karagač and Valač forms described here.⁹ The Early Bronze Age finds from Valač probably constitute the long-sought link between the Early Eneolithic culture (the

⁹ Tasić, N. 1959—1960, T. IV, 6; Galović, R. 1959, T. 52:3,6; T. 57: 2,5.

later phase of the Vinča culture) and the Bronze Age culture, which cannot be easily identified on the other Kosovo and Morava valley sites because of the penetration of the elements of the Salkuca-Krivodol and Baden-Kostolac cultures. The penetration of these Late Eneolithic cultures is confined to limited districts of the Morava valley and Kosovo.¹⁰ The small number of newcomers must have been rapidly assimilated by the natives, since no pronounced elements of the Baden-Kostolac culture can be noticed in the Early Bronze Age culture of the Morava valley and Kosovo. The presence of aliens paralyzed the development of the local culture for some time. The natives had probably to adjust themselves to new conditions of life during this period, but they also stored up energy for the further creative work of their own. The new forms of the Early Bronze Age culture in Kosovo and the greater part of the Morava region are in essence their products. The fact that the finds from the earliest phase of the Bronze Age in Kosovo were discovered on a raised plot of ground difficult of access, while the finds characteristic of the stabilized Bronze Age culture come from a settlement on level ground (Karagač) also shows that the crisis of the local culture was not of long duration. The finds from Sector II at Karagač corroborate the assumption that the culture formed in the Early Bronze Age in Kosovo continued to develop undisturbed in the later periods of the Bronze Age.

An area of 751 square metres was investigated by means of exploratory pits of various size in Sector II. It was possible to explore here only small plots of free ground between the existing buildings and numerous fruit-trees planted on the greater part of this area. In the northwestern part of this sector, which is separated from Sector I by the railway tracks only, the thickness of the cultural deposit is 0.50—0.90 metres. Here, too, two strata can be noticed, an earlier one, containing Early Neolithic material, and a later stratum with Bronze Age finds. The later stratum is largely ruined by later burials and deep ploughing. The earlier stratum is more or less intact and is characterized by the same types of finds as the earlier stratum of Sector I. However, only a small number of potsherds from the later stratum characterized by the same types of finds as the earlier stratum of Sector I. The greater number of vessels here consists of insufficiently fired vessels of crude clay and large size — primarily unmoulded deep pots with relief representations of eyebrows, the nose and sometimes the eyes below the rim (Pl. III: 4), and pots with a horizontally moulded rim. Cups with vertical handles, topped no longer by button-like ornaments, but by conical ones, are also comparatively common (Pl. III: 8). All these forms are certainly later than those from the upper stratum of Sector I. Their precise chronology can be established only in an indirect way, on the basis of identical finds from Donja Brnjica and from the graves discovered in this part of Sector I.

¹⁰ Garašanin, M. 1958a, 57; Glišić, J. 1961; Todorović, J. 1963.

In the course of the excavations of the cemetery at Donja Brnjica it was established that the area not covered by the graves contained a cultural deposit 0.80—1.20 metres thick.¹¹ The upper part of this layer, down to the depth of 30—40 cm., contained fragments of clay vessels made predominantly on the potter's wheel (5th to 1st century B.C.). At the depths of between 0.40 and 1.20 metres, however, whole and fragmented vessels were discovered, the fabric and forms of which are identical with those from the later stratum in Sector II at Karagač (Figs. 4,5). In addition to two-lugged small pots and cups with conical ornaments on the handles (Fig. 5: 1, 2, 3, 4, 6), a number of fragments of pots with relief representations of eyebrows and the nose below the rim, as well as of sherds of pots with a horizontally shaped rim were also discovered here (Fig. 6: 1, 2, 4—6). Binocle vases and beakers characteristic of the Vatin culture in western Serbia are also associated with these forms here (Fig. 6: 3, 5). The fact that a grave which can be dated with certainty into the Late Bronze Age (Hallstatt A)¹² on the basis of its grave goods was dug through the layer investigated by the exploratory pit XI, which contained the forms mentioned above, shows that the Donja Brnjica finds described here must be dated into the Middle Bronze Age. The same period is indicated by the numerous analogies which can be found for these types of finds from Donja Brnjica and Karagač on the sites of the Paraćin and Medijana I—II type in the Morava region.¹³ They show that both the Middle Bronze Age culture of the northern part of Kosovo and the Early Bronze Age culture of this region were very closely related to the Morava valley culture.

The settlements at Karagač and Donja Brnjica were abandoned in the Late Bronze Age. Both these places were used for the burial of the dead in this period, and new forms of culture are noticeable all over Kosovo and Metohija. A certain number of graves discovered at Karagač is also associated with this period of crisis.

It has already been mentioned that the cultural layer in the southeastern part of Sector II is damaged at several places by later burials. Only one grave, dug down to the virgin soil, contained a skeleton, while the others, dug into the Bronze Age stratum, contained urn burials. The skeleton grave (Pl. IX: 7) has recently been cut across by a deep ditch for refuse water. Since the upper part of the layer is damaged, it is not possible to establish the level at which the burial pit was dug. It is certain, however, that the pit cuts the whole Late Eneolithic stratum, i. e. that the grave was dug in post-Neolithic times. The pit is rectangular and its bottom is concave. The body was laid on the gravel, prostrate, with the left leg crossed over the right leg, with the arms bent at the elbows and the hands raised to the face,

¹¹ Srejović, D. 1959—1960, 95, 99.

¹² Ibid., 95.

¹³ Garašanin, M. 1958a, 68—70; idem., 1969.

which is turned towards the east. Between the hands and the chin a bronze calotte-shaped button was found, and another of the same type was found on the chest-bone (Pl. IX: 7).

The date of this burial cannot be established with certainty. The bronze buttons found with the skeleton are of a type which was in use from the Late Eneolithic to the end of the Early Iron Age. The small size of these buttons, and especially the unusual posture in which the body was buried, suggest an early period — the late Halcolithic or the beginning of the Bronze Age.

The urn burials are of much greater importance for the solution of the problem of the ethnogenesis of the Dardanians. In Sector II eight graves with burnt burials were discovered, five in the northeastern and three in the southwestern parts of this sector. The graves found in the northeastern part consist of a shallow pit, 40—50 cm. in diameter, with two or three stone slabs at the bottom, on which the urn with the washed-out remains of the cremated body was placed. These graves are six metres distant from one another and form a regular row oriented south-north. Unfortunately, all the urns were destroyed by farming. Because of these damages no urn could be reconstructed in its entirety. The lower parts of the urns, which have been preserved, show, however, that they had a moulded foot, and a rounded stomach, that they were made of insufficiently purified clay and that they were regularly insufficiently fired.

These graves cannot be dated with precision. It is only certain that they belong to a period after the end of the Middle Bronze Age, since all the urn pits were dug into the stratum belonging to that time. However, the fact that the urns from these graves are very similar in fabric and form to the well-preserved urns discovered in the southwestern part of Sector II makes it possible, as we shall show later, to date these finds, too, with greater precision.

The southwestern part of Sector II was used exclusively as a burial ground. The soil here consists of contemporary humus (about 15 cm), of compact brown-black earth (about 30—40 cm.) and of alluvial layers of pebbles and clay at the bottom. The graves discovered in this part of Sector II belong to two clearly separated horizons: 1. the horizon with the graves dug into the virgin soil with pebbles; 2. the horizon with the graves dug into the layer of compact brown-black earth. The three graves with urns mentioned above belong to the first horizon. Unlike the graves in the northeastern part of Sector II, these three graves form a small, close group. In two cases (Graves 1 and 2) the remains of the cremated body were placed into urns laid in shallow pits. The urns were covered with a bowl and their upper part was protected by large pebbles. In Grave 3 the remains of the cremated body were laid into a shallow pit dug into pebbles, and then covered with a bowl and large pebbles. The urns and the bowls-lids were made of unpurified, insufficiently fired clay (Figs. 4—5). No grave goods were found in the graves.

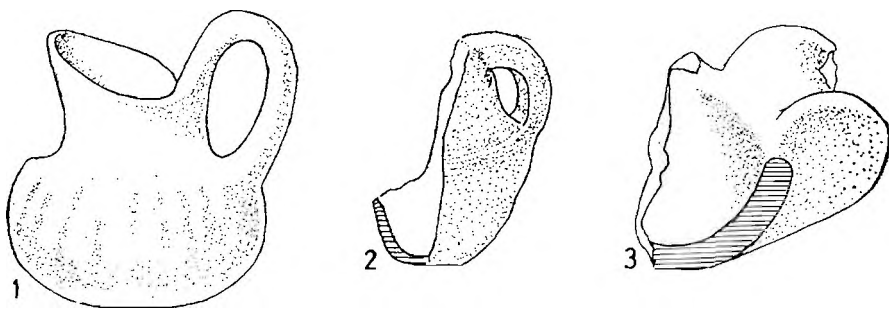

Fig. 3.

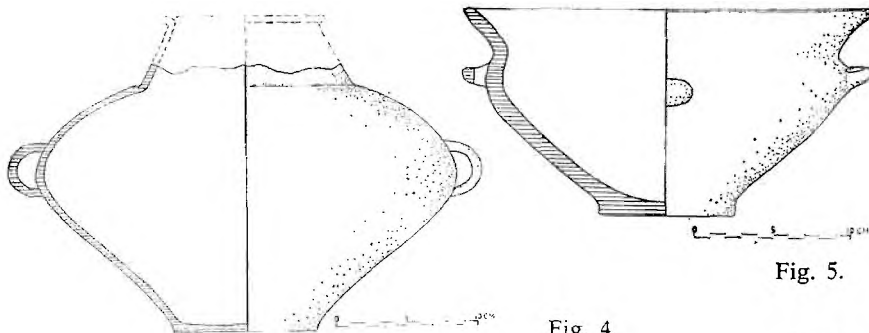

Fig. 4.

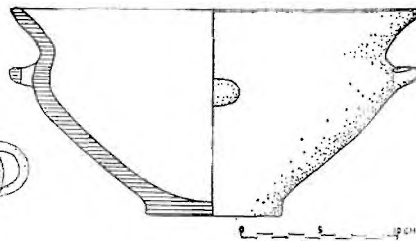

Fig. 5.

Fig. 6.

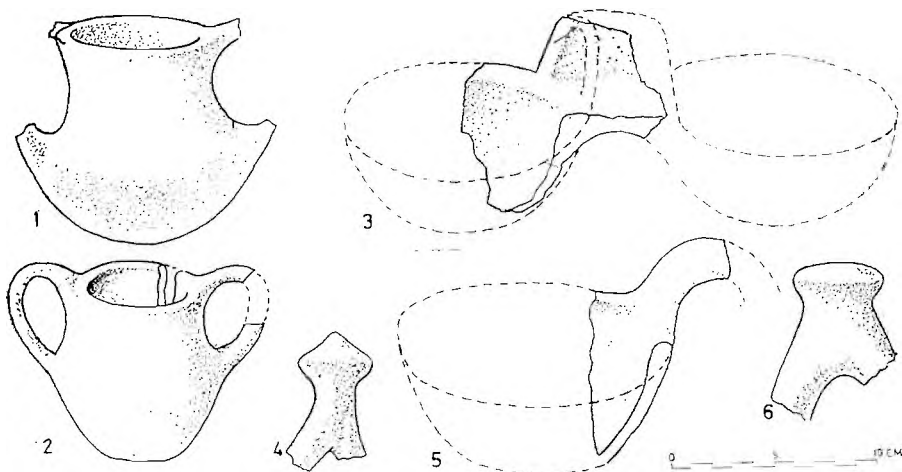

Fig. 3. Valač: finds from 1957 (after Tasić, N.: 1958)

Fig. 4. Karagač: urn from Grave 2

Fig. 5. Karagač: bowl from Grave 3

Fig. 6. Donja Brnjica: finds from Stratum I

Fig. 7

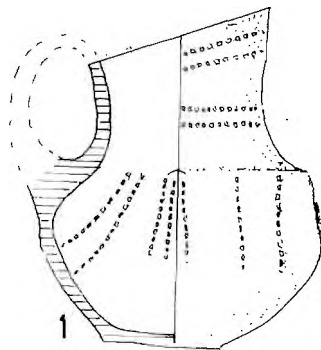
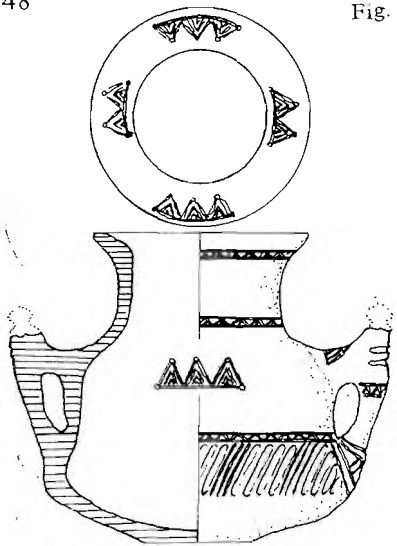

Fig. 8.

Fig. 7. Belačevac: clay vessel from Stratum I (after Đurić, N.: 1970)

Fig. 8. Široko: vessel from Mound I (1) and urn from Mound II(2) (after Đurić, N.: 1964)

Fig. 9. Belačevac: finds from Stratum I(4) and Stratum II(1—3, 5) (after Đurić, N.: 1970)

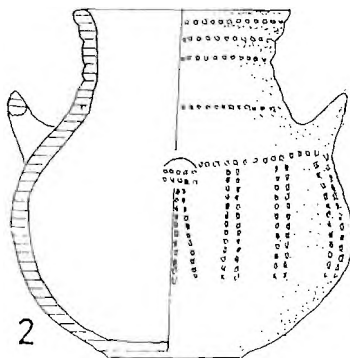
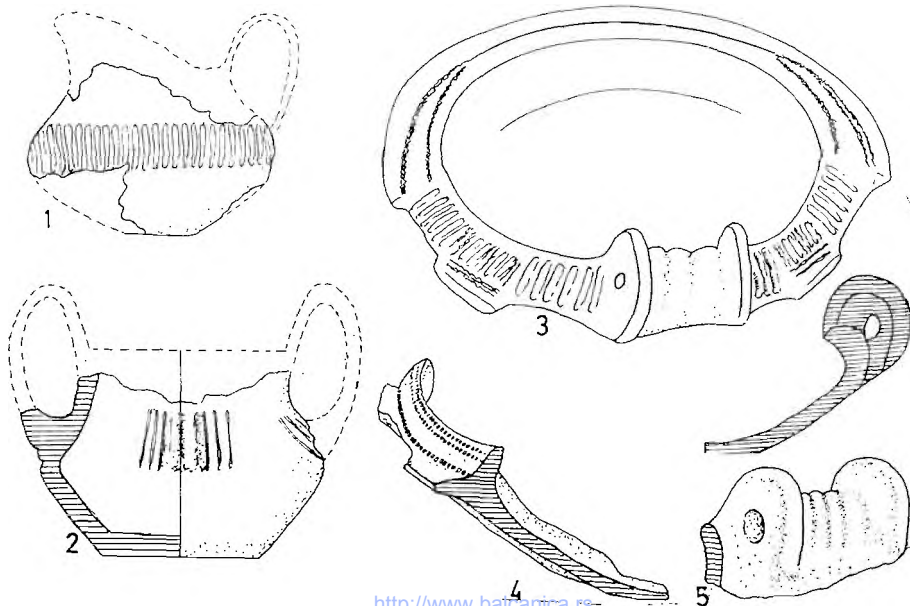

Fig 9.

These three graves can be dated on the basis of the finds from the neighbouring cemetery at Donja Brnjica. The urns from Grave 1 and Grave 2 (Fig. 4) have the same profiles as the urns from Donja Brnjica, especially those from Graves II/9 and III/6.¹⁴ The same type of urns is known from a number of cemeteries in the Kosovo region (Badovac, Selo Varoš)¹⁵ and in the Morava valley (Gornja Straževa, Donja Toponica, Togočevac).¹⁶ The Donja Brnjica cemetery can be dated with certainty on the basis of its grave goods into the period between 800 and 750 B. C. (Hallstatt B-2),¹⁷ while the Donja Toponica and Gornja Straževa cemeteries are probably slightly later (Hallstatt B-3). In comparison with the forms of urns from the cemeteries mentioned above, the urns from Karagač have undeveloped forms. The manner of burial at Karagač (the urn protected by pebbles) is also far more archaic than that practised at Donja Brnjica (urns in toloid structures made of pebbles). Therefore the urn burials from Karagač can be dated with fair precision into the 10th or 9th century B. C. (Hallstatt B-1). If these dates are accepted, it may be concluded that a homogeneous culture (a culture of the Donja Brnjica type) associated with a particular ethnic group, existed in northern Kosovo and in the greater part of the southern Morava valley from the 10th to the 8th centuries B. C. The forms of clay vessels of this culture, primarily cups and bowls with vertical handles topped by button-like ornaments, derive from the pottery forms of the Early and Middle Bronze Ages of this region (Valač: the group of finds from 1957; Karagač: the later stratum in Sector I and the later stratum in Sector II; Bubanj — Hum III; the Donja Slatina type; Paraćin; Medijana). The burial customs show the same link with the local tradition. Not far from Karagač, on the Fatos site, an urn burial dated into the Early Bronze Age was discovered.¹⁸ On the other hand, a cemetery with urns from the Middle Bronze Age was found at Paraćin.¹⁹ The graves from these two sites show that the Early and Middle Bronze Age inhabitants of Kosovo and the greater part of the Morava valley cremated their dead and buried their remains in urns.

These similarities in the material and spiritual culture are a reliable proff that this region was ethnically homogeneous from the beginning of the Bronze Age to c. 750 B. C. Nevertheless, although the culture of Kosovo and the southern part of the Morava region in the first three centuries of the first millenium B. C. is closely linked with the local Early and Middle Bronze Age cultures, no Late Bronze Age finds are known which would establish the continuous development of the culture in these regions also in the period between the 13th and the 10th centuries B. C. This break in the local culture explains perhaps the few

¹⁴ Srejović, D. 1959—1960, T. V, 1, 5.

¹⁵ *Ibid.*, 105.

¹⁶ Krstić, D. 1962; Truhović V. and L. 1970; Narodni muzej Niš 1971, 438, 440.

¹⁷ Srejović, D. 1959—1960, 122.

¹⁸ *Ibid.*, 104, fig. 14.

¹⁹ Garašanin, M. 1958a, 68—69.

isolated graves and hoards in which objects of exclusively alien provenance were found. Elements of distant, alien cultures, such as the urns of the Gava type from Brzi Brod and Gornja Toponica,²⁰ bronze swords of the Neuzinger type from Golemo Selo and Donja Brnjica,²¹ or the bronze sword and knives of the Mycenaean type which have been recently found at Iglarevo (Metohija),²² show that alien ethnic groups passed across Kosovo and the southern part of the Morava valley on several occasions in the period between the 13th and the 10th century B. C. The sporadic character of these finds shows, however, that the aliens did not stay for long in these districts. On the other hand, the cemeteries of the Donja Brnjica type show that the balance in the local culture was regained already around the beginning of the first millennium B. C., i. e. that the natives remained on their soil in the last centuries of the second millennium. How much the culture of the Donja Brnjica type owes to the temporary inhabitants from the period between the 13th and the 10th centuries B. C. is still difficult to assess. The graves from Donja Brnjica and Iglarevo mentioned above show that the aliens practised inhumation and that they did not place clay vessels near the buried bodies. The cemeteries of the Donja Brnjica type are characterized, however, by cremation rites, by a conspicuous scarcity of metal objects, and by grave goods which consist predominantly of clay vessels. These data, as well as the fact that only individual, solitary graves are known from the period between the 13th and the 10th centuries, show that the aliens were not included in the native communities. It is certain that they were enemies, perhaps even the masters, of the natives for a brief period of time, but it is equally certain that their aim was not a permanent occupation of Kosovo and the southern part of the Morava valley, but the conquest of the districts of the Balkan peninsula lying much more to the south.

The stabilization of the local culture of the Donja Brnjica type was probably achieved only at the beginning of the first millennium B. C., when the aliens disappeared in the turmoils of the great Aegean migration. In the period between the 10th and the 8th centuries B. C. the traditions of the local Bronze Age culture are revived in Kosovo and the greater part of the Morava region, which is a sign of relatively peaceful times. How long this period lasted, or when and in what districts it was interrupted, is, however, a very complex question. If the dating proposed by V. Trbuhović for the Donja Toponica cemetery is accepted, it follows that the culture of the Donja Brnjica type developed continuously until the Roman conquest of the Dardanian territories.²³ It is certain, however, that the graves on this site have been damaged for the most part in recent times and that V. Trbuhović presented the finds from the earlier and from considerably later graves

²⁰ Narodni muzej Niš. 1971, 436—437.

²¹ Ibid., 432; Srejović, D. 1959—1960, fig. 8.

²² Unpublished. Muzej Kosova, Priština.

²³ Trbuhović, V. and L. 1970.

as contemporaneous. The latest graves from the Donja Brnjica cemetery are not later than the Hallstatt B-3 phase. Above the urn burials at Karagač potsherds from the 7th and 6th centuries B. C. and burials with grave goods from the late 6th century and early century B. C. were found, and they are completely different from the finds from the cemeteries of the Donja Brnjica type. This shows that already in the course of the 8th century B. C. a crisis took place in Kosovo which caused another break in the continuity of the local culture, and this was, as we shall show later, a far more fatal crisis than that evidenced at the beginning of the Late Bronze Age.

Above the graves in Sector II at Karagač potsherds were found which probably come from graves destroyed by the burials in stone structures which will be discussed later. The number of these potsherds is not great, but they are characteristic enough to be easily dated. They consist mainly of fragments of shallow biconical bowls with long, or short, or wide, or narrow ribs below the rim (Pl. III: 2, 3). These bowls are usually ornamented by means of a small notched wheel, and more rarely by short, wide fluting, or by a combination of both these techniques of ornamentation.

The same forms of bowls decorated in the same way have been found in Kosovo and Metohija, in settlements on a raised ground or in mound graves. At Valač, in close proximity, bowls of this type associated with remains of dry wall were found in exploratory pits D, D-1, D-3 in 1957. They were also associated with small pots with an obliquely cut rim and with bowls with reel-shaped handles at the rim (Figs. 2—3). On the Belačevac and Gadimlje sites these bowls are the leading form in the pottery production,²⁴ and the earthenware from the earliest graves on the Široko site near the Suva Reka is usually decorated with designs made with a small notched wheel or with sheaves of short fluting.²⁵

The results of the archaeological explorations of the Belačevac site and the mound at the Suva Reka enable us to determine the time of the origin and use of this specific group of pottery finds. The cultural layer at Belačevac, the average thickness of which is 70—80 cm., consists of two strata.²⁶ The earlier stratum yielded two stoves and numerous fragments of earthenware, primarily biconical bowls with a horizontal rib below the rim, or jugs with an obliquely cut rim and pots with an oblique or horizontal moulded rim. All the vessels are made of insufficiently purified clay and are most frequently decorated with sheaves of fluting or designs made by means of a notched wheel (Fig. 9: 4). On the virgin soil at the bottom of the cultural layer a large vessel of unusual shape was found, decorated in various techniques of ornamentation: by incision, stamping, fluting and inlaid designs (Fig. 7). It is only through this solitary and certainly the earliest find

²⁴ Đurić, N. 1970, 286—287.

²⁵ Slavković-Đurić, N. 1965, 246—248.

²⁶ Đurić, N. 1970.

that it is possible to establish a link with the traditional local culture. The upper part of this vessel from Belačevac (the stomach with two vertical handles placed one opposite the other and topped by button-like ornaments, the conical neck and the funnel-shaped rim) reminds one strongly of the urns from Graves II/1 and II/9 at Donja Brnjica.²⁷ The outline of the lower part, the techniques and designs with which this vessel is decorated are not paralleled anywhere in the traditional pottery production. Only one related find is known from Kosovo. This is an urn found at the periphery of Kosovska Mitrovica, near a small river called the Ljušta.²⁸ Neither this urn nor the Belačevac vessel have been dated with certainty. They are definitely not earlier than the Donja Brnjica urns mentioned above (Hallstatt B-2). The lower chronological limit is not difficult to determine, since the Belačevac vessel was found at the bottom of the stratum which can be reliably dated to 700—600 B. C. This virtually means that the Ljušta urn and the Belačevac vessel must be dated into the 8th century B. C., probably into the second half of that century, when numerous elements of the so-called „Thraco-Kimmerian” or Basarabi culture appear in Kosovo and the Morava region.

The typical „Thraco-Kimmerian”, forms, otherwise comparatively common in the Morava region, have been found in Kosovo at Janjina only, and probably come from the hoard now kept in the Museum of Natural History in Vienna.²⁹ This hoard can be reliably dated to the middle of the 8th century B. C. (Hallstatt B-3). It is certainly not without significance that the burying of the dead in the Donja Brnjica cemetery ceases at the same time, and that new forms of urns of the Ljušta-Belačevac type appear in Kosovo. The metal objects from Janjevo (now in the National Museum in Beograd)³⁰ and from the mound graves on the Široko site near the Suva Reka, which are otherwise made in the typical „Thraco-Kimmerian” manner, may be several decades later.³¹ The ornamental designs of the Belačevac vessel (incised bands, triangles, small stamped circles) fully correspond to the style of ornamentation of the metal objects of the „Thraco-Kimmerian” group, and the same designs and techniques of ornamentation (incision, stamping, fluting, inlaid ornaments) are found on the Basarabi culture pottery.³² The custom of burying the dead under mounds, which appears for the first time in Kosovo only at this time, is also one of the chief features of the „Thraco-Kimmerian” or Basarabi culture.³³ These features of the material and spiritual culture show that the traditional Bronze Age culture in Kosovo was interrupted by the penetration of an alien ethno-cultural group about the middle of the 8th century

²⁷ Srejšović, D. 1959—1960, T. IV, 1.

²⁸ Ibid., 104, fig. 15.

²⁹ Gabrovec, S. 1970, T. 17.

³⁰ Garašanin, D. 1954, 35—36, T. XXI.

³¹ Slavković—Đurić, N. 1965, 541—545.

³² Dumutrescu, V. 1968; Vulpe, A. 1965.

³³ Ibid.

B.C. This group may be called the „Thraco-Kimmerian” group only conventionally, but it is certain that its mother country lies to the northeast of the Yugoslav part of the Danubian region. The movements of this group on the territory of Yugoslavia can be easily traced from Slavonia and Vojvodina (Batina, Vukovar, Adaševci, Šarengrad, Doroslovo, Hrtkovci) across the Morava region (Ritopek, Rudovci, Žirovnica, Sonoševoći, Radojna, Kuršumlja, Vrtište) to the Skoplje basin (Brazda, Vučji Dol) and from eastern Serbia (Zlatska pećina, Dub, Rujiste near Rtanj) to Kosovo (Janjevo) and Metohija (the mounds near the Suva Reka).³⁴ Approximately the same territory is covered by the finds which are associated with the Basarabi culture.³⁵ It can be noticed, however, that the original forms of the „Thraco-Kimmerian” and Basarabi cultures represent exceptional phenomena in the Morava valley and Kosovo, and that only their imitations are comparatively common. The Belačevac vessel or the urns from the Ljušta and the graves from the Široko site near the Suva Reka are local products. They already display the merging of the traditional forms with the elements of the „Thraco-Kimmerian” or the Basarabi style. An urn from Lapotinci, which resembles in form and style the urn from Mound II (Grave 1) on the Široko site near the Suva Reka shows that it should be assumed that a similar process took place in the southern part of the Morava valley.³⁶ The finds from the mounds from this site, as well as from the Belačevac site, show that this stylistic (and probably ethno-cultural) synthesis took place in the region of Kosovo c. 700 B.C. The comparatively scarce archaeological data do not enable us to say what the power-relationship was in this new ethno-cultural synthesis. The Belačevac settlement from this time has not been established yet, the mounds are usually of equal size, and the graves do not differ from one another in the wealth of grave goods. It appears therefore that there were neither ethnic, nor social nor economic antagonisms in Kosovo at this time. This situation lasted until the end of the 7th century B.C., i.e. to the time when the first fortified settlements, new forms of pottery, new types of weapons and adornments begin to appear in this region.

The finds from the later settlement at Belačevac differ from those found in the earlier settlement primarily in the presence of a large number of metal objects and vessels made on the potter's wheel.³⁷ It is significant, however, that the old forms of pottery and the old techniques of ornamentation are still dominant. The characteristic new forms include small pots with an obliquely cut rim and a vertical handle, moulded two-lugged small pots and bowls with reel-like handles at the rim (Fig. 9 : 1, 3, 5). Fragments of vessels made on the potter's

³⁴ Vinski, Z. 1955; Tasić, N. 1971.

³⁵ Tasić, N. 1971.

³⁶ Garašanin, M. 1958a, 70—72, T. 15:4.

³⁷ Đurić, N. 1970, 288—289.

wheel and fired grey were found only sporadically. The same kinds of finds have been discovered on the Široko and Hisar sites near the Suva Reka³⁸ at Valač (Fig. 3) and at Lipkovo.³⁹ A group of mounds on the Dibičak site⁴⁰ and the graves found at Volkovo in the neighbourhood of Skoplje⁴¹ are also associated with this period.

Since the forms of the pottery of the earlier phase are still dominant, and since the burial rites are the same and the settlements do not change their position but only become more numerous, it is obvious that the local culture was not interrupted but merely enriched. The appearance of fortified settlements (the Belačevac settlement is fortified, and the dry wall discovered at Valač should also be associated with this period) should be interpreted in the same sense, i. e. not as sheltering places or seats of alien masters, but, on the contrary, as a result of undisturbed processes in the local culture — of economic affluence of individuals and of social differentiation. These new forms of material culture were obviously not brought to Kosovo by an alien ethnic group. Their appearance merely shows that the local culture becomes responsive to influences from its neighbourhood at this period and that the acceptance of valuable achievements by aliens marks the beginning of a kind of emancipation from tradition. It is remarkable that the graves from this period contain more frequently weapons than the graves of the preceding phase.⁴² This is a sure sign that the inhabitants of Kosovo in the 6th century B.C. were also warriors and that they were able to defend their own or possess themselves of other people's goods.

It can be concluded on the basis of the alien elements found on the Belačevac, Hisar, Široko and Valač sites (two-lugged small pots, pots with an obliquely cut rim) that the culture of Kosovo was primarily related to southwestern Serbia and southeastern Bosnia at this period.⁴³ It should be, however, pointed out that the forms discussed here cannot be associated with a particular culture or ethnic group. They are rather the expression of a new fashion which was widely accepted in all the central parts of the Balkan peninsula at that time. Since an almost uniform development of all the local cultures in the continental regions of the Balkan peninsula and their numerous mutual contacts are the dominant features of this period, cultural and territorial distinctions among them can only be made on the basis of the traditional forms, not the new ones. This fact has not been taken sufficient account of in archaeological literature. Some authors point out only the new forms in the local cultures and use them as evidence of movements of ethnic groups and invasions, which really never took

³⁸ Todorović, J. 1963, T. V.

³⁹ Mikulčić, I. 1971, 170.

⁴⁰ Slavković—Đurić, N. 1965, 539—540.

⁴¹ Mikulčić, I. 1971, 170.

⁴² Slavković—Đurić, N. 1965, T. III, 5, 6.

⁴³ Cović, B. 1964, 104.

place in the 6th century B.C.⁴⁴ It is precisely at this time that the boundaries between ethnic groups in the central parts of the Balkan peninsula become established. These boundaries protect members of individual tribes, their customs and property, but do not represent a bar to the exchange of general cultural goods. Kosovo, Metohija as far as the Beli Drim, the Toplica valley and the Morava region south of Niš represent such an ethno-cultural region. Between it and the region of the Glasinac culture another ethno-cultural region — located between the Ibar, the upper Zapadna Morava, the Djetina and the Lim — is indicated by the still scant archaeological finds⁴⁵. Two more separate regions can be distinguished in the south (the Drim basin and Pelagonia),⁴⁶ while the existence of a separate region around the confluence of the Zapadna Morava and the Južna Morava may be assumed in view of the finds from a slightly later period. The graves with stone structures discovered in Sector II at Karagač show that this situation still existed in the last two decades of the 6th century B.C., and, to a large extent, in the 5th century as well.

Thirteen graves constructed wholly or partially of pebbles or broken stone were discovered at various places in the southwestern part of Sector II. Since an orchard is now planted in this area, some structures could not be uncovered in their entirety, and rather large areas between the graves remained unexplored for the same reason. In relation to the area covered by the cemetery, five of the excavated graves are centrally placed (Graves 1—5), four are at the northern (Graves 6, 7, 12, 13), and four at the southern periphery of the cemetery (Graves 8—11). All the graves lie at the same depth, on the virgin soil, which is only 0.45 m. below the surface in this part of Sector II. Since these graves differ in structure and in the number and types of grave goods, it is necessary to describe each of them separately.

Grave 1 — a rectangular structure (2.80 x 1 m.) made of large boulders, limestone slabs and broken stone, oriented east-west, with an inclination of 18° to the north (Fig. 10). Among the stones near the bottom of the structure the following objects were found: two conical bowls (1—2), an openworked belt-piece with a long spiral chain, a large pendant with rings, an iron knife and an earthenware whorl (3—8), twelve bronze fibulae (9—20), amber beads of various shape and 120 small tubes of spirally wound bronze wire (20—21 — Pl. IV—V). The remains of the body were not found. The arrangement of the grave goods seems to indicate that the body was inhumed and oriented east-west.

⁴⁴ E. G. Garašanin, M. 1949; Vasić, R. 1972. For a different opinion see Papazoglu, F. 1969.

⁴⁵ Juršić, A. 1960, fig. 9—10, 20—30; idem., 1969; Zotović, M. 1967; idem., 1967a; Garašanin, D. 1967a.

⁴⁶ Jubani, B. 1972; Idem., 1972a; Korkuti, M. 1970; Islami, S. and Ceta, H. 1964; Lahtov, V. 1965.; Mikulčić, I. 1966.

Grave 2 — partly uncovered (the eastern part), of the same form and structure as the preceding grave, and oriented east-west. Among the stones in the eastern part of the structure two bowls with grooved rims and two iron spears were found (Pl. VI: 1—4). The remains of the body were not found.

Grave 3 — a circular stone structure, 6.5 m. in diameter, with a row of large boulders round the perimeter. The core of the structure consists of small pebbles, broken stone and clay. In the middle there is a shallow rectangular pit (1.5 x 1 m.) oriented east-west and filled with ashen earth and calcinated bones (Fig. 11). A two-lugged pot with broken handles and two iron spears were found at different places below the stones in the peripheral area (Pl. VII: 1, 8—9). Amber beads, a bead of glass paste, two calotte-shaped bronze buttons, an iron ring, the fragment of a bronze ring ornamented with three granules, and a circular silver plaque were found in the central pit (Pl. VII: 2—7).

Grave 4 — a rectangular structure (3.60 x 2.5 m.) made of large boulders and broken stone, oriented east-west. Among the stones in the eastern part of the structure two iron spears, a bowl and a small pot with a vertical handle were found (Pl. VIII: 1, 3—5). A pair of iron tweezers, an iron knife, a double pin and five small tubes of bronze wire were found in the middle of the structure (Pl. VIII: 2, 6—8). A small quantity of calcinated bones was noticed in the centre of the structure.

Grave 5 — excavated only partly. It is of the same form, construction and orientation as Grave 2. Among the stones two conical cups with a vertical handle rising above the rim were discovered (Pl. VI: 6—7). The remains of the body were not found.

Grave 6 — a structure of broken stone, largely destroyed. Two amber beads were found on the surface of the stone lining; parts of the skull and the thigh-bone of a child (Infans I) and a bronze convex-concave button with an eye through which it was fastened were discovered among the stones (Pl. VI: 5).

Grave 7 — an ellipsoid structure consisting of a row of small stones and limestone slabs round the perimeter (12 x 10 m.), and a low toloid structure, constructed of large boulders and 5.5 m. in diameter, in the centre. Between the stone lining and the virgin soil there is a layer of soft earth. In the centre there is a rectangular pit (40 x 20 cm.) oriented east-west (Fig. 12). Calcinated bones and two cups with a vertical handle were found in this pit (Pl. IX: 2—3). An iron spear and an iron object of unidentified use were found below the stones at the periphery of the ellipsoid platform (Pl. IX: 1, 4).

Grave 8 — a circular structure, 5.5 m. in diameter, with a row of large stones round the perimeter, and the core of small pebbles. No remains of the body or grave goods were found in this structure.

Grave 9 — of the same form, size and structure as Grave 8. Here again no remains of the body or grave goods were found.

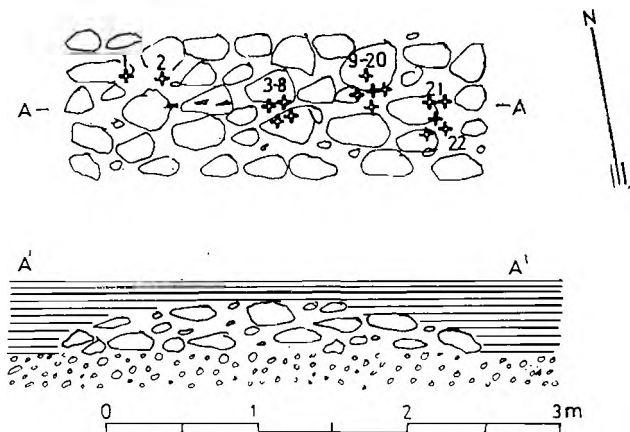

Fig. 10. Karagač: Grave 1

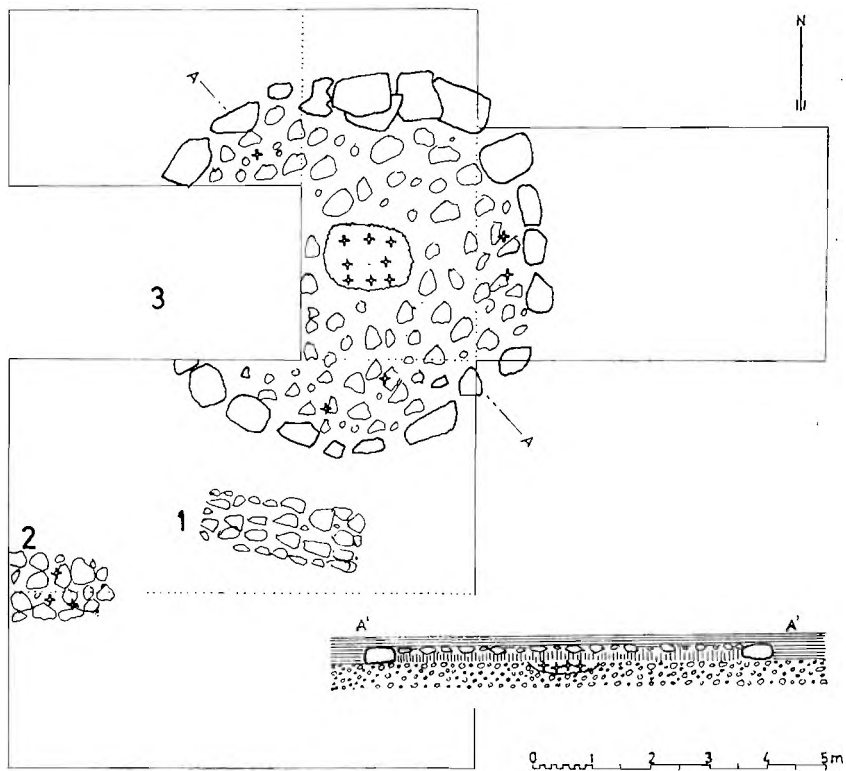

Fig. 11. Karagač: Graves 1, 2 and 3

Grave 10 — a circular structure, 5 metres in diameter, consisting of two concentric rows of white limestone slabs enclosing an area filled with pebbles. A small quantity of beads and carbonized bones was found in the centre.

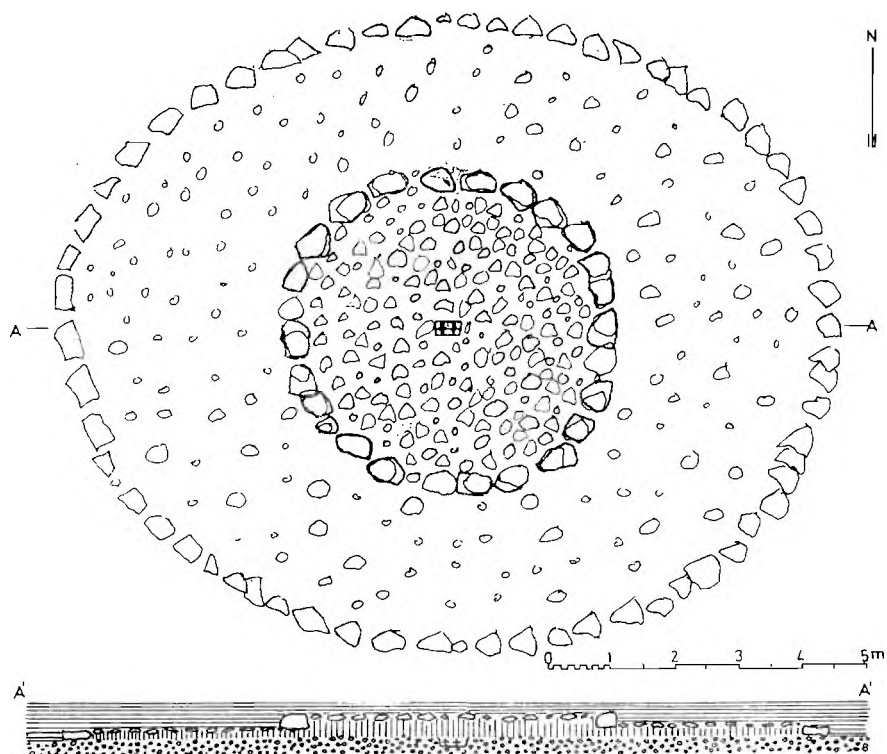

Fig. 12. Karagač: Grave 7

Grave 11 — of the same form and structure as Graves 8 and 9. Five metres in diameter. A small quantity of burnt bones and ashes was found in the centre.

Grave 12 — a circular structure consisting of rather large stones at the periphery and a core of pebbles and limestone slabs. Six metres in diameter. An urn made of crude clay and containing the washed-out remains of the cremated body was placed in the centre beneath the stone cover. The skeleton of a child (Infans I), oriented east-west, was found west of the urn. A small pot with a vertical handle, which was broken off before it was placed into the grave, was found near the skull (Pl. IX: 6). An iron spear was placed at the periphery of the stone cover (Pl. IX: 5).

Grave 13 — a circular structure made of pebbles and broken stone, 5.5 m. in diameter. No remains of the body or grave goods were found.

All the graves described above were constructed in the same way,⁷ and, apart from the four rectangular graves in the central area of the cemetery (Graves 1, 2, 4 and 5) are circular in form. With the exception of Grave 13, all the structures contained the remains of one body. The basic burial rite is cremation, and only children are inhumed. A special problem is represented by Grave 1, in which the arrangement of the grave goods suggests inhumation, and by Graves 8 and 9, which contained no remains of the body. It is remarkable that even the burnt burials contain a very small quantity of burnt bones and ashes. This fact takes us a considerable way towards the explanation of the problem of Graves 1, 8 and 9. Only symbolical burial seems to have been made in all the graves, i. e. only a handful of ashes and bones was taken from the pyre to the grave. In the graves where this handful of ashes and bones was laid into small (also symbolical) pits (Graves 3 and 7), this minimal quantity has been preserved, while it disappeared completely in the graves without a pit as a result of the operation of the ingredients of the soil. Above each circular structure earth was heaped, i. e. a mound was formed. Today they cannot be noticed any longer since their simple structure and small height could have been easily levelled by farming. Graves 1 and 2 probably belonged to the mound, the central place of which was occupied by Grave 3. The grave goods indicate that Graves 2, 4 and 7 contained the bodies of male adults, and Grave 6 that of a woman. Only Grave 1 contained abundant and varied grave goods, which provided sufficient evidence for its dating.

The bronze fibulae from this grave (Pl. IV—V) belong to the well-known series of fibulae with a trapezoid foot and of the „Glasinac type” fibulae from the late 6th century and the 5th century B. C.⁴⁷ The openworked belt-piece, however, is considered a typical „Thraco-Kimmerian” or „Tribalian” product, which was made, with slight changes in detail, from the 8th to the 4th centuries B. C.⁴⁸ The specimen from Grave 1 is closest to the belt-pieces from the Fergile cemetery in Oltenia, which is dated to the end of the 6th century and the beginning of the 5th century B. C.⁴⁹ The large bronze pendant with rings, probably a belt ornament, is also made in the „Thraco-Kimmerian” manner, and is similar to the fragmented bronze pendant from Miletinina (Mound I, Grave 2), which is dated to the period after 500 B. C.⁵⁰ Since the amber beads and small tubes of spirally wound bronze wire also represent common finds in the graves from the end of the 6th century and the beginning of the 5th century B. C., Grave 1 may be dated into c. 500 B. C.

The remaining graves yielded mainly iron weapons and pottery which is more difficult to date with certainty. Grave 2, although un-

⁴⁷ Benac, A. and Čović, B. 1957, 42; Marić, Z. 1961, 54—55.

⁴⁸ Marić, Z. 1961, 50—52; Vasić, R. 1972, 129.

⁴⁹ Vulpe, A. 1967, T. XXIV.

⁵⁰ Benac, A. and Čović, B. 1957, T. XXXIX, 20.

covered only partly, may be also dated into c. 500 B. C., for the bowls found in it are identical with a bowl from Grave 1. The finds from Grave 3 seem somewhat later. However, if this is the central grave of the mound which also incorporated Graves 1 and 2, it must be dated to the last decades of the 6th century B. C. The numerous analogies for the grave goods from the other graves, primarily iron spearheads, are only approximately dated into the period from the latter half of the 6th century to the end of the 5th century B. C. All the mounds with the same or similar stone structures are dated to the same period. Consequently, it seems best to date this group of mounds from Karagač into the 5th century B. C., or more precisely, into the first half of that century.

Very little is known of the features of the culture in Kosovo and the adjacent districts of southwestern Serbia and the Morava region in the 5th century B. C. A number of mounds from this time has been explored in southwestern Serbia in recent years, but the results of these excavations have been only partially published.⁵¹ It can be noticed, nevertheless, that only bronze fibulae from these mounds are identical with the fibulae from the Karagač mounds, while the other kinds of grave goods, especially the pottery forms, are quite different.⁵² The somewhat earlier large mounds from this region (Atenica, Novi Pazar — the last decades of the 6th century B. C.) also differ from the Karagač mounds not only in the kinds and forms of grave goods, but also in the grave structures.⁵³ It is not known to what extent Kosovo was culturally related to the Morava region in this period. Apart from a few examples of Thracian fibulae, no finds are known from the southern Morava region which could be dated with certainty into the 5th century B. C.⁵⁴ Finds similar to those recently discovered in the Skoplje basin (Skopsko Kale — Stratum I)⁵⁵ should be probably expected in this region. A Thracian fibula and pottery strongly resembling in fabric and forms the vessels of the Early Bronze Age of the southern part of the Morava region were found in the Skoplje basin.⁵⁶ Further north, in the region extending from the confluence of the Južna Morava and the Zapadna Morava to the Danube, metal objects probably from graves of this period have been found at several places.⁵⁷ These finds, however, are not typologically and stylistically related to the grave goods from the Karagač mounds and probably represent, like the finds from the mounds in southwestern Serbia, a separate ethno-cultural group. The cultural links of Kosovo with the southern regions are also not very

⁵¹ Zotović, M. 1967; idem., 1967a; Garašanin M. and D., 1956, 14—17; Garašanin, D. 1967a.

⁵² Zotović, M. 1967, T. I—II; Garašanin, D. 1967a, fig. 3—12.

⁵³ Đukić, M. and Jovanović, B. 1965; Mano—Zisi, Đ. and Popović, Lj. 1969.

⁵⁴ Narodni muzej Niš. 1971, 490.

⁵⁵ Babić, B. and Mikulčić, I. 1967.

⁵⁶ Mikulčić, I. 1971, 169.

⁵⁷ Garašanin, M. 1949; Garašanin, D. 1960.

pronounced and are confined to certain elements common to almost all the cultures in the continental parts of the Balkan peninsula in the 5th century B.C. So much more enigmatic are the links which can be noticed between the finds from the Karagač mounds and those from the graves at Donja Dolina or from the cemeteries in Oltenia (Balta Verde, Fergile, Gogosu). Moreover, these links are manifested in the burial rites and the pottery forms, i.e. in those elements of culture which are usually inherited and which are the most characteristic mark of an ethnic group. The mounds of the Fergile cemetery are identical with the Karagač mounds, not only in size and arrangement, but also in the outward appearance of the grave structures and the arrangement of grave goods.⁵⁸ The burial rites are the same, and symbolical burial is practised at both places.⁵⁹ The very close links between these two cemeteries are also manifested in the forms of clay vessels and iron weapons. Bowls with grooved rims from Graves 1 and 2 at Karagač are a frequent find in the graves from Phase II A (the first half of the 5th century B. C.) of the Fergile cemetery.⁶⁰ The mounds from the same phase yielded cups very similar to those found in Graves 5 and 7 at Karagač.⁶¹ Iron knives with a concave edge in the lower part from Graves 1 and 4, which are otherwise completely different from the „Illyrian” knives, appear in greater number in the graves of the Fergile cemetery.⁶²

The forms common to the cemeteries at Karagač and Fergile are found in two more cemeteries in Oltenia (at Balta Verde⁶³ and Gogosu)⁶⁴ and at Donja Dolina.⁶⁵ Z. Marić has established that the Donja Dolina culture is associated with the culture of Oltenia from as early as 700 B.C. and that their closeness is so great in the 6th and 5th centuries B.C. that ethnical links, too, must be assumed.⁶⁶ The finds from Karagač show that this ethno-cultural region is considerably more extensive and that the territory of Kosovo is also somehow incorporated into it.

Because of the distance of Kosovo from the Sava region and Oltenia, this conclusion may seem puzzling at first sight. However, if account is taken of the fact that Kosovo and the Morava region were incorporated into the „Thraco-Kimmerian” and Basarabi cultural complex between 750 and 700 B.C., it becomes easier to understand why this region remains associated with the sub-Carpathian zone of Oltenia and Mutenia in the 5th century B.C., too. Since the Fergile group also

⁵⁸ Vulpe, A. 1967, 15—36, fig. 4—6, 10—11.

⁵⁹ *Ibid.*, 192.

⁶⁰ *Ibid.*, 201.

⁶¹ *Ibid.*, T. VI.

⁶² *Ibid.*, 62, T. XVIII:17—25.

⁶³ Berciu, D. and Comsa, E. 1956, 14—157.

⁶⁴ *Ibid.*, 158—211.

⁶⁵ Marić, Z. 1964.

⁶⁶ *Ibid.*, 35.

derives from the Basarabi culture,⁶⁷ it is logical to expect more or less related phenomena in Kosovo and in the other regions of the Basarabi culture distribution. The strong affinity between the culture of Kosovo and Donja Dolina and the culture of Oltenia is a proof of the undisturbed development of the local cultures, founded as early as the end of the 8th century B. C. Since all the local cultures of the 7th and 6th centuries B. C., regardless of their ethnic links, are characterized by a lively exchange of cultural goods, it is only natural to suppose that these contacts should have been particularly intensive between ethnically related groups. The finds from the Karagač mounds show that in the first half of the 5th century B. C. friendly relations were maintained between the neighbouring tribes settled in the central parts of the Balkan peninsula, and that the inhabitants of Kosovo had even stronger links with their relatives in the Danubian region. The assertions that the expansion of the Autariats, or of the Glasinac culture towards the east and northeast begins at this time are not based on a single convincing archaeological document.⁶⁸ The area in which individual types of Glasinac adornments appear in the 6th and 5th centuries B. C. is so large (from the Panonian plain to Albania and eastward as far as the Black Sea) that it is absolutely impossible to suppose such an extensive expansion of the Glasinac culture.⁶⁹ Even in the districts of western Serbia, which is geographically directly related to the Glasinac region, a specific culture develops in the 6th and 5th centuries B. C., which accepts only some generally popular kinds of Glasinac adornments.⁷⁰ The finds of the Mramorac-Umčari type from the Morava region are a local, probably Tribalian, product, and they should be considered as the models of the similar forms of the Glasinac culture rather than as evidence of an eastward expansion of the Autariats.⁷¹ The „Illyrian”, „Thracian” and „Tribalian” forms are equally common in the southern Morava region, Kosovo and the Skoplje basin at the end of the 6th century and in the 5th century B. C., which is itself a sign that they are irrelevant for the determination of the ethnic character of these regions.

Only a few archaeological finds from Kosovo and the southern part of the Morava region are known from the period between the latter half of the 5th century B. C. and the first reliable historical references to the Dardanians (359—336 B. C.). Above the grave structures at Karagač a number of fragments of grey clay vessels made on the potter's wheel (Pl. III: 5—7, 9) and several fragments of imported Greek vases were found. The same types of vessels were found (and in large

⁶⁷ Vulpe, A. 1967, 206.

⁶⁸ Garašanin, M. 1949; Vasić, R. 1972.

⁶⁹ Vinski, z. and K. 1962; Gabrovec, S. 1970, Karta XI.

⁷⁰ Zotović, M. 1967; idem., 1967a; Garašanin, D. 1967a; Đuknić, M. and Jovanović, B. 1965; Mano—Zisi, Đ. and Popović, Lj. 1969; Jurišić, A. 1960; idem., 1969.

⁷¹ Garašanin, M. 1949; Vasić, R. 1972; Garašanin, D. 1960.

quantities, too) at Gadimlje, Široko and Cernica.⁷² Fragments of Attic red-figure vases from the end of the 5th century and the 4th century B.C. were found together with local imitations of Greek vases at Cernica and Gadimlje. Identical finds have recently been discovered in the southern part of the Morava region, at Krševica near Vranje and at Oraovica near Preševo,⁷³ as well as in the Skoplje basin (Brazda, Orman, Kale, Verczi, Studeničani, Varvara, Lipkovo).⁷⁴

This last period of the prehistory of the Dardanians is primarily characterized by a very high degree of Hellenization. Defensive walls and buildings discovered at Krševica show that surprisingly advanced building techniques were used (hewn stones held by cramps, the use of baked and unbaked bricks) while other finds include a number of imported Greek vases and a very large quantity of grey earthenware made on the potter's wheel.⁷⁵ Only a quarter of the total quantity of clay vessels is hand-made. The surface finds from Gadimlje, where vessels made on the potter's wheel are also predominant, present the same picture. The graves from Krševica show that the traditional burial rites — cremation — were practised at this time, too. The remains of the body, were, however, laid into deep pits. This type of graves is known from the lower Danubian region.⁷⁶ The hand-made vessels from Krševica are also associated with this region, which means that the southern part of the Morava region, and probably also Kosovo, remains related to the culture of the northeastern parts of the Balkan peninsula at this time, too.

In the course of the second half of the 4th century B.C. the settlements in Kosovo, the southern Morava valley and the Skoplje basin were destroyed or abandoned (Cernica, Krševica, Skopsko Kale).⁷⁷ This break in the local culture, which was brief (the former settlements were soon re-settled in the majority of cases, or new settlements were founded) is explained by I. Mikulčić as a result of the penetration of the Dardanians from the Kosovo region into the Skoplje basin and into the southern part of the Morava valley, i. e. as a result of the Dardanian conquest of a part of the Triballian territory.⁷⁸ This conclusion is based on the assumption that the old Dardanian territory was limited to the Kosovo region only, i. e. that the culture of the Skoplje basin and the southern Morava valley was related to northern Thrace and the lower Danubian region in the 7th and 6th centuries B.C. It has been shown here, however, that the culture of Kosovo gravitated towards the Carpathian region from as early as the middle of the 8th century B.C. and

⁷² Dašić, Lj. 1957. Finds from Cernica and Gadimlje unpublished in Muzej Kosova, Priština.

⁷³ Mikulčić, I. and Jovanović, M. 1968.

⁷⁴ Mikulčić, I. 1971, 169—171.

⁷⁵ Mikulčić, I. and Jovanović, M. 1968.

⁷⁶ Ibid., 370.

⁷⁷ Ibid, 371; Mikulčić, I. 1971, 171—172.

⁷⁸ Mikulčić, I. 1971, 171—172.

that it had the same features as the cultures of the Skoplje basin and the southern Morava valley in the period from the 7th to the 4th centuries B. C. Besides, it is not very likely that the Dardanians moved near Macedonia only in the 4th century B. C. and that they immediately became the enemies of the Macedonians, as the first historical references to them, dating from 359—336 B. C., show them.⁷⁹ The devastation of settlements mentioned above should therefore be associated with the victory of Philip II over the Dardanians c. 346—343 B. C., and perhaps also with the wars waged by Alexander in Illyria, Peonia and the adjacent countries.⁸⁰ It is certain that the Dardanians liberated themselves from the Macedonian supremacy soon after Alexander's death, for they emerge as „an important factor in the international relations in this part of the classical world” already in the ninth decade of the 3rd century B. C.⁸¹

The archaeological finds from the later times (3rd to 1st centuries B. C.) from Kosovo, the Skoplje basin and the southern part of the Morava region are irrelevant to the problem discussed here — the problem of the ethnogenesis of the Dardanians. The historical sources from this time show the Dardanians as a stable, self-conscious nation, with the characteristics which imply long-standing links with their ancestral soil.⁸² Several graves from Karagač, discovered in close proximity of the graves from the 5th century B. C., show that they preserved their individuality and remained loyal to their traditions even during the first centuries A. D. Five graves, five shallow pits dug into the virgin soil with interjacent pebbles, containing the remains of cremated bodies and grave goods, were found here beneath an ellipsoid cover of stones. In Grave 1 two jugs and a beaker of Roman provenance were found (Pl. X: 1—3), but Graves 2 and 5 yielded, in addition to the fragments of a glass, two hand-made conical cups (Pl. X: 4—5). The cup from Grave 2 is modelled after a form known from the 5th century B. C., and the cup from Grave 5 is made in imitation of the „Dacian” cups of the Late Iron Age. The same conservatism is a feature of the cemetery at Donja Kopašnica, as well as of all the graves in Kosovo and the Morava region dating from the 1st and 2nd centuries A. D.⁸³

The problems of the origin, ethnic character and territory of the Dardanians have been discussed mainly on the basis of linguistic and historical data.⁸⁴ Definitive, satisfactory solutions have not been found, and should not be expected, at least not at the present moment, from archaeology either. The finds from Karagač, i. e. from the territory which was Dardanian in the historical times, merely document the cultural changes in this area from 5500 B. C. Some of these changes

⁷⁹ Papazoglu, F. 1969, 105—106.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid., 107.

⁸² Ibid., 104—140.

⁸³ Srejović, D. 1963—1964.

⁸⁴ Papazoglu, F. 1969, 101—208.

are certainly relevant to the solution of the problem of the ethnogenesis of the Dardanians, regardless of the fact that they allow of different interpretations.

The settlement discovered at Karagač in 1955 is also associated with the earliest archaeologically identified inhabitants of Kosovo.⁸⁵ It can be established without difficulty on the basis of the typology of the pottery that this settlement belongs to the Starčevo culture and that it was built at the time of its final stabilization, c. 5000 B. C. About thirty Starčevo culture settlements are known today in the territory of Kosovo, the Skoplje basin and the southern part of the Morava valley, some of which, such as Rudnik in Metohija, represent the earliest phase of this culture (proto-Starčevo I—c. 5500 B. C.).⁸⁶ The thesis of the migrational origin of this culture has been seriously weakened by the discovery of Lepenski Vir and the other early Holocene sites in the Danubian region.⁸⁷ No matter what solution may be found in the future to the problem of the origin of the Starčevo culture, it has been established with certainty today that it covers an extensive territory from the Skoplje basin to Panonia and from central Bosnia to the Sofia basin, and that it is culturally (and probably also ethnically) quite different from the cultures of the Smiljčić—Crvena Stijena III (the southwestern parts of the Balkan peninsula), Mea Nicomedia-Protosesklo (Macedonia and Thessaly) and Karanovo I—II (Thrace) type. This means that the Dardanian territory was the southern peripheral district of the Starčevo culture in the period between 5500 and 4500 B. C.

The ethno-cultural boundaries sketched above were only slightly altered in the Late Neolithic and Early Eneolithic (c. 4500—3200 B. C.). The Karagač settlement from this period is related to the Vinča culture, which emerged after 4500 B. C. in the territory covered by the Starčevo culture in the Early Neolithic.⁸⁸ In the territory of Kosovo and of the Starčevo culture into the Vinča culture was caused by an influx the southern part of the Morava region life in old settlements continued, and new ones sprang up. It is still not clear whether the transformation of new inhabitants or merely by the further autonomous development of the local culture, with possible stimuli from the Asia Minor cultures.⁸⁹ In any case, the share of the natives in the formation of the Vinča culture is no longer doubted, especially not in the case of Kosovo and the southern part of the Morava valley.⁹⁰ However, a small part of the territory belonging to the Dardanians was certainly settled at this time by aliens, who brought a culture of the Dunavec-Danilo type. This migrational culture, originating in the southeast (the southwestern part of Asia Minor?, central Greece and northern Peloponesus) expan-

⁸⁵ Tasić, N. 1958.

⁸⁶ Srejović, D. 1973.

⁸⁷ Srejović, D. 1972.

⁸⁸ Srejović, D. 1963.

⁸⁹ Garašanin, M. 1958a, 25—26.; Jovanović, B., 1962—1963; Srejović, D. 1963.

⁹⁰ Glišić, J. 1959—1960.

ded at the end of the 5th milenium B. C. over the whole territory of the Smiljčić — Crvena Stijena III culture and penetrated along the Drim and Neretva valleys into the central parts of the Balkan peninsula.⁹¹ At Reštani near the Suva Reka (Metohija) a Late Neolithic settlement was discovered in which the forms of a Dunavec—Danilo type culture and the Vinča culture were represented in equal proportion.⁹² These finds probably reflect the actual situation obtaining in the greater part of Metohija — the co-existence of the new-comers and the natives. The culture of the remaining parts of Kosovo and the southern part of the Morava valley is clearly separated from the culture of these new-comers and remains closely related to the Danubian region, i. e. to the Vinča culture. In the eastern and southeastern parts of the Balkan peninsula the Early Neolithic cultures of the Karanovo I—II and Protosesklo — Sesklo type grow (after 4500 B. C.) into Late Neolithic cultures of the Veselinovo (Karanovo III) and Arapi—Dimini type. The share of the natives in the formation of both these cultures is very great, but an alien component, probably associated with an influx of populations from the northwestern parts of Asia Minor, should be also reckoned with.⁹³ It should be pointed out that the Veselinovo culture expands southward and that it spreads into the northeastern parts of present-day Macedonia at the end of the 5th millenium.⁹⁴

The cultural and historical processes outlined above are certainly also relevant to the solution of the problem of the ethnogenesis of the first historically know inhabitants of the Balkan peninsula. In this context, several events should be especially emphasised:

— Immediately after 4500 B. C. the southwestern and western regions of the Balkan peninsula were occupied by new inhabitants whose origin should be sought in the southwestern parts of Asia Minor or in central Greece.

— Almost at the same time the presence of aliens, probably the inhabitants of the northwestern parts of Asia Minor, is noticeable in the northeastern parts of Thrace, too. Unlike the new-comers in the southwestern parts of the Balkan peninsula, these were soon assimilated by the natives.

— In the central Balkan region (the Vinča culture) the population structure is not altered, i. e. southeastern cultural influences only are evidenced in the local culture. The natives, however, lose a part of their territory at this time: they are completely ousted out from central Bosnia, they mix with the representatives of a Dunavec — Danilo type culture in Metohija, and with the representatives of the Veselinovo culture in the northeastern part of present-day Macedonia.

⁹¹ Srejović, D. 1964; Jovanović, B. 1968.

⁹² Glišić, J. 1968, 36, 58.

⁹³ Jovanović, D. 1962—1963; Srejović, D. 1963.

⁹⁴ Srejović, D. 1963, 7—8.

— The boundaries of three large ethno-cultural regions (the Dunavec — Danilo — Butmir complex, the Vinča culture and the Veselinovo culture) become established as early as c. 4000 B. C.

— The territory of the Dardanians is not culturally and ethnically homogeneous at this time. A small part of it (Metohija) is incorporated into the territory of the Dunavec — Danilo culture, and the remaining parts into the region of the Vinča culture.

The situation established c. 4000 B. C. was maintained throughout the 4th millenium. All the local cultures are stabilized and proceed to develop without disturbance. Only certain differences in the dynamics of this development are noticeable, so that it is possible to speak of conservative and progressive cultures. The Veselinovo culture changes most rapidly and grows into the typically Eneolithic Marica—Gumelnica culture. The Vinča culture and the culture of the Dunavec — Danilo type are far more conservative and retain their Neolithic character even in their later phases. It is significant, however, that regional differentiation of culture takes place within all three ethno-cultural regions during the 4th millenium, and that separate cultural variants emerge. Thus three variants can be easily distinguished within the Vinča culture, one in Oltenia, northwestern Bulgaria and eastern Serbia (Salkuca — Krivodol — Bujanj), another in the southern Morava region and Kosovo, and a third in the middle Danubian region.⁹⁵ Similar processes take place in the eastern and western parts of the Balkan peninsula. This cultural particularism is especially evident in the second half of the 4th millenium B. C. In the last centuries of this millenium the boundaries between the regional cultures become established in all the three major ethno-cultural regions of the continental parts of the Balkan peninsula. In terms of linguistics, each cultural region might be described as a separate linguistic area, while the term „regional culture” might imply separate dialects. If archaeological terms are thus replaced by linguistic ones, the following conclusions may be drawn:

— At the end of the 5th millenium B. C. three separate linguistic areas can be distinguished in the continental parts of the Balkan peninsula: the western Balkan, central Balkan and eastern Balkan linguistic areas.

— The boundaries of these three linguistic areas coincide *grosso modo* with the boundaries of the regions inhabited at the beginning of the historic epoch by the Illyrians (the western Balkan linguistic area), the Thracians (the eastern Balkan linguistic area) and the population from which the Dardanians, the Moesians and the Triballs separated themselves later (the central Balkan linguistic area).

— At the end of the 4th millenium B. C. the linguistic unity of each of these areas is broken, and separate dialects emerge. It would seem that the boundaries of these „regional languages” coincide for the

⁹⁵ Ibid., 13—15.

most part with the boundaries of the territories inhabited by the first historically known Balkan tribes, such as the Moesians, the Dardanians, the Triballs, the Autariats, etc.

Archaeological finds from the later prehistoric epochs document mainly the expansion of individual regional cultures which do not cause any essential changes in the population structure of the continental parts of the Balkan peninsula. The central Balkan regions were threatened by aliens only three times later: by the Baden — Kostolac people in the Late Eneolithic (c. 3000 B. C.), by the urn-field culture people in the Late Bronze Age (c. 1200 B. C.), and by the representatives of the „Thraco — Kimmerian” or Basarabi culture at the beginning of the Early Iron Age (c. 750 B. C.). These cultures left only slight traces in the Dardanian territory. The finds from Bubanj (Bubanj Ib), Hisar (Hisar IIa) and Gladnice show that the Baden — Kostolac population reached the southern part of the Morava region and Kosovo considerably weakened and that it merged with the numerous natives relatively quickly. The population structure of these regions changed even less in the late Bronze Age, i. e. at the time when Central European warriors appear in the southern Morava region and Kosovo. In their progress towards the south of the Balkan peninsula, these aliens left their dead only in the Dardanian territory.

The only deep trace was left by the penetration of the „Thraco — Kimmerian” culture c. 750 B. C. It seems, however, that this penetration was a stimulus to the local culture to emancipate itself from the dependence on tradition and to step over the threshold of the Iron Age rather than a factor which changed radically the population structure in the southern part of the Morava region, Kosovo and the Skopje basin.

From the archaeological point of view, the solution of the problem of the origin of the Dardanians depends primarily on the interpretation of the emergence of Neolithic cultures in the central parts of the Balkan peninsula. If it is proved that the Starčevo culture is autochthonous, this will also establish the autochthonous character of the population out of which the „proto — Dardanians” (a regional variant of the Vinča culture in the southern part of the Morava valley and in Kosovo) branched off later, perhaps already in the second half of the 4th millennium B. C. On the other hand, if it is established that the Vinča culture derives from Asia Minor, the „proto-Dardanians” are a mixture of new-comers from the northwestern parts of Asia Minor and the Balkan natives. This interpretation would also imply the conclusion that the migration of the „proto — Dardanians” from Troades into the central parts of the Balkan peninsula took place before the foundation of Troy I.⁹⁶

For an evaluation of the ethnic character of the Dardanians it is essential to establish whether the original territory of the Dardanians

* Dimitrov, D. 1971.

was in the region covered in the Late Neolithic by the culture of the Dunavec — Danilo type (the Drim valley and Metohija) or the Vinča culture (Kosovo, the Skoplje basin, the southern part of the Morava region). In the former case, the Dardanians would be related to the western Balkan linguistic area, to the proto — Illyrians; in the latter case they would be related to the central Balkan linguistic area, described by V. Georgijev as „Daco — Moesian”.⁹⁷ Too small a number of archaeological finds from northern Albania and Metohija is known at present to enable us to decide which of these two possibilities is more acceptable. The finds from Reštan (co-existence of the culture of the Dunavec — Danilo type and the Vinča culture — c. 4000 B. C.) and Hisar (Stratum Ia — predominance of the Morava elements in the new cultural synthesis, c. 3500 B. C.) show that the southern Dardanian territories (Metohija) are also related culturally (and probably ethnically, too) to the central Balkan region in the 4th millennium B. C. Finds from later times emphasise these links even more strongly. It can be therefore concluded on the basis of the archaeological material available at present that the Dardanians belong to a family of peoples which separate geographically the Illyrians from the Thracians in the continental parts of the Balkan peninsula. In view of the characteristic features of the material and spiritual culture of the central Balkan region it would seem that the peoples from this family are genetically more closely related to the Thracians than to the Illyrians. Some finds from the 4th millennium (Reštani, Hisar Ia) or from the time of c. 750 B. C. (Janjevo), or from the end of the 5th century B. C. (Krševica, Skopsko Kale) show that the long-lasting process of the ethnogenesis of the Dardanians also incorporates Illyrian, „Thracio-Kimmerian” and Thracian elements. It is essential, however, that archaeology, like linguistics and history, sees the Dardanians as an ancient Balkan people, steadily tied to their native soil and its traditions, vital and able to preserve its individuality even in the most trying existential situations.

BIBLIOGRAPHY

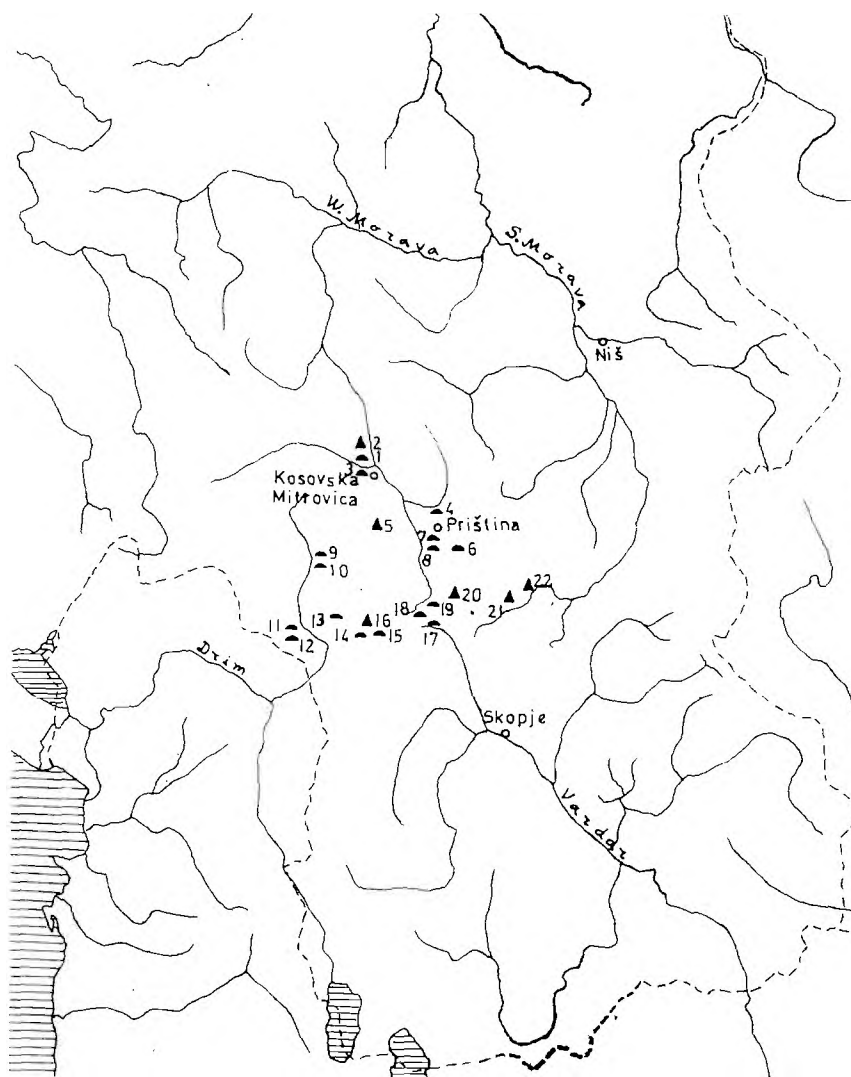
- Andrea, Zh. 1972: La civilisation des tumuli du bassin de Korçe et sa place dans les Balkans du sud-est. *Studia Albanica* 2, 187—202.
- Babić, B. and Mikulčić, I. 1967: Skopsko kale. *Arheološki pregled* 9, 48—53.
- Benac, A. and Čović, B. 1957: *Glasinac II*. Sarajevo.
- Berciu, D. and Comşa, E. 1956: Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu. *Materiale și Cercetări Arheologice II*, 7—241.

⁹⁷ Georgijev, V. I. 1971.

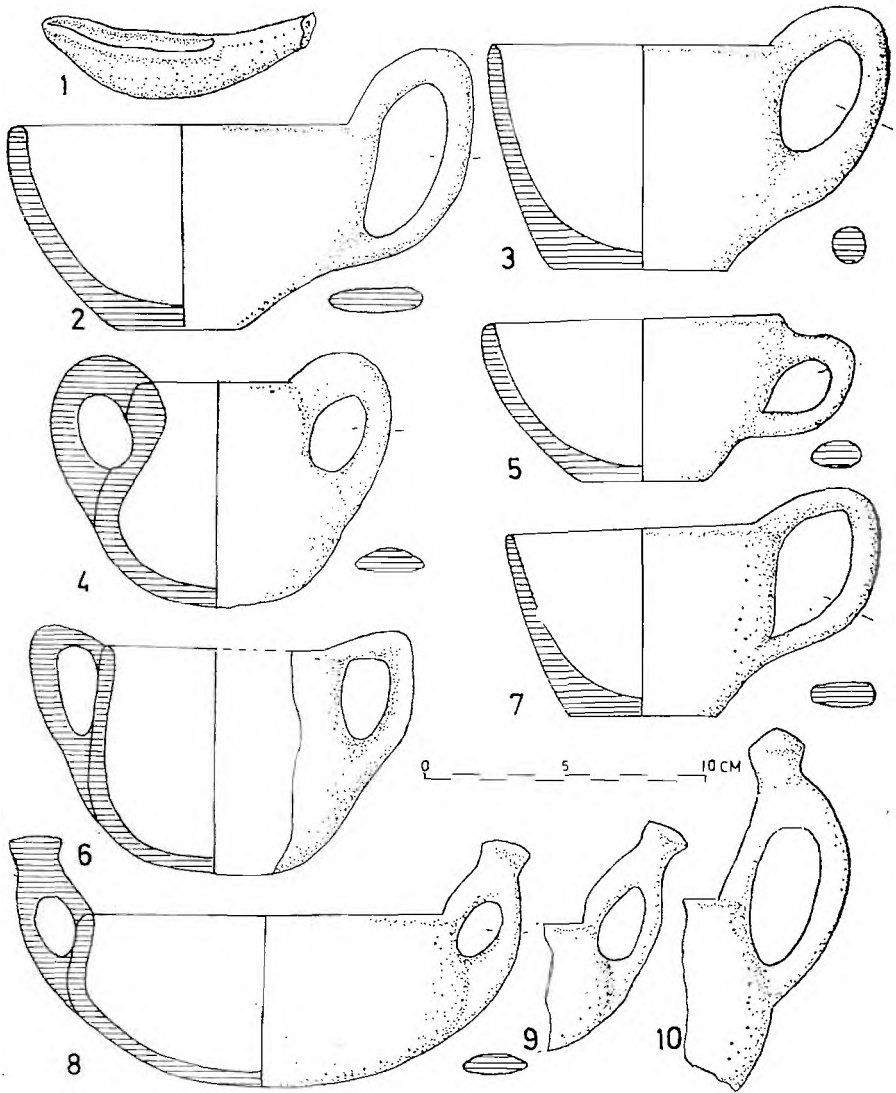
- Čović, B. 1964: Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području. Simpozijum o teritorijalnom i etničkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, 95—111.
- Dašić, Lj. 1957: Praistorijsko naselje na Širokom. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 2, 249—256.
- Dimitrov, D. 1971: Troia VIIb-2 und die thrakischen und mössischen Stämme auf dem Balkan. *Studia Balcanica* V, 63—78.
- Djuknić, M. and Jovanović, B. 1965: Illyrian Princely Necropolis at Atencia. *Archaeologia Iugoslavica* VI, 1—35.
- Djurić, N. 1970: Gradina kod Belačevca, *Glasnik Muzeja Kosova* X, 281—299.
- Dumitrescu, V. 1968: La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi. *Dacia* XII, 177—260.
- Gabrovec, S. 1970: Dvozankoste ločne fibule. *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* VI, 5—66.
- Galović, R. 1959: Predionica. Priština.
- Garašanin, D. 1954: Katalog metala. Beograd.
- , 1960: Srebrni ilirski nakit iz Umčara. *Starinar* N. S. XI, 88—91.
- , 1967: *Miscellanea illyrica*. Zbornik radova Narodnog Muzeja Beograd V, 31—38.
- , 1967a: *Miscellanea illyrica* III. Zbornik radova Narodnog Muzeja Beograd V, 41—48.
- Garašanin, M. 1949: Nalaz prvog gvozdenog doba iz Mramorca i problem Ilira u Srbiji. *Muzeji* 2, 126—
- , 1958: Contributions à la connaissance de la civilisation des Dardaniens. *Ziva antika* 8, 121—128.
- , 1958a: Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. 39, Bericht der Römisch — Germanischen Kommission, 1—130.
- , 1969: Die prähistorische Siedlung Brzi Bror bei Niš. *Archaeologia Iugoslavica* X, 85—90.
- , and D. 1956: Neue Hügelgräberforschung in Westserbien. *Archaeologia Iugoslavica* 2, 11—18.
- Georgiev, V. I. 1971: L'ethnogenèse de la péninsule balkanique d'après les données linguistiques. *Studia Balcanica* V, 155—177.
- Glišić, J. 1959—1960: Neke specifičnosti u kulturi vinčanske grupe na Kosovu. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* IV—V, 245—253.
- , 1961: Pojava ranih bronzanodobnih kultura na Kosovu. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, VI, 133—139.
- , 1968: Ekonomika i socialno-ekonomski odnosi u neolitu podunavsko-pomoravskog basena. *Neolit Centralnog Balkana*. Beograd, 21—61.
- Islami, S. and Ceka, H. 1964: Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne en Albanie. *Studia Albanica* 1, 91—106.
- Jovanović, B. 1962—1963: Postanak keramičkih tipova balkansko-podunavskog neolita i eneolita. *Starinar*, N. S. XIII—XIV, 9—25.

- , 1968: Teritorijalni i hronološki odios jadranskog i kontinentalnog neolita. *Starinar*, N. S. XIX, 31—37.
- Jubani, B. 1972: Aperçu de la civilisation tumulaire de l'Albanie du nord-est. *Studia Albanica* 2, 203—214.
- , 1972a: La ceramique illyrienne de la cite de Gaitan. *Iliria* II, 409—450.
- Jurišić, A. 1960: Zaštitna iskopavanja u Radojnji. *Starinar* XI, 99—111, sl. 9, 10, 18, 20—24, 25—32.
- , 1969: Praistorijski sloj Petrove crkve kod Novog Pazara. Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture Beograd VIII, 35—50.
- Korkuti, M. 1970: Rapports de civilisations illyro-égéens à l'âge du bronze et survivances de certains objets de type mycenien à l'âge du fer. *Studia Albanica* 2, 43—52.
- Krstić, D. 1962: Gornja Straževa. *Arheološki pregled* IV, 73—76.
- Lahtov, V. 1965: Problem trebeniške kulture. Ohrid.
- Mano-Zisi Dj. and Popović Lj. 1969. Novi Pazar, Beograd.
- Marić, Z. 1961: Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV, 43—66.
- , 1964: Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva sjeverne Bosne, Članak Zemaljskog Muzeja Sarajevo, 5—76.
- Mikulčić, I. 1966: Pelagonija u svetlosti arheoloških spomenika od Egejske seobe do Avgusta. Skopje.
- , 1971: Kon problemot na predrimskoto naselenie vo Skopskata Kotlina. *Istorija* v V/2, 166—173.
- , and Jovanović, M. 1968: Helenistički oppidum iz Krševice kod Vranja. *Vranjski glasnik* IV, 355—375.
- Narodni muzej, Niš. 1971: Praistorijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije. Katalog izložbe. Niš.
- Papazoglu, F. 1969: Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba. Sarajevo.
- Slavković—Djurić, N. 1965: Ilirski tumuli kod Suve Reke. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* IX, 537—555.
- Srejović, D. 1959—1960: Praistorijska nekropola Donja Brnjica. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* IV—V, 83—129.
- , 1960: Tri praistorijske ostave iz istočne Srbije. *Starinar* N. S. XI, 47—63.
- , 1963: Versuch einer historischen Wertung der Vinča — Gruppe. *Archaeologia Iugoslavica* IV, 5—17.
- , 1963—1964: Rimske nekropole ranog carstva u Jugoslaviji. *Starinar* N. S. XIII—XIV, 49—88.
- , 1964: Versuch einer geschichtlichen Wertung der Butmir—Gruppe. *Archaeologia Iugoslavica* V, 1—8.
- , 1972: Kulturen des frühen Postglazial im südlichen Donaauraum. *Balkanica* III, 11—44.
- , 1973: Die Anfänge des Neolithikums im Bereich des mittleren Donaauraumes. *Actes du VIII Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques* II. Beograd.

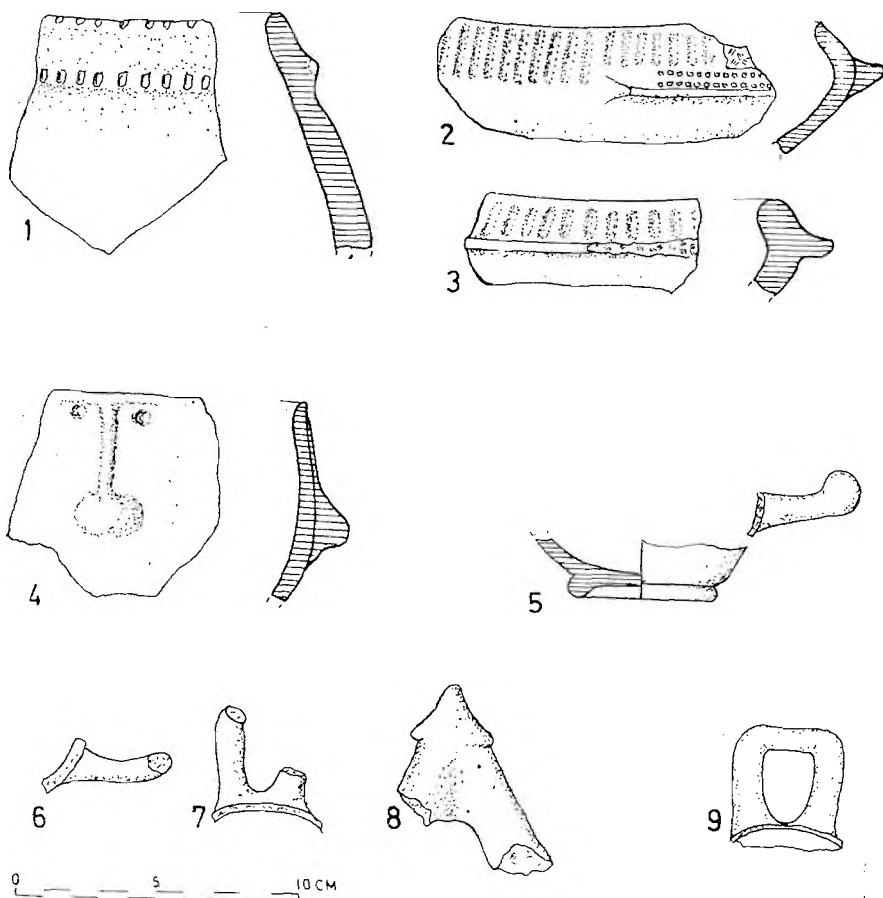
- Tasić, N. 1957: Praistorijskog naselje kod Valača. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* II, 3—47.
- , 1958: Žitkovac i neki problemi relativnog hronološkog odnosa neolitskih i eneolitskih naselja na Kosovu i u dolini Ibra. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* III, 11—45.
- , 1959—1960: Završna istraživanja na praistorijskom naselju kod Valača. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* IV—V, 11—52.
- , 1971: The Bosut Group of the Basarabi Complex and the »Thraco-Cimmerian« Finds in Yugoslav Regions along the Danube and in the Central Balkans. *Balcanica* II, 27—67.
- Todorović, J. 1963: Die Grabung Hissar, und ihre verhältnisse zum Aneolithikum und der Frühen Bronzezeit. *Archaeologia Iugoslavica* IV, 25—29.
- Trbuhović, V. and L. L. 1970: Donja Toponica. *Prokoplje—Beograd*.
- Vasić, R. 1972: Notes on the Autariatae and Triballi. *Balcanica* III, 117—133.
- Vinski, Z. 1955: »Tračko-kimerski« nalaz Adaševci u Srijemu. *Rad vojvođanskih muzeja* IV, 27.
- , and K. 1962: O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje. *Arheološki radovi i rasprave* II, 263—286.
- Vulpe, A. 1965: Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien. *Dacia* IX, 105—132.
- , 1967: Necropola halstattiană de la Ferigile. *București*.
- Zotović, M. 1967: Ilirski grobni nalazi iz Godljeva. *Zbornik radova Narodnog muzeja Beograd* V, 153—168.
- , 1967a: Ko su Iliri? *Užice*.

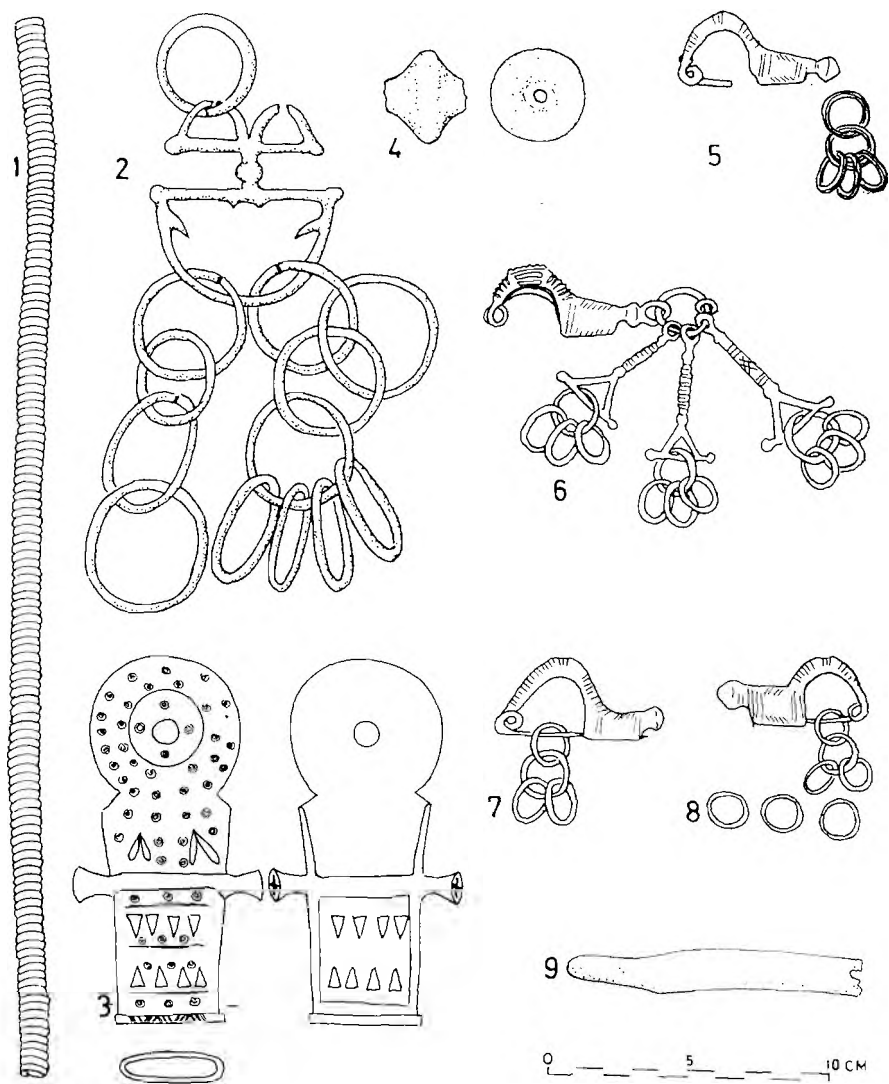
Pl. 1. Iron Age sites in Kosovo: 1. Karagač; 2. Valač, 3. Ljušta; 4. Donja Brnjica; 5. Belačevac; 6. Janjevo; 7. Badovac; 8. Gladnice; 9. Boka; 10. Rudine; 11. Rogovo; 12. Romaja; 13. Mališevo; 14. Široko; 15. Dibičak; 16. Hisar; 17. Grlica; 18. Selo Varoš; 19. Slivovo; 20. Gadimlje; 21. Cernica; 22. Domorovice.

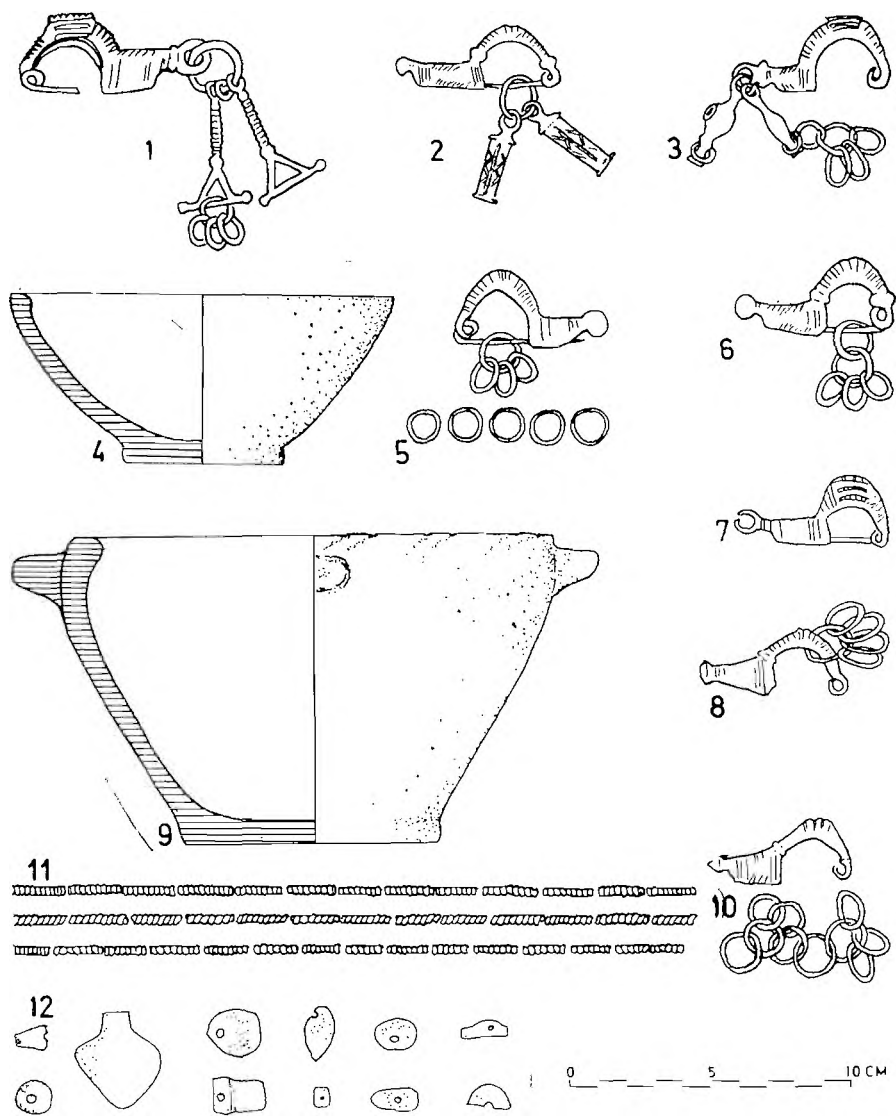
Pl. II. Karagač: finds from Stratum II (Sector I)

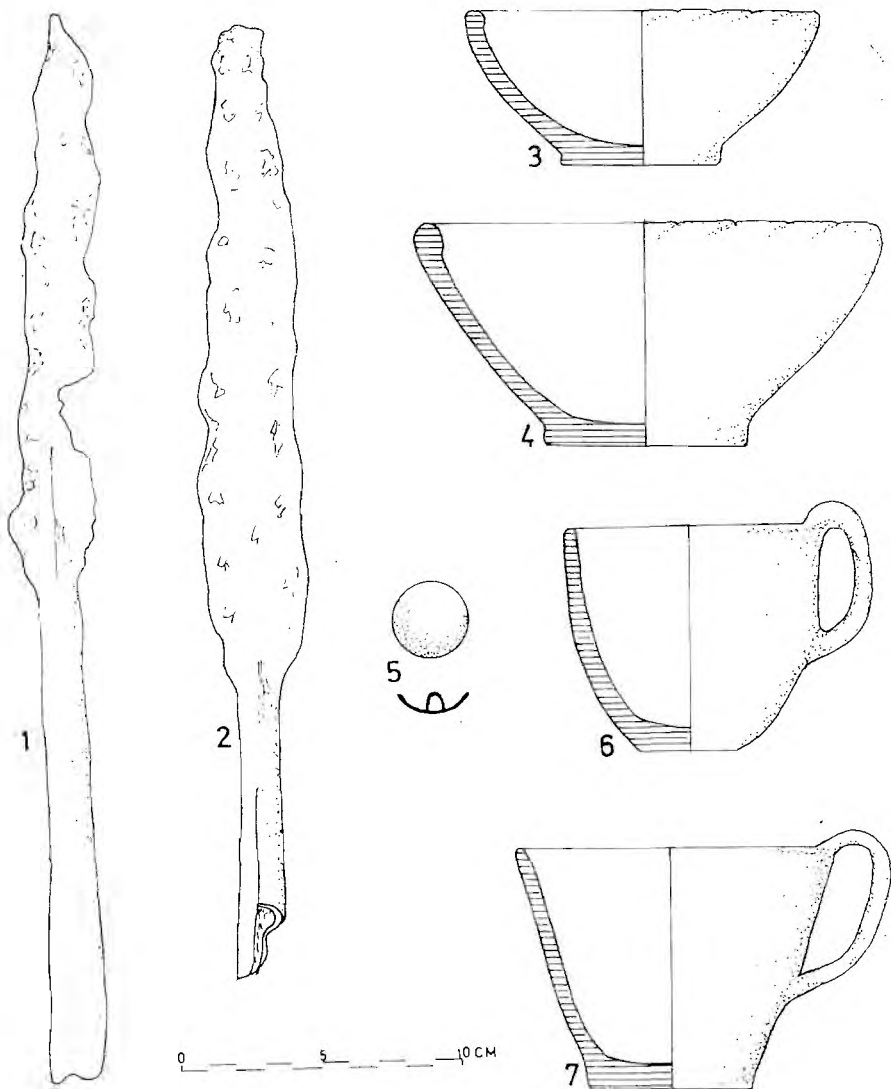
Pl. III. Karagač: finds from Stratum II (1,4), finds from beneath the grave structures (2—3) and finds from above the grave structures (5—7, 9)

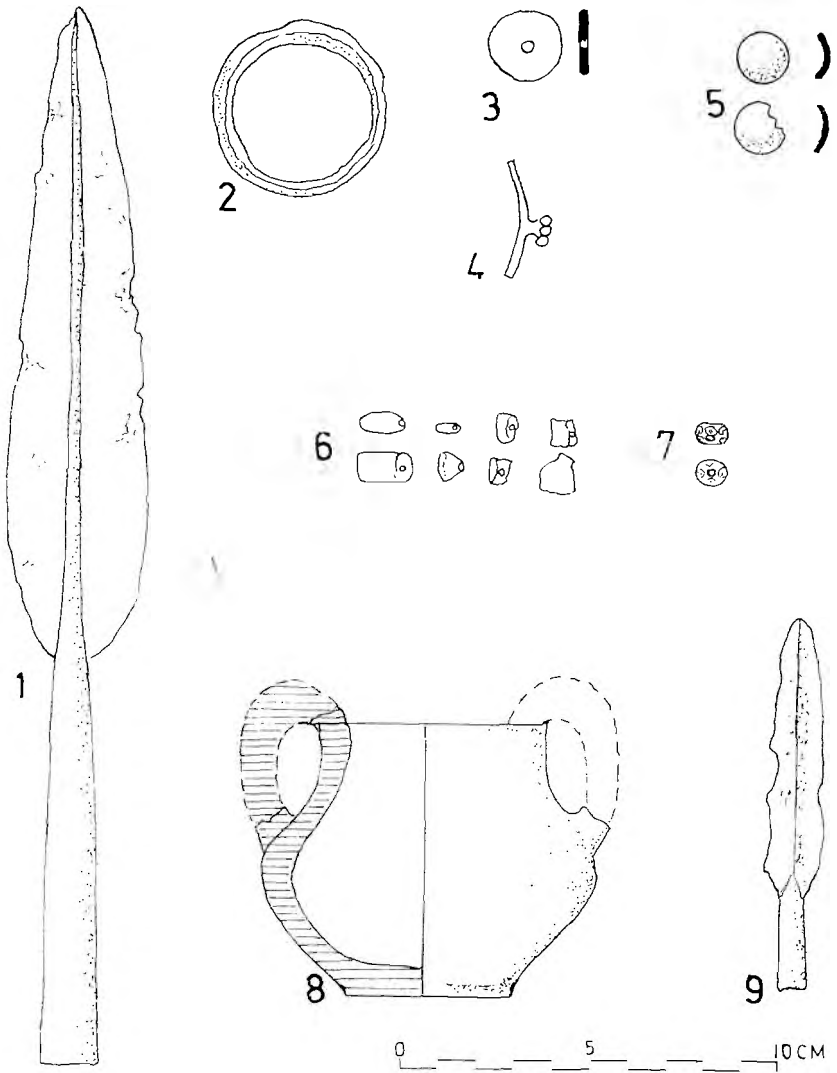
Pl. IV. Karagač: grave goods from Grave 1

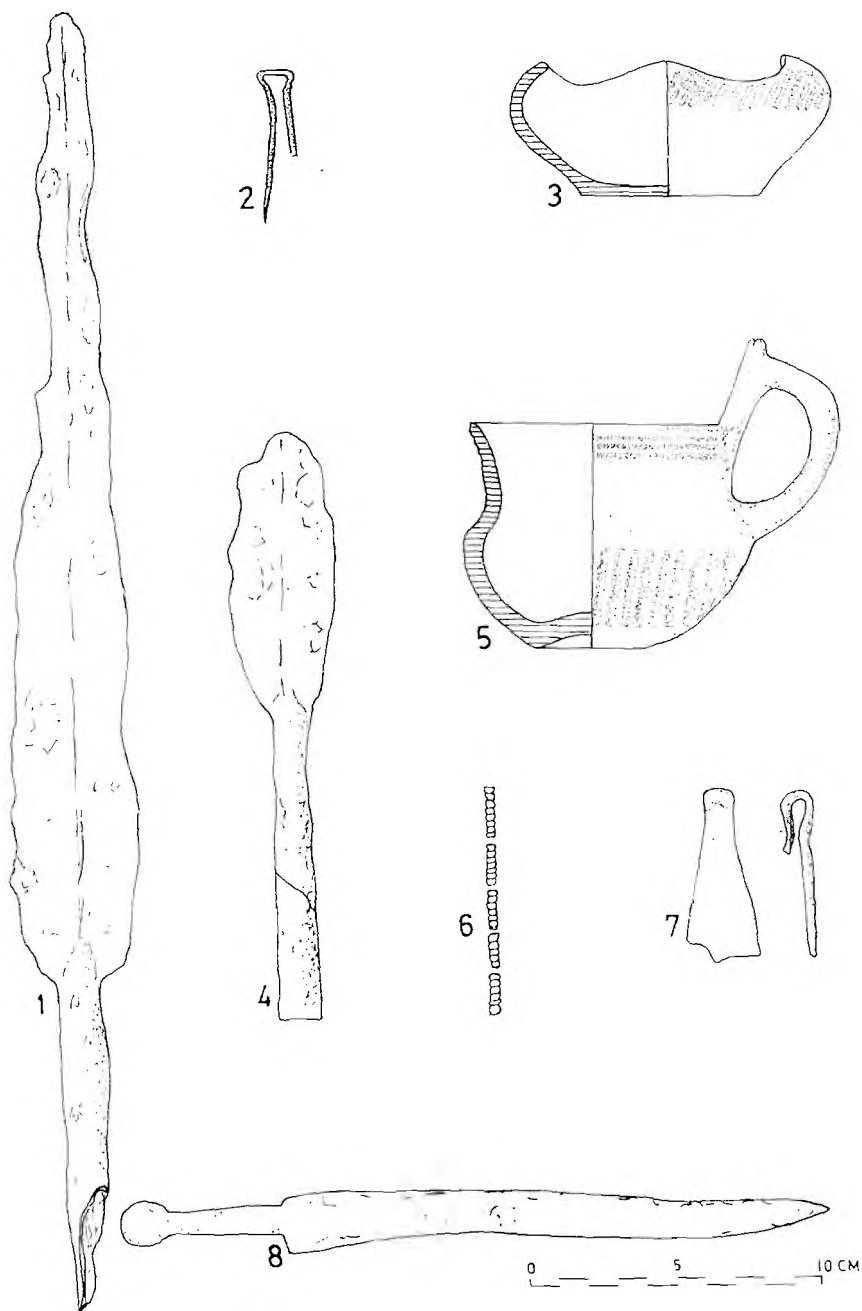
Pl. V. Karagač: grave goods from Grave 1

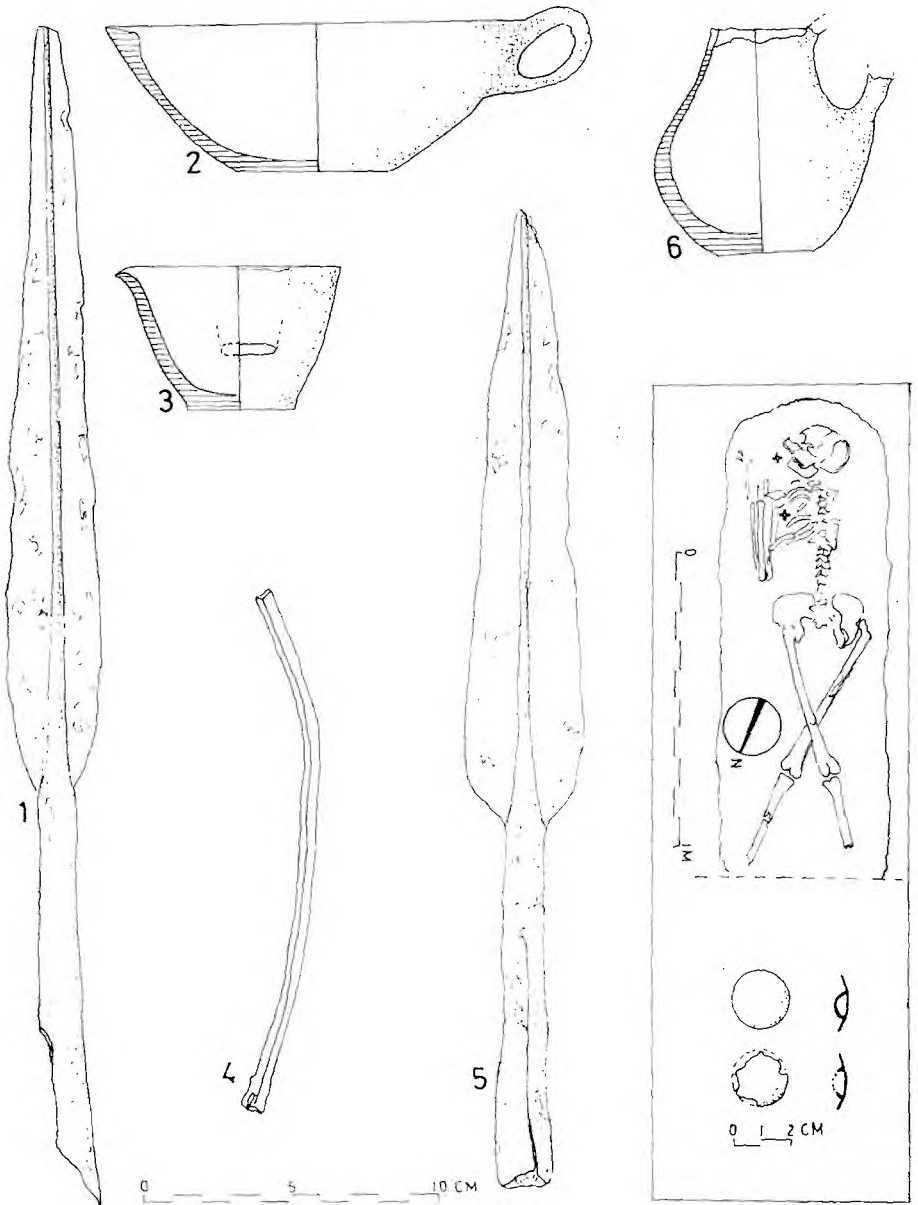
Pl. VI. Karagač: grave goods from Grave 2 (1—4), Grave 5 (6—7) and Grave 6 (5)

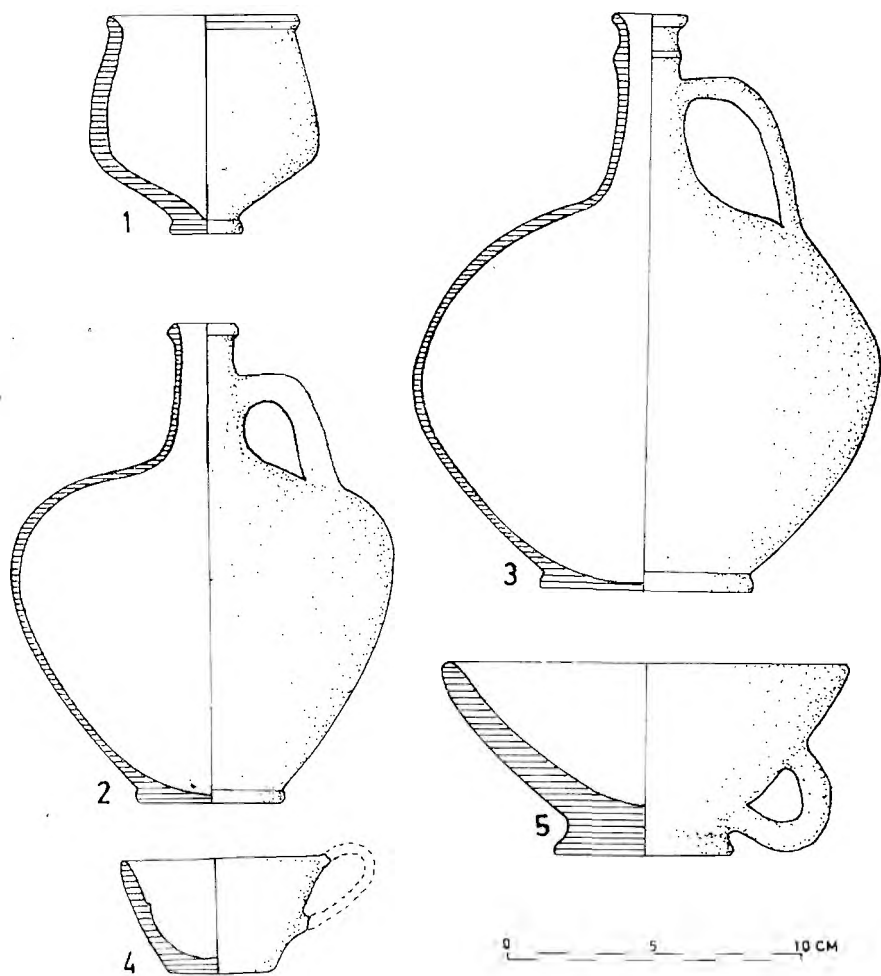
Pl. VII. Karagać: grave goods from Grave 3

Pl. VIII. Karagač: grave goods from Grave 4

Pl. IX. Karagać: grave goods from Grave 7 (1—4), Grave 12 (5—6) and the skeleton grave in Sector II (7)

Pl. X. Karagač: grave goods from Roman Graves 1 (1—3), 2 (4) and 5 (5)

DAS CHRISTENTUM UND SEINE VERBREITUNG IN DARDANIEN

Zur Zeit der allgemeinen geistlichen, sozialen, ökonomischen und politischen Krisis, die das Römische Reich während des II, und besonders während des III Jahrhunderts nach Chr. ergriffen hat, gelang es keinem damaligen solaren sinkretistischen Kultus mit monoteistischen Merkmal die grundgeistlichen Problem, die sich aus der allgemeinen Unstabilität der ökonomischen, sozialen und politischen Lage des Römischen Reiches in genannter Zeitspanne reflektierten, zu lösen. Gegenüber der erwähnten religiösen und Kultus-Systeme gelang es deshalb dem Christentum mit seiner definierten und systematisierten Lehre, seinem Apologeten, den Menschen morale Kraft einzufliessen, während es als das höchste Ziel im Leben hervorhob: die religiöse und morale Vollkommenheit des Einzelmenschen.¹ Allein durch dieses Prinzip hat die Theologie des Christentums ideell den Menschen von der Magie befreit, denn „das Mithraismus ist theologisch reine Magie gewesen, und das Neoplatonismus nur noch eine ausgedorrte Mumie eines schon langeher ausgestorbenen Geistes“;² während vom sozial-politischen Aspekte her das Christentum Bruderschaft, Liebe und Gleichheit unter den Menschen gepredigt hat.“ ... Du sollst deinen Nächsten lieben wie dich selbst“,³ was das Moto der gesammten Tätigkeit der Apostel der neuen Lehre sein wird und das sehr anziehende für alle unterdrückten Schichten ist, denn auch die Vorgesetzten sollen im Dienste ihrer Untertanen seinen.⁴

¹ »Denn ich schäme mich des Evangeliums nicht; denn es ist eine kraft Gottes zur Rettung für jeden, der glaubt, dem Juden zuerst und dem Griechen; denn es wird darin geoffenbart die Gerechtigkeit Gottes, aus Glauben zum Glauben, wie geschrieben steht: „Der Gerechte wird infolge von Glauben leben«. Römer I, 16—17.

² cfr. Djuro Basler, Kasnoantičko doba, in: Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, pag. 312.

³ Mt. XXII 39; Mk. XII 31; Lk. X 27; Joh. XIII 34.

⁴ »Ihr wisset, dass diejenigen, welche als Fürsten der Völker gelten, sie herrisch behandeln und dass ihre Grossen sie vergewaltigen; unter euch aber soll es nicht also sein; sondern wer unter euch gross werden will, der sei euer Diener; und wer unter euch der Vornehmste sein will, der sei aller Knecht«. Mk. X 42—44.

Die Anziehungskraft und der reiche Inhalt der erwähnten Grundsätze für alle Schichten, vor allem für die Armen und die Intelligenz, haben beigetragen, dass das Christentum, trotz der blutigen Verfolgungen, die seit Dezius begannen und bis Diokletian dauerten, die schon übermüdete Gesellschaft des Römischen Reiches umgestaltet hat.⁵

Die Zeit der Verbreitung des Christentums in diesen Gegenden wird mit der Tätigkeit der ersten Apostel verbunden. Der Apostel Paul selbst spricht: „also dass ich von Jerusalem an und ringsumher bis nach Illyrien alles mit dem Evangelium Christi erfüllt habe“⁶ während er in der Epistel an Titus sagt, dass er in Nikopol,⁷ der Hauptstadt von Epir verweilte. Ausser dem kann man aus den Werken der Apostel⁸ erfahren, dass der Apostel Paul zweimal in Mazedonien verweilte. Alles das ist jedoch sehr unbestimmt, da man unter Illyricum zur Zeit der Apostel in erster Reihe Dalmatien und Panonien verstand.⁹

Doch behauptete der heilige Hieronymus, der selber Illyr war, mit Herkunft aus Stridon, dass sich das Christentum überall verbreitete.¹⁰ Wenn man also weiss, dass die ersten Apostel in diesen Gegenden waren, der heilige Paul aber schickt seinen Schuler Titus auch nach Dalmatien,¹¹ kann man annehmen, dass das Christentum in Dardanien gleichzeitig als auch in den Nachbargebieten verkündet wurde. Es scheint, dass der erste Apostel, der das Evangelium in diesen Gegenden prädigte, Mathäus war, d. h. derselbe Mathäus, der statt Juda Iskariot als Apostel gewählt wurde.¹² Er machte mit dem Christentum „die Stamme Mazedoniens, Dardaniens, die Tribalen, Bastarnen“ bekannt.¹³

⁵ »Durch diese neue Lebensauffassung, womit es von oben die geistlichen und moralischen Grundsätze der antiken Zivilisation aufbewegte, siegte endlich das Christentum inmitten leidenschaftlicher Verwirrung des dritten Jahrhunderts, als Grenz widerstand dieser Verwirrung. Sein Sieg ist das wichtigste Ereigniss in der Crisis des dritten Jahrhunderts«. Guglielmo Ferrero, Propast antike civilizacije (Zusammenbruch der antiken Zivilisation), Zagreb 1922, pag. 40.

⁶ Römer XV 19.

⁷ Tit. III 12.

⁸ Apostelgeschichte 17, 1—15; Thessal. I 2; 2 Korin. 7, 5.

⁹ cfr. J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'Empire Romaine, Paris 1918, pag. 27.

¹⁰ »In omnibus locis versabatur (Jesus); cum Thoma in India, cum Petro Romae, cum Paulo in Illyrico, cum Tito in Creta, cum Andrea in Achiac«. Sancti Hieronymi Eusebii Stridonensis presbyteri, Opera omnia, Migne Patrologia Latina (PL) XXII, Parisis 1842, Ep. 59,5 ad Marcellam, col. 589.

¹¹ 2 Timoth. 4, 10.

¹² Apostelgeschichte I 21.

¹³ »Gentes Macedonum, Triballorum, Bastarnorum“ Farlati D. — Conleti J. Illyricum Sacrum, tom. I, pag. 254—255; VIII, pag. 1. Inzwischen nach der Tradition welche Eusebius von Caesarea hat in seine Historia Ecclesiastica (I 12; III 26) aufgezeichnet, er (bzw. Matthias) hat im Mesopotamien predigt. Diese Meinung ist und von zeitgenössischen Kirchenhistoriker angenommen: »Simon Zolotes et Matthias secundum traditionem evangelizarunt Persiam et Mesopotamiam; datur Evangelium apocryphum sub nomine Matthias«. P. Fredegado Dallaey O. F. M. Cap., Praelectiones Historiae Ecclesiasticae antiquae. cd. IV, Romae 1962, pag. 110.

Wegen Mangel an Dokumenten bis zum Ende des III Jahrhunderts n. Ch. ist es unmöglich, die Entwicklung des Christentums in diesen Gegenden zu verfolgen¹⁴, was allerdings aber nicht heisst, dass auch noch früher ein christliches Leben und eine Hierarchie der Kirche nicht organisiert war. Man muss hervorheben, dass das Martyrologium Romanum für den 18. August erwähnt, dass die Steinmetzer Florus und Laurus Märtyrer aus Ulpiana waren.¹⁵ Es ist nicht überflüssig dazu zu erwähnen die Tatsache, dass dem Christentum freien Lebensraum und Legitimität Kaiser Constantin der Grosse, aus Dardanien stammend, gab nach dem Sieg über Maxentius im Jahre 312 bei der Brücke von Mulvius.¹⁶ Aber trotzdem er dem Christentum Freiheit gab durch dem Edikt von Mailand im Jahre 313, blieb Kaiser Constantin auch weiterhin ein Anhänger der solaren Gottheit, was man klar aus seiner Geldausgabe vernehmen kann, in denen lange die Inschriften: *Claritas et Soli Invicto* enthalten blieben.¹⁷ Er wird er im Sterbebett wahrhaftlich auf das Christentum übergehen.

Allerdings war die Freiheit, die Constantin der Grosse dem Christentum verliehen hat, eine reine politische Massnahme, da er, insofern er dem Orient regieren wollte, wenn schon kein Christe, dann aber mindestens prochristlich sein musste, wie das ausgezeichnet H. Gregoire¹⁸ bewiesen hat. Eben deshalb musste er die Hierarchie der Kirche unterstützen und sie entwickeln. Denn schon am ersten Ekumenischen Koncil in Nicea, im Jahre 325, der die Grundsätze des dogmatischen und Kakon-System des christlichen Glaubens festlegte, unter dem Einfluss der Lehre des alexandrinischen Presbyter Arius, der, von der monotheistischen Konzeption bedrängt, die Konsubstantialität (*ὁμοσούδιος*) — Gleichwesentlichkeit des Vaters und des Sohnes negierend, was gleichzeitig bezeichnete ein Negieren, dass Christus Gott ist¹⁹, — waren

¹⁴ cfr. J. Zeiller, Les premiers siècles chrétiens en Thrace, en Mecédoine, en Grèce et à Constantinople, in: Byzantion III (1927), pp. 212—232.; E. Condurachi, Monumenti cristiani nell' Illyrico, in: Ephemeris Dacoromana IX (1940), pag. 1ss.

¹⁵ Martyrologium Romanum: »In Illyrico sanctorum Martyrum Flori et Lauri artis lapicidinae, qui sub Licione Praesido, martyrio consumptis eorum magistris Proculo et Maximo, ambo post multa tormenta, in profundum putem sunt demorsi« ad diem 18 augusti.; cfr. J. Zeller, Les origines . . . , pag. 103, n. 2; 107.

¹⁶ »Caeterum post Cibalensem pugnam, Dardinii, et Macedones, et quicumque Danubium accolunt, Achaia item et universum Illyricum in ditionem Constantini venit«. Sozomeni Hist. Eccles, I, cap. 6, PG. 67, col. 874.

¹⁷ cfr. J. Zeiller, Les origines . . . , pag. 126; G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, Beograd 1969, pag. 67., besonders n. 2.

¹⁸ »Qui veut l'orient doit être, sinon chrétien, du moins prochrétien«. Gregoire, Byzantion XIII (1938), pag. 558. cit. nach G. Ostrogorski, Istorija Vizantije, Beograd 1969, pag. 67, n. 1.

¹⁹ cfr. Carl Josephi von Hefele, Konziliengeschichte. Nach den Quellen bearbeitet I, 2. Ausfl. Freiburg im Breisgau 1873, pp. 252, 260, 306—314 ss.; J. D. Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio II, pp. 930ss.; Enciclopedia Cattolica I (1948), Firenze, col. 1883—1890; VIII (1952), Firenze, col. 1828—1832.

Bischöfe aus dem Illyricum anwesend, unter denen auch Dacus Dardaniae, mit dem Sitz in Scupium, erwähnt wurde.²⁰ Anwesenheit von Repräsentanten der kirchlichen Hierarchie aus Dardanien war schon im Synod in Sardica bezeugt, dem 170 Bischöfe aus dem Osten und dem Westen beiwohnten und wo in den unterzeichneten Akten erwähnt sind: *Paregorius a Dardania de Scupis, Gaudentius aus Naissus und Machedonius aus Ulpiana*, die alle die Lehre von Arius verurteilten.²¹

Die theologischen Uneinheiten kamen auch am politischen Plan zum Ausdruck. Nämlich nach dem Misserfolg des Konzils in Sardica (343) und nach der Schlacht bei Mursa (des heutigen Osijek) im Jahre 351 n. Ch. war das Kaiserreich tatsächlich in zwei Teile geteilt. Der Sieg Constantius's bedeutete gleichzeitig den Sieg des Arianismus, das durch die Konzile in Sirmium und Rimini im Jahre 359 n. Ch. zum Staatsglauben erhoben wurde.²² Die doktrinären Konflikte in der Kirche, die sich auch in die Haltung der Herrscher implizierten²³, schwächten erheblich die Entwicklung des Christentums in diesen Gegenden. Auch das kann Ursache sein, weshalb vor 379 n. Ch. nicht nur beide Dacien und Mesia Superior, sondern auch Dardanien keine höhere kirchliche Hierarchie als Bistume hatten. Den Erzbistume in den obengenannten Gebieten: Viminacium, Ratiara, Serdica und Scupi werden erwähnt erst in den Briefen des Papstes Celestin I (422—432), die er im Jahre 424 n. Ch.²⁴ den Bischöfen von Illyricum sendete. Dem Schwächen der kirchlichen Hierarchie in diesen Gebieten trugen bei die Finstürze der Barbaren um 391 n. Ch. u. zw. der Goten, Hunen, Sarmaten. Quaden,

²⁰ cfr. H. Gelzer — H. Hilgenfeld — O. Cuntz, *Patrum Niceanorum nomina latina, graece, coopte, syriace, arabice, armenice*, Lipsiae 1898, pag. 74.; *Canones Niceani Concilii sub titulis 46*, Migne, PL. LVI col. 385—386. Da bei den Unterschriften der Kirchenvater zum Wirwar kam, nimmt J. Zeiller an, dass das griechische Schriftstück aus dem Vatikan ist: *Δαρδανίας* es handelt sich aber um das Bistum von Skopje, was am genauesten ist. (J. Zeiller *Les origines...*, pag. 214) *Δάκος*.

²¹ cfr. Hefele I, pag. 541, 543.; Mansi III, pag. 47—48, S. Hilarii ep. Fragm. II n. 15, PL. X. col. 642—643.; A. L. Feder, *Bischöfsnamen und Bischofsitzen bei Hilarius*. Kritische Untersuchungen zur kirchlichen Prosopographie und Topographie der 4. Jahrhunderts, in: *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos. — Hist. Klasse*, CLXVI Bd. Abhandl. (1911), Wien, pp. 22, 37, 54. Auf diesem Concil verteilten sich die Arianer, die auch politisch besiegt waren, in zwei Lager, u. zw. auf die Semiarianer, die die Formel *ὁμοούσιος* und gleichwesig nicht annahmen, sondern *ὁμοιούσιος, ὁμοιούσιοι* — Gleichähnlichkeit des Vaters und des Sohnes, und auf die Radikalen, die der Lehrer von Arius treu blieben (Hefele I, pag. 668—676). Es ist bekannt, dass erst am Zweiten Ökumenischen Konzil in Konstantinopel (381) die Formel *ὁμοούσιος* — consubstantialiter das Symbol des Glaubens werden wird.

²² cfr. Hefele I, pag. 676ss.; 681ss.; Mansi III 132, 158.

²³ Valentinian (364—375), der im Westen regierte, blieb der Niceischen Lehre treu, während Valens (364—378), der den Osten regierte, das Arianismus unterstützte. (cfr. G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1969, pag. 71).

²⁴ Caelestinus PP., ep. 3 »*Inter caeteras*«, ad episcopos Illyrici, Migne, PL L, col. 427—429.; Mansi V 766, 770, 966.

Markomanen, Alanen und Vandalen, die, wie der heilige Hieronymus²⁵ und heilige Ambrosius²⁶ bezeugten, plünderten und brandschatzten die Bischöfe und Geistlichen aber töteten.

Bis zur Mitte des V Jahrhunderts n. Ch., nach den erwähnten Katastrofen, hervorgerufen von den Durchbrüchen der Barbaren in diese Gebiete, ist von einer kirchlichen Hierarchie in Dardanien nichts bekannt. Es ist zweifellos, dass auf diesem Gebiet Widerhall hatten auch die Nestorianer, Repräsentanten der Schule aus Antiochia, die Lehrten, in Christus wären zwei teilbare Naturen, welche Lehre vom Ekumen-Koncil in Efes im Jahre 431 n. Ch.²⁷ verurteilt wurde, — und die Monofisiten, die Lehrten, in Christus wäre nur eine göttliche Natur ebenfalls verurteilt vom Ekumen-Koncil in Kalcedon 451 n. Ch., den Kaiser Martian (450—457) einberief, und von dem das Dogma von zwei Naturen Christian „unteilbaren, aber auch unverbindbaren“²⁸ angenommen wurde. Schon diese Leere und dieses Schweigen von einer konstitutionalen Kirche in Dardanien allein bezeichnet, wie gerechtfertigt die Worte des heiligen Hieronymus und des mailänder Bischofs Ambrosius waren. Sichere und klare Auffassung darüber bekommt man erst Mitte des V Jahrhunderts n. Ch., als Ursilius (Ursicius), Bischof von Scupia, erwähnt wird. Er unterschrieb sich nämlich im Briefe vom Jahre 458 n. Ch. an Kaiser Leon I (457—474), der die Metropoliten zu einem provinzialen Koncil zusammenrief, um die Fragen des Ekumen-Koncils von Kalcedon anzuhören, und des Patriarchen von Alexandrien Timoteus Elur, — als „*Ursilius episcopus Dardaniae*“, während ihn der Kaiser in seinem Briefe als „*Ursicius episcopus Scupensis*“²⁹ benannte. Ursilius war Bischof von 457 oder 458 bis 493 n. Ch.³⁰ Es scheint, dass Dardanien in der zweiten Hälfte des V Jahrhunderts n. Ch. eine vollkommen organisierte kirchliche Hierarchie hatte, denn als Nachfolger von Ursilius des dardanischen Mitropoliten, kommt Johannes, der einen lebhaften Schriftverkehr mit dem römischen Papst Gelasius unterhielt.

Die Rivalität zwischen Rom und Konstantinopel erreichte den Höhepunkt zur Zeit des Schisma Akatius 484 n. Ch., nämlich im Kampfe

²⁵ »... Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Dardanium, Daciam, Thassalam, Achaïam, Epiros, Dalmatiam, cunctasque Panonias; Gothus, Sarmata, Quadrus, Alanus, Huni, Vandali, Marcomani vastant, trahunt, rapiunt. Capti episcopi, interfecti Presbyteri, et diversorum officia clericorum. Subversae Ecclesiae, ad altaria Christi stabulati, ubique gemitus (pavor) et plurima mortis imago«. S. Hieronymus, in Ep. ad Helidorum 60, Migne, PL XII., col. 600; cfr. und Ep. ad Ageruchiam 123, 17., Migne PL XXII., col. 1058.

²⁶ »Nota sunt haec nimis Illyrici vastates et Thraciae; quanti ubique venales erant toto captivi orbe, quos si revoces, unius provinciae numerum expelere non possint«. S. Ambrosius, De officiis ministrorum Lib. I., c. 15, 70. Migne PL XVI., col. 129.; cfr. und De fide, Lib. III, c. 16, 140. Migne PL XVI col. 613.

²⁷ cfr. Hefele II, pag. 141ss; 178—182ss; Mansi IV. pag. 1102.

²⁸ cfr. Hefele II, pag. 410ss; 423ss; Mansi VI, pag. 563—938.

²⁹ cfr. Mansi VII, pag. 77—787.; Farlati VIII, pag. 4.

³⁰ cfr. P. Giuseppe Valentini SJ, Contributi alla chronologia Albanese, Roma 1944, pag. 234.

der Monofisiten um die Domination in Illyricum, das ein Wechsel vieler Regierungen in Konstantinopel hervorrief. Um das zu beendigen, machte Acatius, Patriarch von Konstantinopel (472 bis 488), viele Vergünstigungen den Monofisiten gegenüber. Das allgemeine Vorhaben Akatius war das Östliche Illyricum zu anektieren. Indem er Andreus, den Bischof von Solun, für sich erworben hatte, war die Einheit des Vikariats Solun, über dem die Päpste das Östliche Illyricum vom V Jahrhundert n. Ch. bis 484 n. Ch.³¹ beherrschten, unterbrochen. Obwohl das Illyricum dadurch sich selber überlassen blieb, seine Bischöfe blieben Rom treu. Das kann man aus dem Brief des Papstes Gelasius (492—496), an das Episkopat von Dardanien gerichtet, vernehmen³². Alles das aber hatte anscheinlich nur formalen Charakter, denn in ihren Antworten versprechen sie dem Papst, jedwelcher Verbundenheit mit den Schismatikern auszuweichen, mit Akacius und Eutihus, indem sie ihn baten, ihnen einen Delegaten zu entsenden, der ihnen helfen würde, diese wehen Fragen zu lösen.³³

Auf diesem Brief, der 494. n. Ch. entsendet wurde, befindet sich an erster Stelle die Unterschrift des Bischofs Johannes aus Scupia. Es folgen die Unterschriften von fünf anderen Bischöfen, aber ohne den Namen der Kirchen: Bononus, Samuel, Verianus, Faustinus und Ursinus. J. Zeiller³⁴ nimmt an, dass unter ihnen sich auch die Bischöfe von Ulpiana, Neutina und Diokletiana, der vierte aber der Bischof von Mariana sein könnte. Für den fünften nimmt er an, dass es sich um einen Bischof ausser Dardanien handeln könnte, besonders wenn man nicht vergisst, dass Ende des V Jahrhunderts n. Ch. die Verschiebung dieser Region so gross war, dass auch einige Diezäsen ausser Dardanien demselben untertan waren. Unter anderem wurde im Brief der Papst benachrichtigt auch über den Einwand einiger Bischöfe, die hervorhoben, dass man einen von ihnen, besonders den aus Konstantinopel, nur auf einem Ekumen-Synod verurteilen kann. Der Papst Gelasius aber entsendet wieder einen Brief im Jahre 496 mit der Bezeichnung: „*Dilectissimis fratribus univrsis episcopis per Dardaniam*“, der mit den Worten „*Valde mirati sumus*“³⁵ beginnt und in dem er erklärt, dass Akatius von Seiten Rom verurteilt wurde, bzw. von römischen Erzpriester „*pro suo principatu*“ (seinem Vorteil nach) und dass er, der Papst, der Vollstrecker des Synods sei, dass kein Bischof seinem Rechtsspruch entinnen kann, da ihm, dem Papst, die Macht gegeben ist, die Meinung irgendeines Bischofs zu entwerten und keiner

³¹ cfr. Luis Duchesne, *Les églises séparées*, Paris 1905, pag. 274.

³² cfr. Andreas Thiel, *Epistolae romanorum pontificum genuine et quae ad eos scriptae sunt a s. Hilario usque ad Pelagium III*, Braunsberg 1868, pag. 335 nr. 7, 382, nr. 18, 392, nr. 26, 435, nr. 28.; Mansi VIII 14, 46.; Migne PL LIX col. 23, 57, 61.; Farlati, *Illyricum sacrum VIII* pag. 5.

³³ cfr. A. Thiel I, pag. 348—349.; Migne PL LIX col. 21—22.; Farlati, *Illyricum sacrum VIII* pag. 5.

³⁴ cfr. J. Zeiller, *Les origines . . .*, pag. 163.

³⁵ cfr. A. Thiel, I 392; Mansi VIII, 49—63.; Migne, PL LIX, col. 61.; Farlati VIII 8.

kann sich seinen Befehlen gegensetzen. Allein dadurch hat der Papst nicht nur die Tradition bestätigt, sondern auch die Lehre vom Vorsitz des Bischofs von Rom, bzw. des römischen Papstes.

Diese Einigkeit jedoch hatte noch immer nur formalen Charakter auch zur Zeit des Pontifikates des Papstes Anastasius I (496 bis 498), wie man es aus dem Brief an Bischof Ursicinus³⁶ vernehmen kann. Interessant ist es, dass eine solche Lage auch im Übergang vom V zum VI Jahrhundert n. Ch. zur Zeit des Papstes Symachus (498—514) erhalten blieb. Das ist aus seinem Brief ersichtlich, den er an die Bischöfe von Illyricum, Dardanien und den beiden Dacien richtete und erklärte, dass er sie guten Willens in die Gemeinschaft aufnimmt, aber die Verurteilung von Akacius von denen fordert, die das bisher nicht getan haben.³⁷ Das Episkopat von Dardanien hat nämlich den Papst gebeten, sie in die Gemeinschaft aufzunehmen, abgesehen vom Schisma Akacius und den formalen Bruch mit ihm.

Die Unentschlossenheit der dardanischen Bischöfe, Akacius restlos zu verurteilen, ist auch wegen der steifen Politik des byzantinischen Anastasius (491—518) zu verstehen, der sich vollkommen den Monofisiten zugeneigt hat.³⁸ Die rechtgläubigen Bischöfe waren verfolgt, es scheint aber, dass einige der dardanischen Bischöfe scheinbar der Politik des Kaisers Anastasius zuneigten, denn nur so kann man die Worte des Bischofs Avita aus Wien auffassen im Briefe an Papst Hormisdas (514—523), in dem er von der Bekehrung Dardaniens spricht,³⁹ bzw. aus der Antwort des Papstes Hormisdas an Bischof Avita von Wien, in dem er ihn von der Bekehrung Dardaniens benachrichtigt.⁴⁰ Der Brief ist aus dem Monat Februar 517 n.Ch. und unter anderem wird darin hervorgehoben der Wunsch der Bischöfe aus Dardanien und derer aus dem Illyricum, vermutlich aus Dalmatien, da man erwähnt »*Illyricus vicina Pannoniae*«, dass er die Bischöfe segnet und dass der Papst dieselbe Macht ausübe, die seinerzeit auf den Vikar von Solun über-

³⁶ cfr. A. Thiel I, pag. 672, nr. 4.

³⁷ cfr. A. Thiel I, pag. 709, nr. 12, 717, nr. 13; Mansi VIII 218, PL LXII col. 61; Farlati VIII 15—17.

³⁸ cfr. G. Ostrogorski, op. cit., pag. 85.

³⁹ „... In quibus nos, sicut per conversionem provinciarum id est Dardaniae Illyrici et Scythiae, ad communionem gaudiorum provocatis, sic admonitione cautissima quid nos per ignorantiam praevnere possit instruitis“. S. Aviti Viequenensis Hormisdas papae, ep. 87, PL LIX, col. 288; Aviti epistolarum ad diversos XLII, pag. 71—72, in: Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiqui (MGH AA), tom. VI, pars posterior, Berolini 1883.

⁴⁰ „... Dardania et Illyricus vicina Pannoniae a nobis, quod iam fecimus ubi necessarium fuit, ut sibi episcopi ordinarentur, expetiit; in tantum se a communione perditorum separare gaudentes, ut remida quaerent, dummodo commune cum transgressoribus nihil haberent“. S. Hormisdas PP., ep. X Migne PL LXII, col. 396; A. Thei I, pag. 783—786, nr. 22; „Ergo episcopi tam Dardani, quam Illyrici pene omnes, ne sint errore condemnandi oraerbtto, petentes beati Petri apostolorum principi communionem, et scriptis et legationibus destinatis se apostolicae sedis regulis obaedire confirmant.“ S. Hormisdas PP., ep. „Justum est“ ad Caesarium Arelatensem Migne PL LXII col. 432.

tragen wurde. Über diese Bekehrung der Bischöfe von Dardanien und den beiden Dacien spricht auch die *Chronographia* von Theofanus, in der er für das Jahr 6008 (sc. 515 n.Ch.) berichtet, dass 40 Bischöfe aus dem Illyricum und aus Griechenland zu einem Konzil zusammentraten, um mit dem Bischof Doroteus von Solun abzubrechen, der das Monofisitismus vollkommen annahm und sich Timoteus, dem Patriarchen aus Konstantinopel zuneigte, der, vom Kaiser ernannt, die Aufgabe hatte, die Verurteilung des Monofilismus zunichte zu machen, die am Ekumen-Konzil in Kalcedon (451) ausgesprochen wurde. Ausserdem wurde von dieser Zusammenkunft an Papst Hormidas eine Epistel gerichtet, in derer ihn die Bischöfe, derer Namen nicht erwähnt sind, versichern, dass sie in Gemeinschaft mit der römischen Kirche waren.⁴¹

Abgesehen davon, dass diese Gemeinschaft mit der römischen Kirche sozusagen ununterbrochen war,⁴² da darüber die vollkommene liturgische Terminologie lateiner Herkunft spricht,⁴³ blieb trotzdem das Heterodoxismus, dass sich auf dem Gebiete von Illyricum entwickelte, das, wie J. Zeiller,⁴⁴ feststellt, im christlichem Denken zweifellos einen ansehnlichen Platz einnimmt, obwohl es der christlichen Kunst und Architektur nichts beigetragen hat, nicht ohne Folgen. Aus Dardanien stammte nämlich Gergentius, der, sich dem Monofisitismus zuneigend, dasselbe im Lande Hunyarita predigte.⁴⁵

Zur Zeit der allgemeinen Gafahr vor dem Einbruch der Barbaren und den Verherungen der Goten in Mesien war der innere Frieden unvermeidbar. Deshalb beendigte Justinian I (527—565) alle christologische doktrinäre Auseinandersetzungen. Ihm war nämlich der Frieden mehr als notwendig, besonders aber brauchte er einen Bund mit der Römischen Kirche, um seine Ziele durchführen zu können, zuallererst die Erneuerung des Römischen Kaisertums.⁴⁶ Deshallb, sobald er die Regierung übernahm, rief er ein Synod in Konstantinopel zusammen und veranlasste dyptisima eine erneuerte Erwähnung des Konzils von Kalcedon, des Namen des Papstes Leon und anatemisierte den Führer des Monofisitismus Severus aus Antiohia.⁴⁷ Um das Christologische Problem entgültig zu lösen und um die religiösen Verwirrungen zu beendigen, die sich auch auf dem politischen Plan reflektierten, gab im Jahre 531 ein Edikt aus, darin er jeden anatemisierte, der es wagt,

⁴¹ cfr. Theophanis, *Chronographia* II, rec. De Boor C., Lipsiae 1885 pp. 128—129.; Migne PG. CVIII, col. 378.; Mansi VIII 537—538.

⁴² „Dans la Dardanie, il n'y avait en rupture, mais peut-être seulement des rapports plutôt qu' union proprement dite". *Illyricum*, in: *Dictionnaire d' archeologie chrétienne et de liturgie*, VII-1 (1926), Paris, col. 177.

⁴³ cfr. W. Tomaschek, *Zur Kunde des Haemushalbinsel I*(1882), Wien, pag. 52—55, in: *Sitzungsberichte phil.—hist. Classe der Kraiss. Akademie*, Bd. XCIX, pag. 486—489.; Miklosich, dr. F. Ritter v., *Albanische Forschungen II*, *Die romanischen Elemente in albanischen*, in: *Denkschriften Bd. XX* (1871), Wien, pag. 1—87.

⁴⁴ cfr. J. Zeiller, *Les origines . . .*, pag. 205.

⁴⁵ Idem, pag. 401—402, 592.

⁴⁶ cfr. G. Ostrogorski, *op. cit.*, pag. 88.

⁴⁷ Mansi VIII, 574, 1037^{ss}.

das Gleichwesen — die Konsubstantialität Christus mit den beiden göttlichen Personen, dem Vater und dem heiligen Geist, zu negieren.⁴⁹

Ausser der Katastrophe, die Dardanien durch den Einbruch der Barbaren erfuhr, bezeugt Comes Marcellin in seiner Chronik für das Jahr 518 ein katastrophales Erdbeben, das Dardanien heimsuchte, in dem im Handumdrehen 24 Kastels zusammen mit der Stadt Scupia vernichtet wurden, die Einwohner aber gerettet waren, da sie vor den Barbaren flüchteten.⁴⁹ Nach dieser Katastrophe ging die vollkommene politische und kirchliche Jurisdiktion aus Scupia nach Justiniana Prima, die Justinian unweit Scupia erbaute, nahe seinem Geburtsort Taurisium. Dieses ist aus der Tatsache ersichtlich, dass Justinian am 14. IV. 535 seine Novella XI dem Erzbischof Catellianus sendete und in der er Justiniana Prima zum Erzbistum erhebt mit den Kompetenzen über Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Moesia Prima, Dardania, Prevalitana, Macedonia II und ein Teil von Panonia II mit der Stadt Bacense (Bassiana).⁵⁰ Er versetzte auch die Hauptstadt des Illyricum, die Apremuis, der Prefekt des Pretoriums für Illyricum, vor Atilia flüchtend, aus Sirmium nach Solun übertrug, nach Justiniana prima, womit er sein Geburtsort zum Zentrum der zivilen und geistlichen Macht erheben wollte. Dadurch wurde das Östliche Illyricum, das bisher in kirchlich administrativer Hinsicht einheitlich war, in zwei Teile zerteilt: das südliche mit dem Zentrum in Solun und das nördliche mit Justiniana Prima als Zentrum. Für alles das musste Justinian placet vom Papst haben, demmehr wenn man nicht vergisst, dass Justiniana Prima in kirchlicher Hinsicht jetzt solche Prærogative bekam, die Sirmium nicht über das ganze Ostillyricum hatte, gegenüber Solun, das diese Funktion bis im Jahre 484 hatte, d.h. bis zum Schisma Acazius. Solun jedoch hat auch weiterhin Jurisdiction über die restlichen Teile von Ostillyricum, die zu Justiniana Prima nicht angeschlossen wurden. Aus dem Briefe des Papstes Gregorius des Grossen⁵¹ aber ist es ersichtlich, dass Justiniana Prima vom Standpunkte der Jurisdiction her betrachtet nur ein substituiertes Solun war. Dieses ist nämlich aus den Briefen ersichtlich, die tituliert sind »*universis episcopis per Illyricum*«, nicht aber im absoluten Sinne des Wortes, denn darunter wurde nicht auch Westillyricum verstanden. Ausserdem waren Dalmatia und Noricum

⁴⁹ Migne, PL LXVI, col. 17ss, 20ss; Codex Justinianus. rec. Schoell R. — Kroll G., Berolini 1954, I 1, 6.

⁵⁰ Marcellini V. C. Comotis, Chronicon ad an. 518, in: MGH AA XI, pag. 100 (edit. Th. Mommsen, Berolini 1894; PL PI, col. 952; Farlati VIII, pag. 5.

⁵¹ Cod. Just. III, pag. 94., 655—656; Mansi VIII, pag. 850—852; PL. LXVI, col. 38—41; C. Baronius, Annales ecclesiastici, Ann. Chr. 535, nr. 55—57, IX, Luccae 1741, pag. 510—511; Ann. Chr. 555, nr. 6, X, Lucae 1741, pag. 151—152; N. Vulić, Justiniana Prima, in: Glas SKA CLV, 2/78 (1933), Beograd, pag. 60.; J. Zeiller, Les origines..., pag. 385ss; R. Grujić, Skopska eparhija, in: Narodna enciklopedija IV (1929), Zagreb, col. 133; H. Leclerque, Illyricum, in: Dictionnaire... VII-1 (1926), Paris, 192—200.

⁵¹ Gregorii I Papae Registrum Epistolarum, ed. P. Ewald—L. Hartmann, in: MGH AA, Berolini, 1887—1889, Ep. V 10, III, 6, 7.

ausser Reichweite von Justiniana Prima.⁵² Die Verhandlungen mit dem Papst Agapius wurden nicht beendet, obwohl der Papst den Kaiser für alles das was er für die Kirche tat lobte, und besonders für den apostolischen Sitz: „*quod tantis apostolicam sedem caritatis et munificentiae titulis elevarit.*“⁵³ Der Papst aber fasste keine Entscheidung, er überliess dass seinen Abgesandten.⁵⁴ Das wird Papst Vigilius durchführen, das sein Vorgänger Agapius während des Besuches in Konstantinopel am 22. V. 536 starb. Der Vereinbarung mit Papst Vigilius nach wird der Erzbischof von Justiniana Prima Vicar des römischen Papstes, während seine Jurisdiction durch die Novella 131 vom 18. III 545 genau bestimmt wird: »*Per tempus autem beatissimus archiepiscopus Primae Justinianae nostrae patrae habere semper sub suo iurisdictione episcopos provinciarum Daciae ripensis, Privalis et Dardaniae et Mysiae superioris atque Pannoniae, et ab eo hos ordinari, ipsum vero a proprio ordinari concilio, et in subjectis sibi provinciis locum obtinere eum sedis apostolicae Romae secundum ea quae definita sunt a sanctissimo papa Vigilio.*«⁵⁵

Abgesehen vom Eingreifen Justinians in das Gebiet der Christologischen Doktrine wurde das Problem jedoch weder gelöst, noch verheimlicht. Da aber die Eroberungspolitik gegen den Westen wegen der Erneuerung des alten Römischen Reiches noch immer eine Zusammenarbeit mit dem Papst forderte, weshalb er auch placet in Hinsicht auf die Jurisdiction von Justiniana Prima erhielt, warf sich Justinian mit aller Gewalt auf die Autoren der »Drei Abschnitte« und verurteilte am V Ekumen-Koncil in Konstantinopel (553) Theodorus Mopsuest ist Teodoritus Kirsus und Ivo Edes, die, ausser monoficistischer Lehre auch nestorianische Elemente hatten.⁵⁶ Es scheint, dass es in Hinsicht der »Drei Abschnitte« in Dardanien geteilte Meinungen gab. Benenatus, der Nachfolger von Catelianus nämlich, nahm nicht Anteil am Koncil. Ihn vertrat Phocas, episcopus Staliensis (sc. Stobiensis). Der Bischof aus Zappara lehnte auch den Ruf zum Koncil ab, da sein Erzbischof ebenfalls nicht dorthin ging: »*quid dixit non posse venire eo quod non praesto est archiepiscopus eius Benenatus.*«⁵⁷ Daraus kann man folgern, dass die kirchliche Hierarchy Dardaniens dem schismatischen Erz-

⁵² cfr. J. Zeiller, Les origines . . . , pag. 389, n. 1.

⁵³ Mansi VIII, pag. 850—852; Migne, PL LXVI, col. 38—41.

⁵⁴ cfr. L. Duchesne, Les églises séparées, Paris 1905, pag. 242.

⁵⁵ Cod. iust. CXXXI, c. 3; Farlati VIII 166.; Branko Granić, Osni vanje arhiepiskopije u gradu Justiniana Prima 535. god. posle Hrista, in: Glasnik Skopskog Naučnog Društva 1/1 (1925), Skopje, pag. 113—134, besonders 127; J. Zeiller, Les origines . . . , pag. 163—164; Moric Faber, Pravo barskih nadbiskupa na naslov „Primas Srbije“, in: Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo 1905, pag. 448.;

⁵⁶ Hefele II, pag. 798—816; Mansi IX, pag. 192—200; Migne, PL LXVII, col. 867.

⁵⁷ Mansi IX, pag. 199—200.

bischof von Justiniana Prima, Benenatus, treu war.⁵⁸ Trotzdem muss man festlegen, dass Justinian in seiner kirchlichen Politik keinen Erfolg hatte. Demmehr als er auch Gewalt anwendete, wie im Fall Ulpianus, als er ein Heer sendete, um kirchliche und christologische Probleme zu lösen.

Aus allem bisher festgelegten kann man Schluss fassen, dass das Christentum in Dardanien seit den Apostelzeiten stammt, und dass es sich, trotz allen doktrinären Brüchen und Unruhen, auf diesem Balkangebiet erhalten konnte. Es überlebte alle Anstürme der barbarischen Völker und wegen der Taufung allein, führte es diese barbarischen Völker in den Kreis der Kulturvölker ein. Und was noch mehr charakteristisch ist, blieb die ganze kirchliche Hierarchie, trotz zeitweiligen Abweichungen, mehr formalen als wirklichen, zur Zeit verschiedener Christologischer Heresen und Druck seitens byzantinischer Kaiser, dem apostolischen Sitz in Rom treu.

⁵⁸ „Illyricana Synodus in depositione trium capitulorum Justiniano Augusto scribit et Benenatum Primae Justinianae civitatis episcopum obtrectatorem eorundem trium capitulorum condemnat.“ Victori Tonnena, Chronica ad an. 549, in: MGH AA IX(1894), Berolini, pag. 202.; Migne, PL LXVIII, col. 958.

Salih H. ALIĆ

Orientalische Institut Sarajevo

DER NEUMANICHÄISMUS UND VERWANDTE HETHERODOXE BEWEGUNGEN IN VORDERASIEN

(Hauptsächlich nach arabischen Quellen)

Wie man in den Forschungskreisen von einem Neumanichäismus in der Form des Bogomilismus im Südosten und des Katharertums im Südwesten Europas spricht, so kann man mit Recht von einem Neumanichäismus in seinem verschiedenen Erscheinungsformen auch in Vorderasien sprechen. In beiden Fällen handelt es sich um das manichäische Erbe, das von den verschiedenen Sekten und Bewegungen, in grösserem oder kleinerem Umfange, aufgenommen und weiter-oder umgebildet wurde.¹ Während, aber, in Bogomilismus und dem Katharertum die manichäischen Einflüsse mittelbar durch Uebernahme verschmelzter paulikianischer und messalianischer Lehren zustande gekommen sind, haben in Vorderasien die Lehren Mani's unter der unmittelbaren Wirkung manichäischer Propaganda und durch persönliche Berührungen mit den Anhängern des Mani selbst, in die zahlreichen Sekten, christliche wie islamische, Eingang gefunden. Zum Unterschied von dem ursprünglichen Manichäismus handelt es sich hier um einen „christianisierten“ oder „arabisierten“ bzw. „islamisierten“ Manichäismus, mit unvermeidlichen Anpassungen in Form und Methode an die gegebenen Umstände.

Nach der arabisch-islamischen Eroberung Syriens, Mesopotamiens, Persiens, Egyptens und Nordafrikas merkt man bald die manichäische Propaganda überall wiederaufgelebt. Unter der islamische Verwaltung, während der Dynastie der Umayyaden (660—749), konnte sich die neugegründete manichäische Gemeinde, vor allem in Iraq, zuerst einer ungestörten Ruhe

¹ Siehe z. B. G. Lanszkowski, „Neumanichäische Strömungen“ im Artikel „Manichäismus“, in seiner *Geschichte der Religionen*, (Frankfurt a/M., Fischer Tb. Verlag, 1972), S. 190f., sowie: *id.*, „Manichäismus“, in F. Heiler's *Die Religionen der Menschheit*, (Stuttgart, Reclam, 1962), S. 447; susfürliche Untersuchungen des Problems sind bei: A. Schmaus, „Der Neumanichäismus auf dem Balkan“, *Seaculum* 2 (1941), S. 271ff.; D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge, 1953; A. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953, und die kurze, aber sehr gute Uebersicht von F. Niel, *Albigeois et Cathares*, (6me ed.), Paris 1970, sowie: A. Adam, „Manichäismus“, *Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen*, (Kandbuch der Orientalistik, I, Abt., 8. Bd., 2. Abschnitt), S. 102—119.

erfreuen und sogar eine neue Blütezeit erleben, da die neuen Herrscher, den verschiedenen Lehren der Ungläubigen gegenüber, gleichgültig waren, solange sich diese gegen den Islam als herrschende Macht nicht auflehnten.²

Die Manichäer, welche hier in Frage kommen, muss man sicherlich als treue Befolger der Religion Mani's betrachten, da sie diese zäh und hart näckig verteidigen und propagieren. Mani's Orientalschriften waren in Abschriften und Uebersetzungen noch genügend im Umlauf so dass sie als Richtschnur ihres Lebens und ihrer Werbearbeit dienen konnten.³

Doch weiss man auch, dass die manichäische Gemeinde, bald nach der Hinrichtung Mani's und den nachfolgenden rücksichtslosen Verfolgungen seiner Anhänger, in verschiedene Gruppen zerfiel und sich in allen Richtungen zerstreute, wobei die grösste Zahl nach Zentralasien auswanderte, andere sich nach Nordafrika begaben, und wieder andere in Versteckung blieben.⁴ Unter solchen Umständen war die Gemeinde, selbst in den näherliegenden Gebieten Vorderasiens, in den Fragen der Lehre und, besonders, in der geistigen Leitung ihrer Kirche nicht mehr einig.⁵

In der weiteren Entwicklung des Manichäismus die bemerkenswerteste Aenderung war die Bewegung unter Leitung des Mazdak am Ende des 5. und in den ersten Dezenien des 6. Jahrhunderts. Mazdak, ein Priester und Theologe der Manichäer, erweiterte Mani's Lehre durch seine öffentlich vertretene Idee eines Kommunismus, wonach die weltlichen Güter und sogar die Frauen gleich verteilt werden sollen. Zugleich, aber, machte er Wohltätigkeit, Gastfreundschaft, Enthaltbarkeit, Vermeidung des Blutvergiessens, einschliesslich der Tiere, seinen Anhängern zur Pflicht.⁶

Der Mazdakismus hatte seine eigene Kosmogonie und Eschatologie, welche hauptsächlich aus dem Manichäismus abgeleitet waren. Der böse Gott wird durch den guten Gott besiegt, und so muss man den Sieger beständig ehren. Die Finsternis handelt nicht wie das Licht freiwillig und nach dem Plan, sondern blind und nach dem Zufall. Die böse Macht kann man, also, leichter überwinden als im Manichäismus. Der Weg zum Sieg scheint in beiden derselbe zu sein, Enthaltbarkeit und Vermeidung von Hass und Hader, aber im Mazdakismus wurde er durch die stark betonte Idee der Beseitigung der sozialen Ungleichheiten erweitert, was bei den Massen eine ausserst grosse Anziehungskraft hatte.⁷

² G. Widengren, *Mani und der Manichäismus*, (Stuttgart, Kohlhammer, 1961), 127ff. Cl. Cahen, *Der Islam I: von Ursprung bis zu den Anfängen des Osmanenreiches*, (Fischer Weltgeschichte, Band 14, 1968), S. 88f.; G. Labczkowski, *Geschichte der Religionen* (Das Fischer Lexikon), S. 190.

³ an-Nadim, *Al-Fihrist*, (Kairo 1348 H.), S. 470f.

⁴ Widengren, *op. cit.*, Kap. VIII.

⁵ an-Nadim, *Al-Fihrist*, S. 466ff., berichtet ausführlich über die Zwistigkeiten und Unterschiede in der Gemeinde betreffend der Auslegung und der Befolgung der Lehren und der Organisation der von Mani gestifteten Religion; vgl. auch E. G. Browne, *Literary History of Persia*, vol. I, (Cambridge 1956), S. 165.

⁶ an-Nadim, *Al-Fihrist*, S. 479; R. Frye, *The Heritage of Persia*, (New York 1966, A Mentor Book), S. 250; A. Christensen, *Le regne du roi Gawadh I et le communisme mazdakite*, (Copenhagen 1925); O. Klima, *Mazdak*, Prag 1957 (nicht gesehen).

⁷ al-Šahrastani, *Kitāb al-milal*, (Kairo 1317 H.), II, !. 8, Haarbrücker's Uebersetzung, I, S. 291; Ibn Hazm, *Kitāb al-Fiṣal*, (Kairo 1317), Teil I, S. 34; J. Duchesne-Guillemin, *La Religion de l'Iran Ancien*, (Paris 1962), S. 286; R. Ghirshman, *Iran*, (Penguin Books, 1954), S. 302.

Beide, die Manichäer und die Mazdakite, wurden von der iranischen National-Religion, dem Zarathustrismus, schon unter den Sassaniden, als Ketzer (*zindiq*, pl. *zanādiqa*) erklärt und rücksichtslos verfolgt. Dabei handelte es sich nicht nur um die Fragen des Glaubens, die Orthodoxie, sondern auch um die gesellschaftliche Ordnung und iranische Lebensweise, die Orthopraxie, welche vom Manichäismus und Mazdakismus durch ihre universalistische Ideen umgestürzt werden sollten, womit das iranische Nationalerbe äusserst bedroht werden würde. Für über dreissig Jahre (498—531) unterwühlte Mazdak durch seinen von den Massen unterstützten Aufruhr die Religion und die Macht Irans, der, aber, erfolglos blieb und mit seiner Hinrichtung, sowie der Niedermetzlung seiner Anhänger, endete. Seine Ideen, getragen von seinen versteckten und überlebenden Anhängern, wurden aber weiter bewahrt, die, abermals wiederbelebt, noch viel von sich reden lassen werden.⁸

Der Ausdruck *zindiq*, *zanādiqa*, als eine Bezeichnung für die Ketzer, wurde dann auch von den Arabern übernommen und, zuerst, in demselben Sinne gebraucht, wie früher unter den Sassaniden, nämlich für die Manichäer und Mazdakiten, welche der offizielle Zarathustrismus verfolgt hatte. Später wurde er auch auf viele andere Sekten oder Individuen, welche unter dem wahren oder scheinbaren Einfluss dieser oder anderer heterodoxen Lehren waren, ausgedehnt. Darüber hinaus, jeder soziale und religiöse Reformator, sowie jeder Widerstand gegen das arabische Khalifat und die arabische Macht überhaupt, wurde mit dem pejorativen Namen *Mazdakit*, oder, noch öfters, mit der Bezeichnung *zindiq*, *zandaqa* gebrandmarkt.⁹

Gewiss haben auch die *Mağūs*, die Zarathustrier, ein dualistisches Bekenntnis geteilt, welches von dem manichäischen wohl verschieden war, aber mit ihm immerhin ähnliche Züge hatte, doch die *Mağūs* waren, schliesslich, als eine Schriftreligion (*ahl al-kitāb*) anerkannt, und daher von dem islamischen Staate geduldet, so dass für die der Ausdruck *zindiq* offiziell nicht im Gebrauch war. Nachdem der Manichäismus, dagegen, unter die Schriftreligionen nicht gerechnet werden konnte, so galt es für die Manichäer entweder den Islam anzunehmen oder sich einer der anerkannten Schriftreligionen anzuschliessen und *dğizya*, die Kopfsteuer, zu zahlen, um nicht verfolgt zu werden. Diejenigen, die sich widersetzten und zäh am Manichäismus hielten, erwartete nur der Tod.¹⁰

Der manichäische Dualismus, mit seinem Glauben an die Koexistenz der Prinzipien des Guten und des Bösen in der Welt, an das Licht und die Finsternis, war für die islamische Theologie etwas Unannehmbares oder Schockierendes, da die Ueberzeugung von der absoluten Einheit Gottes der höchste Grundsatz des Islams ist. Die Zeit, als die Manichäer fast öfters

⁸ an-Nadim, *op. cit.*, S. 480; al-Šahrastani, *l. c.*; Erye, *op. cit.*, S. 249; Ghirshman, *op. cit.*, S. 303.

⁹ L. Massignon, Art. „Zindik“, in: *Enzyklopaedie des Islam (EI¹)*, s. v., abgedruckt auch in: *Handwörterbuch des Islam*, (Leiden 1941), s. v.; Frye, *op. cit.*, S. 248, sowie die Anm. 31 dazu, auf S. 313; Cl. Cahen, *op. cit.*, S. 89f.

¹⁰ G. Vajda, Art. „Ahl al-Kitāb“, *Encyclopaedia of Islam*, New ed. (EI²), vol. I (1960), S. 264—266; Cl. Cahen, Art. „Djizya“, *EI²*, II (1965), S. 559—562.

auftreten konnten, wie es in Basra unter den Umayyaden und später auch im Bagdad geschah, und sich in lange und friedliche Diskussionen, private und öffentliche, mit den islamischen und christlichen Theologen einlassen durften, war mit dem Aufkommen der Abbasiden vorbei. Da es im Manichäismus, infolge der Unterdrückungen, seinen Anhängern erlaubt war, äusserlich jeder beliebigen Religion anzugehören, nur wenn sie diese in ihrem Sinne auslegten oder insgeheim dem Manichäismus anhängen, so geschah es, dass die Manichäer, angesichts der sich immer verstärkten Verfolgungen und Hinrichtungen, sich verstellten oder versteckt halten mussten und so nur im Verborgenen wühlten und eigentlich in allen Kreisen vorzudringen, was, gewiss, als äusserst gefährlich für den Islam und seine weltliche Macht angesehen wurde.¹¹

In arabischen Quellen wird berichtet, dass eine grosse Zahl der Krypto-Manichäer in der Öffentlichkeit als Muslime oder Christen auftraten, oft mit echten oder scheinbaren Anpassungen an diese oder jene Sekte oder Schule innerhalb des Islams oder Christentums. Ebenfalls wird berichtet, dass solchen verstellten Manichäern viele Sachen erlaubt wurden, die im Manichäismus sonst verboten waren.¹²

Gerade bei diesem Beispiel der Pseudo-Christen und Pseudo-Muslimen, die in Wahrheit manichäische Lehren, mehr oder weniger ungebildet, vertraten, kann man eben von einem Neumanichäismus und nicht mehr vom echten Manichäismus reden. Um diese Zeit wurden nicht mehr Mani's Originalschriften als Richtschnur benutzt, sondern nur noch die Kommentare dieser Schriften von den Epigonen, dazu besonders die romanhafte Literatur der Zeit, sowie die apokryphe Apostelakten, welche von den Kryptomanichäern umgearbeitet und, noch öfters, interpoliert wurden, um auf diese Weise auf den manichäischen Hintergrund und manichäische Lehren hinzuweisen.¹³

In seiner arabischen Uebersetzung einer Pehlewi-Version des bekannten indischen Werkes *Kalila wa Dimna* (Pančatantra), Ibn al-Muqaffā' fügte einen langen Kapitel hinzu um seinen dualistischen Glauben zu verbreiten.¹⁴ Ebenso wurden viele gnostische Evangelien und apokryphe Apostelakten von den Krypto-Manichäern ihren eigenen Lehren angepasst oder sogar von ihnen selbst in ihrem Sinne ganz verfasst, die dann als echte christliche Literatur oder Schriften in Umlauf gesetzt worden waren.¹⁵

¹¹ Cl. Cahen, *Ver Islam I*, S. 89.

¹² an-Nadim, *Al-Fihrist*, S. 472f. S. 468: „*wa kānu yurakhišūn li-ahl al-Madhab wa d-dāhiliyyūn fih ašyā mahzūra fi d-dīn, wa kānu yuhālitūn as-salatīn wa yuwākiliḥunahum*“.

¹³ H. Ch. Puech, „Litterature manicheenne“, in: *Histoire des littératures I*, (Paris 1967), S. 693.

¹⁴ al-Biruni, *India*, ed. E. Sachau, (London 1887), S. 76; Puech, l. c.; F. Gabrieli, Art. „Ibn al-Muqaffāe“, in: *EI*², III, 884a; wichtig ist die anti-manichäische Widerlegung des Ibn al-Muqaffāe von al-Kāsim b. Ibrāhīm, *ar-Radd* usw., hrsg. von M. Guidi, *La lotta fra l'Islam e il Manicheismo*, Roma 1927; siehe dazu: H. S. Nyberg, „Zum Kampf zwischen Islam und Manichäismus“, in: *Orientalistische Literaturzeitung (OLZ)*, XXXII (1929), Sp. 425—441.

¹⁵ E. Hennecke — W. Schneemelcher, *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Uebersetzung*, I. Bd., 4. Aufl. (1968); II. Bd., 3. Aufl. (1964).

Beachtenswert in dieser Hinsicht ist die Nachricht, die uns der erste christliche Theologe, der seine Schriften arabisch verfasste, nämlich Thodor Abu Qurra (c. 740—820), melkitischer Bischof von Harran (Carrhes), über die „Leute von den Manichäern“ hinterlassen hat, welche, wie er sagt, „die *Zanadiqa* genannt werden“. Sie versuchten ihm einzureden, dass er sich den wahren Christen (Christiani) anschliesse und das einzig wahre Evangelium, das die zwölf Apostel geschrieben haben, anhöre, denn es gibt keine Religion und kein Christentum ausser dem was in ihrem Besitze ist, wie, auch, niemand die richtige Erklärung des Evangeliums verstehe ausser Mani, ihr Herr.¹⁶

Viel später berichtet al-Birūnī (m. 1048) ebenfalls, dass die Anhänger des Mani ein Evangelium ganz besonderer Art haben. „welches das Gegenteil von dem, was die Christen glauben, von Anfang bis zu Ende enthält“, welches, aber, von den Manichäern, als des echte Evangelium des Messias betrachtet wird. Alles ausser diesem Evangelium sei wertlos und die orthodoxe Christen reden Lügen über den Messias. Ueber dieses Evangelium, das in einer anderen Gestalt vorhanden war, welches das „Evangelium der Siebenzig“ genannt wird, sagt al-Birūnī weiter, dass „zu dessen Anfang angegeben wird, dass Salām ibn 'Abdallāh ibn Salām es niedergeschrieben habe, wie er es von Salmān dem Perser gehört habe“. Dann bemerkt er: „Aber der welcher hineinsieht, wird indessen deutlich erkennen, dass das Evangelium der Siebenzig Fälschung ist, auch verwerfen es die Christen wie die Nichtchristen“.¹⁷

In dieser Weise sieht man viele christliche und islamische Sekten und Bewegungen, falls man sie als christliche oder islamische überhaupt nennen darf, von den Krypto-Manichäern ganz durchdrungen und für ihre eigene Zwecke geleitet und ausgenutzt, über welche, aber, hier jetzt einzugehen dahingestellt bleibe. Solche sind, z. B., die Messalianer (ar. *al-Muṣallin*, *al-Muṣallūn*, oder *al-Musalliyūn*), die Paulikianer (ar. *al-Baylakan*, *al-Baylakīyya*, oder *al-Baulīyya*), die Borborianer (ar. *al-Burburāniyya*), die Kudianer oder Koddianer (ar. *al-Kūdiyya*, *al-Kudaiyya*), sowie einige esoterische Sekten im Islam, über welche in den zahlreichen arabischen Berichten auf ihre manichäisch-gnostische und dualistische Züge hingewiesen wird. (Ueber die esoterischen Sekten innerhalb des Islam siehe jedoch später).

¹⁶ Siehe: G. Graf, „Des Theodor Abū Kurra *Traktat über den Schöpfer* und die wahre Religion“, in: *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters* XIV, 1 (München 1913), S. 27; *id.*, *Die arabischen Schriften des Theodor Abū Kurra*, Paderborn 1910; H. Ch. Puech, „Gnostische Evangelien und Verwandte Dokumente“, in: „Hennecke-Schnnemelcher, *op. cit.*, I, S. 190f.

¹⁷ al-Biruni, *Kitāb al-Athār al-bā'iyya*, engl. Uebersetzung von E. Sachau, *The Chronology of Ancient Nations*, (London 1879), S. 27; H. Ch. Puech, „Gnostische Evangelien“, in: Hennecke-Schnneelcher, *op. cit.*, I, S. 191f.; K. Kessler, *Mani* I, (Berlin 1889), S. 207f. (auszugsweise). Ueber 'Abdallāh b. Salām, den Vater des Salām, siehe *ET* I, S. 52, und über Salmān al-Fārisī, der im islamischen Gnostizismus eine grosse Rolle spielt, siehe L. Massignon, *Salman Pāk et les premiers spirituelles de l'Islam iranien*, Tours 1934, sowie: G. Levi della Vida, Art. „Salmān al-Fārisī“, *Handwörterb. des Islam*, S. 646f. Beide waren Genossen des Propheten Muhammad, doch der erste ist nicht bekannt einen Sohn namens Salām zu haben.

Es sei jedoch auf eine Stelle bei al-Ġāhiz hingewiesen, welche sich auf gewisse christliche Asketen bezieht, die von ihm offenbar als mit dem Manichäismus verwandt angesehen werden. Er bemerkt bei ihnen ein ständiges Murren gegen das Fleischessen, ihre vegetarische Lebensweise, geschlechtliche Enthaltbarkeit, sowie eine prinzipielle Ehe-, bzw. Kinderlosigkeit, woraus er schliesst, dass „zwischen ihrer Religion und der der *zanādiga* (d. i. der Manichäer) eine Verwandtschaft besteht und dass sie eine tiefe Neigung zu dieser Religion (dem Manichäismus) haben“.¹⁸

★

In dem Ringen um seine geistigen Positionen, zu einer Zeit als das theologische System im Islam noch nicht vollständig festgelegt worden war, sieht nam die islamischen Theologen, nach einer Phase friedlichen Berührungen und Diskussionen mit den Manichäern, in eine heftige Polemik gegen den Manichäismus verwickelt. Im Islam mussten die Begriffe über Gott, seine Attribut, seine Macht, die Freiheit oder Unfreiheit des menschlichen Willens, den Ursprung des Bösen in der Welt, die Gerechtigkeit Gottes, und viele andere Fragen der Theologie und Kosmologie, in Uebereinstimmung mit dem in vieler Hinsicht nicht ganz klarem Text des Qur'ān, für die neugierig gewordene islamische Gemeinde, erst gründlich geklärt und logisch definiert sein, wobei gerade die manichäische Herausforderung nicht zu unterschätzen war. Diese Auseinandersetzung zwischen Islam und Manichäismus ist gewiss nicht ohne Folgen geblieben. Einige Schulen der islamischen Theologie, besonders die Mutaziliten, sind mittelbar oder unmittelbar vom Manichäismus beeinflusst worden.¹⁹ Einige Theologen sind in diesem Ringen sogar von der Orthodoxie der damaligen Zeit in die offene Häresie (*ṣandaqa*) abgefallen.²⁰

Die manichäischen Lehren und Riten, vor allem aber die manichäische Gnosis, sind in verschiedenen Formen innerhalb des Islam zum Vorschein gekommen. Die Einführung einer Lichtmetaphysik im Islam, obwohl auch aus dem Qur'ān abgeleitet, verfiel in der Phase ihrer vollen Ausarbeitung

¹⁸ al-Ġāhiz (= al-Ġāhiz), *Three Essays*, ed. by J. Finkel, (Kairo 1926), S. 20; L. E. Browne, *The Eclipse of Christianity in Asia*, (Cambridge 1933), S. 69; Nach L. E. Browne al-Ġāhiz hatte nicht ganz Unrecht zwischen einem solchen christlichen Asketismus und dem Manichäismus eine Verwandtschaft zu sehen. *Op. cit.* S. 70.

¹⁹ Siehe O. Pretrl, *Die frühislamische Attributenlehre*, (München 1940), S. 48ff. Wāsil b. 'Atā' und 'Amr b. 'Ubaid, zwei frühe mu'tazilitische Theologen, hatten häufig private Unterhaltungen mit den Manichäern. Siehe: H. S. Nyberg, Art. „al-Mu'tazila“, *EP*, s. v., auch im *Handwörterbuch des Islam*, S. 558b.

²⁰ Die zwei bekanntesten Beispiele sind Abū 'Isā al-Warrāq und Ibn ar-Rāwendi. Ueber den ersten siehe jetzt: Carsten Colpe, „Anpassungen des Manichäismus an den Islam (Abū 'Isā al-Warrāq)“, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 109 (1959), S. 82—91, und über den zweiten: al-Khayyāt, *Kitāb al-intiṣār (Le livre du triomphe et de la refutation d'Ibn er-Rawendi l'herétique)*, ed. H. S. Nyberg (Le Caire 1925).

dem Verdachte des Manichäismus, d. h. des Dualismus von *nūr*, Licht, und *zulma*, Finsternis, als ewiger Prinzipien.²¹

Auch die Lehre der Praeexistenz der Seele, oder der sich vererbenden Lichtsubstanz, des Propheten Muhammad (*nūr muhammadi*), welche in der islamischen Mystik vertreten wurde, war sicherlich unter den Anregungen gnostischer, christlicher und manichäischer, Vorläufer entstanden.²²

In engem Zusammenhang damit ist auch die Theorie vom „vollkommenen Menschen“ (*al-insān al-kāmil*) im islamischen Mystizismus, welche mit der Lehre vom „ewigen Menschen“ (*al-insān al-qadīm*) der arabisierten Manichäer verknüpft oder von ihr sogar abgeleitet ist.²³

Die ganze Entwicklung des metaphysischen Denkens im Islam „steht während dreier Jahrhunderte unter dem Einfluss des manichäischen Dualismus“, wovon die Spuren in einigen heterodoxen Sekten des Islam, vor allem bei den Ismā'īliten, den Nusavriern und den Drusen, noch heute zu finden sind.²⁴

Der Manichäismus als Ganzes, oder nur seine einzelne Lehren und Riten, wie der Dualismus, die Gnosis, die Initiation, die Seelenwanderung, die Methoden der Werbearbeit, die Verstellung usw., sind, mehr als im orthodoxen Islam, besonders in einer Reihe von heterodoxen Sekten und Bewegungen in einer Form des Pseudo-Islams, zu bemerken, welche, neben dem spezifischen Begriff *zindīq*, *zanādiqa*, oder *zandaqa* unter dem allgemeinen Namen als *bātiniyya*, Bätiniten, d. h. Esoteriker, bekannt sind. Darunter wurden mehrere, nach Ort und Zeit voneinander verschiedene, aber im Geiste und in den Lehren identische Sekten verstanden, hauptsächlich die Ismā'īliten.²⁵ Nach al-Šahrastāni wurden sie in Iraq als Bātiniyya, Qarmaten, oder Mazdakiten genannt, während sie in Khurasan als Ta'limiyya und Mulhida, bzw. Malāhida heißen.²⁶ Nach an-Nadim sind die Khurramiten, die Mazdakiten und die Babakiten in ihren Lehren und Zielen miteinander identisch²⁷ und nach Ibn Hazm gründen die Ismā'īliten und Karmaten ihre Lehren und Organisation auf den Lehren der bei an-Nadim genannten Sek-

²¹ Tj. de Boer, Art. „Nūr“, in: *EI*¹, s. v., auch in *Handwörterbuch des Islam*, S. 591f.; siehe auch: O. Spies, „Die iranische Lichtlehre im Islam“, *Forschungen und Fortschritte* XI (1935), S. 198—199.

²² I. Goldziher, „Neuplatonische und gnostische Elemente im Hadith“, *Zeitschrift für Assyriologie* XXII (1908), 317—344; L. Massignon, Art. „Nūr Muhammadī“, *Handwörterbuch des Islam*, S. 593f.

²³ H. H. Schaefer, „Die islamische Lehre vom vollkommenen Menschen, ihre Herkunft und ihre dichterische Gestaltung“, *ZDMG*, N. F. (79), 1925, S. 192—268; L. Massignon, „L'homme parfait en Islam et son originalité eschatologique“, *Eranos-Jahrbuch*, 1948, S. 107—125, auch in *Opera Minora* I (1963), S. 107—125, besonders S. 110f.

²⁴ L. Massignon, „Die Ursprünge und die Bedeutung des Gnostizismus im Islam“, *Eranos-Jahrbuch*, 1937, S. 55—77, auch in *Opera Minora* I, S. 499—513.

²⁵ Siehe den kurzen Art. „Bātiniyya“, *EI*¹, s. v., auch: *Handwörterbuch des Islam*, S. 78f.; ausführlicher: M. G. S. Hodgson, Art. „Bātiniyya“, *EI*², I, S. 1098—1100.

²⁶ K. *al-milal*, ed. Cureton, S. 147, Haarbrucker's Uebersetzung, I, S. 221, Nachdruck der Ausgabe Kairo 1317 H., S. 29.

²⁷ *Al-Fihrist*, (Kairo 1348 H.), S. 479f.; vgl. auch Browne, *Literary History of Persia*, I, S. 324ff.

ten.²⁸ Nizam al-mulk betrachtet die Ismā'iliten und die Assassinen ebenfalls als direkte Nachkommen der Mazdakiten.²⁹

Alle diese Batiniten wurden von dem orthodoxen Islam als Erzketzer erklärt und bekämpft. Die bestbekannte Entblössung und Widerlegung der Batiniten, mit einer gründlichen Darstellung ihrer listigen Verstellung und Werbearbeit, ist die von Abū Hāmid al-Ghazālī (n. 1111) zu erwähnen.³⁰

Die sektiererischen Bewegungen in Vorderasien unter dem Islam wurden erleichtert, wenn nicht sogar verursacht, durch die Spaltung der Anhänger des Islam in die Šī'iten, die Partei des vierten Khalifa 'Ali, und die Sunniten, die grosse Mehrzahl der orthodoxen Muslime, vor allem weil die ersten nach und nach hauptsächlich die Perser waren.

Wenn alle diese, nach Ort und Zeit verschiedene Sekten auch kein einheitliches Lehrsystem besaßen, sondern jede ihre Dogmen hatte, so waren doch die meisten von ihnen von der alten Gnosis geleitet mit mehr oder weniger dualistischen Grundsätzen. Durch Übernahme auch christlicher und jüdischer Ansichten entstand bei ihnen ein Gemisch von Lehren aus allen drei Religionen, so dass sie als ein Zwischenglied dienen konnten, wie auch die neumanichäischen Sekten in Kleinasien, die Paulikianer und die Messalianer. Viele waren von dem Bestreben durchdrungen die zwischen Islam und Christentum bestehenden Gegensätze auszugleichen. Viele Sekten zielten auf die Abrogierung des islamischen Gesetzes und auf Einführung eines beschränkten Kommunismus. Die gemeinsamen Merkmale dieser Sekten war die Auffassung der Religion als die rationale Erkenntnis Gottes, die Abstufung je nach dem Grade der Erkenntnis, der Dualismus und Parallelismus der Welt.³¹

Die mächtigste dieser Sekten war die der Ismā'iliya, die Anfang des 9. Jh. öffentlich auftrat und bald grosse Erfolge aufweisen konnte. Sie verband sich mit der iranischen Ideologie des Gottesgnadentums, gnostischen Spekulationen sowie Elementen der griechischen Philosophie und der manichäischen Religion zu einer Geheimlehre, die in allegorischer Ausdeutung der heiligen Schrift des Koran den Anhängern in stufenweiser Initiation eröffnet und zu verschiedenen Zeiten von ehrgeizigen Agitatoren zu politischen Zwecken ausgenützt wurde.³² Ihre Missionare entfalteten eine eifrige Werbearbeit unter den Muslimen wie auch Nichtmuslimen. Sie gelangte

²⁸ K. al-Fiṣal, S. 34.

²⁹ *Siyāsat-nāme*, ed. Schefer, S. 82. H. H. Schaeder betrachtet die Bewegung der Batiniten im engeren Sinne als die Fortsetzung der Häresie des Mazdak. Siehe seine in Ann. 23 angeführte Abhandlung!

³⁰ Nach einer unvollständigen Handschrift hrsg. von I. Goldziher, *Streitschrift des Gazālī gegen die Batiniyya-Sekte*, Leiden 1916; neue, vollständige Ausgabe von 'Abdarrahmān Badawī, *Fadā'ih albatiniyya*, Kairo 1964. Al-Ghazālī führt zehn Namen an, unter welchen die Sekte bekannt ist: Bātiniyya, Qarāmīta, Qarmatiyya, Khurramiyya, Khurramdiniyya, Ismā'iliyya, Sab'iyya, Babakiyya, Muhammira, und Ta'limiyya. *Op. cit.*, ed. Badawī, S. 11ff.

³¹ A. Mez, *Die Renaissance des Islam*, (Heidelberg 1922), S. 295.

³² E. G. Browne, *Literary Hist. of Persia I*, S. 406 ff., besonders S. 415.

zu einer grossen Popularität im Vorderasien, besonders in Syrien, ja sogar in Georgien, und dann in Nord-Afrika.^{32f}

Ein Zweig dieser Sekte, in Wahrheit ein häretischer Ableger des Systems der Ismā'iliya, der ebenso eine gnostische Spekulation vertrat sich jedoch von diesen Anfang des 11. Jh. abtrennte, sind die noch heute in Syrien beheimateten Druzen. Ein anderer Zweig der Ismā'iliya, die *Fidā'īs* oder die *Fidā'iten*, gelangte ebenfalls in Syrien zu Einfluss, von welchen schon im 9. Jh. die Propaganda nach allen Richtungen betrieben wurde. Es sind die späteren Assassinen, die um 1100 in der Form einer politischen Geheimorganisation neues Leben gewannen. Ihr Orden wurde in verschiedenen Graden ausgebaut und von libertunistischen Ideen durchdrungen.³³

Die Karmatische Sekte ist eine grosse soziale Bewegung für gleichmacherische Reform und Justiz, organisiert auf der Grundlage eines Kommunismus mit Initiation. Eine rührige Werbearbeit breitete ihren Geheimbund dort aus, wo die ländlichen und städtischen Arbeiter am dichtesten beieinander sassen. Diese Bewegung wurde von den Ismā'iliten, nach der Gründung des fatimidischen Gegenkalitates, für ihre eigenen wie auch die gemeinsamen Ziele ausgenützt und sogar geleitet. Für die Karmaten ist politisch kennzeichnend die Ausbeutung der legitimistischen alidischen Überlieferung, die ihnen mehr als Mittel denn als Ziel diente, und religiös: „die Anwendung, einer planmässigen, aus dem Koran abgeleiteten allegorischen Katechese die auf alle Bekenntnisse, alle Rassen und alle Kasten abgestimmt war, ... gegründet auf Vernunft, Toleranz und Gleichheit und verbunden mit einer gradweisen Einweihung und einem Bruderschaftsritual ...“. In ihrer Dogmatik vertrat sie den Dualismus.³⁴

Von besonderem Belang für die Ketzergeschichte in Vorderasien, sowie für die Verbindungen zwischen den heterodoxen Sekten und Bewegungen unter dem arabischen Khalifat und im byzantinischen Reich, war die Sekte der Khurramiten, in welcher die alten Glaubensvorstellungen der *zandaqa*, vor allem die Lehren des Mazdak, mit Nachdruck wiederaufgelebt und weitergebildet wurden. Die Grundlage ihres Systems ist Licht und Finsternis, also der manichäische Dualismus, mit dem Glauben an Seelenwanderung und der stark betonten Idee der Beseitigung der sozialen Missstände. Ausserlich traten ihre Anhänger als Muslime auf, im Geheimer jedoch, wie man nachdrücklich betont, vertraten sie umstürzlerische Lehren, die gegen die bestehende religiöse und gesellschaftliche Ordnung gerichtet waren.³⁵

^{32a} M. Amari, *Storia del Musulmani di Sicilia*, seconda ed. ... a cura di C. A. Nalino, vol. 2, (Catania 1935), S. 142ff.

³³ S. M. Stern, „The early Ismā'ili missionaries in North-West Persia and in Khorasan and Transoxiana“, *Bull. of the School of oriental and Afr. Studies* (1960), sowie: *id.*, „Abu'l-Qāsim al-Bustī and his refutation of Ismā'ihism“, *Journal of the Royal Asiatic Soc.*, 1/2 (1961), S. 14—35; B. Spuler in: *The Cambridge History of Islam*, I (1970), S. 151; M. G. S. Hogson, *The Order of the Assassins*, The Hague 1955; B. Lewis, *The Assassins*, London 1967.

³⁴ L. Massignon, Art. „Karmaten“, *EF*, bzw. *Handwörterbuch des Islam*, S. 269—275.

³⁵ al-Mas'ūdī, *Kitāb at-tanbih*, franz. Uebersetzung von Carra de Vaux, *Le livre de l'avertissement*, (Paris 1897), S. 453.; al-Maḡdīsī, *K. bad' al-khalq*, hrsg. und übersetzt von Cl. Huart, *Le livre de la creation*, (Paris 1899—1919), V, S. 30.

Unter der kräftigen Leitung des Babak, persisch Pâpak, der aus einer mazdakitischen Familie stammte und zugleich als religiöser Reformator als auch Organisator und Mann der Tat war, traten die Khurramiten mit einer aufrührerischen Bewegung auf, die auf die inneren und äusseren, religiösen wie sozialen, Verhältnisse in Nord-Persien, Azerbaidjan, Armenien, Nord-Syrien, also auch an der veränderlichen Grenze zwischen dem arabischen Khalifat und dem byzantinischen Reich, für zwanzig Jahre (817—837) stark einwirkte und noch lange dauernde Spuren hinterliess.³⁶

Gleichzeitig mit dem Aufstand der Khurramiten, oder der Babakiten, wie sie auch genannt wurden, und unter ähnlichen geistigen und sozialen Bedingungen, erscheint auch die, in vieler Hinsicht vergleichbare Bewegung der Paulikianer, die gegen das byzantinische Reich aufwühlten und zugleich mit der Bewegung der Khurramiten gemeinsame Sache gemacht zu haben scheinen.³⁷

Es ist ebenfalls bemerkenswert, dass, zu gleicher Zeit, unter den Anhängern des Thomas des Slawen, in seiner aufrührerischen Bewegung gegen das byzantinische Reich, die sich auf ethnische, religiöse und soziale Gegensätze stützte, auch „Araber“ und „manichäische Paulikianer“ erwähnt werden.³⁸

Für die Ausbreitung dieser Bewegungen und ihrer Lehren wurde bei allen diesen Sekten eine wohlorganisierte und unermüdliche Werbetätigkeit entfaltet, wofür spezielle Missionare ausgebildet und geeignete Bücher in verschiedenen Volkssprachen abgefasst wurden. Selbst in die nichtmuslimischen Länder kamen die Missionare mit entsprechenden Büchern hin, abgesehen von den oft regen Handelsbeziehungen zwischen den islamischen und christlichen Mittelmeerländern, die diese Werbetätigkeit ermöglichen und erleichtern konnten.³⁹

³⁶ Ueber Babak und seinen Aufstand siehe: al-Yae qûbi, *Historiae*, ed. Houtsma, II, S. 562—567; J. Marquart, *Osteuropäische und Iasiatische Streifzüge*, (Leipzig 1903), S. 94, sowie S. 457—461; J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam* (Paris 1919 S. 317—320, mit reichen Quellenangaben.

³⁷ Die Paulikianer wurden, neben anderen Formen, in den arabischen Quellen auch als *al-Beylakani* genannt, ein Name, der offenbar mit dem Namen Beylakan, einer Ortschaft in Armenien, im Zusammenhang steht, deren Bevölkerung den Aufstand Babak unterstützte. Ueber *al-Beylakani* als den Namen für die Paulikianer siehe al-Mas'ûdî, *Le livre de l'avertissement*, S. 208, und G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge 1905), S. 119; über die Rolle der Ortschaft Beylakan in dem Aufstand der Khurramiten unter Babak, siehe Marquart, *Streifzüge*, S. 454ff., sowie Laurent, *op. cit.*, S. 318f.

³⁸ Laurent, *L'Arménie*, S. 252; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire* (Madison 1952), S. 274f.; G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*³, (München 1963), S. 171f., 174.

³⁹ E. G. Browne, *Lit. History of Persia*, Vol. II, S. 209, wonach die Fidā'iten, neben anderen, auch in den fremden, ja sogar in einigen europäischen Sprachen geschult wurden. Der Fatimide Mu'izz schreibt an den Karmatenführer im Jahre 362/972: „Es gibt keine Insel auf der Erde und kein Klima, wo wir nicht Lehrer und Missionare hätten, die in allen Sprachen und Zungen unsere Lehre verkündeten“. A. Mez, *Die Renaissance des Islam*, S. 294. Es kann daher nicht überraschend sein wenn auch in Bulgarien im 9. Jh. von „sarazenischen“ Büchern gesprochen wird, die, wahrscheinlich, an die dort angesiedelten Paulikianer gerichtet wurden. C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, S. 134.

Die im Geist und der Organisation grosse Anhlichkeit zwischen diesen islamischen Ketzern und den Neumanichäern in Kleinasien und Europa, lässt uns fragen, ob die beiden Seiten nicht in einem Zusammenhang stehen und ob sie sich nicht gegenseitig beeinflusst haben konnten. Die Tatsache, dass die europäischen Haeretiker ursprünglich und hauptsächlich in Südeuropa, an den Ufern des Mittelmeeres und seiner Nebenmeere, vorkommen, rechtfertigt diese Frage noch mehr.

Euthymius von Akmonien nennt die Haeretiker, in seinem Traktat über die Phundagiagiten, als „*Batener*“, eigentlich „*Batenoi*“, für welchen Ausdruck als einen neuen Namen für die Ketzler, der Herausgeber G. Ficker keine befriedigende Erklärung finden konnte.⁴⁰ Man kann jedoch mit ziemlich grosser Sicherheit behaupten, dass der Verfasser des Traktats unter diesem Namen an die oben besprochenen *Batener* oder *Batiniten* dachte, die gerade zu seiner Zeit grosse Macht besaßen, auf beiden Seiten der arabisch-byzantinischen Grenze. Diesen Ausdruck hat er offenbar als ein Schimpfwort für die Haeretiker gebraucht.⁴¹

Der Name der Phundagiagiten selbst ist orthographisch in verschiedenen Formen überliefert worden, nämlich als Phundagiaten, Phundaiaten, Phundaiten und Phudaiten. In dem vom Ficker herausgegebenen Text (Seite 172) kommt der Name in diesem Zusammenhang: „... Masalianon, ton kai Phoudaiton kai Pogomilon“. Obwohl sich G. Ficker für die Phundagiagiten als die wahrscheinlich richtige Form entschieden hat, wird man nicht einen Fehler begehen wenn man auch die letzte Form, also als *Phudaiten*, nicht nur als eine Variante, sondern als die ursprüngliche richtige Benennung annimmt. In diesem Falle, wie bei den obigen „*Batenoi*“, hätte man genügenden Grund zu behaupten, dass es auch hier um die islamischen Ketzler handelt, nämlich die oben erwähnten *Fidā'is* oder die *Fidā'iten*. Auf diese Weise würde man den Schluss ziehen können, dass der Verfasser des Traktats, mit diesem Namen, vielleicht mit gewisser Verzerrung der Orthographie, die byzantinischen Ketzler wenigstens brandmarken wollte, wenn nicht etwa auch auf die Ketzlerquelle hinweisen.

Diese Annahme wird durch einen weiteren Namen, der in dem oben teilweise erwähnten Text mit mehreren anderen vorkommt, berechtigt, nämlich die Enthusiasten (Enthousiaston) der wohl als die Übersetzung des Namens *Fidā'ī* sein konnte, obwohl die beiden Ausdrücke nicht unmittelbar nacheinander vorkommen.⁴² Andere im Text vorkommenden Namen,

⁴⁰ *Epistula invectiva contra Phundagiagitas sive Bogomilos haereticos*, hrsg. von G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, (Leipzig 1908), S. 37, 84, sowie dazu S. 193ff. Vgl. H. Ch. Puech in: *Le Traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*, traduction, et étude par H. Ch. Puech et A. Vaillant, (Paris 1945), S. 141f.

⁴¹ Tabari, *Chronique universelle*, trad. française par H. Zotenberg, (Paris 1867—1874), t. IV, S. 532. Vgl. auch L. Brehier, *Vie et mort de Byzance*, (Paris 1948), S. 112f., und Ostrogorsky, *Gesch. d. Byz. Staates*³, S. 174 (etwas anders in der 1. Auflage, S. 145).

⁴² *Fidā'ī* bedeutet *self-sacrificer* (B. Spuler, a. a. O.), *self-devoted one* (E. G. Browne, *Lit. Hist. of Persia*, v. II, S. 206), also: hingebungsvoll, der sich selbst-Aufopfernde, oder: freiwilliger Märtyrer (L. Massignon, „Der Gnostizismus im Islam“, in: *Opera Minor* I, S. 508).

die nach den drei obenerwähnten unmittelbar folgen, sind: Euchyten, Enthusiasten, Enkratiten und Marcianiten. Diese letzteren sind nicht, wie schon von F. Rački und nachher von H. C. Puech hingewiesen wurde, die Marcioniten, die Anhänger Marcions, „mais Marcianites, du nom de Marcian, un docteur de la secte messalienne...“⁴³

Man hat versucht den Namen Phundagiagiten mit lat. *funda*, Geldbeutel, Sack, in Zusammenhang zu bringen, doch zu einer solchen Erklärung fehlt bis jetzt jeder Anhaltspunkt, und darum schon von G. Ficker, wie vorher von J. Christophorus Wolf, zurückgewiesen wurde, vor allem, weil keine Beweise vorliegen, „dass die Phundagiagiten bettelten, und dass der Beutel oder der Sack, den sie trugen, ihnen charakteristisch gewesen wäre“.⁴⁴ Sie wurden eher bekannt durch das rauhe Gewand — wie bei den Sufi's das von ihnen getragen wurde, „also nicht dass sie einen Sack zum Einsammeln der milden Gaben trugen“. G. Ficker hat betont dass das Wort nicht von griechischen Stämmen komme, und dass man vollständig im Unklaren ist „von welchen Wurzeln der Name Phundagiagiten herzuleiten sei“.⁴⁵

Ebenfalls wird man die Behauptung zurückweisen müssen, nämlich, dass die *Torbeschi* (von türk. *torba*, Sack, Beutel), „applied to-day in a purely ethnological sense to the *pomaks*“, oder die islamisierten Slawen in Zentral-Mazedonien und Bulgarien, mit den Phundagiagiten im Zusammenhang stehen, vor allem weil der ursprünglich türkische Name, von Bulgaren und Serbokroaten in ihre Sprachen übernommen, viel späteren Datums ist, und weil die Torbeschi, als bekannte Viehzüchter, die Beutel, die am ganzen Balkan charakteristisch sind, eher erzeugten, als eigentlich bettelten. Das Betteln, als ein charakteristisches Merkmal, ist auch bei den Torbeschi nicht erwiesen worden.⁴⁶

Wenn hier gesagt wird dass der Name *Phudaiten* von arab. *Fidā'i* herkommt, so ist damit nicht gemeint, dass auch die ganze Lehre von ihnen übernommen wurde. Im Gegenteil, es ist sehr wahrscheinlich dass auch die *Fidā'i*-Bewegung ihre enthusiastische, oder gnostische Ideen von einer noch vorislamischen Quelle übernommen haben.⁴⁷

In den griechischen Quellen wurde ein anderer Name, nämlich *Koudougeros*, *Koudougeroi*, mit dem man besonders die Bogomilen in Mazedonien und Bosnien, bzw. Herzegowina, bezeichnet, gebraucht, und der eben-

⁴³ F. Rački, *Bogomili i Patereni*, (Beograd 1931), S. 358, Anm. 1; H. Ch. Puech, *Le Traité*, S. 281, Anm. 1. Die hier erwähnten verschiedenen Namen der Haeretiker der einen und derselben Sekte sind vergleichbar mit den oben angegebenen verschiedenen Namen der Batiniten-Sekte!

⁴⁴ Ficker, *Die Phundagiagiten*, S. 192f. Nach Puech (a. a. O., Anm. 3) die Benennung *Phundagiagiten* könnte such mit Phoundas, dem Namen eines berühmten Mannes, der nach *Epist. invect* (S. 42, 10) als ein Jünger des Mani erwähnt wird, in Verbindung gebracht werden, „et qui fait double emploi avec le Boundas mentionné immédiatement après, c'est-a-dire Bouddha, le precurseur, avec Zoroastre, de l'Apotre de la Lumière“.

⁴⁵ Ficker, a. a. O.; der Ausdruck „Süfi“, als Benennung für den islamischen Mystiker, ist von der Wurzel „süf“, grobe Wolle, abgeleitet. Siehe I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, (Heidelberg 1925), S. 150.

⁴⁶ D. Obolensky, *The Bogomils*, S. 166f.

⁴⁷ Ueber den Begriff *enthusiasmus* in der Antike, siehe W. K. C. Guthrie, *The Greeks and Their Gods*, (Boston 1955), Index, s. v.

falls verdient hier berücksichtigt zu werden. Der Erzbischof von Thessalonike, Symeon (1410—29) nannte die in der Umgebung lebenden Haeretiker als Bogomilen oder *Koudougeroi*, die, nach seinen Angaben, Dualisten und die einzig noch verbliebenen Bilderbestreiter (Ikonoklasten) waren, alles Kirchliche leugneten, und sich selbst aber doch als (einzig wahre) Christen nannten.^{47a}

In dem Schreiben, das der Patriarch von Konstantinople, Gennadios Scholarios, (1453—1459) an die Mönche von Sinai richtete und in dem er, auf ihre Anfrage, ob die Spenden und Gaben von dem Herzog Stephan Kosača von Herzegovina angenommen werden sollen und ob man ihn dafür in Gebeten erwähnen darf, antwortete, dass der Bischof in seinem Lande viele *Koudougeroi* zu der orthodoxen Kirche bekehrte und dass der Herzog selbst in seinem Innern wohl ein echter Orthodoxe ist, aber als solcher nicht öffentlich auftritt, weil in seinem Lande zahlreiche *Koudougeroi* leben; seine Spenden soll man wohl annehmen, seiner aber nicht in der Kirche selbst sondern nur im Speisesaal in ihren Dankgebeten gedenken.⁴⁸

In der von Laonikos Chalkokondyles verfassten Geschichte findet sich eine Stelle, die sich ebenfalls auf die Herzegovina unter der Herrschaft des Grosswoiwoden Sandalj Hranic, des Vorgängers Stephan Kosača's, bezieht, und in welcher dieser merkwürdige Name, *Koudougeroi*, vorkommt. Die dem griechischen Text entsprechende lateinische Übersetzung von Konrad Clauserus lautet: „*Cuduergi nuncupantur omnes qui degunt in Sandalis regione*“. Es verdient hier ebenso erwähnt zu werden, dass Herzegovina von Mauro Orboni in seinem, Ende des 16. Jh. verfassten Werke, *Il regno degli Slavi*, als *Huduergia* genannt wird. Da „*Koudougeroi*“ des griechischen Textes mit „*Cuduergi*“ identisch ist, so liegt es nahe anzunehmen, dass Orbini Chalkokondyles Geschichte in Clauserus' Übersetzung als Quelle benutzt habe, und so daraus *Huduergia* machte.

Dass unter dem Namen *Koudougeroi* die ketzerischen Bogomilen verstanden werden, wird man also kaum bezweifeln können, aber was bedeutet er, und von welchen Wurzeln der seltsame Name herzuleiten sei? G. Ficker hat zugegeben diesen Namen „ebensowenig erklären“ zu können wie den der „*Batenoi*“.⁴⁹ Die Ansicht, dass die *Koudougeroi* ihren Namen von der Ortschaft (entweder Kutugertsi bei Kustendil oder Kotugeri bei Vodena) die ihr Zentrum gewesen sein sollte, erhielten, wurde als unwahrscheinlich zurückgewiesen.⁵⁰ Auch der Versuch den Namen, möglicherweise, als *kudu(y)-eri* oder *kudu-i-eri* (turk. *kutu*: Schachtel, Dose) zu erklären, in welchem Falle, „si le mot pouvait être turc“, man dieselbe Bedeutung bekommen würde wie bei den „*Fundaites*“, „*Fundayayites*“ und „*Torbaschi*“ (sic!),

^{47a} „*Dialogus contra haereses*“, in: *Patrologia Graeca*, v. CLV, cols. 65—74, 89—97.

⁴⁸ *Oeuvres completes* de Gennade Scholarios, publiées par L. Petit, t. IV (Paris 1935), S. 200; siehe auch H. Ch. Puech, *Le Traité*, S. 144f.

⁴⁹ Ficker, *Die Phundagiaguten*, S. 193f. Die Benennung „*Koudougeres*“ ist nach Puech (*Le Traité*, S. 282) „tout à fait énigmatique“.

⁵⁰ S. Runciman, *The Medieval Manichee, a study of the Christian dualist heresy* (Cambridge 1947), s. 97, 184; Obolensky, *The Bogomils*, S. 166.

nämlich Bettelmönche, oder vielleicht eher Beutelmönche⁵¹, wird man als eine ganz unbegründete Hypothese aufgeben müssen. Das türkische *er*, mit der Bedeutung: würdiger, schätzenswerter Mann, Held, ist ja ganz das Gegenteil von dem was man unter den Fundagiagiten, Torbaschi, so wie auch hier unter den *kudu(y)eri* finden möchte.^{51a}

Die gewöhnlich vertretene Ansicht, dass das Wort *koutougeros* etwas heterodoxes, ketzerisches bedeutet, ist in der Forschung sicher nicht unbegründet, wie man ja das schon sehen konnte. Diese Annahme wird bestätigt durch eine wertvolle Quelle, die für die byzantinische Geschichtsforschung noch immer unentbehrlich ist, das berühmte Wörterbuch von Du Cange. Aus der unter dem Wort *koutougeros* gegebenen Erklärung ersieht man, dass das Wort gleichbedeutend ist mit *stauropates*.⁵² Aus der Erklärung, die zu diesem Wort gegeben ist, nämlich „*periurus qui fidem scripto consignatam ac cruce firmatam mentitur*“ würde man sagen, dass das Wort die Bedeutung von Meineidiger, demjenigen, der das statt oder neben der Unterschrift gezeichnete Kreuz leugnet oder übertritt, habe. (*Glossarium*, col. 1435/6). Doch aus den hier und unter *stauropatia* gegebenen Belegen gewinnt man den Eindruck, dass es sich hier nicht einfach um den Eidbruch handelt, sondern eher um das Leugnen des Kreuzes als eines Glaubenssymbols, den falschen, irrigen Glauben, ja falsche Religion überhaupt. Man spricht auch vom Treten oder Leugnen des Kreuzes infolge des Libertinismus, der Unzucht, oder einer anderen Sünde.⁵³

In den Quellen und den Darstellungen der Geschichte und der Lehre der Bogomilen sowie anderer verwandten Ketzler wird immer wieder hervorgehoben dass sie das Kirchliche, die Symbole und Zeremonien aller positiven Religionen leugneten, und die Treue gegenüber der orthodoxen Religion und dem Staat nur äusserlich, manchmal unter Druck, bekundeten, in Wahrheit, aber, beide missachteten.

Wenn der Sinn, in dem der Name *koudougeros*, *koudogeroi* gebraucht wird, also ziemlich geklärt ist, so bleibt die vollständige, etymologische, Erklärung des Wortes doch unbekannt, die der Sprachwissenschaft und der Geschichtsforschung noch immer vorenthalten bleiben wird. Eine wichtige Angabe, die, obwohl nicht geklärt und quellenmassig begründet, doch verdient berücksichtigt zu werden, vor allem für die in dieser Arbeit vertretene Ansicht über die enge Verwandtschaft und die Berührungspunkte der Ketzler Südosteuropas und Varderasiens, sei hier hinzugefügt, die wohl nicht als wertlos anzusehen ist. Nach dem Hinweis, dass die Bogomilen in griechischen

⁵¹ Fr. Tailliez, „Bogomilisme et neo-manicheisme: après le livre de Dm. Obolensky (1948)“, in: *Orientalia Christiana Periodica* (1950).

^{51a} Heuser-Sevket, *Türkisch-Deutsches Wörterbuch*⁸, (Wiesbaden 1967), S. 175: *er* = „der Mann, der mitige, unerschrockene Mann“; H. C. Hony, *Turkish-English Dictionary*², (Oxford 1957), S. 100: „a manly man; a capable man“; Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*. (Constantinople 1890), S. 55.

⁵² *Glossarium ad scriptores mediae et infimiae graecitatis*, II, edit. altera (1905), Appendix, col. 113, s. v. *koutougeros*.

⁵³ E. A. Sophokos, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, (Cambridge 1914), s. v. *stauropates*: „one who tramples upon the cross. Hence, one who swears falsely by the cross, perjurer“.

Quellen auch als „*kundugeri*“ und „*kudugeri*“ genannt wurden, wobei Genadios' Schreiben und Chalkokondyles Geschichte zum Beweis zitiert wurden, erklärt E. Golubinsky, dass dieser Name der Bogomilen von den libanesischen Drusen herkommt, die sich anders als *kutugeri* nannten (oder als solche genannt wurden) und die in ihre Sekte viele Manichaeer aufnahmen.⁵⁴

Die Drusen, die ethnographisch und, während des Osmanischen Reiches, verwaltungsrechtlich als Volk besondere Stelle einnahmen, gewöhnlich aber als eine sektiererische Bewegung angenommen werden, gehören, ihrem Glauben nach, dem System der Bätiniten; Darazī (Muhammad ibn Ismā'il), von dem sie ihren Namen erhielten, und der ein Perser war, begann seine Laufbahn als bätinitischer Missionar (*dā'i*). Die Drusen waren bekannt „sich Muslime, wenn sie mit Muslimen, und Christen, wenn sie mit Christen zusammen sind“ zu nennen.⁵⁵

Wenn man, aber, weiss, dass ein Zweig der oben erwähnten Sekte der Khurramiten als *Khurdanayè*, *Qurdanayè*, oder sogar als *Kudaiah* (man könnte auch *Kuduyya* lesen!) genannt wurde, so könnte der Name *Kuduger* am wahrscheinlichsten eben von einem der obigen Namen herrühren.⁵⁶ Mit dem Namen *Kudaiah*, oder *Kūdiyya*, bzw. *Kuduyya*, nannte man diejenigen, welche göttliche Inkarnationen (*hulūl*), Seelenwanderung (*tanāsukh*) und ähnliche dem Islam fremde Vorstellungen annahmen.⁵⁷ Sie könnten dann wohl mit der, in der Gegend von Edessa nachgewiesenen, Sekte der „Koddianer“, welche als Bardesaniten, heiden-christlich gnostische Gruppe, oder als die stark vom Parsismus beeinflussten Christen betrachtet wurden, identisch sein.⁵⁸

Die Verwandtschaft und der gemeinsame Ursprung der Ketzler unter Islam und Christentum wurden schon von Döllinger gewissermassen betont und besprochen. Er hat die Vermutung ausgesprochen, „dass engere Verbindungen und Dinwirkungen zwischen den Manichäern der christlichen und denen der muhammedanischen Welt statgefunden“ haben, und dabei auf „die Übereinstimmung in wichtigen Punkten der Lehre und Praxis“ zwischen den beiden, die ihm auffällig erschien, hingewiesen. Nach ihm sind die „Sekten der Zendiks, der Karmaten, Batenis und Ismaelis in dem Gebiete des Islam“ mit den neuaufgetretenen „gnostischen Sekten im christlichen Orient und Okzident“ verwandt und mit diesen „von ähnlichen Prinzipien“ ausgegangen. „Hier und dort“, sagt er, „dasselbe Verfahren in Aussendung geheimer Emissäre zur Bearbeitung des Volkes, dieselbe Einteilung in Eingeweihte und

⁵⁴ *Kratkoi očerk istorii pravoslavnykh cerkvei bolgarskoi, serbskoi i rumunskoi*, (Moskau 1871), S. 592—594.

⁵⁵ B. Carra de Vaux, Art. „Drusen“, in: *Handwörterbuch des Islam*, S. 117—119.

⁵⁶ Die Namen *Khurdanayè* (*Khourdanayè*) und *Qurdanayè* (*Qourdanayè*) kommen bei Michael dem Syrer, bei seiner Erörterung der Khurramiten-Sekte, vor. (*Chronique, texte syriaque et trad. française*, par J.-B. Chabot, t. I—III, Paris 1899—1904, t. III, S. 50. Michael, aus Melitene, war jakobitischer Patriarch von Abtiochien (1166—1199. Al-Mas'ūdi (*Le livre de l'avertissement*, S. 453) spricht von der *Koudaiah* als einer Sekte ebenfalls innerhalb der Khurramiten-Sekte. Vgl. Laurent, *L'Arménie*, S. 317f.

⁵⁷ al-Šahrastāni, *Kitāb al-milāl*, (Kairo 1317), I/2, S. 11, am Rande, wo der Name, *al-kudūdyh* geschrieben, auch als *Kuduyya* gelesen werden kann, doch von Haarbrücker in seiner Uebersetzung (*Religionsparteien und Philosophen-Schulen*, I, (Halle 1850), wahrscheinlich richtiger als *Kūdiya* wiedergegeben wurde.

⁵⁸ H. Ch. Puech, „Gnostische Evangelien“, a. a. O., S. 187f.

Glaubende, dieselbe stufenweise und allmählig vorbereitende Einführung in die Geheimlehre der Sekte, die gleiche hierarchische Organisation, das Verbergen und Verläugnen des Glaubens, wo das Bekenntnis mit Gefahr verknüpft war...⁶⁹

Es gibt genug Gründe anzunehmen, dass es sich hier also nicht einfach um gleichsamer oder verwandte Namen handelt, sondern viel mehr um denselben Geist, dieselbe oder ähnliche Organisation, und sehr verwandte wenn nicht dieselben Lehren und politisch-sozial-religiöse Bewegungen. Die Ketzer der beiden Seiten, des islamischen Orients und des christlichen Abendlandes, hatten sich gegen die von dem Staate und der orthodoxen Religion aufgesetzte Ordnung erhoben mit der Bedrohung, die gesellschaftlichen Verhältnisse, mehr oder weniger, aufzuheben und durch neue zu ersetzen. Von solchen Gedanken und Plänen durchdrungen haben die beiden auch die strenge Teilung der Welt in Islam und Christentum nicht beachtet, sondern wussten die Verbindungen untereinander aufrechtzuerhalten und sich gegenseitig zu beeinflussen. Auf diese Weise konnten sie, nicht nur zu den Handelsbeziehungen zwischen Islam und Christentum beitragen, sondern auch einen gewissen Gedankenaustausch ermöglichen, zu einer Zeit wenn die beiden Seiten wenig voneinander Notiz nahmen oder einander sogar befürchteten. Das Mittelmeer war, im Grossen und Ganzen, die Brücke, über die diese Berührungen vermittelt wurden.

⁶⁹ I Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, I. Band, *Geschichte der gnostisch-manichäischen Sekten*, (München 1890), S. 125ff.

Georg WILD,
Universität, Mainz

DIE DARSTELLUNG DES BOGUMILISCHEN „PERFECTUS“ AUF DEN MITTELALTERLICHEN GRABDENKMÄLERN (STEĆCI) BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA

Seit dem Ende des Zweiten Weltkriegs setzte zum Problem der mittelalterlichen Grabdenkmäler Bosniens und der Herzegowina (jugoslawischer terminus technicus: stećci) eine lebhaftere Diskussion ein, auf die jedoch in diesem Zusammenhang nicht eingegangen werden soll. Die Grundlage dazu gaben die Erfassungsarbeiten und die Untersuchungen des Landesmuseums in Sarajewo ab, über die Šefik Bešliagić zusammenfassend berichtet hat¹.

Eines der Grundprobleme ist die Frage, in welchem Verhältnis diese Grabdenkmäler zum gesellschaftlich-religiösen Leben des bosnischen Mittelalters stehen, d. h. ob sie Erzeugnisse einer kirchlich rechtgläubigen Feudal — und Volksschicht sind, oder ob sie der häretischen Bogumilensekte zuzurechnen sind, die über längere Zeiten herrschendes Religionsbekenntnis in Bosnien gewesen ist. Die Diskussion um das Bogumilentum war schon vor 1945 in den Sog nationaler und konfessioneller Auseinandersetzungen in Jugoslawien geraten und steht auch in der Gegenwart teilweise noch unter Aspekten, die eine wissenschaftliche Argumentation erschweren²). Besonders in Publikationen, die im Kreise der Mitarbeiter des Landesmuseums zu Sarajewo entstanden sind, wird der bogumilische Charakter der Grabsteine mit Entschiedenheit gelegnet. Ohne hier auf die Fülle der wenig überzeugenden Argumentationen einzugehen, sei die Auffassung von Alojz Benac zitiert, die als symptomatisch gelten darf. Er schreibt u. a. in seiner Untersuchung zur Nekropole Olovo³): „Österreich hatte die Absicht, Bosnien national von den Serben und Kroaten zu trennen und irgendwelche Bosniaken zu schaffen. Deshalb hat ihre Verwaltung . . . sehr gerne die

¹ Šefik Bešliagić, Stećci. Kataloško-topografski pregled, Sarajewo 1971, S. 16—31.

² Vergleiche dazu Georg Wild, Symbol und Dogma im Bogumilentum, in: Saeculum XXI (1970), S. 383—392.

³ Alojz Benac, Olovo (Srednjevjek. nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Sv. II), Beograd 1951, S. 70.

Theorie über die Bogumilengräber übernommen, da diese Theorie eine derartige Absicht förderte". Und weiter heißt es von dem gleichen Verfasser an der gleichen Stelle⁴: „Die Bevölkerung, die diese Steine aufgestellt hat, gehörte mit Sicherheit nicht zur häretischen Sekte... Heute wird es immer deutlicher, daß es ausgeschlossen ist, die Stećci an eine derartige Sekte zu binden. Das sind allgemeine Volksdenkmäler, deren Ursprung durch völlig andere Ursachen bedingt ist." Merkwürdiger Weise ist diese Auffassung, daß es sich um „Volksdenkmäler" handelt, trotz einer fehlenden schlüssigen wissenschaftlichen Argumentation und Beweisführung, in Jugoslawien zur Standardmeinung geworden, die auch in einer der jüngsten Arbeiten zu diesem Problem, im Buch von Marian Wenzel⁵, ihren Niederschlag gefunden hat: „I believe many decorations to be ritualistic, designed to assist the wellbeing of the deceased in the Afterlife. After lengthy consideration, I must admit that I have found nothing exclusively or conclusively related to any known, heretical religion or belief."

Ganz gewiß kann man die Frage, ob alle Grabdenkmäler bogumilischen Ursprungs sind oder nicht, nicht mit ja oder nein beantworten, dazu ist die gesamte Materie zu kompliziert und auch noch zu wenig erforscht. Verwunderlich ist allerdings die Leugnung des Vorhandenseins einer bogumilischen Grabmal — Kunst, und das von Wissenschaftlern, die es immerhin besser wissen müßten, denn in ihrem eigenen Museum in Sarajewo steht ein Grabdenkmal, dessen bogumilischer Charakter mit keinem wissenschaftlich ernstzunehmenden Argument zu bestreiten ist. Es ist der Grabstein, wie auf der Inschrift zu lesen ist, eines bogumilischen --gost" („gost" ist ein Amtsbezeichnung in der bogumilischen Hierarchie) namens Milutin Crnićanin⁶! Daneben gibt es noch andere Grabdenkmäler, deren Inschriften auf bogumilische Provenienz hinweisen — aber selbst wenn es nur diesen und einzigen Bogumilenstein gäbe, ist mit zwingender Logik anzunehmen, daß es auch noch andere gegeben hat und gibt und daß die Auffassung von Benac und der übrigen Bestreiter der Bogumilenkonzeption nicht haltbar ist.

Die Diskussion um die bogumilische Symbolik auf den Grabdenkmälern steckt noch in den Anfängen, wobei sich gerade erst die Konturen einer Grundkonzeption abzuzeichnen beginnen. Alexander V. Solovjev (westl. Schreibweise: Soloviev) gebührt das Verdienst, in seinen zahlreichen Arbeiten den bogumilischen Charakter eines Teiles der Symboldarstellungen angesprochen zu haben, ohne jedoch in Einzelheiten immer zu endgültigen Lösungen gelangt zu sein. Er ging davon aus, daß Bosnien, an der Nahtstelle zwischen West und Ost liegend,

⁴ Ebend. S. 71.

⁵ Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965, S. 15.

⁶ Siehe dazu Georg Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*, Teil I: Die Symbolik des Katharertums und das Problem des heterodoxen Symbols im Rahmen der abendländischen Kultureinheit, Wiesbaden 1970, S. 28 f.

kulturell durch die weitgehende Zugehörigkeit zur katholischen Kirche, ein Land des Westens gewesen ist, das an der geistigen Entwicklung Europas teilgenommen hat.

Bedenkt man, daß der bisher älteste datierbare Grabstein wahrscheinlich aus dem Jahre 1931 stammt und daß sich die Tradition der dekorativen Elemente bis in die Mitte des 16. Jh. fortsetzte,⁷ so ist anzunehmen, daß es sowohl im Dekor und in der Symbolik, wie auch zwischen der Benutzung durch Christen und Bogumilen verschieden und bisher auch noch nicht annähernd geklärte Zwischenstufen und Übergänge gegeben hat. Erkennbar jedoch ist ohne Zweifel, daß man in Bosnien und der Herzegowina Details und Motivgruppen übernommen hat, die eindeutig der kirchlichen Symbolik Westeuropas in jener Zeit entsprechen. Daß auch die Bogumilen die christliche Symbolsprache benutzt haben (ebenso wie sie beispielsweise auch heilige Bücher der Christen benutzten) ist auf Grund ihrer Dogmatik nicht verwunderlich. Entscheidend war vielmehr, daß sie unter dem christlichen Symbol bzw. der Symbolkombination dogmatisch heterodoxe Gedanken zum Ausdruck brachten. Dieses Verfahren soll am Beispiel der Darstellung des bogumilischen „Perfectus“ analysiert werden.

Es gibt auf den bosnischen Grabdenkmälern eine Reihe von Darstellungen des Perfectus, die von der Forschung bisher fast ausschließlich vordergründig naturalistisch oder bestenfalls als eine einfache Symbolik gedeutet worden ist. Ein geradezu vollkommenes Symbolbild des Perfectus ist die Darstellung auf einem Grabstein von Hodovo bei Stolac: Von zwei Berittenen und einem Hund wird ein Hirsch bedrängt, über dessen Haupt ein Ring zu sehen ist (Bild 1). Derartige Bilder werden allgemein als Hirschjagd interpretiert, eventuell mit Reminiszenzen wie: „Die Darstellung der Hirschjagd spricht unter anderem klar davon, daß unserem wohlhabenden mittelalterlichen Vorfahren die Jagd ein beliebtes Vergnügen war“⁸. Marian Wenzel bringt dieses Bild, wegen des Ringes über dem Haupt des Hirsche, mit dem Ringstechen in Zusammenhang.⁹

Zweifelsohne hat diese Darstellung so keinen klaren Sinn, da die Kombination von Hirsch und Ring rätselhaft erscheint. Vor dem Hintergrund der bogumilischen Dogmatik jedoch löst sich das Bild in einer sinnvollen Weise auf.

Mit dem *Zeichen des Ringes* haben sich fast alle Autoren beschäftigt, ohne zu einer einhelligen Auffassung gelangt zu sein, die Aussagen blieben weithin vage. Er erscheint in verschiedenen Ausführungen und Kombinationen mit anderen Darstellungen. M. Wenzel weist darauf hin, daß der Ring häufig mit dem Hirsch kombiniert wird und vermutet, ausgehend von Psalm 42, daß er mit der Taufe zusammenhängen könne.¹⁰

⁷ M. Wenzel, *Ukrasni motivi*, S. 13 f.

⁸ Šefik Bešlić, *Kupres (Srednjevjek. nadgr. spomenici Bosne i Hercegovine, Sv. V)*, Sarajevo 1954, S. 186

⁹ Marian Wenzel, *Some reliefs outside the Vjetrenica Cave at Zavala*,

¹⁰ M. Wenzel, *Ukrasni motivi*, S. 130

Andererseits bringt sie ihn auch mit dem Totenkult in Zusammenhang und verweist darauf daß mit dem Ring auch die kreisrunden Vertiefungen korrespondieren müssen, aber: „Ihre Bedeutung auf dem Grabstein ist nicht klar“.¹¹ A. Benac differenziert noch weiter und will in dem Strahlenkranz das Symbol einer Sonnengottheit, in dem plastischen Ring den Vojvodenrang des Verstorbenen und in der kreisrunden Vertiefung einen „kleinen Wasserbehälter“ sehen.¹²

Wenn man das Gesamtmaterial der Bilddarstellungen, wie es von M. Wenzel publiziert worden ist,¹³ durchgeht und kennt einigermaßen die gängigsten Symbolzeichen des Mittelalters, dann läßt sich dieses Zeichen relativ einfach entschlüsseln: Es ist das Endprodukt eines ikonographischen Degenerationsprozesses, den das alte christliche Symbol des Siegeskranzes, auch als „Krone der Gerechtigkeit“ oder als „corona vitae“ bezeichnet, durchgemacht hat. Eine Beweisführung braucht in dieser eindeutig zu entscheidenden Frage nicht erbracht zu werden, man betrachte sich dazu beispielsweise die Veröffentlichung von Friedrich Gerke¹⁴ oder entsprechende andere Publikationen, die keinen Zweifel lassen, daß Kreuz und darüberstehend der Kranz (teils mit, teils ohne Christusmonogramm) als Symbol für Christus eine eigene Entwicklungsgeschichte haben, deren Ausläufer auch auf den bosnischen Grabdenkmälern nachweisbar sind. Geradezu typisch ist die Zuordnung von Kreuz und Kranz im Sinne der klassischen Sarkophagsymbolik auf einem von M. Wenzel veröffentlichten Grabdenkmal¹⁵ aus der Gegend von Gacko (Bild 2). Dazu gibt es zahlreiche Parallelen. Bild 3(139,28)¹⁶ zeigt eine primitive Endstufe der Kreuz—Kranz Entwicklung, bei der der Kranz schon weithin einer kreisrunden Vertiefung gleicht, wie sie, teilweise losgelöst von dem Kreuz, auf zahlreichen Grabsteinen anzutreffen ist. Diese Entwicklung läßt sich an den klassischen Stätten der mittelalterlichen Sarkophagkunst beobachten, wie beispielsweise in Arles, wo ich im Musée lapidaire und auf den Alyscamp die gleichen Entwicklungsstufen festgestellt und photographisch festgehalten habe.

Nun wird in der klassischen christlichen Sarkophagkunst und in der Kunst des Mittelalters nicht nur Christus durch einem Kranz mit Kreuz symbolisiert — auch die Apostel (und die Märtyrer) werden mit Kränzen dargestellt. Hier ist es eindeutig die „Krone der Gerechtigkeit“ bzw. die „Krone des Lebens“, wie sie etwa im Neuen Testament in Apoc. 2, 10 erwähnt wird: „Sei getreu bis an den Tod, so will ich dir die Krone des Lebens geben.“

¹¹ Ebenda S. 129

¹² Alojz Beiac, Radimlja (Srednjevjek. nadgrob. spomenici Bosne i Hercegovine, Sv. I), Sarajevo 1950, S. 31 ff.

¹³ In ihrem Werk „Ukrasni motivi“ (s. Anm. 5).

¹⁴ Friedrich Gerke, *A passioszarkofágok kormeghatározása* (Die Zeitbestimmung der Passionszarkophage), Berlin 1940, Tafel VI.

¹⁵ M. Wenzel, *Ukrasni motivi*, S. 109, Nr. 10.

¹⁶ In der Klammer stehen weiterhin jeweils Seitenzahl und Nummer der Abbildung aus der Publikation von M. Wenzel, *Ukrasni motivi*.

Das *Kronenmotiv* hat in der bogumilischen Dogmatik seinen festen Platz und hängt mit einer Fundamentallehre des Bogumilentums, mit der Lehre vom Sündenfall, der Erschaffung und Errettung des Menschen zusammen. Die bogumilische Dogmatik hat sich, ebenso wie die apokryphe und pseudepigraphische Literature, an den mythologischen, gnostischen und apokalyptischen Ausläufern des NT angesiedelt und von dort auch erhebliche Impulse für ihre Symbolgestaltung erhalten. In der Apoc. 4,4 wird berichtet, daß die Mitglieder des Hofstaates Gottes, die seinen Thron umgeben, besondere Zeichen ihrer Würde besaßen: Sie waren „mit weißen Kleidern angetan und hatten auf ihren Häuptern goldene Kronen“. Dem Teufel mißfiel der himmlische Friede und er ruhte nicht, bis er die Engel verführt hatte (auch darüber macht die bogumilische Dogmatik konkrete Aussagen) und diese aus dem Himmel gestürzt wurden. Dieses Drama vollzog sich so, „quod Satanas qui dicitur draco“, in den Himmel eingedrungen sei, „et Michael Archangelus cum angelis suis restitit ei et commisit bellum cum eo, et expulit eum suis sequacibus de coelo, et ipse draco cum sua cauda traxit secum tertiam partem stellarum sive bonorum angelorum“.¹⁷ Die häretische Dogmatik gibt hier fast wörtlich den Bericht aus Apoc. 12, 4. 7—9 wieder. Die bogumilische „Interrogatio Johannis“¹⁸ weiß zu berichten — und hier ist die aktuelle Beziehung zu den Kronen, Kränzen, Ringen auf den bosnischen Denkmälern — daß die vom Satan verführten Engel vor ihrem Sturz aus dem Himmel ihre Kronen ablegen mußten: „Tunc pater praecipit angelis suis: deponite stolas et tronos et coronas ab omnibus angelis audientes eum. Et tulerunt angeli vestimenta et tronos et coronas (ab) omnibus angelis audientes eum.“ Es ist nachweisbar, daß starke Bezüge zur bogumilischen Dogmatik auch in Volklied und Legende der Südslawen vorhanden sind, so etwa, um nur ein Beispiel zu nennen, in dem Volklied „Car Duklijan i Krstitelj Jovan“¹⁹ und in der entsprechenden Prosaform der Legende, wo in beiden Versionen das bogumilisch interpretierte Kronenmotiv auftaucht.

Der Teufel hatte mit der Entthronung und Entkleidung der Engel sein Ziel erreicht, er hatte sie dazu gebracht, aus dem Himmel gestürzt zu werden, „et infundit eas quotidie in corpora hominum et brutorum“.²⁰ Von den gefallen Engeln, die ihre Kronen im Himmel zurückgelassen haben, sagen die Katharer und Bogumilen, „quod isti sunt spiritus, qui sunt in corporibus humanis et quos catholici appellant animas“.²¹

¹⁷ Ignaz von Döllinger, Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters, 2. Band, München 1890, S. 321.

¹⁸ Richard Reitzenstein, Die Vorgeschichte der christlichen Taufe, Leipzig 1929. — Unter dem veröffentlichten Material bringt Reitzenstein eine vermutlich aus Bosnien stammende bogumilische Handschrift, die „Interrogation Johannis“, die im Hinblick auf die Darstellungen auf den „Stecci“ ungemein interessant ist. Die hier angeführte Stelle steht bei R. Reitzenstein, op. cit. S. 299.

¹⁹ G. Wild, Bogumilen und Katharer, S. 75 ff.

²⁰ Errores Haereticorum, bei: I. v. Döllinger, Beiträge II, S. 294.

²¹ I. v. Döllinger, Beiträge II, S. 321.

Die Bestimmung des Menschen ist es, für die als Engel vollzogene Sünde des Abfalls Buße zu tun. Da die Buße für diese Ursünde in einem Menschenleben kaum vollbracht werden kann, bildeten Bogumilen und Katharer die Lehre von der Palingenesie aus („Anima S. Pauli fuerat in triginta duobus corporibus“.²² Die irdische Wanderung ist erst mit dem Eintritt in die Gemeinschaft der Bogumilen bzw. der Katharer und mit der Erreichung des Grades eines „Perfectus“ abgeschlossen der Zustand vor dem Fall wird wieder hergestellt: Die „Perfecti“ erhalten die abgelegten Kronen und Kleider wieder zurück.²³

Diese kompakte bogumilische Soteriologie ist in abwechslungsreichen Variationen auf den bosnisch-herzegovinischen Grabdenkmälern dargestellt, insbesondere die Krone, als das Attribut des Perfectus. Man könnte einwenden, daß die Kronenmotive auch die christliche „corona vitae“ wiedergeben. Hier führt jedoch schon ein oberflächlicher Vergleich mit der mittelalterlichen kirchlichen Symbolkunst zu der Erkenntnis daß die Bogumilen zwar weithin die kirchlichen Symbolzeichen verwendet haben, daß jedoch ihre Kombination und ihre Zuordnung eigene Wege geht, die mit dem herkömmlichen christlichen Symbolverständnis nicht zu lösen sind, die jedoch auf der Grundlage der bogumilischen Dogmatik, insbesondere der bogumilischen Heilslehre, geradezu restlos erklärt werden können.

Auf zahlreichen Denkmälern ist ein *Bewaffneter mit einem Kranz* dargestellt (Bild 4). Ohne an dieser Stelle auf Einzelheiten eingehen zu wollen, sei darauf hingewiesen, daß diese Waffen, die neben dem Kranz des Perfectus dargestellt sind, begriffen werden müssen als die Waffen der geistlichen Auseinandersetzung mit den Anfechtungen der Welt, als die „Waffen des Lichtes“, die der von den Bogumilen als Glaubensautorität akzeptierte Apostel Paulus erwähnt, so etwa Römer 13, 12: „Lasset uns ablegen die Werke der Finsternis und anlegen die Waffen des Lichtes“, Epheser 6, 11 usw.

Auf Grabmälern der Nekropole von Grovište und Stolac (335, 1, 3 u 4 wird ausdrücklich die Kranübergabe dargestellt. Weiterführend und vollkommen schlüssig im Sinne der hier vertretenen Konzeption sind Darstellungen wie beispielsweise auf den Nekropolen Ravanjska vatra oder bei Mostar (353, 6 u. 19), wo eine Gestalt, einen Kranz haltend, d. h. der Perfectus, eine in einer Reihe aufgestellte Menschengruppe, die Gemeinde, anführt (Bild 5 u. 6) Diese Symboldarstellung, der Perfectus (mit dem Attribut des Kranzes) als Führer der Gemeinde, wird auch in einer anderen verschlüsselten Form, auf die anschließend eingegangen werden soll, zum Ausdruck gebracht. Bei dem Bewaffneten mit Kranz von einem Krieger oder Vojvoden zu sprechen ist genau so

²² Auszüge aus den Inquisitionsakten von Carcassonne, Bei: I. v. Döllinger, Beiträge II, S. 32.

²³ Hintergrund dafür ist die Stelle in der „Interrogatio Johannis“, bei: R. Reitzenstein, Die Vorgeschichte, S. 299, auf der Grundlage von Apoc. 4,4. Siehe dazu Arno Borst, Die Katharer (Schriften der Monumenta Germaniae historica, Bd. 12), Stuttgart 1953, S. 172.

abwegig, wie (häufig offenbar in Unkenntnis der mittelalterlichen Symbolik) die Menschenreihe als Tanz oder als „Kolo“ zu bezeichnen. Es handelt sich in diesem Fall eindeutig um die Darstellung der Glaubensgemeinschaft, der Gemeinde. Auf vielen Grabdenkmälern halten die vermeintlichen „Tänzer“ Blumen in den Händen und dies ganz gewiß nicht als Zeichen einer erhöhten Lustbarkeit. Es ist dies vielmehr das mittelalterliche Symbolzeichen dafür, daß die Dargestellten bereits verstorben sind und im Himmel weilen — in der Konsequenz der hier drage stellt Konzeption würde dies bedeuten, daß auch hier Perfecti dargestellt sind, die nach Durchlaufen des gesamten Heilprozesses wieder in ihren ursprünglichen Stand, wie er vor der Verführung durch den Teufel bestand, zurückgekehrt sind!

Ein weiteres zentrales bogumilisches Symbol ist die häufig anzutreffende *Darstellung des Hirsches*. Im Gefolge der Argumentation Solovievs sind gegenüber dem naturalistischen und vordergründigen „Jagd“ — Verständnis Alternativen eingeräumt worden, die im Hirsch immerhin eine religiöse Symbolik, usw. auf der Grundlage von Psalm 42, Vers 2 und 3, die menschliche Seele sehen wollen. M. Wenzel hat sie im Anschluß an die christliche Symbolik des Mittelalters, folgerichtig auch in Verbindung mit der Taufe gesehen.²⁴ Daß der Hirsch, auf der Grundlage des christlich interpretierten Physiologus, in der mittelalterlichen Symbolkunst als Zeichen für die Taufe stand, ist eine allgemeine Erkenntnis der Wissenschaft und braucht an dieser Stelle weiter nicht nachgewiesen zu werden.²⁵ Wie verschiedene andere christliche Symbolzeichen, hat das Bogumilentum auch das Hirsch-Symbol als Zeichen der Taufe übernommen und in sein dogmatisches System eingeordnet. Wenn in der bogumilisch-katharischen Gemeinschaft ein Gläubiger das höchste Maß an Vollkommenheit erreicht hatte, empfing er als Bestätigung seines geistlichen Zustandes die Geisttaufe, das „Consolamentum“: „Manus impositio uocatur ab eis consolamentum et spirituale baptismum, siue baptismum spiritus sancti, sine qua secundum eos nec peccatum mortale remittitur nec spiritus sanctus alicui datur, sed per eam factam sollumodo ab eis utrumque confertur“.²⁶ Nachdem die Geisttaufe in einer feierlichen Zeremonie vollzogen ist²⁷, wird der Geweihte mit einem schwarzen Gewand „eingekleidet“ und ist somit ein Perfectus.

Wenn das Bogumilentum diese seine dogmatische Glaubensaussage von der Geisttaufe, dem „Consolamentum“, zum Ausdruck bringen wollte, d. h. wenn es einen Perfectus darstellte, griff es auf das mittelal-

²⁴ M. Wenzel, *Ukrasni motivi*, S. 398.

²⁵ Vgl. dazu G. Wild, *Bogumilen und Katharer*, S. 30 ff.

²⁶ *Summa fratris Renerij de ordine fratrum predicatorum de catharis et leonistis seu pauperibus de lugduno*. Text bei Dragutin Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o Bosanskim Krstjanima* (Rad JAZU, knj. 270), Zagreb 1949, S. 86.

²⁷ Zum Vollzug der Geisttaufe s. Franjo Rački, *Bogomili i Patareni* (Srps. Kralj. Akad. Poseb. izd., knj. LXXXVII, Društvo. i istor. spisi, knj. 38), 2. Aufl., Beograd 1931, S. 533 ff. und A. Borst, *Die Katharer*, S. 193 ff.

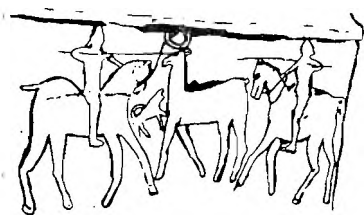
terliche christliche Taufsymboldes Hirsches zurück und setzte dieses Symbol in Bezugszusammenhänge, die in dieser Weise der kirchlichen Taufsymboldik nicht unbedingt geläufig waren. Aus der Fülle der Beispiele seien lediglich einige genannt: Auf einer Grabplatte von Stolac (273, 14) wird ein Hirsch in eine Beziehung gesetzt zu einem (als „Wasserbehälter“ dargestellten) Kranz (Bild 7). Von der bogumilischen Soteriologie her interpretiert bedeutet dies: Der Getaufte erhält die im Himmel abgelegte Krone zurück. Dieses Symbol für das Consolamentum bzw. den Perfectus kann in verschiedenen Variationen beobachtet werden – so beispielsweise auf einem Grabdenkmal von Kupres (Bild 8), wo der Bezug von Hirsch und Ring, d. h. von Getauftem und Krone, nicht mißzuverstehen ist (273, 10).

Der Perfectus, so lange er in dieser von Gott abgefallenen Welt lebt, hat Verfolgungen zu erdulden. Die Verfolgung des Perfectus wird sehr anschaulich dargestellt, so etwa auf dem Grabdenkmal von Stolac (Bild 1), auf dem ein Hirsch mit einem Kranz zu sehen ist, der von einem Hund angefallen und von zwei Bewaffneten bedrängt wird (391, 8). Man kann diese hier zum Ausdruck gebrachte dogmatische Aussage des Bogumilentums auch positiv ausdrücken: Der Perfectus hat sich in dieser Welt angesichts der Angriffe zu bewähren. Auf einem Grabstein von Ljubuški (407, 26) wird dieser heilsgeschichtliche Gedanke der bogumilischen Dogmatik, unter noch betonterer Herausstellung des (Kranz-) Kronenmotivs, gleichfalls zum Ausdruck gebracht (Bild 9): Über einem überdimensionierten Kranz steht ein verfolgter Hirsch und am linken Rand der Szene eine Gesattelt mit überdimensionalen Schild und Schwert, d. h. mit der geistlichen Waffenrüstung, mit der der Gläubige zu kämpfen hat. Damit soll diese Symbolkette, die noch weiter fortgesetzt werden könnte, abgebrochen werden.

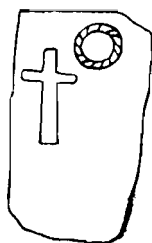
Nicht ganz klar ist das Verhältnis von „gekröntem“ Hirsch, d. h. von einem Hirsch mit Kranz und einem ohne Kranz. Grundsätzlich wird man davon ausgehen können, daß auch der Hirsch ohne Kranz das Mitglied der Bogumilengemeinschaft darstellt. Ob es allerdings immer ein Perfectus ist, der durch dieses Bild symbolhaft wiedergegeben werden soll, müßte noch eingehender untersucht werden. Ganz sicher ist, daß auch der „ungekrönte“ Hirsch den Perfectus als den Führer der Bogumilengemeinde wiedergibt. Von den verschiedenen möglichen Beispielen seien die Grabsteine von Boljuni (359, 12) erwähnt (Bild 10) und von Toplica (273, 18 = Bild 11). Auf beiden Darstellungen führt ein Hirsch-Reiter, der Perfectus, eine Reihe von Menschen, die Gemeinde, an. Versteht man diese Bilder nicht vor dem Hintergrund der bogumilischen Dogmatik, dann ergeben sie keinen Sinn, auch nicht in der Beziehung zur mittelalterlichen Kirchensymboldik. Auch die übrigen Bildkombinationen, die nicht unbedingt mit Kranz und Hirsch zusammenhängen, sind von der Grundlage der bogumilischen Glaubensaussage her zu verstehen.²⁸

²⁸ Siehe dazu, u. a. auch zu den Waffen und zu den „Turnierkämpfen“, g. Wild, *Symbol und Dogma*, S. 389 ff.

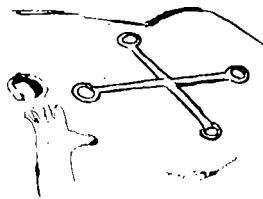
Zusammengenommen sind die Darstellungen auf den Grabdenkmälern Bosniens und der Herzegowina, unter Berücksichtigung zahlreicher Zwischenstufen und Übergängen zu kirchlich-christlichen Heilsbildern, denen noch intensiv nachgegangen werden muß, eine beeindruckende Bilderdogmatik des Bogumilentums, die unter der Voraussetzung und dem nötigen Verständnis der mittelalterlichen Symbolsprache und der bogumilisch-katharischen Dogmatik ohne allzugroße Schwierigkeit zu verstehen ist.

1

2

3

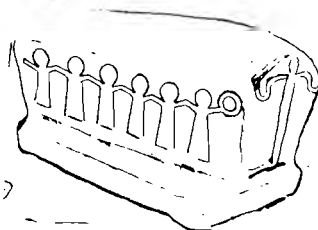
4

5

7

6

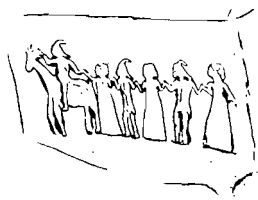
9

8

10

11

Dragoljub DRAGOJLOVIC
L'Institut des études balkaniques
de l'ASSA — Beograd

BOGOMILISME ET MOUVEMENTS HÉRÉTIQUES DUALISTES DU MOYEN ÂGE

Le bogomilisme, sans contredit, doit être rangé parmi les phénomènes sociaux-religieux et idéologiques les plus intéressants dans la vie des Slaves du Sud au Moyen âge lorsque le christianisme était la seule, et uniquement possible, idéologie et que toutes les luttes idéologiques et politiques étaient soutenues dans les limites de ses prémisses fondamentales. Pour cette raison le bogomilisme n'était pas un mouvement indépendant, religieux ou politique, qui servirait de base idéologique à quelque formation sociale différente, mais uniquement une manifestation importante de la critique de la doctrine religieuse officielle, laquelle était provoquée et incitée par la mécontentement d'une réalité sociale que l'église officielle motivait et justifiait du point de vue idéologique.

Il n'est nullement chose facile de se rendre compte de toutes les formes et de tous les aspects du mouvement bogomile. D'un côté, parce que le bogomilisme lui-même apparaît divisé en plusieurs courants et tendances, en nombreux et différents rejetons, correspondant aux nombreux et différents rejetons, correspondant aux nombreux et différents aspects sous lesquels on avait pu critiquer et condamner l'ordre social existant et l'église comme son organisation idéologique officielle, et de l'autre à cause du manque de sources sûres et authentiques. Nous n'avons à notre disposition que les écrits des adversaires idéologiques du mouvement bogomile, la littérature ecclésiastique sur les hérétiques que était utilisée dans la lutte contre ceux-ci et contre l'influence qu'ils auraient pu exercer sur les masses du peuple qui n'étaient pas encore devenues la proie des doctrines hérétiques.

Outre cette difficulté essentielle qui consiste dans l'absence des sources dignes de foi et dans la nature de celles-ci, l'étude du bogomilisme est considérablement aggravée par le fait qu'il ressemblait aux autres mouvements dualistes médiévaux et qu'il était lié à eux. Pourtant, nonobstant le fait que le bogomilisme ne doit ni ne peut pas être étudié séparément des autres mouvements dualistes analogues, à l'idéologie hérétique identique ou très proche, on observe dans la science deux

tendances essentiellement opposées l'une à l'autre: soit d'identifier le bogomilisme aux autres mouvements hérétiques soit de l'y opposer. Le danger est grand dans l'un et dans l'autre cas, particulièrement parce que la disette de matériaux originaux poussait toujours les chercheurs, à défaut de données directes sur le bogomilisme, à combler les lacunes par les informations disponibles concernant quelque autre hérésie semblable et évidente. Et les identifications superficielles et souvent arbitraires des écrivains ecclésiastiques donnaient la justification aux tendances de ce genre dans les matériaux originaux eux-mêmes. A cause de tout cela il est nécessaire de faire une stricte distinction entre les mouvements hérétiques particuliers, sans perdre de vue de nombreuses similitudes, identités et analogies mutuelles de ces mouvements. Ceci est d'autant plus important que la base originale du bogomilisme est, d'un côté, assez vaste et variée, et de l'autre insuffisamment connue pour pouvoir envisager tous les éléments constitutifs du bogomilisme authentique et analyser les moments les plus importants de la transition de l'idéologie initiale à l'idéologie religieuse bogomile entièrement arrondie.

Le bogomilisme parmi les Slaves du Sud ne représente qu'un mouvement dans la série des mouvements analogues et profondément apparentés, gnosticisme, manichéisme, paulicianisme et massalianisme, que l'église avait souvent identifiés à cause de leur orientation dualiste et anti-ecclésiastique commune. D'origines différentes, le bogomilisme n'était pas à même, au cours de son développement et de son expansion, d'édifier partout les mêmes dogmes, les mêmes conceptions et les mêmes formes de sa doctrine, car en lui, en tant que construction de caractère syncrétiste prononcé, s'entrecroisaient d'innombrables retlets d'un héritage très anciens et très varié, dont les traces remontent à l'antiquité et, encore plus loin, aux croyances folkloriques très anciennes. Né de la prétention d'interpréter librement les livres du Nouveau Testament, il se développait, dès ses premières origines en différents et en différentes tendances, s'approchant tantôt de manichéisme et de paulicianisme, tantôt de gnose et de massalianisme et parfois aussi de christianisme orthodoxe. Et la chose la plus importante c'est qu'il ne restait ni ne pouvait rester invariable dans ses vues religieuses, sociales et politiques, puisqu'elles dépendaient aussi, en premier lieu de la base économique et sociale qui rendait possibles et reproduisait de telles conceptions.

En tant que «hérésie multiforme et à nombreux noms», le bogomilisme portait différentes dénominations en diverses régions de Balkans et de l'Asie Mineure, soit d'après ses chefs et réformateurs, soit d'après certaines caractéristiques de sa doctrine ou de sa pratique religieuses. Ces dénominations nous aident souvent à choisir, parmi tant de données controversables et contradictoires, le chemin droit dans les recherches historiques et de faire des distinctions ou d'établir les analogies, avec une précision approximative, entre le bogomilisme et les autres hérésies dualistes.

L'influence de la gnose, le plus ancien mouvement hérétique à orientation dualiste, sur l'évolution de la doctrine bogomile n'est pas contestable. Ce qui est contestable, c'est seulement le degré de l'influence gnostique, le caractère de l'héritage gnostique et les voies de son infiltration dans la théorie et pratique religieuses des bogomiles.¹ Laissant de côté les opinions extrêmes qui soit rejettent complètement l'influence de la gnose soit expliquent l'apparition du bogomilisme par la gnose seule, nous nous contenterons d'indiquer certaines composantes importantes de l'héritage gnostique dans la doctrine bogomile.² Car le bogomilisme n'est un phénomène ni isolé ni autochtone dans les Balkans et l'Asie Mineure, mais plutôt un mouvement qui avait sa préhistoire et une assez longue période de développement et de consolidation. En outre, le bogomilisme, comme toute création syncrétiste, est le résultat de pénétration et d'amalgamation de divers héritages, culturels et culturels et la séparation et distinction de cet héritage, moitié direct et moitié indirect, sont profondément impliquées dans certaines questions importantes de l'histoire médiévale des Slaves du Sud et, par conséquent, nos réponses à ces questions sont plutôt fonction de la prise de parti en principe que des sources historiques sûres et authentiques.

La gnose a pu exercer une influence sur le bogomilisme directement par ses rejetons, au Moyen âge extrêmement réduits, à orientation gnostique ou semi-gnostique, tels que les borboriens, cathares, montanistes, novatiens, archontiques, angélites, drougites ou sacodrougites, ou indirectement par le paulicianisme, massalianisme et la littérature apocryphe aux interpolations gnostiques, dont l'influence sur l'évolution de la doctrine bogomile était la plus importante et la plus manifeste.³

¹ D. Angelov, *Bogomilstvo v Blgarija*, Sofia 1969, 120—121, 186; D. Obojensky, *The Bogomils. A Study in Balkan-Neomanichaeism*, Cambridge 1948, 52, 139, note 1, 209, note 5; S. Runciman, *The Medieval Manichee, A Study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge 1960, 5—25; H. Ch. Puech — A. Vaillant, *Le traité contre les bogomiles de Cosmas le prêtre*, Paris 1945, 157, 161, 172, 200, 230, 232 et passim.

² C. Schmidt, *Histoire et doctrine de la sete Cathares ou Albigeois*, Paris 1849, II, 265, considère le bogomilisme comme un rejeton du dualisme cathare (gnostique) seulement. N. Filipov, *Prozihod i suščnost na bogomilstvoto*, Bug. ist. bibl. II, 3, 33, 35 prend la gnose comme base pour la formation du bogomilisme. Cette même opinion est soutenue également par P. Karolev, *Za bogomilstvoto*, Periodičesko spisanije, année I, 1870, vol. III, 55—83; J. V. G. Engelhardt, *Die Bogomilen*, Kirchengeschichtliche Adhandlungen, Erlangen, 1832, 151—206 considère le bogomilisme comme un mélange d'euchétisme et de gnosticisme syrien. On trouve une opinion analogue aussi chez J. Döllinger, *Beiträge I*, München 1890, 34 et chez Jakobi, *Ueber die Euchiten*, Zeit. f. Kirch. 9, 1888, 513—514. A. J. Matter, *Histoire critique du gnosticisme III*, Paris 1828, 294 prend la gnose et le manichéisme comme source de l'idéologie religieuse bogomile.

³ S. Runciman, *The Medieval Manichee*, 21—22.

L'influence de la gnose sur le bogomilisme n'est attestée qu'indirectement dans les documents conservés, ce qui prive la recherche historique de matériaux importants et, par là, aussi de base pour une pénétration véritable dans l'essence des rapports entre ces deux mouvements hérétiques. Un grand nombre de sectes gnostiques sont mentionnées en nombreuses sources byzantines datant de diverses époques. Si nous rassemblions toutes ces données, il deviendrait possible de reconstruire, à un certain degré, l'histoire du mouvement gnostique au Moyen âge de combler, de cette façon, du moins en partie, la lacune concernant le rapport entre le gnosticisme et le bogomilisme, qui s'est produite par la destruction de la littérature hérétique.

La secte gnostique la plus authentique, celle des ophites, est mentionnée dans les sources du VIe siècle⁴ et la secte des montanistes même au XIIIe siècle.⁵ Très longtemps se sont maintenus aussi les cathares, les seuls qu'on identifie dans les sources conservées, directement aux bogomiles. Sous le nom de novatiens, les cathares avaient leurs points d'appui en Albanie jusqu'à la fin du Xe siècle.⁶ Peut-être la lutte du duc serbe Vladimir contre les bogomiles, mentionnée dans sa Vie, se rapporte-t-elle précisément aux novatiens ou cathares albanais qui étaient, pour les orthodoxes, identiques aux bogomiles.⁷ Dans les sources serbes sont mentionnés également les hérétiques nommés »vlastelinci«, mais il n'est pas suffisamment clair s'il s'agit ici des nobles en tant que classe féodale ou bien des hérétiques — vlastelinci (vlastelin en serbe = seigneur féodal).⁸ Dans le *Nomocanon de Saint Sava*, et plus tard aussi dans la traduction serbe du *Syntagme* de Mathias Blastarès, traduit sur l'ordre de l'empereur Dušan, la secte des angélites que la tradition ultérieure slave et byzantine rapporte indirectement aux bogo-

⁴ Dans la section De haereticis et Manichaeis I, 5,5.

⁵ Au Ve siècle les montanistes étaient identifiés aux manichéens, cf. J. Damascène, PG. 95, col. 373—376. Nous trouvons des décisions contre les montanistes dans le Code de Justinien et la décision du Concile de Troullos. Une source byzantine accuse l'évêque de Sirmie Photius de propager le montanisme dans les Balkans. Nous trouvons des décisions contre les montanistes aussi dans le *Nomocanon*, spécialement préparé pour les Bulgares en 861. Cf. V. V. Benešić, *Drevne-Slavjanskaja Kormčija XIV titulov bez tolkovanija* I, Sanktpeterburg 1906—1907, 712. Les idées montanistes ont été élaborées également dans un traité religieux-politique de Xe siècle. Cf. J. Ivanov, *Bogomilske knigi i legendi*, Sofia 1970, 268.

⁶ Les cathares sont identifiés aux novatiens par Timothée le Prêtre, cf. PG. 86, col. 37, T. Balsamon, cf. PG. 137, col. 811. Cf. aussi Rhalles — Potles, *Synt.* II, 532. Sur les cathares-novatiens en Albanie cf. H. Grégoire, *Byzantion* II, 1925, 448—453.

⁷ J. Trifunov, *Besedata na Kozma Prezviter i nejnita avtor*, Spis. BAN, 58, 1939, 47 sq.

⁸ J. Damascène polémise avec les archontiques que l'on nomme vlastelinci dans les sources slaves, cf. PG. 94, col. 701. Étienne le Premier Couronné mentionne les hérétiques — nobles en Serbie dans la Vie d'Étienne Nemanja, mais la relation du roi-auteur n'est pas précise pour qu'on puisse tirer certaines conclusions concrètes.

miles, occupe une place importante.⁹ Et à la fin, les borborigiens et les marcionistes représentent une question à part. L'identification des babouins aux marcionistes dans les gloses marginales des nomocanons manuscrits serbes est le résultat d'un malentendu,¹⁰ et le rapport entre les gnostiques borborigiens et le bogomilisme est encore une question contestable. Les sources conservées parlent uniquement de leur contact avec les manichéens ou pauliciens en Arménie, mais non également dans les Balkans ou l'Asie Mineure.¹¹

Si l'influence directe de la gnose est discutable, les données de sources que nous sommes en état de citer, montrent tout de même d'une façon certaine que la gnose avait influé, par voie indirecte, sur la pratique culturelle et les spéculations religieuses des bogomiles. H. Ch. Puech conclut justement que l'anthropologie bogomile prend comme point de départ l'anthropologie gnostique par sa conception de la nature dualiste de l'homme, composée du corps comme substratum matériel et de l'âme comme émanation de la pure divinité spirituelle qui représente le véritable être de l'homme, incarcéré dans les corps.¹² Tout ce qui est corporel, professent les bogomiles, est l'incarnation du mal de par sa nature même et opposé à l'âme comme spiritualité pure. Nul doute que mythe bogomile sur la création d'Adam et sa vivification par l'étincelle lumineuse a été, directement ou indirectement, emprunté aux gnostiques.¹³ Nous le trouvons d'abord chez Saturnilus d'Antioche et ensuite dans la doctrine des ophites, sétaniens et naaséniens.¹⁴ Une variante de ce mythe, comme l'a démontré F. Cumont, a été empruntée aux gnostiques aussi par les manichéens.¹⁵

⁹ Ils sont mentionnés d'abord dans le Panarion d'Épiphane et ensuite par Jean Damascène qui prétend qu'il n'y en avait plus en son temps. Cf. PG. 94, 714. Saint Sava les introduit dans le Nomocanon qu'il avait préparé pour les besoins de l'église serbe en 1219 et ensuite aussi Mathias Blastarès, les plaçant derrière les massaliens et les bogomiles. Cf. PG 144, col. 1045—1048. Sur la traduction serbe cf. *Sintagmat Matije Vlastara*, ed. S. Novaković, Beograd 1907, 72. Cf. Inter. Joannis, 307. V. Jagić, *Ilovačka krmčija*, Starine VI, 1874, 60 sq.

¹⁰ Nous avons la confusion des marcionistes avec les marcionistes dans Eversio, PG. 131,40. Cf. D. Obolensky, *The Bogomils*, 48, note 1. Et ensuite dans le Nomocanon de Saint Sava, tandis que dans la traduction plus ancienne slave du Nomocanon il est resté correctement marcionistes au lieu de marcionistes. Cf. V. Benešević, *Drevne-Slavjanskaja Kormčija*, 733.

¹¹ Epiphane de Chypre, PG. 41, col. 336 et Irénée, PG. 67, col. 691 considèrent les borborigiens une secte gnostique. Dans le Code de Justinien, dans la section De haereticis et Manichaeis I, 5, 8 ils sont considérés comme un rejeton du manichéisme. Il en est également dans les sources arméniennes, bien que K. Ter-Mkrttchian. *Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien*, Leipzig 1893, 39—42 permette la possibilité que ce sont des massaliens, mais seulement sous le nom de borborigiens. Cf. D. Obolensky, *The Bogomils*, 52 et S. Runciman, *Medieval Manichee*, 29—30.

¹² D. Angelov, *Bogomilstvo*, 186.

¹³ H. Ch. Puech — A. Vaillant, *Le traité*, 337; F. Rački, *Bogomili i patreni* Beograd 1931, 503. Eut. Zig. Pan. dog. PG. 130, col. 1297.

¹⁴ Irin. Ad. haer. I, 30,6.

¹⁵ F. Cumont, *Recherches sur le manichéisme*, I, Bruxelles 1908,47.

Avec l'anthropologie gnostique, le bogomilisme avait adopté également la sotériologie gnostique. Dans les spéculations religieuses des bogomiles, la libération de l'âme des chaînes de la matière et le rétablissement en soi de la forme de divinité représentent le but de la vie. La «divinisation» ou la récupération de la nature divine devient l'idéal moral. Rejetant la doctrine de l'église sur le péché originel comme obstacle au rétablissement de la nature spirituelle, ils ont ignoré également les rituels ecclésiastiques, en n'adoptant que la stricte ascèse et la prière. Par sa purification de la matière c. à d. du mal, l'homme s'approchait de Dieu, en s'acquérant le don spécial de le voir aussi avec ses yeux corporels.¹⁶ Dans cet état l'homme éprouvait aussi l'illumination par la lumière divine qui, dans leurs spéculations religieuses, était identifiée à la lumière de connaissance. De cette façon chez les bogomiles, comme c'était antérieurement le cas des gnostiques, la sotériologie était pénétrée de théorie de la connaissance.

Sur la fonction eschatologique de la gnose chez les bogomiles parlait déjà Cosmas le Prêtre.¹⁷ Son exposé est complété par Eutimius de Périblèpte en nous informant que les bogomiles de l'Asie Mineure enseignaient qu'ils étaient à même de connaître les secrets de la divinité.¹⁸ La perception visionnaire et apocalyptique du monde préexistant et futur est déduite par Eutimius Zigabènes de la croyance bogomile que le Saint-Esprit s'installait dans les «pures» qui devenaient de cette façon theotokoi.¹⁹ Ces formes de la gnose bogomile, quoique fragmentairement, sont mentionnées par Thalloszy et dans les décisions du concile de Tirnova, comme l'a noté le patriarche Calliste dans la *Vie de Théodose de Tirnova*.²⁰

D'origine gnostique sont aussi certaines variantes de la doctrine bogomile sur la Trinité. De la malédiction de Cosmas «de ceux qui ne croient pas en sainte et invisible Trinité» on peut conclure uniquement que la doctrine bogomile sur la Trinité différait de ce qui a été décidé au Premier concile oecuménique à Nicée.²¹ Les sources plus récentes sont très inégalisées à ce sujet. D'un côté, nous trouvons les restes de la doctrine de Marcion sur la tétrade, Dieu, diable, logos et esprit qui, par l'apostasie du diable, avait passé en triade, et de l'autre, la formule que mentionnent Eutimius Zigabènes et Siméon de Salonique sur «un Dieu dans la Trinité».²² Dieu est, chez les bogomiles, une person-

¹⁶ Eut. Zig. Pan. dog. PG. 130, col. 1320.

¹⁷ Kosma Presviter, 3,10—11; 21, 20, ed. Popruženko.

¹⁸ G. Ficker, *Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters*, Leipzig 1908, 37, 15.

¹⁹ Eut. Zig. Pan. dog. PG. 130, col. 1317; Const Harmen. De opin. haer. PG. 151, col. 28.

²⁰ L. Thalloszy, *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, WISS. Mitt. III, 1895, 367—368; Eversio, PG 131, 44; Žitie i ž:zn prepodobnago oca našego Teodosija, Sbor. za nar. umot. nauk. i knižni XX, 1904, 20.

²¹ Kosma Presviter, 62, 24; G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, 4—5.

²² Sym. Thesal. Dial. c. haer. PG. 155, col. 68. Eut. Zig. Pan. dog. 130, col. 1320 i 1292.

ne à trois noms, Dieu fils et Dieu Saint-Esprit n'apparaissant, chez les gnostiques, que comme émanations périodiques de la divinité. Eutimius Zigabènes déduit cette idée de la Trinité de la doctrine de Sabelius.²³ Certains rejetons bogomiles ont adopté la doctrine de l'arianisme sur la Trinité qui part de la subordination du Fils envers le Père et de l'Esprit envers le Fils.²⁴ La *Vie de Nemanja* par Étienne le Premier Couronné montre que la même doctrine sur la Trinité était soutenue aussi par les hérétiques en Serbie.²⁵ Cependant la doctrine la plus proche de celle des gnostiques est notée chez Eutimius Zigabènes et le patriarche Germain II qui part de Dieu Père, du Satan, du Fils aîné et de Jésus, de l'ange ou du Fils cadet.²⁶ Cette doctrine a été empruntée à la gnose par les euchètes de Thrace et les bogomiles, d'un côté, et par les diverses sectes dualistes à l'Occident, de l'autre.²⁷ Cette confusion de la Trinité, ce sabelliasme, est venu, à juger d'après tout, sous l'influence des ariens qui devient de nouveau, à partir du XIIe siècle, un objet d'intérêt du Synode du Patriarcat de Constantinople.

Laissant de côté nombreuses autres ressemblances et analogies entre les gnostiques et les bogomiles, nous nous arrêterons encore sur un seul traité religieux-politique bogomile sur trois empires terrestres, grec, slave et alaman qui coïncident avec les révélations des personnes à trois noms de la triade divine. Le premier empire dans ce traité est l'empire grec, et avec lui c'est la révélation du Dieu Père; le second empire est l'empire slave et avec lui la période de révélation du Saint-Esprit et le troisième empire est l'empire alaman et avec lui la révélation du Dieu Fils.²⁸

Nous trouvons l'élaboration la plus ancienne d'une telle conception chez Montanus, dans sa doctrine sur les périodes successives de l'histoire humaine en rapport avec la révélation divine. Montanus a essayé d'insérer les processus du mouvement historique dans sa dogmatique, de sorte qu'à chaque personne de la triade divine qui se manifeste en émanations périodiques, corresponde un empire terrestre. Cette doctrine a été empruntée aux montanistes de l'Asie Mineure par les bogomiles en Macédoine, à l'époque de l'empereur Samuel, pour insérer le mouvement de libération des Slaves macédoniens et la création de l'Etat slave en Macédoine dans l'eschatologie politique hérétique.²⁹

²³ Eut. Zig. Pan. dog. PG. 130, 1293.

²⁴ Ibidem, PG. 130, col. 1320. H. Grégoire, *Byzantion II*, 1925, 448—453 trouve cette doctrine aussi chez quelques novatiens en Albanie.

²⁵ La biographie a été publiée par P. J. Šafarik dans *Pamatky drevniho jijoslovanskeho pismenosti*, v Praze 1871.

²⁶ Eut. Zig. Pan. dog. PG. 130, col. 1293; l'Épître du patriarche Germain a été publiée par G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, 117.

²⁷ M. Psell. *De oper. daem*, PG. 122, col. 824. Chez les cathares nous la trouvons la plus authentique chez Monétès.

²⁸ J. Ivanov, *Bogomilski knigi i legendi*, 268; Dj. Sp. Radojčić, *Književna žhivanja i stvaranja kod Srba u srednjem veku i u tursko doba*, Novi Sad 1967, 33—36.

²⁹ R. M. Grujić, *Legenda iz vremena cara Samuila o poreklu naroda*, Glas. Skop. naučnog društva XIII, 1934, 199; D. Dragojlović, *Ulogata na bogomilite vo vostaničketo dviženie na Makedonskite Sloveni za vremeto na car Samoil*, Skopje 1971, 105—107.

II

Le bogomilisme représente un phénomène très complexe qui ne permet pas une compréhension simple et sous un seul aspect du fond historique qui avait conditionné son apparition et les principaux moments dans son évolution. La plus ancienne source concernant le bogomilisme dans les Balkans, la lettre du patriarche de Constantinople Théophilacte, adressée à l'empereur bulgare Pierre, montre clairement que les Byzantins de cette époque étaient parfaitement informés sur »l'hérésie nouvellement apparue« dans l'État bulgare et ses »doctrines malignes« qui représentent »le manichéisme mélangé avec le paulicianisme''.³⁰ Dans les sources plus récentes, *Alexiade* d'Anne Comnène et *Synodikon de l'empereur Boril*, le bogomilisme est considéré comme »mélange du manichéisme et de massaliénisme«. ³¹ Le plus conséquent sous ce rapport est le *Synodikon de l'empereur Boril* qui anathématise le prêtre Bogomil d'avoir »répandu l'hérésie manichéenne dans le pays des Bulgares pendant le règne de Pierre, empereur bulgare«. ³² En rapport avec les bogomiles, les manichéens sont mentionnés ensuite dans la *Vie de Hilarion de Moglen*, dans la traduction serbe de la *Vie de Jean le Nouveau Théologien*, dans certains monuments juridiques de rédaction serbe et dans nombreux rapports des missionnaires et polémistes catholiques sur les hérétiques en Bulgarie et en Bosnie.³³

L'identification des bogomiles aux manichéens implique une certaine dépendance du bogomilisme du manichéisme authentique. Il n'est pas si simple de répondre si les sources susmentionnées peuvent être considérées comme authentiques ou qu'il faut entendre par les manichéens les pauliciens ou les massaliens comme on le pratique souvent dans la science. Toutes les indications parlent qu'il n'y avait pas véritables manichéens dans les Balkans à l'époque de l'apparition du bogomilisme. Pourtant cela ne veut pas dire que les Balkans étaient exempts de l'influence manichéenne qui avait à deux reprises déferlé sur l'Europe.³⁴ La première vague qui avait duré du IIIe au VIe siècle, a embrassé la plus grande partie de l'Europe, depuis les Balkans à l'Est jusqu'à

³⁰ N. Petrovskij, *Pismo patriarka konstantinopolskog Theofilakta carju Bolgarii Petru*, Izvest. otd. russk. jaz. i slov. Imp. ak. nauk. XVIII, 1913, 363.

³¹ A. Com. Alex. XV, 8, II, 351, 3—4; *Sinodik carja Borila*, Blg. str. VIII, 1928, 43, ed. Popruženko.

³² *Sinodik carja Borila*, 43.

³³ Đ. Daničić, *Rukopis Vladislava Gramatika*, Starine I, 1869, 82; A. Veselovski, *Raziskanija v oblasti ruskago duhovnago stiha XXIV*, 193; F. Rački, *Bogomil i patarenii*, 438, 457 et passim. Dans les sources occidentales les patarins et les cathares sont identifiés aux manichéens, particulièrement Monete de Crémone et Johan de Lugio.

³⁴ D. Obolensky, *The Bogomils*, 8.

l'Espagne à l'Ouest. Pour nous, d'une importance particulière est cette vague manichéenne qui, par la Syrie, avait recouvert l'Asie Mineure, avec des centres manichéens très forts en Paphlagonie et en Cappadoce³⁵. Des polémiques vénémentes avec les manichéens dans l'Asie antérieure dans cette période ont été faites par Ephrem d'Odessa, Jean Chrysostome, Basile le Grande, Grégoire de Nysse, Épiphanie de Chypre, Didyme d'Alexandrie, Cyrille de Jérusalem, Anastase d'Alexandrie, Socrate, Eusèbe et autres historiens et polémistes d'église.³⁶ Les efforts de l'église ont été supportés aussi par le pouvoir d'État et, par conséquent, grâce aux mesures sévères, prises par Justin Ier (518—527) et Justinien (527—565), le manichéisme a été en général refoulé de Byzance à l'Est, vers les régions centrales de l'Asie.

Sur la diffusion du manichéisme dans les Balkans dans la période antérieure parlent trois sources seulement. La première est une inscription de Salone, ensuite une donnée sur la lutte d'Ulfila contre les manichéens dans l'État des Goths et, finalement, la mention des manichéens dans une liste d'églises hérétiques chez Nicétas Rémésianus qui se rapporte à la Mésie.³⁷ Pourtant, vu que le bogomilisme apparaît cinq siècles plus tard il est difficile d'établir un rapport entre les manichéens du Ve siècle et les bogomiles de la seconde moitié du Xe siècle.

Refoulé de Byzance, le manichéisme authentique s'est maintenu à l'Orient considérablement plus longtemps, dans certaines régions de l'Asie simultanément avec le grand essor pris par le bogomilisme dans les Balkans et l'Asie Mineure. Ce fait a incité certains chercheurs à essayer de trouver dans les sources conservées les preuves du rapport direct entre ces deux mouvements hérétiques. Y. de la Calmontie était le premier à formuler l'hypothèse que les manichéens, chassés de Byzance, étaient venus en contact direct avec les Slaves dans les régions situées entre le Dniépr et la Mer Caspienne. Se dirigeant vers le Sud, les Slaves apportèrent le manichéisme dans les Balkans.³⁸ L'appartenance des Slaves à la secte manichéenne, Y. de la Calmontie fonde sur certaines sources byzantines qui accusent l'empereur Anastase (491—518) d'avoir favorisé les manichéens en Byzance, car il était né de „la mère manichéenne et Slave”.³⁹ Comme religion de larges masses,

³⁵ E. de Stoop, *Essai sur la diffusion de manicheisme dans l'Empire romain*, Gand 1909, 63—69.

³⁶ *Ibidem*, 60—69; Cf. Pg. 33, col. 1686; 38, col. 35—37; 39, col. 989; 40 col. 901—942; 42, col. 29; 45, col. 405; 109, col. 285, 873.

³⁷ F. Cumont, *Recherches*, 175—177. Za Ulfilu cf. F. Kaufmann, *Aus der Schule des Wulfila*, Strasbourg 1899, 74; Nic. Rem. Expl. sym. PL, 52, 871.

³⁸ Y. de la Calmontie, *Le bogomilisme*, Rev. des Relig. II, 1890, 411—425.

³⁹ *Ibidem*, 418, 420—421. Sur les accusations du patriarche de Constantinople Macédonius contre Anastase comme manichéen cf. Theoph. 149, 154 et 161, ed. de Boor. Pourtant, il n'était que monophysite. Cf. G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1969, 84—85. Du manichéisme authentique partent aussi W. Jackson, *Researches in Manichaeism*, New York 1932, 19; V. N. Sharenkoff, *A study of Manichaeism in Bulgaria*, New York 1920; F. Dölger, *Lexikon für Theologie und Kirche* II, 420.

le manichéisme s'est maintenu parmi les Slaves même après leur conversion au christianisme, jusqu'au Xe siècle, lorsque le prêtre Bogomil, ayant effectué une fusion du manichéisme avec le paulicianisme, posa les fondements au nouveau mouvement hérétique.

Pourtant, tandis que l'hypothèse d'Y. de la Calmontie est confuse et pleine de formulations contradictoires et indémontrables le savant russe V. G. Vasilevski, partant des prémisses analogues, a exposé une opinion beaucoup plus acceptable et convaincante. Il rejette les hypothèses sur le manichéisme comme étant la religion slave. Le manichéisme se répand parmi les Slaves seulement après leur migration dans les Balkans. Le mérite pour la propagation du manichéisme parmi les Slaves du Sud. V. G. Vasilevski attribue aux Pétchénegues qui habitaient, au commencement du IXe siècle, les régions de la Russie du Sud et du Bas Danube. Comme preuve pour la propagation du manichéisme parmi les Slaves, V. G. Vasilevski prend la lettre de l'évêque de Néo-Césarée Stylianus, adressée au pape Étienne V et *Hexaméron* de Jean l'Exarque.⁴⁰

L'opinion de V. G. Vasilevski a été adoptée par I. Dujčev tandis que D. Angelov la rejette entièrement. Selon I. Dujčev, le manichéisme a été la religion d'Etat dans l'empire d'Ouïgours jusqu'au milieu du IXe siècle. Lorsque, en 840, a commencé la proscription des manichéens de l'empire d'Ouïgours, de nombreux manichéens trouvèrent asile en Bulgarie à cause des relations étroites entre les cultures protobulgare et ouïgoure.⁴¹

Bien que cette opinion soit fondée sur des raisons plausibles, il est, tout de même, difficile de démontrer la dépendance directe du bogomilisme du manichéisme authentique. L'entier héritage manichéen dans le bogomilisme est venu par voie indirecte, par les rejets du néo-manichéisme sans lesquels il est impossible de comprendre l'origine et la genèse de l'hérésie bogomile. Nous devons, donc, partir de l'Asie Mineure et de l'Arménie où les nombreuses sources parlent non seulement de l'expansion du manichéisme, mais aussi de la transformation du manichéisme en rejets néo-manichéens, ce qui a été particulièrement mis en relief chez certains historiens arméniens médiévaux.

Quoique ce processus eût lieu à peu près simultanément dans l'Asie Mineure et en Arménie, il n'a pas mené aux résultats identiques. En Arménie, le néo-manichéisme s'était manifesté principalement par l'apparition du paulicianisme, tandis que dans l'Asie Mineure c'est l'orientation bogomile qui a prévalu. Pourtant, dans l'un et l'autre cas, l'expansion du manichéisme authentique avait précédé l'apparition du néo-manichéisme. Le polémiste arménien Eznicou de Kholb écrit que

⁴⁰ Cité d'après J. Ivanov, *Bogomilski knigi*, 19.

⁴¹ J. Dujčev, I *Bogomili*, 628; D. Angelov, *Bogomilstvo*, 132—135, Ct. M Loos, *Le prétendu témoignage d'un traité de Jean Exarque intitulé Sestodnevni et relatif aux Bogomiles*, *Byzantinoslavica* XIII, 1, 1952, 59—88.

le manichéisme avait pénétré en Arménie vers le milieu du Ve siècle.⁴² Vers la fin du VIe siècle, en Arménie arrivent les missionnaires de Syrie de l'hérésie nestorienne, apportant avec eux les apocryphes manichéens, ce qui parle déjà du commencement de la pénétration du manichéisme d'autres mouvements anti-ecclésiastiques analogues.⁴³ L'historien syrien Barhebraus nous informe ensuite que pendant le règne de Justin II (685—695) étaient venus en Arménie les borboriens, surnommés manichéens, où ils ont commencé à fonder leurs monastères.⁴⁴ Le reste des sources sont assez inégalisées. Grégoire Narek identifie régulièrement les manichéens en Arménie aux pauliciens, tandis que Paul de Taron fait la distinction entre les manichéens originaux et les tondoraques (pauliciens).⁴⁵ Uniquement dans l'oeuvre de Grégoire le Magistre il n'y a pas de distinctions de ce genre.⁴⁶

L'inégalité terminologique dans les sources s'est reflétée aussi dans les résultats scientifiques. Cependant, l'opinion a, tout de même, prévalu que par les manichéens en Arménie on entend seulement les pauliciens qui y représentent la formation la plus ancienne, mais en même temps aussi la plus importante, du néo-manichéisme. La tentative de F. C. Conybeare d'identifier les «enfants du soleil» d'*Arevordiqua* aux manichéens authentiques a rencontré une opposition énergique dans la science et peut être considérée en général comme rejetée.⁴⁷

Nous devons, donc, dans le cadre du mouvement manichéen à partir du VIe siècle en avant et, dans certaines régions, même avant cela, isoler toute une série de tendances et d'embranchements qui diffèrent les uns des autres par leurs efforts, la doctrine dogmatique le degré de similitude avec le manichéisme authentique et la véhémence de l'inimitié envers l'église orthodoxe. Il est évident que le manichéisme du IXe siècle dans les Balkans avait pu appartenir uniquement à cette tendance que D. Obolensky nomme «néo-manichéenne». Tous les faits témoignent qu'elle est allée par l'Asie Mineure, dont l'importance dans la vie religieuse du Moyen âge, particulièrement en ce qui concerne la propagation du néo-manichéisme, est loin d'être examinée autant qu'elle le mérite. Car depuis les premiers siècles du christianisme, l'Asie Mineure devient centre et berceau de nombreux mouvements hérétiques. Certains de ces mouvements, tels que: manichéens, gnostiques, massaliens, encratites, cathares et montanistes, à l'orientation dualiste plus ou moins stricte, se sont maintenus à peu près jusqu'à la fin du Moyen âge. Nous pouvons suivre, dans les régions de l'Asie Mineure, tous ces

⁴² V. Langlois, *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, Paris 1869, II, 375—376; H. Ch. Puech — A. Vaillant, *Le traité*, 306.

⁴³ H. Ch. Puech — A. Vaillant, *Le traité*, 306, bel. 3.

⁴⁴ D. Obolensky, *The Bogomils*, 27; H. Ch. Puech — A. Vaillant, *Le traité*, 306.

⁴⁵ K. Ter-Mkrtschian, *Die Paulikianer*, 86; F. C. Conybeare, *The Key of Truth*, 176.

⁴⁶ F. C. Conybeare, *The Key of Truth*, 141, 149, 151.

⁴⁷ H. Ch. Puech — A. Vaillant, *Le traité*, 306—307; K. Ter-Mkrtschian, *Die Paulikianer*, 101—103; F. C. Conybeare, *The Key of Truth*, c. XXX.

processus qui ont mené aux formations syncrétistes les plus variées, avec un substratum plus ou moins grand du manichéisme. Ceci peut être établi également par la voie purement théologico-systématique, dont les écrits de certains auteurs médiévaux rendent un témoignage historique sans équivoque. Socrate Scoliaſte et Isidore Pelusiotès⁴⁸ parlent du rapprochement entre le manichéisme et le montanisme, et Cosmas Navigateur des Indes et Jean Chrysostome du rapprochement entre le manichéisme et le marcionisme.⁴⁹ Le patriarche Nicéphore voit dans le manichéisme une nouvelle forme de l'hérésie arienne, tandis que Jean Damascène et Georges le Moine rattachent les controverses iconoclastiques directement à la résurrection du manichéisme dans l'Empire Byzantin.⁵⁰ Le patriarche Germain sous-entend aussi, selon toute probabilité, les manichéens, parlant des «hérétiques anciens» dont les erreurs sont contestées par la représentation du Christ sur les icône.⁵¹

Par conséquent, nous avons la possibilité de déterminer, relativement d'une façon précise, le temps où a commencé le processus du syncrétisme du manichéisme authentique avec les mouvements hérétiques analogues et de suivre de façon détaillée ces processus qui s'étaient manifestés par de nombreuses formations syncrétistes, à nombreuses tendances dualistes et à nombreux rejets.

Nous pouvons suivre l'histoire de l'évolution du mouvement néo-manichéen dans l'Asie Mineure et l'essence de sa doctrine, à partir du IVe siècle, depuis le concile à Gangre en Paphlagonie. La condamnation d'Eustatius, disciple d'Arius, d'abord ami et ensuite adversaire de Basile le Grand, représente cette phase la plus ancienne du syncrétisme manichéen.⁵² Un phénomène plus récent, mais typiquement manichéen est *Heptologos* d'Agapius, datant probablement du Ve siècle, dont le résumé a été conservé chez Photius.⁵³ La doctrine d'Agapius sur le rejet de l'Ancien Testament et de la Loi mosaïque, la défense de consommer la viande et le vin ainsi que la prohibition du mariage, montre déjà comment différentes sectes dualistes s'interpénétraient et sentrecroisaient dans l'Asie Mineure, en créant des formations syncrétistes toujours nouvelles, telles que le paulicianisme, néo-massalianisme et phundagicgitisme qui représente le rejeton plus ancien du bogomilisme en Asie Mineure.⁵⁴

⁴⁸ Cf. PG. 78, col. 245; PG. 67, col. 812.

⁴⁹ Cf. PG. 88, 281.

⁵⁰ J. Dam. De imag. or. I, PG. 94, 1245; G. Monah, PG. 109, col. 873.

⁵¹ Germ. De haer. PG. 98, col. 173; Cf. G. Ostrogorski, *Pitanje ikona i hristoloska dogmatika, O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca*, Beograd 1970, 156.

⁵² D. Obolensky, *The Bogomils*, 22—23; E. de Stoop, *Essai*, 64.

⁵³ Phot. Bibl. Cod. 179, PG. 103, 521—5; Cf. D. Obolensky, *The Bogomils*, 25—26.

⁵⁴ Max. Conf. Quaest. theol. PG. 91, col. 28; Theod. Rait. De incar. PG. 91, col. 1485, 1490; Anast. Sinait. PG. 89, 102, 106, 120, 192.

Le processus de l'évolution du manichéisme authentique, par les formations néo-manichéennes, jusqu'au bogomilisme, peut être reconstruit en détail de quelques sources conservées. La formule plus longue d'anathématisation, ensuite les écrite de Pierre Sicule, de Photius, du patriarche Nicéphore et Méthode de Constantinople, dans leurs mentions des pauliciens soulignent particulièrement que le pauliciniisme, quoiqu'une formation hérétique nouvelle, est le rejeton direct du manichéisme.⁵⁵ De ces sources on voit clairement comment le manichéisme authentique n'était pour »le manichéisme des disciples de Paul et de Jean« qu'une source d'idées, une base idéologique, à laquelle il puisait.

Si nous admettons que les données sur »les manichéens anciens« dans les écrits de Pierre Sicule, de Georges le Moine, du patriarche Photius, de Stilianus et de Jean l'Exarque se rapportent aux manichéens authentiques, il est difficile de croire qu'ils avaient joué ou qu'ils avaient pu jouer un rôle plus important dans la formation du mouvement bogomile dans les Balkans et l'Asie Mineure.⁵⁶ L'influence du manichéisme sur l'origine et l'évolution ultérieure du bogomilisme était assez importante, mais indirecte, par le paulicianisme et le massalianisme qui représentent des formations syncrétiques typiquement néo-manichéennes.

Si nous rassemblons les éléments de la doctrine manichéenne, disséminés dans les sources médiévales, nous pouvons reconstruire à un certain degré, souvent assez haut, l'entier héritage manichéen dans les spéculations religieuses des bogomiles et combler de cette façon la lacune qui apparaît dans les sources, en définitions brèves mais précises des décisions synodales, dans les fragments conservés des écrits des historiens et polémistes byzantins, etc. Ainsi, nous sommes en état de reconstruire l'ensemble entièrement satisfaisant de l'héritage manichéen et, d'une certaine manière, aussi le cours et la direction de l'influence manichéenne en divers rejetons du bogomilisme.

Sans nous engager dans des discussions circonstanciées au sujet d'analogies ou de différences dans les doctrines respectives de ces deux mouvements hérétiques dualistes, nous pouvons conclure que ce qui a resté conservé dans le bogomilisme de typiquement manichéen, c'est une forme de manichéisme simplifié et, dans certains détails, même transformé, privé de toutes ces extravagances qui avait suscité le refus ou était en conflit violent avec l'orientation dualiste du bogomilisme, assez plus modérée. Le bogomilisme n'avait pas adopté le mythe manichéen sur l'homme primordial, sur la chute dans l'obscurité, sur la substance lumineuse mélangée avec la matière, sur les personnages du panthéon manichéen, sur le culte de l'apôtre de la lumière, etc.⁵⁷ Le

⁵⁵ PG. I, col. 1465—1472; P. Sicul. Hist. man. PG. 104, col. 1239—1304; Meth. De iis qui abneg. PG. 100, 1321—1324; Alfaric, Op. laud. I, 68—69, 119; Phot. PG. 102, col. 15—264.

⁵⁶ P. Sic. Hist. manich. PG. 104, 1273, 1276; Phot. C. man. PG. 102, col. 45; Georg. Mon. Cron. II, 718, 11—17.

⁵⁷ H. Ch. Puech — A. Vaillant, *Le traité*, 314—316; A. Schmaus, *Der Neumanichäismus auf dem Balkan*, Saeculum II, 2, 1951, 276—277, 279.

rejet de ces doctrines typiquement manichéennes a eu lieu dans le cours même du processus du syncrétisme du manichéisme avec les autres mouvements hérétiques dualistes, paulicianisme et massalianisme, qui ont exercé une influence plus directe et plus durable sur la formation et la genèse de la doctrine bogomile.

III

Au centre de la polémique dans la science historique se trouve la question du rapport entre le bogomilisme et le paulicianisme, deux mouvements hérétiques, dont les rapports mutuels sont documentés de façon plus détaillée dans les matériaux de source que nous avons à notre disposition. Le paulicianisme se répand dans les Balkans presque deux siècles entiers avant la première apparition du bogomilisme. Le mérite en doit être attribué à l'empereur Constantin Copronyme qui a, à deux reprises, d'abord en 745 et ensuite en 757, colonisé en Thrace les monophysites de Syrie et les Arméniens de Theodosiopolis et de Méliène.⁵⁸ Un peu plus tard, en 778, Léon IV colonise en Thrace les jacobites syriens,⁵⁹ Deux cent ans après, l'empereur Jean Tzimiscès transféra en Thrace, aux environs de Philippopolis, les pauliciens de l'Arménie et du pays des Chalibes, pour la protection de la frontière septentrionale de la partie balkanique de l'Épire.⁶⁰ Presque cent ans avant l'apparition des bogomiles, les pauliciens sont mentionnés dans les Balkans comme „hérétiques pernicieux”.⁶¹ Leur participation active à l'insurrection de Samuel est confirmée, ensuite, par les *Annales de Bar*, et celle aux insurrection de la population slave par Michel Ataliatès et Jean Skylitzès.⁶² A cause de l'incitation à la révolte de la population de la Grèce du Nord, l'empereur Constantin VIII, en commun avec le Synode du Patriarcat de Constantinople, publie, en 1026 une nouvelle contre les pauliciens.⁶³ Dans un *Eucologe* byzantin de l'année 1027 on trouve cinq anathèmes contre les pauliciens sans mention de leur nom.⁶⁴ Dans la première moitié du XIIe siècle les pauliciens sont mentionnés aux environs de Philippopolis.⁶⁵ Le plus grand nombre de données sur les pauliciens thraces nous sont fournies par Anne Commène.⁶⁶ Ils jouaient

⁵⁸ Theoph. Chron. I, 650—651, I, 662; D. Obolensky, *The Bogomils*, 60; S. Runciman, *The Medieval Manichee*, 35; G. Cedrin. Hist. comp. II, 10, 3—8.

⁵⁹ Theoph. Chron. I, 698—699.

⁶⁰ A. Comn. Alex. II, 298, ed Bonn; M. Glyc. Annal. 623; Zonar. Epit. hist. III, 521—522; Cedr. Hist. com. II, 382. Cf. D. Obolensky, *The Bogomils*, 177.

⁶¹ D. Angelov, *Bogomilstvo*, 148.

⁶² M. Atal. Hist. 302, ed Bonn; J. Scyl. Hist. 741, ed Bonn; D. Obolensky, Obolenski, *The Bogomils*, 189—192;

⁶³ F. Dölger, *Regesten der kaiserlichen Urkunden* II, München 1825, br. 823; D. Angelov, *Bogomilstvo*, 363—364.

⁶⁴ J. Gouillard, *Le Synodikon de l'Orthodoxie*, Tr. Mém., 2, 1967, 230.

⁶⁵ D. Obolensky, *The Bogomils*, 232; S. Runciman, *The Medieval Manichee*, 44—45.

⁶⁶ A. Comn. Alex. I, 232, et passim.

un rôle important à l'époque de la création du second empire bulgare, et particulièrement dans la lutte contre les Latins à Constantinople.⁶⁷ Les pauliciens en Thrace sont mentionnés dans les synodikon serbes, dans la traduction slave de la *Vie de Jean le Nouveau Théologien* du *Recueil de Jean Zlokruhović*, en plusieurs textes slaves qui contiennent l'histoire du mouvement paulicien dans les Balkans et dans un petit traité publié par Ilarion Ruvarac.⁶⁸ Dans certaines sources on les nommait popelicains ou publicains. Selon toute probabilité ce sont eux que Nicéas Choniates mentionne sous le nom d'„Arméniens” et le *Synodikon de l'empereur Boril* et la *Vie de Hilarion de Moglen* sous le nom de „manichéens”.⁶⁹

Les pauliciens dans les Balkans avaient leur communauté religieuse à part. Ecclesia Druguntia, que l'on mentionne dans certaines sources orientales, représente peut-être une telle communauté du milieu du XIIIe siècle. Sur l'existence de „l'église macédonienne” des pauliciens nous sommes informés des écrits de Pierre Sicule, de Photius, de Pierre l'Hégoumène, des formules raccourcies des anathèmes et de Georges le Moine. Dans certaines sources elle est ubifiée à Kibosa près de Colonéa, tandis que chez Georges le Moine à Castorie qu Zlatarski identifié à Kastoria actuelle.⁷⁰

Les sources conservées parlent que le paulicianisme a, d'un côté, influé considérablement sur l'évolution de la doctrine bogomile, et de l'autre, qu'il existait, comme mouvement hérétique, parallèlement avec lui. Il paraît que les premiers prédicateurs bogomiles dans les Balkans doivent être cherchés précisément parmi les pauliciens thraces ou, du moins, présumer que les bogomiles étaient avec ceux-ci en contact plus proche ou sous leur influence directe. Ceci est en partie attesté aussi par les sources les plus anciennes sur le bogomilisme. *L'Épître* du patriarche de Constantinople Théophilacte, adressée à l'empereur bulgare Pierre, définit le bogomilisme comme un „mélange du manichéisme et du paulicianisme”. La correspondance complète entre le patriarche Théophilacte et l'empereur bulgare Pierre n'étant pas conservée pour nous, toute recherche historique prétendant à l'intégralité, est privé de

⁶⁷ C. Schmidt, *Histoire* II, 280—281; D. Obolensky, *The Bogomils*, 231; S. Runciman, *The Medieval Manichee*, 121—123; Villehardouin, *La Conquête de Constantinople*, II, 210, ed. Faral.

⁶⁸ V. A. Mošin, *Serbskaja redakcija Sinodika v nedelju pravoslavija*, V. Vrem. XVII, 348; A. Veselovskii, *Raziskanija* XXIV, 193; V. Mošin, *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*, Zagreb 1955, 55; I. Ruvarac, *Nešto o Bosni*, God. N. Čupića II, 252; J. Ivanov, *Proizvod na pavlikijanitje*, Spis. BAN 24, 1922, 20—31. Un manuscrit est conservé aux archives de Bogišić No. 15 et un autre aux Archives JAZU dans le *Recueil apocryphe de Tuman*.

⁶⁹ N. Choniates. Hist. 527; Đ. Daničić, *Rukopis Vladislava Gramatika*, Starine I, 1869, 75; Sinodik carja Borila, 43, ed. Popruženko.

⁷⁰ P. Sicul. Hist. manich. PG. 104, col. 1288—1297; Cf. H. Grégoire, *Les sources de l'histoire des Pauliciens*, 101—105; la donnée de Georges le Moine, cf. Cron. II, 720, ed. de Boor, a servie à V. N. Zlatarski, *Istorija na blgarskata država prjez srednitje vjekov* I, 2, 62—63 pour ubifier l'église macédonienne à Castorie dans Kastoria actuelle.

matériaux les plus précieux et par là aussi de possibilité de pénétrer la véritable essence du bogomilisme primitif dans les Balkans et les rapports entre ces deux mouvements hérétiques. Ce qui nous reste, ce sont seulement les formulations du patriarche de la doctrine bogomile, puisées dans les formules antérieures bien connues d'anathématisation des pauliciens.⁷¹ Car, si nous lisons attentivement *l'Épître* nous verrons que le patriarche avait défini les formulations des anathèmes particuliers, ayant plutôt soin de ne pas porter atteinte aux dogmes d'église existants et ne s'efforçait pas trop d'exposer en détail la doctrine de la nouvelle secte. C'est pourquoi *l'Épître* du patriarche ne peut pas entièrement satisfaire l'intérêt que nous prenons à certaines questions importantes des rapports entre les bogomiles et les pauliciens dans cette phase la plus ancienne. Pourtant, malgré ce défaut, cet écrit mérite beaucoup plus d'attention qu'on ne lui prêtait jusqu'à présent et il continuera de servir, dans une considérable mesure, à la recherche des débuts du bogomilisme.

Pour les théoriciens et polémistes byzantins la bogomilisme dans sa phase la plus ancienne du développement était proche du paulicanisme, plus précisément un formation syncrétiste dans laquelle prédominent les éléments de l'idéologie et de la pratique religieuse des pauliciens. Dans *l'Épître* du patriarche on frappe d'anathème la doctrine paulicien sur l'existence de deux principes, sur le diable — créateur et maître de la matière, sur le rejet des lois mosaïques et des prophètes, sur l'incarnation, la passion et la résurrection fictives de Jésus, sur la Jérusalem céleste dans laquelle Jésus est entré et de laquelle il est sorti, etc.⁷² Certains anathèmes de *l'Épître*, sur le mépris du mariage et des enfants, appartiennent à la doctrine des massaliens que la patriarche, à ce qu'il paraît, à cause de leur antiquité, avait identifiée à la doctrine manichéenne.⁷³

Bien que la plupart de ces anathèmes dans *l'Épître* proviennent des formules d'anathématisation, plus anciennes et bien connues, qui se rapportaient aux pauliciens et aux massaliens, le patriarche ne les adopte pas d'une façon mécanique ni ne les copie sans les comprendre. Si nous comparons son *Épître* avec les sources ultérieures, nous verrons qu'il s'est rendu compte de la véritable essence du bogomilisme en Macédoine et en Bulgarie, car il n'a cité que ces points de la doctrine paulicenne qui sont plus ou moins réitérés aussi dans celle des bogomiles.

L'esprit combatif prononcé des bogomiles dans les premiers siècles, en contraste avec certaines de leurs dogmes fondamentaux, est de toute façon une conséquence de l'influence marquée de l'idéologie paulicenne. Leur propagande parmi les hérétiques, les exhortant à ne pas se soumettre aux autorités, à blâmer les riches, à détester les

⁷¹ J. Gouillard, *Les formules d'abjuration*, Tr. et Mém. 4, 1970, 185—207.

⁷² A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, God. V, 1953, 5.

⁷³ Nous rencontrons l'identification des massaliens aux manichéens dans la plupart des sources. Cf. M. Psell. De oper. daem. PG. 122, 824—825.

empereurs, à réprimander les nobles, en dissuadant les serviteurs de travailler pour l'empereur et pour leurs maîtres, comme nous en informe Cosmas, ensuite les révoltes des Slaves sous Samuel, et plus tard sous Leka, Dobromir et autres chefs auxquels on attribuait l'appartenance au paulicianisme, étaient de toute façon décisives pour les conceptions byzantines sur la proximité de ces deux mouvements hérétiques.⁷⁴

Le dernier rejeton de cette tradition byzantine est Anne Comnène qui, tout en reconnaissant la grande importance du paulicianisme pour la formation de la doctrine bogomile, adopte également une autre tradition relative à la proximité du bogomilisme avec le massalianisme, laquelle devient dominante, à partir du XIIe siècle, dans la littérature historique et polémique byzantine. Il est impossible d'obtenir un aperçu du cours de rapprochement et d'éloignement du bogomilisme de la doctrine paulicienne sans comparaison et rattachement mutuel des sources de caractère différent, provenant des diverses périodes. Eulimius de Périblepte et Eutimius Zigabénès montrent déjà d'importantes divergences par rapport à *Epître* de Théophilacte quant à l'exposition de l'essence et du caractère du bogomilisme. Mais comme ces deux sources se rapportent, l'une et l'autre, au bogomilisme dans l'Asie Mineure et à Constantinople, elles sont restées partielles et incomplètes en ce qui concerne les sources et les modèles de l'idéologie religieuse des bogomiles. Nul doute qu'au début ces deux mouvements hérétiques étaient très proches, à peu près identiques, à cause de nombreux points communs dans leurs doctrines respectives, ce qui peu être établi en comparant leurs doctrines religieuses.⁷⁵ De toute façon, les sources disponibles qui nous sont parvenues, ne suffisent pas pour une reconstruction de l'ensemble de ces rapports, car au sujet de certaines questions, à défaut de matériaux fondés sur les faits, il ne nous reste autre chose que de faire des conjectures. Cependant, nonobstant cela, nous pouvons constater que les deux mouvements hérétiques avaient un point de départ commun, comme l'affirme le patriarche Théophilacte, mais leurs lignes d'évolution ont pris différentes directions, divergeant graduellement de plus en plus l'une de l'autre en fonction des conditions historiques différentes dans lesquelles l'évolution de ces mouvements avait lieu. Le rapprochement ultérieure, suivi de l'amalgamation complète des restes du paulicianisme avec le bogomilisme, quoiqu'importants, n'ont pas influé sur la genèse de la doctrine bogomile.

En comparant le bogomilisme au paulicianisme nous trouvons également de nombreuses différences dans les détails. Le dualisme des pauliciens était plus tranchant que celui des bogomiles. Chez les pauliciens on fait ressortir l'antagonisme entre le dieu de ce monde et le dieu du monde futur, ce qui n'existe pas chez les bogomiles. La

⁷⁴ Cf. D. Obolensky, *The Bogomils*, 189—190, 192.

⁷⁵ G. Ficker, dans le livre *Das Mittelalter*, München 1929, 103; E. Amann, *L'Eglise au pouvoir des laïques VII*, Paris 1943; H. Ch. Puech. *Le traité*, 317 sq.; D. Angelov, *Bogomilstvo*, 69, 51, 94, 142—143 et passim.

doctrine des pauliciens sur l'incarnation prétendait que Jésus était entré dans la Jérusalem céleste et en est sorti, tandis que chez les bogomiles cette fonction a été attribuée à Marie, ange des cieux.⁷⁶ Il y a aussi des différences dans le canon des livres saints. Les pauliciens, par exemple, rejetaient entièrement l'*Ancien Testament*, ce qui n'est pas le cas de bogomiles. Des textes du Nouveau Testament, les pauliciens n'avaient adopté que deux évangiles. Particulièrement populaire parmi eux était l'*Évangile selon saint Luc* à cause de son idée très prononcée de la justice sociale. Outre les *Actes des Apôtres* les pauliciens avaient adopté les épîtres de S. Paul et celles de S. Jean, S. Jacques et S. Jude. Par contre, les bogomiles avaient adopté le Nouveau Testament intégralement.⁷⁷ Il y a, ensuite, des différences aussi dans les conceptions éthiques. Les bogomiles prêchaient une forme d'ascétisme ce qui se reflète dans le rejet total du vin, de la viande, du mariage et de l'effusion du sang. Les pauliciens étaient, sous ce rapport, considérablement plus rationnels.⁷⁸ Il y avait parmi eux de véritables ascètes rigoureux, comme par exemples Serge, mais il y en avait également assez aux conceptions libérales, comme par exemples Baan.⁷⁹ L'ascétisme et l'abstinence n'étaient pas particulièrement en honneur parmi les pauliciens et ils y différaient considérablement des bogomiles. Le mépris du mariage chez les pauliciens n'est attesté que par Pierre Sicule et l'historien arménien Grégoire de Narek.⁸⁰ Par contre, cette doctrine jouait un rôle important dans les spéculations religieuses des bogomiles et était liée à certains de leurs dogmes fondamentaux. Cependant, comme nous ne nous proposons pas d'indiquer toutes les différences entre les bogomiles et les pauliciens, car ceci nous mènerait bien loin, il suffira de faire ressortir seulement quelques différences principales, sans perdre de vue les doctrines qu'ils ont en commun: dualisme, antibiblisme, antinomisme, docétisme, critique de l'église, mépris des sacrements de l'Église, etc. qui soit coïncident entièrement soit différent en nuances négligeables.

IV

Le rapport entre la hérésie massalienne et l'hérésie bogomile représente une des questions les plus intéressantes, mais les moins traitées dans la science. Cependant, on cherchait à résoudre le problème soit en faisant ressortir les égalités essentielles, en concevant le bogomilisme comme un rejeton du massalianisme, soit en insistant sur les différences. De telles prises de position, erronées dans leurs points de départ respectifs, n'étaient pas à même de donner des résultats, ni dé-

⁷⁶ H. Ch. Puech — A. Vaillant, *Le traité*, 319.

⁷⁷ *Ibidem*, 319—320.

⁷⁸ PG. I, 1469.

⁷⁹ P. Sicul. Hist. manich. PG. 104, col. 1288 A i 1300 D.

⁸⁰ K. Ter-Mkrtschian, *Die Paulikianer*, 132; P. Sicul. Hist. manich. PG. 104, col. 1308 B.

taillés ni historiques généraux.⁸¹ Le manque d'une méthode approfondie dans les recherches antérieures, qui tint suffisamment compte de tous les courants spirituels, rapprochants ou éloignant le bogomilisme du massalianisme authentique, se reflète finalement aussi dans les résultats scientifiques stériles.

Le massalianisme avait, avant l'apparition du bogomilisme, son histoire plusieurs fois séculaire, fort variable dans son évolution et singulièrement hétérogène dans son contenu d'idées. Ayant pris sa source en Mésopotamie, le massalianisme s'était, au cours du IVe siècle, largement répandu dans la Syrie, l'Asie Mineure et en Arménie.⁸² Du VIe au VIIIe siècle, il est particulièrement actif en Arménie, pour redevenir, à partir de l'époque de Léon III (717—741) l'objet d'intérêt des polémistes et historiens byzantins.⁸³ Au temps de sa revivification en Byzance, les plus âpres polémiques contre cette hérésie venaient de la part de Jean Damascène, dont le traité *Contre les massaliens* fut de bonne heure traduit en vieux-slave, ensuite de Théodore Studite, Georges le Moine et Photius. L'existence du massalianisme original au IXe siècle est attestée par Photius, si l'interprétation que J. K. L. Gieseler a donné à un passage discuté dans la *Bibliothèque* de Photius est correcte.⁸⁴

Les historiens et polémistes byzantins, inclusivement Photius, parlant de l'hérésie massalienne, la placent régulièrement en Syrie, Arménie ou dans l'Asie Mineure. Son expansion dans les Balkans, à l'exception de quelques cas particuliers, ne commence qu'à partir du milieu du VIIIe siècle, lorsque Constantin Copronyme avait transféré en Thrace et en Macédoine, en 745, les hérétiques „Syriens” que D. Obolensky considère massaliens.⁸⁵ La plausibilité de cette opinion est confirmée par les sources byzantines et slaves d'origine plus récente. G. Kedrin mentionne qu'en 1060, dans la partie occidentale de l'Empire — en Thrace — il y avait beaucoup de massaliens que l'on nomme aussi des bogomiles et Démétrius de Cyzique écrit un traité contre „les massaliens ou les bogomiles” dans son diocèse qui était situé immédiatement à proximité de Constantinople.⁸⁶ De cette même époque est également l'*Épître* d'Eutimius de Périblepte, qui identifie les phundayaïtes de l'Asie Mineure aux massaliens. Une version de son *Épître* parle explicitement de „l'hérésie massalienne ou bogomile à beaucoup de noms”.⁸⁷

⁸¹ Cf. J. Ch. Wolf, *Historia Bogomilorum*, Wittenberg 1712; J. C. L. Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte* II, Bonn, 1848, 679; Schnitzer, *Die Euchiten im XI-ten Jahrhundert*, Stud. f. Geistlichkeit Württembergs XI, 1, 1839, 183. Ce rapport est rejeté par G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, 236—242.

⁸² G. Bareille, *Euchites*, D. T. C. Vol. V, 1456 sq. D. Obolensky, *The Bogomils*, 50.

⁸³ K. Ter — Mkrtschian, *Die Paulikianer*, 39—47; F. C. Conybeare, *The Key of Truth*, CVII—CVIII; D. Obolensky, *The Bogomils*, 51.

⁸⁴ Phot. *Bibl. Cod.* 52, PG. 103. col. 92. Cf. J. C. L. Gieseler, *Lehrbuch* II, 1, 402.

⁸⁵ D. Obolensky, *The Bogomils*, 94.

⁸⁶ G. Cedr. I, 516. Le texte de Démétrius de Cyzique est conservé dans la traduction serbe du Nomocanon.

⁸⁷ G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, 394.

L'identification des bogomiles aux massaliens a été transférée des oeuvres des polémistes et historiens byzantins dans la littérature des Slaves du Sud aussi. Vers la fin du IXe siècle déjà, Clément d'Ohrid est glorifié comme champion de lutte contre les massaliens.⁸⁸ Dans un canon liturgique en langue grecque, on attribue aux disciples des premiers apôtres slaves, Cyrille et Méthode, „qu'ils poursuivaient des terribles loups des massaliens”.⁸⁹ Nous trouvons des données analogues dans la *Vie de St Vladimir*, prince serbe que avait vécu vers la fin du Xe siècle, mais sa biographie fut écrite considérablement plus tard. Dans la version plus brève de la *Vie* on le glorifie pour avoir ramené „le peuple égaré dans l'hérésie massalienne ou bogomile qui s'était répandue en Mésie, Albanie, Dalmatie, Illyrique et en Serbie” et dans la version élargie, pour avoir „détruit les bogomiles, les massaliens hérétiques, abattant leurs erreurs et restaurant la foi”.⁹⁰

Vers le milieu du XIIe siècle Anne Comnène définit le bogomilisme comme „mélange du manichéisme et du massalianisme”, et Eutimius Zigabénès comme „une partie de l'hérésie massalienne.” La conception du bogomilisme comme d'un rejeton du massalianisme a été adoptée d'Eutimius Zigabénès par Nicétas Choniates, Michel Choniates, Mathias Blastarès et Constantin Charmenopoulos dans la littérature byzantine, et le *Synodikon de l'empereur Boril*, le *Nomocanon de St Sava* et *La Vie de Théodose de Tirnova* dans la littérature des Slaves du Sud.⁹¹

Ces sources et des sources analogues nous posent une question fondamentale, à savoir: s'il y avait, dans les Balkans au Xe siècle, avant l'apparition du bogomilisme, encore quelques reste du messalianisme original. Eutimius de Périblepte, Démetrius de Cysique et Georges Cédrinès ne voient dans le bogomilisme que la continuation de l'ancien massalianisme, tandis que Michel Psellos, bien qu'il place les massaliens dans la même région que les auteurs précédents, ignore les bogomiles ou bien ne tolère pas leur identification aux massaliens. Nous ne pouvons pas passer à la légère le silence de Psellos, bien que la plupart des chercheurs ont adopté l'opinion que le rapport de Psellos sur les euchètes en Thrace se rapporte en effet aux bogomiles.⁹² Ici se posent également certaines questions purement terminologiques, surtout parce que les

⁸⁸ D. Obolensky, *The Bogomils*, 93; V. Levickij, *Bogomilstvo bolgarskaja eres*, Hristianskoe čtenie I, 1870, 578.

⁸⁹ B. Petranović, *Bogomili, crkva bosanska i krstjani*, Zara 1867, 98.

⁹⁰ A. Šopov, *Edin dokument za bugarskata istorija*, Sbor. N. U. K. II, 1890, 121.

⁹¹ Const. Harmen. De haer. PG. 150. col. 28; M. Blas. Synt. PG. 144, col. 1044; N. Chon. Thes. ort. PG. 139. col. 1329—1332; Sinod. cara Borila, 43; Žitje i žizn prepodobnog oca našeg Theodosija, c. 19.

⁹² Schnitzer, *Die Euchiten*, 183. Son opinion a été adoptée par J. Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, München 1890, I, 34. D. Angelov, *Bogomilstvo*, 51, note 12 et passim utilise Psellos comme source pour le bogomilisme. Cependant, Wellenhofer, *Thrak. Euchiten*, 482 et J. Ivanov, *Bogomilski knigi*, 14, considèrent les euchètes de Thrace comme massaliens authentiques. Cf. aussi D. Obolensky, *The Bogomils*, 184—188.

historiens et polémistes byzantins parlent du massalianisme authentique, le plaçant dans les régions de la Syrie, de l'Asie Mineure et de l'Arménie, et le limitent chronologiquement à la période jusqu'au au VIIe siècle. Le massalianisme du VIIIe siècle, avec lequel polémise J. Damascène et celui du IXe siècle, connu de la *Bibliothèque* de Photius exigent des recherches spéciales et des explications supplémentaires.

Il est difficile de croire que le massalianisme, au cours de plusieurs siècles de son histoire, était resté ou avait pu rester inchangé. C'était d'autant plus difficile dans les régions de l'Asie Mineure et en Thrace, puisqu'il y existait, parallèlement aux massaliens, d'autres mouvements hérétiques semblables et, dans certaines points de doctrine presque identiques. Pour cette raison, de même qu'il serait erroné de parler de l'existence du massalianisme authentique au Xe siècle, de même il est erroné d'identifier le massalianisme à partir du Xe siècle en avant, toujours et en toute occasion aux bogomiles. Les rejetons particuliers de cette secte étaient de toute façon très proches du bogomilisme et presque identiques à celui-ci mais aux étapes historiques particulières il y avait entre eux aussi des différences importantes. Tandis que d'un côté il y avait de l'interpénétration et de la fusion de nombreuses doctrines de ces deux mouvements hérétiques, ce qui était décisif pour leur identifications dans les matériaux de sources, il existait, de l'autre, aussi une évolution parallèle. Les euchètes de Thrace de M. Psellos sont plutôt des restes réduits du massalianisme oriental qui existait dans les régions de Thrace et de Macédoine parallèlement au bogomilisme et, de son côté, influait sans doute sur l'évolution de la doctrine bogomile.⁹³ La mise en relief, par Psellos de l'orgasme et de certaines autres extravagances chez les euchètes de Thrace n'est pas infondée, bien que cela ne fût pas confirmé dans les matériaux de sources pour les bogomiles. Pourtant, lorsque Eutimius de Périblèpte parle des phundayaïtes-massaliens, il a évidemment en vue les processus déjà inaugurés de l'interpénétration et de la fusion de ces deux mouvements hérétiques, qui ont mené à un nouveau syncrétisme.

D'autre part, il est difficile de croire que certaines décisions synodales du Patriarcat de Constantinople „contre les massaliens qui s'appellent à présent des bogomiles” fussent fondées sur l'ignorance complète de la véritable essence des choses, lorsque nous savons qui avait participé à la prise de ces décisions et comment elles étaient prises. Nous trouvons de telles identifications, par exemple, dans un texte du *Synodikon*, dans le *Synopse de saints canons* et parmi décisions prises au concile de l'église bulgare à Tirnova où l'on frappe d'anathème „l'impie hérésie bogomile, c'est à dire massalienne”.⁹⁴

⁹³ J. Bidez, *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, Bruxelles 1928, vol. VI, 100 voit dans la démonologie des euchètes de Thrace l'exposition de Psellos des doctrines chaldéennes qui avaient joué un rôle important dans la doctrine des néo-platoniciens Porphyre et Proclus.

⁹⁴ *Zitie i žizna prepodobnago oca našega Teodosija*, 26. J. Gouillard, *Le Synodikon*, 65, Rhalles-Potles, *Synt.* IV, 408.

du *Nomocanon de Saint Sava* qui a été préparé, pour les besoins de Un groupe special de ces sources est constitué de gloses marginales l'église serbe par les soins de Saint Sava en 1219. A côté des textes de Démétrius de Cyzique *Sur les massaliens qui sont aussi des bogomiles*, de Jean Damascène *Sur les massaliens* et de XX Timothée le Prêtre *Sur les marcionistes* nous trouvons quatre gloses ajoutées par Saint Sava ou par quelque son disciple, dans lesquelles les massaliens et les marcionistes sont identifiés aux bogomiles ou babounes.⁹⁵

Le rapprochement et l'interpénétration du bogomilisme et du massalianisme sont non seulement possibles, mais aussi inévitables. Nous y devons, de toute façon, avoir présent à l'esprit le fait que le massalianisme des XIIe et XIIIe siècles, malgré de nombreuses analogies avec le massalianisme authentique du IVe siècle, est caractérisée aussi par certaines différences importantes. Dans son histoire plusieurs fois séculaire, sur son chemin de l'Orient vers l'Occident, le massalianisme est passé par diverses phases de l'évolution, en partie se réduisant et en partie se complétant de nouvelles doctrines, pour la plupart empruntées à l'héritage des pauliciens et des gnostiques. Il changeait ainsi au point de vue de contenu aussi bien qu'au point de vue de forme, tout en gardant obstinément son nom qu'il a, à juger d'après tout, imposé aussi au bogomilisme. L'opinion adoptée dans la science sur l'origine du terme „bogomile” du nom du prêtre mystérieux Bogomile, se maintiendra difficilement.⁹⁶ Si la forme „bogomil” signifiait „celui qui est cher à Dieu”, elle devrait être conçue en vieux-slave „bogumil” et non pas „bogomil”, comme il est attesté dans les sources byzantines et slaves. Il est évident que la traduction littérale en langue slave du mot massalien ou euchète par „bogomol”, chez les orthodoxes était corrompu en „bogomil” à cause d'un accent ironique que ce terme avait chez les chrétiens orthodoxes. Qu'il s'y agissait justement d'un jeu de mots pareil nous trouvons la confirmation dans un passage du texte serbe de la *Synodique* et nous en trouvons une parallèle aussi chez Pierre Sicule dans le jeu de signification des homonymes Timotheos-Tymotheos.⁹⁷

D'une façon analogue il est possible d'expliquer aussi le terme „babun” que nous ne rencontrons que dans les sources médiévales serbes. Il provient soit du nom de la divinité Babo qui dans les mythes gnostiques sous la forme de Barbo, Barbelo a la fonction de Satan ou bien de la forme Abin, (B)abin, dénominations pour les massaliens dans cer-

⁹⁵ D. Dragojlović, *Marginalne glose srpskih rukopisnih Krmčija*, JIČ, 1—2, 1972, 5—15.

⁹⁶ Les sources slaves sont peu sûres, car elles datent du XVIe siècle. Cf. D. Angelov, *Bogomilstvo*, 142—146. Par contre, la tradition byzantine ignore le prêtre Bogomil. On ne le mentionne que dans une glose du *Synodikon*. Cf. J. Gouillard, *Le Synodikon*, 59. Les sources byzantines mentionnent comme fondateurs du bogomilisme Basile, J. Tzurilès ou le diable lui-même, et Eutimius de Périblepte rejette explicitement n'importe quel fondateur de l'hérésie bogomile. Cf. G. Ficker *Die Phundagiagiten*, 62—63.

⁹⁷ V. A. Mošin, *Serbskaja redakcija Sinodika*, 348; P. Sicul. *Hist, Man.* PG. 104, col. 1284.

taines régions de la Syrie.⁹⁸ Transférés en Thrace et en Macédoine, les hérétiques syriens ont apporté ce nom dans les Balkans. Dans le processus de l'ethnogenèse des immigrants syriens avec les Slaves, ce terme s'est maintenu, indiquant d'abord l'appartenance à la nationalité syrienne et ensuite au nouveau mouvement hérétique.

Lorsque nous trouvons, dans les sources byzantines et slaves, l'identification des bogomiles aux massaliens, nous devons toujours avoir présent à l'esprit le fait qu'il ne s'y agit pas de massaliens authentiques du IVe siècle, mais d'un rejeton néomassalien tardif, adapté aux nouveaux besoins de la vie religieuse et spirituelle. Pour cette raison, la mise en relief de l'unité fondamentale entre le bogomilisme d'un côté, et le massalianisme et paulicianisme de l'autre, est le point de départ pour la solution de la genèse de l'hérésie bogomile seulement si on a soin d'indiquer en même temps aussi les différences fondamentales entre ces mouvements religieux que l'on identifie régulièrement l'un à l'autre dans l'héritage de sources. Sans ces prémisses, toute recherche ultérieure mènerait aux déviations de plus en plus grandes, en nous rendant impossible de résoudre entièrement et définitivement certaines questions du domaine des problèmes relatifs au bogomilisme.

⁹⁸ D. Dragojlović, *Poreklo i geneza babunske jeresi u Srbiji*, JIČ 3—4, 1968, 103—111.

Milan LOOS

Prague

L'«ÉGLISE BOSNIENNE»
DANS LE CONTEXTE DU MOUVEMENT
HÉRÉTIQUE EUROPÉEN

Il ne subsiste plus aucun doute au sujet du caractère hérétique de la c'rkva bosanska, connue des chartes bosniennes du moyen âge. Elle appartenait à la grande communauté sectaire répandue dans les sphères byzantine et occidentale, et confessant une foi dualiste. Les premiers témoignages signalant l'existence en Bosnie d'une hérésie «manichéenne», «cathare» ou «patarine», se rapportent aux premières années du pontificat d'Innocent III (1198—1216). Il y a deux faits essentiels qui en ressortent: 1° un lien subsistant entre la Bosnie et le mouvement hérétique dans les villes du littoral de Dalmatie, 2° l'infiltration de l'hérésie dans les couvents de Bosnie.

Selon la chronique de l'archidiacre Thomas, les erreurs hérétiques étaient propagées à Split par Mathieu et Aristodios. Citadins de Zadar, mais appartenant à une famille d'origine apulienne, ces deux frères étaient peintres et orfèvres et, en même temps, ils possédaient une remarquable érudition littéraire, en latin et en slave. Le chroniqueur nous apprend qu'ils séjournaient souvent en Bosnie, sans toutefois¹ faire allusion à leur activité tendant à implanter l'hérésie dans ce pays. D'autre part, la lettre d'Innocent III adressée, en 1200, au roi de Hongrie, nous atteste l'expulsion des hérétiques de Split et de Trogir, par Bernard, archevêque de Split. Kulin, ban de Bosnie, y est inculpé d'avoir fourni à ces sectaires, non seulement un refuge sûr dans son pays, mais aussi une protection manifeste, en les honorant du nom de chrétiens (Christiani).² Or, un document datant de 1203, réduit considérablement la portée de cette accusation. Il s'agit d'une promesse faite, sur un lieu nommé Bilino Polje, par les représentants des «Christiani» de Bosnie.

¹ Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana*. (Monumenta hist. Slav. merid. XXVI. Scriptores III (Zagrabiae 1894, 80. L'hypothèse identifiant Aristodios à Rastudije, membre éminent de l'«Église bosnienne», dont le nom apparaît dans la liste de Batalo (voir cidessus), reste séduisante, sans toutefois pouvoir être appuyée d'une preuve décisive.

² Innoc. III, Ep. III, 3 in: Migne, *Patrol. Lat.* 214, col. 871 (Potthast 1143).

Conformément à un usage très ancien, le nom de «Christiani» désigne ici les moines. En présence d'un légat papal, Jean de Calamaris, et du ban Kulin, les prieurs des couvents bosniens s'obligèrent solennellement à observer les commandements de l'Église Romaine. Le caractère élémentaire de certaines prescriptions contenues dans le document de Bilino Polje, témoigne d'un état chaotique des conditions régnant dans les couvents de cette province ecclésiastique très arriérée. Désormais, la «fraternitas» des moines de Bosnie devait être fermement incorporée dans l'édifice hiérarchique de l'Église Romaine, à l'instar des ordres et congrégations monastiques de l'Europe occidentale. Jusqu'à 1203, c'était, selon toute évidence, le ban de Bosnie en tant que protecteur (patronus) des „Christiani” bosniens, qui s'appropriait le droit de nommer un nouvel abbé («magister») de toute la «fraternitas». Désormais, le «magister» devait être élu par les prieurs des couvents bosniens, après une consultation avec leurs moines, et c'était uniquement le pape lui-même qui avait le droit de confirmer l'élection. Ainsi, la «fraternitas» de moines devait être émancipée de la dépendance qui l'avait liée jusque là au pouvoir laïque. En renonçant à infamie du «schisme», les moines bosniens promettaient de reconnaître l'Église Romaine — leur «mère», comme tête de toute la communauté chrétienne. Ils rejetèrent, en même temps, le nom exclusif de chrétiens (Christiani), en acceptant la simple dénomination de «frères» (fratres)³

C'est donc une communauté de moines — et nullement une organisation hérétique — que nous présente la charte de Bilino Polje. Néanmoins, le document confirme le fait que l'hérésie avait déjà pénétré dans les rangs des moines. Les prieurs bosniens s'obligèrent, en effet, à ne plus accueillir les hérétiques «manichéens» pour habiter avec eux. En mettant en gage toute la propriété de leurs couvents, ils promirent de ne jamais s'écarter de la vraie foi.

Parmi les sept représentants des moines bosniens, signés au document de Bilino Polje, trois noms méritent notre attention: Dragić, Lubin et Dražeta. Les mêmes noms réapparaissent ensemble dans la liste des membres de l'Église hérétique de Bosnie, qui nous est parvenue dans l'Évangile de Batalo, copié, vers la fin du XIVe siècle.⁴ Cette coïncidence peut difficilement être due au hasard. Tout porte à croire que

³ Pour le texte du document voir D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 434 — 436. Kniewald et Mandić voyaient dans les «Cristiani» du document de Bilino Polje une organisation sectaire. Selon l'opinion d'autres savants, il s'agissait d'une organisation monastique, soit de type byzantin (Maja Miletić), soit de type bénédictin (L. Petrović). Voir D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, in: *Rad Jugosl. Akad.* 270 (1949) 138 sq.; Mandić, *op. cit.*, 136; Maja Miletić, *I »krstjani« di Bosnia alla luce dei loro documenti di pietra*, Roma 1957, 55; L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1953.

⁴ Pour une nouvelle édition de la liste de Batalo voir Dj. Sp. Radojičić, *Одломак богомилског јеванђеља босанског тепачије Батале из 1393 године*, in: *Изв. на Инст. за Ист. БАН* 14—15 (1964) 495—509. Pour Dragić, (Lubin et Dražeta voir A. V. Solovjev, *La doctrine de l'église de Bosnie*, in: *Bull. de l'Acad. royale de Belgique (Cl. des Lettres, 5e série (XXXI (1948) 518.*

l'infiltration de l'hérésie dualiste dans le milieu monastique, attestée par la charte de 1203, avait des conséquences durables.

En effet, à peine deux dizaines d'années se sont écoulées, que l'hérésie devint menaçante en Bosnie. Le pape Honorius III (1216—1227), successeur d'Innocent III, chargea l'archevêque de Kàlocs, Ugrinus, d'organiser une croisade contre ce pays. Cependant, rien de ces plans ne s'est réalisé,⁵ et ce ne fut que Grégoire IX qui essaya une solution radicale de la situation en Bosnie. La lettre de ce pape écrite en 1232 reproduit les rapports qui parvenaient au St. Siège, à propos de l'évêché bosnien.⁶ L'impression qui s'en dégage est, au fond, la même que nous donne la lecture du document de Bilino Polje. Dans les deux cas, il est question d'un niveau très bas des institutions ecclésiastiques et d'un progrès de l'hérésie trouvant un terrain favorable dans ces conditions primitives. Pour déraciner l'hérésie, il était nécessaire de réformer toute la vie ecclésiastique en Bosnie. Cependant, la réalisation de cette tâche était extrêmement difficile. Le savant dominicain Johannes Wildeshausen, nommé évêque de Bosnie, s'adaptait mal à la lutte impitoyable qui l'attendait dans ce pays lointain. La société bosnienne s'est montrée très récalcitrante aux nouveautés qui bouleversaient si brusquement les coutumes depuis longtemps établies.

Au commencement, le pape pouvait encore compter en Bosnie sur l'appui de la famille régnante. Le ban Ninoslav trouva alors à la protection du pape contre l'opposition surgie à l'intérieur de son pays.⁷ Toutefois, les événements qui se précipitaient vite vers une croisade contre la Bosnie, obligèrent le St. Siège à se fier, avant tout, à la puissance militaire de Coloman, duc de Croatie. Ce prince hongrois intentionnait d'établir en Bosnie sa domination directe et le pape confirma, en 1235, la donation faite à Coloman par son père, le roi André II. Une nécessité de défendre ses intérêts vitaux, poussa le ban Ninoslav à faire front à l'attaque hongroise soutenue par Rome. Ainsi, il s'exposa à l'accusation d'être »retombé en hérésie. Ensemble avec le ban, la presque totalité de l'aristocratie bosnienne était unie dans son résistance contre Rome. Ce développement était on ne peut plus favorable à l'Église hérétique de Bosnie. Dans ce pays, comme ailleurs, le destin du mouvement sectaire était déterminé par le jeu des forces politiques. En Occident, les „guerres albigeoises" (1209—1229) finirent par ruiner l'indépendance du Midi de la France et créèrent ainsi les conditions nécessaires pour la victoire finale de l'Inquisition sur l'hérésie en Languedoc. En Bosnie, très peu nous est connu des combats qui s'y dérou-

⁵ C'est ce qui a été prouvé par A. Hoffer, *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni*, 1901, 70 sq., et de nouveau par J. Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*« i misija dominikanaca u Bosni, in: *Zbornik filoz. fak. u Zagrebu* III (1955) 17 sq.

⁶ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus reoni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (nous citerons: Smičiklas, CD) III, No. 315, p. 361 sq.

⁷ Šidak, „*Ecclesia Sclavoniae*«, 21.

laient dans les années 1234—1239.⁸ La chronique des dominicains hongrois, écrite en 1259 par Suibert, mentionne l'activité développée en Bosnie par l'Inquisition dominicaine, à laquelle le duc Coloman prêtait tout son appui.⁹ En fin de compte, Coloman ne conquiert pas la Bosnie et l'Inquisition ne réussit pas à exterminer l'hérésie dans ce pays. Mêmes les graves concessions auxquelles le ban Ninoslav dut s'obliger plus tard (1244), sous la pression exercée par le roi de Hongrie Bela IV,¹⁰ ne changèrent plus la situation de l'Église catholique dans ce pays. L'oeuvre de réforme, entreprise avec tant d'efforts et de sacrifices, ne donna aucun résultat. Le siège de l'évêché catholique s'était déplacé en dehors du territoire de Bosnie, à Đakovo de Slavonie. Désormais, les sources indigènes parlant de l'«Église bosnienne», entendent sous ce nom l'Église hérétique, dont la position restait incontestée dans le pays.

La dernière mention du ban Ninoslav est de l'an 1249. Peu après, pour des causes qui nous échappent, l'État bosnien retomba en une lourde dépendance par rapport à son puissant voisin. Toutefois, la Hongrie ne profita plus de sa prépondérance pour restaurer l'Église catholique en Bosnie. D'ailleurs, le développement intérieur en Hongrie, bouleversée, dans la 2e moitié du XIIIe siècle, par les flots de barbarisation, n'était plus favorable à l'organisation d'une nouvelle croisade contre les hérétiques bosniens.¹¹ L'essai d'introduire l'Inquisition franciscaine sur le territoire de Bosnie, ne visait, vers la fin du XIIIe s., que les régions du Nord (Usora, Soli), appartenant, à cette époque là, au domaine du roi serbe Dragutin.¹²

La sombre période de l'histoire bosnienne dura jusqu'au début des années 20 du XIVe siècle. Depuis lors, il y eut un relèvement rapide. Sous le règne d'Étienne II Kotromanić (1314—1353), l'État bosnien ayant secoué la suprématie de la famille croate des Šubići, doubla son étendue territoriale. En même temps, toute la vie du pays changea d'aspect, en connexion avec une exploitation intense des richesses cachées sous la surface de la terre. Les gains découlant des mines, de la frappe de monnaie ainsi que des droits de douane perçus au célèbre marché de Drijeva, permirent au ban de Bosnie de renforcer considérablement son autorité, en suivant l'exemple des Angevins de Hongrie. Néanmoins, les coutumes anciennes du pays continuaient à lui lier les mains. Son pouvoir était considérablement limité par la noblesse — les *vlaštela* (sing. *vlastelin*), qui n'étaient attachés à lui que par l'obli-

⁸ Voir Šidak, art. cit.

⁹ *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*, in: *Fratris Gerardi de Fracheto O. P., Vitae Fratrum Ordinis Praedicatorum* (Monum. Ord. Fr. Praed. Hist. I), Roma — Stuttgart 1897, 308.

¹⁰ Šidak, «*Ecclesia Sclavoniae*», 30 sq.

¹¹ Voir S. Ćirković, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 74 sq.

¹² *Ibid.*

gation d'un «service fidèle».¹³ Bon gré malgré, il également respecter l'Église hérétique dont l'importance croissante dans les relations entre les vlastela et le ban nous est clairement illustrée par les chartes bosniennes.¹⁴ Les nobles étaient vivement intéressés à soutenir cette Église dont l'autorité morale s'adaptait le mieux à protéger leurs droits à l'égard du souverain. C'est là qu'elle puisait sa force et les bans (plus tard rois) de Bosnie devaient la ménager, malgré eux, ne voulant pas risquer un grave conflit à l'intérieur de leur pays.

Certes, le ban Étienne II avait l'intention de maintenir de bonnes relations avec le Saint Siège et le pape Jean XXII apprécia formellement sa bonne volonté d'exterminer l'hérésie. La lettre papale date de 1319, quand le Kotromanić, occupait encore une position subordonnée, sous la suprématie des Šubići. Une lettre de Jean XXII, écrite simultanément au suzerain d'Étienne, le ban Mladen II, dessine en couleurs très sombres le tableau de la ruine totale de l'Église catholique en Bosnie.¹⁵ A ce moment là, en Europe occidentale, la longue lutte menée par l'Inquisition contre la secte cathare, touchait à sa fin. En Italie du Nord, l'hérésie s'était repliée dans les vallées inaccessibles du Piémont. Au delà des Alpes, certaines traces du catharisme se manifestèrent encore dans les pays autrichiens, et la doctrine confessée par un groupe d'hérétiques jugé à Prague en 1315,¹⁶ accuse également des traits cathares. Quelques années auparavant, les tribunaux d'Inquisition établis à Toulouse et à Carcassonne, avaient réussi, après un effort de plusieurs années, à liquider la dangereuse récidive du catharisme en Languedoc.¹⁷ Sept années encore (de 1318 à 1325), Jacques Fournier, évêque de Pamiers, poursuivait un examen systématique des adhérents de l'hérésie qui peuplaient les villages difficilement accessibles du pays de Foix.¹⁸ En 1334, le fameux inquisiteur appaméen est devenue pape Benoît XII. Ce fut alors que la Bosnie se vit de nouveau menacée par une croisade. Le pape, instigué, peut-être par certains nobles croates, ennemis d'Étienne II Kotromanić, rejetait sur le ban la responsabilité, de l'insuccès de l'Inquisition dans son pays. Il pouvait sembler qu'Étienne II serait acculé dans situation semblable à celle du ban Ninoslav. Cependant, les circonstances étaient fort différentes de celles que la Bosnie devait affronter une centaine d'années auparavant. Cette fois-ci, le roi de Hongrie Charles Robert, prit la cause de

¹³ Voir S. Ćirković, „Верна служба” и „Вјера господска”, in: Зборник филоз. фак. VI, 2 (Београд 1962) 95 — 112.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Texte des deux lettres: Smičiklas CD VIII, No. 411, p. 508; No. 436, p. 535 sq.

¹⁶ Voir R. Holinka, *Sektářství v Čechách před revolucí husitskou*, Braňislava 1929, 167 sq.

¹⁷ Voir J. M. Vidal, *Les derniers ministres de l'Albigérisme en Languedoc. Leurs doctrines*, in: *Rev. des questions hist.*, N. S. 35 (1906) 57 — 107; *id.*, *Doctrine et morale des derniers ministres albigeois*, in: *Rev. des questions hist.*, N. S. 41 (1909) 357 — 409; 42 (1909) 5 — 48.

¹⁸ J. Duvernoy. *Le registre d'inquisition de Jacques Fournier, 1318 — 1325*, t. I — III. Toulouse 1965.

son vassal fidèle. D'ailleurs, même les relations entre Étienne II Kotromanić et la Curie papale se réglèrent vite.¹⁹

Du côté hongrois, la parole de guerre contre les hérétiques bosniens ne fut proclamée qu'une fois encore, lors d'un conflit armé éclaté entre le roi de Hongrie Louis Ier et le successeur du ban Étienne II, le grand Tvrtko (1363). Il n'en était plus question cependant, depuis que de bonnes relations s'étaient établies entre le roi angevin et le ban.²⁰

Les temps n'étaient plus favorables à une croisade en Bosnie. Pour longtemps, le Saint Siègre dut renoncer à employer la force armée contre les hérétiques bosniens. Il ne restait que de se fier à l'activité paisible développée dans ce pays par les Frères mineurs. Toutefois, la situation de ces moines, peu nombreux d'ailleurs, était fort difficile. En Bosnie proprement dite, seuls les nouveaux centres urbains — peuplés pour la plupart, par les mineurs „saxons” et les marchands venant du littoral — étaient points d'appui du catholicisme. Dans les districts campagnards, les masses de la population demeuraient en dehors de toute organisation ecclésiastique, en gardant leurs coutumes très anciennes, sur lesquelles les fameux „Dubia” franciscains (1372/1373) nous fournissent quelques renseignements très intéressants.²¹ Ce qui plus est, ces régions rurales offraient un champ d'activité à l'Église patarine, contre laquelle les Frères mineurs menaient une lutte désespérée. L'ennemi restait invulnérable dans le monde isolé des „montagnes bosniennes”, auxquelles allusion est faite dans la „Disputation entre un chrétien romain et un Patarin bosnien”²² Ce traité polémique, écrit en forme de dialogue, nous montre clairement que les missionnaires franciscains ne sous-estimaient nullement l'intelligence des hérétiques, versés dans l'Écriture Sainte et très habiles à réfuter les arguments de l'adversaire. Pour les besoins de leur mission en Bosnie, les Frères mineurs dressèrent encore des listes sommaires des »erreurs« patarines.²³

Les textes issus du milieu franciscain constituent la source principale de nos connaissances de la doctrine enseignée par l'Église bosnienne. C'étaient également les moines franciscains de Bosnie qui fournirent au cardinal Torquemada la liste de 50 erreurs hérétiques réfutées ensuite dans son fameux traité.²⁴ Outre les écrits d'origine franciscaine, nous possédons deux importantes sources indigènes: les gloses accom-

¹⁹ Voir S. Ćirković, *Историја*, 110 sq.

²⁰ *Ibid.*, 128 sq.

²¹ J. Sidak, *Фрањевачка „Dubia” из г. 1372/3 као извор за повијест Босне*, in: *Ист. часопис V-20* (1955) 207 — 231.

²² *Disputatio inter christianum romanum et patarenum bosnensem*, éd. F. Rački, n: *Starine I* (1896) 109 — 139.

²³ *Isti sunt errores hereticorum bosnensium... éd. F. Rački, Starine I* (1896) 138 — 140; Kniewald, *Vjerodostojnost*, 168 — 169. (Nous citerons d'après cette dernière édition.)

²⁴ Nouvelle édition: Juan de Torquemada, *Symbolum pro informatione manichaeorum* (le Bogomilismo en Bosnia). Edición crítica, introducción y notas por N. L. Martínez y V. Proaño. Gil.Burgos 1958. (Inaccessible à nous.) Le texte des 50 articles a été publié par Kniewald, *Vjerodostojnost*, 177 — 181.

pagnant le texte de l'Évangile de Srećković²⁵ et le manuscrit de Radoslav, où le texte de l'Apocalypse est suivi de certains éléments du rituel patarin en langue slave.²⁶

In ne faut pas oublier cependant, que les textes mentionnés, datant des XIVe—XVe siècles, ne nous révèlent pas la forme primitive de la doctrine confessée par l'Église patarine de Bosnie. Il serait très important d'établir l'origine exacte de »l'Église bosnienne« et sa filiation par rapport aux autres Églises dualistes connues des sources occidentales. Malheureusement, ces dernières ne nous fournissent que quelques données éparées pour éclaircir la question qui nous intéresse. Le traité d'Anselme d'Alexandrie (1260—1270) mentionne un »évêque de Slavonie, c.à.d. de Bosnie (episcopus Sclavonie sive Bossone).²⁷ Vers la fin du XIVe s., le protocole de l'Inquisition de Turin, enregistrant la confession de Giacomo Bech, emploie également le nom de Slavonia, par rapport à la Bosnie, avec laquelle les cathares de Chieri, en Piémont, entretenaient de vives relations.²⁸ Une »ecclesia Sclavoniae«, sans définition précise, figure parmi les »Églises d'outre-mer«, dont les noms sont enregistrés dans la liste générale des Églises cathares, dressée par l'inquisiteur italien Rainerio Sacchioni (1250).²⁹ Pour la première fois, le nom de l'Église de Slavonie (Sclavonia) apparaît vers le début du XIIIe siècle dans l'écrit anonyme, racontant la genèse des Églises cathares dans l'Italie du Nord, et leurs relations avec leurs églises maternelles d'outre-mer.³⁰ Dans les sources latines du moyen âge, le terme de Slavonia exprime le caractère ethnique de toute une série de pays slaves situés dans les limites du royaume de Hongrie et dans son voisinage.³¹ Outre la Slavonie actuelle, ce nom désignait la Croatie proprement dite

²⁵ Éd. M. N. Speranskij, Ein bosnisches Evangelium in der Hadschriftensammlung Srećković's, in: Archiv f. slav. Philol. XXIV (1902) 172 — 182. Pour l'analyse des gloses voir Solovjev, La doctrine, 499—512.

²⁶ Ibid., 522 sq. Pour le texte des éléments rituels voir p. 524.

²⁷ Tractatus de hereticis, éd. A. Dondaine, La hiérarchie cathare en Italie: II. Le »Tractatus de hereticis« d'Anselme d'Alexandrie O. P. — III. Catalogue de la hiérarchie cathare d'Italie, in: Archivum Fratrum Praedicatorum 20 (1950) 308, 14.

²⁸ Éd. G. Amati, in: Archivio stor. ital., S. 3., t. II, pars 1 (1865) 18, 45 — 61. La leçon de *Boxena* est maintenant sûrement établie (voir la photocopie publiée par Kniewald, Vjerodostojnost, 242). Pour la sentence du tribunal d'inquisition voir G. Manuel di S. Giovanni, in: Miscell. di storia tal. XV (1847) 25—26, 75—84. Voir aussi les documents relatifs à l'événement de 1412, édités par M. Esposito, Un »Auto de fé« à Chieri en 1412, in: Rev. d'Hist. Ecclés. 42 (1947) 422 — 432.

²⁹ Rainerius Sacchioni, Summa de Catharis et Pauperibus de Lugduno, éd. A. Dondaine, Un traité néomanichéen du XIIIe siècle, le »Liber de duobus principiis suivi d'un fragment de rituel cathare. Roma 1939, 70.

³⁰ De heresi Catharorum in Lombardia, éd. A. Dondaine, La hiérarchie cathare en Italie: I. Le »De heresi Catharorum in Lombardia«, in: Archivum Fratrum Praedicatorum 19 (1949) 308, 8, 11; 310, 8.

³¹ Voir la lettre de Grégoire IX (13 février 1234), éd. Smičiklas, CD III, No. 343, p. 396: ... Prelatis et universis Christi fidelibus per Carneolan, Istriam, Dalmatiam, Bosnam, Cruaciam, Serviam et alias partes Slavonie constitutis...

et la Dalmatie, l'Istrie et la Carniole, la Bosnie, le Hum, la Zéta et la Rascie. Il pouvait être appliqué à tout un groupe de ces pays ou bien à l'un d'eux. Dans le texte du »De heresi catharorum in Lombardia«, »l'ecclēsia Slavoniae« peut le plus aisément être située en Dalmatie. Une »ecclēsia Dalmatiae« est mentionnée dans les Actes de la réunion cathare de St. Félix de Caraman (1167). La chronique de Suibert, écrite en 1259, rapporte le nom d'ecclēsia Sclavonia et à la Bosnie et à la Dalmatie. Pour Anselme d'Alexandrie cependant, »Sclavonia« comme siège d'une Église hérétique est identique à »Bossona«. Il semble que foyer de l'hérésie s'était déplacé du littoral dalmate en Bosnie — c'est dans ce sens que S. Ćirković interprète le témoignage du prêtre dominicain hongrois et de l'inquisiteur italien.³² En tout cas, on ne saurait nier les liens qui existaient entre le mouvement sectaire dans les villes dalmates, et la Bosnie, le fait étant bien attesté par les sources qui mentionnent les événements de la fin du XIIe — début du XIIIe siècle. Tout cela nous permet de supposer que l'Église hérétique de Dalmatie, connue également sous le nom d'»ecclēsia Sclavoniae«, transmet sa doctrine à l'Église naissante de Bosnie. A n'en pas douter, cette doctrine était, au fond, identique à celle des »Sclavini« italiens, c.à.d. de l'Église cathare de Mantou — Bagnolo, laquelle avait reçu son ordination épiscopale de Sclavonie.³³ A peu près la même variante du mythe dualiste se rencontre chez les »Bulgari« — Cathares de Concorezzo qui avaient leur ordination de »Bulgaria«.³⁴ Ces branches cathares ne connaissaient qu'un Dieu éternel. Le Mal n'existe pas dès l'éternité, sa naissance étant due à la défection d'une partie des êtres célestes. Une telle conception modérée de métaphysique dualiste remontait à la foi primitive des Bogomiles de Byzance et de Bulgarie. Cependant, la question fatale »unde malum« ne cessait pas d'inquiéter les esprits, et certains groupes de la secte tentaient de nouvelles solutions, allant jusqu'à postuler un principe de Mal indépendant, existant parallèlement au bon Dieu. Ces spéculations développèrent une image symétrique de deux Dieux et de deux mondes. Une telle forme est attestée chez les sectaires de Desenzano, plus tard connus sous le nom d'»Albanenses«.³⁵

Pouvons nous oser définir le type de doctrine dualiste auquel adhérerait, dans sa période initiale, l'Église hérétique de Bosnie? A vrai dire, tout dépend de l'identité établie par S. Ćirković entre l'ecclēsia Dalmatiae connue des Actes de S. Félix, et l'Église de Sclavonie mentionnée par l'auteur du »De heresi catharorum«. Cette identification que nous considérons comme bien fondée, permet de conclure, avec beaucoup de vraisemblance, que les Bosniens, entrés tout d'abord en contact avec les hérétiques dalmates adoptèrent une variante de dualisme »modéré«.

³² Ćirković, *Исцрпуја*, 354, n. 5; id., *Die Bosnische Kirche*, in: *Atti dei Convegni (Accad. Naz. dei Lincei)* 361 (1964) 554, n. 17.

³³ Voir A. Dondaine, *Archivum Fr. Praed.* 20 (1950) 294.

³⁴ *De heresi Catharorum*, éd. Dondaine, 310 sq.

³⁵ *Ibid.*, 308 sq. Pour l'Église de Desenzano voir le commentaire de Dondaine, *Archivum Fr. Praed.* 20 (1950) 281 sq.

Cependant, la doctrine des Églises dualistes n'est jamais devenue un dogme fixe, et certaines questions fondamentales évoquaient chez divers groupes, cathares des réponses fort différentes. Parmi les Concorezzenses, ainsi que parmi les Albanenses, les divergences d'opinions aboutirent à une différenciation très prononcée entre les générations. Tandis que les «vieux» soutenaient avec leur évêque les vues traditionnelles, la plupart de la jeunesse adhérait aux nouvelles conceptions, parfois très hardies, enseignés par le «fils majeur» de l'Église respective. Ces schismes doctrinaux surgis au sein des deux grandes Églises italiennes, nous sont exposés en détail par les deux fameux inquisiteurs dominicains, Rainerio Sacchoni et Anselme d'Alexandrie.³⁶ Les esprits se divisèrent même dans l'Église de Bagnolo, dont une partie adopta la foi des «Albanenses».³⁷

Le développement doctrinal dans les Églises occidentales eut une répercussion puissante même parmi les Églises situées au-delà de la mer Adriatique. Rainerio Sacchoni y fait une allusion nette, en disant, que de son temps «à peu près toutes les Églises d'outre-mer» adhéraient à la doctrine enseignée par Belesmana, évêque des Albanenses et confessée par la vieille génération de cette Église italienne.³⁸ Certains savants ont essayé de démontrer que Belesmana s'était réfugié en Bosnie, et que c'est le nom de cet hérésiarque de Verona qui apparaît dans le *Synodicon* serbe (rédaction de Zagreb), sous la forme de *Belizmen'c*.³⁹ Toutefois, il n'existe aucune preuve qui justifierait une pareille identification, basée sur une simple ressemblance de noms. Ce qui est indubitable, c'est que les croyances de l'Église bosnienne, connues par les sources franciscaines des XIVe—XVe siècles, s'accordent, au fond, avec la doctrine soutenue par Belesmana et la plupart de la vieille génération des Albanenses. A noter cependant que la foi des Patarins de Bosnie accuse certains traits particuliers que les missionnaires franciscains ne manquèrent pas d'enregistrer. Surtout, les Bosniens gardaient une attitude strictement négative à l'égard de l'Ancien Testament, dont ils rejetaient tous les livres, à la seule exception du Psautier⁴⁰ Sur ce point, ils différaient nettement des Albanenses qui acceptaient non seulement les psaumes de David, mais aussi toutes les prophéties et quelques autres livres paléotestamentaires. En administrant le baptême spirituel, les hérétiques bosniens imposaient le livre sur la poitrine (et non pas sur la tête) du nouvel adopte.⁴¹ Outre ce rite d'initiation (consola-

³⁶ Rainerio Sacchoni, éd. Dondaine, 71 sq.; *Tractatus de hereticis*, éd. Dondaine, 310 sq.

³⁷ *Ibid.*, 313, 3.

³⁸ Rainerio Sacchoni, éd. Dondaine, 77.

³⁹ Kniewald, *Vjerodostojnost*; A. Solovjev, *Autor des Bogomiles*, II. *L'antipape cathare*, in: *Byzantion* XXII (1952) 91 — 96.

⁴⁰ *Errores*, art. 6, éd. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 168.

⁴¹ Torquemada, art. 29, éd. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 180. Cf. Cirko-
vić, *Die Bosnische Kirche*, 557, n. 25.

mentum), la „Disputation” franciscaine fait une allusion nette à la *fractio panis*⁴² — rite bien attesté chez les Cathares occidentaux. Un fragment authentique du rituel de l'Église bosnienne nous est parvenu dans le manuscrit de Radoslav, écrit sous le règne du roi Étienne Thomas (1443—1461). C'est une parallèle exacte de la partie initiale du rituel cathare, conservé dans le ms. de Lyon. Il englobe l'oraison dominicale, les premiers 17 vers de l'Évangile de Jean, et quelques groupes de formules employées dans divers rites de la secte. Ces formules sont très archaïques, deux d'entre elles étant déjà citées dans le pamphlet antibogomile écrit au XIe siècle par Euthyme d'Akmonia.⁴³ Dans l'Europe occidentale, elles assumèrent la forme latine, qui s'est conservée même dans le rituel de Lyon, rédigé en langue occitane. A la différence des Bogomiles de Byzance, les branches occidentales de la secte recitaient l'oraison dominicale avec la doxologie finale, attestée dans Matth VI, 13.⁴⁴ La présence de la doxologie dans le fragment de Radoslav nous indique clairement que la version slave de ce texte dépend d'un modèle occidental.

On peut relever même d'autres traits typiquement occidentaux chez l'Église patarine de Bosnie. Pas plus que les Cathares de l'Occident, l'Église bosnienne ne défendait l'usage du vin que les Bogomiles de la sphère byzantine ne cessaient pas de rejeter.⁴⁵

Dans le monde occidental, la secte entra en contact avec des groupes „hérétiques” indigènes et s'appropriait vite certaines de leurs thèses. Dès la première moitié du XIe siècle, les cercles hétérodoxes de l'Occident niaient l'efficacité du baptême des enfants. On se référait à Marc 16, 16, pour prouver que le baptême est sans aucune utilité pour les petits enfants, ceux-ci n'étant pas encore capables de la foi — condition indispensable du Salut. Pour les Cathares, le sacrement de baptême en lui-même était dépourvu de toute valeur: administré à l'aide d'un élément matériel, il ne comportait nullement la „rémission

⁴² ... nos etain frangimus panem aliis. *Disputatio*, éd. Rački, 125.

⁴³ Voir l'édition de L. Clédat, *Le Nouveau Testament*, traduit au XIIIe siècle en langue provençale, suivi d'un rituel cathare (Bibliothèque de la Fac. des Lettres de Lyon 4) Paris 1887, VI — VII. La formule de *Dignum et instum est* est attestée dans le *Tractatus de hereticis*, éd. Dondaine, 316, 15. Pour Euthyme d'Akmonia, voir A. Solovjev, *La messe cathare*, in: *Cahiers d'Études Cathares* 12 (1952) 199 — 207.

⁴⁴ Voir H. — Ch. Pucch — A. Vaillant, *Le traité contre le Bogomiles de Cosmas le Prêtre*, Paris 1945, 247 sq.

⁴⁵ Selon le moine Héribert (vers le milieu du XIIe siècle), les hérétiques de la région de Périgord »vinum non bibunt, nisi permodicum tertia die«. *Heribertus monachus, Epistola de hereticis Petragoricis*, in: Migne, *Patrol.* Lat. 181, col. 1721. Les autres sources occidentales ne mentionnent point l'abstinence du vin chez les Cathares. Selon le témoignage formel de Moneta, ces hérétiques se référaient à l'Tim 5, 23, pour prouver que l'usage du vin était permis. Voir *Moneta Cremonensis, Adversus Catharos et Valdenses libri quinque*, éd. Th. A. Ricchini, Roma 1743, 138 sq. — L'«Église bosnienne» ne défendait que l'usage des viandes et lactinia. Voir *Errores*, art. 30, éd. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 169; *Torquemada*, art. 43, *ibid.*, 180.

des péchés".⁴⁶ En ne reconçant jamais à cette négation de principe, les Cathares n'en adoptèrent pas moins l'argumentation occidentale contre le baptême des enfants.⁴⁷ Aux XIVe — XVe siècle nous la retrouvons encore chez les Patarins de Bosnie.⁴⁸

L'Église bosnienne se considérait elle-même comme „Église du Christ”,⁴⁹ confessant la „vraie foi apostolique”. Une conscience de mission apostolique accompagnait la secte dès ses commencements. Lorsqu'elle apparut pour la première fois en Occident, ses prédicateurs disaient que leur foi, resté cachée depuis les temps des apôtres, se perpétuait en „Grèce” (c. à d. à Byzance) et en „autres pays”.⁵⁰ Sur le sol italien, les Cathares connurent une légende, selon laquelle la succession apostolique avait été rompue dès le temps de Constantin le Grand, cet empereur ayant transmis au pape Silvestre les signes du règne universel. Cette interprétation originale de la „donation de Constantin” apparut pour la première fois à l'époque des querelles de l'investiture. Les Cathares italiens, et plus tard les vaudois de la branche lombarde, l'empruntèrent sans doute chez les „Arnaldistes”, parmi lesquels restait vivant l'héritage spirituel d'Arnaud de Brescia.⁵¹ D'accord avec leurs correligionnaires de l'Europe occidentale, les hérétiques bosniens enseignaient que le pape Silvestre avait été le premier à apostasier de leur foi, à laquelle étaient restés fidèles tous les papes romains depuis Saint Pierre.⁵² Ainsi la succession apostolique ne se maintint que dans l'Église cathare, Église des „bons chrétiens”. En effet, cette Église connaissait un chef suprême, en tant que successeur de Pierre et des papes de l'époque préconstantiniennne. La lettre, écrite en 1223 par le légat papal Conrad de Porto, situe le siège de l'„antipape” cathare dans un territoire qu'on peut le plus aisément identifier avec la Bosnie. Deux dizaines d'années après, la lettre d'Innocent IV (19 août 1245 lance l'anathème contre l'„hérésiarque appelé pape par les Bosniens”.⁵³ Plus tard encore, les Frères mineurs de Bosnie nous rensei-

⁴⁶ Le groupe hérétique d'Arras (1025): voir Ilarino da Milano, *Le erosie popolari del secolo XI nell'Europa occidentale*, in: *Studi Gregoriani* 2 (1947) 84. — Pierre de Bruis: voir J. Fearn, Peter von Bruis und die religiöse Bewegung des 12. Jh., in: *Archiv f. Kulturgesch.* 48 (1966) 319, 332 sq. — Henri le moine: voir l'écrit polémique du moine Guillaume, éd. R. Manselli, *Il monaco Enrico e la sua eresia*, in: *Bull. del'Ist. stor. Ital. per il medio evo e Archivio Muratoriano* 65 (1953) 47 sq.

⁴⁷ Voir H. Grundamann, *Eresie e nuovi ordini religiosi nel sec. XII*, in: *Relazioni del X conoresso internaz. di scienze storiche III*, Firenze 1955, 392.

⁴⁸ *Errores*, art. 12, éd. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 168; Torquemada, art. 31, *ibid.*, 180; *Disputatio*, éd. Rački, 130.

⁴⁹ *Errores*, art. 11, éd. Kniewald, 168; Torquemada, art. 17, *ibid.*, 179.

⁵⁰ Voir Everwin de Steinfeld, *Epistola ad S. Bernardum*, in: *Migne*, *Patrol. Lat.* 182, col. 679.

⁵¹ Pour les références voir A. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953, 215, n. 9.

⁵² *Disputatio*, éd. Rački, 112.

⁵³ Voir J. Sidak, *O pitanju heretičkog »pape« u Bosni 1223. i 1245.*, in: *Slovenska Akad. znan. in umetn., Razprave V* (1966) (Hauptmannov zbornik) 145 — 160.

gnent que les hérétiques de ce pays considèrent l'un d'entre eux comme „vicaire du Christ et successeur de Saint Pierre”.⁵⁴ Au XIVe siècle, n'existaient plus en Occident les Églises cathares parmi lesquelles l'autorité de cet antipape lointain s'était fait valoir du temps de Conrad de Porto. Seule la communauté de Chieri, en Piémont, envoyait encore ses gens en Bosnie, pour y puiser une connaissance approfondie de la doctrine cathare. A cette époque là, l'autorité du „vicaire de Jésus-Christ” était, au fond, limitée par les confins de la Bosnie.

Anselme d'Alexandrie, esquissant les débuts des Églises cathares, nous atteste pour la première fois l'existence en Bosnie d'un évêque hérétique. L'institution épiscopale était commune à toutes les Églises dualistes de l'Occident et de l'Orient. En Bosnie, l'évêque était désigné, en règle, par le terme slave de *djed*. D'autre part, la hiérarchie de l'Église bosnienne accuse certains traits inconnus ailleurs. Certes, l'organisation des Églises dualistes ne restait pas sans changement. Rainerio Sacchoni (1250) note une importante modification que les Églises situées „en delà de la mer” (*citra mare*) avaient introduite dans leur pratique d'assurer la succession des évêques⁵⁵ Il n'en reste pas moins qu'à l'époque de Sacchoni c'était toujours encore le système hiérarchique ancien qui se maintenait des deux côtés de l'Adriatique. L'évêque était assisté par ses deux compagnons, nommés „fils majeur” et „fils mineur” et chaque Église avait un nombre de diacres. Dans l'„Église bosnienne” des XIVe — XVe siècles, nous rencontrons un système fort différent. Le *djed* bosnien est secouru par les *stojnici*, c. à d. administrateurs, dont certains portent les titres de *gost* et de *starac*. Rien ne nous permet d'établir une identité entre ces deux dignités bosniennes et les degrés hiérarchiques connues des Églises cathares de l'Occident.⁵⁶

Le nom de chrétiens (*krst'jane*), parfois „varis chrétiens” désignait en Bosnie, comme partout ailleurs, les membres *parfaits* de la secte. L'„adoration” dont ils jouissaient en Occident, est bien attestée même dans le milieu bosnien. Une vie ascétique, „sans péché” les distinguait nettement des „gens du monde”.⁵⁷ Pour les Ragusains, les Patarins de Bosnie étaient „religiosi... regni Bosne” ou „regulantes sette Bosne”.⁵⁸

⁵⁴ Voir les textes cités ci-dessus, n. 49.

⁵⁵ Rainerio Sacchoni, éd. Dondaine, 69.

⁵⁶ L'essai entrepris dans ce sens par D. Mandić (op. cit., 219), n'aboutit qu'à une pure construction.

⁵⁷ Selon M. Barada, l'expression de *mr'sniem ljudem* qui se rencontre dans le testament du *gost* Radin (voir ci-dessus), doit être corrigée en *mir'skiem ljudem*. En effet, cette leçon répond mieux au contexte du passage en question. Voir M. Barada, *Šidakov problem »bosanske crkve«*, in: *Nastavni vjesnik XLIX* (1940 — 1941) 405, n. 1. Šidak réfute à juste titre le point de vue de Solovjev, selon le terme de *mr'sniem ljudem* se rapporte aux *credentes* de l'Église bosnienne. Voir J. Šidak, compte-rendu de l'article de A. V. Solovjev, *Le testament du gost Radin*, in: *Mandićev zbornik*, Roma 1965, 141 — 156, dans: *Slovo* 17 (1967) 195 — 199. *Les credentes* de l'Église hérétique de Bosnie sont mentionnés dans la chronique du dominicain suibert. Voir *Commentariolum*, éd. Fracheto, 308.

⁵⁸ Pour les références voir Miletić, op. cit., 52; Mandić, op. cit., 186; cf. aussi 187.

A noter qu'un document ragusain fait une distinction nette entre „Patarins” et „laïques”.⁵⁹ Sans aucun doute, le terme de *koudougeroi* qu'on rencontre chez certains auteurs byzantins de l'époque tardive, signifie aussi „moines”, „koudougeros” n'étant qu'une forme mutilée de „kalogeros”. Le nom de „koudougeroi” était appliqué aux hérétiques bosniens, comme aussi aux Bogomiles byzantins⁶⁰ qui, dès le commencement, apparaissent sous l'aspect de moines. Ce trait ressort très clairement de la description de ces sectaires que nous donne l'„Épître invective” d'Euthyme d'Akmonia. En plus, le rite bogomile d'initiation (le baptême spirituel) attesté pour la première fois par le même auteur, accuse des ressemblances très frappantes avec les formes anciennes de la profession monastique.⁶¹ Un „tomos” synodal byzantin nous trahit que le rite bogomile comportait même la transmission d'un habit monacal.⁶² Il est bien connu qu'en Occident, les hérétiques qui avaient reçu le consolamentum, étaient appelés *induti* ou „*vestiti*”.⁶³

A Byzance, la secte fortement influencée par le monachisme gagnait, en effet, beaucoup de ses adhérents dans le milieu monastique. Euthyme d'Akmonia, moine du monastère constantinopolitain de la Péribleptos, nous en fournit un exemple très intéressant.⁶⁴ En Bosnie, nous l'avons vu, la pénétration de la secte dans les couvents nous est révélée par un document datant de 1203. Sans aucun doute, l'influence exercée par la secte „patarine” dans le milieu monastique ne fit que s'accroître au cours des dizaines d'années qui suivirent. On peut supposer à bon droit qu'après l'échec de l'offensive catholique des années 30 du XIIIe siècle, les restes du clergé indigène, ainsi que des moines fusionnèrent avec l'Église hérétique. Le nom de *krst' jane* (*chrétiens*) désignant les membres „parfaits” de cette Église, correspond certainement à l'usage répandu dans toutes les branches de la secte, mais il reflète aussi la tradition ancienne du pays, où le même mot était connu comme synonyme de „moines”.

Il est séduisant de voir dans les maisons patarines de Bosnie les anciens couvents catholiques passés dans les mains de la secte. Malheureusement, nous ne disposons que d'un témoignage tardif qui semble indiquer une telle continuité.⁶⁵ Il est à regretter que les sources ne nous

⁵⁹ Voir C. Truhelka, Testamenat gosta Radina, in: Glasnik Zem. Muzeja XXIII (Sarajevo 1911) 358 sq.

⁶⁰ Pour les références voir Miletić, op. cit., 82 sq.

⁶¹ Voir notre étude, Certains aspects du bogomilisme byzantin, in: Byzantinoslavica XXVIII (1967) 40 sq.

⁶² Voir le texte édité par J. Tollius, Insignia itinerarii Italici, Traiecti ad Rhenum 1696, 120 (art. 11).

⁶³ Voir Ch. Schmidt, Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois II, Paris — Genève 1849, 127.

⁶⁴ Texte édité par G. Ficker, Die Phundagiagiten, Leipzig 1908, 21 sq., 37.

⁶⁵ Voir la lettre de Thomas, évêque de Hvar et légat papen in Bosnie, adressée en 1451 à Jean Capistran wading, Annales Minorum (2e édit. on t. 12 111; Acta Bosnae, No 901... in locis occupatis per hereticos..., ... si tot essent Fratres boni religiosi ut occuparent loca principalia regni... Selon toute évidence, Thomas de Hvar voit dans les maisons patarines les anciens couvents de Bosnie, occupés par les hérétiques.

disent rien sur l'organisation d'une maison qui comme en Occident abritait tout un groupe d'hérétiques (*societas*) sous la direction de l'un d'eux. Pour les marchands de Dubrovnik, ces maisons patarines servaient de relais importants de leur commerce avec la Bosnie et c'est uniquement sous cet aspect qu'elles sont mentionnées dans les documents ragusains.⁶⁶

Le gouvernement de Dubrovnik exigeait la présence des „Patarins” chaque fois qu'il s'agissait d'importantes négociations politiques avec la Bosnie. La simple „promesse” des Patarins, „conformément à leur usage” (*segondo uxan li detti*) n'avait pas moins de poids que les serments prêtés par le souverain et les nobles. Les témoignages rassemblés par M. J. Dinić fournissent une preuve suffisante que les *krst' jane* évitaient toujours le serment, strictement défendu par leur foi.⁶⁷ Dans les Églises cathares de l'Occident, ceux qui recevaient le consolamentum, promettaient, entre autres, de ne jamais jurer.⁶⁸ Selon toute évidence, une promesse semblable obligeait aussi les *krst' jane* bosniens.

Au début du XVe siècle, cette Église soutenait les intérêts des nobles contre le roi Ostoja (1398—1404). La „promesse” des Patarins devint indispensable à l'occasion des négociations de paix menées en 1404 entre Dubrovnik et la Bosnie.⁶⁹ Peu de temps après, l'État bosnien perdit définitivement son unité, quelques puissants seigneurs féodaux s'étant approprié tous les droits régaliens sur les domaines occupés par eux. Certains des *krst' jane* et des dignitaires de l'„Église bosnienne” ne cessèrent pas de jouer un rôle important dans l'entourage de ces seigneurs régionaux, mais ils servaient uniquement les intérêts de ces derniers et nullement ceux de toute la Bosnie. En vivant constamment près de leurs maîtres, ils pouvaient difficilement se soustraire à l'influence du milieu aristocratique, imbu de l'atmosphère du déclin du Moyen Âge.⁷⁰ Leur attitude négative à l'égard des richesses matérielles connut un fléchissement considérable. Même ceux qui continuaient à vivre dans les „maisons patarines”, n'échappèrent pas au jugement sévère d'un des contemporains qui leur reprochait d'accueillir que des gens riches dans leurs „*hospitia*”.⁷¹

Certes, même en Europe occidentale, la polémique catholique accusait les Cathares de s'occuper des affaires commerciales et d'accumuler l'argent. Or, le fait est bien établi que les „parfaits” cathares développaient cette activité uniquement dans l'intérêt de leur Église,

⁶⁶ Les témoignages relatifs aux maisons patarines ont été réunis par Mandić, op. cit., 308 sq.

⁶⁷ M. Dinić, *Један прилог за историју патарена у Босни*, in: *Зборник Филоз. фак. I (Београд 1948)* 33 — 43.

⁶⁸ Voir Schmidt, op. cit., II, 127.

⁶⁹ Voir Ćirković, „*Верна служба*”, 106 sq.; Dinić, *Један прилог*, 35.

⁷⁰ Voir Ćirković, *Die Bosnische Kirche*, 566, 567.

⁷¹ Le témoignage de Benedetto Cotrugli, cité par Ćirković, *Die Bosnische Kirche*, 567, n. 60.

en observant eux-même une pauvreté absolue.⁷² En Bosnie cependant, les circonstances spécifiques que nous venons d'esquisser, ne manquèrent pas de produire un effet défavorable sur la morale de certains des membres éminents de l'Église patarine.

Parmi ceux que nous connaissons de nom, il n'y a qu'une seule figure dont les traits concrets sont mis en relief dans nos sources. Les documents conservés dans les archives de Dubrovnik nous permettent de suivre la carrière de Radin Butković, entré comme simple *krst' jani:* au service des Pavlovići, et plus tard devenu „principale conseiller” d'Étienne Vukčić Kosača. Son appartenance à l'entourage intime du puissant herzeg ne l'empêchait nullement d'être en bonnes relations avec les Ragusains — ennemis de son maître, et d'en tirer un profit considérable. C'est à Dubrovnik que fut rédigé son fameux testament qui est un document historique de première importance.⁷³ Le *gost* de l'„Église bosnienne” y apparaît comme un seigneur laïque entouré d'une suite de serviteurs et disposant de richesses remarquables. Comme le herzeg Étienne Vukčić, le *gost* patarin lui aussi réserve une somme d'argent (600 ducats) „pour son âme”. 300 ducats étaient destinés à être distribués successivement au pauvre peuple de Dubrovnik.⁷⁴ Chaque vendredi et dimanche et, en plus, tous les jours de fête indiqués dans le document, ces pauvres devaient dire leur prière pour l'âme du défunt, et des cierges devaient être allumées dans les églises de la ville. Une autre somme d'argent (140 ducats) était prévue pour la construction d'une chapelle — lieu de son dernier repos.⁷⁵ Tout cela sont des concessions indubitables, faites à l'ambiance catholique de la ville de Dubrovnik. Le *gost* Radin observait toute une série de fêtes ecclésiastiques, en célébrant également son *krstno ime*. Il ne faut pas oublier cependant que les fêtes de l'Église officielles gardèrent une certaine importance même dans les pratiques religieuses des Cathares de l'Occident.⁷⁶

En tout cas, ces concessions extérieures ne portaient aucune atteinte à l'essence de la foi que Radin confesse ouvertement dans son testament. L'autre moitié de la somme destinée pour le salut de son âme devait être distribuée, avant tout, parmi des paysans (et aussi des nobles appauvris) appartenant à „notre loi” (od našega zakona) et confessant la „vraie foi apostolique”. Il s'agissait des „vrais chrétiens”, hommes

⁷² Voir Borst, op. cit., 125 sq.

⁷³ Pour l'édition du texte voir C. Truhelka, Testamenat gosta Radina, in: Glasnik Zem. Muzeja XXIII (Sarajevo 1911) 355 — 375.

⁷⁴ Cf. M. Dinić, Nekoliko ćirilickih spomenika iz Dubrovnika, in: Pri-loz za knjiz., jezik, st. i folklor 24 (1958) 104.

⁷⁵ Cf. C. Truhelka, Još o testamentu gosta Radina i o patarenima, in: Glasnik Zem. Muzeja XXV (1913) 376.

⁷⁶ Voir Borst, op. cit., 184 sq. (à propos des fêtes qui délimitaient les périodes de carême chez les Cathares). — Pour ce qui est du Jugement Dernier, la phrase du testament de Radin, *да би насъ избавишъ господь богъ одь греховъ нашихъ и помиловашъ на страшнымъ сдѣишъ выкѣлъ выко-ма...* n'est pas sans analogie remarquable dans le rituel cathare de Lyon: ...qe nos siam jujat, ni condampnat al dia del judici cum il felo. (ed. Clédat. XI)

et femmes (*krist'jane i krts'janice*) „qui n'aiment pas le péché” (*koji grěcha ne ljube*). Radin ordonne de donner l'argent tout d'abord aux plus misérables d'entre eux (infirmes), vieillards, etc. Son neveu homonyme, portant la même dignité de *gost*, est chargé de distribuer avec justes se ces 300 ducats confiés à ses soins, et le *gost* Radin ne manque pas de l'obliger „par la foi qu'il confesse et par le jeune qu'il observe.” Outre les *krst'janice* de l'Église bosnienne, le jeune Radin Seoničanin devait donner l'aumône même aux plus misérables qu'il rencontrerait parmi les „gens du monde”.⁷⁷

De façon analogue, le passage du testament concernant les legs destinés aux proches et aux proches et aux serviteurs de Radin, mentionne tout d'abord ceux qui appartiennent à la couche des *krst'jani*.

Le testament de Radin date de 1466. Onze ans auparavant (1455), la république de Dubrovnik lui avait accordé le privilège de s'établir dans la ville, quand il voudrait. Une garantie importante concernait sa foi que personne ne pourrait l'empêcher de confesser.⁷⁸

Jusqu'à la fin de sa vie, le *gost* Radin ne cessa pas de soutenir les intérêts de son Église. En 1466, il demanda à Venise le droit de refuge pour lui-même, ainsi que pour 50 à 60 personnes „de sa loi et de sa secte” (*legis et secte sue*).⁷⁹ A n'en pas douter, ces gens appartenaient à la classe supérieure, comme aussi les proches de Radin mentionnés dans son testament. La république vénitienne consentit à les prendre sous sa protection, ensemble avec leur propriété. A la même date (le 10 mars 1466), elle accorda au herzeg Étienne Vukčić le droit de s'établir, avec ses proches et ses domestiques, soit à Split, soit dans une autre ville de Dalmatie, dominée par Venise. Ni le herzeg, ni son *gost* n'eurent plus le temps de profiter des privilèges qu'ils avaient obtenus des Vénitiens. Étienne Vukčić mourut vers la fin du mois de mai 1466, et Radin ne lui survécut que d'une année. Malgré ses efforts de maintenir de bonnes relations avec Rome, et malgré l'estime dont il jouissait dans le monde orthodoxe, le „herzeg de Saint Sabbas” ne retira jamais sa faveur à l'Église patarine, toujours très influente dans son entourage. Par contre, en Bosnie „royale” un développement défavorable à cette Église s'annonçait dès le second règne de Tvrtko II (1421—1443). Les derniers rois de Bosnie, dont la politique s'orientait vers Rome, donnaient tout leur appui à l'oeuvre de la mission franciscaine. Toutefois, il fallait toujours encore respecter l'Église patarine, sa position restant très forte dans le pays.⁸⁰ Malgré les progrès incontestables du catholicisme l'hérésie ne pouvait être annihilée sans une intervention du

⁷⁷ Voir ci-dessus, n. 57.

⁷⁸ Éd Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I 2*, No 729, pp. 151—152.

⁷⁹ *Archivio di stato, Venezia, Senato — Terra V*, 151. Éd. M. Šunjić, *Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti*, in: *Godišnjak Društva istoričara B. iH.* (1960) 267.

⁸⁰ Voir J. Sidak, *O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog „djeda”* (1427), in *Slovo* 15—16 (1965) 294 sq.

pouvoir d'État. Ce ne fut que vers le début des années 60, à la veille de la ruine de la Bosnie, que le moment vint pour une action violente contre l'Église patarine.

Un certain nombre des membres de cette Église se réfugia sur le territoire du herzeg Étienne Vukčić. Nous ignorons quel fut leur sort sous la domination turque, et rien ne nous connu de ceux qui avaient appartenu à l'entourage du gost Radin. Cependant, la structure sociale de l'Église bosnienne était loin d'être homogène. À côté des *krst' jane* (et des membres de la hiérarchie patarine) qui vivaient aux cours des nobles, ou bien dans les maisons privilégiées, il y en avait un grand nombre qui demeuraient dans les villages, continuant à travailler la terre. C'étaient les simples paysans et paysannes (*kmeti* et *kmetice*), desquels il est question dans le testament de Radin. Même ce phénomène là ne fut pas sans analogie en Europe occidentale.⁸¹ Les documents turcs étudiés par T. Okić, nous révèlent les restes des *krst' jane* parmi la population paysanne en Bosnie et en Herzégovine, à l'époque turque.⁸²

Pour résumer: La Bosnie fut, au XIIIe siècle, le seul pays où la croisade menée contre l'hérésie subit un échec et où l'Église hérétique remplaça pour longtemps l'organisation catholique. Selon toute probabilité, la plupart du clergé local et des moines bosniens se fondirent avec l'Église hérétique, cependant, les sources ne nous fournissent pas assez d'appui pour prouver une continuité entre certaines institutions de cette dernière et celles de l'ancienne Église catholique de Bosnie. Le système hiérarchique de l'Église patarine révèle, dès le XIVe siècle, quelques traits spécifiques. D'autre part, la structure fondamentale de cette Église était la même que celle de toutes les autres Église dualistes dans les sphères byzantine et occidentale. La doctrine de l'Église hérétique de Bosnie s'accordait, aux XIVe — XVe siècles, à quelques variantes près, avec celle de l'Église des Albanenses, en Italie du Nord. Jusqu'à la fin du catharisme occidental, l'Église bosnienne" restait en relations étroites avec ses correligionnaires de l'Occident, parmi lesquels elle jossait d'une autorité incomparable.

⁸¹ Pour le Languedoc voir Y. Dossat, Les Cathares d'après les documents de l'Inquisition, in: Cathares en Languedoc (Cahiers de Fanjeaux 3) Toulouse 1968, 72.

⁸² T. Okić, Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits, in: Stüdstforschungen 19 (1960) 109—115.

Verena HAN

Institute for Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts — Beograd

FIFTEEN AND SIXTEEN CENTURY TRADE IN GLASS BETWEEN DUBROVNIK AND TURKEY

Scientific curiosity for the research in Turkish history of glass, which is rather unexplored, is but of a recent date. In that still widely open field particular place is occupied by the import of European glass by the countries of the Ottoman Empire. More intensive interest for this particular problem is also of a recent date.

There is hardly a full decade since in European literature on glass two studies have appeared by R. J. Charleston concerning the import of European, and particularly Venetian glass, by the countries included in the sphere of the Ottoman Empire.¹ Only recently Turkish scientists also treated this question. So, Ş. Turan published his findings on trade between Venetia and the Empire in the field of glass.² At the 4th Congress of the International Association for the History of Glass, held in 1967 in Ravenna and Venice, Semavy Eyice in his report containing summary thesis on the history of glass in Turkey touched upon the subject of imports³. In his conclusions S. Eyice stressed, among other things, that for the study of the history of glass in Turkey would be of great importance a research in the Turkish and European, and particularly in Venetian and Czechoslovakian archives⁴. To this indirectly expressed stimulus a documentary contributions have been given by the archives material from Dubrovnik.

While studying in recent years the history of glass in Dubrovnik, and particularly the question of connections between Dubrovnik and

¹ R. J. Charleston, *The Import of Venetian Glass into the Near-East, 15th—16th century*, *Annales du 3e Congrès des „Journées Internationales, du Verre“*, Damas, 14—23 Novembre 1964, Liège, 158—168, figs. 48—52; *Ibid.*, *The Import of Western Glass into Turkey: sixteenth-eighteenth centuries*, *The Connoisseur*, May 1966, 18—26, figs. 1—15.

² Ş. Turan, *Venedik' te Türk Ticaret merkezi: Fondaco die Turchi*, *Bulletin*, T. XXXII, Ankara 1968.

³ S. Eyice, *La Verrerie en Turquie de l'Époque byzantine à l'Époque turque*, *Annales du 4e Congrès des „Journées Internationales du Verre“*, Ravenne — Venise, 13—20 Mai 1967, Liège 177—178, 181.

⁴ *Ibid.*, 181.

other towns and countries in the field of glass, I found in the documents of the Dubrovnik Historical Archives direct and indirect informations concerning exports in glass to the countries of the Ottoman Empire. Some fifteen and sixteen century data to be exposed here, without pretending to be complete, shed some light on the import of glass in the territory included in the frontiers of the Ottoman Empire, giving it until now not noticed geographical dimensions.

In the documents under review from the fifteenth and sixteenth century, Dubrovnik appears in a double role: as an intermediary in the supply of glass of Venetian provenience intended for Balkan countries in the scope of Turkish Empire and also as a productive center for glass, providing the consumers of these countries with its products.

Already in the first half of the fifteenth century the development of relations between Dubrovnik and the Sublime Porte suited the interests of Dubrovnik trade in the Balkans. While Ottoman conquests of the Balkan countries had been still going on in full strength, the citizens of Dubrovnik have already succeeded by means of Sultan firmans, to obtain and insure for themselves the freedom of trade throughout the whole territory of European Turkey. This, in itself, could give impetus to the establishment of Dubrovnik — Turkish connections concerning the glass as well. As to the knowledge on these connections in the fifteenth and sixteenth century, the available archives material points out four trading ways by which glass of that time came from Dubrovnik: the countries of Dubrovnik hinterland, Valona, Alexandria and the Empire's capital city.

I. *The countries of Dubrovnik Hinterland*

First informations on connections in the field of glass between Dubrovnik and the consumers in the territories of the European Turkey known to us have been noted in documents in the eighties of the fifteenth century. These refer to glas which has been, in form of gift or ordered as trading goods, sent to sanjack-begs in Dubrovnik hinterland. Glass was on the list of usual gifts and almost obligatory minor diplomatic services by which the people of Dubrovnik endeavoured to obtain — and in fact did obtain — so important friendly attitude of their neighbours in the hinterland, who were the official representatives of the Sublime Porte.

According to one decision of the Council of Requested (*Consilium Rogatorum*), dated September 28, 1482 a gift delivery of glass had to be sent to sanjack-beg Jachi-beg, and in the quantities desired by him, while taken out of the quota reserved by the Dubrovnik Municipality in its stocks⁵. There was no mention on the variety of glass, but most

⁵ Historicals Archives of Dubrovnik (HAD), *Acta Consilii Rogatorum* 24, fol. 101'; cf. Č. Truhelka, *Tursko slovenski spomenici dubrovačke arhive* (Turkish—Slavic memorials of Dubrovnik Archives), Sarajevo, 1911, 203.

probably it was window glass. The presumption is based on some later orders for glass directed to hinterland via Dubrovnik, which were to be used for windows.

According to Herzegovinian sanjack-beg Ajas-pasha's request, Dubrovnik Government, deciding on the matter formally on January 29, 1483, sent to Venice an order for glass. Ajas-pasha wanted two hundred big oculus-windows, made of thick glass, itemized as follows: one third of these window-panes had to be made out of white glass, one third of blue, and one third of green colour glass⁶. In the mentioned decision there was a statement that the request had to be directed to Johannes de Florio. This personality is known from relatively considerable number of Dubrovnik archive documents dated from seventies and eighties of the fifteenth century. He was a tradesman from Dubrovnik, named also Turchinovich, who has some time lived in Venice while dealing various business.

At the end of the cited document from 1483 containing the order for glass, there is a hand-written note expressing the wish of that sanjack-beg that the ordered glass had to be of the kind sent by Johannes to Daut-pasha. From this note one discovers, first of all, another person, a functionary of the Sublime Porte from Dubrovnik hinterland, who is also connected with the supply of glass. That note serves also as a basis for the conclusion that Dubrovnik Government has been an intermediary for Turchinovich even before that and in relation to Venetian orders for glass for windows for Bosnian sanjack-beg Daut-pasha.

With data concerning the order of glass for Ajas-pasha for the time being there is a discontinuation of archives informations from the fifteenth century relating to glass sent in the eighties to Dubrovnik hinterland under the Ottoman administration.

The orders of window glass from the eighties of the fifteenth century placed via Dubrovnik Government in Venice for the benefit of Bosnian and Herzegovinian sanjack-begs provide elements for some broader suppositions and conclusions. First of all, and under the logic of things, these data show that most probably these personalities, which were the champions of Ottoman power in Dubrovnik hinterland, were engaged in the construction of various objects for which they were personally interested. Most probably too, these constructions were personal foundations. This supposition also provokes further thoughts.

In the studies of Islamic architecture in Dubrovnik hinterland until now there are no particular signs of attention for the correspon-

⁶ HAD, Acta Consilii minoris 22, fol. 61'; cf. В. Хан, Прилог проучавању дубровачког стакларства XVI века (V. Han, A contribution to research of Dubrovnik sixteenth century glass manufacture), Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXVII, св. 3—4, 1971, 220, бел. 39; Id., Прозорско стакло XV и XVI века у Србији. Поводом налаза стакла у Горњем граду београдске тврђаве (Verre à vitres du XVe et XVIe siècles en Serbie), Зборник за ликовне уметности 8, 1972, 202.

ding glass windows, which in many cases represent outstanding pieces of artistic creation. By establishing of the existence of direct connections between archives data on glass and still preserved monuments of Islamic architecture in Dubrovnik hinterland, there is no doubt that existing knowledge on Dubrovnik contribution to this architecture would be widened. This contribution manifested itself in the fact of temporary migration of Dubrovnik construction artisans to that region for which we have now available some more precise knowledge⁷.

The other conclusion to be drawn on the basis of presented documentary materials would be that the Dubrovnik production of glass in the eighties of the fifteenth century could not fulfill all the requests and orders coming from the hinterland, as glass was ordered through Dubrovnik in Venice.

Although in the eighties of the fifteenth century there appear data concerning glaziers in Dubrovnik⁸, according to number of relevant documents of the time, and on the basis of informations written on these documents, one can conclude that Dubrovnik production of glass was not developed. As, however, as a result of intensified construction activity in the Turkish hinterland of Dubrovnik, the need for glass increased, and particularly so in case of window glass, there is no doubt that this demand too influenced Dubrovnik Government to increase efforts in widening of the organization of glass production in the city in the period of nineties of the fifteenth century.

And finally, the presented archive materials dating from the eighties of the fifteenth century points out to an interesting personality of Dubrovnik origin, i. e. to Johannes de Florio-Turchinovich, who pushed off to Venice in order to find there his luck as a tradesman. That Johannes became in a way a commercial representative of Dubrovnik Government, as he received orders from that Government for specific kinds of good, and particularly for glass.

Besides archive informations concerning the relations between Dubrovnik and its hinterland under the Ottoman rule in the latter part of the fifteenth century in relation to glass, some archeological findings provide proofs on bringing of Murano glass in that period to this region. Most probably Dubrovnik continued to play a role of intermediary.

Excepting a group of glass of common technological and formal characteristics of fourteenth and fifteenth century, discovered on medieval localities in Bosnia and Herzegovina with still unresolved problem

⁷ А. Андрејевић, Алаџа џамија у Фочи (Aladža mosque à Foča), Београд 1972, 57—60.

⁸ By way of personal archives research I collected data concerning several glaziers working in the eighties of the fifteenth century in Dubrovnik. This shall be the subject matter of a wider discussion in another place. These glaziers were: Biagio di Allegreto (Blasius Radovinovich, Vlachussa-Blasio Chozon), Nicolaus de Hyadra, Stephanus Johannis, pictor pro fenestris.

of origin⁹, we shall dwell on a subject of an example form which there is no question of provenience, as the corresponding clues for a definite answer are clear and obvious.

During archeological excavation in Kraljeva Sutjeska led in 1968 by Dr. Pavao Andjelić, fragments of a vessel made of translucent and colourless glass with decoration done in enamel of white, blue and colourless glass discovered.¹⁰ The ornament is of a vegetation character with added rows of small dots. By the specificities of this decoration, there is no doubt for a conclusion that this is a Murano, Gothic glass from the latter part of the fifteenth century. In that time Murano workshops produce beside commercial and common glass the objects with already apparent artistic characteristics. On these objects the enamel decor appeared in that time as one of the decorative specificities¹¹.

In the period of further consolidation of relations and peaceful cooperation between Dubrovnik and Sublime Porte in the first decades of the sixteenth century, first archive informations appear as direct indications on Dubrovnik glass products for which it was expressly stated that they were manufactured for Turkey (*per Turchia*). These objects were made in the second part of the sixteenth century in Dubrovnik by a Murano artisan, Johannes Tambarlinus¹².

One of the most interesting Dubrovnik documents related to Johannes Tambarlinus is a contract made between him and Dubrovnik Government on December 30, 1511¹³. By this contract Johannes undertook the obligation to manufacture in Dubrovnik various objects out of ordinary as well as crystalline glass. Mention of crystalline glass points out to the fact that in Dubrovnik of that time luxurious and more expensive glass had already been manufactured, which probably had shapes of a Renaissance character.

These objects in the above mentioned contract were listed individually, too. Among these there were large bottles of a five tercers volume, which amounts to a less than four liters. These bottles had to be manufactured by Johannes „for Turkey” and for the price of four groshes each (*Zuche doppie grosse per Turchia a grossi quatro ogniuna de cinque terzeri et quelle serano piu et mancho per rata*¹⁴. Because of their shape looking something like a pumpkin these bottles were called *zuche*; marked as „*doppie*” (double) they most probably had two stomach-like bulges of unequal dimensions. The person writing the contract, unfortunately, omitted to describe in more details this kind of objects.

⁹ В. Хан, Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине (Problems about the origin and style of the medieval glass from Serbia, Bosna and Herzegovina), Зборник 13, Музеј примењене уметности, Београд, 1969, 7—28.

¹⁰ *Ibid.*, 12.

¹¹ A. Gasparetto, *Il vetro di Murano dalle origini ad oggi*, Venezia 1958, 81—82.

¹² *Id.*, Прилог проучавању . . . , 213—225.

¹³ *Ibid.*, 224—225.

¹⁴ *Ibid.*, 225.

Under the notion of „*Turchia*“, mentioned in the contract made in 1511 between Dubrovnik Government and Johannes Tambarlinus one can presume in the first place that it related to the lands of Dubrovnik hinterland. However, it is only understandable that one can not exclude the possibility for Dubrovnik glass to have been imported even at that time by the home-country of the Empire itself or by its capital city.

An archive data from the beginning of the third decade of the sixteenth century widens the list of objects made out of glass which were sent by Dubrovnik citizens to Ottoman territory in the last quarter of the fifteenth and first half of sixteenth century. On the basis of Herzegovinian sanjack-beg's request dated May 7, 1523 that Dubrovnik Government had to send him, beside wine, some glass and lambicum . . . *vitrum, lambicum* . . .¹⁵), i. e. the apparatus for distillation, we are able to conclude that Dubrovnik was sending in the twenties of the sixteenth century to its hinterland such kind of objects too. These objects by their very nature had to be made out of glass.

The available archives material does not answer the question on whether lambicums too were manufactured in Dubrovnik, or were they imported from abroad. On the basis of a fine arts source from fifteenth century located in Dubrovnik, one can already mention the possibility that distillation apparatus had been known there¹⁶. A direct mention of distillation apparatus in 1523 leads to a presumption that these instruments could have been manufactured in workshops in Dubrovnik. Our presumption finds a support in data concerning various glassware, common and luxurious ones, including that for medical needs, cited in the list of items and objects in the contract of Johannes Tambarlinus concluded with Dubrovnik Government in 1511¹⁷. This very list points out to already wide technological possibilities in Dubrovnik glass manufacture of that time.

Beside the fact that in the second decade of the sixteenth century a Murano glazier participated in the manufacture of Dubrovnik glass, and including the presumption that the objects coming from his workshop had some formal characteristics of that time Murano glass, archeological findings from the sixteenth century, realized on the territories of Dubrovnik near and distant hinterland under the Ottomans, show that Murano products were brought in that time to the area. There is also a great possibility that Dubrovnik continued to be an intermediary in the supply of that glass.

¹⁵ C. Jireček, Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte I. Zur Culturgeschichte von Ragusa in der ersten Hälfte des XVI Jahrhunderts, Archiv für slavische Philologie, Bd. XXI, Berlin 1899, 403.

¹⁶ В. Хан, Архивске вести о стаклу у Дубровнику из XIV и прве половине XV века (Archival News on Glass in Dubrovnik in 14th and first half of 15th centuries), Зборник 15, Музеј примењене уметности, Београд 1971, 58, сл. 14, 15.

¹⁷ Id., Прилог проучавању . . . , 224—225.

In Bosnia, on the locality of Blagaj a fragment of a vessel had been found made out of transparent and colourless glass and ornamented with ribbons and threads of milk-glass, i. e. so-called „lattisino” glass¹⁸, specific for Murano after the thirties of the sixteenth century. By ribbons and threads of milk-glass were also decorated fragments of a vessel discovered in the excavation of the necropolis of St. Peter’s Church at Novi Pazar¹⁹. The same way of decoration is to be found on the glass fragments excavated in East Serbia, in St. Nicholas’ Church by the town of Kuršumlija²⁰. The fragments of a vessel with a „latticinio” decoration had been found on the plateau of Lazarica Church in Kruševac²¹, too. According to oral statement of Magdalena Stančeva, research associate at the Museum of the Town of Sofia, during excavations in that town fragments of glass decorated in the same manner were found too.

Recent archeological works in the upper region of the Beograd Fortress led by Marija Hadži-Pešić brought to light two interesting glass fragments with a decoration specific to Murano glass of the sixteenth century and of the later period. This was a nodus of a glass of crystalline, of indented shape with characteristic plastic elements, according to which objects with such an ornamentation were called *vetri alati*²². The other object is a fragmented vessel decorated with dotted patterns produced by means of multi-coloured glass paste (*vetro a picchiature*)²³. According to present knowledge this fragmented vessel is the only finding made in this technique specific for luxurious Murano sixteenth century glass found in the areas of Dubrovnik hinterland. By the shape and manufacturing manner similar small vessel from the last quarter of the fifteenth century has been found among Venetian glass, discovered on a sunken galley near the cliffs of the small island of Gnalić in Channel of Pašman, in the Adriatic Sea.

While Murano origin of the nodus of crystalline glass and of the small vessel made out of multi-coloured glass paste is not doubtful, some findings with „lattisino” ornamentation mentioned above, and first of all Kruševac finding, may not be direct Murano-origin products, but rather works of Venetian artisans active in Dubrovnik.

¹⁸ Id., Проблеми око порекла..., 12.

¹⁹ М. Љубинковић, Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара (La Nécropole de l’église Saint-Pierre près de Novi Pazar), Зборник Народног музеја, св. VI, Београд 1970, 214, Таб. VII, 1.

²⁰ Archeological works under the direction of dr Mirjana Ljubinković, counsellor at the National Museum in Beograd.

²¹ Narodni muzej (National museum), Kruševac. Inv. No. 2871. H 7 cm, R 9 cm.

²² Muzej grada Beograda (The City Museum of Beograd), Inv. No. 297 in the diary of excavations. A. Gasparetto, Il vetro di Murano dalle origini ad oggi, 99, 246.

²³ Muzej grada Beograda (The City Museum of Beograd). A. Gasparetto, op. cit., 70, 110.

II. Valona

Data from the archives of the fourties and fifties of the sixteenth century noted in Dubrovnik documents witness on lively Dubrovnik — Turkish relations in glass trade of the time. Relatively large quantities of Dubrovnik glass has been manufactured for Valona at that time, as Valona was, it seems, one of the centers of glass trade in European Turkey in sixteenth century.

By the middle of the sixteenth century appear also new forms of trade in Dubrovnik glass. Its sale was taken by merchants agents or intermediaries, which at the time were almost as a rule Jews.

In the fourties and fifties of the sixteenth century Dubrovnik glass manufacturing showed some more specificities. Specific types of glass objects appear which were needed at the time my Ottoman market. Relatively rich documentary materials relating to the same period are provided by the contracts made between Dubrovnik glaziers and merchants intermediaries, as in these documents there were particular mention of glass objects to be manufactured.

Dubrovnik glass manufacturers Luca and Vincentio made on February 7, 1542 a contract with Ilio Corso, a Jew from Valona, and in that document we find quite a number of valuable informations concerning Dubrovnik glass manufacture of the time.²⁴ Mentioned glaziers took contractual obligation to deliver in a five year period their glass intended for Valona only to that merchant and in the value of two hundred ducats per year. Objects listed in this contract deserve particular attention. Through the list we can have an impression about the part of the object repertory of Dubrovnik glass manufacture as well as on typological traits of these objects for the fourties of the sixteenth century. The relevant paragraph of the above mentioned contract reads as follows: „...*Imprima barabelle picciole a tre ducati lo migliaro. Item candilarchi et candile di tre maniche a ducati dodeci il migliaro. Item gotti con manichi a ducati sette lo migliaro. Item gropulosi a ducati otto lo migliaro. Item carafe mezane a ducati sette lo migliaro. Item gotti con piedi a ducati diece il migliaro...*”.

On the basis of the mentioned document one can directly draw a conclusion that, according to stipulated quantities of glass objects, it was a question of ordinary, i. e. commercial glass. There is no single element in favour of a conclusion that this glass had any particular artistic value. Whatever their kind, these objects undoubtedly were already of the shapes of a Renaissance character, if only their purpose or wishes of the buyers would not have been causing the acceptance of different formal designs.

²⁴ HAD, Diversa notariae 106. fol. 214; cf. B. Hrabak, Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom. (The Jews in Albania from the end of the 13th century to the end of the 17th century and their relations to Dubrovnik), Zbornik 1, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1971, 71.

Each of the statements on various kinds of objects to be manufactured for Valona by Dubrovnik glaziers Luca and Vincentio according to the 1542 contract, represented some new and interesting terminological and typological items. So, *barabelle* were small bottles; *carafe* bottles with a longer neck; glasses called *gotti* were made in three different type variants, i.e. the ones with handles, the others with a small foot, and then *gropulosi* for which there was a presumption that were decorated with applications of smaller or larger glass drops or knots. These for sure were manufactured in Dubrovnik already in 1511²⁵.

Mention of three-handle lamps, which in fact were hanging lamps, is particularly interesting. They probably were lamps of a characteristic shape which were used in the mosques. These lamps hanged in large numbers in Islamic places of worship became quite early one of their decorative particularities.

On the basis of a contract made on March 30th, 1552 between glazier Vincentio, brother of the above mentioned Luca, and a Jewish merchant Abraham Salomonis, a citizen of Valona, one obtains new knowledge on Dubrovnik glass from the middle of the sixteenth century²⁶. Under the terms of the contract Vincentio had to deliver during a three year period to that Valona merchant specified quantities of glass. They included small bottles of two different kinds — with or without a foot, then bottles called *guasti* (a short form for *inguastava*) for wine, glasses with a foot (*carabellos parvos sex mille ac carabellos parvos cum pede mediocres et pocula cum pede quatuor mille et guasti centos dece mille . . .*”).

At the end of the contract, the text of which is not completed so that it is not known whether it was valid, there is a mention of lamps (*lampades*), too. In the same contract of March 30th, 1552 there is also a statement limiting Vincentio for a three year period not to sell his products of glass to anybody in the places situated between Drač and Valona, the only exception being Abraham Salomonis.

The quantities of glass to be manufactured by Vincentio for Abraham Salomonis indicate that these were objects intended for mass consumption. Numerical data on glass objects listed in this and former contract from 1542 are also interesting for the establishing of some impression on the yearly production potential of a glazier's workshop in Dubrovnik. It goes without saying that here one should make a correction for it is almost undoubtful that both Luca and Vincentio, besides quantities directed to export, produced glass for domestic consumption of citizens of Dubrovnik.

Just a few weeks after the mentioned contract of March 30th, 1552 made between glazier Vincentio and Abraham Salomonis, the same

²⁵ В. Хан, Прилог проучавању . . . , 218.

²⁶ HAD, *Diversa notariae* 112, fol. 27'; cf. B. Hrabak, op. cit., 71.

merchant from Valona agreed on another affair, but this time not directly with a glazier but with another merchant. According to the contract of April 26th, 1552 Sir Christoforus Michaelis de Proculo was due to send to Abraham Salomonis some quantities of glass, and among other things, „*duo mille pocula petrosa...*”, „*Et lampades due mille...*”, i. e. glasses and lamps²⁷.

Mention of glasses called as „of stone” (*pocula petrosa*) perhaps indicates that these were glasses made out of glass paste termed „calcedonio”. This paste imitated by its patterns and tendons some kinds of hard stone, such as ahoat, diasper and others, which were manufactured in Murano²⁸. If the stated presumption, i. e. that the „*pocula petrosa*” were, in fact, glasses made out of „calcedonio”, is correct this could lead to a conclusion that Valona imported luxurious glass too. As in the mentioned contract there is no mention of Dubrovnik glaziers, but only of the merchant — intermediary, it could well be that Christoforus Michaelis de Proculo obtained for Abraham Salomonis glass of a Venetian manufacture.

We shall dwell for a while on the statement on the lamps which were ordered on April 26th 1552 for Abraham Salomonis. Although there is no doubt that they were intended for the consumers in the territory of the European Turkey, we are not completely sure that in each case these were only lamps for mosques and for turbeh-mausoleums. There is a basis for the opinion that the mentioned lamps were used in homes too. To this conclusion we are led also by the archives' mentioning of „*lampe de vitro*” which were in use already in the first half of the fifteenth century on Dubrovnik territory²⁹.

III. Alexandria

Glass from Dubrovnik had been sent, although quite rarely, to Alexandria too. Summary historical retrospection of older archives data concerning the areas of earlier circulation of glass manufactured in Dubrovnik itself, or supplied by intermediaries from that town, shows that already in the last decade of fifteenth century Alexandria too was mentioned in that respect³⁰. Although in this period of time

²⁷ HAD, Diversa notariae 112, fol. 35'; cf. B. Hrabak, op. cit., 71.

²⁸ A. Gasparetto, Il vetro di Murano, 234; in the inventory of glass objects made in the Murano workshop of Giovanni Barovier in 1496 there is already a mention of several kinds of articles made out of glass paste called „calzedonia”, cf. L. Zecchin, Maria Barovier e le „Rosette”, Journal of Glass Studies, Vol. X, 1968, 106.

²⁹ HAD, Lamenta de foris 7, ad fol. 258, 10. X 1427.

³⁰ In the last decade of fifteenth century glazier Nicolaus Alegretti manufactures glass in Dubrovnik which is being sold in Alexandria. Informations on a dispute concerning specified quantity of glass sent to Alexandria are noted in HAD, Diversa notariae 75, fol. 174 and in Mobilia 15, extraord., fol. 169; Mobilia 16, fol. 30'.

that North African port had not yet been included in Turkish frontiers, it already was in the sphere of Dubrovnik commercial interests, including glass which was manufactured in the town.

Proofs of renewed relations between Dubrovnik and Alexandria in connection with glass are noted almost a century later, when Alexandria already was under Ottoman rule.

A certain Jewish merchant named Samuel Ergas who, it is known, was already living in Turkey for some twenty years³¹, sold on January 3rd 1573 to a Dubrovnik citizen Hieronymo Jo. de Menze four crates of glass pearls. This Hieronymo brought the merchandise to Alexandria³². Pearls and beads of glass were in great demand on the Levant, so that trade in them by all means was quite a promising sort of business. Out of pearls and beads in Islamic world mostly rosaries were made, but also compartment drapes for interiors.

In Dubrovnik archives materials until now there is no information to be found on production of beads and pearls of glass in Dubrovnik. In the sixteenth century the manufacture of these objects was already a well-known Murano speciality. Because of great competition and demand for this kind of glass products, Venetian Government was compelled to issue an order on protection of this lucrative and specialized branch of its glass manufacture (1510)³³.

It is probable that these pearls and beads bought in 1573 by Hieronymo Jo. de Menze from a Jewish merchant in Dubrovnik in order to be carried to Alexandria were made in Murano. The presumption gains in weight by the fact that Hieronymo did not buy these pearls and beads from some Dubrovnik glazier — which would only be logical if they were produced in Dubrovnik — but rather from a merchant middleman who most probably made his purchase in Venice.

IV. *Istanbul*

In special literature in this field there is mention of informations concerning orders of glass from Venice placed for Mehmed-pasha Sokolović. These news were noted down in the report of the Venetian ambassador at the Sublime Porte Marcantonio Barbaro, dated June 11th, 1569. The ambassador called his Government's attention to the fact that Great Vizier insisted on his order³⁴. His request related to 900 pcs. of glass lamps. This number included 300 pcs. which had to be of larger dimensions and manufactured according to the enclosed directions;

³¹ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku* (The Jews in Ragusa to the midth of 17th century), Sarajevo 1937, 200.

³² *Capsas quatuor de pater nostri de vitreo...*, NAD, *Diversa cancellariae* 158. fol. 46'; cf. J. Tadić, *op. cit.*, 200.

³³ A. Gasparetto, *op. cit.*, 185

³⁴ R. J. Charleston, *The Import of Western Glass*, 18.

300 pcs. of longer shape, also according to the enclosed design; and finally 300 pcs. of less longer size. All this was intended for a mosque erected by Mehmed-pasha³⁵. On the same occasion Mehmed-pasha ordered a big-size lamp or lantern for his seraglio³⁶.

Three up to now not commented Dubrovnik documents, two from 1571 and one from 1572, partly by their contents and by the personality of the customer add to the information given by Venetian ambassador Marcantonio Barbaro sent in 1569 to Venetian Government.

Documents in question contain in fact Dubrovnik Government's instructions to its emissaries going to Porte. In the instruction dated April 20th, 1571, for example, it was stated that deputies Giovanni Stefano Palmotta and Mario Ben. di Resti had to inform themselves whether Mehmed-pasha wanted the glass he ordered to be delivered by land to Istanbul (there were no indications as to the kind of glass) or a chance should be waited for to send it by sea. Added to the instruction was a note saying that transport by cart (*la vettura*) would be more expensive than the merchandise itself³⁷.

In the other Dubrovnik document dated September 30th, 1571, containing instructions to the envoy Sir Andrei Bonda who was to go with gifts from Dubrovnik to Istanbul, there were indications, among other things, that the lamps ordered by Mehmed-pasha could not be transported by land, as they would break. Therefore they were to be stopped in Dubrovnik until the chance arrived for them to be sent by sea to Istanbul³⁸.

In the third document, written on March 10th 1572, and containing Government's instruction to the envoy Giovanni Mar. de Resti there was mention of 1030 pcs. of window glass, ordered for the Sultanness, together with a statement that the merchandise was packed in twelve barrels and sent to Istanbul³⁹. As to the price this window glass there is a following statement: ... *ducati d'oro* 83.26.15. It was also indicated that freight from Dubrovnik to Istanbul should be charged over that amount.

Data from the above mentioned three documents open some problems and serve as a basis for some presumptions as well as conclusions.

Wanted, first of all, is an answer to the question whether Mehmed-pasha's request for glass lamps, mentioned in the instruction of Dubrovnik Government to the envoy Sir Andrea Bondi, should be connected with the earlier Vizier's order indicated in the report of the Venetian ambassador at the Porte of 1569. Furthermore, was Dubrovnik, in connection with glass orders for Mehmed-pasha, in any case only the intermediary or was there a possibility for Dubrovnik produced

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, (Dubrovnik files and charters), II, sv. 2, Beograd 1938, 252, doc. LXLVIII.

³⁸ Id., op. cit., 270, doc. CIV.

³⁹ Id., op. cit., 289, doc. CIX.

glass to be sent too? And finally, it is not without interest to treat the question of what architectural objects this glass was needed for.

Since between mention of glass lamps ordered in 1569 from Venice for Mehmed-pasha and of those indicated in 1571 there was a lapse of more than two years, it is probable that these were but two separate orders. The fact that in 1571 Mehmed-pasha directed his request for glass to Dubrovnik Government and not to Venice, was understandable as there was a war going on (Cypress War of 1570—1573) which caused disturbance of trade relations as between belligerents. There remains, however, as an open possibility to presume that just because of the war between Venice and Ottoman Empire Mehmed-pasha called on Dubrovnik Government to mediate in the matter of glass supply in Venice, as it was not possible for him to address his request directly to Venetian Government.

The period of time in which there is a mention of Mehmed-pasha's requests for glass in direct connection with Dubrovnik is still not explained clearly in the history of Dubrovnik glass manufacturing. However, it is already known that in the very seventies of the sixteenth century there were in the town several active glaziers⁴⁰. Moreover, one of them was a founder of the well-known and long-lived Murano family of glaziers named Miotti⁴¹. Taking into account the fact that sixteenth century, as compared with other centuries, was a golden age of Dubrovnik glass manufacture, it is not without foundation to think that both Mehmed-pasha and his wife sultanness Esma did in 1571 and 1572 send their requests for glass to Dubrovnik as a producer of glass rather than as an intermediary.

One can rather reasonably presume that lamps ordered by Mehmed-pasha in Dubrovnik were intended for his important memorial building in Istanbul. In other words, in 1571, Kodža Mimar Sinan, the top architect of the Empire of the time, had just finished works on the beautiful memorial mosque in Istanbul ordered by Mehmed-pasha and his sultanness Esma. This mosque had been constructed on the ruins of St. Anastasia Church. As the year of ordering of lamps in Dubrovnik and that of completing of the construction of Istanbul mosque coincide (1571), it is most probable that the ordered lamps were to be used on that very architectural object in Istanbul.

Relatively large quantities of window glass, ordered in 1572 in Dubrovnik for sultanness Esma were probably set aside for another object, which she was ordering to be constructed for her salvation.

Orders of glass made by Mehmed-pasha Sokolović and sultanness Esma by the end of seventh and in the beginning of the eighth decade of the sixteenth century in Venice and Dubrovnik lead to some

⁴⁰ For the seventies of the sixteenth century, for the time being, I have found in the archives just two names of glaziers, i. e.: Joannis Colende and Joannis Thomae.

⁴¹ L. Zecchin, I Muranesi Miotti, vetrai all'insegna del Gesù, *Journal of Glass Studies*, Vol. XIII, 1971, 77.

more conclusions. As glass was relatively expensive and its transport, because of the very nature of goods, rather difficult and risky — for which there was a mention in the cited Dubrovnik documents from 1571 — it is almost certain that orders from Istanbul had not been sent to such distant glass centers as Venice and Dubrovnik without a great necessity. Following these presumptions a conclusion might be introduced that glass was not manufactured at the time in Istanbul or, generally, in the mother country. Even if it was produced it probably did not reach the desired quality or the specification of certain objects in demand was not satisfactory. This was particularly true for mosque lamps or window glass.

According to a miniature from *Surnâme-i Humayun* showing the festive parade organized in Istanbul in 1582 to celebrate the circumcision of Mehmed, sultan Murat's III son, in which also such artisans as glaziers took part, one can conclude that they manufactured at the time only bottles of a specific shape. Other kinds of glass workers mainly fitted window glass in specially shaped frames, although they did not manufacture it⁴².

Documentary materials from Dubrovnik Historical Archives reviewed here made it possible to discover new facts which, first of all, shed some light on more direct contacts relating to glass realized between Dubrovnik and Ottoman areas in fifteenth and sixteenth century.

Data presented also widen the knowledge on Dubrovnik glass manufacture in definite periods and on Dubrovnik intermediary role in relation to Venetian, i. e. Murano glass as well as concerning its import by the countries under Ottoman rule.

Data through which the problem of import of Dubrovnik glass by the countries of the Ottoman Empire had been tackled, for the time being showed to four different areas of import: Dubrovnik hinterland, Ionian and North African ports and the very capital city of the Empire. Dubrovnik was also an intermediary in glass trade with Venice as regards the areas mentioned above.

According to present knowledge first informations on deliveries of glass to Dubrovnik hinterland under the Ottoman administration cover relatively short period of time, i. e. the eighties of the fifteenth century. Some personalities in the hinterland, such as Bosnian and Herzegovinian sanjack-begs, ordered glass in Dubrovnik or obtained it as a present from Dubrovnik Government. This related to window glass which was acquired at that time in Venice. Here the fact should

⁴² S. Eyice, op. cit., 176, fig. 4; O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, Tab. XI, XXIX.

be stressed that the underdeveloped glass manufacture in Ottoman countries, as well as rising needs for glass, were stimulative factors for the development of Dubrovnik glass manufacture.

Archeological findings of fragments of Venetian glass in Dubrovnik hinterland, discovered in the areas of Bosnia and possibly from the second half of the fifteenth century, indicate that, besides window glass known from the archives materials, glass was imported there for other purposes as well. Fragments with characteristic ornamentation, painted with multi-coloured enamel indicate that, besides predominantly common usage glass, luxurious objects of Murano manufacture were imported too.

In the sixteenth century Dubrovnik glass began in a certain degree to compete with Venetian, i. e. Murano glass, as it fulfilled the needs of some countries of the Ottoman Empire. This phenomenon could be explained by periodically disturbed relations and also open war conflicts between Turkey and Venice, which meant an increased possibility for Dubrovnik Government to realize its own glass production. Peaks and lows of that production were by all means partly the consequence of relations between Porte and Venice, i. e. of the state of peace or war.

Dubrovnik glass manufacture showed in sixteenth century a steady development which was not known in two previous centuries. In the manufacture of glass objects domestic artisans were engaged but also the ones from abroad, i. e. mostly from Murano. The typology of that glass is rather rich and the items produced include the ones specially intended for Ottoman market. This undoubtedly influenced their formal appearance as well.

Dubrovnik glass trade assumed new ways of making business which was noted in various contracts covering the merchandise to be delivered to the areas under the Ottoman rule. A part of this trade is taken over mostly by Jewish merchants, who act as intermediaries between producers — Dubrovnik glaziers — and purchasers.

Little is known about the appearance of glass objects manufactured in Dubrovnik workshops in the last quarter of the fifteenth and during the sixteenth century and sent to the countries of the Ottoman Empire. Archives do give some informations on the kinds of these objects, on their typology and quality of glass, i. e. common and crystalline glass. According to the spirit of time of their origin and because of connections with Murano by means of merchandise and artisans, there is no doubt that these forms of Dubrovnik glass could be classified as late Gothic and Renaissance. The only exception is possible in cases when specific requests of purchasers from Turkish countries influenced the producers to give to their products some other, oriental shapes.

Archeological findings from sixteenth century in the areas of a more distant Dubrovnik hinterland, in Serbia for example, indicate

that the import of Venetian glass by the Balkan countries under the Ottomans continued at that time too. It is most probable that this import went via Dubrovnik. Some findings of glass are specific in type and in technological characteristics for Murano sixteen century manufacture. However, it could also be established that the quality of that glass was not always on the same level. This indicates to the existence of different workshops and, perhaps, various glass manufacturing centers. One can not exclude the possibility that some of these findings represent Dubrovnik products. Adding to this is the fact that Dubrovnik glass was from its beginnings in close relation with Venetian. Also, in the course of sixteenth century in Dubrovnik workshops there were, besides domestic, foreign, i. e. Murano artisans as well.

Owing to the fact that in sixteenth century large quantities of Dubrovnik glass were imported by Valona — a town which most probably had been one of the centers of glass trade in European Turkey — some future archeological excavations in Albania or in other Balkan countries which were at the time under the Ottoman rule, could bring to light glass specimen containing Dubrovnik originals too.

Bogumil HRABAK
Priština

TRANSACTIONS COMMERCIALES DES HABITANTS LOCAUX ET
DES ÉTRANGERS A CHILIA, SELON LES CAS SURVENUS AU COURS
D'UNE ANNÉE (1360—1361)

Au mois de décembre 1971 parut un recueil des actes du notaire de Gênes à Chilia, Antonio di Ponzò.¹ Son éditeur est l'explorateur connu des riches archives de Gênes Geo Pistono. Les actes de ce recueil ressemblent aux documents qu'en 1927 avait publiés l'éminent médiéviste roumain G. I. Brătianu,² bien qu'il y ait aussi des différences en ce qui concerne l'objet des faits enregistrés. Le nouveau recueil comprend les matériaux qui se rapportent à une période de quelques mois seulement (du 27 novembre 1360 au 6 juin 1361), c.à.d. la durée approximative de l'exercice effectif des commerçants. Cependant, selon les mots du premier et, pour l'instant, l'unique usager roumain de ces matériaux, Octavian Iliescu, cette édition représente une entreprise fondamentale dans l'étude de l'histoire sociale médiévale des régions des bouches du Danube, aux nombreuses implications qui se rapportent aux pays roumains.³ Il y a, dans ce recueil, 98 notes sur les affaires commerciales ayant trait aux arrivages et aux expéditions des vivres et aux achats et ventes des esclaves ou aux diverses autres transactions d'affaires, et on y donne aussi une série de noms des gens d'affaires, domestiques et étrangers, des armateurs, artisans et de petites gens qui pouvait être des témoins seulement, avec certains détails caractéristiques. Certaines circonstances qui expliquent les actes jettent un nouveau jour aussi dans quelques questions qu'on essaie, depuis de longues années, de résoudre comme par exemple celle de l'emplacement de Chilia et du

¹ Geo Pistorino, *Notai genovesi in oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360—61)*, Genova 1971, XL+223. — Pour simplifier la citation, les documents seront cités, même dans le texte fondamental, en indiquant leurs nombres respectifs entre parenthèses; dans l'appareil scientifique le recueil sera cité comme *Atti*.

² G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290)*, Bucarest 1927. — V. aussi: Belgrano, *Documenti riguardanti la colonia genovese di Pera, Atti della società di Storia patria*, XIII, Genova 1877.

³ O. Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo, Studii. Revista de Istorie*, tom XXV (1972), n° 3, 461.

rapport de ce marché vers le milieu du XIVe siècle envers la localité de Lycostomo.

Les données ci-dessous exposées seront traitées en rapport avec le trafic commercial. En outre, pour permettre une meilleure perception de ces données, on esquissera d'abord le passé de la bourgade de Chilia et on indiquera quelques solutions récentes, relatives à sa localisation.

I

La question de l'emplacement de Chilia historique a été pendant très longtemps, 250 ans à ce qu'on prétend, un objet de controverse dans la science et nombreuses hypothèses ont été émises en rapport avec sa solution. La plupart des auteurs situaient Chilia à l'endroit occupé aujourd'hui par la localité de Kilia Veche, tandis qu'une seule opinion portait de la supposition que c'est Lykostomo qui se trouvait à la position de Kilia Nova actuelle; en tout cas, la majorité des historiens considéraient Kilia et Lykostomo comme deux localités différentes. Selon la dernière de ces opinions (Octavian Iliescu, 1972), Lykostomo devrait être localisé tout près de l'embouchure du bras de Kilia dans le Danube, à proximité de la localité actuelle de Seripraoa; vis-à-vis de cette localité, sur la rive gauche du fleuve, près de la localité actuelle de Vilcov se trouvait le nouveau Lykostomo. Dans la période du XIIIe au XVe siècle, l'ancienne Chilia se trouvait plus en amont du Danube, sur la rive droite du fleuve, tandis que la nouvelle Chilia était située sur la rive gauche bessarabienne (aujourd'hui dans l'URSS). L'ancien Lykostomo, d'après les vestiges archéologiques, peut être suivi depuis le VIIIe siècle. Au Moyen âge il représentait un *castrum*, château fort, construit par les Byzantins dans une petite île danubienne.⁴

Jusqu'à la fin du XIIe siècle, l'embouchure du Danube était en possession des Byzantins, de sorte qu'Andronic se sauvait à Halitch en 1104,⁵ en passant par Chilia (Lykostomo).⁶ D'après certaines opinions,

⁴ O. Iliescu, o. c., 435—62 — On a d'abord discuté le rapport entre Chilia du Danube et *χηλή* de Bithynie, et ensuite seulement le rapport entre Chilia et Lykostomo. Sur cette discussion voir: N. Bănescu, Chilia (Lycostomo) und das bithynische *χηλή* Byzantinische Zeitschrift XXVIII, Leipzig 1928, 68—72; N. Jorga, Studii istorice asupra Chilieii și Cetății-Albe, Bucarești 1900; G. I. Brătianu, Vicina, Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce génois en Dobrogea. Académie roumaine, Bulletin de la section historique, tome 8, Bucarest 1923, 134. — En 1920 déjà N. Jorga considérait que la Nouvelle Chilia se trouvait (en 1448) en face de Lykostomo tombé en ruine (Histoire des Roumains et de leur civilisation, Paris 1920, 80).

⁵ N. Jorga, Studii istorice, 31; G. Brătianu, Vicina, Bulletin X, 134. — Une opinion un peu différente là-dessus: N. Bănescu, La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube. Académie roumaine, Bulletin de la section historique, tome XIII, Bucarest 1927, 12—13.

⁶ V. Laurent, La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue, Revue historique du Sud-Est européen XXII, Bucarest 1945, 184—98; V. Laurent, Le métropolitain de Vicine Macaire et la prise de la ville par les Tartares, Revue historique du Sud-Est européen XXIII, Bucarest 1946, 225.

la domination byzantine continuait dans cette région non seulement à l'époque de Michel VIII Paléologue, mais même jusqu'au commencement du XIVe siècle; c'est seulement dans la première ou la seconde décennie du XIVe siècle que l'empire des Kiptchaks s'étendit sur la bourgade de Vicina (Isaccea actuelle en Bessarabie). Grâce aux rapports de commerce Michel VIII a réussi à former dans la colonie grecque et le siège épiscopal de Vicini, un centre économique actif et les registres notariaux génois ont noté, pour la période du 27 juin jusqu'au 7 octobre 1281 seulement, une vive circulation d'affaires entre Péra et Vicina, considérablement plus grande que celle entre Péra et Caffa (sans autres localités de Crimée) et plus importante même que celle entre Péra et Gênes, et plus petit uniquement du trafic entre Péra et le reste des ports de Crimée et entre Péra et les possessions byzantines; Vicina participait avec presque 20 p. 100 à la circulation monétaire totale du Péra génois.⁸ Ce qui était Vicina vers la fin du XIIIe siècle, deviendra Chilia dans la première moitié du XIVe siècle. Il est caractéristique d'observer que ni Vicina ni Chilia n'apparaissent dans les livres notariaux de Péra et de Caffa jusqu'aux années quatre-vingts du XIIIe siècle.

Au commencement du XIVe siècle, Chilia Veche est mentionnée, à côté de Vicina, Mangalia, Silistria, Constantza et Hirzova parmi les villes de Dobrouda.⁹ Sur une liste de possessions du patriarcat de Constantinople, dressé selon toute probabilité en 1318—1323, outre une série d'autres localités et châteaux de la Dobroudja et sur les rives du Danube, il figure aussi Chilia.¹⁰ Entre 1335 et 1339, l'émir de Smyrne Oumour-bey a entrepris une campagne contre Chilia, de toute façon déjà riche et attrayante.¹¹ Vers 1350, en qualité de vassal et de parent de la famille impériale de Byzance, il apparaît, comme maître des rives

⁷ N. Bănescu, La domination byzantine, 12—13. — V. Laurent (La domination byzantine, 195) présume que la colonie grecque à Vicina fut formée par la noblesse et les commerçants qui s'étaient sauvés de Constantinople après 1204.

⁸ G. I. Brătianu, La Mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen âge, Revue historique du Sud-Est européen XXI, Bucarest 1944, 48; G. I. Brătianu, Vicina. Contributions, Bulletin X, 149. — Voir sa discussion avec les historiens bulgares, relative à la situation de Vicina: Nouvelles contributions à l'histoire de la Dobroudja au Moyen âge, Revue historique du Sud-Est européen XXI, Bucarest 1944, 77; Les Bulgares à Cetates Albă (Akkerman) au début du XIVe siècle, Byzantion II, Paris—Liège 1925, 162, 165.

⁹ M. Constantinescu — C. Daicoviciu — S. Pascu, Histoire de la Roumanie des origines à nos jours, Paris, Édition Horvath, 1970, 114. — Dans une liste des villes russes du XIVe siècle, publiée par Koulakov (Dans Vizantijski Vremennik IV, 335) on mentionne sur le Danube Chilia (G. I. Brătianu, Vicina, Contributions, Bulletin C, 162).

¹⁰ N. Jorga, Studii istorice, 32; G. I. Brătianu, Vicina. Contributions, Bulletin X, 160; N. Bănescu, la „Roma nuova” alla foci del Danubio, Roma Istituto per l'Europe orientale, 1923, 910.

¹¹ G. I. Brătianu, Recherches sur Vicina et Cetatea Albă, Bucarest, 1935, 63; V. Laurent, Le métropolitain de Vicina, 230.

de la Dobroudja un certain Dobrotitch (selon lequel cette dernière fut nommée). Son successeur qui tenait en sa possession l'ancien „thème” byzantin sur le Danube Paristrion, Vicina et Silistria fut le duc roumain Mirtcha, Grec du côté maternel.¹² Il paraît que dans les années cinquante du XIVe siècle fut formée à Chilia, en même temps qu'à Cetatea-Albă (Akkerman), la colonie génoise. En 1359, les commerçants des deux républiques rivales, Gênes et Venise, se rencontraient à Chilia, qui était devenue un grand marché de blé à l'embouchure du Danube.¹³ En 1366, dans sa lutte contre Dobrotitch, Amédée de Savoie a attaqué et conquis quelques châteaux de Dobrotitch et la flotte est venue devant Chilia elle-même.¹⁴

Après 1375 les Génois ont consolidé leurs positions à Chilia. A la tête de la colonie se trouvait le consul, sous l'autorité duquel était toute l'administration civile et militaire. La colonie était subordonnée à Caffa, un des centres les plus importants de l'empire colonial génois. Plus tard, la colonie dans son ensemble fut aussi le vassal de Pétra. Le consul dirigeait aussi la garnison, nécessaire, avant tout, pour assurer la domination des Génois sur l'élément aborigène et pour permettre le maintien des obligations féodales entre les seigneurs étrangers et les paysans locaux — serfs. A cause de leurs positions monopolistiques dans le commerce, les Génois de Chilia entrèrent en conflit avec l'élément urbain, dont la lutte fut supportée par Dobrotitch et autres princes voisins.¹⁵

Dans la seconde moitié du XIVe siècle, Chilia était une possession des Génois.

A partir de l'année 1403, elle se trouvait entre les mains du duc de Valachie, Martcha le Vieux. La domination valaque à Chilia a duré jusqu'en 1426, lorsqu'elle fut conquise par le duc de Moldavie qui avait profité de l'agression des Turcs Ottomans sur la Valachie. En ce temps-là, la Pologne ne s'intéressait pas encore au commerce par Chilia et, par conséquent, n'a pas aidé son vassal, Moldavie, à s'élargir de ce côté-ci; la Pologne a même pris les mesures contre la Moldavie à cause de l'annexion de Chilia par celle-ci, craignant un affaiblissement du front chrétien commun.¹⁶ Généralement parlant, l'importance de Chilia avait augmenté pendant qu'elle faisait partie de la Valachie et de la Moldavie, analogiquement à Braïla, Cetatea Albă, comme ville limitrophe dans le système de défense des pays roumains. Sur son lit de mort

¹² N. Bănescu, La romanité de la Dobroudja à travers les siècles, Bucarest 1928, 18.

¹³ N. Jorga, Studii istorice, 49; N. Jorga, Histoire des Roumains et de leur civilisation, Paris 1920, 74; G. I. Brătianu, Vicina, Bulletin X, 161 (vers 1335. Pegolotti ne connaît encore que le blé Vicina).

¹⁴ Jon Barnea — Șt. Ștefănescu, Bizantini, Romani, și Bulgari la Dunărea de jos. Din Istoria Dobrogei, vol. III, București 1971, 350.

¹⁵ Barnea — Ștefănescu, Bizantini, 352.

¹⁶ O. Górká, Biogród i Kilja a wyprawa r. 1479, Warszawa 1932, 3; P. P. Panaitescu, Legăturile moldo-polone în secolul XV, și problema Chilieii, Romanoslavica III, București 1950, 95—97.

(décembre 1431) Alexandre le Bon avait laissé à son successeur la frontière danubienne avec Chilia et Cetatea Albă.¹⁷

En 1448, le prince de Moldavie Pierre II a cédé Chilia à Jean Hunyadi (Hunedoara), régent de la Hongrie, qui y avait établi le régime de corrégence avec le prince de Valachie. En ce temps-là la Pologne commence à s'intéresser à la question de Chilia et elle a imposé à son vassal, le prince de Moldavie, un accord selon lequel celui-ci s'engageait à soumettre Chilia à son pouvoir. La Pologne avait déjà, en ce temps-là, besoin de Chilia pour sa route commerciale vers les côtes méridionales de la Mer Noire.¹⁸ En ce temps, pourtant, sont apparus de ce côté aussi les Tartares, de sorte que la Moldavie fut pour la première fois obligée de payer au souverain tartare le tribut qui consistait en bovins, cuir, draps orientaux et en esturgeons provenant de la pêche danubienne près de Chilia. Immédiatement après, le sultan des Ottomans Mahomet demanda au prince moldavien de lui livrer les ports de Chilia et de Cetatea Albă.¹⁹

Le prince de Moldavie Étienne le Grand a essayé en vain, en 1462, de devenir maître de Chilia, peut-être à l'instigation de la Pologne. Lorsque l'armée moldavienne avait conquis Chilia en 1465, le roi de la Pologne s'adressa aux habitants de cette ville en les exhortant à se soumettre au prince de Moldavie. Chilia faisait de nouveau partie de la Moldavie dans l'intervalle de 1465 à 1484.²⁰ En 1484 apparurent soudainement devant Chilia et Cetatea Albă, les troupes tartares et turques guidées par le traître Vlad et investirent ces deux grands ports moldaviens. Ayant brisé la résistance longue et héroïque des défenseurs, Bajazit II écrivit, des ruines de Chilia et de Cetatea Albă, qu'il venait de prendre „la clef qui ouvre la porte de toute la Moldavie et Hongrie, et même de l'entière région danubienne, jusqu'à la Pologne, Russie et Tartarie, ainsi que de toute la côte de la Mer Noire”.²¹

II

Comme il ne s'agit que d'un secteur annuel, il est difficile d'établir si le succès de l'année économique 1360—61 dépassait la moyenne ou ne l'atteignait pas, c.à.d. si cette année est en état de nous offrir un tableau réel des affaires sur le marché de Chilia, moins connu aux historiens que les autres marchés de la région de la Mer Noire. Quant aux espèces de transactions, on peut faire des comparaisons avec la

¹⁷ Constantinescu — Daicovicu — Pascu, Histoire, 136 et 140. — Malheureusement, Chilia ne se trouve pas parmi les actes du grand recueil pour l'histoire de la Moldavie (Academia Republicei populare române, Documente privind istoria României, v. XIV, XV. A. Moldova, vol. I (1384—1475), Bucaresti 1954).

¹⁸ O. Gôrka, o. c.; P. P. Panaitescu, o. c. 97—109.

¹⁹ N. Jorga, Histoire des Roumains, 82 et 99.

²⁰ P. P. Panaitescu, o. c., 109—115.

²¹ N. Jorga, Histoire des Roumains, 102.

situation à Péra et Caffa, mais pour ces deux marchés les données se rapportent à une période antérieure (la décade précédente du XIIIe siècle).

Parmi les actes qui mentionnent explicitement certaines marchandises, les plus nombreux sont ceux qui ont trait à l'exportation des céréales. Cette circonstance est de beaucoup plus expressive à Chilia, car les documents relatifs au commerce de blé n'existent plus pour Péra et Caffa dans la période indiquée. Les actes qui parlent des céréales panifiables forment 25 p. 100 de toutes les notes du notaire à Chilia.

L'embarquement du blé s'effectuait aussi bien dans le port de la localité de Chilia elle-même („ad sporzorias Chili, ubi ligna onerant grano", no 25), qu'aux endroits voisins, appropriés au chargement des bateaux, caricatorii, par exemple à Bruscavisa qui n'est pas identifiée au point de vue topographique, no 41); pourtant, dans ce dernier cas, le côté d'affaire — achat et vente — s'effectuait tout de même à Chilia. Les bateaux mouillaient également à Lycostomo voisin, mais il n'y a aucun témoignage explicite que l'on y faisait aussi le chargement.²²

Le blé était apporté à Chilia en tout temps, sans égard au chargement dans le port et, par conséquent, il a fallu le mettre en dépôt pour le protéger contre les précipitations, l'humidité et les hommes. D'ailleurs, ni les achats et ventes ne pouvaient être synchronisés avec l'arrivée et le séjour des bateaux, mais on les effectuait même avant l'arrivée des bateaux. Pour cette raison, il y avait à Chilia des magasins à blé. Ils appartenaient aux habitants particuliers de la ville, par exemple au forgeron Sava,²³ à Luchino Grillo (no 47) et probablement aussi à certains autres. En tout cas, on ne mentionne pas les magasins municipaux, du consul génois ni des institutions publiques en général. Un tel magasin se trouvait au centre même du quartier habité par la population locale orthodoxe, au bord même de la mer, à ce qu'il semble, ce qui indiquerait l'existence d'un nombre considérable de porteurs provenant des rangs de la population indigène pauvre. On ne mentionne pas de magasins pour Bruscavisa et Lycostomo, et il faut, donc, présumer que l'embarcadère (caricatorio) de Bruscavisa n'était activé qu'après la conclusion de l'affaire commerciale, lorsque, en même temps, il arrivait des bateaux et des chevaux chargés. Lycostomo servait, peut-être, à Chilia, en ce temps-là, d'ancrage accessoire et non pas comme port d'embarquement, d'autant plus s'il était en effet situé à une assez grande distance vers l'embouchure du Danube. Les céréales

²² *Atti*, n°s 41, 45, 74; O. Iliescu, o. c. 457. — Caractéristique est aussi la différence dans la manière de s'exprimer sur Chilia et Lycostomo; sur la première localité on dit: „in sumaria Chili, scilicet ad sporzarias (n°s 17,55) ou „in terra, in uschario Chili" (n° 19), tandis que sur Lycostomo on dit uniquement „in sumaria sive flumina", donc la localité, mais non pas nécessairement le port d'embarquement, ni même lieu habité.

²³ *Atti*, n° 31. — Peut-être Sava avait-il même plusieurs magasins car on dit dans le document: „in quodam magasseno Savé fabri" qui se trouvait dans la place publique, en face de l'église grecque de St. Jean; pour le magasin on a dit qu'il était une maison („star debeant in dicto domo").

venaient, de toute façon, du côté nord, de Bessarabie, mais aussi de Dobroudja.

À Chilia il n'y avait pas, comme c'était le cas à Caffa, d'entrepôts appartenant aux Génois ou à quelques autres commerçants, par exemple polonais ou moldaviens. Le notaire resp. le consul des Génois possédait une maison, dans le jardin de laquelle on effectuait également l'enregistrement des transactions dans le livre du notaire. L'enregistrement se faisait aussi dans le port et il faut supposer qu'il y avait, là aussi, quelque bâtiment destiné aux réunions des gens d'affaires.

De Chilia les grains étaient dirigés, d'après les notes conservées, à Péra resp. à Constantinople. Le chargement était d'habitude effectué pour les habitants de Péra, qui avaient pu envoyer de l'argent à Chilia d'avance où leur partenaires ou agents achetaient le blé pour leur compte.²⁴ Dans plusieurs cas ces exportateurs étrangers ne devaient pas nécessairement être des habitants de Péra: un d'eux (Janino fils du feu Macrone) était natif de Force Nuova et habitant de Sozopoli n° 41), un autre était originaire de Caffa (Sava, n° 41). Parfois on chargeait le même navire de blé appartenant aux plusieurs acheteurs; par exemple, sur un bateau, un Grec de Maurocastro (Akkerman) avait 70 modii et un autre Grec de cette même localité en avait 25 1/2, mais en qualité d'agent d'un Grec de Constantinople (n° 32). L'achat était effectué aussi par les „mesureurs” qui étaient en même temps des courtiers et ils avaient leurs agents autorisés („nuntius”) (n° 4). Les courtiers avançaient parfois la somme nécessaire pour le paiement des grains et l'argent ne leur était pas remboursé immédiatement après l'arrivée du bateau à Constantinople, mais seulement après la vente des céréales et le retour du commerçant — dans un cas après quatre mois (n° 4). Si les courtiers étaient intéressés à créditer l'exportation du blé, c'était certainement parce qu'il y avait une différence considérable entre le prix d'achat et le prix de vente ou, peut-être, parce qu'ils s'occupaient eux-mêmes d'enmagasinage des grains.

La dépendance des consommateurs de Constantinople se manifestait par le fait que le blé chargé dans les navires était mesuré en modii de Constantinople, en usage à Chilia, et non selon les mesures de Chilia, bien que cette ville, en grand exportateur, avait pu former son propre modius. Il en était analogiquement avec Caffa où l'on chargeait le blé et le millet pour Trébizonde sur l'ordre de Péra (en 1289)²⁶ Pour les bateaux chargés de blé qui naviguaient pour Constantinople le fret était connu et on ne l'indiquait que parfois explicitement.²⁷ La navigation durait de 10 à 15 jours, car c'était le terme usuel pour l'acquittement

²⁴ Par exemple, Giovanni Tornello, citoyen de Péra, a envoyé au banquier de Chilia, Francesco Bustarino 40 sommes d'argent pour lesquelles celui-ci a acheté 270 modii de blé et les a déposés dans un des magasins.

²⁵ *Atti*, n°s 32 et 4: »ad modium Constantinopoli, consuetum in Chili”.

²⁶ G. I. Brătianu, Actes des notaires, n°s 152, 195.

²⁷ Le fret (naulum) s'élevait à un yperpère et 14 carats d'or pour un inodius (n° 52) resp. un yperpère et 12 carats (n° 17). Il était, donc, couteux.

des obligations provenant du crédit. Les armateurs sur cette ligne de navigation étaient aussi certains individus qui n'étaient pas habitants de Péra ou de Constantinople,²⁸ sans doute parce que cette ligne était permanente et attractive du point de vue des affaires.

Il n'y a qu'un seul cas, au cours de l'année économique 1360—61 où le blé chargé à Chilia n'était pas dirigé pour le Bosphore; un navigateur italien avait chargé, pour le compte d'un Grec de Messembrie 157 modii qu'il devait débarquer à Messembrie, Sosopolis ou Gatopolis, mais ces modii étaient également selon la mesure de Péra, et le fret était au niveau de celui pour Péra.²⁹

Mis en dépôt à Chilia, ou pendant le transport par bateau à Péra, le blé servait de gage pour l'argent prêté, au moyen duquel on prenait livraison des marchandises à Chilia. Par exemple, un Génois à Chilia, en qualité de mandataire d'un armateur grec de Constantinople, ayant reçu de deux Grecs d'Andrinople, de l'argent, donna à ceux-ci à titre de gage, une partie du blé, mis en dépôt dans un magasin de Chilia (n°s 47, 48). La cargaison de blé, embarquée par les navigateurs (de Péra, Génois, mais aussi certains Vénitiens) à Chilia, et achetée pour l'argent emprunté aux gens d'affaires de Chilia (généralement habitants de Péra), jusqu'à la restitution de la valeur à Péra, servait de gage, c. à d. comme dédommagement spécifique pour le cas du risque maritime (n°s 20, 64, 70, 75, 78, 86, 88, 96). Parmi les navigateurs — emprunteurs de l'argent, c. à d. acheteurs du blé à Chilia, il y avait aussi des habitants de Caffa, tandis que parmi leurs prêteurs il y avait également des Grecs d'Andrinople qui faisaient des affaires à Chilia; parfois, à côté du blé, on créditait de la même façon aussi certaines autres marchandises (n° 59). Parfois des quantités de blé ainsi prises (mais toujours pour Péra!) étaient insignifiantes (un modius seulement!), et outre le blé on achetait aussi des chevaux.³⁰

Ce commerce à crédit des céréales, étant donné l'évidence du risque, avait du sens uniquement si l'on en pouvait gagner gros, c. à d. si la différence entre le prix d'achat et le prix de vente était considérable. L'autre élément d'une telle activité exportatrice devait être la professionnalisation totale aussi bien des vendeurs-créditeurs (qui devaient avoir leurs agents-acheteurs et à Chilia ou aux environs posséder des greniers) que des navigateurs auxquels on ouvrait des crédits, car ils s'occupaient constamment de la même espèce d'affaires et étaient bien connus aux créditeurs. Car, le gage qui partait avec l'acheteur-emprunteur n'était pas un gage au sens propre ou bien ce n'était un gage qu'au sens purement juridique, s'il ne se produisait aucun accident au cours de la navigation. Peut-être n'en pouvait-il être autrement dans ces conditions où les acheteurs-emprunteurs n'étaient pas des marchands

²⁸ Par exemple, deux Grecs de Chirisonda, propriétaires solidaires de la moitié du navire (n° 26).

²⁹ *Atti*, n° 62: un yperpère et 13 carats pour le modius.

³⁰ *Atti*, n° 18. — Les navigateurs Nichita de Chirisonda et Sava Azamati de Chirisonda et le prêteur de Savona.

qui apportaient leurs propres marchandises, mais plutôt les navigateurs qui faisaient du commerce avec l'argent d'autrui. En accordant de tels crédits, d'ailleurs, on favorisait l'exportation sans être obligé de prendre en revanche les marchandises importés, c. à d. un rapport d'affaires actif a été rendu possible par le crédit accordé à l'exportation.

On désignait aussi les mandataires pour recouvrer les valeurs endettées lors des achats et ventes des céréales à crédit. Même le consul de Gênes à Chilia, Bernabio di Carpina, a nommé son procureur un de ses collègues, c. à d. le consul génois à Vicina (Bartolomeo di Marco) et un autre compatriote pour encaisser une quantité de monnaies d'argent qui avait trait à une livraison du blé à un Italien; il est intéressant de faire observer que le consul à Vicina était le co-proprétaire de cette quantité d'argent, ce qui indiquerait soit une société commerciale dans les affaires des céréales soit quelques autres transactions, et peut-être aussi la commission dans les affaires de ce genre (n° 2).

En rapport avec le caractère céréaliier du marché à Chilia est aussi le phénomène de meunerie développée. On pourrait conclure, quoi qu'on manque de données explicites à ce sujet, que l'on exportait de Chilia aussi la farine et le biscuit (ce dernier surtout pour l'alimentation des marins). Les propriétaires de ces moulins étaient aussi des Génois de Péra qui, par l'intermédiaire de leurs agents à Chilia, engageaient les meuniers qui, par le contrat, prenaient à bail, outre le moulins, aussi le four de boulanger (furno), la maison et un certain nombre de chevaux et parfois il avaient plusieurs chevaux en leur possession. Le fait qu'on mentionne, à côté du moulin, aussi le four de boulanger, indiquerait la production du biscuit pour l'exportation. L'enregistrement des chevaux (dans un cas 4 à côté des 4 autres) suggérerait la conclusion que la force motrice des moulins était fournie par les chevaux, c. à d. que les meules étaient mises en marche par un manège, qu'actionnaient les chevaux (n° 10). Car, dans les contrats on ne mentionne pas que les moulins étaient des lieux où l'on achetait les céréales ou bien que le meunier engagé était obligé d'envoyer les attelages ou les chevaux de bât dans l'intérieur du pays (Moldavie) pour prendre livraison des céréales. Il y avait généralement deux paires de chevaux qui, selon toute probabilité, étaient attelés, à tour de rôle, au ménage. Dans un cas, le propriétaire du moulin, du four, des chevaux et de la maison, a conclu, avec le meunier engagé, après l'expiration du premier contrat, un nouveau contrat qui devait durer du milieu de février à la fin de mars. Outre la campagne en automne tardif, et en hiver, il paraît que le terme susmentionné représentait une prolongation de la campagne dans la production et la vente de la farine et du biscuit. Le nouveau contrat était plus favorable au meunier engagé, car on lui avait par là remis à bail la moitié du moulin et trois chevaux, de sorte que le profit était divisé et le rapport classique de louage n'a pas été renouvelé (n° 11). Dans un autre cas, un Grec, originaire de Byzance (Romania) a obtenu d'un banquier génois à Chilia un prêt en argent, sans doute pour orga-

niser le travail du moulin; le banquier passait pour son créancier quant à la somme prêtée, et il était en même temps le propriétaire du moulin (n° 34). C'est que le banquier avait cédé au Grec susmentionné, pour un terme de trois ans, le moulin avec la maison à Brusca Vita et 4 chevaux, à condition de lui donner 2/3 du profit annuel et de déduire du tiers du fermier la valeur des chevaux crevés; le Grec dut s'engager à ne pas quitter son poste, à avoir soin de tout ce qu'il a pris à charge à ses propres frais et à le défendre contre qui que se soit (individu, compagnie ou commune) et à rendre les comptes, à la fin de chaque année au banquier ou à son représentant („nuntius”).³¹ Les conditions de travail du meunier indiquaient même dans le contrat la réaction à laquelle on pouvait s'attendre l'exploitation exagérée, la réaction qui consistait à s'enfuir et à abandonner le moulin et les chevaux à leur sort. Il paraît que même les attaques des particuliers et les prétentions aux moulins de la part des groupes d'affaires et des communes n'étaient pas chose rare. De toute façon, les moulins étaient de véritables petites entreprises, très avantageuses pour les propriétaires des capitaux. Les propriétaires de ces objets de production étaient intéressés à les louer à un terme aussi long que possible, en s'assurant l'exploitation du travail à un haut degré, tandis que les meuniers s'efforçaient à transformer les contrats de bail à court terme en contrats à terme également court qui indiqueraient le partage de l'entier profit de propriétaire. Le rythme de la campagne de travail de ces moulins dont certains étaient orientés uniquement vers l'exportation de la farine et du biscuits et non à rendre services aux habitants locaux au cours de toute l'année, favorisait de tels contrats.

La nécessité de la force motrice chevaline aux moulins indiquerait aussi certaine offre et certaine demande des chevaux qui servaient sans doute aussi au transport des céréales jusqu'au port de Chilia. Un témoignage de l'élevage des chevaux développé serait, d'ailleurs, aussi la donnée déjà mentionnée sur l'exportation des chevaux à côté de l'exportation du blé. Vu que les découvertes archéologiques dans la Dobroudja de cette période et des périodes antérieures, portent souvent des représentations des chevaux et des cavaliers, on pourrait conclure que les chevaux étaient importés au marché de Chilia de la Dobroudja.³² L'existence de bons chevaux dans l'État moldave serait, peut-être confirmée par le tribut payé aux Tartares lequel consistait, entre autres chose, aussi en chevaux.

Pour l'exportation du marché de Chilia vers le milieu et dans la seconde moitié du XIVe siècle était d'une certaine importance aussi l'apiculture, mais non pas l'apiculture locale, mais, très renommée en ce temps-là, l'apiculture bulgare. Le miel et la cire donnaient également de fréquentes occasions pour les transactions commerciales à Chilia

³¹ *Atti*, n° 33: »in Brusca Vita, in territorio Pendavogni«.

³² Jon Barnea, Über die mittelalterlichen Tierdarstellungen in der Dobrudscha (10.—14. Jahrhundert), *Revue des études Sud-Est européennes*, tome III (1965), nos 3—4, 606.

Plus de 15% d'actes de notaires se rapportent à cette espèce du commerce d'exportation.

Le plus grand et presque l'unique acheteur de la cire à Chilia au printemps de l'année 1361 était Sarchis Erminio, originaire de Caffa, mais habitant de Chilia. Il a donné à quelques gens d'affaires à Chilia, par exemple à un Génois de Caffa, habitant de Chilia et à un mesureur (et courtier) à Chilia, de l'argent pour lui procurer et livrer, jusqu'au 1er mai resp. 1er juin, la quantité convenue de cire. Parmi les qualités qu'on exigeait de la cire se trouvait celle que la cire soit „de panno”, peut-être aussi pure et raffinée qu'on puisse la passer à travers un tissu (n°s 12 et 20, 35, 14, 25). Seulement exceptionnellement on soulignait que cette cire devrait être „cera de Zagora” (n° 56). Tous les frais relatifs à l'acquisition de la marchandise devaient être supportés par les agents-acheteurs. Dans deux de cinq cas les acheteurs devaient donner des gages pour une quantité considérable d'argent reçu; c'étaient, dans un cas, les maisons et les magasins et dans l'autre un petit navire (ciguta) (n°s 12 et 25). En aucun cas on n'a pas dit explicitement que la marchandise serait prise selon le kantar de Chilia. Il importe de constater que les Génois de Caffa s'occupait volontiers, même beaucoup plus tôt (en 1289) d'acquisition de grandes quantités de cire, même en dehors de la Crimée, de la Khazarie; la cire était livrée à Péra et, à ce qu'il paraît, mesurée en litres de la grande colonie génoise à Péra.³³

De façon analogue fut acheté aussi le miel. Sarchis Erminio, que nous avons déjà mentionné, a impliqué dans cette affaire un Génois de Péra qui devait donner en gage, pour l'argent reçu, la moitié du batelet (ciguta) qu'il possédait en commun avec Sarchis (n° 19). Deux autres agents-acheteurs de Sarchis étaient également des Génois, dont un de Maurocastro (Akkerman); ils ne devaient pas donner des gages pour 22 1/2 kantars de miel dûs (n° 16), peut-être parce qu'ils avaient toujours des affaires en commun avec Sarchis. Deux autres de ses acheteurs, n'ayant aucune fortune, avaient offert des garants, aussi des Génois; un de ceux-ci était facteur de deux autres Génois et le second avait obtenu un terme exceptionnel pour la livraison jusqu'au 1er août (bien que le miel fût d'habitude livré jusqu'au 1er juin); un des garants apparaît dans l'un et l'autre cas (n°s 52 et 53). Le troisième couple d'agents-acheteurs, originaires de Plaisance, ont pris l'engagement de livrer à Sarchis 30 kantars de miel de Zagora jusqu'au 10 juillet, sans gages; la marchandise, comme dans autres cas aussi, pouvait être reçue, outre par Sarchis, par son représentant („nuntius”) (n° 42). Un de ces deux derniers a remis à Sarchis, au mois de décembre 1360, 40 kantars de miel (n° 5) et s'est acquis, sans doute, par ce geste le crédit moral chez le principal.

³³ G. I. Brătianu, Actes des notaires, n°s 212, 214, 276. — Brătianu trouve que le blé et la cire étaient les principaux produits non seulement des steppes de la Russie du Sud et des plaines de la Valachie le long du Danube, mais aussi de la Dobroudja du Nord (Vicina, Bulletin X, 149).

Il est intéressant de faire remarquer que les agents-acheteurs étaient d'habitude les gens qui n'étaient pas installés à Chilia de façon permanente, mais ils étaient toujours des Italiens et, sauf quelques exceptions, uniquement les Génois. Vu qu'ils étaient en même temps des armateurs, il est difficile de présumer qu'ils fréquentaient les bourgades bulgares pour y acheter le miel et la cire; ils étaient, en fait, intéressés à l'exportation ou plutôt à l'approvisionnement du grand marché à Péra, mais comme ils n'avaient pas des capitaux suffisants à leur disposition, ils se soumettaient aux gros commerçants à Chilia comme agents-acheteurs, quoique les vrais acheteurs fussent d'autres hommes, les agents qu'ils engageaient dans leur service. Cette espèce de commerce doit avoir été particulièrement lucrative, puisque les Génois ne voulaient pas en partager le profit avec les autres et qu'il s'est présenté un phénomène très marquée de monopolisation du commerce de la part de Sarchis Erminio. Non moins frappant est le fait que l'acheteur principal était natif de Caffa et qu'il avait, dans ses affaires, subordonné les Génois de Péra „plus anciens”. Dans cette affaire avantageuse commencent à s'inclure, à ce qu'il semble, aussi les artisans locaux, du moins en qualité de garants, et cela les représentants des „meilleurs” métiers. Il n'est pas clair, pourquoi les agents-acheteurs n'achetaient pas en même temps la cire et le miel, quoique le temps de livraison de l'un et de l'autre article — produit de l'apiculture, était identique. Outre la livraison du printemps, liée à la floraison printanière et le butin printanier des abeilles, certaines espèces de miel étaient livrées tard en automne.

L'unique exportateur du miel de Zagora, habitant Chilia, était, à côté de Sarchis, Antibus de Opicis de Moneglia. De ses fournisseurs il prenait obligatoirement des gages (par exemple aussi un navire) et ceux qui étaient pauvres devaient offrir des garants en personne des artisans locaux et même de la femme de l'agent-acheteur. Ces agents-acheteurs étaient de Chilia ou de quelque autre endroit, par exemple, un d'eux était de Caffa, marchand de vin (n°s 49, 46). Antibus recueillait et exportait aussi la cire, acceptant des agents-acheteurs des maisons et des esclaves en gage, à côté des garants (un *pelliparius* de Chilioa, originaire de Bergame).

Il y a un article d'exportation qu'on ne rencontre pas dans les livres de notaires. C'était le fameux poisson danubien, particulièrement celui de la famille *Acipenser* (esturgeon, sterlet, silure, esturgeon à trompe), caractéristique précisément pour le Bas-Danube et les Portes de Fer, au fond bourbeux ou accidenté.³⁴ Pour les périodes antérieures encore, à partir du Xe siècle, il y a des données sur l'exportation du sel des pays roumains à Braïla et dans le delta du Danube, où le sel était utilisé pour la conservation du poisson. D'ailleurs, le revenu de la pêche

³⁴ Sur les poissons danubiens pour une période ultérieure voir: B. Hrabak, Ribolov i riblja pijaca u Beogradu u XVI i XVII veku (La pêche et le marché aux poissons à Belgrade au XVIe et XVIIe siècle). *Godišnjak grada Beograda VII*, Belgrade 1960, 61—62.

représentait un poste important des princes roumains. On a noté, pour l'année 1374, que le duc de Munténie Ladislas Ier, avait cédé son revenu princier, provenant de la pêche, à un monastère.³⁵ Les poissons de Chilia ont été envoyés aux Tartares à titre de tribut. Il n'est pas clair pourquoi on mentionne les travaux relatifs à la prise et au transit des poissons. Il en était, d'ailleurs, ainsi avec la colonie de Caffa également.

Il est intéressant d'observer qu'il n'y avait pas d'exportation du menu bétail et des bêtes à cornes, ni des cuirs et de la viande salée, bien que la Dobroudja fût un peu plus tard une région caractéristique des boeufs de boucherie et la Moldavie était obligée de payer une partie de son tribut aux Tartares en bovins.

Parmi les produits d'importation figurent uniquement le vin et le sel. Chilia, en général, exportait de beaucoup plus qu'elle n'importait. C'était un marché typique d'une vaste région agraire qui n'avait pas de villes ni une classe féodale nombreuse qui pourraient être consommateurs des marchandises précieuses de l'Occident. Une caractéristique particulière est l'absence de toute mention de l'importation des tissus, des vêtements, de la quincaillerie, du verre, des bijoux, du sucre et des épices, ce qu'on importait dans les pays agraires, mais socialement considérablement plus développés, de la partie occidentale de la Péninsule Balkanique ou bien dans la colonie de Caffa. Il n'y a pas même de vente des navires, à quoi il fallait s'attendre.³⁶ Les armateurs de l'étranger (avant tout ceux de Péra) tâchaient, en effet, de monopoliser les services de transit du marché. Prise dans son ensemble, Chilia, en tant que place commerçante, représentait la pompe, le tentacule de la grande poulpe consommatrice de Constantinople—Péra, qui s'efforçait de déboursier moins de monnaie d'argent pour la nourriture en excluant, par les colons génois et ses propres navigateurs, les gens d'affaires domestiques et étranger de la source de bon profit. De l'exploitation directe du marché de Chilia de la part des gens d'affaires de Péra parlerait peut-être le fait qu'il n'y avait point de sociétés commerciales ni des affaires en commandite, bien que celles-ci étaient très fréquentes à Péra et à Caffa dans les années quatre-vingts du XIIIe siècle déjà.³⁷

Dans les affaires concernant l'importation du vin étaient engagés seulement les Italiens (non exclusivement les Génois), certains d'eux

³⁵ Дину Джуреску, Об экспорте соли из румынских государств на Балканский полуостров при феодализме, *Revue des études Sud-Est européennes*, tome I (1963) nos 3—4, 223—24.

³⁶ Ces marchandises, pourtant, sur la liste d'importations de Vicina voisine vers la fin du XIIIe siècle: de drap lombard en grande quantité, du drap français, du coton de la soie d'Orient, des sacs de lin de Caffa, des métaux précieux. Brătianu se demande justement à qui ces tissus étaient-ils livrés (G. I. Brătianu, *Vicina, Contributions, Bulletin X*, 149—50).

³⁷ Documents relatifs aux sociétés commerciales font 2, 3% et ceux relatifs aux affaires commanditaires 40% de toutes les notes de notaires (G. I. Brătianu, *Actes des notaires*, 363).

aussi de Constantinople, avec des sommes d'argent importantes (3031 et 1300 aspres). C'était, sans doute, une branche du commerce à forte accumulation. Un de ces importeurs était l'importeur déjà mentionné du miel et de la cire Antibus de Opicis de Moneglia et un autre du rang des gens d'affaires précités de Plaisance (Bartolomeo de Laudo) (n°s 23, 60). L'enchaînement de l'importation du vin à l'exportation de la cire et du miel n'était pas, à ce qu'il paraît, fortuit, car ce lien est démontré aussi par certains agents-acheteurs du miel et de la cire. Il est difficile d'établir d'où l'on importait ce vin. Dans un cas de l'année 1289, dans la colonie génoise de Caffa, le vin a été acheté à Moudanie.³⁸ Vu le prix assez élevé de ce vin importé, il se peut qu'au cercle de ses consommateurs n'appartenaient que les colons génois et les artisans aisés à Chilia.

L'importation du sel des pays roumains, particulièrement de la Moldavie (Tîrgu-Ocno) a déjà été traité. L'exportation du sel de Transylvanie en Bulgarie et même en Grèce a fait l'objet d'une charte du roi hongrois Béla IV, datant de l'année 1247.³⁹ Dans un acte de notaire pour l'année 1361 on a noté qu'un armateur de Péra était parti avec son bateau „per locum Illicis” pour y embarquer du sel qu'il avait ensuite vendu, une moitié au banquier Lorenzo Bustarino et l'autre à un autre Génois à Chilia. La localité mentionnée était le château de Leric (Illicis), à l'embouchure du Dniéper, où faisaient des affaires surtout les gens de Moncastro (Akkerman).⁴⁰ On connaît aussi le prix payé pour cette acquisition: 9 sommes de monnaie d'argent pour chaque quantité de 100 modii de la mesure usuelle de Chilia. Cette mesure de Chilia pour le sel indiquerait que Chilia était un consommateur important du sel, car les mesures au Moyen âge dans la région de la Mer Noire s'orientaient d'après le consommateur. L'apparition du sel d'outre-mer, à côté de tant de sel des régions continentales roumaines serait, peut-être un témoignage que le transport maritime était considérablement meilleur marché et que les navigateurs de Constantinople avaient monopolisé même le trafic du sel.

La revente des esclaves, particulièrement des femmes tartares, était caractéristique aussi du marché de Chilia vers le milieu du XIVe siècle, quoique moins que de la colonie génoise à Caffa vers la fin du XIIIe siècle.⁴¹ Les esclaves tartares étaient vendues aux habitants de Péra, aux Vénitiens et aux autres Italiens, à l'âge assez standardisé de 12 à 13 ans, lorsqu'on les considérait déjà comme femmes mûres; rares sont les cas de la vente des femmes plus âgées ou des esclaves bulgares et hongroises. Certaines de ces esclaves étaient des filles des esclaves. Leur prix variait de 4 sommes et 100 aspres jusqu'à

³⁸ G. I. Brătianu, Actes des notaires n° 258.

³⁹ Дину Джуреску, Об экспорте соли, 432—24.

⁴⁰ N. Bănescu, Maurocastrum — Monastro-Cetatea-Albă, Académie roumaine. Bulletin de la section historique, tome XXI, Bucarest 1939, 31.

⁴¹ Dans le livre du notaire de Chilia pour l'année 1360—61 il y a 8 actes (8%) relatifs aux femmes esclaves, tandis que ce chiffre pour Caffa monte à 35 c. à d. 19%.

5 sommes. Parmi les vendeurs on rencontrait des Tartares, Antibus de Opicis déjà mentionné et certains débiteurs de tabac de Chilia, d'origine musulmane (Ibraym Avarane) (n°s 1, 2, 9, 15, 61, 85, 97). Dans un cas, l'esclave d'un homme d'affaires, originaire de Plaisance, a servi de gage au créancier, également de Plaisance (n° 43). Un gage de ce genre dans la maison du créancier était, semble-t-il, très attrayant. A Chilia elle-même, il y avait des esclaves, à ce qu'il paraît, seulement dans les maisons des hommes d'affaires Génois sans famille, car il n'y avait pas des esclaves enfants (comme à Péra), des esclaves plus âgées (comme à Caffa) et des esclaves-hommes à côté des esclaves-femmes (Caffa). Il n'est pas difficile de conclure à quoi elles servaient. Par conséquent, le marché des esclaves à Chilia était relatif, orienté, avant tout, vers la „consommation” locale limitée.

A côté des documents qui indiquent nettement l'affaire commerciale, généralement d'exportation, il y a aussi plusieurs actes dans lesquels l'affaire réelle est dissimulée derrière la formule usuelle que pour le prêt accordé aux navigateurs et autres à Chilia, en argent, on promet le paiement immédiatement après l'arrivée à Péra (Constantinople) en yperpères et en carats d'or. Une telle transaction était traitée comme lettre de change („in cambio”) ou bien comme prêt („in mutuo”). Dans un seul cas de l'année économique 1360—61 le paiement d'une telle „lettre de change” a été prévu (de la part d'un Grec de Messembrie) à Messembrie, Sosopolis ou à Gatopolis (n° 63). Dans 23 autres cas analogues les emprunteurs étaient: 9 Génois de Péra (Constantinople), d'ailleurs armateurs, deux Génois de Péra qui n'étaient pas navigateurs, un Génois armateur que l'on ne désigne pas comme étant de Péra, 3 autres Génois qui ne sont ni de Péra ni navigateurs, un Vénitien armateur, un Génois de Caffa (que l'on rencontre dans deux affaires), deux dans la même affaire, Grecs de Chirisonda, un Grec de Constantinople à côté d'un moine Grec qui est, en outre, armateur et capitaine du navire (Joassaf Caloïan du monastère Sant'Atanasio). Les gens auxquels on a „emprunté” l'argent, c. à d. desquels on a acheté la marchandise sont des Génois sans désignation spéciale (7 cas), des Génois de Péra (dans 6 cas; un était banquier et il apparaît dans deux affaires), deux Génois de Savona, un Grec de Trébizonde, un Grec de Chilia et dans cinq cas la société commerciale de deux Grecs aisés d'Andrinople — Calloïan Francopoulos et Calloïan Vassilicos qui avaient développé d'importantes affaires au marché de Chilia.⁴²

A ces affaires ressemblaient certaines autres où l'on avait fait des emprunts, mais où l'on ne parle pas de restitution en yperpères et en or à Péra. Par exemple, un Grec de Constantinople, Théodore

⁴² *Atti*, n°s 22, 24, 28, 45, 58, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 74, 80, 81, 83, 84, 91, 92, 95, 98, 99. — Les livres notariaux des Génois à Péra et à Caffa pour les années quatre-vingts du XIVe siècle montrent des obligations en 36 cas (12%) et des affaires commanditaires en 120 cas (40%). Les crédits accordés sans indication de la marchandise à Chilia se trouvaient dans 24% de documents.

Agamo a reçu d'un Génois de Chilia 17 sommes et 10 1/2 axages d'argent avec l'obligation de les restituer dans le terme d'un mois; il a donné, comme gage, 20 fûts de vin grec qui se trouvait dans le magasin d'un certain Nichiforo (n° 94). De façon analogue, un Vénitien, habitant de Chilia, a emprunté à un certain Michel, Grec de Vicina, 4 sommes d'argent avec l'obligation de les restituer en quelques semaines (n° 50).

Certains exemples de paiements effectués parlent aussi des affaires très développées: un notaire de Péra avait reçu d'un Génois 220 yperpères sur l'ordre de deux Grecs de Chirisonda (n° 21), un Grec de Trébizonde avait reçu d'un Génois de Péra 4 sommes d'argent (n° 27), un Génois en qualité de mandataire d'un Grec de Constantinople avait reçu d'un débiteur génois 100 yperpères (n° 73). Les réceptions analogues à Caffa dans les années quatre-vingts du XIVe siècle constituaient moins de 4,5% de notes.⁴³ Les affaires conclues et les quittances provenant des diverses affaires montrent l'arrivée à Chilia des gens d'affaires de plusieurs côtés: un Pérote et banquier à Chilia (n° 77), un Grec „mesureur” à Chilia et un Grec de Caffa, habitant de Chilia (n° 3), un Génois banquier à Chilia et un Grec de domicile indéterminé (n° 52). Sarchis Erminio, déjà mentionné, a prolongé à un compatriote le terme de paiement (n° 54).

III

Quant au style des affaires à Chilia, on peut dire qu'il était au niveau de la méthode pratiquée dans les affaires par les commerçants et les gens d'affaires des autres colonies génoises en Orient, fréquemment aux formes plus mûres qu'à Dubrovnik de la même période. Les affaires étaient conclues sur la place (platea), comme dans toutes les villes médiévales catholiques (ici expressément au n° 31), en plusieurs „banques” locales, de toute façon dans les trois magasins de la ville, dans les maisons des gens d'affaires connus,⁴⁴ dans certains ateliers d'artisans ainsi que dans les prétoires de la commune de Gênes, resp. dans la maison du notaire et du consul; exceptionnellement, comme nous avons déjà dit, les affaires étaient conclues aussi dans le port (n° 25). Les Génois avaient à Chilia leur mairie (domus communis Jannensis)

⁴³ G. I. Brătianu, Actes des notaires, 363.

⁴⁴ On mentionne explicitement domus Sarchis de Caffa, marchand de vin et de miel (n°s 39, 46) ou Sarchis Erminio de Caffa (n° 35), domus du Grec Theodori Lombarde, boucher (n° 93), domus Georgii Gapsoneti (n°s 3, 4), domus Janini Caldi de Symisso (n°s 10, 11), domus Jacobi de Sappolo (n° 12), domus du banquier Laurentii Bustarini (n°s 15, 49), domus Jacobi de Rappolo (n°s 19, 25, 41, 42, 44, 54, 55, 58), domus Bartolomei de Lando de Placentia (n° 23), domus Francisci Bustarini (n°s 33, 34), domus Janchusii de Caffa (n°s 39, 46) domus du Vénitien Petri de Ogniben (n°s 50, 51), domus Cosmaelis de Cresson (n° 95), domus Danielis de Sorbo de Rappalo (n° 93), domus Georgii Sasson (n° 97), domus du banquier Georgii de Chavegia de Volturo (n° 9).

qui était située à côté de la maison du notaire, dans le jardin de laquelle on inscrivait, vers la fin de l'hiver déjà, les affaires dans les livres de notaire (n° 18). La commune de Gênes avait aussi sa loge (*loggia*) dans laquelle, selon les coutumes médiévales, étaient publiées diverses ordonnances, fixées les dates des enchères et réglées différentes autres affaires auxquelles la commune prenait part. Cette loge se trouvait à côté de la boucherie d'un boucher génois et on y légalisait aussi, même vers la fin de l'hiver, les transactions commerciales. Il y avait à Chilia trois banques (*apud banchum*): Laurentii Bastarini (n° 1, 2, 5, 36, 57, 59—75, 94, 96, 98), Francisci Bustarini (n°s 76—92), Georgii de Chavegla de Volturo (n°s 29, 43, 47). Parmi quinze maisons dans lesquelles le notaire enregistrait les affaires dans le livre de la commune on mentionne la maison d'un Grecque (*Evedoglie Greche*, n° 30) qui était, sans doute, une espèce d'auberge où les gens d'affaires se rassemblaient. Le banquier Giorgio de Chavegia avait un atelier de tailleur que gérait un Italien salarié et dans un cas on y a noté aussi une affaire (n° 20).

Les affaires étaient enregistrées dans le livre de notaire pendant toute la journée: dans 6 cas de bon matin, à la première heure de la journée (6—7), le plus souvent à la troisième heure (8—9), très souvent à la neuvième heure (14—15 et dans quelques cas dans l'après-midi et, ensuite, beaucoup plus souvent dans la soirée. Il y avait des jours où l'on avait effectué plusieurs enregistrements, tandis que parfois il pouvait passer même une dizaine de jours sans aucune notation (*pagg. XXIV—XXVI*).

À côté du notaire-consul et des banquiers, aux affaires prenaient vivement part aussi les courtiers, les gens d'affaires moyens qui travaillaient pour le compte d'autrui mais étaient rémunérés des services rendus et semblables ou identiques à ceux-ci, les mesureurs (*pesatori*). En 1360—61 il y avait à Chilia douze courtiers (*censarius*)⁴⁵ la plupart desquels étaient des Génois, mais il y en avaient, par exemple, deux qui étaient des Vénitiens et au moins trois qui étaient Grecs (un de ces derniers de Caffa). Comme les maisons des banquiers, les maisons de certains de ces courtiers (particulièrement celle de Giacomo de Rappalo) servaient également de lieux où l'on concluait les affaires. Il est intéressant de remarquer que les courtiers ne possédaient en propre ni les magasins ni les ateliers d'artisans, peut-être parce que, vu la demande générale de l'argent, celui-ci rapportait de beaucoup plus s'il était placé dans le trafic que s'il était investi dans les immeubles.

Toutes les transactions commerciales à Chilia étaient effectuées au moyen de la monnaie d'argent resp. au moyen de l'argent qu'on pesait selon le poids de Chilia. Il y avait deux valeurs monétaires de l'argent: très souvent la somme (*summa*) (elle apparaît aussi comme

⁴⁵ Dominicus de Auria, Georgius Orbila, Jacobus de Rappalo, Janinus Caldi de Symisso, Janinus de Clarentia Venetus, Ingridiach, Nicolaus de S. Donato, Nicolaus Turcus, Petrus de Ogruben Venetus, Sava Agapi, Theodorus de Arbaro, Teodosius de Orto de Caffa.

quart de la somme — n° 82) et rarement la moindre unité — aspre (nos 52, 60, 61, 23, 47, 97, 60, 15, 9, 235). Pour l'argent ou les valeurs calculées à Chilia en argent, le paiement à Péra s'effectuait en yperpères resp. en or, mesuré en axages (n° 20) ou en carats (n° 83). Dans les affaires conclues entre Chilia et Vicina voisines, les comptes étaient réglés exclusivement en sommes d'argent (n° 50). Les sommes d'argent étaient comptabilisées lors des paiements des créances à Messembrie, Sosopolis et Gatopolis (n° 63). A Péra un yperpère était égal à 24 axages (n° 58) resp. 24 carats constituaient une unité supérieure (n° 83). Dans un cas, un navigateur vénitien s'était engagé à s'acquitter de sa dette à Péra à un Grec d'Andrinople en axages vénitiens (n° 71). Puisque les différentes mesures étaient en usage, il était nécessaire d'indiquer expressément laquelle de ces mesures serait utilisée. On a déjà dit qu'on y tenait compte du consommateur, de sorte qu'à Chilia, pour le blé était en usage la mesure de Péra et pour la cire et le sel, celle de Chilia. Pour éviter les différends superflus, on apportait la mesure étrangère et on l'utilisait directement lors de la prise de livraison. Pour le blé on apportait le quart du modius de Péra.⁴⁶

Il est difficile d'établir exactement le rapport entre la somme d'argent à Chilia et l'yperpère à Péra, car dans les actes relatifs aux affaires on ne trouve pas la valeur simple égalisée, mais on y exprime aussi l'intérêt, car le crédit, c. à d. l'argent „prêté” devait apporter aussi de l'intérêt. D'ailleurs on a rarement fait l'équiparation, mais on a plus souvent indiqué le paiement „pour une certaine somme d'argent”, reçue à Chilia ou bien on indique strictement seulement la somme en yperpères qui sera payée à Péra. Dans un cas, pour 11 sommes d'argent à Chilia il fallait payer dans un terme de 15 jours à Péra 375 yperpères, ce qui voudrait dire que la „somme” d'argent de Chilia était égale à un peu plus de 34 yperpères (n° 95). Dans un autre cas, pour 10 sommes d'argent empruntées à un Grec d'Andrinople il a fallu, paraît-il, payer 20 axages d'intérêts.⁴⁷ Exceptionnellement, le prix avait pu être conditionnel, c. à d. on avait pu exiger plus si l'on constate que ce qu'on vend vaut davantage; il s'y agit de l'esclave la plus chère Gatta („chatte”) (n° 1). Lors de certains paiements, il semble que même certaines coutumes de l'époque féodale n'ont pas été dépassées; car, lors de la liquidation de l'affaire entre un meunier et le propriétaire du moulin (d'ailleurs un habitant de Péra), le moulin, c'est à dire le meunier a fait le paiement „cum quodam dono” (n° 10), précisément de la même façon que le serf était obligé de donner aussi „le don” comme partie de la rente féodale.

Quant aux prix, les actes de notaire de Chilia gardent le silence. Le prix du produit le plus important, vendu au marché de Chilia peut être conjecturé seulement d'après les cas où l'on déposait comme gage

⁴⁶ „Ad modium Peyre, mensurati ad illam quartam qui est il ligno, et quam portare intendit super dicto ligno ad locum predictum” (*Atti*, n° 62).

⁴⁷ Il est impossible d'établir le taux d'intérêt, car l'échéance n'a pas été indiquée: peut être s'agit-il de 35 jours (*Atti*, n° 47).

pour le crédit accordé une quantité déterminée de blé. Les différences de valeur des gages de blé sont telles que ces données ne peuvent pas servir de mesure pour l'établissement des prix à Chilia; cette valeur variait de 1,86 yperpères pour un mondius (n° 88), (n° 96), 2,08 (n° 78), 2,4 (n° 75) et 2,5 yperpères (n° par l'évaluation de 3,3 (n° 6) et 3,7 yperpères (n° 20), jusqu'à 6,5 yperpères pour un modius (n° 31). En outre, il aurait fallu connaître le prix du transport, car il devait être inclus dans le prix du blé à Péra.

L'idée du risque d'affaire et du dommage éventuel au cours de la route des intempéries, du feu et des hommes était présente dans les transactions à Chilia. A dire vrai, le risque n'était pas compensé par un pourcentage déterminé sur la valeur de la marchandise que l'on payait d'avance aux assureurs comme c'était le cas plus tard, mais c'était l'armateur qui courait le risque, mais seulement depuis le moment où le navire quittait le port, tandis que les risques lors de l'embarquement étaient à la charge de l'embarqueur. Tout de même, on ordonnait au navigateur, bien qu'il ait pris la marchandise à crédit, de faire voile tout droit (*recto viaggio*) pour Péra et s'il venait de perdre quelques instruments de navigations en cours de route, c'était à ses propres dépenses (nos 91, 84, 74, 66, 68, 69, 18, 22, 41). Si le blé, à cause de quelque malentendu, devait éventuellement rester dans les magasins de Chilia, il s'y posait la question des risques et dommages que devait subir l'acheteur-étranger par la faute de qui la livraison n'a pas pu avoir lieu (n° 31). Lors de l'achat des esclaves, les défauts éventuels, visibles et invisibles, de celles-ci devaient être acceptés par l'acheteur (n° 85). Une pratique aussi explicite, inconnue dans les grands centres de l'Italie, représente une contribution utile au droit maritime lorsqu'il s'agit de l'assurance.

Dans les contrats relatifs aux affaires on inserait souvent la clause sur le montant de l'amende à payer dans le cas de la non-observation du contrat ainsi que sur les tribunaux qui seraient compétents dans le cas de contestation. L'amende devait prendre effet automatiquement, avant de soumettre le litige au tribunal. La peine était toujours pécuniaire et par son type elle pouvait prendre une triple forme sans égard à l'espèce de l'affaire: ou la valuer double du montant réalisé dans la transaction commerciale, ou bien une somme déterminée que l'on déduirait au contrevenant ou, enfin, la confiscation de l'entière propriété, présente et future. La première forme de l'amende est la plus fréquente (45 mentions). Chez la seconde forme (35%) où l'on stipule une moindre valeur pécuniaire (une, cinq ou le plus souvent trois sommes d'argent, dans un seul cas dix sommes, une fois 67 aspres) ou l'on prévoit la perte du navire et du frêt qui appartenaient à l'endetté.⁴⁸

⁴⁸ Atti n° 92. — Dans le contrat commercial dont il s'agit, se trouve la donnée importante sur l'importation du camelot (*11 pezze di clamellotti*) de la part de l'acheteur, autrement l'armateur de Péra; ce camelot a été vendu par le notaire à Chilia et, d'après la déclaration explicite du vendeur-créditeur à Chilia, une troisième personne avait dû participer à la valeur réalisée par une somme importante.

La troisième forme de l'amende (20%) paraît avoir été appliquée aux cas où le créancier n'était pas sûr de pouvoir obtenir la restitution de son argent; dans la moitié des cas il s'agit de deux Grecs d'Andrinople d'une maison de commerce qui étaient créanciers.

La désignation de la cour compétente pour le cas de différend est non seulement appliqué même de nos jours, mais elle représentait aussi une pratique très fréquente dans toute la Méditerranée catholique au Moyen âge. Outre Chilia, Péra et Constantinople que l'on mentionne dans ces contrats, on cite aussi les localités suivantes: Caffa (en 92,3% de mentions), Trébizonde (77%), Synopoli (7,7%), Symisso (30,8%), Vicina (15,4%), Gênes (15,4%), Venise (7,7%) et la localité de Langi (7,7%, n° 56). Exceptionnels étaient les contrats dans lesquels on prévoyait la comparution devant le tribunal en quelque localité en dehors de celles ci-dessus énumérées (n° 28), ainsi que les contrats dans lesquels on prévoit, outre la cour laïque (sans doute cour commerciale) aussi un tribunal ecclésiastique et même le „magistrat”, c. à d. les organes de l'autorité civile (n°s 16, 29). Dans un cas on permet la possibilité que le débiteur soit retenu (sans doute arrêté et incarcéré) par les organes de l'autorité consulaire, à Chilia, demande du créancier (n° 53).

Comme ailleurs à cette époque-ci, il était usuel à Chilia de nommer pour une espèce déterminée d'affaire des mandataires (procuratores). Le besoin des mandataires se faisait sentir alors surtout à cause de la grande distance, du long voyage et de grandes dépenses et aussi à cause du risque au cours d'un tel voyage. Le créancier ou en général la personne intéressée ne pouvaient pas arriver partout. Pour cette raison il arrivait que les mandataires étaient désignés en leur absence. Il n'y a pas de cas des mandataires dit généraux qui apparaissent plus tard autorisés à faire toutes sortes d'affaires pour la personne intéressée, mais il s'agit toujours d'une affaire concrète. Les compagnons Calloïan Francpoulos et Calloïan Vassiliko d'Andrinople ont nommé un mandataire pour différentes affaires et litiges (n°s 89, 90) et une telle procuration est la plus proche du type de mandataire général. Un banquier de Chilia a désigné un Génois de Péra de prendre soin de ses procès devant les tribunaux laïques et ecclésiastiques et les organes de l'autorité à Péra, c. à d. de faire des réclamations envers les particuliers, les collectivités et des communes, plus concrètement de poser les questions et formuler des exigences et de prêter serment quant on le lui demande (n° 29). Dans la plupart des cas (sept) les mandataires étaient chargés de recouvrer les créances: trois de ces mandataires étaient des Génois de Péra, natifs de Savona (n°s 57, 87, 36), un Génois de Péra était le mandataire de deux Grecs de Constantinople (n° 73), un était Michel de Vinica, déjà mentionné, mandataire d'un homme de Caffa dans un litige contre un Vénitien de Chilia (n° 51). A ces procédés prenaient part même des femmes: la ménagère d'un marchand des tissus de soie (drapperio) de Péra, Grecque, avait nommé un homme d'affaires de Caffa de la représenter dans ses réclamations envers une Juive de l'île

de Crète et envers un grec de Péra (n° 30). Le recouvrement des dettes incluait dans la plupart des cas la comparution devant les juges. A la différence de la situation à Chilia en 1360—61, les mandataires étaient beaucoup plus rares dans les actes de notaire de Péra et de Caffa dans les années quatre-vingts du XIIIe siècle et ils n'y apparaissent qu'en 2,66% de documents.⁴⁹

Différent du mandataire était le „nuntius”, représentant ou agent d'affaires qui devait être très fréquent, car il apparaît dans la plupart des affaires qui ont trait à la prise de livraison et au recouvrement des dettes.

Il paraît que les affaires à Chilia avait un caractère plutôt individuel car, tandis que les agents d'affaires et les mandataires étaient fréquents, les sociétés commerciales étaient exceptionnellement rares par rapport à la pratique générale de cette époque. Les sociétés étaient constituées soit en vue d'augmenter le capital d'affaires soit pour effectuer la division du travail, de sorte qu'un compagnon puisse se diriger pour faire l'acquisition des marchandises. Le blé et autres articles d'exportation affluaient à Chilia sans sociétés de ce genre et la cire et le miel étaient procurés au moyen du contrats d'affaires et par conséquent il n'y avait aucune raison pour la constitution des sociétés. Pourtant, le capital nécessaire pour les affaires était assez en demande à Chilia, mais il semble aussi avoir été tout de même suffisant, lorsque les armateurs de Péra utilisaient des crédits accordés par les banquiers et autres de Chilia. Peut-être la mention de la participation dans la valeur de quelque marchandise ou de l'argent indiquerait qu'il s'agit de quelque espèce de société (n° 2).

IV

Il est intéressant d'observer qu'en 1360—61 n'ont pas été enregistrés à Chilia des cas de ventes des maisons et des immeubles (à Péra et à Caffa — 6% d'actes), de confection ou d'exécution des testaments (à Péra et à Caffa — 2,66% d'actes), tandis que les contrats de navigation classique étaient exceptionnels (à Péra et à Caffa — 5,66% d'actes.⁵⁰ Il n'y a qu'un seul cas où l'on mentionne la construction d'une maison et cela d'une maison qui n'appartiendrait pas à un seul propriétaire et où l'on a emprunté l'argent nécessaire pour la bâtir au voisin le plus proche (n° 9). Les habitants de Chilia ne paraissent pas avoir disposé de navires qui effectueraient le transport à grandes distances. Les étrangers à Chilia n'apparaissent pas seulement comme navigateurs, ils étaient, en effet, les principaux et presque uniques commerçants et exportateurs étrangers. En tout cas, ils témoignaient d'une plus grande agilité en ce qui concerne les affaires que les habitants locaux

⁴⁹ G. I. Brătianu, Actes de notaires, 363.

⁵⁰ Id.

qui se présentent plus en qualité de créanciers ou plus précisément, comme commerçants qui donnent leurs marchandises à crédit.

Pour cette raison, l'apparition des navires à Chilia et aux ancrages voisins, représente un sujet attrayant pour l'historien de l'économie. On a noté plusieurs types de navires: *lignum* („S. Johannes” et cinq qui portent le nom de „S. Nicola”), c. à d. un navire ordinaire, *lignum de orlo* (il y en avait 12) (S. Antonio, S. Dimitrio, S. Catarina, S. Maria, deux fois S. Tanasio, trois fois S. Johannes, S. Johannes Baptista, S. Johannes et S. Catarina), un navire de moindres dimensions, *ciguta* (cinq en tout: S. Teodora, S. Julianus, S. Johannes, S. Nicola, celle appartenant à Oliverio, le boucher et à ses compagnons), *ciguto de orlo*, *cocha* (navire marchand rond d'assez grandes dimensions) (S. Catharina, n° 24) et *galion*, grand navire (S. Marino, n° 49). Parmi les saints-patrons dont les noms ont été donnés aux navires, le plus souvent apparaît St. Nicolas, protecteur des voyageurs, St. Jean et parmi les saintes St. Cathérine et la Vierge.

Outre les armateurs qui étaient les seules propriétaires des navires il y avait également des propriétaires qui n'en possédaient qu'une partie, par exemple une moitié (n°s 18, 26, 19, 67 un tiers (n° 59), un quart (n° 37) du navire ou bien son huitième, c. à d. trois carats (n°s 21, 22), vu que la propriété des navires y était divisée, comme dans les autres pays catholiques de cette époque, en 24 carats; dans un cas il apparaît un propriétaire qui possédait 17 carats (n° 58). Le bateau pouvait appartenir en commun aux compagnons (n° 20), mais les documents ne nous disent pas combien il y en avait ni combien de carats ils possédaient chacun. De façon analogue s'effectuait aussi la vente des navires (moitié: n°s 6, 38, 55). En rapport avec ces affaires, on désignait les mandataires.⁵¹ Comme un bien meuble caractéristique, le navire pouvait être mis en gage pour la créance (n°s 58, 67), parfois aussi avec la valeur du fret (n° 92).

Le plus important pour les armateurs était que le navire se trouve constamment en navigation, c. à d. qu'il n'attende pas longtemps à être embarqué et débarqué et que, bien entendu, le prix du transport soit aussi élevé que possible. Puisqu'il n'y a pas d'actes concernant un véritable contrat de navigation et de fret (*naulum*), il n'est pas possible d'établir des termes usuels pour l'embarquement et le débarquement ni les dédits pour le cas du dépassement. Il existe, tout de même, une notion des jours utiles pour l'embarquement (c. à d. pour que cela ne soit pas un jour férié ou une grande intempérie) (n° 17). En ce qui concerne le prix de transport pour le blé de Chilia à Péra, on payait un fret élevé pour un *modius* de Péra — un *yperpère* et 12 à 14 carats (n°s 17, 32).

Outre les navigateurs de Péra qui constituent une énorme majorité, on rencontre aussi des armateurs de Caffa (n° 59), Maurocastro (Ak-

⁵¹ Un habitant de Péra a député à Chilia un Italien à Symisso pour recouvrer la créance provenant de la vente d'une moitié de *ciguta* (*Atti*, n° 38). Les navires de Chilia communiquaient, donc, avec la localité de Symisso.

kerman) (n° 37), Chirisonda (n° 22), ainsi que certains Italiens pour lesquels il n'est pas dit explicitement qu'ils habitaient Péra (n° 26, de Savona). Le navire était commandé par le propriétaire de tout le navire ou une partie de celui-ci. Il n'y a qu'une seule donnée sur le capitaine éventuellement salarié du navire appartenant aux compagnons qui s'occupaient d'autres professions (n° 20). Vu la grande valeur des navires, certains habitants de Chilia ont commencé, eux aussi, à les acheter. Dans deux cas on mentionne l'homme d'affaires connu de Chilia, Sarchis Erminio (n° 6, 38), ainsi que le boucher Oliverio avec ses compagnons (n° 20). A Chilia où l'argent était tout de même en quantité suffisante, l'investissement dans les navires, vu le fret élevé, était d'un bon rendement.

Les navires, du moins ceux qui appartenaient aux Génois, portaient aux journaux de navigation (in cartelario di ligni) les charges et toutes les données qui s'y rapportent (n°s 70, 75).

Il semble qu'il y avait à Chilia un atelier de construction navale, car on mentionne un calfat, natif de Chilia (Chirixi, n° 97).

V

En rapport avec les affaires qui étaient conclues à Chilia, il est intéressant de voir la composition de ces gens qu'on mentionne comme habitants de la bourgade. Il y en avait de deux catégories: de véritables résidents (dans les autres localités „burgensis”) et ceux qui n'y font qu'habiter („habitor”). La première catégorie comprend 27 et la seconde 37 noms. A la première catégorie appartenaient les banquiers et courtiers déjà mentionnés, le notaire-consul des Génois (Bernabò de Carpina), quelques artisans (calfat, meunier, tailleur, cordonnier, pelletier, boucher), deux aubergistes (tabernarii), un boutiquier (butigarius) et un ancien exécuteur de la curie de Gênes (placarius curie Jannensium). La plupart de ces résidents appartenaient aux Génois; on mentionne un Vénitien, plusieurs autres Italiens (Bergamo, Monfalcone), un Vénitien de Clarenza, il y a plusieurs noms de caractère grec prononcé (Savo, Theodorus), trois d'eux sont de Caffa, un de Syrmissos, deux de la localité de Cravariza qui, selon toute probabilité, n'étaient ni Italiens ni Grecs (Ivanusius, Aspertus), deux étaient, peut-être, d'origine tartare (Ibraymus Avaram butegarius, Ingrixiach ansarius) et un était Turc ou bien cette dénomination lui était un sobriquet (Nicolaus Turcus). Comme on le voit, même les véritables résidents de Chilia, mentionnés dans les actes, étaient presque tous sans exception des nouveaux venus, rassemblés de tous côtés. Les habitants autochtones qui devaient aussi exister, n'étaient pas intéressants pour être enregistrés par le notaire et pour cette raison on ne les rencontre pas dans le livre du notaire-consul génois.

Dans la catégorie des habitants plus ou moins provisoires (habitatores) de Chilia il y a une prédominance marquée des Génois et des

Grecs, tandis qu'il y a à peine d'autres: un de Plaisance, un de Venise, un de Gulfo Portus Veneris et de nouveau Nicolas le Turc et Ingrixiach. Les Génois étaient venus de plusieurs côtés: de Caffa (4), de Symiso (2), de Gênes même (2), de Rappalo, de Cembaro (?), de Chirchiniti (?) et avec le domicile permanent non indiqué. Les Grecs provenaient de Caffa (3), de Sykopoli et avec le domicile non indiqué. Dans ce groupe il y avait moins d'hommes à profession établie, par exemple des artisans, de sorte que la profession chez la majorité n'est pas indiquée. Parmi les artisans, il y avait un forgeron et un tailleur, un magister (?) n'est pas assez clair et pour un autre on avait dit qu'il était aubergiste. Si le magister susmentionné était un médecin, ce serait l'unique représentant de cette vocation humanitaire, car les autres ne sont pas explicitement enregistrés, bien qu'on rencontre des médecins dans les autres colonies génoises.

Suivant une opinion, Chilia appartenait aux villes de la Roumanie actuelle aux nombreux métiers à spécialisation marquée.

Les Juifs n'ont pas été enregistrée dans les notes du notaire de Chilia.

²² Constantinescu-Daicoviciu-Pascu, Histoire, 118.

Aleksandar MATKOVSKI
Skoplje

L'ISLAM AUX YEUX DES NON-MUSULMANS DES BALKANS

En, 1352 les Turcs se sont emparés de la forteresse Tzimpé en Héliéspond (les Dardanelles) et c'est ainsi qu'ils ont pour la première fois mis pied sur la Péninsule Balkanique. A la suite de cette entrée triomphale, ils ont poursuivi leur conquête à l'intérieur des Balkans. Après la bataille de Maritza en 1371, la Macédoine tomba aux mains des Turcs. Après la Macédoine, la Bulgarie en 1393, Constantinople en 1453, la Serbie en 1459, la Bosnie en 1463, la Herzégovine en 1482, la Hongrie en 1526 et vers la fin du XVe siècle, après la mort de Skanderbeg, l'Albanie fut aussi aux mains des Turcs. Bientôt toute la Péninsule Balkanique fut au pouvoir des Turcs. Avec leur arrivée, les Turcs ont apporté, une nouvelle religion inconnue jusqu'à là, appelée „islam". L'islam en tant que religion officielle de l'Etat turcs, est étendu sur tout les Balkans. Cependant, en tant que force religieuse, morale et socio-politique, l'islam est arrivé avec beaucoup de mélanges soufites et schiites enracinés chez les masses populaires et surtout chez les tribus nomades, puis dans les communautés turcméniennes villageoises, avec une forte influence sur la classe féodale et même dans les masses urbaines. L'islam vint en opposition avec le christianisme dans les Balkans, lesquels étaient partagés en trois confessions: orthodoxe catholique et bogomile. Au début, le pouvoir central turc et la classe féodale se sont montrés tolérants envers les croyances religieuses, mais après le XVIe siècle, quand la lutte de classe prend son essor, une contradiction naîtra dans la classe féodale même, entre l'islam sounite en tant que religion d'Etat et toutes les voies de l'islam hétérogène. Il y aura une contradiction entre l'islam et les confessions non-musulmanes et tout cela se mêlera au phénomène de la lutte sociale de classe.¹ Les non-musulmans de Balkans ne considéraient pas tellement l'islam comme une pensée théologique mais ils l'identifient le plus souvent avec l'Etat turc et avec la classe féodale. Cependant il existait des théologiens non-musulmans dans les Balkans, particulièrement chez les catholiques et un peu moins chez les bogomiles, qui ont regardé tout

¹ Nedin Filipović, Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku, Godišnjak VII, ANUBiH, Sarajevo 1970, 146.

de suit la différence entre le nouvel islam et toutes les confessions chrétiennes. Tandis que le christianisme en tant que religion pas tout-à-fait monothéiste croyait à un Dieu triple: Dieu-père, fils et Saint-Esprit, l'islam religion tout-à-fait monothéiste ne croyait pas à un Dieu triple. D'autre part chez les chrétiens il y avait l'incarnation de l'homme en esprit et le contraire, ce qui n'existait pas dans l'islam. Cet islam des Balkans ne reconnaissait pas l'organisation de jugements religieux pareils à ceux de l'Inquisition du monde catholique. Tandis qu'en ce temps là en Europe occidentale des milliers d'infidèles brûlaient aux bûchers, de nombreux représentants des sectes ordres islamiques prêchaient aux Balkans la religion islamique aux non-musulmans et souvent ils ne le montraient pas tel qu'il était prescrit par l'islam orthodoxe et sunnite. Il y a aux Balkans le cas d'un infidèle brûlé au bûcher et ce cas fut une exception pour souligner la règle. L'islam fut en général une religion bien plus tolérante que le christianisme, mais les non-musulmans ne pouvaient le constater car c'était une religion du pouvoir et comme je l'ai déjà dit, elle a été souvent identifiée avec l'Etat turc et la classe féodale.

En imposant le pouvoir politique turc sur une grande partie de la population des Balkans, une nouvelle civilisation c'est à-dire la civilisation islamique s'y imposera aussi. Les Balkans devinrent le territoire où se mêlent et coexistent les restes de la civilisation byzantine, européenne et islamique et ce phénomène existe même aujourd'hui.

Juste avant l'arrivée des Turcs dans les Balkans, il existait des villes médiévales entourées de murailles et de portes. C'est une raison de plus de penser que l'islam a vite conquis ces villes, en les transformant en forteresses par l'urbanisme islamo-oriental avec des éléments urbains inconnus jusqu'à là tels que: mosquées, bézystanes, caravan-sérails, médresses, tékés et autres ce qui finit par amener l'intégration des villes avec les villages environnants. Ainsi les remparts ont perdu beaucoup de leur importance de jadis. Jusqu'à quel point les éléments islamiques et orientaux se sont-ils étendus chez les non-musulmans, nous pouvons le voir par le fait que la cuisine arabe s'est répandue chez presque tous les peuples balkaniques. Les noms des repas chez les non-musulmans sont exclusivement d'origine arabe et turque: tchorba, quévape, halva, bourek, sarma, tourli-tava etc. Les objets culinaires sont aussi d'origine orientale: tendzere, kachike et autres. Bien qu'au premier temps l'islam ait interdit aux non-musulmans de s'habiller comme les musulmans, les chrétiens et les hébreux des villes copiaient l'habit oriental et ils ont jusqu'aujourd'hui gardé des noms de certains habits tels que: tchakchirs, chalwars, dolama, antérie, djubé etc. L'influence islamique fut ressentie aussi dans l'architecture, l'ameublement et c'est pourquoi chez les non-musulmans des Balkans se sont conservés jusqu'à aujourd'hui les termes orientales: odaïa, tchardak, moutvak, kochk, divan, hané, sofa, quilim, sofra, douchek, yorgan etc.²

² Fehim Spaho. Iz javnog i privatnog života u doba Turaka. Knjiga o Balkanu, I, Beograd 1936, 172—173.

L'une des conséquences de l'arrivée de l'Islam aux Balkans fut la liquidation de l'ancienne classe féodale, mais pas bien entendu de la société féodale. Les Turcs ont détruit le féodalisme du boyard et ont élevé un système de spahi et de timar qui différait peu du précédent.

La Turquie en tant qu'Etat, a conservé le système féodal avec toutes ses conditions économiques, sociales et de classes, et elle n'a ni détruit ni créé d'autre système social. Il existait encore des seigneurs féodaux et des paysans attachés à la glèbe. Les paysans qui jusqu'à là étaient liés au boyards, ont remplacé leur maîtres par des spahis et des begs.

L'Islam on tant que religion et philosophie du pouvoir n'est pas arrivé aux Balkans avec des nouvelles idées révolutionnaires, mais aussi bien que le christianisme il était bâti sur une base théologique et avait pour devoir de défendre le féodalisme. C'est pourquoi tant qu'il exista aux Balkans l'Etat turc ne fit que reproduire de relations féodales.

La constitution du pouvoir turc avait bien d'autre signification pour les anciens nobles. D'abord des seigneurs privilégiés et enrichis, ils ont vite perdu leur pouvoir politique de classe souveraine et ont risqué d'être détruits par les nouveaux féodaux. Ils avaient deux voies à choisir; rester chrétiens et se réduire au statut de raïa ou bien accepter l'Islam et s'incorporer à la classe féodale turque et garder leur situation privilégiée. C'est justement cette dernière voie qui fut la plus enviée et la plus naturelle pour la conscience du seigneur chrétien et c'est pourquoi un grand nombre d'eux, sans pression et par intérêt économique, est passé à l'Islam.³ La plus petite partie des seigneurs chrétiens s'est enfuit dans les pays chrétiens voisins ou bien périt en combattant l'invasion des Turcs.

Au début l'Islamisation s'est accentuée chez les seigneurs mais quand les Turcs sont arrivés en Bosnie devant laquelle se trouvaient les espaces du monde catholique européen, l'Islamisation s'est orientée vers les masses hors de la classe féodale.⁴

Le processus de l'Islamisation fut facilité par deux raisons: a) Sur le sol de Bosnie existaient trois églises: catholique, orthodoxe et bogomile aucune d'elle ne prédominait. Puisqu'il n'existait pas d'église unique, compacte et autoritaire qui élèverait la cohésion morale, politique et sociale du peuple, le désaccord réciproque et la lutte de suprématie contre les deux autres amena une non résistance envers l'Islam. b) Les Bogomiles qui cherchaient une église plus simple, sans beaucoup de domaines, sans statues, icônes, fresques, bougies et croix, prêchaient qu'un jour l'envoyer de Dieu viendrait et réaliserait cela. Les mosquées qui n'avaient pas de fresques, icônes, statues et les hodj (prêtres musulmans) qui étaient habillés comme les autres les bogomiles regardaient l'Islam comme le messie longtemps attendu. Ils ont fini par accepter l'Islam en majorité. Ce cas unique et spécifique aux Balkans

³ Kiril Vasilev, Rodopskite Blgari mohamedani. I Plovdiv 1961, 75.

⁴ N. Filipović, op. cit. 146.

quant à l'islam donna un unique résultat. L'islamisation des paysans de la Bosnie s'opposa à deux branches importantes de l'économie rurale: l'élevage des porcs et la production de vin dont la consommation était interdite par l'islam. Au début de l'islamisation, le pouvoir turc tolérait la consommation de la viande de porc et du vin et il existe des documents selon lesquelles les villages entièrement islamisés consommaient l'un et l'autre.⁵

En Albanie et en Macédoine de l'ouest l'islamisation servait à pacifier les régions révoltées. Depuis l'arrivée des Turcs jusqu'à la deuxième moitié du XVI-e siècle, ces régions étaient constamment en révolte.⁶ Les cadis des localités pensaient que l'islamisation ne doit pas s'effectuer par force et que si le peuple accepte l'islam il ne sera plus révolte mais il sera le collaborateur de l'autorité turque. Il est important de souligner une étape caractéristique de deux croyances. Certains habitants voulant se libérer du haratche et des autres impôts, n'acceptaient l'islam que formellement et continuaient à croire à leur ancienne religion, le christianisme. Bien qu'ils se déclaraient musulmans devant les autorités turques, ils continuaient d'aller à l'église, baptisaient les enfants et leur donnaient des prénoms chrétiens, les mariaient à l'église et gardaient leurs anciennes coutumes. Ils avaient deux prénoms, l'un chrétien qu'ils employaient entre eux en famille, et l'autre musulman qu'ils employaient en publics et devant les membres de l'Etat. Tels sont par exemple: Hassan-Bogdan, Hrz-Damian, Houssein-Todor, Alilla-Ililla, Mustafa-Nikola etc. Selon une fetva du 5 novembre 1568, tous ceux qui sont passés à l'islam et ont gardé les coutumes chrétiennes sont menacés de la peine de mort.⁷ Il n'y a pas lieu de commenter cette fetva qui explique l'islamisation et rappelle les méthodes dont usait l'autorité turque pour garder les convertis à l'islam. La conversion à l'islam diminuait la possibilité de nouvelles révoltes qui continuaient à se manifester. Les autorités turques réussissaient à faire croire aux musulmans que ces révoltes étaient provoquées par les chrétiens, ils suscitaient ainsi de rivalité entre chrétiens et musulmans. Plus l'islamisation s'étendait, plus la pacification réussissait dans cette région.

Dans les autres parties de la Péninsule Balkanique ce sont les pauvres qui convertissaient d'abord à l'islam car ils voulaient se libérer des grands impôts qu'ils avaient à payer. C'est pourquoi les pauvres des villes représentaient la masse la plus abondante qui passait à l'islam.

Les non-musulmans des Balkans avaient des attitudes différentes envers l'islam. Certains se convertissaient volontairement, d'autres par

⁵ Ibid 164.

⁶ Aleksandar Matkovski, Eden značajan i nepoznat bunt vo debarskata nahija od 1560 godina, MANU, Prilozi I, 1, Skopje 1970, 65—79.

⁷ Arhiv na Institutot za nacionalna istorija vo Skopje. Muhaimme defter 7, dok. 8.

⁸ Ivan Snegarov, Istorija na ohris'kata arhiepiskopija-patrijaršija ot padaneto pod Turcite i do nejnoto uništovanje (1394—1767), Sofija 1932, 39, 50, 57, 60, 251, 259, 261, 262, 266, 273, 324—328, 330, 331, 572—573.

des raisons économiques et il y avait ceux qui s'opposaient fortement à l'islamisation. Cette islamisation forcée faisait souvent des martyrs que les chrétiens vénéraient par la suite comme des saints. Guorgui Kratovec ne voulant se convertir, fut mis au bûcher en 1515 à Sofia. Dans la première moitié du XVIe siècle, une autre sous ce même prénom fut pendu à Sofia.⁹ En 1750 on coupa la tête d'Anguel de Lérin. L'exécution fut publiquement faite à Bitola.¹⁰ En 1795 fut pendue le jeune fille Zlata du village de Slatina aux environs de Meglensko.¹¹ En 1837 fut pendu Guorgui de Tchurhli aux environs de Grebensko en Macédoine, parce qu'après s'être converti il a renoncé à l'islam.¹² Dans certaines sources historiques turques, il est ouvertement dit qu'il existait une islamisation forcée et que l'autorité suprême turque n'autorisait pas toujours cette dernière. Ainsi selon un ferman de janvier 1731, on apprend que „les musulmans de Bitola se promenaient dans les rues avec des tambours et faisaient une pression sur la raïa afin qu'elle accepta la religion islamique et que ces actions étaient interdites”.¹³ Comme ce genre de pression n'était pas rare, la Sublime Porte annonça en août 1850 le décret suivant: „Le Haut conseil chériat fut informé que certains garçons et filles chrétiens étaient forcés de prononcer le mot „chéhadète”¹⁴ et de cette façon obligés d'accepter l'islam. Comme ces manifestations n'étaient pas autorisées, d'autres représentants étrangers se sont intéressés à ces cas. Il était donc absolument interdit d'obliger quiconque à se convertir et si quelqu'un voulait volontairement passer à l'islam, on devait appeler ses parents et ses proches devant le tribunal du chériat (medjlis) pour donner leur consentement et étudier les raisons qui poussaient ce dernier à ce convertir.”¹⁵ Par cet exposé, on voit que certains musulmans apprenaient aux enfants chrétiens à dire „chéhadète” et après cela les obligeaient à accepter l'islam car la pratique turque dit que le musulman qui prononcera cette formule, même inconsciemment est obligé à ce convertir. Dans le cas contraire, il doit mourir. De telles données peuvent être trouvées dans le récit de voyage d'Antoine Geffroy qui dit: „si quelque chrétien prononce inconsciemment ou par des raisons quelconques ces mots et s'il est entendu par quelque musulman, il sera forcé d'accepter l'islam ou de mourir”.¹⁶

Les raisons économiques pour passer à l'islam étaient bien plus typiques car elles diminuaient beaucoup les impôts à payer. Si un

⁹ Ibid 58.

¹⁰ Ibid 303, Ivan Snegarov, *Turskoto vladicestvo prečka za kulturnoto razvitie na blgarskija narod i drugite balkanski narodi*. Sofija 1958, 73.

¹¹ Ibid 73.

¹² Ibid 73.

¹³ Arhiv na Makedonija Skopje, Bitolski sigil 43, list 110.

¹⁴ Le chéhadète est une formule dont la prononciation en arabe est: „la illahu itellah, Muhamed, resulillah” ce qui signifie „il n'y a pas d'autre Dieu qu'Allah et Mohamed est son envoyer”.

¹⁵ Sigil de Bitol n° 113, page 4.

¹⁶ Radovan Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI—XVII veka*. Istorijski arhiv Beograd 1961, 285.

membre de la famille se convertit, toute la famille n'aura à payer que le minimum d'impôts. L'écrivain italien de récits de voyages Benedetto Ramberti affirme qu'en 1534 à Plévlè, l'aîné des sept fils accepta l'islam afin de libérer sa famille de payer l'impôts.¹⁷ Il y avait des cas où le père se convertissait et les autres membres de la famille restaient chrétiens.¹⁸

Ce sont les filles qui le plus souvent acceptaient volontairement l'islam lorsqu'elles voulaient se marier avec un turc. De telles cas sont souvent enregistrés dans des documents historiques. En voilà quelques exemples. „Ossman épousa la fille de Dimo du village Dobrimir, près de Bitola. Dimo accuse Ossman d'avoir pris sa fille par force mais devant le tribunal elle a reconnu avoir accepté volontairement l'offre d'Ossman.”¹⁹ En 1741 une certaine Neda, veuve de 25 ans, venu de Lérin à Bitola où elle a certainement connu un turc. Voulant l'épouser, elle est allée devant le tribunal du chériat et en présence d'un groupe de musulmans elle est passée à l'islam et changea son prénom en Fatima.²⁰

En juillet 1832 „la chrétienne Bistra passa à l'islam devant le tribunal du chériat et s'appela Aicha”.²¹

Certains enfants et jeunes hommes par des raisons différentes passaient à l'islam. Ceux qui se convertissaient étaient le plus souvent des jeunes gens. Ainsi l'infidèle Kotche adolescent a renoncé à sa fausse religion et quand il s'est converti à l'islam sur sa demande il fut appelé Ahmed.²²

La majorité des islamisés étaient de pauvres paysans mariés que les Turcs dans les documents de recensement appelaient „bennak”. Quand ils passaient à l'islam ils se libéraient entièrement des impôts resmi tchift, pour l'ispéndjé ils ne payaient que aktchis tandis que les chrétiens payaient 25. Les Turcs s'intéressaient surtout à la différence de richesses de paysans a fin de pousser les pauvres à s'islamiser.²³

Il est évident qu'il existe des cas où certains, même devant le tribunal du chériat, refusaient de se convertir, ce qui était enregistré dans les sigiles. Ainsi en 1833 un certain Jovan dont la femme s'était convertie à l'islam, déclara qu'il voulait divorcer ne voulant pas accepter de s'islamiser lui même.²⁴ D'autre part, une certaine Neda de Bitola est allée au tribunal du Chériat accepter la religion islamique tandis que son mari était absent, mais le cadî souligna dans le sigile: puisque

¹⁷ Snegarov, 54.

¹⁸ Sigil de n° 3, p. 7.

¹⁹ Sigil de Bitol n° 3, p. 84.

²⁰ Sigil de Bitol n° 47, p. 71.

²¹ Sigil de Bitol n° 100, p. 3.

²² Sigil de Bitol.

²³ N. Filipović, op. cit. 160—161.

²⁴ Sigil de Bitol n° 101, p. 1.

le mari de Neda est absent, à son retour on demandera son avis sur cette manière d'agir²⁵.

Bien plus rares étaient les cas où l'on changeait plusieurs fois la religion. Ainsi „Virginia passa à l'islam mais consciente de son acte malpropre, elle a renoncé à l'islam. A la suite de ce geste, elle fut enfermée à la prison publique. De nouveau elle passa à l'islam et renonçant à sa fausse religion, elle se fit nommer Hatidjé et s'installa dans la maison du cordonnier Mehmed”.²⁶ De cette source et de bien d'autres, on voit que quelquefois un nouveau musulman qui n'était pas tout-à-fait certain à quel point sa façon d'agir était juste, s'installait pour un certain temps dans une maison plus distinguée ou il devait s'accoutumer aux habitudes musulmanes et aux normes islamiques.

Qu'un curé passe à l'islam était un cas bien plus rare. Les prêtres disaient au peuples de ne pas se convertir. On ne sonait jusqu'à maintenant qu'un seul cas. En 1862 vint devant le cadi de Bitola „le curé Gligor de la Kaza de Thessaloniques. Il a renoncé à sa fausse religion, passa à l'islam et fut nommé Ibrahim”.²⁷

La conversion à l'islam dans la Péninsule Balkanique si toute fois était consciente, n'était pas souvent profondément acceptée par les femmes. Il était rare qu'un converti à l'islam approfondit son étude sur les postulats idéologiques de l'islam. Certains d'eux continuèrent à se servir du calendrier chrétien et non pas de celui du hidjra. Chez certains où vit encore le culte des saints domestiques et locaux tels que Saint Illia, Saint Georges ou bien le culte lié à une coutume populaire chrétienne. Pour ces derniers il existe sur la Péninsule Balkanique un proverbe que dit: „jusqu'à midi Illia, après midi Alia”.²⁸

La poésie balkanique populaire est pleine de motifs dans lesquels on évoque l'islamisation forcée ou volontaire, les rapports des musulmans et des chrétiens avec les converties ou bien il est question de l'opposition contre l'islamisation. Il y avait de nombreux juifs dans toute la Péninsule Balkanique, surtout à Thessalonique. Contrairement aux chrétiens, les juifs passaient plus facilement à l'islam mais pour des raisons déterminées, on faisait peu de pression sur eux. On peut croire l'écrivain français Antoin Geffroy qui dit: „si un juif veut passer à l'islam, il ne serait accepté que s'il se fait baptiser, c'est-à-dire s'il devient d'abord chrétien”.²⁹ On a beaucoup des données par lesquelles on peut voir que les juifs acceptaient facilement d'autres religions surtout pour des raisons commerciales et économiques. Dans la première moitié du XVIIe siècle, un groupe de juifs à Thessalonique et Bitola est passé à l'islam. Quand ils sont partis en Italie, ils sont revenus à la

²⁵ Sigil de Bitol n° 103, p. 94.

²⁶ Βασδαβέλλη, Ιστορικά έγγραφα Μακεδονίας Ἀρχαίων Θεσσαλονίκης, 1695—1912 Θεσσαλονίκη 1952, dok. 242.

²⁷ Sigil de Bitol n° 127, p. 116.

²⁸ Vladimir Đorđević, Istorija Jugoslavije, Beograd, 287—288.

²⁹ R. Samardžić, op cit. 286.

religion Yudaïque ou bien ils sont devenus chrétiens. A cause de ce changement constant de religion, l'inquisition les a condamnées à des peines temporaires de prison ou bien de galère.³⁰

Après l'apparition de l'islam dans la Péninsule Balkanique où il se trouve en contact avec trois confessions chrétiennes et avec les juifs de Thessalonique, après une longue vie et des contacts communs, sont apparues différentes personnes de ces religions qui ont essayé de les reconcilier et de créer une nouvelle religion en prenant ce qui selon eux était le plus positif et le plus rationnel dans chacune d'elles. De telles idées naissaient le plus souvent chez les odjas, les imams, les prêtres et les rabbins. Encore au XVe siècle (1415 environ) dans la région montagneuse de la Macédoine, autour de ville Stilirion, apparût un musulman sous le prénom Berklidji Mustafa qui prêchait une sorte de communisme mohamétan: pas de possession prive, la terre, la nourriture, les vêtements et tout le reste, excepté les femmes, doivent être en possession collective. Il a prêché qu'entre les chrétiens et les mohamétans n'existait pas de différence, car les uns et les autres croyaient à un Dieu et il leur parlait de vivre en communauté avec les chrétiens. Ces dévots allaient parmi le peuple, tête et pieds nus pour prêcher. Le sultan Mohamed Ier envoya par deux fois troupes contre ces hérétiques mais elles ont été mises en déroute. Puis il remassa une armée plus grande venue de Thrace et de l'Asie Mineure à la tête de son fils Murat et Baiazit-pacha. Stilirion fut détruit et la population environnante massacrée. Le prêcheur Berklidji Mustafa fut pris, ces dévots massacrés devant ses yeux, après quoi il fut lui-même crucifié à Effesse.³¹ Sa crucifixion symbolique signifiait que les extrémistes mohamétans l'estimaient plus proche du christianisme et c'est pourquoi ils lui ont choisi une telle mort.

Au XVIIe siècle, aux environs de Kostour apparût un prêtre qui prêchait une nouvelle religion orée d'éléments lesquels selon lui étaient les plus positifs, tirés du christianisme et de l'islam. En voulant reconcilier ces deux religions, il se heurta aux canons du christianisme à la suite de quoi il fut exclu de l'église et par l'autorité turque qui chassait ces dévots et leurs idées panthésistes qui reniaient l'étude biblique sur la création du monde, les secrets, les canons et les predictions de l'église.³²

En 1882 à Thessalonique apparaissent trois sectes du Juifs qui publiquement propageaient l'islam. Le consul français à Thessalonique Dozon souligna que ces sectes s'appelaient „demnés" ce qu'en turc signifie „convertis" et qu'ils n'étaient pas pourchassés par l'autorité turque mais qu'ils étaient méprisés de Juifs.³³

³⁰ Μέρτσιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 175—181.

³¹ Ducas, *Historia Byzantina*. Bonn 1834, 111—114.

³² Snegarov, op. cit. 290.

³³ Bulletin consulaire français. Recueil des rapports commerciaux adressés au Ministre des Affaires Etrangères par les agents diplomatiques et consulaires de France à l'étranger. Rapport consulaire. Turquie d'Europe. Tome VII, année 1883, 1199.

Il faut souligner en particulier le rôle culturel qu'a joué l'islam dans la Péninsule Balkanique et qui a apporté avec lui des institutions culturelles inconnues jusqu'à là dans les Balkans. Telles sont par exemple: les vakaphes, médressas, thekés, mektebes bibliothèques et autres. Institutions culturelles, religieuses et sociales qui ont créé une intensive symbiose orientalo-balkanique. Les Turcs ouvraient de nombreuses écoles, avant tout des médressas comme l'était au milieu du XVe siècle la célèbre médressa d'Isshagbeg à Skopje, comme dans toute la Roumélie où l'on enseignait les savants les plus connus. Dans les nombreuses médressas on enseignait des disciplines religieuses et des matières saintes. Avec l'islam dans le Balkan vinrent trois langues inconnues: l'arabe, langue de la religion, le turc, langue de l'administration et le perse, langue littéraire. Il y aura désormais un groupe d'érudits qui non seulement sauront ces langues mais qui écriront leurs oeuvres religieuses, scientifiques et littéraires dans ces trois langues. Ces oeuvres pouvaient être lues d'un nombre de gents limités c'est-à-dire des grands intellectuels, mais ceux ci étaient peu nombreux. Par ailleurs, nombreux étaient ceux qui finissaient des écoles primaires et qui connaissaient l'alphabet arabe, mais pas les langues orientales. A cause de ce fait, en Albanie, en Bosnie et en partie en Macédoine, sont apparues des personnes qui écrivaient en albanais, bosniaque, macédoien et valacque, mais avec l'alphabet arabe connu dans la science sous le nom Aliamiado littérature qui n'est pas étudiée à fond jusqu'à maintenant. Le fait est que cette littérature aliamiado est la plus étendue dans ces régions des Balkans où l'islamisation avait le plus réussi.³⁴ Ici il faut marquer l'influence contraire qu'a fait la cyrillique, car la lettre arabe était bien difficile. Il avait des cas où la cyrillique s'usait pour des épitaphes sur des tombeaux musulmans.³⁵

Enfin, il faut souligner le rôle de l'Etat turc comme Etat musulman qui fera passer ce peuple des Balkans à l'époque moderne en tant que le peuple mûr pour former des nations. Justement, dans cet Etat apparaîtront, se multiplieront et se renforceront toutes les conditions pour la formation des nations balkaniques. Cette symbiose, bien qu'en petit volume, existe même aujourd'hui.

³⁴ Hasan Kaleši, Albanska aljamiado književnost, Prilozi za orijentalnu filologiju sv. XVI—XVII, Sarajevo 1970, 50—55.

³⁵ Đorović, op. cit. 289.

Josip BUTURAC
Zagreb

ARHIV PROPAGANDE U RIMU I POVIJEST JUŽNIH SLAVENA

UVOD

Za povijest južnih Slavena, osobito Hrvata, Srba, Crnogoraca, Makedonaca i Bugarā, veoma su važni dokumenti koji se čuvaju u Arhivu Kongregacije De Propaganda fide (za širenje vjere) u Rimu. Dio je tih dokumenata objavljen u raznim publikacijama Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Tako: Eusebius Fermeđin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* (Zagreb 1892); Julijan Jelenić, *Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca, Starine JAZU XXXVI* (Zagreb 1918); Kr. Draganović, izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarecchija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624, *Starine JAZU XXXIX* (Zagreb 1938). Itd, itd.

Građom Propagandina arhiva poslužio se Miroslav Vanino u svojim brojnim raspravama, objavljenima u sarajevskoj publikaciji „Vrela i prinosi” (1932—1941), pišući o djelovanju isusovaca u raznim našim krajevima; zatim Jovan Radonić u knjizi „Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka (izdanje SAN, Beograd 1950); u najnovije vrijeme i pisac ovih redaka u djelu „Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja” (Zagreb 1970). I drugi.

Istina je međutim da su južnoslavenski historici od mnogobrojne građe Propagandina arhiva zapravo malo toga objavili i razmjerno malo iskoristili. To je svakako šteta za našu historiografiju. Zato ovim prikazom želim upoznati naše historike s rečenom arhivskom građom; pokazati kako je ona sređena i pristupačna za znanstveno istraživanje; koji se dio građe odnosi na povijest južnoslavenskih naroda. Sve to treba da bude poticaj našim historicima za rad u Propagandinu arhivu i pomoć za što lakše snalaženje u tome radu.

Kongregacija za širenje vjere (S. Congregatio de Propaganda fide) osnovana je 22. VI 1622. bulom pape Grgura XV *Inscrutabili divinae Providentiae arcano*. Zbog tadašnjih teškoća u čuvanju i širenju katoličke vjerske nauke, papa je rečenom bulom odredio da nekoliko kardinala na svojim posebnim sastancima raspravljaju o tome „quod ut

commodius praestari possit, semel coram nobis, ac bis saltem in domo antiquioris eorum (cardinalium) quolibet mense congregentur, *omniaque et singula negotia ad fidem* in universo mundo propagandum pertinentia, congnoſcant et tractent." (= Sacrae Congregationis de Propaganda fide memoria verum 1622—1972, vol. I/1—2, izd. Herder: Rom — Freiburg — Wien 1971).

Kongregacija za ſirenje vjere, po odredbi pape Grgura XV, uzdržavla se taksama ſto su je plaćali novoimenovani kardinali prigodom nastupa svoje službe odn. primanja kardinalskoga prstena (ius anuli, pro anulo cardinalitio). Tako je nastala glavnica koja je iznosila 500 dukata (g. 1914. 3.225 lira). Na čelu ove nove kongregacije nalazio se odbor od trinaest kardinala. Za njezina prefekta imenovan je kardinal Sauli, za prelate Vives i Agucci, za sekretara Franjo Ingoli, za sakupljača milostinje karmelićanin Dominik a Iesu et Maria. Odboru je dodijeljeno više konzulatora i kancelarijskih službenika.

Već na svom prvom zasjedanju Kongregacija za ſirenje vjere odlučuje da se u blizini njezina sjedišta ima podići kolegij ili sjemenište za školovanje misionara koji će uz pogibao života djelovati in partibus infidelium. Papa Urban VIII bulom *Romanus Pontifex* određuje da se spomenuti kolegij ima zauvijek sjediniti s Kongregacijom za ſirenje vjere. Po tome papa dobiva kolegij ime Collegium Urbanum.

Brigom toga pape osniva se u krilu rečene Kongregacije i Kolegija posebna tiskara (tipografija) za potrebe misijā. Tu su se imale tiskati biblije, katekizmi i druge vjerske knjige. Tiskara je raspolagala s raznovrsnim slovima: latinskim, grčkim, arapskim, kaldejskim itd. Već za nekoliko godina tiskara je objavila knjige u 23 razna jezika. Rad su u tiskari vodili i nadzirali sekretar Kongregacije Franjo Ingoli, kardinali Bandini i Bentivoglio. Tokom vremena ovdje su tiskani mnogobrojni katekizmi, breviari, misali, biblije, teološke rasprave, tibetski alfabet, sanskritska gramatika itd.

Djelovanjem triju ustanova: Kongregacije za ſirenje vjere, Kolegija Urbanum i rečene tiskare nastao je Arhiv Kongregacije De Propaganda fide u Rimu (Piazza di Spagna). U tome su arhivu pohranjeni mnogobrojni protokoli i spisi do uključivo g. 1893 (kasnije nastali spisi čuvaju se za sada u registraturi Kongregacije). Čitačima na izučavanje daju se spisi, stariji od g. 1878.

Prvim arhivistom Propagandina arhiva bio je imenovan William Leslie g. 1660. Za francuske okupacije g. 1810. Arhiv je prensen u Francusku odakle je vraćen u Rim poslije pada Napoleona.

Kardinala prefekta i ostale kardinala, zaposlene u Kongregaciji za ſirenje vjere, imenovao je papa. Oni su se redovito svakoga mjeseca sastajali na sjednicama koje su se zvale „Congregazione generale” da bi raspravljali o važnijim poslovima. Ako bi se radilo o nekom pitanju za koje je bio potreban dulji i temeljitiji studij, onda je papa to pitanje povjeravao posebnoj komisiji kardinalā koji su se sastajali na sjednicama, zvanim „Congregazione particolare”. Za obavljanje te-

kućih poslova kardinali prefekt i tajnik i kancelarijski službenici držali su sedmične sastanke koji su se zvali „Congresso”. Ako bi za koji predmet bilo potrebno papino odobrenje, trebalo je o njemu izvijestiti papu u posebnoj audijenciji („Udienza”). Kongregacija je slala zainteresiranim strankama svoja rješenja u formi dekreta, instrukcije i pisma ili dopisa.

Ovom i ovakvom administrativnom djelovanju Kongregacije za širenje vjere odgovara uređenje Propagandina arhiva.

Generalnoj kongregaciji odgovaraju Atti delle Congregazioni Generali i Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali; Partikularnoj kongregaciji odgovaraju Atti delle Congregazioni Particolari; Kongresu odgovaraju le Scritture riferite nei Congressi; Audijenciji (Udienza) odgovaraju Udienze di Nostro Signore; Propagandinim dopisima-odgovorima odgovaraju fondovi: Decreti, Istruzioni, Lettere della S. Congregazione di Propaganda Fide.

PRVI DEO

U ovom Prvom dijelu Propagandina arhiva pohranjeni su tzv. akti (gli Atti, Acta), zatim spisi koji su rješavani na općim ili generalnim i posebnim ili partikularnim sastancima Kongregacije za širenje vjere.

Akti obuhvaćaju razdoblje od g. 1622—1960 u 328 volumena.

Acta Sacrae Congregationis

To su zapisnici sjednica Generalne kongregacije. Tu su ukratko zabilježeni sadržaji referatâ što su ih podnijeli pojedini referenti ili sekretar te zaključci kardinalâ. Ovdje se predobro ogleda djelovanje kako Kongregacije kao upravne vlasti tako misionarâ u raznim krajevima svijeta. Prema tome, ovdje se nalazi ključ za razumijevanje Propagandina djelovanja, pa zato treba upravo ovdje započeti povijesno istraživanje. Pojedini volumeni obuhvaćali su isprva po dvije godine, kasnije po jednu godinu, a u novije vrijeme opet po dvije godine. Jezik je zapisnika isprva latinski, kasnije talijanski.

Pisanje je zapisnika i inače neujednačeno, ovisno o volji i shvaćanju pojedinih sekretarâ. U nekim zapisnicima označeno je točno mjesto sastanka i imena nazoćih kardinala, a u drugima taj je podatak sasvim općenit. Niz brojeva pojedinih sjednica zapisivan je prema pontifikatu pojedinih papa, ali i na drugi koji način. Kod sastavljanja indeksa više se pazilo na geografska imena, a manje na imena osoba i stvari. Uz imena u indeksu zapisivani su jedno vrijeme brojevi folija (u volu menu), a kasnije brojevi sjednica i predmeta (paragrafi). Sve je to urađeno zato da se olakša posao nekadašnjoj administraciji, a ne povijesnim istraživaćima. Njima će ovi indeksi biti razmjerno od male koristi.

Le Scritture originali riferite nelle Congregazioni Generali

Kratica je za ovaj fond: SOCG. Fond obuhvaća razdoblje od 1622—1892, a ima 1041 volumen.

U ovom se fondu nalaze dopisi i memorije biskupā, misionarā, vladarā, nunciјā i delegata, sinodalni spisi, izvještaji apostolskih vizitatorā, prijedlozi konzulatorā.

Ovaj se fond dijeli u dvije serije: prva obuhvaća razdoblje od 1622—1668 odnosno volumene od 1—417, a druga razdoblje od g. 1669—1892 odnosno volumene od 418—1041.

U prvoj su seriji spisi poredani po geografskom redu, a u drugoj po vremenskom (kronološkom) redu.

Geografski red nije dosljedno provođen, pa se tako u volumenu „Germania” i „Polonia” može naći spisā koji se odnose na Hrvatsku i Bosnu. U vremenskoj (kronološkoj) seriji nema indeksa za mjesna i osobna imena, što znači da istraživač mora listati volumen po volumen, list po list, da bi pronašao ono što želi istražiti.

Pokojni arhivist Propagandina arhiva Slovak P. Nicola Kowalsky O. M. I. izdao je g. 1961. „Inventario dell' Archivio storico della S. Congregazione — de Propaganda Fide” pa je za prvu, geografsku seriju sastavio i objavio popis volumena po imenima zemalja. Za naše istraživače preuzimamo iz toga popisa one volumene koji se odnose na zemlje, nastanjene južnim Slavenima:

Albania g. 1642 vol. 60, 1646 vol. 63, 1640 vol. 124, 1641 vol. 125, 1645 vol. 126, 1644 vol. 127, 1638 vol. 158, 1647 vol. 176, 1648 vol. 178, 1643 vol. 179, vol. 261, 1629 vol. 262, 1630—39 vol. 263, 1648 vol. 264, 1647—48 vol. 265, 1652—56 vol. 266, 1650—55 vol. 267, 1637 vol. 268, 294—304.

Antivari (Bar u Jugoslaviji): vol. 261.

Bosnia: 1641 vol. 125, vol. 218, vol. 305, 306.

Bulgaria: 1637 vol. 60, 1646 vol. 63, 1640. vol. 124, 1641 vol. 125, 1644 vol. 127, 1638 vol. 158, 1647 vol. 176, 1648 vol. 178, 1643 vol. 179, 1648 vol. 219, vol. 220, 1637 vol. 268.

Cause: 1638 vol. 320.

Collegi:

Coll. Germanico-Ungar. vol. 368, 369.

Coll. Illirico a Fermo vol. 371.

Coll. Ilirico a Loreto vol. 372.

Col. di Prop. o Urbano vol. 361, 363, 379, 381.

Constantinopoli: 1634 vol. 151.

Dalmazia: 1636 vol. 17, 1644 vol. 42, 1632 vol. 58, 1642 vol. 60, 1643 vol. 61, 1633 vol. 75, 1640 vol. 124, 1635 vol. 152, 1638 vol. 157, 1639 vol. 160, 1641 vol. 164, 1646 vol. 172, 1629 vol. 262, 1630—39 vol. 263, 1648 vol. 264, (?), 1650—55 vol. 267, 1637 vol. 268, vol. 307 (?).

Germania: 1626 vol. 66, 1627 vol. 67, 1628 vol. 69, 1634 vol. 76, 1637 vol. 79, 1639 vol. 81, 1647 vol. 94.

Illirico: 1636 vol. 17, 1626 vol. 56, 1642 vol. 60, 1631 vol. 73, 1640 vol. 124, 1641 vol. 125, 1644 vol. 127, 1627 vol. 146, 1628 vol. 147, 1630 vol. 148, 1634 vol. 151, 1635 vol. 152, 1638 vol. 157, 1639 vol. 160, 1646 vol. 172, 1647 vol. 176, 1648 vol. 178, 1643 vol. 179, vol. 261, 1629 vol. 262, 1630—39 vol. 263, 1648 vol. 264, 1637 vol. 268, vol. 299—307, vol. 309, 310 (?!).

Italia: 1626—37 vol. 1—16, 1637—43 vol. 18—38, 1646 vol. 47, 1647 vol. 50.

Macedonia: 1648 vol. 264, 1647—48 vol. 265.

Malta: 1632 vol. 7.

Memoriali: 1622—48 vol. 382—417.

Nona (Dalmazia) vol. 307.

Ocrida (Illirico): vol. 301.

Ossero (Illirico) vol. 307.

Perasto (Dalmazia): vol. 307.

Pała (Istria): vol. 351.

Polonia: 1635 vol. 59.

Servia: vol. 220, 1629 vol. 262, 1630—39 vol. 263, 1648 vol. 264, vol. 309.

Svizzera: 1648 vol. 96.

Transilvania: 1636 vol. 78, 1648 vol. 219, vol. 269.

Ungheria: 1626 vol. 56, 1629 vol. 57, 1632 vol. 58, 1627 vol. 67, 1631 vol. 72, 1633 vol. 75, 1634 vol. 76, 1636 vol. 78, 1638 vol. 80, 1646 vol. 93, 1647 vol. 94, 1648 vol. 96.

Congregazioni Particolari

Kratika je za ovaj fond: CP. Fond obuhvaća razdoblje od 1669—1864, a ima 161 volumen.

Kao što smo već spomenuli, Partikularna je kongregacija posebna komisija kardinala koja po papinoj odredbi raspravlja i odlučuje o težim i važnijim predmetima. Spisi Partikularne kongregacije za razdoblje od 1622—1668. nalaze se pomiješani sa spisima Generalne kongregacije. Kao poseban arhivski fond — rekli smo gore — spisi Partikularne kongregacije obuhvaćaju samo razdoblje od g. 1669—1864, jer poslije toga vremena ta Kongregacija više ne postoji.

Spisi Partikularne kongregacije odnose se ponajviše na materijalno stanje misija, Propagandinu tiskaru, na razne kolegije, a u prvom redu na Propagandin kolegij Urbano. Posebno su ovdje važni spisi tzv. Memoriali za razdoblje 1648—1668.

Evo popisa volumena odn. spisâ koji se odnose na pojedine zemlje, naseljene južnim Slavenima:

Albania: vol. 119.

Bosnia: 1664 vol. 20, vol. 126, vol. 141, 1851—60 vol. 158.

Bulgaria: vol. 31.

Dalmazia: vol. 106, 119.

Missioni: vol. 1—10.

Servia: vol. 97.

Transilvania: 1667. vol. 21, 31, 100.

Ungheria: 1667. vol. 21, 1674 vol. 23, 1697 vol. 29, vol. 133.

Zagabria: vol. 98.

DRUGI DIO

Scritture riferite nei Congressi

Kratice je za ovaj fond S. C. U njemu ima 1346 volumena.

Congressi su sedmični sastanci, kao što smo rekli, na kojima su se pretresali i rješavali tekući poslovi. Ovaj se fond dijeli u dvije serije: u prvoj se nalaze spisi koje su misionari iz raznih zemalja upućivali Kongregaciji za širenje vjere, a u drugoj spisi koji se tiču upravnih poslova i institutā rečene Kongregacije. Spisi su prve serije uglavnom poredani prema misijskim zemljama, a druge serije prema materiji i kronološki.

„Miscellanea” jesu nedatirani spisi koji inače po svojoj provenijenciji pripadaju ovome fondu.

Od ukupnoga fonda odvajamo one volumene koji se odnose na južnoslavenske zemlje i krajeve u kojima žive južni Slaveni:

Prva serija:

Albania, Macedonia, Montenegro 1640—1892 44 vol.

Bosnia 1647—1892 17 vol i 6 Miscellanea.

Bulgaria e Vallachia 1638—1892 16 vol.

Bulgari 1860—1862 1 vol.

Dalmazia 1638—1882 22 vol.

Servia (Serbia) 1669—1892 5 vol.

Ungheria e Transilvania 1622—1892 8 vol.

Druga serija:

Collegi: Illirico a Fermo, Illirico a Loreto, Transilvania.

Visite e Collegi:

1) Visite 1622—1624.

2—3) Visita della Dalmazia di diversi Collegi e monasteri 1625—6.

4) Visite Dalmazia e Collegi 1627.

10—26) Visite e Collegi 1623—1646.

34) Visita all' Albania 1676.

Udienze di Nostro Signore 1666—1895, 252 vol.

Istruzioni 1623—1808, 7 vol.

Lettere 1622—1892, 388 vol.

TREĆI DIO

Ovaj se fond ili skup općenito zove „I fondi minori” jer su to po količini zapravo malobrojni spisi, okupljeni u svežnje i svežnjiće, ali po svojoj važnosti ne zaostaju ništa za spisima u velikim fondovima. Za povijest južnih slavenskih naroda posebno su važna dva fonda:

Fondo di Vienna:

2. Illirico: Bulgaria, Servia 1644—1664.
3. Illirico: Bulgaria 1665—1668.
4. Illirico: Dalmazia, Cattaro 1658—1668.
5. Illico: Dalmazia, Ragusa, Spalato, Trebigna, Zara 1658—1668.
6. Illirico: Transilvania 1656—1668.
7. Illirico: Bosnia, Servia, Bulgaria, Ungheria, Croazia 1663.
33. La stampa dei libri liturgici del rito romano-glagolitico.
38. Stampa del Breviario romano-glagolitico e di un Mesale ruteno.

Miscellanea

Postoje tri skupine: M. Varie 47 vol., M. Generali 33 vol. i M. Diverse 31 vol.

I. Miscellanea Varie:

I/a. Lettere del sec. XVI Dalmazia, Albania, Constantinopoli ... dal 1574—1585.

IV. Carte relative alla guerra contro i Turchi 1677—1679 e carte relative alla Milizia Christiana istituta per la guerra contro i Turchi 1623—1628.

III. Miscellanea Diverse:

20. Relationi di varie Missioni, Stato del Collegio Urbano e Regole c. 1600 (Bosnia).

21. Acta Congregationis de Propaganda fide 1593—1599.

ZAKLJUČAK

Evo na kraju još nekoliko napomena za one koji kane raditi u Arhivu Kongregacije De Propaganda fide u Rimu, Piazza di Spagna.

Ponajprije treba dobro proučiti spomenutu Kowalskyjevu knjigu (stranā 38): Inventario dell'Archivio storico della S. Congregazione „de Propaganda Fide”.

Zatim treba pregledati svu do sada objavljenu građu toga arhiva te literature koja se temelji na toj građi. Nije naodmet upozoriti da

su neki nesavjesni historici kod objavljivanja dokumenata samovoljno mijenjali imena zemalja i naroda. Istina je doduše da su neki vizitatori u tom pogledu griješili nehotice, a današnji editori i historici zlonamjerno.

Na oskudne indekse nije se moguće oslanjati nego na temelju inventara i objavljenih dokumenata treba od uprave Arhiva zamoliti na uvid pojedine volumene pa onda listati od folija do folija. Na sreću, ili nesreću, broj je dokumenata upravo pregolem. Za jednu jedinu godinu u XVII stolj. 350 dokumenata odnosi se na Dubrovnik. Zato historik mora znati probrati ono što je bitno i važno, pa to zabilježiti po signaturama radi mikrofilmovanja. U roku od mjesec dana može vješt i okretan historik pregledati i do stotinu volumena, pregledati do 10.000 dokumenata i od njih probrati 1000 za mikrofilmovanje. Narodžbenica za mikrofilmovanje predaje se upravi Arhiva, a za izradu mikrofilмова treba čekati najviše mjesec dana.

U „Dodatku” želim upozoriti na neke važnije dokumente i pokazati kako se sastavlja popis dokumenata, određenih za mikrofilmovanje. U taj se popis stavlja oznaka fonda, broj volumena i folija (rv).

DODATAK

- Acta vol. 3 (1622—1623).*
 58,6 (Relatio Bosnae 1923).
 59,6; 242,7 (Privilegia fratrum Bosnae Argentinae 1625).
 63,7 (Cahtolici Bosnenses).
 133, 17 (Scola in Chiprovacz 1624).
 245,24 (Scola in Bulgaria ab episcopo Sophiensi instituta).
 270,1; 281, 10; 285,25 (Catholici Tarnovae in Bulgaria).
 14,5 (Alumni Bulgari et Hungari in alumnatum Pragensem Soc. Iesu recipiantur).
 145,9 (1624. Monitio visitatori Dalmatiae quomodo circa praecepta habita a Senatu Veneto se gerere deberet).
 155,12 (1624. Seminaria in Ecclesiis Dalmatiae ob paupertatem non possunt erigi).
 109,7 (1624. Episcopi cum provisione constituuntur in Hungaria, Bulgaria et Servia).
 92,13 (1624 Doctrina card. Bellarmini illyrica imprimenda).
 261,8 (1625. Prelum illyricum).
 23,8 (1622. Decretum de studiis linguae illyricae).
 48,13; 103,1 (Art. 7. Pacis inter imperatorem Matthiam et Turcas in christianae religionis favorem).
Acta vol. 4 (1626—1627).
 140,4; 209, 26 (1626. Controversiae Belgradi inter mercatores Ragusinos et Bosnenses).
 48,23; 69, 9; 225—26 (1626/7. Franciscani Bosnenses in Italia studentes).

142,12 (1626. *Fratribus in Bulgaria prohibetur artis medicinae exercitium*).

36,2; 174, 177, 384 (1626. *Possega et Diacovo oppida Hungariae — episcopo Scardonensi assignata ut iurisdictionem exercent*).

71,14; 74, 2, 3; 74, 4) (*Prela illyrica ab Imperatore S. Congregationi donata Romam deferuntur 1626.*).

60,12 (1626. *Relatio Uschochorum Montis Feletri in Croatia*).

Acta vol 10 (1634—1635).

148,1 (1634. *Capella erecta in Pest a P. Philippo de Kamengrad Bosnensi*).

149,2 (*De diversis locis in Hungaria sub Turcis ab eo visitatis*).

315,13 (1635. *Petitio episcopi Quinqueecclesiensi pro 2 locis in Collegio Viennensi*).

SOCG vol. 56 (1626).

290, 293 (*Spor u Beogradu između dubrovačkih trgovaca i biskupa*).

295,300 (*Trgovci u Požegi i Đakovu prema biskupu i franjevcima*).

303, 314 (*U Bugarskoj kršteno 300 pavličana*).

212—214 (*Isusovci u Pečuju*).

280,, 281, 285, 288 (*Spor zbog granicâ Bosanske i Srijemske biskupije*).

SOCG vol. 152 (1635).

340—349 (*Život i djela fra Andrije od Kamengrada*).

239, 240 (*Izvještaj Ben. Vinkovića o stanju Pečujske biskupije*).

81, 82, 87, 88 (*Hrvatski breviari u Zadarskoj nadbiskupiji*).

91, 102 (*Turci su izmiješani s krašćanima na području te nadbiskupije*).

245, 258 (*Raspra oko riječi „car” u staroslavenskom misalu*).

S. C. serie I Ungheria, Transilvania vol. 1 (1622—1626).

1—26 (*Pravo hrvatsko-ugarskoga kralja imenovati biskupe*).

37—43 (1622. *Izvještaj o vizitaciji u Ugarskoj; 1624. u Srijemu*).

174—189 (*Stanje Srijemske biskupije*).

252—253 (*Stanje Pečujske biskupije*).

Visite e Collegi vol. 1 (1622—1624).

56—82 (*Vizitacija Ugarske, Srbije, Bosne i Bugarske; objavljeno Starine JAZU 39*).

Visite e Collegi vol 2 (1624—1625).

(*Izvještaj Oktav. Ganzadora, na 2400 strana o stanju Dalmacije*)

Visite e Collegi vol. 3 (1625).

1—292 (*Vizitacija Dalmacije*).

Visite e Collegi vol. 8 (1631).

234—301 (*Izvještaj vizitacije u Dalmaciji*).

Visite e Collegi 10 (1632).

1—29 (*Izvještaj P. Masarecchija o Slavoniji i Ugarskoj. Objavio J. Buturac u „Spomenici Požege”*).

Istruzioni (1623—1808).

105—108 (*Uvođenje Grgureva kalendara u Bosni*).

157 (Provođenje odredaba Tridentskoga crkvenog sabora u Bosni).
Lettere Latine vol 1 (1622—1629).

206—207 (Pohod žumberačkim uskocima i njihovu sjedinjenom biskupu).

Lettere Volgari vol. 2 (1622—1623).

12 v (Molba francuskom ambasadoru u Carigradu da zaštiti bosanske katolike, napose svećenika Šimuna Matekovića).

Fondo di Vienna vol 7 (1663).

25—308 (Pravo hrvatsko-ugarskog kralja imenovati biskupe — spor).

OPCI STVARNI SADRŽAJ PROPAGANDINA ARHIVA S POSEBNIM OBZIROM NA ZEMLJE JUŽNIH SLAVENA

Bečki dvor (Aula Viennensis) prisvaja sebi pravo imenovati biskupe i u onim zemljama koje su pod turskom vlasti, a nekada su pripadale kraljevstvu hrvatskom i ugarskom. Ti biskupi primaju i plaću iz Beča. Rimski kurija općenito ne priznaje toga prava, te neke biskupe potvrđuje, a druge ne.

Carigrad — Visoka Porta (turska vlada) priznaje formalno kršćanima, pa tako i bosanskim franjevcima, neke vjerske povlastice. Međutim, kršćani su, osobito katolici, često puta okrutno progonjeni. Francuski ambasadori, a rjeđe austrijski, zauzimaju se za vjersku slobodu kršćana.

Dubrovnik ima pravo slobodne trgovine u turskim zemljama. Posebno je važna dubrovačka trgovačka kolonija u Beogradu. S dubrovačkim trgovcima surađuju trgovci katolici u Bosni, Slavoniji i Ugarskoj. Povlaštenu položaj tih trgovaca osigurava vjersku slobodu katolicima građanima, a manje onima koji žive u selima.

Franjevci provincije Bosne Srebrne vrše dušobrižničku službu kod katolika u svim turskim zemljama od Jadranskog mora do Karpata. Francuski ambasadori, a rjeđe austrijski, zauzimaju se za vjersku slobodu zaboravljenih biskupijskih granica i podjele vlasti između biskupa i provincijala.

Isusovci su djelovali u Pečuju i Beogradu kao dušobrižnici i nastavnici u školama.

Knjige, tj. misali, breviari i katekizmi tiskani su u Propagandinoj tiskari u Rimu za glagoljaše i druge svećenike.

Kongregacija za širenje vjere (de Propaganda fide) brinula se za uspješan katolički dušobrižnički rad u svim turskim zemljama na Balkanu i u srednjoj Evropi. Ona je u te zemlje slala svoje vizitare koji su joj o stanju u tim zemljama davali iscrpne izvještaje. Brinula se za imenovanje biskupa i njihov nesmetan rad. Zajedno s vrhovnim poglavarstvom franjevačkoga reda nadzirala je dušobrižničko djelovanje franjevacu i nastojala izgladiti nastale nesuglasice. Novčanim sredstvima

pomagala je biskupe, a siromašne i progonjene franjevce preporučivala katoličkim vladarima i knezovima radi novčane pomoći.

Međuvjerski sukobi izbili su s kalvinskim propovjednicima koji su katolicima otimali crkve te s pravoslavnim vladikama koji su pomoću turske sile utjerivali vjerski porez i od katolika.

Škole su postojale u svim većim franjevačkim samostanima i u isusovačkim kolegijima u Pečuju i Beogradu te u župama Nijemcima i Mohaču. Dijecezanski klerici i darovitiji redovnici školovali su se u

БУГАРСКИ БАШТОВАНИ КАО ПЕЧАЛБАРИ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Ослобођена територија прво Карађорђево, а затим Милошево Србије постала је привлачна, не само за српски народ са територије Отоманског царства и Аустрије, већ и за суседне јужнословенске и балканске народе. Постајали су, међутим, различити мотиви и разлози, који су на њих утицали да прелазе српску границу и да се насељавају на територији Кнежевине Србије. Док су једни били принуђени да под притиском зулума бацибозлука и читлучења спахијске земље, напуштају своја родна огњишта и да се насељавају на територији Кнежевине Србије, како би себи и својим породицама обезбедили миран живот, докле су други, долазили редовним путем, са дозволом турских и аустријских власти, да би на ослобођеној територији Србије продужили своја занимања, као трговци или занатлије, надајући се, да ће им млада држава пружити веће могућности за просперитет њихових занимања.¹ Често пута, дешавало се, да са дозволом турских и аустријских власти, редовним путем долази у Кнежевину Србију велики број и сезонских радника, печалбара: дунђера, стругара, баштована и других занимања, који су на српској територији остајали колико је трајала сезона рада, да би се затим вратили својим кућама, како би на пролеће опет дошли натраг.²

На почетку свога постојања, тек ослобођена Кнежевина Србија и српска власт, врло радо прихватају и подпомажу досељавање становништва из суседних турских области, пружајући им, према својим могућностима, све оно што је за њихов живот било потребно, да би заједно са српским народом учествовали у подизању младе државе. На територији Кнежевине Србије постојали су велики ненасељени комплекси земљишта, као последица честих ратова у току XVIII века, на које је српска власт насељавала избеглице и досељенике.³

¹ Тихомир Р. Борђевић, Из Србије кнеза Милоша — Становништво — Насеља, Београд 1924, 55.

² Тихомир Р. Борђевић, н. д. стр. 187.

³ Тихомир Р. Борђевић, н. д. стр. 42.

После првог српског устанка, а нарочито после 1815. године за време владавине кнеза Милоша Обреновића одпочео је у Кнежевини Србији нагло да се развија градски живот српског народа. Доскора турске касаве у којима су биле смештене административна управа и војне посаде са трговцима и занатлијама: Цинцара, Јевреја, Јермена. У младој српској држави градови одпочињу нагло да се развијају у модерна политичка, економска и културна средишта, одакле почиње да струји нов живот и да се развија национална и политичка свест. У току оваквог просперитета српских градова, првих деценија XIX века, појавила се потреба, да се у њима развијају и да нормално функционишу све оне делатности, које су биле потребне за одржавање градског живота. Пошто затечени трговци и занатлије по српским градовима нису били у могућности да задовоље све потребе у снабдевању и пружању услуга градском становништву које се повећавало, српска власт је широко отворила врата трговцима и занатлијама из суседних јужнословенских и балканских народа, не би ли и они учествовали у њиховом унапређењу и модернизовању. Зато се првих деценија XIX века на улицама српских градова могу сусрести и трговци, и занатлије (дунђери, стругари, калдрмџије, баштовани и др.) и из суседних јужнословенских и балканских земаља, који су врло успешно, заједно са српским народом учествовали у изградњи младе српске државе.⁴

Предмет нашег садашњег истраживања и проучавања су бугарски баштовани печалбари по српским градовима прве половине XIX века, који су напуштајући своја родна места, од раног пролећа, остали у Кнежевини Србији до касне јесени производећи поврће за исхрану градског становништва.

Тешко је тачно утврдити, када су бугарски баштовани као печалбари почели да долазе у Кнежевину Србију. Тачно је, да је њихов долазак и њихово привређивање врло тесно повезано са развитком и урбанизацијом српских градова у току XIX века. Уколико се сеоско српско становништво све више насељавало по градовима и укључивало у она занимања и професије, које му нису дозвољавале да се више бави пољопривредом и сточарством, утолико је расла по градовима потреба за производњом поврћа и свих оних производа, који су били потребни за исхрану домаћинства. Отуда је долазак бугарских баштована као печалбара у Кнежевину Србију директно повезан са развитком и урбанизацијом српских градова.

Може се предпоставити, да су бугарски баштовани по српским градовима почели долазити још за време турске владавине. Пошто су Турци били велики љубитељи воћа и поврћа, постоји могућност, да су њихове истажнуте паше или други државни великодостојници доводили бугарске баштоване да би им обрађивали баште.⁵ За сада

⁴ Тихомир Р. Борђевић, н. д, стр. 265.

⁵ Васа Стајић, Привреда Новог Сада 1784—188., Из Архива новосадског магистрата, Нови Сад 1941, 148.

не располажемо конкретним подацима, који би потврдили ове наше предпоставке. Далеко је сигурнија предпоставка која нам говори о узроцима њиховог доласка у Кнежевину Србију. Под притиском читлучења спахијске земље у току XIX века у Бугарској, као и убирању високих пореза од стране турских власти, бугарски баштовани су били принуђени да траже излаза у одлажењу на печалбу у Кнежевину Србију, где су могли да зараде довољно новаца, да би исплатили дуговане порезе и издржавали своје породице.

Као што смо напред већ нагласили, долазак бугарских баштована у Кнежевину Србију као печалбара у току XIX века директно је повезан са урбанизацијом и развитком српских градова. Већ тридесет година XIX века, када су се по српским градовима отпочели оснивати многи еснафи, у току 1826. године у Београду основан је и баштовански еснаф са 26 чланова, који се бринуо о снабдевању београдског становништва поворћем.⁶ У списку чланова баштованског еснафа у Београду, нажалост поред имена и презимена не наводи се место рођења, да би са сигурношћу могли констатовати, да је још тада у Београду било бугарских баштована. Међутим, по именима и презименима баштована може да се предпостави, да је још тада, међу члановима београдског баштованског еснафа био и по који Бугарин.⁷

У току првих деценија XIX века баштовански еснафи основани су и по другим српским градовима, који су одпочели политички и економски да се развијају. Тако на пр. баштовански еснаф у Јагодини основан је у току 1840. године са 15 баштована⁸, а у Крагујевцу основан је у току 1842. године са 20 баштована.⁹

На основу наших досадашњих истраживања, најтачније податке о доласку бугарских баштована као печалбара у Кнежевину Србију пружају нам Ђумручки протоколи (тефтери), у којима су баштовани били регистровани приликом уласка у Србију, са овим подацима: име, презиме и место рођења, као и подаци о пртљагу, односно роби, који су са собом носили. Ово је нарочито важно, из разлога што су бугарски баштовани при уласку у Кнежевину Србију са собом носили баштованско семе, по чему су се разликовали од осталих иностраних посетилаца или путника, који су прелазили српску границу. Српске власти су тек 20. децембра 1833. године преузеле од турских власти,¹⁰ контролу над Београдским Ђумруком. У току марта и априла 1834. године основани су Алексиначки, Фествалски и Текијски Ђумрук, да

⁶ Др Тихомир Р. Борђевић, Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од Другог устанка до еснафске уредбе 1847. год, издање САНУ, едиција Живот и обичаји народа, кн. 15, Београд 1925, 30; Др Никола Вучо, Распадање еснафа у Србији, Посебно издање САНУ кн. ССХХII, Београд 1964, 17.

⁷ Др. Бранко Перуничкић, Београдски суд, Београд 1964, 328.

⁸ Др. Никола Вучо, н. д. стр. 58.

⁹ Др Никола Вучо н. д. стр. 28.

¹⁰ Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије од ослобођења до 1842, кн. I. Београд 1897, 205—210.

би такође контролисали улазак људи и робе из иностранства на територију Кнежевине Србије.¹¹ Од тада почиње систематска евиденција страних путника који прелазе на територију Србије. Највећи део бугарских баштована на територији Кнежевине Србије прелази код Радујевачког Ђумрука. Они су обично путовали у Кнежевину Србију крећући се равницом северне Бугарске поред Дунава и код Радујевца прелазили би српску границу. Пошто је Радујевачки Ђумрук основан у јесен 1939. године, а систематска шестомесечна евиденција о преласку иностраних путника на територију Србије почиње од 1. новембра 1839. то су и први систематски подаци о доласку бугарских баштована у Кнежевину Србију почињу да воде тек од пролећа 1840. године.¹²

Бугарски баштовани долазећи у Кнежевину Србију обично су се кретали у групицама од 2—3, или 5—6, а дешавало се да путују и у великим групама од 10—15. То су чинили зато, да би се на путу заштитили од непредвиђених тешкоћа, и да би један другоме притекли у помоћ ако дође до невоље. На пут за Кнежевину Србију полазили су крајем зиме или почетком раног пролећа. Тако је то било и 1840. године, када је већ 9 фебруара пристигла прва група бугарских баштована, која се састојала од Димитрија Петрова из Трнова и Добрија Николина, такође из Трнова. Већ 15 фебруара пристигао је сам Крста Крстов из Трнова, да би 16 фебруара опет дошла група од двојице Минча Димова и Танасија Димова, из Трнова. Већ 18 фебруара наилази већа група бугарских баштована, њих 9, који прелазе српску границу код Радујевца: Енђо Петков из Љасковице, Борђо Стојков из Љасковице, Дима Јованов из села Коцина, код Трнова, Јордан Димов из Љасковице, Ганча Ристов из Љасковице, Јордан Калчо из Ораовца, Петар Петков из Љасковице, Никола Русо из Љасковице, и Петко Дончов из Љасковице. Затим 19 фебруара наилази група: Димитрије Стојанов из Љасковице, Стојан Јанков из Љасковице и Стојан Динко из Љасковице. Највећа група бугарских баштована од 25 на броју српску границу код Радујевца прелази 23 фебруара: Нецо Тодоровић из Љасковице, Пејо Николић из Љасковице, Павле Момировић из Љасковице, Танасије Димовић из Љасковице, Тодор Борго из Љасковице, Христо Завојић из Љасковице, Тодор Крстић из Љасковице, Неџа Себеј из Љасковице, Добри Русо из Љасковице, Минчо Димов из Љасковице, Коста Крстић из Љасковице, Никола Тодоровић из Љасковице, Стојан Димитријевић из Љасковице, Ристо Илић из Љасковице, Стојан Велков из Љасковице, Тодор Костадинов из Љасковице, Тодор Пењо из Љасковице, Јован Николин из Љасковице, Бенчо Врбанов из Љасковице, Ристо Димитријевић из Љасковице, Врбан Моско из Љасковице, Моско Русо из Љасковице, Бенчо Николин из Љасковице, Паун Николин из Љасковице, и Тодор Петков из Љасковице. После паузе од неколико дана, 1.

¹¹ Мига Петровић н. д. стр. 348.

¹² Архив Србије, фонд Београдског Ђумрука бр. 641. Протокол Радујевачког Ђумрука од 1. XI 1839 — 30. IV 1840. год.

марта стигао је Тодор Статија из Љасковице, 5 марта Димо Јованов из Љасковице, 7. марта Минчо Стојанов из Љасковице и 14 марта пристигао је и последњи бугарски баштован за сезону 1840. године Минчо Димов из Љасковице.¹³ Поред података о личности сваког бугарског баштована, који је у пролеће 1840. године прешао српску границу, стоји податак, да са собом носи баштованско семе, али није означена колика је количина. Дакле, од почетка фебруара 1840. године до средине марта српску границу прешло је 46 бугарских баштована, који су хронолошки регистровани у протоколу Радујевачког Бумрука за полугође од 1 новембра 1839 до 30 априла 1840. године.¹⁴

Повратак бугарских баштована у своја родна места после рада од 8—9 месеци у Кнежевини Србији обично је почињао средином октобра и трајао је до средине новембра, односно до Митровдана, или Аранђеловдана, када се по обичају печалбари враћају својим кућама. Међутим, нисмо у могућности да за 1840/1841. годину дамо тачне податке о повратку бугарских баштована својим кућама, зато што у Архиву Србије недостаје протокол Радујевачког Бумрука за период од 1. новембра 1840. до 30. априла 1841. године.

Протокол Радујевачког Бумрука за полугође од 1 новембра 1841 до 30 априла 1842. године, даје нам богатију евиденцију о бугарским баштованима, који су у пролеће 1842. године дошли у Кнежевину Србију да продуже већ ранијих година започети посао на производњи поврћа. Ове сезоне бугарски баштовани почели су врло рано да долазе у Србију. Крајем јануара 1842. године српску границу прешао је Никола Атанасијевић из Љасковице са 7 ока баштованског семена, а следеће групе почеле су да долазе почетком фебруара. Тако на пр. 7 фебруара пристигли су Борђе Радле из Трнова са 7 ока баштов. семена, Влчо Јованов из Трнова са 7 ока баштов. семена и Тодор Ристов из Трнова са 3 оке баштованског семена; 13 фебруара пристигли су Петар Петков из Трнова са 3 оке баштов. семена и Петко Долгач из Трнова са 12 ока баштов. семена; 15 фебруара пристигли су Станоје Николин из Трнова са 36 ока баштов. семена, Петар Стојанов из Љасковице са 12 ока баштов. семена, Данчо Николин из Љасковице са 7 ока баштов. семена и Иван Данчов из Љасковице са 9 ока баштов. семена; 17 фебруара пристигли су Борђе Николин из Љасковице са 5 ока баштов. семена, Иван Илиев из Љасковице са 10 ока баштов. семена, Стојан Тодоров из Љасковице са 5 ока семена и Тодор Врбанов из Љасковице са 7 ока баштов. семена; 20 фебруара пристигли су Дочо Јованов из Љасковице са 3,5 оке баштов. семена, Риста Николин из Љасковице са 5,5 ока баштов. семена, Вачо Кочов из Драганова са 6,5 ока баштов. семена; 21 фебруара пристигли су Јанко Стађијев из Љасковице са 5 ока баштован. семена и Дима Стађијев из Љасковице са 6,5 ока баштов. семена;

¹³ Архив Србије, фонд Београдског Бумрука н. сиг.

¹⁴ Архив Србије, фонд Београдског Бумрука н. сиг.

25. фебруара пристигли су Коста Николов из Трнова са 2 оке баштов. семена и Димитријем Стојанов из Трнова са 7 ока семена; 3 марта пристигли су Стојан Димитријев из Љасковице са 10 ока баштов. семена, Тодор Костов из Љасковице са 13 ока баштов. семена, Никола Николаев из Љасковице са 8 ока баштов. семена, Врбан Генчов из Љасковице са 8,5 ока баштов. семена, Стојан Димов из Љасковице са 11,5 ока баштов. семена, Стојан Николаев из Љасковице са 13 ока баштов. семена, Тодор Димов из Љасковице са 4,5 оке баштов. семена, Неџа Себија из Љасковице са 9 ока баштов. семена и Стојан Минчов из Љасковице са 4,5 оке баштов. семена и 18 ока белог лука; 6 марта пристигли су Иван Енин из Љасковице са 18 ока баштов. семена и 11 ока белог лука, Стојан Биров из Љасковице са 11 ока баштов. семена и 14 ока белог лука, Димитар Димов из Љасковице са 8 ока баштов. семена и Пењо Маринов из Љасковице са 8 ока баштов. семена; 10 марта стигли су Добри Иванов из Љасковице са 8 ока баштов. семена, Димитрије Иванов из Љасковице са 3,5 оке баштов. семена, Василије Врбанов из Љасковице са 7 ока баштов. семена, Минчо Стојчов из Љасковице са 10 ока баштов. семена и Пењо Русовић из Љасковице са 17 ока баштов. семена; 17 марта стигли су Танасије Димов из Љасковице са 12 ока баштов. семена и 50 ока белог лука и Спасое Маринов из Љасковице са 80 ока белог лука; 18 марта стигао је Јордан Димов из Љасковице са 5 ока баштов. семена.¹⁵

С пролећа 1842. године у Кнежевину Србију пристигло је 42 бугарска баштована, само овога пута уз име, презиме и место рођења постоје подаци и о количини баштованског семена, које су са собом донели. Према количини баштованског семена, које су са собом бугарски баштовани носили, може се претпоставити колике су биле величине парцела или башта које су узимали под закуп за производњу поврћа.

О повратку бугарских баштована у касну јесен у своја родна места најподпуније податке нам даје протокол Радујевачког Ђумрука за полугобе од 1. маја до 30 октобра 1843. године. На путу за своја родна места 5. новембра 1843. године прешли су српску границу код Радујевачког Ђумрука: Славеј Христов из Љасковице са једним коњем, Генчо Дочов из Љасковице са једним коњем и Петар Димов из Љасковице са једним коњем; 6 новембра прешли су границу Димо Николов из Љасковице са једним коњем, Пеју Русов из Љасковице са једним коњем, Иван Русовић из Љасковице са једним коњем, Врбан Моско из Љасковице са једним коњем и Марин Маринов из Љасковице са једним коњем; 9 новембра прешли су границу Тодор Јорганов из Љасковице са једним коњем, Пењо Стаћија из Љасковице са једним коњем, Коста Начов из Љасковице са једним коњем, Славеј Костов из Љасковице са једним коњем, Јордан Димов из Љасковице са једним коњем и Златко Станчов из Љаско-

¹⁵ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија К. одељење Ф. XV. бр. 1/1842. год.

вице са једним коњем; 11 новембра прешли су границу Васил Дано-вић из Љасковице са једним коњем, Димитрије Дановић из Љасковице са једним коњем, Тодор Врбановић из Љасковице са једним коњем, Тодор Радин из Љасковице са једним коњем, Бока Стојанов из Љасковице са једним коњем и Танасије Стојанов из Љасковице са једним коњем. Само за неколико дана од 5—11 новембра 1843. године границу је прешао 21 бугарски баштован на путу својим кућама.¹⁶

Ако се упореде спискови бугарских баштована у одласку и повратку у Кнежевину Србију приметитиће се, да су неки од њих долазили с пролећа, а већ касно у јесен враћали су се својим кућама. Међутим, било је и таквих случајева, када се по неколико година нису враћали својим кућама, зато што су били закупци башта, па су поједини чланови породица, задруга или поједини ортаци, остали дуже у Кнежевини Србији, како би водили рачуна о закупљеном земљишту, док су се остали враћали својим домовима. Ово је била врло честа појава код печалбара, да би се одржао континуитет у одржавању посла.

Бугарски баштовани у Кнежевину Србију долазили су, да би преко једне привредне делатности, односно преко производње поврћа за потребе српског становништва обезбедили себи и својим породицама егзистенцију. Ова њихова привредна делатност била је доста несигурна. Напуштајући своја родна места и породице на удаље-ности од 600—700 км. морали су да створе услове за успешно реализовање свога заната, како не би било узалудно њихово путовање и уложени труд. Захваљујући словенском пореклу, истој вери и блискости језика, бугарским баштованима као печалбарима у Кнежевини Србији, није било тешко да успоставе пријатељске и пословне везе како би створили што боље услове за просперитет свога занимања. Долазећи из године у годину у исто место, у исти град, где су проводили 8—9 месеци у току године, били су принуђени да буду у сталном контакту са месним становништвом, било као закупци земљишта, било као продавци својих производа на пијацама.

Бугарски баштовани су српску границу прелазили са турским дозволама (тзв. тескером). У политички и привредни живот Кнежевине Србије укључивали су се као турски поданици, што их није обавезивало да српској држави плаћају порезу и друге дажбине, чиме су били оптерећени и задужени српски грађани. Ради обезбеђења континуитета у овом занимању закупљивали су или под аренду узимали приватно или државно земљиште или баште на три или више година, обично поред река, где је било довољно воде за наводњавање. Закупљивање земљишта или башта вршили су од приватних лица усменим или писменим уговором, а државно земљиште или баште закупљивали су на јавним лицитацијама, као и остали српски грађани, нудећи најповољније услове. На овај начин бугарски башто-

¹⁶ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија К. оделење ф. XIV. бр. 14/1843, год.

рани као печалбари у Кнежевини Србији обезбеђивали су себи стан лан посао и рад за више година у једном месту или граду. Закупци земљишта или башта били су обично најистакнутији пословни људи једне породице, задруге или групе ортака, а истовремено били су и носиоци посла пред српским властима или приватним лицима са којима су улазили у пословне везе. Често пута, дешавало се, да су најистакнутији бугарски баштовани, добри организатори посла, као пословни људи из својих родних места, односно бугарских крајева, доводили велики број најамних баштованских радника, да би радили у баштама, које су држали под закуп. Такви су се бавили организацијом производње и пласманом баштованских производа на пијацима.

Највише бугарских баштована је било у главним градовима Кнежевине Србије: Београду и Крагујевцу, ондашњим центрима српског политичког, економског и културног развитка. Наши подаци о бугарским баштованима, који су долазили у Београд или Крагујевац потичу из 1847. године. Међу најстаријим бугарским баштованима, који су са својом тајфом, дошли у Београд био је Стамен Николић, родом из Трнова, за чији долазак имамо податке још од 1847. године. Стамен Николић заједно са својом тајфом закупио је Правителствену башту у Топчидеру, за чију су закупнину плаћали по 65,5 форинти годишње. Захваљујући Топчидерској реци, која је имала довољно воде за наводњавање земљишта, омогућено је бугарским баштованима, да у том делу Београда производе у изобиљу поврће за потребе београдских становника. Стамен Николић са својим друштвом под закуп је држао 13 плугова земљишта. Одмах после закључивања уговора, још у току прве године, избио је спор између закупца и сопственика земљишта Попечитељства финансија око површине закупљеног земљишта. Стамен Николић и његови ортаци оспоравали су Попечитељству финансија да закупљена башта има 13 плугова ораће земље. Зато се оно обратило за помоћ Попечитељству внурених дела, које је послало стручњаке у Топчидерску башту да премере њену површину, како би се утврдила тачно њена површина. После изласка стручњака Попечитељства внурених дела за мерење површина спор је разрешен на обострано задовољство закупца и сопственика.¹⁷

Следећи бугарски баштован, који је био, исто тако закупца Правителствене баште у Топчидеру био је Јован Димитријевић, родом из Трнова. Крајем септембра 1849. године Јован Димитријевић са својим ортацима, који су били вероватно многобројни, затражио је од Попечитељства финансије, да му уступи под закуп шест парчета земљишта у Топчидеру, код Цареве Буприје, за рок од три године у висини од 600 форинти годишње. Јован Димитријевић од Попечитељства финансија захтевао је да му се обезбеди снабдевање водом још једног парчета земљишта, које је било у близини жарковачке во-

¹⁷ Архив Србије, фонд Попечитељства внурених дела ф. XI бр. 149/1847.

денице, како не би имао спорове са сопственицима воденице. Наиме, од жарковачке воденице, било је потребно, да се једним јазом спроведе вода до спорног земљишта. На интервенцију Попечитељства финансија код Попечитељства внутрених дела договорено је са сопственицима жарковачке воденице, да се спорном земљишту обезбеди снабдевање водом, чиме је и последњи услов пре закупуивања Топчидерске правителствене баште био испуњен. После овог 17. октобра 1849. године склопљен је трогодишњи уговор између Попечитељства финансија и Јована Димитријевића о закупуивању Правителствене баште код Цареве Бугрије.¹⁸

У току 1860. године закупци баште Топчидерске економије код Цареве Бугрије били су бугарски баштовани ортаци Атанасије Еремић и Стојан Марин, родом из Трнова за својим друштвом, односно тајфом. На лицитацији одржаној у току маја 1859. године њих двојица закупили су 27 ланаца земљишта у Топчидеру по 175 форинти годишње аренде. Међутим, још прве сезоне рада бугарски баштовани претрпели су велике губитке због излива Топчидерске реке из којих разлога 24. маја упутили су жалбу кнезу Милошу Обреновићу молећи га да интервенише код надлежних власти како би им признали претрпљену штету. На основу захтева кнеза Милоша Министарство финансија извршило је процену штете од излива Топчидерске реке и утврдило је, да су бугарски баштовани имали загуба по 2 форинта по сваком ланцу, односно 54 форинта за целокупно земљиште. На основу процене Министарства финансија кнез Милош 2 јуна 1860. године донео је одлуку којом се Атанаску Еремићу и Стојану Марину из Трнова признаје учињена штета и одбија од годишње аренде 54 форинта за сезону 1860. године.¹⁹

Закупуивање земљишта или башта, као и њихова припрема за производњу били су повезани с великим претходним новчаним издацима које је требало уложити, док не стигне род поврћа. Потребно је било набавити довољно ђубрива, изорати земљиште, ископати канал или направити долаз за наводњавање баште и на крају било је потребно у башти направити колибу или мању кућицу, где би се чувао баштовански инвентар и у њој становало за време целе сезоне рада. За све ове послове било је потребно уложити доста новаца, пре него што би отпочела да пристиже зарада од уложеног труда. Могућности бугарских баштована биле су различите. Они који су имали довољно готовог новца за улагање у производњу баштованлука, без гешкоћа су водили своје послове. Међутим, било је и таквих бугарских баштована, који нису били у могућности да сопственим средствима издржавају своју радњу, већ су били принуђени да траже позајмицу или кредит уз камату од својих српских пријатеља. Тако на пр. бугарски баштовани Антоније Драганов, Петко Стојановић,

¹⁸ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. одељење ф. VI бр. 61/1849. год.

¹⁹ Архив Србије, фонд Државног Совега бр. 426/1860. године.

Станко Петковић, Петко Черни, Галча Петков, Антоније Николић и Петар Крстић сви родом из с. Еленице, округа трновског који су вероватно заједнички, односно ортачки држали башту у Београду позајмили су од Манојла Кара Јовановића 200 форинти ради издржавања своје баштованске радње. Међутим, они су напустили Београд, а нису вратили дуг своме кредитору. Манојло Кара Јовановић да би повратио позајмљени новац обратио се 19 јануара 1860. године Министарству иностраних дела са молбом, да се преко турских власти пронађу његови дужници, како би му вратили позајмљени новац.²⁰

Помоћ Министарства иностраних дела затражио је и Игњатије Стаменковић, абација из Београда, који је био позајмио новац Борбу и Тодору Ристићу, браћи Трнавлји из села Темниша 245 гроша, Станчи Петровићу баштовану из села Елене, Шебек Мала 53 форинти и Христи Драгостији из села Елене Шебек Мала 29 форинти. Сви наведени бугарски баштовани касно у јесен отишли су својим кућама, али нису измирили своја дуговања. Зато је Игњат Стаменковић затражио од Министарства иностраних дела 22 јануара 1860. године да преко турских власти пронађу његове дужнике у њихова места рођења, како би се од њих наплатио дуг.²¹

Интервенцију Министарства иностраних дела затражио је и трећи српски грађанин, који је у току 1860. године био позајмио новац бугарским баштованима. Коста В. Ивковић из Београда позајмио је новац Тоши Јовановићу, Велку Драгановићу, Василку Борђевићу, и Станку Драгановићу, сви из Ласковице, 280 форинти. Да би се новац вратио Министарство иностраних дела 8. новембра обратило силистијском валији Гамил паши да пронађе дужнике у месту рођења и да од њих наплати дуг.²²

Крагујевац је био следећи српски град у који су бугарски баштовани врло радо долазили да се баве производњом поврћа. Подаци о првим бугарским баштованима у Крагујевцу потичу од 1838. године. Међу најпознатијим бугарским баштованима које сусрећемо у Крагујевцу помињу се Панче Денић, родом из Трнова и Димитрије Аци Николић, такође родом из Трнова. Панче Денић у прво време закупљивао је приватне баште, међутим, на одржаној лици тацији крајем септембра 1849. године узео је под закуп Правителствену башту на Ади и Великом Чајиру код крагујевачке цркве. Да би што боље припремио закупљено земљиште за производњу баштованских култура Панча Денић ископао је канал од Лепенице до баште, подигао долап и саградио малу кућицу, где је становао за време сезоне. У пролеће 1851. године претрпео је велику штету од

²⁰ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела и оделење ф. I. бр. 57/1860. г.

²¹ Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела И оделење ф. I. бр. 57+1860.

²² Архив Србије, фонд Попечитељства иностраних дела И оделење ф. II. бр. 114/1861.

изливања Лепенице. Његова обртна средства исцрпела су се улагањем новца око уређења земљишта, па је зато запао у материјалне тешкоће. Излаз из ове ситуације Панча Денић затражио је у интервенцији Попечитељства финансија које моли да га ослободи од плаћања годишње закупнине земљишта, у износу од 205 форинти, како би делимично извукао из кризе у коју је био запао. Међутим, Попечитељство финансија није прихватило његове разлоге изнете у молби од 24. августа 1851. године, у којој захтева да буде ослобођен плаћања једногодишње закупнине баште, образлажући и следеће: Кућу ако је начинио у башти, то е свое потребе и ползе ради, да е свагда у башти, и да не би даље одлазећи дангубити морао." Попечитељство финансија у свом уговору од 5 септембра 1851. године закључило је: „Никакав узрок неће се уважити, из кога би арендатор Денић пређе истеченија арендаторског времена одустати, нити намаленије арендатне цене тражити. На основу дакле свега пред изложенога, Попечитељство финансија неможе просби унутраизложеној ни са едне стране удеветворити."²³

Закупац приватне баште Животе Атанацковића, трговца из Смедерева био је Стојан Костић, бугарски баштован родом из Ласковице. После вишегодишње рада у Смедереву Стојан Костић, као турски поданик, купио је неко имање за које су месне власти затражиле да плати порез. Међутим, Стојан Костић држећи се принципа, да турски поданици не треба да плаћају порезу српским властима, супротставио се месним властима, и 22 јуна 1867. године Министарству внутрених дела упутио је жалбу због њиховог поступка према њему. Средином јулија 1867. године из Београда је стигао одговор у коме се образлаже, да турски поданици који на територији Кнежевине Србије располажу непокретнином обавезни су да српској држави плаћају порез.²⁴

Бугарских баштована било је, исто тако, и под другим српским градовима. У Гургусовцу до 1845. године башту је држао Коча Христов из Трнова. Када је у току 1845. године из непознатих разлога починуо, јавио се његов брат Стојан Христов, да би после његове смрти примио његову заоставштину.²⁵

У Зајечару сусрећемо више бугарских баштована. У току 1856. године башту су држали Риста Стојановић и Ганча Данчовић, родом из села Драганова у близини Трнова. Ради одржавања своје баштованске радње у Зајечару Риста Стојановић и Генча Данчовић задужили су се код својих поверилаца у висини од 10.000 проша и када нису имали новаца да плате свој дуг пребегли су преко границе. Началник округа црноречког 10 новембра 1856. године упутио је ви-

²³ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П одељење ф. VIII. бр. 32/1851. год.

²⁴ Архив Србије, фонд Министарства финансија А одељење ф. I. бр. 65/1867. год.

²⁵ Архив Србије, фонд Попечитељства финансија П. одељење ф. III. бр. 99/1845. год.

линском паши писмо, којим је тражио да се бегунци похватају и врате у Зајечар, да би се од њих наплатила тражена сума новаца.²⁶

У току 1867. године у Зајечару Петко Петковић, бугарски баштован родом из Љасковца, који је са својом баштованском радњом имао толико успеха, да је у Зајечару чак купио и кућу, задужио се код зајечарског грађанина Цветка Вељковића на 530 гроша, код Косте Николића на 600 гроша, вероватно ради одржавања своје баштованске радње. У току зиме 1867. године отишао је у своје родно место, а његови повериоци уплашени да се он неће више враћати обрате се 19 децембра 1867. године началнику округа црноречког да преко Министарства иностраних дела, интервенише код турских власти да се у року од месец дана наплати дуг, а уколико се не поступи по њиховом захтеву да ће се продати кућа Петка Петковића у Зајечару.²⁷

Из једног документа у Архиву Србије дознајемо, да су у Чачку Јован Никић и Никола Димитријевић, баштовани из Турске имали башту у току 1857. године, чији је дужник био Петко Стојановић из Трнова, а на служби код закупаца Правитељствене баште у Топчидеру Стојча Петковића. Пошто Јован Никић и Никола Димитријевић нису били у могућности да другим путем наплате свој дуг од Петка Стојановића од 1700 гроша обратили су се за помоћ Попечитељству внутрених дела, да оно званичним путем наплати дуг.²⁸

Из једног другог документа Архива Србије, исто тако, дознајемо да је Рада Николић, бугарски баштован, родом из села Машанце, округа трновског имао у току 1870. године своју башту у Ваљеву. Међутим, пошто је Рада Николић у току 1870. године починуо из непознатих разлога, председник окружног суда у Ваљеву 7. децембра 1870. године затражио је од Министарства финансија да његову заоставштину пренесе брату Антонију и сестрама Цани и Стани, родом из села Машанице, округа трновског.²⁹

У току нашег истраживачког рада успели смо да прикупимо доста архивске грађе о доласку бугарских баштована у Кнежевину Србију и њиховом настањивању по оспским градовима, где су се врло успешно укључивали у привредни живот тадашње Србије. Деценијама су бугарски баштовани долазили у Кнежевину Србију из трновског округа; једна генерација замењивала је другу и сваке године рано с пролећа прелазили су у групама српску границу, да би се после задржавања од 8—9 месеци у Србији опет, касно у јесен враћали својим кућама. Овај долазак и одлазак бугарских баштована као печалбара у Кнежевину Србију одигравао се у периоду, када су

²⁶ Архив Србије, фонд Попечитељства внутрених дела П. одел. ф. XI 16/1856. год.

²⁷ Архив Србије, фонд Министарства иностраних дела И. одел. ф. III. бр. 3/1868. год.

²⁸ Архив Србије, фонд Попечитељства внутрених дела П одел. ф. VIII. 64/1857. год.

²⁹ Архив Србије, Министарство финансија А оделење ф. XX. 22/1870. г.

се у Србији постављали темељи младе српске буржоаске државе, а у Бугарској чинили су се први кораци ка просвећивању бугарског народа на народном језику и подизању првих бугарских народних школа и сродних институција.

Иако немамо конкретнијих података, који би потврдили ово наше мишљење, да су бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији на известан начин учествовали у повезивању ова два поменута процеса код српског и бугарског народа, ипак је сигурно, да су они — прилагођавајући се условима специфичног живота, проводећи заједно са српским народом 8—9 месеци годишње, а задржавајући се само 3—4 месеца у својим кућама могли преносити многе усвојене обичаје и навике. Рецимо, тешко је искључити могућност, да нису бугарски баштовани на повратку својим кућама, поред других поклона, својој деци куповали и по коју књигу, ради њиховог образовања. Можда су извршавали и поруџбине или захтеве школа и црквено-школских општина у њиховим местима, да за њихове потребе у Србији купују уџбенике и друге предмете за редовно извођење наставе у школама.

Бугарски баштовани као печалбари у Кнежевини Србији сталним контактима са српским народом спонтано су утицали и на политичку и културно-просветну сарадњу српског и бугарског народа, која је нарочито била развијена средином XIX века, а поготову када се зна, да је Велико Трново са својом околином играло врло значајну улогу у остваривању ове сарадње.

Борђе ИГЊАТОВИЋ
Балканолошки институт
Универзитета — Ниш

НЕОФИТ ХИЛЕНДАРСКИ И СРБИЈА

Из историје бугарског просветног и црквеног покрета 1835—1844

Нема иоле познатијег имена културно-просветног и национално-ослободилачког покрета бугарског народа епохе Препорода („Възраждане“), који је почео знамените 1762. године „Славеноболгарском историјом“ јеромонаха Паисија Хилендарског и завршио ослобођењем од петвековног турског ропства 1878, а да није на неки начин везано за српску културу, науку и књижевност, за друштвена и политичка збивања у Србији и српском друштву.¹

Једна од веома занимљивих личности овог историјског раздобља несумњиво је Неофит Петров (1785—1848), са монашким називом Хилендарски и надимком Бозведи који су му наденули непријатељи којима се није допадала његова одважност, родољубље и слободан дух. Неофит је рођен у Котелу, о његовим младим годинама знамо веома мало. Вероватно је учио код епископа Софронија Врачанског, аутора поучних списа и прве бугарске штампане књиге „Неделника“ (1806), словенску и грчку писменост. Даље се школовао у манастиру Хилендару, чији су оснивачи и ктитори били Стеван Немања и Свети Сава, а затим био предмет пажње и других српских владара. Било је у њему током векова калуђера разних народности чији се бројни и национални састав мењао; ипак су традиционалне везе са Србијом остале сталне живе. Четрдесетих година прошлог столећа, баш кад Неофит Хилендарски води огорчену борбу против Цариградске патријаршије за независну бугарску цркву и народну јерархију, манастирска општељ ће се обратити Србији у више наврата ради заштите: 1841. од суседних манастира који су преотимали манастирске земље и приходе, кнезу Михаилу Обреновићу приликом инвеституре у Цариграду, те је српски капућехаја Лаза Теодоровић учинио кораке код Порте која је потврдила све старе фермане и хрисовуље;² 1844.

¹ Борђе Игњатовић, Србија и Бугарски препород — књижевне и културно-просветне везе Срба и Бугара у XVIII и XIX веку (1762—1878), Београд, 1964 (дисертација, Унив. библиотека „Св. Марковић“ у Београду, РД 2121).

² Србске новине, VIII, 51, 20. XII 1841, 408.

кнезу Александру Карађорђевићу од грчког игумана Јевтимија који је отерао дванаест монаха Срба пошто се нису слагали са грчким интригама против Порте;³ 1847. од калуђера грчких манастира који су опет покушали да преотму нека манастирска добра и повластице.⁴

Оставши у манастиру приближно од 1803—1814, за које је време постао ђакон, учио и ван манастира и био рукоположен за свештеника, Неофит је од 1814—1816. био таксидиот (скупљач манастирских дажбина и милостиње верника) у Свиштову, где је одлучио да се посвети духовном звању и учитељском позиву.⁵ Свиштов је, захваљујући трговини са подунавским земљама, материјално и културно напредовао пошто се подигао из згаришта — руска војска бомбардовала га је августа 1809. у руско-турском рату (1806—1812). Извоз на запад, који је добрим делом ишао и преко српских ђумрука, допринео је успостављању доста живих веза и са престоницом обновљене Србије. Неофит проводи у том подунавском градићу „двадесет и повише години“, како се види из писма свиштовских грађана кнезу Милошу⁶ баш кад становништву није било лако, а 18 година као свештеник и учитељ, заједно са Емануелом Васкидовичем, коаутором Неофитове школе енциклопедије „Славеноболгарско детество“, и Христикијем Павловичем; обојица уживају глас просвећених учитеља и аутора уџбеника које су штампали и у Београду.⁷ Према румунском листу „Курниер романеск“, свиштовска школа, која је постојала више од тридесет година, имала је у јесен 1845. четири учитеља и две стотине ученика, а школски програм обухватао је наставу бугарског, старословенског, старогрчког и новогрчког, немачког и француског језика, а од осталих предмета старе и нове историје, географије, аритметике, граматике, начртне геометрије и краснописа (лепог писања).⁸ У таквој напредној средини Неофиту су као узор у књижевним амбицијама послужили његови земљаци Неофит Рилски, Христикијем Павлович и Емануил Васкидович, али и грчки педагози који су први на Балкану увели Бел-Ланкастерски метод узајамног обучавања ученика, први српски књижевници и аутори уџбеника, а посебно наш Доситеј Обрадовић стављањем народне просвете испред цркве и религије.⁹ Неофит Хилендарски усрдно је читао, попут многих других бугарских просветитеља, чак и у заточеништву, жестоке

³ Ванда Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели и бугарският църковен въпрос, София, БАН, 1964, 474.

⁴ Архив Србије (АС), Мин. иностр. дела, Инострано одељење (МИД-И), ИН 1253, 1839, 1850, 2011/1847, ИФ VI 134/1852.

⁵ Михаил Арнаудов, Неофит Хилендарски Бозвели-живот, дело, епоха, I, София, 1971, 306—313.

⁶ Георги Баласчев, Документи по сръбско-българските отношения през 1830—1836 г. Известия на Историческото дружество в София, I, 1905, 27—28.

⁷ Б. Игњатовић, Србија и Бугарски препород, поглавље: Штампане бугарских књига у Србији и Војводини, 162—166; Исти, Прва бугарска књига штампана у Београду, Прилози за КИФ, XXI, 1955, 1—2, 98—101.

⁸ Србске новине, XII, 71, 5. IX 1849, 282.

⁹ Боян Пенев, Доситеј Обрадович у нас. Списание на БАН, III, 1912; Б. Игњатовић, Доситеј Обрадовић и Бугари, Ковчежић, XI (у штампи).

Доситејеве осуде калуђерског паразитизма, затупаности и сујеверја. Грчки црквени великодостојници и атонски калуђери никад му неће опростити борбу за спас Бугарске од прчких владика, жељу да просвећује своје сународнике, чињеницу што у својим ватреним проповедима није позивао земљаке да иду на поклоњење у света места и манастире, већ да живе у слози и љубави, да се узајамно помажу и поштују, а најважније да подижу школе, доводе спремне учитеље и шаљу им децу да се просвете. Ове калуђерске оптужбе, како је с правом приметио један бугарски историчар књижевности, данас су најсјајнија одбрана народног будитеља и просветитеља.¹⁰

Неофит је сам објаснио шта га је подстакло да састави своје „Славеноболгарское детеводство“: велика небрига многих родитеља за правилно васпитање њихове деце; незасита грамзивост и насиљно отимање које је захватило све људе а чији је разлог углавном незнање, непросвећеност. Неофит осуђује оне родитеље који сматрају да ће им синови бити добри и без поука и вештог учитеља и детеводитеља (педагога). Истовремено осуђује и себичност оних који затварају очи пред туђим невољама, и пред просветом и науком. Стога се обраћа ученољубивој омладини да по примеру марљивих пчела буде од користи својој домовини тиме што ће је излечити „многотишњег слепог незнања“ и просветити на „нашем словенском језику“. Из тих разлога, по примеру „преславних древних славеноболгарских праотаца“ који су, како их опева Неофит у стиховима, управљали и просвећивали народ, он је саставио „за јадну нежну јуност славеноболгарског рода једно наравоучитељно детеводство“ како би се спасили и учитељи и ученици дугогодишње муке. Његов пример треба и да подстакне учитеље и књижевне посленике „да се не стиде да састављају и преводe књиге за општенародну корист и украс, за част и хвалу овог рода“, да не слушају оне који оспоравају постојање словенског језика јер је то лаж, већ да размисле и одагнају ову давнашњу варку (коју шири грчко свештенство — Иг.), а онда ће најпре научити свој матерњи језик.¹¹ Најзад, његов је циљ и да буди успавану националну свест својих сународника: „Међутим, велика је срамота наших Бугара“ — пише Неофит као и његов претходник Паисије Хилендарски и савременик Константин Огњановић — „што се никако не старају да науче свој језик који је један од европских језика, коме е мати Словенски језик . . . о домовино, домовино, докле ово незнање!“¹²

Ове његове мисли заједничке су за књижевнике и учитеље епохе просвећености. Доситеј Обрадовић и Неофит Рилски такође одбацују религиозну укоченост и позивају на просвећеност, васпитање. А најјаче оружје у томе је школство, књига, штампа. Али, да би

¹⁰ Мих. Арнаудов, Неофит Хилендарски, I, 314.

¹¹ Неофит Хилендарски, Краткое политическое землеописание, Крагуевац, 1835, 15—16.

¹² Н. Хилендарски, Славеноболгарский предручний послателник, Крагуевац, 1835, 48—49.

штампао своје бројне готове рукописе било је потребно нешто што је често представљало велику препреку за његове савременике, бугарске и српске просветитеље — новац. Излаз је нашао у прикупљању пренумераната-претплатника; обишао је доста бугарских градова, наишавши каткад на неразумевање, чак на противљење. Сучио се с још једним тешким проблемом — штампањем књига; штампарија у Бугарској није било. Христаки Павлович и Николај Карастојанович већ су штампали у Књажеско-сербској типографији у Београду, где је средина сродна по језику и вери, а кнез Милош благонаклон према бугарском народу.¹³ У јесен 1834. године Неофит долази у престоницу Кнежевине Србије и пошто је цензура одобрила штампање његових рукописа, послао је предат Адолфу Берману, фактору Типографије. Њен капацитет није велики; Берман је олако прихватио све послове, те се често дуго чекало на почетак слагања, а потом и на штампање. То се десило и Неофиту Хилендарском. Димитар Мустаков, родом из Габрова, кнежев дипломатоки представник у Букурешту, јавио је приватно да је он био повод да Бугари пошаљу Неофита Хилендарског и Христодула Костовича у Србију ради штампања књига. Пошто су се бугарски учитељи већ дуго бавили о општем трошку, а штампање књига још није ни почело, Попечитељство просвештенија је било мишљења да им треба помоћи, с обзиром „на данашње жалосно стање Бугарског народа“, на „тежење њино к Просвештенију“, на „соседство, јединоплеменство... и исто вероисповедание“, тиме што би се књиге одмах узеле у рад и што би им се ако не сав, онда бар половина трошка поклонила.¹⁴ Штампање се одуговлачило и због истовременог рада на уџбеницима Неофита Рилског за Габровску гимназију;¹⁵ кад је Неофит Хилендарски накнадно морао да штампа „Свештену историју и Катихизис“ и због поновног премештања типографије из Крагујевца у Београд. Берман, кога Христодул Костович с правом назива „ветроугоном и обичним лажовом, који лаже господара (кнеза Милоша — Иг.), а овај му верује“, стварно је пословао несолидно, док једног дана није пребегао преко Саве. Слагање Неофитових рукописа ишло је тако споро да је морао да живи најокромније те је проклињао свој живот што није остао у Бугарској и гледао свој мир.¹⁶ Уместо два месеца, према уговору, штампање „Славенобугарског детеводства“ трајало је пола године.

¹³ Владимир Стојанчевић, Кнез Милош и Белограчичка буна 1836. године, Историјски часопис, III, 1952, 131—140; Исти, Кнез Милош према Бугарској и Бугарима, Историјски гласник, 1954, 4, 65—89; Исти, Бугари у Београду и Крагујевцу у време кнеза Милоша, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867, Зборник радова, Београд, САНУ, 1970, 365—376 и други радови.

¹⁴ АС, Државни савет (ДС), Е 10; Вл. Стојанчевић, Кнез Милош према Бугарској и Бугарима, 83.

¹⁵ Ив. Шишманов, Нови студији из областта на Българското възраждане, Списание на БАН, XXI, 1926, 158—159; Б. Игњатовић, Србија и Бугарски препород, 168—169.

¹⁶ Ив. Шишманов, Нови студији, с. 160.

Због тога се Неофит нашао у новчаним неприликама, иако је, како је писао митрополит Петар кнезу Милошу, „овде у Београду од једног Бугарина (Христа Попиванова, трговца у Свиштову — Иг.), примио 450 талира за књиге његове, на које су се соотечественици његови пренумерирани, и обавезао се, овому послати књиге из Крагујевца преко мене, да се одаде оправе и раздаду пренумерантима у Бугарској”.¹⁷ Пошто је Неофит, према митрополитовим речима, имао чиме да плати штампу, онда, уколико их кнез поклони бугарском народу, према препоруци Попечитељства просвештенија и Совјета, као што је и сам кнез Милош Обреновић обећао Неофиту, примљени новац може да му остане за учињени трошак и као награда за труд око састављања уџбеника. Сем тога, пошто се митрополиту пошаљу у Београд 500 (6x500) примерака за пренумеранте, остатак би могао сам кнез Милош да употреби по свом нахођењу.

Шест књижница које помиње митрополит Петар представљају шест делова Неофитове школске енциклопедије.¹⁸ Ове школске књиге, заједно с уџбеницима Неофита Рилског, биле су, према оцени историчара бугарског школства, најраспрострањеније у бугарским школама у епохи узајамног метода.¹⁹

Пошто је „Славенобугарское детеводство” изишло из штампе, Неофит је послао у знак захвалности по један примерак сваког уџбеника митрополиту Петру.²⁰ Милошу пак одао је признање у „Землеописанију”, првој бугарској географији, у коме је, говорећи о Србији како је посебна област и самостална држава, рекао и ово: „Тая област у старо време имала славнии Царие — обаче и нине е свободна — обладавася от своеплеменнаго, и единовернаго, от Бога (им) дарованнаго, Светлейшаго КНЯЗЯ МИЛОША ТЕОДОРОВИЧА ОБРЕНОВИЧА, прещедрошастливо — и добропорядочно ся оправлява, и обрядява с богодарователните Негови учивости, —наипаче же в добронаставителнии високии и умопросветителнии училищнии науки — штаствлииваго овог о рода Сербскаго.” Српски народ је је словенски — исто као и угарски, пише даље Неофит. Његова је земља брдовита, покривена великим дубравама (шумама), веома је плодна у житарицама, дему, сточарству, нарочито свињогојству. Главни град је Београд поред Дунава на ушћу Саве, многи народи живе у њему; то је прва лука кроз коју пролази трговина са Немачком. Има и чврсту камену тврђаву (кале).²¹ Исто овако сажете податке Неофит даје и о Босни, Хрватској, Далмацији, Македонији (коју, као и Југоисточну Србију, сматра насељеном Бугарима).

¹⁷ АС, Кнежева канцеларија (КК), XXXV 156; Алекса Илић, Петар Јовановић, митрополит београдски, његов живот и рад (1833—1859), Београд, 1911.

¹⁸ Види слике 1—3.

¹⁹ Училищен преглед, V, 1900, 591: Н. Ванков, Н. Хилендарски католически католоник—педагог.

²⁰ АС, БМ, ЕН^о=404, 29. V 1835.

²¹ Н. Хилендарски, Краткое политическое землеописание, 26—27.

Наравно у Неофитовим похвалама кнезу Милошу има и ласкања, а ни све није било тако „добропорядочно“ у његовој владавини, тек ово је годило Милошевој таштини, а доприносило и његовој популарности код Бугара. Одлучивши да све књиге поклони „на дар учашејся Болгарској юности“, Милош је позвао Неофита код себе, 31. маја 1835, и исплатио му их рекавши да новац добијен од пренумераната употреби за штампање неког другог свог рукописа. Исто-времено је задржао 100 (6x100) примерака, ако буде било потребно да се учини поклон каквом Бугарину.²² Што се тиче примерака које је Неофит послао митрополиту Петру да их преда свиштовском трговцу, Милош је наредио митрополиту да их задржи док Берман не дође и по његовом налогу не дода на насловној страници горенаведене речи. Отуда има сачуваних примерака с том фразом и без ње. Постоји мишљење да је Неофит уклонио име Емануила Васкидовича на оним примерцима на којима је додато „иждивением князя Милоша“ и „на дар учашејся Болгарској юности“ зато што је Неофит отишао у Србију и сам преузео одговорност око штампања, што је Васкидовичу учинио велику част ставивши његово име у наслову само за рад на преводу појединих делова књига и, најзад, што је Неофит обрадио и преведени материјал према властитим замислима.²³ У ствари, то је учинио Берман, можда у Неофитовој одсућности, а име Васкидовича изостављено је из техничких разлога: насловна страна поново је сложена па је због простора после додавања поменутих фраза отпало Васкидовичево име (изгледа само на примерцима за пренумеранте). Тешко је рећи да ли је Неофит унапред знао за ову измену, али по свој прилици сам не би учинио неправду свом сараднику. Књиге су чак скинуте са лабе и пошто је стављена измењена страница, митрополит Петар је јавио цензору Типографије Димитрију Исаиловићу, 17. VII 1835, да преда 500 (6 x 500) примерака Неофитових уџбеника свиштовском трговцу Апостолу Николову, а остали део тиража да остане у Типографији до даље наредбе²⁴ (касније га је добио Неофит).

Митрополит Петар поздравио је Милошеву одлуку истакавши да ће тиме учинити велико „благодјејаније“ на коме ће му захвалити „сав Болгарскиј с нама једноверниј и једноплемениј јошт притесњениј народ“, а затим предложио да Неофит штампа неко дело сличне вредности и величине као „Словеноболгарское детеводство“ како би се тиме одужио пренумерантима који су дали по један талир.²⁵

²² Нисмо нашли податак о тиражу сваке књиге; из једног Неофитовог писма види се да је поделио по бугарским градовима 7200 примерака „Славеноболгарског детеводства“ (6x1200); пошто је Милош задржао 100 (6x100), а претплатници добили 500 (6x500) укупни тираж је био 10800 (6x1800) примерака. Види сл. 1 и 3 — примерци са измењеном насловном страном.

²³ М. Арнаудов, Неофит Хилендарски Бозвели, София, 1938, 280.

²⁴ АС, БМ, ЕН^о=561, 17, VII 1835. (Документ није сачуван, податак из деловодника).

²⁵ АС, БМ, ЕН^о=391, 1 VI 1835.

Пошто се почетком јуна 1835. штампарија вратила из Крагујевца у Београд, морао је и Неофит да пође с њом јер је имао да доврши штампање своје књиге „Краткая священная история и Священный Катихисис“. Четвртог јуна, са пасошем Крагујевачког суда бр. 703, он је с „једним дететом“ (дечак из Бугарске који је учио занат у Типографији — Иг.) кренуо за Београд,²⁶ где га је митрополит Петар сместио на доњем спрату старог митрополитског конака — по Милошевој наредби да „не би пристojно било, да се он као страниј човек и свештено лице за време бавленија свога по крчмама потуца“.²⁷ Митрополит је са своје стране јавио Милошу да ће дати Неофиту „две чисте и лепо оправне, и за обитавање пристojне“ собе, и да ће му дозволити да долази код њега на ручак кад год зажели како би смањио издатке.²⁸

Сем тешкоћа око штампања „Детеводства“, Неофит је стицајем околности, доживео и друге неугодности и поред наведених погодности; иако је уложио велики труд у саставање уџбеника, обишао Бугарску да упишује „спомошествователи“, предузео велики и напорни пут до Србије, он је још био оптужен да је злоупотребио новац пренумераната. Да ће Неофит имати неприлика с њима предвидео је митрополит Петар у пиому Јакову Живановићу, Милошевом секретару. Поглавар српске цркве схватио је кнежев гест тако да он поклања све књиге, па и оне одређене за пренумеранте за које је Неофит већ примио 450 талира које је послао свиштовски трговац Христо П. Иванов за тај пак новац да штампа друге књиге које ће дати претплатницима за примљени новац. Међутим, Свиштовалија Алекса Попович, које је дошавши због трговине, хтео да полидне уџбенике да бих их однео у Свиштов, ставао је примедбе да пренумеранти могу бити незадовољни тиме што ће за свој новац добити књиге за које не знају какве ће садржине бити нити када ће изићи; стога је тражио или да му се даду одштапане књиге или да му Неофит врати новац, а за нове књиге нека скупља и нове претплатнике. Митрополит је Ал. Поповичу изнео овоје мишљење, наиме да ће „Бугари признати и умети ценити благодетаније Господарско, које им указује подаровањем овако знатног числа књига, и из тога да ће се задовољити тим уређењем, да за своје паре прииме друге књиге“. Међутим, како је Неофит био наговестио путовање у Цариград, чак је писао митрополитовом јеромонаху Јоаникију да му пошаље у Крагујевац нову камилавку, митрополит Петар се питао хоће ли Неофит заиста штампати друге књиге, иако је овај обећавао да ће се вратити. Вероватно је помишљао да путем растури преостали део тиража „Славеноболгарског детеводства“, а затим штампа и друге рукописе. Стога је митрополит Петар предлагао или да се пренумерантима да одговарајући број књига или пак да Неофит врати новац као јемство да ће штампати нове књиге и тако се одужи пренумерантима. Иначе ће

²⁶ АС, Крагујевачки суд, протокол пасоша.

²⁷ АС, Поклони и откупи (ПО) кут. 78, бр. 203; Ал. Илић, нав. д. 79.

²⁸ АС, БМ, ЕН^о=401, 3. IV 1835; КК XXXV 158, 4. VI 1835.

испасти да су Бугари штампали књиге о свом трошку, иако их је кнез поклонио бугарској школској омладини.²⁹

Ово се предвиђање испунило. У Свиштову су почеле да круже гласине како Неофит не штампа своје књиге него једе и пије у митрополији, затим да је побегао у Немачку заједно с директором типографије . . . Иако озбиљни људи нису поверовали овим сплеткама, пренумеранти су негодовали што им се не шаљу књиге, а кад су стигле и добили преко Мише Анастасијевића, тада Милошевог трговинског агента у Свиштову, видели су да су поклоњене сиромашним ученицима па су почели да траже по два цванцика која су дали пре две године. Иако је Неофит, кад се вратио у домовину, објаснио у чему је ствар, људи су и даље негодовали: „Ми то не знаеме, Господар нам всите даровал, а ви залудо иштете да изедете по 2-та цванца . . .”³⁰ У ствари, Милош је прихватио митрополитов предлог и наредио Неофиту да за скупљени новац објави другу књигу. Тако је поред свих неугодних доживљаја, Неофит добио могућност да штампа још две књиге (повезане заједно, са посебном пагинацијом) „Священная история и Катихисис”, пошто их је, на његову молбу, митрополит Петар, „Просвещения Славеносербскаго щастливаго Народа — ревнительнейше и теплейший Предстател”, прегледао и одобрио за штампу.³¹

Али спор са пренумерантима није била једина невоља која је снашла несрећног Неофита. Док је боравио у Пожаревцу, куда га је 8. јула послао митрополит Петар по Милошевом наређењу ради довршења послова³² (вероватно у вези са штампањем „Свештене историје”), 13. јула 1835. у његов стан је провалио лопов и однео 606 талира личпог и скупљеног од пренумераната новца и неке драгоцености чуване још из детињства као „отческое наследие”. Неофит је хитно ноћу стигао из Пожаревца и жалио се полицијским и судским властима, а 6. августа и Совјету „да је поаран” и молио „да се они на које он подорзева, да су га поарали, судејскиј на испит предузму”.³³ Сумња је пала на слугу неке сусетке Станке, на намесника митрополије калуђера Ликогена и на Свиштовлије Манојла Петровича и Јакова Илијевича.³⁴ Последњу двојицу сумњио је и сам Неофит, иако се дружио са њима³⁵ (код њих су били и кључеви од спољашњих врата). Исправничество (полиција) Округа београд-

²⁹ АС, БМ, ЕН°=408, 5. VI 1835.

³⁰ Г. Баласчев, Документи, 29.

³¹ АС, БМ, ЕН°=488, 22. VI 1835; Илија Конев, Българо-сръбски и българо-хрватски книжовни взаимоотношения (материали и документи) София, БАН, 1966, 16—19.

³² АС, БМ, ЕН°=539, 8. VII 1835 (деловодник); Исто, ЕН°=540, 8 VII 1835 (деловодник): Митрополит Петар—Суду Исправничества београдског — да Неофиту обезбеди подвоз о властитом трошку.

³³ АС, ДС, Н°=331, 9 VIII 1835, Б 102 (деловодник).

³⁴ Јаков Илијевич је кориговао „Писменик” и „Разговорник греко-болгарский” Христки Павловича штампани 1835. у Београду.

³⁵ АС, ДС, Н°=431, 17. VIII 1835, Б 127 (деловодник).

ског, после саслушавања и стављања осумњичених у притвор, сматрало је „да се не може за основано посведочити подозрење“ против двојице Свиштовлија да су покрали Неофита,³⁶ и донело одлуку да их пусти из затвора „а Неофиту, који се спремао за Пешту, забранило одлазак у Аустрију, али не и у завичај.“³⁷ Поред забране, Неофит је ипак кренуо за Пешту, пошто је претходно, као да није сам имао довољно брига, саслушан о пријави против крагујевачког проте Јосифа Стефановића да је на велики четвртак клео народ, просуо причешће и неког човека вукао за бркове (Неофит је оповргао тачност оптужбе),³⁸ а потом добио од митрополита Петра „објавленије“ да се занимао у Србији више од године дана штампањем књига, а сада пак прелази у Аустрију ради „дoвршенија књижних дел своих“.³⁹ Неофит је, изгледа, желео да нешто штампа и у Пешти, али оставши без новца, то му није пошло за руком и после скоро двомесечног боравка преко Саве вратио се у Београд. Оставши без средстава за живот, Неофит је упутио Милошу две жалбе, једну из Београда — 16. септембра 1835, а другу из Земунa — 1. јануара 1836, које речито говоре о великим неприликама у које је изненада запао. Морао је да позајми 60 талира од митрополита Петра, оставивши у залог овоје ствари и ковчежић са светим моштима, да би имао за издржавање и за набавку књига у Пешти за које су га молили свиштовски грађани. Морао је да позајмљује и у Пешти. И пошто се нашао у тешком положају, он, који није дошао у Србију да тражи новац, славу, част или ухлебље, већ да се жртвује колико може за просвету омладине његовог предраог бугарског рода, сада, „насушнога хлеба лишим“, молио је Милоша „со слезама жалостно“ да учини све што је потребно како би добио своје право.⁴⁰ Другог марта 1836. Совјет је јавио кнезу о новој тужби Неофита што није суђено за похару и о његовом тражењу дозволе да оде из Србије. Совјет је јавио да је после дуге истраге и затварања лица које је архимандрит Неофит сумњичио да су починиоци крађе дошао до закључка да се ништа није могло изнаћи, оставивши кнезу да одлучи о другом захтеву.⁴¹ Није основана Неофитова тврдња да ни Крагујевачки ни Београдски суд нису учинили ништа, да нису хтели без кнежевог одобрења „ни затворити ниже истезати“. Крагујевачки суд је сматрао да није крив слуга поменутог Станке, већ Бугари (Свиштовлије); Београдски пак да није установљена било чија кривица, односно да није утврђено ништа поуздано.

Вечито подозривом Милошу, изгледа, није се допало што је Неофит мимо забране Совјета ишао у Пешту, а и иначе доста путовао по Србији (јављао се пријатељима из Београда, Крагујевца, Не-

³⁶ АС, ДС, Н°=510, 23. VIII 1835, Б 160 (деловодник).

³⁷ АС, ДС, Н°=882, 11. X 1835 Б 256 (деловодник).

³⁸ АС, БМ ЕН°=691, 9. IX 1835.

³⁹ АС, БМ, ЕН°=775, 7. X 1835.

⁴⁰ Г. Баласчев, Документи, 21—23.

⁴¹ АС, ДС, Н°=427, 2. III 1836.

готина), те га је позвао почетком фебруара к себи у Крагујевац; сам Неофит се, по свој прилици, бојао Милошевих прекора, јер се једва приволео да пође, пошто му је Цветко Рајовић дао мензуланске коње и путни трошак.⁴² Вероватно се правдао пред кнезом због путовања у туђину и жалио што није одржано суђење осумњиченима за крађу. Можемо претпоставити да је Милошу све то на неки начин дојадило и да је дозволио Неофиту да узме „Свештену историју“, за коју је имао да плати осам хиљада иванцика (јер касније Неофит покушава да прикупи новац за све своје књиге које је давао по Бугарској), а Совјету препоручио да „Неофиту одлуке даде, да из Земље наше слободно ићи може“, додавши да га „до границе Наше испратити даде, да не би по Отечеству Нашем кое куда тумарао“.⁴³ Кад је Совјет хтео да саопшти Неофиту кнежеву одлуку, он је већ био отишао у Београд, па је Исправничеству окружија београдског наређено да га обавести о томе и да га на некој трговачкој лађи испрати до границе или са спроводником пошаље од једног до другог исправничества док не напусти Србију. Осамнаестог марта Исправничество округа београдског је „опремило на лађи... низ Дунав за у Свиштов, Архимандрита Хилендарског Неофита Петровића“.⁴⁴

Неофитовим жалбама прикључио се и окупљач претплате Христо П. Иванов, молбом из Свиштова јуна 1836. кнезу Милошу да се пронађе лопов како не би изгубили „писателите (Неофит Хилендарски и Емануила Васкидович — Иг.) труда си, трошака и најчаче почестта си от народа“, а он, као „настојатељ“, 450 талира личног улагања и 155 талира од пренумераната. Нашли су се, пише он, „злотворнии и доброненавистнии притворци же и ласкатели“ који су оклеветали Неофита. Иако су Јаков Илијевич и Манојло Петровић уверавали људе да је несрећни архимандрит опљачкан „до аспра“, ипак се клеветници нису умирили, није се стишала она „соблазнителна молва“.

Додуше, кад се Неофит вратио у домовину и објаснио шта се заправо догодило, Христо П. Иванов и још десет угледних свиштовских грађана, који су се потписали на Неофитовој молби, поверовали су му, али народ је и даље испредао разне приче...⁴⁵ Ову молбу је донео сам Неофит јер је 24. септембра опет боравио у Београду. Међутим, нема података колико је дуго остао и шта је радио, тек само се види да је митрополит Петар, који је по свој прилици добио Милошеве прекоре што је пустио Неофита да иде у Аустрију, јавио београдској полицији да му не дозволи, ако буде тражио, да оде из Београда и врати се у завичај,⁴⁶ можда и због подмиривања дуговања или у очекивању какве кнежеве одлуке.

⁴² АС, КК, XXV, 609, 4. II 1836.

⁴³ АС, ДС, Н°=471, 5. III 1836, II А Ф I 38/1836.

⁴⁴ АС, ДС, Н°=618 А, 20. III 1836.

⁴⁵ Г. Баласчев, Документи, 28.

⁴⁶ АС, БМ, ЕН°=820, 24. IX 1836.

Тако се завршио скоро двогодишњи боравак Неофитов у Србији. Поред свих непријатности, ипак је остао трајан траг његовог рада — књиге штампане у Крагујевцу и Београду, једине које је успео да објави за живота.

„Славеноболгарское детеводство” наишло је на повољан одјек код савременика. Први је забележио излагање Неофитових уџбеника пештански издавач и новинар Антоније Арновљев-Арнот у једном прегледу младе бугарске књижевности за оне читаоце његовог листа који „о књижевном напредовању јединоутробне браће наше Бугара себи познанства прибавити желе”, заједно с другим бугарским књигама које су изишле из књажевске типографије у Београду и Крагујевцу, назвавши га „детска кратка енциклопедија”.⁴⁷ И Димитрије Тирол је уврстио Неофитове уџбенике у библиографију књига штампаних у Србији — такође један од веома раних примера библиографског праћења бугарске књижевности, иако ограниченог само на издања штампана код нас.⁴⁸ Јурије Иванович Венелин, који је стекао непобитне заслуге, као и Вук Караџић, за упознавање шире руске и европске јавности са бугарским народом на почетку прошлог века, бележећи с радошћу зачетак нове бугарске књижевности, посебно истиче Неофитову школску енциклопедију, коју је добио од Василија Априлова. Овај бугарски трговац, који се латио пера да би будио успавану националну свест својих сународника, оценио је Неофитове књижице као кратку, али корисну школску енциклопедију, посебно пети део у коме се налази и географија Бугароке.⁴⁹ Чешки лист „Квѣту” овако ће оценити појачану активност у културном и националном буђењу бугарског народа. „Моралне и поучителне од год. 1833. излазеће књиге знатно су међу народом разширене, и ове су распалиле искру, која ће с временом и велики пламен постати.”⁵⁰ А то су највећим делом књиге штампане од 1833. до 1838. у Србији (од укупно 27—21 у Књажеско-србској типографији!), међу њима и Неофитово „Славеноболгарское детеводство”. Познати новинар, књижевник и филолог Иван Богоров писао је о Неофиту као монаху пуном одушевљења за просвећивање свог народа који је написао и штампао у Београду своје уџбенике — „прве књиге о домаћем образовању и васпитању у Бугара”.⁵¹

„Свещенная История и Краткий катихисис”, издање које је Неофит приредио према преради архимандрита Јована Рајића, оцењено

⁴⁷ Србска новина или магазин за хуџожество, књижество и моду, I, 4, 12. I 1838, с. 17—18: А. А. А. Бугарско књижество.

⁴⁸ Голубица с цветом књижества србског, II, 1840, 306—309: Дим. Тирол, Списак напечатани књига у Србији.

⁴⁹ Ю. И. Венелин, О зародише новой болгарской литературы. Москва, 1838, 9.

⁵⁰ Србске новине, XIV, 23, 21. III 1847, 91.

⁵¹ Маньо Стоянов, Българска възрожденска книжнина, I, София, 1957, 472.

је као пример како се бугарско духовенство стара с највећом рев-ношћу о напретку „благочестија” код Бугара.⁵²

Један историчар бугарског школства с правом истиче да је Неофит, иако калуђер, умео да схвати дечју душу, да се прилагоди световном образовању и да својим учбеницима шири своје лично одушевљење за просвету и народност. Неофит верује у могућност преваспитавања младих људи, верује у будућност свог народа који ће напредовати у интелектуалном и моралном погледу, чим се ослободи зачараности јелинизмом. Чак и да је остао само аутор ове школске енциклопедије, био би „таква светла личност у историји књижевности и школства у доба Препорода као што су Берон, Априлов, Неофит Рилски и други”.⁵³

2

Боравак Неофита Хилендарског у Србији и међу Србима у Аустрији отворило му је нове видике. Како је сам писао митрополиту Петру 1845, препоручивши ђакона Хрисанта Јовановича за пријем у неку нашу школу, помињући и боравак у Београду, и ово: „... И прошедшу многа места унгарских сербов до Пешти и Будима, видех инний обряд, и инное благочестие...”⁵⁴ Оно што је раније знао из литературе, почев од Доситеја, о тежњи не само Бугара да се ослободе притиска грчког фанариотског свештенства, сада је могао да види својим очима; пут у Аустрију несумњиво је предузео у жељи да упозна живот народа и у другим земљама како би обогатио своје искуство за национално-културни рад у поробљеној домовини. Могао је да види велику разлику у култури, просвети и привреди Срба у Кнежевини, а поготову Срба у Аустријској империји и у могућностима напредовања и стања у Бугарској, где је грчко фанариотско свештенство ометало ширење просвете и богослужења на народном језику. Наравно, бугарско црквено питање — борба за независну цркву и народну јерархију — никад није било само чисто црквено-религиозно размимоилажење са Цариградском патријаршијом, већ је још од првог тренутка имало и национално-политичко обележје. Бугарска буржоазија била је свесна да ширење просвете на народном језику јача и националну свест; касније, пак, у другој фази борбе за црквену независност, она ће поставити и територијалне захтеве, тражећи, макар и под турском влашћу, бугарске епархије, али исто тако и оне насељене сродним, али у суштини другим народностима (Македонија, Југоисточна Србија, Босна).⁵⁵

⁵² Србске новине, XIX, 93, 16. VIII 1852, 347: Д. З. Матица србска и Карловци.

⁵³ Н. Ванков, Неофит Хилендарски като книжовник педагог, 591.

⁵⁴ Мих. Арнаудов, Неофит Хилендарски Бозвели, 277.

⁵⁵ (Сава Грујић) Како је постала Бугарска егзархија, Београд.

Неофит улази у борбу тек по повратку из Србије у Свиштов 1836. Имао је у томе пред очима и пример свог личног пријатеља и покровитеља митрополита Петра и српске православне цркве која је номинално признавала надлежност Цариградске патријаршије и плаћала годишњи допринос. У разговорима с митрополитом, чији је гост често био, нису дотицана само питања штампања Неофитових књига, хришћанског благочестија и смирености, већ и питања политичке природе, пре свега о стању бугарског народа под турском влашћу и под притиском грчког високог свештенства, односно шта може да се учини да се ублажи бар грчки јарам и каква може да буде у томе његова лична улога.

У почетку Неофит се придржава уобичајеног понашања према грчкој црквеној хијерархији. У својим уџбеницима говори ласкаво о трновском митрополиту Илариону, не само зато што би овај могао да забрани употребу његових уџбеника у школама, већ и због тога што је Иларион показивао интересовање за штампање грчких и словенских књига у Србији. У писму митрополиту Петру, он се интересовао за цену, врсту слова и остале услове јер је желео да штампа једну црквену књигу на „простогреческом језику“, а такође и јеванђеље на „славенском језику“ које је сам пропратио потребним „примечанијама и прегледима“.⁵⁶ Иларион Трновски дозволио је Неофиту Рилском, а вероватно и Емануилу Васкидовичу и Христати Павловичу да преведу Нови завет на бугарски; препоручио је Неофита Рилског да у Букурешту научи метод узајамне обуке ученика. Али је одлучно одбио молбу казанлаучких грађана да постави архимандрита Онуфрија Поповича, некадашњег „духовника“ у Милошевом конаку у Пожаревцу, за старозагорског епископа, јер би то могло бити опасан преседан.

Колико су Бугари желели да добију макар једног епископа бугарске народности, у чему су уживали подршку уставобранитељске владе, види се из писања њеног органа који је најпре пренео из смиренског бугарског часописа „Любословие“ вест о томе да је велика патријаршијска црква у Цариграду изабрала Григорија, човека „знањем и поведенијем одличан, родом Бугарин“, за видинског митрополита,⁵⁷ а потом, са жаљењем и критичком интонацијом, оповргнуо јавивши да је 23. XII 1846. у Видин заиста дошао нови митрополит Венедикт, али родом прави Грк, који је пре две године био митрополит у Нишу и оданде уклоњен због неког „резила“ с мирјанима, а његов претходник митрополит Кирил опет уклоњен из Видина због сличних превеликих незгода са паством.⁵⁸

Иларионов наследник, после изненадне смрти овог од куге 1838, митрополит Панарет, био је далеко гори и Неофит Хилендарски схвата да је тешко водити борбу у Трнову; заједно са својим уче-

⁵⁶ АС, БМ, (без регистарске ознаке), 20. III 1834.

⁵⁷ Србске новине, XIV, 3, 10. I 1847, 10.

⁵⁸ Србске новине, XIV, 7, 24. I 1847, 27.

ником Хрисантом Јовановичем Неофит одлази у Цариград у пролеће 1839. У турској престоници има много Бугара: занатлија, трговаца и радника. Има и других Словена — Срба, Македонаца, Далматинаца (помораца на пропутавању), Руса. У Цариграду се појављује један нови моменат, повољан за борбу Неофита Хилендарског, стварање политичког троугла: пољска емигрантска агенција кнеза Адама Чарториског на челу са Михаилом Чајковским — цариградска дипломатска агенција уставобранитељске владе на челу са Лазом Теодоровићем — Неофит Хилендарски, Иларион Макарипољски и остали борци за културну и верску независност.

Кнез Адам Чарториски, ни од кога званично непризнати представник непостојеће државе,⁵⁹ земље Јана III Собјеског која је потукла турске хорде, нашао се у парадоксалној ситуацији да тражи савез Турске империје чија влада једина није признала деобу Пољске. Борба за ослобођење домовине гура пољску емиграцију на сарадњу с Турском, која се боји јачања Русије. У страху да балкански Словени због слабих материјалних прилика и политичке незрелости не падну под руску или аустријску власт, уколико дође до превременог распада Турске империје, идеја водиља пољског племића је да Турску путем реформи треба сачувати од пропасти коју јој спремају Русија и Аустрија до оног тренутка кад ће балкански Словени бити спремни да отпочну самосталан политички живот, по могућности у заједничкој, југословенској држави. Посебна улога била је намењена Србији, која је изникла из једног народног устанка. И Герашаниново „Начертаније”, и уставобранитељска политика према Бугарима уклапа се у ове политичке планове Чарториског.⁶⁰ Чајковски, који долази у Цариград 1841, руководи цариградском агенцијом, а касније и агенцијама у Београду, Трнову и Босни, упознаје се са Аврамом Петронијевићем и Томом Вучићем-Перишићем у Цариграду 1842, следеће године и са Константином Огњановићем, Србином из Панчева, који је био учитељ у Враци, издавач књига на бугарском језику, и веома одан сарадник у бугарском црквеном питању.

Чим је уставобранитељска влада учврстила власт и у „Начертанију” одредила спољнополитичку оријентацију, она почиње активно да подупире многе бугарске захтеве, па и на црквеном пољу. О томе речито сведочи писање „Српских новина” — у сталном порасту после 1844, уз одређену тактику — о збивањима у Бугарској преноси махом писање иностраних листова, али је и то очигледно морално-политичка подршка.

У Цариграду живи и низ познатих Бугара: кнез Александар Богориди, веома утицајан на Порти, који је чинио разне услуге и Милошу Обреновићу и Александру Караборђевићу, Стојан Чал’ков, који одржава везе са Србијом још за прве Милошеве владе. Неофит гаји наду да ће бити постављен за владикау, али изненадна смрт сул-

⁵⁹ Marceli Handelsman, Adam Czartoryski, Warszawa, 1949, II, 38.

⁶⁰ Васа Чубриловић, Историја политичке мисли у Србији XIX века, Београд, 1958, 159—177.

тана-реформатора Махмуда II уништила је све изгледе на успех. Неофит се не предаје, проповеда међу бугарским занатлијама и трговцима, захтева за себе место владике у Трнову и бугарске владике у другим епархијама. Уместо тога, Неофит и његов ученик Хрисант проводе два дана и две ноћи у патријаршијском затвору из кога су изишли захваљујући разумевању мајке султана Абдула Меџида, а патријарх је поставио за митрополита трновског Грка Неофита Јенићкојског, док је Неофит Хилендарски постао протосинђел далеко млађег и веома грамзивог владике. Убрзо је дошло до сукоба између митрополита и протосинђела, поготову што се Неофит Хилендарски дружио с једним другим немирним архимандритом Максимом Рајковичем. Тим пре што се млади фанариота не либи клевета и оптуживања како би прикрио глобљење народа и припремање Неофитовог изгнанства. „Српске новине”, на пример, пренеће касније пиштање чешког листа „Květy” о испиту у трнавској школи, осуђујући митрополита Неофита Трновског што није хтео да присуствује школској свечаности, већ је отишао у Љасковец да купи десетак и друге дажбине. „Тешко оном стаду, које оваке душегубитеље и најемнике има за старешине и духовне пастире своје!” — закључује веома оштру осуду званични лист.⁶¹

Обилазећи места у којима је имао да прикупи дуговања за „Славеноболгарско детеводство”, Неофит одлази у Љасковски манастир код Максима Рајковича.⁶² Изненада, једне ноћи, турски сејмени хватају Неофита и, без црквеног суда и султанског фермана, по наређењу цариградског патријарха и трновског митрополита, који је још утајио Неофитов новац, под оптужбом да је подстрекивао бугарски народ да тражи своје владике како би се супротставио султану, одлази у заточење у Свету Гору, где остаје од априла 1841. до августа 1844. најпре у српском манастиру Хилендару, потом у бугарском Зографу и грчком Дионисиату.

Живот у заточеништву, изложен поругама и несланим шалама примитивних калуђера, толико је тежак да заточеник сам пише о себи „јадни Неофит”. Ипак у тим тешким часовима тражи помоћи од пријатеља — Константина Огњановића и Онуфрија Поповича. Огњановићу он ће се жалити како проводи дане „у непрестаним уздицајима, у сузама и плачу, у проклињању властитог живота”.⁶³ Тешке дане Неофит прекраћује књижевним радом; многобројним рукописима додаје и превод познатог уџбеника Аврама Мразовића „Славјанска граматица художественословия”⁶⁴ (1842).

Неофит помишља на бекство морем, рачуна на помоћ са српске стране; свом „духовном сину” Николају Димчову пише: „Надајмо се да су бар из Србије дошли неки људи да бих их молио да пишу у Цариград тамо где је потребно о мом ослобођењу, јер ми је већ

⁶¹ Српске новине, XIV, 64, 14. VIII 1847, 254.

⁶² Овај родољуб ће нешто касније побећи ноћу и емигрирати у Србију, иначе, како пише Раковски, „бог зна где би трунуле његове кости”.

⁶³ М. Арнаутов, Неофит Хилендарски Бозвели, II, 18.

веома тешко"⁶⁴ Захваљујући архимандриту Онуфрију, Неофит је лабоо побегао са Атона, добивши претходно тескере турског аге, и обрео се опет у Цариграду. Да легализује свој боравак у Цариграду највише му је помогао Чајковски, али и Константин Огњановић. Овај станује у цариградском кварту Куршумлихану заједно са Лазом Теодоровићем („гос. Лазар Склавун” — како га назива Неофит у једном писму) код хаџи Александра Дучовича, док му је резиденција у махали Цибалији, у кући Стефана Богоридија. Дознавши од Огњановића за долазак Неофита, Чајковски га упућује заједно с његовим српским пријатељем начелнику артиљерије Мехмед Алији који му издаје „бурунгију” о безбедности од Патријаршије. Неофит са истом одлучношћу опет ступа одамах у борбу и подстиче бугарске еснафе у турској престоници да траже бугарску цркву. И раније је, изгледа, било богослужења на словенском језику, јер „Српске новине” истичу да у „Цариграду има толико Славена, да се у црквама Св. Марије и Св. Николе у Галати сваког недељног и празничног дана Божија служба на чистом даалматинском наречју чита и слово Божије тамошњим Бугарима, Србима и другим Славенима трачког полуострва проповеда”.⁶⁵ Али, бугарски еснафи траже своју посебну цркву. Око Неофита се окупљају интелектуалци Иван Богоров, Гавраил Крстевич, Александар Егзарх, Теохар Савович-Пиколо⁶⁶ Иларион Макариополски. Али сада још више ужива подршку Константина Огњановића и Лазе Теодоровића.

Присне везе са уставобранитељском владом Неофит користи да пошаље у Београд на школовање свог „духовног сина” Хрисанта Јовановича (Христа Новакова). Хрисант је био први Бугарин ученик Лицеја. На препоруку попечитеља иностраних дела Аврама Петровијевића, кнез Александар Карађорђевић додељује му п четком 1844. три талира месечног благодејанија, док је од митрополита Петра уживао бесплатан стан и храну у Семинарији. Са препоруком митрополита Петра вратио се у завичај; у међувремену је боравио у маластиру Св. Романа и био учитељ у Србији, у ствари покриће за његове задатке пропагандне природе.⁶⁷ Превео је са српског превода

⁶⁴ М. Арнаудов, нав. д., 63.

⁶⁵ Српске новине, XI, 32, 19. IV 1844. 125.

⁶⁶ Михаил Арнаудов и Ванда Соховска-Петрова наводе да је Теохар студирао права у Паризу, друговао са Србима, мрзео Грке и маштао о ослобођењу Бугарске од патријаршијског притиска, али се касније одао лакоом животу, постао жртва фанариотских интрига и издао бугарску ствар. Међутим, „Српске новине” износе да га је отровао трновски Митрополит Атанасије, 1849, који се потом, уплашен најављеним одласком његове породице у Цариград да се жали Порти, удавио у бунару (XIII, 95, 29. XI 1846, 391—392).

⁶⁷ АС, Мин. иностр. дела, Внутрено одељење (МИД—В), Ф II 3/1845; Ф III 312/1848; Мин. просвете (МПс), Ф I 133/1845, Ф V 488/1848, Ф I 10/1849; АС 111/1845; БМ, ЕН°=230/1845, ЕН°=343/1849; Лицеј (Л) 157; Б. Игњатовић, Србија и Бугарски препород, поглавље: Школовање Бугара у Србији, 127—162 (О Хрисанту Јовановичу и Максиму Рајковичу, 132); Климе Цамбазовски, Школовање бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији, Балканика, II, Београд, 1971, 177—178.

Јанка Шафарика познато дело Павла Шафарика „Цветообращење на старославјанската литература во Бугарија“ (Београд, 1849).⁶⁸

Хрисант Јованович, неговог покровител Неофит Хилендарски, затим Иларион Макариополски, архимандрит Николај (Димчов?) и Константин Рајнов-Ранос били су чланови тајног друштва за пропаганду у суседним областима под турском влашћу, а Хрисант агент пропаганде у Западној Бугарској.⁶⁹ И поред тога што је реализовао и проширио утицај политичке пропаганде, био је смењен касније са тог положаја због показане неспособности.⁷⁰ Хрисант је превео на бугарски књижицу Матије Бана „О Југословенству“ коју је калуђер Максим однео у Бугарску.⁷¹ Реч је о архимандриту Максиму Рајковичу, који се склонио у Србију, где га је митрополит Петар најпре послао у манастир Рајчиновац да „цркву тамошњу и нурију послужуи, и добро у манастирско причува“, а потом, због поодамаклих година, ванредно слушао предавања у Клерикалном училишту.⁷² Живео је у Румунији у емиграцији, оставивши лепу успомену као патриота и просветни добротвор. Одржавао је присне везе с Г. С. Раковским и другим националним радницима и револуционарним борцима у Србији и Бугарској.

У складу с политиком полске агенције и уставобранитељске владе, Константин Огњановић у својим издањима „Забавник“ (1844, 1845) отворено се заступа за независну бугарску цркву и народно свештенство, мимо Цариградске патријаршије, позивајући у том смислу Бугаре на лојалност према турској влади. Почетком септембра 1844. Огњановић је одвео Неофита код Чајковског; резултат сусрета је Неофитов меморандум Порти који одмах предаје захваљујући посредништву секретара француског посланства Робера и Лазе Теодоровића. Једну копију Чајковски шаље кнезу Адаму Чарториском, другу предаје француском посланику Буркхију, а трећу упућује уставобранитељској влади. Константин Огњановић, овај српски борац за бугарску просвету и народну цркву, одводи Неофита у аудијенцију код Емина Мехмеда, шефа Портине преводилачке службе и код Мехмед Алије, дајући му инструкције шта сме и шта не сме да говори пред њима.

У меморандуму Неофит износи злоупотребе грчког свештенства (и трновског митрополита Неофита због неправедног заточења), потребу да Бугари добију независну цркву и народну јерархију, истиче лојалност својих сународника према султану и Отоманској империји, који се надају да ће добити школе да млади Бугари не иду у Ру-

⁶⁸ АС, МИД, ВН^о=1679, 20. XI 1848, ВФ III 286. Б. Игњатовић, Србија и Бугарски препород, поглавље: Штампане књига у Србији и Војводини, 184.

⁶⁹ Др. Страњаковић, Србија привлачно средиште Југословена, СКГ, 1940, књ. 7, 512—513.

⁷⁰ Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), бр. 14233: Др. Страњаковић, Илија Гарашанин (монографија у рукопису).

⁷¹ Др. Страњаковић, Србија привлачно средиште Југословена, 512.

⁷² АС, БМ, ЕН^о=1100/1844, ЕН^о=1085/1846.

сију или Грчку, да ће штампати књиге у Бугарској како се не би уносиле из Одесе, Букурешта и другде, предлаже турској влади да изабере бугарске представнике који би независно од Патријаршије износили Порти све народне потребе. „Србија нам служи као пример колико је она добила протекцијом Високе порте” — пише Неофит — „за шта се она одужује мржњом према грчкој и руској револуционарној политици; Србија, међутим, нема ни грчког свештенства, нити јерархије зависне од њега, док Бугаре, напротив, погађају све ове несреће.”⁷³

Октобра 1844. и Иларион Макарипољски предаје меморандум Мехмед Алији у коме поред поменутих захтева тражи још и штампање бугарских новина у Цариграду, зидање посебне бугарске цркве и сталне бугарске представнике у турској престоници из сваке епархије који би износили Порти народне жеље и били посредници између бугарског народа и турске владе. Истовремено, Неофит се стара да покрене своје сународнике у Цариграду, Свиштову и Рущуку, посебно занатлије и трговце, у чему му активно помаже Константин Огњановић. Децембра 1844, пошто је Неофит добио писма бугарских општина Свиштова и Рущука, Огњановић саставља, по инструкцијам Чајковског, нацрт молби које бугарске општине треба да предаду Порти. Истовремено, турско министарство спољних послова размотрило је Неофитов меморандум; Шекиб ефендија се изјаснио пред Лазом Теодоровићем да је Неофит увек приближавао Бугаре Порти, и да ће га она ускоро позвати како би бугарске ствари добиле повољнији обрт. Слично се изразио и Емин ефендија пред Огњановићем.⁷⁴

Посебно повољни услови настају почетком 1845. кад је султан Абдул Мецид обнародовао хатишериф о новим реформама у Турској царевини. Орган уставобранитељске владе је писао о великом утиску хагишерифа на све народе Отоманског царства, а особито су се обрадовали царском указу Бугари. Иларион Стојанович (Макарипољски) превео је хатишериф и штампао га о трошку познатог бугарског родољуба Николе П. Т. Пчилештова. „Српске новине” преносе основне мисли преводничевог увода: пошто Бугари немају новина на свом језику, у којима би могли да читају о похвалним царским делима, у нади да ће и они то постићи, одважио се да изда хатишериф на бугарском језику. Лист преноси и Иларионове речи да ће се подизати школе и устројити народна просвета за сваког грађанина, јер наука није потребна само духовницима, политичарима и трговцима, но и сваком занатлији и земљораднику.⁷⁵ У том смислу „Српске новине” пружају подршку словенској просвети у Турској царевини. Износиће према цариградском листу „Journal de Constantinople” податке о школама на грчком, јерменском, турском и неким европским

⁷³ Ванда Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели и българския църковен въпрос, 159—175.

⁷⁴ Исто, 125.

⁷⁵ Српске новине, XII, 34, 28. IV 1845, 135.

језицима, београдски званични лист даје овај коментар: „То је стање училишта у Турској. Питамо ми сада Славене, кои је највише у овом царству, колико училишта имају они? Они су остали иза свакога и ни једна част просвештеног славјанског света неће да се побрине за њи! Та барем то би требало сада у овом силном двијенију народности наше; то би било једно најблагородније доказателство наше узимне љубави!“⁷⁶

Двадесет седмог јануара 1845. Неофит заједно са Огњановићем одлази код великог везира Шекиб ефендије који је изразио задовољство турске владе. Упознавши истину о том питању, она је спремна да испуни захтеве бугарског народа, који су у складу са интересима Порте. Шестог фебруара Неофита је примио и Мехмед Али паша, који је изрази своју радост због адресе Бугара. Истовремено, Неофит добија писмо из Београда од Хрисанта Јовановича којим му овај јавља да су Аврам Петронијевић, Тома Вучић-Перишић и митрополит Петар веома задовољни његовим радом у корист бугарског народа. По инструкцијама Чајковског, Огњановић саставља одговор у Неофитово име да Бугари следе пример Срба, да се, као и они, повезују с турском владом и отресају сваког туђинског утицаја, односно да не слушају више бунтовничке речи Русије. Огњановић је приватно, опет у Неофитово име, писао и митрополиту Петру против грчке патријаршије и фанариотског свештенства, не заборављајући да помене и везе са Западом које отварају пут ка унији.⁷⁷

Турска влада прихвата предлог у меморандумима Неофита и Илариона о сазивању народне скупштине у Цариграду која би размотрала стање и потребе империје и препоручила мере за побољшање земљорадње и привреде у духу Булханског хатишерифа и у коју би ушли по један муслиман и један хришћанин као представници сваке провинције. Скупштина, међутим, није постигла нарочите резултате и влада шаље своје изасланике у провинције да испитају ситуацију и обавесте је о томе.

Неофит предузима нове кораке: захтева да Бугари добију архијереје своје народности, имајући у виду себе и свог сугорца Илариона. У писму кнезу Адаму Чарторском он га моли за подршку. Иларион предаје 7. априла меморандум Фуад ефендији са захтевом да се уклони грчко свештенство из бугарских епархија и да Бугари добију сталне народне представнике, ефоре (надзорнике) или векиле (попуномоћене представнике), из пет вилајета — видинског, рушчучког, нишког (!), пловдивског и јадренског, али „чисте“ Бугаре а не Грке или шогрчњаке, који би заступали бугарске народне интересе пред Портом.

Иако Чајковски јавља Чарторском о повољном односу Порте према бугарском црквеном читању, и да се нада да ће божијим благословом и помоћу Огњановића учинити нешто, иако не онолико

⁷⁶ Србске новине, XII, 40, 19. V 1845, 158—159.

⁷⁷ Ванда Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели и бугарският црквен вѣпрос, 127.

колико би могло кад би Бугари били сложни, или да је Мехмед Али паша рекао Лази Теодоровићу да пише кнезу Александру Карађорђевићу, Петронијевићу и Вучићу да се бугарско питање налази под његовим покровитељством и да је Неофит „његов човек“.⁷⁸ у турским високим круговима биле су могуће свакојаке интриге, подвале и подмићивања, а највише је био присутан страх од Русије. Ипак, за сад, све још тече повољно. После оставке патријарха Германа, априла 1845, нови патријарх Мелетије као да прихвата Портин предлог о Неофитовом и Иларионовом постављењу за епископе према писменој обавези Патријаршије из 1840. године. Нови поглавар Патријаршије чак их позива да станују код њега, иако се Неофит боји „отроване кафе“. Прихватио је због мишљења турских великодостојника да не треба да станује више код католичких редовника лазариста како га не би оптуживали Руси и Грци да се покатоличио. О прихватању позива Неофит је писао митрополиту Петру, као и о обећању сваког задовољења и накнаде за штету проузроковану ранијим гоњењем.⁷⁹ Тачно је да се Неофит изражава из устаљеног реда повољно о патријарху Мелетију, али није прихватањиво да то чини зато што се њему клања и сам српски митрополит; чињенице говоре да је овај имао много већу независност него што се могло очекивати, поготову кад је било речи о стварима које су излазиле или се могло претпоставити да излазе ван црквених компетенција цариградске цркве. Тако је митрополит Петар одбацио покушај Мелетија да забрани штампање бугарских књига у Београду.⁸⁰

Ускоро се показало да је Мелетијева „благонаклоност“ вешт маневар; уместо да оде у Свиштов, као што се надао, 24. јуна 1845. Неофит је изненада постављен за митрополита у Трапезунду. Ова вест је брзо допрла и до Београда, јер се митрополит Петар, како му је писао Хрисант Јованович, који је то дознао од Аврама Петронијевића, сложио с Хрисантовом оценом да је Неофит доста преплатио због незахвалности својих сународника („Доста си страдао и своје родољубље показивао“).⁸¹ У међувремену је дошло до хапшења Г. С. Раковског и његовог оца у Котелу и спровођења у Цариград под оптужбом да су умешани у заверу против турске државе. Порта ће широко искористити ову прилику, али ће тиме изазвати гнев руских дипломата што ће имати неповољне последице по Неофита и Илариона.

Како је писао орган београдске владе, према цариградском листу „*Journal de Constantinople*“, ухапшено је било пет особа, које

⁷⁸ Ванда Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели и бугарският црквен вѣпрос, 134—135.

⁷⁹ Мих. Арнаудов, Неофит Хилендарски Бозвели, II, 256—257.

⁸⁰ Б. Игњатовић, Србија и Бугарски препород, поглавље: Штампање бугарских књига у Србији и Војводини, с. 181—182; К. Цамбазовски, Неколико прилога о првим корацима на културно-политичкој сарадњи српског и бугарског народа у првој половини XIX века, Историјски часопис, XVI—XVII, 1970, 91—107.

⁸¹ Мих. Арнаудов, Неофит Хилендарски Бозвели, II, 268—269.

су тежиле да дигну на буну своје суграђане. Коловођа је неки Бураћ Воговидић,⁸² исти који је био умешан у брајилским догађајима 1842. „Воговидић” је онда био осуђен на смрт у Букурешту, али је на захтев тамошњег грчког конзула и на његову обавезу да ће га послати у Атину ради суђења, предан овоме. Уместо у Атину, „Воговидић” је отишао у Француску, а одатле у Грчку; после неколико месеци боравка у тој земљи, вратио се у Казан (Котел), место свог рођења, са грчким пасошем под именом „Бурђа Стефана Рајовића”. Понашање његово, пошто се прозвао „Бураћ Македонскиј”, побуди подозрење код месних власти које почну мотрити на њега и убрзо се осведоче о његовим „злоковарним” намерама. Приликом хватања нађено је код њега писама из којих се могло увидети да је „Воговидић” имао споразум с неким грчким великашима. Његов отац и два рођака ухваћени су заједно с њиме. У Цариграду је мислио да се може позвати на грчког посланика, али је овај јавио да га не признаје за грчког држављанина и да пасош који употребљава не ужива поверење атинске полиције. Затворени одмах у тамници сераскера, он и његови саучесници сада очекују да им се суди.⁸³

Зашто је Иларион, некадашњи сарадник Раковског у Брајилској буну, сада стао против младог бугарског револуционара? Српској влади било је познато његово учешће у поменутиим збивањима. „Српске новине” писале су 1842. да је коловођа побуне „Бугарскиј неки учитељ језика” који је ухваћен, и под јаком стражом послан у Букурешт, где је открио многе тајне савезе који се простиру од Тесалије до Бесарабије и Одесе.⁸⁴ Кад је 1843. поново избила буна у Влашкој исти лист је писао да је „Маћедон” (тј. Георги Македон — како је било једно од имена Раковског) умешан и у ове немире.⁸⁵ Иларион је у меморандуму Порти оптужио једног „погрченог Бугарина”, који је с Грцима учествовао у Брајилској буну, за подстицање на побуну. Али истовремено Чајковски преко Огњановића и других људи покушава да докаже Рефим бегу да је Раковски само оруђе Русије и Грчке, те да на тај начин спаси његову главу.⁸⁶ Неофит, пак, са своје стране позива грађане Котела да пошљу писмо с потписима и печатима да се ослободи Стојко чорбаци (отац Раковског), јер оно што се десило њему може сутра да доживи и нека друга жртва чорбација-гркомана.⁸⁷ Турска влада користи суђење Раковског против Русије; руско посланство схвата да иза свега тога стоји Чај-

⁸² У ствари Богоридић, јер је Раковски имао родбинске везе са Стефаном Богоридијем; ово повезивањем с ухапшеним Раковским треба да компромитује Богоридија у очима Порте и да неутралише његов утицај, јер није увек водио рачуна о интересима бугарског народа; у томе вероватно има прст Чајковски.

⁸³ Српске новине, XII, 25. 28. III 1845, 99.

⁸⁴ Српске новине, IX, 19, 9. V 1842, 151.

⁸⁵ Српске новине, X, 86, 27. X 1843, 346.

⁸⁶ В. Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели и бугарският црковен вѣпрос, 131—132.

⁸⁷ Мих. Арнаудов, Неофит Бозвели, II, 267—277.

ковски. Лаза Теодоровић писмено опомиње пољског агента да ће га Русија прогањати због бугарског питања, што ће се касније и обистинити. Није далеко од истине претпоставка да је и српска агенција на неки начин учествовала у спасавању Раковског, држећи се исте тактике као и Чајковски јер касније, 1850, Раковски одржава присне везе са новим капућехајом у Цариграду Константином Николајевићем и његовим братом Анастасом.⁸⁸

Оценивши правилно постављање у Трапезунду као удаљавање од попришта борбе за бугарску цркву и наговештену накнаду у новцу за претрпљену штету као прикривено подмићивање, Неофит одбија да оде у ову њему сасвим туђу средину. Шекиб ефендија изјављује му да ће остати неко време у Цариграду и да ће га Porta ускоро поставити према својој оцени и његовим заслугама. Патријарх Мелетије, изненада, добивши претходно сагласност подмићеног Мехмед Али паше да пошаље Неофита и Илариона на Принчевска острва због наводне промене климе, задаје дуго планирани ударца: намамивши на превару Неофита и Илариона у патријаршију, хапси и прогонује обојицу. Опњановић, је, по налогу Чајковског, одмах посетио Шекиб ефендију, који му је рекао да је ово црквено питање, да не могу ништа, али ће питати Патријаршију и покушати да рашчисте ту ствар.⁸⁹ Сима Андрејевић, службеник српске агенције, одлази патријарху и „ватрено и одважно, арнаутски“, гражи објашњење о прогонству бугарских верских поглавара. Ноте Чајковског такође остају без резултата. Бугари у турској престоници почињу да се комешају, у чему активно учествује Опњановић, жале се султану, али је постало јасно да је овај ударца у ствари имао подршку царске Русије која је била против издвајања бугарске цркве из својих политичких разлога; пресудно је зазирање од католицизма, противљење политичким комбинацијама пољске емиграције, тежња да се преко Патријаршије и јединства православног света постигне доминантна позиција на Балкану. Ово је руководило руског посланика Титова да се сложи с прогонством Неофита и Илариона.

Овог пута Неофит је прогнан у манастир „Велику лавру“, а Иларион у манастир „Св. Симеона и Петра“ — оба са грчким калуђерима; Неофит под посебно веома тешким условима. Три недеље после заточења Неофит обавештава српског капућехају Лазу Теодоровића о несрећи која га је погодила, молећи га за помоћ. Описавши како су он и Иларион Стојановић ухваћени на превару у Патријаршији „као разбојници“ и одведени у заточеништво, Неофит изражава уверено да ће бугарски народ, божијом помоћу и помоћу својих пријатеља, учинити напор да збаци јарам грчких архијереја; његов пак грех у очима Патријаршије састоји се у томе што је бугарски народ хтео да учини њега и Илариона својим архијерејима. Кад се јеван-

⁸⁸ Веселин Н. Трајков, Раковски и балканските народи, Софија, 1971, 44.

⁸⁹ В. Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели, 143.

беље у Бугарској чита на грчком, то је за похвалу, а кад га читају на словенском — злочин. Боље би било, јадикuje Неофит, да султан изда наређење да их посеку него да их остави фанариотској клици која с њима поступа као са стоком и робовима. Турска влада не верује документима који носе потписе толиких људи, а верује лажним денунцијацијама фанариота; Мехмед Алија и Порта знају да је трновски митрополит присвојио Неофитове ствари и новац и послао га неправично четири године у затвор, где је изгубио здравље, а патријарх сада га опет осуђује на затвор без икакве кривице, и опет без султанског фермана.^{88b}

У дугом писму Илариону, 27. I 1846, Константин Огњановић му јавља како је Решид паша био ганут саопштењем о тешкој Неофитовој судбини у манастиру „Велика лавра”. Стање се нешто поправило после премештања у српски манастир „Хилендар”, крајем децембра 1845.⁸⁹ Преко Огњановића Иларион ће упутити молбу Фуад паши да се заузме за ослобођење обојице заточеника. Чајковски такође чини кораке у њихову корист: 6. августа предаје ноту Риза паши и Шекиб ефендији у којој истиче заслуге Неофита који је „можда први Бугарин који је потпуно искрено и лојално изнео влади целу истину о свом народу, а Иларион је открио Порти грчко-руске интриге и заверу агента Македона (тј. Раковског), саветујући бугарском народу да буде лојалан према властима. Ово заточење ће имати негативне последице; бугарски народ ће остати под утиском да се кажњавају људи одани Порти само зато што се супротстављају руској политици и грчким интригама. Преко Огњановића, Чајковски наговара бугарске занатлије да упуте молбу султану за ослобађање и враћање Неофита и Илариона у Цариград. Огњановић је опет посредник у предаји молбе Решид паши по истом питању; Решид обећава да ће их ослободити, али не и вратити одмах у Цариград због руског противљења. Марта 1846. Чајковски успева да придобије Решид пашу да прими и саслуша Огњановића по питању прогнаних бугарских духовника. Али и овог пута све остаје на лепим обећањима. Чајковски чак помишља на отмицу Неофита и Илариона да би их послао заједно с Максимом Рајковичем у Рим.

Нова несрећа погађа Неофита и Илариона; смрт Лазе Теодоровића. „Искренний ни благодeй починал о госпoде — много ся сожалих”! — јавља Неофит тужну вест свом „духовном сину” Николају.⁹⁰

Патријарх Мелетије одуговлачи да испуни захтев Али ефендије о повлачeму наређења о прогонству, све до смрти новембра 1845. Нови пак патријарх Антим још почетком децембра жури да по молби хилендарске браће премести Неофита и Илариона у њихов манастир како би избегао да испуни захтев да их врати у Цариград. Кад се

^{88b} В. Смоховска-Петрова, Неофит Бозвели, 197—199.

⁸⁹ Мих. Арнаудов, Неофит Хилендарски Бозвели, II, 326—327.

⁹⁰ Мих. Арнаудов, Неофит Хилендарски Бозвели, II, 339.

министар иностраних дела Решид паша вратио из Париза, Константин Огњановић поново износи, 12. јануара 1846, цео случај Порти. Добивши одговор да Бугари поново предаду молбу. Огњановић пише заточеницима да пошаљу захвалницу Решид паши на бугарском да је читава њихова нада у њему, а добробит бугарског народа зависи од његовог мудрог расположења и благодатне царске промишљености и милости. Иларион је послушао савет Огњановића и у име обојице послао молбу Решид паши, фебруара 1846. Међутим, они и даље остају под надзором хилендарских монаха.

Обилазак султана Абдула Мецида неких бугарских крајева, у пролеће 1846, раба нове наде. Бугари користе високу посету и предају султану многобројне молбе и жалбе, највише против грчких митрополита (посебно против трновског) и за ослобођење заточених духовника. Грабани Рушчука предали су, 27. маја 1846, жалбу против фанариота, у присуству руског генерала Грамберга и кнеза Александра Караборђевића.⁹¹ Може се претпоставити да је кнез Александар примиком разговора са султаном Абдулом Мецидом, упознат из извештаја Лазе Теодоровића и Константина Гиколајевића⁹² са несрећном судбином Неофита и Илариона, учинио неке кораке како би ублажио њихов положај и ми постигао њихово ослобођење.

„Српске новине“ ће и овог пута повољно прокоментарисати бугарске молбе у опширном допису из Цариграда. Ласкајући султану-реформатору и осуђујући праксу да Бугари предају своје молбе преко патријарха и „грчке руке“ како би Грци имали „врховенство над народом како духовно, тако и политично“, лист износи захтеве бугарских родољуба (у меморандумима Неофита и Илариона) турској влади: прво, да Бугари имају у Цариграду четири векила своје народности, верна своме народу и привржена држави, који би износили Порти народне потребе непосредно и без грчког утицаја и лично примали царске заповести и решења и саопштавали их народу према њиховом слову; друго, да Бугари добију у Цариграду место за зидање славенобугарске цркве са богослужењем на бугарском језику; треће, да устроје при цркви и своју народну школу у којој би се млади Бугари припремали и за свештенички позив у разним местима Бугарске; четврто, да Бугари добију архијереје своје народности који би вољели свој народ и старали се о његовом благостању под покровитељством државне управе. „Ово је прошеније јошт летос предано“ — пише „Српске новине“ — „и истина, до сад јошт никаквог очевидног следства није имало, ал' надежду негубимо, да ће у њему изражене преведне молбе услишане бити.“⁹³ Током читаве 1847. београдски званични орган ће стално доносити материјале против Патријаршије и грчких владика, на пример о „бурјунтији“ Порте патријарху, 4. III 1847, против злоупотреба, посебно код постављања нових епископа, преноси коментар цариград-

⁹¹ Библиотека д-р Иван Селимински, I, 25, 68; VI, 37.

⁹² На жалост, дипломатска преписка са Цариградом није сачувана.

⁹³ Српске новине, XIV, 2, 7. I 1847, 6: Цариград, 20. Децембра 1846.

ског листа „Journal de Constantinople” да мирјани немају никакв увид у послове Патријаршије, јер сам народ не бира патријарха као што би требало. Шестог марта одржана је тим поводом скупштина у Патријаршији на којој су присуствовали патријарх, сви бивши патријарси, синод, логотет и четрдесет одабраних мирјана, међу њима и самоски кнез Стефан Богориди и нови српски капућехаја Константин Николајевић.⁹⁴ Патријарх Антим покушао је да одобровољи Бугаре допустивши архимандриту Онуфрију Поповичу да служи литургију на словенском језику.⁹⁵ Али, то су мали уступци; сви напори да се избаве Неофит и Иларион из заточеништва остају узалудни. Чајковски ће обавестити кнеза Чарториског, 25. маја 1848, да је убедио Константина Николајевића да пошаље свог драгомана у Атон како би придобио заточенике да преко српског дипломате предаду Порти молбу за смањење заточења или за потпуно ослобођење.

Крајем новембра уставобранитељски орган ће пренети коментар „Моравских новина” о положају Словена под грчким вишим духовенством: „Избор... патријарха цариградског јесте за Славене у царству ствар врло важна, зато што су с Грцима једнога православног вероисповеданија, а патријарх цариградскиј има над црквеним пословима велику власт, постављајући све владике и духовна лица по славенским земљама Турске; на жалост, патријарси цариградски, будући обично родом Грци, употребљавају ту своју власт на штету славенских Христијана у Турској, наметајући на црквена достојанства — међу Славенима саме Грке, кои на место да би били духовни пастири и отцеви поверенога себи народа, јесу обично највеће пијавице и упућатељи његови.”⁹⁶

Ништа није помогло. Чајковски ће обавестити Чарториског, 28. децембра, о Еминовом захтеву Порти да Неофит и Иларион буду ослобођени, али је драгоман руског посланства Ханцарлија опоменуо турску владу да би њихова појава у Бугарској изазвала експлозију због које Русија нити хоће нити има намеру да одговара. Тако Неофит није ни дочекао ослобођење; старост, болест, страдања доприносе да премине на рукама свог младог пријатеља Григорија Григоријевича, који је и сачувао највећи део покојникових рукописа и писама, 4. јуна 1848. у манастиру Хилендару. Боље среће ће бити његов суборац Иларион који ће се вратити у Цариград и наставити борбу. „Српске новине” ће донети белешку о томе како су пре неколико година била послата у Свету Гору два бугарска калуђера, Иларион и Неофит, због неких политичких дела. На њихову тужбу, Порта је наредила да се њихова ствар извиди; показало се да су потпуно невини, те их је, према поузданим, извештајима, као оправдане пустила на слободу.⁹⁷ На жалост, „поуздани извештаји” били су

⁹⁴ Србске новине, XIV, 24, 28. III 1847, 94—95.

⁹⁵ Србске новине, XV, 27, 2. IV 1848, 139.

⁹⁶ Србске новине, XV, 104, 26. XI 1848, 706.

⁹⁷ Србске новине, XVIII, 10, 25. I 1851, 35.

само делимично тачни; Неофит Хилендарски није дочекао гу царску милост.

Тако се завршила прва фаза борбе за независну бугарску цркву и народно свештенство. Србија ће и даље имати позитиван став према њеном праведном окончању, чак и кад дође до судара интереса српске и бугарске буржоазије у неослобођеним крајевима под турском влашћу. Бугарски представници, пак, схватиће да без помоћи Русије не могу ништа да постигну и у даљим акцијама ће се осло-нити на руску дипломатију и на њене представнике у Цариграду који ће променити дотле потпуно одбојни став према њиховим захтевима.

ОД АВЕНОВО БЪГРОКОЕ
ДѢТОВО ДѢТВО

34

МАЛКИ ТѢ ДѢЦА.

Напечатано съ одобреніемъ и яждивеніемъ Ѡ-
го Оубѣтлости Кнѣза Оервскаго
МИЛОША ФЕОДОРОВИЧА ОБРѢНОВИЧА,
на даръ оублаженеа Българской юности:

Благословеніемъ же пресвѣщеннѣйшаго Сербїи Митропо-
лита Господина ПЕТРА.

Собрание ста различни списатели, и сочиненно на
шестъ части, за шестъ оученичии чини: первомъ
преведено ста Балногреческаго діалекта, на Сла-
внскобългарскаго, и издано: ста Неофута ар-
химандрита Хиландарца, редомже Котланца.

ЧАСТЬ ПЕРВАА.

Содержаща познаниа вѣквы: Сричанїа сарбвиз: Обв-
ченїа дсвнравныхъ: Бештѣственнїи иманїтїаннїкѣ:
вседнѣкната дѣтинска молаба.

ВЪ КРАГЪВЦѢ,
Оу Кнѣжско - Оервскои Типографїи 1888.

874
57.
23

АРИМЕТИЧЕСКОЕ
РУКОВОДСТВО

ЗА НАСТАВЛЕНІЕ
НА БОЛГАРСКИ-ТЬ ЮНОШИ.

Напечатано съ одобреніемъ его Высочества
КНЯЗЯ СЕРБСКАГО
МН. ЮНА ОБОДОРОВИЧА
ОБРЕНОВИЧА.

Классическіемъ же Преосвященнѣйшаго Сербій
Митрополита
ГОСПОДИНА ПЕТРА.

Первою же издаю отъ НЕОФУТА Архієандрита
Митрополита родомъ же Котлянца. И ЕММАНУИЛА
ВАСКІДОВИЧА. Есладногочестнаго Сынговекаго
Училища Учители.

ЧАСТЬ ЧЕТВЕРТАЯ.

№ 933

ВЪ КРАГУБЦѢ

У Книжеско-Сербской Типографіи.

1835.

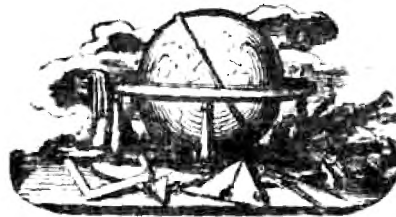
КРАТКОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ

ЗЕМЛЕОПИСАНІЕ

31

ОБЪЕМЪ

На Болгарското Младенчество.

Напечатано съ одобреніемъ и изданіемъ Ѧ-
го Свѣтаости Внѣша Сѣрскаго
Мѣнаша ЛЕОДОРОВИЧА СЪРБИНИЧА,
на даръ обученіемъ Болгарскон юности:

Благословеніемъ же пресвѣщеннѣшлага Сѣрвин Митро-
лита Господина ПЕТРА.

И издание: съ Пѣтромъ Архимандрита Хисидѣрца,
редакцею Кѣтланца.

ЧАСТЬ ПЪТАА

ВЪ ВРАГЪЕВЦѢ,

Оу Книжеско - Сѣрвскон Тиснографѣн 1835.

КРАТКА ОВАЦЈОНА 112

1805

Ср 20 700

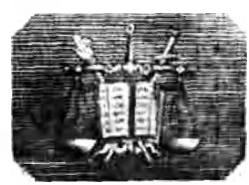
ИСТОРИЈА

ОВАЦЈОНИИ

КАТИХИСИЪ.

Напечатани одокренимаж ђо од свѣтло-
сти Кнѣза Сѣрскаго
АНАША ФЕОДОРОВИЧА ОРЕНОВИЧА:

Балгословенимаж же Пресвѣщеннѣишаго Сѣрси Архиепи-
скапа и Митрополита Господина ПЕТРА.

Перкомъ пржедѣни изъ балиногреческаго диалекта, со-
чинени же изъ Славеноболгарскаго и издади изъ Пѣл-
за Славеноболгарскеи Юности отъ Пѣдѣта Архи-
мандрита Хиландарца рѣдема же Котланца.

ЧАСТЬ ПЕРВАА

ИЗ БЕАГГРАДА.

У Кнѣжескаго Сѣрскаго Гепографи 1826.

Ис Кнѣжескаго Сѣрскаго Гепографи 1826.

Десанка ТОДОРОВИЋ
Београд

ПИТАЊЕ УСПОСТАВЉАЊА ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ИЗМЕЂУ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА И РЕПУБЛИКЕ ТУРСКЕ (1923—1925)

Ступањем Отоманске Империје у рат на страни Немачке и Аустро-Угарске, новембра 1914, прекинути су дипломатски односи са Краљевином Србијом, и ове две земље биле су током првог светског рата у ратном стању, мада се стицајем околности њихове војне снаге нису сукобиле на тадашњим ратиштима. Крајем рата, 1918. године, обе државе претрпеле су значајне политичке промене. Отоманска Империја, као држава поражена у рату, под утицајем унутрашњих сепаратистичких тенденција и спољног притиска савезничких империјалистичко-колонијалних сила, нарочито Енглеске и Француске, распала се на више политичких јединица, које су образовале своје посебне државе.¹ Уговором у Севру (августа 1920) Отоманска Империја је и формално престала да постоји. На Малоазијском полуострву формирала се нова турска држава под управом султана, али је њена слабост била очигледна већ у првим данима настанка. Власт султана осећала се само у Цариграду и његовој околини. Остали делови државе били су издељени на утицајне сфере савезничких сила.²

Садашња Република Турска настала је као резултат успешне борбе националноослободилачких снага турског народа, која је започела средином 1919. протеривањем армија страних сила са националне територије, да би од јуна 1920. до септембра 1922. у западним деловима Мале Азије прерасла у грчко-турски оружани сукоб.

Ратно стање и развој послератних односа на Балкану успоравали су успостављање дипломатских односа између Републике Турске и новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Приликом састављања Мировног уговора у Севру Краљевина СХС, мада је припадала блоку савезничких сила, није непосредно учествовала у одлу-

¹ Вид.: Pierre Renouvin, Histoire des relations internationales, les crises du XXe siècle, VII, de 1914 a 1929, Paris 1957, 151.

² Историја дипломатије, III, у редакцији В. П. Потемкина, Београд 1951, 95.

чивању о опстанку Отоманске Империје. Њеним делегатима на Конференцији у Паризу биле су најинтересантије клаузуле финансијско-економске природе о деоби тзв. бившег отоманског дуга на државе наследнице, међу којима је била и Краљевина СХС.³ Влада Краљевине СХС одбила је да потпише Мировни уговор у Севру јер се није слагала са одређеним износом дуга.⁴ Ради тога за цело време постојања султанске владе у Цариграду нису били успостављени дипломатски односи међу тим двома државама. Једино је при установљавању савезничких високих комесара у Цариграду био делегиран и представник Краљевине СХС, који је ипак, мада незванично и неформално, контактирао са званичним турским властима.⁵ Као спорно и актуелно питање, истовремено од међусобног интереса, постављао се повратак турских поданика, који су после Балканских ратова 1912—1913. напустили бивше провинције Отоманске Империје, које су се налазиле у саставу Краљевине СХС, затим реституција однетих добара за време рата (напр. машине из фабрике „Обилићево“), репатрирање ратних заробљеника и интернираних лица из Турске и међусобна заштита поданика.

Влада Краљевине СХС није успоставила званичне контакте ни са представницима турског националноослободилачког покрета у току трајања рата у Малој Азији. Преко свог представника у Цариграду веома је заинтересовано пратила друштвено-политичке промене и кретања у турском друштву, посебно спољнополитичку афирмацију турског националноослободилачког покрета,⁶ његове контакте, односно споразуме са Совјетском Русијом, Француском и Италијом.⁷ Тражила је посебна обавештења о личности и војничким способностима Мустафе Кемал-паше (Kemal Atatürk),⁸ вођи и организатору антисавезничке политике у Турској и касније руководиоцу свих тур-

³ Вид.: Десанка Тодоровић, Став Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца према Мировном уговору са Турском у Севру 1920. године, Историја XX века — Зборник радова XI, Београд 1970, 258—265. После балканских ратова Краљевини Србији припали су делови Отоманске Империје: део Македоније, Косово и Новопазарски санџак. Одређивање висине дуга на сваку државу-наследницу зависило је од величине анектиране територије.

⁴ Као претходно.

⁵ У 1919. и почетком 1920. у Цариграду је био и војни делегат Краљевине СХС као и у Измиру (Смирна) који су се бринули о репатрирању заробљених и интернираних лица.

⁶ Као напомена 3, 253.

⁷ Шеснаестог марта 1921. у Москви је потписан Уговор о пријатељству и братству; споразум је учврстио међународни положај нове Турске; у току 1921. из Совјетске Русије испоручена је устаницима у Малој Азији помоћ у новцу и оружју (Стефан Великов, Кемалистката револуција и Българската общественост 1918—1922. Софија 1966, 51); 20. октобра 1921. био је закључен француско-турски споразум о прекиду војних операција и о евакуацији француских трупа из Киликије; после Француске закључила је споразум Италија.

⁸ Архив Војног историјског института у Београду, пописник III, књижа 307/456, војни делегат из Атине јављао је да М. Кемал поседује одличне војне квалитете.

ских снага у рату против Грчке. Све до септембра 1922, до пораза грчких трупа у Малој Азији, кемалистички покрет није уживао међународно признање. Налазећи се у рату с Грчком — индиректно и са Великом Британијом, која је у оружју и ратном материјалу помагала грчку војску у Малој Азији — кемалистички покрет је постао противтежа у француско-британским односима на Блиском Истоку, с једне стране и што се тиче Балкана, све присутнији фактор у политици балканских држава. Влада у Београду располагала је подацима о везама кемалиста са ревизионистичким и реваншистичким снагама у Бугарској, нарочито о контактима са истакнутим представницима илегалне врховистичке струје Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО) у Бугарској,⁹ која је радила на одвајању делова Македоније из састава Краљевине СХС. Поред ове идеје, није била страна ни идеја коју је покренуо турско-тракијски комитет у Једрену и турско-македонски комитет у Цариграду да се створи посебна политичка јединица на Балкану која би обухватила све области бивше Отоманске Империје, отцепљене од Империје Лондонским миром 1913.¹⁰ Ради тога, у Београду се, са великим подозрењем и неизвесношћу, у коју се укључивао и страх од нових политичких промена на Балкану, стварала политика која се подударала са ставовима Енглеске у погледу интегралног очувања мировних уговора, нарочито уговора у Неију и Севру; самим тим се покрет Кемал-паше могао толерисати уколико би се ограничио на спровођење политичких промена у Малој Азији.

Примиријем у Муданији, октобра 1922, којим је закључен грчко-турски рат, санкционисан је повратак Турака на Балкан. Поновна граница Турске на Балкану, на реци Марици, поновна турско-бугарска гранична веза, доводила је владу Николе Пашића у Београду у нови положај. У југословенској политици запајају се знатна скретања и одступања од дотадашње политике. Уместо искључивог ослонца на Румунију и Грчку, које су дотад служиле као противтежа бугарско-турској вези, Пашићева влада се полако одваја од слабе и у рату истрошене Грчке. Она и даље прети Бугарској ако покуша да наруши одредбе Мировног уговора у Неију, али истовремено сарађује са бугарском владом да би предупредила бугарско-турску сарадњу, и заједно с Бугарском одржала равнотежу на Балкану уколико се евентуална грчко-турска непријатељства пренесу на ово подручје. Пошто је прихватила савет Француске да санкционише повратак Турске на Балкан, Пашићева влада и не иступа као непријатељ нове Кемалове Турске, већ покушава да са владом у Анкари успостави добре односе, како би заједно иступиле у заштиту мира на Балкану и против даље ревизије мировних уговора, нарочито уговора у Неију. Пашић је истовремено водио рачуна и о расположењу муслиманског становништва у Краљевини СХС, које је са одушевљењем поздравило победе Кемал-паше у Малој Азији, и да би паралисао

⁹ Као напомене 3, 350.

¹⁰ Као претходно.

евентуални муслимански покрет у земљи, чвршће се повезивао са муслиманском политичком странком у Босни и Херцеговини, у Македонији и на Косову (Џемијет). Одлагање спровођења аграрне реформе и одржавање великих беговских поседа у тим покрајинама водило је ка унутрашњеполитичком јачању и консолидацији феудалних и буржоаских политичких снага. У Анкари је нова оријентација Пашићеве владе прихваћена као веома позитиван знак за даљи развој односа међу двема државама.

У току одржавања Конференције у Лозани (новембра — децембра 1922. (сазване у циљу окончања грчко-турског рата, дошло је до размене мишљења између министра спољних послова Краљевине СХС Момчила Нинчића и шефа турске делегације на Конференцији Исмет-паше (İnönü İsmet).¹¹ У току Конференције у Лозани, која је после прекида од јануара до априла 1923. наставила рад, Нинчић је стално имао у виду учешће Краљевине СХС у изради финансијско-економских клаузула, које су биле спорне у уговору у Севру, и очекивао је да се његова земља може наћи у веома деликатном положају према Турској уколико из истих разлога не потпише будући уговор у Лозани.

С друге стране, не може се рећи да је процес зближења Краљевине СХС и Турске текао веома глатко. У јануару 1923. Министарство спољних послова у Београду саопштавало је делегацији у Цариграду о везама владе у Анкари са Јованом Пламенцем, председником црногорске владе у емиграцији, који је био противник уједињења Црне Горе са Краљевином Србијом. У Риму би, према извештају, образовао нову владу коју би помагале Совјетска Русија и Турска. Затим, у изгледу је било стварање устанка у Црној Гори, како би се образовала нова црногорска држава у чијем би се саставу налазиле Херцеговина и Метохија. Турска би се, залагала за стварање аутономне Македоније.¹² Уочи парламентарних избора у Краљевини СХС, у марту 1923. и у фази заостравања грчко-турских односа, што је изазивало ново узнемирење и страх да ће поново избити рат чије би жариште било у Тракији, Пашићева влада није могла да сакрије забринутост у погледу одржавања мира на Балкану. Тим поводом је београдска штампа, као незваничан орган Министарства спољних послова, стављајући се на страну Грка, писала да комитским акцијама у Тракији руководи Кемал-паша, чији је план „узнемирење наших граница и уношење неспокојства код нас на југу“ (мисли се на Македонију — Д. Т.)¹³

¹¹ Политика (Београд), 22. новембра 1922. Исмет-паша је у разговору с Нинчићем категорички одбијао тврђење да нова Турска покушава да изазива нереде у Краљевини СХС и да води пропаганду међу становништвом муслиманске вероисповести у Македонији; показао је и спремност потражи и формалну изјаву о томе.

¹² Дипломатски архив Државног секретаријата за иностране послове, Посланство у Цариграду, фасцикла 5, Но 184, извештај од 12. јануара 1923.) у даљем тексту: ДАСИП, ПЦ, ознаке и датум).

¹³ Време (Београд), 9. марта 1923, чланак Ангора и комите.

У истом тону упућена је оптужба турским властима у Цариграду због поступка према поданицима Краљевине СХС настањеним у Цариграду.¹⁴

1. Развој политичких односа између Краљевине СХС и Републике Турске. Покушаји зближења и размимоилажење

Односи и расположења двеју влада водили су ипак ка сондирању терена за почетак сарадње. Првих дана јуна 1923, на молбу владе у Анкари, краљ Александар, Пашић и Нинчић примили су у Београду њеног представника Џевад-беја. Београдско *Време* је одмах објавило чланак под насловом *Пред обновом односа с Турском*. У својим изјавама Џевад-беј је потврђивао да постоји потпуна сагласност у мишљењима политичара Краљевине СХС и Републике Турске у погледу одржавања мира на Балкану. Нема сумње да је посета Џевад-беја била смишљен потез Пашићеве владе, у ствари Радикалне странке, чији је он био председник, да је обнављање односа с Турском значило и отклањање сумњи у лојалност муслиманског становништва у Краљевини СХС. Кемалова Турска је тим путем признала, мада не и формално Краљевину СХС као нову државу на Балкану и у оквирима међународних односа, а што се тиче становништва муслиманске вероисповести — потврдила је Краљевини СХС право суверенитета над њим. *Време* је на видном месту истакло изјаву Џевад-беја да муслиманско становништво не би требало да буде фактор „који раздваја наше земље”.¹⁵ У свом експозеу у Народној скупштини Нинчић је такође подвукао да односи са Турском постају нормални и да се према споразуму двеју влада, очекује размена дипломатских и званичних представника. Самим тим Нинчић је изразио наду да ће добри односи с Турском допринети консолидацији стања на југоистоку Европе.¹⁶

Међутим, и поред израженог доброг обостраног расположења, дипломатски односи међу двема државама ипак нису били успостављени. Услед неслагања са економско-финансијским клаузулама Мирановог уговора у Лозани, Краљевина СХС одбила је крајем јула 1923, да потпише уговор и тиме се у односу на Турску ставила у сасвим неодређен положај, који је у тренутној ситуацији представљао једну од основних сметњи за нормализацију међусобних политичких и економских односа. Не може се са сигурношћу рећи да ли су извештаји деле-

¹⁴ *Време*, 5. априла 1923, чланак *Исељавање Срба у Цариграду и у чланку „Животи и имања наших поданика у опасности”*; исти лист је у допису од 12. марта 1923. јавио да се припрема низ убистава од стране парочите створене турске организације над богатим грађанима — хришћанима, поданицима Краљевине СХС; у тој организацији налазе се турске избеглице из дебарског и тетовског краја; у чланку се даље подвлачи да турске власти саучествују у томе јер не дозвољавају „нашим поданицима продају некретнина”; лист је позивао владу Краљевине СХС да узме у заштиту своје поданике у Цариграду.

¹⁵ *Време*, 2 јун 1923.

¹⁶ *Време*, 9 јун 1923.

гата из Цариграда упућивали Пашићеву владу на неодлучност и опрезност, али је свако одлагање значило и одуговлачење коначног решења о отплати отоманског дуга. На Конференцији у Лозани била је основана нова организација „Le Conseil d'Administration de la Dette Publique Ottomane” која је већ у августу 1923. почела да трави спискове дугова. Став Краљевине СХС да не потпише уговор о миру у Лозани стварао је новооснованој организацији тешкоће у раду. Међутим, преовлађивало је мишљење да ће Савет, ако Краљевина СХС не промени став, ипак донети решење према одлуци заинтересованих сила да се наплати дуг, ослањајући се истовремено на Уговор о миру у Лозани.¹⁷

После склапања мира у Лозани очекивало се да влада у Анкари успостави дипломатске односе најпре са силама Антанте (Великом Британијом, Француском, Италијом, Румунијом, Краљевином СХС, Грчком и Јапаном), затим са неутралним државама и, на крају, са Бугарском, Немачком и Аустријом, пошто су те три државе у току рата биле савезнице бившој Отоманској Империји.

Већ од почетка свог постојања Кемалова Турска преживљавала је тешку кризу унутрашњег политичког живота, сукобљавала се са јаким конзервативним снагама, организацијом „Јединство и напредак”, а пољубљане државне финансије и тешко економско стање приписивани су тадашњој влади као неуспех. Промена владе у Анкари и повлачење Реуф-беја са положаја председника владе, почетком августа 1923, јачало је положај Кемал-паше и његових присталица, али долазак на чело владе Фети-беја, рођеног у Прилепу и бившег посланика Отоманске Империје у Софији 1914, изазивало је ново подозрење код делегата Краљевине СХС у Цариграду. У његовим извештајима стајало је да је Фети-беј у Софији већи Македонац од Тодора Александрова.¹⁸ Предвиђало се да може доћи до нових контаката између Софије и Анкаре, с обзиром да су у Бугарској после обарања владе Земљорадничке странке, 9. јуна 1923, ојачале ревизионистичке снаге. Београд је био обавештен да нова бугарска влада Александра Цанкова активно ради на успостављању односа са Анкаром, пре свега у погледу закључења конзуларне и трговачке конвенције. Турски листови објавили су вест да је бугарска влада тражила и да је добила од владе у Анкари пристанак да за свог посланика у Турској именује Симеона Радева.¹⁹

Ипак све то није водило, бар што се спољне форме тиче, захлађењу односа између Београда и Анкаре. Несигуран положај кемалиста у Турској могао је само допринети томе да Пашић и Нинчић мало задрже успостављање дипломатских односа, али односи нај-

¹⁷ ДАСИП, ПЦ, 7 Пов. Но 515, Цариград, 3. август 1923.

¹⁸ ДАСИП ПЦ, 5, Пов. бр. 535, (Цариград, 13. августа 1923); Тодор Александров је био један од руководећих људи великобугарске струје у ВМРО-у, која је радила на прикључењу Македоније Бугарској.

¹⁹ Као напомена 12.

уобичајеније куртоазије нису никад изостали.²⁰ Исет-паша се интересовао о новом ставу Краљевине СХС према Турској, пошто влада у Београду није потписала Лозански уговор; Београд се изговарао да постоји добра воља за успостављање дипломатских односа, да најпре треба изменити ноте а после тога започети преговоре за закључење засебног уговора о миру. Предложено је да се обнове званични односи, и то на онај начин како је то учињено између Румуније и Турске. Исет-паша је предвиђао да се из Лозанског уговора изузму делови које је прихватила Краљевина СХС, уз евентуалне допуне, које би биле утврђене међусобним споразумом. Међутим, Нинчић је ипак одлагао нормализацију односа с Турском сматрајући да би најпре савезничке силе требало да ратификују Мировни уговор у Лозани. Претходна измена нота значила би да је између Краљевине СХС и Турске престало ратно стање.²¹

Уочи проглашења Републике Турске почетком новембра 1923, док су се у Цариграду и Анкари вршиле велике припреме за ту свечаност, увиђајући неодређеност положаја делегације Краљевине СХС у Турској, Нинчић је био вољан да одмах приступи преговорима за закључење мира, под условом да се питање успостављања дипломатских односа привремено реши.²² С друге стране, ни Турска није престала да том питању поклања пажњу, али разговори између делегата Трајана Живковића и Аднан-беја, представника турске владе у Цариграду, мада вођени у веома срдачном тону, нису кренули са мртве тачке. Турска се правдала да због буџетских тешкоћа није у могућности да пошаље свог представника у Београд.²³

Проглашење Републике Турске тумачено је у Београду као почетак републиканизације Балкана,²⁴ пошто су и у Грчкој републиканске струје долазиле све више до изражаја. А када је цариградски лист *Танин* објавио чланак под насловом *Један значајан састанак*, који је требало да се одржи у Риму између представника Италије, Бугарске, Турске и Албаније, ради усклађења међусобних интереса, у Београду је наступило заштрепашћење. Чланак је одмах пренела и остала цариградска штампа, коментаришући га на разне начине. Живковић је том приликом запазио да је бугарски генерал Марков, који је боравио у Цариграду, нечујно отпутовао за Софију и да је италијански гроф Каприни, бивши командант италијанске жандармерије у Цариграду, опишао за Анкару. Накнадна обавештења која је прикупио Живковић гласила су да гроф Каприни тражи да му се повери организација критске и македонске жандармерије.²⁵

²⁰ ДАСИП, Посланство у Лондону, фасцикла I 1923, Пов. Но 248, 22. јун 1923.

²¹ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 502, (Београд, 6. август 1923).

²² ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 521, (Цариград 1. октобар 1923).

²³ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 729, (Цариград 26. октобар 1923).

²⁴ Архив Ministerstva zahraničnych věcí, Prag Politický zpravu, извештај посланства из Цариграда, čís 349 од 1. новембра 1923. (у даљем тексту: АДЗВ (скраћено) ПЗ, ознаке и датум).

²⁵ ДАСИП, ПЦ, Пов. бр. 692 (Цариград, 14. октобар 1923).

Турска је била приморана да се правда. Њен представник у Риму одмах је објаснио да није наступило време за стварање једног таквог блока држава јер је Турској потребан одмор и рад на побољшању свог економског положаја. Деманти исте садржине дао је и шеф албанске делегације у Цариграду.²⁶ Аднан-беј је такође уверавао Живковића да је чланак апсолутна произвољност. То је доказивао и чињеницом да Турска још није успоставила дипломатске односе с Бугарском и Албанијом и да Италија још није потписала мир. Ипак се тежило да се све сведе на најобичнију новинарску сензацију, мада је енглески високи комесар у Цариграду указао да се иза свега крије намера Италије да загосподари југоистоком Европе и да при том Краљевину СХС сматра главном препреком на том свом путу.²⁷ Београд се привремено задовољио тим демантима, али после нових вести о тајним плановима Кемал-паше у вези са организовањем устанка у Македонији, Министарство спољних послова инсистирало је да Живковић прикупи податке о томе.²⁸ С друге стране, Живковић је покушао да у новинарским круговима у Цариграду пронађе лица која би писала у интесресу зближења Краљевине СХС и Турске.

2. Питање обостране заштите поданика

После балканских ратова из провинција Отоманске Империје које је анектирала Краљевина Србија одселили су се многи Турци у своју матичну земљу, остављајући за собом нерегулисано питање својих непокретних добара. Питање поданства постало је спорно у односима међу двема државама. Ради тога су Отоманска Империја и Краљевина Србија 1. марта 1914. закључиле тзв. Цариградски уговор. Према њему, право опције уживала су сва лица која су се иселила или су имала намеру да се иселе, под условом да у року од две године реше питање свог поданства. Међутим, због ратног стања, решавање питања опстанка било је одложено. Њихов нерегулисан статус после рата, уз то и покретљивост доброг дела муслиманског становништва, које се због ратних прилика тешко одлучивало за стално настањивање или у границама Краљевине СХС или Турске, стварало је у односима међу тим двема државама посебан проблем. Влада Краљевине СХС настојала је пре свега да пружи заштиту свим лицима која су рођена на њеној територији и иселила се за Турску, а нису примила турско поданство. Посебно су у Цариграду живели и многобројни поданици бивше Аустро-Угарске, југословенског порекла, и као такви уживали су пре рата право капитулације (право заштите странаца у Отоманској Империји). Према оцени Живковића, у Цариграду се налазило око 4.500 поданика Краљевине СХС, чије је основно занимање било ситна трговина и занати, затим радници,

²⁶ ДАСИП, ПЦ, 5, Пов. бр. 708 (Цариград, 16. октобар 1923).

²⁷ ДАСИП, ПЦ, 5, Пов. бр. 730 (Цариград, 26. октобар 1923).

²⁸ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 826 (Београд 5. децембра 1923. и Пов. бр. 847.

послужитељи, гавази и чиновници. Међу њима било је имућних грађана. Живковић је, убрзо после уклањања султана и преузимања власти од стране кемалиста приметио да турске власти желе да актуализују Цариградски уговор у погледу опција, тако да су сва лица која нису регулисала своје поданство а настањена су у Цариграду и поседују радњу дужна да приме турско поданство или пак да се у року од месец дана иселе за Краљевину СХС без права на повратак.²⁹

Питање обостране заштите поданика није задирало у сферу међусобних политичких односа, али је ипак било присутно као веома актуелно и упућивало је Живковића на веома честе интервенције код званичних турских представника. У посебној промеморији, он је упознао Аднан-беја са свима случајевима који су му били познати о поступању турских власти према југословенским поданицима, нарочито поводом оспоравања права на рад, зараду и боравак на њиховој територији.³⁰ У промеморији, Живковић је указивао да политичке околности не воде ка сукобљавању интереса двеју држава, те да непостојање дипломатских односа постаје сваким даном све више ствар формалне природе. Међутим, турски представници заузимали су сасвим супротне ставове. Одбијање Краљевине СХС да потпише уговор у Лозани и одлагање нормализације односа служило им је као нека врста уцене и покушаја да потраживања Краљевине СХС поставе у подређен положај. Ради тога Живковићеве интервенције нису постизале ефикасне резултате. Аднан-беј је подвлачио да потписивање мира служи као база за почетак преговора и нудио је закључивање конвенције о настањивању.³¹ С друге стране, и турска влада је имала своја потраживања. Влада у Анкари је у ноти коју је упутила делегацији Краљевине СХС у Цариграду изражавала жаљење због поступања југословенских власти према турским поданицима, нарочито према њиховој некретнини, жалила се да се турским поданицима праве сметње у погледу располагања сопственом имовином, истичући да такав поступак може довести до погоршања међусобних односа.³²

У целокупном спору у вези са обостраном заштитом поданика треба подвући да је Краљевина СХС право опције решавала добрим делом са становишта својих унутрашњих политичких проблема. Међу одбеглим Муслиманима налазили су се власници многих непокретних имања из села и градова. Њихов повратак био је непожељан. Министарство иностраних дела владе у Београду је већ 16. априла 1923. и 2. октобра 1923. ограничавало повратак Муслиманима рођеним на територији Краљевине СХС и дозвољавало улазак у земљу само појединцима по специјалним дозволама.³³ У питању су била секвестрирана имања турских поданика, која су, према закону о аграрној

²⁹ ДАСИП, 7, Пов. бр. 904 (Београд, 31. децембар 1923) и Пов. бр. 208 (Цариград, 18. март 1924).

³⁰ Као претходно.

³¹ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 809, (Цариград 29. новембар 1923).

³² ДАСИП, ПЦ, 5, Пов. бр. 822, (Цариград 4. децембар 1923).

³³ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 208 (Цариград 18. март 1924).

реформи, посебном одлуком о поступању са имањима поданика непријатељских држава, подељена чивчијама, лицима који су их обрађивала.³⁴ Многа напуштена велика добра била су раздељена насељеницима, тзв. колонистима, нарочито у Македонији и на Косову. Турска влада није лако прелазила преко питања о скидању секвестра са имања својих поданика, с обзиром да су се многи међу њима налазили на одговорним функцијама у органима државне управе.³⁵ Према томе, честе Живковићеве интервенције код Аднан-беја нису биле међусобна размена мишљења, већ више неуспели сусрети и међусобне оптужбе.

Да би што пре консолидовали политичке прилике у крајевима настањеним муслиманском већином, властима Краљевине СХС било је неоспорно у интересу да се турско становништво, које се и даље сматрало инородним елементом, што више исељава за Турску, како би се ти крајеви населили становништвом словенске расе. И ограничавање боравка вршено је не само из економско-материјалних разлога већ и због тога што су се међу муслиманима-повратницима налазила и лица која су била повезана са ВМРО-ом, или пак са иредентистичким Косовским комитетом, а која су оквалификована као непријатељи југословенске државе. Живковић је убеђивао Аднан-беја да повратници уништавају турски пасош, представљају се као да уопште нису напуштали своја имања и траже апсолутно право власништва.³⁶

У току јануара 1924, Живковић је кратко време боравио у Београду ради добијања нових инструкција. Пашић се изјаснио да његова влада не жели прва да почне преговоре, већ да ће мирно чекати на акцију Турске. По повратку у Цариград Живковић је новинарима изјавио да Краљевина СХС не може да прими део отоманског јавног дуга према клаузулама Уговора у Лозани.³⁷

Непостојање конвенције о настајању користило је Краљевини СХС. Упркос томе што је влада у Анкари непрестано инсистирала на закључењу такве конвенције, да би из економских разлога вратила многе Муслимане у Краљевину СХС, где су рођени, југословенска влада је стално одступала. У другој половини 1923. југословенске власти почеле су са Косова да депатрирају Албанце муслиманске вероисповести за Турску, као лица турске народности. Многи међу њима задржали су се у Софији, пошто су турске власти одбиле да их приме, третирајући их као Албанце. И с тим у вези дошло је до

³⁴ Привремени закон о ликвидацији мораторног стања био је донесен 24. априла 1920, али није регулисао дуговање државе према поданицима непријатељских држава, са намером да се та питања регулишу на другом месту.

³⁵ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 277, (Цариград 1. јун 1925).

³⁶ ДАСИП, ПЦ, 6, Пов. бр. 806, (Цариград 20. децембар 1924). Време је 3. фебруара 1924. објавило да је у последње време допутовало у Скопље неколико мањих група Турака из Цариграда и да нису били љубазно примљени од стране наших Муслимана.

³⁷ АМЗВ, ПЗ, Цариград, ч. 3, извештај од 1. априла 1924.

расправе између Аднан-беја и Живковића.³⁸ Аднан-беј је указивао да југословенске власти врше притисак на муслиманско становништво захтевајући да њихова деца похађају хришћанске школе. Живковић је, насупрот томе, доказивао да су становници Лаба и Дренице (Косово) познати као непоштоваоци закона и да се за њихову децу не може правити никаква разлика што се тиче општег образовања, изумимајући само предмет веронауке.³⁹

Ни у току 1924. Анкара у погледу заштите поданика није одступала од ранијих ставова. Захтевала је решење на бази реципроцитета, али се влада у Београду држала својих претходних одлука. У априлу је Живковић поново покушао да увери турске власти да је поданицима њихове државе дозвољен улазак у Краљевину СХС, као и осталим странцима, али да се и даље забрањује повратак турских поданика, пореклом из Краљевине СХС, под изговором да су та лица трајно напустила своју земљу рођења. Живковић је инсистирао да влада у Анкари укине одлуку о праву настањивања у трајању од месец дана.⁴⁰ Крајем маја Аднан-беј је предао Живковићу одговор из Анкаре, Живковић је био мишљења да је турска влада у веома оштром тону захтевала да Краљевина СХС достави све одлуке које су и даље на снази о издавању виза турским поданицима. Предајући Живковићу одговор из Анкаре Аднан-беј је претио да ако влада из Београда не удовољи постављеним захтевима примениће се репресалије према југословенским поданицима у Турској. У ствари, Анкара је и даље инсистирала да се скину секвестри на имања турских поданика. Том приликом Живковић је хитно тражио из Београда нове инструкције, указујући да положај југословенских поданика у Цариграду постаје из дана у дан све тежи.⁴¹ „Сви Турци из наших крајева — писао је Живковић — хтели би у нашу земљу у намери да се тамо

³⁸ Као напомена 29 и 31.

За време задржавања у Софији, културно друштво тих исељеника „Dashiga“ упутило је представку Друштву Народа у којој је навело да су напустили своју земљу под притиском власти Краљевине СХС, пошто намеравају да на њихова имања населе своје поданике; власти су та лица третирали као оптанте који треба да се иселе за Турску; према њиховој представи, у Софији се налазило око 400 до 500 породица; с тим у вези британски посланик у Цариграду интервенисао је код Аднан-беја, који је одговорно да турска влада не прима лица која су незапослена — без занимања и без стана (Public Record Office, London, F. O, фонд 371, фасцикла 8912, докуменат 186, извештај од 3. септембра 1923, докуменат 203, 205, 207, 208, одговор турске владе од 29. децембра 1923; (у даљем тексту: ПРО, Ф. О. ознаке и датум владе од 29. децембра 1923; цариградска штампа писала је да власти Краљевине СХС терористу муслиманско становништво које је принуђено да се исељава (ДАСИП, ПЦ, 6, Пов. бр. 100, (Цариград, 17. фебруар 1924).

³⁹ Као напомена 29.

⁴⁰ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 287, (Цариград 21. април 1924).

⁴¹ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 398, (Цариград 28. мај 1924; цариградски лист близак влади, писао је да Краљевина СХС није потписала уговор у Лозници; такав став шкоди успостављању дипломатских односа; лист је ипак изражавао жељу да отпочну преговори о нормализацији односа (ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 402, (Цариград 2. јун 1924).

опет настане због тешке економске ситуације у Турској. Ми немамо рачуна да примимо те људе из економских разлога, јер је тај елемент савршено нерадан и због свог нерада пао би на терет општинама. Поново протеривање тих људи наишло би на велико негодовање у Турској, чије би се јавно мњење сигурно окренуло против нас. Из политичког — стајало је у депеши — јер би се јачањем муслиманског живља у нашим крајевима створила још већа пометња. Свет се тамо већином састоји од незадовољних елемената, који само траже нека права, промене, побољшање, а нису у стању да дају нешто добро”⁴² Свака Живковићева депеша из Цариграда указивала је да је потребно да се југословенски поданици што пре заштите. Још у 1923. влада Краљевине СХС тражила је отварање конзулата у Измиру (Смирна), али је турска влада одговорила да се ни једној страни држави не може дозволити отварање конзулата у Анадолији пре него што та држава не регулише односе с Турском.⁴³

Повремено су се и у београдској штампи појављивали чланци о положају југословенских поданика у Цариграду. *Време* је писало да су Југословени у Цариграду организовали своју колонију у 1918: стварањем друштва „Југословенска слога”.⁴⁴

Почетком септембра 1924. турске власти су забраниле рад основне школе Краљевине СХС у Цариграду, мада су приликом отварања школе биле испуњене све формалности. Турске власти су се изговарале да Краљевина СХС није потписала Уговор у Лозани.⁴⁵ Озлоједеност Београда била је велика; отуда је делегацији у Цариграду стигла следећа директива: „Ми нећемо ни у ком случају акцептирати Лозански уговор, који је без нас прављен и у коме су нам се хтеле потпуно неоправдано наметнути обавезе, које нисмо дужни примити. С Турском смо готови закључити уговор о миру и спремни смо да о том поведемо преговоре чим она буде хтела. Али досад нисмо вршили никакве репресалије, према Турској, али ако би нас

⁴² ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 566, (Цариград 12. август 1924); Муслимани који су се после балканских ратова иселили у Турску називали су се „мухадирџи”; о томе вид.: Ц. Евелпиди, *Les Etats balkaniques*, Paris 1930, 78, 79, 81, 88.

⁴³ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 386 (Цариград 6. август 1925).

⁴⁴ *Време*, од 10. јула 1924. писало је да је колонија у Цариграду многобројна, да је постала уједињењем бивших колонија Србије, Црне Горе и Аустро-Угарске, а да се у Цариграду налазе Албанци, Турци и Јевреји. Друштво „Југословенска слога” имало је своја правила, и дао је у добротворне сврхе око 12.000 турских лица, што износи око 500.000 динара.

⁴⁵ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 731, (Цариград 11. новембар 1924. Српска основна школа у Цариграду први пут је отворена 1891. и радила је непрекидно, изузимајући прекида рада за време балканског и светског рата; у августу 1924. турска влада је условљавала да школу треба да посећује 50 деце под условом реципроцитета. *Време*, од 10. јула 1924. писало је да је школа обновљена 1920. и да је радила три године са 40 деце; први прекида рада школе наступио је пошто је истекао трогодишњи уговор о закупу локала.

она на то напнала, имамо не један начин да она доста непријатно осети да смо формално у ратном стању. Желели бисмо да не дође, јер имамо доста интереса много важнијих који су подударни и који нас упућују не само на мир него и на много тешње односе. Само је потребно да и тамо то увиде"⁴⁶ — завршавао је директиву новог министра спољних послова Војислав Маринковић. После примљене директиве Живковић је веома оштро реаговао у Цариграду указавши да ће његова влада предузети исте мере према турском становништву у Краљевини СХС.⁴⁷

Па ипак, крајем 1924, обе владе су показале доста добре воље да регулишу међусобна спорна питања. Анкара је одлучила да у Београд пошаље свог конзула чије би се седиште налазило у посланству Републике Пољске. У то време за Босну је отпутовао Беди-беј, секретар представника турске владе у Цариграду, ради регулисања својих приватних послова и у намери да се састане с Пашићем. Беди-беј је добио обећање да ће му се изићи у сусрет у погледу регулисања његових имовинско-правних ствари, али ипак из Краљевине СХС није понео добре утиске.⁴⁸

Питање обостране заштите поданика није било решено ни у току 1925, али се ипак показивало много више толерантности, нарочито турских власти према поданицима Краљевине СХС на својој територији. Питање укидања секвестра остајало је и даље спорно, и од развоја осталих политичких околности зависило је да се влада у Анкари разумери да Краљевина СХС не жели да се ослободи Муслимана да би тим путем приграбила њихова имања. Имиграцију Муслимана који су се иселили за Турску спречавала је влада у Београду и даље, поручујући Живковићу да се такав став подудара са политиком турске владе.⁴⁹

3. Даље одлагање питања нормализације односа између две државе. Питање заједничких интереса

Не може се рећи да политичка ситуација на Балкану није водила ка зближењу Краљевине СХС и Турске. Из Београда се предлагало да турска влада пошаље свог незваничног представника, али је Анкара одбијала с образложењем да жели да са сваком државом успостави нормалне односе. Приликом боравка Џевад-беја у Београду био је утврђен текст за размену нота, али из Анкаре није стигао одговор. У Београду се сматрало да је Анкара променила своје претходно мишљење. Због престижа, у Београду се чекало да влада у Анкари прва учини предлог. Турска је до половине 1924. успоставила пријатељске односе са више држава, из чега се извлачио закључак да се нова турска држава консолидује и да постаје све при-

⁴⁶ Као претходно.

⁴⁷ Као напомена 36.

⁴⁸ ПРО, Ф. О, 371, 10792, 231, (Цариград, 24. фебруар 1925).

⁴⁹ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 62, (Београд 2. фебруар 1925).

знатија у свету и у међународним односима.⁵⁰ У очекивању да турска влада прва учини предлог за нормализацију односа са Краљевином СХС, Живковић и влада у Београду ценили су да код Турака постоји претерано властољубље и општеност скорашњим победама на војном и дипломатско-политичком пољу. И генералном конзулу Краљевине СХС у Цариграду је указано да без одобрења владе у Београду не помиње питање обнављања односа с Турском.⁵¹

Године 1924. Турска је нарочито тежила да ликвидира неколико својих спољнополитичких проблема. Мада је Турска прихватила пријатељску сарадњу са савезничким силама, ипак је у својој спољној политици тражила ослонац на више страна, на првом месту у Совјетској Русији. Сам њен положај у средишту интересних сфера великих сила, посебно нерешено мосулско питање,⁵² упућивали су је да балансира међу њима. Поводом маневара енглеске флоте у Средоземном мору цариградски лист „Ватан” констатовао је да Енглеска може имати два крупна циља: гурнути Италију на исток, обухватити једним споразумом све балканске и остале државе на обалама Средоземног мора и окренути их против Турске и то све у намери да се Француска изолује.⁵³ Лист је сматрао да Италија тежи ка слабљењу Турске. Речи италијанског премијера Бенита Мусолинија (Benito Mussolini), изазвале су у Турској праву бурну када је говорио о интересима Италије на Средоземном мору. Непосредна концентрација италијанских трупа на Сицилији имала је за последицу да је италијански представник у Анкари морао да уверава турску владу у мирољубиве намере Италије према Турској. Из Рима је исто тако упућено саопштење да је концентрација трупа на Сицилији намењена Триполитанији. Уз то, може се додати да су и односи између Француске и Турске били затегнути.⁵⁴

За време одржавања Лозанске конференције било је познато да је француски утицај у Турској знатно ослабио. Треба додати да су се на сиријској граници дешавали веома чести инциденти. Ради тога је председник француске владе Рајмонд Поенкаре (Poincaré Raymond) одлагао ратификовање Лозанског уговора. Када је јуна 1924. поднео оставку, у Турској је промена владе у Паризу примљена са одобравањем. Нови председник француске владе Едуар Ерио (Edu-

⁵⁰ Кемал Ататурк, Творац нове Турске (без године и места издања), 274. Поред пакта о пријатељству са СССР, Турска је 23. јула 1923. закључила пакт с Пољском, 18. децембра 1923. с Мађарском, 3. марта 1924. с Немачком, 28. јануара 1924. са Аустријом, 31. маја 1924. са Шведском, 16. августа 1924. са Холандијом, 27. септембра 1924. са Швајцарском, 11. октобра 1924. са Чехословачком, 1. новембра 1924. са Естонијом, 9. децембра 1924. са Финском.

⁵¹ ДАСИП, ПЦ, 6, Пов. бр. 379, (Цариград 26. мај 1924).

⁵² John A. De Novo, *American Interests and Policies in the Middle East 1900—1939*, Minneapolis 1963, 191, 192, 194, 195.

⁵³ ДАСИП, ПЦ, 6, Пов. бр. 729, (Цариград 24. март 1924; Време од јула 1924. писало је о маневрима енглеске флоте у Средоземном мору.

⁵⁴ ДАСИП, ПЦ, 6, Пов. бр. 403, (Цариград 1. јун 1924).

uard Herriot) одмах је спровео очекивано ратификовање. Ипак је Живковић, који је пратио развој међународних односа, сматрао да Турска радије прилази Француској, јер француска политика не задире у интегритет Турске и уз то је била спремна да турској влади одмах понуди зајам.⁵⁵ За Енглеску се тврдило да намерава да загосподари анадолским железницама откупом њихових акција код банке у Цириху.⁵⁶

Размена становништва с Грчком захтевала је улагање знатних материјалних средстава и велику ангажованост турских државних органа.⁵⁷ У првој половини 1924. Бугарска је такође поставила питање регулисања статуса избеглица из Тракије.⁵⁸

Почетком 1924. Пашић и Нинчић потписали су у Риму тзв. „Римски пакт“, којим је изведено ново разграничење између Италије и Краљевине СХС. Активност македонског комитета у Софији и чести упади комитских чета били су основна сметња развоју пријатељске сарадње између Београда и Софије. Из Цариграда су веома често примани извештаји о заједничком раду Турско-бугарског комитета, или, како се у појединим извештајима помињало, македонско-тракијског комитета, који активно ради на одвајању делова Македоније из састава Краљевине СХС и Грчке. Извештаји су често упозоравали и на то да је комитет обезбедио моралну и материјалну потпору бугарске и турске владе, затим пуну подршку Албанаца са Косова и из Албаније, црногорских избеглица, босанских Муслимана и радићеваца, да би у пролеће 1924. подигли устанак у Македонији.⁵⁹ Таквим вестима и даље је ишла на руку турска штампа, која је констатовала затегнутост бугарско-југословенских односа у вези с намером бугарске владе да покрене питање заштите мањина у Краљевини СХС што се Пашићевој влади није свиђало. После закључења „Римског пакта“ Београд је протурао вести да ВМРО не може више да рачуна на потпору Италије, чиме се истовремено стављало и Бугарској на знање да је Краљевина СХС успела да реши сва спорна питања са Италијом и да је слободна да се окрене Бугарској.⁶⁰ Међутим, у Турској те вести нису примљене као одраз стварног италијанско-југо-

⁵⁵ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 604, (Цариград 28. август 1924).

⁵⁶ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 14, (Цариград 9. јануар 1924).

⁵⁷ Vid. Stephen, P. Ladas, *The exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932; René Ristelhueber, *Histoire des peuples balkaniques*, Paris, b. g. 360.

⁵⁸ Време, 13. априла 1924.

⁵⁹ ДАСИП, ПЦ, 7, Стр. Пов. бр. 15, (Цариград 11. јануар 1924; у извештају Стр. Пов. бр. 568 од 12. августа 1924. наводило се да је Фан Ноли, тадашњи председник албанске владе, обећао „пуну тајну потпору, али да се из међународних обзира не може мешати.“ У току политичких борби у Албанији 1924. Краљевина СХС је помагала Ахмед-бег Зогуа, противника Фан Нолија да поново преузме власт у земљи (Живко Аврамовски, Прилог питању историје Албаније у периоду између два светска рата, Албанолошка истраживања, III, 1965—1966, Приштина, 124—125).

⁶⁰ Др Вук Винавер, Да ли је југословенско-француски пакт из 1927. године био војни савез? Војноисторијски гласник, бр. 1/1971, Београд, 156.

словенског пријатељства или пак као југословенског притиска на балканске државе. Ма колико да вести о сарадњи владе у Анкари с македонско-тракијским комитетом нису биле пријатне, ипак се у Београду није веровало да би се званична Турска компромитовала сарађујући с илегалним организацијама. Спорна питања између Турске, Бугарске и Грчке око размене становништва биле су од много већег значаја за развој балканских прилика. При том треба имати у виду да је тракијски комитет за време трајања грчко-турског рата доста допринео слабењу грчке управе у Источној Тракији, док ВМРО није показала виднију делатност у погледу стварања нереда у Македонији. Пашић и радикали су спречавали имиграцију турског елемента, а муслиманску партију Џемијет настојали уступцима да што тешње привезу за владајуће кругове у Београду, како би је одвојили од Турске. Према томе, планирани устанак, како је више пута обавештавао Живковић није се могао повезивати са спољнополитичким планом турске владе, већ искључиво за Бугарску. Чак и да су поједини турски држављани учествовали у организовању евентуалних будућих метежа у Македонији — као на пример Фуад-беј — то су биле само појединачне везе личности познатих као противници владе у Београду. Да се и дошло до извесних нереда у Македонији, како је прижељкивао македонско-тракијски комитет, у њима у сваком случају не би учествовале регуларне турске јединице, већ припадници комитских организација, са територије Бугарске.

Мада је Живковић у својим веома честим извештајима упозоравао на опасност и предострожност, Београд није заоштравао односе с Турском. Међутим, ти подаци служили су Пашићу да се пре свега у земљи полако обрачунава са својим политичким противницима, нарочито у 1923, 1924. и 1925. години са Радићевом Хрватско сељачком странком и Џемијетом.

Према сачуваним дипломатским документима, нарочито из архива посланства у Цариграду, може се видети да Живковић није интервенисао код Аднан-беја у вези с тим питањем. Пошто дипломатски односи у то време нису били успостављени, он је несумњиво морао бити обазрив јер је све податке такве врсте прибављао поверљивим каналима, преко своје добро плаћене обавештајне службе, а веома често и преко француског посланства у Турској.

Тако је Живковић на пример, у случају Симеона Радева покушао да се заобилазним путем обавести о циљу његовог пута у Анкару. И поред извештаја да је посета Радева била тајна и да је у питању конкретизовање рада македонско-тракијског комитета, Београд није живље дипломатски реаговао. Чак је Живковић упозорен да све извештаје прима са крајњом резервом.⁶¹

У априлу 1924. већ је било извесно да је евентуална припремљена акција македонско-тракијског комитета пропала. Са македон-

⁶¹ ДАСИП, ПЦ, 7, Стр. Пов. бр. 133, (Београд 1. март 1924).

ске стране тражено је да се упоредо са акцијама за одвајање Македоније, решава и питање изласка Бугарске на Јегејско море, па тек после да се одлучи о аутономији Тракије или о њеном присаједињењу Турској. Живковић је и даље обавештавао своју владу о учешћу Анкаре у том комплоту. Међутим, у његовом извештају значајна је констатација да турска влада тражи припајање Тракије Турској.⁵² У цариградској штампи се одмах после тога осетило погоршање турско-бугарских односа. Бугарска је забранила увоз сувог грожђа и сувих смокава из Турске, а Турска је ставила вето на сваки увоз из Бугарске. Чињеница је да су и преговори вођени између Исмет-паше и Симеона Радева трајали доста дуго. Као резултат њихових заједничких напора настала је турско-бугарска конвенција о узајамном пријатељству, али није закључена, јер Енглеска није пристајала да спроведе одредбе уговора о размени становништва који је закључила с Турском 1923. У међувремену су турске власти откриле у Тракији тајну бугарску организацију и похапсиле много бугарске агитаторе.⁵³

Због свега тога Бугарска је морала посебно да се труди да стекне поверење Турске, а самим тим отпадале су све сумње о турско-бугарској сарадњи против Београда. Напротив, у Софији су са неповерењем праћени добри односи између Краљевине СХС и Турске, који су што се тиче политике на Балкану одржавани на истом нивоу као у време Лозанске конференције.⁵⁴ Почетком јуна 1924, Нинчић је опет поновио инструкције делегату у Цариграду, захтевајући при том измену нота, да би се поново успоставило стање мира међу два државама. Међутим, Аднан-беј се правдао да у Турској постоји законска одредба по којој се обнављање дипломатских односа са другим државама спроводи путем закључивања уговора о пријатељству.⁵⁵ У току јуна 1924. из Анкаре је стигао одговор у којем се Турска и даље правдала на исти начин као и у случају заштите поданика, то јест да удео Краљевине СХС у турском дугу није одређен, али пошто између две државе постоје пријатељски односи, да се такво стање и даље продужи све док се постојеће тешкоће не отклоне.⁵⁶

Може се рећи да су југословенско-турски односи били посебно оцењени. Турска влада је најкатегоричније демантовала вест коју је

⁵² ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 278, (Цариград, 16. април 1924).

⁵³ АМЗВ, ПЗ, Цариград, ч. 9, Цариград 5. мај 1924; делегат Краљевине СХС у Цариграду који је такође пратио догађаје, у свом извештају према писању штампе, писао је да је турска власт ушла у траг једном Бугарском комитету који је радио да све бугарске избеглице из Источне Тракије врати на њихова огњишта; Живковић је ту вест примио са подозрењем и у свом извештају предвиђао је проверу података. (ДАСИП ПЦ, Стр. Пов. бр. 314, Цариград 30. април 1924); међутим, већ у следећем извештају Стр. Пов. бр. 342 од 10. маја 1924. Живковић је потврдио постојећи сукоб између македонског и тракијског комитета.

⁵⁴ Staatsarchiv Wien, извештај посланика из Цариграда, Но 84—85, од 15. јула 1924.

⁵⁵ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 422, (Цариград, 8. јун 1924).

⁵⁶ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 530, (Цариград, 26. јул 1924).

објавио неки солунски лист о састанку црногорског одметника Хусеина Бошковића и Хасан-бега Приштинца, једног од водећих личности Косовског комитета и о њиховим намерама да наводно приволе Турску да помогне њихове акције усмерене против Краљевине СХС. У образложењу тог демантија било је наглашено да је жеља турске владе да становништво муслиманске вероисповести у Краљевини СХС живи у најбољим односима са властима своје земље и да је то доказ „колико је Турцима стало до нашег пријатељства”.⁶⁷ Међутим, ово уверавање Београд је примио са резервом.

Турска влада је чак покушавала да са Краљевином СХС успостави извесну сарадњу на плану међубалканских политичких односа. Исмет-паша, као нови председник владе, наредио је свом представнику у Цариграду да посети Живковића како би сазнао да ли и Краљевина СХС располаже с подацима о повећању броја бугарске војске. Из Београда је одговорено да је бугарска влада мобилисала 4.000 нових војника и да је тим поводом влада Краљевине СХС упутила протест.⁶⁸ Но и поред тога Исмет-паша у свом говору у Скупштини није поменуо земље са којима Турска није успоставила дипломатске односе.⁶⁹

4. *Преговори у току 1925. између Краљевине СХС и Републике Турске и нормализација односа*

Почетком јануара 1925. Живковић је поново кратко време боравио у Београду ради добијања нових инструкција. Инсистирало се да се у најкраће време закључи споразум о миру с Турском, али под условом да Анкара учини прве конкретне предлоге, Отомански дуг био је већ подељен, па према томе, то се више није могло сматрати спорним питањем.⁷⁰ У Београду се сматрало да је влади у Анкари потребно пријатељство са Краљевином СХС.⁷¹ Турска влада је изразила жељу да Живковић отпутује у Анкару и ступи у непосредан додир са меродавним факторима, али влада у Београду се и даље држала уздржано. У међувремену је посланик Краљевине СХС у

⁶⁷ ДАСИП, ПЦ, 7, Пов. бр. 589, (Цариград 20. август 1924).

⁶⁸ ДАСИП, ПЦ, 7, Стр. Пов. бр. 573 (Цариград, 13. август 1924); тим поводом Министарство иностраних послова из Београда саопштило је делегату у Цариграду да је поводом вести о мобилизацији у Бугарској поднео протест Конференцији у Паризу.

⁶⁹ ДАСИП, ПЦ, Пов. бр. 711 (Цариград 3. новембар 1924).

⁷⁰ Године 1914. јавни дугови Отоманске Империје били су процењени у висини од 16.000.000 турских лира или 3,5 милијарде француских златних франака, од чега је 65% припадало француским повериоцима-власницима обвезница, 25% немачким, 5% енглеским, 1% холандским и остатак повериоцима других националности (Panagiotis V. Dertilis, *Le problème de la dette publique des Etats balkaniques*, Athènes 1936, 299; после више одржаних седница отомански дуг је 18. априла 1925. подељен на државе — наследнице; Краљевини СХС је додељено 5,25% или 5,435.597 турских лира.

⁷¹ АМЗВ, ПЗ, Цариград, ч. 35, 3. јануара 1925.

Атини дао изјаву, коју је објавио лист *La Gazette*, да је одлука Турске о успостављању дипломатских односа с Краљевином СХС „inconsiderable”. Живковић је из Цариграда подвлачио да се не помиње да између две државе постоји ратно стање, јер би турске власти могле са југословенским поданицима поступити као са поданицима непријатељских држава.⁷²

Године 1925. запажа се ипак обострано попуштање. На тражење Турске, њен конзул у Београду добио је статус дипломатског представника.⁷³ Турска влада је желела да са себе скине сваку одговорност за део дуга који је био додељен Краљевини СХС. Анкара је уз то упутила ноту у Београд, указујући да се ограничавање боравка поданицима Краљевине СХС не односи на лица која дуже бораве на територији Турске. Примену истих мера тражила је и за своје поданике у Краљевини СХС.

У марту 1925. Пашићева влада је одговорила на ноту Турске и на тај начин сматрало да су успостављени полузванични односи.⁷⁴ Анкара је наставила да покреће, из чисто економских разлога, питање скидања секвестра са имања турских поданика. Тражило се да се тим лицима дозволи да руководе својим иметком, позивајући се на чињеницу да турске власти не спречавају поданике Краљевине СХС да слободно располажу властитом имовином.⁷⁵ Из Београда су, међутим, стизале директиве Живковићу, који је у међувремену био овлашћен да води директне преговоре, да не пристаје ни на какво прихватање услова. Под тим се подразумевало скидање секвестра и отплата дугова.⁷⁶ У априлу су обе владе одлучиле да се приступи непосредним преговорима о миру, и да се ова остала спорна питања реше касније редовним дипломатским путем.

У мају 1925. Француска је понудила влади Краљевине СХС да посредује у југословенско-турском зближењу.⁷⁷ Француски амбасадор у Цариграду напоменуо је Жижковићу следеће: Турској је стало до што тешњих односа са балканским државама, до уклањања свих препрека које је удаљују од тих народа. У то време Турска је била у преговорима са Грчком и Бугарском, те дуго очекивани одговор из Анкаре правдао се чињеницом да њена влада жели истовремено да усклади односе са свима балканским државама.⁷⁸ Међутим, Турци су у међувремену ликвидирали побуну Курда, па су се осмелили да предлоге Краљевине СХС не прихватају en bloc већ да покушају добити што више уступака. Из Анкаре је стигла нота да се скине секвестар са имања турских поданика, уз изричиту напомену да имања

⁷² ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 78, (Цариград 10. фебруар 1925).

⁷³ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 92, (Београд, 19. фебруар 1925).

⁷⁴ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 167 (Цариград, 26. март 1925; у то време и питање о поновном раду основне школе није било спорно.

⁷⁵ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 139, (Цариград, 13. март 1925).

⁷⁶ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 192, (Београд, 10. април 1925).

⁷⁷ В. Винавер, н. н. 161.

⁷⁸ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 276, (Цариград, 30. мај 1925).

југословенских поданика не стоје ни под каквом забраном. Тим поводом је из Београда одмах упућено објашњење да се не инсистира на одговору Турске.⁷⁹

У спор између двеју влада умешала се и штампа. *Политика* је писала да су односи с Турском запали у кризу. После чланка *Наши у Цариграду*, у којем се каже да југословенска колонија у Цариграду броји око 6.000 људи, да су многи међу њима угледни и имућни грађани,⁸⁰ убрзо је објављен уводни чланак *Наши Турци*, из пера истог писца, а поводом писања цариградског листа *Ваган*. И поред тога *Политика* је коментарисала у веома оштром тону, у ствари као одговор на апел „наших Муслимана“ да се у Турској распаљује пламен нетолеранције, да се размахује застава панисламизма, да се патријарх разбојнички избацује из своје вековне резиденције, а у Васељенској патријаршији се по наређењу власти прикривају засторима сви амблеми хришћанства, док се из Мале Азије протерују Грци настањени у њој пре Мухамедовог и Христовог рођења. У чланку се даље наводило како се турска влада труди свим силама да спречи иселавање из Македоније, да задржи што више турског елемента у тој области, „како би га искористила кад јој се учини згодно, и веома је карактеристично да наши Турци искоришћују сваки ма и најмањи и никакав повод да помогну са своје стране такву политику Турске и да представљајући се као жртве хришћанског насиља привуку њене погледе.“⁸¹ То је све јасно показивало да проблем поданика није био обострано решен.

Међутим, мора се констатовати да је ситуација у погледу нормализације односа ипак текла ка коначном решењу. Средином јуна влада у Анкари одредила је Јусуф Хикмет-беја, дотадашњег директора политичког одељења Министарства спољних послова, за свог представника у Београду.⁸² Међутим, независно од тога *Политика* је писала у *Кемаловој Турској бесомучна мржња на нашу земљу и наше поданике*.⁸³ По свему судећи, Анкара је тражила помирљиво решење. Хикмет-беј је у разговору са Живковићем изјавио да се у Анкари предлог из Београда оматра непотпуним, да га је потребно допунити другим аранжманима, који не би морали сачињавати саставни део уговора о миру а који би били потписани истовремено са уговором. Хикмет-беј је посебно тврдио да не постоје никакве сметње за нормализацију односа. Турска је у начелу пристајала да прими Муслимане из Краљевине СХС, пошто претходно продају своју имовину, да би у Турску дошли са извесним капиталом, како не би пали на терет држави, као што је био случај са мухаџирима из Грчке.⁸⁴

⁷⁹ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 286, (Београд, 4. јун 1925).

⁸⁰ *Политика*, 6, 7 и 8 јун 1925.

⁸¹ *Политика*, 29. јун 1925.

⁸² ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 324, (Београд, 27. јун 1925).

⁸³ *Политика*, 11. јул 1925.

⁸⁴ Као напомена 35.

Крајем августа исте године Хикмет-беј је стигао у Београд. На састанку са представницима Министарства иностраних дела изјавио је да свако одуговлачење нормализације односа заинтересована јавност тумачи као акт неповерења. Међутим, у Београду се и даље избегавало да се расправља о спорним питањима из области конзуларно-економских односа, пре закључења уговора о миру. Тек после тога дошли би на ред преговори о закључењу трговинског уговора и конвенције о настањивању, узимајући при том у обзир само питања која потичу из стања створеног после балканског рата и учешћа двеју држава у првом светском рату. У свом писму делегату у Цариграду Нинчић је указао да уколико би турска влада инсистирала да се приликом вођења преговора о миру разматрају сва питања па тек после да се закључи уговор, да влада Краљевине СХС не одбија такав начин рада. Намера је била да се у том случају поведе расправа и о ревандикацијама Краљевине СХС. На тај начин, по мишљењу Београда, преговори би дуго трајали и то би водило одлагању нормализације односа.⁸⁵

О доласку Хикмет-беја у Београд била је одмах обавештена и југословенска јавност. Објављени су захтеви турске владе и Нинчићев одговор, наиме да је Краљевина СХС спремна да закључи уговор општег карактера.⁸⁶

По свему судећи нормализација односа одложена је до сусрета министара спољних послова Тефтик Ружди-беја (Aras Tevfik Rüstü) и Нинчића на састанку Друштва народа у Женеви. Запажена је изјава Ружди-беја да Краљевина СХС и Турска воде мирољубиву политику на Балкану, да се заузимају за спровођење начела „Балкан балканским народима” и да је, према томе, жеља турске владе да са Краљевином СХС закључи не само уговор о пријатељству већ и уговор политичког карактера.

Турска је била спремна да одложи разматрање осталих спорних питања, како се тумачило, јер су иста секундарног значаја. Поводом секвестрираних имања, Ружди беј је указао да ће његова влада тражити правично решење да би се пружило задовољење заинтересованим лицима, а да се истовремено не оштете интереси Краљевине СХС. У погледу заштите поданика, изаћи ће се у сусрет захтевима заинтересоване владе.⁸⁷

У међувремену, Турска је закључила Уговор с Грчком. У току 1925. велике силе су радиле на стварању тзв. гарантног пакта, на првом месту да би се гарантовала безбедност од напада Немачке. У првој половини октобра, одржана је конференција у малом швајцарском градићу Локарну, којој су присуствовали представници Немачке, Француске и Велике Британије. Истовремено, енглеска дипломатија ангажовала се за стварање тзв. „Балканског Локарна”, како

⁸⁵ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 411, (Цариград, 23. август 1925).

⁸⁶ Политика, 25. август 1925.

⁸⁷ Као напомена 85.

би се избегли сукоби међу балканским државама и спречио конфликт великих сила око утицаја на Балкану и у Подунављу.⁸⁸ Томе је претходила акција грчког министра спољних послова, који је у лето 1925. поднео предлог о закључењу гарантног и арбитражног пакта на Балкану.⁸⁹ У предлогу је стајало да пакт обухвати Румунију, Грчку, Турску и Краљевину СХС. У првом тренутку, била је изостављена Бугарска али је остављена могућност њеног прикључења касније, пошто претходно да гарантије да признаје постојеће границе. То је значило да Бугарска признаје границу с Турском и границе у Македонији.⁹⁰

У то време грчко-југословенски односи били су променљивог карактера. Мада нису били никад затегнути, показивала се обострана жеља да се најпре закључи споразум о уређењу слободне солунске зоне и добијање у експлоатацију пруге Бевђелија—Солун. Штампла у Београду указивала је да се економски интереси Краљевине СХС подређују у Грчкој политичким обзирима.⁹¹ То је значило, да се влада у Београду налази пред решењем крупних спољнополитичких проблема, запажала се тенденција владе да се постепено ликвидирају спорна питања са суседним државама. Јула 1925. потписане су Нертунске конвенције између Краљевине СХС и Италије. Средином 1925. коначно је завршено разграничење са Албанијом, пошто је Конференција Амбасадора доделила манастир Свети Наум Краљевини СХС. У октобру исте године албански парламент је ратификовао ту одлуку.⁹² Комитско питање остало је и даље нерешено у односима између Краљевине СХС и Бугарске, али ипак није долазило до заштравања односа. У грчко-бугарском граничном сукобу откобра 1925. Пашићева влада заузела је неутралан став, тим пре, како се из Нинчићеве изјаве види, што заинтересоване владе нису тражиле посредовање Краљевине СХС.⁹³ У октобру 1925. очекивало се и отварање слободне зоне у Солуну. Грчки министар финансија повукао је границе зоне са бившим послаником Краљевине СХС у Атини Живојином Балугчићем. Остало је, према томе, још да се закључи пакт о пријатељству с Турском.

Разговори у Женеви између Нинчића и Ружди-беја протекли су у веома срдачној атмосфери. Било је одлучено да се одмах именују делегације које би закључиле уговор о пријатељству. Према изјави Ружди-беја добри односи су значили да ће уговор о пријатељству с Краљевином СХС бити и пут ка јачању економских веза а уједно и побољшању опште ситуације на Балкану. С друге стране, претпостав-

⁸⁸ Историја дипломатије, III, 313.

⁸⁹ Живко Аврамовски. Некои аспекти на македонското прашање во односите на Југославија со Грција и Бугарија од 1918. до 1925. године, Гласник Института за национална историја, Скопје 1972, 1,89.

⁹⁰ Као претходно.

⁹¹ Политика, 8. маја 1925.

⁹² Политика, 16. октобра 1925.

⁹³ Политика, 29. октобра 1925.

љало се да уговор може довести и до консолидовања унутрашњих проблема у Краљевини СХС, пошто је Турска спремна да прими мухадире из Македоније.⁹⁴ По повратку из Женева, Ружди-беј се састао са Живковићем у Цариграду, који је у међувремену био овлашћен да закључи уговор о пријатељству. Уочи нормализације односа с Краљевином СХС Турска је закључила и уговор о пријатељству с Бугарском.

Непосредно пре поласка за Анкару, Живковић је од своје владе тражио нова упутства. У питању је било подношење четири ноте у циљу регулисања конзуларне службе, настањивања питања трговине и судске помоћи. Изузимајући конвенције о настањивању, Живковић је сматрао да за остале ноте треба тражити стављање клаузула највећег повлашћења, све до закључења одговарајућих конвенција. Што се тиче настањивања, и даље је преовлађивало мишљење да треба спречавати повратак Турака у Македонију. Ради тога је Министарство иностраних послова у Београду заузимало и даље становиште да треба закључити искључиво уговор о пријатељству. Живковићу је дато у задатак да турској влади стави до знања да би влада у Београду прихватила закључење осталих конвенција ако би Турска учинила такав предлог. У целом спору, Краљевина СХС се трудила да закључење конвенција и обнављање односа одвоји од сваке везе са Лозанским уговором. Уколико би турска влада и даље инсистирала на томе, Минчић је сматрао да, што се тиче доследности одбране о отоманском дугу, на дан потписа уговора треба дати следећу изјаву: „У моменту потписа уговора о миру и пријатељству који је закључен између Краљевине СХС и Турске републике (датум) у Ангори, имам част поновити декларацију, коју је моја влада учинила 18. VII 1923. на конференцији у Лозани односно начина решења о гаранцијама и финансијским и економским питањима, која се односе на територију отцепљену од Отоманске империје после балканског рата у погледу Србије.”⁹⁵ Упорност владе у Београду наишла је на повољно реаговање Турске. Живковић је увиђао да влада у Анкари инсистира да што пре закључи уговор о пријатељству с Краљевином СХС. Приликом вођења непосредних преговора обе заинтересоване стране нису се дотичале спорних питања. Уговор о пријатељству био је потписан 28. октобра 1925. на дан проглашења Републике Турске. Споразум је ратификован 1. фебруара 1926.

⁹⁴ Политика, 12. октобра 1925.

⁹⁵ ДАСИП, ПЦ, 8, Пов. бр. 486, (Београд, 20. октобар 1925).

R é s u m é

Les documents diplomatiques conservés aux Archives diplomatiques du Secrétariat d'État des Affaires Étrangères à Belgrade (Légation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes à Constantinople) ont permis à l'auteur d'entreprendre l'examen des relations turco-yougoslaves dans la période de 1923 à 1925. Entre la République de Turquie et le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes la question la plus actuelle dans cette période était l'établissement des relations diplomatiques qui avaient été rompues au début de la 1ère guerre mondiale. A partir du commencement des travaux de la Conférence de Lausanne (fin 1922 et première moitié de 1923) et de la formation de la République de Turquie, dont le processus de la constitution et de la consolidation se termine en 1923, Le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes était directement intéressé à une collaboration amicale avec le nouvel État. Les facteurs dirigeants turcs témoignaient de dispositions identiques. Cependant, l'établissement des relations diplomatiques était différé en conséquence de l'état de guerre précédant. On considérait, dans l'orientation de politique extérieure du Royaume des SCS et de la République de Turquie, qu'il n'y avait pas de problèmes d'ordre international ou d'ordre balkanique qui mèneraient à une divergence d'opinions substantielle, mais plutôt que la situation politique de ce temps tendait vers leur collaboration mutuelle. Pourtant, l'évolution des rapports politiques entre les États balkaniques ne posait pas la normalisation des relations entre le Royaume des SCS et la République de Turquie comme un problème de premier ordre. Étant donné les relations diplomatiques inexistantes, les contacts entre leurs hommes politiques n'étaient pas, non plus, nécessaires. A Constantinople se trouvait uniquement un délégué du Royaume des SCS qui, en qualité officielle, était en contact avec les hommes politiques turcs.

Dans les années 1923 et 1924, le Royaume des SCS, quoique non en public, manifestait une certaine méfiance envers la nouvelle Turquie. De son délégué à Constantinople le gouvernement royal recevait souvent des rapports sur la collaboration entre le gouvernement turc et les organisations illégales de caractère politique, le comité turco-bulgare, en vue d'une action contre l'état de choses existant, particulièrement contre le traité de paix, conclu à Neuilly avec la Bulgarie et pour la séparation de certaines parties de la Macédoine du Royaume des SCS. Le gouvernement de Belgrade ne faisait pas de démarches publiques contre la Turquie à ce sujet. Parfois recevait-il même avec une certaine réserve les rapport de Constantinople. Cependant, ces circonstances mettaient sa diplomatie en état d'attente pour persuader, en premier lieu, la Turquie d'entreprendre une action en vue d'une normalisation immédiate des rapports. Pourtant, parallèlement à cela, il faisait savoir au gouvernement de la Turquie qu'il était intéressé à l'établissement de bons rapports, que c'était dans l'intérêt du maintien de la paix dans les Balkans et que les questions litigieuses de caractère politique devaient être résolues par les voies diplomatiques régulières.

Désapprouvant les clauses financières-économiques du traité de Lausanne, le Royaume des SCS a refusé de le signer. De cette façon fut créé un motif de nature formelle pour servir d'obstacle à la normalisation des rapports avec la Turquie. Le gouvernement yougoslave comptait contribuer par une attitude pareille à la temporisation de la décision définitive sur la répartition de la dette sur les États — héritiers de l'Empire Ottoman. Lorsque, dans la première moitié de l'année 1925, la dette ottomane fut répartie, cette question ne se posait plus comme litigieuse dans le développement des relations yougoslavo-turques. Néanmoins, lors du rétablissement des relations diplomatiques, vers la fin d'octobre 1925 le Royaume des Serbes, Croates et Slovènes, insistait pour que le traité d'amitié fût conclu indépendamment des clauses de la paix de Lausanne.

La question de la protection mutuelle des ressortissants était également contestable au cours du processus de la normalisation des rapports. A Constantinople il y avait environ cinq à six mille sujets yougoslaves, dont le droit de résidence, le droit de travailler et le droit de disposer librement de leurs propriétés étaient contestés de la part des autorités turques. Pour assurer leur protection, devant le gouvernement du Royaume des SCS il se posait le devoir d'établir aussi tôt que possible les relations officielles avec la Turquie. De l'autre côté, l'inexistence d'une convention qui réglerait les questions relatives à l'établissement des ressortissants étrangers convenait au Royaume des SCS. Les autorités yougoslaves faisaient obstacle au retour des sujets turcs à leurs propriétés qu'ils avaient abandonnées après les guerres balkaniques. Dans l'entre-temps ces biens ont été mis sous séquestre comme propriétés abandonnées de façon permanente. Ce fut une raison de plus pour le gouvernement turc de marquer son mécontentement de procédés usés par les autorités yougoslaves et d'exiger la levée du séquestre des biens de ses sujets.

Cependant, en 1925, les deux gouvernements se sont rendu compte que la solution des questions de caractère économique consulaire est un processus d'assez longue durée. Par conséquent, puisque les deux États pendant assez longtemps depuis la cessation de guerre se trouvaient toujours, au point de vue formel, en état de guerre, ils décidèrent de régler toutes les affaires en litige, après la conclusion du traité d'amitié, par le procédé diplomatique régulier.

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт
Српске академије наука и уметности — Београд

ЈУЖНОСЛОВЕНСКЕ РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ГРУПЕ У РУСИЈИ. 1917—1920.

Нема сумње, да истраживања у области историје радничког покрета у југоисточној Европи, поред осталог, захтевају и проучавања оног дела тог покрета, чију присутност и изразито снажну активност региструјемо на територији Совјетске Русије у првим годинама постојања совјетске власти, па и нешто раније. Потреба за проучавањем овог дела покрета намеће се не само зато, што је он, по природи својој, неразвојни део једне историјски настале целине, већ и зато, што се својом појавом у једном изузетном историјском раздобљу, оивиченом годинама првог светског рата, наметнуо како специфичношћу, тако и разноврсношћу и значајем свог необичног бурног, револуционарног садржаја. Носиоцима ове револуционарне активности биле су бројне комунистичке и друге револуционарне групе и скупине припадника јужнословенских народа који су се, стицајем различитих околности, нашли на тлу револуцијом захваћене Русије.

Али, без обзира на ову њихову бројност и на значај њиховог револуционарног делања, ове групе и скупине, ни данас, више деценија од момента њихове појаве на револуционарну сцену и без обзира на постојање богате изворне грађе, нису довољно истражене и проучене, нису добиле у историографији оно место, које им по праву припада.¹

Истина, приликом обележавања годишњица Октобарске социјалистичке револуције, а посебно истичући у њој учешће иностраних трудбеника, у низу земаља појавили су се радови у којима је овој

¹ Најисцрпније податке о стању архивске грађе која би се могла користити за обраду проблематике везане за историју јужнословенских комунистичких и уопште револуционарних група у Совјетској Русији пружају нам радови: П. Ермолаева. Материали центрального и местных партийных архивов о деятельности интернационалистов в России; А. Манусевич. Состояние и задачи изучения истории интернационалистического движения в России 1917—1920. Оба ова рада налазе се у зборнику радова — участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. Москва, 1967.

проблематици посвећено више пажње.² Међутим, то истовремено сведочи да се овој проблематици прилази кампањски, а не са трајним и свеобухватним интересом, планским и дубљим научним захватима. Зато ни до данас немамо исцрпније одговоре на многа питања која се појављују у вези са постојањем ових група. Штавише, до сада није, или бар није у задовољавајућој мери, дат одговор на питања као што су: када су се и под каквим околностима оформиле ове групе; у којим су све местима постојале; каквим су се идеолошким и политичким ставовима руководиле у својој активности; колико су људи окупљале у својим редовима и какав је био њихов утицај на масе заробљеника; какви су стварни односи постојали између њих и совјетских партијских и државних органа; какав је њихов стварни допринос победи револуције у Русији и низ других. Посебан интерес у домену ових истраживања представљало би утврђивање, какви су били међусобни односи у оквиру постојања и деловања за сада једино познате заједничке јужнословенске групе — Јужнословенске комунистичке групе при РКП(б); какви су били узроци и начин њеног настајања; актери образовања ове групе; узајамни односи унутар ње; разлозима њеног распадања и излазка из ње Бугара и т.д. Штавише, поред отсуства одговора на сва ова питања, озбиљан недостатак у проучавању ове проблематике представља чињеница да је у свим досадашњим истраживањима, везаним за ову проблематику, основна пажња била усмерена, углавном, на проучавање само по неке од многобројних јужнословенских група, док су остале, по моме мишљењу без икаквог стварног разлога, у том погледу биле готово савним заностављене. Тиме су се, нема сумње, стварали вештачки и

² Међу овим радовима свакако су најважнији радови Б. Храбака — Настајак и образовање Југословенске комунистичке групе (РКП(б) у пролеће 1918. године. Историја XX века, Зборник радова, IX, Београд, 1968; Рад Пашићевог поузданика у Русији др Радослава Јовановића за време Октобарске социјалистичке револуције. Архивски алманах, I, Београд, 1958; Југословени у интервенционистичким трупима на северу Русије 1918—1919. године. Историјски гласник, 2/1963; Покушаји српске владе да политички користи социјалдемократе 1917—1918. године. Архивски алманах, IV, 1963; Делатност чланова удружења „Јединице или смрт“ у Русији 1915—1918. године. Историја XX века, Зборник радова, VII, Београд, 1965. Од радова совјетских аутора посебно треба истаћи радове И. Очака — Југославенске комунистичке групе РКП(б) в 1918. г. у зборнику Интернационалисту в боях за власть советов, Москва 1965; Из истории участия югославян в борьбе за победу советской власти в России (1917—1921). У зборнику Октябрьская революция и зарубежные славянские народы, Москва 1957; Югославянские „возвращенцы“ из России, у зборнику Участие трудящихся зарубежных стран в октябрьской революции, Москва 1967; Югославянские совети в России в 1918—1921 годах, Вопросы истории, Москва, 6/1966; Революционната дейност на български комунистически групи в Русия, История и география, София, 5/961; М. А. Бирмана — К истории возникновения болгарской коммунистической группы в Петрограде (1918), у зборнику Интернационалисту в боях за власть советов, Москва 1965; К вопросу об участии Болгар в Великой Октябрьской Социалистической революции, Новая и новейшая история, 5/1957.

непотребно, услови за предимензионирање значаја једних и занемаривања других група, што је у крајњој линији доводило до непотпуних и не увек исправних закључака о карактеру и значају свих ових група, о њиховом историјском месту у склопу гигантских револуционарних рвања на просторима Русије у данима Октобарске социјалистичке револуције. Уз све то, очигледно је, да је са становишта упоредног проучавања јужнословенских група у Русији учињено још мање. Уствари, могло би се рећи, да у овом погледу није још ништа учињено, проблем још није ни постављен, тако да се у овом случају мора поћи од самог почетка; од утврђивања елементарног чињеничког стања.

У оквиру овог чланка, колико то његов обим и намена дозвољавају покушаћемо да у том правцу учинимо макар само један корак, тј; да на једном месту региструјемо макар оно најглавније, што се о тим групама већ за сада зна.

1

Базу из које су ницале револуционарне јужнословенске групе у Русији представљале су велике масе заробљеника — јужних Словена, који су се током првог светског рата, као припадници оружаних снага Централних сила, претежно Аустро-Угарске и Бугарске, нашли у многобројним заробљеничким логорима широм Русије. Истом циљу послужили су и они појединци или групе из редова студената или кругова пословних људи, које је рат затекао у Русији. Најзад, у ове групе ушли су се и они, који су као избеглице, бежећи пред непријатељем, потражили заштиту у Русији.

Према званичним подацима у Русији је током првог светског рата било око два милиона до два милиона и триста хиљада заробљеника — војника и официра. Међу њима, око два милиона људи припадало је аустроугарској армији, армији у чијим су се редовима налазили и припадници југословенских народа. Према неким подацима заробљеника југословенског порекла у Русији је било нешто преко двеста хиљада.³ Бугара заробљеника било је нешто преко двадесет хиљада. Ова огромна армија заробљеника налазила се разбацана по многобројним логорима од којих су они у европском делу Русије, као по правилу, окупљали од две до десет хиљада људи, док се у исто време у логорима у Сибиру налазило по тридесет до четрдесет хиљада људи.⁴

С обзиром на изузетне друштвено-економске прилике које су владале тих година у Русији, није тешко претпоставити у каквом се положају тада налазила сва та маса заробљеника. Препуштени на милост и немилост локалних војних власти, команданата логора и чувара, заробљеници су били изложени свим могућим невољама и

³ Земља и слобода, 28 фебруар 1918.

⁴ Россия в мировой войне 1914—1918 года (в цифрах), Москва, 1925, страна 41.

недаћама. Заробљенике су под принудом терали на рад, а да им за њихов труд нису давали никакву накнаду. Са заробљеницима се поступало као са бићима лишеним људског обележја. Одвођени на принудан рад у удаљене крајеве Русије у којима су владале тешке климатске прилике, заробљеници су, непривикнути на ова поднебља, исцрпљени и обесправљени, веома брзо постајали жртва изнемоглости и многих болести. Веома често, просторије у којима су били смештени заробљеници нису располагале ни минимумом хигијенских услова; заробљеници су осећали оштру оскудицу у одећи, обући и медикаментима.

У почетку рата, па све негде до средине 1915. године, заробљеници су добијали готово исту храну као и обични руски војници. Међутим, од средине 1915. године, због погоршања привредних прилика у Русији, ионако лоша исхрана заробљеника постала је још гора. У пролеће 1916. године дневне прехранбене норме готово да су биле преполовљене.⁵ То још више утиче на брзо исцрпљивање заробљеника, на њихово рапидно физичко пропадање.

Према неким подацима, у почетку рата ангажовање заробљеника на разним радовима било је донекле ограничено. Али због све веће несташице радне снаге која је почела да погађа Русију већ крајем 1915. године, употреба заробљеника на различитим пословима постаје све значајнија. Под притиском различитих пословних кругова Русије, влада је била принуђена да дозволи коришћење заробљеника на јавним радовима. Према подацима представника Министарства војске, генерала Бељајева, изнетим на седници војне комисије IV Државне думе, марта месеца 1916. године, употреба заробљеника, као радне снаге, датирала је уствари још од новембра 1914. године. Тада су се, за захтевом да се заробљеници користе на различитим радовима општег значаја, министарству војске обратили најпре Министарство саобраћаја, а затим и неке друге установе и организације. Крајем 1914. године, дозволу за коришћење заробљеника на изградњи саобраћајних објеката добила су нека приватна предузећа. Убрзо, слична дозвола била је дата власницима рудника, а средином 1915. године и власницима приватних фабрика и завода. Истина, тада се још увек водило рачуна, да се заробљеници не користе на радовима директно везаним за послове народне одбране, али је већ у јесен 1915. године та забрана прећутно била укинута. Разлог за такав корак лежао је у све већој оскудици радне снаге до које је долазило мобилизацијом у руску војску све већег броја радника. Већ у то време, на територији унутрашњих војних округа Русије, на различитим пословима — у пољопривреди, рударству, саобраћају и у индустрији, било је запослено преко пола милиона заробљеника.⁶ Од тога броја, према неким за сада још непотпуним подацима, око двеста хиљада

⁵ А. Клеванский. Военнопленные центральных держав в царской и революционной России (1914—1918 г. г. (у зборнику) „Интернационалисты”, стр. 25.

⁶ Исто.

заробљеника било је запослено на пољопривредним радовима, а остали у индустрији и рударству. Према истим подацима, број заробљеника запослених на пословима од непосредне важности за одбрану земље износио је десет процената од укупног броја запослених на тим пословима. Иначе, само у четири основна рударска базена Русије — Доњецком, Уралском, Подмосковском и Западно-Сибирском, у првој половини 1917. године, заробљеници су сачињавали двадесет седам процената од укупног броја запослених. На југу Русије, у металуршкој индустрији, њих је било нешто више од једне четвртине, а у рудницима гвожђа око шездесет посто укупног броја запослених. На Уралу, углавном у рудницима и бројним металуршким заводима, заробљеници су сачињавали тридесет процената свих запослених радника. Отприлике толико их је било и на пословима везаним за вађење дигнита.⁷

У намери да се све значајнијим ангажовањем заробљеника на пољопривредним и индустријским радовима не би довело у питање запошљавање руских радника, првобитно је било предвиђено да број запослених заробљеника не сме да пређе петнаест процената укупног броја запослених радника. Међутим, због све чешћих мобилизација, руских радника је било све мање, па су ограничења у размерима запошљавања убрзо сасвим отпала. То је довело до налог повећања броја запослених заробљеника, па је већ у првој половини 1917. године тај број износио милион и по људи.⁸

Занимљиво је, да су у прве две године рата — 1914 и 1915., на радовима коришћени углавном заробљеници словенског порекла, наводно, као најпоузданији међу заробљеницима.

Коришћењем заробљеника на пословима који су извођени у режији приватних лица, ионако тежак положај заробљеника, постао је још тежи. Властници пољопривредних добара и индустријских предузећа ни у једном тренутку нису помишљали да се придржавају свих оних различитих директива и инструкција централних органа власти о начину поступања са ратним заробљеницима у заробљеничким логорима и на различитим радовима. Шта више, првих година рата, поред тога што за свој рад нису добијали никакву надокнаду, заробљеници су били изложени и страховитом насиљу својих послодаваца. Па чак и онда, када је у Русији већ била победила фебруарска буржоаско-демократска револуција, према мишљењу Генералног штаба руске армије, заробљеници нису могли да рачунају на тековине слободе које су за себе остварили грађани Русије.⁹

Али, крајње убитачан и доведен готово до крајњих граница физичких могућности, рад заробљеника није давао очекиване резултате. Супротстављајући се нечовечној експлоатацији, заробљеници су или сасвим одбијали да раде или су радили тако, да је због ниске

⁷ Исто.

⁸ Статистика труда, 2—3 1918.

⁹ Интернационалисти в боях за власть советов. Москва 1965, стр. 7.

продуктивности њихов рад губио своје економско оправдање, те је послодавцима, па и самој држави, доносио губитке. И тек после тог сазнања дошло је до извесних промена у поступању са радницима-заробљеницима и до покушаја да им се за уложени труд да, каква-таква накнада. Одредбама царске владе, а касније и Привремене владе, донекле је био регулисан начин искоришћавања заробљеника на различитим пословима у појединим привредним гранама. Тако, например, био је предвиђен двоструки начин награђивања запослених заробљеника. Заробљеницима који су радили за потребе Министарства војске висину накнаде за обављене послове одређивале су одговарајуће војне власти, али та накнада није могла прећи десети део средње дневне радничке плате радника одговарајуће категорије у области или реону где су заробљеници радили. Ако су пак заробљеници коришћени на цивилним радовима или су обављали послове за рачун приватних лица, тада су висину накнаде за њихов рад одређивале месне власти, али опет у зависности од прилика на локалном тржишту, рада. При томе, од зараде су се одбијали трошкови исхране, одевања, смештаја и чувања заробљеника. На руке заробљеници су добијали највише по педесет копејки, док се сав остатак њихове зараде уплаћивао у корист државе.¹⁰

Мада се спровођењем у живот донетих мера положај радника — заробљеника нешто био побољшао, ипак су услови рада у појединим рејонима и даље били толико тешки, да су званични извештаји били пуни саопштења о штрајковима заробљеника и о њиховом све снажнијем отпору суровој експлоатацији којој су били подвргнути.¹¹ Али, уколико предузете мере око регулисања плаћања радника-заробљеника за њихов рад и нису донеле неке значајније резултате, оне су зато довеле до сасвим неочекиваних резултата и нежељених последица на унутрашњем политичком плану Русије. Наиме, и поред одређених награда за обављене послове радника-заробљеника и даље је остао економски неефикасан. Али и у таквим условима он је послодавцима доносио одређену добит, јер је био јефтинији од рада руских радника, па је као такав, нарочито у приватном сектору, посебно у пољопривреди, шумарству и у неким другим гранама, наилазио на масовну примену. Последице оваквог стања и овакве праксе, као што је то произилазило из података Главне катастарске управе, огледале су се у томе, што је у појединим рејонима и поред несташице радне снаге дошло до пада реалне вредности наплате и за педесет процената.¹² Био је то несумњив притисак на радничку класу Русије, потез срачунат на то, да се економским мерама спута и пригуши њена револуционарна активност. Имајући у виду да се тај циљ постизао уз помоћ иностраних радника-заробљеника, нема сумње да су владајући кругови Русије при свему томе рачунали и са изазивањем националне нетрпељивости између руског становништва,

¹⁰ Интернационалистки, стр. 26.

¹¹ Исто.

¹² Интернационалистки, стр. 27.

са једне, и страних радника-заробљеника, са друге стране; нетрпељивости и онако снажно присутне у условима империјалистичког рата, а која је у овом случају требала да одвуче пажњу и једних и других оа стварних социјално-економских проблема. Међутим супротно таквим очекивањима, а на бази неуморне и стрпљиве делатности руских бољшевика и социјал-демократа из редова заробљеника, место супротстављања руских радника радницима-заробљеницима, дошло је до њиховог приближавања, па и заједничких иступања у заштиту својих права и интереса. Упркос строгах мера предузиманих са стране владе, заробљеници су уз помоћ месног становништва у многим логорима, радним јединицама, на зборним местима, у фабрикама, у рудницима, ломили дотле важећи ред ствари и стварали нови. Заробљеници су, по угледу на руске раднике и селаци, формирали илегалне и полулегалне комитете, који су одмах стали на чело борбе заробљеничких маса за побољшање услова живота и рада.

У Кијеву, Краснојарску, Томску, Иваново-Вознесенску, Чити, Луганску, Ташкенту, Омску, Самари и низу других места, заробљеници су формирали своје националне, професионалне и партијске (социјалистичке и социјал-демократске) организације и преко њих ступали у непосредну везу са месним радничким организацијама, укључујући се на тај начин у активан политички живот земље у којој су проводили свој заточенички век.¹³

Уз помоћ и подршку месних радничких, пре свега, бољшевичких организација, комитети заробљеника водили су живу агитационо-пропагандну активност међу заробљеницима. У том циљу штампали су своје листове и други пропагандни материјал (летке, брошуре, прогласе и друго) и растурали их по заробљеничким логорима, на заводима и другим местима, свуда, где су се сретали заробљеници. У низу места заробљеници су под вођством својих комитета, заједно са руским радницима, учествовали у демонстрацијама и на митинзима, а по негде и у деоби захваћене спахијске земље.¹⁴

Оваква и слична делатност заробљеника налазила је на симпатије и одобравање радничке класе Русије, која је, и у приликама веома тешким за себе, налазила могућности да заробљеницима помогне и олакша им тежак положај. У том циљу, крајем марта 1917. године, Биро ЦК РСДРП(б) обратио се Извршном комитету Петроградског совјета са захтевом, да се одмах испитају услови у којима заробљеници живе и раде и да се предузму одговарајуће мере, како би се олакшао њихов тежак положај.¹⁵

После победе Октобарске социјалистичке револуције, совјетска влада је предузела конкретне мере у циљу побољшања положаја заробљеника. Заробљеницима је било дозвољено, свима без разлике,

¹³ Интернационалисту, стр. 39.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Интернационалисту, стр. 38.

да формирају своје политичке, просветне и синдикалне организације, а посебним декретом, објављеним крајем децембра 1917. године, Савет народних комесара сагласио се са предлогом, да се заробљеницима, поред организовања и одржавања састанака, дозволи и слободно агитовање. Совјетска власт признала је заробљеницима право на осмочасовни радни дан; изједначила их је у погледу награђивања за обављени рад са руским радницима; признала им је право претставништва у Совјетима, револуционарним и фабричким комитетима; ликвидирала је постојеће класне, сталешке и националне привилегије у редовима заробљеника и донела низ других аката, којима се олакшава положај заробљеника.¹⁶ На иницијативу Совјетске владе и уз лично ангажовање председника Сверуског централног извршног комитета ВЦИК — Ј. М. Свердлова, крајем јануара и почетком фебруара 1918. године, при Војном одељењу ВЦИК био је формиран Сверуски биро заробљеника. На челу овог Бироа налазио се И. И. Уљанов, рођени брат В. И. Лењина.

Предузимајући све ове мере, совјетска влада је полазила од тога, да у револуционарној земљи не сме бити робова и да се заробљеници у земљи совјета морају осећати као гости радног народа.¹⁷

Као резултат такве политике Совјетске владе у многим градовима и административним центрима (Петроград, Москва, Самара, Кијев, Харков, Ростов, Јекатеринослав, Таганрог, Одеса, Јекатеринбург, Омск, Томск, Краснојарск, Иркутск и други) крајем 1917. и почетком 1918. године, формиран су заробљенички комитети и други органи, задужени за старање о заробљеницима. Сви су они деловали у тесној вези са органима месне совјетске власти, као и са комитетима бољшевичке партије.

У састав заробљеничких комитета улазили су изабрани претставници националних група, партијских организација, појединих логора и предузећа у којима су радили заробљеници. Пред изабраним комитетима, као основни, постављен је био задатак уједињења свих заробљеника, како би се путем узајамне помоћи олакшао још увек тежак положај, а заробљеници припремили за решавање задатака, који су их очекивали по повратку у своју домовину, Као правило, комитети су имали своје писане статуте и друга нормативна акта, којих су се строго придржавали, и у којима је обавезна била одредба, да

¹⁶ Социал-демократ, 30. 12. 1917.

¹⁷ Интернационалисти, стр. 49.

¹⁸ О свим комитетима види чланке: В. Копылов, Из истории интернациональных организаций военнопленных социал-демократов и местных иностранных групп РКБ(б) в 1918 г. и И. Г. Матвеев, О работе большевиков среди иностранных трудящихся в Сибири (февраль — октябрь 1917 г.). Оба ова чланка налазе се у зборнику Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции, Москва 1967. Види и чланак А. Клеванског, Военнопленные центральных держав в царской и революционной России (1914—1918 г. г.) у зборнику Интернационалисты в боях за власть советов. Москва 1965.

сваки њен члан мора безусловно да признаје програм Комунистичке интернационале.¹⁹

Најзначајнијим међу формираним заробљеничким комитетима били су, они у Петрограду и Москви. Делујући у непосредном контакту са Бироом заробљеника и другим органима Совјетске владе, они су вршили одређени утицај и на заробљеничке комитете у другим крајевима Русије, па и на заробљеничке комитете које су формирали заробљеници јужни Словени. Међу многобројним револуционарним организацијама заробљеника, овим последњим, како њиховом многобројношћу, тако и значајем њихове акције, у оквиру револуционарних организација припада истакнуто место.

Према подацима који су нам за сада доступни, прве тајне антиимперијалистичке и револуционарне групе и организације јужних Словена у Русији појавиле су се још у току 1915. и 1916. године. Нема тачних података где су све оне постојале, али је извесно да су се оне појавиле тамо, где су међу заробљеницима или другим јужнословенским живљем деловали припадници неке од јужнословенске социјалдемократске групације или тамо, где је долазило до непосредног додира између јужних Словена и бољшевичких агитатора. Најчешће, местима таквих сусрета била су различита радилишта на којима су јужнословенски радници радили заједно са руским радницима.²⁰ До формирања јужнословенских револуционарних организација долазило је и у добровољачким јединицама српске војске које су биле формиране на територији Русије, конкретно у јединицама Прве српске добровољачке дивизије у Одеси и околним местима. Крајем 1916. године, у једном од пукова ове дивизије, деловала је илегална партијска организација коју је формирао Урош Чонкић. Уз помоћ чланова ове организације, Чонкић је веома дуго и успешно спроводио међу војницима добровољачке дивизије интензивну револуционарну пропаганду прожету социјалистичким идејама. Стицајем околности власти су откриле ову организацију и ухапсиле све њене чланове и бројне симпатизере. Према неким сачуваним подацима, ухапшено је било 47 људи, што је говорило о снази и масовности Чонкићеве организације.²¹

По свему судећи, поред Чонкићеве, међу првим јужнословенским револуционарним организацијама на југу Русије спада и војнички комитет, формиран у једној од српских јединица у Александровке, о коме је било речи у једном од извештаја начелника Одеског војног округа генералмајора Политева.²²

Поред револуционарних јужнословенских организација на југу Русије, где су изгледа биле и најмногобројније, таквих организација

¹⁹ Социал-демократ, 30. 12. 1917.

²⁰ Интернационалисти, стр. 6—7.

²¹ И. Очак. Из историје участия југославјан в борбе за победу советской власти в России (1917—1921 г. г.) у зборнику Октябрьская революция и зарубежные славянские народы, Москва, 1957, стр. 278.

²² Приднепровски край, 7(20). 5. 1917.

је било и на северу и у централним деловима Русије, а још више источно од Урала.²³

Революционарни комитети претстављали су у том периоду нај-распрострањенији облик организовања революционарних елемената. Под њиховим руководством, војници и заробљеници, јужни Словени, учествовали су у революционарним борбама које су руски радници водили против царизма у периоду заоштравања революционарне кризе у Русији.²⁴ Тако, на пример, познато је да су припадници јужнословенских революционарних организација, запослени у предузећима Одесе и Николајева, заједно са руским и украјинским радницима, учествовали у многим штрајковима, на митинзима и разним другим манифестацијама, које су организовали бољшевици.²⁵

Организација революционарних комитета, по угледу на комитете у руској армији, изазвала је снажан политички полет у редовима војника, па и официра српског добровољачког корпуса. Присталице революционарне оријентације у редовима добровољачког корпуса, преко свог делегата — официра Жеравчића, успели су да ступе у непосредни контакт с Одеским совјетом војничких и официрских депутата.²⁶

На бази свих ових комитета и под утицајем снажног продора социјалистичких идеја, међу јужним Словенима на Украјини и југу Русије, у Кијеву је, у другој половини 1917. године, формирана масовна революционарна организација — „Југословенски революционарни савез“. На челу овог Савеза налазио се, демократским путем изабран, Централни комитет, састављен, углавном, од социјал-демократа. Најпознатији међу њима били су — Максим Чанак и Никола Грудовић.²⁷

Захваљујући изванредној революционарној активности „Југословенског революционарног савеза“, крајем 1917. и почетком 1918. године, на југу Русије, у Јекатеринославу, формиран је један од првих интернационалних војних одреда младе Совјетске републике — Први српски совјетски революционарни одред. За команданта одреда био је постављен познати револуционер и јунак Октобарске социјалистичке револуције — Данило Срдиф.²⁸

²³ Уральский рабочий, 29(16). 3. 1918.

²⁴ Югославия, Петроград, 1(14). 9. 1917.

²⁵ А. Гуљак. К вопросу о формировании интернациональных отрядов Красной гвардии на юге Украины, зборник Учасие трудящихся зарубезных стран в Октябрьской революции, Москва 1967, стр. 159.

²⁶ И. Очак. Из истории учатия югославян в борьбе за победу советской власти в России (1917—1921 г. г.) у зборнику Октябрьская революция и зарубезные славянские народы, стр. 278/279.

²⁷ И. Очак. Югославянские коммунистические группы РКП(б) в 1918 г. у зборнику Интернационалисты в боях за власть советов, Москва 1965, стр. 236; И. Д. Очак. Югославянский революционный союз на Україні (1917), „Український историчний журнал“, Но 1965.

²⁸ Зборник Интернационалисты, стр. 12.

Непосредно после фебруарске буржоаско-демократске револуције у револуционарни покрет у Русији укључили су се били и Бугари.

Вероватно да су поједине групе Бугара, понегде можда и појединци, припадници социјал-демократске странке или Бугари, чланови бољшевичке партије, деловали и пре фебруарске револуције, али о томе за сада немамо података.

Међутим, на основу документације којом се сада располаже, може се закључити да је активност Бугара заробљеника дошла до изражаја баш у данима после фебруара. Тако је, на пример, познато, да је истакнуту улогу у организацији заробљеника у Сибиру, у Краснојарску, одиграла бугарска револуционарна група на чијем се челу налазио бугарски социјалиста, касније члан бољшевичке партије — Стојан Џоров. Ближих података о активности ове групе немамо, али је познато, да се група, а посебно Џоров, веома много ангажовала на плану синдикалног организовања заробљеника.²⁹

Још значајнија била је делатност Бугара на северу Русије, у Петрограду. Овде се још од почетка 1917. године налазио изванредан број Бугара — Сотир Черкезов, заробљеник авијатичар, запослен у једној авиационој радионици; затим неколико студената, радника и службеника — Антон Миронов Мирчев, Иван Њакшев, Михаил Антонов и неки други. Сви су они били у тесним везама са бољшевицима и заједно са њима учествовали су у изјављивањима организованим против политике коју је спроводила Привремена влада.³⁰ На бази њихове револуционарне активности, нешто касније, после успостављања совјетске власти, формирана је била Бугарска комунистичка група, РКП(б).

Револуционарно оријентисаних Бугара свакако да је било и међу оних двадесетак хиљада заробљеника, разбацаних по различитим заробљеничким логорима, али нам за сада ништа ближе није познато о њиховој активности. Даља истраживања пружиће нам у том погледу несумњиво нове материјале.

Иако су подаци о постојању и делатности јужнословенских револуционарних група у Русији, у предоктобарском периоду непотпуни, ипак и оно, што се већ сада о томе зна, сведочи да су те групе биле многобројне и добро организоване. На овакво стање, поред осталог, утицао је и благонаклони став званичних кругова предоктобарске Русије по питању организовања заробљеника — Словена. И ма да се у склопу изражавања благонаклоности није ни предвиђало, ни претпостављало формирање револуционарних комитета, па ни неких других облика револуционарног организовања заробљеника,

²⁹ И. Матвеев. О работе большевиков среди иностранных трудящихся в Сибири (февраль—октябрь 1917 г.) у зб. Участие трудящихся, стр. 294.

³⁰ М. Бирман. К истории возникновения болгарской коммунистической группы в Петрограде (1918) у зб. Интернационалисты, стр. 225/226.

ипак је овакво држање званичних кругова Русије пружало довољно простора за формирање у оквиру јужнословенских заробљеничких организација посебних револуционарних група.

Међутим, без обзира на донекле привилегован положај јужнословенских револуционарних група у периоду до Октобра, њихова активност није претстављала изоловану појаву. Напротив, она се уклапала у оквире једне знатно шире активности чију су базу на тлу Русије одређивале милионске масе заробљеника. Ова активност је у револуционарним данима које је преживљавала Русија, прерасла у покрет познат као покрет заробљеника социјал-демократа интернационалиста.³¹

Изникао углавном стихијно, као резултат тешких друштвених и социјалних прилика у којима су се налазили заробљеници, а само у изузетним случајевима као плод свесне активности револуционарних, социјал-демократских елемената, овај покрет у периоду од фебруара до октобра месеца 1917. године, а посебно у првим недељама и месецима после победе Октобарске револуције, доживљава праву метаморфозу. Усмеравајућа активност социјалистичких снага у самом покрету, као и оних ван њега, замењује и потискује тих дана елементе стихијности, подижући на тај начин читав покрет на један виши ниво, на ниво свесне револуционарне активности. Истовремено, у овом периоду покрет заробљеника прелази уске логорске или искључиво националне оквире и стапа се у покрет ширег међународног значаја и размера. Подржан, а често и подстицан од стране совјетске државе и бољшевичке партије, овај покрет крајем 1917. и почетком 1918. године бива организационо уобличен. Овоме је много допринела наредба штаба Московског војног округа, издата 15. децембра 1917. године, уз сагласност Савета Народних комесара, којом се свим логорским командама, као и установама и предузећима у којима су се налазили заробљеници налагало да убудуће, све док се не донесу општи прописи о положају заробљеника, не чине никакве сметње у смислу организовања заробљеничких синдикалних и политичких група.³²

III

Поред многобројних комитета, формираних у Самари, Кијеву, Харкову, Ростову, Таганрогу, Одеси, Иркутску, Томску, Омску, Краснојарску и другим местима, формирана су и два — у Петрограду и у Москви, који су се, захваљујући непосредној близини централних совјетских и партијских органа, врло брзо претворили у центре вео-

³¹ Види: В. Копилов, Из истории интернациональных организаций военнопленных социал-демократов и местных иностранных групп РКП(б) в 1918 г. у зб. Участие трудящихся, зарубежных стран в Октябрьской революции.

³² Интернационалисты, стр. 49.

ма значајне активности заробљеничких организација.³³ Око ових центара, као и њима сличних у Сибиру, заједно са организацијама заробљеника других националности, окупили су се биле и организације заробљеника јужних Словена. Штавише, истакнутијих појединаца, припадника појединих јужнословенских народа, било је и у највишим интернационалним заробљеничким форумима, као и у органима совјетске власти, задуженим за рад са заробљеницима и њиховим организацијама.

Крајем 1917. године у Петрограду, у саставу Одсека за заробљенике при Народном комесаријату иностраних дела било је формирано Југословенско одељење. Овим одељењем руководио је Мија Радошевић. У својству руководиоца Југословенског одељења Радошевић је ушао у састав Агитационог колегијума при Комесаријату иностраних дела. Током јануара месеца 1918. године Агитациони колегијум је одржао низ састанака на којима се, поред осталог, расправљало и о слању агитатора из редова заробљеника међу немачке и аустро-угарске војнике на фронту³⁴ Убрзо после формирања Одељења је почело са издавањем листа „Земља и Слобода”.³⁵

У времену формирања Југословенског одељења, у Москви су у саставу агитационе групе тек формираног Савеза заробљеника социјал-демократа интернационалиста деловали Србин П. Лазић и Бугарин Г. Михајлов. Радећи на окупљању заробљеника око заробљеничких организација и агитујући за совјетску власт и социјализам они су, заједно са осталим члановима агитаторске групе, обишли бројне заробљеничке логоре у Јарославу, Калуги, Рјазану, Епифану и другим местима, образујући свуда комитете интернационалиста из редова јужних Словена.³⁶

У данима немачке најезде на Петроград, Революционарни комитет заробљеника, извршни орган „Савеза заробљеника интернационалиста”, упутио је апел свим заробљеницима с позивом да ступе у редове Црвене армије. Међу потписницима овог апела било је представника српских, хрватских и бугарских радника и сељака-заробљеника.³⁷ Међутим, не чекајући на овај и сличне позиве, на јуту

³³ На иницијативу претседника ВЦИК — Ј. М. Свердлова, при Војном одељењу ВЦИК, крајем јануара и почетком фебруара 1918. године, формиран је Сверуски биро заробљеника. Биро заробљеника, као централни државни орган радио је у тесној вези с претставницима заробљеничких организација, у првом реду са Петроградским револуционарним центром заробљеника, а после преласка совјетске владе у Москву, са Комитетом заробљеника социјал-демократа интернационалиста Московског војног округа.

³⁴ Овим састанцима поред Радошевића присуствовали су још Бела Кун, Ендре Рудањански и други. Арих рад. покр. Југославије, ф. Учесници велике октобарске соц. револуције, микрофилм XLVII, трака 262, снимци 257—278.

³⁵ А. Стрижкова. Печать иностранных интернационалистов в Советской России (1917—1920) у зб. Интернационалисты, стр. 386.

³⁶ Социал-демократ, 20. 12. 1917.

³⁷ Известия Московского Совета рабочих и солдатских депутатов, Но 238, 23. 12. 1917.

Русије, у борбама за успостављање совјетске власти у Одеси, у саставу црвеноармејских одреда, учествовале су поред других и групе бугарских и југословенских интернационалиста.³⁸ Тих дана, југословенски одред био је формиран и у Вознесенску.³⁹

Према писању листа „Петроградска правда“, одазивајући се позиву Революционарног центра, у пролеће 1918. године, у редове Црвене армије у Петрограду је ступила група Бугара — Михаил Антонов, Пстар Захаријев и још неки други. Они су уз помоћ бугарских студената-медицинара, међу којима су се налазили Васил Геров, Владимир Кавајев и други, организовали војну болницу.

Средином марта 1918. године престао је да постоји Сектор међународне пропаганде при Народном комесаријату иностраних дела. Његове функције прешле су на претставнике националних група у Сверуском бироу. У том циљу одржан је низ саветовања, између осталог и са претставницима јужнословенских националних група, али ближних података о тим саветовањима немамо.⁴⁰ Основни циљ ових саветовања састојао се у разради плана конкретних деловања у области револуционарне пропаганде. Али, због постојања различитих струја у табору Југословена није могло доћи до израде јединствене платформе која би послужила као база не само за револуционарну пропаганду, већ и за конкретну револуционарну акцију. У таквој ситуацији, марта месеца у Москви је одржано саветовање Југословена, претставника различитих струја. Међу њима су били бољшевички оријентисани Југословени — Вукашин Марковић, Драгутин Година, Милан Кудрића и Иван Сорић; затим претставници „Југословенског револуционарног савеза“ на Украјини — Никола Ковачевић, Звонимир Шврљуга и неки други; десни социјал-демократи на челу са Мијом Радошевићем, и, најзад, буржоаско-демократски оријентисана група Југословена из Петрограда.⁴¹ На овом саветовању група око Вукашина Марковића иступила је с предлогом о формирању „Југословенске бољшевичке групе“, као дела РКП(б). Међутим, овај предлог није био прихваћен.⁴²

Не добивши подршку за свој предлог, бољшевички оријентисани Југословени убрзо су после овог састанка формирали своју посебну групу — „Радничко-сељачку револуционарну партију Хрвата, Срба и Словенаца“. Крајем априла месеца из штампе је био изишао први број органа ове групе лист „Револуција“. Уредник „Револуције“ био је Иван Ференчак, бивши официр Југословенског добровољачког

³⁸ А. Гуљак. К вопросу о формировании интернациональных отрядов Красной гвардии на юге Украины у зб. Учасие трудящихся, стр. 161.

³⁹ Н. Груловић. Југословени у рату и октобарској револуцији. Београд, 1962, стр. 192.

⁴⁰ Интернационалисту, стр. 79—80.

⁴¹ И. Очак. Югославянские коммунистические группы РКП(б) в 1918 г. у зб. Интернационалисту, стр. 236—237.

⁴² Исто.

корпуса. Лист се залагао за формирање Јужнословенске комунистичке групе.⁴³

У свом првом броју „Револуција је донела чланак под насловом „Наш програм“ у коме су садржани основни захтеви ове групе. Група се залагала за предају земље онима који су је обрађивали; за национализацију у корист радника свих фабрика, завода, предузећа и капитала; за предају власти Совјетима радника и сељака; за право сваког народа на потпуно самоопредељење и, најзад, за образовање независне југословенске демократске републике у којој ће сва власт припасти радницима и сељацима.⁴⁴

Овакви захтеви групе несумњиво су претстављали реакцију на програм који је још почетком 1918. године на свом конгресу у Одеси истакла буржоаско-националистички оријентисана група Југословена окупљена око једног од официра Добровољачког корпуса — Банића. У суштини програм ове групе није прелазео оквире захтева за увођењем културне аутономије.⁴⁵

За сада је тешко са сигурношћу тврдити када се и под којим условима појавила идеја о образовању „Југословенске комунистичке групе при РКП(б)“. Једно је ипак сигурно. Мисао о стварању такве групе налази се и у документу, који је 15. марта 1918. године донела конференција аустријских, мађарских, пољских, чешких, румунских и бугарских социјал-демократа интернационалиста-заробљеника. Ова конференција одржана је у Москви 14. и 15. марта 1918. године, а у склопу припрема за одржавање Сверуског конгреса заробљеника.⁴⁶ Изјашњавајући се за формирање „Међународне федерације комунистичких секција при РКП(б)“, конференција је донела препоруку о формирању у оквиру Федерације низа националних секција — мађарске, немачке, чехословачке и пољске, а међу њима и бугарско-српско-хрватске. Два месеца после првих изјава о потреби образовања „Јужнословенске“, односно „Бугарско-српско-хрватске групе при РКП(б)“, а тачније 16. маја 1918. године, у Москви је одржано саветовање комунистички оријентисаних Југословена које је завршено формирањем „Јужнословенске комунистичке групе РКБ(б)“⁴⁷. Уства-

⁴³ У поднаслову бр. 4 налазио се натпис „Орган Јужнословенске комунистичке групе при РКП(б)“.

⁴⁴ „Револуција“, Орган групе комунистички оријентисаних југословена, Москва, Бр. 1, 6. април 1918.

⁴⁵ У пролеће 1918. године ова група је у Москви образовала „Југословенску револуционарну федерацију“ и захваљујући стицају околности имала је подршку званичних совјетских власти. Група је у Петрограду издавала и свој лист „Слобода“. О овој групи детаљније види: И. Очак. Из историје учасћа југославян в борьбе за победу советской власти в России (1917—1921 г. г.) у зб. Октябрьская революция и зарубежные славянские народы, Москва 1957, стр. 271—327.

⁴⁶ Види: В. Копылов, Всероссийский съезд военнопленных социал-демократов интернационалистов у зб. Интернационалисты.

⁴⁷ Према подацима И. Очака организована комунистичка група се прво звала југословенска комунистичка емигрантска партија, И. Очак. Из историје учасћа југославян... у зб. Октябрьская революция и зарубежные славянские народы, стр. 282—284.

ри, ово је био први састанак групе у коју су улазили само Југословени настањени у Москви. Везе са Југословенима у другим градовима Русије и представу о њиховој делатности група у Москви није имала.

Затак новоформиране „Јужнословенске комунистичке групе“ састојао се у томе, да на платформи комунистичког програма и у циљу заштите совјетске власти у Русији, уједини све јужне Словене (Србе, Хрвате, Словенце и Бугаре) који су се налазили на територији РСФСР. Прихваћен је био и програм „Јужнословенске комунистичке групе“. У основном, програм је предвиђао да се група у својој делатности руководи принципима наушног социјализма, Треће интернационале, као и револуционарним искуством и тактиком РКП(б). Група је себе сматрала секцијом Руске комунистичке партије (бољшевика).⁴⁸

На пленарном састанку, одржаном 3. јуна 1918. године био је изабран Централни комитет групе у саставу: В. Марковић, претседник, Д. Година, потпретседник, М. Сорић, први секретар, Шамунович, други секретар и Ф. Д. Дробник, благајник.⁴⁹ У руководство групе, према постојећим подацима, ушао је и један Бугарин — Ф. Кишев, који је истовремено био и претставник групе у Федерацији иностраних комунистичких група при ЦК РКБ(б).⁵⁰

У току рада пленума између појединих чланова групе дошло је до озбиљних размимолажења по многим организационим и политичким питањима. Био је то, без сумње, одраз различитих схватања која су поједини чланови групе, као припадници различитих предратних социјалдемократских странака, претежно аустријске и немачке, годинама носили у себи; схватања, углавном ревизионистичка, која се нису могла уклопити у схватања и стремљења једног бурног револуционарног живљења кроз које је пролазила Русија и чији су сведоци они били. Одатле и разлике у гледању на нека организациона питања. Наиме, део чланова групе, одржавајући погледе већег дела Московског комитета заробљеника-интернационалиста, захтевао је далеко већу аутономију групе од оне, која је била предвиђена програмом и осталим документима. Неспоразуми су избијали и на бази испољавања код појединаца националистичких схватања. Све ово, у крајњој линији, довело је до интервенције Централног извршног комитета (ЦИК) РКП(б), који је средином јуна месеца сменио руководство групе, изабране 3. јуна, и именовано ново. У састав новог руководства ушли су: В. Марковић, Р. Најденов, Х. Манолов, Ф. Дробни и Д. Година.⁵¹ Истовремено, тада је био усвојен и Статут групе,

⁴⁸ Исто, стр. 238.

⁴⁹ Исто, стр. 239.

⁵⁰ М. Бирман. К истории возникновения болгарской коммунистической группы в Петрограде (1918) у зб. Интернационалисты, стр. 226.

⁵¹ Цпаимл, 17-1422/93. Оригинал овог документа, као и осталих који се цитирају у наредним фус ногама, а чији се микроснимци чувају у Архиву рад. покрета. Југославије у фонду учесници ВОСР, припадају Централном партијском архиву Института марксизма-лењинизма у Москви (скраћено ЦПАИМЛ), те се зато овде и наводе са својим оригиналним

којим су одређени органи групе и њихове функције, а потврђена је била и идеолошка основа од које је група полазила у свом раду.

Сматрајући себе секцијом РКБ(б), група је признавала Програм и Статут РКП(б) и Централном комитету РКП(б) систематски подносила извештај о своме раду. Уз све то, група се подчињавала и одлукама Федерације иностраних комунистичких група.⁵²

Централни комитет групе руководио је свим њеним пословима, а према члану трећем Статута имао је право да прима нове чланове у групу, односно да из ње искључује све оне, који се не би придржавали одредба усвојеног Статута. За сада немамо података колико је чланова група имала у својим редовима у моменту свог формирања, али ако се зна да је Централни комитет групе, именован 16. јуна, добио мандат да групом руководи све до момента док она у својим редовима не окупи педесет чланова то недвосмислено произилази да је група средином јуна месеца 1918. године бројала не више од двадесет пет до тридесет људи. У моменту када група у својим редовима окупи педесет чланова, како је то предвиђао Статут групе, мандат Централног комитета групе престаје, а избор новог Централног комитета врши се на Првом конгресу Југословенске комунистичке групе РКП(б).⁵³

Малобројна и без значајних и чвршћих веза са групама ван Москве, „Јужнословенска комунистичка група РКП(б)“ углавном се бавила политичком агитацијом и пропагандом. Том циљу послужио је њен орган — лист „Револуција“, који је после 8. јуна 1918. године променио назив у „Свјетска револуција“. У почетку лист је доносио чланке на српско-хрватском и руском језику, а од августа месеца и на бугарском. Лист је до краја августа излазио један пут, а затим два пута недељно. Тираж му се кретао од пет, најчешће десет, па до осамнаест хиљада примерака. Главни уредник био је Вукашин Марковић.⁵⁴

Издавачка делатност „Јужнословенске комунистичке групе РКП(б)“ није се ограничавала само штампањем листа „Свјетска револуција“. Група је штампала бројне брошуре и летке, успостављајући помоћу њих везе са јужним Словенима широм Русије. Између осталог, Бугари — чланови групе, превели су и штампали на бугарском језику Устав, РСФСР, као и низ чланака посвећених значају руске револуције. У бројним листима на бугарском језику позивани су Бугари

ознакама. При томе, треба имати на уму да прва цифра означава фонд, друга после црте означава опис, треба претставља јединицу чувања, а цифра из запете редни број листа.

⁵² ЦПАИМА, 17-1-414/1.

⁵³ ЦПАИМА, 17-1-422/93.

⁵⁴ А. Стрижкова. Печать иностранных интернационалистов в Советской России (1917—1920 г. г.) у зб. Интернационалисты, стр. 386; М. Бирман. К истории возникновения болгарской коммунистической группы в Петрограде (1918) у зб. Интернационалисты, стр. 227.

да подрже rusku revoluciju i stupe u borbu protiv opšteg neprijatelja — imperijalizma.⁵⁵

Централни комитет Јужнословенске комунистичке групе организовао је у Москви 1918. године школу агитатора. Ову школу током 1918. године завршило је преко осамдесет људи. Сви су они, по завршетку школовања били упућени у она места и јединице Црвене армије у којима су се налазили јужни Словени.⁵⁶ Занимљиво је истаћи, да је једна група слушалаца школе агитатора практичан део своје обуке провела у неким сеоским комунама, упознајући се са организацијом рада у њима.⁵⁷

Једном месечно одржавани су састанци свих чланова групе. На овим састанцима пред члановима групе са рефератима су иступали совјетски, партијски и државни руководиоци.

Јужнословенска комунистичка група РКП(б) одржавала је тесне везе и са Југословенским одељењем Народног комесаријата по питањима националности. Уствари, Група је при овом Одељењу имала свог представника. Са своје стране, Одељење је помагало рад Групе, посебно у погледу спровођења пропаганде и агитације међу заробљеницима — јужним Словенима. Према неким подацима, само за шест месеци, од првог априла до првог октобра 1918. године, Одељење је штампало триста хиљада примерака различитих листова, четрдесет пет различитих брошура и десет прокламација, а преко своје културно-просветне секције организовала је школе за описмењавање неписмених. Значајан је био и његов удео у раду школе агитатора.⁵⁸

Већ од самог почетка своје делатности Јужнословенска комунистичка група РКП(б) морала је посебну пажњу да посвети борби са Југословенском револуционарном федерацијом, која је недвосмислено, нарочито преко свог органа „Слобода”, испољавала претензије на многу централне организације јужнословенских емиграната.⁵⁹

Према усвојеном програму члановима Југословенске револуционарне федерације могли су бити сви Југословени и све југословенске организације у Русији. Основним поставкама њеног програма били су захтеви за националним и социјалним ослобођењем. У првом случају подразумевало се образовање јединствене државе свих јужних Словена, а у другом — решење аграрног проблема у корист сељака и радника и то путем отуђења земље без икакве накнаде за њене бивше власнике.⁶⁰

⁵⁵ ЦПАИМА, 17-1415/5.8.

⁵⁶ ЦПАИМА, 17-XI-458/11.

⁵⁷ ЦПАИМА, 17-1416/2.

⁵⁸ ЦПАИМА, 17-1418/153.

⁵⁹ ЦПАИМА, 17-1434/1. Двадесет првог августа у „Известијама” је објављен чланак члана групе В. Бопића у коме се разобличавала контрареволуционарна делатност ЈРФ.

⁶⁰ И. Очак, Југославјанске комунистичке групе РКП(б) в 1918 г. у зб. Интернационалисти, стр. 244.

Тешко је данас са сигурношћу тврдити, колики је стварни утицај и допринос Јужнословенске комунистичке групе РКП(б) у формирању јужнословенских комунистичких група у градовима изван Москве, а посебно оних на периферији Русије, али чињеница је, да је у лето 1918. године на територији младе Совјетске републике никао низ, претежно комунистичких група јужних Словена и то у градовима: Царицину, Самари, Саратову, Астрахану, Нижњем Новгороду, Казању, Пензи, Тамбову, Арзамасу, Орлу, Вјазми, Петрозаводску, Перми, Смоленску.⁶¹ У извесним случајевима, у Одеси и неким другим местима, упоредо са јужнословенским групама у саставу група иностраних комуниста деловале су посебне српске секције.⁶² Таквих српских група било је и у саставу Вјатског губернијског комитета бољшевичке партије.⁶³

Августа месеца 1918. године у Ташкенту је образована Комунистичка партија иностраних радника и сељака са око двеста осамдесет чланова. Том приликом изабран је Партијски комитет у који је ушао и један Југословен — А. Кокотовић. Јужних Словена је било и у комитетима који су били образовани у Коканде, Намачане, Чардоу и другим градовима Туркестана. Укупно у Туркестану је било тринаест комунистичких организација иностраних радника и сељака са око две хиљаде две стотине чланова.⁶⁴ По свему судећи, поред ових група, средином 1918. године у Туркестану је деловала и посебна Јужнословенска комунистичка организација, вероватно формирана под утицајем Јужнословенске комунистичке групе РКП(б).⁶⁵ У току септембра и октобра месеца 1918. године интернационалне организације никле су у Тверки и Моршанске. У Моршанску организација је приликом формирања имала у својим редовима око три стотине људи. У састав тада изабраних организационих бироа ових двеју организација ушао је, поред осталих, и по један Србин.⁶⁶

У извештају из Пензе од 10. јуна 1918. године јављало се да је и тамо формирана Јужнословенска комунистичка група од десет чланова.⁶⁷ У Црном Јару у југословенским одредима Црвене армије југословенске комунистичке групе формиране су као партијске ћелије.⁶⁸ Јужнословенске партијске организације постојале су и на

⁶¹ ЦПАНМА, 17-1-415/1.

⁶² Парт. Арх. Одеске обл. 2-352/5.

⁶³ Р. Ермолаева. Материали центрального и местных партийных архивов о деятельности интернационалистов в России у зб. Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции, Москва 1967, стр. 68

⁶⁴ В. Копилов. Из истории интернациональных организаций военнопленных социал-демократов и местных иностранных групп РКП(б) 1918 г. у зб. Участие трудящихся..., стр 91/92.

⁶⁵ А. М. Матвеев. Из истории зарождения движения иностранных интернационалистов в Туркестане (конец 1917 — середина 1918). „Труды среднеазиатского государственного университета имени В. И. ЛЕНИНА“, вып. 151, сер. „Всеобщая история“, Ташкент, 1959.

* Исто.

⁶⁷ ЦПАИМА, 17-1-418/8.

⁶⁸ И. Очак. Югославянские ком. группы у зб. Интернационалисты, страна 248.

Украјини и у Сибиру. Тешко је данас са сигурношћу тврдити колико је тих дана било јужнословенских комунистичких група, а још мање, колико је у њима било партијаца. Према неким подацима, укупно на територији РСФСР, крајем 1918. године, било је сто дванаест чланова и триста двадесет кандидата партије.⁶⁹

Као што су се све ове групе међу собом разликовале бројем чланова, исто тако разликовале су се и снагом овог утицаја на остале заробљенике — јужне Словене. Али, и у том погледу, за сада је тешко утврдити било какав редослед, било какву градацију. Па ипак, према подацима којима се за сада располаже, изузимајући при томе московску и петроградску комунистичку групу, међу најзначајнијим комунистичким групама јужних Словена, а посебно Југословена, свакако спада Царињска југословенска комунистичка група. Ова група појавила се још априла месеца 1918. године да би одмах после свог формирања ступила у Царицинску инострану федерацију комуниста.

Делујући веома успешно међу више хиљада Југословена и јужних Словена уопште, који су се налазили на подручју Царицина, ова група је на себе скренула пажњу Централне федерације иностраних група у Москви. С тим у вези, у лето 1918. године, једна делегација Федерације, у саставу Југословена Чопића и Крагујевича, Бугарина Мијатова и Румуна Гурјо, боравећи на југоисточном фронту и у реону Царицина, после детаљнијег упознавања са деловањем групе, овластила је групу Југословена — Н. Груловића, Л. Манојловића, Ф. Корошца, Л. Рајковића и М. Грбанова, да у Царицину формирају Јужнословенску комунистичку групу и да делују као Царицински комитет комунистичке групе јужних Словена. Комитет је дефинитивно био оформљен септембра месеца 1918. године, а због тешкоћа у одржавању веза са центром у Москви добио је посебна права и овлашћења. Тако, на пример, Комитет је имао право да у групу прима чланове и из ње искључује оне, који нису деловали у духу њених принципа. Комитет је имао право кооптирања нових чланова Комитета, а у својој практичној делатности ослањао се на Федерацију иностраних комуниста у Царицину и на Царицински комитет РКП(б).⁷⁰ Један од чланова Јужнословенске комунистичке групе у Царицину — Рајковић био је кооптиран у руководство Градског комитета РКП(б) Царицина,⁷¹ што је претстављало посебно признање револуционарном деловању Јужнословенске комунистичке групе.

Основни правац деловања Царицинског комитета комунистичке групе јужних Словена састојао се у формирању комунистичких одреда који би заједно са одредима Црвене армије бранили тековине Октобарске револуције. У том погледу Комитет је беспрекорно обавио свој задатак. Бројне војне формације јужних Словена у саставу

⁶⁹ ЦПАИМА, 17-1415/10; VII сјезд РКП(б), Протоколи, стр. 504.

⁷⁰ ЦПАИМА, 11-418/41.

⁷¹ ЦПАИМА, 17-11-369/23; 17-11-310/25.

Црвене армије, а посебно формирање у јесен 1918. године Првог југословенског комунистичког пука, несумњиво су доказ те и такве делатности. Само у овом пуку било је двеста деведесет три комуниста.⁷²

По свему судећи, Царицински комитет се веома брзо после свог формирања претворио у центар око кога су се окупљали сви револуционарно расположени јужни Словени.

Улогу сличну улози Царицинског комитета на северу Русије требала је да одигра комунистичка група јужних Словена, оформљена током новембра и децембра месеца 1919, године у Петрограду. О томе сведоче неки новински извештаји, али за сада немамо потпуни увид у активност ове групе.⁷³

Познати су примери, као онај из Самаре, када су јужнословенске комунистичке групе у условима беле страховладе, прелазиле у илегалност не ослабљујући при томе ни за тренутак своју револуционарну активност. И у условима дубоке илегалности, комунистичка група јужних Словена у Самари спроводила је међу радницима овога града успешну агитацију, настојећи да очува њихово револуционарно расположење.⁷⁴

Све до јесени 1918. године револуционарне групе јужних Словена, мање више, деловале су јединствено. То је и утицало да је почетком јесени 1918. године, уз сагласност Федерације иностраних група при ЦК РКП(б), Јужнословенска комунистичка група променила свој назив у „РКП(б) — група Бугара, Срба, Хрвата и Словенаца”.⁷⁵ Међутим, већ октобра месеца 1918. године, један од руководиоца групе — В. Марковић, предложио је њену организацију. Он се залагао за формирање посебних бугарских, српских, словеначких и хрватских група са посебним националним руководством.⁷⁶ За сада нису познати мотиви који су навели Марковића да предложи овакву реорганизацију догле јединствене Јужнословенске комунистичке групе. Стари, искусни и поврх свега упорни политичар, вероватно је пре других осетио да се догађаји развијају у правцу стварања повојених организација и ако не посебно српских, хрватских, словеначких и бугарских, а оно бар бугарских одвојено од српско-хрватско-словеначких. Догађаји на Балкану крајем 1918. године, где је већ била створена држава СХС, као и постојање низа националних комунистичких група јужних Словена, о чему је напред било речи, само су потврђивале овакве тенденције. И мада предлог Марковића није био прихваћен, већ крајем септембра и почетком октобра 1918. године, када су у Русију почеле да стижу вести о догађајима у Бугарској, о њеном поразу на фронту, о устанцима војника и преговорима о сепаратном миру које је бугарска влада водила са претставницима

⁷² ЦПАИМА, 17-1-422/10.

⁷³ „Всемирная революция”, Москва, 19. 12. 1918.

⁷⁴ „Солдат, рабочий и крестьянин”, Самара, 20. 11. 1918.

⁷⁵ ЦПАИМА, 17-1-434/21.

⁷⁶ ЦПАИМА, 17-4-33/1.

Антанте, међу Бугарима, посебно оним у Петрограду, долази до појачане револуционарне активности и до настојања да се формира посебна Бугарска комунистичка група.⁷⁷

IV

Првог октобра, у Петрограду је под руководством И. Њакшева одржан састанак Бугара-комуниста на коме је донета одлука о формирању у Петрограду Бугарске комунистичке групе. Том приликом усвојен је и Статут групе.⁷⁸ Два дана касније, трећег септембра, Петроградски комитет РКП(б) потврдио је Бугарску комунистичку групу у својству националне секције.⁷⁹ Група није била многобројна; бројала је свега 18 чланова и имала је свој Комитет састављен од седам чланова — И. Николов, И. Њакшев, С. Сапунов, М. Арнадарев, П. Захаријев, Смиланов и још један члан, чији идентитет за сада није утврђен. Заимљиво је, да је група, поред других задатака, истакнутих у Статуту, наглашавала да преузима иницијативу да и међу комунистима других балканских народа формира ћелије, сличне својој, како би их потом окупила у јединствену организацију.⁸⁰ Није јасно, зашто је било потребно запати већ постојећу јединствену организацију јужнословенских комуниста, да би се затим као један од основних циљева једног од одвојених делова те некадашње јединствене организације, иново истакла потреба формирања јединствене организације, истина овога пута не само јужнословенске, већ нешто шире, опште балканске. Допунска истраживања даће вероватно одговор и на ово питање.

Било, како било, формирана Бугарска комунистичка група већ од првог дана свог постојања активно се укључила у револуционарну делатност. Шестог октобра, уз претходну сагласност Петроградског комитета РКП(б) на митингу петроградских радника у Охтенском театру иступио је члан Бугарске комунистичке групе Геров. Истовремено, на митингу радника Московско-нарвског рејона у име Бугарске комунистичке групе говорио је Ратков, а пред радницима Петроградског рејона — И. Њакшев.⁸¹ У својим иступањима Бугари су поздравили руске раднике у име бугарског пролетаријата и уверавали их да ће се заједно са њима борити против општег непријатеља — капитализма. Октобра месеца, група је штампала апел, који је био упућен бугарском народу, а у коме се Бугари позивају да збаци династију Кобург и успоставе власт радника и сељака.⁸²

⁷⁷ М. Бирман. К истории возникновения болгарской коммунистической группы в Петрограде (1918) у зб. Интернационалисты, стр. 229.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ „Петроградская правда“, 4. 10. 1918.

⁸⁰ Парт. Арх. Лен. Обкома и Горкома КПСС, 1-1-103.

⁸¹ „Петроградская правда“, 10. 10. 1918.

⁸² „Петроградская правда“, 10. 10. 1918.

Упоредо са групом у Петрограду дошло је до формирања бугарских комунистичких група у Москви и Орлу.⁸³ На челу московске групе налазио се Стојан Џоров. Заједно са њим радили су Ф. Кишев и И. Георгијев. Ова група бугарских комуниста развила је веома живу делатност, настојећи да се претвори у центар око кога би се окупљали сви Бугари. Са тим циљем претставници групе обишли су многе градове широм Русије, успостављајући везу са Бугарима који су тамо живели и радили. Група се веома интензивно бавила превођењем на бугарски језик револуционарне и друге совјетске литературе. Између осталог, група је превела на бугарски језик и штампала у десет хиљада примерака Устав РСФСР, као и неке друге брошуре чији је тираж достигао цифру од шеснаест хиљада примерака.⁸⁴

Све ове групе улазиле су у састав Централне федерације иностраних комунистичких група при ЦК РКП(б).⁸⁵

Почетком јануара у Москви је одржана заједничка конференција Петроградске и Московске групе. Циљ конференције био је ближе међусобно упознавање, размена информација и искуства на бази дотадашње делатности.⁸⁶ Том приликом формиран је јединствени центар Бугара — Централни биро.⁸⁷ Биро је радио специјалан план активности бугарских комуниста у Совјетској Русији и 24. фебруара 1919. године упутио га на увид и потврду ЦК РКП(б). У том документу, поред осталог, говорило се да је услед настале ситуације наступио моменат када бугарски комунисти морају тражити нову базу из које би успоставили живе везе са најширим масама бугарског становништва, радећи при томе не само на идејном пољу, већ и организационо, револуционарно-борбено. Зато је Централни биро Бугарске комунистичке групе сматрао за потребно да своје седиште пренесе ближе тим масама. Уз све то Централни биро је наглашавао да је знатан број Бугара-заробљеника већ напустио централне делове Русије и вратио се у своју земљу, те да се база за револуционаран рад у том делу Русије до те мере сузила, да је даљи активан рад дсведен у питање. Имајући све то у виду, Централни биро Бугарске комунистичке групе одлучио је да ликвидира своје групе у Москви и Петрограду и да пређе у Одесу где је на тај начин никла нова Бугарска комунистичка група.⁸⁸ Ово премештање остварено је у току марта и априла месеца 1919. године. Двадесетог априла исте године у Одесу је стигао Централни биро БКГ. У саставу Бироа налазили су се Стојан Џоров, Којчо Касабов, Христо Бојев и Стојан Сапунов. Одмах по доласку у Одесу Биро је покренуо акцију око организовања Бугара на борбу против иностране интервенције и уну-

⁸³ ЦПАИМА, 17-4-31/87.

⁸⁴ „Исторически преглед” No 6/1962.

⁸⁵ ЦПАИМА, 17-4-31/85.

⁸⁶ „Жизнь национальностей”, 2. 3. 1919.

⁸⁷ А. Бачинский, М. Дыхан, М. Раковский. Деятельность болгар интернационалистов на юге Угаины (1919 г.) у зб. участие трудящихся..., страна 188.

⁸⁸ Исто, стр. 189.; М. Бирман, Цит. дело, стр. 238.

трашње контрареволуције. На иницијативу Бироа, априла 1919. године, при Одеском обласном комитету бољшевичке партије била је формирана Одеска комунистичка група Бугара. У ову групу ушло је око четрдесет људи. На њеном челу налазили су се Иван Генов, Георги Димитров, Димитрије Димитров, Коста Марков, Танас Бељчев, Иван Ганчев и још неки.⁸⁹

На иницијативу Централног бироа Бугарске комунистичке групе у Одеси је 6. маја 1919. године формиран бугарски Совјет радничких и војничких депутата Украјине који је сачињавало девет чланова. Совјет је имао свој Извршни комитет од три члана на челу са К. Касамовим.⁹⁰ Иначе, Совјет је радио у тесној вези и под руководством Централног бироа Бугарске комунистичке групе, а поред тога одржавао је везе и са бољшевичким организацијама и другим органима власти у Одеси.⁹¹

Уз помоћ Одеског градског комитета бољшевичке партије Централни биро Бугарске комунистичке групе издавао је недељни лист „Комуна“. У њему се говорило о борбеним акцијама Црвене армије, а такође су објављивани документи Треће интернационале, чланци В. И. Лењина, као и написи о револуционарној борби бугарских радника, сељака и војника. Централни биро Бугарске комунистичке групе интензивно је водио агитацију и пропаганду међу бугарским становништвом јужне Русије, а посебно Одеске области.⁹² У просторијама Централног бироа Бугарске комунистичке групе отворена је била читаоница која је систематоки снабдевана новинама и часописима на бугарском и руском језику.

О знатном обиму који је размена пропагандног материјала добила тих дана, сведоче и поверљиви циркулари Министарства унутрашњих послова Румуније, који су у вези са тим, септембра 1919. године, били упућени полицијској префектури у Браила и неким другим пограничним местима. О значајној активности Централног бироа извештавао је и представник бугарског конзулата у Одеси у извештају упућеном Министарству спољних послова Бугарске. У свом извештају конзул је саопштавао да су Бугари у Одеси образовали Совјет бугарских радника и војника, бугарски комунистички кружок, комунистичку групу, редакцију комунистичког листа „Комуна“, Добручански војни одред и интернационалну дивизију.⁹³

Централни биро Бугарске комунистичке групе одржавао је редовну везу са Бугарском комунистичком партијом. Делегат Централ-

⁸⁹ „Исторический преглед“, No 6/1957.

⁹⁰ „Комуна“, орган ЦБ БКГ при III Интернационали, 24. 5. 1919.

⁹¹ А. Бачинский, М. Дыхан, М. Раковский. Цит. дело, стр. 189.

⁹² Тако је уз помоћ ЦБ БКГ у селу Большој Бујалик (сада Благојево) у Одеској области, организована прослава Првог маја, а у селу Катаржино свечана сахрана морнара-бољшевика, Бугарина Василија Атанасова, који је погинуо у борбама с англо-француским интервенционистима. „Комуна“, 10. мај 1919.

⁹³ „Новая и новейшая история“, No 3/1957.; О значајној активности ЦБ БКГ види „Исторический преглед“, No 5/1957.

ног бироа, Х. Бојев, присуствовао је маја 1919. године на Првом конгресу Бугарске комунистичке партије.⁹⁴

У ситуацији револуционарног превирања на Балкану, Централни биро Бугарске комунистичке групе преузео је био мере око формирања специјалног интернационалног пука — Балканског пука, који би сачињавали Бугари, Срби, Румуни, Грци и Турци и који би преко Бесарабије и Добруџе преузео поход у циљу пружања револуционарне помоћи балканским народима. У име бугарског Совјета радничких и војничких депутата Украјине, упућен је био позив свим Бугарима, без обзира где се налазили, да ступе у овај пук.⁹⁵ Одзив је био велики, па је Балкански пук врло брзо прерастао у дивизију са посебном бугарском бригадом у њој.⁹⁶ Приликом формирања ових јединица посебно су се истакли С. Џоров, К. Касабов, К. Телалов, С. Сапунов и други.

Почетком августа 1919. године, у ситуацији када су групе генерала Дењикина, заузевши готово сву Украјину, већ кучале на вратима Одесе, претседник Централног бироа Бугарске комунистичке групе — С. Џоров, сазвао је ванредну седницу свих бугарских револуционарних организација. На састанку је решено, да се све ове организације распусте, а да њихови чланови пређу у илегалност и да се пребаце у поједина бугарска села на југу Русије где би продужили свој револуционарни рад. После те одлуке на рад у бугарска села на југу Украјине отишли су Г. Димитров, Д. Димитров, К. Марков, Т. Белчев, А. Муравјов, М. Попов, Н. Бесов и многи други. Пет чланова Бугарске комунистичке групе — С. Џоров, К. Касабов, К. Талалов, Х. Бојев и С. Сапунов, отпутовали су у Москву, а отуда су пребачени у Бугарску. У Одеси је остао илегални револуционарни центар којим је руководио седамдесетогодишњи Ташов. Двадесет трећег августа дењикинци су окупирали Одесу, што је довело до престанка рада Централног бироа Бугарске комунистичке групе. Међутим, хиљаде Бугара на позив своје комунистичке организације улило се у редове Црвене армије и заједно са њом отступило на север, да би убрзо узели учешће у херојском походу јужне групе Црвене армије, која је заувек ликвидирала и Дењикина и његове иностране помагаче.

V

Издавањем бугарских комуниста из Јужнословенске комунистичке групе у саставу последње остали су само комунисти-Југословени. У таквој ситуацији, у Москви је од 5. до 7. новембра 1918. године одржана ванредна конференција на којој се расправљало о даљем раду групе. Том приликом један од чланова руководства гру-

⁹⁴ А. Бачинский, М. Дыхан, М. Раковский. Цит. дело, стр. 190.

⁹⁵ „Комуна”, 24. 5. 1919.

⁹⁶ „Комуна”, 31. 5. 1919.

ле, Лазар Вукићевић, предложио је да група убудуће носи назив „Комунистичка партија (бољшевика) Срба, Хрвата и Словенаца”. Изјашњавајући се поводом овог предлога конференција је у одговарајућој резолуцији изнела мотиве због којих га је прихватила. При томе, доминантно је било то, подвлачило се у том образложењу, што је већина партија у југословенским крајевима у тренутку расламсавања револуције издала интересе пролетеријата, а што су социјал-демократске партије напустиле терен класне и прешле на терен националне борбе. При томе, имала се у виду и чињеница, да пролетеријат у ново створеној држави још није имао јединствену партију која би на заједничком простору штитила његове заједничке интересе.⁹⁷ Конференција се изјаснила и за предлог, да у основу рада нове Партије буду утемељени Статут и Програм РКП(б). На конференцији је формиран и Централни комитет у који су били изабрани Лазар Вукићевић, претседник; Ђ. Чопић, потпредседник; Н. Ковачевић, секретар; Ф. Дробник, благајник и као чланови И. Матузовић, А. Мојин и Д. Година.

У моменту формирања „Комунистичке партије (бољшевика) Срба, Хрвата и Словенаца” југословенских комунистичких група на територији Совјетске Русије, поред Москве, било је још у Петрограду, Царицину, Астрахану, Саратову, Самари, Црном Јару и Александровску, као и у неким другим градовима. Било их је још у чешким, немачким и мађарским комунистичким групама при организацијама РКП(б) Смоленска, Курска, Орше и неких других градова. Посебно се истицао рад Југословена, окупљених око Иностраног колегијума комунистичке пропаганде, формираног децембра 1918. године при Одеском обласном комитету партије, а на захтев ЦК РКП(б). Колегијум је претстављао илегалну организацију, састављену од низа националних хелија и група — француске, пољске, румунске, грчке, енглеске и српске. У српској групи радили су Стојко Ратков, Живанко Степановић и још неки други комунистички оријентисани Југословени.⁹⁸ Један од основних задатака Колегијума састојао се у спровођењу револуционарне пропаганде и агитације међу многобројним војницима и морнарима, посебно англо-француским, којих је у то доба у Одеси било веома много. При томе, свака национална група у саставу Иностраног колегијума строго је водила рачуна о традицији, обичајима, навикама војника и морнара, својих земљака, а у практичном раду користила се најразличитијим формама и методама. Поред штампања новина и летака, широко место добиле су усмена агитација и пропаганда. Чланови Иностраног колегијума продирали су у војне јединице и на бродове, водећи тамо разговоре са војницима и морнарима. Веома често по разним ресторанима, кафеима, бифеима, организовани су летећи митинзи. Циљевима агитације и

⁹⁷ ЦПАИМА, 17-1434/27.

⁹⁸ В. Коновалов. Иностранная коллегия коммунистической пропаганды у зб. Участие ирландцев..., 163.

пропаганде служиле су често приређиване игранке или породичне седељке на које су позивани поједини војници и морнари.

Првог марта 1919. године контрареволуционарним снагама пошло је за руком да открију руководство Иностраног колегијума и да све његове чланове ухапсе. Истог дана увече читаво руководство Колегијума је стрељано, једино је успео да са губилишта побегне Стојко Ратков. Захваљујући њему и још неким другим члановима ове илегалне организације већ крајем марта исте године Колегијум је обновио свој рад.⁹⁹

Југословенских комунистичких група било је и у југословенским одредима Црвене армије и у свим интернационалним одредима у којима је било Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁰⁰

Тешко је за сада утврдити, да ли је новоформирана Комунистичка партија (бољшевика) СХС и у којој мери имала утицаја на све ове групе. Пре би се могло прихватити мишљење, да је то био само један од центара будуће Комунистичке партије Југославије.¹⁰¹ Тога су изгледа били свесни и сами њени оснивачи. Шта више, како произилази из једног писма које је руководство ново формиране Комунистичке партије (бољшевика) СХС упутило 12. новембра 1918. године Саратовској партијској организацији, Југословени комунисти у Москви били су једнодушни у мишљењу да нема никаквог смисла новоформирану Партију остављати у Русији. Све њене снаге требало је пребацити у земљу, тамо где је од комуниста зависило све.¹⁰² У духу оваквих схватања, 14. новембра 1918. године, на састанку ЦК Комунистичке партије (бољшевика) СХС донета је одлука да се једна група његових чланова — В. Чопић, Н. Ковачевић, Н. Витас, М. Мијатов, Јовић, С. Павловић и још неки, пребаци у земљу, што је крајем истог месеца и остварено.¹⁰³ Тиме је практично ЦК Комунистичке партије (бољшевика) СХС престао да постоји. Место њега, а са циљем одржавања везе са осталим југословенским комунистима у Совјетској Русији у Москви је још почетком новембра месеца био именован „Загранични биро“, који је званично добио назив „Загранични извршни комитет“. Његови чланови били су И. Матузовић, И. Вук и Н. Груловић.¹⁰⁴

Почетак 1919. године затекао је московску групу југословенских комуниста знатно проређену. Према сачуваним подацима у њеној евиденцији се тада водило око сто осамдесет чланова.¹⁰⁵ Нагло смањење броја чланова утицало је и на опадање интензитета њеног

⁹⁹ Исто, стр. 167.

¹⁰⁰ ЦПАИМА, 17-1415/11.

¹⁰¹ О овоме види: И. Очак. Југославјанские ком. группы у зб. Интернационалисти, стр. 252.

¹⁰² ЦПАИМА, 17-1420/15.

¹⁰³ И. Очак. Југослав. коммун. группы види збор. Интернационалисти, стр. 252.

¹⁰⁴ ЦПАИМА, 17-1434/27.

¹⁰⁵ ЦПАИМА, 17-1463; 482; 484. с

деловања. По неким подацима у то време Биро готово да није испољавао никакву активност.

Међутим, за разлику од московске комунистичке групе, нагло је порасла делатност југословенских комунистичких група у другим крајевима Совјетске Русије. Тако, на пример, на Украјини је била формирана Југословенска група при ЦК КП(б) Украјине. У њен састав улазиле су југословенске комунистичке групе Кијева, Одесе и Лекатеринослава. Центром организационе делатности Југословена-комуниста на Украјини постао је у тим данима Кијев.¹⁰⁶ Истовремено, у Сибиру је био формиран Југословенски Сибирски биро при Облачном сибирском бироу РКП(б). Око овог Бироа окупљали су се Југословени Иркутска, Краснојарска, Омска, Томска и других сибирских градова.¹⁰⁷

Око Крајевог бироа РКП(б) окупљали су се месни бирои југословенских комуниста из Ташкента, Самарканда и Чарчоу.

Месне партијске организације током 1919. године активно су радиле у Намангану, Перовске, Верном, Пиштеке, Туркестану, Казанлинске, Мерве и неким другим местима.¹⁰⁸

Веома активно радили су почетком 1919. године Југословени — комунисти у Казању. Међу њима, нарочито се истицао неки Ранисављевић. У пролеће 1920. године уз сагласност месне партијске организације формирана је била Југословенска секција при Казањском губернијском комитету РКП(б). Њени чланови су се овојим радом нарочито истакли у периоду формирања Татарске аутономне републике. Са одласком већине чланова ове секције у Југославију, секција је престала са радом.¹⁰⁹

Рад свих ових југословенских комунистичких група одвијао се углавном и у три правца — међу бившим заробљеницима Југословенима, међу југословенским јединицама у саставу интервенционистичких група и међу Југословенима у редовима Црвене армије. Била је то добро смишљена и интензивна пропаганда која се проводила како помоћу бројних листова, брошура и плаката, тако и непосредним иступањима агитатора и пропагандиста на зборовима, митинзима, у различитим комунистичким школама, на приредбама. Од дневних листова, поред већ споменутих „Револуције“ и „Свјетске револуције“, који су растурали у Царицину, Саратову, Астрахану, Нижњем Новгороду, Казању, Тамбову, Пензи, Арзамасу, Орлу, Вјазми, Петрограду, Петрозаводску, Перми, Смоленску, Твери, Курску, Вороњежу и другим местима, истицали су се још „Југословенски револуционар“ у Кијеву, „Црвени барјак“ у Ташкенту и „Комуна“ у Иркутску.

¹⁰⁶ Исто.

¹⁰⁷ ЦПАИМЛ, 17-1-534/8; 17-1-484/19.

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ Н. Субаев. Иностранные интернационалисты в Татарии (1917—1920 г. г.) у зб. Участие трудящихся, стр. 284—291.

Истакнуто место у раду југословенских комунистичких група заузимало је преводeње дела В. И. Лењина. Тако су, например, преведена и штампана у тиражу од двадесет хиљада примерака следећи радови Лењина: „На борбу за хлеб“, „Письма о тактике“. „Государство и революция“, „Очередные задачи Советской власти“, „Грозная катастрофа и как с ней бороться“ и други. Била је штампана и биографија Лењина.¹¹⁰ Штампан је и велики број летака као, например, „Српским војницима у Русији“ (на српском језику у тиражу од педесет хиљада примерака), „Зашто су Вас послали на Украјину?“, „Радници, селаци и војници“ (на словеначком језику у тиражу од двадесет хиљада примерака), „Зауставимо преварени пролетаријат“ (на хрватском у тиражу од двадесет хиљада примерака) и још неки други.¹¹¹

Овако разграната и разноврсна пропагандно-агитациона делатност југословенских комунистичких група претстављала је снажан допринос развијању класне свести бивших заробљеника-Југословена, као и њиховом све бржем револуционисању. Она је допринела да стотине и хиљаде радника и сељака дубље осмисле и схвате значај револуционарних промена до којих је дошло у Русији, а чији су сведоци сви они били. Међутим, процес становљења те многобројне армије на путу револуције и изградње социјализма није био ни мало лак, ни једноставан. Требало је савладати многе препреке, заблуде и навике, да би се доспело до позиција са којих је сваки појединац могао да сагледа стварност у њеној правој светлости и са којих је најснажније могао да делује у правцу мењања постојећег друштвено-економског садржаја те стварности. У том склопу посматрано јужнословенске, а посебно југословенске, комунистичке групе претстављале су такву организациону форму окупљања и организовања Југословена-заробљеника у Русији, која је одговарала потребама најсвеснијег дела масе заробљеника. Али баш зато, као један од могућих облика организовања, претстављао је сувише узане оквире да би у њему нашли место сви они које је требало окупити и припремити за велике окршаје и акције са далекосежним социјално-политичким последицама. Са тог становишта посматрано, мора се признати велики значај и једне друге форме окупљања Југословена у Русији, различите од онога што су претстављале комунистичке групе, ма да не и супротан њима, али зато далеко шире и свеобухватније, способне да прихвате и оне чија је класна свест већ била на знатној висици, али и оне чију је класну свест тек требало изграђивати. Такву форму окупљања Југословена у Совјетској Русији претстављали су југословенски Совјети радничких, сељачких и војничких депутата.

¹¹⁰ И. Очак. Из историје участја југославјан... у зб. Октабрљскаја револуција, стр. 291.

¹¹¹ Исто.

Још октобра месеца 1918. године на једном од састанака Федерације иностраних комунистичких група било је саопштено да су заробљеници у многим местима Русије, Петрограду, Москви, Самари, Казању, Уфи, Новгороду и неким другим местима, заузели дипломатска представништва и мисије својих влада и над делатношћу апарата тих установа увели своју контролу. Између осталог, таква контрола била је заведена и над делатношћу представништва српског поштанства и бугарског конзулата у Одеси. Контролу су овде завели југословенски и бугарски радници и сељаци, до јуче обучени у војничке униформе.¹¹²

На бази оваквог деловања бивших заробљеника, веома брзо, почели су у разним местима да ничу Совјети бивших заробљеника, а међу њима 5. новембра 1918. године и Аустро-Угарски Совјет радничких и сељачких депутата у Русији у чији је састав, поред претставника немачке, мађарске, чехословачке и румунске националне групе, ушао и претставник Јужнословенске комунистичке групе Никола Груловић.¹¹³

Задатак Совјета састојао се у вођењу бриге о заробљеницима, њиховој евакуацији и политичком просвећивању. Међутим, занимљиво је и веома симптоматично, да је до формирања овог Совјета дошло у моменту када је Аустро-Угарска као јединствена државна творевина практично већ била престала да постоји и када су се место ње већ биле конституисале нове државе средње и југоисточне Европе. Шта је овоме био узрок, предмет је посебног разматрања. Међутим, веома брзо, међу члановима дотле јединственог Аустро-Угарског Совјета дошле су до изражаја оне снаге, које су захтевале формирање посебних националних Совјета. Тих снага било је и у редовима Југословена, припадника Аустро-Угарског Совјета.

Двадесет четвртог јануара 1919. године, заузевши просторије српске црквене општине у Москви, група Југословена објавила је о формирању Совјета српских (југословенских) радника и црвеноармејаца. Већ сутрадан о овоме је била информисана Федерација иностраних комунистичких група и затражено санкционисање постојећег стања. Немамо довољно података, али по свему судећи, ни Федерација иностраних комунистичких група а ни руководство Аустро-Угарског Совјета, нису у том моменту били спремни да прихвате формирање овог новог Совјета. О томе се расправљало и на састанку Југословенске комунистичке групе РКП(б) крајем фебруара 1919. године, када је и донет закључак да се дефинитивна одлука о формирању Совјета одложи за извесно време.¹¹⁴ Шта се све после

¹¹² И. Д. Очак. Югославянские советы в России, „Вопросы истории“, № 6/1966; А. Бачинский, М. Дыхан, М. Раковский. Цит. дело.

¹¹³ ЦПАИМА, 17-29/111.

¹¹⁴ ЦПАИМА, 17-1443/48.

тога збило није нам познато, ипак чињеница је, да је 18. марта, на заседању ЦК Југословенске комунистичке групе РКП(б), донета дефинитивна одлука о формирању Совјета. Два дана касније, на састанку Југословена који су били настањени у Москви, саопштено је, да је формиран Југословенски совјет радничких и сељачких депутата.¹¹⁵ Том приликом изабрано је и Претседништво у саставу — Илија Миакић, претседник, Антон Дробник, секретар и чланови Иван Ољром, Драгутин Видњевић и Милан Глумац.¹¹⁶ Убрзо после свог формирања Совјет је био признат од стране Комесаријата иностраних послова РСФСР.¹¹⁷ О овоме сведочи и телеграм који је заменик народног комесара иностраних послова Л. М. Карахан упутио у Кијев. У том телеграму се између осталог говорило да је Југословенски совјет признат као орган заштите грађана југословенских народности и да су му представљена сва конзулска права сем права да представља владу Краљевине СХС.¹¹⁸

Двадесет трећег априла 1919. године и у Одеси је формиран Југословенски Совјет радничких и сељачких депутата.¹¹⁹ На челу Одеског совјета налазили су се Никола В. Ирић (Хлаватиј), И. Бркић и Г. Пушић, Чланови овог Совјета В. А. Матузовић, Г. Н. Стојковић и неки други били су истовремено и чланови Одеског градског совјета. На функције у градски совјет изабрали су их радници колектива у којима су били запослени.¹²⁰

Двадесет четвртог априла 1919. године партијска организација Југословена у Кијеву обавестила је Југословенску групу РКП(б) и Југословенски совјет о жељи да у Кијеву формира Југословенски совјет, који би радио у тесној вези са Совјетом у Одеси, а коме се претпостављала улога централног Југословенског совјета у Украјини. У том смислу затражено је и добијено одобрење и признање украјинске владе, па је Одеса убрзо постала центар револуционарно расположених југословенских заробљеника у Украјини. А када је већина чланова руководећег кадра Југословенске комунистичке групе у Москви отпутовала у Југославију, одлучено је било да се руководство Југословенског совјета и остатак руководећег кадра Југословенске комунистичке групе РКП(б) преселе у Кијев. То пресељење извршено је јуна месеца 1919. године. У Москви је остала само филијала Совјета, којом су руководили М. Павић и О. Ољром.¹²¹ Али због офанзиве дењикинаца, августа месеца исте године, Југословенски совјет се поново вратио у Москву. Овде је на бази већ постојећих југословенских совјета формиран Југословенски централни

¹¹⁵ ЦПАИМА, 17-1422/10; 17-1443/38.

¹¹⁶ Арх. спољ. пол. СССР (у даљем тексту АВП СССР), 144-1-3/6.

¹¹⁷ „Свјетска револуција”, бр. 17/25. ЈВ 1919.

¹¹⁸ АВП СССР, 144-1-3/6.

¹¹⁹ ЦПАИМА, 17-1443/119.

¹²⁰ ЦПАИМА, 17-1422/24.

¹²¹ ЦПАИМА, 17-1433/38.

совјет радничких и сељачких депутата. Руководство Централног совјета сачињавали су И. Милкић, Д. Садуро и М. Павић.¹²²

На основу појединих докумената може се закључити, да међу члановима Совјета, нарочито московског, није било јединства по многим питањима. Допунска истраживања даће потпунију претставу по којим се све питањима чланови Совјета нису слагали и где леже прави разлози њихове подвојености. Овом приликом може се указати, да је до размимоилажења међу члановима Совјета углавном долазило по питању начина избора кандидата за чланове председништва, што се у крајњој линији сводило на питање руководеће улоге комунистичке групе у Југословенском совјету.

Према схватањима Илије Милкића, претседника Совјета, кандидате за чланове претседништва требало је да бира сам Совјет, док се Иван Вук, секретар ЦК Југословенске комунистичке групе, залагао за њихово именовање од стране Југословенске комунистичке групе. После дугих дискусија, на седници Југословенске комунистичке групе, одржаној 5. маја 1919. године, најзад је по овоме питању донет закључак из кога је произишло, да Совјет ради самостално, али да комунистичка група контролише његов рад. У том циљу у Совјет је ушао један претставник комунистичке групе који је обавештавао групу о делатности Совјета.¹²³

Крајем 1919. године, уз помоћ Југословенског централног совјета, чији је делегат био Д. Георгијевић, и у Одеси је формиран Југословенски совјет радничких и сељачких депутата. Ближих података о делатности овог Совјета немамо, али је познато, да се и он, као и остали југословенски совјети, углавном бавио проблемима евакуације југословенских грађана — бивших заробљеника аустро-угарске војске и упућивањем добровољаца у редове Црвене армије.¹²⁴

Нема података када је формиран Југословенски совјет радничких и сељачких депутата у Петрограду, али је познато да је он био веома активан током целе 1920. године.¹²⁵ Један његов члан — М. Баста, био је члан Президијума Федерације иностраних совјета.¹²⁶ Истовремено Баста је био члан Југословенског оделења агитације и пропаганде при Петроградском комитету РКП(б).

У почетку своје делатности Југословенски совјет није наилазио на разумевање масе заробљеника. Међутим, касније, када су се јас-

¹²² ЦПАИМА, 17-1433/38.

¹²³ ЦПАИМА, 17-1434/44 и 45.

¹²⁴ И. Д. Очак. Югослов. Советы, „Вопр. Ист“, стр. 54.

¹²⁵ Лен. Парт. Арх., 16-2-1442.

¹²⁶ Федерација иностраних Совјетов, скраћено ФЕДИНСОВЕТ, претстављала је највећи орган иностраних Совјета у Совјетској Русији, ФЕДИНСОВЕТ је радио у тесној вези са Федерацијом иностраних група РКП(б), а касније са Централним иностраним бироом при ЦК РКП(б). У Извршни комитет ФЕДИНСОВЕТА улазио је по један члан сваке националне групе. ФЕДИНСОВЕТ се бавио координацијом делатности свих Совјета, обезбеђивао је њихово финансијско пословање, осигуравао је евакуацију бивших заробљеника. У својој делатности ФЕДИНСОВЕТ се ослањао на одговарајуће народне комесаријате.

није оцртали његова политичка физиономија и правци његове активности, Совјет је постао готово опште признати центар око кога су се окупљали Југословени. Постојећа документација за сада нам не дозвољава да установимо када је Југословенски совјет престао са радом.

*
* *
*

На основу свега до сада изложеног, може се закључити, да су јужнословенске револуционарне групе у Русији у периоду 1917—1920. године, биле и многобројне и добро организоване, њихова активност је била запажена и на висини, а форме организовања различите — од комунистичких организација до совјета — и у складу са условима у којима су настојале и деловале.

Прве такве групе појавиле су се још 1915. и 1916. године и од тада оне делују готово континуирано. Мање-више, групе делују одвојено једна од друге, ма да се ту и тамо, у Петрограду, Москви, Кијеву, Одеси и неким другим крајевима, чине покушаји да се рад ових група уједини и потчини руковођењу из једног центра. То је, донекле, и остварено формирањем „Јужнословенске комунистичке групе”. Али, у условима измењене ситуације у Европи и, пре свега, на Балкану, веома брзо из ње се издвајају Бугари, те од тада на територији Совјетске Русије постоје и делују две самосталне револуционарне групације јужних Словена — бугарска и југословенска. У таквој ситуацији, повезаност ових двеју групација, идејна и организациона, остваривана је преко интернационалних организација, заробљеничких и социјалистичких, формираних првих година совјетске власти на територији Совјетске Русије.

Са одласком највећег броја чланова и припадника ових организација и група из Русије у Бугарску и новоформирану Краљевину СХС, већина ових организација је престала са радом.

Zivko AVRAMOVSKI
Beograd

LA POLITIQUE ANGLAISE ENVERS L'ALBANIE (1918—1924)

Depuis la crise orientale l'Angleterre manifesta un intérêt particulier à la constellation dans la Méditerranée et les Balkans, car ceci fut en rapport direct avec ses ambitions au Proche Orient. Des 1880 la diplomatie anglaise s'aperçut de l'intérêt particulier que présentait l'Albanie pour ses combinaisons politiques dans les Balkans. L'organisation politique des Albanais se manifesta comme une nécessité. L'ambassadeur anglais à Istanbul avait attiré l'attention, sur la nécessité de former une province albanaise unifiée, même si celle-ci restait dans le cadre de l'Empire ottoman.¹ Durant les guerres balkaniques où la question de la division de l'héritage turc dans les Balkans finit par être mise à l'ordre du jour, l'Angleterre ne manqua pas de prendre part active aux débats sur le sort de l'Albanie à la Conférence de Londres en 1913.² Elle participa également à la désignation de Wilhelm zu Wied pour le prince de l'Albanie et se rendit garant de l'indépendance albanaise.³

Le début de la Première guerre mondiale remit à l'ordre du jour la question albanaise. Pour gagner l'Italie à sa cause, l'Angleterre fut prêt à satisfaire ses aspirations vers l'Albanie. Elle signa en 1915 le secret Traité de Londres, reconnaissant à l'Italie le droit d'annexer les îles Saseno et Valone avec leurs arrières-pays, ainsi que le droit de représenter l'Albanie dans ses relations avec d'autres pays.⁴ Au cours de la guerre l'Italie chercha à réaliser les promesses que lui avaient été données par la signature du Traité de Londres et occupa l'île Saseno et une partie de l'Albanie du Sud. Le 3 juin 1917 le général Ferrero proclama l'indépendance de l'Albanie sous le protectorat italien. L'Angle-

¹ Bernard Stulli, *Albanija (1875—1882)*, Rad JAZZU, livre 318, Zagreb, p. 330—333.

² Abren Puto, *Problemi shqiptar dhe fucite ë medha në gjusmen e dyte te shekullit XIX e filim te shekullit XX*, Studime historike, No. 3, Tirana 1970, p. 132—133.

³ Stavro Skendi, *Albania*, New York 1958, p. 11.

⁴ Bogdan Krizman et Bogumil Hrabak, *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Konferenciji mira u Parizu, 1919—1920*, Beograd, p. 306.

terre ne s'opposa pas à cette action italienne. Or, le sort de l'Albanie dépendait de l'issue de la Grande guerre, car l'Autriche-Hongrie prétendait, dans le cas où elle serait sortie vainqueur de la guerre, de soumettre cette dernière ou de l'annexer tout simplement, à quoi visaient les responsables militaires avec le général Conrad von Hetzendorf à leur tête.⁵

A la fin de la guerre l'Angleterre ne tint pas les promesses données à l'Italie par la Traité de Londres. A la Conférence de la Paix à Paris l'Italie chercha à réaliser au moins une partie des concessions territoriales promises sur l'Adriatique de l'Est, car la création du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes rendit impossible leur réalisation intégrale. Dans les nouvelles conditions l'Angleterre se montra plus favorable à la Grèce et soutint les aspirations de celle-ci vers Korça et Gjirokastrë.⁶ Elle se déclara également prête à reconnaître à l'Italie le droit d'annexer les îles Saseno et Valone, apposant sa signature sur le mémorandum des grandes puissances du 9 décembre 1919, où ceci fut formulé en termes explicites (l'article 6).⁷ Ce document suscita, pourtant, l'indignation du Royaume SHS qui dans l'empiètement de l'Italie sur la côte albanaise voyait une menace directe de ses positions.⁸

Au début de 1921, l'Angleterre et la France s'accordèrent à mettre l'Albanie sous le protectorat d'une puissance étrangère, parce qu'elle ne fut pas en mesure, en raison de son sous-développement, d'organiser elle-même son administration et son économie. Cette proposition, selon laquelle l'Albanie aurait dû être mise sous le protectorat de l'Italie ou du Royaume SHS se heurta à l'opposition du président américain Wilson.⁹

Pendant que le sort de l'Albanie soulevait d'interminables discussions à la Conférence de la Paix à Paris, le peuple albanaise dirigé par la „Sainte alliance” donna le signal de la lutte pour l'expulsion des troupes italiennes de l'Albanie du Sud. A cette même époque se tint le Congrès de Ljušnja qui réunit les représentants de toutes les régions de l'Albanie. Il y fut décidé de retirer le mandat au prétendu gouvernement de Durazzo présidé par Turhan pacha, qui menait la politique pro-italienne. La formation du nouveau gouvernement fut confiée à Sulejman Delvin. Ce dernier reprit la lutte contre les troupes italiennes à Valona et les contraignit à l'évacuer durant l'été 1920.¹⁰

⁵ Voir Hrabak, *Shqipëria ne planet austro-gjermane mbi ndryshimin e gjedjes politike ne Balkan (1914—1918)*, Perparimi, Priština, 4/1969.

⁶ Muin Cami, *Lufta çlirimtare antiimpërialiste e popullit shqiptar ne vitet 1918—1920*, Tirana 1969, p. 70—71.

⁷ Amadeo Giannini, *L'Albania dall'indipendenza all'unione con l'Italia 1913—1939*, Roma, 1940, p. 81.

⁸ Krizman et Hrabak, *Zapisnici*, p. 219.

⁹ v. Avramovski, Živko, *Contribuit studimit te historise se shqiperise ne perioden midis dy luftave boterore*, Gjurmime albanologjike, Priština 1968, 122—123; *Historia e popullit shqiptar*, Priština, s. a., 471.

¹⁰ S. Skendel, *Albania*, p. 12.

A la suite de l'expulsion des Italiens de Valona, le gouvernement italien conclut un pacte avec l'Albanie par lequel il proclama son indépendance et reconnut le gouvernement de Tirana. Se rendant ainsi souverain de l'ensemble du territoire albanais, le gouvernement de Tirana présenta la demande d'admission dans la Société des Nations. Cette fois l'Angleterre s'employa nettement en faveur de l'Albanie et son délégué, lord Cecil, soumit le 11 décembre 1920 à la Société des Nations la proposition d'admission de l'Albanie. Ceci eut lieu le 19 décembre de la même année.¹¹

Au cours des années 1920 et 1921 l'Angleterre dut intervenir à deux reprises contre la politique yougoslave en Albanie. La première intervention eut lieu en août 1920. Sous l'effet de la propagande italienne la population albanaise de Mat et Dibra se rebella contre la présence des troupes yougoslaves dans ces régions. L'armée yougoslave riposta par un contre-attaque tout en s'avançant sur Tirana. Alors le gouvernement anglais protesta à Belgrade qui ordonna la retraite des troupes.¹² En novembre 1920 Sulejman Delvin donna sa démission et lui succéda l'italophile Elijas Vrioni. Ainsi les positions de l'Italie en Albanie allait se renforcer. Le meurtre d'Essad pacha en juin de la même année, censé être principal appui de la politique yougoslave en Albanie, y contribua davantage. A la suite de cet événement le gouvernement yougoslave se mit à encourager et à financer le mouvement séparatiste à Miriditi dirigé par Mark Djoni. En été 1921 celui-ci s'insurgea contre le gouvernement de Tirana et proclama la République indépendante de Miriditi. Les troupes gouvernementales se rendirent immédiatement à Miriditi. L'armée yougoslave franchit la frontière et occupa quelques points stratégiques dans l'Albanie du Nord. Ceci causa le danger de l'extension du conflit. L'Angleterre conjointement avec la France intervint de nouveau à Belgrade. Les troupes yougoslaves évacuèrent le territoire albanais et le mouvement de Miriditi fut liquidé.¹³ L'Angleterre insista auprès de la Société des Nations pour proclamer la Yougoslavie agresseuse, si celle-ci ne retirait pas ses troupes de l'Albanie. Elle se rallia également à la proposition d'envoyer une commission d'enquête en Albanie pour examiner sur place cette affaire. Cette dernière rédigea un rapport de la situation en Albanie et le présenta à la Société des Nations qui condamna l'action de la Yougoslavie.¹⁴

Une telle conduite de l'Angleterre fut conforme à sa politique générale tendant au système de la balance de l'Europe. Aussi dans les Balkans l'Italie devrait-il lui servir de contrepoids vis-à-vis de la France, pour affaiblir l'influence excessive de cette dernière dans cette partie

¹¹ Idem, p. 12—13; Giannini, ouvrage cité, p. 103—104.

¹² Avramovski, Z., ouvrage cité, p. 123.

¹³ Justin Godart, L'Albania en 1921, Paris, 1922, p. 250 et Avramovski Z., ouvrage cité p. 126.

¹⁴ Novi Život, Beograd 1921, livre VIII, vol. 4, p. 113—114.

du monde et prévenir son hégémonie dans le Continent. Dans ce sens il faudrait comprendre le fait que l'Angleterre se rallia volontairement à la décision de la Conférence des Ambassadeurs (le 9 novembre 1921) qui reconnut à l'Italie l'intérêt spécial à la sauvegarde de l'indépendance et de l'intégrité albanaise.¹⁵ Par ailleurs, l'Angleterre n'entendait pas admettre l'expansion territoriale de l'Italie en Albanie, car celle-ci favoriserait sa pénétration ultérieure dans les Balkans et la Méditerranée de l'Est mettant en danger ses intérêts au Proche Orient.

Même avant la décision de la Conférence des Ambassadeurs relative à la reconnaissance de l'indépendance de l'Albanie, l'Angleterre s'y était directement engagée pour renforcer son influence et s'assurer de l'appui du gouvernement et des milieux influents. Le fait qu'elle y envoya le 10 février 1921, neuf mois avant cette décision, son représentant, provisoire, Eyres, témoignait de son engagement antérieur. Celui-ci avait été agent consulaire pendant 35 ans dans différentes villes de l'Empire ottoman et passait pour un parfait connaisseur de la mentalité orientale et de leur méthode politique. Le 16 janvier 1922, Eyres fut élevé au rang de l'envoyé.¹⁶

Dès son arrivée en Albanie, Eyres s'ingérait ouvertement dans ses affaires intérieures. Il soutenait Ahmed bey Zogu qu'il jugeait favorable à l'Angleterre. Il se rendait compte que les adversaires de Zogu servaient les intérêts italiens et que leur triomphe aurait entraîné la domination italienne ou la dislocation de l'Albanie. Ainsi l'Albanie serait devenue un dangereux foyer des conflits dans les Balkans. L'Angleterre fut intéressée à la sauvegarde de l'indépendance de l'Albanie, en tant qu'Etat tampon entre l'Italie, la Grèce et le Royaume SHS. Selon les rapports d'Eyres à Foreign Office seul Zogu fut en mesure de conserver l'indépendance et l'intégrité albanaise. Ses efforts de déraciner la corruption et la mentalité turque qui régnaient dans l'appareil administratif, militaire et policier attirèrent la haine de ses adversaires.¹⁷

La première importante action de l'envoyé Eyres en faveur de Zogu remonte en 1922. En tant que ministre de l'Intérieur dans le cabinet de Xhafer Ipi, Zogu donna l'ordre d'enlever les armes détenues par la population civile. Cette action lui attira l'opposition de ces anciens

¹⁵ S. Skendi, ouvrage cité, p. 13.

¹⁶ Outre l'Angleterre l'Italie avait à cet époque son envoyé en Albanie. La France fut représentée par le consul à Scutari. Des autres pays qui avaient reconnu l'Albanie (Le Finlande, la Suisse, la Belgique, la Yougoslavie et le Japon) la Yougoslavie y avait seulement son chargé d'affaires. (Papers relating to the foreign Relations fo the United States, 1923, Washington 1938, p. 598 (dans la suite du texte: Papers).

¹⁷ Public Record Office (dans la suite du texte: PRO), Londres, fond: Foreign Office 371 (dans la suite du texte: FO 371), Political, Central, Albania (dans la suite du texte: Albania), fasc. 9639, le rapport de l'envoyé Eyres, no. 58, Durazzo, 10. VI 1924. La revue *The Near East*, London, 30. VII 1924, p. 117—118 écrivait que les adhérents de la Clique considéraient la fonction dans l'administration d'Etat comme une sorte de „magasin” lequel devrait leur assurer le profit matériel.

amis de „Cligue”, tandis que les régions de l’Albanie septentrionale, Ljuma, Dibra et Scutari, s’insurgèrent contre le gouvernement. Les insurgés remportèrent la victoire sur les unités gouvernementales et le gouvernement fut contraint à fuir hors de Tirana. Alors l’envoyé Eyres entra en pourparlers avec leader de Dibra, Elez Jusufi, et parvint à l’amener à se joindre à Zogu. Elez Jusufi évacua ensuite Tirana et sauva de cette façon la position du gouvernement.¹⁸ Cette intervention de l’Angleterre fut suivie de l’admission du lieutenant-colonel anglais, Sterling, au poste de conseiller dans le Ministère des affaires étrangères. Il était en même temps le premier conseiller étranger en Albanie.¹⁹

Les efforts de l’Angleterre pour obtenir le monopole de la prospection et de l’exploitation du pétrole en Albanie

La politique anglaise en Albanie au début des années vingt fut dictée par son ambition de s’y assurer le monopole de la prospection et de l’exploitation du pétrole. Des champs pétrolifères en Albanie furent découvertes dès l’époque turque. Les premières recherches pétrolières remontent en 1913. Celles-ci furent également poursuivies durant la Première guerre mondiale.²⁰ La position géographique de l’Albanie, ainsi que les riches gisements pétrolifères entraînèrent les grandes compagnies pétrolières du monde entier à se livrer une concurrence acharnée pour y obtenir les concessions. Le gouvernement albanais se rendait bien compte combien les grandes puissances furent intéressées à ses champs pétrolifères, et fut résolu à ne pas perdre cette chance et à tirer les profits économiques et politiques des concessions pétrolières. Par ailleurs, les puissances occidentales faisaient pression sur le gouvernement albanais en laissant entendre qu’il ne pouvait pas compter sur leur faveur politique que dans le cas où elle auraient obtenu les concessions. Dans cette affaire la diplomatie anglaise suivait l’exemple d’autres puissances. Comme les difficultés politiques qui précédèrent l’avènement de Mussolini au pouvoir firent abandonner à l’Italie sa campagne pétrolière en Albanie et que les Etats-Unis n’eurent pas de relations diplomatiques avec cette dernière, l’Angleterre profita de sa position favorable pour l’imposer comme protecteur des intérêts albanais. Le gouvernement albanais signa en échange l’accord avec Anglo Persian Oil

¹⁸ PRO, FO 371, fasc. 19478, le rapport de l’envoyé Hodgson, no, 15. Durazzo, le 4 février 1935; Les Archives de l’Institut d’histoire militaire, pop. 17, fasc. 61g, doc. 14/1, „L’Albanie entre les deux guerres”.

¹⁹ Veniamin Toci, Problemi i koncesioneve vajgurore ne Shqiperi ne vitet 1920—1925 dhe karakteri imperialist i tyre, Studime historike, Tirana 1/1967, p. 34.

²⁰ Voir Avramovski Živko, Italijanska ekonomska penetracija u Albaniju 1925 à 1939. Le recueil des travaux — Istorija XX veka, Vol. V, Beograd, 1963, p. 163; Momirović, T., Albanski petrol, Ekonomsko finansijski život, Beograd, 1941 no. 119—120. p. 50. La marine italienne entrprit au cours de la guerre les forrages près de Selenice. Voir Baldacci, A, Studi specialii albanesi, Roma 1933, II, p. 115.

Company en l'autorisant de faire des recherches pétrolières dans un rayon de 200.000 hectares, avec le droit de choisir ensuite 50.000 hectares des champs pétrolifères les plus riches en pétrole pour une exploitation de 50 ans.²¹

Selon les informations détenues par le chargé d'affaires italien à Durazzo, l'Angleterre avait promis à l'Albanie, en échange des concessions pétrolières, de s'employer auprès de la Société des Nations pour son admission, de s'opposer contre les aspirations grecques vers Korça et Argirokastro et d'entreprendre une action en vue de l'évacuation italienne de l'île Sasseno.²²

La signature de l'accord entre Anglo Persian Oil Company et le gouvernement albanais, qui assurait la position monopoliste des deux compagnies, souleva une vive réaction des compagnies américaines, italiennes et françaises intéressées, de même que des organes officiels d'Etat. Ceci n'empêcha pas l'Angleterre d'y poursuivre sa campagne pour s'assurer la priorité dans l'obtention des concessions. Au début de 1922 le gouvernement albanais s'adressa à l'Angleterre avec la prière d'appuyer sa demande de crédit et l'envoi d'un expert financier. Le gouvernement anglais donna une suite favorable à la demande de cette dernière et le lord Balfour fit à la Société des Nations la proposition d'envoyer en Albanie un expert financier pour aider le gouvernement de se remettre sur pied. L'Italie ne se rallia pas à cette solution en invoquant "l'intérêt spécial" à l'Albanie que lui avait été reconnu à la Conférence des Ambassadeurs. Cependant l'Italie fut en minorité, et 'en juillet 1922 le professeur luxembourgeois, Albert Calmés, se rendit en Albanie avec la mission d'étudier la situation économique et de proposer les mesures requises.²³ A la même époque la légation anglaise à Durazzo parvint à recevoir du gouvernement albanais une note officielle où celui-ci promettait de faire connaître à Anglo-Persian Oil Company les conditions qu'avaient posées d'autres compagnies afin que celle-ci pût reviser son offre.²⁴

Durant 1922 la Compagnie américaine, Sinclair Exploration Company, mena la plus vive campagne pour obtenir les concessions en Albanie. L'ambassadeur américain à Rome, Child, attirait l'attention de States Department sur la nécessité de reconnaître de jure le gouvernement albanais, car l'absence de leur représentation diplomatique en Albanie, constituait un obstacle aux négociations menées par une Compagnie amé-

²¹ Le texte de l'accord v. A. Baldacci, ouvrage cité, p. 211.

²² I Documenti diplomatici italiani, Settima Serie: 1929—1925, Vol. III, Roma 1959, p. 435 (dans la suite du texte: DDI, VII, III Sola communiquait que l'Angleterre s'opposa tout d'abord à l'admission de l'Albanie dans la Société des Nations. Le 17 décembre 1920, son représentant soutint la demande d'admission de l'Albanie. Il signifiait également que l'Angleterre soutenait de 1915 à 1920 la thèse grèque relative à la frontière au sud de l'Albanie. A partir de 1921 elle se rallia à la thèse albanaise.

²³ Papers, 1922, I, 600—601. Voir Avramovski Ž. Italijanska ekonomska pentracija u Albaniji. p. 148.

²⁴ DDI, VII, III, p. 435.

ricaine.²⁵ States Department consentit à établir les relations diplomatiques avec l'Albanie, afin de protéger les intérêts des compagnies américaines et d'encourager leurs efforts pour s'opposer au monopole des recherches pétrolières convoité par l'Angleterre et l'Italie. Il y envoya à cet effet le consul à Tanger, Blake, pour examiner la situation sur place. Le 28 août 1922 States Department notifia officiellement la reconnaissance du gouvernement albanais. Au cours du mois de septembre 1922, Sinclair Exploration Company, reprit les négociations avec le gouvernement albanais et se déclara prête à lui octroyer le crédit de 1 à 5 millions de dollars en échange des concessions pétrolières. Or, Anglo-Persian Oil Company empêchait le déroulement des négociations de peur d'être supplantée, ayant refusé d'accorder au gouvernement albanais un crédit. En octobre Sinclair Exploration Company mena à bonne fin les négociations et consentit à octroyer à l'Albanie un crédit de 2 millions de dollars. Cependant la banque américaine Bler and Co. refusa de le faire en invoquant la situation financière précaire de l'Albanie. Aussi Sinclair Exploration Company demanda-t-il au gouvernement albanais de ne pas accorder avant mars 1923 les concessions pétrolières où aurait été convoquée l'Assemblée nationale. Elle espérait que la situation financière en Albanie se serait améliorée jusqu'à cette époque pour permettre l'octroi d'un crédit sans risques. Zogu promit d'ajourner en mars la ratification de l'accord avec Anglo-Persian Oil Company.²⁶ A partir de l'automne 1923 une autre compagnie américaine, Standard Oil Company, prit part aux négociations et y déploya par la suite une très intense activité.

Au début de 1923 la diplomatie américaine fut prévenue que Anglo — Persian Oil Company avait apporté certaines modifications à son offre, ce qui laissait présager que le gouvernement albanais lui avait fait connaître les conditions d'autres compagnies auxquelles celui-ci avait refusé autrefois de communiquer les conditions de celle-ci. D'après d'autres informations l'envoyé anglais et le représentant d'Anglo-Persian Oil Company exerçaient une forte pression sur le gouvernement albanais de ratifier l'accord avec la compagnie anglaise en la menaçant de donner son adhésion au rattachement de certaines parties de l'Albanie méridionale à la Grèce et lui imposer de nouveau le régime de la capitulation.²⁷ A la suite de cet événement les chargés d'affaires des États-Unis, de l'Italie et de la France, adressèrent au gouvernement albanais les notes de protestation demandant le régime de la porte ouverte, à savoir une libre concurrence de toutes les compagnies sans restrictions.²⁸ A la suite de cette action le gouvernement albanais ne présenta à la ratification l'accord avec Anglo-Persian Oil Company

²⁵ Papers, 1922, I, p. 596.

²⁶ Idem, p. 604—609.

²⁷ Idem, p. 372—377 et 383—384. L'envoyé américain en Albanie, Grant-Smith, communiquait à States Department que ces indiscretions furent répandues par l'adjoint de la Légation anglaise et l'avocat d'Anglo-Persian Oil Company en Albanie. (Papers, 1922, I, p. 378.

²⁸ Papers, 1923, I, p. 373 et 377.

prévue pour le printemps 1923. En août celle-ci communiqua au gouvernement albanais les nouvelles conditions, en évitant de parler en termes explicites du monopole anglais tout en lui laissant prévoir en termes ambigus la priorité anglaise sur les champs petrolifères.²⁹ Les nouvelles conditions furent débattues à la conférence du parti gouvernemental pour convenir de l'attitude à prendre devant l'Assemblée nationale. Le président du gouvernement, ainsi que plusieurs ministres se prononcèrent en faveur de la ratification de l'accord, en signifiant que de cette façon on pourrait compter sur le soutien anglais à propos de la question des frontières. Cependant il s'avéra que même au sein du parti gouvernemental la ratification rencontra l'opposition de certains membres. Ils suggéraient de leurs côtés la publication des conditions, de toutes les offres afin que les députés pussent sur la base de la comparaison des conditions exprimer librement son opinion. Cette proposition fut repoussée et la conférence suspendue.³⁰ Faute de pouvoir parvenir à l'identité de vues de tous les députés sur la question de la ratification, celle-ci ne fut pas mise à l'ordre du jour de l'Assemblée nationale en septembre 1923. Le 24 septembre la question fut toutefois mise en discussion devant l'Assemblée nationale. Selon les rapports de l'envoyé américain en Albanie ceci était dû aux pressions faites par Eyres, qui avait eu un jour avant, le 23 septembre, de longues conversations avec le président. Selon la même source celui-ci fit entendre au président qu'en cas de refus de la ratification il quitterait l'Albanie et cette dernière serait privée de soutien de l'Angleterre³¹ à la Commission chargée de la délimitation des frontières. Or, une partie des ministres s'opposa à la ratification. Le leader de l'opposition dans l'Assemblée nationale, Stylian Fan Noli, en appela aux notes de protestation de mars 1923 et demanda si les concessions pétrolières avaient le caractère politique. Le ministre des affaires étrangères lui répondit que les concessions n'avaient pas le caractère politique et qu'il fallait les envisager du point de vue économique. Alors la compagnie anglaise s'aperçut de l'opportunité de renoncer à la ratification de l'accord pour éviter que celui-ci fût refusé. C'est ainsi que la question de la ratification fut rayée de l'ordre du jour. Cette tournure des choses fut due, selon le rapport de l'envoyé américain, au soutien promis par la France à l'Albanie. Selon cette source l'envoyé français Billecoq s'entretint avec Zogu le 26 septembre, et ce dernier le mit au courant des menaces anglaises. Billecoq chercha alors à le rassurer en lui promettant les garanties du gouvernement français en ce qui concerne les frontières du sud.

S'étant également assuré du soutien italien dans cette question, le gouvernement albanais décida de ne plus insister sur la ratification de l'accord avec Anglo-Persian Oil Company.³²

²⁹ DDI, VII, III, p. 436.

³⁰ Papers, 1923, I, p. 392.

³¹ Idem, p. 397.

³² Idem.

L'ambassadeur américain à Londres, Harvey, sur les instructions du secrétaire d'Etat Huges, attira l'attention de Foreign Office sur les bruits qui circulaient en Albanie sur les pressions politiques faites par son envoyé Eyres en faveur d'Anglo-Persian Oil Company. Il lui fit savoir aussi que les Etats-Unis étaient intéressés au régime de la porte ouverte en Albanie. Foreign Office le démentit en affirmant que l'offre d'Anglo-Persian Oil Company ne contenait pas de revendications monopolistes. A la fin de sa réponse celui-ci donnait les assurances de ne pas s'opposer au régime de la porte ouverte. Dans la note à l'ambassadeur américain de Londres, Foreign Office signifiait que dans l'offre d'Anglo-Persian Oil Company il ne s'agissait que de 200.000 hectares dont seulement 50.000 hectares de champs pétrolifères auraient été choisis pour l'exploitation. Cette superficie ne constituait qu'1% de l'ensemble du territoire albanais, si bien qu'il ne pouvait pas être question d'un monopole.³³

Cette contre-action des Etats-Unis, de la France et de l'Italie contraignit l'Angleterre à reculer et permit au gouvernement albanais de proclamer le 27 janvier 1924 l'Albanie territoire ouverte pour toutes les offres relatives aux concessions pour la prospection du pétrole. Malgré cela les terrains les plus riches en pétrole furent réservés pour Anglo-Persian Oil Company.³⁴

L'Angleterre et la crise politique en Albanie durant les années 1923—1924

Après que le danger extérieur eut été écarté par toutes les forces albanaises réunies dans un front unique, les luttes politiques intestines éclatèrent en Albanie donnant lieu à la polarisation de différentes tendances politiques. C'est ainsi qu'aux élections d'avril 1924 furent constitués deux partis: le Parti progressiste d'une part qui protégeait les intérêts de grands propriétaires fonciers, des beys, du haut clergé et de la bourgeoisie conservatrice et de l'autre le Parti populaire qui s'engagea en faveur de l'instauration du régime bourgeois démocratique et de la démocratie parlementaire. En 1922 un groupe „d'indépendants" dirigé par Ilijas Vrioni se sépara du Parti progressiste. En dépit de cela dans les moments décisifs ceux-ci rejoignaient centrale. Du Parti populaire se sépara un groupe assez important sous la direction de l'archevêque Fan Noli qui forma par la suite le Parti démocrate.³⁵ La politique réactionnaire de Zogu se faisant protectrice des grands propriétaires terriens et s'opposant à l'application des réformes agraires suscita vif mécontentement des paysans pauvres. Par ailleurs, ses tendances à s'approprier les pouvoirs dictatoriaux lui attirèrent les ennemis parmi

³³ Idem, p. 396. Ces déclarations n'avaient pas convaincu les Etats-Unis et l'Italie. L'Italie affirmait que les terrains propres à l'exploitation ne dépassaient pas la superficie de 50.000 hectares. (DDI, VIII, III, p. 436).

³⁴ Skendi, ouvrage cité, p. 74—75; Voir Petro vli nie Velikoj Otkjabrskoj socialističeskoj revolucii na Albaniju (1917—1924) dans *Meždunarodnoe značenie Velikoj Otkjabrskoj socialističkoj revolucii*, Moskva 1958, str. 299.

les fonctionnaires, dans l'administration, l'armée et la police. Zogu et ses adversaires s'affrontèrent ouvertement à la veille des élections parlementaires qui eurent lieu le 27 décembre 1923. Le commandant de la gendarmerie, Shefket Korca, refusa d'obéir au gouvernement et à la veille des élections fit campagne contre lui. L'opposition fit complot d'entreprendre le coup d'Etat le 28 novembre. Zogu découvrit des préparatifs, mais renonça à son intention de faire arrêter et exécuter les conjurés, pour ne pas laisser voir ses aspirations vers la dictature.³⁶ Il le fit sur les conseils de l'envoyé Eyres. En fait, il garda sa position grâce à l'intervention des envoyés étrangers qui déclarèrent que leurs gouvernements refuseraient de reconnaître tout gouvernement ayant conquis le pouvoir par des moyens antiparlementaires. En dépit de cela Zogu dut faire des concessions. Il abandonna le portefeuille de l'Intérieur, lequel fut confié par la suite chaque semaine à un autre ministre. Ceci donna toute liberté d'action à la gendarmerie, qui avait déjà présenté son opposition au gouvernement.³⁷

Les résultats des élections se révélèrent désavantageux au gouvernement, qui n'avait pas assuré la majorité agissante dans l'Assemblée. Pour y parvenir, Zogu dut engager les pourparlers avec les indépendants dirigés par Ilijas bey Vrioni. Il tâchait d'obtenir en outre le soutien de la population de Dibra pour renforcer ses positions dans les pourparlers avec les indépendants. La Légation anglaise s'engagea directement dans l'action de Zogu. L'envoyé Eyres profita des relations qu'il entretenait avec le leader de Dibra, Elez Jusufi, et y envoya le chargé d'affaires Robert Parr en vue de gagner ce dernier à la cause de Zogu. Elez Jusufi suivit les conseils d'Eyres et se solidarisa publiquement avec Zogu. Ceci renforça les positions de ce dernier et favorisa la coopération avec les indépendants. Le portefeuille des Affaires Etrangères fut confié à Vrioni, que ne tarda pas à s'attirer une si forte opposition et dut renoncer à sa participation au gouvernement. Shefket bey Verlaci, chef nominal du Parti progressiste, devint président du gouvernement. La légation anglaise soutenait de toutes ses forces le nouveau gouvernement, qui ne fut en réalité que la continuation du pouvoir de Zogu. En dépit de cela les positions de ce dernier furent si précaires qu'il ne put faire face à l'opposition.³⁸

Durant le printemps 1924 la crise révolutionnaire en Albanie prit des proportions exagérées. Etant resté hors du gouvernement, Zogu organisa plusieurs attentats en vue de proclamer l'état de siège et régler par la force ses vieux comptes avec l'opposition.³⁹ A la suite du meurtre d'Avni Rustemia, auteur de l'attentat contre Essad pacha, alors député

³⁶ PRO, FO, 371, fasc. 9634, le rapport de l'envoyé Eyres au président McDonald, no. 9, conf., Durazzo, le 9 février 1924.

³⁷ Idem.

³⁸ PRO, FO 371, Le rapport d'Eyres à Foreign Office, no. 15, Durazzo 22, II 1924.

³⁹ Zamboni estime que le meurtre des deux touristes américains faisait partie du plan de Zogu. (Voir Zamboni, Giovanni, Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan, Hamburg 1970, XLIX.

de l'Assemblée nationale, l'opposition démocrate avec Van Noli décida de renverser le cabinet de Verlaci et de prendre le pouvoir. D'après cette décision les députés de l'opposition avaient à quitter l'Assemblée nationale et former un comité qui se mettrait à la tête de l'action contre le gouvernement. Peu de temps après les rebelles s'affrontèrent avec les unités gouvernementales. Les députés qui s'étaient déclarés solidaires avec les insurgés quittèrent l'Assemblée nationale. Les députés de Scutari firent également partie de ces derniers. Luigj Gurakuqi, ministre des finances dans le gouvernement de Verlaci, ne tarda pas à se joindre à ce groupe. Le départ de Gurakuqi affaiblit davantage les positions du gouvernement. A la suite de ces événements l'envoyé anglais Eyres se rendit à Scutari en qualité de l'émissaire du gouvernement pour décider Gurakuqi à retourner à Tirana et appuyer le gouvernement. Sa mission ayant échoué, il accusa Gurakuqi d'agir contre l'intérêt de l'Albanie et de recevoir pour son action de l'argent de l'Italie. Il se refusa de commenter les motifs qui amenèrent Gurakuqi à ne pas soutenir le gouvernement de Verlaci.⁴⁰

Le gouvernement de Verlaci ne tarda pas à se trouver dans une situation sans issue. Eyres croyait, pourtant, que toutes les chances du gouvernement n'auraient pas été perdues, si celui-ci avait recouru rapidement et énergiquement aux troupes irrégulières de Dibra, fidèles à Zogu. Selon les rapports d'Eyres à Foreign Office, le gouvernement de Verlaci n'avait jamais cessé d'avoir „l'appui général du peuple”, excepté la population de Scutari qui s'était ralliée aux rebelles. Ces informations étaient fausses. Le gouvernement fut privé de soutien et n'étant pas en mesure de soutenir l'effort de l'ennemi donna sa démission vers la fin de mai. Le 1 juin 1924 Ilijas bey Vrioni constitua le nouveau gouvernement. Eyres soutenait activement le nouveau gouvernement. Il alla jusqu'à assister à sa session. A cette occasion il suggéra à ce dernier à se servir des troupes irrégulières. Cependant, le gouvernement ne se montra pas résolu à poursuivre la lutte contre les insurgés. Il demanda à Eyres d'intervenir comme intermédiaire à fin des conciliations. Celui-ci, s'apercevant de la gravité de la situation où se trouvait le gouvernement, refusa de le faire pour ne pas se compromettre inutilement.⁴¹

Le cabinet de Vrioni ne se mit au pouvoir que quelques jours. Il ne put arrêter la foudroyante avance des rebelles du sud et du nord et le 10 juin se rendit. Ilijas bey émigra en Italie avec la majorité des ministres. Ahmet bey Zogu se refugia dans l'Albanie du Nord. Entretemps, le 16 juin plus exactement, le gouvernement démocratique avec Fan Noli à sa tête fut formé à Tirana. Eyres quitta immédiatement l'Albanie et retourna à Londres. Son départ marqua la fin des relations officielles avec le nouveau gouvernement.

⁴⁰ PRO, FO 371, fasc. 9639, le rapport de l'envoyé Eyres no. 54, Durazzo, le 31 mai 1924. V. aussi Historia e populit Shqiptar, Priština, II, p. 529.

⁴¹ PRO, FO 371, fasc. 9644, le rapport de l'envoyé Eyres, no. 57, Durazzo, le 7 juin 1942.

*L'attitude de l'Angleterre à l'égard du gouvernement de Fan Noli
(juin — décembre 1924)*

Dès son avènement au pouvoir Fan Noli entreprit les démarches pour obtenir la reconnaissance internationale de son gouvernement. Il s'adressa à cet effet à tous les gouvernements qui avait déjà reconnu l'Albanie et établi les relations diplomatiques avec celle-ci. La demande fut également adressée au président du gouvernement anglais McDonald. Foreign Office décida de ne pas répondre, ayant déjà pris une opinion désavantageuse de Fan Noli et du mouvement de l'opposition en Albanie. Il prévoyait sa chute prochaine. Les rapports de l'envoyé Eyres et du chargé d'affaires Parr avaient contribué davantage à l'attitude hostile de Foreign Office. Eyres rapportait que le but poursuivi par la majorité des rebelles était de se débarrasser à tout prix de Zogu pour gouverner en Albanie „suivant leur méthode criminelle”, et en cas de triomphe de Fan Noli les éléments les plus vils parviendraient au pouvoir.⁴² Après la prise du pouvoir par Fan Noli, Parr informait Foreign Office que tout portait à croire que les tribus de l'Albanie du Nord allaient se joindre à Zogu et ceci entraînerait la guerre civile en Albanie.⁴³ Il disait, en outre que selon les bruits qui circulaient Zogu avançait déjà du nord. Foreign Office en conclut que le gouvernement de Fan Noli ne s'était pas rendu maître de l'ensemble du territoire albanais et prit décision d'ajourner sa reconnaissance de jure en espérant que celui-ci ne se maintiendrait pas longtemps.⁴⁴

La question de la reconnaissance du gouvernement de Fan Noli fut également soulevée par Xhafer Vila, secrétaire général du Ministère des Affaires Etrangères de l'Albanie, dans ses entretiens avec le chargé d'affaires à Durazzo. Xhafer Vila lui fut savoir que le gouvernement de Fan Noli était prêt à ratifier les concessions pétrolières accordées en 1921 à Anglo Persian Oil Company. Parr se refusa de répondre à cette dernière question, tout en déclarant que l'attitude de l'Angleterre dépendait de la confiance du peuple albanais dans le gouvernement et des dispositions de ce dernier à gouverner modérément.⁴⁵

Peu de temps après Zogu abandonna les dernières positions qu'il détenait dans l'Albanie du Nord et fut contraint à émigrer en Yougoslavie. En dépit de cela Foreign Office garda son attitude hostile vis-à-vis de Fan Noli. Son hostilité augmenta à la suite de la publication du programme du gouvernement prévoyant une action visant à la confis-

⁴² Comme note 36.

⁴³ PRO, FO 371, Albania, fasc. 9639, le rapport du chargé d'affaires Parr, no. 32, Durazzo, le 18 juin 1924. Le mécontentement du chargé d'affaires français fut d'autant plus grand qu'il fut convaincu que derrière la révolution de juin était l'Italie.

⁴⁴ PRO, FO 371, Albania, fasc. 9639, le télégramme de Parr, no. 34, Durazzo, le 22 juin 1924 et la note rédigée par Foreign Office au sujet du télégramme.

⁴⁵ PRO, FO, 371, Albania, fasc. 9639, Le rapport de Parr, no. 32, Durazzo, le 18 juin 1924.

cation des biens des partisans du régime écroulé⁴⁶ Une telle attitude de Foreign Office était due cette fois encore à ses espérances à une scission prochaine des forces hétérogènes réunies pour renverser le régime de Zogu.⁴⁷

Etant donné que le télégramme à McDonald ne reçut pas de réponse, Fan Noli chargea le représentant albanais à Londres, Mehmed Konica, à transmettre à McDonald son message personnel. Konica sollicita l'audience de ce dernier, mais Foreign Office la lui refusa en alléguant qu'il s'agissait du représentant d'un pays que l'Angleterre n'avait pas reconnu de jure. Aussi lui proposa-t-il d'envoyer le message de Fan Noli par écrit.⁴⁸ Il lui laissa entendre à cette occasion que le gouvernement anglais ne pouvait pas reconnaître le gouvernement de Fan Noli avant d'être convaincu que ce dernier jouissait de l'entière confiance du peuple. Alors Mehmed Konica rétorqua que les rapports d'Eyres et de Robert Parr ne pouvaient pas être objectifs, car ceux-ci aidaient au cours de la crise politique vers la fin de 1923 et des événements révolutionnaires en 1924, le gouvernement renversé et l'encourageaient de plus à persévérer dans sa résistance au moment même où celui-ci avait l'intention de se rendre. Ceci entraîna des pertes élevées en vies humaines et en matériel.⁴⁹ Au cours des entretiens avec Muhamed Konica, Foreign Office lui fit savoir entre autre que le gouvernement de Fan Noli ne pouvait pas obtenir la reconnaissance de son gouvernement avant d'être vérifié par l'Assemblée nationale. Konica leur répliqua que l'ancienne Assemblée nationale avait été élue par des moyens anti-parlementaires, si bien que ses députés pouvaient être chassés par le peuple. Aussi le renouvellement de cette dernière aurait-il entraîné le rétablissement du gouvernement féodale. Ensuite il lui communiqua le point de vue de Fan Noli, selon lequel la reconnaissance de son cabinet de la part de l'Angleterre favoriserait la mise en oeuvre des réformes sociales et économiques. Le refus de la reconnaissance eût été une arme dangereuse entre les mains des féodaux émigrés et les aurait incité à tenter de reprendre le pouvoir.⁵⁰

A propos du mémoire de Mehmed Konica, Foreign Office demanda l'avis à Eyres qui se trouvait à cette époque à Londres. Celui-ci confirma

⁴⁶ La déclaration de programme fut publiée le 19 juin 1924. Voir le texte dans *Documenta e materiale historike nga lufta e popullit shqiptar per liri e demokraci 1917—1941*, Tirana 1959, doc. no. 160. PRO, FO 371, Albania, fasc. 9639, le télégramme de Parr, no. 35, Durazzo, le 23 juin 1924 et la note de McEwen au sujet du télégramme.

⁴⁷ PRO, idem, le rapport de Parr, no. 60, Durazzo, le 30 juin 1924.

⁴⁸ PRO, Idem, la note no. C 10630/28/90.

⁴⁹ Idem, la note de Haurd Smith du 7 juillet 1924.

⁵⁰ Mehmed Konica laissait entendre que la question de la reconnaissance aurait été différée à plus tard si le gouvernement anglais se conduisait sous l'effet des avis de ses représentants en Albanie, car ceux-ci, en raison de leur soutien de l'ancien régime, n'étaient pas à même de porter les jugements objectifs sur le nouveau gouvernement et de sa politique. (PRO, FO 371, Albania, fasc. 9640, le mémoire d'Ahmed Konica du 14 juillet 1924).

l'opinion antérieurement énoncée que Fan Noli avait conquis le pouvoir par des moyens révolutionnaires et inconstitutionnels et que ceci laissait présager qu'il gouvernerait par la force, sans parlement. En outre Fan Noli poursuivait ses adversaires politique.⁵¹ Pour corroborer son avis il ajouta que le gouvernement de Fan Noli avait pris un décret prévoyant l'établissement du tribunal pour les délits politiques, tels que: la poursuite des partisans du gouvernement renversé, et la confiscation de leurs biens. Foreign Office se rangea à l'avis d'Eyres et constata que toutes ces circonstances laissaient présager la chute prochaine du gouvernement de Fan Noli. Aussi donna-t-il l'ordre à Parr de n'entretenir que des contacts officieux avec ce dernier, afin d'être à même d'expédier les affaires courantes. Il lui communiqua également le refus du gouvernement anglais de se rallier à la reconnaissance de fait accordé du gouvernement albanais de la part des autres puissances, parce qu'il ne possédait pas de preuve de la confiance de son peuple.⁵²

Dans sa réponse à Mehmed Konica, McDonald soulignait que le gouvernement anglais devait adopter, dans le cas de l'Albanie, la même attitude qu'il avait déjà prise à l'égard d'autres gouvernements provisoires. A propos des plaintes formulées contre la conduite d'Eyres durant les troubles intérieurs, on lui répondit que le gouvernement anglais ne permettait pas aux représentants étrangers d'exprimer leur opinion du comportement de leurs représentants diplomatiques, à moins que ceux-ci n'eussent reçu les instructions officielles de leurs gouvernements. Comme la lettre de Mehmed Konica constituait une infraction à la pratique établie, elle lui fut renvoyée.⁵³

Outre l'action menée par Mehmed Konica, Fan Noli lui-même entra en contact avec le chargé d'affaires à Durazzo. Le 5 juillet il lui adressa un message par l'intermédiaire de Xhafer Vila où fut signifié qu'aucun gouvernement albanais ne menerait jamais une autre politique que celle pro-anglaise, car celle-ci lui serait dictée par l'opinion publique, consciente des services rendus par l'Angleterre à l'Albanie. Il donnait ensuite les assurances qu'aucun gouvernement ne devait plus prolonger la ratification de l'accord avec Anglo Persian Oil Company. Quant au tribunal pour les délits politiques, sa création ajouta-t-il n'avait pas pour but la poursuite des adversaires du gouvernement, mais l'encouragement de certains partisans timides de la révolution et celui-ci deviendrait dans la pratique lettre morte. A la fin Xhafer Vila fit connaître à Parr le désir de Fan Noli de s'entretenir avec lui dans l'appartement

⁵¹ PRO, FO 371, Albania, Fasc 9640, la note Haurda Smitha du 23 juillet 1924.

Pour confirmer cette affirmation Eyres cit que le gouvernement dès son entrée à Tirana libéra Beçir Valta, qui avait été arrêté par l'ancien gouvernement pour avoir tenté l'attentat contre Zogu.

⁵² PRO, FO 371, Albania, fasc. 9640, la note de Haurd Smith du 23 juin 1924 et le telegramme de Foreign Office à Parr no. 23, Londres le 25 juillet 1924.

⁵³ PRO, idem, la lettre de Foreign Office à Mehmed Konica, Londres, le 30 juillet 1924.

de ce dernier à Durazzo. Parr accepta de voir Fan Noli, mais à condition que cette entrevue eût lieu sur un terrain neutre et à titre strictement privé. Ce dernier craignait que Fan Noli n'exploitât l'arrivée dans son appartement pour s'exagérer l'importance de cette affaire. Fan Noli accepta les conditions de Parr et ils se rencontrèrent dès le jour suivant dans l'appartement de Xhafer Vila à Tirana, ce qui témoignait de l'importance et de l'urgence que Fan Noli attachait à cette entrevue.⁵⁴

Au cours de son entretien avec Parr, Fan Noli reprit ce qu'il avait déjà dit dans son message du jour précédent. Mais cette fois-ci il manqua de mentionner que son gouvernement était prêt à ratifier l'accord des concessions pétrolières. Il déclara qu'il ne s'étonnait pas que le gouvernement anglais n'eût reconnu un gouvernement insurrectionnel et ajouta que ceci ne l'inquiétait plus parce qu'il était maintenant convaincu que son gouvernement serait reconnu dès qu'il aurait rempli les conditions fixées par le gouvernement anglais. De cet entretien avec Fan Noli, Parr conclut que les positions de son gouvernement étaient précaires et que pour cette raison celui-ci tenait à le voir. Après cette rencontre, Parr communiquait à Foreign Office que les Albanais de toutes les couches sociales croyaient que les dissensions intestines et les ennemis extérieurs allaient mettre fin au gouvernement révolutionnaire dans quelques semaines et lui allait être substituée la dictature militaire ou l'ancien gouvernement.⁵⁵

Une telle attitude de l'Angleterre et d'autres pays à l'égard du gouvernement de Fan Noli fut considérée à Tirana comme une pression de leurs parts pour ne pas lui donner les possibilités d'obtenir le soutien international et les crédits. Ceci inspira chez la population albanaise des sentiments hostiles à l'égard des étrangers. A la fin de juillet Parr rapportait que les quotidiens albanais abondaient en attaques violents contre l'Angleterre et la France et que le gouvernement faisait des difficultés aux concessionnaires étrangers.⁵⁶ Ces rapports contribuaient à raffermir Foreign Office dans son attitude.

Les rapports de Parr du mois d'août révélaient que le chargé d'affaire italien, le comte Marchetti, prévoyait également la chute prochaine du gouvernement de Fan Noli, ainsi que Scutari ne faisait plus preuve de loyalisme envers le gouvernement, parce que ce dernier n'avait pas tenu la promesse donnée à la veille de l'insurrection relative au transfert de la capitale de Tirana à Scutari.⁵⁷ Il communiquait également que le mécontentement du peuple ne cessait de grandir, ce qui laissait espérer aux partisans de Zogu l'effondrement prochain du

⁵⁴ La volonté de satisfaire le gouvernement anglais et de s'assurer de sa reconnaissance se traduisait également dans le fait que Beçir Valta fut arrêté de nouveau à la suite de l'observation de Foreign Office à Mehmed Konica.

⁵⁵ PRO, FO 371, Albania, fasc. 9640, le rapport de Robert Parr no. 61, Durazzo, le 7 juillet 1924.

⁵⁶ PRO, Idem, le rapport de Robert Parr no. 68, Durazzo, le 30 juillet 1924.

⁵⁷ Idem, le rapport de Robert Parr no. 69, Durazzo, le août 1924.

gouvernement de Fan Noli. Selon les prévisions de Parr ceci pouvait arriver des l'été prochain. Celui-ci estimait que même si le gouvernement avait subsisté un putsch qui devait éclater à Tirana n'aurait pas été moins grave pour ce dernier qui, privé de soutien dans l'intérieur du pays, n'était pas en mesure de déclencher la lutte.⁵⁸

Vers la fin du mois d'août Eyres retourna à Durazzo. Bien que le gouvernement de Fan Noli se plaignît à plusieurs reprises de sa conduite hostile au sujet de la question de reconnaissance de l'Albanie, son retour ne souleva pas de protestations. Tout au contraire, le journal Gjergj Kastrioti, organe proche du gouvernement, publia un article louant la sagesse diplomatique de celui-ci et son rôle positif au cours de l'effervescence révolutionnaire en Albanie.⁵⁹ Ceci témoignait des efforts déployés par le gouvernement albanais pour éviter l'aggravation des rapports avec l'Angleterre. Malgré cela, l'Angleterre garda la même attitude. Dans son premier rapport du début de septembre, Eyres communiquait que la position du gouvernement albanais devenait intenable et le coup d'Etat était inévitable. Il y affirmait en outre que Ahmet Zogu avait à présent plus de partisans que lorsqu'il avait été au sommet de son pouvoir, et que toute l'Albanie du Nord se préparait à se joindre à son mouvement. Le représentant français à Durazzo prévoyait également un putsch militaire. Le consul yougoslave, Vukotić, informa Eyres de la prochaine irruption de Zogu en Albanie.⁶⁰

Après une dizaine de jours Eyres rapportait que leader de Dibra, Elez Jusufi, préparait une action ayant pour objectif le renversement du gouvernement de Fan Noli et la liquidation de l'antagonisme entre les partis. D'après ces informations ce mouvement ne fut pas dirigé seulement contre le gouvernement de Fan Noli, mais aussi contre Clique et était prêt à recourir à la force en cas de besoin.⁶¹ Comme Foreign Office fut au courant des contacts que Eyres entretenait avec Jusufi son rapport obtint l'entière confiance du gouvernement. Dans la note rédigée à la suite de ce rapport il fut constaté que ce rapport confirmait la sagesse de la décision prise par Foreign Office de ne pas reconnaître le gouvernement de Fan Noli.⁶²

Au début de septembre 1924 se tint l'Assemblée de la Société des Nations. Le président du gouvernement anglais McDonald aurait dû prendre part aux travaux de l'Assemblée. Comme Fan Noli, en tant que président du gouvernement albanais, avait annoncé son arrivée à Genève, on espérait que ce dernier allait saisir cette occasion pour s'adresser en personne à McDonald en lui demandant de reconnaître

⁵⁸ Idem, le rapport de Robert Parr no. 82, Durazzo, le 18 août 1924.

⁵⁹ Idem, le rapport de l'envoyé Eyres no. 112, Durazzo, le 25 octobre 1924.

⁶⁰ Idem, le rapport de l'envoyé Eyres, no. 97, Durazzo, le 2 septembre 1924.

⁶¹ Idem, le rapport de l'envoyé Eyres no. 102, Durazzo, le 15 septembre 1924.

⁶² Idem, la note de Haurd Smith au sujet du rapport d'Eyres no. 102 du 15. IX 1924.

son gouvernement et de lui octroyer un crédit. Foreign Office rédigea pour cette occasion un mémorandum à l'intention du Président, afin de porter à sa connaissance les doutes formulés par Fan Noli au sujet de la conduite anglaise. Ce dernier croyait que l'attitude du gouvernement anglais avait subi une forte influence de l'envoyé Eyres qui éprouvait de vives sympathies pour le gouvernement écroulé et était hostile au nouveau gouvernement. Foreign Office convint que ces doutes fussent fondés „dans une certaine mesure”, et que le gouvernement de Fan Noli ne devait pas s'attendre à la reconnaissance de son gouvernement avant de convoquer l'Assemblée dissoute ou annoncer les élections pour la nouvelle Assemblée.⁶³

Quant au prêt, Foreign Office laissa à entendre que l'Albanie ne pouvait pas s'attendre à ce que le gouvernement anglais appuyât sa demande de crédit dans de telles circonstances, puisque depuis sa restauration cette dernière ne s'était pas montrée disposée à faire face aux difficultés intérieures, à supprimer la corruption et consolider ses finances. Pour cette raison, Foreign Office croyait que l'Albanie allait être mise „dans un proche avenir” sous le protectorat international et l'organisation de ses finances confiée à une commission internationale aux larges prérogatives. En ce moment-là, reprit Foreign Office, le „peuple albanais est trop résolu et très fier pour abandonner la gestion de ses finances à un étranger, si bien qu'il est nécessaire de laisser la situation s'aggraver davantage avant de procéder à son amélioration”. C'est pourquoi il est dans l'intérêt de l'Albanie d'être réprimandée à l'Assemblée de la Société des Nations, conclut le mémorandum de Foreign Office.⁶⁴ Une telle conduite de l'Angleterre contribuait à l'affaiblissement des positions du gouvernement de Fan Noli et à l'ajournement de sa reconnaissance internationale.

Au cours des entretiens à Genève Fan Noli admit la proposition de l'Assemblée de la Société des Nations, à savoir de convoquer l'Assemblée nationale qui devait vérifier son gouvernement.

A son retour de Genève il communiqua au représentant albanais à Rome, Mborji, son intention de procéder élections parlementaires, pour prouver que son gouvernement n'était pas dénué de la faveur du peuple.⁶⁵ Il le fit dès son arrivée à Tirana. Le 13 novembre 1924 le membre du Haut conseil de régence, Sotir Petsi, signa le décret prévoyant les élections du collège électoral pour le 24 décembre 1924 et les élections pour 20 janvier 1925. Conformément au système électoral albanais le corps électoral composé des membres élus sur tous les 200 hommes majeurs, désignait les députés de l'Assemblée. Les rapports d'Eyres révélaient que Fan Noli s'opposait à un tel système, si bien qu'on pouvait espérer que ce dernier, à l'expiration du mandat

⁶³ Idem, le mémorandum de Foreign Office du 28 août 1924.

⁶⁴ Idem.

⁶⁵ Idem, le rapport de l'ambassadeur anglais à Rome, Graham, no. 888, Rim, le 14 octobre 1924.

de Sotir Petsi fin novembre 1924, allait s'attribuer les pouvoirs du membre du Conseil de régence et procéder aux élections directes.⁶⁶ Foreign Office considérait que le recours aux élections directes aurait constitué un acte révolutionnaire.⁶⁷ Ses prévisions de la durée du gouvernement de Fan Noli se révélèrent pourtant exactes. Celui-ci s'effondra au mois de décembre.

L'attitude de l'Angleterre vis-à-vis de l'irruption des partisans de Zogu et de l'effondrement du gouvernement de Fan Noli

Les élections annoncées de l'Assemblée nationale précipitèrent l'irruption des partisans de Zogu dans le territoire albanais. Bien que l'action de ces derniers fût prévue pour le printemps 1925, l'annonce des élections et la convocation de l'Assemblée de la part de Fan Noli leur firent prendre la décision d'intervenir sans délai.⁶⁸ Fan Noli n'ignorait pas les préparatifs faits sur le territoire yougoslave au début de décembre 1924. Il adressa une note officielle à l'envoyé Eyres et lui révéla que les partisans de Zogu se préparaient à faire irruption dans le territoire albanais entre les 10 et 15 décembre. Il demanda au gouvernement anglais de mettre en garde le gouvernement de Belgrade contre la gravité des circonstances.⁶⁹ Dans le même esprit fut rédigé aide-mémoire remis par Mehmed Konica à Foreign Office. D'après cet aide-mémoire le gouvernement yougoslave aurait fourni l'aide et des armes au sympathisants de Zogu.⁷⁰

Donc, les préparatifs de l'irruption des partisans de Zogu ne furent pas inconnus à l'Angleterre. Les documents susmentionnés révèlent que la diplomatie anglaise prolonger reconnaissance du cabinet de Fan Noli s'attendant à sa chute prochaine. En automne 1924, à la suite de l'interruption des pourparlers secrets entre Zogu et Mussolini au sujet d'une aide financière de l'Italie à l'Albanie, la compagnie anglaise Anglo-Persian Oil Compagnie versa à Zogu 25 millions de dinars, tout en lui promettant de verser les autres 25 millions, après que l'accord des concessions pétrolières de 1921 aurait été signé⁷¹ Il n'y a point de doute que Anglo Persain Oil Company ne le fût à l'insu des organes officiels. Afin de se protéger contre les accusations éventuelles d'Etats occidentaux de s'ingérer dans les affaires albanaises, le gouvernement

⁶⁶ Idem, le rapport de l'envoyé Eyres no. 138, Durazzo, le 16 septembre 1924.

⁶⁷ Idem, la note du Fonctionnaire de Foreign Office McEven du 2 décembre 1924.

⁶⁸ Pastoralli, *Italia e Albania, 1924—1927. Origini diplomatiche del trattato di Tirana dal 22 novembre 1927*, Firenze 1967, p. 71—72.

⁶⁹ PRO, FO 371, Albania fasc. 9640, télégramme de l'envoyé Eyres no. 48/R, Durazzo, le 7 décembre 1924.

⁷⁰ Idem, Aide-mémoire de Mehmed Konica au gouvernement anglais du 8 février 1924.

⁷¹ Pastorelli, ouvrage cité, p. 55—57; Zamboni, ouvrage cité.

yougoslave se servit de la reconnaissance du gouvernement de Fan Noli de la part de l'Union soviétique et accusa celui-ci de flirter avec les Soviétiques et d'avoir signé à Rome avec le représentant soviétique dans ce pays une convention secrète. Il lui reprochait également d'entretenir de bonnes relations avec comitadjis de Macédoine, à savoir avec l'aile fédéraliste de VMRO, qui avaient noué des liens avec l'Union soviétique. L'envoyé Eyres trouvait ses informations dénuées de fondement. Dans sa lettre à Chamberlain il disait que la presse et la bureaucratie serbe ne recouraient à ses accusations que pour justifier l'irruption de Zogu préparée sur le territoire yougoslave. Il n'excluait pas la possibilité des liens entre Fan Noli et l'Union soviétique, mais il s'agissait d'après lui d'une tactique mutuelle de faire dans un moment donné leurs profits politiques. Il était porté à croire aux assurances lui données par Fan Noli que les conversations de Rome avec le représentant soviétique ne portaient que sur les agréments au représentant soviétique Krakovec. Par ailleurs, il doutait des affirmations avancées par le gouvernement albanais de ne pas entretenir les contacts avec les fédéralistes macédoniens, car il était au courant de l'entrevue de Caulev Zia Dibra et le préfet de Scutari.⁷²

Après avoir eu ses informations, Foreign Office procéda à l'examen de la situation et des conséquences qui pouvaient en découler. Il constata que le gouvernement yougoslave aidait Zogu et préparait sur son terrain l'irruption armée sur le territoire de son voisin. Il s'agissait manifestement d'un cas à arbitrer par la Société des Nations. Or, Fan Noli ne s'adressa pas à la Société des Nations, mais demanda l'intervention du gouvernement anglais. Une telle conduite de Fan Noli fut attribuée à l'appréhension de celui-ci de voir cette affaire soumise à l'arbitrage de l'Italie, à laquelle avait été reconnu le droit d'intervenir la première dans le cas où l'indépendance albanaise aurait été menacée. Fan Noli se rendait bien compte que l'intervention italienne en Albanie aboutirait à la conquête de toutes les importantes positions militaires, politiques et économiques.

Smith était pourtant d'avis qu'il n'était pas certain que l'Italie était disposée, après avoir conclu en janvier 1924 un pacte avec la Yougoslavie, à intervenir en Albanie et mettre ainsi en danger ses rapports avec la Yougoslavie. Il suggéra pour cette raison au gouvernement anglais de n'entreprendre aucune initiative, ni de proposer à la Société des Nations d'intervenir, mais de recommander plutôt à Fan Noli de s'adresser lui-même à la Société des Nations. Nicolson estimait, pour-

⁷² Eyres croyait que Fan Noli recevait de l'argent des agents soviétiques. Ce dernier affirmait pourtant qu'il n'avait agents soviétiques. Ce dernier affirmait pourtant qu'il n'avait l'intention de favoriser les projets soviétiques en Albanie, et que son but était de se servir des agents et de l'argent soviétiques et de les repousser ensuite. Selon les informations qu'il possédait la partie soviétique se servait de Fan Noli pour parvenir aux buts semblables. PRO, Fo, 371 Albania, fasc. 9644, la lettre personnelle de l'envoyé Eyres au ministre des Affaires étrangères, Chamberlain no. 136 reçue à Londres le 8 décembre 1924.

tant, que les conseils du gouvernement anglais à Fan Noli étaient inutiles, car il était convaincu que Pašić avait arrangé par avance cette affaire avec la France et l'Italie, si bien que la Société des Nations aurait à arbitrer un différend aussi délicat que celui de Corfou. Il attirait l'attention sur le fait que l'Italie ne voulait pas non plus faire valoir les droits lui reconnus par la Conférence des Ambassadeurs. Ses informations avaient été fournies à Foreign Office par l'ambassadeur italien à Londres. Aussi estima-t-il que dans le cas où l'Albanie se serait adressée à la Société des Nations et l'Italie n'aurait pas modifié sa déclaration, l'Angleterre se serait trouvée dans une situation embarrassante. C'est-à-dire, la Société des Nations pourrait dans ce cas confier à l'Angleterre le mandat d'aplanir le différend, ce qui ne convenait pas à cette dernière. Elle évitait d'une part de s'attirer la haine de la Yougoslavie et appréhendait de l'autre d'avoir à soutenir Fan Noli à qui elle ne fut pas favorable. Elle craignait aussi que le refus d'intervenir au nom de la Société des Nations ne lui attirât la défaveur du peuple. Aussi Nicolson proposa-t-il au gouvernement anglais de ne pas prendre au tragique la question albanaise et de déployer tous ses efforts afin que le conflit fût localisé. Mills Lampson partageait son avis. Il voyait bien que quelque chose de grave se préparait, mais il suggérait au gouvernement anglais de prendre ses précautions. Il lui proposait de mettre en garde la Yougoslavie de ne pas commettre „une sottise en Albanie”. Quant à la Bulgarie et l'Albanie, elles devraient également se tenir sur ses gardes.⁷³

Après avoir fait cette analyse, le gouvernement anglais adressa les telegrammes aux envoyés de Beograd, de Durazzo et de Sophie. Les envoyés de Durazzo et de Sophie furent chargés de faire savoir aux gouvernements auprès desquels ils étaient accrédités que le gouvernement anglais disposait des informations, selon lesquelles ces derniers toléraient ou même encourager à leurs frontières la propagande bolchéviste. Pour éviter l'aggravation des rapports, ces gouvernements devraient entreprendre des mesures pour écarter ce péril.⁷⁴ Quand après quelques jours les partisans de Zogu firent l'irruption en Albanie, l'Angleterre n'entreprit aucune action pour s'y opposer. Les documents cités révèlent que l'envoyé anglais était au courant de l'irruption des partisans de Zogu de la Yougoslavie en Albanie, ainsi que des préparatifs d'une rébellion armée de la part des ses sympathisants dans le pays contre le gouvernement. Le ton des rapports d'Eyres fait apparaître que celui-ci voyait d'un bon oeil une telle évolution des événements. Une telle attitude ne fut pas étrangère aux fonctionnaires de Foreign Office qui retarder la reconnaissance de jure du gouvernement de Fan Noli dans l'espérance de sa chute prochaine. En définitive, il convient de constater que le refus de l'Angleterre de reconnaître le gouvernement de Fan

⁷³ PRO, FO, 371, Albania, fasc. 9644, la note de Haurd Smith, de Nicolson et Lampson à propos de la lettre personnelle d'Eyres à Chamberlain.

⁷⁴ PRO, FO, 371, Albania, fasc. 9644, l'ébauche du télégramme de Foreign Office aux légations de Belgrade, de Sophie et de Tirana.

Noli constituait objectivement un facteur très important ayant contribué à l'affaiblissement de sa position et à son écroulement rapide. La reconnaissance de la part de l'Angleterre aurait indubitablement entraîné la reconnaissance d'autres pays d'Europe. Ceci aurait augmenté de plus le crédit du gouvernement aussi bien dans le pays qu'à l'étranger en lui permettant de se consacrer à la mise en oeuvre des réformes sociales et économiques. Le refus de sa reconnaissance fut un obstacle pour obtenir les crédits étrangers, sans lesquels elle ne pouvait organiser sa vie économique ni couvrir non plus ses dépenses budgétaires, ayant hérité des caisses d'Etat vides. Tout ceci sapait la vigueur du gouvernement, si bien qu'il est possible de conclure que le refus de l'Angleterre favorisait les actions des ennemis de ce dernier et précipita sa chute. Ayant en vue la politique que l'Angleterre avait poursuivie pour obtenir les concessions pour les prospections pétrolières, il convient d'y chercher les motifs de sa conduite en Albanie durant l'époque observée.

Вук ВИНАВЕР
Институт современной истории
Београд

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ ЮГОСЛАВИИ И ЮГОСЛАВСКО- БОЛГАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЕРИОД МЕЖДУ ДВУМЯ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ.

Югославские коммунисты в период между двумя войнами проявляли очень живой интерес к внешней политике государства, в котором боролись, хотя, конечно, не могли осуществлять своей „внешней политики” или линии. В каждой газете, листовке, призыве, декларации, выводах и т.д. всегда большое внимание посвящалось международному положению, а крупные демонстрации 1937 года показали одну из вершин акции КПЮ по привлечению масс на внешне-политических вопросах. Все европейские компартии в версальско-жизневский период имели свои внешние цели, которые были общепознаты.¹ Эта линия европейских компартии и Коминтерна не совпала с политикой СССР до начала 30-х годов, но буржуазные правительства выражали советскому протесты из-за действия Коминтерна и его паролей. Министр внешних дел СССР Чичерин ограждался перед немецким послом от акции Коминтерна.² Он говорил даже, что линия Коминтерна затрудняет ему работу, а что коминтерновскую внешнюю политику ведут иностранцы, думающие о революции, а не об интересах СССР.³ Югославские коммунисты свою „внешнюю политику” согласовывали с общим положением в Европе, с целями борьбы в своей стране, с необходимостью проведения агитации против „своей” буржуазии, так что случалось, что ЦК КПЮ выступал за распад „версальского государства” в тот же момент, когда советское правительство настаивало на установлении хороших отношений с югославским правительством. Необходимо объяснить внешне-политическую линию КПЮ, так она является нераздельной частью всей политики Партии, тем более, что это весьма запущенная

¹ Die deutschen Parteien und ihre Aussenpolitik. Europaische Gesprache 1926, 362—363.

² Politisches Archiv des Auswartigen Amtes, Bonn (PA AA), Büro des Reichsministers, Russland, Band . Отчет из Москвы от 4. XII 1923, то же, Band 12. Заметка из Берлина от 30 IX 1925.

³ То же Band 18. Заметка из Баден-Бадена от 7 VI 1927. То же, Band 22. Отчет из Москвы от 12 IX 1929.

область научных исследований. Интерес КПЮ по отношению к взаимоотношениями Югославии и Болгарии был всегда очень большим, что и понятно, так как Партия требовала революционного братства югославских и болгарского народа и установления Балканской федерации в противоположность буржуазии и ее несправедливому миру и террору.

1. КПЮ Против югославно-болгарского столкновения в версальской Европе.

Югославские коммунисты приветствовали создание новой Югославии. Они подчеркивали: „Мы, и только мы единные и настоящие борцы за национальное объединение и самоопределение” и считали Югославию положительным творением, хотя она и выросла из войны: буржуазия больше не может маскироваться национальной ролью, создано чистое поле для классовой борьбы, а объединение является естественным требованием народов.⁴ Однако, КПЮ остро выступила против связи режима с Антантой и ее антисоветской и антиреволюционной линии.⁵ Считалось, что Франция заставит страну вступить в войну против советской России.⁶ КПЮ выступила против милитаризма и захватов, против оккупации чужих территорий.⁷ Печать КПЮ осуждала расширение границ за счет Болгарии и нападала на неискренний мирный договор.⁸ Весьма скоро в рядах КПЮ появились голоса о том, что Югославия „побочный продукт антантовского империализма”.⁹ Все время осуждалось и отнятие у Болгарии выхода на море.¹⁰ В рядах КПЮ подчеркивалось, что несправедливая система мирных договоров создает зародыши новых войн и что уже существует конфликт с Италией, Болгарией и другими соседними странами.¹¹ Безусловно, со стороны Италии существовала реальная опасность.¹²

⁴ Радничке новине 14 I, 17 II, 16 IV 1919. Историјски архив КПЈ, III, Београд 1950, 312.

⁵ В. Винавер, КПЈ и питање ратне опасности, 1919—1935, године, Ист. гласник 1—2/1970, 67.

⁶ Ј. Врчинац, Рад и закључци I, II и III конференције КПЈ, Историја XX века, Зборник радова I, 244, 263.

⁷ Архив радничког покрета, Београд (АРП), Фонд Коминтерне (сокрашено: КИ/), 1920/1. Отчет из Белграда Коминтерну от 26 III 1920.

⁸ Радничке новине 5 XII, 13 XII 1919. Истина 23. XII 1919. Ослобођење 28 XII 1919. Раднички лист 14 XI 1920.

⁹ Рад Уставног одбора Уставотворне скупштине, I, 32.

¹⁰ Радник-Делаваец 8 VII 1923. Борба 9. VIII 1923.

¹¹ Историјски архив, II, 1950, 46. АРП, KI 1921/14. Нова истина 23. VI 1920.

¹² V. Vinaver, Jugoszlavia és Magyarország a tanassköztársaság idején, Századok 6/1971, 1222. В. Винавер, Угрожавање Југославије 1919—1932, Војноисторијски гласник 1/1968, 127—150. В. Винавер, Италијанска акција против Југославије на албанско-југословенској граници 1918—1920. Историјски записи 3/1966, 477—515. В. Винавер, Југославија и војна интервенција против Маџарске 1919. године, Историјски гласник 1—2/1967, 9.

Однако, КПЮ осуждала всю внешнюю политику, а с 1920 года выступала против Антанты так же, как и КП Болгарии.¹³

С 1919 года Партия вела курс на революцию. Остаревший Лапчевич уже в январе 1919 года говорил хорватским товарищам, что „лишь переменили хозяина“. Югославский режим, связанный с Антантой, был постоянно „антисоветским и антикоммунистическим“, так что даже венгерские правые считали, что могут искать помощь против своей революции у него,¹⁴ а в борьбе „Вильсона и Ленина за Европу“¹⁵ Югославия принимала и американскую помощь. Поэтому КПЮ еще сильнее выступала против режима, успевала охватить самые широкие массы недовольных, а ее представитель Сима Маркович на Третьем конгрессе Коминтерна с гордостью утверждал о том, что КПЮ „первая крупная европейская партия, которая присоединилась к Интернационалу“.¹⁶ В то время КПЮ сознательно подчеркивала „совместную борьбу“ с болгарскими товарищами.¹⁷ На объединительном съезде, состоявшемся в Белграде в 1919 году, появился и один болгарский товарищ, а в июле 1919 года Люба Димитрова говорила Николи Ковачевичу: „Чего ждете, мы готовы, от нас зависит, когда восстанем“. Она была и делегатом КП Болгарии на съезде в Вуковаре.¹⁸

Когда режим попытался в 1920 году приказать КПЮ как „антигосударственную“, она заявила: „Мы не за Болгарию или Италию, мы за революцию и у нас, и у них!“¹⁹ Собирая массы, КПЮ имела 58 депутатов в Учредительном собрании. В соответствии с существовавшим тогда ключом (лишь три нации) оппозицию составляли 83 серба, 77 хорвата, 28 словенцев, что вызвало страх режима, который считал, что пользуется поддержкой прежде всего сербов.²⁰ Тогда в рядах КПЮ не размышляли много о национальном вопросе, отсталости и о международном положении, так как европейская револ-

¹³ В. Винавер, *Комунистичка партија Југославије и Мала Антанта (1920—1938)*, *Историјски часопис* 18, 1971, 525. С. Николов, *Болгария и республика Советов в 1917—1921 г. г.* 36. „Октябрьская революция и пролетарский интернационализм“, Москва, 1970, 349.

¹⁴ В. Винавер, *Публицистичка делатност Беле Линдера и југословенско мабарски односи 1922—1935*, *Зборник за историју Матице српске* 4/1971, 151.

¹⁵ W. Link, *Die amerikanische Stabilisierungspolitik in Deutschland 1921—1932*. Düsseldorf 1970, 78, 79, 83. K. Schwabe, *Deutsche Revolution und Wilson-Frieden*. Düsseldorf 1971, 239, 320, 329, 380.

¹⁶ *Protokoll des III Kongresses der Kommunistischen Internationale*, Hamburg 1921, 268, 270, 424.

¹⁷ *Радничке новине* 23. XI 1919. АРП, Мемоарска граѓа 1944. *Расказ Драгомира Пеича о болгарских тесњаках в 1918 году.*

¹⁸ *Љуба Ивошевич-Димитрова, Избрани проиведенија* (изд. С. Великов), Софија 1972, 132, 170. АРП, МГ 1956, 17. *Воспоминания Николе Ковачевича*. АРП, МГ 1936, 4. *Воспоминания ю. Одича*. АРП, МГ 1945, 6. *Воспоминания М. Петровича.*

¹⁹ *Нова истиина* 8. II 1920. *Раднички лист* 9. V, 30. V 1920.

²⁰ *Стенографске белешке Уставотворне скупштине 1920—21*, I, 21. IV 1921, стр. 5. *Политика* 28. VII 1926 (Заявление С. Радича).

ющая по существовавшему в то время мнению была на пороге, являлась неотвратимой и обязательной.²¹ А революция для Югославии и Балкан принесла бы Балканскую федерацию в качестве внешнего, международного облика победы масс Балкан.

Это не была новая идея. Уже в 1885 году Никола Пашич, тогдашний эмигрант в Болгарии, предлагал создание Балканской федерации совместно с сербско-хорватским объединением, блок независимого народа от Востока до Запада.²² До 1914 года сербские социалисты выступали против балканских войн и демонстративно писали о братстве с болгарами, албанцами и турками.²³ Македония должна была объединиться и как единая и неделимая войти в федерацию балканских республик.²⁴ После Октября и создания Югославии делегат Балканской коммунистической федерации выступил на Первом конгрессе Коминтерна против нового национального угнетения на Балканах, а Лапчевич на митинге требовал создания Балканско-придунайской федерации равноправных народов.²⁵ Воззвание Коминтерна и манифест Компартий Югославии, Болгарии и Румынии призывали пролетариат бороться за эту идею.²⁶ Говорилось об угнетенных болгарях, албанцах и хорватах. В воодушевлении из-за скорой революции и осуществления балканского братства одна из газет писала даже, что сербы и болгары один народ, братский народ.²⁷

Национальное угнетение очень быстро стало в Югославии нерешенной проблемой, получавший такое же значение, как и в старом Австро-Венгрии. Уже в 1921 году генерал П. Пешич, комендант Четвертой армейской области, писал что „масса хорватов считает, что они сегодня поработенны со стороны сербов и что в Австрии были

²¹ Д. Лапчевич тогда был несколько скептичен, заявляя, что мало фабричных труб. (АРП, МГ 1918). Он боялся „крестьянской стихии“ (АРП, МГ 1943, 5; 1944, 3). В одной из повестей говорится о том, что на партийном собрании, посвященном организации диверсии, участники печально смотрят и думаю о том, что нет ни железных дорог ни складов, ни предприятий, ни мостов. М. Лалић. Избране приповјетке, Цетиње 1950. (рассказ „После восстания“). Этот рассказ и личность из романа Б. Чопича „Глуви барут“, глава 25. На обеде во дворце в связи со свадьбой короля в 1922 году высокие гости украли половину сервиза. (М. Стојадиновић, Ни рат ни лакт, Ријека 1970, 157).

²² С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, III, Београд 1934, 540.

²³ Д. Лапчевич демонстративно посетил болгарских военнопленных (Радничке новине 3. VIII 1913).

²⁴ Дипломатски архив Арж. секретаријата за спољне послове, Београд (сокращенно: ДАСИП). фонд В. Јовановић-Марамба, Ф. 89. Письмо Д. Лапчевича С. Јакшичу от 29 XII 1917.

²⁵ Первый конгресс Коминтерна. Март 1919 г. Под ред. Е. Коротского, Б. Куна, О. Пятницкого. Москва 1933, 51, 121, 131, 152, 154, 169, 196, 197, 199, 211, 230. Радничке новине 8. V 1919.

²⁶ Радничке новине 22. V, 29. V, 5. IX 1920. Нова истина 11. VI 1920. Раднички лист 14 X 1920.

²⁷ Историјски архив на комунистическата партија на Мекедонија-г. I, Скопје 1951.

свободными".²⁸ В порядке дня постоянно стояла „проблема Черногории”.²⁹ Вопрос об албанцах, по отношению к которым белградский режим, так называемый носитель демократии и самоопределения, вообще не применял этой своей идеи, стал острым уже в 1912 году.³⁰ А угнетение в Македонии было классическим примером формы режима. КПЮ остро встала против национального угнетения, в печати нападала и на Чехословакию, которая так же угнетала другие народы.³¹

КПЮ так же решительно выступила против версальского мира и новой европейской системы, исходя из идеи о революции за социальное освобождение, которое приведет к прекращению столкновений на Балканах, к братству югославов и болгар в совместной Балканской федерации социалистических республик.

2. Девятое июня 1923 года.

Печать КПЮ следила за событиями в Болгарии. Она опубликовала письмо В. Коларова о преследованиях коммунистов в стране, радовалась „банкротству национализма” и нападала на Стамбулийского, как на противника Партии.³² Поскольку в Европе в порядке дня стоял вопрос греческо-турецкой войны, как последнего остатка великой войны, вопрос трехугольника Совия-Афины-Белград осенью 1922 года вдруг получил самое большое значение. Печать КПЮ зазвонила тревогу? опять подготавливается балканская война!³³ Мнение теоретиков КПЮ о том, что существует югославо-болгарский конфликт и что может дойти и до сотрудничества по отношению к Греции, было совершенно точным. Уже в 1921 году представитель болгарского посольства в Белграде хвалился перед немецким коллегой о том, что Болгария может добиться выхода в Эгейское море, а Югославия получит Салоники, в то время, как немецкий посол был уверен в том, что Белград и не помышляет о помиреннии с Софией.³⁴ Югославская буржуазная печать действительно непрестанно нападала на Стам-

²⁸ ДАСИП, Фонд В. Јовановића, Вн. политика, Отчет генерала Пешича из Загреба 20. VII 1921.

²⁹ См. В. Винавер, О интересовању енглеске јавности за проблем Црне Горе после Првог светског рата, Ист. записи 1/1965, 170—185.

³⁰ Н. Batowski, The Failure of the Balkan Alliance of 1912. *Balkan Studies* 4/1966, 118. М. Krljeza, Глембајеви (глава „Како је доктор Грегор први пут сусрео нечастивога). Сравни: V. Vinaver, „Ceshtja shqiptare” ne shtypin e PKJ 1910—1939, *Gjurmime albanologjike* 1/1971, 65—100.

³¹ Ослобођење 31 I 1920.

³² Радничке новине 15. II 1919, Глас слободе 26 III 1920, Радничке новине 7. I 1920, Истина 18. IX 1919, Радничка штампа 3. VI 1922, 18. IX 1919, Радничка штампа 3. VI 1922.

³³ Дело 11. IX 1922.

³⁴ ПА ЈЈ, II, Булг.-југ, По. 3. Б. 1. Отчет из Белграда от 3. VI 1921. То же, Отчет из Белграда от 24. VIII 1922.

болгийского.³⁵ В сентябре 1922 года печать КПЮ выступила против новой войны и против военного сотрудничества между Белградом и Софией за федерацию социалистических республик.³⁶ В связи с приездом премьера Стамболийского в Белград печать писала о том, что режим отказывается от соглашения балканских народов, готов из любви к Англии влезть в войну. Соглашение Пашича и Стамболийского было охарактеризовано, как „обеспечение реакционного курса на Балканах” и опасная военная и антисоветская акция.³⁷

Это выступление в пользу Балканской федерации было связано с новой линией Коминтерна. Уже на Втором конгрессе Ленин настаивал на союзничестве социалистического и национального движения.³⁸ Когда весной 1921 года стало ясно, что наступил отлив революции, Коминтерн подготовил линию „единого фронта” и ангажирования национальных движений. Зиновьев сообщил, что не нужно раскалывать Чехословакию, в которой все национальности должны вместе вести борьбу.³⁹ По существовавшему в КПЮ мнению, коммунисты в Македонии должны были бороться и против режим, и против „македонствующих”.⁴⁰ Но тогда возник спор между КПЮ и КПБ по поводу акции в Македонии. На IV конференции Балканской коммунистической федерации, состоявшейся в июне 1922 года в Софии, Кабакчиев потребовал „помогать борьбу меньшинств за освобождение и объединение”, подчеркивал это как „самый значительный вопрос для четырех балканских партий”. Делегат КПЮ Моша Пьяда подчеркнул, что было бы „судьбоносной ошибкой поддерживать и потенцировать национальные столкновения, так как необходимо бороться против разжигания национальных столкновений и объединение широких масс трудового народа всех народностей в едином балканском государстве против господствующей буржуазии, а вопрос национального освобождения и объединения будет решен сам по себе в результате социалистической революции созданием Балканской советской республики”. Это положение, подвергнутое критике в Софии, было раскритиковано и на конференции КПЮ в сентябре 1922 года, происходившей в Вене. Тогда Пьяда сообщил, что считает, что КПБ не может действовать на территории „югославской Македонии” без знания КПЮ. Делегат Коминтерна тогда начал

³⁵ М. Б. Милојевић, Бугарска, СКГ 16. X 1920, 280. Д. Живаљевић, Стамболијски у Београду, Будућност 1. XII 1922, 1066.

³⁶ Радничка штампа 16. X 1922.

³⁷ Раднички дневник 8. XI, 10. XI 1922. Радник-Делавец 25. XI 1922. О позиции Югославии по отношению к Турции смотри: V. Vinaver, Jugoslawien und die Türkei 1918–1934. Tarih arastirmalari dergis, 1967, cilt V, sayi 8–9, 241–286.

³⁸ Коммунистический Интернационал, Краткий исторический очерк. Москва 1969, 93, 95.

³⁹ Protokoll des III Kongresses der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1921, 200. Деятельность Исполнительного Комитета и Президиума И. К. Комм. Интернационала, Петроград 1923, 46.

⁴⁰ АРП, КИ 1922/10.

говорить о „шовинизме” Пьяде, против чего Пьяде защищался в письме Коминтерну 1 октября 1922 года.⁴¹ Конгресс Коминтерна в ноябре 1922 года выставил лозунг: на Западе — единый рабочий фронт, на Востоке — антиимпериалистический и национальный фронт. Он потребовал больше пользоваться национальными лозунгами, вести борьбу за рабочие правительства и национальное освобождение. На конгрессе встретились Георгий Димитров и югославские делегаты, дискутировавшие о возможностях сотрудничества с ВМРО и другими националистическими организациями, которые могли бы привлечь. Димитров требовал достижения соглашения с ВМРО и хвалился тем, что уже постиг в этом деле успеха, в то время, как Павле Павлович указывал на то, что ВМРО при первой же возможности ударит против КПЮ.⁴²

Решение IV балканской конференции о „пропагандистской акции партий в областях со смешанным населением (Фракия, Добруджа, Македония) угрожало довести до недоразумения между двумя партиями, поэтому КПЮ в феврале 1923 года подчеркивала, что Македония является великим резервуаром революционных мощностей именно для КПЮ.⁴³ Новая легальная НРПЮ с января 1923 года остро выступила против ненависти между балканскими народами и требовала установления на Балканах федерации социалистических республик.⁴⁴ На Второй общегославской партийной конференции, состоявшейся в Вене в мае 1923 года, более решительно была поставлена проблема наций на Балканах в рядах КПЮ. Делегат из Македонии заявил, что „акции комитетов поддерживают не только болгарское правительство, но и все заинтересованные в ликвидации Югославии”. Он подчеркнул, что македонские коммунисты не являются сепаратистами или националистами и выступил против террора режима, который бьет по Македонии. На конференции было принято решение о том, что национальный вопрос становится важнейшей проблемой Балкан, что КПЮ направит самую крупную акцию в отношении Македонии. Был сделан вывод о том, что македонские массы отрезвели от заблуждений о том, что „национальная буржуазия может принести свободу”.⁴⁵

Печать КПЮ, нападая на „свой” режим, считала, что Югославия в качестве балканского жандарма подготавливает вооруженную интервенцию в том случае, если бы болгарские коммунисты срушили Стамболийского.⁴⁶ КПБ действительно направила свою силу на борьбу против режима Стамболийского. Программа КПБ состояла из трех слов: „долой земледельческое правительство”.⁴⁷ „Радник” писал, что

⁴¹ АРП, МГ 1981, 83, 85, 86. АРП, КИ 1922/13, 28-а, 36.

⁴² АРП, МГ 1981, 87.

⁴³ АРП, КИ 1923/7.

⁴⁴ Историјски архив, II, 279. АРП, КИ 1923/3. Радник-Делавец I. III 1923.

⁴⁵ АРП, КИ 1923/29—3, 29—11, 29—19.

⁴⁶ Радничка штампа 30 IX 1922.

⁴⁷ Д. Казасов, Фашизм, и българските партии, Ист. преглед 5/1968, 96.

Стамболийский становится орудием Белграда в подавлении национального движения на Балканах, торгует народами, отрекается от Македонии, чтобы получить Западную Фракию, что ВМРО послушное орудие в руках болгарской буржуазии. Газета боязливо озиралась на нишское соглашение: может быть это ответ на действия против Греции и на стабилизацию порядка.⁴⁸ Неожиданно Стамболийский был свергнут с помощью переворота 9 июня. Для Димитрова путч был громом в ясном небе, поэтому КПБ занимала нейтральную позицию, „за деревьями (правительственные меры против КПБ) не видя леса“.⁴⁹

Девятого июня Балканы получили новое лицо. Как писалось в газетах шовинистических кругов в Белграде „Балканы опять нашли свое лицо“. Так же, как и ранее против Стамболийского, сейчас буржуазная печать проливали потоки ругательств на новый режим.⁵⁰ В Берлине писали, что с точки зрения международных отношений это поражение Франции и победа Италии и Англии.⁵¹ Так же перемену объяснял и Чичерин, враждебно относившийся в то время к Франции.⁵² Но руководители КПЮ, осужденные и брошенные в тюрьму в Пожаревце, имели особое мнение. Филип Филипович считал, что необходимо защищать крестьянский режим Стамболийского и показать на деле, как коммунисты могут сотрудничать и защитить крестьянское правительство. Он выставил лозунг „В добровольцы против реакции“, уверенный в то, что режим мог бы выпустить арестованных коммунистов, чтобы они отправились на борьбу, которая бы, закончившись однажды победоносно могла иметь далеко идущие последствия для Югославии.⁵³ Газеты КПЮ начали в то время кампанию против возможной вооруженной интервенции югославской армии.⁵⁴ Она газет писала, что комиты являются „носителями великоболгарского империализма“, а Стамболийский не был ни националистом, ни антисоветски настроенным человеком, что Англия подержала путчистов.⁵⁵ Другая выступила против войны, интервенции, оккупации.⁵⁶ „Стамболийский искал милости у югославской реакции“, не заботился о балканском национальном угнетении, а сейчас „югославские фашисты хотят войну, чтобы вернуть его“.⁵⁷ „Режим Стамболийского должен был быть осужден и заслужил острейшую борьбу против него“, а югославская печать, так нападавшая на него, сейчас

⁴⁸ Радник—Делавец 17 V 1923.

⁴⁹ Коммунистически Интернационал (сокращенно: КИ(7), 1924, 149, 150

⁵⁰ Д. Живальевич, Шуми Марица, Будущност август 1922, 668 М. Б. Милојевић, Обнова Фердинандове Бугарске, Будущност јули 1922, 583.

⁵¹ Illyricus, Stamboliski und Bulgarien, Europäische Gespräche 1923, 121.

⁵² PA AA, Büro RM, Bulgarien, B. I. — Отчет посла из Москвы от 15. VI 1923.

⁵³ АРП, МГ, 1956, 120. Воспоминания Н. Ковачевича.

⁵⁴ М. Николић, Солидарност југословенског пролетариата са борбом бугарских радника и селџака 1923. године, Историја радничког покрета, Зборник радова 2, 1965, 117.

⁵⁵ Глас свободе 14. VI, 21. VI 1923.

⁵⁶ Радничка штампа 15. VI 1923.

⁵⁷ Борба 16. VI 1923.

выражает непомерную любовь. Ни капли крови для интервенции!⁵⁸ „Рабочему классу нечего терять при новом режиме”, а всех может привести к войне.⁵⁹ КПЮ использовала переворот для нападения на правительство, так надеявшееся на Англию, Италию и Румынию.⁶⁰ Натянутые отношения на югославско-болгарской границе вызвали у словенских коммунистов сомнения в эффективность балканских партий, хотя на болгарском примере стремились показать хорватскому крестьянскому движению слабость крестьянских движений вообще.⁶¹

Девятое июня было оценено как большое ослабление Малой Антанты. На одном из митингов Триша Кацлерович сообщил, что Англия и Италия срушили режим Стамболийского, являвшегося французским орудием и орудием болгарской реакции.⁶² Между тем, Коминтерн осудил нейтральную позицию КП Болгарии, выдвинул лозунг о рабоче-крестьянских правительствах и освобождении угнетенных балканских народов.⁶³ После этого возникло новое движение, сейчас под руководством КПБ. Печать КПЮ писала о „наступлении реакции” и требовала „неинтервенцию” в случае победы восставших.⁶⁴ Зиновьев сообщил, что поражение не страшно, так как оно лишь показывает крестьянам, что они не могут без рабочих.⁶⁵

Анализы гражданской войны в Болгарии, совершенные в КПЮ, считали что Англия и Италия помогли режим Цанкова, в то время, как потерпела поражение Франция, настаивавшая на достижении югославско-болгарского соглашения. ВМРО. в конце — концов превратилась в контрреволюционную организацию. В Болгарии снова господствует милитаристская клика в борьбе против трудового народа.⁶⁶

Через несколько лет министр иностранных дел Маринкович печально говорил о том, что министр Нинчич ни в какую не желал сотрудничества со Стамболийским. Он считал что болгарско-югославская дружба является важнейшим делом на Балканах и даже заявил, что „если бы мы сблизились в Среднем веке, не было бы Косова”.⁶⁷

3. Югославско-болгарская революция.

Лозунг рабоче-крестьянских правительств, данный IV конгрессом Коминтерна и на XII съезде ВКПб, после 9 июня был принят как большая возможность для всех балканских партий. С осени 1923

⁵⁸ Радник — Делавец 17. VI 1923.

⁵⁹ Организовани радник 17. VI 1923.

⁶⁰ Радник — Делавец 21. VI 1923.

⁶¹ АРП, КИ 1923/44. Борба 16 VIII 1923.

⁶² АРП, КИ 1923/44, 47. Радник — Делавец 2 IX 1923.

⁶³ Борба 6 IX, 13 IX 1923.

⁶⁴ Радник — Делавец 23. IX 1923. Организовани радник 27 IX 1923.

⁶⁵ Борба 25 X 1923.

⁶⁶ Борба (журнал), октябрь 1923, 131. Борба, ноябрь 1923, 167. Радник Делавец 14. X 1923.

⁶⁷ Archiv ministerstva zahraničnih veci (AMZV), Pol. zpravy, Jihoslavia. Отчет посла Шебы из Белграда 07 26. VII 1927, ч. 224.

года эта „крестьянская линия” в политике Коминтерна проявляется со всей силой, особенно после неудач на Западе и в Германии. В 1924 году планировалась крупная акция балканских коммунистов и угнетенных балканских крестьян. Национальный момент, национальное угнетение должны были послужить в качестве зажигалки, которая привела бы крестьянские массы на почву партийной борьбы. Кроме того, казалось, что на Балканах обостряются и империалистические столкновения, возникает опасность войны и наступления реакции, угнетающей нации и подготавливающей войны и аннексии. В дискуссии, развившейся в КПЮ осенью 1923 года, говорилось о столкновении французского блока с английским группом Болгарии, Греции и Венгрии и о югославо-болгарском столкновении около Македонии. Вместе с тем, подчеркивалось, что фашистская Италия с помощью Болгарии шагнула на Балканы, что ее свою очередь усиливает югославо-болгарское столкновение.⁶⁸ Когда в январе 1924 года был заключен югославо-итальянский пакт о дружбе, можно было считать с тем, что Пашич получает свободные руки в отношении Македонии, Болгарии и Хорватии.⁶⁹ Пашичевская политика отличалась наступательным характером и в отношении к Албании.⁷⁰ Поэтому Балканская коммунистическая федерация выступила против югославо-греческой аннексии албанской территории и осудила итальянскую акцию.⁷¹ В резолюции балканской конференции говорилось о том, что власть над Македонией обеспечивает власть над Балканами, поэтому выступила против войны, за создание балканской федерации.⁷² В противоположность союзу Пашич—Цанков выдвигался союз рабочих и крестьян.⁷³ Однако, югославо-болгарское столкновение все больше обострялось, а в Софии поговаривали о войне.⁷⁴ Перемена югославского режима, приход к власти правительства Давидовича, который должен был „умиротворить ситуацию”, все это было принято как новая форма „борьбы против балканской революции. „Радник” считал, что режим подготавливает вооруженную интервенцию против скорой болгарской революции.⁷⁵

И пока подготавливалась балканская рабоче-крестьянская революция, в КПЮ велась дискуссия о национальном вопросе и использованию угнетенных нации для подготовки революции. Уже в 1923 году считалось, что существует „четвертый народ” рядом с Сербями,

⁶⁸ Борба 20 IX 2. XI 1923. Глас свободе 8. XI 1923. Радник — Делаец 1. XI 1923.

Борба 31 I 1924.

⁷⁰ V. Vinaver, *Anglia dhe pozita nderkombetare a Shqiperise misioni dy luftave boterore*, Gjurmime albanologjike 1/1968, 202.

⁷¹ Борба 19 VI 1924.

⁷² International Press Correspondence (englisch Edition), 10. IV 1924, 244.

⁷³ Радник — Делаец 13 VII 1924.

⁷⁴ С. Димитрова, Борбата на БКП (тс) за израждение на единен фронт на труда (септември 1923. г. — април 1925. г.), Ист. преглед 3/1959, 5. Уп. В. Винавер, О спольнополитичкој оријентацији Југославије 1920—1925, МС (др. науке) 44, 1966, 57.

⁷⁵ Радник — Делаец 17. VIII 1924.

Хорватами и Словенцами.⁷⁶ Сима Маркович требовал автономной Македонии, которая входила бы в состав союза балканских народов. Партия в конце 1923, начале 1924 года признала право наций на самоопределение, создание независимых республик Хорватии, Словении, Македонии и т.д. в организованной на федеративной основе Югославии. В течение 1924 года, однако, вновь появились неясности в отношении македонской нации. Секретарь Обласного комитета в Скопле писал, что власть примет коммунистов за агентов Т. Александрова, если они будут слишком подчеркивать македонский вопрос. Наконец, резолюция от марта 1924 года потребовала создание македонского государства из трех частей, которые выделались бы из Югославии, Греции и Болгарии, и ведение борьбы против югославской и болгарской буржуазии.⁷⁷ Балканская конференция в то время призвала уже на борьбу за создание рабоче-крестьянских правительств на Балканах. Димитров говорил о „искусственном творении югославском государстве“, а Клара Цеткин о серии „национальных проблем“, которые должны быть решены.⁷⁸ В КПЮ было ясно, что Македония должна быть исключена из югославо-болгарского столкновения и включена в балканский революционный фронт. Лозунг „право на самоопределение“ стал главным лозунгом КПЮ, как и лозунг „Да здравствует свободная и независимая Хорватия как рабоче-крестьянская республика“.⁷⁹ В Болгарии началась акция за создание единого фронта, чтобы привлечь массы.⁸⁰ „Сенсационный союз левицы в ВМРО и балканской революции показал, что на пороге крупные события.“⁸¹

В то время на власть в немецкой Компартии пришли „левые“, которые призывали наступлению на режим.⁸² Пятый конгресс Коминтерна, состоявшийся в июне—июле 1924 года, прошел под знаком идеи секретаря Зиновьева о том, что не существует стабилизации, а наступает революция, борьба за власть, поворот влево, но без единого фронта на Западе. Было сообщено, что фашизм является тем же самым, что и социал-демократия. Битвы, происходившие осенью 1923 года, не были оборонительными боями, они представ-

⁷⁶ Глас свободе 26 VII 1923. Борба 16. VIII 1923.

⁷⁷ АРП, КИ 1924/16—5, 28, 33.

⁷⁸ Радник — Делавец 6 I 1924. КИ 3/1924, 50. КИ 5—6/1924, 236. J. Rothschild, *The Communist Party of Bulgaria. Origins and Development, 1883—1931*, New York 1959, 242, 243.

⁷⁹ Борба 27 III 1924. Млада гарда 24.VIII 1924.

⁸⁰ С. Димитрова, Нав. дело у Ист. преглед 3/1959, 29. КИ 9/1925, 61.

⁸¹ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation*, Hamden (Conn.) 1964, 218, 219. G. D. Jackson, *Comintern and Peasant in East Europe, 1919—1930*, New York — London 1966, 64, 66, 78, 99, 100, 101, 102, 115, 246, 252. Уп. В. Винавер, Англиското јавно мислење за Македонија од 1919—1926. Гласник инст. Скопје 1/1965, 29—63.

⁸² S. Vietzke — H. Wohlgermuth, *Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung in der Zeit der Weimarer Republik, 1919—1933*, Berlin 1966, 90, 122, 125, 127.

яли штурм идущих впереди.⁸³ Конгресс потребовал ведения борьбы за рабоче-крестьянскую власть в балканских странах. Ф. Филипович сообщил, что Балканы находятся в преддверии войны и революции. После критики Тельмана Коларов заявил, что в Болгарии уже развернулась партизанская война. Наконец, Филипович заявил, что КПЮ борется за полностью независимые республики Хорватию, Македонию и Словению или за независимую и единую Македонию и федеративную Югославию.⁸⁴ Конгресс вынес решение о том, что Югославия нужно разбить с помощью борьбы угнетенных наций за отделение от гегемонистской и угнетательской страны.⁸⁵ Своим боевым духом особенно отличался Филипович, который считал, что на Балканах положение такое же, как было в 1914 году, что необходимо предотвратить войну и вызвать революцию. Участники дискуссии подчеркивали, что „Македония на Балканах играет такую же роль, какую Балкан играет в Европе“. Димитров на VII Балканской конференции сообщил, что уже наступила „кризисная революционная ситуация в Югославии и Болгарии“.⁸⁶ С того времени КПЮ повела борьбу за распад Югославии, как государственного целого, придерживаясь этой линии до весны 1925 года.⁸⁷

„Призрак большевизма“ появился на Балканах. Румынский министр Дука говорил о „большевистской опасности“ югославскому и немецкому послам.⁸⁸ КПБ в Болгарии подготавливала партизанскую войну и восстание.⁸⁹ Министр Калфов в страхе говорил об акции КПБ.⁹⁰ Писалось о партизанах в Болгарии и о революционной ситуации.⁹¹ КПЮ усвоила идею о национальном самоопределении всех угнетенных народов и нации как обязательное отделение, чтобы удовлетворила крестьянские массы угнетенных нации. При этом, конечно, речь шла о ликвидации всей версальской системы, а не только Югославии. На пленуме ЦК КПЮ в ноябре 1924 года опять раздались призывы к созданию рабоче-крестьянских правительств в независимых республиках Хорватии, Македонии, Словении и т.д., так как ЦК

⁸³ Коммунистический Интернационал, 221, 230.

⁸⁴ Пятый всемирный конгресс Ком. Интернационала, 17 июля и 18 июля 1924, Стеногр. отчет, I, Москва — Ленинград 1925, 77, 79, 194, 196, 243, 278, 279, 456, 468, 597, 626, 627, 628.

⁸⁵ Радник — Делавец 25 X 1924.

⁸⁶ Inpresog 17. VII 1924, 424. 4. VIII 1924, 572; 7. VIII 1924, 597.

⁸⁷ АРП, КИ 1925/9.

⁸⁸ ДАСИП Фонд В. Јовановића, 7 Записка короля Александра. Отчет посла из Бухареста от 22. III 1924. PA, AA, Büro RM, Russland, Band 8. Отчет из Бухареста от 20. IX 1924.

⁸⁹ А. Мичев, Четническото движение в Болгарии, 1924—25. г, Софиа 1964.

⁹⁰ PA AA, II, Bulg-Deutschland, Po. 3, B. 1. Отчет посла из Софии от 5 VII 1924.

⁹¹ Организовани радник 15. VI 1924. Расширенный пленум Исполкома комм. Интернационала (21, III — 6 IV 1925), Москва — Ленинград Ж. Натан, Бората на БКП против „лявого“ сектанство, Известия на институт по ист. на БКП, 11, 1964, 127.

КПЮ был уверен в то, что наступила революционная ситуация.⁹² В албанских качаках на Косове, против которых правительство послало войска, резолюции видели партизан.⁹³

Казалось, что на Балканах возникает революция после пяти лет „смирения“, подобно тому, как сказано у Гете, который сто лет тому назад писал: мир развивается, и один порядок может значить совершенство, а через несколько лет он же представится как недостаток.⁹⁴ Однако, балканская революция не наступила. Поражения в Германии, Болгарии, Польше осенью 1923 года означили отступление революции, а в начале 1924 года каждому было ясно, что наступила европейская стабилизация.⁹⁵ Наступило „золотое время“ версальской системы. Париж, господин Европы, был центром европейской культуры, в котором жили поэты, известные всему миру (Поль Клодел, Поль Валери, Марсель Пруст, Андре Жид). Новые театральные постановки отодвинули войны с передовых страниц газет. Военная служба была сокращена в 1923 году, а второй раз в 1928 году, всего на двенадцать месяцев. Царская Россия нестала, потерпела поражение и распалась. Австро-Венгрия, обеднела Германия, Англия отступила и разоружилась, а Италия безуспешно трубила. Осталась лишь сильная Франция, в которой, хотя с апреля 1925 до июля 1926 года переменялось семь правительств, происходил расцвет и владело благосостояние.⁹⁶ Жан Жиродо видел в Берлине переживший патриотизм и новых немцев, не беспокоившихся о внешней политике.⁹⁷ Поэт Р. М. Рилке писал 26 февраля 1924 года, что на него влияли немецкие писатели, а так же Толстой, Пушкин, Лермонтов, Некрасов (их произведения он читал на русском языке), скульптор Роден, чьим секретарем он был, перковь в Толедо, пейзаж в Венеции.⁹⁸ Расширился космополитизм. Югославия в 1924 году вела даже переговоры с Венгрией!⁹⁹ Министр Нинчич заявлял, что если русские войска перейдут границу Румынии, он мобилизуется лишь в том случае, если бы попытались вмешаться Болгария и Венгрия, готовые отказаться от Румынии.¹⁰⁰ При таком положении на Балканах до революции дело не дошло, хотя о ней говорилось не только в рядах коммунистов, но и в кругах, близких Пашичу, Цанкову, Дуки. Балканские режимы распространяли вести о том, что создали „антибольшевистский фронт“ против СССР и революции. В Югославии к власти вновь пришел Пашич, полный речей о спасении Югославии, европейской цивилизации и т.д.

⁹² АРП, КИ 1924/74—5.

⁹³ Inprecor 2. IV 1931, 345. КИ 2/1925, 69.

⁹⁴ J. П. Екерман, Разговори са Гетеом у последњим годинама његова живота, Београд 1970, 401.

⁹⁵ Коммунистически Интернационал, 215, 230.

⁹⁶ W. L. Shirer, The Collapse of the Third Republic, New York 1969, 141.

⁹⁷ Jean Girodoux, Siegfried et le Limousin, Paris 1922.

⁹⁸ Rainer Maria Rilke, Briefe aus Muzot (1921—1926), Ed. Ruth Sieber Rilke—Carl Sieber, Leipzig 1936.

⁹⁹ В. Винавер, О неуспелом југословенско—мабарском зближењу 1924—26. године, Историја XX века, Зборник радова 9, 1968, 199.

¹⁰⁰ АМЗВ, Београд 23. V 1924, ч. 205.

Болгарская дипломатия считала, что установлен союз Белграда, Софии и Бухареста ради „защиты большевизма“.¹⁰¹ „Коммунист“ опубликовал передовицу „Балканский фронт контрреволюции и национального угнетения“.¹⁰² КПЮ организовала протестные акции против посещения Белграда Цанковым.¹⁰³ Остро осуждался „антибольшевистский фронт“, заведший террор в стране, националистическую истерию и общее преследование хорватов и коммунистов. ЦК в марте 1925 года считал, что в Болгарии наступила революционная ситуация, и ведется подготовка к возможной югославской интервенции.¹⁰⁴ Представители балканских компартий нападали на Англию и ее поддержку Цанкова и Пашича. Димитров подчеркивал, что Цанков сломил левое крыло ВМРО, Пашич послал Зогу взять власть в Албании, Радич капитулировал, а в апреле 1925 года произошло невиданные преследования КПБ.¹⁰⁵ И КПЮ считала, что преследования в апреле 1925 года означают последний шаг к отступлению балканской революции.¹⁰⁶

В апреле 1925 года болгарский посол сообщил немецкому министру иностранных дел Штреземану, что если коммунисты победят, сразу же произойдет югославская и греческая интервенция.¹⁰⁷ Именно поэтому Нинчич и поддерживал режим Цанкова.¹⁰⁸ Однако, правительство в Софии желало использовать „большевистскую опасность для того, чтобы получило большую поддержку его целей, что вызывало недовольство в Белграде. В конце апреля 1925 года Дислокация югославских войск на болгарской границе обеспокоила болгарское правительство.¹⁰⁹ Вскоре снова появились голоса о „союзе Цанкова—Пашича против Греции“.¹¹⁰ Когда осенью 1925 года возникло болгарско-греческое столкновение, печать КПЮ выступила против войны.¹¹¹ Отношения между Белградом и Софией остались холодными, точнее, похолодели после „тризрака большевизма“. В то время немецкая дипломатия писала о том, что между двумя странами могут быть или сердечные, нормальные отношения или столкновения и конфликты, т.е. вражеские отношения, но не могут существовать корректные нормальные отношения, характерные для некоторых других незаинтересованных стран.¹¹² Поэтому югославские коммунисты были совершенно правы, желая дружбы и общей революции, а оба режима вели к подозрению и натянутости отношений. Время революции прошло. КПЮ на Третьем съезде, состоявшемся в Вене в июне 1926 года,

¹⁰¹ РА АА, II, Jugoslawien, По. 19, Б. 1. Отчет из Афин от 21 XII 1924.

¹⁰² Комунист 1. I 1925. Раднички глас 22. III 1925.

¹⁰³ КИ 2/1925, 153.

¹⁰⁴ АРП, КИ 1925, 3, 8.

¹⁰⁵ КИ 5/1925, 130, 143. КИ 9/1925, 49, 54.

¹⁰⁶ АРП, КИ 1925/11. Раднички глас 19. IV 1925.

¹⁰⁷ РА АА, Geheimakten, Bolshevismus auf dem Balkan, В. 1. Заметка из Берлина от 15. V 1925.

¹⁰⁸ АМЗВ, Белград 15. V 1925, ч. 169.

¹⁰⁹ РА АА, II, Bulg—Jug. По. 3, Б. 2. Заметка из Берлина от 23. IV 1925.

¹¹⁰ Радничка борба 14. VII 20. VIII 1925.

¹¹¹ Организовани радник 5. XI 1925.

¹¹² РА, АА, II, Bulg—Jug. РО 3, В 2 — Отчет из Белграда от 2. VII 1925.

подчеркнула, что речь идет лишь о „революционных эпизодах в Болгарии и Германии“.¹¹³ Наступало время столкновений и военной опасности для Балкан, при чем, югославно-болгарские отношения получили крупнейшее значение в новой международной обстановке.

4. Столкновение двух империализмов на Балканах в 1925—1928 годах

Югославия столкнулась с Италией уже осенью 1918 года, сразу же после распада Австро-Венгрии. Постоянная вражда была главной чертой югославской внешней политики до 1935 года. Италия вскоре попыталась установить в некоторой мере международный патронат над Болгарией и Венгрией, побежденными странами, са ее внешней политика на Балканах выражалась в установлении соглашения с этими двумя государствами.¹¹⁴ После действия осени 1923 года наступил внутренний итальянский кризис, так что лишь осенью 1925 года, после Локарна, Италия вновь активизировалась по отношению к Балканам, что сразу же было прокомментировано в печати.¹¹⁵ Напуганный Пашич пошел по стопам старой политики, проводившейся в Белграде в 1920, 1923, 1927, 1933 и 1940 годах, т.е. обеспечение против Италии контактами с Москвой.¹¹⁶ В 1926 году Италия постигла на Балканах дипломатические успехи, так что в рядах КПЮ говорилось о вытеснении французского влияния с Балкан. Италия привлекала Болгарию, Албанию, Грецию, Румынию.¹¹⁷ Пленум ЦК КПЮ, состоявшийся в сентябре 1926 года, занимался и проблемой итальянского проникновения и новых югославно-болгарских отношений.¹¹⁸

В. Коларов подчеркивал, что в Болгарии наступает новое время национализма, а на Третьем съезде КПЮ (май 1926 года) говорилось о национализме болгарской буржуазии, на службе которой находится ВМРО.¹¹⁹ Югославская нота Болгарии, посланная летом 1926 года, должна была показать Италии, что умеет Югославия, и доказать так же, что Болгария не пользуется поддержкой в Европе. На горизонте снова появился призрак югославно-болгарского столкновения.¹²⁰

Близкий Ниничу радикальский журнал „Нови живот“, выходящий в Белграде, писал, что не существует никакого франко-югославского столкновения на Балканах и что Италия не проникает в

¹¹³ Исторички архив КПЈ, II, 100.

¹¹⁴ V. Kybal, Czechoslovakia and Italy: My Negotiations with Mussolini, II, Journal of Central European Affairs, April 1954, 66.

¹¹⁵ Радничка борба 13. XI 19. XI 1925.

¹¹⁶ В. Винавер, Пашић, радикали и питање успостављања југословенско-советских дипломатских односа (1919—26), Преглед 9/1967, 226.

¹¹⁷ Радничка борба 31. VII 1926. Класна борба 1/децембар 1926. Млади Болшевик год. 3, бр. 3, септембар 1926.

¹¹⁸ Билтен ЦК КПЈ бр. 9, октобар 1926.

¹¹⁹ КИ 9/1926, 24, 26. АРП, КИ 1926/21. В большинстве Юго-Восточных стран реакция сейчас просто узурпировала нацию, трехцветный флаг, патриотизм. (сравни для Венгрии роман „Szabadcsapat“, 1965.

¹²⁰ Радничка борба 14. VIII 1926. Inprecor 26. VIII 1926 1926, 967.

Албанию.¹²¹ Сразу же после этого был подписан Тиранский пакт между Албанией и Италией, продемонстрировавший проникновение Италии и итальянского империализма на Балканы и вызвавший самый большой страх в Белграде.¹²² Югославия почувствовала себя в опасности В затруднительном положении, характеризовавшемся, тем, что в огне ковалось железо, югославский и болгарский послы в Берлине обратились к Чичерину с просьбой спасти их от Италии (Retten Sie uns von Italien), а болгарский посол умолял Штреземана примирить обе балканские страны, с чем согласился и Чичерин.¹²³ Поскольку в то время говорилось о том, что Муссолини проникает на Балканы в связи с антисоветской кампанией Англии, в Югославии появился лозунг защиты Балкан с помощью СССР.¹²⁴ Говорилось о подготовке нападения на СССР. Советский представитель Хинчук в мае 1927 года заявлял югославскому представителю в Женеве: „Россия и Югославия окружены неприятелями со всех сторон” и предлагал установление дипломатических отношений.¹²⁵ Проблемы антисоветского фронта и международной политики третируются на первых страницах газет.¹²⁶ В марте 1927 года Муссолини обвинил Югославию за то, что подготавливает нападение на Албанию и великим силам пригрозил предпринять соответствующие меры. КП Италии сообщила, что дуче подготавливает войну.¹²⁷ В то же самое время пленум ЦК КПЮ (март 1927 года) сообщил о том, что Югославия одинока и окружена, но защита от фашистского нападения на является защитой небольшой страны против великой силой: это часть столкновения французского и итальянского империализма. ЦК КПЮ призвал массы превратить империалистическую войну вгражданскую, не стрелять в итальянских и болгарских солдат. Не лозунг „Балканы балканским народам”, т. е. сохранение французского преобладания, а союз рабоче-крестьянских республик на Балканах!¹²⁸

Политика Муссолини по отношению к Югославии продолжалась и на Западе оценивалась как „окружение” (Ewkreisungs-politik) и в 1925—1928 годах недвусмысленно была направлена на раскол и

¹²¹ Нови живот 27. новембар 1926, 211.

¹²² В. Винавер, Енглеска и италијанско „заокружавање” Југославије 1926—1928, Историја XX века, Зборник радова 8, 1966, 93.

¹²³ РА АА, Вјро RM, Bulgarien, В. 1. Отчет из Берлина от 23. XII 1926.

¹²⁴ В. Винавер, Југословенско-совјетски односи 1919—1929, Историја XX века, Зборник радова 7, 1965, 156.

¹²⁵ ДАСИП, Постоянная делегация при Лиге наций, Ф. I—1, 127. Отчет С. Шечерова из Женевы от 14. V 1927. Документы внешней политики СССР, X, Москва 1965, 200.

¹²⁶ В романе Ильфа и Петрова „Двенадцать стульев” описывается один из митингов во время открытия сообщения трамвая в мае 1927 года в одном из городков. При этом, несколько часов говорилось лишь о внешней политике и международном положении.

¹²⁷ G. Zamboni, Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan, Hamburg, 1970, 128.

¹²⁸ АРП, КИ 1927/9, 10, 11. Млади большевик, апрел 1927; мај 1927. Г. Ремеле, К вопросу о национальной войне. КИ 28/1927, 23.

порабощение Югославии.¹²⁹ Рим установил хорошие отношения с ВМРО (еще до 1923 года), так что рабочая печать писала, что комиты на службе фашизма.¹³⁰ Однако, белградский режим стремился к тому, чтобы добиться соглашения с Болгарией для обуздания итальянских планов. Король Александр потребовал посредничества чехословацкого президента Масарика, который считал, что Болгарии необходимо предоставить выход на море.¹³¹ Король Борис отказался от итальянских предложений и с весны 1927 года начал приближаться к Германии, прося ее посредничать в деле болгарско-югославского соглашения. Советское правительство приветствовало это сближение, видя в нем сопротивление английской политике.¹³² Болгарский посол Попов сообщил в Берлине, что „Болгария и Югославия должны сблизиться и опираться на СССР“. Белград с этим не соглашается, поэтому Муссолини легко проникает на Балканы. Штреземан высказался за содружество двух балканских народов. Однако, Попов уже летом 1926 года сообщал, что болгарское правительство не может обуздать комитов, так как „пол миллиона македонцев живет в Болгарии“, а в конце 1927 года изрек в Берлине, что „македонцы желают культурную автономию в Югославии, где их игнорируют, из-за чего и происходят постоянные беспорядки и террор“. Штреземан не желал вмешиваться в балканские дела, но дал до знания в Белграде и Софии, что мир и дружба дело их совместных интересов.¹³³ И советский посол в ноябре 1927 года был заинтересован в умирении на Балканах.¹³⁴ Таким образом, сближение Белграда и Софии несколько продвинулось в 1926—1927 годах, что одобрялось в Москве и Берлине и вызвало злобу в Риме. Новое правительство Вукичевича, пришедшее к власти 17 апреля 1927 года, означало край эпохи Пашича-Нинчича и с успехом смирало югославско-болгарский конфликт. Однако, был подписан второй Тиранский пакт, а затем и французско-югославский пакт.¹³⁵ Исчезла идея о великой Югославии вне блоков, и Белград окончательно вошел в структуру европейско-балканских блоков. Конечно, это было и успехом ВМРО, который решительно боролся против югославско-болгарского содружества.

¹²⁹ D. Mitrany, Italiens Balkanpolitik, Europäische Gespräche 1927, 335. Ormos Maria, Bethlen koncepcioja az olasz-magyar szovetsegrol, 1927—31, Tortenelmi szemle 1—2/1971, 145. Zamboni, Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan, 228, 300, 315, 369.

¹³⁰ Борба 22. I, 16. VII, 15. X, 26. XI, 17. XII 1927. Организовани радник 30. X 1927.

¹³¹ Внешняя политика Чехословакии (1918—1939), ред. В. Соляк. Москва, 1959, 207, 208. AMZV, Jihoslavia, Отчет посла Шевы из Белграда от 18. IV 1929, ч. 141.

¹³² PA AA, Büro Staatssekretar, Russland, B. 16. Отчет из Лондона от 31. III 1927.

¹³³ PA AA, Bulg—Jug, Band 2. Заметка из Берлина от 7. VIII 1926. То же, B. 3. Заметка из Берлина от 2. V 1927. и Заметка от 9. X 1927. PA AA, Büro RM, Bulgarien, B. 1. Заметка от 30. IV 1927.

¹³⁴ PA AA, Bulg—Jug, B. 3. Отчет из Берлина от 12. XI 1927.

¹³⁵ В. Винавер, Да ли је југословенско-француски пакт из 1927. године био војни савез! Војноисторијски гласник 1/1971, 145—183.

Муссолини уже осенью 1926 года приказал осуществить военную подготовку против Югославии, а в декабре 1927 года рассказал венгерскому послу, что может быть действительно предстоит война. Поскольку в 1927 году не сумели создать блок Рим — Будапешт — Бухарест — София, Муссолини в 1928 году предпринял акцию создания блока на Юге, сначала с Грецией и Турцией, с которыми при соединилась бы и Болгария.¹³⁶ Это вызвало возбуждение в Белграде, где раздавались острые речи на счет Болгарии и ее претензий на югославскую территорию. „Борба” остро напала на заявления, означавшие столновение и войну.¹³⁷ Однако, газеты КПЮ остро осуждали ВМРО, как „орудие болгарской буржуазии и итальянского фашизма”.¹³⁸ Когда стали более понятными намерения Муссолини в отношении пакта с Грецией, Турцией и Болгарией печать КПЮ напала „итальянское окружение Югославии” и сотрудничество Муссолини с Болгарией.¹³⁹ Вместе с тем и советская дипломатия предприняла меры для ликвидации римских нитей, протянутых с Софии, предупреждения создания итальянского блока на Балканах.¹⁴⁰ Поздней осенью 1928 года Москва подчеркивала перед итальянским послом в Праге свое желание сохранения мира на Балканах и приветствовала югославскую политику.¹⁴¹ Издания Коминтерна в то время писали о том, что Муссолини окружает Югославию с помощью Болгарии, Венгрии, Греции и Румынии.¹⁴²

„Инпрекор” 26 июля 1928 года опубликовал сообщение о том, что на Балканах больше не существует англо-итальянского блока, направленного против СССР, который в течение своей антисоветской подготовки окружает и угрожает Югославии, а создан англо-французский блок против СССР. Подобная же перемена произошла и в строках и в статьях „Классной борьбы” в номере 8 от июня 1928 года.¹⁴³

¹³⁶ Nemes Dezso, A Bethlen-kormány külpolitikája 1927—1931 — ben, Budapest 1964, 84, 107. Ormos Maria, Bethlen koncepcioja az olasz-magyar szovetsegrol (1927—31), Tort. szemle 1—2/1971, 146. Zamboni, Mussolini Expansionspolitik auf dem Balkan, 455, 456.

¹³⁷ Борба 28. I 1928.

¹³⁸ Ријеч радника и селяка 20. II, 7. IV 1928. Политика 17. II 1928. Билтен ЦК СКОЈ-а, бр. 3, август 1928. Необходимо упомянуть, что с начала 1928 г. велись переговоры о том, что бы ВМРО начала действия, если бы произошло итальянское нападение на Югославию но „деес” Н. Томалевски не был удовлетворен политикой Муссолини, которая предлагала части Македонии Греции и Албании, друзья Италии (Országos leveltar, Külügyi miniszterium — OL, Küm), res. pol. 16a, 104, 105, 147. Отчеты венгерских послов из Рима от 16 и 24 I 1928, из Софии от 14 II 1928). Софийский посол Киш посетил „комитские места” на границе и заявил, что он явится „другом организации”. (OL, Küm, res. pol. 16a, 521. Отчет Киша из Софии от I IX 1928.

¹³⁹ Енотност 9. III 1928. Борба 5. V 1928.

¹⁴⁰ Документы внешней политики СССР, XI, Москва 1966, 273, 289, 315, 348, 379, 391, 597.

¹⁴¹ То же, 559, 585, 587.

¹⁴² Инпрекор, 7. VI 1928, 568; 28. VI 1928, 638.

¹⁴³ Инпрекор, 26. VII 1928, 719. Класна борба 8/ јуни 1928.

На Балканах очевидно подготавливался переворот: не говорилось больше о борьбе двух империализмов с могущим новым столкновением между Белградом и Софией на линии столкновения французского и итальянского блоков с одновременным включением этого столкновения общее английское столкновение с СССР, а больше рассчитывалось на то, что предстоит ослабление итальянско-английского давления по отношению к Балканам, быстрое установление сотрудничества Англии и Франции для умирения балканских противоречий и столкновений ради осуществления нового антисоветского блока. Сейчас КПЮ считала, что можно рассчитывать на югославо-болгарское антисоветское соглашение.

5. Эпоха балканской революции 1928—1934 годов.

С осени 1927 года Коминтерн отказывается от линии единого фронта и бросает лозунг „класс против класса“. Девятый пленум Исполкома Коммунистического Интернационала усвоил его в феврале 1928 года.¹⁴⁴ Шестой конгресс Коминтерна, состоявшийся летом 1928 года, сообщил, что ведется подготовка интервенции против СССР и поэтому обязанностью коммунистов является превратить войну в гражданскую войну и революцию. В Венгрии перевес взяло левое течение, настаивавшее на непосредственный поход к восстанию и на борьбе против социал-демократии.¹⁴⁵ В Югославии, в которой Партия требовала в 1926—28 годах установление балканской федерации, но и не обязательную раскол государства, появилось новое направление. После убийства хорватских депутатов в Народной скупщине 20 июня 1928 года страна находилась перед гражданской войной, а секретариат КП Сербии в тот же день бросил новый лозунг: „За независимую и самостоятельную хорватскую республику“.¹⁴⁶ Лозунгом национальной независимости и борьбы против белградского режима КПЮ стремилась завоевать массы, прежде всего в Хорватии. Осенью 1928 года состоялся Четвертый съезд КПЮ, на котором было сообщено, что подготавливается антисоветская интервенция и что в случае начала войны Партия организует восстание. Поскольку положение было весьма обостренно и революционно, КПЮ пошла на борьбу, направленную на разбитие Югославии, темницы народов, источника войны и интервенции, за независимые народные республики. Однако, нужно было разбить всю версальскую систему, поэтому был выброшен лозунг создания независимых и единых республик Словении, Албании, Македонии и т. д. в рамках Балканской федерации.¹⁴⁷ Очевидно должны

¹⁴⁴ Коммунистический Интернационал, 285.

¹⁴⁵ Horvath Zoltanné, A kommunisták Magyarországi partjának II kongresszus, Párttörténeti közlemények 1/1963, 41, 52, 54.

¹⁴⁶ Биалтен ЦК КПП бр. 8, 16. април 1926. Време 6. V 1927. АРП КИ 1928/43.

¹⁴⁷ АРП, КИ 1929/4. КИ 4/1929 44.

были исчезнуть существовавшие границы Югославии, но лишь тогда, когда одновременно с этим исчезнут и границы Италии, Австрии, Албании, Греции, Болгарии. Наступила левая эпоха, в которой КПЮ в 1928—1934 годах требовала разбитие Югославии как государственного устройства, ликвидацию версальской Европы, создание независимых республик, которые бы все вместе вошли в Балканскую социалистическую федеративную республику. Ф. Филипович в 1933 году считал, что отдельными членами нового сотрудничества были бы Словения, Хорватия, Черногория, Сербия, Албания, Греция, Болгария и т. д.¹⁴⁸ КПЮ столько восставала против сохранения угнетательского государства, что югославские коммунисты с мучкой выговаривали и самое имя „Югославия“.¹⁴⁹

В СССР в 1929 году считали, что Франция является главным советским противником.¹⁵⁰ Газеты писали о подготавливающейся интервенции.¹⁵¹ Поэтому материалы КПЮ говорят о подготовке антисоветской интервенции и одновременном столкновении на Балканах, обычном для капиталистической системы.¹⁵² Поскольку государственный переворот 6 января 1929 года был охарактеризован как часть внутренней консолидации режима ради подготовки интервенции против СССР, а внутренне национальное столкновение достигло вершину, ЦК КПЮ считал, что должен в связи с рекомендацией VI конгресса Коминтерна и на основании решений IV съезда КПЮ, начать акцию, направленную против войны, что при внутреннем кризисе и сопротивлении угнетенных масс выглядело реальным. Передовица „Пролетера“ в марте 1929 года писала о „перспективе вооруженного восстания“ и предвидела союз рабоче-крестьянских республик на Балканах.¹⁵³ Однако, вместо той „коалиции всех тех, кто желает другое и новое, а без чего все бы окоченело и пропало“, о чем писали историки XIX века,¹⁵⁴ КПЮ двинулась на борьбу сама, слабая, подвергнутая ударам режима, в неблагоприятной ситуации. Лозунг о непосредственном начале вооруженного восстания, выдвинутый осенью 1929 года, был авантюристическим и нереальным, он лишь помог режиму сократить в десять раз ряды Партии. Деятельность КПЮ в 1929—1933 годах замерла, лишь повремененно в 1930—1931 годах она обнавлялась.¹⁵⁵ Не было много пользы от того, что в Коминтерне верили в партизанскую войну в Югославии.¹⁵⁶ Затем наступил великий мировой эконо-

¹⁴⁸ КИ 13—14/1933, 40.

¹⁴⁹ Р. Чолаковић, Казивање о једном покољењу, II, Сарајево, 1968, 385.

¹⁵⁰ Документы внешней политики СССР, XII, Москва 1967, 733.

¹⁵¹ В. Винавер, Прилог историји југословенско-совјетских односа 1929—34, Историјски гласник 1/1965, 5.

¹⁵² В. Винавер, КПЈ и балканска политика Југославије (1929—1934), *Balkanica* 3/1972, 441, 444.

¹⁵³ Пролетер, орган Централног комитета КПЮ в 1919—1942 года (в дальнейшем: Пролетер). 3.

¹⁵⁴ J. Burkhardt, *Weltgeschichliche Betrachtungen*, Leipzig 1928, 171, 188.

¹⁵⁵ Материјали пете конференције КПЈ одржане новембра 1940. у Загребу, *Комунист* 1/октобар 1946, 64.

¹⁵⁶ КИ 8/1931, 17.

мический кризис.¹⁵⁷ Он полностью уничтожил авторитет власти и бросил массы в самое черное несчастье и бедствие¹⁵⁸ А европейское положение ухудшалось, особенно это касалось взаимоотношений между Германией и Францией.¹⁵⁹ Коминтерн выбросил лозунг „Против войны и фашизма”, думая обо всех почти европейских странах, прежде всего о Франции и ее сателлитах.¹⁶⁰ Одиннадцатый пленум ИККИ верил в то, что революция близка (пленум состоялся в апреле 1931 года), а двенадцатый пленум (август-сентябрь 1932 года) сообщил о том, что Франция идет войной против СССР. Европа находилась в кризисе и бедствии, а Коминтерн считал, что „выход из кризиса видят в войне”. Некоторые югославские писатели писали о том, что „эта испорченная цивилизация вошла в агонию” и что находятся „в эти дни перед уничтожением всей общественной структуры”.¹⁶¹ В течение 1932 года печать сообщала о демонстрациях и уличных битвах, как и партизанском движении во всей стране.¹⁶² В. Коларов думал, что крестьянское движение перерастает в партизанскую борьбу, а она — в вооруженное восстание.¹⁶³ Коминтерн решительно выступил против Франции, версальского мира, который настолько угнетает народы, что угрожает отвлечь их в реваншизм вместо того, чтобы вовлечь в революцию. Журнал Коминтерна в номере 3 за 1933 года, переданный в печать 4 февраля того года, опубликовал сообщение о крупной конференции европейских компартий в Эссене, на которой делегаты -Жермене, Нейи, Траиноне, освобождение угнетенных наций в Бессарабии, Добрудже, Македонии, Хорватии и т. д.¹⁶⁴ И как в 1932 году каждая западная страна считалась полной революционного кризиса, так в 1933 году каждая страна обвинялась за то, что вводит фашизм, подготавливает империалистическую войну или интервенцию. Комин-

¹⁵⁷ Уп. В. Винавер, О неуспеху југословенско-албанске трговине 1929—34, *Gjurmime albanologjike* 2/1969, 169.

¹⁵⁸ „Торговец, тот, которого я представлял, как самым лукавым образом высасывает прибавочную стоимость, банкротировал”, — вспоминает М. Лалич. (Зло прољеће 1967, 206). В Подгорице накануне кризиса выбрана „мисс Подгорицы”) Недельне илустрације бр. 7, 9. II 1930).

¹⁵⁹ L. Quidde, *Fünf Jahre deutsch-französischer Verärgerung. Europäische Gespräche* 1931, 426. Бриан получил Нобелевскую премию в 1926 году из-за французско-немецкого содружества и братания которое он осуществил. („Непонятное непопадание”, — пишет НИН 8, ноября 1970 года, поскольку Бриан стремился к миру лишь для того, чтобы спасти капитализм).

¹⁶⁰ Коммунистически Интернационал, 340, 346.

¹⁶¹ Коча Поповић — Марко Ристић, Нацрт за једну феноменологију ирационалног, Београд 1931, 19. Давичо—Костић—Матић, Положај надреализма у друштвеном процесу, Београд 1932, 19. С Марковић, Принципи каузалитета и модерна физика, Београд 1935, 54, 57.

¹⁶² Комунист 1/1932, јуни (орган областной организации КПЮ Боснии и Герцеговины). Б. Бошковић, Балканъ и международный империализм. Москва 1936, 67.

¹⁶³ КИ 6/1933, 32.

¹⁶⁴ КИ 3/1933, 55.

терн сообщил о том, что в Праге заведен фашизм и Массарик подготавливает нападение на Германию.¹⁶⁵ Коминтерн потребовал создание единого фронта коммунистов и социал-демократов под знаменем Коминтерна, отклоняя предложения Социал-демократов о параллельном сотрудничестве.¹⁶⁶ Тринадцатый пленум ИККИ (декабрь 1933 года) сообщил, что везде на пороге революции, а социал-демократия предаёт их, так как поддерживает буржуазные правительства против Гитлера.¹⁶⁷ На вооружении был лозунг „Советская власть“, а не народный фронт против фашизма. Чехословакия считалась фашистской страной, а в Болгарии и Греции восхвалялось революционное движение.¹⁶⁸

В то же время КПЮ осуждала и возможное югославо-болгарское столкновение на Балканах. Осенью 1928 года Франция в Болгарии настаивала на обличении с Югославией (генерал Лерон угрожал королю Борису тем, что во время войны в минуту может отлететь какая-нибудь корона), а печать КПЮ этот шаг оценила как помирение ради развязывания войны против СССР.¹⁶⁶ И IV съезд КПЮ считал, что столкновение прекинута в целях и в интересах общей войны. Он подчёркивал, что в воздухе постоянно висит болгарско-югославская война.¹⁷⁰ Непрестанно режим нападался как источник столкновений и возможной войны против Болгарии.¹⁷¹ Когда Маринкович в 1929 году так неуклюже руководил политикой по отношению к Болгарии, что выглядел весьма боевым (не смотря на свое широко разглашаемое „пацифистское наступление“), югославская и болгарская коммунистическая молодежь выступила в сентябре 1929 года с совместным заявлением о том, что в случае развязывания войны солдаты пусть побратимятся, а война должна быть превращена в восстание против режима.¹⁷²

На пленуме ЦК КПЮ, состоявшемся в ноябре 1929 года, пиротское соглашение было охарактеризовано как попытка избежать столкновение двух стран и направить их на организацию интервенции.¹⁷³ Филиппович писал, что белградский режим желает аннексировать Пиротскую Македонию.¹⁷⁴ В марте 1930 года дискутировалось в Политбюро об атентатах и обострении югославо-болгарских отношений. В тот момент болгарский посол Попов жаловался в Берлине на то, что белградский режим желает аннексировать Болга-

¹⁶⁵ КИ 12/1933, 32, 34. КИ 18/1933, 9. КИ 24/1933, 32. КИ 32/1933, 53. КИ 1—2/1934, 67.

¹⁶⁶ КИ 6/1933, 7. КИ 9/1933, 18. КИ 12/1933, 35. КИ 23/1933, 18. КИ 1—2/1934, 36.

¹⁶⁷ КИ 1—2/1934, 8, 9, 34, 36, 41.

¹⁶⁸ КИ 1—2/1934, 31, 34.

¹⁶⁹ Борба 5 IX 1928. PA AA, Büro RM, Bulgarien, B. I Отчет из Софии ст. 27. XI 1928.

¹⁷⁰ Исторически архив КПЈ, II, 182, 183, 184, 189.

¹⁷¹ Пролетер, 43, 61, 148, 186, 249.

¹⁷² АРП, ЦК СКОЈ-а 1929/18.

¹⁷³ АРП КИ 1929/53-1.

¹⁷⁴ Inprecor 9. I 1930, 22.

рию.¹⁷⁵ Штреземан советовал министру Бурову обеспечить балканский мир сближением с Югославией. В следующем году югославский посол просил в Берлине, чтобы Германия смирила балканские отношения.¹⁷⁶ Положение КПЮ о возможности столкновения было весьма, весьма реальным!¹⁷⁷ Кроме того, итальянская акция, направленная на то, что бы приблизить Болгарию к Италии, создавала возможность для появления веры в подготовку войны против Югославии.

Однако, Болгария не определилась в пользу Муссолини.¹⁷⁸ Король Борис избегал более тесных связей с Италией, уверенный в то, что итальянская политика может спровоцировать войну и привести к поражению Болгарии.¹⁷⁹ Когда в конце 1932-начале 1933 года действительно казалось, что может произойти нападение на Югославию, КПЮ выступила против войны и призывала не стрелять в итальянских и болгарских солдат, а повернуть оружие, что сделают и вражеские солдаты.¹⁸⁰ Четвертая общепартийная конференция, состоявшаяся в декабре 1934 года, считала, что Югославия и далее остается огнищем войны, так как режим требует части Пиринской Македонии, а пребывание короля Александра в Софии было оценено, как обеспечение тыла в войне с Италией. На конференции вновь была дана отрицательная оценка факту создания Югославии, так что она вновь подчеркнула лозунг о создании независимых республик. Одновременно с кампанией, направленной против югославско-болгарской войны, провозглашением лозунга о братании и о необходимости повернуть оружие против своих режимов, КПЮ непрерывно и самым острым образом нападала на ВМРО. После заключения соглашения Павелич — Михайлов и Балканская конференция выступила против Михайлова, которого считала стоящим на службе болгарской реакции.¹⁸¹ „Пролетер“ осуждал тех югославов, которые надеются на действия ВМРО.¹⁸² КП Болгарии так же осудила позицию Михайлова.¹⁸³ Непрестанно подвергалась критике и связь Михайлова с итальянскими фашистами.¹⁸⁴ На Четвертой конференции КПЮ было сообщено, что в Македонии ВМРО заменила бы одно рабство другим.¹⁸⁵ Михайлов в то время не был удовлетворен слабой итальянской поддержкой. Он встретился с венгерским послом Руднаем где-то на югославско-

¹⁷⁵ ARP, KI 1930/8—3. PA AA, Büro RM Bulgarien, B. 2 Заметка из Берлина от 31. III 1930.

¹⁷⁶ PA AA, Bulgarien, B. 1. Заметка из Женевы от 7. III 1929. PA AA, Bulg-Jug, Band. 5. Заметка из Берлина от 28 III 1930.

¹⁷⁷ Млади левинист 2/ новембра 1931. Млади большевик, април 1932. PA AA, Bulg-Frank, B. 1. Заметка из Берлина от 4. XI 1930.

¹⁷⁸ PA AA, Bulg-Deutsch, B. 1. Отчет из Софии от 2. I 1931. То же, B. 2. Заметка из Берлина от 7. IV 1931.

¹⁷⁹ Ударник бр. 6, година II, февруар „б“ 1933. Речи сигнали бр 4—5. февруар—март 1933.

¹⁸⁰ Пролетер, 18, 21.

Пролетер, 19, 141

Inprecor 15. XII 1932, 1202. Inprecor 2 III 1933, 245.

¹⁸¹ Дело, март 1933. Пролетер, 219.

¹⁸² Исторически архив КПЈ, II, 251, 262.

болгарской границе и заявил ему, что основная цель его организации состоит в том, чтобы воспрепятствовать заключению югославо-болгарского соглашения. В начале 1933 года он связался с Павличем и получил от венгерского правительства немного оружия, отклонив новое итальянское предложение об акции против Югославии.¹⁸⁶

В течение 1934 года все еще существовал и действовал лозунг „За советскую власть во всех областях Югославии“.¹⁸⁷ Партия заявляла, что не нужно бояться иностранной интервенции, так как после югославской сразу бы возникла и болгарская революция.¹⁸⁸ Во время загребских демонстраций, произошедших в январе 1935 года, был выдвинут лозунг „Да здравствует рабоче-крестьянская советская Хорватия“.¹⁸⁹ Давление режима на массы становилось все более жестоким, так что хорватские массы на выборах в мае 1935 года вели себя так, как будто боролись против венгерской тирании в это время.¹⁹⁰ Подобно этому и в Болгарии положение было похоже на революционную ситуацию: здесь в КПБ власть держали „левые“¹⁹¹ В Москве они не хотели пускать Димитрова в клуб эмигрантов!¹⁹² Несмотря на поражение реакционной коалиции в июне 1931 года, левые утверждали, что все еще существует военно-фашистская диктатура. Но с конца 1932 года революционное движение слабеет.¹⁹³

Во время пребывания короля Бориса в Белграде македонская газета КПЮ писала о том, что кровные враги побратались в страхе перед революцией, что является примером и для масс. Газета требовала установления независимости Македонии.¹⁹⁴

В связи с подписанием Балканского соглашения в феврале 1934 года румынская, югославская, болгарская, греческая и турецкая компартии выступили с сообщением, в котором соглашение было оценено как эпизод в перегруппировке империалистических сил в подготовке к войне. Пакт-орудие войны, защищает версальскую систему и несправедливые границы, поэтому является вызовом для народом Добруджи, Ерделя, Македонии, Фракии и Хорватии. Он-орудие буржуазии против революции.¹⁹⁵ В течение 1934 года КПЮ видела в этом пакте опасное оружие французского империализма, стоящего напро-

¹⁸⁶ OL, Küm, res pol 16a, 667. Отчет из Софии от 3. X 1930. То же, Отчет из Софии от 5. III 1931. Ormos Maria, Merenylet Marseille-ben, Budapest 1968, 96, 98.

¹⁸⁷ Млади комунист год. 1, бр. 1, мај 1934. ЖИ 10/1934, 4. Пролетер, 351, 356.

¹⁸⁸ Хрватски пур год. III, бр. 6—7, фебруар 1935.

¹⁸⁹ АРП, КОИ 1935/3.

¹⁹⁰ Иван Горан Ковачић, Дани гњева, Загреб 1936, 95. В романе Б Чопича „Пролом“, глава 23, в первой части, говорится об этом терроре.

¹⁹¹ Р. Аврамов, Некои вприси во врста о Нар. фронт в Франция, Ист. преглед 1/1967, 42.

¹⁹² М. Масларић, Москва, Мадрид, Москва. Сећања. Загреб 1952, 46.

¹⁹³ А. Стојанова. Из дејноста на БКП сред селаните през годините на ик. криза (1929—1932), Ист. преглед 3/1970, 54.

¹⁹⁴ Искра бр. 2, децембар 1933.

¹⁹⁵ Пролетер, 298, 299.

тив итальянского блока, а поэтому подчеркивала, что подписание Балканского пакта означает усиление военной опасности.¹⁹⁶

В „левую эпоху“ КПЮ в 1928—1934 годах выступила с лозунгами, соответствовавшими теориям Коминтерна и балканским событиям. Она выступала против югославно-болгарского столкновения, осуждала ВМРО как болгарско-итальянское империалистическое оружие, требовала создания Балканской федерации на основе ликвидации как Югославии, так и ее соседних государств. Если переоценивала возможность югославно-болгарской войны против СССР и верила в реальность вооруженного восстания, то это были лишь недостатки эпохи, проявлявшиеся и в Софии, Будапеште и т.д. Главная линия, однако, оставалась постоянной: против власти буржуазии и ее войны, за революционное единство югославы и болгар в борьбе за создание Балканской федерации, и все это на развалинах версальской системы на всем пространстве Юго-Востока или Европы.

6. Народный фронт и югославно-болгарское сопротивление Гитлеру

Немецкий политик Науман уже в период Первой мировой войны писал, что нужно создать сильный средне-европейский блок *Mittel = =Europa*”, который был бы независим от Запада и подготовил бы немецкую гегемонию.¹⁹⁷ Подобные амбициозные планы рухнули в 1918 году. Уже тогда, 28 октября 1918 года, немецко-Министерство иностранных дел в одном из циркуляров подчеркивало, что будет проводить политику подтверждения и дружелюбия с Югославией.¹⁹⁸ В период европейского умирения Германия и не помышляла о политической акции на Балканах, но действиями, направленными на смирение югославно-болгарских отношений, уже проявляла стремление создать свое влияние (вне версальского блока и итальянской группы). С 1927 года король Александр все чаще обращает свои взгляды на Берлин, рассчитывая на поддержку немцев в отношении к Италии. Поэт М. Црњанский в 1931 году напоминал, что это сплошная иллюзия.¹⁹⁹ Но с марта 1931 года Германия недвусмысленно показывает и проявляет новую активность на Юго-Востоке, что представляет настоящий поворот в Европе.²⁰⁰ С 1933 года Германия ускоренно вооружается. Уже историк и философ Шпенглер, говоря о будущей войне, думал лишь на самолеты и танки так же, как и генерал Гудериан, который с того времени постоянно пишет о танковых проры-

¹⁹⁶ АРП, ЦК СКОЈ-а 1934/29. АРП, КОИ 1934/9 б. АРП, ЦК КПЈ 1934/2.

¹⁹⁷ F. Naumann, *Mitteleuropa*, Berlin 1915, 176, 194.

¹⁹⁸ Wulf-Dieter Schmidt Wulffen, *Deutschland-Ungarn 1918—1933*, I, Wien 1969, 113.

¹⁹⁹ М. Црњански, *Књига о Немачкој*, Београд 1931, 60.

²⁰⁰ Ormos Maria, *Franciaország és a keleti biztonság 1931—1936*, Budapest 1936, 67, 85.

вах.²⁰¹ Нацистский идеолог Розенберг угрожал сломить Францию и ее союзников и завести власть в Средней Европе для штурма в направлении Востока.²⁰² После прихода Гитлера к власти Коминтерн не изменил своей позиции по отношению к Германии, уверенный в то, что в ней скоро начнется революция. Это было повторено в декабре 1933 года на XIII пленуме. Но советское правительство сейчас протянуло руку Франции, которая, со своей стороны, напуганная, протянула руку Москве уже в 1933 году. После того, как антисоветская кампания в Берлине стала более сильной, 11 июня 1934 года ИККИ послал письмо французской Партии, в котором утверждалось, что больше нет борьбы против буржуазии и буржуазной демократии. 14 июня Коминтерн сообщил о прекращении ведения курса к непосредственной революции, а в октябре того же года секретарь КПФ Торез подчеркнул лозунг создания народного фронта.²⁰³ Переходный период с января 1934 до июля 1936 года быстро выставлял идею народного фронта борьбы против фашизма, а все меньше теорию единого фронта, господствовавшую в 1933 году. Все европейские компартии выставляли принцип, «совпадения классовой защиты и национальной обороны». Торез подчеркивал необходимость создания народного фронта как совершенно новую форму борьбы.²⁰⁴ Сейчас и ЦК КПЮ с марта 1935 года инсценировал на «широком антифашистском народном фронте». В связи с празднованием дня борьбы против империалистической воины 1 августа 1935 года ЦК КПЮ больше не писал о том, что Югославия провоцирует войну для захвата Болгарии и других соседей и нападения на СССР, он говорил о том, что югославский режим стоит рядом с Гитлером несомненно провоцирующего войну. На пленуме состоявшемся в Сплите в июне 1935 года, нашла выражение новая линия: не ликвидация Югославии, а защита от Гитлера и его помощников в стране, народный фронт. Седьмой конгресс Коминтерна (июль-август 1935 года) сообщил устами Димитрова о новой линии: народный фронт ради защиты от фашизма в международных отношениях и в каждой стране, защита малых стран является справедливой войной. Димитров конечно говорил и о том, что народный фронт лишь предварительная форма диктатуры пролетариата и что империалистическая война должна превратиться в гражданскую.²⁰⁵

С января 1935 года в Москве была введена свободная продажа хлеба, а газеты отмечали острый рост стандарта советских людей.²⁰⁶ СССР всеми силами стремился к установлению коллективной безо-

²⁰¹ O. Spengler, *Jahre der Entscheidung*, I, München 1933, 37, 128. General Guderian, *Schnelle Truppen einst und jetzt*, *Militärwissenschaftliche Revue* 2/1939, 243.

²⁰² A. Rosenberg, *Der Mythos des 20. Jahrhundert*, „München 1933, 638, 640, 641, 642, 666, 676.

Коммунистический Интернационал, 371, 376, 377, 381. КИ 2/1935, 14—21. КИ 4/1935, 27.

²⁰⁵ Коммунистический Интернационал, 409, 410, 417, 418.

²⁰⁶ Политика 17. XII 1934 РА АА IV, *Russland Po* 5, Band 30. Отчет из Москвы от 21. X 1935.

пасности Лиги нации ради сопротивления фашизму. На одном из антивоенных конгрессов выступил и Иво Лола Рибар, напад на тех, кто стремится ликвидировать несправедливые мирные договоры.²⁰⁷ КПЮ сообщила, что требует нормальные буржуазно-демократические реформы и что приветствовала бы правительство Давидовича—Мачека. И пока во Франции и Испании создавались кабинеты народного фронта, в Югославии был срушен режим Евтича и к власти пришел Стоядинович, во весь голос говоря о возвращении к парламентско-партийной жизни и ликвидации „юго-фашизма“. Перемена была огромной как в рядах КПЮ, так и в рядах господствующей буржуазии. Однако, „дитя Версаля“, Югославия, не присоединилась к коалиции Париж—Москва, ее буржуазия не согласилась на создание народно-фронтного правительства. Уже в 1934 году было отложено „признание СССР“.²⁰⁸ С ростом гитлеровской кампании „против большевизма и Коминтерна“ югославский режим, пытавшийся найти у Гитлера спасение против надоедливой Муссолини, все меньше думал об установлении отношений с советским правительством.²⁰⁹ И уже в конце 1935 года ЦК КПЮ понял, что не произошло существенных перемен наверху: вместо демократизации Стоядинович вел по пути сотрудничества с Гитлером и преследования прогрессивных сил. Начался подъем революционных сил в стране. И как в XIX веке (у Стендаля) господа жаловались на то, что самые лучшие молодые люди шли в оппозицию, так и белградский режим жаловался на то, что все больше молодежи в КПЮ. Молодой человек-революционер занял постоянное место в югославском обществе.^{1,1} В течение 1936 года Прессбюро запретило около шестидесяти коммунистических газет, появившихся по всей стране.²¹¹ Поэтому Стоядинович в 1935—36 годах и не помышлял об установлении отношений с СССР.²¹² Его правительство бежало от Средней Европы к Болгарии, Греции и Турции.²¹³ А в Софии новый режим все больше был готов заключить соглашение с Белградом, но при совсем различных, чем ранее, условиях.

В июне 1935 года в Сплите говорилось о том, что кроме Германии и белградский „военно-фашистский режим“ является провока-

²⁰⁷ М. Васић, Мировни покрет у југословенске омладине 1936. године, Историја радничког покрета, Зборник радова 3, 1965, 205.

²⁰⁸ Уп. В. Винавер, О југословенско-совјетској трговини између два рата, Преглед 1—2/1967, 104.

²⁰⁹ О роли Коминтерна в међународној политици см.: V. Vinaver, Documents diplomatiques français, 2 Serie, tome 1—6, Међународни раднички покрет 3/1971, 158—161.

²¹⁰ Stendhal, Lucien Leuwen, II, 50. Владан Десница, Пролећа Ивана Галеба, глава 66—69.

²¹¹ Централни Прессбиро Председништва министарског савета: Извештај о раду у 1936. години, Београд 1937, 26.

²¹² В. Винавер, Неуспех тајних југословенско-совјетских преговора 1935—38 године, Зборник за историју МС 2/1971.

²¹³ Стојадиновић, Ни раг ни пакт, 330, 331. С турске стране уже в том случае Гитлер встанет на сторону Болгарии и Венгрии. (ДАСИП, Посольство в Турции, 30. 1935, 340. Отчет посла Бранка Лазаревича из Анкары от 12. VIII 1935).

тором войны.²¹⁴ Однако, несколько ранее, в связи с путчем в Греции, „Пролетер” уже признавал, что Гитлер, Муссолини и Борис разбивают Балканский пакт, являющийся орудием мира. КП Греции тогда восстала на два фронта: против путча Венизелоса и против режима, за восстание.²¹⁵

Внутренние противоречия в государстве представляли важным фактор, заставлявший режим идти на сближение с Германией.²¹⁶

Гитлер действительно обещал поддержку в отношении к Италии, а весной 1936 года Германия помешала Венгрии вмешаться в подготавливаемое Италией нападение на Югославию.²¹⁷ Две страны, находясь в противоположных блоках, Югославия и Венгрия, сейчас тесно сотрудничали с Германией, стремившейся как можно больше их сблизить, хотя регент Хорти доказывал Гитлеру, что в Белграде быстро развивается коммунистическое движение.²¹⁸ Поэтому КПЮ все острее выступала против внешней политики режима, за сопротивление агрессии и за Балканский пакт.²¹⁹ ЦК КПЮ считал, что нацизм быстро действует в Болгарии, Румынии и Греции и угрожает Югославии, а режим ничего не предпринимает для обороны страны. И орган Коминтерна писал о немецком проникновении на Балканы и нацистской акции, имевшей целью достижение югославско-болгарского соглашения.²²⁰

В рядах белградского правительства господствовала „фикс идея о большевистской опасности”, в деловых кругах в связи со строительством новой биржы говорилось о том, что в будущем в ней поместится немецкая крейскоманда или русский дом Советов.²²¹ В призыве ЦК КПЮ от января 1937 года предупреждалось, что Гитлер наступает и успевает разбить не только Малую Антанту, но и сам Балканский пакт. Нацизм овладел политикой Болгарии и Греции.²²² ЦК КПЮ остро осудил политику Стоядиновича, состоявшую в том, что поддерживает активный Балканский пакт, связывается с Болгарией с помощью пакта о вечной дружбе. Этот пакт с января 1937 года был весьма остро критикован: без Балканского пакта, а по приказу Гитлера и Муссолини! В совместном заявлении болгарской и югославской коммунистических партий пакт, заключенный между двумя

²¹⁴ АРП, КИ 1935/316—1.

²¹⁵ Пролетер, 381.

²¹⁶ В. Винавер, Промене в југословенској спољној политици 1927—34 у вези са националним питањем, Ист. гласник 2/1969, 134.

²¹⁷ Adam Magda, Magyarország es a kisantant a harmincas evekben, Budapest 1968, 78.

²¹⁸ В. Винавер, О југословенско-мађарској трговини (1933—1941), Зборник за историју МС 1/1970, 60—63. The Confidential Papers of Admiral Horthy, ed M. Szinai — L. Szücs, Budapest 1965, 85.

²¹⁹ Пролетер, 434.

²²⁰ АРП, КИ 1936/310, 389. АРП, ЦК КПЈ 1937/1. Пролетер, 477. КИ 1/1937, 50.

²²¹ AMZV, Jihoslavia. Отчеты из Белграда от 23 IV, II VIII, 15 XI 1937. ч. 598, 1034, 1361. О. Давичо, Песма, глава 21.

²²² Пролетер, 500.

странами, был охарактеризован как пакт войны, который служит Гитлеру.²²³ Каждый раз КПЮ сообщала сейчас о том, что режим оставил политику Балканского пакта и пактирует с пронемецкой Болгарией.²²⁴

В течение 1937 года югославская политика хороших отношений со всеми соседями и „невхождения в блоки” т.е. не присоединение силам Оси и не продолжение традиционных связей с Францией), „балансирующая” между силой и нейтральности стали своеобразной балканской частью европейской политики уступок (Appeasement).²²⁵ В течение 1937 года „нейтральность” с поддержкой самых хороших отношений с Болгарией, Италией и Германией стала доктриной белградского режима, и это в период все более сильного экономического проникновения Германии на Балканы.²²⁷ ЦК КПЮ постоянно выступал против такой политики, которая в большой мере соответствовала западной „мюнхенской политике”. В резолюции, принятой в декабре 1938 года, говорилось о том, что держава в опасности, так как силы Оси натравливают своих сателлитов Болгарию, Албанию и Венгрию, а режим и не помышляет об обороне страны.²²⁸ В 1939 году коммунисты нападали на режимы в Югославии и Болгарии, которые связались с Германией, требуя создания балканского союза с опорой на возможную коалицию западных сил и СССР.²²⁹ Однако, до создания коалиции не дошло, война стояла на пороге. Мир в 1939 году заметил, что в Париже, несмотря на то, что сезон еще не наступил, открыты, все рестораны и даже экономические французы пьют шампанское наступала Вторая мировая война.²³⁰

7. Вторая мировая война: против вхождения в войну, за югославский и болгарский союз с СССР

В начале Вторая мировая война не захватила Балканы, но можно было считать с тем, что Муссолини неожиданно начнет наступление на Югославию.²³¹ Югославское правительство со страхом следило за действиями Муссолини и его подчеркиванием того, что он защи-

²²³ Пролетер, 499, 511, 567, 619. АРП, КИ 1937/125.

²²⁴ Историјски архив, II, 406, 407.

²²⁵ Н. Д. Смирнова. Балканская политика фашистской Италии. Москва 1969, 75.

²²⁶ КИ 6/1937, 54, 55.

²²⁷ В. 1937 году Германия столкнулась с США из — за своего продора на балканские рынки. Hans-Jurgen Schroder Deutschland und die Vereinigten Staaten, 1933—1939, Wiesbaden 1970, 28, 287.

²²⁸ АРП, ЦК КПЈ 1938/4.

²²⁹ КИ 5/1939, 42. АРП, ЦК КПЈ 1939/1.

²³⁰ Erich Maria Remarque, Arc de Triomphe, ц. 23.

²³¹ В. Винавер, Војнополитичка акција фашистичке Италије против Југославије у јесен 1939 године, Војноисторијски гласник 3/1966, 73—94. В. Винавер, Фашизам и југословенско-албански односи на почетку другог светског рата, Ист. записи 1—2/1970, 99—128.

щает Балканы от СССР и что сразу бы вмешался, если бы где-нибудь открыл „коммунистическое движение“.²³² Страх перед Муссолини заставлял режим искать опору в Москве и покупать оружие в Англии и во Франции.²³³ ЦК КПЮ решительно встал против войны, против обоих блоков и в октябре 1939 года заявил, что немецко-итальянские агенты стремятся к тому, чтобы выдвиганием македонского вопроса посорить балканские народы.²³⁴ Иван Михайлов действительно поддерживал контакты с немецкими властями.²³⁵ Поскольку война продолжалась, в итальянских кругах все больше думали о „ликвидации“ югославского государства.²³⁶ А Гитлер все чаще думал о привлечении государства в свой лагерь.

Война повергла балканские народы в самые большие трудности. Еще весной 1939 года румынский министр Гафенку говорил послу И. Дучичу, что когда начнется война, западные силы настоят на том, чтобы малые земли были пропущены в борьбу, а силы Оси попытаются бросить их в рабство. В октябре 1939 года он заявлял, что если победит Гитлер, малые страны становятся вассалами и сателлитами, а если победят западные силы, малые страны Балкан станут социалистическими. Князь Павел тогда думал, что слом западных сил означает „большевизацию Европы“.²³⁷ Режим проводил нейтральную политику, но существовала возможность того, что итальянские угрозы и старое союзничество с западными силами введут страну в войну. Возник вопрос о „защите отечества“ в условиях поджигания войны и классово-национального угнетения.²³⁸ Все листовки, призывы и резолюции ЦК КПЮ считали, что до сих пор лишь западные силы стремятся вовлечь страну в войну на своей стороне.²³⁹ КП Болгарии, которая до сентября 1939 года считала, что режим Бориса является пронемецким, сейчас думала, что этот режим прозападный и вовлекает в войну.²⁴⁰ Она остро выступала против западных планов о Балканском блоке и фронте и требовала, чтобы столкновения между

²³² В. Винавер, Политика Југославије према Италији 1939—1941, Ист. записи 1/1968.

²³³ В. Винавер, Спољнополитичка позадина успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа 1940. године, Зборник МС (др. науке) 45/1966, 5—60. В. Винавер, Југословенско-енглески уговор о испоруци наоружања 1940. године, Војноисторијски гласник 6/1966, 77—92.

²³⁴ АРП, ЦК КПЈ 1939/6.

²³⁵ В. Винавер, За некои меѓународни аспекти на македонското национално прашање (1938—41), Гласник института (Скопје) 3/1971, 113.

²³⁶ Заявление графа Чиано о „ликвидации“ в отчете венгерского посла Вилана из Рима от 19. IV 1941 (заявление из ноября 1940 г.) OL, Kunt. res. pol. 16, 220.

²³⁷ ДАСИП, Лондонское посольство, 1939, 1—6, 348. Отчет из Бухареста от 11 IV 1939. Foreign Relations of the US, 1939, I, Washington 1948, 677.

²³⁸ Сравни об этой проблеме в античное время: Lou's Rougier, Celse ou le conflict de la civilisation antique et du christianisme primitiv, Paris 1925, 200, 206, 427, 429.

²³⁹ Израз 4/травань 1940, 182, 183. Комунист год. IV, бр. 1, 1940.

²⁴⁰ Д. Сирков, Българската работническата партия в заштите на националната независимост на България, Известия на Института по ист. на БПК, 14, 1965, 84, 85, 86.

балканскими государствами решались билатерально и мирным путем.²⁴¹ Эти положения являлись результатом заключенного советско-немецкого пакта о ненападении и начала войны, как столкновения немецкого и западного блоков при нейтральной позиции СССР и открыто антивоенной позиции Коминтерна. КПО подчеркивала, что советско-немецкий пакт спас Балканы от войны.²⁴² Это соответствовало и позиции белградского режима.

В сентябре 1939 года СССР предложил Болгарии заключить пакт о взаимопомощи.²⁴³ Это предложение было отклонено, но в Белграде со все большей нервной тревогой следили за успехами Софии в деле сближения с Москвой. В страхе перед Италией, а соревнуясь с Болгарией, Белград неожиданно начал проводить новую „русскую политику“.²⁴⁴ Страх перед Италией в течение 1940 года поэтому и привел к установлению югославо-советских дипломатических отношений.²⁴⁵ В 1940 году из 128 переводов в художественной литературе 33 перевода было сделано с русского языка. Однако, эта акция режима диктовалась внешне-политическими причинами, не неся с собой и внутренней демократизации, так что было вполне естественно, что с осени 1939 года в Югославии, как и во всей Европе, вдруг прекращается борьба за народный фронт, за сотрудничество с буржуазной демократией против своего фашизма и Гитлера. Политика Коминтерна ориентируется на борьбу против войны, против всей буржуазии и за непосредственную революцию, как в 1917 году в период Первой мировой империалистической войны.²⁴⁶ Буржуазия продолжала господствовать и лавировать в политике, живя, от сегодня до завтра, но и не до послезавтра, на льду, становившимся все более скользким и тонким.²⁴⁷

ЦК КПО выступил против войны, за ускорение революционного кризиса, но во внешней политике выступил с паролем о союзе балканских народов как без западных сил, так и блока сил Оси, не опорой и в союзе с СССР.²⁴⁸ Тот факт, что режимы в Белграде и Софии улучшили свои отношения с СССР сам по себе показывал, насколько

²⁴¹ То же, 63, 64, 65, 74.

²⁴² АРП, ЦК КПЈ 1940/12, 13. КИ 8—9/1939,

²⁴³ Documents on German Foreign Policy, Ser. e D, Vol. 8, London 1954, 277, 485, 534. Вол. 11, 1961, 757, 773.

²⁴⁴ Интересно, что министр Цицар-Маркович писал следующее: „... в контакте с советским послом подчеркните, что любая коммунистическая пропаганда у нас действует лишь в пользу Италии и ее расширению на Балканах, что не только противоречит интересам всех балканских народов и их независимости, но и интересам Советской России“. (18 декабря 1939.). Правительство, очевидно, стремилось не только к противовесу в отношении Муссолини, но и получение советской помощи для прекращения акции КПО!

²⁴⁵ В. Винавер, Прилог историји југословенско-советског зближења 1940—41 године, Ист. гласник 1/1966, 7.

²⁴⁶ Сравни: В. Винавер, КПЈ и спољна политика Краљевине Југославије, 1939—1941 (в печати).

²⁴⁷ F. Nietzsche, Der Wille zur Macht, Leipzig, члан 57.

²⁴⁸ АРП, ЦК СКОЈ-а 1939/39, 41. АРП, Хрватска 1/8. Пролетер, 661.

правильны и реальны партийные директивы. В югославской ответственности любой шаг режима по отношению к СССР производил сильное пропагандное действие не в пользу режима, а в пользу КПЮ. Советский министр иностранных дел в июле 1940 года инсистировал на том, чтобы Югославия установила как можно более тесные отношения с Болгарией ради сохранения мира на Балканах. Венгерская дипломатия в то время отмечала, что Белград и София становятся советскими центрами действий на Балканах.²⁴⁹ Заместитель председателя правительства В. Мачек, запуганный Италией, весьма разбрасывался своим руссофильством и говорил о заключении соглашения о территориях с Болгарией, а шеф Политического отделения белградского Министерства иностранных дел Смилянич сообщил венгерскому послу, что единственным путем для народов Юго-Востока является взаимное сближение и опора на СССР.²⁵⁰

Между тем, софийский режим все яснее определялся за Гитлера, как и Белград. Болгарский посол в Белграде говорил венгерскому коллеге, что планируется создание болгарско-итальянской границы на Вардаре!²⁵¹ В течение июля—августа Гитлер сумел решить в свою пользу придунайское столкновение между Венгрией, Румынией и Болгарией и овладеть Балканами. Поэтому в призыве ЦК КПЮ от сентября 1940 года подчеркивалось, что Германия и Италия создают из Балкан колонию.²⁵² После нового советского предложения Софии заключить пакт ослабла иредентская акция, так что ЦК сообщил, что СССР предотвратил югославо-болгарское столкновение. Германия и Болгария осваивают Балканы и отдадут Македонию софийскому режиму, в то время, как западные силы вовлекают Югославию в свой блок.²⁵³ И Пятая общепартийная конференция высказалась против войны, обоих блоков, но прежде всего против итальянско-болгарской акции против Югославии.²⁵⁴ В то время и югославский министр Цинцар-Маркович доказывал болгарскому послу, что не нужно придерживаться лозунга „Балканы балканским народам“, а позиция болгарской компартии вдруг стала весьма важным делом в понимании белградского правительства.²⁵⁵ Югославский посол в Софии покупал коммунистическую печать, особенно „Работническо дело“. Он сообщил 19 сентября 1940 года, что всюду появляются листовки с антивоенным содержанием, зовущие на борьбу против обоих лагерей, 4 октября писал, что по всей вероятности получены директивы о необходимости подготовиться к отпору против режима и Гер-

²⁴⁹ OL, Küm, pol. 16/28, 3056. Извештај из Софије од 2. VI 1940.

²⁵⁰ OL Küm, res pol. 16a, 394. Отчет консула Бартока из Загреба от 1. VI 1940. OL, Küm pol. 16, 3298. Отчет посла из Белграда от 14 VI 1940.

²⁵¹ OL, Küm, pol. 16/5, 4372. Отчет из Белграда от 6. VIII 1940. В том же духе премьер Кьосованов предлагал итальянскому послу уже в октябре 1939 года. (I documenti diplomatici italiani, Nona serie, Vol. 1, Roma 1954, 436.)

²⁵² Пролетер, 721, 722.

²⁵³ Пролетер, 723.

Пролетер, 771.

²⁵⁵ PA AA. Staatssekretar, Bulgarien, Band 1. Очет из Софии от 6. XI 1940.

мании, 22 ноября писал, что КП Болгарии борется против обоих блоков, отказывается вести кампанию около Македонии, которую поддерживают шовинисты; 6 декабря сообщал о том, что КПБ требует установления союза с СССР; 22 декабря сообщал о том, что публикации КПБ требуют осуществления национальных требований, но никак не с помощью Германии, а 27 декабря писал о том, что листовки КПБ сообщают о том, что СССР препятствуют развязыванию войны на Балканах. На выборах в начале 1940 года легальная КПБ завоевала десять мандатов, так что 24 апреля 1940 года голосовала за военные кредиты, уверенная в то, что это направленно против западных сил. Осенью 1940 года КПБ напала прежде всего на западные силы, но „Работническо дело“ 11 октября неожиданно заявило, что не примет никаких территорий из немецких рук!²⁵⁶ В декабре 1940 года КПБ снова требовала заключения пакта с СССР, соглашаясь с тем, чтобы его заключило и реакционное правительство, а в январе 1941 года осудила пронемецкое правительство, которое отказывается от союза с СССР, и выступила против вхождения немецкий воиск в Болгарию.²⁵⁷ КПЮ в призыве, посвященном трехмесячному периоду итальянско-греческой войны, сообщала о том, что оба блока несут войну и раздор между Болгарией и Югославией.²⁵⁸

Положение сейчас обострилось. Гитлер с декабря 1940 года подготавливал „упорядочение“ положения на Балканах, чтобы весной 1941 года мог двинуться на Восток. Вопрос о Болгарии стал почти самым важным вопросом Европы: каким образом немецкие войска пройдут к Греции, натолкнутся ли на оборону и советские протесты. Одновременно с этим осуществлялось и давление на Югославию, чтобы она вошла в Тройственный пакт, по отношению к которой применялись и угрозы послать в страну танки, если не присоединится к пакту.²⁵⁹ Опять был использован югославско-болгарский конфликт и соперничество (и король Милан стал автрофилом, чтобы предупредить создание сан-стефанской Болгарии).²⁶⁰ Когда немецкие войска вошли в Болгарию, новый член Тройственного пакта, ЦК КПЮ выступил с листовкой „Против капитуляции, за пакт о взаимопомощи с Советским Союзом“. В ней говорилось о том, что гитлеровские войска вошли в Болгарию, а Англия, пользуясь этим, привлекает Югославию в свой „оборонительный блок“.²⁶¹ Вхождение Болгарии в Тройственный пакт подтолкнуло капитулянтское правительство предаться Германии. ЦК решил в сотрудничестве с ЦК КП Болгарии выступить с совместной платформой, чтобы воспрепятствовать столкновению.

²⁵⁶ Сирков, Нав. дело, 91, 96, 104, 107, 137, 154.

²⁵⁷ Сирков, Нав. дело, 162, 165, 169.

²⁵⁸ Архив Војноисторијског Института в Белграде, Поп. 17, кж. 72, 1/24.

²⁵⁹ В Загребе немецкий консул сказал венгерскому коллеге: „Dieser Staat muss sobald als möglich zerstört werden“. Итальян сообщил ему = „Il faudrait detruire ce pays“. (OL, Küm, pol. 16/25, 439. Отчет консула из Загреба от 12. I 1941).

²⁶⁰ С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, II, Београд 1927, 234.

²⁶¹ АРП, ЦК КПЈ 1941/9.

Призыв под названием „Трудовым народам Югославии и Болгарии“ явился декларацией КПЮ и КПБ. Он сообщал о том, что западные империалисты приглашают Югославию в свой блок а немецкие империалисты тянут Болгарию в свой блок. Оба блока используют национальный вопрос и территориальные споры.²⁶² С этим документом С. Малешевич 1 марта 1941 года прибыл в Софию и в квартире писателя Павлова вел дискуссию о взаимных отношениях. Через окно видели, как проходят немецкие танки.²⁶³ Балканская ситуация достигла вершину кризиса, и ЦК КПЮ выступил против капитуляции, предательства, за оборону страны, мобилизовал массы для того, чтобы сорвать присоединение Югославии к Тройственному пакту.

Таковыми были позиции КПЮ по отношению к югославо-болгарским отношениям: не только солидарность с болгарскими массами и стремление к совместным революционным движениям на Балканах, но и постоянно выражаемое большое желание к установлению дружбы и сотрудничества народов и стран и борьба против тех, кто сопротивлялся этому сотрудничеству и затруднял его. От решительной борьбы против буржуазных режимов, поддерживавших в рамках версальской системы военную-политическую напряженность и оставление Болгарии в положении побежденной страны, осуждения соперническо-реванистских отношений, до нового большого желания совместной балканской, болгарско-югославской революции (1924—25), сопротивления империализму на Балканах и новому вовлечению обоих государств в столкновение двух великих европейских блоков (1926—28). В период балканского революционного кризиса КПЮ и БКП боролись за ликвидацию европейского капиталистического порядка и его границ и за создание федерации балканских социалистических республик и за крупное решение национального вопроса на всем пространстве от Австрии и Италии до Бессарабии, Суэца и Албании (1928—34). Они прошли через эпоху акции, направленных на установление внутренней демократии, борьбу, против своего фашизма и внешней нацистской опасности (1935—39), чтобы в конце концов в решительной борьбе против вхождения Югославии и Болгарии во Вторую мировую войну, против двух империалистических блоков, которые в 1939—1941 годах втягивали обе страны в различные лагеря, выступили против нового балканского столкновения и конфликта между народами. Положения обеих Компартий не различались не потому, что они принадлежали к борцам одной и той же европейской системы, были членами Коминтерна, но и потому, что балканские проблемы были общими и требовали совместного решения. Борьба за содружество и братское решение совместных судеб на Балканах доминировала во всех действиях КПЮ в области ее внешней политики, являясь другой, внешней частью ее внутренней революционной борьбы. Акция, ставшая со временем традицией, была постоянной и ясной.

²⁶² АРП, ЦК КПЮ 1941/13.

²⁶³ АРП, МГ 1939. Воспоминания С. Малешевича.

Душан ЛУКАЧ
Институт Балканологии
Сербской академии наук и искусств — Београд

ГЕРМАНИЯ И СТРАНЫ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКИ И НАЧАЛА ИТАЛЬЯНСКОЙ АГРЕССИИ НА ГРЕЦИЮ В 1940 ГОДУ

1. Методы экономического и политического проникновения Германии в страны Юго-Восточной Европы летом 1940 года

О начале итальянского нападения на Грецию 28 октября 1940 года Германия была официально оповещена, когда итальянские войска двинулись к албанско-греческой границе.¹ Возможности для того, чтобы главный союзник Италии нацистская Германия была оповещена о подготовке и самом нападении, были в те дни весьма благоприятными.² Именно в те дни высшие представители Италии и Германии осуществили ряд устных и письменных контактов. Муссолини в письме, посланном Гитлеру 22 октября, сообщал об обостренной ситуации, ничего не сообщая о планированном нападении, ... так как боятся того, чтобы немцы не смогли снова приостановить все дело".³ Министры иностранных дел Германии и Италии Риббентроп (Joachim Ribbentrop) и Чиано (Ciano di Cortellazzo, Graf Galeazzo) разговаривали по телефону 24 и 25 октября, однако, и во время тех разговоров не было сказано ни речи о скором нападении Италии

¹ Архив секретаријата иностраних послова СФРЈ (Вдальнейшем Архив СИПа) микротека National Archives of the United States Washington (Вдальнейшем NAV), T-120, Рулон 348 (Вдальнейшем R), фильм 258400—258403 (Вдальнейшем Ф.). Телеграмма из Рима, посланная 27. 10 в 22.55. Документ опубликован в Akten zur deutschen auswärtigen politik (Вдальнейшем Akten DAP) Serie D XI 1 док. 242, стр. 345—346.

² Александар Папагос в студии Грчка у рату 1940—1941, перевод на сербско-хорватский язык. на стр. 92 пишет, что решение о нападении на Грецию было принято на совещании между Гитлером и Муссолини 4 октября 1940 года на Бреннере. Он, вероятно, думает об общем соглашении, по которому Италия при благоприятном моменте имела свободные руки на территории „ее“ сферы интереса в число которых была и Греция. Однако, конкретное решение о нападении не было принято на том совещании (Смотри: Akten DAP Serie. D. XI 1. док. 149, стр. 210—221).

³ Dnevnik Grofa Ciana, Zagreb 1948, сербско-хорватий перевод с итальянского языка, стр. 213.

на Грецию.⁴ Все это соответствовало духу Муссолиниевского (Benito Mussolini) желания вернуть долг Гитлеру в отношении его посещения Венгрии и Румынии, о котором союзница Италия не была оповещена, как и в виду его твердого убеждения в то, что Греция быстро капитулирует. Еще 12 октября он заявил: „Гитлер всегда ставит меня перед свершенным фактом. На этот раз я верну ему айву вместо яблока: из газет узнает о том, что я захватил Грецию”.⁵ Однако, существуют серьезные указания, подтверждающие то, что Германия именно в то время ожидала нападение. Об этом свидетельствуют и участвовавшие контакты на высшем уровне во второй половине октября, и попытка Гитлера встретиться с Муссолини 25 октября 1940 года в Фиренце.⁶

Нападение Италии на Грецию, хотя и не нарушило много общие планы фашистской Германии на пути освоения широких пространств на земном шаре и создания немецкого „царства”, в значительной мере повлияло на формы и методы немецкого проникновения в область Юго-Восточной Европы. Гитлер разработал уже в главных чертах программу освоения мира и создания „Великого Немецкого Рейха” (das Grossdeutsche Reich).⁷ В то время была до деталей разработана программа „ликвидации” Великобритании на Западе и создан главный план для уничтожения советского государства на Востоке. Вовлечением Японии в Тройственный пакт был обеспечен сильный союзник против Соединенных Штатов Америки которые после расправы в Европе должны были быть включены в „новый порядок.” Ядро будущего „Третьего Рейха” составили бы германские народы в Европе и соседние развитые страны, население которых в дальнейшем было бы германизовано. По плану это ядро будущего германского Рейха насчитывало бы около 200 миллионов населения,⁸ в то время как часть других европейских народов в экономическом и политическом отношении была бы подчинена в рамках „Великого хозяйственного пространства” (der Grosswirtschaftsraum).⁹ Благодаря богатству, прежде всего, рудному, и возможностям развития сельского хозяйства, страны Юго-Восточной Европы занимали особое место в этих программах „Великого хозяйственного пространства”.¹⁰

⁴ Ibid, стр. 214.

⁵ Ibid., стр. 212.

⁶ Akten DAP Serie D IX dok. 369, 535—539 и док. 383, стр. 561—562.

⁷ Андреј Митровић, Нацистичка идеја великог привредног простора и југоисточна Европа (1940), Зборник Фил. факул. „книга XI—I Београд 1970 стр. 709—733; Einzig Paul, Hitlers New Order in Europe, London 1941 стр. 147.

⁸ Akten DAP Serie D IX док. 367, стр. 407—411.

⁹ Архив Војноисторијског института Београд. (В дальнейшем сокращенно Вој. ин.). Микротека NAV) Т—71 ф. 557727—557988, Юго-Восточная Европа как дополнительная экономическая область для Германии (доклад, написан в период между августом и декабром 1939 года.) (См: Akten DAP Serie D. XI 1. док. 115, 173, 177 и 181.

¹⁰ Архив Вој. Ин. NAV Т—71. R—60 ф. 557727—557988.

Этому способствовали и позиции немецкого капитала в странах Юго-Восточной Европы. Экономическая экспансия Германии в области Юго-Восточной Европы началась сразу же после великого экономического кризиса в мире и прихода нацистов к власти в этой стране. Из года в год эта экспансия становилась все сильнее, особенно в области торговли этих стран и в горнорудной отрасли. Уже в предвоенные годы было осуществлено доминирующее положение Германии во всех хозяйственных областях в большинстве стран Юго-Восточной Европы. В пользу Экономической и политической экспансии нацистской Германии действовала исключительно хорошо организованная пронемецкая активность многочисленных национальных немецких групп в отдельных странах Юго-Восточной Европы, как и национал-социалистические и фашистские группировки в рамках национальных буржуазий.¹¹ Экономическо-политическому проникновению Германии в области Юго-Восточной Европы несомненно помогла и ее экономическая мощь, и расцвет промышленного производства в период после экономического кризиса. В предвоенные годы, а особенно в первой фазе войны до 1941 года, еще сильнее продолжится экспансия немецкого капитала в те страны.¹² В то время, как западный капитал постоянно уменьшался, немецкий из года в год рос.¹³ Лишь в течение четырех лет с 1934 до 1938, участие Германии в венгерском экспорте выросло с 22,2 до 45,9%, а в импорте в Венгрию с 18,3 до 40,9%; в вывозе из Болгарии с 42,3 до 59%, а в ввозе с 40,2 до 52%; в вывозе из Югославии с 15,4 до 42%, а в ввозе с 13,9 до 39,4%; в вывозе из Румынии с 16,6 до 26,5%, а в ввозе в Румынию с 14,5 до 40%.¹⁴ Этот процент участия Германии в экспорте и импорте стран Юго-Восточной Европы продолжится еще быстрее, чтобы вырос в 1939, а особенно в 1940 году,

¹¹ Немецкая национальная группа была особо активной в Югославии. См: Dr Dušan Viber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941*, стр. 480; Фельетон Милорада Янковича в газете Политика с продолжениями от 5 апреля, 15, 19, 21, 24 апреля 1973 года.

¹² L'Berov *The withdrawing of western capitals from Bulgaria on the eve of the Second World War*, *Studia Balcanica*, 4 Sofija 1971 str. 225—257; Ljudmila Živkova, *The economic policy of Germany and Britain in south-eastern Europe on the eve of the Second World War*, *Etudes balkaniques* 2, 1969. I. Sofija, str. 36—55. Радош Стаменковић и Владислав Миленковић, *Тенденције развика међународних економских односа 1920—1952*, Београд 1952, стр. 64, 65.: Др Сергије Димитријевић, *Страни Капитал у привреди Југославије*, Београд 1952, стр. 3—41.

¹³ Public Record Office London (В дальнейшем сокращенно PRO) Foreign Office (сокращенно FO) Британская пропаганда и экономическая политика в Юго-Восточной Европе. На пример, ввоз в Югославию из Великобритании сократился с 86 000 000 дин. в первом квартале 1939 года на 48 000 000 дин. в первом квартале 1940 года, в то время как в том же периоде ввоз из Германии вырос с 516 000 000 на 636 миллионов (см: стр. 302).

¹⁴ Macartney CA, *Problems of the Danube Basin*. Cambridge University Press 1942 стр. 142.

прежде всего в Венгрии, Румынии и Болгарии.¹⁵ Участие Германии, на пример, в вывозе Болгарии в 1939 году составило 67,8% а в ввозе 65,5%.¹⁶ Немецкий капитал осуществлял такую экспансию и в промышленности, и в сельскохозяйственном производстве стран Юго-Восточной Европы. О отдельных странах с помощью различных мер подстакивали производство определенного вида товара, в котором нуждалось немецкое военное хозяйство.¹⁷ Экспансия немецкого влияния во всех отраслях экономической жизни стран Юго-Восточной Европы стала еще более сильной после капитуляции Франции и исчезновения ее доли в экономике этих стран.¹⁸

Исходя из того, что уже осуществила доминацию в экономике всех стран Юго-Восточной Европы имела более или менее сильное влияние в кругах господствующих буржуазий отдельных стран в той части Европы, Германия, по многим причинам, стремилась уберечь это пространство от военных переплетов. Они были опасными в связи с отношениями не только с Великобританией, против которой воевала, но и в связи с отношениями с нейтральными странами и с союзником Италией. Любое военное столкновение в пределах Юго-Восточной Европы, имея в виду влияние и связи рабочих движений и других прогрессивных сил тех стране с СССР, могло вызвать непредвиденные переплеты в этой части. И в отношении к Италии Германии был необходим мир на том пространстве, так как вмешательство Италии могло привести к потере или ослаблению твердых позиций, которые Германия обеслечила в большинстве тех стран. Именно из-за этого Германия и стремилась к тому чтобы избежать военных столкновений на пространстве Юго-Восточной Европы, продолжая интенсивно процесс экономического, политического и военного проникновения в отдельные страны этой части Европы. Малейшее настояние с какой либо стороны нарушить климат, навязанный немецкой генеральной политикой, энергично отбрасывалось со стороны Германии. Подобные направления немецкой политики по отношению к странам Юго-Восточной Европы стали еще более необходимыми после того, как созрел план и гитлеровская идея о нападении на СССР до уничтожения Великобритании. Во время

¹⁵ Архив Социјалистичке федеративне Југославије (В дальнейшем Архив СФРЈ), NAV T-71, R-52. 447681 ф. 447681 Десять лет немецко-венгерской торговли (1934—1943): Архив СИИа Т-120 R-1179 ф. 476005—476006 Заметки об экономических отношениях Германии и Болгарии с 25 июня 1940. года.

¹⁶ Ljudmila Živkova, The economic policy of Germany and Britain in south-eastern Europe on the eve of the second World War. *Etudes balkaniques*, 1969, 1 Sofija стр. 36—55.: Архив СИП ИЮНЯ Т-120 R—1179, Ф. 476005—47006 — Заметки об экономических отношениях Германии и Болгарии с 25 июня 1940 года.

¹⁷ Архив СФРЈ NAV T-71 R-52 ф. 447675—447685, Немецко-венгерские экономические отношения по годам, 15. 7 1944. Венгрия вывозила из года в год все большее количество мяса и мясных продуктов для потребностей немецкой армии. На пример, в 1938 году вывезла на сумму 13 833 ДМ, в 1939 году на сумму в 23 929 ДМ, а в 1940 году даже на суму в 27 341 000 ДМ.

Др Сергије Димитријевић, н. д. стр. 23—35.

встречи с Чиано 19 июня 1940 года Риббентроп подчеркнул, что Германия решила сохранить статус кво в Подунавльи и на Балканах, как и воспротивится возвращению Венгрии тех частей Трансильвании, которые были „неправедно“ отняты после Первой мировой войны.¹⁹

Все более интенсивное политическое и экономическое проникновение Германии в отдельные страны в Подунавльи вызвало противодействие СССР, который 29 июня 1940 года потребовал от Румынии возвращения ему Бессарабии и северной Буковины, отрезанных от России в период Гражданской войны.²⁰ Пронемецкое правительство Румынии обратилось за советом и помощью к Германии. Сам Гитлер оценил, что нет необходимости силой воспрепятствовать этому советскому требованию и советовал решить спор политическим путем и возвращением этих территорий Советскому Союзу.²¹ Однако это событие помогло Гитлеру понять, что на пути порабощения мира и осуществления мирового господства главным препятствием будет СССР. С этим событием можно было бы связать и решение Гитлера от 29 июля 1940 года перед „уничтожением“ Великобритании напасть и „уничтожить“ Советский Союз.²² После принятия этого решения, как уже было указано, „занятие“ стран Юго-Восточной Европы получило большее значение, а Германия пытается использовать все возможности для того, чтобы на этом пространстве не дошло до столкновения между отдельными балканскими странами и до возможного вмешательства какой-нибудь великой силы.

Однако внутренние и международные отношения и проблемы на этом пространстве были весьма тяжелыми и в напряженных военных условиях угрожали превратиться в столкновение в любое время. Наиболее тяжелой проблемой были венгерско-румынские отношения и решение проблемы Трансильвании, населенной венграми и румынами,²³ которую Румыния получила по Трианонскому миру в качестве награды за участие в Первой мировой войне на стороне Антанты.²⁴ Исполняя роль главного судьи, Германия стремилась извлечь как можно больше пользы и экономически и политически как можно крепче связать обе страны с собой. Еще раньше, особенно во время участвовавших контактов между отдельными пред-

¹⁹ Tajni arhiv grofa Ciana (1936—1942) Zagreb 1952, перевод на ховатско-сербский язык с французского, стр. 292 и 293: Akten DAP, Serie D IX док. 479, стр. 503—507.

²⁰ Колкер Б. М. Левитие, Внешняя политика Румынии и румынско-советские отношения. Москва 1971, стр. 82—112: Archiv der gegenwart, Wien, 1940 стр. 4590—4591.

²¹ Tajni Arhivi grofa Ciana, стр. 394.

²² Clark Alan (Kenneth Mc Kenzie) Barbarosa the Russian German conflict 1941—1945, London, 1965, стр. 19.

²³ По данным немецких материалов (Akten DAP Serie D X док. 407, стр. 469) в спорных областях, населенных румынами и венграми, жило около 3 миллиона румын, 1, 5, миллиона венгров и около 600 000—700 000 немцев.

²⁴ История Румынии, 1918—1970. Москва 1971, стр. 231—277.

ставителями Германии и Венгрии в течение 1939 года, Германия в качестве рушителя версальской Европы обещала Венгрии поддержку в отношении возвращения частей Трансильвании.²⁵ В счет этих обещаний Гитлер сумел вынудить «концессий» у Венгрии, которые ему дадут возможность уже в середине 1940 года включить эту страну на службу интересов Германии.²⁶ Особое значение имела концессия, касавшаяся транспорта через Венгрию вагонов и поездов, не подвергавшихся контролю со стороны венгерских органов.²⁷ Преследуя цель получить поддержку в конкретном виде, Венгрия летом 1940 года стала инициатором ряда встреч с представителями Германии. Наконец и председатель венгерского правительства Телеки (Teleki de Szek, Graf Pal) и министр иностранных дел Чаки (Csaky, Graf Istvan) 10 июля отправились к Гитлеру, чтобы получить от него конкретную поддержку в отношении Трансильвании.²⁸ Однако Гитлер не желал потерять и другую сторону и старался компромиссным политиком способствовать решению проблемы, а вместе с тем, укрепить связь обеих стран с Германией. Делегации из Венгрии он обещал скромную помощь в виде консультирования с румынским королем Каролом (Carol II Hohenzollern) и подчеркнул в конце, что освобождает им руки в отношении к Румынии, но что „в случае войны не могут надеяться на помощь Германии и Италии“.²⁹

В то же время действовала и румынская дипломатия, стремясь с помощью Германии и Италии как можно больше оставить себе и как можно меньше потерять из территорий, полученных ранее на основании решений великих сил. Поэтому в середине 1940 года и румынская дипломатия проявляла большую активность в Берлине и Риме. 27 июля в Берлин прибыли председатель правительства Гигурту (Gigurtu Ion) министр иностранных дел Манулеску (Manoilescu Dr Mihai) и попытались повлиять на Гитлера в том смысле, чтобы он не был слишком широким в обещаниях поддержки венграм.³⁰ Не давая конкретных обещаний, Гитлер и здесь был осторожен. Он обещал применить все меры для „сохранения“ мира на Балканах.

²⁵ Архив СИП NAV, T-120, R-1161 ф. 468099. Отчет венг. посла из Берлина от 28. 6 1939; ф. 468104, Отчет от 29. 6 1939; ф. 468110—468111, письмо от 24. 7 1939; ф. 468118, Телеграмма от 11. 9 1939; ф. 468122—468125, Разговор Телекия и Клодиуса (Clodius Dr Carl) от 30. 9 1939; ф. 468136, Отчет из Будапешта от 11. 10 1939; ф. 468139—468142, Телеграмма из Будапешта от 11. 1 1940. ф. 468130—468138; ф. 468144—468145, Телеграмма из Будапешта от 3. 2 1940, и т.д.

²⁶ В конце марта 1940 года немцы обещали венграм Трансильванию в качестве противослуги за разрешение перебросить немецкие войска через Венгрию и Румынию. См. Tajni arhivi Grofa Ciana, стр. 399.

²⁷ Архив СИП NAV, T-120, R-707 ф. 332510—332512, Телеграмма Клодиуса от 28. 6. 1940, „Deutschland konnte dann unkontrolliert mit eigenen Zügen und eigenen Personal auf allen vereinbarten Stracken durch Ungarn hindurch nach irgendeinem beliebigen Ziel im Südosten fahren“.

²⁸ Akten DAP, Serie D X док. 146, стр. 148—151.

²⁹ Tajni arhivi grofa Ciana стр. 400.

³⁰ Akten DAP Serie D X док. 234, стр. 252—259.

В соответствии с желанием сил Оси, во второй половине августа 1940 года были начаты переговоры в Турн Северине между делегациями Венгрии и Румынии, на которых была сделана попытка найти компромисс для решения вопроса о Трансильвании.³¹ Предложения делегаций были противоречивыми, а переговоры в конце концов были прерваны в весьма обостренной ситуации. Наступила интенсивная дипломатическая активность обеих сторон, сопровождаемая и военными приготовлениями. Такое обострение отношений между Венгрией и Румынией было особенно опасным для интересов Германии и ее общего плана прорыва в пределы Юго-Восточной Европы. Трудности для Германии представляли и aspirations и конкретные требования ее союзника Италии.

Усиление немецкого влияния в областях Юго-Восточной Европы вызывали ревность у Муссолини, который попытался несколько раз использовать обостренную ситуацию в том районе для нападения на Югославию или Грецию.³² И на этот раз Гитлер должен был быстро и ловко действовать. Соглашаясь с намерением уничтожить Югославию как версальское творение при благоприятных условиях, он сумел отвратить Муссолини от его намерения, указывая ему на опасность вмешательства СССР и возможность установления сотрудничества между Великобританией и СССР, если бы возникло столкновение в тех условиях с какой-нибудь из этих стран.³³ Решение спора между венграми и румынами в его самые критические моменты Гитлер взял в свои руки. Формально же перед общественностью парадировал вместе с Муссолини. Государственные делегации Венгрии и Румынии вынужденны были принять арбитражное решение Германии и Италии, принятое во время встречи в Вене 30 августа 1940 года, о разделе Трансильвании.³⁵ Больше половины Трансильвании, ее северная часть с территорией около 42 000 км² припало Венгрии, а южная часть осталась Румынии.³⁶ По предложению Германии в то же время было решено и болгарское требование, по которому Румыния должна была вернуть Болгарии северную Добруджу, полученную Румынией по

³¹ Tajni arhivi Grofa Ciana, стр. 405.

³² Архив СИП, NAV, T-120, R-1161 ф. 468154—468157, R-90 ф. 101746—101752 и 101753—101754, Отчеты о положении Венгрии и Румынии в решении спора.

³³ Dnevnik Grofa Ciana стр. 196, 200, 201—204.: Dr Jakob Hoptner Jugoslavija u krizi 1934—1941, переведено с английского и опубликовано в Федеративной республике Германии в 1964, стр. 253—254.: Tajna pisma Hitler—Musolini 1940—1943, Перевод д-ра Богдана Кризмана, Zagreb 1958 стр. 23—24.

³⁴ Tajni arhivi Grofa Ciana, стр. 396, 403.

³⁵ Akten DAP Serie D X док. 407, стр. 467—470; док. 408, стр. 471—474; док. 409, стр. 474—475; док. 410, стр. 475—478; док. 413, стр. 479—484. Archiv der Gegenwart, 1940, стр. 4674.5.

³⁶ По сведениям академика Иванова (Л. Н. Иванов, Очерки международных отношений в период Второй мировой войны. Москва 1958, стр. 127) Венгрия по этом разделу получила приблизительно две трети спорной территории, на которой под власть Венгрии попало около 1 миллиона румын.

мирному договору в Бухаресте в 1913 году после Второй балканской войны.³⁷ Поскольку речь шла о небольшой территории, большинство населения которой составляли болгары, проблемы возвращения Добруджи Болгарии была решена без трудностей.³⁸ Однако, решение граничного спора между Румынией и Венгрией на основании решения венского арбитража, вызвало ряд новых трудностей. Между этими двумя государствами ежедневно возникали споры из-за проведения новой границы, в связи с переселением нескольких сотен тысяч жителей, желавших переселиться на родную землю, а так же и в связи с устройением отношений с многочисленными национальными группами в смешанных областях, которые не могли или не желали выселиться, и т.д. В целях как можно успешного решения этих проблем и по инициативе немцев была сформирована смешанная немецко-итальянская комиссия, которая проводила контроль над исполнением решений венского арбитража.³⁹ Но ни эта комиссия не в состоянии была решить многочисленные противоречия между этими двумя странами, так что спор между ними продолжится в течение всей войны.

Несмотря на непрерывно напряженную ситуацию в отношениях между Венгрией и Румынией, с помощью венского арбитража Гитлер сумел обеспечить интересы Германии в этой части Европы и в критической ситуации обеспечить дальнейшую экономическую, политическую и военную экспансию в обе эти страны.⁴⁰ Вместе с настояниями избежать новые столкновения между странами Юго-Восточной Европы, которые не соответствовали гитлеровской балканской политике, немецкая дипломатия в то время советовала отдельным странам этой части Европы сотрудничать между собой. Например, Румынию и Венгрию направляла на сотрудничество с Болгарией и

³⁷ Архив СИПА NAV, T-120 R-1179 ф. 476003—476004. Требование болгарского посла в Берлине от 18. 6 1940 года о пересмотре границ и возвращении Добруджи Болгарии.

³⁸ Akten DAP Serie D X док. 37, 45, 70, 244, 286, 358 Archiv der Gegenwart 1940, стр. 4705; Архив СИП NAV, T-120, R-242, ф. 177047—177048. Риббентроп, О сотрудничестве Румынии и Болгарии, от 5. 9 1940 года. По отчету Вайсцекера во время размены населения было обухваченно около 109 000 румын из Северной Добруджи и около 60 000 болгар из Румынии. Архив СИП, NAV, T-120, R-242, ф. 177143—177144 от 6 декабря 1940...

³⁹ Архив СИП-а NAV, T-120, R-242, ф. 177318—177327, 177309—177312, 177290, 177072—177073, 177093—177097; P-243, ф. 176728, 176739—176741, 176761, 176765—176766, 176773—176775, 176779—176787, 176797, 176806—176808, 176814, 176818—176821, 176822, 176867—176883, 176890—176893, 176914—176917, 176925.: R-1172. ф. 472856—472866 и 472883—472889, Отчеты о трудностях и многочисленных инцидентах и спорах во время осуществления решения Венского арбитража в пределах Трансильвании.

⁴⁰ Немецкий агент сообщает из Будапешта 8. 9 1940 года о том, что даже в венгерском министерстве иностранных дел ширятся сведения о том, что венский арбитраж „будто бы“ первая фаза включения Румынии и Венгрии в Великую Германию. (Архив СИП, NAV, T-120, R-90, ф. 101729—101731).

Югославией.⁴¹ Вместе с тем, Гитлер продолжает все более интенсивное военное проникновение в Венгрию и Румынию. Давши гарантии Румынии после подписания решений венского арбитража, Гитлер сумел обеспечить почву и для военного обладания Румынией.⁴² В конце сентября в Бухарест прибыла немецкая военная миссия, которая должна была подготовить вхождение немецких войск в Румынию. Вскоре председатель румынского правительства предложил правительству Германии, чтобы оно обеспечило оборону Плоешти от „ожидаемого“ нападения английской авиации.⁴³ 9 октября немцы начали перебрасывать свои войска в Румынию.⁴⁴ В то же самое время Германия успела еще больше укрепить свое влияние в Венгрии.⁴⁵ И в военном отношении эта страна все больше связывалась с Германией. Значительная часть мощностей венгерских железных дорог была уступлена Германии для перевоза войск в Румынию.⁴⁶

Военная экспансия Германии в эти две страны усладила осторожность и вызвала определенные акции некоторых других стран. Особенно усилил свою дипломатическую активность по отношению к южноевропейским странам Советский Союз. Гитлеровские объяснения о том, что не имеет никаких интересов на Балканах, кроме того, чтобы воспрепятствовать приходу англичан в этот район, и ранее принимались как самый чистый подвох.⁴⁷ Усиленная активность СССР вызвала у Гитлера страх от возможного сотрудничества и коалиции Советов с Великобританией, а по возможности и с США. Поэтому он, по мнению графа Чиано, прибег к созданию Тройственного пакта, чтобы нейтрализовать этих возможных союзников.⁴⁸

Препятствием для проведения балканской гитлеровской политики и в этом случае была Италия. Муссолини сомневался и в немецких контактах и переговорах с представителями СССР в течение

⁴¹ Архив СИП NAV, T-120, R-242, ф. 177047—177048. Риббентроп немецкому послу в Бухаресте от 5. 9. 1940 года, и R-1161, ф. 468169. Разговор Васцекера с венгерским послом в Берлине 25, 9. 1940.

⁴² Akten DAP, Serie D XI, 1, док. 413, стр. 481—482.

⁴³ Akten DAP, Serie D XI, 1, док. 151, стр. 222. Телеграмма из Бухарест от 4. 10 1940. См. в той же книге документы номер 52, 75, 80 и 171.

⁴⁴ PRO London, FO 371/24891, R-7849(5)67. Note for Cabinet, 9. 10 1940. Возможный „Drang nach Osten“ через Балканы и Анатолии.: ФО 371/24892, P-8315(5)67. Возможные намерения стран Оси.: Фо 371/24892, P-8227(5)67. Немецкое продвижение к востоку. Дипломатия Великобритании, внимательно следя за экспансией Германии в Подунавье, делает вывод о том, что целью Гитлера не является лишь захват источников нефти в Румынии, так как это лишь одна из фаз более крупного военного похода и захватов. В то время преобладало мнение о том, что направление гитлеровской экспансии пойдет через Дарданеллы.

⁴⁵ Архив СИП NAV, T-120, R-1161, ф. 468177—468182. Отчет о Венгрии от 28. 10 1940.

⁴⁶ Akten DAP, Serie D XI, 1, док. 130, стр. 192—193; док. 131, стр. 1 193.

⁴⁷ Akten DAP, Serie D XI, 1, док. 1, 7, 38, 166, 170, и др.

⁴⁸ Tajni arhivi grofa Ciana, стр. 409; Akten DAP, Serie D, XI, 1, док. 118 стр. 175—176.

сентября, о которых его союзник очень мало оповещал.⁴⁹ Муссолини был особенно оскорблен вхождением немцев в Румынию с которой он ранее попытался осуществить более близкое сотрудничество. Как только Муссолини узнал о решении послать немецкие войска в Румынию, потребовал сразу же, чтобы Румыния позвала итальянские войска, которые бы вместе с немцами защищали нефтеносные поля в Плоешти.⁵⁰ Еще больше испортило его настроение сообщение из Берлина о целях Германии защитить в Румынии общие интересы и от общего врага.⁵¹ Как сообщает в своих записках граф Чиано, дальнейшее развитие событий в Румынии все сильнее действовало на Муссолини и депримирировало его.⁵² Его оскорбляло то, что его главный союзник Гитлер, несмотря на частые контакты и постоянные связи, никогда не сообщает о своих планах и великие шаги предпринимает без знания с ним. Особенно его оскорбило то, что о вхождении немецких войск в Румынию узнал из газет, хотя незадолго до того разговаривал с немецкими государственными деятелями.⁵³

Гитлер хорошо знал значение своих успешных предприятий в Подунавьи в сентябре и в начале октября 1940 года и попытался крупными уступками расположить Муссолини, не веря в то, что все это могло бы закончиться слишком серьезно. Во второй половине сентября характерным было то, что немецкие представители стали очень уступчивыми, када речь шла об итальянских планах на Балканском полуострове. Так, на пример, в противоположность раннему упорному отвращению от могущего начала войны на Балканах, Риббентроп во время встречи с Чиано 19 сентября 1940 года подчеркнул, что Италия по отношению к Греции и Югославии сама „может выбрать решение“. Риббентроп тогда подчеркнул, что „... Греция и Югославия являются областью итальянских интересов, в которых Италия может осуществлять политику, которую считает наиболее подходящей для себя. Германия всегда поддержит ее всеми силами в той политике“.⁵⁴ Этот гитлеровский тактический жест, высказанный устами министра иностранных дел Германии способствует неожиданному нападению итальянских армий на Грецию 28 октября 1940 года.

2. Начало итальянской агрессии на Грецию и ее последствия в отношениях Германии со странами Юго-Восточной Европы

Как уже раньше было упомянуто, Гитлер предугадал опасность начала войны на Балканах со стороны Муссолини, так как еще 19 октября предлагал встретиться с Муссолини 25 октября в Фиренце.

⁴⁹ Tajni arhivi grofa Ciana стр. 325.

⁵⁰ Akten DAP, Serie D, XI, 1. док. 171, стр. 239—240.; Dnevnik grofa Ciana стр. 211.

⁵¹ Akten DAP, Serie D XI. 1. док. 167.

⁵² Dnevnik grofa Ciana стр. 212.

⁵³ Akten DAP Serie D XI 1. док. 192, стр. 275—276.

⁵⁴ Tajni arhivi grofa Ciana, стр. 410 и 411.

Но до этой встречи дошло лишь 28 октября, в тот день, когда Муссолини начал агрессию против независимой Греции. Но время этой встречи очень мало велось речи о Греции, вероятнее всего потому, что обе стороны верили в то, что греческое сопротивление будет быстро сломленно и что в том направлении не будет каких-либо более значительных проблем.⁵⁵ Во время этой встречи, с пустяка не сколько дней, немецкая активность в основном была направлена на то, чтобы отвратить от новых столкновений и обострения положения в других частях Юго-Восточной Европы. Гитлер стремился направить интересы Италии, кроме занятости в Греции, в район Средиземноморья. В связи с этим понятна и дипломатическая активность, направленная к тому, чтобы привлечь Испанию к участию в войне против Великобритании, после чего последовал бы захват Гибралтарского пролива и закрытие этого прохода для кораблей и подводных лодок Великобритании. На просторе Юго-Восточной Европы немецкая дипломатия должна была действовать в следующих основных направлениях:

— отклонить внимание СССР от Балкан и направить его в Средней Азии с тем, что бы обострить отношения и вызвать столкновение с Великобританией,

— воспрепятствовать вмешательству других стран Юго-Восточной Европы в греческом споре и интенсивно действовать в направлении вовлечения всего этого Тройственный пакт. При этом, особое место отводилось Югославии.

Уже в первые дни войны казалось, что ситуация развивается в соответствии с немецкими желаниями и интересами. В духе союзничества с Италией Германия заняла неприязненное отношение к Греции, которая трудилась не ухудшать отношений с Германией.⁵⁶ Болгария заявила, что не желает вмешиваться в итало-греческий конфликт,⁵⁷ Турция показала, что не будет вмешиваться, если Болгария не нападет на Грецию.⁵⁸ Югославия заняла позицию ожидания.⁵⁹

В такой ситуации Германия была наиболее активной в стремлении нейтрализовать внимание самого сильного соседа на востоке — СССР, против которого подготавливалось неожиданное нападение. В целях обеспечения своих интересов в Юго-Восточной Европе и беспрепятственного осуществления подготовки войны против СССР, Гитлер шел так далеко, что и перед своим союзником Муссолини играл „искренние“ стремления вовлечь СССР в союз с Тройственным пак-

⁵⁵ Akten DAP Serie D XI. 1. док. 246, стр. 348—357.

⁵⁶ Архив СИП, NAV, T-120, R-347, а. 258388, Телеграмма из Берлина, посланная немецкому посольству 31. 10. 1940.

⁵⁷ Апрельски рат 1941, Сборник докумената (В дальнейшем Апрельски рат) Београд 1969, док. 291, стр. 870.

⁵⁸ Архив СИП, NAV, T-120, R-348, ф. 258388, Телеграмма из Анкары от 28. 10 1940.

⁵⁹ Архив СИП, NAV, T-120, R-348, ф. 258390. Телеграмма из Белграда от 30. 10 1940.

том и обеспечить создание блока „... Японии до Испании”.⁶⁰ На совещании в Шенхофе (Schönhöfu) 4 ноября Риббентроп и Чиано разработали конкретный план отношения к СССР с целью его „направления” к Средней Азии и вовлечения на путь служения силам Оси.⁶¹ Было решено избегать во время контактов с Советами дискуссии о Балканах, „... по отношению к которым русские чувствительны”. Решено признать им лишь то, что Черное море является их „внутренним морем”, и что им гарантируется свободный проход через проливы.

Ясно, что такая мировая сила, как СССР, с социалистическим устройством, не могла позволить Гитлеру играть с ней. В неблагоприятных для СССР условиях, когда он оказался перед опасностью мощной и бескупечной военной силы, Сталин в определенных условиях прихватил контакты и соглашения, но и в этом была определена граница.⁶² Если бы СССР пошел на искреннее сотрудничество с агрессивной и милитаристической силой, какой была Германия, отступил бы от основных принципов, провозглашенных и усвоенных Октябрьской революцией и вообще коммунистической идеологией: уважение свободы и интегральности всех государств и народов. Министр иностранных дел СССР Молотов (Вячеслав Михайлович) не принял предложенную на совещании 14 ноября 1940 года в Берлине игру, после чего наступает длительное охлаждение в отношениях между Германией и СССР.⁶³ Тогда Гитлер разрабатывает план нападения на СССР, получивший название „План Барбаросса”,⁶⁴ и усиливает свои усилия склонить на свою сторону и включить в Тройственный пакт все страны Юго-Восточной Европы.

Процесс немецкой экспансии в Венгрию и Румынию в то время уже заканчивался. В Болгарии правительство вместе с королем Борисом намеревалось присоединиться к нацистской Германии, но сопротивление рабочего и антифашистского движения в ней замедляло эту акцию.

Самым трудным было для Гитлера попытаться включить Югославию на путь службы странам фашизма. В этой стране в предвоенные годы весьма окрепло рабочее и антифашистское движение, готовое бороться против попыток какого-либо сотрудничества со странами фашизма. Кроме того, Югославия имела самую многочисленную и лучше всего вооруженную армию в Юго-Восточной Европе,

⁶⁰ Tajni arhivi grofa Ciana стр. 424.

⁶¹ Ibid. 427—430.

⁶² Существуют совсем различные мнения о том, до какой меры Сталин был готов договориться с Гитлером. Но необходимо понять, что сталинское сотрудничество с Гитлером было обусловлено конкретным положением в мире и особенно незавидным положением СССР, который оказался перед наиболее хорошо вооруженной и наиболее организованной армией в истории того времени.

⁶³ Akten DAP, Serie D, XI, 1. док. 309, стр. 428—430; док. 325, стр. 448—455 и док. 326, стр. 455—461.

⁶⁴ Akten DAP, Serie D, XI, 2. док. 532, стр. 750—753.

а ее народы поддерживали традиции боевого духа и отпора любому врагу. Географическое, геополитическое, экономическое и военное значение Югославии в тех условиях обусловили упорную борьбу между Германией и Великобританией за привлечение этой страны.⁶⁵ Но само Королевство Югославия с его буржуазной системой социального и национального порабощения, вследствие внутренних слабостей не в состоянии было сыграть свою роль в сложившихся условиях. Верхи югославской буржуазии, а особенно их господствующие слои, не были едиными и находились под влиянием различных политических течений. Наряду с многочисленным определением верхов буржуазии в направлении к западным союзникам, часть их склонялась в сторону фашизма. Значительная часть этой буржуазии была обременена националистическими и милитаристскими претензиями. Эта тенденция нашла свое сильное выражение во время нападения Италии на Грецию. Убежденные в то, что Греция будет быстро поражена Италией, эти круги были оккупированны заботами о Салониках, на которые протягивала свои aspirations великосербская буржуазия. На заседании Коронного совета Королевства Югославии, состоявшегося в тот день, когда началась итальянская агрессия на Грецию, в основном велась дискуссия о том, как можно занять Салоники. По мнению некоторых членов Совета нужно было получить согласие Германии на оккупацию этого порта на Эгейском море югославскими войсками.⁶⁶ Одна из групп господствующих кругов, окружавшая министра двора Милана Антича, настаивала на том, чтобы захват Салоник был осуществлен в сотрудничестве с фашистской Италией.⁶⁷ После одобрения, последовавшего со стороны князя Павла, министерство военных дел и военного флота Королевства Югославии приказало сконцентрировать части югославской армии в направлении к греческой границе.⁶⁸ До 5 ноября 1940 года была мобилизованы почти все оперативные части на территории Третьей и Пятой армейских областей. От 29 пехотных дивизий, которыми располагала югославская армия, было мобилизовано 9, или треть всего ее состава.⁶⁹

Весь ход событий на Балканах и в международных отношениях обусловил замедление какой-либо акции югославской армии. Великобритания, пользовавшаяся намного большей симпатией во всех слоях и кругах в Югославии, чем Германия и Италия, обещала всю возможную поддержку и помощь греческому народу, который был напад-

⁶⁵ Нортнер, н. соч. стр. 262—264.

⁶⁶ Ibid. 257; Архив СИП, NAV, R-348, ф. 258395. Немецкий отчет чет от 29. 10 1940; Апрельски рат, док. 293, стр. 872—874.

⁶⁷ Нортнер, стр. 262—264.

⁶⁸ Апрельски рат, док. 287, стр. 861; док. 294, стр. 875—879 и док. 296, стр 883—884.

⁶⁹ Апрельски рат, док. 297, стр. 885—889. Смотри заметку 2 на стр. 885—887.

нут.⁷⁰ Любое участие в войне против Греции, которая изо дня в день все успешнее одолевала нападениям итальянских армий,⁷¹ и против традиционного друга Югославии, Великобритании, было весьма непопулярным и вызвало бы сопротивление отдельных слоев общества Королевства Югославии.⁷² С другой стороны, пока немцы в первый период войны открыто требовали невмешательства в итальянско-греческое столкновение, сами итальянцы имели многочисленные войска на Северо-Западных границах Югославии, а в период с 5 на 6 ноября, преследуя цель запугать Королевство Югославию, бомбардовали Битоль.⁷³ В то же время в господствующих верхах Королевства Югославии имели место и с каждым днем все сильнее выражались совершенно различные взгляды отдельных групп о югославской внешней политике. Смена военного министра Милана Недича и роспуск Лютичевской полувоенной организации „Збор“, были попытками уменьшить и смирить различия и противоречия во взглядах отдельных группировок в господствующих слоях.⁷⁴ Проблему Салоники, как и всю запутанность положения око включения Югославии в итальянско-греческую войну решит сам греческий народ, который вскоре начнет добиваться побед над армиями фашистской Италии.

3. Последствия поражения итальянской армии в Греции

Поражение отдельных группировок итальянской армии, нанесенный Грецией, и поспешное отступление итальянских армий, начатое на широких участках фронта 14 ноября 1940 года,⁷⁵ создали новую атмосферу в междоусобных отношениях стран Юго-Восточной Европы, как и в политике великих сил по отношению к этим странам. Поражение итальянцев отразилось и на балканской политике гитлеровской Германии, хотя Гитлер ни на момент не сомневался в ко-

⁷⁰ Апрельски рат, док. 871; PRO London, Cab 65/16, 282 на. Выводы заседания от 2. 4 11 1940.

⁷¹ Paragos, н. соч., стр. 253—267. Вследствие осторожности мало имамо документов о помощи, оказываемой нелегально отдельными организациями и группами югославских граждан грекам. О расположении и настроении в пользу греков и сотрудничестве в пограничных областях с ними, как и о сотрудничестве отдельных воинских соединений и сейчас рассказывают граждане, жившие в приграничных с Грецией областях Югославии. О тайном вывозе оружия и мундирии из Югославии в Грецию пишет Хоптнер в своей книге, стр. 267.

⁷² Дипломатия Великобритании, зная о настоящем настроении в Югославии, ни в тот момент не поверила в возможность того, что Югославия могла бы пойти на службу Германии и Италии в войне против Греции. См. PRO. FO 371/2492, R 8527/191 Отношение Югославии, Болгарии и Турции к итало-греческой войне и возможность немецкого вмешательства. 20. 11 1940.

⁷³ Апрельски рат, док. 298, стр. 890; док. 300, стр. 894; док. 301, стр. 895—896; док. 302, стр. 897—900.

⁷⁴ Ibid. заметка 3, стр. 896—897.

⁷⁵ Paragos, н. соч., стр. 219.

нечный исход своей балканской и южно-европейской политики. Веруя в победу и успехи Германии на всех направлениях ее экспансии, Гитлер оценил, что этим событием ему предоставлена возможность и формально оттеснить Италию с частей Балканского полуострова. При этом, появилась благоприятная возможность „выругать” самовольного союзника за его продвижение к Греции без оповещения Германии, еще сильнее сократить аппетит к новым „захватническим” авантюрам и научить его без речи усваивать и во всем следить гитлеровскую балканскую политику. На совещании с итальянским министром иностранных дел Чиано, состоявшемся в Оберсальцберге 18 ноября и в Вене 20 ноября, Гитлер преднамеренно и по точно намеченной системе обработал своего собеседника и подготовил его к тому, чтобы был послушен. Вначале раздавалась критика в связи с неподготовленностью авантюры в Греции, а затем были перечислены многосторонние отрицательные последствия войны в Греции; ставшей препятствием для проведения совместной политики на Балканах. В конце разговора Гитлер предложил решение греческой проблемы с помощью Югославии, что явилось желанием принести в жертву определенные интересы Италии на Балканах. Когда Чиано согласился с предложением начать переговоры с Югославией, гитлеровский пессимизм превратился в оптимизм. „Мысль о союзе с Югославией так возбуждает его, — записал в своем дневнике Чиано, — что сейчас его оптимизм стал слишком розовым, соответственно тому, насколько мрачным был его пессимизм раньше”.⁷⁶

Вопрос о переговорах с Югославией полностью оттиснул в сторону торжественную церемонию присоединения Венгрии к Тройственному пакту. Чиано не мог понять, почему Гитлер обращает так мало внимания на присоединение Венгрии к Тройственному пакту, в то же время заносясь конкретными шагами, направленными на вовлечение Югославии в тот пакт. У Гитлера тогда появилась идея попытаться наговорить князя Павла взять корону с помощью сил Оси.⁷⁷ Интерес Гитлера к Югославии, который не мог понять Чиано, был совсем понятным и ясным. К Венгрии интерес ослаб, так как она уже была схвачена в клещи немецкого Рейха, а за Югославию, в которой также было осуществлено экономическое влияние, в политическом отношении предстояло еще бороться. Эта борьба за престиж в Югославии, тогда самой крупной независимой страны на Балканском полуострове, кроме открытого противопоставления Великобритании, включала и борьбу между союзниками Германией и Италией и стремления Германии вытеснить Италию из этих пределов, формально находившихся в сфере влияния Италии. Гитлеровские попытки вытеснить Италию из этих районов были совсем очевидны и в его письме Муссолини, для которого он в знак „близости, искрен-

⁷⁶ Dnevnik grofa Ciana, стр. 219.

⁷⁷ Akten DAP, Serie D, XI, 2. док. 366. стр. 533—534. (Опубликован и в *Априлски раг*, док. 314, стр. 933); *Dnevnik grofa Ciana*, стр. 220.

ности и сотрудничества" умел и слезы проливать.⁷⁸ Письмо преследовало цель до конца разоружить союзника и превратить его в послушного приспешника Германии. В начале в письме подчеркиваются отрицательные последствия итальянского нападения на Грецию, особенно психологические, выражавшиеся в различных формах усиления сопротивления некоторых малых стран присоединению к Тройственному пакту. Затем говорится о трудностях в деле отклонения СССР от Балкан и его направления в сторону центральных пределов Азии, об укреплении политики ожидания в оккупированных странах, и т.д. Гитлер привел пример Болгарии, в которой усиливаются тенденции отпора к присоединению к Тройственному пакту. В качестве особо опасного психологического влияния итальянского неуспеха в Греции Гитлер навел опасность потери Югославии и ее могущее неприязнество по отношению к странам Оси, что могло бы вызвать „если не катастрофу, то нежелательное расширение столкновения“.⁷⁹

Затем Гитлер перечисляет ряд отрицательных последствий военно-стратегического характера итальянского неуспеха в Греции, из которых особенно подчеркивает опасность от английских авиационных баз в Греции, из которых могут быть бомбардированы источники нефти в Плоешти и значительная часть Италии. В конце письма Гитлер изложил меры политического и военно-стратегического характера, которые своей конечной целью преследовала обеспечение беспрепятственного проникновения Германии во все области Юго-Восточной Европы. На пространстве Венгрии и Румынии нужно было докончить начатое дело полного связывания этих стран с Германией. Советский Союз любой ценой нужно было отвратить от Балкан, а в целях создания как можно более благоприятной атмосферы для немецких интересов в восточной части Балкан, нужно было действовать в направлении достижения соглашения между Болгарией и Турцией в духе директив сил Оси. По мнению Гитлера Югославия должна была быть заинтересована в сотрудничестве с силами Оси в отношении решения греческого вопроса, так как без гарантии с югославской стороны „бесмысленно пытаться начать операции на Балканах“, которые были бы осуждены на провал. В конце письма Гитлер подчеркнул, что решение проблем в районе Средиземноморья должно быть приведено к краю в течение зимы, не открывая союзнику того, что для Германии необходима чистая ситуация ради связывания великой воьлны на Востоке.⁸⁰

Под влиянием все более крупных поражений итальянских войск в Греции Муссолини принял целиком программу мер, изложенную Гитлером. И Муссолини в своем письме от 22 ноября больше всего

⁷⁸ Чиано в своем Дневнике наводит (стр. 220) о том, что на гитлеровских глазах появились слезы, когда он говорил о верности и дружбе с Муссолини.

⁷⁹ Akten DAP, Serie D XI, 2. док. 369, стр. 535—539. (Опубликован и в сборнике Априаски рат, док. 315, стр. 934—939 и в Tajna pisma Hitler—Musolini 1940—1943, стр. 25—32.

⁸⁰ Ibid. 38.

внимания посвятил Югославии. Он признал, что для дальнейшего развития событий в пределах Балкан самым важным является поведение Югославии и выразил готовность гарантировать ее границы, отдать Югославии Салоники, но все это при одном условии—присоединение страны к Тройственному пакту, демилитаризации адриатического побережья и вмешательство в Греции лишь с разрешением Италии.⁸¹

Получив согласие от потерпевшего поражение Муссолини, Гитлер во второй половине ноября и в первой половине декабря 1940 года принял лично участие в решении проблем, касавшихся областей Юго-Восточной Европы. За короткое время он организовал несколько встреч с ведущими представителями отдельных стран Юго-Восточной Европы.

Уже 22 ноября прибыла румынская делегация во главе с новым шефом страны Антонеску. Два дня были целиком посвящены совещаниям с министром иностранных дел Германии, представителями немецкого министерства хозяйства и с самим Гитлером.⁸² Важным моментом в привлечении и обработке Румынии была „русская и славянская опасность“, которой манипулировали немцы, не открывая еще перед своим союзником плана Барбароссы.⁸³ Правительство Антонеску, имевшее весьма нестабильную почву под ногами,⁸⁴ видело спасение лишь в достижении полного связывания с нацистской Германией и согласилось со всеми предложениями и требованиями Гитлера. 23 ноября оно и формально подписало присоединение к Тройственному пакту и рядом других соглашений и уступок в военном отношении превратилось в сателлита вооруженных сил гитлеровской Германии.⁸⁵ И в экономическом отношении Румыния была целиком включена в службу фашизму, особенно при снабжении некоторых отраслей немецкой военной промышленности. Нефтеносные поля в

⁸¹ Akten DAP, D, XI, 1. док. 380, стр. 561—562. Тайные письма, стр. 32—34.

⁸² Ibid, док 380, стр. 548—554; док. 381, стр. 554—560; док. 387, стр. 569—572; док. 388, стр. 572—576 и док. 389, стр. 576—577.; нав. соч. стр. 146, 155.; Архив Вој. ин. Београд, NAV, T-77, R-782 ф. 5508574—5508592. Соглашение о деятельности немецкой военной миссии в Румынии, от 26. 11 194.

⁸³ Akten DAP Serie D XI, 2. док. 381, стр. 554—560 и док. 388, стр. 572—576.

⁸⁴ Особую трудность Антонеску представляли самовольные выступления „Железной гвардии“, находившейся под влиянием руководства RSHA (Reichssicherheitshauptamt) См.: Akten DAP Serie D XI, 2. док. 426, стр. 624—627 и док. 360, стр. 526—547.

⁸⁵ Присоединение Румынии и других стран Юго-Восточной Европы к Тройственному пакту было простой формальностью, так как влияние в тех странах имела и все больше расширяла лишь Германия. Первый союзник Германии Италия весьма мало чувствовала в тех странах и вследствие этого без интереса относилась к тем пактам. Чиано в своем Дневнике пишет: „Не придаю много значения вхождению этих немецких вассалов в Тройственный пакт. Больше того, разводняют сам пакт и оставляют впечатление бесполезного дипломатического утешения за победу, которой лишь“. См.: Дневник стр. 219.

Плоешти были целиком отданы немцам.⁸⁶ Германия искусственно пользовалась и возможностями Румынии в области сельского хозяйства и его развития, навязывая ей производство тех растений, которые были наиболее необходимы для немецких вооруженных сил. Она форсировала засеивание полей промышленными растениями, которые в 1939 году занимали поверхность в 181 000 гектаров, а в 1940 году 303 000 га. В 1941 году планировалось и было осуществлено занятие 670 000 га под этими культурами.⁸⁷ В военном отношении немцы сумели с помощью различных комиссий и инструкторских функций проникнуть во все части румынской армии. В целях обеспечения полученных позиций и собирания сил для прорыва через Болгарию, было ускоренно переброска немецких частей, которые уже 28 ноября 1940 года насчитывали около 80 000 отлученно подготовленных солдат.⁸⁸

Ускоренно было и экономическое и военное проникновение Германии и в Венгрию, которая, как уже было отмечено, 20 ноября подписала в Вене присоединение к Тройственному пакту.⁸⁹ Венгерское хозяйство и транспорт были включены в службу Третьему Рейху, а в начале декабря 1940 года Венгрия предоставила в распоряжение немцев все свои главные железно-дорожные линии для как можно более быстрой переброски немецких войск в Румынию.⁹⁰

Пронемецки и фашистски ориентированные болгарский царь Борис и правительство Болгарии еще решили связаться с Германией. В первой половине ноября немцы потребовали от болгарского правительства и Генерального штаба разрешить им организацию авиационной и инструкторской службы в Болгарии.⁹¹ Однако, поражения Италии в Греции в середине ноября повлияли и на те слои в Болгарии, которые были за бескомпромиссное сотрудничество с Германией, так что они, исходя из внутренних причин, замедлили эту акцию. В то время в Болгарии рабочее движение было довольно сильным и многочисленным, оно активно участвовало в борьбе против ослона на фашистские страны. Существовали и определенные течения в других слоях народа, а и в рядах буржуазии,⁹² которые под влиянием традиции выражали симпатии к русским и к западным силам. Определенную роль при этом играли и принадлежность к славянам, а так же связи болгар с русскими в освободительных войнах.

⁸⁶ Архив СИП, NAV, T-120, R-1172 ф. 472889—472894, Отчет от 21. II 1940.; ф. 472900—472901, заметка от 4. 12 1940; ф. 5508647—5508652, Отчет от 19. 12 1940.

⁸⁷ Архив Вој. ин. Београд, NAV, T-77, R-1295, ф. 42—46. Отчет от сельском хозяйстве Румынии от 22. 2 1941.

⁸⁸ PRO London FO 371/24892, R-8865/5/67. Отчет от 28. 11 1940.

⁸⁹ Akten DAP, D, XI, — док. 365, стр. 530—533; Dnevnik grofa Ciana страна 219.

⁹⁰ Akten DAP, D, XI, XI, 2. док. 586. стр. 826—828.

⁹¹ Ibid. док 295, стр. 406; док. 345, стр. 496.

⁹² I Dimitrov, L'opposition bourgeoise non-fasciste et l'orientation de la politique exterieure la Bulgarie (1er septembra — 1er mars 1941) Studia Balcanica 4, Софија 1971 стр. 225—257.

Определенную роль играло и неясное поведение Турции, в которой успешно действовали дипломатии и Великобритании, и Германии. Довольно сильное влияние на определение общественного мнения имели и предложения СССР, касавшиеся установления сотрудничества между болгарами и Советами. И сам Гитлер 20 ноября 1940 года жаловался Муссолини на то, что господствующие круги в Болгарии под давлением русского фактора и действия общественного мнения все осторожнее относятся к Тройственному пакту.⁹³ Весь процесс дальнейшего проникновения немцев в Болгарию с конца ноября 1940 года и до вхождения немецких войск в ту страну через три месяца искусственно проводился с помощью развития сильной пронемецкой пропаганды и одновременным подавлением всех видов антифашистского движения в Болгарии. Частыми были контакты на уровне высших представителей. Они протекали без осложнений, так как царь Борис и болгарское правительство проводили недвусмысленную фашистскую ориентацию.⁹⁴ На совещании Гитлера и болгарского посла Драганова (Парван Драганов), состоявшемся 23 ноября 1940 года в Берлине, было достигнуто полное согласие в отношении неприятия выстуления болгарского правительства по отношению к СССР.⁹⁵ Большая часть этого совещания была посвящена утверждению и конкретизации совместных взглядов в антисоветской политике.⁹⁶ На этой же основе велся и разговор между болгарским царем Борисом и немецким послом Паленом (Rafen Franz) в Софии.⁹⁷ Ради обеспечения за Болгарией ее юго-восточных границ немцы проявили инициативу в сближении Болгарии и Турции. На основании этой инициативы последовали попытки заключить пакт о ненападении между Болгарией и Турцией.⁹⁸ Гитлер 3 декабря снова пригласил болгарского посла на разговор, во время которого инстинктивно на более тесном связывании Болгарии с Тройственным пактом.⁹⁹ В качестве особой проблемы при осуществлении более крупного сотрудничества с Германией Драганов выдвинул вопрос о немецко-югославских отношениях. Он поставил конкретный вопрос о том, что произойдет с Македонией, если Германия получит согласие на включение Югославии в Тройственный пакт. Поскольку Гитлеру была известна чувствительность этого вопроса, он избежал непосредственного разговора о нем... Вспоминая об „опасности“, угрожавшей болгарам со стороны СССР, Гитлер стремился отвлечь болгар от югославских границ, так как знал, что с требованиями пересмотра границ с югославским правительством нельзя бы разговаривать. В течение декабря связи

⁹³ Akten DAP, D, XI, 2. док. 368, стр. 536.

⁹⁴ Царь Борис встретился с Гитлером 18. 11 1940 года. См: Akten DAP, Serie D, XI, 2. док. 375, и заметку 2, стр. 546. Archiv der Gegenwart, 1940, стр. 4781.

⁹⁵ Akten DAP, D, XI, 2. док. 384, стр. 563—567.

⁹⁶ Ibid. док. 373, 379, 391, 415, 438, 468, 486, 536. и т.д.

⁹⁷ Ibid. док. 378, стр. 546—547.

⁹⁸ Ibid. док. 413, 430, 433, 438.

⁹⁹ Ibid. док. 438, стр. 640—646.

и сотрудничество между Болгарией и Германией еще больше окрепнут, чтобы в январе и феврале 1941 года были окончательно решены все проблемы, касающиеся присоединения Болгарии к Тройственному пакту.¹⁰⁰

В попытках привлечь Югославию к Тройственному пакту Гитлер столкнется с самыми большими трудностями, так как многочисленные внутренние факторы этой страны действовали против такой ориентации. Рабочее движение в Югославии в то время переживало расцвет и имело успех в массах, особенно в их направлении против фашистской опасности. Даже часть господствующих слоев с стране, в идейном отношении убежденных или из-за страха согласившихся на подчинение гитлеровской силе, была захвачена антифашистским настроением масс. Гитлеровское предложение договориться о получении Салоник в такой ситуации потеряло значение¹⁰¹ Правительство Королевства Югославии и князь Павел, захваченные страхом присутствия Германии на границах Югославии, с одной стороны, и под давлением антифашистски настроенных народных масс, с другой стороны, еще больше трудились сохранить нейтральность Югославии в отношениях между воюющими странами. Они поверили в то, что единственным выбором является искусное тактизирование по отношению к Гитлеру. Через немецкого посла в Белграде Герена (Viktor von Heegen) 24 ноября 1940 года было послано приглашение министра иностранных дел Германии Риббентропа Александру Цинцар-Марковичу посетить Берлин, что означало начало акции дипломатического притиска на правительство Королевства Югославии.¹⁰² Однако Гитлер, исходя из отчета Герена от 25 ноября 1940 года о положении в Югославии, мог видеть, что настроение народа в Югославии направленно против фашистских сил и их союзников. Герен в своем отчете сообщает, что настроение общественного мнения направленно непосредственно против Италии и ее агрессии против Греции и Болгарии и аспираций в отношении к Югославии. Он приходит к выводу о том, что такое настроение против сил Оси и их сателлитов охватило и часть господствующий кругов, а кажущееся лояльное поведение по отношению к Германии обусловлено ее силой и положением в мире.¹⁰³ При этом, Герен думает, что силы Оси смогли бы склонить югославское правительство к присоединению к Тройственному пакту, если бы жертвовали Салоники и дали гарантии Югославии.¹⁰⁴ Но Гитлер не имел

¹⁰⁰ Ibid. док. 486, 511, 536, 556, 594, 606, 644, 648, 649, 655, 658, 660.

¹⁰¹ Военный атташе Югославии в Берлине Ваухник (Vladimir Vauhnik) заявил немцам после начала отступления итальянцев „что Салоники не имеют больше действительного значения поскольку греки выгоняют итальянцев из своей страны“. См: Ноптер, стр. 260.

¹⁰² Akten DAP, D, XI, док. 392, стр. 579. (Опубликован в зб. Априлски рат, док. 318, стр. 941).

¹⁰³ Архив Вој. Ин. Београд, Микротека, БОН/4 ф. 177—178. Опубликован в зб. Априлски рат, док. 320, стр. 943—944.

¹⁰⁴ Ibid.

времени для того, чтобы отложить все, так как все должно было быть подчиненно его плану. Уже 28 ноября 1940 года к Гитлеру прибыл югославский министр иностранных дел Цинцар-Маркович и внимательно выслушал его диктовку.¹⁰⁵

Гитлер тогда не изменил тактику психического слома и запугивания противника силой немецких вооруженных сил, которую применял ранее. Подчеркивая то, что немецкой армии некогда больше бояться в мире, сообщал, что каждое государство от Японии до Испании должно определиться за или против Тройственного пакта. Затем последовали доказательства пользы для Югославии, если она свяжется с Германией, с которой имеет „самые лучшие экономические отношения”, в то время как не существует „никаких нерешенных проблем”, которые бы мешали „сотрудничеству обеих стран”. Он готов был гарантировать югославские границы даже и по отношению к своим союзникам Венгрии и Болгарии, а кроме того, разрешит расширение Югославии в направлении к Салоникам. Тогда же Гитлер выставил в качестве благоприятного момента то, что Югославия обеспечит себя по отношению к ее вечному сопернику на этом пространстве — к Италии. Италия, потерпевшая поражение в войне с Грецией, согласилась на переговоры, а Германия готова все, что будет решено по отношению к Италии, в будущем гарантировать и защищать. Гитлер особо подчеркнул, что за все это от Югославии ничего не требует, не требует ни прохода войск через ее территорию. Югославия лишь должна была бы заключить с Германией и Италией пакт о ненападении и своим поведением помочь решению греческой проблемы в духе политики сил Оси. Было бы тяжело поверить в то, что югославские господствующие круги не знали о том, что все это лишь тактические шаги, предпринимаемые для того, чтобы вовлечь Югославию в фашистский лагерь и навязать ей диктовку, как и всем остальным подчиненным народам. Цинцар-Маркович не смел ничего обещать Гитлеру, зная о положении в стране, а особенно о настроении народов. В письме Муссолини 5 декабря Гитлер снова защищал мнение о том, что нужно предложить Югославии самые мягкие условия для сотрудничества с Тройственным пактом.¹⁰⁶ Вместе с тем, предлагал Венгрии улучшить ее отношения с Югославией.¹⁰⁷ Венгерское правительство приняло этот „совет” Гитлера, отложило требования пересмотра границы с Югославией и начало переговоры.¹⁰⁸ В результате этого шага было заключено соглашение между венгерским и югославским правительствами о дружбе, подписанное в первой поло-

¹⁰⁵ Akten DAP, D, XI, 2. док. 417, стр. 609—614. (Опубликован в зб. Априлски рат, док. 323, стр. 954—960).

¹⁰⁶ Akten DAP, D, XI, 2. док. 452, стр. 659—660.

¹⁰⁷ Ibid. док. 365, стр. 530—533; док. 431, стр. 633. (Опубликован в зб. Априлски рат, док. 324, стр. 961).

¹⁰⁸ Архив СИП, NAV, T-120, R-707, ф. 332516—332518. Подготовка договора между Югославией и Венгрией. Телеграмма их Будапешта от 5. 12. 1940; Нортнер, стр. 271—273; Akten DAP Serie D XI, 2. док. 431, 378, 480, 514.

вине декабря 1940 года.¹⁰⁹ Но все это мало влияло на настроение и поведение Югославии. Требование немецкого правительства о разрешении перебросить через югославскую территорию в Албанию 1000 грузовиков югославское правительство не посмело принять,¹¹⁰ так как это вызвало бы опасные переплеты в международных отношениях, прежде всего в отношении с Грецией и с Великобританией и протесты масс в стране. И без интервенции Италии¹¹¹ Гитлер на это шаг „непослушности“ югославов ответил бы новыми мерами. Сразу же почувствовалась новая атмосфера давления в дипломатических и особенно в торговых отношениях. Правительство Королевства Югославии попыталось „дружественным“ письменным заявлением от 7 декабря 1940 года, касавшегося югославско-итальянских и югославско-немецких отношений¹¹² и принятием раннего немецкого предложения о заключении пакта о ненападении с правительством Рейха и с итальянским правительством улучшить свои отношения с Германией.¹¹³

Но Гитлер после случая с грузовиками пришел к выводу о том, что не может быстро осуществиться план вовлечения Югославии в Тройственный пакт, как ни ее использование в решении греческого вопроса. Любое замедление наносило вред великим гитлеровским планам на Востоке, поэтому он отбил предложение югославского правительства о пакте, идею которого сам ранее предложил. В целях расчистки ситуации в районах Юго-Восточной Европы перед началом запланированной битвы на Востоке, 13 декабря 1940 года Гитлер изда приказ номер 20 о нападении на Грецию из Болгарии, который имел название „Марита“.¹¹⁴ В новых условиях подготовки инвазии на Грецию Гитлер продолжит еще более острое давление на Югославию, чтобы приключить ее к силам Оси и использовать в его действиях, направленных на осуществление „нового порядка“.¹¹⁵

ВЫВОДЫ

Результаты захватнических походов нацистской Германии, постигнутые до середины 1940 года и новые великие планы захвата в 1941 году обусловили стремления Германии сохранить мир в Юго-

¹⁰⁹ Hoptner, нав. соч. стр. 272.

¹¹⁰ Akten DAP, D, XI, 2. док: 465 стр. 670—671. (Опубликован в зб. Априлски рат, док, 327, стр. 969); Hoptner, нав. соч., стр. 268—269.

¹¹¹ В антифашистское и боевое настроение народов Югославии верили и в Великобритании. См: PRO London, FO 371/24892 P-8260(5)67. Положение в Юго-Восточной Европе и последствия итальянского нападения на Грецию.

¹¹² Akten DAP, D, XI, 2. док. 469, стр. 674—675. (Опубликован в зб. Априлски рат, док. 328, стр. 970—972), док. 467, стр. 672.

¹¹³ Akten DAP, D, XI, 2. док. 467, стр. 672.

¹¹⁴ Архив Вој. ин. Београд, NAV, Т-77, R-782, ф. 5508557—5508570, 5508597—5508635, 5508620—5508630, 5508657—5508670.

¹¹⁵ Априлски рат док. 332, стр. 976—979; док. 331, стр. 975—976.

Восточной Европе. Для Германии мир на этом чувствительном пространстве Европы бы особенно важен после гитлеровского решения напасть и „уничтожить“ СССР раньше „капитуляцией“ Великобритании. Мирная обстановка в этих областях Европы была нужна Германии и в связи с ее отношениями с союзницей Италией. И в тех странах европейского Юго-Востока, которые формально входили в сферу интересов Италии, в то время была осуществлена экономическая и политическая доминация Германии, так что любое обострение ситуации или начало войны могли воспрепятствовать процессу дальнейшего связывания этих стран с Германией. Именно поэтому Гитлер препятствовал осуществлению всех попыток своего союзника Муссолини напасть в течение первой половины 1940 года на Югославию и Грецию.

Однако, быстрый и успешный прорыв Германии в Венгрию и Румынию, а особенно вхождение немецких войск в Румынию в середине октября 1940 года, вызвали возмущение и зависть Муссолини. Прямым результатом гитлеровского военного похода в Румынию явилось нападение итальянских армий на Грецию с территории Албании 28 октября 1940 года.

Считая Грецию пространством для расширения итальянской экспансии и веря в то, что греческая армия будет побеждена, Гитлер в первые дни не придавал большого значения итальянскому нападению на Грецию. Все внимание Германии было сконцентрировано на то, чтобы приостановить возможное дальнейшее расширение итальянской экспансии на Север и воспрепятствовать вмешательству какой-нибудь из соседних стран в итало-греческое столкновение.

Однако, неуспех итальянцев и поражение итальянских войск в середине ноября 1940 года обусловили появление новой обстановки на Балканах. Возникла опасность того, что успех Греции в войне с Италией усилит сопротивление немецкой экспансии в еще не пораженных странах на Балканах. Вместе с тем, создавались благоприятные условия и для действий военного флота Великобритании в Греции и осуществления сотрудничества между СССР и Великобританией с целью воспрепятствовать дальнейший прорыв Германии в направлении к Юго-Востоку. Поэтому Германия во второй половине ноября и в первой половине декабря 1940 года направила свою активность на то чтобы отклонить внимание СССР от Балкан, а вместе с тем усиленно действовала в направлении привлечения стран Юго-Восточной Европы к Тройственному пакту. Особое внимание Германия уделяла Югославии с помощью которой намеревалась решить проблему итало-греческой войны. В качестве противоуслуги за тесное сотрудничество с Германией и участие в акциях против Греции, Королевству Югославии было предложено занять Салоники в Греции и гарантировались югославские границы. Лишь momentarily неблагоприятная ситуация заставила силы Оси предложить Югославии самые мягкие формы „сотрудничества“ в виде заключения пакта о ненападении, без выставления требования разрешить проход войск

через югославскую территорию. Принимая в этом личное участие, Гитлер сумел очень быстро подчинить Венгрию и Румынию, которые во второй половине ноября и официально подписали присоединение к Тройственному пакту. Но стремления Гитлера с помощью уступок, которые ранее не практиковались со стороны Германии, привлечь и Югославию, не давали желаемых результатов. Под давлением общественного мнения и антифашистского настроения масс правительство Югославии не посмело пойти на принятие ни тех наиболее мягких форм связывания страны с силами Оси. Оно попыталось лавированием и предоставлением определенных уступок странам фашизма, особенно в области торговли, сохранить нейтральность между двумя воюющими странами. Но из-за подготовки плана Варбароссы Гитлер торопился любой ценой расчистить ситуацию в отношении Югославии. В месте с требованием того, чтобы Югославия определилась за Тройственный пакт или против него, в начале декабря было послано и требование югославскому правительству со стороны Германии разрешить проход 1000 грузовиков через югославскую территорию в Албанию. В страхе перед массами югославское правительство вынужденно было отклонить это требование. Это событие помогло и самому Гитлеру понять, что процесс подчинения Югославии не будет легким. В целях как можно более быстрой расчистки ситуации на Балканском полуострове 13 декабря Гитлер вынес решение военным вмешательством покорить Грецию, решив одновременно с этим более сильным давлением сломить югославское правительство и заставить его присоединиться к Тройственному пакту.

М. А. МУНТЯН
Академия наук
Молдавской ССР — Кишинев

ОБСУЖДЕНИЕ ДУНАЙСКОГО ВОПРОСА НА КОНФЕРЕНЦИЯХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ ЛЕТОМ — ОСЕНЬЮ 1945 ГОДА

Стратегическое положение и природные богатства балканских государств и стран дунайского бассейна всегда привлекали пристальное внимание империалистических держав. Одним из традиционных путей империалистического проникновения в эти регионы являлось руководство западными неприбрежными державами международным судоходным режимом Дуная. Накануне второй мировой войны „долгий период засилья империалистов Запада на Дунае логически завершился... передачей ими контроля над этим водным путем в руки немецко-фашистских агрессоров. Так Дунай превратился в один из каналов гитлеровского „Дранг нах Остен“ — натиска на Восток,¹ — писала „Правда“. Это был один из этапов „канализирования“ творцами мюнхенской политики агрессии гитлеровской Германии против Советского Союза. С начала антисоветской войны Дунай превратился в важнейшую для Германии транспортную артерию, по которой шло сырьё и топливо для промышленности и продовольствие для населения, а из Германии — военная техника и вооружение, боеприпасы и пополнение для южного фланга гитлеровского фронта на Востоке.

В годы войны, разрабатывая планы борьбы с гитлеровской Германией, англо-американские руководители не упускали из виду важнейшее стратегическое и экономическое значение Дуная, поэтому намечали основные пути восстановления господства западных держав в дунайском бассейне и на Балканах. В то время, как советский народ вел тяжелейшую борьбу с фашистской Германией, в Лондоне и Вашингтоне с лихорадочной поспешностью создавали проекты переустройства Восточной и Юго-Восточной Европы. Один из трех американских послов, аккредитованных в межвоенный период в хорватской Венгрии, Д. Монтгомери вспоминает в своей книге: „Президент Рузвельт придерживался того мнения, что ликвидация австро-

¹ „Правда“, 12. VIII. 1948.

венгерской монархии после первой мировой войны явилась самым тяжелым промахом руководителей мирных переговоров. Он имел план создать Дунайскую конфедерацию, с помощью которой хотел объединить весь район Дуная".² В Англии также было создано несколько проектов конфедераций и федераций, в которые по одной или все вместе включались страны дунайского бассейна и Балканского полуострова. Так, в начале 1942 г. в Лондоне возник специальный комитет экспертов по созданию так называемой „Великой Дунайско-Балканской федерации“.³

Направленные против суверенитета и независимости придунайских государств и народов, на восстановление в этой части Европы господства западных империалистов, эти планы регионального объединения имели ярко выраженную антисоветскую направленность. Исследуя политическую стратегию, которая разрабатывалась в США и Великобритании на послевоенное время, советский историк И. И. Орлик пришел к выводу, что Восточная Европа вновь рассматривалась в столицах западных империалистических держав „прежде всего в качестве плацдарма у западных границ Советского Союза“ и что старая идея „санитарного кордона“ осталась неизменной“.⁴

Политическая стратегия Вашингтона и Лондона была тесно связана с их стратегией военной, в частности, с вопросом об открытии второго фронта в Европе. Английский премьер-министр У. Черчилль не устает бороться за балканский вариант открытия второго фронта. Пугая президента США Ф. Рузвельта „коммунизацией Балкан“, Черчилль убеждал его в необходимости начать военные действия на Балканском полуострове, чтобы, закрепившись здесь, сделать мощный рывок на север, занять страны Юго-Восточной и Центральной Европы, преградив таким образом Советской Армии путь на Запад. Но балканский вариант вторжения не был осуществлен. Конкретная военная обстановка на советско-германском фронте продиктовала политикам и военным руководителям США и Великобритании иные решения. Победа Советской Армии под Сталинградом и на Курско-Орловской дуге, а затем стремительное наступление советских войск на запад в 1943 г. произвели ошеломляющее впечатление на Рузвельта. Он констатировал летом 1943 г.: „Будущей весной фронт может и не понадобиться“.⁵ С этого времени правящие круги США сосредоточили свои усилия на подготовке высадки союзных войск в Нормандии, в то время как Черчилль все еще продолжал поиски возможностей и вариантов действий на Балканах. И только стремительное наступление Советской Армии зимой-весной 1944 г., а затем летняя Ясско-Кишиневская операция по разгрому южного фланга гитлеровского

² J. F. Montgomeri. Hungary. The Unwilling Satellite. New York, 1947, p. 215.

³ Подробнее об этом см. И. И. Орлик. Империалистические державы Восточная Европа. М., 1968, стр. 12—23.

⁴ Там же, стр. 32.

⁵ Э. Рузвельт. Его глазами. М., 1947, стр. 161.

фронта, положив начало освободительному походу советских войск в Юго-Восточную Европу, означали одновременно также и окончательный провал планов западных империалистов вооруженным путем водвориться в дунайских странах". И если народы Юго-Восточной Европы не оказались под пятой империалистических захватчиков, — пишут в своей работе видные советские военачальники и военные историки, — то этим они, кроме своей несокрушимой воли к свободе, обязаны Советским Вооруженным Силам, в частности войнам 2-го и 3-го Украинских фронтов, победоносно осуществивших Ясско-Кишиневскую операцию и добившихся последующих славных побед над немецко-фашистскими полчищами".⁶

Но правящие круги империалистических держав не смирились с крахом своих планов. Важное место, которое занимали Балканы и дунайских бассейн в их послевоенных планах, толкало их на поиски путей усиления своей роли в этом районе Европы. Цели империалистов остались прежними, изменились лишь средства и методы их достижения. Правительства Великобритании и США рассчитывали в процессе мирного урегулирования все же „поставить ногу в дверь ведущую в Восточную Европу”⁷, как образно выразился, анализируя послевоенную политику западных держав, американский историк и дипломат Д. Кэмпбелл. С одной стороны, американские и английские правящие круги, учитывая революционные процессы, развернувшиеся в странах Юго-Восточной Европы, предприняли ряд мер по поддержке внутренних реакционных сил в этих странах, желая повторить здесь маневр, удавшийся им после первой мировой войны: с помощью буржуазных партий, выступавших от имени крестьянства, приостановить, а затем и ликвидировать революции. С другой стороны, они надеялись в процессе мирного урегулирования навязать Болгарии, Венгрии и Румынии, то есть дунайским странам, которые в годы второй мировой войны выступали на стороне фашистской, Германии, такие условия мира, которые сделали бы их зависимыми от Запада. Кроме того, они собирались активно использовать положение своих держав как оккупирующих территории Австрии и Германии — еще двух придунайских государств. Югославия и Чехословакия — союзные государства, лежавшие в руинах и ограбленные фашистами, казались экономическим гигантам Запада легкой добычей. Важнейшим инструментом реализации планов англо-американских империалистов экономического и политического подчинения стран дунайского бассейна являлось воссоздание режима интернационализированного Дуная, руководимого неприбрежными западными державами. „Не сумев захватить Дунайский бассейн, — писал советский юрист-международник И. Г. Фандиков, — реакционеры западных империалистических стран делают основную ставку в

⁶ Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы. М., 1970, страна 194.

⁷ J. Campbell. The United States in World Affairs. 1945—1947. New York. 1948, p. 60.

борьбе с придунайскими демократическими государствами на подрыль их изнутри и одновременно усиливают дипломатический и экономический нажим на страны народной демократии, добиваясь всеми средствами захвата контроля над Дунаем”.⁸

Возврат к довоенному положению, когда „режим судоходства по Дунаю не соответствовал интересам дунайских стран, а орган, „регулирувавший” его, по существу являлся органом иностранного господства в Дунайском бассейне”⁹, — как писал профессор В. Н. Дурденевский, был для империалистических держав гарантией экономического контроля над странами этого региона. А это, в свою очередь, учитывая экономическую слабость придунайских государств, неизбежно вело и к политическому контролю. Вот почему уже в процессе обсуждения условий перемирия с Румынией в начале сентября 1944 г. представители Великобритании настоятельно требовали внести в соглашение о перемирии с этой страной пункт о том, что дунайское судоходство будет контролироваться международным органом, в котором обязательное участие примут и недунайские великие державы.¹⁰

Это предложение было, по существу, политическим стереотипом, выработанным империалистами в процессе мирного урегулирования после первой мировой войны, когда временный орган по управлению дунайским судоходством, так называемая комиссия адмирала Трубриджа, подготовила все условия для организации „международного контроля” над Дунаем, осуществлявшегося Европейской Дунайской комиссией, в которую вошли Великобритания, Франция, Италия и Румыния, и бывшая, по замечанию французского публициста Анжеса, „крупным предприятием колониальной эксплуатации”¹¹ придунайских государств, с одной стороны, и „правительством, которое имело право издавать законы, выносить судебные решения, приводить в исполнение приговоры, распоряжаться работами, взимать сборы”¹² — с другой, а также Международной Дунайской комиссией, в которую вошли, наряду с представителями вышеназванных стран, также и уполномоченные других придунайских государств.

Но ситуация в дунайском бассейне, как и во всей Европе, в этот период сложилась совершенно по-иному, чем после первой мировой войны. Игнорировать при решении вопроса о режиме судоходства на Дунае СССР, придунайскую страну, войска которой освободили от гитлеровского рабства народы дунайского бассейна и которая была серьезно заинтересована в справедливом решении дунайского

⁸ И. Г. Фандиков, *Международно-правовой режим Дуная. Исторический очерк*. М., 1955, стр. 137.

⁹ В. Н. Дурденевский, *Дунайская проблема*. М., 1947, стр. 4.

¹⁰ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers (далее FRUS). The Conference of Berlin, 1945. Vol. I, Washington, 1960, p. 328.

¹¹ „Советское государство и право”, 1949, № 2, стр. 50.

¹² Там же.

вопроса¹³, англо-американские союзники не могли, как не могли не учитывать и факт, что революции, происходившие в странах Юго-Восточной Европы и вырвавшие их из капиталистического лагеря, в корне изменили соотношение сил в этом регионе. Для них было ясно, что народно-демократические страны поддержат позицию Советского Союза, заключающуюся в том, что при выработке нового режима дунайского судоходства в первую очередь должны учитываться национальные интересы придунайских государств, и потреббе вместе с ним создания такого международного дунайского органа, который предоставит руководство судоходным режимом этой реки ее естественным хозяевам.

Встретившись с отказом Советского Союза согласиться на включение в соглашения о перемирии с Румынией, Болгарией и Венгрией специальных положений о принципах урегулирования дунайского вопроса и убедившись в том, что СССР выступает за решение этой проблемы странами дунайского бассейна, англо-американские союзники, тем не менее, продолжали политику навязывания ему и придунайским государствам империалистического рецепта организации дунайского торгового пути. С этой целью они подняли вопрос о дунайском судоходстве на Потсдамской конференции глав правительств СССР, Великобритании и США, работа которой началась 17 июля 1945 г., и где, как позднее признал государственный секретарь США Д. Бирнс, „попытка ослабить или полностью ликвидировать советское влияние в Юго-Восточной Европе являлась одной из главных целей американской дипломатии“¹⁴

Наступательная антисоветская стратегия, которую подготовили правящие круги США и Великобритании для конференции в Потсдаме, должна была, по их расчетам, привести к реализации целей империалистов в Юго-Восточной Европе. И не случайно, конечно же, на встрече в Потсдаме „представители США и Англии отнеслись с неприязнью к Болгарии, Венгрии и Румынии как к странам, в которых были созданы народно-демократические режимы“¹⁵ Прежде, чем поднять вопрос о судоходстве на Дунае, делегации западных дер-

¹³ Советский историк Л. А. Лиценко писал по этому поводу следующее: „Дунайская водная артерия дает возможность Советскому Союзу... значительно расширить и укреплять взаимовыгодные экономические отношения со всеми придунайскими государствами, так как часто экономические грузы из Советского Союза выгоднее отправлять Дунаем, чем железной дорогой, в особенности, если они идут из Одессы и других черноморских портов. Получать импортные товары по дунайской речной системе также удобнее, если они идут на Украину или транзитом через ее территорию“ („Украинский историчний журнал“, 1961 № 6). Кроме экономического аспекта, заинтересованность СССР в дунайском вопросе обуславливалась серьезными политическими и жизненно важными для страны стратегическими причинами.

¹⁴ Г. Алпровиц. Атомная дипломатия: Хиросима и Нагасаки. М., 1968, страна 146.

¹⁵ В. Божинов. Защитата на националната независимост на България. София, 1962, стр. 76.

жав навязали Советскому Союзу дискуссию по вопросу о характере правительств в Болгарии и Румынии, обвинив их в „демократичности“, „непредставительности“ и, отказываясь восстановить с этими странами дипломатические отношения, фактически отказывались приступать к мирному урегулированию с ними. На одном из пленарных заседаний Потсдамской конференции Г. Трумэн, президент США, откровенно заявил: „Я уже несколько раз говорил, что мы не можем восстановить дипломатические отношения с этими правительствами до тех пор, пока они не будут реорганизованы так, как мы считаем нужным“.¹⁶ У. Черчилль продолжил мысль президента США, поставив условие, что лишь когда в этих странах „будут созданы другие правительства, которые мы сможем признать, тогда мы и приступим к подготовке мирных договоров с ними“.¹⁷

Трудно предположить, что подобный порядок обсуждения вопросов, непосредственно касавшихся дунайских стран и проблемы режима дунайского судоходства, являлся процедурным экспериментом западных делегаций, тем более, что известна серьезная подготовка дипломатических служб США и Великобритании к их постановке на конференции в Потсдаме.¹⁸ Так, 6 июня 1945 г. английский посол в СССР Арчибальд Кларк Керр посылает запрос в Министерство иностранных дел Советского Союза относительно советской точки зрения по будущему урегулированию дунайской проблемы, подчеркнув, что британское правительство желает принять активное участие в организации дунайского торгового судоходства, а также в контроле над ним.¹⁹ Об ответе заместителя министра иностранных дел А. Я. Вышинского на этот вопрос в том смысле, что Советское правительство изучает вопрос о Дунае, сообщал государственному секретарю Бирнсу Д. Кеннан, временный поверенный в делах США в Москве. Этот интерес к советской точке зрения по дунайскому вопросу на был праздным, так как и США, и Великобритания в этот период формулируют те проекты решения дунайской проблемы, с которыми они собирались выступить на ближайших международных форумах союзников.

3 июля 1945 г. Д. Эйзенхауэр, главнокомандующий экспедиционными силами США в Европе, в письме Объединенному комитету начальников штабов американской армии рекомендовал добиваться восстановления международного контроля над судоходством по Дунаю, выдвинув предложение „как можно скорее“ создать временный дунайский навигационный орган, в который на первых порах вошли бы Великобритания, СССР и США, с допущением в дальнейшем в этот орган всех других стран, участвующих в торговом судоходстве на Дунае.²⁰

¹⁶ Тегеран, Ялта, Потсдам. Сборник документов. М., 1969, стр. 308.

¹⁷ Там же, стр. 313.

¹⁸ Подробнее см. М. А. Мунтян. Борьба Советского Союза за прием Болгарии, Венгрии и Румынии в ООН. Кишинев, 1972, стр. 33—38.

¹⁹ FRUS. The Conference of Berlin. 1945, vol. II, p. 650.

²⁰ FRUS. The Conference of Berlin. 1945, vol. II, p. 653.

Эта идея легла в основу политики США относительно управления судоходством на Дунае, которая была сформулирована в меморандуме госдепартамента от 10 июля 1945 г., то есть еще до начала работы Потсдамской конференции. В данном документе главное заключалось в следующем утверждении: „Основной целью политики относительно управления Дунаем является восстановление международного характера дунайского водного пути и последующее воссоздание постоянной дунайской власти, представляющей все заинтересованные в дунайском судоходстве нации и связанной с постоянной Европейской транспортной организацией, если таковая будет создана”.²¹ Одновременно госдепартамент объявлял, что создание временного органа по регулированию судоходства на Дунае необходимо как „первый шаг” в реализации вышеизложенной программы.

Несколько по-иному, нежели в письме Д. Эйзенхауэра, в меморандуме рассматривался членский состав временного органа по управлению судоходством на Дунае. В него предполагалось ввести, кроме Англи, ССР и США, а также Францию и „суверенные речные государства, признанные их правительствами”.²² Включение Франции в состав временного управления дунайским судоходством было понятным, ибо американские дипломаты, в отличие от генерала Эйзенхауэра, думали и об соотношении голосов в будущем подобном органе. В данном случае допущение Франции в контрольный орган для Дуная не только увеличивало в нем количество голосов неприбрежных государств, но и подчеркивало их стремление воссоздать довоенный режим на Дунае, одним из творцов и руководителей которого была Франция.

С другой стороны, также ясно, почему к участию в работе временного органа планировалось допустить придунайские государства лишь с „признанными правительствами”. В таком случае в решении вопросов восстановления дунайского судоходства и контроля над ним не могли принять участие Болгария, Венгрия и Румыния, с которыми США и Великобритания упорно не желали восстановить дипломатические отношения. Здесь становится очевидным, почему западные дипломаты избрали именно тот порядок постановки вопросов, касавшихся придунайских стран, который ими был реализован на Потсдамской конференции. Спровоцировав вопрос о „непредставительности” правительств трех дунайских народно-демократических государств, правящие круги США и Великобритании планировали устранить их под этим предлогом от участия в решении судьбы Дуная на первых этапах этой работы, когда должны были определиться принципиальные основы решения.

Из придунайских государств, кроме СССР, только Югославия и Чехословакия могли стать, согласно условиям меморандума госдепартамента США, членами предполагавшегося контрольного органа. Но и

²¹ Ibidem, vol. I, p. 330.

²² FRUS. The Conference of Berlin, 1945, vol. I, p. 330.

в этом случае американская дипломатия выдвинула условие, которое фактически связывало свободу этих двух государств. Речь идет о реституции 167 югославских и 42 чехословацких пароходов и барж, угнанных питлеровцами при отступлении в верховья Дуная и оказавшихся в руках американских оккупационных властей. Если Д. Эйзенхауэр в своем письме считал проблему возвращения принадлежавших союзным государством судов насущной задачей, которая должна быть решена в ближайшем будущем, чего, кстати, требовали и правительства Югославии и Чехословакии, то в указанном меморандуме было зафиксировано следующее мнение: „Эта передача транспортных средств... может быть осуществлена только при условии, что эти средства будут использоваться с полной эффективностью для торгового судоходства... при такой форме организации его, как указано выше”.²³

Наконец, чтобы обеспечить полный контроль над деятельностью планировавшегося временного органа по руководству дунайским судоходством, в меморандуме государственного департамента США специально подчеркивалась необходимость связи между этим органом и Европейской организацией внутреннего транспорта, соглашение о создании которой было подписано западными странами 8 мая 1945 г., а учредительную конференцию было намечено провести осенью этого года в Лондоне.²⁴ Обладая большинством голосов в этой организации (из стран Восточной и Юго-Восточной Европы участвовать в её работе в качестве члено-учредителей были приглашены лишь СССР, Польша, Югославия и Чехословакия), западные союзники могли навязывать временному органу по руководству дунайским судоходством те решения и мероприятия, которые соответствовали интересам Запада. Здесь же нужно отметить, что необычайно широкие полномочия, которыми планировалось наделить этот орган („функциями этого органа должны быть восстановление и развитие навигационных условий на Дунае, контроль над речной деятельностью в интересах обеспечения равных возможностей для различных наций и установление единых судовых пошлин, санитарных правил и другие подобные вопросы. Функции этого органа должны распространяться на все вопросы, включая использование вод Дуная”,²⁵ — говорилось в американском документе) и, соответственно, важность решений, которые могли быть приняты временным дунайским органом, делали эту связь с Европейской организацией внутреннего транспорта чреватой многими неблагоприятными для дунайских народов последствиями.

Анализ меморандума госдепартамента США по дунайскому вопросу показывает, что правящие круги этой страны выступили лидероме прибрежных государств в попытках восстановить их господство на Дунае, с той лишь разницей, что США, до войны не принимавшие никакого участия в делах этой международной реки и практи-

²³ FRUS. The Conference of Berlin. 1945, vol. I, p. 331.

²⁴ Ibidem.

²⁵ FRUS. The Conference of Berlin. 1945, vol. I, p. 330.

чески не использовавшие ее в качестве торгового пути, после второй мировой войны надеялись возглавить организацию, а затем и контроль над судоходством по Дунаю. В этом отношении дунайский вопрос стал объектом, на котором проявилась в полной мере „борьба за стратегические позиции в мире”, которую начали, по признанию такого знатока внешней политики США как Дин Аченсон, правящие круги этой страны сразу же после разгрома фашистской Германии.

Характерно, что, преследуя в дунайском бассейне в первую очередь политико-стратегические, а затем уже чисто экономические цели, правящие круги США в официальных документах подчеркивали безальтернативность предложенной ими политики в отношении организации судоходства по Дунаю. В данном случае интересен меморандум Объединенного комитета начальников штабов американской армии, составленный 21 июля 1945 г. для Г. Трумэна, уже находившегося в Потсдаме, в котором делался вывод о том, что „возможность для создания дунайского навигационного органа не может быть более благоприятной, чем на этой конференции”²⁶, то есть на встрече глав правительств СССР, Великобритании и США.

23 июля 1945 г., на 7-ом пленарном заседании конференции в Потсдаме, Г. Трумэн поднял вопрос о черноморских проливах и международных внутренних водных путях сообщения вообще. Он представил участникам конференции проект соглашения, заявив при этом: „Наш проект предусматривает установление свободной и неограниченной навигации по всем международным внутренним водным путям. Правительство США считает, что такая свободная и неограниченная навигация должна быть установлена по таким внутренним водным путям, которые проходят по территории двух или более государств, и что она должна регулироваться международными органами, в которых будут представлены все заинтересованные государства”²⁷.

Следует отметить, что, излагая принцип свободной и неограниченной авиации, американский президент имел в виду международные водные пути во всем мире. Об этом говорит и фраза, которую он ввел в свою речь: „Мы должны постараться добиться такого положения, когда Россия, Азия и другие государства получат свободный доступ ко всем морям мира”²⁸. Но в то же время Г. Трумэн подчеркнул, что „в первую очередь необходимо создать временные навигационные органы для Дуная и Рейна”²⁹. Так мировая проблема была сведена к вопросу о режиме европейских водных путей сообщения и, как это ни странно, именно к тем, в которых так или иначе был заинтересован Советский Союз и режим которых был тесно связан с безопасностью границ СССР.

О своем согласии „с общими линиями заявления президента” сразу же заявила английская делегация. У. Черчилль от ее имени

²⁶ FRUS. The Conference of Berlin, 1945, vol. II, p. 652.

²⁷ Тегеран, Ялта, Потсдам..., стр. 294.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

заявил: „Мы также придаем большое значение свободной навигации по Дунаю и Рейну”.³⁰ Слово оставалось за представителем Советского Союза. Глава Советского правительства И. В. Сталин, не считая целесообразным начинать дискуссию по американскому предложению тотчас же, предложил перейти к обсуждению других вопросов, очень осторожно высказавшись об инициативе Г. Трумэна: „Нужно вчитаться в предложение президента, на слух тут не все поймешь”,³¹ — заявил он. Этот дипломатичный ответ советского представителя отражал два момента: во-первых, нежелание дискуссией по дунайскому вопросу увеличивать расхождение между Советским Союзом, с одной стороны, и США и Великобританией — с другой, по проблеме признания правительств Болгарии и Румынии, ибо в таком случае затромаживался процесс выработки мирных договоров с ними! во-вторых, акцентируя внимание западных представителей на том, что советские делегаты должны „вчитаться в предложения президента”, И. В. Сталин дал понять, что вопрос о каждом международном водном пути, упомянутом в американском проекте, будь то черноморские проливы или Кильский канал, Рейн или Дунай должен рассматриваться в отдельности, в связи с конкретными историческими и другими условиями.

25 июля 1945 г. американские представители высказали пожелание, чтобы вопрос о водных путях был обсужден в специально созданной комиссии. И так как делегации СССР и Великобритании не возражали против такого предложения, то комиссия была создана и в нее вошли от США — Рассел и Риддлберджер, от Великобритании — Уорд и от Советского Союза — Геращенко и Лаврищев.³² Основной задачей комиссии являлось выяснение точек зрения трех правительств, участвовавших в конференции, по вопросу о принципах соглашения относительно организации торгового судоходства и контроля над ним по международным водным путям.

Представители США и Великобритании сразу же выдвинули свои предложения. Американское, по сути, мало чем отличалось от проекта соглашения, обнародованного Трумэном 23 июля. Правда, здесь был новый момент, который не встречался до этого в официальных документах и выступлениях американских государственных деятелей. Учитывая, очевидно, тот факт, что Советский Союз не согласится на решение вопроса о режиме судоходства на Дунае без участия придунайских государств, дипломаты США ввели в новый документ пункт о приглашении во временный орган по регулированию дунайского судоходства представителей Болгарии, Венгрии, Румынии, Чехословакии и Югославии. Кроме того, здесь же было оговорено, что вопрос об участии в работе такого органа Австрии и Германии

³⁰ Тегеран, Ялта, Потсдам . . . , стр. 295.

³¹ Там же, стр. 295.

³² Там же, стр. 323.

должен стать предметом специального соглашения между США, СССР и Англией.³³

Предложение англичан, по сравнению с американским, содержало одно существенное уточнение: Великобритания предлагала допустить во временные органы управления для Дуная и Рейна „другие страны Объединенных Наций со значительными интересами в судоходстве на этих реках”,³⁴ то есть речь шла о еще большем расширении состава членов дунайской и других комиссий, причем за счет неприбрежных государств. Одновременно английские делегаты считали нужным включить в официальные документы конференции пункт о том, что вопрос о создании временных международных комиссий по контролю над судоходством по Дунаю и Рейну, а также в Кильском канале, должен быть обсужден в Совете министров иностранных дел при подготовке мирных договоров с бывшими вражескими государствами.³⁵

Первый же обмен мнениями в комиссии по водным путям, состоявшийся 27 июля, показал, что советские представители отдавали себе ясный отчет, куда вели американские и английские предложения. Делегат СССР заявил, что он не может изложить точки зрения Советского правительства по дунайскому и другим поднятым вопросам, так как делегация Советского Союза не ожидала их обсуждения на конференции в Потсдаме. Ссылаясь на необходимость консультации с министром иностранных дел и получение необходимых инструкций от правительства, советский представитель заявил, что он не сможет выказать своё мнение относительно предложений США и Великобритании ранее 29 июля. Представляет интерес комментарий позиции, занятой делегатом СССР, начальника отдела Центральной Европы госдепартамента США Риддлберджера в записке, составленной им 29 июля для Бирнса. Он, в частности, писал: „у меня сложилось впечатление, что советские представители не имели желания обсуждать этот вопрос в настоящее время, и я сомневаюсь, сможем ли мы двинуться вперед, если на советскую делегацию не будет оказано давление на самом высоком уровне”³⁶ имея в виду уровень глав правительств.

31 июля 1945 г. Г. Трумэн попытался оказать такое давление. Выступая на пленуме конференции, он вновь возвратился к вопросу о водных путях сообщения: „Я очень интересуюсь вопросом относительно внутренних водных путей сообщения, — заявил американский президент. — Хорошо было бы обсудить этот вопрос и прийти к некоторым принципиальным решениям. Я очень хочу, чтобы было разработано какое-то определенное решение насчет использования этих путей сообщения, потому что свобода движения по этим

³³ FRUS. The Conference of Berlin. 1945, vol. II, p. 657.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, p. 658.

³⁶ FRUS. The Conference of Berlin. 1945, vol. II, p. 527.

путям имеет большое значение. Я думаю, что общая политика по использованию этих внутренних путей сообщения может сыграть важную роль".³⁷ В американской записи этого выступления Трумэна содержатся еще две мысли, на которые следует обратить внимание. Это, прежде всего, заявление о том, что „надлежащий контроль над европейскими реками „может вызвать очень хорошие результаты”,³⁸ (для кого эти результаты были бы „очень хорошими”, американский президент не уточнил), то есть в речи Трумэна отразилась сущность политики США в данном вопросе — интерес прежде всего к „надлежащему контролю”, а отнюдь не к восстановлению торгового судоходства на этих реках. С другой стороны, подчеркивая, насколько американский проект решения проблемы судоходных режимов для европейских рек благоприятен для мира в Европе (президент заявил, что такое решение „могло бы стать большим препятствием для будущих войн”,³⁹ Трумэн не исключал возможности, что без решения этого вопроса не будет достигнуто общее мирное урегулирование в Европе.

Выступая сразу же после Трумэна, И. В. Сталин заметил: „Этот вопрос (имеется в виду вопрос о международных водных путях — М. М.) возник в связи с вопросом о черноморских проливах, который здесь стоял... Вопрос о внутренних водных путях был поставлен здесь дополнительно. Это — серьезный вопрос, и он требует изучения. Вопрос этот новый, требуются люди, которые знают эти дела. Может быть до конца конференции и удастся что-нибудь сделать, но на это трудно надеяться”.⁴⁰ Такая позиция главы Советского правительства фактически предопределила судьбу настойчивых попыток США и Великобритании навязать Советскому Союзу свою точку зрения по вопросу об основных принципах и этапах решения как всей проблемы судоходных режимов европейских рек, так и в частности, дунайской. Не случайно после выступления И. В. Сталина Г. Трумэн внес предложение о том, чтобы „этот вопрос был передан Совету министров иностранных дел в Лондоне” для обсуждения возможных вариантов его решения.⁴¹ После такого заявления конференция в Потсдаме приняла следующее постановление, которое вошло в заключительный документ: „Конференция рассмотрела предложение по этому вопросу и согласилась передать его на рассмотрение предстоящего заседания Совета министров иностранных дел в Лондоне”.⁴²

Таким образом, Потсдамская конференция показала, что принцип интернационализации Дуная и других внутренних европейских водных путей, который выдвинула и защищала делегация США при полной поддержке англичан, принцип, под которым западные державы пол-

³⁷ Тегеран, Ялта, Потсдам..., стр. 356—357.

³⁸ FRUS. The Conference of Berlin. 1945, vol. II, p. 527.

³⁹ Ibidem, p. 528.

⁴⁰ Тегеран, Ялта, Потсдам..., стр. 357.

⁴¹ Тегеран, Ялта, Потсдам..., стр. 357.

⁴² Там же, стр. 408.

разумевали обязательное их участие в контроле над судоходными режимами основных транспортных магистралей Европы, не был поддержан советской делегацией, ибо он ущемлял суверенитет и естественные права прибрежных государств, не соответствовал идеалам демократического мирного урегулирования, к которому стремился Советский Союз. Дискуссия на конференции в Потсдаме выявила решимость империалистических держав настоять на таком решении дунайской проблемы, которое позволило бы им установить свой контроль над судоходством по Дунаю. Важность места, которое занимал этот план в расчетах империалистов, диктовала их последовательные и настойчивые выступления. Риддлберджер в меморандуме государственному секретарю от 31 июля 1945 г. даже советовал „огросить вопрос о проливах и Кильском канале” и „настоятельно требовать у советского министра иностранных дел согласия на создание временных навигационных органов для Дуная и Рейна”.⁴³ Все эти моменты, вместе взятые, свидетельствовали о том, что основные события дипломатической битвы за Дунай, подконтрольный прибрежным государствам, были впереди.

Лондонская сессия Совета министров иностранных дел великих держав — органа, созданного по решению Потсдамской конференции „для продолжения необходимой подготовительной работы по мирному урегулированию”.⁴⁴ заняла особое место во внешнеполитической стратегии империалистических держав. Правящие круги Великобритании и США решили подчинить работу первой же сессии этого органа демонстрации своих рецептов мирного урегулирования в Восточной Европе с целью ликвидировать развивавшиеся здесь революции, сохранить восточноевропейские страны в орбите капитализма, восстановить здесь довоенное господство иностранных монополий. В канун Лондонской сессии СМВД западные державы начали, по словам известного американского внешнеполитического комментатора Сайруса Сульцбергера, „дипломатическое наступление” на страны народной демократии, спровоцировав „королевскую забастовку” в Румынии, потребовав отсрочки выборов в парламент Болгарии, усилив дипломатическое давление на Югославию и Чехословакию. Это наступление было, по существу, „лобовой атакой” против свободы и независимости народов дунайского бассейна. Характеризуя сложившуюся обстановку, известный французский историк и публицист А. Верт писал: „Ощущалось нездоровое предвкушение „холодной войны”.⁴⁵ Одним из участков „дипломатического наступления” империалистических держав на народно-демократические страны дунайского бассейна был вопрос о режиме судоходства на Дунае.

Не случайно, что именно в это время во внешнеполитических ведомствах США и Великобритании идет широкая подготовительная работа по постановке на сессии СМВД дунайской проблемы. Еще

⁴³ FRUS. The Conference of Berlin, 1945, vol. II, p. 537.

⁴⁴ Тегеран, Ялта, Потсдам..., стр. 384.

⁴⁵ А. Верт. Франция. 1940—1955. М., 1959, стр. 225.

9 августа 1945 г. в своем выступлении по радио об итогах Потсдамской конференции Г. Трумэн подчеркнул, что США будут настаивать на необходимости обеспечить свободное плавание торговых кораблей по основным международным водным артериям Европы, назвав среди них и Дунай.⁴⁶ И хотя американский президент вел речь о торговом судоходстве и его свободе, было ясно, что он говорил о контроле неприбрежных держав над режимами основных рек Европы, иными словами, выдвигая экономический вопрос, Г. Трумэн имел в виду политические цели, к которым стремились США в этот период. Это противоречие в позиции США отметил английский историк Р. Маркхэм, правда, несколько позже, когда обсуждение дунайской проблемы достигло наибольшей остроты, засвидетельствовав, что „спор идет по экономическим вопросам, а на уме у спорщиков — образ жизни“.⁴⁷ В политических расчетах англо-американских империалистов дунайский вопрос рассматривался как инструмент в борьбе против народно-демократических и социалистических революций в странах дунайского бассейна, а установление контроля западных недружественных стран над судоходным режимом Дуная планировалось как один из основных элементов „вытеснения“ Советского Союза из Юго-Восточной Европы.

В этом свете представляет интерес ответ государственного секретаря США Д. Бирнса 13 августа 1945 г. на предложение группы американских специалистов в Союзном Контрольном совете для Германии относительно создания постоянных контрольных комиссий для европейских международных рек.⁴⁸ В письме на имя политического представителя США в этом органе Мэрфи Бирнс разъяснил, что поднимать вопрос о восстановлении постоянных международных комиссий на основных водных путях сообщения в Европе преждевременно, и госдепартамент на Лондонской сессии СМИА будет выступать за организацию временных органов по контролю судоходства на этих транспортных магистралях.⁴⁹ И здесь необходимо объяснить, почему Бирнс считал „преждевременным“ восстановление постоянных довоенных комиссий над европейскими международными реками. Ранее ни в одной из таких комиссий США не участвовали, и их воссоздание ставило американское правительство перед проблемой вступления в их члены, вернее, аргументации необходимости такого членства, в то время как организация временных контрольных органов по регулированию судоходства на Дунае, Рейне и других водных артериях Европы в период перемирия, инициатором создания которых выступали США и в которые на правах одной из главных держав-победительниц они могли быть допущены, в дальнейшем послужила

⁴⁶ The War and Peace Aims of the United Nations. vol. II. Boston, 1948, pp. 353—354.

⁴⁷ „The Christian Science Monitor“, 14. IX. 1946.

⁴⁸ FRUS. 1945, vol. II, p. 1365.

⁴⁹ FRUS. 1945, vol. II, p. 1365.

бы веским предлогом для их вхождения уже в постоянные международные комиссии.

Не собирались отставать от своих партнеров и правительственные круги в Лондоне. О том, что на Лондонской сессии СМИА их представители собирались активно выступать по данной проблеме, свидетельствовал документ, врученный послом Великобритании в Вашингтоне Бальфуром 15 августа 1945 г. Д. Бирнсу. В нем Бальфур официально уведомлял главу американского внешнеполитического ведомства о том, что Великобритания заинтересована в обсуждении на предстоящей сессии СМИА вопроса об интернационализации основных европейских путей сообщения.⁵⁰ Это совпадало с намерениями США. С целью подготовить совместное выступление западных держав в Лондоне по этой проблеме, Бирнс в тот же день направил Б. Кэффри, послу США в Париже, телеграмму с поручением в конфиденциальном порядке информировать министра иностранных дел Франции Бидо о тех решениях Потсдамской конференции, которые не были включены в опубликованное итоговое коммюнике. Среди нескольких пунктов, содержащихся в этой телеграмме, был и пункт о решении Потсдамской конференции передать на обсуждение сессии СМИА в Лондоне проблему организации судоходства на европейских водных путях.⁵¹ Информация относительно американской точки зрения должна была, безусловно, сказаться на позиции, которую мог занять в данном вопросе Ж. Бидо на сессии в Лондоне. Расчеты Бирнса в данном случае были небезосновательны. Франция, в межвоенный период вместе с Англией практически контролировавшая судоходство на Дунае, и после войны не собиралась отказываться от прав по контролю судоходного режима на этой торговой артерии.

Между тем, англо-американский диалог относительно позиций, с которых представители двух держав собирались выступить в Лондоне, продолжался. 28 августа 1945 г. только что возвратившийся из своей страны Бальфур встретился с Д. Даном, заместителем государственного секретаря США, и передал ему документ, в котором излагались принципиальные пункты позиции британского правительства по вопросу о европейских водных путях сообщения.⁵² В устной беседе дипломаты обсудили два вопроса, поставленные Бальфуром: во-первых, будут ли США включать черноморские проливы в свои предложения по интернационализации международных европейских путей сообщения, и во-вторых, будет ли делегация США настаивать на необходимости создать в первую очередь временные органы управления судоходством на Дунае и Рейне. Бальфур сразу же подчеркнул, что его правительство придерживается точки зрения, что подобные международные комиссии должны быть образованы также Одера, Эльбы и Кильского канала.⁵³

⁵⁰ Ibidem, p. 100.

⁵¹ FRUS. The Conference of Berlin. 1945, vol. II, p. 1556.

⁵² FRUS. 1945, vol. II, p. 1365.

⁵³ Ibidem.

Англичане, как видим, на Лондонской сессии СМВД собирались выступить за интернационализацию большого количества европейских внутренних торговых магистралей. По существу, их позиция базировалась на инициативе Г. Трумэна, предпринятой им в Потсдаме, и отражала в большей степени ее суть, чем позиция американской делегации, которая свела это широкое предложение президента к необходимости в первую очередь создать временные органы управления для Дуная и Рейна. В связи с этим Данну пришлось давать объяснения. Он стремился убедить английского посла в том, что на Потсдамской конференции делегация США акцентировала внимание на этих двух реках потому, что они протекают по оккупационным зонам в Германии и Австрии, за которые ответственны американцы. Но это не значило, что делегация США отказалась от идеи интернационализации других европейских внутренних водных путей сообщения. Данн высказался в том смысле, что образование временных органов управления для Дуная и Рейна дало бы одновременно и ответ на вопрос о возможности организации на таких же принципах контроля для международных водных путей Европы с тем, чтобы образовать затем постоянные комиссии или преобразовать в них временные на ... Эльбе, Одере".⁵⁴

Таким образом, Данн объяснил Бальфуру, что США отнюдь не отвергают международные постоянные органы контроля на интернационализированных водных путях Европы, за создание которых выступали англичане, а лишь предлагают иной путь реализации этой цели. Одновременно это признание Данна позволяет сделать вывод, что США вынужденно концентрировали свое внимание на дунайской и рейнской проблемах как наиболее важных для реализации их планов в Европе, и считали создание временных международных органов по управлению судоходством на этих транспортных артериях только первым шагом на пути интернационализации всех других европейских водных путей сообщения международного характера.

Уже первые заседания министров иностранных дел СССР, США, Великобритании, Франции и Китая в Лондоне, проходившие во дворце Ланкастерхауз, показали, что, откровенно демонстрируя нежелание обсуждать проблемы мирного урегулирования с Болгарией, Венгрией и Румынией, представители США и Великобритании требовали прежде всего удовлетворения их претензий относительно реорганизации правительств в Болгарии и Румынии и решения проблемы европейских международных внутренних путей сообщения, лишь после этого соглашаясь приступить к обсуждению мирных договоров с побежденными государствами Юго-Восточной Европы.

Срывая начало работы по подготовке мирных договоров с Болгарией, Венгрией и Румынией, усложняя эту работу преднамеренно выдвинутыми условиями, представители западных держав форсируют обсуждение проблемы европейских внутренних водных путей сообще-

⁵⁴ FRUS, 1945, vol. II, p. 1365.

ния, среди которых не последнее место занимала проблема режима судоходства на Дунае. 11 сентября, в первый день работы Совета, Бирнс на пресс-конференции с иностранными журналистами подчеркнул, что вопрос об урегулировании судоходства на европейских международных реках значился в повестке дня Лондонской сессии СМВД и что он, безусловно, будет рассмотрен. В повестке дня работы министров иностранных дел, зачитанной Э. Бевином, вопрос о водных путях сообщения Европы значился пятым из двенадцати.⁵⁵ А уже на следующий день делегация США распространила среди участников сессии меморандум, в котором излагались основные принципы, на которых должны были базироваться решения Совета по организации контроля на международных водных путях сообщения. Причину такой настойчивости и последовательности американской делегации именно в этом вопросе объяснил несколько позже специальный советник государственного секретаря США Норман Раделфорда. Он, в частности, писал: „Имеется опасность, что Советское правительство может заключить с прибрежными вдоль Эльбы, Одера и Дуная государствами конвенцию без консультаций с США, Великобританией и Францией, и в этой конвенции опустит статьи о свободной навигации судов всех наций, а также об участии неприбрежных государств в новых комиссиях. Поэтому рекомендуется найти какой-нибудь повод, чтобы еще раньше США смогли подходящим образом провозгласить основные принципы, которые, по их мнению, должны быть применены к европейским водным путям сообщения.“⁵⁶ Раделфорда, предлагая „уловить момент, когда взгляды США могут быть приняты“, не скрывает, что „стоит сделать усилия для обеспечения принятия этих принципов, ибо их принятие будет способствовать развитию общего экономического возрождения Европы и равенству возможностей для всех“.⁵⁷ „Равенство возможностей“ и „возрождение Европы“ были двумя основными лозунгами политики „открытых дверей“, которую правящие круги США планировали навязать разоренной войной Европе.

Не случайно, выдвигая 12 сентября „Проект соглашения об установлении временного режима европейских внутренних водных путей сообщения“, Бирнс подчеркнул, что временные меры, предложенные США, вызваны „давлением крайней необходимости“, что „доставка помощи народам Европы в значительной степени тормозится условиями внутренних водных путей и поэтому необходимы срочные меры, которые позволят осуществить подвоз помощи“.⁵⁸ Филантропическая оболочка, в которую облекалось требование интернационализации основных водных магистралей Европы, не имела ничего общего с помощью, в которой действительно нуждалась Европа. Обеспечение „равенства возможностей“ и „свободы торговли“ по

⁵⁵ FRUS, 1945, vol. II, p. 116.

⁵⁶ Ibidem, p. 1381.

⁵⁷ Ibidem, p. 1382.

⁵⁸ Ibidem, p. 1375.

международным водным путем сообщения в Европе были составной, и далеко не последней по значению частью плана экономической экспансии США в Европе после второй мировой войны. И. Г. Фандиков писал в связи с этим: „Американский проект установления чрезвычайного режима на европейских внутренних водных путях... являлся вторым, более развернутым империалистическим планом захвата контроля над важнейшими водными путями Европы и проникновения в страны народной демократии”.⁵⁹

Несмотря на то, что в преамбуле „Проекта соглашения” создание временных комиссий выводилось из конкретных нужд, которые преследовала Европа, испытывавшая острую нехватку в продовольствии, топливе, сырье и машинах, а железные дороги не могли обеспечить транспортировку подобных количеств грузов; несмотря на то, что правильно отражалась ответственность правительств СССР, США, Великобритании и Франции за состояние дел в оккупированных ими зонах Германии и Австрии, тем не менее уже содержание первой статьи данного документа доказывало, что учреждение временных комиссий в действительности вызывалось иными причинами. В этой статье в качестве интернационализируемых рек назывались Рейн, Одер, Эльба, Дунай и Кильский канал, но одновременно указывалось, что интернационализации подлежат также все их судоходные притоки и соединительные каналы,⁶⁰ то есть практически вся транспортная водная европейская система ставилась под контроль временных международных комиссий. Если добавить, что в следующей, второй статье определялся членский состав этих временных комиссий, причем определялся таким образом, что делал решающими позиции западных неприбрежных государств, то становится ясным, что вовсе не продовольственные нужды и не ответственность за оккупированные зоны заставили США выступить инициатором интернационализации основных европейских международных водных артерий. Во второй статье „Проекта соглашения” указывалось, что временная комиссия для Дуная должна состоять из представителей четырех стран, подписавших соглашение, то есть СССР, США, Великобритании и Франции, и тех прибрежных государств, правительства которых признаны ими.⁶¹ Таким образом, дунайская комиссия по этому соглашению состояла бы из 3 неприбрежных и 3 прибрежных государств, так как в нее могли войти лишь правительства СССР, Чехословакии и Югославии, с которыми США и Великобритания имели дипломатические отношения. Интересно, что статья 3-я специально оговаривала право Совета министров иностранных дел „пригласить другие государства, имеющие существенные интересы в судоходстве на каком — нибудь из этих (указанных ранее водных путей, предлагавшихся для интернационализации — М. М.) водных путей, участвовать во временной комиссии”⁶²

⁵⁹ И. Г. Фандиков. Указ. раб., стр. 140.

⁶⁰ FRUS. 1965, p. 133.

⁶¹ FRUS. 1945, vol. II, p. 133.

⁶² Ibidem.

то есть оставляла лазейку для увеличения в этих комиссиях числа неприбрежных государств и изменения баланса голосов в пользу последних. Заметим, кстати, что в „Проекте соглашения” не был обойден и такой процедурный вопрос, как способ принятия решений временными комиссиями. „Решения должны приниматься большинством присутствующих членов”,⁶³ — было записано в статье 4-й. Очевидно, что из всего сказанного выше можно сделать следующий вывод: в период мирного урегулирования Соединенные Штаты Америки стремились обеспечить за собой и другими неприбрежными странами решающую роль в управлении судоходством на основных европейских реках. „Захват власти на Дунае западные империалисты, — замечает И. Г. Фандиков, — намерены были осуществить через международную комиссию с участием всех „заинтересованных” в навигации государств, то есть при помощи большинства стран, расположенных за тысячи километров от Дуная”.⁶⁴

Но из „Проекта соглашения” вытекает также что временные комиссии планировались как первый шаг к созданию постоянных органов, организованных на таких же принципах. Достаточно указать на два положения, включенные в этот документ и доказывающие эту мысль. Во-первых, статья 6-я гласила, что „отдельные временные комиссии должны действовать в соответствии с положениями договоров и конвенций, которые были в силе для этих водных путей до ноября 1936 года”,⁶⁵ то есть до отказа Германии признавать статьи Версальского договора относительно режима Дуная и Рейна. Для Дуная это означало восстановление в силе Конвенции 1921 года, по которой контроль над судоходством по этой реке отдавался в руки западных неприбрежных держав. „Проект пытался воскресить из мертвых Версальский договор и Конвенцию 1921 года, а с ними вместе и были привилегии западных держав, что должно было облегчить закабаление придунайских стран”,⁶⁶ к такому заключению пришел И. Г. Фандиков. Во-вторых, в статье 7-й, определявшей функции временных комиссий, им придавались такие полномочия и вменялись такие обязанности, что они по существу становились первым вариантом постоянных комиссий. Достаточно перечислить основные из них, чтобы убедиться в правильности подобного вывода. Каждая из временных комиссий, предусмотренных американским документом, должна была:

1) наблюдать и, если необходимо, обязывать прибрежные государства производить землечерпательные и взрывные работы, а также другие операции для поддержания непрерывного судоходства, производить срочные строительные работы, если прибрежные государства отказывались по каким-либо причинам их осуществлять;

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ И. Г. Фандиков. Указ. работа., стр. 139.

⁶⁵ FRUS. 1945, vol. II, p. 133.

⁶⁶ И. Г. Фандиков. Указ. работа., стр. 140.

2) издавать и проводить в жизнь правила навигации и судовождения, унификацию служб, назначение пошлин и различных сборов, установление правил полицейского и санитарного надзоров и т. д.;

3) определять нарушения правил и налагать штрафы за их нарушения.⁶⁷

Необходимо отметить еще два важных момента, которые содержались в американском документе. Это, во-первых, связь между временными комиссиями и контрольными союзными комиссиями на оккупированных территориях, которая, кстати, только провозглашалась, но не определялись конкретные формы ее реализации. Во-вторых, в статье 8-й содержался пункт о необходимости участия этих комиссий в работе Европейской организации внутреннего транспорта, то есть здесь повторялось предложение, уже выдвигавшееся представителями США на конференции в Потсдаме относительно подчинения работы и дунайской, и других комиссий по контролю над европейскими международными водными путями Европейской международной организации внутреннего транспорта, создание которой планировалось западными державами.⁶⁸ Такое, с одной стороны, нечеткое, а с другой — конкретное определение внешних связей временных комиссий было не случайным. И здесь может быть использован пример Дуная. Временная комиссия на данной реке, подчиняясь распоряжениям и координируя свою деятельность с Европейской организацией внутреннего транспорта, в то же время получала свободу рук в отношении с контрольными комиссиями в Болгарии, Румынии, Венгрии и Австрии, где решающее слово, по соглашениям между союзниками, принадлежало советским представителям.

Наконец, 9-я и последняя статья „Проекта соглашения” предусматривала, что „настоящее соглашение должно войти в силу сразу же после подписания его четырьмя державами. Оно должно быть открыто для подписания другими государствами, упомянутыми в статье 2-й. Отказ части этих государств подписать соглашение не должно, в то же время, влиять на его вступление в силу”.⁶⁹ Это положение, по существу, отстраняло от организации и контроля над дунайским судоходством даже те два союзных государства, которые могли войти во временную комиссию для Дуная, то есть Чехословакию и Югославию, если они не согласились бы с американским рецептом организации временного контроля.

19 сентября 1945 г. среди участников Лондонской сессии был распространен меморандум французской делегации по вопросу о международных водных путях сообщения в Европе. В этом меморандуме определялось отношение Франции к американской инициативе: „Меморандум США о временном режиме европейских внутренних водных путей сообщения представляет собой, — говорилось во французском

⁶⁷ FRUS. 1945, vol. II, p. 134.

⁶⁸ FRUS. 1945, vol. II, p. 134.

⁶⁹ Ibidem.

документе, — полезный вклад в восстановление водных коммуникаций в Европе и международного их режима, оказавшегося успешным и являющегося существенной гарантией для стран и территорий, обслуживаемых этими водными путями”.⁷⁰ Меморандум кончался выводом, что „проект США может стать полезной основой для дискуссии”.⁷¹ Французская делегация предложила передать американский „Проект соглашения” специальному комитету заместителей министров иностранных дел, который, обсудив его, представит доклад Совету министров иностранных дел.

И все же не это, на наш взгляд, было главным во французском меморандуме. Основная его мысль сводилась к тому, что „какие бы временные решения ни были приняты под давлением обстоятельств . . . опасно не принимать в расчет во временном режиме, который может просуществовать определенное время, потребностей будущего, что можно сделать как путем изучения договоров и конвенций, действовавших на различных водных путях сообщения до ноября 1936 года, так и путем их использования . . .”⁷² В данном случае французская делегация, настаивая на том, что „следует уделить еще больше внимания ситуации, существовавшей ранее”, то есть до второй мировой войны, ясно ставила вопрос о восстановлении прав и привилегий, которыми пользовалась эта страна на Рейне и Дунае в межвоенный период. Так было положено начало политике, которая получила название политики „ранее приобретенных прав” и которая стала стержнем всех выступлений Франции по дунайскому вопросу.

И американский „Проект соглашения”, и французский меморандум были выдвинуты в рамках широкой проблемы организации судоходства и контроля над ним на европейских международных водных путях сообщения, хотя было ясно, что государства, выдвинувшие эти документы на обсуждение, прежде всего имели в виду рейнскую и дунайскую проблемы. На Лондонской сессии СМВД делегации империалистических держав попытались также предрешить судьбу Дуная вне зависимости от того, удастся или нет достигнуть соглашения по международным водным путям сообщения в целом. 20 сентября 1945 года, на 14-ом заседании СМВД Э. Бевин, воспользовавшись обсуждением общих проблем мирного урегулирования с Болгарией, Венгрией и Румынией, предложил ввести в мирные договоры с этими странами статьи, которыми они обязывались принять все соглашения по Дунаю, достигнутые между великими державами.⁷³ Интересна логика рассуждения Бевина относительно необходимости включения в мирный договор с Румынией статьи об интернационализации Дуная. Пытаясь, с одной стороны, убедить присутствовавших на сессии СМВД делегатов пяти стран в том, что такая статья в договоре с этой страной

⁷⁰ FRUS. 1945, vol. II, p. 261.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

⁷³ FRUS. 1945, vol. II, p. 1374.

не будет определять способ организации управления судоходством на Дунае при выработке постоянного режима, Бевин в то же время подчеркнул, что „Румыния становится суверенной страной, как только подпишет мирный договор” и она „будет в состоянии саботировать любое международное соглашение, которое будет выработано в отношении Дуная”.⁷⁴ Нет необходимости доказывать, что Румынии незачем было бы саботировать международное соглашение по Дунаю, если бы оно исходило из национальных интересов придунайских стран и было бы выработано с их непосредственным участием. Но в том-то и дело, что представители Великобритании и США мыслили организацию судоходства на этой реке на иных принципах. Включением в мирные договоры с Болгарией, Венгрией и Румынией специальных статей по дунайской проблеме они пытались добиться обязательства правительств этих стран уважать соглашения . . . , которые еще не были приняты, соглашения, в выработке которых они не принимали участия.

Советские представители на сессии СМИА в Лондоне не согласились с предложением английской делегации. Их позиция основывалась на том, что нельзя требовать от придунайских государств принятия на себя обязательств уважать соглашения, которые еще не выработаны и не приняты. Кроме того, советский делегат В. М. Молотов заявил, что вопрос о режиме дунайского судоходства касается более широкого числа стран, нежели Болгария и Румыния, в частности, таких союзных государств как Чехословакия и Югославия, и в связи с этим он не может быть решен в мирных договорах, которые выработывались для побежденных государств.

Стремясь воздействовать на непреклонную позицию советской делегации в дунайском вопросе, представители Великобритании и США прибегли к различного рода демаршам. Во-первых, Бевин при обсуждении проекта мирного договора с Болгарией неожиданно стал доказывать, что Англия всегда считала режим Дуная, выработанный в 1921 г., несовершенным, так как он отстранял от участия в дунайском судоходстве Советскую Россию. Смысл его выступления свелся к тому, что столь же ошибочным было бы отстранение Англии и других неприбрежных государств от участия в контроле над дунайским судоходством. Американцы поддержали английскую инициативу включив в меморандум, представленный их делегацией по проекту мирного договора с Венгрией, положение: „Международные соглашения по контролю над Дунаем должны быть поддержаны мирным договором”.⁷⁵

Активно используя тактику давления на советскую делегацию, западные дипломаты, однако, не ограничивались этим. Выяснение позиции СССР в процессе обсуждения проектов мирных договоров с Болгарией, Венгрией и Румынией и, в частности, в вопросе о Дунае,

⁷⁴ Ibidem, p. 282.

⁷⁵ FRUS, 1945, p. 312.

заставило делегацию США внести некоторые коррективы в свой „Проект соглашения“. В частности, 22 сентября в Ланкастерхаузе был распространен несколько измененный вариант американского документа относительно организации европейских международных водных путей, в который по сравнению с прежним была введена целая новая статья, ставшая в документе 10-й⁷⁶ Ниже упоминалось о том, что в статье 9-й проекта соглашения, предложенного США, создание временных комиссий по управлению европейским международными реками предусматривалось вне зависимости от мнения и участия придунайских стран. Выступления советского представителя на заседаниях СМВД 20 и 21 сентября ясно давали понять западным делегатам, что СССР стоит за полное участие придунайских стран в организации и управлении дунайским судоходством. В связи с этим представители США сочли необходимым сделать вид, что они идут навстречу советской точке зрения. Статья 10-я американского проекта соглашения в его новом варианте постановяла: „Конференция всех заинтересованных государств должна быть созвана через 3 месяца (после достижения соглашения членами СМВД по вопросу об организации европейских международных водных путей сообщения — М. М.) в Праге для выработки проектов конвенций по установлению постоянных режимов регулирования водных путей, упомянутых в этом соглашении“⁷⁷.

Это уточнение, во-первых, должно было подчеркнуть временность той организации судоходства на европейских международных реках, которую предлагали США, ее якобы полную несвязанность с постоянными режимами, которые должны быть выработаны позднее. Во-вторых, термин „заинтересованные государства“ включал в себя и прибрежные страны, что должно было создать иллюзию их полного участия в организации постоянных режимов. Но одновременно та же формулировка предполагала активное участие в этой работе и неприбрежных стран, к чему так стремились делегации западных держав на Лондонской сессии СМВД.

Необходимо добавить, что в новом варианте американского проекта соглашения были внесены изменения и в статью вторую, которая определяла состав временных комиссий для европейских интернационализированных рек. В частности, в состав дунайской комиссии, определенный ранее (в нее должны были войти „4 державы, подписавшие соглашение, вместе с речными государствами, правительства которых признаны ими“), включались Австрия и Германия, представленные союзными контрольными советами“⁷⁸ Вмеща взятые, эти изменения должны были создать видимость конструктивности американских предложения, гибкости позиций американской делегации, якобы стремившейся к справедливому соглашению в этом важном вопросе.

⁷⁶ FRUS. 1945, vol. II, p. 132.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ FRUS. 1945, vol. II, p. 132.

В таких условиях Совет министров иностранных дел приступил 22 сентября 1945 г. к обсуждению вопроса о режиме европейских международных водных путей сообщения. С первых же минут дискуссия приобрела острый характер, да это и понятно, ибо точки зрения сторон стали известны ранее, при обсуждении проектов мирных договоров с придунайскими странами, так что разведка и ознакомительный зондаж в данном случае были практически не нужными. Руководитель советской делегации на сессии СМВД В. М. Молотов поставил перед Советом интересный вопрос. Отметив, что, начиная с Потсдамской конференции, американская делегация выступает инициатором постановки вопроса о режиме международных водных путей сообщения в Европе, министр иностранных дел СССР заявил, что было бы хорошо, если бы американская делегация дала определение, что она понимает под термином международный водный путь. Только в таком случае, подчеркнул Молотов, можно будет четко установить, какие европейские водные артерии должны стать предметом обсуждения.

Д. Бирнс ответил, что в документе США, представленном Лондонской сессии СМВД, указываются водные пути, которые американская сторона считает международными.⁷⁹ Но все дело заключалось в том, что на протяжении всего трех месяцев представители США выносили на обсуждение государственных деятелей других союзных держав три документа, в которых рассматривался вопрос о европейских внутренних международных путях сообщения. И в каждом из них указывались различные водные артерии, которые делегаты США предлагали считать международными. Так, в документе, представленном американцами 21 июля 1945 г. на Потсдамской конференции в качестве таковых назывались Дунай, Рейн, Одер, Эльба, Кильский канал, черноморские проливы, Мраморное море.⁸⁰ Документ же, распространенный делегацией США на Потсдамской конференции 26 июля, включал в число международных путей сообщения уже только Дунай, Рейн, Кильский канал и черноморские проливы, то есть в этой части данный американский документ отличался от первого.⁸¹ Более того, и третий документ, проект соглашения между великими державами относительно временного режима для европейских внутренних международных водных путей сообщения, называет другие водные артерии. В нем ставился вопрос об интернационализации Дуная, Рейна, Эльбы, Одера Кильского канала. Бестерривная смена объектов, выдвигавшихся американской стороной для обсуждения в качестве интернационализуемых, делала непонятным, что же, в конечном счете, обсуждается, почему именно эти объекты и к какому соглашению должны прийти стороны. В. М. Молотов подчеркнул, что „взгляды тех, кто поднял этот вопрос (вопрос о режиме международных водных путей в Европе

⁷⁹ FRUS. 1945, vol. II, p. 318.

⁸⁰ FRUS. The Conference of Berlin. 1945, vol. II, p. 654.

⁸¹ Ibidem, p. 655.

— М. М.) несколько раз изменялись. Поэтому есть необходимость договориться, что обсуждается”. Конкретное определение тех водных артерий, которые будут отнесены к категории международных и судоходный режим которых соответственно обсуждался, по мнению советского делегата, должно было облегчить путь к соглашению между союзными державами.

В сущности, Бирнс не пожелал ответить на вопрос, поднятый советской делегацией. Согласившись, что в американских документах действительно имеются разночтения относительно конкретных объектов соглашения, к которому призывали американцы, государственный секретарь США объяснил лишь, почему из таковых выпали черноморские проливы (на Потсдамской конференции было решено эту проблему решать отдельно с правительством Турции).⁸² И далее он настаивал на принятии американского предложения относительно создания временного международного контроля над судоходством по основным европейским водным магистралям. Новым моментом в речи Бирнса было то, что он заявил о готовности США направить в Европу своих инженеров для сотрудничества в деле восстановления навигационных условий на европейских реках в наиболее короткий срок. „Если мы скооперируемся, — заявил государственный секретарь США, — и будем работать вместе, мы сможем расчистить эти реки. Мы могли бы вновь открыть торговое судоходство на этих реках. Затем, через 3 месяца, как предусмотрено в последней статье (американского проекта соглашения между великими державами — М. М.) можно было бы созвать конференцию для решения, что следует предпринять для восстановления постоянных режимов”.⁸³ Он даже заявил, что „просит своего друга (это было обращено к В. М. Молотову — М. М.) принять это предложение. Они оба могли бы взять документ и посмотреть, нельзя ли что-либо изменить таким образом, чтобы он устраивал всех, и заняться вопросом о реках”.⁸⁴

Но в том-то и дело, что, несмотря на насущную необходимость восстановления судоходства по международным водным магистралям Европы, принципы, на которых основывался американский проект соглашения, исключали возможность его улучшения, с тем, чтобы он „устраивал всех”. В связи с этим советская делегация выдвинула на обсуждение членов Лондонской сессии СМВД документ, представивший точку зрения СССР по вопросу о водных путях сообщения в Европе. Во-первых, в этом предложении советской делегации в качестве объектов соглашения указывались такие водные пути, как Рейн, Одер, Эльба, Дунай и Кильский канал. Во-вторых, представители Советского союза предложили следующий основополагающий принцип для организации судоходства на этих водных магистралях в период перемирия: „Право навигации на реках Рейне, Эльбе, Одере и Дунае,

⁸² FRUS, 1945, vol. II, p. 318.

⁸³ FRUS, 1945, vol. II, p. 319.

⁸⁴ Ibidem, p. 320.

говорилось в советском документе, — на период режима оккупации имеют торговые суда вышеупомянутых держав (речь шла о СССР, Великобритании, США и Франции — М. М.) и прибрежных государств. Обеспечением условий навигации в этот период руководят и контролируют навигацию соответствующие главнокомандующие союзников". В-третьих, обеспечение судоходства на Кильском канале вверялось Контрольному Союзному совету для Германии, который обязывался „рассмотреть этот вопрос в ближайшем будущем”.

Советское предложение было рассчитано на очень короткий срок действия, то есть лишь на период до заключения мирных договоров с побежденными странами. Оно исходило из нескольких соображений. Ответственность, которую несли союзные главнокомандующие за зоны, в которых находились их войска, временность такого положения и необходимость обеспечить самое широкое участие прибрежных государств в выработке постоянных режимов судоходства на международных водных путях сообщения в Европе были теми отправными моментами, исходя из которых и сформулировало свою точку зрения Советское правительство. Выступая перед министрами иностранных дел великих держав, В. М. Молотов заявил: „Согласно советской точке зрения, постоянный режим нельзя установить без участия прибрежных государств.” Так было подчеркнуто, что, в отличие от американского проекта соглашения, который определял основные положения будущих постоянных режимов на этих магистралях, советская инициатива, способствуя восстановлению судоходного движения на Дунае и других указанных водных путях, в то же время охраняла естественное право прибрежных государств выработать такие условия постоянных режимов международных рек и путей сообщения, которые не ущемляли бы их национальных интересов и суверенных прав. В то же время представитель Советского Союза подчеркнул, что „для любой другой режим, кроме находящегося под наблюдением верховного главнокомандующего, приведет к недоразумениям и терениям вполне понятно, что любой другой режим неприемлем” для периода перемирия.

В связи с выдвиганием советского проекта соглашения члены СМВД оказались перед двумя альтернативными предложениями. Но на данном заседании широкой дискуссии по этим двум инициативам не возникло. Попытки Бирнса склонить советских делегатов к тому, чтобы в основу дискуссии положить американский проект, остались безрезультатными. В этих условиях министр иностранных дел Великобритании Бевин заявил, что поскольку советский документ только недавно роздан и в нем речь идет о таком временном режиме на международных европейских водных путях сообщения, когда им должны были руководить главнокомандующие, а это в определенных случаях включало участие Англии в контроле над судоходством ряда торговых артерий (в связи с тем, что английские зоны оккупации не примыкали к Дунаю, представители этой страны, согласно советскому предложению, не могли участвовать в контроле судоходства на Дунае),

ему необходимо время для изучения инициативы Советского Союза.⁸⁵ Члены СМИА удовлетворили просьбу Бевина и обсуждение вопроса о режиме международных водных путей сообщения в Европе было отложено. И американской, и английской делегациям понадобилось время для того, чтобы подготовить контраргументацию против советского предложения.

Обсуждение проблемы организации судоходства и его временного режима на европейских международных водных путях сообщения было продолжено на 18-м заседании СМИА. Первым по этому вопросу выступил Э. Бевин. Он подчеркнул, что детально ознакомился с советским предложением и считает необходимым высказать свои соображения. Они свелись к следующему: во-первых, „советское предложение ничего не меняет в существующем положении“, и раз контроль над судоходством будет осуществляться главнокомандующими союзных держав, то „он не видит причин для принятия какого-либо решения вообще“.⁸⁶ Причина столь решительного выступления Бевина против советского проекта соглашения объяснялась очень просто. Как высказался сам Бевин, „по советскому предложению Великобритания остается вне решения всей дунайской проблемы, а режим Кильского канала, находящегося исключительно в английской зоне оккупации, будет определяться Союзным Контрольным советом для Германии“.⁸⁷ В связи с этим английский министр иностранных дел подчеркнул, что Великобритания на европейских водных магистралах „имеет определенные права и какими бы ни были временные соглашения, эти права не должны нарушаться“.⁸⁸ Бевин заявил, что он „настаивает на том, чтобы решение о временном режиме было принято на основе американского предложения, без ущемления прав Великобритании“.⁸⁹

Одновременно министр иностранных дел Великобритании пытался дискредитировать советское предложение и другими методами. Так, он утверждал, что „принятие советского предложения выглядело бы как установление границ в период перемирия“.⁹⁰ С другой стороны, он выступил за определение срока действия временного режима на европейских реках несколько по-иному, нежели это предлагалось в советском проекте соглашения, подчеркнув необходимость дифференцированного назначения этого срока для разных рек и водных магистралей, мотивируя свою точку зрения тем, что период заключения бирных договоров может быть длительным и в различных частях Европы процесс умиротворения может протекать быстрее или медленнее, то есть и в этом Бевин видел одну из слабостей предложения Советской делегации. Но подобная ситуация могла создаться только

⁸⁵ FRUS. 1945, vol. II, p. 321.

⁸⁶ Ibidem, p. 342.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ FRUS. 1945, vol. II, p. 342.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem.

в случае преднамеренного срыва одной или несколькими союзными державами подготовки мирных договоров с побежденными странами, и в данном случае замечание Бевина прозвучало угрозой, что так оно и будет. Из выступления английского министра иностранных дел явствовало, что деловой разбор советской инициативы сознательно был подменен политическими обвинениями, различного рода претензиями и откровенными попытками давления на делегацию СССР. Таким образом, британский делегат стремился скрыть отсутствие аргументированных замечаний по советскому проекту соглашения.

Несколько с иных, но не более аргументированных, позиций в критике советского проекта соглашения выступил Д. Бирнс. Он отметил два, на его взгляд, главных недостатка метода, предложенного советской делегацией для решения вопроса о временном режиме для европейских международных водных путей сообщения. С одной стороны, это было сохранение различных национальных правил на разных участках одного и того же водного пути „даже для противоположных берегов” на одном и том же участке. С другой стороны, Бирнс утверждал, что согласно советскому предложению, местный главнокомандующий в любое время может останавливать навигацию. „Местный командир, — заявил государственный секретарь США, — сможет вмешиваться в вопросы судоходства от имени своего высшего начальника, а навигатор, отправляясь в путь, никогда не будет знать, какие условия его ждут в различных зонах”.⁹¹ Как видно из этих высказываний, Бирнс сознательно не желал вникнуть в существо советского проекта соглашения, приписывая ему несуществующие пороки.

На примере организации дунайского судоходства видна несостоятельность выдвинутых главой американской делегации. В случае принятия советского проекта, ответственными за временный режим на Дунае оказывались главнокомандующие Советского Союза и США. Если исходить из принципа сотрудничества союзников, а не разрыва, как это делал Бирнс, то ничто не мешало двум сторонам договориться относительно общих правил судоходства на этой водной магистрали. Такой, и только такой метод организации временного режима судоходства на Дунае подчеркивал временность предпринятых со стороны военных властей двух держав мер по восстановлению и организации судоходства на Дунае, оставляя важнейшие функции определения постоянного режима судоходства за естественными хозяевами реки — прибрежными государствами. Такой и только такой метод заставлял победителей в возможно более короткий срок завершить умиротворение Европы, что было чрезвычайно важно в связи с попытками западных держав с помощью различных предлогов задержать выработку мирных договоров для ряда стран Юго-Восточной Европы.

Нежелание Бирнса исходить при рассмотрении советского предложения из его существа имеет свое объяснение. Бирнс стремился добиться принятия в качестве основы для дискуссии на СМВД аме-

⁹¹ FRUS. 1945, vol. II, p. 343.

риканского проекта, ибо только в таком случае неприбрежные страны получали возможность определять политический климат и в дунайском бассейне, и в других частях Европы водные международные пути сообщения которых интернационализировались. С этой целью государственный секретарь США объявляет о готовности рассмотреть „любые поправки, которые будут выдвинуты“, обещает, что этот проект соглашения „не будет подвергаться сомнению чьи-либо права“ на международных европейских водных путях сообщения, соглашается не возражать против „обеспечения участия различных правительств“ во временных международных комиссиях, то есть прямо говорит о возможных компромиссах, лишь, бы добиться решения СМИА об приеме американского проекта соглашения в качестве основы.⁹² Но предлагаемые Бирнсом компромиссы были по существу фикцией, ибо сам проект соглашения был основан на идее, которая вела к узурпации прав прибрежных государств, никакие „доправки“ или „обеспечения участия“ различных правительств в намечавшемся режиме не могли изменить его империалистической сущности.

Важно отметить и следующий момент. Бевин и Бирнс по отношению к советскому предложению выступали, если судить по их речам, несколько с различных позиций. Бевин откровенно заявил о желании Англии сохранить за собой „ранее приобретенные права“ на международных водных магистралях Европы, то есть по существу потребовал восстановления на Дунае и других реках того режима, который существовал там до второй мировой войны. Государственный секретарь США, не имея возможности опереться на „исторические права“, оперировал потребностями восстановления разрушенного войной хозяйства Европы, добиваясь фиксации все той же идеи контроля неприбрежных держав над судоходством по интернационализированным европейским водным путям сообщения. Это различие в системе аргументации и тоне выступлений руководителей внешнеполитических ведомств Великобритании и США породило мнение, что Бирнс в Лондоне занимал позицию менее жесткую, нежели Бевин. Но делать подобный вывод, исходя лишь из тона выступлений, причем не учитывая тот факт, что и Бевин, и Бирнс стремились, в конечном счете, к одной и той же цели, явно неправомерно. Здесь можно говорить о том, что Бирнс в Лондоне обладал, по сравнению со своим английским коллегой, более широкими правами“ на Дунае и других европейских реках, добиваясь нового режима, основанного на старом принципе международного контроля, в том время как Бевин отстаивал не только сам принцип, но и конкретные положения конвенций, которые действовали на Дунае, Рейне и других водных магистралях Европы до войны, то есть фактически выступал за реставрацию старых судоходных режимов на этих реках.

Собственно, то же распределение ролей между англо-американскими партнерами сохранилось и на 19-м заседании СМИА 24 сентября

⁹² FRUS. 1945, vol. II, p. 343.

1945 года, оказавшегося последним, на котором рассматривалась проблема международных водных путей сообщения Европы. Дискуссия была продолжением той, которая разгорелась на предыдущем заседании и сконцентрировалась вокруг вопроса, какое же из предложений, советское или американское, принять за основу обсуждения. На этом заседании подали голоса и министры иностранных дел Франции и Китая. Ж. Бидо, выступив первым, заявил, что французская делегация в своем меморандуме от 19 сентября 1945 г. определила позицию, с которой она выступает в рассматриваемом вопросе, и в связи с этим не собирается отступать от „старой и традиционной политики Франции . . .”, подтвердив еще раз желание правящих кругов Франции участвовать в контроле над судоходством по интернационализированным рекам Европы.⁹³

Министр иностранных дел чанкайшистского Китая Ван Ши-цзе подчеркнул, что советская делегация выдвинула против американского предложения серьезный аргумент, заключающийся в создании при его реализации двойственности власти на международных водных путях сообщения в Европе. В связи с этим Ван Ши-цзе предложил изменить статью 2-ю американского проекта таким образом, чтобы она содержала в себе следующую мысль: „Главнокомандующие различных районов должны составлять часть комиссий и быть их руководителями”.⁹⁴ Но это предложение не устраивало американскую делегацию. Бирнс, исходя из того, что к различным международным водным путям могут прилегать зоны оккупации нескольких союзных государств и оперируя, как примером, положением, сложившимся в районе Дуная, заявил, что в таком случае невозможно будет определить, какой из главнокомандующих будет руководителем комиссии. На этом основании он отклонил инициативу китайского министра иностранных дел, одновременно высказавшись за то, что главнокомандующие должны быть представлены в комиссиях и заседать вместе с ними, чтобы иметь возможность обеспечивать нужды и своих войск, и оказывать помощь населению оккупационных зон, за положение которого они несли ответственность перед своими правительственными.⁹⁵ Но это была всего лишь формальная декларация. Выступление Бирнса дезавуировало высказанную им ранее готовность рассмотреть „любые поправки, которые будут выдвинуты”. Стало очевидным, что делегация США готова принять только те из поправок, которые не сказывались на существовании представленного ими проекта соглашения.

Министр иностранных дел СССР В. М. Молотов, исходя из мнений, высказанных Бевином, Бирнсом, Бидо и Ван Ши-цзе, заявил, что советская делегация не видит оснований для того, чтобы изменить свою точку зрения в обсуждаемом вопросе. Более того, ссылаясь на

⁹³ FRUS, 1945, vol. II, p. 345.

⁹⁴ Ibidem, p. 347.

⁹⁵ Ibidem.

то, что ни одно из речных государств не выказало претензий относительно режимов, установленных на этих путях военными властями, советский делегат подчеркнул ненужность их изменения в период перемирия. В этих условиях, когда дискуссия продемонстрировала явное противостояние двух точек зрения и практически исключила возможность компромисса, английский министр иностранных дел попытался склонить чашу весов в споре на сторону американского предложения. Бевин выступил с инициативой созвать конференцию всех заинтересованных государств для принятия соглашений о создании ряда временных международных комиссий, разумеется, на основе американского предложения, и воспользовавшись тем, что в Лондоне в это время проходила учредительная конференция Европейской организации внутреннего транспорта, многие члены которой могли бы принять участие в предлагаемой конференции.⁹⁶ Несколько позже Бевин уточнил, что он предлагает обратиться с приглашением участвовать в конференции не к Европейской организации внутреннего транспорта как к таковой, а к тем ее членам, которых предполагается ввести во временные комиссии, предложенные США.⁹⁷ С оговоркой, что было бы лучше, если бы СМИА самостоятельно принял решение по данному вопросу, Бирнс присоединился к английской инициативе. Смысл этого демарша английской дипломатии заключался в том, чтобы увеличить число голосов, поданных за американское предложение, ввести в качестве аргумента в разгоревшейся дискуссии мнение международной конференции с производным подбраным составом участников, обеспечив западным делегациям в СМИА более прочные позиции для давления на представителей Советского Союза.

В. М. Молотов выступил против того, чтобы Совет принимал подобное решение. Он заявил, что, если в Совете делегаты не смогли достигнуть договоренности, то вряд ли мнение еще одной комиссии или конференции может повлиять на решение проблемы международных внутренних водных путей сообщения в Европе. С мнением Молотова был вынужден согласиться Бевин. Он признал, что, если принципы решения этой проблемы не определены Советом, то „они не могут использоваться на заседаниях комиссии“. Бирнс, резюмируя выступления своих коллег, предложил „констатировать, что они (министры иностранных дел СССР, США, Великобритании, Франции и Китая — М. М.) не могут прийти к соглашению“.⁹⁸ Советский делегат несколько полною сформулировал постановление Совета по этому вопросу. Он предложил отложить обсуждение вопроса до тех пор, пока все члены СМИА не посчитают возможным возвратиться к его решению.

Заключительные выступления министров иностранных дел по этому вопросу подтвердили желание сторон прекратить дискуссию.

⁹⁶ FRUS, 1945, vol. II, p. 347.

⁹⁷ Ibidem, p. 348.

⁹⁸ FRUS, 1945, vol. II, p. 348.

Д. Бирнс от имени американской делегации выразил сожаление, что „Совет не смог предпринять каких-либо позитивных акций по восстановлению судоходства на водных путях сообщения Европы”,⁹⁹ одновременно утверждая, что члены временных международных комиссий и союзные главнокомандующие „могут сотрудничать”. Со своей стороны, глава советской делегации В. М. Молотов подчеркнул, что позиция, занятая СССР в вопросе о европейских международных путях сообщения, базируется как на защите интересов всех союзных наций, так и прибрежных государств, в первую очередь заинтересованных в восстановлении и режиме судоходства на этих торговых магистралях.

Откровенно империалистическая политика, которую США и Великобритания пытались проводить в Лондоне по отношению к государствам Юго-Восточной Европы и проявившаяся во многих вопросах мирного урегулирования с Болгарией, Венгрией и Румынией, а также в проблеме организации судоходства по международным водным путям сообщения Европы, политика диктата по отношению к Советскому Союзу сделала невозможным конструктивное сотрудничество между союзниками. Правящие круги США и Великобритании вели дело к срыву работы первой сессии СМИА. Уже 28 сентября 1945 года Сайрус Сульцбергер, один из самых информированных американских политических обозревателей, писал, что многие члены делегации США считают „более разумным допустить кажущуюся неудачу этой конференции, чем достигнуть соглашения, которое позволит составить длинное и красноречивое коммюни”.¹⁰⁰ Как свидетельствовала газета английских коммунистов, резюмируя политику англо-американского дуэта на Лондонской сессии СМИА, в данном случае возможен лишь один вывод: „Британское и американское правительства решили сделать международную демонстрацию из своих политических расхождений с Советским правительством в надежде на то, что смогут привлечь на свою сторону другие государства и оказать давление на Москву”.¹⁰¹

Делегация Советского Союза приложила максимум усилий для того, чтобы не допустить срыва первой сессии СМИА, считая, что это в интересах всех союзников. 2 октября 1945 года делегация СССР внесла в Совет министров иностранных дел предложение специальными протоколами зафиксировать договоренность по многим вопросам, решение которых было найдено на сессии. Как заявил министр иностранных дел Советского Союза В. М. Молотов на пресс-конференции 3 октября 1945 года, „это сдвинуло бы работу Совета министров с места. Это... создало бы более благоприятные условия и более

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ The New York Times”, 28. IX. 1945.

¹⁰¹ „The Daily Worker”, 4. X. 1945.

дружественную атмосферу для заключительного дня работы по не согласованным ранее вопросам".¹⁰²

Но представители США, Великобритании, Франции и чанкай-шистского Китая отказались принять предложение Советского Союза. Они намеренно шли на срыв сессии СМИД, надеясь использовать напряжение в отношениях между союзниками для усиления давления на СССР с целью навязать ему свои рецепты мирного урегулирования в Европе.

Обсуждение проблемы дунайского судоходства заняло значительное место в дискуссиях, разгоревшихся на данной сессии СМИД. Эта проблема обсуждалась и как часть общего урегулирования вопроса о режимах международных водных путей сообщения в Европе, и как часть мирного урегулирования с Болгарией, Венгрией и Румынией. В данном случае можно говорить о том, что дипломатические службы империалистических держав сделали двойную попытку: во-первых, решить судьбу дунайского судоходства в рамках более широкой договоренности союзников относительно режимов европейских водных торговых магистралей, и, во-вторых, используя подготовку проектов мирного договора с тремя придунайскими государствами, навязать прибрежным к Дунаю народам такой режим судоходства на этой реке который ограничил бы их национальный суверенитет и одновременно создал прецедент подобной организации судоходства и на других реках Европы. И в первом, и во втором случае империалисты стремились решить эти важные вопросы за спиной тех народов, которые в первую очередь были в них заинтересованы, то есть за спиной народов прибрежных стран.

Добиться этих целей представителями западных держав на Лондонской сессии СМИД не сумели прежде всего потому, что против империалистических принципов подобного решения вопросов выступил Советский Союз, ставший на защиту естественных прав народов, живших по берегам крупнейших европейских рек, и в первую очередь Дуная. В меморандуме, принадлежащем перу Нормана Раделфорда и представляющем собой отчет о деятельности американской делегации в Лондоне по вопросу о водных путях сообщения в Европе, констатировалось, что Советский Союз „не готов одобрить международные комиссии, составленные из неприбрежных государств, для Дуная, Эльбы и Одера на период оккупации“.¹⁰³ И Раделфорда сделал вывод: „Ничто не свидетельствует о прохождении американского предложения до тех пор, пока не проявится политическая обстановка“.¹⁰⁴

Проблема режимов европейских международных водных путей сообщения в Лондоне не была решена, ибо, как и по многим другим вопросам мирного урегулирования, здесь столкнулись два диамет-

¹⁰² Внешняя политика Советского Союза. 1945 год, стр. 77—78.

¹⁰³ FRUS. 1945, vol. II, p. 1378.

¹⁰⁴ Ibidem.

рально противоположных метода решения — империалистический, который лежал в основе политики большинства членов первой сессии СМИА, и демократический, выдвинутый и защищаемый представителями Советского Союза. Острая дискуссия была бескомпромиссной и потому, что важное место, которое занимала эта проблема в политической стратегии империалистических держав, заставило их представителей в Лондоне отстаивать свои точки зрения, не считаясь с аргументами советской стороны и ни в коем случае не идя на уступки; и потому, что не был решен еще целый ряд важных вопросов мирного урегулирования, и это затрудняло конкретный и конструктивный разговор по дунайской, рейнской и другим проблемам. Однако Лондонская сессия СМИА внесла и ясность в цели, которые преследовали стороны, предлагая то или иное решение проблемы водных путей сообщения, определила основные методы и средства, с помощью которых они пытались добиться достижения этих целей, зафиксировала позиции, на которых оставались различные делегации в течение дискуссии по данной проблеме.

На этой сессии, наконец, дунайская проблема была выделена в процессе обсуждения проектов мирных договоров с Болгарией, Венгрией и Румынией, из общей проблемы европейских международных водных путей сообщения и можно было предположить, что именно на этом направлении западные империалистические державы сконцентрируют свои усилия, стремясь закрепить в дунайском бассейне с помощью традиционного политико-экономического инструмента — контроля над дунайским судоходством. Из итогов Лондонской сессии Совета министров иностранных дел СССР, Великобритании, США, Франции и Китая было также ясно, что борьба за Дунай будет трудной и упорной, что эта сессия была превращена в арену одной из атак, и не последней, империалистических держав на коренные интересы придунайских народов. Ведя напряженнейшую борьбу по защите национальных интересов народов дунайского бассейна от империалистических притязаний западных держав, Советский Союз сорвал и на этой стадии хорошо спланированную и упорно проводимую ими программу политической и экономической экспансии.

Jerzy PAWLOWICZ
Warszawa

OSNIVANJE I DELATNOST SVESLOVENSKOG KOMITETA U MOSKVI ZA VREME DRUGOG SVETSKOG RATA*

Istorija Sveslovenskog komiteta u Moskvi za vreme drugog svet-skog rata do sada nije naišla na širi odjek u naučnim radovima.¹ „Velika sovjetska enciklopedija” i „Sovjetska istorijska enciklopedija” nisu obuhvatile odrednicu „Sveslovenski komitet”.

Ovakva situacija onemogućava da se sintetički sagleda delatnost i značaj Komiteta. Dodatnu teškoću pričinjava činjenica da je zainteresovanima samo delimično pristupačna arhiva Sveslovenskog komiteta. Najzad, istoričar koji otpočinje istraživanja raspolaže relativno oskudnom građom. Osnovu za rad predstavljaju publikacije (u vidu stenograma) koje se odnose na tri uzastopna sveslovenska kongresa² u Moskvi,³ „Slavjanje”,⁴ mesečni časopis koji je izdavao Sveslovenski komitet, štampa,⁵ kao i pristupačna arhivska građa.⁶

* Članak je napisan na osnovu referata podnesenog na Šestom Međunarodnom kongresu slavista u Pragu. V. od istog autora: Problematyka i kierunki prac Komitetu Wszchśłowianskiego w Moskwie w latach II wojny światowej. Objawljeno u: Z Polskich Studiów Slawistycznych. Warszawa 1968, s. 265—275.

¹ U malobrojne radove spada članak: Josef Hrozenčik, Vseslovanský výbor v Moskvě. Československé přednášky pro VI mezinárodní sjezd slavistů (Praha 1968), s. 499—507.

² U poljskoj literaturi iz vremena drugog svetskog rata upotrebljavaju se naizmenično izrazi: Zjazd, Kongres, Wiek Wszchśłowianski.

³ V. „Vseslovjanskij miting v Moskve”, Izdatel'stvo Literatury na inostrannyh jazykah, Moskva 1941; „II Wiek Wszchśłowianski w Moskwie” 4—5 kwitnia 1942 r.” Moskwa 1942; Tretij Vseslovjanskij miting v Moskve, 9. V 1943 g., Moskva 1943; Fragmenti materijala Prvog i Drugog Sveslovenskog kongresa izdati su takođe u brošuri: „Do bronj Słowianie, Wydawnictwo Kola Słowianskiego, Londyn 1942.

⁴ „Slavjane”, podnaslov: Ježemesjačnyj žurnal Vseslavjanskogo Komiteta”. Br. 1 izišao je u junu 1942. u Moskvi. Parola na prvoj strani je glasila: Smert' nemeckim okkupantom”. Ovaj mesečni časopis je redigovao kolegijum. Sastav prvog: Nikolaj Deržavin- Zdenjek Nejedli, Vanda Vasilevska, Božidar Maslarić, Timofej Gorbunov (odgovorni sekretar).

⁵ Za ovaj članak su korišćeni godišnjaci iz ratnog perioda: „Pravde”, „Nowych Widnokręgów”, „Wolnej Polski” — poljskih listova u SSSR; „Głosu Ludowego” — poljskog lista koji je izdavan u Detroitu (Mičigen), SAD;

Ovaj materijal ne obuhvata celinu problematike Komiteta. Navedeni izvori omogućavaju da se ispita spoljna strana njegove delatnosti — opšti ciljevi i ideologija koju je zastupao, konkretni političko-propagandni potezi, oficijelne veze i međunarodni kontakti. Međutim, oni u manjoj meri omogućavaju da se sagleda unutrašnja problematika rada Komiteta, npr. izvori inspiracija i odluka koje su doprinele da se on obrazuje, unutrašnje diskusije i ocene tekućeg rada, principi organizacije.

Dodatni elemenat ovog članka, koji je motivisan zainteresovanošću autora, jeste veća zastupljenost poljske problematike, nego što bi se to moglo očekivati iz naslova.

Početak javnom istupanju u prilog jedinstvu slovenskih naroda za vreme drugog svetskog rata na teritoriji SSSR-a dao je Sveslovenski kongres koji je održan od 10. do 11. avgusta 1941. godine u Moskvi.⁷ Službeni organizator Kongresa bila je grupa predstavnika slovenskih naroda — društvenih i vojnih funkcionera, pisaca i naučnika. To su bili, između ostalih, A. Stojanov, bugarski društveni radnik, prof. Zdenjek Nejedli (Zdéněk Nejedly), Čeh, slovački društveni radnik, član čehoslovačkog parlamenta — Marko Čulen, srpski predstavnik — profesor Božidar Maslarić, makedonski društveni radnik — Dimitri Vlahov, hrvatski društveni radnik — Đuro Salaj i poljski predstavnici — Vanda Vasilevska (Wanda Wasilewska) i general Marjan Janušajtis (Marian Januszajtis). Slovenske narode SSSR-a reprezentovali su poznati pisci Aleksej Tolstoj i Aleksandar Kornejčuk, kao i pesnik Janko Kupala.⁸

Za vreme zasedanja Kongresa učesnici su održali niz govora u kojima su pozvali sve slovenske narode u borbu s hitlerovskom Nemačkom i fašizmom uopšte i usvojili rezoluciju u formi proglašenja, koja je nosila naslov „Potlačena braćo Sloveni”.⁹ Rezolucija čija je oštrica bila uperena protiv nemačkog fašizma, definisala je zločinačku politiku fašizma prema slovenskim narodima, pozivala je na otpor protiv takve politike i iznela pozitivan program solidarnosti slovenskih naroda. U njoj čitamo: „Ceo slovenski svet mora se ujediniti. Ujediniti kao ravnopravni s ravnopravnim. Pred nama je jedan zadatak i jedan cilj: razbiti Hitlerovu armiju, uništiti fašizam. Ista nam je želja: obezbediti

„Kroniki Tygodinowej” — poljskog lista koji je izdavan u Toronu (Ontario), Kanada; „Trybuny Wolności” — organa CK PRP, a i godišnjaci organa Slovenskog komiteta u Poljskoj — *Zycia Słowiańskiego*” (počeo je da izlazi u januaru 1946).

⁶ U Arhivu Instituta Marksa, Engelsa, Lenjina u Moskvi i u Centralnom državnom arhivu Oktobarske revolucije SSSR (Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv Oktjabr'skoj Revoluciji SSSR — dalje CGAOR) autor je koristio dokumentaciju o poljskoj problematici u radu Sveslovenskog komiteta, kao i neke druge izvore (npr. stenogram Trećeg Sveslovenskog kongresa).

⁷ V. Vseslovjanskij miting v Moskve. „Pravda” nr. 221, 222, od 11—12. VIII 1941.

⁸ Isto.

⁹ V. „Brat'ja ugnjetennye Slavjane” u „Vseslavjanskij miting v Moskve”, s. 5—7.

slovenskim narodima miran i slobodan razvitak u okvirima sopstvene državnosti.”¹⁰

Približno u isto vreme održan je u Moskvi niz drugih, sličnih kongresa: 24. avgusta održan je Kongres predstavnika Jevreja, koji je objavio proglas „Jevrejima celog sveta”,¹¹ 7. septembra — Kongres žena;¹² 22. septembra Kongres omladine¹³ 12. oktobra Kongres naučnika;¹⁴ pri tome je svaki kongres objavio odgovarajuću rezoluciju.

Analogije koje se ovde nameću, a i dodatne okolnosti, kao što je upotreba reči „miting” u ruskom jeziku za označavanje svih ovih skupova, koja sugeriše jednokratani prigodan skup, nepominjanje u rezoluciji Sveslovenskog kongresa da će se težiti nastavljanju rada u organizovanoj formi, označavanje kongresa u zvaničnim publikacijama bez broja „prvi”, dok će sledeći kongresi biti označeni kao „drugi” i „treći” — sve to navodi na zaključak da je u svojoj prvobitnoj koncepciji Sveslovenski kongres bio zamišljen kao jedna od formi privremene mobilizacije svih snaga i sredstava protiv opasnosti od hitlerovskog fašizma.

Međutim, činjenica je da je u sledećem periodu, u 1942. i sledećim godinama, slovenski pokret dobio organizovane, institucionalne forme rada. Takođe njegove aspiracije — kao što je propagiranje programskih postavki — izišle su iz okvira prvobitno formulisanih zadataka o borbi sa fašizmom, obuhvatajući i postulate posleratne saradnje slovenskih država na demokratskoj platformi.¹⁵

Izgleda da je faktor koji je odlučno uticao na to da se prihvate i nastave u organizovanim formama inicijative Kongresa iz 1941. bila činjenica da su njegovi organizatori postali svesni velikih mogućnosti i perspektiva pokreta. Te mogućnosti i perspektive jasno su proizilazile iz položaja slovenskih zemalja okupiranih od strane fašističkih država. Povezivanje tradicija vekovnog otpora i borbi slovenskih plemena i naroda protiv germanske najeзде sa stvarnošću trenutne borbe sa hitlerizmom bilo je presudno za privlačnost parola o slovenskoj solidarnosti za vreme drugog svetskog rata.

Pa ipak, postojala je i druga strana problema. Tradicije slovenskog pokreta, pored svojih pozitivnih sadržaja — borbe s germanskim prodiranjem na istok — imale su i reakcionarne političke aspekte. Pod plaštom panslavizma i neoslavizma carizam i šovinistički krugovi carske Rusije trudili su se, u raznim istorijskim periodima, da prošire svoju hegemoniju na sve slovenske zemlje.¹⁶

¹⁰ Isto, s. 6.

¹¹ V. „Pravda”, nr. 235, 25. VIII 1941.

¹² „Pravda” nr. 249, 8. IX 1941.

¹³ „Pravda”, nr. 270, 29. IX 1941.

¹⁴ „Pravda”, nr. 284, 13. X 1941.

¹⁵ Sličnu ocenu idejne platforme koju su dali sveslovenski kongresi daje H Batovski: „Kwestia słowiańska i jej znaczenie dla Polski”, „Życie Słowiańskie” 1946, nr. 4—5, s. 97.

¹⁶ Ovu problematiku šire osvetljava K. Pivarski u sintetičkom istorijskom prilogu pod naslovom „Z dziejów współpracy słowiańskiej”. V. „Most przyjaźni”, wyd. Komitetu Słowiańskiego w Polsce, Warszawa, s. 165—196.

Organizatori Sveslovenskog kongresa u Moskvi pravilno su ocenili potrebu da se ograde od ovakvih tradicija. To je isticano u govorima na Kongresu, a usvojena rezolucija je konstatovala: „Odlučno odbacujemo samu pomisao o panslavizmu kao reakcionarne struje, neprijateljski raspoložene prema ravnopravnosti i slobodnom razvoju naroda, struje koju je iskorišćavao za svoje ciljeve carski imperijalizam”.¹⁷

Može se konstatovati da se slovenski pokret za vreme drugog svet-skog rata formirao kao demokratski pokret koji je proklamovao parole o oslobođenju porobljenih naroda i vraćanju njihovih suverenih prava. On se suprotstavljao svakoj rasnoj isključivosti, stajao je na pozicijama ravnopravnosti naroda, nenarušivosti njihovih teritorija, demokratskih principa o društvenom uređenju i postepeno je uključivao u svoj program postulate o privrednoj saradnji posle rata, o pomoći razorenim zemljama kao i postulate o stvaranju trajnih formi zajedničkog rada na uklanjanju opasnosti agresije od strane nemačkog militarizma u budućnosti.

Politički smer slovenskog pokreta podudarao se sa ratnim ciljevima SSSR-a i svih slovenskih država koje je osvojio hitlerizam ili ih učinio zavisnim. Ovaj pokret pomagao je napore SSSR-a mobilisući okupirane slovenske narode u borbu sa fašističkim silama, pomagao je takođe spoljnu politiku SSSR-a u pitanjima koja su bila od suštinskog značaja za pobjedu u ratu, kao što je politički rad u prilog otvaranja drugog fronta, povećanje pomoći zapadnih saveznika SSSR-a i slično, pri čemu je koristio pomoć i podršku službenih faktora. Za vođenje širokog propagandnog rada njegovim predstavnicima dati su na raspolaganje, radio, štampa, sredstva za vezu i slično.

Sveslovenski komitet u Moskvi obuhvatio je u organizovane forme slovenski pokret koji se razvijao u SSSR-u. Predsednik Komiteta postao je general-lajtnant Sovjetske armije Aleksandar Gundorov, podpredsednici-učesnici Sveslovenskog kongresa iz 1941. godine: ukrajinski književnik Aleksandar Kornejčuk, profesor Univerziteta u Pragu Zdenjek Nejedli, srpski društveni radnik prof. Božidar Maslarić, odgovorni sekretar Aleksandar Lavrentijev. Među članovima Komiteta nalazimo već poznate radnike sa Kongresa: Vandu Vasilevsku, Đuru Salaja, slovenačkog novinara Ivana Regenta, jugoslovenskog pesnika Radula Stijenskog, Marka Čulena i druge.¹⁸

Opšte smernice rada Sveslovenskog komiteta utvrđivane su na plenarnim zasedanjima koja su se održavala svaka tri meseca. Pored toga, u okviru Komiteta formirane su nacionalne sekcije: ruska sekcija (predsednik Aleksej Tolstoj), ukrajinska podsekcija (predsednik Peter Panč), beloruska podsekcija (predsednik Jakub Kolas), sekcija Južnih slovena (predsednik Božidar Maslarić), poljska sekcija (predsednik Vanda Vasilevska) i čehoslovačka sekcija (predsednik Zdenjek Nejedli). Svaka sekcija imala je u svom sastavu vodeći društveno-politički aktiv

¹⁷ V. „Brat'ja ugnjetenye Slavjane”, kao gore, s. 6.

¹⁸ V. „Drugí Wic Wszzechsłowiański” ..., kao gore, s. 11—12.

date nacionalnosti i pored učešća u opšteslovenskim inicijativama koje je pokretao Komitet, organizovala je svoje nacionalne priredbe.

U radu Komiteta dominirala je političko-propagandna strana. U njegova najveća dostignuća spada sazivanje dva sledeća sveslovenska kongresa u Moskvi: Drugog — od 4. do 5. aprila 1942. i Trećeg — 9. maja 1943.¹⁹ Oni su okupili veći broj učesnika nego Prvi kongres. U radu Komiteta, pored njegovih članova, uzeli su učešća poznati društveni radnici, istaknuti naučnici, književnici, kompozitori, vojni komandanti. Među učesnicima Drugog kongresa bili su, između ostalih, član Akademije nauka SSSR Nikolaj Deržavin, književnik Nikolaj Tihonov, kompozitor Šostakovič, bugarska društvena radnica Stela Blagoeva. Na Trećem kongresu istupali su, između ostalih, predstavnici ukrajinskih i beloruskih partizana, mitropolit pravoslavne crkve Nikolaj, poljski sveštenik Francišek Kupš (Franciszek Kupsz).

Ukupan broj delegata na Trećem kongresu premašio je dve hiljade. Pored sovjetskih predstavnika-armije, stahanovskog pokreta, naučnih i kulturnih radnika, ženskih i omladinskih organizacija — na njemu je učestvovalo 100 delegata koji su predstavljali Čehoslovačku, 50 — Poljsku, po 30 — Jugoslaviju i Bugarsku, kao i mnogobrojni strani dopisnici. O značaju Kongresa svedoči i to da su govori na zasedanju bili prevedeni na 8 jezika (od toga na engleski i francuski), a proglas Kongresa bio je objavljen na 32 jezika.

Osnovni idejno-politički smer istaknut je u govorima i rezolucijama na Kongresu 1941. godine. Sledeći kongresi, u zavisnosti od nastale situacije, unosili su nove, detaljnije elemente. U celom radu Kongresa dominirao je apel na jedinstvo slovenskih naroda u borbi sa fašizmom. Konstatujući da glavni teret rata počiva na istočnom frontu, gde Sovjetska armija vodi borbu sa hitlerovskim trupama, kongresi su pozivali sve slovenske narode porobljene od fašizma da pomognu ovu borbu vršenjem sabotaza, diverzija, organizovanjem partizanskog pokreta, otvaranjem drugog fronta u pozadini hitlerovskih armija. Ovi apeli su bili upućeni kako „braći Slovenima” tako i pojedinim slovenskim narodima i precizirali su njihove ratne zadatke. Rezolucija Drugog kongresa, obraćajući se Poljacima, isticala je posebnu ulogu Poljske u borbi s nemačkim železničkim transportom koji je povezivao istočni front sa Rajhom. Čehe je podsećala da je njihova zemlja jedan od glavnih Hitlerovih arsenala i pozivala ih je da parališu ratnu proizvodnju. Ukazujući na veliki značaj partizanskih operacija u Jugoslaviji, Kongres je apelovao da se one prošire na ceo Balkan i da se sa njega proteraju nemački i italijanski fašisti. Pozivao je Bugare da se zbratime s drugim sloven-

¹⁹ Dalji prikaz problematike Sveslovenskih kongresa dat je na osnovu već citiranih publikacija (v. fus-notu 3). Pored toga, materijali sa Drugog kongresa mogu se naći u: „Slavjane” nr. 1, 1942; „Nowe Widnokreği” nr. 1, 5. V 194, s. 10—11; Dokumentö do historii Zjazdów Słowiańskich nr. 12, grudzień 1946, s. 373—377; Materiały III Zjazdu, „Slavjane”, nr. 5, 1943; Nowe Widnokreği”, nr. 10, 20 V 1943, s. 8—9; „Trybuna Wolności” nr. 32, 15. V 1943; „Tretij Vseslovjanskij Miting, Moskva, 9. V 1945 — Stenogram CGAOR, f. 6646, op. 1, hron. jed. 19, 1. 1. 1—55.

skim narodima, da osujete hitlerovske planove o uvlačenju Bugarske u rat protiv SSSR-a. Kongres se takođe obratio Slovenima koji su silom uključeni u fašističku vojsku i primorani da rade u nemačkoj industriji, Slovenima koji su živeli izvan granica svojih zemalja, pozivajući ih na jedinstvo i aktivnost u borbi sa fašizmom.

Treći sveslovenski kongres koji je održan u maju 1943. odrazio je u svom radu novu etapu rata — pobeđe Sovjetske armije na istočnom frontu, uspehe Narodnooslobodilačke vojske u Jugoslaviji, opšti razvoj partizanskog pokreta. Ukazujući na neizbežnost poraza fašističkih država, pozivao je slovenske narode da ubrzaju taj poraz povećanjem ratnih napora. Politička platforma koju je Kongres prezentirao — bila je platforma jedinstva Slovena, stvaranja — na bazi borbe sa fašizmom — širokog narodnog fronta koji će ujedinjavati sve antifašističke i patriotske društvene snage u nacionalnim razmerama, bez obzira na političke poglede i verska ubeđenja, kao i učvršćenje svestrane saradnje svih slovenskih naroda — u međunarodnim razmerama. Bitan, nov doprinos saradnji slovenskih naroda bilo je stvaranje regularnih vojnih jedinica koje su se borile na teritoriji SSSR-a — čehoslovačkih, poljskih, jugoslovenskih, što je došlo do izražaja u istupanjima komandantata ovih jedinica na Kongresu — pukovnika Ludviga Svobode, pukovnika Zigmunta Berlinga (Zygmunt Berling).

U isti red manifestacija, kao što su sveslovenski kongresi, spada i Kongres Slovena ratnika,²⁰ koji je sazvan za 24—25. februar 1944. godine u Moskvi od strane Sveslovenskog komiteta. Brojno učešće u njegovom radu predstavnika Sovjetske armije, Korpusa poljskih snaga u SSSR-u, čehoslovačkih i jugoslovenskih jedinica, a i partizana koji su se borili u hitlerovskoj pozadini, predstavljalo je manifestaciju jedinstva slovenskih naroda koji su se borili s oružjem u ruci.

Na inicijativu Sveslovenskog komiteta i njegovih nacionalnih sekcija održano je takođe mnogo priredaba kulturnog karaktera. Jedna od najvažnijih bilo je Veće poljsko-beloruskog prijateljstva organizovano 29. januara 1944. godine, u Moskvi od strane poljske i beloruske sekcije Komiteta. Na njima je učestvovalo oko 450 lica-vojnika, partizana, naučnika, književnika, društvenih radnika svih slovenskih nacionalnosti. Program se sastojao od prigodnih govora, referata člana Beloruske akademije nauka Vladimira Perceva o tradicijama poljsko-beloruskog prijateljstva, a na kraju svečanosti prisutni su usvojili rezoluciju upućenu poljskom i beloruskom narodu u formi proglašenja.²¹

Sličan karakter imalo je Veće poljske kulture organizovano 2. decembra 1943. od strane Sveslovenskog komiteta i Saveza poljskih patri-

²⁰ V. Informacionnoex soobščenie o Mitinge Slavjan — Voinov, „Slavjane“, nr. 3, s. 3—8.

²¹ V. Protokol otkrytogo razšireмого zasedanija beloruskoj i polskoj sekcij Vseslavjanskogo Komiteta s učastiem členov vseh sekcij Komiteta, 29. I 1944, mikrofilm 1687. Centralne Archiwum Partyjne, Warszawa, „K polskomu i beloruskomu narodu“ (Proglas prihvaćen od prisutnih), „Slavjane“, nr. 2, 1944, s. 26.

ota povodom 400-godišnjice izdanja prvog književnog dela na poljskom jeziku — „Kratke rasprave između vlastelina, seoskog kneza i župnika” Mikolaja Reja.²²

24. marta 1944. Sveslovenski komitet i Savez poljskih patriota sazvali su svečani skup povodom 150-godišnjice ustanka Tadeuša Košćuška (Tadeusz Kosciuszko). Na ovoj svečanosti uzeli su učešće vojnici Prve pešadijske divizije „Tadeuš Košćuško”, koji su došli sa fronta. Prisutni na ovom skupu usvojili su rezoluciju koja je, osim opšteg poziva na slovensko jedinstvo, kritički ocenila politiku reakcionarnih poljskih političara u emigrantskoj vladi i pozvala u borbu za nezavisnu i demokratsku Poljsku.²³

Mogli bi se dugo nabrajati istorijski događaji čije su godišnjice bile proslavljene, popularne vođe, naučnici, umetnici i aktuelni događaji u životu slovenskih naroda. Sve je to privlačilo pažnju Sveslovenskog komiteta. U oblasti istorije i poljske problematike proslavljena je, između ostalog, 533-godišnjica bitke na Grunvaldu, popularizovani su likovi Kopernika, Mikjeviča (Mickiewicz), Košćušca, Dombrowskog (Dąbrowski), slavljani su 11. novembar, dotum ponovnog sticanja nezavisnosti Poljske, dan polaganja vojničke zakletve Prve pešadijske divizije „Tadeuš Košćuško” i sl. Na isti način proslavljene su godišnjice važnih događaja u istoriji drugih slovenskih naroda.

Ovo posezanje za tradicijom u cilju buđenja patriotskih osećanja i ujedinjavanja slovenskih naroda u solidarnoj borbi sa fašističkim zavojevačima preplitalo se sa drugim pravcima i formama rada Komiteta koji su težili istom cilju. Ovde treba istaći političko-propagandni rad koji je imao zadatak da formira javno mnjenje na osnovu aktuelnih događaja na ratnim frontovima u okupiranim slovenskim zemljama, kao i stavom prema opštoj političkoj problematici ratnog perioda. Ovaj rad je sproveden pomoću radija i štampe i realizovan u kontaktima sa inostranstvom. Posebnu ulogu na ovom polju imao je mesečni časopis Komiteta „Slavjanje”. On je realizovao svoj osnovni zadatak — „okupljanje slovenskih naroda protiv hitlerovske Nemačke i njenih vazala” — prihvatajući sledeće pravce rada:

— demaskiranje hitlerovskog programa, politike i rada, između, ostalog, objavljivanje dokumenata o hitlerovskim zločinima;

— objašnjavanje i popularizacija narodnooslobodilačke borbe Slovena, partizanskog pokreta, uloge Sovjetske armije;

²² V., „Stenogram sovmesnogo toržestvennogo zasedanija Vseslavjansko-go Komiteta i Sojuza Poljskih Patriotov posvjaščennogo 400-letju izdanija „Kratkoj diskusii” Nikolaja Reja, osnovopoložnika polskoj literatury, 2 dekabrja 1943. g.”, mikrofilm 1687, Centralne Archiwum Partyjne, Warszawa; Andrej Novicki: „Prazdnik polskoj kultury”, „Slavjane” nr. 1, 1944., s. 39; Andrzej Nowicki: „Święto kultury polskiej”, „Wolna Polska, nr. 38, 8. XII 1943.

²³ V. Obrašćenija toržestvennogo zasedanija posvjaščennogo 150-letiju polskogo nacional'no-osvoboditel'nogo vosstanija pod rukovodstvom Tadeusza Košciuszk. „Slivjane”, nr. 4, 1944, s. 3—4; Konstantinov: „Imja Kostiuški vedet Polakov v boj protiv gitlerizma, „Slavjane”, nr. 1, 1944, s. 24—29.

— objašnjavanje istorijskih tradicija borbi slovenskih naroda i njihovih kulturnih tekovina;

— izrada hronike događaja antifašističkog slovenskog pokreta u Americi, Engleskoj i u drugim zemljama;

— objavljivanje bibliografskih beleški i recenzija iz antihitlerovske literature.²⁴

Uopšte uzevši, godišnjica časopisa „Slavjanje” predstavlja obiman materijal za proučavanje istorije Sveslovenskog komiteta i uopšte slovenske problematike za vreme rata. To nije materijal iste vrednosti. Bogata informativna rubrika o događajima iz okupiranih zemalja — o pojavama i formama pokreta otpora, politici i represivnim merama — ima mnogo netačnosti.²⁵ Međutim, u ono vreme te informacije su ispunjavale svoj propagandni zadatak. Uostalom, to je šira pojava koja se može zapaziti i na primeru štampe Saveza poljskih patriota i druge, a koja je proizlazila, između ostalog, iz teškoća u prenošenju informacija sa okupiranih teritorija. Često su osnova za vest o stanju u okupiranim zemljama bile okupatorska štampa ili informacije stranih agencija.

Bolje su informacije o životu stanovništva slovenskog porekla u savezničkim državama, mada se i tu mogu staviti primedbe u pogledu sistematičnosti i podrobnosti podataka. Razume se, časopis najbolje informiše o slovenskoj problematici u SSSR-u. Pored informacija o opštepolićkim pitanjima, o radu Opšteslovenskog komiteta posebnu vrednost su imali materijali dobijeni sa ratišta Sovjetske armije, iz oslobođenih krajeva, a i od sovjetskih partizanskih odreda koji su dejstvovali iza linije fronta. Ovi materijali u vidu fotografija koje su prikazivale hitlerovska zverstva i zločine, u vidu originalnih nemačkih dokumenata, članaka i reportaža pisanih na osnovu iskaza očevidaca događaja, saslušavanje zarobljenika, i to vojnika poljskog, češkog porekla i drugih, koji su silom uključeni u Vermaht, imali su dubok smisao i mobilisali su javno mnjenje u borbu protiv hitlerizma.

Drugo sredstvo delovanja časopisa na društvo bila je publikacija. U objašnjavanju i komentarisanoj istorije i politike na stranicama časopisa „Slavjanje” angažovala su se pera istaknutih državnika, političkih i društvenih radnika, naučnika, vojnika. U časopisu srećemo imena M. Kalinjina, J. Broza-Tita, Beneša, Gundurova, Deržavina, Nejedlija, V. Kolarova, Regenta, M. Pijade. Poljsku tematiku zastupali su naročito V. Vasilevska, Z. Berling, S. Jendrihovski (Jędrychowski), Z. Modzelewski, I. Borejša (Borejsza), J. Kovalski, J. Bronjevska (Broniewska), S. Daševska (Daszewska), H. Volpe, Z. Lesnjevski (Leśniewski). Osnovna

²⁴ V. „Cele pisma” precizirane u prvom broju „Slavjane”, u junu 1942, s. 1.

²⁵ To proizlazi iz analize informativnog materijala o situaciji u okupiranoj Poljskoj. U članku Z. Lesnjevske, objavljenom u trećem broju iz 1942, stvar je predstavljena tako kao da je u celoj Poljskoj izvršena mobilizacija za Vermaht, (s. 14—18); na drugom mestu u istom broju piše da su „u poslednje vreme u rejonu P partizani ubili oko 3 hiljade nemačkih vojnika”. (s. 60). Ovakvih primera ima mnogo.

linija publicistike bilo je pitanje ujedinjenja slovenskih naroda u borbi za pobjedu u ratu. U početku su ovom pitanju bila podređena sva druga. Od polovine, a pretežno od kraja 1943. publicistika časopisa „Slavjanje”, ne menjajući generalnu liniju, počela se više angažovati u idejno-političkim diskusijama i ocenama o odnosima unutar savezničkog tabora. Časopis otpočinje kritiku pozicija poljske emigrantske vlade u Londonu, delatnosti Draže Mihajlovića i četničkog pokreta u Jugoslaviji, kojim je on rukovodio. U 1944. godini časopis otpočinje široku kampanju koja je podržavala demokratski pravac promena u zemljama koje je oslobađala Sovjetska armija.

Rad Opšteslovenskog komiteta koji je ovde prikazan, imao je veliki značaj za mobilizaciju javnog mnjenja u SSSR-u. Međutim, u većoj meri zadatak Komiteta — kao što su na to ukazivali njihovi apeli i široki međunarodni kontakti — bio je da se utiče na Slovene koji su živeli izvan granica SSSR-a, kako u okupiranim tako i u savezničkim državama.

Postojeći izvori svedoče da su pogledi i parole Komiteta dopirali do stanovništva okupiranih zemalja, uglavnom posredstvom radija. U januaru 1943. Komitet je davao radio-emisije na 8 slovenskih jezika; u toku 9 meseci 1943. članovi Komiteta imali su 1269 nastupa na radiju.²⁶ Ideje koje je propagirao Komitet propagirale su i radio-stanice kojima su rukovodili revolucionari pojedinih slovenskih zemalja povezanih sa Komunističkom internacionalom do njenog ukidanja u maju 1943. godine: radio-stanice „T. Koščuško”, „Slobodna Jugoslavija” „Hristo Botev” i druge. Efikasnost delovanja propagiranih parola nije svuda bila ista na što su delovale razne okolnosti.

Po pravilu su najdosledniji nosioci i reprezentanti ideje solidarnosti slovenskih naroda i saradnje sa Sovjetskim Savezom bili komunisti i njihovi saveznici levi socijalisti, radikalni politički radnici seljačke stranke i demokrati. Ovakvu politiku su aktivno realizovale snage okupljene oko Komunističke partije Jugoslavije i Poljske radničke partije, dok su buržoaske grupacije tih zemalja povezane sa emigrantskim vladama i orijentisane na osvajanje vlasti u borbi s društvenom levicom zauzimale nedobronameran i upravo neprijateljski stav prema pokretu koji je propagirao solidarnost i saradnju sa SSSR-om. Drukčije je bilo u Čehoslovačkoj gde je predsednik Beneš, koji je stajao na čelu emigrantske vlade, saradujući u vladi sa češkim i slovačkim komunistima i SSSR-om na međunarodnoj areni, podržavao ideje koje je zastupao Komitet. Pored idejno-političkog profila emigrantskih i ilegalnih organizacija u okupiranim zemljama, na ovaj odnos su uticali drugi činioci, od kojih su najvažniji bile vlastite istorijske tradicije naroda. U slučaju Poljske, antiruske tradicije u vezi s podelama Poljske i carskim ugnjetavanjem otežavale su popularizaciju jedinstva slovenskih naroda, dok je na Balkanu, a i u Čehoslovačkoj, istorijska uloga Rusije u prošlosti pogodovala ovaj popularizaciji.

²⁶ V. „Slavjane”, nr. 2, 1943, s. 34 i nr. 11, 1943, s. 21.

Pitanje uticaja i parola slovenskih naroda na narodnooslobodilačke pokrete predstavlja temu koja zahteva temeljna istraživanja. Međutim, nema sumnje da su se ove ideje propagirane preko radija i ilegalne štampe, a učvršćivane kroz saradnju u zajedničkim partizanskim odredima širile i mobilisale slovenske narode u solidarnu borbu protiv fašističkih država.

Spoljna manifestacija veze Sveslovenskog komiteta s pokretom otpora u okupiranim slovenskim zemljama bili su prigodni telegrami i pozdravi koji su čitani na sveslovenskim kongresima. Među mnogim telegramima koje je dobio Treći kongres bili su i pozdravi od vrhovnog komandanta Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije maršala Tita, od antifašističkih komiteta fronta žena u Jugoslaviji, od CK PRP, Glavnog štaba Narodne garde i partizanskih odreda iz Poljske.²⁸

S obzirom na karakter izvora, najlakše se mogu pratiti (uglavnom zbog obilja dnevne štampe) kontakti i uzajamni odnosi između Sveslovenskog komiteta u Moskvi i raznih slovenskih organizacija i aglomeracija Slovena, koje se SSSR-om nije delila linija fronta.

Najviše stanovništva slovenskog porekla živelo je u SAD, preko 50 odsto industrijskih radnika bilo je rodom iz slovenskih zemalja.²⁹ Velike slovenske aglomeracije nalazile su se takođe u Južnoj Americi i Kanadi, a manje su bile rasute skoro po celom svetu. Idejno-političke podele bile su od značaja i ovde. Antifašistički slovenski pokret koji se razvijao u SAD, a u idejnom pogledu se slagao s programom Sveslovenskog kongresa iz 1941. u Moskvi i očuvao relativno sveže tradicije o aktivnom angažovanju u podršci republikanskoj Španiji, od početka se formirao u borbi protiv naroda reakcionarnih, antikomunističkih i antisovjetskih organizacija, protiv optužbi za panslavizam, zavisnost od Moskve i slično.

Głos Ludowy, list na poljskom jeziku koji izlazi u Detroitu, suprotstavljajući se ovakvim napadima objavio je decembra 1941. u stalnoj rubrici „Za jedinstvo američke Kolonije u borbi s Hitlerom i hitlerizmom” sledeće:

„Slovensko jedinstvo nema ničeg zajedničkog s panslavizmom. Slovensko jedinstvo je istorijska pojava nastala na tlu nove međunarodne situacije. U težnji za jedinstvom Slovena nema ničeg tajanstvenog ili fantastičnog. U naporima za ujedinjenje Slovena nema nikakve diplomatske igre ili pokušaja da se to iskoristi za interese ove ili one države.

²⁷ Tako je npr. centralni organ CK PRP „Trybuna Wolności” posvetila Trećem Sveslovenskom kongresu mnogo mesta. Referisala je o toku rada, o govorima Vande Vasilevske i Zigmunta Berlinga i objavila rezoluciju Kongresa nr. 32, 15. V 1943, s. 5—6.

²⁸ V. Tretij Vseslavjanskij miting..., kao gore, s. 74—75; „Trzeci Kongres narodów słowiańskich”, „Trybuna Wolności”, nr. 32, 15. V 1943, s. 5—6.

²⁹ Ova broječna procena koja pridaje veliki značaj političkom stavu radnika slovenskog porekla u doprinosu koji je SAD dala u ratu, često je citirana od strane napredne slovenske štampe u SAD. V. „Głos Ludowy”, nr. 49, 6. XII 1941, s. 2.

Jedinstvo Slovena je prirodna reakcija protiv pokušaja njihovog porobljavanja na najbrutalniji način. Neosporna je činjenica da bi u slučaju pobjede nacističke Nemačke Sloveni bili tretirani kao niža rasa koja treba da vrši specijalne funkcije u „novom hitlerovskom poretku”. Sloveni bi bili Crnci Hitlerove Nemačke — to je nepobitna istina.³⁰

U oštroj političkoj borbi s desničarskim i reakcionarnim grupacijama antifašističke slovenske organizacije u SAD mobilisale su društvo da poveća ratne napore (na frontu i proizvodnji), da pojača solidarnosti i pruži pomoć slovenskim narodima koji su se borili u Evropi. Kao rezultat sporazuma ovih organizacija sazvan je za 25—26. april 1942. u Detroitu kongres na kome je učestvovalo dve i po hiljade delegata, a koji je položio temelje Kongresu američkih Slovena (American Slav-Congress)³¹

Na vrhuncu svog razvoja — u 1944. godini — Kongres američkih Slovena ujedinjavao je preko 60 političkih, društvenih, profesionalnih, kulturno-prosvetnih, dobrotvornih organizacija i raspolagao je istovremeno sa oko 20 publikacija. On je obuhvatao sve važnije centre slovenske emigracije kao što su Detroit, Cikago, Njujork, San Francisko, Los Anđelos, Pitsburg, Oklend i dr. U važnije organizacije koje su ulazile u sastav Kongresa spadale su: United Russia Cemmittee for Support of USSR, American Russia Institute, Russian America Society, American Croatia Alliance, National Czechoslovak Society of the United States, Liga Košciuskowska. Od publikacija treba istaći „Głos Ludu”, „Jugoslovenski obzor”, „Slavnic Monthly”, „Ukrainen Daily News”.

Organizacije povezane s Kongresom izdavale su desetine časopisa na raznim slovenskim jezicima, sazivale su česte skupove i masovne mitinge, stvarale su opšteslovenske nacionalne komitete a i komitete za pomoć SSSR-u, Poljskoj i drugim slovenskim zemljama, organizovale su razne svečanosti, kao npr. Dan američkih Slovena.³² Uopšte uzevši, bio je to snažan pokret koji je podržavao politiku predsednika Ruzvelta u borbi sa izolacionistima u prilog većeg angažovanja SAD u ratu i otvaranje drugog fronta. Ovaj demokratski i društveno napredan pokret postao je saveznik demokratskih struja i organizacija koje su se borile za promene u društvenom uređenju slovenskih zemalja u Evropi, u vreme kad se rat bližio kraju.

U jednu od demokratskih slovenskih organizacija koja je aktivnije radila spadala je poljska organizacija — Liga Koščuška (Liga Koščiuszkowska), osnovana 7. novembra 1943. u Detroitu, na inicijativu sveštenika Stanislava Orlemanjskog (Stanisław Orlemanski) a uz podršku prof. Oskara Langea.³³ Usvojena na osnivačkoj skupštini Deklaracija principa

³⁰ Isto.

³¹ V. „Głos Ludowy”, nr. 17, 25. IV 1942; „Slavjane”, nr. 1, 1942., s. 55.

³² Tako je npr. za vreme proslave ovog Dana, 21. juna 1942, manifestovalo u Pitsburgu 35 hiljada ljudi, u Klivlendu — 15 hiljada, u Milvokiju — 10 hiljada, u Detroitu — 8 hiljada i desetine hiljada u drugim mestima. V. „Głos Ludowy”, nr. 26, 27. VI 1942., s. 2.

³³ V. „Głos Ludowy”, nr. 46, 13. XI 1943.

Lige Koščuška³⁴ kritički je ocenila politiku poljske emigrantske vlade kao „sužnja sanaciono-endeckee reakcije” i videla ze budućnost Poljske u demokratskim promenama u njenom uređenju i u savezu sa SSSR-om. Liga je popularisala dostignuća Saveza poljskih patriota i Poljskih oružanih snaga koje je on formirao, kao i borbu s okupatorom koju su vodile demokratske snage u zemlji. Ona je dobila podršku znatnog dela američke Kolonije ,naročito posle posete sveštenika Orlemanjskog i Oskara Langea SSSR-u u leto 1944. i razgovora koji su oni vodili sa predsednikom sovjetske vlade Staljinom, funkcionerima Saveza poljskih patriota i poljskim vojnicima, što je imalo velikog odjeka na teritoriji SAD.³⁵

Na sličan način kao u SAD, razvijale su svoj rad slovenske organizacije u Kanadi, a i u drugim delovima sveta. Pandan savernoameričkom izvršnom komitetu American Slav Congress — postao je Izvršni komitet All Slav Committee of Canada, koji je imao nekoliko desetina ekspozitura u celoj zemlji. U najaktivnije slovenske organizacije u ovoj zemlji spadale su: Federation of Russian Canadians u Torontu kao i National Czechoslovak Union, takođe u Torontu, i Czechoslovak National Alliance u Volderu. Vodeći list koji je propagirao ideju slovenske saradnje bio je „Ukrainien World” u Vinipegu, „Polish Weekly Chronicle” u Torontu i „Serbian Herold” u Torontu. Kao izraz aktivnosti slovenskih organizacija u Kanadi može da posluži ,između ostalog, Zemaljski kongres Društva za pomoć Poljskoj i saveznicima, koji je sazvan 1. aprila 1944. u Montrealu, uz učešće predsednika Kongresa američkih Slovena Ludvika Kšivickog (Ludwik Krzywicki).³⁶

U Južnoj Americi Urugvaj je bio jak centar slovenskog pokreta. U njegovom glavnom gradu Montevideu radio je Sveslovenski komitet koji je bio povezan sa 137 filijala ovog pokreta koje su bile rasejane po celom kontinentu. Najjača slovenska središta bila su Buenos Ajres, Rio de Žaneiro. Santjago (tu je radio, između ostalog, Jugoslovenski komitet za narodnu odbranu), Meksiko Siti.

U Australiji je najveća slovenska organizacija bila United Slav Committee of Australia u Melburnu. Ona je imala četiri oblasna komiteta u Sidneju, Brisbenu, Adelejdu i Pertu, kao i mnogo lokalnih komiteta. Nezavisno od nje u Sidneju je delovala organizacija pod nazivom All Slav Unity League, koja je takođe imala niz filijala na terenu. U Novom Zelandu slovenski pokret je reprezentovao All Slav Meeting.

³⁴ Isto.

³⁵ U brojevima: 19—22 i 25, u vremenu od 6. V do 17. VI 1944. „Głos Ludowy” sistematski je informisao čitaoce o susretima sveštenika Orlemnjskog i prof. Langea sa članovima sovjetske vlade, o toku razgovora, donosio je tekstove izjava, govora preko radija i sl. O toku i rezultatima posete sveštenika Orlemanjskog i prof. Langea SSSR podrobno je informisao i časopis „Slavjane”, nr. 6 iz 1944. V. Nina Pavlova: Poezdka St. Orlemanskogo v Moskvu” (23—28).

³⁶ V. „Kronika Tygodniowa” (Weekly Chronicle), nr. 163, 1. VI 1944., s. 1.

S radom slovenskih organizacija srećemo se i na Bliskom i na Srednjem istoku, naročito u Tel-Avivu, u Haifi, Bagdadu i drugim mestima.

U Engleskoj je delovao Sveslovenski komitet koji je okupljao 11 organizacija, od toga 6 čehoslovačkih, 4 jugoslovenske i 1 poljsku.³⁷ Sve ove organizacije a i redakcije časopisa koje su se zalagale za slovensku solidarnost održavale su vezu i saradivale sa Sveslovenskim komitetom u Moskvi. Komitet ih je snabdevao materijalima i informacijama o situaciji u okupiranim zemljama, o razvoju partizanskog pokreta, aktuelnoj vojnoj i političkoj situaciji u SSSR-u.³⁸ S druge strane, slovenske organizacije podržavale su rad Sveslovenskog komiteta u Moskvi popularizujući njegove stavove i dostignuća i šaljući u znak solidarnosti telegrame i pozdrave povodom sveslovenskih kongresa i drugih svečanosti.⁴⁰

Krajem 1943. godine, kao što se vidi iz referata sekretara Vladimira Osminjina na četvrtoj plenarnoj sednici Sveslovenskog komiteta, Komitet je održavao kontakte sa preko 200 slovenskih organizacija u svetu i preko 60 listova — u SAD, Engleskoj, Kanadi, Argentini, Urugvaju, Čileu, a takođe u Australiji i Novom Zelandu, kojima je slao članke i druge materijale.⁴¹ U 1944. saradnja slovenskih organizacija sa Komitetom proširila se još više.

Kada je Sovjetska armija oslobodila okupirane zemlje istočne Evrope pokret solidarnosti slovenskih naroda počeo se razvijati na tlu vlastite državnosti svakog naroda. 3. marta 1945. na dan oslobođenja Bugarske, sazvan je u Sofiji poslednji za vreme rata kongres predstavnika svih slovenskih naroda koji su manifestovali težnju za saradnjom i jedinstvom.⁴² Posle rata u slovenskim zemljama — Jugoslaviji, Čehoslovačkoj, Bugarskoj, Poljskoj⁴³ — obrazovani su slovenski komiteti, a na Slovenskom kongresu u Beogradu od 8. do 12. decembra 1946. iza-

³⁷ Podaci navedeni na Plenumu Sveslovenskog komiteta 11. VIII 1944; V. „Slavjane”, nr. 9, 1944., s. 38.

³⁸ Prepiske Sveslovenskog komiteta u Moskvi s raznim slovenskim organizacijama i redakcijama časopisa u vezi sa saradnjom, razmenom i sl. v. mikrofilm nr. 1687, Centralne Archiwum Partyjne, Warszawa.

³⁹ Citirani „Głos Ludowy”, pored informacije, objavljivao je i članke koji su slati posredstvom Sveslovenskog komiteta, između ostalog, članke Edvarda Osupke—Moravskog, Juzefa Kovalskog, Stefana Vjerblovskog.

⁴⁰ V. Privetstvija slavjanskih organizacij, III Vseslavjanskij Miting v Moskve, CGAOR, f. 6646.

⁴¹ V. „Slavjane”, nr. 11, 1943., s. 21.

⁴² V. „Dokumenty do historii zjazdów słowiańskich”. „Zjazd słowiański 1945”. „Zycie Słowiańskie”, nr. 12, grudzień 1946., s. 378—380.

⁴³ Slovenski komitet u Poljskoj obrazovan je na organizacionom sastanku 22—23. avgusta 1945. godine. Predsednik Komiteta postao je prof. M. Mihalovič, a njegovi zamjenici: prof. H. Batovski, prof. J. Kostševski, ministar V. Kovalski. Među desetinom članova bili su poznati naučnici, političari, društveni radnici. (V. „Pismo Komitetu Słowiańskiego w Polsce do Komitetu Wszesłowiańskiego w Moskwie 6. III 1946, CGAOR, f. 6646, op. 1, hron. jed. 118).

bran je Opšteslovenski komitet čiji je predsednik postao prof. Božidar Maslarić i donet je nov program pokreta, koji je bio aktivno angažovan u borbi za demokratske promene u slovenskim zemljama.⁴⁴

U kasnijim godinama, kada su se u taboru socijalističkih država našli neslovenski narodi, a uticaji se sve više širili i na vanevropske zemlje, politički značaj pokreta slovenske solidarnosti potisnut je u drugi plan. Na prvo mesto izbili su idejno-kulturni problemi saveza slovenskih naroda koji su u sve većoj meri postajali predmet interesovanja naučnika i specijalizovanih naučnih institucija.

⁴⁴ Materijale sa Beogradskog Kongresa štampao je Slovenski komitet u Poljskoj, u knjizi „Most przyjaźni”, Warszawa, 1947., s. 221.

Akademiker Branimir GUSIC

Jugoslawische Akademie der Wissenschaften und Künste, Zagreb

WER SIND DIE MORLAKEN IM ADRIATISCHEN RAUM?

Es sind fast hundert Jahre vergangen, seitdem der damals noch ganz junge Konstantin Jireček seine bekannte Abhandlung „über die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa“ in den Sitzungsberichten der kgl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag (Jahrgang 1879) veröffentlicht hat und damit die Frage der Herkunft dieser Hirten im adriatischen Raum aufgerollt hat. Seitdem hat sich eine ganze Anzahl hervorragender Gelehrter mit dieser Frage beschäftigt, ohne eine befriedigende Lösung gefunden zu haben. Im westlichsten Teil der Dinariden, in Kroatien, hat sich die Lösung dieser Frage am schwierigsten gestaltet, ist aber auch für die Verständlichkeit der jetzigen gesellschaftlichen Strömungen von höchster Bedeutung geblieben. Gehört doch der grösste Teil der jetzigen serbischen Bevölkerung gerade zu dieser ethnischen Gruppe, die sich nicht nur durch grosse Aktivität, sondern auch durch eine Reihe anderer charakteristischer Eigenschaften von den alt ansässigen, heute als Kroaten bezeichneten Gruppe auszeichnet.

Es steht ausser Zweifel, dass sich auch hier am Westrand der dinarischen Alpen, in den weglassen Urwäldern der schwer durchgängigen Gebirge des Hinterlandes ein ethnisches Rückzugsgebiet gebildet hat, in dem während der schweren Jahre der Völkerwanderungszeit die flüchtende agrarische Bevölkerung in dem sich romanisierenden, aber noch immer nicht völlig romanisierten illyrischen Hirtenstämmen ihre Rettung vor den einfallenden Barbaren gefunden hat und ihr Dasein weiter fortsetzte. Die Barbareneinfälle erfolgten entlang der Militärstrassen die die Römer nach dem Zusammenbruch des Batonischen Aufstandes errichtet hatten, als sie Illyrien entgültig besetzten und entlang deren der spätere, sehr rege Warenverkehr zwischen der Pannonischen Ebene und der Adriaküste sich abspielte. Die Romanisierung der illyrischen Stämme erfolgte auf demselben Wege, wie auch die Ansiedelung der zahlreichen Veteranen, aber auch der weniger zahlreichen agrarischen Ansiedler aus Italien, dank denen die Agrarwirtschaft eine hohe Blüte erreichte und das Land Ausfuhrland für des Getreide wurde.

Obzwar Illyrien unter den Römern einen ungeahnten ökonomischen Aufschwung erlebt hat und einen Wohlstand erreichte, den es niemals wieder erzielte (wir dürfen nicht vergessen, dass die damalige Weltstadt Sirmium eine Zeit die Hauptstadt des römischen Reiches wurde!) lebte in derselben Zeit in den Gebirgen die alte mediterrane Hirtenökonomik weiter, unbehindert von den neuen Ereignissen.

Diese Hirtenökonomik, deren Wurzeln wir in den ältesten Zeiten der Besiedelung des Mittelmeerraumes suchen müssen, entsprang aus dem Bedürfnis, den Bewohnern einen neuen Lebensunterhalt zu schaffen, nachdem die grossen Herdentiere verschwanden, die bis dahin die weiten Steppen des Mittelmeergebietes bevölkerten und die Hauptnahrung dieser Jäger bildeten. Durch die Öffnung der Gibraltarstrasse und die Erhöhung des Meeresspiegels um mehr als hundert Meter, kam es zu einem ernstlichen Klimawechsel, der das Dasein der Steppe nicht mehr ermöglichte.

Der Mittelmeermensch, damals Jäger und Sammler, spürte diesen grossen Säugern nach, als diese während des Jahres ihre Weideplätze — der Erneuerung der Weide folgend — regelmässig zwischen dem Meeresufer und den hohen Almen des perimeditteranen Orogens wechselten. So erkannte er die Durchgangswege, die diese klugen Herdentiere als erste in den schwer durhgängigen perimeditteranen Gebirgsland auskundschafteten. Er folgte denselben Wegen dann auch mit seinen eigenen Herden, als er das Wildschaf domestizierte und die wilde Ziege, die beide damals in grosser Zahl in den meditteranen Wäldern hausten und deren letzte Reste auch heute noch auf Korsika und einigen Eilanden des östlichen Mittelmeeres zu finden sind. Durch diese ständige Änderung des Wohnsitzes blieb für den zarten Baumwuchs der so äusserst empfindsamen Mittelmeervegetation in der Zwischenzeit genügend Spielraum zu ihrer Regeneration. Es entstand so eine Ökonomik, die sich in bestmöglicher Art den natürlichen Verhältnissen anpasste und nirgends zu dauernden Schädigungen der natürlichen Umgebung führte.¹

Erst das Eindringen der verschiedenen Agrarvölker in den Mittelmeerraum und die Hindernisse, die durch sie den Hirten für ihren Winteraufenthalt an der Küste immer öfters bereitet wurden, führte zur Überlastung des Karstbodens durch seine ständige Besiedelung während des grössten Teils des Jahres und zur Verhinderung der regelmässigen Regeneration seines Baumwuchses. Es entstanden die Karsttöden, die heute grosse Gebiete des Mittelmerraumes kennzeichnen. Und obzwar sich das alte Paläomeditteran schon längst überlebt hat und neue Wellen der verschiedensten Völkerschaften immer neues Leben in diesen uralten Kulturraum brachten, dieser Hirtenökonomie mussten sich die breiten Massen auch der neuen Einwohner anpassen, wollten sie ihren Lebensunterhalt den Landesmöglichkeiten anbequemen. Bei allen Katastrophen oder neuen Völkerbewegungen lebte in den abseits-

¹ B. Gušić: *Covjek i Kras*. (Krš Jugoslavije JAZU Zgb. I, 1957, 23).

gelegenen Rückzugsgebieten die uralte Hirtenökonomie wieder auf und bezog immer wieder die zerstörten Agrarge — biete von neuem, bis sich die Verhältnisse nicht wieder geregelt haben. Die uralten Lebensgesetze des Paläomediterans kamen immer wieder zu ihren Rechten.

Die Balkanhalbinsel gehört auch in den Mittelmeerraum und folgt den Lebensgesetzen dieser Region, welche die Morgenröte der Zivilisation des europäischen Menschen gesehen hat.² Sein westlicher Teil, die Dinariden, ist denselben Gesetzen untertan. Und so geschah es auch in der Völkerwanderungszeit, dass die Flüchtlinge, die ruhige Bauernbevölkerung aus den Niederungen, bei den zurückgezogenen, in den Wäldern und Gebirgen hausenden Hirtenstämmen ihre Zuflucht suchte und auch fand. In der Zeit, wo Jammer und Elend die einst reichen Niederungen beherrschte — wie uns das aus den Schriften des hl. Hieronymus³ — der selbst Zeuge dieser Geschehnisse war, bekanntgeworden ist — wo Gestrüpp und Wald von Neuem die einst bebaute Erde bedeckten, wo man auf weite Strecken nicht einen Hund hat bellen hören können, da stiegen zur Weide die Hirten mit ihren Herden nieder und da entwickelten sich die ersten Kontakte zwischen den neuen Ansiedlern und den Resten der alten Bevölkerung. Die Eindringlinge benannten die Altansässigen, da sie lateinisch sprachen, Wlasi — Wlache — Walache, eine Benennung, die bei allen slawischen Völkern für den Menschen romanischer Abstammung üblich ist. Am Anfang wurden auch die übriggebliebenen Romanen auf den Inseln und in den Küstenstädten Wallachen benannt, ein Ausdruck der aber dann bald nur für die romanisch sprechenden Hirten sich durchsetzte und auch später beibehalten wurde, wo diese schon längst slawisiert waren und ihre romanische Sprache in Vergessenheit geraten ist.⁴

Dass es solche romanisch sprechende Hirten auch in den westlichsten Dinariden schon sogleich nach der Einwanderung der Kroaten gegeben hat, beweist der Name der Gegend und der Ansiedelung Vlašići auf der Insel Pag, die schon in unseren ältesten Dokumenten als Winterweide solcher Hirten aus dem nachbarlichen Velebit erwähnt wird.⁵ Die Anwesenheit solcher einheimischer Hirten beweisen auch die Notariatsbücher unserer Küstenstädte, aus denen wir erfahren, wie die städtische Aristokratie ihre Herden in die Obhut dieser Hirten für die Sommerweide auf weit im Innern gelegenen Almen anvertraute.⁶

² J. Cvijić: *La Peninsule Balkanique*, Paris 1918; B. Gušić: *Naše Primorje*. (Pomorski Zbornik JAZU Zgb I, 1962, 19). S. Passarge: *Landschaft und Kulturentwicklung*, Hamburg 1922; A. Philippson: *Das Mittelmeergebiet*, Leipzig 1907; L. Schuchardt: *Alteuropa*, Berlin-Leipzig 1926.

³ S. Hieronymus *Epistolae* ed. Migne: *Patrologia latina*, Paris XXII, 1842, 600.

⁴ F. Miklossich: *Ueber die Wanderungen der Rumunen*, Wien 1879.

⁵ Schon in der gefälschten Urkunde Königs Krešimir in Rab aus dem Ende des 12. Jh. (CDJ 1967, 124.).

⁶ So werden ragusanische Schafe an Dobri Dô in Durmitor erwähnt. (K. Jireček: *Istorija Srba*, Bgd III, 1923, 56); und solche aus Kotor in Ozrinice (Mon. *Catarensia JAZU Zgb I*, 1951, 425).

Es hiess, die Schafe auf den „popas“ zu übergeben. Den Winter verbrachten die Hirten mit ihren Herden auf den gegenüberliegenden Inseln. Für ihre einstige Anwesenheit hier spricht die Benennung „čelnik“ für den Beruf des Vostehers der Hirten auf der Insel Korčula.⁷ Die Erinnerung an die Winterweide der aus dem benachbarten Velebit kommenden Walachen birgt der Name der einstigen Insel, jetzt Halbinsel — Vir, — unweit Privlaka.⁸ Vir — věrni virni heisst nämlich noch heute auf albanisch Winterweide.⁹ Manche Künstenstädte hatten auch ihre eigenen Sommerweiden in den nächstliegenden Gebirgen (Rab,¹⁰ Senj,¹¹ Karlobag,¹² Nin,¹³ etc.).

Diese Walachen, während des ganzen Mittelalters unter ihren besonderen Gesetzen und eigenen Anführern lebend, slawisierten sich allmählich und übernahmen von den Kroaten die čakawisch — ikawische Mundart und da sie auch kirchlich denselben Bistümern angehörten, assimilierten sie sich soweit, dass sie sich als „kroatische Wlachen — hrvatski Vlasi“ oder „Vlasi Hrvatih — die Wlachen bei den Kroaten“ benannten.¹⁴ In den Türkenkriegen gingen sie mit den Kroaten unter oder zogen weiter nach dem Westen und nur ganz ausnahmsweise nahmen sie den Islam an. An sie erinnern einige bei Valvasor bewahrte Gebetslieder für Kinder aus dem Žumberak an der slowenisch — kroatischen Grenze.¹⁵

Einer zweiten Migrationswelle solcher Walachen begegnen wir in Kroatien im 12. u. 13. Jahrhundert. Das ist die Zeit der Bildung der grossen Feudalherren und der Bekämpfung der uralten gentilen Geschlechter. Zu dieser Zeit gehört auch der grösste Teil des heutigen westlichen Bosniens zu Kroatien, mit dem es eine politische Einheit bildet.¹⁶ Die grossen Feudalherren werben jetzt, um ihre Scharen zu verstärken, die kriegerischen Halbnomaden als Soldaten an und versuchen sie in grösserer Anzahl auf ihren Gütern anzusiedeln, um sich so eine militärische Macht zu bilden, mit der sie nicht nur die einzelnen freien Geschlechter der alten Stammesorganisation zu unterwerfen versuchen,

⁷ Cap. LXXXIV des Statuts von Korčula) J. Hanel: Statuta Curzola, JAZU Zgb 1877, 47).

⁸ B. Gušić: Najstarije hrvatsko naseljenje oko Nina; (Predavanja JAZU Zgb 39, 1970, 13).

⁹ I. G. von Hahn: Albanesische Studien, Jena III, 1845, 7.

¹⁰ Smičiklas CD JAZU Zgb II, 1904, 160 und ibid IV, 1906, 450 und 474.

¹¹ Cap. 161, Statutum Segniae (I. Mažuranić: Statut grada Senja. Arhiv za povjestnicu jugoslavensku Zgb III, 1854, 169.

¹² Die Urkunde der Fürsten von Krbava an ihre Stadt Bag vom 20. XI. 1432 / I. Kukuljević: Jura Regni Zgb I, 1862, 158.

¹³ Die Urkunde des Königs Andreas vom 1. VIII 1205. (Smičiklas CD JAZU Zgb. III, 52).

¹⁴ Die Schenkungsurkunde für ihre Stiftung „sv. Ivan na Gori u Lici“ (vom 16. 7. 1433) A. C. 132). Siehe auch meine Arbeit: Sv. Ivan na Gori u Lici) Lički kalendar za 1941 god. Zgb. 1941, 23).

¹⁵ J. Valvasor: Die Ehre des Herzogtums Krain. II. Auflage, Rudolfswerth II, 1877, 491). Ihre Erklärung gab M. Gušić: Nošnja senjskih Uskoka (Senjski Zbornik V, in Druck).

¹⁶ Vj. Klaić: Povjest Hrvata Zgb II/1 1900, passim.

sondern sich im Falle der Not auch der Zentralgewalt des Königs leichter erwehren zu können. Es sind dies die Nelipići an der Cetina,¹⁷ aber dann besonders die Šubići an der Krka,¹⁸ von denen der garatiner Chronist Miha Madijev berichtet, wie sie mit ihren Wlachen im Lande plündern und Gewalttätigkeiten anstiften.

Diese Walachen aus Westbosnien, oder besser gesagt Ostkroatien, sind mit jenen aus dem Velebit-Gebirge, der Lika und Krkava ethnogenetisch gleich. Auch sie sind aus der illyro-romanischen Symbiose entstanden und haben sich ebenso wie diese in der Völkerwanderungszeit in dieses Rückzugsgebiet zurückgezogen. Durch jahrhundertelange Beziehungen mit der umliegenden slawischen Bevölkerung haben sie nicht nur die Sprache, sondern auch vieles von ihrem Kulturgut übernommen. Ihre nur ganz flache christliche Übertünchung noch aus der Spätantike, mit einer Fülle noch kaum unterdrückter uralter illyrischer Bräuche, übernahm leicht das Bogumilentum der umliegenden Slaven. Sie wurden so den westwärts lebenden kroatischen Vlasi sehr ähnlich. Von diesen unterschieden sie sich nur durch ihr bogumilisches Bekenntnis, wie auch durch ihre Mundart, die zwar auch ikawisch, aber mit weniger čakawischen und mehr shtokawischen Elementen durchdrungen war. Weiter von den damaligen Kulturzentren, den Küstenstädten entfernt, und dadurch weniger von ihnen beeinflusst, verblieben die alten Lebensformen und die Erzeugnisse der materiellen Kultur viel altertümlicher als bei ihren westlichen Nachbarn. Sie benützten noch immer ihre Rundzelte aus selbstgestampftem Filz,¹⁹ aber auch in steiniger Gegend aus Stein gebaute Rundhütten, die zu dieser Zeit in den Städten kaum noch benützt wurden und unter dem Namen Bunja bekannt waren. Eben weil sie in solchen Rundbauten — Bunje — hausten,²⁰ wurden dann auch sie als Bunjevci — Leute, die in den Bunje Rundhütten leben — benannt.²¹ Da die anjouvinischen Könige im 13. Jahrhundert sehr bald die Macht der grossen Feudalherren zerbrachen und diese Walachen jetzt als eigene Söldner benutzten, benannten sich diese selbst „Kraljevski Vlasi“ — Walachi regales königliche Walachen“, im Gegensatz zu den einheimischen, altansässigen „kroatischen Walachen“.²²

¹⁷ Siehe die Urkunde des Königs Ludwigs des Grossen vom 11. XI 1345 und vom 9. X 1372 (F. Šišić: Iz arhiva u željeznom. Vj. zem. ark. Zgb. VII, 1905, 145 u. 155).

¹⁸ Michae Madii Historia Cap. XVIII (Ioannis Lucii: De regno Dalmatiae et Croatiae. Amstelodami 1668, 377).

¹⁹ Siehe die Anordnung des kroatischen Banus Nicolaus Zeech vom 22. V 1362 in Bezug auf die Winterweiden der Morlaken innerhalb des Stadtgebietes von Trogir). G. Lucius: Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù. In Venetia 1674, 279.

²⁰ Über die Bunja siehe neuestens M. Gušić: Napomene uz „bunje“ u Dalmaciji (Narodno stvaralaštvo Bgd. XI, 1972, 11).

²¹ M. Gušić: Tumač izložene građe“, Zgb. 1955, 91. Stj. Pavičić: „Bunjevci“ (Enciklopedija Jugoslavije Zgb. II; 1956, 304).

²² Siehe Vj. Klaić: Acta Keglevichiana JAZU Zgb. 1917, passim.

Die beiden Gruppen unterschieden sich in ihrer Kleidung und Bewaffnung nicht voneinander. Ihre Kleidung bestand aus weisser, nicht gefärbter Wolle und ist sehr ähnlich jener der Malisoren in Nordalbanien, mit denen sie auch die weisse Kopfbedeckung, die „Kapa“ teilten. Die Wolle trug man am blossen Leib, genauso, wie es bei den Malisoren noch vor 40—50 Jahren in entlegenen Gegenden allgemein üblich war. An den Füssen trug man die „Opanke“, ein noch paläomediteranes Kleidungsstück. Die weisse Kleidung war für die Hirtenbevölkerung der ganzen dinarischen Alpen charakteristisch und reichte über ganz Albanien bis zu Thessalien hinunter. Die Hirten der Bjelašnica und von Podveležje waren noch bis vor kurzem ausschliesslich weiss gekleidet. Auch die herzegowinische Struka, wie auch der heute meistens gefärbte Biljac in der Lika waren nur weiss. An dies erinnert uns noch der Name Biljac, was eigentlich im ikawischen Dialekt „weiss“ bezeichnet.²³

Die Bunjevci bevölkerten den Raum um die Dinara und nördlich der Svrlaja und als „kögniliche Wlachen“ grosse Teile der gebirgigen Umgebung der beiden Flusstäler der Krka und Cetina.²⁴ Nachher, als sich nach dem Tode König Ludwigs des Grossen die neue venetianische Grenze im Hinterland von Zadar bildete, besetzten sie auch das Bergland südlich des Velebit, die einstige Zupa Odorje.²⁵ Bei den Törkeneinfällen zogen auch sie sich zurück und besonders nach dem missglückten Aufstand gegen den Sandžakbeg in der Lika am Anfang des 17. Jahrhunderts. Nach der türkischen Niederlage vor Wien 1683 wandert ein grosser Teil (über 2000 Familien) aus nach Ungarn, das damals durch die Kriegsergebnisse stark entvölkert war. Sie bezogen den Donauraum von Baja über Kaloča bis Budim, ja bis Ostrogon, um dort eine neue Heimat zu finden. Nach Abzug der Türken aus der Lika besiedelten sie von neuem den westlichen Teil der Lika (Pazarište, Smiljan, das Feld von Gospić, Široka Kula und das Flusstal der Ričica, sowie Teile der einstigen Zupa Hotuča), wo sie auch jetzt leben.

Die für unsere Forschungen interessanteste und die letzte Migrationswelle der Balkanhirten nach dem Westen sind die Morlaken. Mit den Bunjevci oft vermischt und mit ihnen verwechselt, sind ihre wahre Natur und ihre Herkunft noch nicht endgültig geklärt worden. Der Name Morlake kommt, wie dies schon Miklossich erklärt hat, von μαύρος βλάχος, was „schwarzer Walache — niger latinus, oder auf serbokroatisch crnovunac „bedeutet. Dabei sind für uns zwei Tatsachen von Bedeutung: dass die Benennung ursprünglich aus dem Griechischen

²³ M. Gušić: Tumač izložene građe, Zgb. 1955, 156.

²⁴ Siehe die Urkunden des Königs Ludwigs d. Gr. vom 16. XI 1345 und 9. X 1372 (F. Šišić: Iz arkiva u Zeljeznom. Vj. zem. arh. Zgb. VII, 1905, 145 u. 165).

²⁵ B. Gušić: „Naseljenje Like do Turaka“ (Zbornik „Lika u prošlosti i sadašnjosti“ Historijski Arhiv Karlovac, Karlovac 5, 1973, 52). Siehe auch meine „Duboka Bukovica i manastir Krupa“ (Spomenica Josipa Matasovića Zgb. 1972, 100).

herstammt, also aus einer griechisch sprechenden Gegend hervorgegangen sein muss und zweitens, dass sie „schwarze Walachen“ benannt werden, im Gegensatz zu den „weissen“, d. h. weissgekleideten, wie wir die Bunjevci und die kroatischen Walachen kennengelernt haben.²⁶

Die Gegend, aus der sie ursprünglich gekommen sind, sind die Gebirge der zentralen Balkanhalbinsel, von den Rhodopen im Osten bis zum Epiros im Westen. Ihr Zentrum breitete sich im 10. Jahrhundert zwischen dem Prespasee, und Kastoria in Makedonien aus und war als Μεγάλη Βλάχια — Velika Vlaška bekannt. Die Chronik von Epiros erwähnt eine griechische Walachei und in den Lebensgeschichten der serbischen Könige von Archbischof Danilo wird erzählt, wie König Milutin einen walchischen Staat „državu zemlje Vlahiotske“ bekriegte.²⁷ Diese schwarzen Wlachen werden hier schon von dem byzantinischen Schriftsteller Kedren, Pachimer und Ana Komnena erwähnt. Kekaomenos spricht über die Hirtenwanderungen der Walachen in seinem Strategikon²⁸ und Gregoras beschreibt sie als organisierte Hüter der schwer passierbaren Gebirgswege.²⁹ Sie sind nur für den Nahkampf leicht bewaffnet mit Lanzen und Axt und in Mäntel aus schwarzer Wolle gekleidet. Diese schwarz gekleideten Hirten erwähnt auch der Priester von Doclea, als „nigri latini“, gegenüber den sonst licht bekleideten „latini albi“.³⁰

Mit der Eroberung Konstantinopels durch die Kreuzfahrer unter der Führung des alten blinden Dogen Enrico Dandolo im Jahre 1204, die den Zerfall des oströmischen Reiches einleitete, und die fast 600 Jahre alte innere Organisation des Staates, noch von dem genialen Kaiser Herakleos stammend, zerbröckeln liess, kamen wie es scheint, auch diese schwarzen Walachen in Bewegung. Durch die Teilung ihres Hirtengebietes zwischen verschiedene neue Staatenbildungen in ihren regelmässigen Hirtenwanderungen behindert, fingen sie an, sich gegen Westen vorzuschieben und sich auch den neuen Herren, die ja so und so ständig an Soldatenmangel litten, als Söldner anzubieten. Dies erfolgte desto leichter, da sie ja einer gewissen Militärorganisation ohnehin angefreundet waren und auch schon ihre Stammesorganisation selbst solcher Lebensart entsprach. Wir finden sie dann als solche in den Urkunden der serbischen Nemanjiden, wo sie als Vojnici unter der Bevölkerung einen mit besonderen Rechten ausgestatteten Stand bil-

²⁶ Stj. Novaković: Selo (Glas SKA Bgd. 24, 1891, 18).

²⁷ Đ. Daničić: Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih Zgb. 1866, 164.

²⁸ Kekaomenos: Strategikon 4, 75, 11 (Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus, edd B. Wassilewsky — V. Jernstedt; Zapski istorisko filologičeskago Fakulteta 38 Petropoi 1896/ siehe auch K. Dietrich: Byzantinische Quellen zur Länder- u. Völkerkunde, Leipzig II, 1912, 91.

²⁹ Nikephoros Gregoras: Byzantina historia VIII, 14. (Sieh auch K. Dietrich: Byzantinische Quellen etc., II., 1912, 83.) und meine: Naseljenje Like do Turaka) Zbornik Historičkog arhiva, Karlovac 5, 1873, 58).

³⁰ F. Šišić: Letopis popa Dukljanina Cap. IV, Bgd. — Zgb. SKA 1928, 298.

den.³¹ Im grösseren Masstab erfolgte ihre Übersiedelung mit dem Einbruch der Osmanen auf die Balkanhalbinsel, besonders nach der Schlacht an der Marica statt. Dabei vermengten sie sich mit den auf ihren neuen Wohnsitzen vorgefundenen Walachen, auf die dann sehr bald auch ihre Benennung überging.

Die Osmanen übernahmen sie gerne in ihre Dienste, wo sie, ortskundig, wie sie waren, und der Landessprache mächtig, für Späherdienste mit grossem Erfolg verwendet wurden. Sie waren auch für den Nachschub der vordringenden Truppen in bergigen und oft weglosen Inneren des Balkans mit ihren kleinen, aber bergkundigen und sehr ausdauernden Pferden von grösster Bedeutung. Nach im byzantinischen und später serbischen Staat militärisch organisiert, lenkten sie die Aufmerksamkeit der osmanischen Kommandanten auf sich. Es war besonders Isak beg Ishaković, der sich ihrer mit grossem Erfolg bediente, als er die endgültige Eroberung Bosniens vorbereitete, aber auch später sie dort in grosser Anzahl ansiedelte.³² Die Osmanen liessen ihnen ihre alten Rechte, die sie auch früher besessen haben und drangen nicht auf ihre Islamisierung.³³

In unseren Hafenstädten finden wir die Morlaken erst in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts erwähnt. Auf den Markt von Zadar kommen sie aus dem Hinterland, um Salz für ihre Herden zu kaufen³⁴ und in der Umgebung von Trogir auf die Winterweide, wobei sie viel Schaden anstiften.³⁵ Dabei ist es nicht sicher, ob es sich hier gerade um „schwarze Wlachen“ handelt, oder der Name, der den venetianischen Beamten aus Griechenland und Albanien geläufig war, nun auf unsere weiss gekleideten einheimischen Walachen angewendet wurde.

Mit Anrücken der Türken wird der Name „Morlacco-Morlake“ immer mehr angewandt. Da finden wir auch immer öfter auch die richtigen schwarzen Wlachen unter den türkischen Truppen, die dann mit den Walachen aus den zentralen Dinariden, aus Polimlje, Poibarje und Podrinje vermischt, die neue Grenze beziehen und dort von den türkischen Behörden angesiedelt werden. Sie sind zwar halb-militärisch organisiert, aber ohne jede Besoldung, der Feldarbeit ungewohnt und ungewillt, in der Regel sich selbst überlassen. So finden sie ihren Lebensunterhalt in ständiger Plünderung jenseits der Grenze. Die Berichte der österreichischen und venetianischen Grenzkommandanten sind voll

³¹ St. Novaković: Stara srpska vojska, Bgd. 1893.

³² B. Đurđev: Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka (Simpozium o srednjovjekovnom katunu Naučnog društva BiH. Posebna izdanja. Sarajevo 1963, 148.).

³³ B. Đurđev: O vojnicima (Glasnik zem. muzeja, Sarajevo NS II, 1947, 75.).

³⁴ „de exportatione salis fieri per Morlachos“ im Übereinkommen der zaratiner commune mit Venedig vom 24. Juni 1352 (S. Ljubčić: Listine o odnosajih južnoga Slavenstva i Mletačke republike, JAZU Zgb. III, 1872, 237).

³⁵ „quedam particula gentis morlacorum“ in der Urkunde des kroatischen Banus vol 22. I 1362 (G. Lucio: Memorie istoriche die Tragurio ora dette Trau. In Venetia 1674, 279.).

von Anklagen über die Grenzüberfälle, Morde und Raubzüge dieser neuen Ansiedler an der Grenze des mächtigen ottomanischen Reiches. Für sie sind keine Grenzbestimmungen gültig und es besteht für sie auch kein Waffenstillstand oder irgendwelche Grenzregulierung auch in den Zeiten des Friedens. Es entwickelt sich ein ständiger Grenzkrieg, wo die Einwohner täglich den Plünderungen dieser unruhigen und undisziplinierten Ankömmlinge ausgesetzt sind. Dieser dauernde unerträgliche Zustand führt zur Aussiedelung der altansässigen, ackerbautreibenden Bevölkerung. Die Grenze bleibt ein fast verödeter, menschenleerer Landstrich, der nur von diesen einstigen Hirten, bewohnt wird, der aber für eine Hirtenwirtschaft mit seinen unzulänglichen Weiden kaum eine Möglichkeit bietet.

Als die Offensive der Osmanen gegen Mitteleuropa nach den Gefechten um Kiseğ 1532⁵⁶ und Sziget 1566³⁷ aufgehalten und nach der Niederlage bei Sisak 1593 endgültig aufgehoben wurde,⁵⁶ fingen die Walachen immer in grösserer Zahl ihren bisherigen Gegnern überzulaufen und sich von den Venetianern und Österreichern jetzt als ihre Soldaten gegen die Türken anwerben zu lassen. Sie wurden von den Grenzkommandanten gerne angenommen und in den verödeten, menschenleeren Bezirken angesiedelt. Im Anfang nur schüchtern und in kleineren Gruppen, oft wägend, auf welcher Seite der Vorteil grösser sein dürfte, nahm der Übergang nach Abflauen des türkischen Druckes immer grössere Ausmasse an, bis er sich schliesslich zu einer richtigen Volkswanderung entwickelte. Die Leute kamen nicht nur mit ihren Familien, sondern auch mit ihrer gesamten Habe und den Herden, die nicht selten aus hunderten von Kleinvieh und Dutzenden von Pferden und Grossvieh bestanden.³⁹ Nach der türkischen Niederlage vor Wien wurde der Zustrom der Flüchtlinge so gross, dass das ganze Grenzland hinter Sibenik so von den Herden abgegrast wurde, dass das Vieh massenhaft verendete und die venetianischen Grenzkommandanten kaum einer Hungersnot zwischen den Flüchtlingen entgegen konnten. Die ganze Gegend ist auch bis heute eine kahle Karstlandschaft geblieben.

Im österreichischen Teil, besonders in Kroatien, kam es von Anfang an zu Zusammenstössen mit der einheimischen Bevölkerung, und dort insbesondere mit dem Adel. Der Adel verlangte, dass auch die neu Angesiedelten alle Abgaben entrichten, wie es auch für die altansässigen, hörigen Bauern vorgeschrieben ist. Bei der allgemeinen Verarmung des Landes, die der schon fast 200 Jahre dauernde Türkenkrieg auch unter den breitesten Schichten der Bevölkerung hervorgerufen hat, wurde das Verlangen nach einer möglichst intensiven Bodennutzung von lebenswichtiger Bedeutung. Die Neuankömmlinge dagegen

⁵⁶ J. Hammer — Purgstall: Geschichte des osmanischen Reiches, Pesth II, 1840, 88; Vj. Klaić: Povjest Hrvata Zgb. III/1, 1911, 105.

³⁷ M. Mesić: Život Nikole Zrinjskoga Sigetskoga junaka, Zgb. 1866.

³⁸ Vj. Klaić: Povjest Hrvata, Zgb. 1911, III/I 382.

³⁹ siehe meine Arbeit „Čovjek i Kras“ (Krš Jugoslavije, JAZU Zgb. I, 1957, 46).

wehrten sich auch mit Waffengewalt, da sie als Soldaten immer, auch in dem feudalen serbischen Staat vom Frohndients und ähnlichen Abgaben frei gewesen sind.

Ein grosses Problem für die zwei christlichen Mächte war die zügellose Wildheit der Neuangekommenen, die Blutrache, der sie frönen, der in ihnen eingewurzelte Drang nach ständigem Herumwandern mit ihren Herden und die Plünderung als ein Teil ihres ökonomischen Systems, alles Angewohnheiten, die schwer mit einem geordneten Lebenswandel in Einklang zu bringen sind. Aus einer agrarischen Gesellschaft hervorgegangen, konnten sich diese freien Hirten sehr schwer und nur schrittweise den neuen Verhältnissen anpassen. Diese Eigenheiten, sowie die Tatsache, dass sie sehr bald nach ihrer Ankunft ihre Befreiung von den verschiedenen Frondiensten durch eine Reihe von Verträgen mit den verantwortlichen Militärbehörden erkämpfen mussten, stellten schon von Anfang an zwischen Ihnen und der alten einheimischen Bevölkerung einen Antagonismus her, der auch später dann bei gewissen politischen Freignissen immer wieder aufloderte.

Als Anhänger der östlichen Kirche und besonders des serbischen Patriarchen, bekannten sie sich als Serben und wurden so die Träger des serbischen nationalen Gedankens in den westlichen kroatischen Teilen unseres Landes. Die ihnen nachfolgenden serbischen Mönche und die allmählich immer bessere Organisation ihrer Kirche trugen viel zur Entwicklung dieses ihres nationalen Bewusstseins bei.

Die endgültige Räumung der einst kroatischen Landesteile durch die Türken am Ende des 17. Jahrhunderts entblösste jetzt diese Gegenden ihrer letzten alten Einwohner. Das waren die letzten Ansässigen, die seinerzeit der Besetzung des Landes durch die Türcken zum Islam übergetreten sind und jetzt bei der Räumung ihre alte Heimatstätte verlassen haben, um den Glauben nicht wieder wechseln zu müssen. Zwischen ihnen gab es solche kroatischer Abstammung, aber auch Angehörige anderer Stämme, z. B. der Srblijani an der Una, aber wenig in viel geringerem Masse auch solche der kroatischen Wlachen und der Bunjevci Die Morlaken dagegen, die ihren Glauben von Anfang an nicht gewechselt haben, blieben oder kamen von neuem und besetzten die entvölkerten Gebiete. Auch gewisse Bunjevci kehrten mit den österreichischen Truppen zurück und siedelten sich in gewissen westlichen Teilen der jetzt christlichen Lika an. So wurde das Land mit einer neuen Bevölkerung besiedelt, die fast ausschliesslich walachischen Ursprunges, in kleinerem Ausmass der Bunjevci, in weit grösserem aber mit Morlaken bevölkert, unter welchen Namen heute hauptsächlich Walachen aus den zentralen Teilen der dinarischen Berge zu verstehen sind.

Die österreichischen verantwortlichen Stellen haben sehr richtig begriffen, dass diese neue Bevölkerung sich nur schwer unter das feudale Regime Banalkroatiens einleben könnte. Es organisierte für diese eine besondere Verwaltung unter einem militärischen Regime, das sich an die seinerzeit noch von König Mathias gegründete sogenannte Militärgenze forsetzte, aber natürlich den damaligen Ansprüchen ent-

sprach. Erst vor kaum 100 Jahren, erst nach Auflösen der alten feudalen Ordnung wurde die Militärgrenze aufgehoben und auch diese Landesteile mit Kroatien vereinigt.

Wenn wir jetzt, nach dieser kurzen Ausführung über die Walachen des adriatischen Raumes einen Rückschluss ziehen wollen, so müssen wir feststellen:

1. Die Lebensgewohnheiten und die Hirtenökonomik der dinarischen Hirten sind ein uraltes Kulturgut des Mittelmeerraumes, entstanden als die bestangepasste Möglichkeit der geographischen Natur des Landes gerecht zu werden. Die weit ausgedehnten Karstlandschaften des Perimediterrans mit ihrer so empfindlichen Pflanzenwelt bedingten nur einen eng umgrenzten antropogenen Einfluss, der äusserst leicht seine physiologische Belastungsgrenze übersteigen konnte und so in breiten Gebieten zu weit ausgedehnten Karstöden führte, ein Prozess, der nicht mehr rückgängig gemacht werden kann.

2. Die Balkanhalbinsel ist ein Teil des Mittelmeergebietes, die bis heute noch in ihrer Gesamtheit in ihren Karstlandschaftsteilen ihre Pflanzendecke in grossen Ausmass bewahrt und auch die alte perimediterrane halbnomadisierende Hirtenwirtschaft sozusagen bis jetzt erhalten hat. Erst die technische Revolution und die damit zusammenhängenden sozialen Umwälzungen bereiten auch ihr ein Ende vor.

3. Die Träger diesser paläomediterranen Ökonomik auf der Balkanhalbinsel waren durch Jahrtausende Walachen, ein ethnisches Substrat, das aus eine paläomediterranen — indoeuropäischen Symbiose entstanden ist und durch immer neuen frischen Zufluss aus den umliegenden Niederungen seine vitalen Kräfte bis heute erhalten hat. Aber nicht vorwiegend die ethnischen Gene, sondern in erster Linie waren es die ökonomischen Gesetze solcher Hirtenlebensart, die diesen walachischen Menschentypus gestaltet haben.

4. Der dinarische Hirtentyp stellt mit dem walachischen Balkanhirten ethnogenetisch einen einheitlichen Menschentypus dar, abgesehen davon, welcher Sprache er sich heute bedient, welcher Kirche oder welchem Glauben er heute zugehört und zu welcher Nationalität er sich heute bekennt. Sein Typus reicht weit über die Grenzen der Balkanhalbinsel hinaus und ist über das ganze perimediterrane Gebiet verbreitet, was aber von diesem Standpunkt aus noch zu wenig wissenschaftlich erforscht ist.

5. Auf unseren nordadriatischen Raum angewandt, stellen alle drei Walachentypen: die „Hrvatski Vlasi“ (die kroatischen Walachen), die Kraljevski Vlasi, — Walachi regales oder Bunjevoi, und die Morlaken einen ethnogenetisch einheitlichen Typus dar, zuletzt aus einer illyro—romanischen Symbiose hervorgegangen, mit starken paläomediterranen und slawischen Elementen durchsetzt ist. Nach dem Untergang und Abgang der altansässigen kroatischen agrarischen Bevölkerung und der kroatischen Wlachen vor den Türkeneinfällen und der Umsiedelung des

grössten Teiles der Bunjevci in die Pannonische Ebene haben nach dem Abzug der Türken die Morlaken die verlassenen einstigen Grenzländer neu besiedelt. Durch ihre Zugehörigkeit zur serbischen orthodoxen Kirche sind sie in diesen Gebieten die Träger des serbischen nationalen Gedankens geworden.

Unbelastet von jahrhundertealter feudaler Unterdrückung, von der bürgerlichen Gesellschaft kaum angetastet, mit noch stark entwickeltem Bewusstsein eines freien Hirtenlebens, kaum berührt durch eine Militärdisziplin der einstigen Militärgrenze, jäh in einen Strudel gesellschaftlicher Umwälzungen hineingerissen, überdurchschnittlich begabt aber ungenügend gebildet, empfindlich für eine Reihe moralischer und ethischer Werte einer patriarchalischen Gesellschaft, die nicht immer leicht mit den Anschauungen des heutigen europäischen Menschen in Einklang zu bringen sind, vor schwerwiegende Entschlüsse unserer heutigen schnellen Gesellschaftsentwicklung gestellt, denen er kaum gewachsen ist, dabei für jeden Fortschritt gerne bereit, jäh und impulsiv in seinen Entschlüssen, leicht für gewisse Unternehmungen zu gewinnen, die noch nicht genügend durchdacht und überlegt waren, stellt der Morlake in unserer heutigen Gesellschaftsentwicklung einen Faktor dar, der für die weitere Ausbildung unseres gesellschaftlichen Fortschrittes von höchster Bedeutung ist.

Dies ist auch der Grund, warum dieser Aufsatz geschrieben wurde.

Marijana GUSIĆ,
Etnološki zavod JAZU, Zagreb

STA JE COVERÇERIUM KRALJICE BELOSLAVE?

O blagu kraljice Beloslave, koje je ona poslije političkog sloma svog muža kralja Stefana Vladislava deponirala u Dubrovniku, što se zbilo ne mnogo poslije god. 1243., do sad je u literaturi bilo dosta govora,¹ već zato jer je inventarni popis toga blaga kako je iz god. 1281. sačuvan u dubrovačkom arhivu, jedan od važnih povijesnih izvora za našu kulturnu historiju.² No i pored toga da su pojedini autori nastojali protumačiti nazive predmeta u tom popisu, ovaj zanimljivi tekst traži još podrobna razjašnjenja. Jedan je od takvih naziva i „coverçerium“. U popisu taj je predmet tako dobro označen da doista neposredno iz samog teksta doznajemo njegov stvarni sadržaj. Ipak je do sad i suviše općenito shvaćen kao neki pokrivač,³ a kao jedan od osebujnih predmeta u kraljevskom priboru ovaj naziv traži potanje određenje.

No prije nego što pristupimo poslu da damo odgovor na u naslovu ove radnje postavljeno pitanje, treba da upoznamo one riječi i predmete koji se javljaju u našoj folklornoj građi, a sa sličnim jezičnim likovima i u recentnim nazivima i u arhivskim podacima i ranijim tekstovima. Ne može nas više u razmatranju naše kulturne baštine zadovoljiti onaj postupak po kojem samo iz lingvističke analize neke riječi doznajemo njen smisao. Tek na osnovu širokog poznavanja kulturnih rezidua, u kojima je sačuvano složeno naslijeđe nekih živih materijalnih oblika i stvari, i sveg onog pribora, koji je kroz mnogo stoljeća služio u različitim društvenim situacijama, bit ćemo u stanju da u povijesnim podacima iznađemo ispravnu determinantu pojedinih predmeta. U ovom

¹ Jireček K. — Radonić J., *Istorija Srba*. Beograd 1952., I, 176. — Radonić J., *Slike iz istorije i književnosti*. Beograd 1938., 107 et seq. — Tadić J., *Promet putnika u starom Dubrovniku*. Dubrovnik 1939., 41—42. — Kovačević J., *Srednjovekovna nošnja Balkanskih Slovena*. Beograd 1953., 22. — Radojković B., *Nakit kod Srba*. Beograd 1969., pas.

² Smičiklas T., *Codex diplomaticus JAZU*. Zagreb, VI, 389—391. — Čremošnik G., *Kancelariski i notarijski spisi 1278—1301*. SAN, Beograd 1933., 52 et seq. — U daljnjem svi navodi iz ovog dokumenta navode se iz ovog izdanja.

³ *Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae*. Zagreb 1971., II, s. v. „coverçerium (n. ven. covercio) cooperatorium, stragulum, pokrivač...“ pozivajući se na spomenik iz 1281., v. bilj. 2.

svom radu moramo se dakle uz arhivsko proučavanje poslužiti i etnološkim radnim postupcima, po kojim stvar i njen naziv smatramo jednom cjelinom, udaljujući se u tom znatno od užeg filološkog razmatranja koje nastoji da samu riječ protumači u njenom glasovnom postojanju. Zato ćemo se najprije zaustaviti na onim našim folklornim nazivima, u kojima prepoznajemo slične jezične likove, kako je to sadržano u izrazu *coverçerium*.

U folklornom oglašlju⁴ mnogih naših varijanata, susrest ćemo danas već arhaizirane nazive kao što su „na hovrlicu“, „na nevesticu“, „na bendicu“, zatim „abandat pokrivacu“, koji svi pokazuju način kako su žene fasonirale svoj veo u varijanti primorske pokrivače. S druge strane međutim, još su do naših dana gdjegdje žene uplitale u kosu ili stavljale na dignute pletenice različite podloške s nazivima „drvce“, „rogi“, „fanjek“, „bikele“, zatim „kovrljak“, „kofrtal“, ili „kunč“, „konđa“ i dr. Nekima od tih dojučerašnjih naziva naći ćemo odgovarajuće oblike u ranijim pisanim podacima, ali tek s pomnijim proučavanjem moći ćemo ih kongruirati međusobno. Tako se u primorskim spomenicima navode obično među ženskom robom nazivi „binda“, „hovèrlica-hovàrlica“ i „coverlo“, a za sad poznato u jedinom slučaju, u pokladu kraljice Beloslave i „coverçerium“, i to u ovoj stavci: „coverçerium unum longum uno cubito de seta ad aurum“.

Za razliku od recentne građe, u arhivskim podacima ne vidimo sam stvarni predmet na koji se odnosi određeni naziv, pa mu u prvi mah ne možemo odrediti oblik ni službu, a često ni materijal iz kog je izrađen. U tom posljednjem ipak nam pomažu eksplikativni dodaci „de seta“, „ad aurum“, „de argenti“, i sl., a i mjere „de uno cubito“ ili sl. približno ukazuju na dimenzije odnosno predmeta. Pa i služba nekog pokrivala ženske glave objašnjava se u odredbama nepovredivosti ženskog oglašlja, kako je taj običaj u srednjem vijeku bio nadaleko poznat, a koji potiče iz drevnih predočaba o tabuitetu kose udatih žena.

U složenoj slici, koju i sad još nalazimo u priboru za žensko oglašlje, u našim do nedavna živim tradicionalnim oblicima, u obilju varijanata s raznim predmetima i njihovim nazivima, i s njihovom raznovrsnom službom, potrebno je da prije svega u glavnom razlučimo osnovne tipološke kategorije ovog našeg folklornog naslijeđa.

U kasnu antiku, u taj već samo po sebi složen svijet, velika seoba naroda uporedo s novim shvatanjima donosi i novi materijalni pribor

⁴ U zapadnoj varijanti hrvatsko-srpskog jezika riječ „oglašlje“ ima životnu vrijednost i nema razloga da taj dobar i sadržajan termin izbacujemo iz upotrebe i da ga mijenjamo npr. s izrazom „nošnja na glavi“, (Culić Z., Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1963., 14. i 15.) jer to može biti samo neki teret, koji se nosi na glavi, pa je s tim taj ružni germanizam (Kopfracht) ne samo nepotreban nego i zbunjujući. Izraz „pokrivalo glave“, (Draškić M., Narodne nošnje severozapadne Bosne, Zenica 1972., pas), dovoljan je event. za muško pokrivanje glave, ali u ženskom oglašlju ne radi se samo o pokrivanju pa je ovaj izraz u tom nedostatan. Nema potrebe ni da „oglašlje“ dajemo u arhaiziranoj grafiji kako to povodeći se za poznatim izrazom iz god. 1442. i 1443., (Miklosich F., Monumenta serbica, Beč 1858., 415. i 425.) dosljedno provodi Radojković B. o. c. pas.

u ruhu i nakitu. U daljnjem razvoju, uslijed stalnih dodira i u sažimanju ljudstva između različitih etničkih entiteta i svakodnevni materijalni pribor doživljava snažan i raznolik oblikovni razvoj. U razdoblju srednjeg vijeka taj će pribor doseći svoj puni procvat, a ponešto od tog ući će i u naslijeđe daljnjih pokoljenja. Iz tih dinamičkih tokova izrastaju i varijante evropskog ženskog oglavlja. Međutim u usponu feudalnog (kasnije i građanskog) društva napuštaju se prvobitne zasade i s njima vezani popratni oblici, pa su zaboravljene i prastare norme o nepovredivosti ženskog oglavlja. Samo u konzervativnoj agrarnoj sredini, zatvorenoj u autarkičnu seosku privredu ili u cehovskom zanatstvu malih urbanih naselja, još se i dalje produžuje starinski inventar podržavan s tradicijama patrijarhalnog društva.

Kako bi u daljnjem razlaganju ovladali specifičnom terminologijom potrebnom u determiniranju pojedinih predmeta i njihovih naziva (u pisanim spomenicima poći ćemo obratno od naziva prema predmetu) — moramo bar u krupnim crtama upoznati glavne tipološke kategorije ženskog oglavlja, a i one osnovne idejne zasade iz kojih je taj svojevrsni inventar potekao i zadobio svoje oblikovanje. Jedna je od takovih osnovnih društvenih zasada kod svih indo-evropskih naroda, duboko ukorijenjena u običajno zatim i u kodificirano pravo, nepovredivost kose udate žene. Prvobitni impuls u tom potiče iz vremenski neodređive starine, etnološki periodizirane s epohom lunarnog kulta i s popratnim znakom dvoroga. I na daljnjem stupnju rano poljodjelsko društvo zadržava isti simbol rogova, koji se zatim povezuje s predodžbama solarnog diska i kulta bika-goveda. Ovi magijski elementi staloženi su u stvarnom priboru u predmetima koji služe u oglavlju i u načinu njihove upotrebe u rezidualnim oblicima, a baš u našoj građi održalo se mnogo od te drevne starine do naših dana. To su u prvom redu oni različiti podlošci u kosi, koje su naše žene nazivale „rogi”, a koji su imali oblik dvoroga bar u tragovima.⁵ Po prastarom običaju takav se podložak uplitao u kosu nevjeste kao vidni znak njenog uvođenja u stalež udatih žena. „Rogi” ostat će njen stalni atribut, nepovredivi apotropej roditeljice novog pokoljenja toliko potrebne u produženju roda. Zato i kosa udate žene i taj simbol ostaju sakriveni svakom pogledu i dodiru pa se kosa s upletenim „rogima” pokriva s rupcem ili povezačem. Obično je kosa najprije čvrsto povezana s kapicom na koju se gornje pokrivalo, rubac ili veo stavlja na različit način. Po tom se i na takav rubac ili povezaču prenosi tabu-zabrana, pa je u srednjem vijeku povreda tog dijela ženskog oglavlja teži prekršaj. No dok se u zapadnom svijetu već u karolinškom razdoblju napušta prvotni tabu, kod slavenskih se naroda zadržava u mnogome bar formalno sve do danas. Rubac koji služi za povezivanje ženske glave, slavenskom se riječju rano označuje kao „povoj”,⁶ što znači da se takvim pokrivalom glavu, a dijelom i obraz

⁵ Gušić M., Tumač izložene građe. Zagreb 1925., 39 et pas.

⁶ Владимирски—Буданов М., Христоматия по истории русского права. Ст. Петербург—Киев 1899.,⁵ 110.: „още съгрненѣ чужее жене новой с головы или дѣштѣри, явится простоволоса...”

i vrat sasvim povijalo, gotovo sakrivalo. Da je kod nas pa i na primorju povijanje glave bilo uobičajeno možemo zaključiti po tom što u 13. stolj. u Trogiru izraz „caput stringulum” očito služi u istom smislu povijanja ženske kose i glave.⁷

Mora da je izraz „caput stringulum” prijevod hrvatskog „povoj”, jer još u 15. stolj. u Šibeniku naziv „hovrlica” tumači se još s dodatnim talijanskim „pannicello”,⁸ kako je besumnje Talijan sastavljač teksta Šibenskog statuta preveo domaću riječ „povoj”. „Pannicello” naime uz šire značenje platnene krpe uopće, baš u mletačkom govoru ima isto uže značenje kao naša riječ povoj, u smislu dječjih pelena, dječjeg povijanja.⁹ Ranije i kod nas kao u čitavom Sredozemlju ovakva je oduža krpa služila u boljem izdanju kao ukrasni dodatak uz muško i žensko ruho, ali i kao prevezača u ženskom oglavlju.¹⁰ No dok kod nas ovaj način omatanja ženske glave i dalje zadržava svoje arhaično oblikovanje, tako da u primorskoj kostimnoj slici bijela pokrivača ostaje stalni atribut, na Zapadu razvoj ide bržim tempom i briše pri tom za starjele rekvizite.

U toku stoljeća, iz prvotno tako zadanog ovijanja ženske glave proizlazi široka filiacija dekorativnih pokrivača, vela i omatača, i to u oba temeljna oblika kao kvadratni rubac ili kao izdužena četvorina u obliku presloženog ručnika. Izašavši iz srednjeg vijeka, u raskošnoj modi 16. stolj. različita vela, platnena ili svilena, postaju rafinirani ukras ženske glave kako o tom svjedoče mnogi portretni prikazi i kompozicije sve do u 17. stolj. Kod nas međutim u skromnijim prilikama, veliki rubac ili pokrivača, a još i s kapicom na kosi, služi da se žene „ubraduju”, tj. omataju i pokrivaju osim kose i dio obraza, bradu i usta. Zato poznati poznavalac renesansnog kostima Cesare Vecellio opaža da se hrvatske žene u Dalmaociji omataju kao kaludnice,¹¹ jer je takav način u Italiji u 16. stoljeću služio još samo redovnicama kako je to u pravilu ostalo u ženskim samostanima uopće. Takve obimne pokrivače, koje su se prebacivale i omatale na kapu-skufiju zvanu „cacara”, sačuvane su u svom bijelom izdanju u seriji prekrasnih primje-

⁷ Barada M., Trogirski spomenici, JAZU, Zagreb 1948., 1, 387., u ostavštini jedne žene, 14. 7. 1272. među ostalom robom i: „capud stringula pumata nouem et unum non pumatam, inter que erunt duo cum frigis, ... — Lexicon lat. med. aevi. Saopćenja centralne redakcije, Zagreb 1962., 3., 78. s. v. stringulum izraz iz ovog spomenika „capud stringulum” ostavlja kao riječ nepoznatog značenja.

⁸ Lexicon lat. med. aevi s. v. couerliza — rubac za glavu, s podatkom Stat. Siben, 76 v. 4. saec. XV: „Si persona alieni mulieri accepérit couerlizam uel panicellum de capite ...”

⁹ Boerio G., Dizionario del dialetto veneziano. Venezia 1856. — Reprint 1971. — s. v. paneseło, s. m. pannicello... picciol pezzuolo di panno... ma specialmente per uso d'involgervi i bambini in fasce.”

¹⁰ Rječnik Hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU s. v. povoj, a/pelena.

¹¹ Vecellio C., Degli abiti antiche e moderni etc. Venezia 1590. Paris 1859., fol. 419. Dalmatina da Cherso: „L' acconciatura della testa di queste donne e' molto simile à quella delle nostre monache. Rivolgono la testa con una tovaglietta ò velo sottile di seta ò di tela ...”

raka u crkvi sv. Stasija u Dobroti u Boki Kotorskoj.¹² U službi crkvenog rublja jedna vrst ovih bijelih ženskih pokrivača preudešenih za oltarnike, tipološki pripada u onu žensku nošnju, koja je u sintezi levantinskog bijelog veza i gotičkih impulza nadošlih u istočno Sredozemlje s križarskim viteštvom, od 13. stoljeća dalje prevladala i kod nas, a kojoj se zadnji odraz održao do danas u zreloj likovnoj cjelini ženskog og-lavlja u plemenu Šestani na padinama planine Rumije.¹³ Druga vrst ženskih pokrivača u istoj crkvi krije se pod nazivom ručnika, a nosi ćipku visokog stila i fature. Pradavna zasada o tabuitetu ženske kose svoju je potvrdu dobila još i s poznatom izrekom sv. Pavla, pa u strogo katoličkim krugovima u Španiji i Italiji i danas još žene pri polasku u crkvu kosu prekrivaju simboličnom koprenom.

U njemačkom govornom području za povez ženske glave (osim ostalih naziva koji su u ovaj čas za nas nezanimljivi) jedan od čestih naziva je „binde”.¹⁴ Već iz same riječi vidi se da je između svih ostalih omotača to prava povezača, koja se na razne načine omatala, povezivala oko glave. U gotičkoj modi takva povezača stalni je pribor ženskog svijeta u različitim izdanjima, od laganog vela do velikih obilatih povezača, koje se u nekoliko zavoja omataju na kosu i oko obraza, a krajevi im dekorativno padaju na ramena. Po formatu to je obično odugačka četvorina koja na obje kraće strane nosi ukras u vezu ili raspletu, a u pravilu složena je po dužini u četvero, jer se tako sprema u horizontalne skrinje, kovčege, u ove predrenesansne spremnice ruha i odjevnog pribora. I k nama je s gotičkom modom u pučku upotrebu nadošla i ova vrst povezače pa tako je na otoku Krku uz starinski domaći „rub”¹⁵ postojala i „bendica”.¹⁶ Krčka bendica je od laganijeg batista i manja nego starinski rub, a nosile su je mlade djevojke

¹² Gušić M., Dobrotska ćipka. Monografija Kotor. — Zagreb 1970., 140.

¹³ Gušić M., Istraživanje tekstila u dobrotskoj zbirci i nošnje plemena Šestana u crnogorskom primorju. Ljetopis JAZU. Zagreb, 1960., 60., 364.

¹⁴ Beretta-Piccoli M., Die Benennung der weiblichen Kopftracht etc. Basel—Bern 1936., 13. — Radojković B. o. c. 47. nazive „binda” i „lista” u pokladu Beloslave tumači kao nazive za pojase posebno ženske. — U Italiji u srednjem vijeku naziv „binde” označuje različite rupce i poveze u ženskom og-lavlju; Cecchetti B., La vita dei Veneziani nel 1300. Le vesti. Venezia 1886., 100: „trecchie, bende... ornavano il capo” s podacima od god. 1191. nadalje. Njemački medijevalni naziv za povez žena ne služi se riječju binde, koja je ipak u tom smislu iz njemačkog govornog područja ušla u Italiju i s tim posredstvom i k nama očito prije nego što su se u njemačkom govornom području udomaćili nazivi „gebänd, gebend, end und gebänd”; Mautner K.—Geramb V., Steirisches Trachtenbuch. Graz 1932—1935., I—II, pas. Sa značenjem pojasa „binde” se u njemačkom jeziku posvećuje tek od kraja 17. stolj. dalje, i to najčešće kao naziv za onu vrst mekanog tekstilnog muškog pojasa koji kao levantinski element s turskom nošnjom ulazi u muško odijevanje u srednju Evropu, a koji u nas u rustičnom izdanju nosi naziv „trabolos” po glavnom izvoznom tržištu ove robe u Tripolisu; Mautner K.—Geramb V., o. c. I 445, II, 539 et pas.

¹⁵ Paulić T., Bilješke o „rubu” itd. Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu. Zagreb 1937., III 161 et seq.

¹⁶ Gušić Tumač 116.

„u piru”, kako su ranije ruho, nakit i način nošenja nekog pribora imali svoju društvenu ulogu kao pokazatelji svojstava svog nosioca i zgrade za koju je neka odjeća određena. Tako su „svatice u piru” omatale glavu „na bendicu”, a mladoj se nevjesti „cvilni rub” povijao „na nevesticu”. I stajaci naziv „abandat pokrivaču” kako su do nedavna na otoku Pagu žene jedna drugoj stavljale bijelu čipkanu pokrivaču, besumnje potiče od službe povezivanja glave bindom i odgovarajućeg njemačkog glagola „einbinden”, „anbinden”.¹⁷ Svoj puni procvat gotički odjevni habitus doseže usporedo s viteštvom, kad je lik žene stavljen u središte religiozno-poetskog pokreta trouvera-minnesängera. Tada i u Italiji gotička binda ulazi u široku upotrebu, pa kako baš talijanski gradovi u 13. i 14. stolj. predvode tekstilnu proizvodnju, koju su preuzeli iz istočnog Sredozemlja, to su i cehovi bindelliera, kao npr. u Milanu postoje ugledna zanatska udruženja profesionalne proizvodnje ovog pribora.¹⁸

No upravo u Italiji povezivanje i omatanje ženske glave iz svog gotički zadanog duktusa razlaže se stilski u široki raspon različitih vela, koprena i laganih pokrivala. U kasnogotičkom kostimu usporedo s ranim usponom renesansnih oblika u 15. i 16. stolj. sve to rezultira u raskošnom priboru renesansne frizure i ukrasa. To se događa u dodiru s jednom drugom kategorijom ženskih pokrivala, po porijeklu bitno različitim od opisanog omatanja i ubrađivanja.

U Sredozemlju naime ni sa seobom naroda nije ugasla antička tradicija da je muška i ženska kosa ukras čovjeka i da siguran društveni nastup od svakog pojedinca traži da svoju kosu brižno njeguje. Tako je ženska kosa neophodan atribut u antičkom kodeksu ljepote djevojaka i mladih žena. Iz negdašnjih tabu-zabrana zajedničkih u pradoba svim indo-evropskim narodima, — ali antičkom Sredozemlju vremenski i razvojno već veoma udaljenih — zaostao je jedino zahtjev da udata žena pri polasku od kuće pokriva glavu kakvim velom ili pokrivačom. No tim ona kosu ne sakriva, štaviše ona je rasutu u pramenovima ili kako drugačije počestljanu u pletenice još ističe, naglašujući njenu ljepotu. Tek kad Arapi u Sredozemlju nameću posebne odredbe iz Korana o zabrani ne samo kose i obraza nego i čitavog ženskog lika u javnosti, velika pokrivala ulaze u nošnju mediteranskih zemalja. Ipak, izvan dosega Islama, ova pokrivala ostaju samo dekorativan dodatak u ženskoj garderobi, a da se tu ne ponavljaju krute muslimanske zabrane. Za križarskih ratova u svom naletu na Istok, zapadno viteštvo upoznaje bogat orijentalni materijalni pribor. Tad, međutim, Zapad u prvom redu upoznaje visoki stupanj tekstilnih vještina, kako ih je tada Istok bogato posjedovao.¹⁹ Zajedno s tkaninama i ostalim prihvaćenim

¹⁷ Gušić M., *Starinsko žensko ruho na otoku Pagu*. Radovi Instituta JAZU u Zadru. Zagreb 1957., III 117.

¹⁸ Heiden M., *Handwörterbuch der Textilkunst aller Zeiten und Völker*. Stuttgart 1909., str. 87 s. v. bindell.

¹⁹ Migeon G., *Les arts du tissu*. Paris 1909., pas. — Karabacek „, Über einige Benennungen mittelalterlicher Gewebe. Beč 1882.

dobrima, na Zapad stižu i posebni oblici ženskog oglavlja sa svim bizar-nim pretjeranostima, kao npr. poznati henin. U svem tom veo ostaje stalni pratilac sve veće raskoši u ukrasu ženske kose i glave. Osobito poslije god. 1204., sinteza između istočnih vještina u primijenjenim umjetnostima i one gotičke stilizacije kako je viteštvo pronosi Sre-dozemljem, rađa novim poticajima u ostvarivanju materijalnog posjeda pa i odjevnog pribora u cjelini.

I naše južno primorje živo sudjeluje u ovim dinamičnim tokovima. Pa dok s jedne strane k nama dolaze uticaji iz minnesängerskog kruga, kako smo to našli na primjeru povezače-binde, s druge strane, na primorju su već odavna u običaju pokrivala u stilu otvorenog vela, prebačenog ravno na kosu bez nekog podloška i bez povezivanja ili omatanja. Ali mimo svega tog, još uvijek se i nadalje u konzervativnoj pučkoj sredini produžuje arhaičan pribor s podlošcima u kosi pa i onaj u obliku dvoroga koji još dugo, sve do naših dana ostaje obredno prisutan u oglavlju naših žena. Iz svega tog nastaje toliko složena slika da se u tom mnogo toga gubi, zaboravlja, dok se pojedini elementi kontaminiraju i njihovi nazivi prenose s jednog dijela oglavlja na drugi, a smisao im se u mnogome mijenja pa i zaboravlja.

Upoznavši tako u najkraćem osnovne kategorije i razvoj ženskog oglavlja, razmotrit ćemo naše pojedine elemente. Rana analogija našim odredbama u nepovredivosti ženskog pokrivala kose ili glave nalazi se u navedenoj odredbi s kojom se god. 1195. u Velikom Novgorodu određuje globa „ako tko tuđoj ženi ili kćeri skine povoj s glave tako da ona ostane otkrivene kose”.²⁰ U Vinodolskom zakoniku isti prekršaj počinja onaj tko bi „ženi zvergal hoverlicu ili pokrivaču z glave”.²¹ Očito je da su na našem primorju starije riječi kao „povoj”, „rub”, „rubac” tad već zamijenjene s izrazom „pokrivača”. Ma da se obje odredbe, kao i tolike druge analogne, odnose na isti pravni čin, ipak se već tada kod nas nije izmijenio samo naziv sam, nego i sadržaj ovog elementa u oglavlju. Jer sama riječ „pokrivača” pokazuje da se tu više ne radi toliko o starinskom omatanju i povezivanju glave, koliko o pokrivanju kose ili glave, a za to su mogla služiti opisana razastrta vela ili prevjesc na otvorenoj kosi po mediteranskom načinu. Sam naziv pokrivača ukazuje dakle na dodir između starinskog slavenskog omatanja ženske kose i one vrsti prebacivanja vela na kosu ili pokrivanja kose koje su u naš puk ušle iz mediteranskog životnog kruga. I danas još termin „pokrivača” na Pagu, „pokrivača” na jugu u Konavlima, odnosi se doista samo na lagana vela koja su bez nekih krutih podložaka stavljena na lijepo uređenu kosu. Po svemu dakle naziv „pokrivača” u hrvatski jezik ušao je kao neposredna semantična pozajmica pa je i jezično to doslovan prijevod onih kasnolatinskih riječi koje su nastale iz osnove *cohopert-*

²⁰ V. bilj. 6.

²¹ Barada M., Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu. Djela JAZU. Zagreb 1952., 44. 108.

coopert²² u značenju pokrivala svake vrsti i u užem smislu pokrivala ženske glave. U isto je vrijeme na našem primorju doista postojala jedna od izvedenica coopert s istim sadržajem ženskog pokrivala. To je upravo riječ „hoverlica” kako je čitamo u Vinodolskom zakoniku, a koja je tu u svem izjednačena s hrvatskim izrazom. Neposrednije rečeno, za ovu romansku riječ poslužio je i hrvatski sinonim kako bi pravna odredba bila svakom razumljiva. A to govori za to da su tada na primorju živjela oba naziva uporedo, pa dok se domaći lik „pokrivača” održao do danas, stariji, ali tuđi usvojen naziv „hoverlica”, sačuvao se samo u stajaćem izrazu „na hoverlicu”.²³ Očito je „na hoverlicu” označavao jedan od načina kako se vinodolska pokrivača nosila, analogno kako smo to našli za modalitete krčkog ruba. U starinskoj pučkoj nošnji Novog Vinodolskog doista je do danas ostala bijela pokrivača u varijanti složenog oglavlja s jednim odužim krajem prebačenim na rame. Zato su i oba Mažuranića, već Antun u svom izdanju Vinodolskoga zakonika god. 1843²⁴ kao i Vladimir u svome Rječniku,²⁵ hoverlicu u svim pisanim vijestima izjednačili s pojmom pokrivača ili rubac, kako je to još bilo razumljivo u njihovom zavičaju. Da je hoverlica-pokrivača u srednjem vijeku već ušla u široku pučku upotrebu, doznajemo iz statuta grada Splita, gdje je god. 1384. „hauarlica” sastavni pribor uz crnu haljinu od „sarze” (domaće vunene tkanine) i to kao društvena oznaka za žene iz nižih pučkih slojeva.²⁶ Međutim, još stoljeće ranije ona spomenuta povezača „caput stringulum” trogirskog zapisa služi u bogatoj očito patricijskoj kući, jer u toj ostavštini pored dragocjenog nakita nalazi se i „devet povezača izvezenih i jedna bez veza, od kojih su dvije s resama”.²⁷ To su dakle već ženske pokrivače koje pripadaju onoj osnovnoj tipološkoj kategoriji u primorskom oglavlju, kakve poznamo u mnogim kasnijim varijantama. Osim nekih slabije sačuvanih primjeraka, najbolji takav predmet iz kasnog 16. stoljeća nalazi se u raki sv. Šimuna u Zadru, bogato ukrašen s prekrasnim polihromnim vezom sa dodatkom zlatne niti.²⁸

Nazivu „hoverlica-hovarlica” jezično je srodan oblik „coverlo”, kako se nalazi u dubrovačkim izvorima u 14. stoljeću. Karakterističan

²² Latinske riječi iz ove osnove već su rano usvojene u slavenskim jezicima”, Miklosich F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Beč 1862—1865, s. v. kovръ.

²³ Mažuranić A., *Zakon Vinodolski od leta 1280*. Kolo. Zagreb, 1843., III 93, bilj.: „Hoverlica nekakva pokrivača ženska, rubac ili peča. Danas je ova reč u tom znamenovanju nepoznata, nego se samo neki način ženskoga pokrivanja zove na hoverlicu, n. p. pokrit se, ili nosit rubac na hoverlicu...”

²⁴ Ibid. l. c.

²⁵ Mažuranić V., *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. JAZU Zagreb 1908—1912. s. v. hoverlica, osim toga i -str. 401., 149 I b; 155. 12; 157, 30; 271. i s. v. koverati.

²⁶ Hanel J. J. *Statuta et leges cibitatis Spalazi*. Monumenta hist. Jur. JAZU. Zagreb 1878., II str. 294: određuje se neka: „mulieres uxores popularium... portauerint clamidem sarzis nigre et houarliciam...”

²⁷ V. bilj. 7.

²⁸ Gušić M., *Profani tekstil u raki sv. Šimuna u Zadru*. Radovi Instituta JAZU u Zadru. Zadar XI—XII 254—261.

je u tom podatak, kojeg donosi Jireček iz god. 1365.: „Krajiša, ćefalija konavoski predao je Dubrovčanki Maruši Bobaljevićevoj nešto oružja i „coverlo I sive cornua sclavica argenti”” koje je oduzeo od njezina dužnika, Ljuboja Šiljegovića.²⁹ Po tom je podatku očito da se pod „coverlo” ne može raditi o nekom tekstilnom predmetu, o nekoj pokrivači bilo kojeg oblika ili načina nošenja.³⁰ Izričito se navodi da je predmet metalan, od srebra, a i njegova vrijednost je tolika da se uz ostale vrijedne stvari daje kao naknada za dug, pa to znači da se radi o nekom čvrstom solidnom predmetu od trajnije vrijednosti „a kako vladika iz porodice Bobaljevića prima taj predmet, očito i ona zna njegovu vrijednost i upotrebu. Po tomu se „coverlo” dubrovačkih zapisa ne može odrediti kao pokrivač koji ima službu da pokriva rogove, a ni ukoliko se ne može izjednačiti s izrazom covercerium Beloslavinog poklada.³¹

U recentnoj građi jezičnom liku „coverlo” najbliža je riječ „kovrljak”. Tako se u različitim varijantama oglašlja u kontinentalnoj Dalmaciji i zaleđu zovu neki podlošci u kosi udatih žena. Od tih varijanata ogledat ćemo dvije karakteristične za različit oblik i službu podloška pod istim nazivom, i ako su to samo zadnji ostaci iz pribora u kojem su ranije u službi podloška bili mnogi i različiti predmeti, nama nepoznati. Jedino je kovrljak u oglašlju žena u Vrlici,³² još i sad ponegdje u upotrebi (sl. 1a). Druga je varijanta kovrljak u starinskoj nošnji na Livanjskom polju, kako je sačuvana u muzejskim primjercima (sl. 1b).³³ I ako su ta dva podloška bitno različita u obliku i detaljima svoje primjene, a oba samo su osamljen primjer negdašnjeg obilja, jedan i drugi služe kao čvrsto pomagalo za fasoniranje gornjeg pokrivala. U Vrlici kao pokrivača služi kvadratna bijela „krpa” ili „okruga”,³⁴ u livanjskoj varijanti na kovrljak dolaze dva sloja, najprije „kapica-počelica” na koju se prebacuje četverokuta izvezena „bošča”.³⁵ U oba slučaja međutim, naziv kovrljak kao riječ izvedena iz osnove cover — koja je prvotno služila za gornje pokrivalo, u dugom postojanju u pučkoj upotrebi izgubio je ovo svoje prvobitno značenje i kao jezična okamina prenijelo se na onaj podložak u kosi koji je oduvijek bio bitan dio u oglašlju naših seljačkih žena. Činjenica da je pored svih promjena koje je doživjelo gornje pokrivalo, naziv kovrljak ostao povezan uz donji podložak, govori za starinu ovog pribora. Takav neki predmet još je u 14. stolj. doista pripadao u oglašlje hrvatskih žena na primorju kako o tom svjedoči upravo navedeni podatak, gdje se srebrni „coverlo” izjednačuje s „cornua sclavica”.

²⁹ Jireček-Radonić, Istorija Srba. Beograd 1923, III 293., bilj 4.

³⁰ Kako to misli Radojković o. c. 37 et pas.

³¹ Ibid. 39.

³² Primjerak na sl 1a) u prilogu, nalazi se u Etnografskom muzeju u Zagrebu iz sela Kosare kraj Vrlike, Četinska krajina, inv. br. 15872.

³³ Primjerak na sl. 1 b) nalazi se u Etnografskom muzeju u Zagrebu iz sela Lištani, Šuica, Livanjsko polje, inv. br. 13.788

³⁴ Gušić, Tumač 184.

³⁵ Ibid. 180.

U najkraćem ogledat ćemo neke karakteristične varijante oglavlja koje i danas žene zovu „rogi”. To je najprije varijanta sela Bratina--Kupinec³⁶ i varijanta sela Jamnica—Pisarovina,³⁷ obje regije nedaleko Zagreba. U cjelini svog panonskog habtiusa ova oba hrvatska folklorna kostima izrazito su slavenska s bijelim lanenim platnom kao osnovnim materijalom muškog i ženskog ruha, pa ih baš zato uzimljemo kao primjer „slavenskih roga”. Bratinsko oglavlje u konačnoj je konturi nešto naglašen jednorog, ali u njegovu podlošku prepoznajemo mali tvrdi dvorog, spleten od trske ili žice. U taj „fanjek”, kako se taj mali dvorog danas zove mađarskim nazivom, u kosu se upliće još i „drvce”, mali ravni drveni štapić, klin, a podlaže se sve to kruto upleteno u kosu s „podmetalcom”, jastučićem, ispunjenim s kućinom. Sve je to čvrsto formirano, upravo ušiveno u dvije podignute „kičke”. Na potiljku kosa je visoko potšišana, kako ne bi provirivala ispod potkapice kojom se podložak i kosa povezuju. Na tu donju kapicu stavlja se prava „kapica” „pisana”, (za mlade žene crvena), uz koju dolaze dodatni dijelovi: „fizirica”, zatim „parta-svetlo”, oba kao dijademi uz čelo, te dvije vrpce, veća zvana „dodoš” i manja na tjemenu kapice, koja se zove „kokotiček” i doista ima lik ptice s raširenim krilima. Sve je to našiveno staklenim biserjem, a takve su i „iglice”, od kojih jedna, „tičica”, još dolazi na vrh onoga „kokotička”. Po svemu, u tom složenom priboru prepoznajemo drevni sadržaj slavenskog oglavlja, zasićenog magijskim i obrednim sadržajem.

I varijanta iz Jamnice također još čuva tabuitet kose, u kojoj je upleten podložak, koji doista ima oblik dvoroga, i zove se „rogi”, a pokriven je donjom kapicom. Kosa tako počešljana i utvrđena s „rogima” i „kpicom” ne otvara se ni noću pa već tako formirana također nosi naziv „rogi”. Za izlazak starije žene prebacuju na „roge” veliku bijelu „peču”, a mlađe prikapčaju „pisanu paculicu”. Ovo dekorativno pokrivalo ima konačan oblik lijepe, vertikalno podignute kape. Ali tu se ne radi uopće o kapi, nego je to pravi trokutasti rubac, posebno složen i prikopčan s iglama „medenkama, denčicama”, i ako već odavna ne služe pri tom starinske mjedene igle. Već po samom nazivu, u kojem se kontaminirala slavenska „počelica” s talijanskim „facolom”, vidimo da je taj rekvizit u slavensko oglavlje ušao u doba kasne gotike, kako uostalom i stil ovog oglavlja govori o tom. Uz „paculicu” kao dijadem i tu dolaze biserne „fizirice”, njih bar dvije, a na potiljku prikopčana je oširoka traka „srmica-podrepina”, sva u srebrnom biserju, pa bi je doista mogli nazvati „de argenti”. I ovako složeno ovo se oglavlje u cjelini zove „rogi”. Na „roge” s „pisanom poculicom” mlade žene prebacuju proziran veo. To je „šlarna peča”.³⁸ koja visoko pokriva tjeme

³⁶ Ibid. 29.

³⁷ Ibid. 38.

³⁸ Ovaj danas još živi izraz ima i Belostenec, *Gazophylacium* etc. Zagreb 1740 kao „pecha slarna” s. v. „pecha senszka”. U Hrvatskoj Posavini do nedavna prevjes od prozirne svilene tkanine zvao se „mašulinska peča” (od muselina) što također govori da je selo već u doba manufakture usvojilo svilene tkanine francuske proizvodnje.

paculice i sa strane ravno pada na ramena, a čeonu ukras ostavlja slobodnim. Usporedbu ovako složenom jamničkom oglavlju s dvorogom kapom-rupcem i laganim bijelim velom pokazuju francuske minijature iz 15. stolj.³⁹ čemu doslovno odgovaraju jamnički „rogi”, gdje je i pored zadržanog konzervativnog tabuiteta i starog naziva „rogi” očito bio na djelu uticaj tadašnje evropske mode. Takva naime dvoroga kapa-rubac postaje u vremenu od 14. pa sve do 16. stolj. općenita nošnja viših društvenih redova na Zapadu, u što se ugledaju i naši tad još slobodni hrvatski rodovi, i ako se u toj zatvorenoj autarkiji produžuju stare obredne norme.

Po svemu dakle i pored mediteranske pokrivače-hovrlice, koju smo našli kao rani elemenat u oglavlju naših primorkinja, izrazito slavensko oglavlje u obliku dvoroga, „cornua slavica” vladali su u čitavom srednjem vijeku u hrvatskom pučanstvu duž jadranskog primorja i blizog zaleđa. U 14. stolj. Firentinac Sacchetti sa svojeg puta po „Slavoniji”, očito zemlji gdje uporedo žive Hrvati i Srbi i to baš u primorju, ruga se domaćoj nošnji od ščavine-raše, a hrvatske žene uspoređuje s đavolskim obličjem upravo zbog njihovih visokih rogova u oglavlju.⁴⁰

U svom širokom prostiranju, dvoroga kapa zadobiva u zapadnoj modi sve moguće varijacije, a kraj toga gubi negdašnje obredno značenje i postaje bizaran ukras sa svim dodacima uz čelo, koju su uz sjevernu Hrvatsku došli iz njemačkog govornog područja, kako vidimo prema izrazima „fizur”, „fizir”, „frizurica”, izvedenim očito u kontaminaciji između „frizura” i „vizir”. Daljnju fazu u razvoju slavenskog dvoroga, a s uticajima kasnogotičke stilizacije pokazuje oplemenjeno ogljavlje treće varijante u istom kraju na Kupi. To je oglavlje iz Dolnje Kupčine. U ovom oglavlju više nema tabuiteta ženske kose, počeshljane u vidno naglašen razdjeljak nad čelom, nema ni krutog podloška stalno ušivenog u kosu. Jednostavan gusto otkan trokutasti rubac nosi još čakavsko-kajkavski naziv „glavni rubec”, a čitavo elegantno oglavlje ipak se još zove „rogi”, kako su sve do prvog svjetskog rata žene stalno nosile pri poslu, u kući i napolju.

Ipak, na izmaku srednjeg vijeka „slavenski rogi” u Dubrovniku nisu mogli imati oblik ni značenje magijskog apotropeja, kako je to bilo u starini i kako se u opisanim preostacima (a i nekim drugim varijantama), održalo u folklornoj baštini. Promjene, koje je doživio prvotni pribor, dovele su do raznih dekorativnih parafnaza i modifikacija. U talijanskoj modi 15. i 16. stoljeća, već znatno pod renesansnim shvaćanjem, negdašnji kruti umetak u kosi sad samo još po obliku napominje starinski dvorog. Taj je kićeni dodatak svoj starinski oblik s dva izbojka već preinačio u konturu trolista, tog poznatog motiva cvjetne

³⁹ Npr. Davenport M., *The Book of Costume*. New York 1956, I 354., sl. 926. i 927 iz vremena oko g. 1427.

⁴⁰ Dejanović M., F. Sacchetti (1330—1400) o „Schiavoniji”. Građa JAZU. Zagreb 1916., VIII 366. — V. i Jireček—Radonić o. c. 293 bilj. 6.

gotike.⁴¹ Uz raskošne frizure najvišeg društva i one protežiranih kurtizana, čestite žene širokih društvenih krugova svoju spletenu kosu podižu na takav dodatak kao na svojevrsan ukras (crt. 1 a-b). U kući kosa s tim ukrasom može biti i nepokrivena, a za izlazak veže se na nju ili kapica ili se prebacuje veo, a i oboje već prema dobi žene i zgodi za koju se ona oprema. Takvi modni oblici dolaze i k nama, tad još bez onog zakašnjenja u kulturnom zbivanju, koje naše zemlje zatiče poslije u turskim ratovima. Tako su i ona „cornua slavica“, kako ih dubrovačka vladika prima u svoj posjed, bila neki ukrasni dodatak u frizuri udate žene, i to ne od nekog slabog materijala, nego predmet od kovine, srebren ili bar posrebren i od veće cijene. U široj primjeni takav je dekorativan dodatak djelovao na oblikovanje arhaičnog seljačkog dvoroga, koji je i tako već izgubio svoju magijsku službu prvotnih „roga“. Pa ako se tada još znalo za neke domaće nazive sličnih podložaka u kosi, romanska izvedenica „coverlo“ već se prenijela baš na taj sam ukrasni dodatak kako to čujemo upravo iz ove dubrovačke vijesti.

Ovoj fazi u razvoju podloška odgovara „kovrljak“ u vrličkom og-lavlju po obliku i po službi. I pored skromnijeg materijala iz koga je izrađen (slama ili žica omotana crvenim skrletom), bez neke materijalne vrijednosti, vrlički kovrljak savijen je u konturi gotičke arkadice, ranije sigurno jače naglašene nego što to ima zadnje izdanje. Na jednom od naših kamenih spomenika vidimo ovako počešljanu kosu u okviru gotičkog trolista. Na nadgrobnoj ploči iz god. 1456. u Senju tako je u arka-dicu cvjetne gotike uložena glava mlade velikašice Ižote Frankopanke.⁴² Njena dignuta, brižno počešljana kosa ukomponirana je u trolist gotičkog masverka, a kontura kapice i tanko velo označuju njen stalež udate žene. Vrlički kovrljak i po službi odgovara otvorenom dodatku u kosi. Ne upliće se uopće u kosu nego se stavlja na tjeme poviše kose i veže na potiljku tako da nad čelom ispletena kosa tvori vijenac. S tim je takav kovrljak pravi ukrasni dodatak nešto povišen nad čelom. Na nj se zatim s krupnim dekorativnim „iglama-čiodama“ prikapča bijela „krpa“ koja u gotički prebačenoj liniji uokviruje žensko lice. U saži-manju između jednostavne bijele „krpe-okruge“ i takvog „kovrljaka“ s gotički svedenom linijom, u vrličkoj se varijanti staložila skladna slika kako je u tom ostvarenju došla do nas.

Pored oblika, koji potiču iz etnografski određene hrvatske baštine, kao što su to „cornua slavica“ s analogijama recentnih „roga“, kako je to još u 14. stolj. u Dubrovniku bilo povezano sa svadbenim obredom prigodom uvođenja nevjeste u stalež udatih žena, što su sve pučki običaji, patricijski krug u tom gradu posjedovao je i drugi pribor a i to kao vidni znak udatih žena, kako je to još tada bilo obično u čita-

⁴¹ Floerke H., Die Moden der Renaissance. München 1924, 72 i 73. U crtežu dajemo primjere iz grupnih prizora na freskama ciklusa Triumf Venere i Triumf Minerve u palači Schifanoja u Ferrari iz 2. pol. 15. stolj. — Floerke o. c. 126, t. 55., 56 i 57.

⁴² Monografija Senj. Hrvatski kulturni spomenici. JAZU Zagreb 1940 I, 62, sl. 43.

voj Evropi. Iz opisa Filipa De Diversisa doznajemo da su u 15. stolj. dubrovačke vlastelinke svoje „oboce-cercella“ vješale o neki lančić, za koji De Diversis zna bilingvi naziv „kličak-riguletum“, koji da je bio znak udate plemkinje, dok ga pučanke nisu nosile.⁴³ Dok je u dvojezičnoj sredini riječ „obodac“ kalk-prijevod romanskog naziva,⁴⁴ naziv „kličak“ i „riguletum“, ako ih naš izvor i izjednačuje, različitog su postanja. Po svom nazivu „kličak“ nije mogao prvotno biti neki lančić. Kao što u dubrovačkim glosama često susrećemo hrvatski ikavski izgovor starog jata, tako da čak i tuđice svoje e pretvaraju u i,⁴⁵ — tako i „kličak“ ne može biti drugo nego „klič“, „klič-ak“, kako se i danas još u kontinentalnoj Dalmaciji zove ono drvece na koje se namata vunica pri „kličanju“, tj. otkivanju u posebnoj tehnici prijevora šarenih vunjenih tkanina, pregača, torba, prostiraka i dr., pa se takvo tkanje ni ne zove drugačije nego „kličano“, „klječano“,⁴⁶ „kličak“ je dakle prvotno ravno drvece, koje služi u podlošku ogjavlja, kako smo to pod nazivom „drvece“ našli u varijanti iz Bratine. Sam naziv mora da je u toku vremena primijenjen na lančić obodaca, kako se to pod turskim nazivom „sindirić“ zadržalo u kovanom nakitu u Hercegovini, u nedalekom zaleđu Dubrovnika.⁴⁷ No da je naziv „kličak“ osim ovog značenja, koje mu pridaje De Diversis, preuzeo i službu gornjeg pokrivala, kapice ili rupca složenog u kapicu, možemo naći potvrdu u analognom prenošenju naziva „rogi“ od podloška na čitavo ogjavlje u varijanti Jamnice. O tom daljnjem razvoju naziva „kličak“ doznajemo iz dubrovačkih vijesti, gdje se žensko ogjavlje zove „rigoletum“, a gdje se očito radi o određenoj vrsti i posebnom fasoniranju pokrivala za udatu ženu. Po podacima kako ih iz godine 1433. donosi B. Radojković, „kličak“ je izrađen od zlata (ili bar pozlaćen), a veo nadodan uz kličak, svilen je.⁴⁸ Tu mora da je „kličak“ neki ukrasni i to dragocjeni dodatak u ogjavlju koji mora da je vidno istavljen, jer se takav zlatni ili srebrni predmet očito nije sakrivao u kosu ili pod kapicu. Takav jedan neveliki ravni predmet u obliku ravnog drvca, ali od dobre kovine, postoji u ogjavlju žena iz plemena Šestana. Na ovom gotički stiliziranom ogjavlju, u kojem je veliki bijeli veo u svečanom izdanju od prozirne koprane, dekorativne nabore tog vela straga na potiljku pridržava oveća ravna srebrna igla, koja doista ima

⁴³ Tekst odnosnog pasusa iz djela Filipa De Diversisa, *Situs aedificiorum* etc; ed. Brunelli V., Zadar 1882, koji se odnosi na ogjavlje, donosi Skok P., Iz dubrovačkog vokabulara. Rešetarov Zbornik. Dubrovnik 1931., 429 bilj. 2.

⁴⁴ Skok o. c. 430, bilj. 4.

⁴⁵ Npr. izraz „pirlis“, „s biserom“; 1235 g. Bogišić V. — Jireček C., *Liber statutorum civitatis Ragusii*. Monumenta his—jur. JAZU. Zagreb 1904. LXIV.

⁴⁶ Gušić Tumač, 186. — U Slavoniji i Bosni za to služi „iver“ od čeg posao: iveranje, proizvod „iverano“. — Rječnik JAZU s. v. klječati 1 i 2. — Skok P. — Putavec V. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. JAZU Zagreb II s. v. klica.

⁴⁷ Bratić T. A., *Narodna nošnja u Hercegovini*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1906. XVIII 237—242, sl. 5., 6. i 7. opširno opisuje starinski kovni nakit i dr.

⁴⁸ Radojković B. o. c. 264, bilj. 18.

oblik kliča-drvcā.⁴⁹ — Ipak iz daljnih podataka u dubrovačkim spisima, kako se od 14. stolj. dalje nastavljaju sve do kraja 16. stolj., „kličak-rigoletum” mora da je bitno izmijenio svoje prvotno značenje nekog ravnog podloška, pridrživača. Već je P. Skok naslutio da je „kličak-rigoletum . . . jedne vrsti poculica, koju su nosile udate plemenite Dubrovkinje,”⁵⁰ još u 16. stolj. Ipak i pored toga on ostavlja otvorenim porijeklo naziva „rigoletum”. A ipak bio je na ispravnom tragu, kad je osnovu ove riječi doveo u vezu s francuskim „rigot, frisure, odakle je izveden glagol rigotar, friser i nomen agentis rigotier s. m. fer a friser; coiffe”,⁵¹ od čega su i danas arhaizmi u Provansi. Ovu svoju izvrsnu usporedbu Skok sam odbija i vraća se na izvod iz talijanskog „regetto — ravnalica, linir.” Mi smo međutim našli da se u našim varijantama javljaju nazivi „fizirica”, „fizurica” i sl. sa sadržajem ukrasnih dodataka u onom oglavlju koje je sadržajno i stilski srodno s kasnogotičkim oglavljem. Samo dok su u sjevernu Hrvatsku ušli njemački nazivi, u Sredozemlju prevladali su uticaji iz južne Francuske, gdje je u vrijeme križarskih ratova procvata kvalitetna tekstilna proizvodnja, preuzeta iz saracenskih radionica. Tako npr. čujemo kako se i susjednoj Apuliji, u jednoj bogatoj nevjestinskoj opremi nalaze i dragocjeni svišeni prevjesi iz Montpelliera.⁵² Tim putem provansalski pomodni motivi dopiru i k nama. S prihvaćenim modnim rekvizitima francuski naziv „nigot” s posredovanjem južne Italije (jer Venecija ne pozna ovu riječ u smislu ženske frizure) ušao je u vlasteoski krug u Dubrovniku. Tu mora da se kontaminirao s nazivom „kličak”, koji je tad već sasvim izgubio prvotno značenje nekog ravnog drvenog podloška u kosi i preuzeo sadržaj ukrasnog dodatka, a možda već i glavnog pokrivala u oglavlju. I ovo je oglavlje tada besumnje imalo oblik dvoroge kape-rupca s naglašenim čeonim ukrasom, kako smo to našli baš u francuskim likovima iz 15. stolj. Uz to pripadalo je i velo, kako to ima i naša varijanta iz Jamnice u svojoj cjelini i detaljima. No samo u seoskoj sredini ovo je oglavlje moglo zadržati stil gotičkog impulza. Nasuprot tomu, u dinamičkoj urbanoj sredini mada se mijenjala, pa tako čujemo da se u 16. stoljeću čak Vijeće Umoljenih moralo zabaviti s reformama o rigoletu dubrovačkih plemkinja. Očito se pod hirovitim ženskim zahtjevima ovo oglavlje deformiralo u neke društveno nedozvoljene oblike, koji zatim ubrzo i nestaju. S izrazitom slikom dvorogog oglavlja, kape ili rupca, gotovo u doslovnom citatu s francuskim oblicima i s jamničkim „rogima”, s dijademom i ukrasom nad čelom a i s bijelim velom, takvo oglavlje nosi ktiorka u manastiru Krepičevcu još početkom 16. stolj.⁵³

⁴⁹ Gušić M., Istraživanje tekstila itd. 366 s nadopunom: od tri igle jedna, s kojom se na potiljku pridržava šestanski veo, najduža je, 18 do 20 cm od masivnog srebra. Ubada se vodoravno straga u pletenice, ali ostaje vidna na velu pod njom skupljenom.

⁵⁰ Skok o. c. 431.

⁵¹ Ibid. l. c.

⁵² Carabellese F., Codice diplomatico Barese. Bari 1899., III 307: „... zep-pam unam cum auro in capite de Mumpillerio et aliam zeppam unam cum auro in capite parvam de Mumpillerio . . .”

⁵³ V. Radojković B. o. c. sl. 22.

Da se vratimo na problem „coverlo-kovrljak”. Bitno drugačije od gotičkih dvorogih kapa-rubaca, u kojima smo našli mjesto i za historijski „kličak-rigoletum”, oblikovan je kovrljak u starinskoj nošnji s Livanjskog polja, kako se tu nosilo još ne mnogo vremena nakon prvog svjetskog rata. U stilizaciji ovog oglavlja očit je uticaj onih ranih renesansnih impulsa koji na prelazu u 16. stolj. dopiru u Zahumlje. U tom oglavlju nema više tragova negdašnjeg dvoroga. Na kosu spletenu u dvije pletenice i dignute u vijenac, stavlja se podložak kao neki obruč. Ispletan kao tanki pleter od trske ili šiba po obliku to je kao neki eliptični šuplji vijenac. Biri gornji dio dolazi na tjeme tako da ostavlja vidnim pažljivo očešljan razdjeljak nad čelom. Na taj se podložak navlači „kapica-počelica”, zvana i „privezač”. To je prava kapa s dnom, kojaj po tipu odgovara kapa s nazivom „cacara” u Dobroti u Boki Kotorskoj i „skufija-počelica” na otoku Mljetu. Dragocjen predstavnik ovog tipa opće poznate skufije u nas je zlatna kapa iz Bile, koju I. Čremošnik datira u 15. stoljeće.⁵⁴ Livanjska počelica u svom vezu nad čelom u svili tamnih boja s nešto zlata, ima motiv granatne jabuke, a trokutni raspored ovog ornamenta ukazuje još na gotičko prostorno rješenje. Ova se kapa veže na potiljku, a s njenog tjemena straga pada bošča, prevjesa koja i pored ovog turskog naziva u svom divnom vezu ima renesansni ornament cvijeta i granatne jabuke. Po svemu tomu stilski sadržaj ovog oglavlja odgovara onom priboru iz renesansne mode za koji Veccelio zna da su nedavno (tj. oko šezdeset godina prije njegova vremena, dakle u prvoj polovini 16 stolj. žene ponovo počele nositi visoko oglavlje, u kojem je skufija nategnuta kao na nekom kavezu od mjedene žice, a ukrašena je različitim mrežicama i bogatim uresom.⁵⁵ Na odgovarajućoj slici na toj visokoj kapici straga visi oduži veo, kako u tom svemu, samo u pojednostavljenom materijalu, odgovara oglavlje iz Livanjskog polja. I u ovoj se varijanti, kako vidimo, na podložak prenio stari naziv za pokrivalo, što je tu besumnje samo nastavak ranije svršene zamjene. U mletačkom dijalektu „zazzara” je naziv za onu karakterističnu renesansnu mušku frizuru, gdje oduža kosa ravno pada na ramena i potiljak, ali je još, čini se važnije, da guste ravno rezane šiške pokrivaju čelo,⁵⁶ kako je to poznato s mnogih muških portretnih likova. No ne bismo mogli razumjeti kako se s muške kose naziv prenio na žensku kapu, kad ne bi u tom imali posredstvo bliže ženskom oglavlju. Doista u renesansnom zanosu modnih hirova mlade su žene šišale kosu napuštajući je u pramenima oko obraza, a jedan od bizarnih načina s bujnim šiškama na čelu izaživao je u Veneciji javnu osudu kao neko ruglo.⁵⁷ Mora da su između

⁵⁴ Čremošnik I., Srednjevjekovna kapa iz Bile kod Travnika. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N. S. Sarajevo 1952., VII, 111.

⁵⁵ Vecellio o. c. fol. 80: Donna venetiana da sessant' anni a dietro. „...le Venetiane cominciarono à rinovar l' uso delle gabbie di rame, et coperte di scuffie fatte à rete d' oro, ornate con varij et ricchi ornamenti di perle et altre gioie...” — Rodocanachi E., La femme italienne etc. Paris 1922., 166.

⁵⁶ Boerio o. c. s. v. zazzara.

⁵⁷ Floerke o. c. 71., t. 69. likovi u skupnim scenama u palači Schifanoja.

ostalog one dvije mletačke gospođe na poznatoj slici V. Carpaccia smatrane kurtizanam, jer obje imaju takvu napadnu frizuru gdje im je vještačka kosa isturena na čelo i u obraze.⁵⁸ Gotovo muški rez s ravnim šiškama na čelu ima i Eleonora Aragonska, i uz toš i skufiju i lagani veo s dekorativnom bordurom.⁵⁹ (crt. 2). Vjerojatno da se i takva ženska frizura nazivala „zazzara“ pa se u našoj sredini, gdje je kapica stalni atribut udatih žena i na nju prenio isti naziv. Ranije, međutim, u 14. stolj. u Kotoru ženska kapa zove se *čapičera*, dakle kapica,⁶⁰ pa je do zamjene naziva očito došlo kasnije. Ako je moglo doći do takve zamjene, to je više shvatljivo da se u jednoj usko određenoj kostimnoj cjelini kao što je žensko oglavlje, tuđi usvojeni naziv s već izgubljenim sadržajem prenosi na jedan od bitno prisutnih dijelova u istoj cjelini.

Po svemu dakle doznali smo da je jednim putem u hrvatskom primorju iz latinske osnove *cohoptert*-nastao lik „hovrlica“, da li prije, kasnije ili sporedo s prijevodom u naše „poknivača“ ne znamo, ali točno vremenski određeno za naše tumačenje ostaje sporedno. Drugim se putem već prerađeni kasnolatiniski lik „coverlo“ staložio u svojoj sekundarnoj službi prenesen na podložak u oglavlju, a i na oglavlje u cjelini. Takav je predmet još u 14. stolj. imao značenje starinskog dvoroga, ali se u daljnjem razvoju na tlu Dalmacije taj sadržaj izgubio, jer kako vidimo, nemaju ga obje opisane folklorne varijante recentnog kovrljka. Vrličko je oglavlje sačuvalo u svom kovrljaku raniju fazu još u gotičkoj stilizaciji, dok se livanjska varijanta, našli smo, održala kao renesansno dobro.

Još u 18. stolj. kovrljak imao je daleko veće prostiranje na tlu stare Bosne i Zahumlja. Tako se god. 1777. u Bosni narodu preporuča iz crkve da se ne gizda, a među ostalim i da žene napuste kovrljak.⁶¹ Tim smo utvrdili značenje obiju starijih riječi „hovrlica“ i „coverlo“, kako ih znamo iz naših pisanih spomenika.

Ostaje nam da odgovorimo na pitanje postavljeno u naslovu ovog članka, što je „covercerium“ u velikom inventaru kraljice Beloslave. Po svemu što smo do sad našli, izraz „covercerium“ ne smijemo izjednačiti ni s „coverlo“, a ni s „coverium“ u dubrovačkim spomenicima.⁶² Naziv „covercerium“ poznat je za sad jedino u popisu one robe, koja je kao poklad Beloslave i njezina sina Dese u Dubrovniku god. 1281. izručena poslanicima kralja Stefana Dragutina. Četiri godine kasnije kraljica traži kod

⁵⁸ Ibid. I. c. i t. 77.

⁵⁹ Rodocanachia E., o. c. 73, t. 17.: medalja Eleonore Aragonske, vojvotkinje od Ferrare iz god. 1473.

⁶⁰ Mayer A., Kotorski spomenici. JAZU Zagreb 1951., I 319., u Kotoru god. 1332: „... de quodam capiçario aureo nouitiarum mulierum...“, iz čeg proizlazi da je *capiçarium*, *capiçerium*, ženska kapica, u ovom slučaju nevjestinska, a ne jastuk kako *capiçerium* Beloslavina poklada nastoji protumačiti Lexicon lat. med. aevi u svojim Saopćenjima — Communicationes, posebni svezak, Zagreb 1958, 78.

⁶¹ Skarić V., Odredbe o nošnji u Bosni i Hercegovini u 18. stolj. Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1902., XIV 557, god. 1777. „... prođite se kovrbka...“

⁶² V. bilj. 31.

Kotorana povratak svoje ostave ili odštetu. Ne ulazeći dalje u neriješivu situaciju oko ovoga blaga,⁶³ za nas je važna samo činjenica da je kraljica Beloslava doista vlasnica ovoga poklada, odnosno što je za nas važnije, da su predmeti garderobe u tom doista pripadali u njezin lični pribor. Ovo nam je naime važno upravo u pitanju covergeriuma, tog dragocjenog predmeta u ovom sigurno veoma okrnjenom inventaru, kao i to da sav taj pribor kraljičin potiče iz vremena kad je njen muž još kraljevao u srpskoj državi. Kod tog se u vrijeme pologa sa sigurnosti može datirati samo potrošna roba, uglavnom tkanine i to u prvom redu one iz kraljičine garderobe. Ali baš tih je u ovom inventaru srazmjerno malo u odnosu prema stvarima trajnijeg postojanja. Inventarni sastav ovog poklada, koliko se prema popisu iz god. 1281. može staviti u konkretan okvir bio je ovaj:⁶⁴

Od crkvenog pribora tu je 20 različitih ikona, od kojih su neke sa srebrnim pločama i sa aureolom od bisera, a neke i s relikvijama. Osim toga još ima ikona navedenih pod „plures.” Zatim je tu jedan veliki osobit relikvijer i nekoliko (bar tri) manja. Od crkvenog tekstila i paramenata ima sigurnih 20 stvari, osim toga ima još robe, koja je određena za paramenta, i to pet poimence navedenih tkanina, u svemu najmanje 30 lakata robe i još nekoliko komada pod „plures”. Različitih metalnih i drugih crkvenih predmeta (kaleža, križeva i dr.) ima li imenovanih posebno, a od crkvenih i teoloških knjiga, koje su nabrojene pojedinačno ili u skupinama, može se sabrati najmanje 30, ali ima i tu još „plures”. Prema tomu od posebno imenovanog crkvenog pribora ima oko 85 vrijednih dragocjenih predmeta, osim onog što je skupljeno pod opću oznaku „plures”.

Od svjetovnih stvari kućni tekstil zastupan je sa svega 10 predmeta i to 2 platnene zavjese, 2 velike sjenice, 3 stolnjaka i tri ubrusa-ručnika. Od odijela ima svega 6 sigurnih predmeta, to su 3 ženske velike košulje i tri male i osim toga još tri dijela za košulje. Od ostalog kostimnog pribora tu su 4 pojasa i jedna kopča vjerojatno također za pojas, zatim 9 različito imenovanih ukrasnih traka, umetaka i vrpca. Osim toga neke su tkanine još nerazrezane u cijelom, a na kraju su dva krzna fragmenta. Od ostalog ukrasa i nakita ima svega desetak predmeta, a posebno se navodi jedno zrno bisera, jedna torbica i tri ogledala. U depozitu se nalazilo nešto posuđa od kositra i mjedi. Različite isprave, dijelovi polomljenog srebra i kristala nisu posebno imenovani, nego su skupljeni u svežnjeve. Ali nas prvenstveno zanima pribor koji služi u ogavlju, a od tog ima svega pet sigurnih predmeta i to tri „binde”, jedna „capičera” i jedan „covergerium”, što ćemo dalje potanje razmotriti. Prema svemu dakle, vrijednih profanih predmeta od tekstila te tekstilnog i metalnog nakita ima svega 45 komada. Upadno je da nema vijenaca, dijadema, bilo pod kojim nazivom, a nema ni jedne krune ni ličnog dragocjenog nakita.

⁶³ Radonić J. o. c.

⁶⁴ V. bilj. 1.: Čremošnik G o. c. 53—55.

Kako vidimo tu su pretežno bili sklonjeni predmeti crkvene upotrebe. Možda je bio spašavan inventar dvorske kapele, ali bismo u tom mogli prepoznati životni stil bizantskog dvorskog ambijenta gdje su i prostorije gineceja bile prožete ekleziastičkom atmosferom. Ipak naše su zemlje tada još snažno otvorene prema Sredozemlju pa živo sudjelovanje u zbivanjima ove moćne kulturne regije i u sitan svakodnevni pribor unosi svoje motive. A baš tada tu se sukobljuju, ali i plodno isprepliću, stvaralačke sile s Istoka i Zapada, pa u obilje zasićeno orijentalnom raskoši ulaze impulzi viteštva s kultom gospoje u svom naglasku. Tada se, našli smo i u pomodni ženski pribor unose uzori sa Zapada i to i sa udaljenijih obala, ali i iz susjednih zemalja Apulije i Venecije. Prema tim usvojenim uzorima u dvorskom se krugu oko kraljice a i u ženskim samostanima izrađuju vlastiti radovi, kako je to na svim dvorovima od Perzije i Sirije do Irske.

Ako s tog stanovišta razmotrimo one predmete u Beloslavinu pokladu, koji su u ovoj besumnje znatno osakaćenoj masi zaostali iz kraljičinog ličnog pribora, prepoznavamo u nekim od njih pomodne elemente koji su u naš velikaški kostim ušli sa Zapada.

To su svakako one tri binde-povezače: „binde due de seta cum capitibus ad aurum” i „binda una de seta ad aurum”. Zatim 4 povezače druge vrsti: „pantaree due de frisis, una blava et alia rubea” i „pantaree due, una de seta et alia zala ad aurum.”⁶⁵ Dalje, 2 vrpce, ili kako bi se ukrasnim vrpčama i sad reklo „kurdeljice”: „cordelle due de seta.”⁶⁶

Ostalim ukrasnim pojedinostima npr. „lista una ad aurum longa tribus cubitis”, to je neka ukrasna bordura, izrađena sa zlatom od tri lakta dužine, ali ne možemo joj potanje odrediti stilsku pripadnost, jer takve ukrasne bordure, kao umetak ili aplikacija, pripadale su u medijevalni muški i ženski kostim uopće.⁶⁷ Neki dekorativni dodatak mora da je i „una frisatura longa cubiti duobus et dimidio.” Međutim, „bursa una parva ad aurum”, kesa zlatom ukrašena ili od zlatotkanog brokata, često je dodatak u muškom i ženskom ruhu, a ova, jer je mala, bit će da pripada u ženski pribor. Pretpostavljajući da u mnogim latiniziranim izrazima treba gledati prijevod domaćeg naziva, naći ćemo značenje i za predmet s nazivom intrecatura, kako donosi ovaj naš izvor, ili u sličnim grafijama, kako se taj izraz često susreće u našim medijevalnim zapisima. U složenici in — treccia (treccia je pletenica od kose prave ili nadodane, ili od niti zlatnih, srebrnih ili tekstilnih,⁶⁸ prepoznavamo našu riječ „upletak” a intercatura gotovo svagda dolazi u paru, pa su to naši „upletnjaci”. U bilo kakvom izdanju „upletnjaci” su stalni do-

⁶⁵ Za nazive „pantarea”, „bandarella”, „bandanella” upor. Bernard R., *Quelques mots bulgares etc.* Paris 1956, 17 i s. v. *pandella*. Upor. i Boerio o. c. arhaizam „bandinella” sa smislom povoj, povez.

⁶⁶ Benc-Bošković K., *Starinsko žensko ruho u Konavlima*. Zbornik za narodni život i običaje JAZU. Zagreb 1971. 45., 114.: „kurdelica, uska vrpca . . .”

⁶⁷ Bruhn W. — Tilke M., *Das Kostümwerk*. Berlin 1941., 14.

⁶⁸ Upor. Cecchetti l. c.

datak u kosi naših žena sve do nedavna, otkad imamo i niz takvih predmeta pa i srebrnih u našim muzejima.⁶⁹ Razumije se da je od tog nekad raskošnog nakita u folklornom izdanju očuvan već znatno reduciran pribor u kvaliteti i obliku, ali s istom službom uplitanja u kosu i to baš u pletenice.

Izdvojiti ćemo u popisu Beloslavlina poklada i potanje razmotriti one stvari koje nesumnjivo pripadaju u pribor za žensko ogjavlje. To je svakako sasvim jasno određena „capicera una de auro, modici valoris,” dakle jedna kapica zlatom ukrašena, ali od male vrijednosti. Besumnje to je ženska kapa tipa skufije, kojoj po obliku i ukrasu nalazimo blizu uporedbu u spomenutoj kapici iz Bile. Vjerojatno se opaska da je ta kapa zlatom ukrašena od male vrijednosti, mora shvatiti tako da je to dragocjena, ali upotrebom oštećena, iznošena ženska kapa, koja je mnogo služila.

O ostalim predmetima već znamo da su binde onakve povezače kakve su se iz prvotnog masivnog omatanja glave razvile u izrazit element gotičke nošnje i tako zadobile sasvim dekorativnu ulogu. Sve 3 binde u Beloslavinu pokladu takve su gotičke povezače. Bez oznake boje, one su od svile, očito od teže svilene tkanine koja je mogla biti i proizvod domaćih žena u boji prirodne svile. Za dvije izričito se kaže da imaju ukras na krajevima, tj. na obje kraće strane, pa je na njima vez ili rasplet izrađen u svili i zlatnoj niti, a možda su nadodane i zlatne rese. Treća binda nema naznačen ukras na krajevima, a i ona je svilena i ukrašena zlatnom niti možda u cjeloj dužini ili u većem dijelu svog polja. Po svemu tomu sve tri binde-povezače odgovaraju istovrsnom gotičkom priboru. I one 4 pantaree, to su bandarelle ili bandanelle s ovim svojim talijanskim nazivom ukazuju na svoje stilsko porijeklo. I tu su besumnje neke povezače, koje se razlikuju od onih binda, a različite su boje, jer je jedna od njih svijetlo-modra, druga crvena, treća je bijela svilena, a četvrta žuta sa zlatnim vezom. Samo izrazi „de frisis” i „frisatura” traže potanje razjašnjenje. Moglo bi se raditi o resama ili svilenim kitama, ali tomu se protivi da se za bandarellu kaže da je „de frisis”, a izraz „frisi” i „risi” upravo na izmaku srednjeg vijeka zadobiva nov dekorativni smisao.

Već po tomu vidimo da su za ogjavlje naše velikašice služile različite povezače i vela. Mora da su osim ovog pribora bila sasvim određena svojstva onog predmeta koji se krije pod nazivom covercerium.

Stavak u kom se navodi ovaj predmet, a koji smo prije naveli, prevest ćemo doslovno: „jedan covercerium dug jedan lakat, od svile sa zlatom.” Iz tog doznajemo materijal, od kog je taj predmet izrađen, njegovu dužinu a i to da ima ukras od zlata. Ovi će nam podaci poslužiti da, ukoliko je moguće, ovaj predmet stvarno predočimo. Po materijalu, — to je svila, — doznajemo da je to tekstilni predmet, očito od svilene tkanine i to u dužini od jednog lakta. Time što je iskazana du-

⁶⁹ Npr. Gušić M., Tumač, sl. 39.: „upletak”, predmet u Etnografskom muzeju u Zagrebu, selo Sošice, Žumberak, inv. br. 1600.

žina ujedno su određeni oblik i služba tog tekstilnog predmeta: u formatu oduže četvorine to može biti jedino neki svileni veo. Ako je dakle s ova dva svojstva, s materijalom i dimenzijom taj predmet zadan kao nevelik veo, onda daljnji podatak „ad aurum” ne smijemo razumjeti kao „od zlata”, tj. kao da se radi o nekom metalnom predmetu, nego „sa zlatom”, ukrašen zlatnom niti u jednoj od tekstilnih tehnika koje odgovaraju tkanini i namjeni samog vela. Stajajući izraz „ad aurum” i „de auro” često se odnose ne na zlato kao na kovinu, nego na tekstilni ukras izrađen ili samo u zlatnoj niti ili je zlatna nit dodatak u svilenom polihromnom vezu. Tako se i sad još u Konavlima zove najbolje izdanje pokrivače sa službom nevjestinskog vela, „pokrivača zlatnica”, i ako u vezu ima uz svilu malo zlatnog dodatka, ali u pravilu ima guste zlatne rese na oba ukrasna kraja.⁷⁰ Već smo i u razmotrenom tekstu našli da i binde-povezača i jedna od onih četiriju bandanela nose ukras „ad aurum” u zlatnom vezu ili raspletu. Kako za covercerium nije posebno rečeno da ima zlatni ukras „in capitibus”, na oba kraja, to, kao i kod one treće binde-povezače zlatni je ukras mogao biti ili simetričan na obje kraće strane ili raspodijeljen u prugama ili u motivima po čitavom polju svilenog vela. Sa svim tim značajkama možemo Beloslavin covercerium konkretno predočiti po obliku i fakturi, čim je ujedno određena i služba ovog vela. To je mala ženska pokrivača u formatu nešto izdužene četvorine, kojoj je veo od svilene tkanine, a ukrašena je zlatnim vezom ili raspletom. Po samoj činjenici da se pored raznih povezača u kraljičinoj ostavi nalazi samo jedan takav predmet, možemo pouzdano zaključiti da je to bio dragocjen veo, namjenjen ne za svakodnevnu upotrebu nego za posebne zgode kraljičinog nastupanja. Već po svom formatu, a vjerojatno i po ukrasu, takvo se pokrivalo glave znatno razlikovalo od ostalih povezača, binda i bandarela. Ove obje vrste gotičkih povezača morale su biti u zadnjim dimenzijama. Dužina im je bila tolika da su se u nekoliko zavoja ovijale oko glave i vrata dosežući i pod podbradak, a još su ukrasni krajevi, oba ili samo jedan, dosizali na rame pa i na pleća. Takva je povezača morala biti bar 2,5 do 3 m duga, pa i duža, sve do hipertrofiranih pučkih nevjestinih pokrivača u kasnim folklornim parafrazama koje katkad dosižu i do 7 m dužine. Ovaj covercerium, međutim, s velom dugim svega jedan lakat (bit će da je to mjera od oka) nije se mogao omatati oko glave ni bilo kako vezati.⁷¹ Takva se kratka pokrivača samo prebacila na kosu tako da joj je sredina vela pokrila tjeme, a zlatni je vez simetrično uokvirio obraz gotovo ikonografski u statičkoj slici.⁷² Takav veo ni ne

⁷⁰ Benc-Bošković o. c. 121.

⁷¹ Prema dužini od 1 lakta, ovaj covercerium nije mogao biti „duga svilena tkanina”, kako misli Radojković B., o. c. 38.

⁷² Razumije se s nekim diskretnim pokrivalom kalotastom potkapicom, kako se npr. zadržala u hercegovačkoj nošnji pod crvenkapom, Gušić M., *Starinsko žensko ruho plemena Drobniak pod Durmitorom*. Spomenica Josipa Matasovića. Zagreb 1972., 125.

bismo smjeli zvati pokrivačom a već nikako povezačom, nego bi najbolji naziv za to bio prevjesa, kako se u kontinentalnoj Dalmaciji i sad „privilisa“, „prevjesa“, zove ravna mala pokrivača koja se ne veže nego joj krajevi padaju sprijeda na prsa.

Po namjeni za društveni nastup, za koji je covercerium služio, mogla se takva prevjesa nositi na dva načina. Ili se veo prebacivao na kapicu, koja je i sama ukrašena zlatom, kako takvu kapicu imamo sačuvanu u nalazu iz Bile, a i među Beloslavlinim stvarima uz sam covercerium nalazila se kapica zlatom ukrašena. Ili se prevjesa stavljala neposredno na kosu počešljanu na razdjeljak i otvorenu, ili savijenu u pletenicama i dignutu pod prevjesom u vijenac. U ovom je slučaju prevjesa služila da se na nju stavi kruna ili neki dijamem ili vijenac. Ista je prevjesa mogla služiti na oba načina pa je njen veo mogao nositi ukras u obje navedene varijante, na rubovima ili u čitavom polju. Uz krunu i prevjesu pripadao je još bogat nakit u kojem su vidnu ulogu imale naušnice, oboci, upletnjaci i ogrlice uz složen čeoni ukras kao što su vijenci, i počelice (ove u svom prvotnom smislu prije nego što je taj naziv zadobio značenje kapice skufije, poculice, odnosno prije nego što se fliao s usvojenim facol), a i mnogi izvana usvojeni elementi kao što su to različite parte, fizirice i rigoleti.

Daleko porijeklo male ženske prevjese, koja po svojim značajkama spada u tipološku kategoriju otvorenog mediteranskog vela, u onom je ornatu, koji iz bujnih istočnjačkih tekstilija rano ulazi u Bizant, gdje dolazi do svog punog sjaja. U tom su prvenstveno velikaškom priboru stalno mjesto zauzimali različiti tekstilni dodaci uz odijelo, u širokoj skali od velikih plašteva, ogrtača i dragocjenih pojasa do onih ukrasnih ručnika, koji u stalnom formatu oduže četvorine, ali u različitim dimenzijama i nebrojenim varijantama u izradbi i ukrasu postaju nenadoknadv predmet u kući i uz odjeću. Otkad su Arapi preuzeli posredništvo između perzijskih radionica i uvoza njihove robe u Bizant,⁷³ ovo urbano društvo obilato prihvaća baš takav mnogostruko upotrebljiv ručnik u svim njegovim izdanjima i funkcijama. U tom se golemom poglavlju izdvajaju posebno kvalitetne izrađevine kao npr. ona vela, koja su otkana tanko „kao paučina“, ili ona s rubnim privjescima u finoj pozamenteriji.⁷⁴ U svem tom predvodi Sirija pa se imenom ove zemlje još u 16. stolj. zovu motivi i tehnike iz kojih se na razmeđu likovnih shvatanja rađa renesansna čipka.⁷⁵ A opet, od svih tih dragocjenih vela i prevjesa posebno mjesto ima velo koje služi uz krunu i

⁷³ Ebersoldt J., *Les arts somptuaires de Byzance*. Paris 1923., 12.

⁷⁴ Gušić M., *Porijeklo čipke na batiće*. Zbornik za narodni život i običaje JAZU. Zagreb 1962., 40, 180 et seq. — Takve se tkanine nalaze u onom tekstilnom blagu što ga velikašica Danilida donosi svom štićeniku caru Vasiliju I iz svojih radionica u Patrasu u Carigrad. Theophanes cont. Vita Basilii Maced. V, ed. Bonn 1893., 318. — Vogt A., *Basile Ier etc*. Paris 1908., p. XV.

⁷⁵ Npr. predlošci u knjizi modela za čipke u djelu Vecellio C., *Corona delle nobile et virtuose donne*. Venezia 1592., upor. Dreger M., *Entwicklungsschichte der Spitze*. Beč 1910².

čeonu nakit. Kao sastavni dio u ornatu crkvenih velikodostojnika,⁷⁶ bijeli veo u skupocjenom izdanju prati vladarske krune⁷⁷ što se kao motiv ponavlja u velikaškoj opremi.⁷⁸ Ali u svim istočnim varijantama veo ostaje privjesak krune, kape ili kamilavke. Na Zapadu, međutim, od svih vrsti ženskih vela koje od karolinškog razdoblja ulaze u medi-jevalni kostim, najviše se pažnje polaže onoj ženskoj pokrivačici manjega formata, koja se otvorena polaže na kosu. To je začetak one prevjese koja kasnije u gotici postaje atribut kraljičinog oglavlja.

Jedinstven sačuvani primjerak takvog kraljevskog vela u našoj je historijskoj građi ona pokrivačica koja se nalazi na moćima sv. Šimuna u Zadru.⁷⁹ I sad je ova zlatna prevjesa na istom mjestu kuda ju je položila kao zavjetni dar zajedno s krunom jedna od žena iz roda Anžuvinača. To se zbilo negdje između god. 1360. i 1383. pa i postanak tog predmeta određujemo s tim vremenom. I ako više od stoljeća dijeli ovu kraljevsku prevjesu od Beloslavina coverceriuma, ne ćemo pogriješiti, ako oba predmeta izjednačimo po obliku, donekle po stilu zlatnog veza ili raspleta, a svakako po funkciji. Sve je to naime zadano u onom gotičkom oglavlju koje prikazuju likovi Madone i krunjenih žena od 13. stolj. dalje.⁸⁰ (sl. 3). S usponom anžuvinske kuće ovakav nevelik veo pod krunom, ulazi na sve evropske dvorove pa u renesansi postaje profinjen ukras otmjenog ženskog svijeta, a i omiljen motiv u likovnom prikazivanju.⁸¹ U 15. stolj. takav smo tanani veo s ukrasom na rubovima našli na liku Eleonore Aragonske, i ako ne s krunom nego s kapićom-skufijom. Ne iznenađuje stoga da se takav dragocjeni predmet u Beloslavinu pologu nalazi svega u jednom primjerku. Štaviše, činjenica da je tu samo jedna kraljevska prevjesa ove vrsti govori baš za ovu determinantu naziva covercerium. Dok su u ovoj i tako fragmentiranoj masi ostale povezače, vrpce, ukrasne trake i bordure, pojasi sa dragocjenim kopčama i ostalo, ipak i pored oskudnosti tog inventara prisutni u više primjeraka različitih u boji i besumnje u izradi i ukrasu, nema potrebe da se kraljevska prevjesa javlja u nekoliko varijacija.

Sad kad smo utvrdili stvarna svojstva ovog vela, pokušat ćemo razjasniti i njegov naziv. Vidimo da je i tu prisutna osnova cover — kako smo to našli u likovima coverlo, kovrljak, hovrlica. Ipak tvorba lika covercerium išla je drugim putem nego što su na našem primorju usvojeni i dalje prerađeni romanski nazivi iz osnove* čover. Već se V. Jagić

⁷⁶ Houston M. G., *Ancient greek, roman and byzantine costume*. London 1947. 172 i 174: „epikalumauktion”, tj. veo na kamilavki, sl. 176 d i 178 a.

⁷⁷ Tako bi se mogao protumačiti ornamentirani dodatak na carevoj kruni na relijefu iz 13. stolj. na sarkofagu sv. Teodore u Arti. Maksimović J., *La sculpture byzantine du XIIIe siècle. L'art byzantin du XIIIe siècle*. Beograd 1967, 25, sl. 1.

⁷⁸ Kovačević J. o. c. sl. 15, 23, 52, t. XIX, XX et pas. — Radojković B., o. c. sl. 16 c, 16 d, 19 et pas.

⁷⁹ Gušić M., *Profani tekstil 229.—254.*, sl. 1., t. 1—4.

⁸⁰ Ibid. sl. 2, 5 i 6.

⁸¹ Ibid. sl. 3.

uz lik hovrlica pozivlje na talijansko *coverchiella*-*covertura*.⁸² Du Cange ima kasnolatinsku riječ *coverchio* u smislu pokrovac uopće,⁸³ potvrđenu g. 1379. Mora da je već ranije iz mnogih latinskih likova iz osnove *coopert* — *coopert* u mletačkom govoru došlo do mnogih izvedenica šireg značenja, kao glagol uvijek sa smislom pokriti nešto ili u nomen-skoj službi onaj predmet s kojim se nešto pokriva. Takvo široko značenje ima mletački glagol „*coverzer*“.⁸⁴ Nasuprot tomu našli smo da je hrvatska riječ „*pokrivača*“ čist prijevod latinske riječi (odnosno njezinih filijacija u našem govornom mediju), ali samo sa značenjem pokrivala ženske glave, ženska pokrivača kako i danas ta riječ živi na našem primorju.

Mletački glagol „*coverzer*“ živio je i kod nas, očitno u sastavu mletačkog dijalekta uopće nadošlog u dalmatinske gradove za mletačke dominacije, možda već od 11. stoljeća dalje. Da se ta riječ zadržala kod nas, nalazimo potvrdu u jednom podatku iz Dubrovnika u 16. stolj. U kući zanatlije Radosava Radibratića u obilju kućnih i odjevnih tkanina, gdje se na kraju poimeničnog nabranja dodaje još i „*una quantita et piu fazoletti, schuffie et pochriuaze,*“ nalaze se i „*dúj fazoli longhi per coverzer le done,*“⁸⁵ dakle „*dva duga rupca za pokrivanje žena,*“ tj. dvije duge primorske pokrivače. Nezavisno od tvorbe naših riječi iz osnove **cover*, nastali su iz latinskih likova **coopert*, svojim posebnim putem u drugoj jezičnoj sredini, mletačke riječi *coverchiella*, *coverzer*. I ako je lik *covercerium* poznat za sad samo u ovom našem jednom tekstu, ipak je to jedna od izvedenica mletačkog glagola *coverzer*. Da li je riječ *covercerium* u ovom svom imeničkom liku postojala u mletačkom govoru, ne znamo, jer je u rječnicima nema. Ili je možda *covercerium* samo improvizirani prijevod naše riječi „*pokrivača*“, kojem je skriptor dao svoj mletački lik i grafiju prema njemu poznatom glagolu *coverzer*? U oba slučaja riječ *covercerium* nema ni jezične ni semantične srodnosti s riječima „*coverlo* — *kovrljak*“, ni s „*hovrlica* — *pokrivača*“. I po tom porijeklo tog zlatom ukrašenog vela ne možemo staviti u našu narodnu sredinu u 12. i 13. stolj.

Već smo rekli da je takav dragocjeni atribut u kraljičinom oglavlju mogao biti ili donesen izvana, ali mogao je to biti i rad domaćih žena, kako smo to utvrdili za zadarsku zlatnu pokrivaču. Zadarski predmet naime u svom zlatovezu s polihromnim dodacima svjedoči o neprofesionalnom ženskom radu. Koliko je na našem jugu u gotički zadanom formatu takvog nevelikog vela sudjelovao i stilski uticaj iz blizih tekstilnih središta, od kojih su Skadar, Drača i Janina bila poznata žarišta ženskog tekstilnog rukotvorstva, iz našeg se podatka ne može doznati.

⁸² Rački F. — Jagić V. — Črnčić I., Hrvatski pisani zakoni. Monum. hist. — jur. JAZU. Zagreb 1890., IV u rječniku s. v. hovrlica.

⁸³ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Graz 1954², s. v.

⁸⁴ Boerio o. c. s. v.

⁸⁵ *Diversa canc. rag.* 98 (retro) fol. 175 v. od 28. 11. 1505.

Širok raspon, koji je ženskim ručnim vještinama zadan s medijevalnim životnim stilom, zrcali se u našoj folklornoj baštini. Još uvijek nije našoj javnosti dovoljno poznato, pa čak i znanstvenicima zaposlenim na studiju naše kulturne prošlosti, kakvo se neprocjenjivo dobro nalazi u našoj etnografskoj građi. Ne samo s estetskog vrednovanja, nego što je za nas znatno korisnije, sa stanovišta aktualnih zahtjeva po kojima doznajemo o zbivanju onih društvenih cjelina u našem narodnom entitetu, koje izmiču promatranju historičara, jer vijesti o njima u pisanim spomenicima i suviše su oskudne, a koje su u svom dinamičnom postojanju nosile glavni teret prošlosti. Nepresušna predaja u agrafičnom je društvu prenosila jednom stečena i usvojena dobra u riječi i stvarnoj građi, pa je i dragocjena ženska prevjesa u tom krugu staložila svoje kasno potomstvo. U Hercegovini, u zemlji gdje se stoljećima dodirivao urbani komunalni režim Dubrovnika s normama brđanskih plemena, do naših se dana u ženskom oglavlju održala marama u kojoj prepoznajemo kasni odraz negdašnje kraljevske prevjese. To je ona osobita marama koju su nosile nevjeste još do prvog svjetskog rata (sl. 2), i na nju stavljale jedinstven metalni nakit, nazivan „ovrljina“ ili „ujačina“. T. A. Eratić dao je god. 1906. izvrstan opis kako su se nosile takve „povezače“ i „prevezače“ s „ovrljinom“ i ostalim kovnim nakitom,⁸⁶ a najbolju reprodukciju tog pribora po fotosnimci dala je autorica N. Bruck-Auffenberg u svom još uvijek nedostižnom djelu o dalmatinskoj narodnoj umjetnosti.⁸⁷ Razumije se da hercegovačka marama prevezača nije ni kraljevski ni velikaški pribor, ali je dostojan visoke ocjene kao tekstilna rukotvorina u svojoj dekorativnoj stilskoj cjelini. Ovakva se prevjesa (ma da joj je zabilježen naziv prevezača) nije ni vezala ni ubrađivala, jer to nije dozvoljavao format takve male pokrivačice, ni njezin bogati ukras, a ni stilski način u kojem se reprezentirala. Većina sačuvanih primjeraka od domaćeg je lana, ali ima ih nekoliko otkanih od svile domaće proizvodnje. S dužinom od 60 do 80 cm (dakle jedan lakat) i sa širinom od 40 do 50 cm, takve su se pokrivačice otvorene stavljale na tjeme, a vezeni krajevi pratili su pletenice s bogatim upletnjacima. Svi sačuvani primjerci nose prekrasan vez u svili u visokoj polihromiji, katkad s ubačenom srmom, a u ornamentu prevladava motiv granatne jabuke i cvijeta, koji i pored usvojenih orijentalnih dodataka još nosi duktus ranorenesansne odnosno kasnogotičke stilizacije. Vez je redovno izveden „na oba lišca“, tj. jednako na licu i naličju vela jer to traži dekorativni stil takve prevjese, gdje su obje strane jednako izložene pogledu pa i jednako vrijedne. Tu istu značajku našli smo i na zadarskoj zlatnoj pokrivači, a to baš ukazuje na ženski rad koji u jednostavnoj fakturi veza dostiže savršenstvo u svom likovnom izrazu.

⁸⁶ Bratić T. A. l. c.

⁸⁷ Bruck-Auffenberg N., Dalmacija i njena narodna umjetnost. Beč 1912., sl. na str. 40. „Žena iz Ubala“.

Svojevrsan metalni ukras „ovrljina“ ili „ujačina“, koji se nanosio na takvoj pokrivačici, ukazuje na svu složenost starinskog nakita.⁸⁸ Već po ovom elementu vidimo kako može postati opasno kad pisane podatke pojednostavljujemo i promatramo samo s našeg današnjeg stajališta, a pri tom zanemarujemo dinamičku bujnost s kojom se u srednjem vijeku javlja materijalni pribor kao društveni pokazatelj o svojstvima svog nosioca.

Naoko nepremostiv jaz, koji se po današnjem shvaćanju postavlja između opisanog kraljevskog vela i hercegovačke marame, u prošlosti nije bio tolik da se crkveni i velikaški uzori ne bi ogledali i prenosili u vještinu običnih žena. Pa ako je pri tom materijal i izradba donekle pojednostavljena, stilaska slika ovakvih predmeta sačuvana je u stalozanim predajnim formulama pučkog pribora, određenog za najbolji nastup u vlastitom društvenom krugu. A baš svatovi su takva zgoda. Poznato je kako se na nevjestu stavljao obilat nakit i najbolje ruho da se s tim upadno naglasi ugled kuće koja je oprema. U zatvorenoj hijerarhiji brđanskih plemena osobita se pažnja polagala na muško oružje, a u opremi žena na obilat nakit u kovu, ali i na tkani i vezeni dekor na tkaninama, u čem su se žene međusobno takmičile. U tom prvenstvo odnose naši poznati vezovi koji u širokom rasponu svoje fakture posjeduju vrijednost sasvim osobitog tekstilnog opusa.

Kao rezidualno dobro hercegovačka je marama u tradicionalni posjed naroda ušla kao naslijeđe iz kasnog srednjeg vijeka, iz razdoblja prosperitetnog uspona naših zemalja. Kasnije, kad je sudjelovanje u nadošloj renesansnoj epohi u našim zemljama zaustavljeno, narod je ovo svoje dobro sačuvao i održao u statičkim, gotovo fosiliziranim, ali likovno dozrelim formulama. Bitaviše, tako kako je epska pjesma uz gusle uzdigla prošlost zaboravljajući njene tamne stranice i u feudalnim silnioima slavila svoje narodne junake, tako je i materijalno dobro, u prvom redu izrađevine ženskih ruku, održano u onoj stilskoj slici, koja je u zatvorenom plemenskom društvu zadobila značajan sadržaj nacionalne vlastitosti. Tako posmatrane hercegovačke vezene marame posljednji su izdanci one svečane prevjese, od koje je vidni predstavnik sačuvan u zadarskoj zlatnoj pokrivači, a koju smo nastojali naći u 13. stoljeću pod nazivom covercerium u priboru kraljice Beloslave.

Z u s a m m e n f a s s u n g

In Archiv von Dubrovnik befindet sich aus dem Jahre 1281 ein Verzeichniss eines Deposits den die Königin Beloslava, damals schon Witwe des serbischen Königs Stefan Vladislav in Jahre 1243 hinterlegt hat und wo zwischen anderen wertvollen Sachen auch ein Gegenstand

⁸⁸ Bratić T. A. l. c.

als „covergerium“ benannt wird. Die Verf. versucht den Inhalt dieses Wortes „covergerium“ zu bestimmen und den Weg aufzuzeichnen auf den die Methodologie solcher Bemühungen innerhalb der modernen Ethnologie aufgebaut sein sollte.

Diese Benennung „covergerium“ wird nur ein einziges Mal und nur in diesem einem Document erwähnt. Es ist natürlich auf den ersten Blick klar dass die Bezeichnung in die breite Runde jener Benennungen gehört, die aus der lateinischen *coopertare* abzuleiten sind, also dass es sich auch in diesem Falle um eine weibliche Kopfbedeckung, einen Kopfüberhang, handeln muss. Es bleibt aber bei der grossen Manigfaltigkeit dieser Formen die Frage offen um was für einen Kopfüberhang es sich hier handelt, eine Frage, die um so wichtiger erscheint, als ihre Lösung uns vielleicht ermöglichen kann dem Problem näher zu treten, ob diese sonst nicht bekannte Königin Beloslava die erste, was weniger wahrscheinlich erscheint, oder vielleicht die zweite Frau sonst unbekannter Herkunft des serbischen Königs gewesen ist. Die genaue Analyse ihrer persönlichen Garderobestücke könnte uns da auf den richtigen Weg hinweisen.

Die Beschreibung dieses Kleidungsstückes in Document selbst gibt uns die ersten Hinweise. Das „covergerium“ ist 1 Elle lang, besteht aus Seidengewebe und ist mit Gold verziert, d.h. mit Goldstickerei oder goldenen Fäden in Durchbrucharbeit geschmückt. Ihrer Grösse von längstens 80 cm nach muss es sich um ein schleierartiges Gebilde handeln dass wegen seiner Kürze nicht um den Kopf gewunden sein konnte, also kein Gebänd oder eine Kopfbinde, sondern einen Überwurf vorstellt, den man dann über einer Bodenhaube (*souffia*) oder als einen Prunküberhang unter einer Krone getragen hat. Gleich neben ihr wird in der gleichen Verzeichniss auch eine goldverzierte Haube, „*capiçera*“, erwähnt. Neben diesen zwei Gegenstände werden dann auch noch mehrere andere zur Frauenkopftucht gehörige Gegenstände als „binde“ und „*pantaree*“ (Bandarellen, Bandanellen), verzeichnet. Da dieses *covergerium* nur als Einzelstück genannt wird, handelt es sich offensichtlich um einen Gegenstand von besonderen Wert, sehr wahrscheinlich ähnlich den Schleiern wie wir sie in den Zeiten der gotischen Spitzbogenkunst als Begleithaarüberwurf bei der gekrönten Madonna oder solchen Frauenköpfen vorfindet.

Da der Ausdruck „*covergerium*“ mit den Wortstamm *cover*, der grossen familie der Ableitungen aus den spätlateinischen *coopertare*, *covercium*, zuzuzählen ist, so müssen wir unsere Untersuchung auch auf alle die rezenten wie auch historischen Benennungen desselben Wortstammes ausdehnen. Dabei stossen wir in unseren Varianten auf zwei verschiedene Typen der weiblichen Kopftucht. Zum einen gehören die verschiedenen bandartigen Gebilde, Gebände, die noch das Verbot, das uralte Tabu des weiblichen Haares aufbewahren und durch die neuen Völkerschaften der Völkerwanderungszeit in die europäische Mode eingedrungen sind. Diese sind bei uns in 13. Jahr. durch die verschiedenen Binden, Windel, und den lateinischen Ausdruck „*caput-*

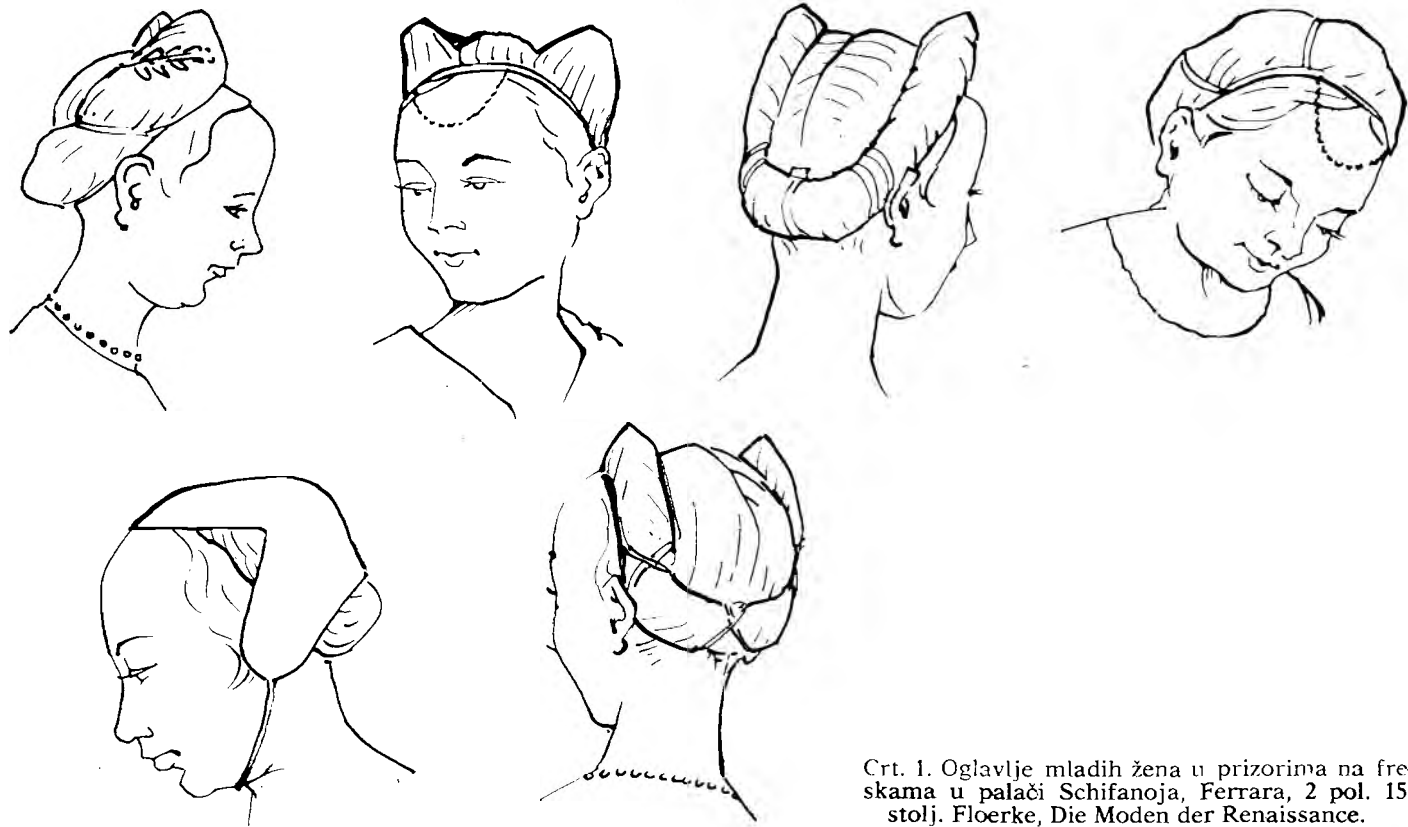
stringulum" vertreten. Aus dem deutschen Sprachraum herkommend dringen sie zu uns durch die Vermittlung der italienisch-gotischen Mode. Dahin gehören der „rub" und die „bendica" auf der Insel Krk. Etwas anderes stellen die noch aus der Antike stammende offene Kopfüberhänge und die langen Schleier des Mittelmeerraumes dar, die zur Verschönerung der weiblichen Kopftracht als eines wichtigen Attributes der Frauenpflege zu betrachten sind. Bei uns gehören zu dieser Gruppe die verschiedenen Varianten des weissen Kopfüberwurfes „pokrivača", wie sie in der schönen Kopfbindung der Frauen auf der Insel Pag und den seidenen Brautschleier in Konavli vertreten sind. In den mittelalterlichen Notariatsbüchern unserer Küstenstädte erscheint diese Art der Kopfbedeckung unter dem Ausdruck „hoverlica", aber auch gleichzeitig auf kroatisch „pokrivača" vor, das Letztere offensichtlich als calque linguistique dieses romanischen Ausdruckes abgeleitet aus dem Wortstamm copert in der Form „hovrlica". Die Benennung „pokrivača" lebt auch jetzt noch für beide Varietäten des küstenländischen Kopfüberwurfes, d.h. auf vier Teile umgelegt und um das Haar umbunden oder als ein Schleier offen und einfach über den Scheitel umgeworfen mit den freien Rändern abwärts neben dem Gesicht herabhängend. In jener Bedeckung wo noch das Tabu des Frauenhaares bewahrt wird, sind noch verschiedene Gestelle und Ansätze in Gebrauch die in Form und Benennung auch heute als „Hörner", „rogi" bezeichnet werden. Als solche Beispiele werden drei verschiedene Varianten der Frauenkopfbedeckung aus Nordkroatien besprochen, in denen sich die Entwicklung dieser Art der slavischen Kopftracht widerspiegelt: von der ganz archaischen Form (Bratina) ausgehend über jenem mit spätgotischen Einklang (Jamnica) bis zu den ausdrücklichen Einfluss der Renaissance (Dolnja Kupčina) wo die verschiedenen Gestelle sich schon verliert haben. Hier überträgt sich der Ausdruck „rogi" auf die obere Bedeckung, zuerst auf das Häubchen oder das Kopftuch um später dann auch auf die ganze Kopftracht mitsamt aller Beigaben überzugehen.

Auf Grund einer Angabe des 14. Jahr. „coverlo sive cornua slavica" wird es möglich auf die Entwicklung hinzudeuten die jene Elemente erfahren haben, die aus den einstigen aber schon in Vergessenheit geratenen Tabu-Vorschriften hervorgegangen eine neue Funktion in dem gotischen Haar- beziehungsweise Kopfschmuck übernommen haben. So dringt einerseits eine französische Gestaltung der grossen Haube oder des Kopftuches in gotischer Stilisierung in die Mode der ragusanischen Edelfrau unter den Namen „nigoletto" ein, in anderen Varianten dagegen wird das einstige straffe Gestell zum Prunkansatz am Haare selbst umgestaltet, mit einem quattrocentistischen Dreiblatt verziert. So steigt jetzt die Benennung coverlo von der oberen Kopfbedeckung hinab an das Gestelle oder auf den Ansatz über. Dabei verlieren diese ihre ursprüngliche Verwendung als Hörner und werden ein freisichtbarer Stirnschmuck der zusammen mit dem Kopftuch oder den Schleier getragen wird. Diese Entwicklung wird auf zwei Beispiele erklärt: mit dem „kovrljak" aus Vrlika, Cetinska Krajina, der die Form

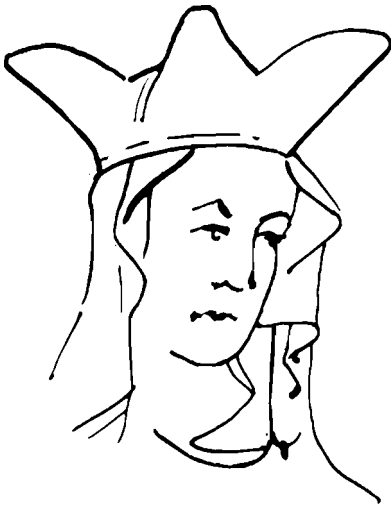
eines gotischen Trèffle bewahrt hat, und mit einem Gestell unter den gleichen Namen „kovrljak“ aus Livanjsko Polje als ein schon angesetztes Kulturgut der Renaissance.

Das Wort „coverçerium“ hat sich vollkommen selbstständig unbeeinflusst von den Ausdrücken „hovrlica“ und „kovrljak“ entwickelt und ist offensichtlich eine Ableitung des venezianischen Zeitwortes „coverzer“ in Dubrovnik beheimatet noch in dem 16. Jahr. hundert.

Das „coverçerium“ der Königin Beloslava ist also ein seidener Kopfüberwurf von höchstens 80 cm Länge mit goldener Verzierung gleich dem Schleier wie wir ihm auf den Gestalten der Madonna und bei den gekrönten Frauen der Gotik vorfinden. Solche Art der Kopfbedeckung wurde durch den Aufstieg des Hauses Anjou auf alle europäischen Höfen als obligates Trachtzugehör der gekrönten Frauen eingeführt. In Zadar, in Reliquienschein des hl. Simeon hat sich ein solches Stück bis heute erhalten. Es ist ein Geschenk an den Heiligen einer Anjou aus der zweiten Hälfte des 14. Jahr. Einen späten Niederschlag dieser kostbaren Kopftracht finden wir in den feierlichen Brautschleiern der Herzegowina die ihrer Länge von cca 80 cm nach und nach der Art wie sie symmetrisch das Gesicht umrahmen, der kostbaren gotischen Schleiern am meisten ähneln. In ihrer erstklassigen gestickten Verzierung haben diese Tücher unter anderen in ihren quattrocentistischen Ornament auch das Motiv des Granatapfels bis heute bewahrt. In die Frauentracht des Hinterlandes von Dubrovnik ist diese feierliche Kopftracht eingedrungen zu der Zeit als sich gerade in diesem Raum gleichzeitig mit einem materiellen Aufschwung als eine Synthese der späten Gotik und des hochentwickelten levantinischen Textils eine neue Mode der Renaissance herausbildet, deren weitere Entwicklung durch die Türkeneinfälle ein jähes Ende gefunden hat.

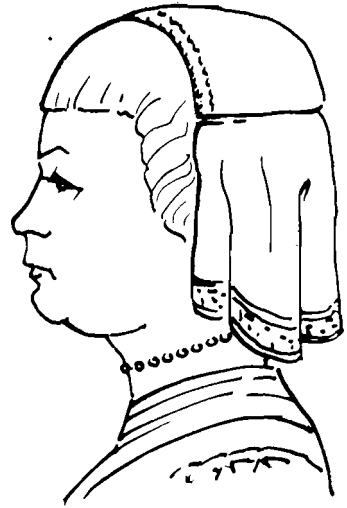

Crt. 1. Oglavlje mladih žena u prizorima na freskama u palači Schifanoja, Ferrara, 2 pol. 15. stolj. Floerke, Die Moden der Renaissance.

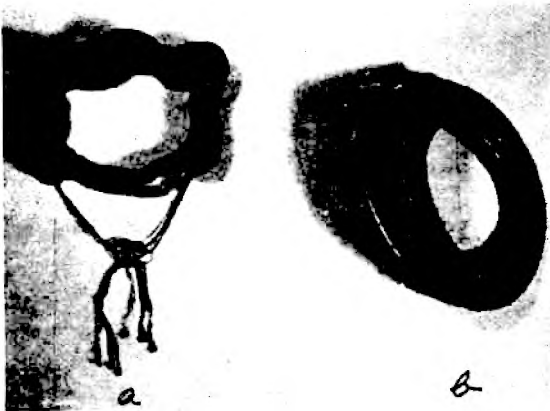
2

Crt. 2. Eleonora Aragonska; medalja, 16. stolj. Rodocanachi, La femme italienne.

3

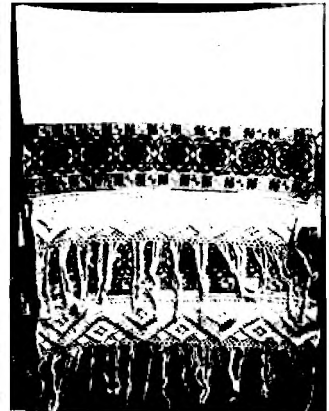
Crt. 3. Sv. Katarina; minijatura iz francuskog psaltira, god. 1340. Davenport, The Book of Costume.

1

Sl. 1a) Kovrljak, Kosare, Vrlika, Cetinska krajina. Etnografski muzej u Zagrebu, inv. br. 15872.

1b) Kovrljak, Lištani, Šuica, Livanjsko polje. Etnografski muzej u Zagrebu, inv. br. 13788.

2

Sl. 2. Marama prevozača, Hercegovina. Etnografski muzej u Zagrebu, inv. br. 18175.

Jovan F. TRIFUNOSKI
Université — Skopje

LES CHOPS EN MACÉDOINE

L'étude des groupes régionaux et ethniques particuliers dans la Péninsule Balkanique n'est pas suffisamment développée. Il y a un nombre considérable de ces groupes dont le passé ethnique, la vie ou les caractères populaires nous sont très peu connus. Les Chops habitant la République Socialiste de Macédoine sont précisément un tel groupe.

I. Territoire ethnique

Depuis la vallée de la Pčinja, aux environs de Kumanovo, par la crête de Pezovsko gradište (855 m) — Mangovica (741 m) et l'endroit où la rivière de Zletovska reka se jette dans la Bregalnica (non loin de Stip) au sud-ouest, jusqu'à la frontière entre la Yougoslavie et la Bulgarie au nord-est (montagnes: Kadiica 1.932 m, Kučanica 1.756 m, Devebair 1.192 m) s'étend la vaste région, pour la plupart montagneuse, nommée *Sopluk*, *Soplak* ou *Sopsko*. La limite nord-occidentale de cette région est formée par les montagnes de Djerman (1.547 m) et Kozjak (1.326 m); au sud-est la région est bornée par les montagnes de Plačkovica (1.754 m) et de Maleševska planina (1.437 m).¹ Les habitants slavo-macédoniens de cette région sont connus sous le nom de *Šopovi*, *Šopje* ou *Šopi*.²

Par la dénomination ethnique susmentionnée on entend la population de sept contrées suivantes de la RS de Macédoine: Sredorek (entre les rivières de Pčinja et de Kniva reka), les environs de Kniva Palanka, Kratovo, Probištip, Kočane, Delčevo et Berovo.³ Šopluk au sens plus large représente, d'ailleurs, une grande zone géographique et ethnographique dans la Péninsule Balkanique: elle s'étend depuis Vrace

¹ J'exprime ma sincère gratitude aux nombreux habitants âgés de cette région: lors de mes recherches, faites sur le terrain, leurs récits m'ont éclairé sur un grand nombre de questions qui n'avaient été notées nulle part et qu'ils étaient seuls à connaître bien.

² Le nom de *Šop-Šopovi* désigne les montagnards d'une assez grande simplicité dans la manière de vivre, de travailler et de penser. Pour la façon grossière de travailler on dit »šopska rabota« (besogne de Chop).

³ Cinq villages habités par les Chops se trouvaient également aux environs de la bourgade de Radovište — sur le versant méridional de la montagne de Plačkovica. Cependant, ils sont à présent dépeuplés.

et Pirot au nord jusqu'à Štip, au massif de la montagne de Plačkovica et à la montagne de Maleševska planina au sud. À l'est elle s'étend aussi sur le territoire de la Bulgarie, jusqu'au défilé de l'Iskar, Sofia, Dupnica et le bassin supérieur de la Struma.⁴

La communauté ethnique des Chops en Macédoine est consciente du fait qu'elle constitue un ensemble à part par rapport aux autres groupes ethniques en Macédoine.

À cause de l'émigration qui a eu lieu surtout dans la période récente, les Chops du territoire ci-dessus indiqué de la RS de Macédoine se sont installés pour la plupart dans les régions occidentales: environs de Kumanovo, Ovče polje, environs de Štip. Pourtant, les Chops n'y prédominent pas. Pour cette raison, comme la limite sud-occidentale de la région de Chops doit être considérée la ligne que nous avons tracée ci-dessus.

Dans la région des Chops de la RS de Macédoine se trouvent les montagnes suivantes: Osogovo au centre (2.085 et 2.352 m) Kozjak et Djerma au NO; Plačkovica et Maleševska planina au SE; Devebaŕ, Kučanica, Kadiica au NE. La grande et vaste montagne d'Osogovo peut être considérée comme noyau de la région des Chops.⁵ Elle s'étend dans la direction E-O, séparant le bassin de la Kriva reka au nord de celui de la Bregalnica au sud. Le bassin de la Kriva reka possédait toujours une composition ethnique plus pure, tandis que dans le bassin de la Bregalnica les mélanges ethniques étaient plus fréquents.

Deux routes transversales traversent la région des Chops dans la RS de Macédoine, reliant les importantes voies de communications longitudinales de la Péninsule Balkanique — celle qui passe par le bassin du Vardar à l'ouest et celle qui suit la vallée de la Struma à l'est. Les routes transversales mènent par les vallées de la Kriva reka et de la Bregalnica. La première de ces routes avait une plus grande importance dans le passé.

II. *Passé ethnique*

La région des Chops que nous traitons ici a été colonisée depuis longtemps. On sait que, dans la période avant la conquête romaine, elle était habitée par les Thraces. Cependant, on manque de tous détails à ce sujet. Les recherches archéologiques systématiques n'y étaient jamais faites. Sur les monuments romains de la vallée de Bregalnica qu'on connaît jusqu'à présent, il n'y a aucune preuve directe de la composition ethnique de la population de ce territoire dans cette période. Pourtant, les Thraces y étaient toujours présents et ils ont commencé à se romaniser sous l'influence de la culture romaine.

⁴ J. Cvijić: *Osnove...* vol. I, p. 179.

⁵ Les caractères et types ethnographiques de Chops paraissent être le mieux représentés sur la montagne d'Osogovo.

Lorsque les Slaves firent irruption aux VIe et VIIe siècles, les tribus slaves, venaient s'installer dans cette région en groupes homogènes. Une partie de la région des Chops (environs de Kriva Palanka) reçut alors le nom de Slavište. Les Slaves colonisèrent pour la plupart les parties plus basses dans le bassin de la Kriva reka, Bregalnica, Zletovska reka (un affluent de la Bregalnica). Les pasteurs valaques se retirèrent dans les régions montagneuses entre les rivières. Ainsi, dans la fameuse Charte de Lesnovo de l'année 1347 on fait don du „katun des Valaques dit Nastroj” dans la montagne d'Osogovo (katun- habitation estivale des pasteurs)⁶ Les Valaques dans les montagnes se sont maintenus pendant un certain temps.

Cependant, une assimilation commença bientôt à se produire: les Valaques médiévaux devenaient slavisées. C'est pourquoi dans le territoire susmentionné il y a, de nos jours, des noms de localités qui se rattachent à cette ancienne population balkanique — Murgaš, Kampur, Turteš, etc.

Il y avait, au Moyen âge, d'autres assimilations ethniques dans le territoire des Chops de la RS de Macédoine, particulièrement aux XIIe et XIIIe siècles. C'est pourquoi K. Jireček considérait que les Chops avait pu résulter d'une fusion des Slaves avec les restes des Pétchénegues et des Koumans qui avaient habité, pendant ces deux siècles, certaines contrées de la région en question. Il résulte de là que les Chops du Moyen âge étaient issus d'un mélange entre les Slaves, Pétchénegues et Valaques.⁷

Pour la région des Chops en Macédoine particulièrement importante est la deuxième moitié de la période médiévale, surtout le XIVe siècle. C'est alors qu'y furent édifiées les fondations monastiques connues: près du village de Psača aux environs de Kriva Palanka; près du village de Lesnovo aux environs de Kratovo; près du village d'Orah dans la contrée de Sredorek et autres. C'étaient d'importants centres religieux et spirituels. C'est alors que l'importance économique et culturelle de la région subit un accroissement.

On sait que les souverains de la dynastie des Nemanjić avaient développé au Moyen âge l'exploitation des mines dans leurs États et à cette fin ils amenaient les Saxons qui travaillaient dans toutes les mines de la Serbie d'alors. Dans le cours supérieur de la Bregalnica (environs de Delčevo) il se trouve un habitat nommé *Sasa*, qui doit ce nom, sans doute, à ces Saxons (en vieux serbe: Sasi). Au XIVe siècle il y avait des Saxons même dans la colonie minière de Kratovo.⁸

Dans aucune région basse voisine n'a été aussi conservée la continuité de la population slave depuis le Moyen âge jusqu'à nos jours que c'est le cas dans le Šopluk macédonien. Dans les régions avoisinantes à l'ouest et à l'est, à travers lesquelles mènent les importantes routes longitudinales de la Péninsule Balkanique, à peine quelques vieilles familles

⁶ J. Cvijić: *Osnove ...*, vol. I, p. 184.

⁷ Cité d'après J. Cvijić: *Osnove ...*, vol. I, p.

⁸ T. Djordjević: *Kratovo*, p. 10.

slaves ont été conservées: la population aborigène y a été plusieurs fois relevée par les immigrants. Pourtant, dans la région montagneuse des Chops, en dehors de la directions des routes susmentionnées, l'ancienne population, comme on l'a déjà dit, s'est maintenue.

Bien que cette région fût de bonne heure conquise par les Turcs, l'établissement des populations venant de l'Asie Mineure ne s'était pas immédiatement produit en grand nombre. Prenant pour base les recensements détaillés effectués au commencement du XVIe siècle dans les villes et villages de la Péninsule Balkanique, a été dressée une carte ethnographique. Sur cette carte a été délimitée aussi la région des Chops en Macédoine: on y a représenté la densité des agglomérations qui n'avaient, en ce temps-là, qu'une population slave chrétienne.⁹

Pendant, l'évolution du féodalisme turc donnait lieu à un accroissement des contrastes entre la population autochtone — les rayas et les seigneurs féodaux turcs. Cet antagonisme atteint son maximum vers la fin du XVIIe siècle, lorsque fut exercée une forte pression économique et politique sur les rayas. Dans ces conditions-là, il éclata des révoltes populaires et des guerres autro-turques bien connues. L'Autriche désirait pénétrer aussi profondément que possible dans la Péninsule Balkanique.

Nos peuples se rangèrent du côté de la puissance chrétienne — Autriche: ils s'attendaient à regagner la liberté perdue si la Turquie est vaincue ou du moins à obtenir de plus grands privilèges. Ils étaient, bien entendu, restés déçus dans leur espoir. La guerre avait causé de grandes migrations de la population des Chops de la région d'Osogovo, du bassin de la Kniva reka et de celui de la Bregalnica.¹⁰ Il y a même de nos jours des traditions assez vagues qui se rapportent aux événements susmentionnés de la fin du XVIIe siècle. Elles parlent même d'une émigration en Russie. C'est alors que la population du Šopluk macédonien fut fort raréfiée.

C'est seulement à partir du milieu du XVIIIe siècle que l'on peut supposer que la vie commençait à devenir relativement plus supportable pour les chrétiens de cette région. Ce fait est indiqué par les données sur les nombreuses colonisations nouvelles de nos populations, sur la restauration des villages et des églises particuliers, etc. Selon une tradition, cette récente colonisation fut effectuée principalement par le courant d'immigrants venant de l'ouest: des bassins du Vardar et de la Morava, de Karadag, de Kosovo, des environs de Prilep, de „l'Arnaoutlouk”.¹¹ Par contre, il n'y avait pas d'immigrations du côté est et le pourcentage de la population autochtone n'était pas bas, non plus. La nombreuse population susmentionnée qui venait s'établir et qui débouchait

⁹ Recueil de travaux de l'Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, vol. 4, Beograd 1962, carte en face de la page 136.

¹⁰ Conf.: J. H. Vasiljević: Kumanovska oblast, pp. 479, 480; T. Kondev: Osogovija, pp. 43, 44; J. Trifunovski: Kočanska kotlina, p. 18.

¹¹ Les noms caractéristiques des groupes de familles immigrées particuliers sont: Prilepci, Babunci, Vardarci, Kosovci, Karadagčani, Debrani etc.

dans divers habitats des Chops, devait influencer puissamment sur la création de la nouvelle structure ethnique des Chops. Les immigrants et les autochtones étaient mélangés et fusionnés en actuel *amalgame ethnique* des Chops, mais à *caractère prononcé slave*.

Dans la période dont nous parlons il se produisit dans la région des Chops aussi l'établissement des représentants de nouveaux groupes non-slaves, à savoir: Turcs, Valaques (Tzintzares) et Bohémiens. Les Turcs s'installaient pour la plupart dans les centres urbains; mais il y avait des Turcs aussi aux villages particuliers — dans le bassin fertile de Kočane.¹² L'islamisation des Slaves dans la région des Chops donnait de faibles résultats. Après la première et la deuxième guerre mondiale tous les musulmans de cette région avaient émigré en Turquie.

A partir de la fin du XVIIIe siècle il apparaît un nouveau groupe de Valaques-éleveurs, originaires de Gramos. Pendant l'été il séjournait dans les montagnes d'Osogovo, Plačkovica, Golak et Kadiica. Pourtant, après les dernières guerres ils se sont établis de manière permanente dans certains villages du bassin de Bregalnica et, avec le temps, ils s'assimileront aux Macédoniens plus nombreux qui les entourent.¹³

Les Bohémiens se sont maintenus comme élément étranger en petits groupes clairsemés. Comment se fait-il que leurs groupes sont restés jusqu'à nos jours inassimilés? Les Bohémiens venaient de façon étrange en nomades. Outre leur économie différente, ils avaient un teint plus foncé et en général une manière de vivre différente. La population locale ne s'alliait pas à eux.

Mentionnons, pour la curiosité du fait, une colonisation intéressante des habitants de la Serbie au commencement du XIXe siècle. Pendant la répression de l'insurrection de Karađorđe en 1913, certains Turcs et Albanais amenaient comme serfs (čifčije) dans la contrée des Chops dite Sredorek les prisonniers de la Serbie. C'étaient pour la plupart les esclaves — jeunes filles et femmes aux petits enfants. Ils étaient originaires de la région de Resava, des environs de Paraćin, de Kragujevac, etc. De ces immigrants involontaires descendent certaines familles aux villages suivants de Sredorek, habités par les Chops: Konjuh, Koćin, Bajlovac, Puzaljka, Kojinac, Strezovac. Dans les deux premiers villages il y a des quartiers (mahale) spéciaux, nommés d'après ces immigrants: Resavci.

Après la libération de la domination turque en 1912 parmi la population chope, numériquement accrue, se sont développées aussi d'autres migrations variées: changement fréquent du domicile dans le cadre de la région, l'émigration en d'autres régions du pays en vue de chercher un emploi temporaire. Le premier mouvement migratoire est la descente des régions avoisinantes plus élevées dans les montagnes d'Osogovo, Djermanka planina, Maleševska planina, etc. dans les bassins situés dans les plaines — Kočane, de Palanka, de Sredorek. Les villa-

¹² J. Trifunski: Kočanska kotlina, pp. 47—50.

¹³ Conf.: J. Trifunski: Današnji vlaški katuni u Makedoniji, pp. 177, 178; T. Kondev: Osogovija, pp. 69—71.

ges à caractère montagneux prononcé montrent à présent une tendance évidente de décroissement du nombre de maisons. Il y a des villages chops où le nombre de maison est actuellement plus petit qu'il ne l'était avant 1912. Les jeunes gens, en changeant de domicile, s'installent, dans la plupart des cas, dans les agglomérations urbanisées.¹⁴

Selon les données statistiques empruntées aux résultats du recensement de l'année 1971, il y a, dans la région des Chops en Macédoine environ 171.000 habitants en tout. De ce nombre n'a pas été isolé le pourcentage assez modeste des nationalités non-slaves. Il y avait environ 250 habitats ruraux et 7 habitats urbains dans la région des Chops. Les agglomérations urbaines sont: Kriva Palanka, Kratovo, Probištip, Kočane, Vinica, Delčevo et Berovo. La population des villages se monte à environ 122.180 et celle des villes à 48.833 habitants.

Dans la suite de nos considérations nous nous bornerons à l'examen de quelques éléments les plus caractéristiques de la vie des Chops macédoniens.

III. Village et formes de la vie sociale

1. Les villages des Chops et leur maison diffèrent beaucoup par leur aspects des villages aux autres régions de la RS de Macédoine. Tous les villages chops sont *très dispersés*. La question se pose sous ce rapport: quand et comment ce phénomène s'est-il produit?

Dans la seconde moitié du XVIIIe siècle les villages actuels étaient petits à cause des émigrations précédents ils comptaient une dizaine de maisons chacun. Grâce à cela, les habitants de ces villages ont pu développer un élevage très intense. Chaque famille construisait pour ses bestiaux, des bâtiments spéciaux dits „trla". Ces „trla" se trouvaient à une certaine distance du village, dans les pacages, mais ils étaient étroitement liés à la façon de vivre rurale.

Un peu plus tard, les habitants du village dont le nombre avait augmenté, commencèrent à s'établir dans ces „trla". De cette façon, les „trla" se développent en quartier isolés à part. Le principal déménagement de la population du village dans les „trla", et par conséquent, aussi la dispersion des villages de Chops se sont produits dans la première moitié et vers le milieu du XIXe siècle.¹⁵

Les quartiers particuliers des habitats ruraux sont pour la plupart dispersés sans grand souci de plan et de régularisation: ils sont situés tantôt sur les sommet des plateaux et des crêtes, tantôt sur les pentes douces et les côtés des vallées, tournés vers le midi et dans certains cas ils s'étendent le long des chemins. Ces quartiers sont séparés l'un de l'autre par les champs et pâturages et, plus rarement, par les forêts. De cette façon, les quartiers individuels (mahalé) représentent

¹⁴ Conf. J. Trifunoski: *Kočane*, pp. 137—140.

¹⁵ Dans certains villages on raconte que la dispersion des habitats a été également causée par des épidémies fréquentes de la peste.

des ensembles économiques indépendants. Les villages portent généralement le nom d'après le plus grand ou le plus ancien quartier, etc.

Au début, ces mahalés étaient habitées par les membres d'une seule famille. Pourtant, cette unité basée sur la parenté a été brisée dans les quartiers particuliers par la pénétration de nouveaux colonistes. Aux villages situés plus bas, où l'affluence des colonistes était plus forte, la rupture de l'unité gentilice des mahalés était plus grande. On observe parfois la tendance vers le groupement selon l'origine. La majorité des mahalés ont été nommées d'après les noms gentilices. L'autre partie des dénominations sont empruntées à la toponymie.

Chaque village des Chops avait, jusqu'à un passé récent son *kmet* (chef du village). Il était élu par la réunion du village. Les devoirs du *kmet* étaient: de se soucier du pacage et de la forêt, de prendre soin de la construction des chemins ruraux, des canaux d'irrigation où il y en avait d'intervenir et de juger dans les controverses ayant pour objet les lisières de deux propriétés voisines, les dégâts dans les champs et autres choses. Les questions particulières de la plus grande importance étaient résolues aussi par la réunion du village. L'influence de la réunion était plus grande dans les villages de caractère montagnard marqué.

A l'époque actuelle chaque village chop élit ses conseillers municipaux. Les réunions des électeurs ont remplacé l'ancienne institution de la réunion du village.

La propriété du village se compose des pacages, forêts, eaux et chemins. La dénomination commune pour la propriété du village est „selsko”, tandis que les pacages ont un nom particulier: on les appelle „kašla”. Chaque habitat situé au pied de la montagne a une partie du finage dans la montagne où ses habitants transhumant avec leurs troupeaux et où ils peuvent abattre les arbres.

2. Principalement au XIXe siècle et au cours de quatre premières décades du XXe siècle, dans les villages chops de la RS de Macédoine était très répandue l'institution des ménages de *grande famille indivise*. On pouvait trouver de telles communautés de famille, composées de 15 et jusqu'à 20 membres dans presque chaque village et chaque mahalé. Les communautés plus nombreuses étaient moins fréquentes. La grande famille indivise était une véritable *institution populaire* aux villages chops. Mais il y en avait aussi dans les bourgs. Ce fait est important, car dans les régions bulgares à l'est il n'y a pas, selon J. Cvijić, de communautés de famille.¹⁶

Les grandes familles indivises étaient tout de même plus fréquentes aux villages situés au pied de la montagne et sur celle-ci. Ceci s'explique par le fait que les habitants de ces villages prenaient à bail les champs dans la plaine près des rivières, qu'ils pratiquaient l'élevage sur les pentes de montagne. Pour ces raisons les ménages avaient besoin de la main-d'œuvre nombreuse et, par conséquent, ces familles devaient être nombreuses.

¹⁶ J. Cvijić: *Osnove...*, vol. I, p. 189.

Les membres de ces grandes familles indivises étaient fort rarement tous réunis: les uns habitaient au village, les autres séjournaient dans la montagne près de leurs troupeaux, les troisièmes étaient aux champs. Tous les membres de la famille se rassemblaient dans la maison principale uniquement en certains jours de l'année, lors de grandes fêtes et célébrations familiales.¹⁷

Les grands changements qui se sont produits après la Deuxième guerre mondiale dans la vie économique et sociale de la Yougoslavie, se manifestèrent très intensément aussi dans la région des Chops en Macédoine. Le processus de la désagrégation de presque toutes les communautés de famille s'est effectué rapidement. Une influence spéciale y a été exercée par l'embauchage des paysans dans l'industrie, la scolarité des jeunes gens et leur désertion du village.

Au cours de deux décades et demie dans la période d'après-guerre la famille moyenne rurale diminua rapidement. Dans certains villages le nombre de ses membres se monte à 3.5, 3.7, 4.1, 4.5. Pour cette raison, la grande famille indivise au sens propre du terme est aujourd'hui inexistante. Il y a uniquement dans certaines localités des familles de 8 à 10 membres. Vu que le nombre d'habitants vieilliss est actuellement considérable, ce processus continuera à s'aggraver.

3. Les informateurs aux villages de la région des Chops considèrent la consanguinité comme plus importante que la parenté du côté de la mère. La parenté est déterminée par degrés ou par générations. Le mariage est défendu entre les parents jusqu'au cinquième degré de parenté.

Les parents du côté du père appartiennent à la même famille, portant le même nom et en plusieurs cas ils habitent le même quartier. C'est pourquoi la parenté de ce côté est plus longtemps retenue. Tant que les villages étaient petits, c. à d. tant que les familles ne s'étaient pas multipliées à un tel point et divisées, on évitait de se marier du même village. On prétendait que nombreux habitants dans un village étaient liés entre eux par des liens de parenté. Aujourd'hui ce n'est plus le cas.

Il existe l'idée et la conscience de parenté plus large. Les familles ayant la même origine forment une „familija". La dénomination „maala" (mahalé — quartier) est souvent utilisée pour désigner les proches parents du côté du père. J'ai entendu dans quelques villages qu'on qualifiait de „tribu" (pleme) un tel groupe de parents, mais assez rarement. Chaque gens a au cimetière une parcelle à part pour enterrer ses morts, etc.

¹⁷ Les membres de la communauté de famille produisaient en général tout ce qui était nécessaire pour leur propre consommation. Chaque communauté de famille importante se suffisait à elle-même du point de vue économique. Ses membres, retirés dans leurs villages, avaient peu de contacts avec les agglomérations urbaines.

IV. Coutumes

Il est impossible de considérer en cette occasion toutes les coutumes des Chops macédoniens. Pour cette raison nous n'en traiterons que quelques unes des plus caractéristiques.

1. Dans toutes les maisons du village s'est maintenue la fête du saint — patron de la famille (*krsna slava*) comme coutume traditionnelle. C'est la fête de famille ou de gens — une des plus grandes fêtes familiales de l'année. Les préparatifs pour la célébration du patron commencent plusieurs jours avant le jour de fête: la maison est blanchie à la chaux, la cour est mise en ordre, on procure la boisson, etc.

Ce jour on invite et attend la visite des parrains et marraines, des oncles et des tantes, des soeurs mariées et de beaux-frères, des frères d'élection (*pobratimi*) et d'autres parents et amis. On donne de grands banquets aux invités à la veille de la fête et le jour même de la fête. On y mange et boit beaucoup et on porte des toasts. Lorsque la *slava* tombe un jour maigre on prépare un repas maigre.¹⁸ Le troisième jour les invités prennent congé de leurs hôtes qui les escortent jusqu'à la porte.

Les saints qui sont le plus souvent patrons des familles sont St Nicolas, St Archange Michel, Ste Parascève, St Démétrius, St Georges, la fête de la Chandeleur. Moins fréquents sont St Jean, St Mercurius, St Étienne. Il y a des familles des Chops qui célèbrent aussi St Sava (village de Radibužda aux environs de Kriva Palanke et autres). — Dans cette région de notre pays aussi, on peut parfois changer de fête patronymique. Si quelque malheur se produit le jour de *slava* il y a lieu de changer de saint patron. Le mari qui vit sur les biens de sa femme célèbre la fête de sa femme, car c'est la fête de la famille et de la propriété.

Ces derniers temps a eu lieu une considérable et rapide émigration des jeunes habitants et on observe une certaine réduction des anciennes coutumes qui se rattachaient à cette célébration. Aussi le nombre des invités est-il devenu actuellement plus petit.

Les fêtes communes sont la fête paroissiale et la fête du village (*preslava*). La première est généralement la fête du saint auquel l'église du village est dédiée. Cependant, quoique tous les villages des Chops n'aient pas d'église, leurs habitants célèbrent, tout de même, une telle fête commune. Au village de Preseka la fête paroissiale est l'Assomption de la Vierge et la fête du village est la Pentecôte. La fête paroissiale du village de Jastrebnik est la Pentecôte et la fête du village est la fête de l'Ascension. Au village de Rudjince la fête paroissiale est la Ste Parascève et la fête du village est la St Georges. Au village Konjuh la fête paroissiale est la fête de l'Ascension et la fête du village le dimanche de St Thomas. Au village de Strezovce la fête paroissiale est la St Jean et la fête du village est la fête de l'Ascension. Au village de Kanarevo

¹⁸ Conf. P. Popović: O »službi« u Krivopalanačkom srezu, p. 103.

la fête paroissiale est la St Georges et la fête du village est la Nativité de la Vierge. Les fêtes du village les plus fréquentes chez les Chops macédoniens sont: la fête de l'Ascension, la Pentecôte et la fête de St Georges.

Jusqu'à la fin de la Deuxième guerre mondiale la fête paroissiale a été célébrée avec une grande pompe et à grands frais.¹⁹ Ce jour-ci les hôtes se rassemblaient avec leurs invités autour de l'église ou près de la croix du village. L'administration de l'église préparait tout ce qui était nécessaire pour la cérémonie et invitait le prêtre. Les femmes du village qui célébraient la fête paroissiale apportaient de leur maison dans la cour de l'église différents mets et boissons. Le repas a été servi en commun pour toutes les personnes présentes à la même table. Après le repas ont lieu diverses rejouissances et danses.

J'ai eu l'occasion de voir comment ces fêtes contribuent beaucoup au maintien des liens non seulement de parenté, mais aussi d'amitié. Ce jour-ci les jeunes gens de différents habitats se rassemblent, font mutuellement connaissance, traitent des mariages, concluent les affaires et ainsi de suite. — Les invités ne viennent pas le jour de la fête du village.

2. Rester célibataire est considéré chez les Chops une grande honte. Rares sont les hommes et les femmes qui ne contractent jamais de mariage. Ce sont d'habitude les individus qui ont certains défauts visibles. Les mariages s'arrangeaient pour la plupart dans le cadre de quelques villages voisins ou dans le cadre du même village s'il était grand (par ex. Ђopsko Rudare, Pasača et autres).

Après la Deuxième guerre mondiale les jeunes gens lient connaissance entre eux sans intermédiaire et s'entendent sur la mariage eux-mêmes. Les parents n'y exercent qu'une faible influence. Les connaissances son faites dans la plupart des cas aux fêtes et célébrations au village et en ville. Les jeunes filles se marient à l'âge de 18 à 23 ans et les jeunes homme suivant les besoins de la maison. Ce dernier temps, pourtant, ils montrent une tendance à ne contracter le mariage qu'après avoir terminé leur service militaire. On entre en mariage suivant le rang d'âge, etc.

Les noces sont célébrées pour la plupart dans l'intervalle entre le commencement de l'automne (après la fête de l'Assomption de la Vierge) et le jeûne qui précède le Noël. Les jeunes filles préfèrent comme époux les jeunes hommes qui ont un emploi salarié, particulièrement en ville ou dans les agglomérations à caractère urbain. Suivant l'opinion prédominante, les conditions de vie sont meilleures dans de telles agglomérations.²⁰

¹⁹ Dans certains villages des Chops, à l'occasion des fêtes paroissiales se rassemblait beaucoup du monde des habitats plus ou moins proches. Les commerçants y apportaient leurs marchandises et faisaient du commerce (par exemple à Rudare, etc.).

²⁰ Au village de Stracin près de Kriva Palanka, 15 ans se sont écoulés sans qu'une jeune fille se fût mariée dans son village: elles se marient toutes dans les villes, fût-ce à l'homme le plus pauvre.

Les jeunes filles qui n'ont pas de frères et sont des filles uniques ne quittent pas, après le mariage, la maison de leurs parents mais y restent avec leurs maris, qu'on nomme: „prizetko". Ce phénomène de mari vivant sur les biens de sa femme (domazetstvo) n'est pas considéré parmi les Chops comme une chose méprisable. Les villages de montagne livrent régulièrement cette espèce de gendres aux villages plus riches, situés dans les vallées. J'ai trouvé un grand nombre de ces „domazet", originaires des environs de Berovo (contrée de Maleševo), aux villages des environs de Kočane et de Vinica. Il en est analogiquement avec les „domazets" des villages d'Osoгово, mariés dans la région plus basse de Sredorek.

Les ravissements fictifs c. à d. effectués au su des parents et d'accord avec la fille, avaient lieu lorsque le père n'était pas en état de fournir le trousseau et de doter sa fille. Cette vieille pratique est encore en usage de nos jours. On dit qu'après chaque fête paroissiale ou foire importante plusieurs jeunes filles s'en vont de cette façon-ci à la maison du jeune homme.

Les mariages entre les Chops macédoniens et les Tziganes orthodoxes étaient extrêmement rares aux villages où ils vivent les uns à côté des autres. Les facteurs sociaux économiques spécifiques s'opposaient à ce mélange. Les mariages avec les Tzintzares n'étaient pas fréquents non plus. Jusqu'en 1912 il y avait des cas où certains Turcs et Albanais musulmans mariaient les jeunes filles chrétiennes.

3. *Coutumes funéraires* des Chops macédoniens ont conservé de nombreux traits fort anciens. Selon l'idée populaire la mort est inévitable et, par conséquent, on l'accepte avec fatalisme.

Les membres de la famille gardent et soignent le malade autant qu'ils le peuvent. Les parents lui rendent visites et lui apportent des friandises, fruits, etc. Dès que quelqu'un meurt, les gens de la maison et les voisins se chargent des travaux nécessaires pour les funérailles. On engage des femmes expertes pour préparer les mets.

L'enterrement a lieu dans le délai de 24 heures. On ne laisse pas le mort seul pendant la nuit. Pendant que les vieilles gens le veillent sur son lit de mort, on fabrique dans la cour le bière et la croix; parfois on les achète dans la ville la plus proche. Pendant que ces préparatifs sont en cours, plusieurs hommes creusent la fosse. L'inhumation s'effectue généralement dans l'après-midi. Le prêtre n'assistait pas toujours à l'enterrement.

Parmi les phénomènes importants du culte des morts chez les Chops, il faut mettre en relief la coutume de dača (repas funèbre). On donne ce repas en toutes saisons à partir du jour de l'enterrement et il y a également plusieurs requiems au cours de l'année. Il y a également la coutume antique de lamentation à laquelle prennent part les femmes de la famille en deuil et de celles des proches parents. La lamentation a lieu le jour de l'enterrement, mais aussi plus tard, lors de chaque visite au tombeau du défunt.

Bien que les villages habités par les Chops occupent une grande superficie, à cause de leur type dispersé, ils ont, pourtant, dans la plupart des cas un seul cimetière. L'inhumation se fait dans la parcelle de la famille. Les cimetières occupent généralement une situation assez élevée, sur la pente tournée vers l'est, dans les terrains devant lesquels s'étend le panorama du village.

V Caractères ethno-psychiques

Dans son livre „La Péninsule Balkanique et les pays sud-slaves” J. Cvijić a distingué une variété psychique particulière des Chops et en a brièvement exposé les caractéristiques principales.²¹ Cependant, à la connaissance plus approfondie des Chops dans la RS de Macédoine, peuvent contribuer également mes observations suivantes.

La population des Chops en question n'a pas une idée bien claire de son passé plus lointain. Rares sont les individus qui se souviennent de leurs ancêtres éloignés. Les généalogies des familles particulières ne remontent que jusqu'à la première moitié du XIXe ou jusqu'à la fin du XVIIIe siècle. L'histoire médiévale et les événements du début de la domination turque n'ont pas laissé, dans la conscience de cette population des traces plus profondes d'un sentiment national. J'ai rencontré, pas trop rarement, des individus qui s'intéressent peu même aux conditions dans les régions voisines.

Les moyens restreints qu'offre le milieu de vie ont exercé l'influence sur certains traits de caractère. La nécessité a appris à ces hommes la sobriété et la modération. Ils sont particulièrement frugaux en ce qui concerne la nourriture. Lorsque les circonstances l'exigent, ils sont capables de supporter l'extrême indigence. Ils sont habitués aux diverses adversités, aux fléaux de la nature, aux épizooties et aux mauvaises récoltes.

Du reste, de leur vie antérieure, pour la plupart pastorale, a résulté, parmi la population de cette région, un désir d'inertie et même d'oisiveté. Ils ne sont jamais pressés ni de travailler ni de parler. Ils ne possèdent pas de penchant pour l'humour. Il n'y a, parmi eux, ni de moquerie ni de badinage. Ils sont tranquilles, silencieux et difficiles à s'emouvoir. C'est la région où l'on chante et danse très peu. On observe chez eux le manque de facilité à faire des connaissances.

On est frappé particulièrement par une certaine lenteur de l'esprit et le manque d'entrain qu'on observe chez eux. On ne rencontre des gens doués parmi eux que fort rarement. Une vie intellectuelle supérieure n'a pu se développer ici qu'en quelques cas exceptionnels. S'ils envoient leurs enfants à l'école, ils le font afin de les préparer pour certaines professions pratiques. J'ai eu l'impression que même les instituteurs et professeurs conçoivent leur fonction comme une espèce de

²¹ J. Cvijić: Péninsule Balkanique . . . , pp. 472—474.

gagne-pain. Cette tendance matérialiste ne peut pas être sans rapport avec l'absence de l'idéalisme national.

Le lien intime que les rattache à la nature se manifeste dans certaines coutumes qui se sont maintenues depuis les temps anciens, dans les croyances et la magie. Ce sont les coutumes qu'on pratique à la fête de St Georges, à Noël, à Paques. Toutefois, les idées religieuses sont à présent très vagues parmi les Chops. C'est rare de rencontrer un prêtre dans leurs villages, presque nulle part il n'existe une église qui soit bien ordonnée et où l'on célèbre la messe. Tous les monastères sont entièrement abandonnés. L'impression générale: cette population ne fait pas grand cas de la religion officielle.

La vie rurale de nos jours se trouve, même chez les Chops macédoniens, à un degré transitoire: elle a à peine commencé à sortir de la culture patriarcale sans s'être adaptée à la vie contemporaine. Les anciennes conceptions sont en collision avec les conceptions nouvelles, elles se sont entremêlées ou vivent l'une à côté de l'autre comme si elles attendaient laquelle survivra à l'autre. Selon la loi naturelle, les gens s'opposent à tout ce qui est nouveau sans, pourtant, y aller jusqu'au bout. Dans les individus exceptionnels la lutte entre l'ancien et le nouveau était plus profonde.

Ce sont quelques unes des caractéristiques ethno-psychiques de la population des Chops dans la RS de Macédoine. Pourtant, dans les contrées particulières de la vaste région habitée par les Chops, il apparaît également l'esprit local. Ce fait est manifeste, par exemple, aux environs de Berovo (contrée de Maleševo), aux villages situés sur la montagne de Kozjak, etc.

VII. Considérations finales

Se basant sur ce qui précède, on peut tirer les conclusions fondamentales suivantes:

1. Par le nom ethnique de Šopovi, Šopje ou Šopi on entend la population slave chrétienne de ces sept contrées de la partie orientale de la RS de Macédoine: Sredorek, environs de Kriva Palanka, Kratovo, Probištip, Kočane, Delčevo et Berovo. La région des Chops compte environ 171.000 habitants (en 1971). De ce nombre on n'a pas soustrait le pourcentage peu considérable des nationalités non-slaves (Tziganes, Tzintzares). Il y a dans la région 250 habitats ruraux et sept agglomérations urbaines.

2. Aux VIe et VIIe siècles diverses tribus slaves venaient s'établir dans la région des Chops. Elles étaient représentées par des groupes homogènes qui s'installaient principalement dans les contrées plus basses des bassins fluviaux de Kriva reka, Bregalnica, Zletovska reka, tandis que les éleveurs valaques romanisés s'étaient retirés dans les régions montagneuses entre les rivières. Pourtant, il se produisait une assimilation

graduelle de ces deux éléments de la population. Au Moyen âge il y avait également d'autres fusions ethniques. C'est pourquoi *K. Jireček* a considéré à bon droit que les Chops de ce temps résultaient d'un mélange des Slaves, des Pétchénegues et des Valaques.

3. Plus tard, pourtant, à cause de l'évolution du féodalisme turc, les contrastes entre les Chops qui étaient des rayas et les seigneurs féodaux turcs s'aiguïsaient de plus en plus. Cet antagonisme se manifesta avec la plus grande intensité vers la fin du XVIIe siècle. Dans ces conditions éclataient les révoltes populaires et la fameuse guerre austro-turque. Après cela suivirent les grandes migrations de la population des Chops macédoniens. Certaines traditions parlent même d'une émigration en Russie.

4. C'est seulement à partir du milieu du XVIIIe siècle que commence une nouvelle période qui était la plus décisive au point de vue ethnique pour la situation actuelle: dans les vieux habitats évacués vinrent s'installer de nouveaux immigrants slaves de l'Ouest — des bassins du Vardar et de la Morava, de la province de Kosovo, des environs de Prilep, Debar et de la région d'„Arnaoutlouk". Cependant, le pourcentage des aborigènes n'était pas trop faible. Ces immigrants se mélangèrent avec la population autochtone et se fusionnèrent en *amalgame à caractère slave très prononcé* de la population actuelle des Chops. Par conséquent, cette conclusion diffère considérablement de l'hypothèse antérieure de Jireček.

5. La société rurale d'aujourd'hui dans la région des Chops de la RS de Macédoine est composée de familles et de petites gens, habitant les quartiers isolés. Il n'y a point de phratries ni de traces des tribus. Cependant, jusqu'à récemment il y avait, dans tous les villages, de nombreuses communautés de famille. Elles étaient très fortes au cours du XIXe et dans la première moitié du XXe siècle. Au cours de dernières vingt-cinq années, les communautés de famille s'étaient divisées.

6. Nous soulignons particulièrement que la fête du saint-patron de famille s'est maintenue comme une coutume traditionnelle dans toutes les maisons aux villages des Chops macédoniens. Il y a des gens des Chops qui célèbrent même St Sava.

De toute façon, les Chops de la RS de Macédoine représentent un sujet très intéressant non seulement pour l'ethnologie yougoslave, mais aussi pour les études balkaniques. Pour cette raisons notre sujet ne s'épuise pas par cette modeste contribution.

LITTÉRATURE

- 1) Topografska karta Jugoslavije, razmer 1:50.000, izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd.
- 2) *J. Cvijić*: Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije, knj. I, Beograd 1906.
- 3) *J. H. Vasiljević*: Kumanovska oblast, Beograd 1909.
- 4) *St. Simić*: Istorija Kratovske oblasti. Godišnjica Nikole Čupića, knj. XXXIII, Beograd 1914.
- 5) *K. Kostić*: Naši novi gradovi na Jugu, Beograd 1922.
- 6) *J. Pavlović*: Maleševo i Maleševci, Beograd 1929.
- 7) *P. Popović*: O »službi« u Krivopalanačkom srezu. Glasnik Etnografskog muzeja, knj. V, Beograd 1930.
- 8) *T. Đorđević*: Kratovo. Posebna izdanja Geografskog društva, sv. 11., Beograd 1931.
- 9) *M. Purković*: Popis sela u srednjevekovnoj Srbiji. Godišnjak filozofskog fakulteta, knj. IV, Skoplje 1940.
- 10) *V. Matić*: Privreda, saobraćaj i naselja u Kočanskoj kotlini, Glasnik Geografskog društva, sv. XXVI, Beograd 1940.
- 11) Makedonski naučni institut: Makedonija kato prirodno i stopansko sjaalo, Sofija 1945.
- 12) *J. Trifunoski*: Današnji vlaški katuni u Makedoniji. Posebna izdanja Naučnog društva SR BiH, knj. II, Sarajevo 1963.
- 13) *O. Krstić*: Planinski i šumski pašnjaci Jugoslavije, Subotica 1956.
- 14) *T. Kondev*: Osogovija, Skopje 1963.
- 15) *J. Trifunoski*: Gornja Pčinja. Naselja i poreklo stanovništva, knj. 38., Beograd 1964.
- 16) *P. Daskalov*: Geografska monografija na Kriva Palanka. Geografski razgledi, kn. 2—3, Skopje 1965.
- 17) *J. Trifunoski*: Etničkiot sostav i etničkite procesi vo slivot na Bregalnica. Zbornik na Štipskiot muzej, sv. III, Štip 1964.
- 18) *J. Trifunoski*: Kočane. »Geografski pregled«, VIII—IX, Sarajevo 1965.
- 19) *J. Cvijić*: Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Beograd 1966.
- 20) *J. Trifunski*: Kočanska kotlina, Skopje 1970.
- 21) Republički zavod za statistika: Prvi rezultati od popisot ga naselenieto i stanovite vo 1971., Skopje 1971.
- 22) *J. Trifunoski*: Srednjevekovna Psača. Glasnik Srpskog geografskog društva, sv. 52/1, Beograd 1973.

Dragoslav ANTONIJEVIĆ
Institut des études balkaniques
de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

LA MÉTHODE HISTORIQUE COMPARÉE DANS L'ÉTUDE DES MIGRATIONS PASTORALES

Une des questions d'un haut intérêt qui occupe les savants depuis plus d'un siècle sont les migrations pastorales dans les Balkans et dans l'Europe du Sud-Est. L'importance des migrations nomades et semi-nomades d'éleveurs dans cette partie de l'Europe a été observée aussi bien par les anthropogéographes, ethnographes et historiens que par les savants qui s'occupaient de problèmes économiques de l'Europe du Sud-Est. Dans notre pays ce fut surtout le géographe connu Jovan Cvijić qui traitait les problèmes de ce domaine. Cependant, toute cette activité se développait de façon plutôt individuelle, généralement dans le cadre des disciplines scientifiques susmentionnées. Le problème de l'importance des migrations nomades et semi-nomades dans l'Europe du Sud-Est n'a pas été jusqu'ici embrassé dans sa complexité. C'est pourquoi l'Institut des Études Balkaniques de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts a pris à tâche d'étudier l'élevage nomade et semi-nomade dans l'Europe du Sud-Est sous tous ses aspects.

Nous allons, tout d'abord, construire de façon concise l'objet même des études de migrations pastorales et mettre en relief certains problèmes qui constituent le sujet en question pour passer ensuite à l'examen de la méthode historique comparée.

1.

A la vérité, il est rare qu'une branche de l'économie dans l'Europe du Sud-Est ait un caractère aussi spécifique que l'élevage nomade et semi-nomade. Il non seulement agit à travers les siècles sur l'évolution économique et sociale de l'Europe du Sud-Est, mais il exerce aussi une puissante influence sur la culture matérielle et spirituelle des peuples habitant ces régions en général, sur leurs relations mutuelles et même sur l'ethnogenèse des peuples particuliers. De là ce grand intérêt qui se manifeste dans les sciences sociales étudiant l'Europe du Sud-Est pour ce genre d'élevage dans les régions montagneuses de cette partie de l'Europe.

Le territoire géographique où l'on pratique l'élevage nomade et semi-nomade dans l'Europe du Sud-Est occupe tous les systèmes de montagnes dans la Péninsule Balkanique au sud de la Save et du Danube. Au-delà de ces fleuves, par les Portes de Fer, s'y joignent les régions des Karpates, système de montagnes dont l'arc atteint la partie sud-orientale de la Pologne et se termine au-dessus de Cracovie. Dans la direction nord-ouest, par le système de Dinarides, cette région des migrations pastorales aboutit aux Alpes, avec leur genre spécifique d'élevage semi-nomade.

Les conditions géomorphologiques et climatiques de ces régions où, à côté de hauts pâturages situés aux grandes altitudes dans les parties montagneuses, il y a dans les adrets et les plaines au bord de la mer et des rivières aussi des pâtures d'hiver aux températures relativement douces et la couverture de neige mince dans cette partie de l'année, rendent possible la migration saisonnière des bergers avec leurs troupeaux, la transhumance des pacages d'hiver vers les pacages d'été et inversement. Ce mouvement permanent d'éleveurs avec leurs troupeaux dans l'un et l'autre sens a permis d'élever les moutons en masse sans être obligé de préparer le fourrage pour l'hiver. Ces éleveurs qui ont entièrement lié leur vie à ce genre d'élevage et d'économie, ne forment jamais des installations permanentes, mais ils mènent, avec leurs troupeaux, aussi leur famille et s'adonnent entièrement à ce genre de vie. Par contre, ces éleveurs qui forment des installations permanentes où habitent leurs familles et, outre l'élevage saisonnier, s'occupent aussi d'agriculture, pratiquent l'élevage semi-nomade. Le mouvement des éleveurs avec leurs troupeaux pouvait être limité à l'adret et à la montagne qui s'élève au-dessus de celui-ci. La transhumance pouvait également conduire les éleveurs avec leurs troupeaux aux pâturages situés à plusieurs centaines de kilomètres l'un de l'autre.

Cette économie pastorale dans les régions montagneuses de l'Europe du Sud-Est avait un caractère extensif marqué. Aux pâturages d'été aussi bien qu'à ceux d'hiver le berger prenait de la terre ce qu'elle a pu lui offrir. L'éleveur nomade n'exerçait aucun contrôle sur les pâturages d'été dans la montagne et sur les pâturages d'hiver dans les plaines. Ils étaient la propriété soit de l'État soit du seigneur féodal, de l'église ou de quelque canton ou village. Pour pouvoir utiliser les pacages il était obligé de payer une taxe spéciale. C'est pourquoi il se rendait avec ses troupeaux là où il trouvait le pacage meilleur et moins coûteux et, en général, les conditions plus favorables pour sa propre vie et pour celle de ses troupeaux. De là aussi sa mobilité. Ainsi, à la recherche de nouveaux pâturages, les éleveurs nomades de l'Europe du Sud-Est se mouvaient, pendant des siècles, des montagnes de la Grèce centrale jusqu'au-dessus de Cracovie dans les Karpates au nord et jusqu'aux chaînes des Alpes au nord-ouest. Ces migrations s'effectuaient graduellement d'année en année, d'un siècle à l'autre, mélangeant les peuples et les cultures, croisant les coutumes et les croyances, rattachant de cette façon graduellement entre eux les peuples de l'Europe du Sud-Est,

par des liens qui, souvent, se faisaient plutôt pressentir que remarquer effectivement.

Moins important que l'élevage nomade, mais d'une importance à peu près égale pour la vie des peuples dans l'Europe du Sud-Est, était l'élevage semi-nomade. Le chemin que suivaient ses migrations était plus limité, mais il liait, par contre, les peuples d'une façon souvent plus intense que ne la fait l'élevage nomade. Il peut avoir aussi plus d'importance pour les déplacements ethniques des peuples de l'Europe du Sud-Est. Ceci est dû au fait que l'agriculteur-semi-nomade se transforme en agriculteur au sens propre et crée les habitats permanents plus facilement que l'éleveur nomade.

Les migrations pastorales dans l'Europe du Sud-Est doivent être étudiées sous plusieurs aspects. Nous en énumérerons quelques formes principales. Il n'y a pas de doute que le facteur géographique joue dans cette question un rôle décisif. La configuration du terrain, la structure géomorphologique des pays de l'Europe du Sud-Est, le rapport entre la montagne et la plaine, les régions aux divers régimes climatiques et par conséquent, également d'une composition différente du monde végétal, décident des possibilités de l'élevage nomade ou semi-nomade. En étudiant ces espèces d'activité humaine dans l'Europe du Sud-Est il faut avoir ceci toujours présent à l'esprit lorsqu'on considère les régions géographiques particulières aussi bien que l'ensemble de l'espace dont nous parlons. Outre la géomorphologie et la phytogéographie, la climatologie est une des sciences-clés pour l'étude des conditions de l'élevage nomade et semi-nomade naturel.

Les conditions géographiques décident également des voies que suivent les migrations pastorales. Pourtant, les facteurs socio-politiques et économiques y exercent aussi une certaine influence, par exemple la possibilité de se mouvoir et les haltes que font les éleveurs sur leur chemin. Le rapport de l'autorité d'Etat, des féodaux et du village (commune rurale) envers l'éleveur et sa migration. Le droit coutumier et les dispositions de lois, le droit positif concernant les migrations d'éleveurs, etc.

Il importe d'étudier aussi les rapports économiques entre les éleveurs et les autres branches de l'économie. Le problème d'approvisionnement des éleveurs de produits des autres branches de l'économie. Le mode de vente des produits d'élevage et le rapport des éleveurs envers le marché en général. L'économie naturelle de l'éleveur semi-nomade et les conditions du développement et du maintien de cette économie, etc.

Les relations des éleveurs avec les autres classes et couches sociales dans les cadres des sociétés patriarcale, féodale, capitaliste et socialiste font aussi l'objet des recherches. Ces relations sont très variées et très intéressantes. Elles changent non seulement de l'époque à l'époque, mais aussi d'un pays à l'autre. La position des éleveurs a, dans toutes les époques sociales, son aspect économique, social, politique, culturel et ethnique.

Un des principaux problèmes relatifs aux migrations d'éleveurs nomades et semi-nomades dans l'Europe du Sud-Est est également la manière de vivre des éleveurs et leur culture patriarcale qui exerçait l'influence sur la vie des peuples dans l'Europe du Sud-Est. Elles doivent être étudiées de façon complexe, d'un pays à l'autre, avec toutes les variétés des influences réciproques, depuis l'ethnogenèse du peuple, par la culture matérielle, jusqu'à la langue, le folklore et l'art populaire.

Ce seraient les problèmes les plus importants par le lien intérieur, qui se posent devant le chercheur lorsqu'il étudie les migrations d'éleveurs dans l'Europe du Sud-Est.

Cependant, tout comme chez tous les problèmes scientifiques qui embrassent plusieurs siècles, dans l'étude des migrations pastorales dans l'Europe du Sud-Est il est extrêmement important d'élaborer une bonne périodisation. Elle doit comprendre toutes les époques susmentionnées de l'histoire des peuples de l'Europe du Sud-Est, avec toutes ses caractéristiques essentielles qui se rapportent aux migrations pastorales et à leur importance pour l'époque en question. Cette espèce d'activité humaine n'étant qu'une partie de l'occupation humaine en général, elle doit être étudiée selon la périodisation générale de l'histoire telle qu'elle a été donnée pour l'Europe, et aussi selon la périodisation spéciale pour la partie sud-est de notre continent. Il y devra avoir, bien entendu, aussi des adaptations nécessaires. Partant de ce point de vue, nous divisons l'histoire de l'élevage nomade et semi-nomade dans l'Europe du Sud-Est de façon usuelle, en époque préhistorique, antiquité, Moyen âge, temps moderne et histoire contemporaine.

2.

Ayant mis le problème des migrations pastorales dans Les Balkans et l'Europe du Sud-Est, sous l'objectif de notre intérêt scientifique, comme premier pas s'impose nécessairement la question de la méthode de travail elle-même. A cette occasion nous parlerons de la méthode historique comparée, très bien connue et encore plus utilisée, qui est fort appropriée à l'étude des migrations pastorales. La méthode et la théorie historiques comparées sont fondées, dans notre cas, sur la conception que les analogies et conformités dans le contenu et la forme doivent être expliquées non seulement par les emprunts, mais aussi par les résultats de l'action des lois générales de l'évolution de la pratique balkanique de l'élevage nomade et semi-nomade qui s'est manifestée d'une façon caractéristique.

La méthode historique comparée par laquelle on étudierait la genèse, les liens et la réalité et vérité historiques, le caractère spécifique du contenu et des formes de l'élevage nomade et semi-nomade dans les Balkans et l'Europe du Sud-Est pose devant le chercheur un grand nombre de questions.

L'histoire, les rapports sociaux et ethniques et autres composantes déterminent le caractère et l'aspect d'idées et de contenu des migrations pastorales. Les conditions extérieures et intérieures des migrations pastorales, les lois spécifiques qui les régissent, leurs normes et leurs traditions etc. peuvent être découvertes aisément par les études comparées.

Mettons, dès le début, en relief le fait suivant: le procédé d'études comparées doit être appliqué avec une grande précaution et il ne faut jamais perdre de vue les spécificités des situations comparées résultant des conditions ethniques, historiques, culturelles et politiques différentes. Pourtant, dans le cas des éleveurs balkaniques on observe facilement que, dans leur inventaire matériel et dans leur vie spirituelle il se manifeste des analogies frappantes, sans égard aux espaces géographiques des Balkans où on les rencontre.

Les migrations pastorales indiquent, au point de vue du contenu et de thèmes, des liens beaucoup plus vastes et plus importants entre les peuples et les groupes ethniques des Balkans qu'on ne pourrait supposer. Cependant, ces liens mutuels ne sont pas fortuits ni fragmentaires, mais ils s'insèrent dans un système déterminé et subissent l'influence des lois déterminées.

Notre point de vue sur l'utilisation de la méthode historique comparée n'exclut pas des abords différents dans l'étude du sujet. Cela ne veut pas dire que cette méthode sera seule appliquée dans nos recherches et encore moins qu'elle nie d'autres méthodes admises ainsi que la possibilité de les combiner.

3.

Comme on le sait, la méthode comparée a une tradition profondément enracinée et élaborée dans la science mondiale et dans notre science. Dans le présent travail concis nous n'insisterons pas sur les analyses détaillées et les interprétations circonstanciées de cette méthode et encore moins de porter les jugements définitifs sur ce procédé méthodologique et de le valoriser. De là notre tâche consisterait à signaler certains problèmes fondamentaux des recherches comparées relatifs aux migrations d'éleveurs et à essayer, dans la discussion déjà assez avancée de cette méthode, de proposer quelques nouvelles thèses et de formuler de nouvelles opinions.

Les origines de l'étude comparée de la société se perdent dans la plus haute antiquité. On peut affirmer, sans aucune exagération, que les premières traces de la pensée rationnelle critique et scientifique sur la société apparaissent au moment où l'on commence à comparer différents phénomènes dans sa propre société aux phénomènes analogues dans les autres sociétés connues. Aristote déjà se rendait tout-à-fait nettement compte de la valeur de l'application des recherches comparées à l'étude de la société. Il est notoire qu'il s'appliquait à ras-

sembler, de façon systématique, les données relatives à l'organisation politique de nombreux petits états helléniques, pour développer, se basant sur les matériaux empiriques authentiques, sa théorie de l'État.

Il suffirait de mentionner seulement le XIXe siècle, dans lequel la méthode comparée s'est exprimée pleinement, aussi bien au sens positif qu'au sens négatif. Dans le climat d'idées du romantisme cette méthode commence précisément à s'épanouir. Elle s'est affirmée d'abord dans la linguistique comparée et ensuite dans l'étude des coutumes, des mythes, de la religion, de la famille, etc. La méthode comparée, utilisée par les adeptes de l'école romantique n'était pas, bien entendu, une méthode au sens propre du terme. C'est seulement plus tard, dans l'étape positiviste de l'évolution, que nous pouvons observer les tendances raisonnées à établir une méthode systématique comparée.

Le comparativisme traditionnel cherchait, en premier lieu, les réponses aux questions concernant les sources des emprunts, les voies suivies par ceux-ci et le temps où ils se sont produits ainsi que les modifications qu'ils ont subies dans le nouveau champ. Pour les traditionalistes comparativistes, les analogies entre les créations matérielles et spirituelles apparaissent comme résultat des migrations et des autres causes semblables.

R. Tylor, un des ethnologues comparativistes le plus influent, dans l'introduction à son oeuvre *Les Cultures primitives* (1871), a exposé, de façon conséquente, le point de vue sur le caractère fragmentaire des recherches comparées. Le premier pas dans l'étude de la civilisation consiste, à son opinion, à décomposer celle-ci en détails et de les classer selon leurs groupes respectifs. Cette tâche peut être illustrée d'une manière à peu près parfaite en comparant le traitement de ces données sur la culture à la méthode qu'emploie le naturaliste lorsqu'il étudie diverses espèces d'animaux et de plantes.

L'origine de la véritable méthode historique comparée dans l'ethnologie et les études folkloriques slaves se rattache au nom de l'éminent savant russe A. N. Veselovski. Plus d'un demi-siècle de la mort de Veselovski (en 1906) a dû s'écouler pour que son héritage scientifique pût s'acquérir l'estime adéquate, principalement grâce aux travaux de V. J. Gusev et N. K. Gudzi qui réussirent à démontrer que l'oeuvre de Veselovski contenait de nombreuses valeurs positives auxquelles les sciences humaines modernes peuvent s'enchaîner fructueusement. Il ne faut pas oublier, bien entendu, que Veselovski lui-même avait trouvé dans la traduction russe du livre de Tylor *Les Cultures primitives*, publiée en Russie en 1872, les idées qui correspondaient à ses propres vues, mais aussi l'inspiration pour son article sur la Mythologie comparée et sa méthode (1873) dans lequel il développe son point de vue en écrivant: de même que dans les langues il existe, outre les différences de leurs structures phonétiques et grammaticales quelques catégories en commun (comme, par exemple, la catégorie des nombres) qui correspondent à certains processus mentaux, de même on peut expliquer aussi les concordances des représentations humaines, malgré les différences de

race et à défaut des contacts historiques, par la nature du processus psychique qui se déroule en l'homme. Comment pourrait-on expliquer autrement la répétition, dans les contes et les rites de différents peuples, souvent très éloignés les uns des autres aux points de vue ethnologique et historique, des mythes et des actions identiques. Veselovski pose, donc, les bases de la méthode comparée dans l'étude des relations folkloriques slavo-romanes et slavo-byzantines. Il est resté un des comparativistes les plus connus et les plus perspicaces. Cependant, c'est seulement dans les oeuvres de Zirmunski, de Prop et de Meletinski qu'on a établi la pertinence de l'analyse historique comparée qui a posé de nouvelles tâches et formulé de nouveaux principes de l'étude.

Dans son étude *Les Règles de la méthode sociologique*, E. Durkheim a considéré sous tous les aspects la valeur épistémologique des recherches comparées et soutenu l'idée qu'elles étaient le meilleur succédané de l'expérience dans l'examen de la causalité sociale.

F. Boas, anthropologue américain, a, en 1896 déjà, dans son article *Les Limitations de la méthode anthropologique comparée*, signalé de façon bien définie la nécessité de faire précéder les recherches comparées par des études fondamentales monographiques et historiques des sociétés particulières et de leurs cultures, dans lesquels seraient étudiés non seulement l'état actuel de ces sociétés et de ces cultures, mais aussi le chemin historique de leur évolution. Boas a mis en relief le besoin d'un abord historique-génétique, car il était d'avis que les bases d'une condition identique ou analogue pouvaient être atteintes par différents chemins. Toutes les études monographiques devraient être, selon lui autant que possible déterminés au point de vue du temps et localisé au point de vue géographique. De telles études historiques-génétiques de différentes sociétés doivent permettre de comparer non seulement les résultats définitifs des processus sociaux et culturels, mais aussi leurs différents cours.

Mentionnons également quelques études méthodologiques récentes et certains manuels dans lesquels on discute la méthode des recherches comparées: M. Durverger, *Méthodes des sciences sociales*, P. Heintz, *Interkultureller Vergleich*, S. G. Nadel, *The Foundations of Social Anthropology* etc.

4.

Les migrations d'éleveurs nomades et semi-nomades dans les Balkans et l'Europe du Sud-Est offrent de vastes possibilités pour les aperçus comparés, grâce précisément au fait que les éleveurs eux-mêmes appartaient dans la plupart des cas au type ethnique et historique très similaire, ainsi qu'à la formation socio-historique identique ou analogue. De là, l'examen de ce phénomène peut être considéré comme un problème commun sur le vaste front de recherches comparées. De l'autre côté, il faut suivre l'évolution de chaque phénomène culturel dans

le cadre des migrations pastorales, ainsi qu'ils se succèdent, en rapport le plus strict avec le contexte historique entier, selon les périodisations ci-dessus mises en relief.

Le terme historique est utilisé ici dans son sens le plus large, ce qui présuppose qu'on entend par là les changements à travers et l'espace. Une telle conception implique, de toute façon, les processus dynamiques dans leur continuité. L'historicité, prise de cette façon dans son sens le plus large, ne peut pas être, bien entendu, limitée à cet intervalle de temps relativement bref dans lequel l'homme a enregistré dans la forme symbolique parlée ou écrite, les faits qu'il désirait retenir et rappeler aux générations futures. La langue écrite est incontestablement la plus grande acquisition de l'homme, mais le processus historique est infiniment plus ancien. En un mot, l'étude comparée contemporaine, fondée sur les principes de l'historicité sert à l'explication plus complète et plus profonde des problèmes complexes des migrations pastorales.

La notion du contexte historique dans la méthode comparée comprend aussi toute la somme des conditions liées entre elles non seulement par le milieu géographique, mais aussi par le niveau des forces de production, l'organisation socio-politique, les forces élémentaires dans une période de temps déterminée. Une analyse approfondie des conditions concrètes variables de vie, telles que la connaissance de toute réalité sociale, proche ou lointaine, doit toujours être prise comme connaissance des étapes historique concrète de l'évolution en rapport étroit avec la totalité des phénomènes et processus ambiants.

Un éclaircissement intégral des problèmes des migrations pastorales peut être effectué uniquement par la participation de toute une série de sciences apparentées. D'une importance spéciale est la coopération de l'archéologie, de l'histoire, de l'ethnologie, de la géographie, de la linguistique, etc. Le travail en commun de différentes disciplines et des méthodes de recherches étroitement liées à celles-ci par rapport aux devoirs concrets mène à l'accumulation intégrale des sources et à l'éclaircissement intégrale de la réalité examinée.

La prise de connaissance inaugurale qui éviterait les rapports entre les fragments examinés de la réalité pastorale et la totalité des conditions concomitantes mènerait à toute une série de conséquences négatives. Sans un enchaînement intense d'un secteur déterminé de la réalité dans les cadres déterminés du temps et de l'espace et le rattachement à un contexte historique déterminé, les étapes de l'évolution des phénomènes examinés seraient perdues.

Une prise en considération globale du contexte historique dans l'utilisation de la méthode comparée, crée la base pour un abord dialectique de la réalité examinée en étapes chronologiquement développées dans le cadre des structures dynamiques.

L'analyse structurale est, sans doute, une méthode utile, bien qu'elle ne soit pas capable de nous expliquer les séries chronologiques. Je crois que la critique adressée à Claude Lévy-Strauss et au structura-

lisme était pour cette raison entièrement juste. Car, quoique l'analyse structurale soit nécessaire, surtout lorsque nous avons à faire avec les études comparées — comme c'est le cas des migrations pastorales — on n'obtient que la coupe transversale qui, en règle générale, n'est pas en état de nous expliquer les nombreuses lignes génétiques d'évolution, plus larges ou plus longues. Pour cette raison, nous devons introduire, lors de l'utilisation des analyses structurales, une autre dimension, c. à d. la coupe verticale au moyen de laquelle on découvre la question des périodes chronologiques. En liant le cours de temps, on remarque la dynamique même de l'objet, s'appuyant dans cette analyse avant tout sur la documentation historique. Si l'on n'introduit pas la dimension historique, la méthode comparée reste privée de sens déterminé qui permette d'envisager le problème dans son ensemble. Il ne suffit pas, pourtant, la connaissance seule des faits historiques si l'on ne leur donne un sens au niveau de l'analyse dite phénoménologique dans la création des ensembles dynamiques déterminés.

La méthode et la théorie historiques comparées contemporaines présupposent l'établissement et l'étude des corrélations intérieures aux niveaux les plus variés. De là l'importance pour cette théorie non seulement des points de contact, mais aussi des différences. Outre aux analogies et aux liens dans le contenu, cette théorie prête une attention particulière aux spécificités, formes et structures stylistiques. En d'autres termes, les migrations pastorales dans leur ensemble, avec tous leurs éléments, sont sujettes aux recherches comparées.

Ce qui est commun et identique dans les migrations pastorales n'est pas aussi absolu. Chaque groupe d'éleveurs, différent au point de vue ethnique, a son individualité et les traits caractéristiques particuliers qui le distinguent du commun et constituent certaines spécificités. C'est pourquoi il faut tenir compte des caractères individuels qui n'excluent pas, pourtant, la généralité, la communauté et l'unité.

Il serait, par conséquent, très utile pour obtenir un aperçu plus complet et pour envisager le problème dans son ensemble, de commencer par ce qui est général et commun et ensuite embrasser aussi ce qui est individuel et caractéristique pour les groupes d'éleveurs particuliers, ce qui constitue son individualité et sa propriété ethnique. Par là on pourrait remarquer ce trait, non moins important, combien un groupe ethnique déterminé d'éleveurs se reflète-t-il dans ce cadre général des migrations pastorales balkaniques.

5.

Dans l'étude des coutumes et des croyances des éleveurs balkaniques la méthode historique comparée s'affirme pleinement et effectivement, car c'est dans ce domaine de la création spirituelle qu'on rencontre de nombreux éléments identiques qui avaient pu être communs à tous les éleveurs balkaniques même avant l'arrivée des Slaves les

Balkans. Dans la profondeur de la vie spirituelle de ces pasteurs la réalité était colorée de rencontres fantastiques avec les phénomènes de la nature et les intempéries, avec les rêves et les fantômes, avec les êtres malins et bénins, enveloppés d'un manteau de mystère. A ceux qui cherchent, dans les matériaux ethnographiques récents, les traces de ces résidus et de ces motifs, s'impose comme une nécessité l'analogie et la comparaison dans les conclusions. Ceci nous indique justement la source commune dans les matériaux rituels religieux hérité qui changeaient, l'adaptaient et obtenaient de nouveaux contenus et sédiments, créant un étrange conglomérat dans cette création spirituelle.

Les coutumes et croyances des pasteurs balkaniques sont beaucoup plus anciens que le mot écrit et, pour cette raison, nous devons partir des sources archéologiques. Prenant ces faits pour base il devient possible de reconstruire les origines de certains rites et de certaines croyances dans leur évolution génétique. L'archéologie nous fournit ce qui est „primordial” et nous explique de manière pratique cette génération „de quelque chose de rien”.

Partant des faits empiriques que l'on d'abord détermine quantitativement et lié les uns aux autres selon certaines lois fonctionnelles, on établit les rapport de corrélation en direction des liens plus complexes et des structures dynamiques elles-mêmes. Il ne s'agit pas ici de fonctionnalisme anti-historique qui considère que toute culture forme un système fermé de fonctions dont chacune satisfait une des tendances fondamentales de l'autoconservation de l'organisme humain et social.

Les faits empiriques sont rassemblés au moyen des recherches directes sur le terrain. Cette méthode de travail ethnologique éprouvée sur le terrain est d'une grande importance, car le terrain fournit une abondance de données et nous permet d'envisager directement la vie, les coutumes, et cela sous un autre jour, différent de celui que nous trouvons dans les descriptions des chercheurs de cabinet. Ce sont précisément les recherches comparées qui y seront nécessaires pour l'explication des formes récentes de coutumes et de croyances des éleveurs. Au moyen des interviews directs, de l'observation et, tout spécialement par les coupes d'enquête, on peut rassembler de très riches matériaux concernant les coutumes et les croyances des pasteurs. Les suivant serait la systématisation et le classement des matériaux rassemblés selon leur contenu et leur forme et ensuite la comparaison des matériaux provenant des régions géographiquement très éloignées. On est en train de faire de telles comparaisons entre les coutumes et croyances de différentes populations pastorales dans toute la Péninsule Balkanique et les matériaux déjà publiés nous y prêtent un concours précieux. Cependant, ces données peuvent souvent être maigres insuffisantes et incomplètes pour les comparaisons analytiques plus détaillés. De l'autre côté, ces matériaux sont d'habitude arrachés du contexte de la vie pastorale et de l'ambiance culturelle générale ce qui rend extrêmement difficile de les insérer dans le milieu ethnique, historique et social et dans le cours de temps.

Notre insistance à mettre en valeur la méthode historique comparée et la méthode des analogies dans les cas ci-dessus cités, mène aux généralisations déterminées et aux principes théoriques qui rendent possible de reconstruire les problèmes posés. Nous y avons construit ce pont nécessaire entre les matériaux relatifs aux faits et cette impulsion intérieure psychique, qui fait jaillir les pensées et les sentiments, à l'arrière-plan de la vie religieuse et coutumière et c'est seulement dans cette unité que nous essayons de venir à certaines conclusions.

Pour la reconnaissance de la source commune des éléments fondamentaux dans la vie coutumière et religieuse des pasteurs balkaniques, conservés jusqu'à nos jours, on a besoin de recherches historiques comparées qui mettront en relief les analogies et les concordances, mais aussi les différences et les divergences qui se sont produites dans les conditions historiques et sociales concrètes de chaque peuple et de chaque pays balkanique. La méthode historique comparée vise, donc, à découvrir non seulement les éléments concordants, mais aussi les différences.

6.

On peut dire à bon droit que les recherches comparées ne peuvent pas se développer sur la base des sources douteuses et incomplètes, ni à défaut de données plus complexes sur les sociétés et communautés ethniques particulières. La comparaison d'un phénomène quelconque avec le même phénomène dans un autre milieu ethnique ou dans un autre peuple, exige le même procédé méthodologique de complexité qui alors seulement sera à même d'offrir des explications sous le vrai jour et permettra de faire des conclusions déterminées. Les descriptions des phénomènes et leur comparaison ne donnent pas encore, seules, la valeur totale; c'est seulement lorsqu'on entreprend d'établir les relations entre les phénomènes et de découvrir leurs conditions et causes générales, ainsi que des causes spécifiques qui déterminent la manifestation d'un phénomène dans ses formes qualitatives particulières et en intensités différents, qu'on pourra obtenir la conclusion et l'explication véritables.

Dans cette conception complexe de la méthode comparée consiste précisément son essence. D'où l'importance des recherches horizontales et verticales, donc, des études dans l'espace et dans le temps. La méthode comparée assume par là le caractère dynamique ce qui présuppose que, lors des études, elle doit tenir compte non seulement de l'état statique du problème étudié, mais aussi de ses phénomènes et tendances d'évolution pour arriver à comprendre, grâce à ces études, en premier lieu la genèse et ensuite l'importance et la valeur sociales réelles. Toute imperfection méthodologique lors de l'application de la méthode comparée peut causer beaucoup de dommage et créer de nombreuses erreurs.

Cette contribution n'épuise pas, bien entendu, le caractère universel de la méthode historique comparée. De toute façon, notre exposé était évidemment de nature plutôt sélective et ne représentait que la base partielle pour des considérations plus approfondies et plus détaillées du problème, qui exige des connaissances plus vastes et un abord conceptuel plus riche.

BIBLIOGRAPHIE

- Antoniewicz W., Dobrowolski K., Paryski J. N., Pasterstwo Tatr polskich i Podhala (Élevage dans le Tatra polonais et Podhale — en polonais), Wrocław—Warszawa—Krakow 1970.
- Antonijević D., „Premlaz” — Ein Ritual bei Viehzüchtern aus dem Balkan. Archiv für Volkskunde, Basel 64. Jahrgang (1968), Heft 1—2.
- Aristotel, Politika, Beograd 1970.
- Blagojević T. B., Uredni metod pri proučavanju običajnog prava kao istorijske kategorije (Méthode comparée dans l'étude du droit coutumier en tant que catégorie historique — conférence au Symposium international sur le droit coutumier et les autonomies dans les Balkans et aux pays voisins, tenu à l'Institut des Etudes Balkaniques de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts en 1971).
- Boas F., Race, Language and Culture, Macmillan — New York 1948.
- Čubrilović V., Stočarska kretanja na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi (Migrations pastorales dans les Balkans et l'Europe du Sud-Est — macroprojet de l'Institut des Etudes Balkaniques ASSA).
- Durkheim E., Pravila sociološke metode, Beograd 1963.
- Durverger M., Méthodes des sciences sociales, Presses universitaires de France, Paris 1961.
- Frazer J. J. Zlatna grana, Beograd, 1937.
- Gurvič G., Sociologija I, II, Zagreb — Naprijed.
- Gušić M., Običaj Ljelja kao historijski spomenik (La Coutume de Ljelja en tant que monument historique — en serbo-croate) Zagreb 1967.
- Komorovsky J., Die historisch-komparative Methode in der Erforschung der geistigen kultur der Slawen, Ethnologia Slavica 3, Bratislava 1972.
- Lalević S. M., Putilov o ruskom i južnoslovenskom herojskom eposu (Putilov sur l'épopée héroïque russe et sud-slave — en serbo-croate), Narodno stvaralaštvo 39—40, Beograd 1971.
- Ludová kultúra v Karpatoch (Culture populaire dans les Carpathes — en slovaque). Slovenská akadémia vied Národopisný ústav, Bratislava 1972.
- Malinowski B., Magija, nauka i religija, Beograd 1971.
- Milić V., Sociološki metod (La Méthode sociologique — en serbo-croate), Beograd 1965.
- Murdock G., Social Structure, Macmillan 1949.
- Nadel F. S., The Foundations of Social Anthropology, London 1951.
- Nedeljković D., Problemi etnološke metode... (Problèmes de la méthode ethnologique... — en serbo-croate), Zbornik za narodni život i običaje JAZU 40, Zagreb 1962.
- Путилов Б. Н., Русский и южнославянский героический эпос, Москва 1971.
- Strauss C. L., Divlja misao, Beograd 1966.
- Supek R., Sociologija i historija (Sociologie et Histoire — en serbo-croate), Troisième programme de la Radio Belgrade, printemps 1971.
- Веселовский А. Н., Статьи о сказке 1868—1890 (Сравнительная мифология и её метод), Академии наук СССР, Москва — Ленинград 1938.

Jovan V. ĆIRIĆ

Балканолошки институт Универзитета у Нишу

КАРТОГРАФСКО ВИБЕЊЕ ЦЕНТРАЛНОГ ДЕЛА БАЛКАНСКОГ ПОЛУОСТРВА (XVII — XIX век)

Централни део Балканског полуострва пресеца неколико значајних саобраћајних праваца.¹ Међу њима истичу се: Моравско-нишавско-марички (Via Militaris), Моравско-вардарски, Косовско-топлички (Lissus-Naissus), Ибарско-косовски, попречни (Via Egnatia), Скопско-софијски и Искарско-струмски саобраћајни правац. Важност ових саобраћајних праваца мењала се је кроз историју.

Не узимајући у обзир праисторијска кретања (преовлађујуће меридијанске умерености), саобраћајна кретања Римско-византијског периода па, са повременим прекидима, и кретања каснијих историјских раздобља, до друге половине XIX века, имала су у централном делу Балканског полуострва преовлађујући упореднички значај. Тек са последњим деценијама XIX и у XX веку, с новом прерасподелом економско-политичких снага и јачањем нових центара моћи у Европи, посебно после отварања Суецког канала и потискивања Турске са Балканског полуострва, упореднички саобраћајни правци у централном делу Балканског полуострва постепено губе ранији значај. Од тог времена долази до пораста улоге па и до надјачања меридијанске компоненте саобраћаја. У оквиру ове нарочито расте улога Моравско-вардарског правца, који са Моравско-нишавско-маричким правцем постаје један од најглавнијих и водећих саобраћајних праваца у овом делу Полуострва.²

Дугу историјску наглашеност упоредничког над меридијанским саобраћајем у централном делу Балканског полуострва изазвао је другојачији географски распоред водећих центара моћи у прошло-

¹ *Саобраћајни правац и комуникациони систем* одвојено третирамо као категорије различитих вредности. Саобраћајни правац може имати велику потенцијалну вредност, али без комуникационог система у њему то је само условна вредност. Међусобна условљеност ових двеју категорија у прошлости била је мање значајна него данас.

² Поред других о предњем посебно: Ј. Цвијић: *Главне особине централних области Балканског полуострва*, *Говори и чланци*, Београд 1921, стр. 113—116.

сти у односу на данашњи распоред. Некадашњи распоред био је детерминанан положајем Италије и Византије, односно усмереношћу трговачких, културних и војничких кретања из правца или у правцу њих и њихових водећих центара: Рима и Цариграда. Битно се није изменио распоред и у каснијим вековима кад је у овом простору загосподарила Турска. Из таквог односа резултирао је такав распоред у којем је Моравско-вардарски са другим меридијанским саобраћајем стајао, у једном дугом низу векова, у сенци Моравско-нишавско-мађичког саобраћаја, покаткад и у сенци Медовско-топличког (Lissus-Naissus), односно Драчко-солунског саобраћаја (Via Egnatia). Осетну промену у овај распоред — да поновимо — унела је индустријска револуција и појава снажних држава у средњој Европи и Подунавља на једној и стварање нових држава на Балкану, отварање Суецког канала и повлачење Турске са полуострва на другој страни (друга половина XIX и прва половина XX века). Са овим процесом подједнако је текао процес јачања нових саобраћајних центара нарочито оних који су се нашли на раскроници једног и другог саобраћаја, као што су: Софија, Ниш, Скопље па и Приштина.

Потврду за овакву оцену и закључак — осим у другим историјским изворима и документима — налазимо и у картографском материјалу (у географским картама — гравирама) ранијих векова.³

Из картографског материјала од Меркатора (Gerhard Kramet Mercator, 1512—1594) до прве половине XIX века — кад већ располажемо потпунијим и поузданијим картографским подацима о Балканском полуострву — могу се добити бројни занимљиви и индикативни подаци.⁴ У овом раду узети су у обзир за разматрање само подаци везани за саобраћајне правце у централном делу Полуострва.

Инструктивна сазнајна вредност ових карата је у томе што оне на свој начин откривају и указују на степен познатости централних делова Балканског полуострва. Ова познатост с друге стране условљена је степеном коришћења појединих саобраћајних праваца. Све се то уносило у карту и одржава се у добивеној карти, јер се картографски резултати (карта) није заснивао на мерној (екзактној) методи, већ на основу путописних и других посматрачких метода. Дру-

³ Поред осталих: Збирка старих карта и гавира Земљеписног музеја Словеније и посебно Збирка карата и гавира Музеја града Београда. Захваљујући овим збиркама — нарочито могућношћу њиховог фотокоришћења — поједина историјска истраживања могу се доста ефикасно допунити. Може се, на пример, у значајној мери и на рељефан начин открити и утврдити, поред осталог, и степен познатости, односно степен коришћења саобраћајних праваца у централном делу Балканског полуострва у прошлости.

⁴ Појава Gerharda Mercatora (1512—1594) и време његовог картографског стваралаштва поклапа се са рађањем научне картографије у Европи. Осим тога у том периоду имамо и прве систематскије картографске захвате (боље покушаје захвата) у простор Балканског полуострва.

гим речима, делови Балканског полуострва који су више саобраћајно коришћени и били боље познати требало би да буду у овим картама тачније и са више података представљени. Обрнуто, они предели и крајеви који су саобраћајно били слабије коришћени и мање исходовани требало би да буду мање познати па, аналогно томе, и непотпуније и мање тачно представљени. На овој чињеници, на бази данашњег познавања посматраног простора, као и компарирањем старих карата међусобно, заснива се сазнајни поступак о томе који су саобраћајни правци у прошлости (XVII—XIX век) били више, а који мање, коришћени, што ће несумњиво представљати користан вид допуне (потврде или провере) досадашњем историјском познавању овог проблема.

Да би приказани проблем био потпунији и јаснији дали смо исечке једног броја карата наведеног периода и прилог (приказ некадашњег и садашњег, стварног, стања) из којег се види степен деформитета крајева у централном делу Балканског полуострва као и временски оквир постепеног уочавања и исправљања грешака.

У разматрању познатости саобраћајних праваца у централном делу Балканског полуострва кроз призму картографије почећемо са Меркатором. Међу бројним Меркаторовим картама за нас је свакако најзначајнија она под насловом „WALACHIA, SERVIA, BULGARIA, ROMANIA”, објављена почетком XVII века.⁵ Ова карта је други део, наставак, карте „SCLAVONIA- CROATIA, BOSNIA CUM DALMATIA PARTE”, која је изашла нешто раније (1589). Значај ових двеју карата није само у томе што су у оно време објављиване у бројним издањима, већ још више у томе што су представљале крупан корак напред у картографском представљању и посебно што су представљале куминативни израз ондашњих знања о Балканском полуострву у односу на дотадашња сазнања.

Иако је Меркаторова карта најбоља карта Балканског полуострва тог доба, тачност приказа географских садржаја је веома мала. Много је погрешно уцртаних садржаја, а тачност убијација је незнатна. Но и поред тога, или још боље: управо због тога она — и још више оне које су дошле после ње — су веома индикативне, поготову ако се међусобно компарирају.

На Меркаторовој карти — чији исечак централног дела Балканског полуострва са компаративним додатком прилажемо (сл. 1 и сл. 1а) — виде се знатне грешке у картографском приказивању овог простора. Ове грешке, међутим, нису настале ни случајно ни безразложно. Истина, Меркаторови подаци о централном делу Балканског полуострва у другој половини и пред крај XVI века — кад се исто, покривено велом тајанствености, налази у дубини Турске

⁵ Карта представља бакрорез у боји 51,2 x 42,4 см. За подлогу има картографску мрежу у просторно-конусној пројекцији.

државе — нису могли дати било какву прецизнију слику о овом простору, јер су подаци чак и на главним правцима саобраћаја, били веома оскудни. Отуда се законитости појаве и распореда грешака боље запажају на картама каснијих аутора, односно код каснијих картографа који су о централном делу Балканског полуострва располагали са више података.

Али већ и на Меркаторовој карти опажа се да иста са дубљим захватом и дубљим продором у турски простор постаје све несигурнија. Поузданост података ове је мања, односи су све поремећенији, даљине произвољне а градови погрешно уцртани. Са приближавањем и изласком на морске обале поузданост и сигурност се поново враћају, тачност локације географских садржаја постаје сигурнија и боља.

Сличан однос тачности (боље: поремећаја тачности) уочава се и у дубини континенталног простора — у овом случају у централном делу Балканског полуострва — и то тако што су делови централног балканског простора, који су се налазили у сфери чешћих саобраћајних кретања, тачније и са више података представљени у односу на оне који су били изван саобраћајних кретања (или у којима су она обављана ређе).

Релативно највећа тачност односа и убицација остварена је на траси *Via Militaris* (Цариградског друма), што упућује на закључак о примарности коришћења овог саобраћајног правца у другој половини и пред крај XVI века (види однос Меркаторових картографских садржаја и стварног стања у овом простору. Прилог 1а). Знатно већа нетачност односа и садржаја је према западној, јужној и осталим странама света, изузимајући донекле дунавску и приморску позицију карте, о чему је већ било речи. У нејасном сплету речних токова западно од Мораве и погрешно уцртаним местима, са великим тајанственим језером негде у пределу данашње западне Србије (које ће и други картографи уцртавати дуго после Меркатора), огледа се једна конфузна неодређеност и доста импровизирана организација простора. Ибар је преузео место Западне Мораве, Нишава и Јужна Мораве су замениле места, већина насеља — у већој или мањој мери — погрешно је убицирана: Ниш је на Ибру, Скопље јако неодређено негде између Мораве, Нишаве и Вардара, Софија и Пловдив су релативно добро постављени (бар у уздужној саобраћајној релацији), док је Приштина постављена далеко негде на запад (друга алтернатива у близини Скопља). У овом хаотичном распореду и „поређу“ ипак је најбоље уцртан и одређен Нишавско-марички саобраћајни правац: *Vagoa* (Нишка бања?) — *Clissurizza* (Клисурса — Бела Паланка?), *Pirosi* (Пирот), *Satibrod* (Цариград, Димитриград), *Dragoia* (Драгман) *Sofia* (Софија), *Philippopolis* (Пловдив).

Позиција Мораве, која у доњем току неприродно скреће у десно, вероватно је тако „вићена“ јер је путницама из Београда долазила са лева, а од путника ка Београду одвајала се на десно. Ма да су токови Мораве и Нишаве код Меркатора замењени карактери-

стично је да је Нишавин (на карти Моравин) ток дужи, што је доказ његове веће саобраћајне фреквентности и дужег праћења (посматрања) у односу на ток горње Јужне Мораве. Ова аномалија биће још изразитија и биће још дуго истицана код каснијих картографа што упућује на закључак да је Моравско-вардарски правац био у сенци и иза Моравско-нишавско-маричког.

У картама Николе Сансона (N. Sanson): Географска карта Угарске са суседним земљама (Le Royaume de Hongrie et les Etats qui ont este sujets et dependans de sa Couronne scavoir . . .⁶ објављене око 1717 године и Гијона де Лисла (Guillaume de l'Isle): Географска карта Угарске са деловима суседних земаља (Le Royaume de Hongrie et des Pays qui en dependoient autrefois)⁷ иако су рабене са бољим познавањем Балканског полуострва, негде је дошло до исправљања грешака, а негде су оне, иако је прошао читав век након Меркатора, још увек неисправљене. Управо из те чињенице да су негде грешке уочене и отклоњене а негде и даље задржане произлази закључак о томе који су правци саобраћајних кретања више коришћени, а који не.

Шта је исправљено? Доњи ток Мораве више нема погрешно скретање у десно. Њен је ток исправљен и оријентисан приближно правцем којим стварно тече (упор. прилоге 1а, 2а и 3а). Поправљен је и положај Ниша. Град је сада постављен исправно у доњем току Нишаве и са овог положаја у наредним картама неће више бити измештан. Поправљени су и учвршћени положаји и осталих места на траси Цариградског друма. Знатно су боље и сигурније утврђени положаји насеља и на отсеку Цариградског друма од Београда до Ниша (Исти су на Меркаторовој карти били веома неодређени и испретурани. На пример положаји: Јагодине, Параћина, Ражња и других места). Исто тако тачније је разврстана и убицирана речна мрежа: Појављују се обе Мораве (Mogava de Servia и Mogava de Bulgarie), Нишава и Јужна Морава су на исправнијим положајима, појављује се са западне стране и Топлица (Topliza, Toplisse). На Де Лисловој карти Скопје је први пут правилно убицирано на Вардару, док је на Сансоновој нејасно негде на североистоку, уз Нишаву и у близини Пирота. Приштина је и на једној и на другој карти прилично тачно лоцирана, као што су и Софија и Пловдив на уздужној директриси Цариградског друма.

Мимо исправљених и побољшаних положаја појединих географских садржаја — из чега се, као што смо констатовали, може извести закључак да је на тим релацијама било више кретања и извићања — велики је број садржаја чији положај није исправљен и код којих

⁶ Карта је издата у оквиру Сансоновог дела „Cartes Generales de Toutes les Parties du Monde”. Издао је Н. Jaillot у Паризу око 1717 године. Бакорез у боји 93,5 x 60,5 см.

⁷ Guillaume de L'Isle: Le Royaume de Hongrie et des Pays qui en dependoient autrefois. Рабена је на основу залажања грофа Марсиља у Паризу (?) крајем XVII века. Бакорез у боји 65,6 x 55 см.

су нетачни положаји и називи задржани. Поред Скопја, чију је убикацију исправио Де Лисл, остало је још доста нејасности и неисправљених детерминација на Моравско-вардарском правцу. Упоредо са Вардаром, на пример (чији тачнији ток, за разлику од Сансона, открива Де Лисл) тече и улива се у Солунски залив река Пчиња (Psinia). Исто тако нејасан је и површно одређен ток Јужне Мораве, која је мања и краћа од Нишаве. (Један од разлога нетачног приказа овог речног тока је и тај што саобраћајно није коришћена Грделичка клисура, због чега се путницима код Врања кад су се поново сусрели са Јужном Моравом чинило покаткад да избијају на Топлицу или неку другу реку.) Супротно доста нејасној позицији Јужне Мораве приказана је прилично добро (бар код Де Лисла) позиција Топлице, из чега би се дало закључити да је овај саобраћајни правац, у XVII веку и пред крај овог века био прилично коришћен (посебно: кретање Пиколоминијевих војних јединица). У вези са Топлицом и Западном Моравом занимљив је и један погрешан податак, који се састоји у томе да је од Топлице, преко Јанкове клисуре до Западне Мораве уцртана везна река. (Околност протока Блатанице кроз Јанкову клисуру створила је утисак да она потиче од једног крака Топлице.) Тајанствено језеро у западном делу Србије — које се провлачи још од Меркатора — упућује на закључак да су правци путовања на ту страну били недовољно развијени. Исто тако из чињенице да се и на Самсоновој и на Де Лисловој карти Тимок, као краћи ток, једва помиње могао би се извући закључак да су правци путовања и на ту страну били оскудни. Географски простор у српско-македонско-бугарском простору Родопског система је до те мере непотпуно и површно приказан да би се могло закључити да је био једва познат.

На сличан третман простора у централном делу Балканског полуострва nailазимо и код других картографа тог доба (друга половина XVII и почетак XVIII века): код Хуберта Жалоа,⁸ Матије Зојтера,⁹ Јохана Баптиста Хомана,¹⁰ Хоманових следбеника¹¹ и других. Њиховим географским картама, са не тако битним разликама, заједничке су бројне особине — иако је сасвим извесно да ове карте у односу на картографско познавање централног дела Балкан-

⁸ H. Jaillot: Le Royaume de Hongrie et les Etats qui ont esté Vuis à sa Couronne, Париз 1689—1696, бакропез у боји, 61 x 50 см.

⁹ M. Seutter: Nova et Accurata Regnorum et Provinciarum Dalmatia, Servia, Istria et Reip. Ragusana, Беч 1717—1740, бакропез у боји 62 x 53 см.

¹⁰ J. B. Homann: Neu geographisch vorgestelltes Ungarisches Krieges-theatrum in Servien und dem Bannat Temeswar (Ратна карта аустро-турског рата 1717—1718. године), Нирнберг између 1718—1724, Бакропез у боји, 64,7 x 56,7 см.

¹¹ (Хоманови следбеници): Regnum Bosnia... Regni Servia pars, una cum Ainitinius Valachia, Bulgaria... (Карта северних области Бугарске, Србије, Босне и дела Хрватске и Влашке). Око карте налази се 25 планова утврђења и градова Баната, Босне и Србије. У исту су уцртане границе Пожаревачког мира. Nürnberg око 1737, бакропез у боји, 115,6 x 64,2 см.

ског полуострва у време Меркатора представљају значајан корак напред. Свима њима, у генералним цртама, ипак је заједничко да Моравско-нишавско-марички саобраћајни правац боље и више наглашавају од Моравско-вардарског, који је мање јасан и одређен. На траси овог другог саобраћајног правца више је грешака и нетачне уцртаности. Скопље се најчешће нејасно и различито позиционира негде у простору између Мораве, Нишаве и Вардара, или пак на Топлици, па и Ибру, и тек је код Де Лисла правилно означено на горњем Вардару. Нишава је скоро свуда боље наглашена и боље се види од Јужне Мораве и Вардара. Вардар, поред свог ушћа у Солунски залив, уцртан је и као притока Бистрице (Х. Жало) или пак као притока Рашке (М. Зојтер). Тимок у већини карата фигурира као безначајна река, на другој страни Искар је редовно добро уцртан и снажније наглашен, што упућује на закључак о већој саобраћајној познатости његове долине. Није сувишно напоменути да је хидрографско чвориште река око Београда (стециште Дунава, Саве, Тисе, Драве, Дрине и Мораве) од стране свих картографа уочено и јасно истакнуто. Исто тако индикативно је да је у картографском материјалу овог периода (XVII век — последње деценије XVIII века) Балканско полуострво приказивано издужено у западно-источном, односно сужено у северно-јужном смеру (види сл. 4 и 4а). То би био такође знак веће наглашености — већег извињања и познатости — упоредничке над меридијанском компонентом Полуострва.

Друга половина XVIII и почетак XIX века доноси знатно поправљање и избољшавање садржаја географских карата. Подаци о централном делу Балканског полуострва сада су знатно потпунији и тачнији, премда не и до те мере да се на појединим саобраћајно удаљенијим и нефреквентнијим крајевима још увек не би појавиле непотпуности и одступања од стварности.

Поред осталог то врло добро видимо и на Фадановој географској карти европских предела Турске са краја XVIII века.¹² На овој карти, која већ испољава доста добру тачност у односу на стварно стање, поред осталих географских садржаја уцртани су и значајнији путеви Балканског полуострва и суседних области. Већ из распореда ових путева може се видети који су саобраћајни правци тог доба били више а који мање коришћени. Од путева у централном делу Балканског полуострва уцртани су: Цариградски друм (Београд—Ниш—Софија—Цариград) и пут Ниш—Скопље—Скадар. Данашњих, веома познатих меридијанских путева: Ибарског пута, пута Скопје—Солун и Софијско-струмског пута на карти нема. Од тангентних путева, који периферијски додирују централни део Балканског полуострва, уцртани су: пут од Ниша преко Јанкове клисуре ка Крушевцу (који здружен са путем од Буприје води према Ужицу, Вишеграду и Сарајеву); пут који из подунавских крајева, преко Чипровца и превоја Светог Николе, избија на Цариградски

¹² W. Feden: *European Dominions of the Ottomans or Turkey in Europe*, London 1795. Вакрорез у боји, 81,9 x 58,8 см.

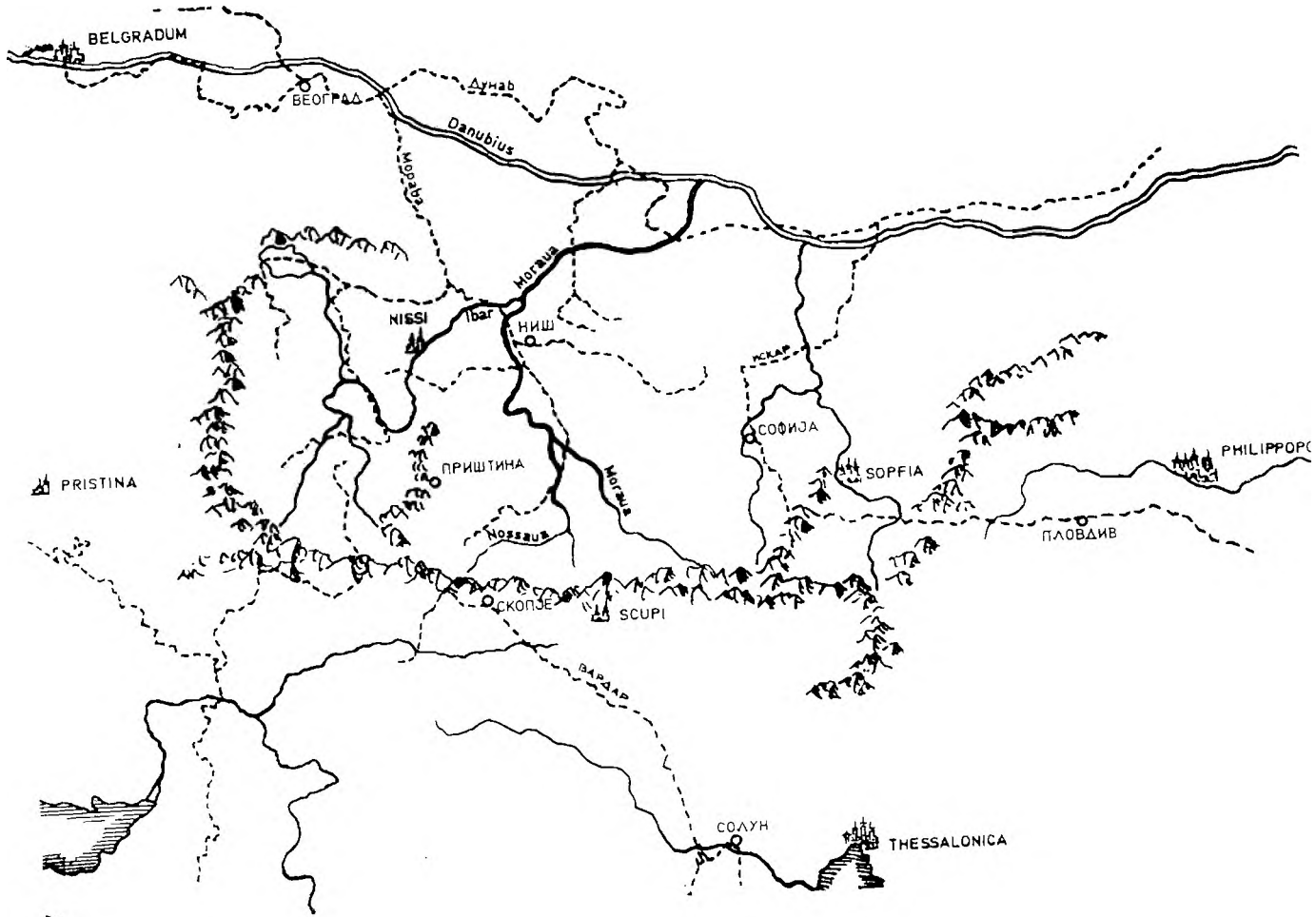
друм код Беле Паланке и пут од Никопоља долином Искра за Софију. На јужној граници средњобалканског простора уцртан је меридијанско-упореднички пут Атина—Солун—Цариград. Други путеви у централном делу Балканског полуострва нису уцртани, што не значи да их није било, али из приказаног распореда саобраћајне мреже у Фадановој географској карти могло би се закључити који су путеви правци у овом простору крајем XVIII века могли бити најзначајнији.

Посебна погодност Фаданове географске карте је у томе што се упоређивањем распореда путне мреже и тачности података на географској карти може проверити да ли је фреквентност простора била заиста фактор степена тачности карте, односно обрнуто: да ли је степен тачности карте заиста резултат степена фреквентности простора. Упоређивањем ових двеју премиса — коришћењем Фаданове (и не само ове) географске карте — то се заиста и потврђује, што се види из бројних примера.

Погодан пример је део уцртаног јужноморавског пута између Лесковца и Врања. Овај пут је код Лесковца напуштао Моравину долину остављајући је негде улево и оријентисао се Ветерницом и брдско-планинским подручјем у десно у правцу Врања. На подручју Врања поново се је сусретао са Јужном Моравом, али зато што је она код Лесковца посматрачу отишла негде улево картограф је њу тако и нацртао, а реку коју је срео код Врања преименовао је у Топлицу. Ибарско-косовски саобраћајни правац је такође пример: Ибру је у горњем току придодата Ситница (у правцу Скопја), као доказ фреквентности тог простора, док је горњи Ибар, узводно од Косовске Митровице, избрисан из карте. На сличан начин је из географске карте отстрањена Црна река, десна притока Вардара у Македонији. Недовољна фреквентност и аналогно недовољно познавање терена имало је за последицу неучавање Црне Реке. Битољ (Monastir) је у таквој ситуацији постављен на реци која тече на југ у Еригон(?) који је притока Бистрице. Недовољна фреквентност и познатост централног родолског подручја имала је за последицу несигурност и оскудност података: Крива Паланка и Бустендил су на Искру, Бесна кобила (Monte Argentario) је југозападно од Јужне Мораве итд. Насупрот овој несигурности и нетачностима скоро изванредно прецизно су дати токови Западне Мораве (без Моравице), Велике и Јужне Мораве до Ниша, Нишаве и Марице, Дунава, обалска линија околних мора као и други саобраћајно угодније позиционирани и боље учени садржаји.

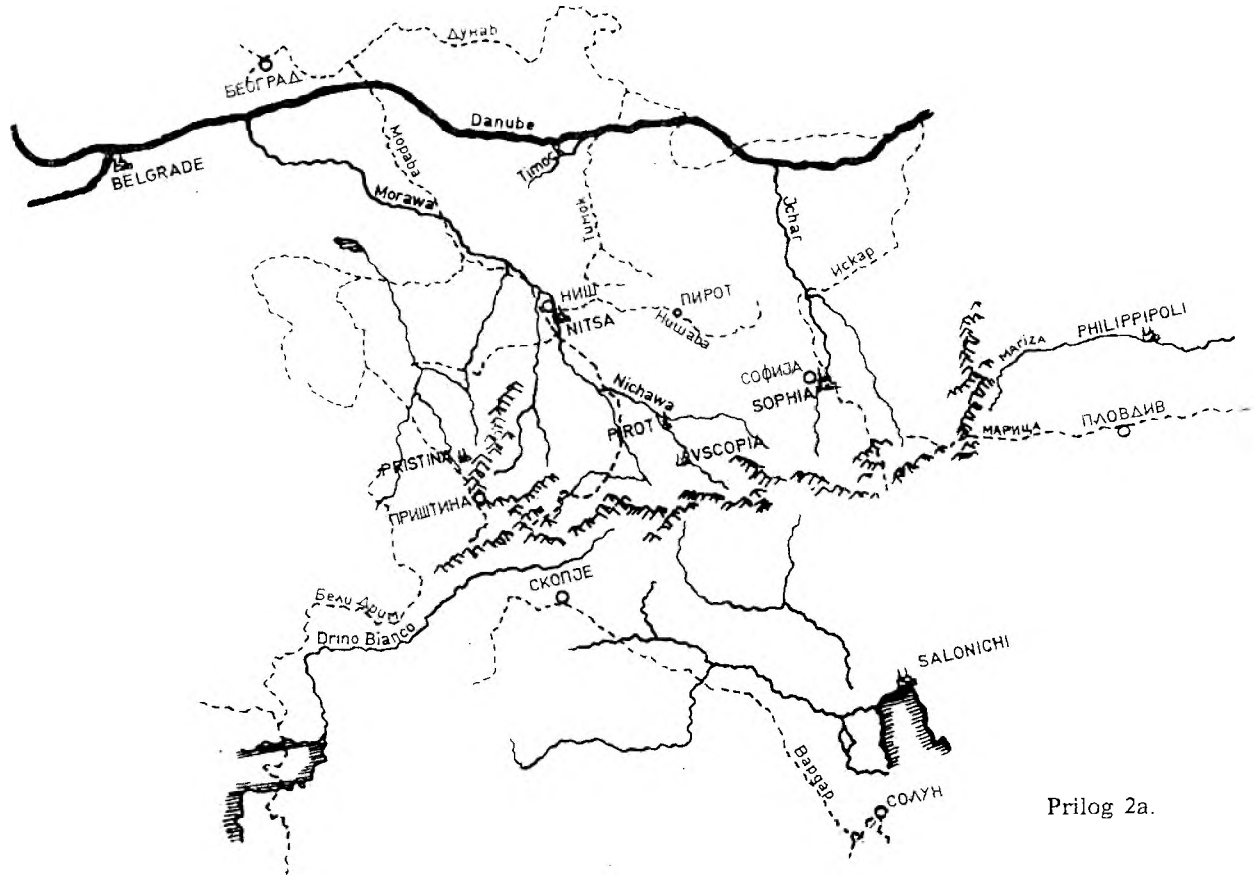
СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

- Прилог 1. Меркаторова географска карта Влашке, Србије и Бугарске (исечак централног дела Балканског полуострва)
- Прилог 1 а. Компаративни приказ централног дела Балканског полуострва по Меркатору и стварном стању. Линијом и латиницом — стање по Меркатору. Цртицама и ћирилицом — стварно стање.
- Прилог 2. Сансонова географска карта Угарске са суседним земљама (исечак).
- Прилог 2а. Компаративни приказ централног дела Балканског полуострва по Сансону и стварном стању. Линијом и латиницом — стање по Сансону. Цртицама и ћирилицом — стварно стање.
- Прилог 3а. Компаративни приказ централног дела Балканског полуострва по Де Лислу и стварном стању. Линијом и латиницом — стање по Де Лислу. Цртицама и ћирилицом — стварно стање.
- Прилог 3. Де Лислова географска карта Угарске са деловима суседних земаља (исечак).
- Прилог 4а. Компаративни приказ централног дела Балканског полуострва по Жалоу и стварном стању. Линијом и латиницом — стање по Жалоу. Цртицама и ћирилицом — стварно стање.
- Прилог 4. Жалова географска карта Угарске и Подунавља (исечак).

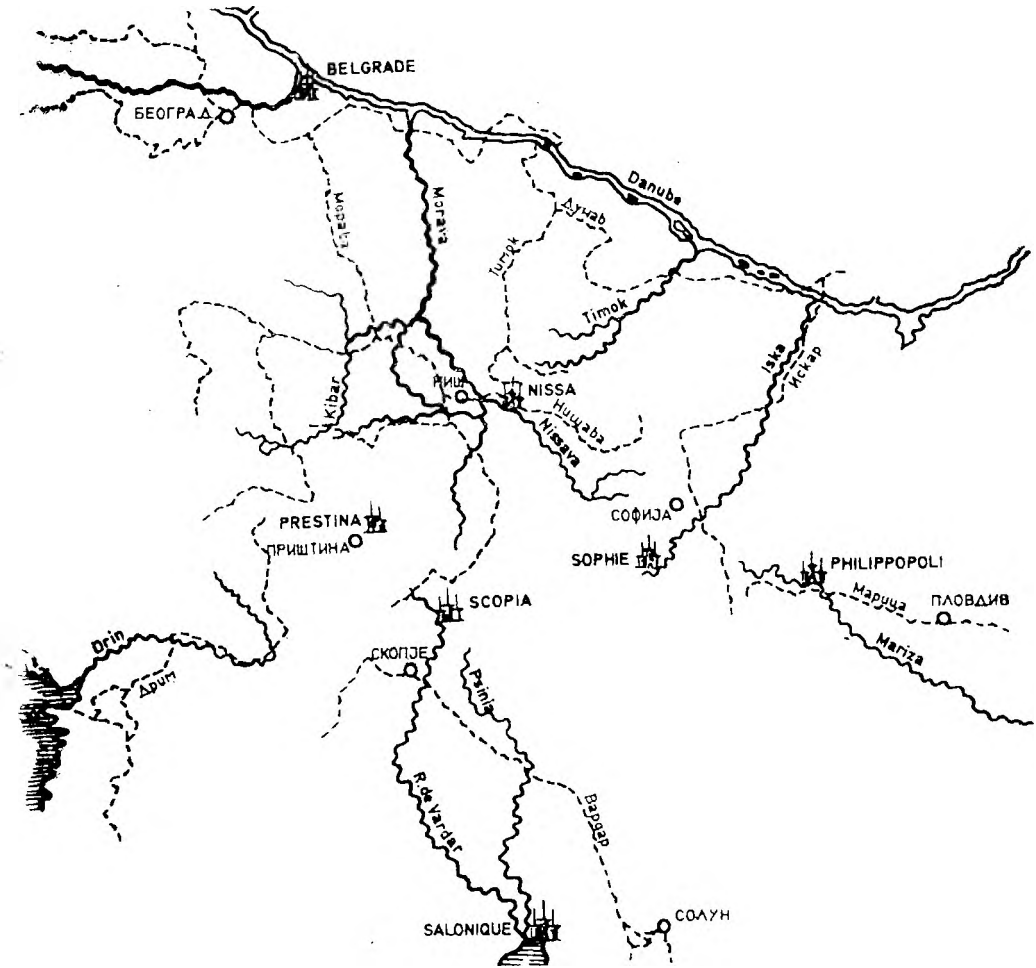
Prilog 1a.

Prilog 2a.

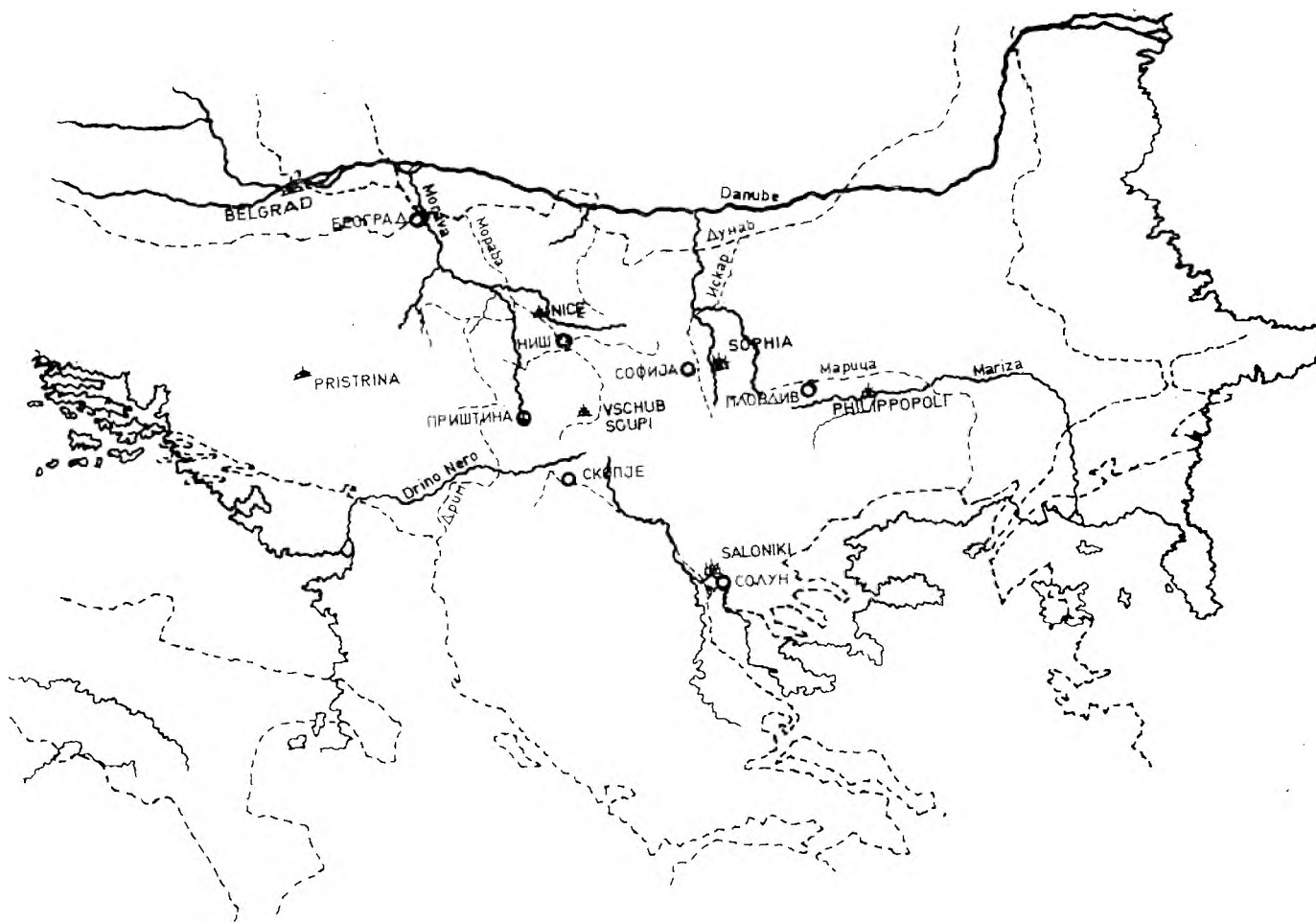

Prilog 3a.

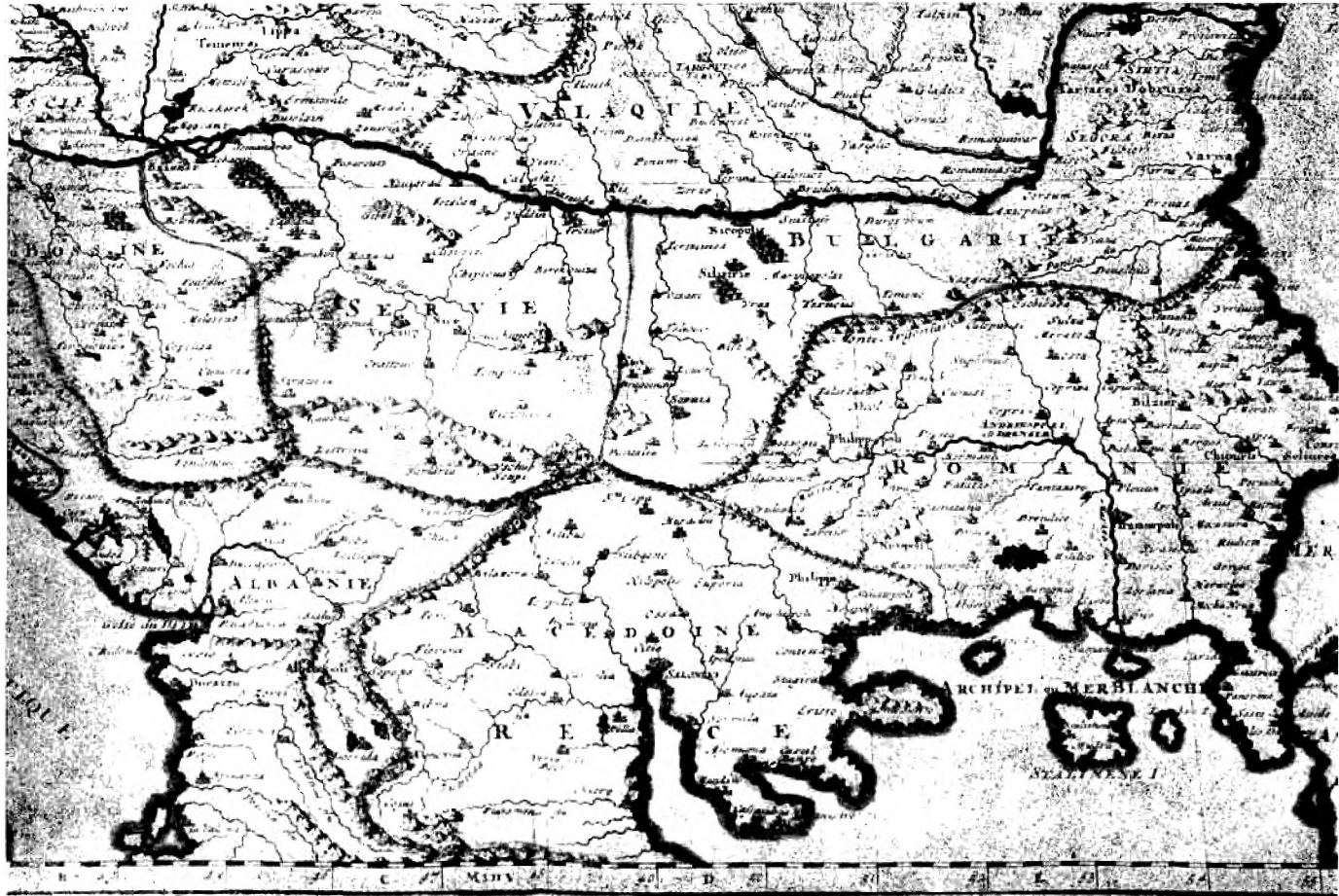

Prilog 3.

Prilog 4a.

Prilog 4.

Đurica KRSTIĆ
Institute for Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts — Beograd

PEACE-MAKING ACCORDING TO CUSTOMARY LAW IN MONTENEGRO

i.

The increasing importance given in the field of Balkan studies to customary law is not justified by interest for the legal history only, i. e. for an exclusively historical aspect of the phenomenon of customary law, although that aspect finds undoubtedly its ways in science in the predominant manner. By a new fundamental approach to the study of customary law beginning to appear more intensively whose signs take the forms of useful initiatives and recent works of historians, legal scholars, ethnologists and other scientists,¹ a contemporary aspect² and importance of study has been accentuated together with that of noting down and editing of folk legal customs. All this applies not only to those customs already in a process of withering away or of specific transformation while confronted against the new in legal and, generally, social relations, but to completely new customary rules, emerging today besides the written and positive law in various fields, branches of activities and areas, too.³

¹ Among other, Symposium „Customary law and autonomies in the Balkans and in the neighbouring countries”, held at the initiative of the Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts in November 1971.

² See the report of Radomir Đurović, held at the Symposium mentioned in note 1) „Customary law and agrarian relations in Yugoslavia”, as well as Đurica Krstić, „Questions concerning the principles and methodology of contemporary research in common law”, in: *Balkanica III, Annuaire de l'Institut des études balkaniques*, Beograd, 1972, pp. 477—486. In relation to contemporary aspects of research in customary law see also Gheorghe Crompt, *Le droit coutumier des Slaves du Sud — sources et interprétations*, in *Bulletin, Association internationale d'études du Sud-Est européen*, Bucarest, X 1/1972, p. 141.

³ Speaking on the question of the self-governing Socialist society and on development of law corresponding to it Professor Borislav Blagojević points out that „the basic process in the self-managing Socialist society is the one of gradual transformation of the character and of the function of State”, and through it of the law. Borislav Blagojević, *La société socialiste autogérée et son droit adéquat*, in: *Le socialisme dans la théorie et la pratique yougo-*

Attempts at contemporary study of customary law and of its particular areas mainly in the mentioned sense⁴ lead to interesting discoveries. This is undoubtedly true for the very ancient phenomenon of blood feud.⁵ As it is known, revenge, and particularly blood feud was recognized in patriarchal tribal society because collective, i. t. tribe, fraternity, and village, was not capable of protecting its member's fundamental welfare.⁶ Blood feud is accordingly, a historical institution originated,

slaves, Recueil des conférences, Université de Beograd, Centre universitaire international des sciences sociales, Beograd, 1972, p. 70.

In connection with the above and concerning the new role of the custom in the important area of self-government and creation of a new code of self-managers is the opinion of Veljko Vlahović: „In the first plan of the Code of self-managers has to be set an autonomous, self-governing legislation which would leave the frames of classical legal norms. The reason for this is the need to emphasize our orientation and our goal: to get as near as possible to the organization of law on a qualitatively new and higher level, i. e. the law which would not be any more compulsory but — customary.” „Politika”, newspaper, Beograd, January 18, 1973.

Even in such industrially developed countries as United States of America, customary law rules originating today in some important fields of activity assume the force of cogent norms. This is the case with permitting of application of customs and usages by the Uniform Commercial Code. See J. Alan Farnsvort, *Uvod u pravni sistem SAD*, Beograd, 1973, p. 134 (An introduction to the legal system of the United States). Similarly in French law, where many positive laws and statutes, especially in the field of Civil Law call for the application of legal customs.

⁴ One of the sponsors of more active and more directed research in the field of customary law in the Balkans and in neighbouring countries is the Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts. The accent is put on field research and investigation and on writing down of legal customs. During 1972 work has been started in the interesting region of Kuči, in Montenegro as this area represents a treasury of its kind for study of old legal customs of a tribal character.

⁵ According to Dragoljub Dračević blood feud, when the Balkans are concerned, is manifested in the form of the institution of collective liability, characteristic for Slavic customary law. This institution is preserved still today and, moreover, becomes current in the Socialist society, too. See D. Dragoljović, „*Institucija kolektivne odgovornosti kod balkanskih Slovena*”. (Institution of collective liability at the Balkan Slavs) — a report to the Symposium on customary law mentioned in note 1).

Subject-matter of blood feud at Albanians and Montenegrins has been treated in the following earlier works: Jovan Erdeljanović, *Kuči, pleme u Crnoj Gori* (Kuči, tribe in Montenegro), ethnologic study, Serbian Royal Academy, book IV, Beograd 1907; Ilija M. Jelić, *Krvna osveta i umir krvi u Crnoj Gori i Severnoj Albaniji* (Blood feud and peace-making procedure in Montenegro and Northern Albania), Beograd 1926; A. V. Solovjev, Contribution à l'histoire du droit der vengeance en Albanie, V. Barić, editor, Archives for Albanian antiquity, Institute for Albanian Studies, Priština; Andrija Jovičević, *Malesija, Naselja i poreklo stanovništva* (Malesija, Settlements and the origin of population, book 15 SRA), Beograd 1923; Stevan Dučić, *Zivot i običaji plemena Kuča* (Life and customs of Kuči tribe), SRA, Beograd 1931; S. Trojanović and M. Gajić, *Krvni umir kod Srba i Arnauta* (Peace-making at Serbs and Albanians), „Kolo”, Beograd 1901; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute-Albanie*, Paris, 1901.

⁶ Surja Pupović, *Krvna osveta u Albanaca i njen razvoj* (Blood feud at Albanians and its development), *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 4/1971, p. 588.

according to the majority of authors as a result of definite material conditions of life in the original community, and especially in the patriarchal gentile society. This institution has been formed in the past, therefore, as an expression of necessity of the individual for protection and support.

Blood feud is otherwise known as a universal sociological and also legal institution, in the sense of its regulation by customary law, but it had stayed relatively longer in the Balkans with Albanians and Montenegrins,⁷ especially due to the fact of existence of the remnants of tribal establishment in the economically backward areas.⁸

Phenomenon of blood feud attracts the attention of both science and practice which is showed by recent conferences as well as by other works.⁹ This short introduction on blood feud was necessary as it is still present, unfortunately, in the regions of our country populated by Albanians and because of the need to place it as a negative phenomenon in the complex of customary law today. According to statistical data, namely, in the last two decades in Yugoslavia blood feud, in spite of undisputable development of the socialist social relations in the economically underdeveloped regions too, is still present with the citizens of Albanian nationality, and, what is more, it showed some signs of expansion. So, while in 1958 there were 32 murders totally and some 200 other heavy delicts in the field of criminal law, in the period between 1966 and 1970 each year accounted for 60 to 100 murders and more than 500 cases of other delicts.¹⁰ Accordingly, there still are cases

⁷ According to data from eighteenth and nineteenth century, in spite of general trend towards extinguishing of blood feud, or at least its restraining, in Northern Albania, only in a short period of time from 1854 till 1856, for example, there were 133 people killed because of revenge in the mountains. Between the two world wars, on the other hand, from 1930 until 1938, out of a total of 1832 murders 41,7% had been characterized as blood feud — which means almost a half (all data according to S. Pupovci, op. cit., pp. 599 and 602).

⁸ Surja Pupovci, *ibidem*, p. 588.

⁹ New works include Margaret Hasluck, *The Unwritten Law in Albania*, Cambridge, 1954; Sokolj Dobroši, *Plečnija i krvna osveta kod Šćiptara po Kanunu Leka Dukadžinija* (Council of the old men and blood feud at Squiptars under the Leka Dukadžini Code), Perparimi, 1/1967; the mentioned work by S. Pupovci in note 6); Petar Vlahović and Vojislav Dančetović, *Prilog proučavanju žena u krvnoj osveti* (A contribution to the study of role of women in blood feud), *Glasnik Etnografskog instituta*, (Serbian Academy of Sciences and Arts), book IX, 1960, pp. 96—111; Milenko Karan, *Psihološka priroda krvne osvete* (Psychological character of the blood feud) *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 4/1971, p. 614 and Milenko Karan, *Legitimnost prisustva psihologije u proučavanju krvne osvete* (Legitimacy of the presence of psychology in the study of blood feud), *Obeležja*, 5/1972, p. 5.

In October 1971 in Priština a conference of the Yugoslav Association for criminal law and criminology has been held, one of the prominent topics being the custom of blood feud.

¹⁰ Documentation of the Provincial Secretariat of Interior of the SAP Kosovo, Office for blood feud, Evidence of blood feud, p. 2. — Cited according to Hajredin Hodža *Neke sociološke karakteristike, društveni uzroci*

of revenge murders, or blood feud between persons of Albanian nationality, but also between Montenegrins, although unproportionally less, while the Serbs almost do not take part in statistics of the kind. All this relates to Socialist Province of Kosovo.¹¹

2.

In the scope of this negative phenomenon it is only understandable that the science is interested for the study of customary law, including the old ethnological and legal institutions of peace-making or reconciliation after blood feud, as long as they appear, although in another form as relics of the past with real effect in contemporary social life.¹² In the frames of measures society avails itself today in the struggle against negative customs such as blood feud, one of the places is occupied by the institution of peace-making. It goes without saying that this is true only if peace-making is conditioned to contemporary concepts and only if its application in the concrete conditions of the place and time could really contribute to the elimination of the consequences of blood feud such as loss of human lives, long time house custody of the whole families because of fear of revenge etc.

However, an institution such as peace-making of the tribal customary law should be treated in principle with all necessary reservations and only as an auxiliary means in the wider struggle of the organized society against the evil of blood feud in some relatively narrow areas of the country. However, in just that process — as we shall try to present in this paper — one would notice a specific and unusual, although completely unformal, kind of cooperation between official organs and citizens. This „cooperation” takes form in the use of customary law reaction to blood feud originating in earlier social formations, such as tribe or fraternity.

3.

But, first of all, a few words on geographic, historical, ethnic, and economic elements characteristic of the area where new investigation on the relics of the customary law, including the institute of peace-making, took place. This area concerns a hilly region in Montenegro, north east of Titograd, its capital city, populated by the geographically largest tribe Kuči (pronounced Kootchee) which is rather specific and

i posledice krvne osvete kod albanske nacionalnosti u Jugoslaviji (Some sociological characteristics, social causes and consequences of blood feud at Albanians in Yugoslavia), *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 4/1971, p. 606.

¹¹ Hajredin Hodža, op. cit., p. 608.

¹² In the scope of the mentioned long-run project „Customary law and autonomies in the Balkans and in the neighbouring countries” the author did in 1972 field research of customary law in the tribe of Kuči in Montenegro. He also had a rare opportunity to assist personally at a peace-making and record all procedural details in extenso of this institution of the old customary law.

interesting for the study of history of origins and development of patriarchal formations in the Balkans. Mountainous terrain and climate conditions as well as unusually rich pastures determined for Kući the manner of their life and economy, so that cattle-rearing was the principal vocation.

At the same time the usage of pastures, i. e. of the tribal and fraternity „*komunica*” (pastures of common or joint ownership from the past) was based on institutions of the tribal society.¹³ In these regions an important role was played — and it is still relatively so — by the feeling of one's belonging to the tribe. This phenomenon is particularly noticeable through the practical contemporary application of the institute of peace-making.

In that area two regions of importance figure out, i. e. the region of Kom, with highest peak Kučki Kom (2488 meters above sea level) and the big Kući Pasture Region which includes mountains such as Maglič, Širokar, Treskavac, Žijevo, and Koštica.¹⁴ mostly near the State frontier between Yugoslavia and Albania. These regions were exploited in the past by cattle-rearing which, although of an extensive character, represented another clue for understanding of the economic base and of the state of production relations which undoubtedly exerted definite influence on formation of character, way of thinking and other distinctive features of Kući people.

All these elements play their role in the formation of a specific highlander type morals with its often patriarchal and traditional concepts which appear even today. The above mentioned factors influenced life orientations of Kući, their habits, as well as the particular scale of values. This is partially expressed here, in the analysed case of peace-making.

Ethnic and religious structure of Kući is mixed,¹⁵ as majority accounts for Eastern Orthodox Montenegrins, but there are also Albanians, who are Roman Catholics as well as a small number of Moslems. So Kući represent a unique example of unified various nationalities and religions in one tribe.¹⁶ The harmonious relations of these dif-

¹³ Vasa Čubrilović, *Postanak plemena Kuća* (The origin of Kući tribe), *Zbornik Filozofskog fakulteta, Beogradski univerzitet*, book VII-1, *Spomenica Viktora Novaka*, Beograd, 1963, p. 313.

¹⁴ Orestije Krstić, *Planinski i šumski pašnjaci Jugoslavije* (Mountainous and forest pastures of Yugoslavia), *Institut za ekonomiku poljoprivrede*, Beograd, Subotica 1956, pp. 167, 168.

¹⁵ For Kući tribe Surja Pupovci says: „Kući — that mixed Montenegrin — Albanian tribe.” Surja Pupovci, *Građanskopravni odnosi u Zakoniku Leke Dukandjinija* (Civil law relations in Leka Dukandjini Code”, Priština 1968, p. 17. According to the opinion of academician Vasa Čubrilović expressed to the author Kući's society is the one with an elaborate technique of managing of social affairs and diplomatic art, of which the institute of peace-making is but another example.

¹⁶ Vasa Čubrilović, op. cit. p. 313.

ferent national and religious groups in the tribe of Kuči make themselves visible in such delicate areas as peace-making between families engaged in vengeance.

Throughout its history and particularly in the eighteenth and nineteenth century the tribe of Kuči has been struggling for various reasons against its neighbours Albanian and Montenegrin tribes, as well as against Turks. The object of most of these fights had been mountainous and forest pastures in the mentioned areas and also fertile „župa” regions near Podgorica.¹⁷ This consciousness of an uncessant struggle for pastures, „for the mountain”¹⁸ is deeply rooted in the concepts of the people of the area, and adds to the mentioned highlander morals both at Montenegrins and Albanians. It goes without saying that connected with this is the knowledge of the past and of traditions, as well as of the legal rules of the customary law. The degree of knowing of what is going on in the whole tribal region is present as well.

All that has been said should clear the understanding of the mentality of the people who was throughout its history exposed to various influences in an atmosphere which favored preservation of the old rules of customary law, including the ones concerning peace-making after the blood feud.

4.

Peace-making as an old customary law institute in this part of the Balkans (i. e. Kosovo, Montenegro and the northern part of Albania) most probably originated much later than the vengeance and blood feud. Peace-making could be traced back in an undefined period of the Middle Ages, when the formation of Albanian unwritten law had taken place in the form of Leka Dukadjini Code. In the written versions of this well-known monument of the Albanian customary law one can find rules on the procedure of peace-making too. The application of peace-making therefore began in times when negative consequences of wide-spread vengeance endangered above all the unity of Albanian and Montenegrin tribes as confronted against common enemy — most often the Ottomans — but also the very existence and welfare of ever growing number of fraternities and homes.

Historical, sociological, ethnological and other aspects of the peace-making, as well as the procedure (which was rather formal, especially, fore example, with Malisors — Albanian tribe living to the south of Kuči) have been the subject matter of the authors treating the pheno-

¹⁷ Today's Titograd.

¹⁸ Author herd almost identical expressions spoken with pride in three cases in the settlements and huts in high mountains in the Kuči region.

menon of blood feud.¹⁹ Recently, general public was informed and in a very authentic way through valuable documentaries²⁰ and reports on the procedure of peace-making, by which local people tried to diminish the consequences of that evil relic of the past.

Peace-making procedure, as it was performed in the past is therefore known, and we shall not treat it here separately. We shall rather continue with the analysis of the concrete contemporary case of peace-making which we observed in the field, treating also some other relevant findings from the research of customary law in Kuči tribe. We shall also try, speaking on some steps of the procedure observed personally, to point out to elements of eventual differences between this up-to-date and transformed procedure, from the one hand, and that of the past, from the other.

By using a comparative method as well, we shall touch upon Albanian customary law in this particular matter. In this way a reader should have a compact and relatively complete picture of present-day relics of the institute of peace-making. The more so as one of the basic purposes of this paper is, along the lines of ideas on contemporary study of customary law,²¹ to reach definite conclusions verified in the field which should besides scientific and theoretical, have some practical value on the plan of positive law attempting to eliminate conservative customs.

In the course of 1972 we investigated, in the spirit of Valtazar Bogišić, great nineteenth century expert on folk customary law, the wider problems of contemporary relics of customary rules in various fields of law in the area populated by Kuči people.²² Besides, we had, as mentioned, the opportunity to study direct, „live performance” of the very process of peace-making,²³ which was of a tribal character as present were some chosen influential and outstanding

¹⁹ See footnotes 5 and 9.

²⁰ Particularly worth mentioning is the excellent documentary on peace-making „To kill and to be killed” („*Umir krvi*” in original) by Zdravko Velimirović. This is a 1971 movie description and analysis of this particular custom in Great Malesija, area south of Kuči, near the Albanian frontier with Yugoslavia, populated by the Albanian tribe Malisori.

²¹ On new conception and principles of study of a complex phenomenon of customary law, as well as on proposed methodology see Djurica Krstić, op. cit. in footnote 2); see also by the same author, *Methods of study of legal customs in the past and present times* — report at the Symposium on the problems of contemporary methodology of ethnologic studies, Beograd, December 1972 (to be published as a Collection of reports by the Serbian Academy of Sciences and Arts).

²² This will be the subject of a wider monographic treatment as well as of further field research.

²³ As events concerning the instant peace-making took place rather recently (i. e. in 1972) and relate to delicate personal relations we are not citing names of the participants and precise information of places as usual. Authenticity of obtained informations is not diminished by that, as the relevant material — tapes and notes — are part of the archives material of the Institute for Balkan Studies of the SASA in Beograd.

people from the tribe, there were several Kuči-Albanians, Catholics, although families in feud were Orthodox. This is but another fact witnessing to the existence of harmonious relations between nationalities in this mixed tribe.

The initiative for the attempt to peace-making, after a certain period of time, has been given by relatives of the families at feud, so that, according to the rules of old Albanian and Montenegrin tribal customary law, further bloodshed be stopped. We know from earlier works treating the phenomenon of peace-making that such an initiative usually started after a year from the original bloodshed. The initiators were in the past also outstanding individuals, usually friends of the murderer and, generally, good people from the village, fraternity and tribe. In situations like this fraternity as a rule went to help, as especially in times when blood feud began to diminish, the effect of peace-making was to save in fact both families and fraternities from further troubles.²⁴

In the analysed case the invitation has been addressed to some twenty outstanding people from the whole tribe, who acted as representatives of it, besides knowing both families. Most of the invited did come — fifteen or sixteen altogether — while the rest had an excuse, which meant that not a single individual neglected the invitation. Professional structure as well as age of those present deserves attention too. The unofficial president was the oldest and the most popular man, at least with the older generation, cattle breeder by profession, a real doyen and war veteran. That respectable man succeeded to influence positively the procedure of peace-making by the very strength of his personality. Majority of other present were of a middle age and occupied important places in business, public, and political life. There were members of Republican Parliament, judges of Republican Constitutional Court, high-ranking military officers, teachers, directors of cultural institutions etc. There were also farmers, highlanders, which in speech and treatment of the matter at stake did not considerably lag behind the others.

The instant peace-making procedure, as it was the case in the past was exclusively the family matter, as only the member of the tribe participated. Quite exceptionally, and owing to the kindness of family heads, the whole procedure has been observed by the author and his small investigating group.²⁵ As a difference from earlier procedural rules according to relevant literature, both as Albanians and Montene-

²⁴ Andrija Jovičević, op. cit., pp. 105—108; see by the same author *Plavsko-gusinjska oblast (Plav-Gusinje area)*, SRA, *Naselja X* pp. 520—522; see also S. Dučić, op. cit. p. 128.

²⁵ The preparation of the instant peace-making has been known to judicial and criminal prosecution authorities, and some of the participants, as noted in the text of the article, were functionaries in legislative, judicial and other institutions of Montenegro. Moreover, the author was informed of the peace-making only through the kindness of one of the high-ranking functionaries of Republican prosecution.

grins were concerned, there were not women formally present. In other words, there were not „godmothers” which would carry babies in their arms and implore for pity. However, women in the home of the injured party were there, although without a right to participate actively. Only from time to time their weeping gave sign of their and their children’s presence. This is partly explainable by the fact that in this particular case there was no murder to be settled but only two woundings. This in fact was a sign of a modernised procedure freed from earlier rigid formalities and mysticism. However, still present was the old practice of „inferiority” of women, characteristic for patriarchal societies where women were not qualified to perform public duties at all. Other than that this particular procedure was free from many archaic details known from the mentioned works by Jovičević, Dučić, and others.

5.

From the very beginning of the procedure, in other words from the moment of the organized gathering of tribe members trying to make peace took place, then through their arrival in front of the injured family’s house and the expectation of how the head of the family would meet them — the whole process was of a tempered tone as well as with a strongly expressed wish to help.²⁶ All of those present were conscious of doing something human and positive. This willingness, incorporated in the frames of the old tribal customary law was in fact the basic driving force. This fact should be stressed as an element in the study of eventual positive influence of some relics of customary law and of its incorporation in a specific way in the contemporary legal life.

We also point out to the fact that culprits (there were two of them), young fellows, were not present at the beginning of this first phase of peace-making. They appeared some time later which is in accordance with earlier rules of customary law at Kuči.²⁷ However, those culprits did not come in a humiliating position, with the knife stuck near their necks etc. — as it was the custom both with Albanians and Montenegrins. There are no more such procedures and the whole 1972 peace-making was much faster, more rational and freed from many rigid formalities. Also there were not clergy present, which is a great difference in comparison to earlier times when clergyman was the most influential figure at peace-making.

The procedure went on in the following manner: when the master of the house, after short hesitation, met the people gathered in front of his house, they all entered the house, with solemn faces, sitting around the room. Because of lack of space it could not be possible to parti-

²⁶ In the instant case, as mentioned, there was no murder, but only wounding of two youngsters which, fortunately, turned out well at the end. The youngsters were of the family where the first stage of the peace-making procedure took place.

²⁷ Stevan Dučić, *op. cit.*, p. 128.

cularly emphasize the hierarchy, which otherwise is strongly respected at Kuči. The very process of peace-making began with the opening speech of the master of the house, which differs from the earlier procedure when the first speaker was the tribe's representative pleading for peace and forgiveness. The head of the house, very moved, described the unhappy event with dramatical expressions (his two sons were wounded by fire arms) stating that, in spite of his willingness to forgive, he could not receive friendly the members of the assailants' family, with whom, otherwise, he lived in friendship.

Noting the danger of such an attitude for the cause of peace-making, the oldest of those present decidedly interrupted the speaker with a short and strong statement indicating that the matter should and would only be resolved according to the wishes „of all the brothers”.

After the first speaker, one of the oldest and most respectable members of the culprits's fraternity took the chair. With chosen words he evoked the respectable past of the injured family which particularly had merits in the struggle for liberation against the Turks. He pleaded that hand for peace be accepted and that all evil should be forgotten. Replying to that the host insisted on his idea of peace-making, a sort of partial solution which as a form should be quoted: „It is very hard for me in front of all of you, my fellows of the tribe of Kuči . . . but I am not able to do as you wish, and to receive him in my house, I can not . . . even if I am going to be hanged! Let him be free from responsibility . . . let him go freely wherever he wants, but I can not, brothers, I can not see him in my own house . . .”

Consequently, here it would not be fraternization or making god-fathers, as the practice was both with Kuči and Albanians as a kind of Epiphany of God in order for peace-making to be cemented. This was rather a sort of „peaceful coexistence” between the two families and fraternities together with forgiveness of the blood and of the insult.

Everybody at that moment reacted energetically, insisting that the peace-making be complete. Here is another concise formulation, so characteristic for these people: „You are not confronted here only with us, R., you are facing the whole tribe. We are, such as we are, and without may be wanting it, representatives of the tribe. Everybody is looking at us now . . . Don't let them say tomorrow that R. had not enough strength.”

Speakers followed one another after that, all pleading and pointing out to earlier positive examples. One of them said that this was not a unique case of such a way of resolving difficulties of vengeance in this area and that today both families have to pass an examination in front of all of their fellows, and in front of all Montenegro.

After repeated refusal of the host, everybody got excited until the injured son (now completely healed) arrived and his honest words in fact did resolve the whole matter. Through his speech a new character of the peace-making manifested itself in the contemporary conditions, as it meant that this old institution of customary law was partially

accepted by the younger generation too. We shall quote therefore words of the potential avenger which decided for the peace: „I would like that our gesture serves as an example to people . . . And if we already accepted and welcomed all of you, here . . . I am sorry that we did not make peace alone, between families. And since you came, well, let us make peace!”

By this the peace-making was effected and all of those present manifested their great satisfaction. After the word of some Kuči Albanians, which again confirmed the existence of harmonious relations between nationalities in Kuči tribe as well as similarity of customary law norms, all people embraced, and especially members of the two families.

The next stage was a gala luncheon in the house of culprits²⁸ where the atmosphere was quite different after the successful peace try. People talked mostly of memories from the wars, then on stories of highlanders' life, while emphasizing that this peace-making would be a good example not only for the population of the area but for neighbouring Albanians as well. The meaning of this relates to the fact that blood feud — as noted before — is much more serious in social consequences in those regions. Otherwise this dining table, as a procedural stage in peace-making, in accordance with old rules both with Kuči and Albanians represents a kind of pecuniary giving and compensation made by the culprit's family mostly to the heads of the tribe mediating in peace-making. In the past this was a form of exploitation of suffering families. This negative element of peace-making was particularly evident in the tribes of Northern Albania and in Kosovo in the period between two world wars.

According to the data collected during our investigations (see note 12) as a contemporary and transformed way of this compensation a help of the murderer's house is expected to the widow in constructing her house, both in village or in the pastures on the mountain, as well as in farming. The payment of blood money, as asked by the old rules, especially with Albanians, did not exist by Kuči, as it would mean, according to conceptions of the people of the area, expressed in a naturalistic sentence, „to eat one's father (or son) in a soup!”

6.

Using as a basis the described contemporary case of peace-making as well as materials collected by method of interviewing the older people knowing customary law rules in the Kuči and the relevant new works and literature, it is possible to draw some conclusions on the old customary law phenomenon of peace-making.

²⁸ Terms such as this one, as well as the others, are used only conditionally, without taking sides as to the essence of the controversy or the fault of those participating in the event preceding the peace-making. The whole article should therefore be understood as an impartial and scientific attempt to discuss the phenomenon of that customary law institute.

First. The institute of peace-making from the sphere of criminal customary law is undoubtedly present in some mountainous and relatively economically undeveloped regions of our country. When we say „present” we are referring to the Yugoslav legal practice coexisting with and facing the relics of old tribal customary law in the mentioned sphere. All this in quite limited areas and under specific conditions of social, economic and cultural-historical development and in the limits permitted or, at least, tolerated by positive legal rules and general principles of social, political and legal system.

It is a fact, namely, that both organs of criminal prosecution and the courts in these areas are interested to uproot as soon as possible the custom of blood feud. This goal is equally shared by political and other social authorities. They all agree that as an instrument the old institution of peace-making with all necessary modifications should be used too. This is a fact of the matter without regard to justified remarks from the theoretical point of view that the very idea of peace-making represents a way of self-judging and a perpetuation of a basically outmoded institution of customary law. Individual, namely, is not by any means entitled to „forgive” to anyone a criminal act, so that the whole peace-making institution falls *stricto sensu* in the realm of illegal and forbidden behaviour.

Comparative research in the neighbouring Malesija — an area south of Kuči tribe, with some 15,000 Albanians — Malisors — points out to much more difficult problems of this sphere of criminal law regulation. In 1970 in Malesija on a large meeting (in fact, of a tribal character), and with full participation of all interested social and political factors, a decision has been reached to limit from now on the blood feud (not to abolish it completely!) only to the direct performer of the evil. In other words, that the number of persons, which according to old rules was quite wide, should be reduced just to one person — the murderer. Although such a solution diverged from positive criminal law, under which nobody is entitled to settle the matter according to customary law, under the definite conditions of time and locality it was just the same a step in the right direction.²⁹

Secondly. An old institute of customary law such as peace-making is still alive, together with some of its rules, as transformed as they are, trying to accommodate itself to contemporary life. We see in that one of the elements of the possibility of old customary law to adapt itself to the spirit of times. Treated from another angle, this also means the accepting of positive elements of that unwritten law by contemporary practice. It goes without saying that in trying to understand the basis

²⁹ Of this gathering author was informed by those interviewed all over the Kuči territory during the research on customary law. In spite of the agreement reached, however, it happened that one Malisor aimed his revenge to the relative of the murderer, breaking by this act the general tribal agreement. This is just one illustration more of the difficulties connected with blood feud in these areas, in spite of all endeavours to use against it even the modernized form of customary law rules.

of applying the mechanism of that institution one should particularly bear in mind specific historical, geographical, economic, and general social conditions of the area, mentioned concisely above.

Contemporary legal scholar and ethnologist, but other specialists from the social sciences area as well — as the question is of a complex and interdisciplinary character — should take account of this fact of existence of customary law. They should include it in the requests of the positive legal system and practice of our country, but in concordance with the principles of Socialist social and political system. The trend towards decentralization of the legislature also, in principle, facilitates such an attempt.

Thirdly. Through the whole process of peace-making which was going on in front of the eyes of the author, as well as through the and interdisciplinary character — should take account of this fact of still present feeling of belonging to the tribe. This, in final analysis, created and maintained social and psychological basis for the relatively successful application of the institution of peace-making in the present-day conditions. This has been possible in spite of strong influence exercised by other external elements in the life of the population of the area, such as migration of young people as well as the phenomenon well-known in Yugoslavia of the „aging of the village“. This last phenomenon is particularly expressed in passive mountainous regions such as Kuči area.

Fourth. Nature of such an article does not permit to analyse more thoroughly many historical, social-economic, ethnological, psychological and other factors which, as we tried to ascertain, cause even today relatively continued following of some of the rules of the old tribal customary law in Montenegro and other areas populated with Albanians. However, we do think that instrument of peace-making as well as blood feud is a reality of its kind even today and that this very fact is an indication of the justification of treatment of the relics of customary law in a new, contemporary and thorough way. This is particularly true in the sphere of the so-called living law.

Fifth. Short analysis of that contemporary case of peace-making under the rules of customary law in an area in Montenegro also shows the way people are looking today on practical problems caused by relics of some customs. Almost all persons interviewed in the Kuči area did know about the peace-making to be held and were very interested to be informed about the result. All of them also were quite satisfied when informed on the positive solution of the quarrel. This is but another sign of the feeling of belonging to the tribe conspicuous both at Kuči and at Albanians in the tribe of Kuči.³⁰ It is worth-while men-

³⁰ Later on, author was the first one to spread the news on successful peace-making in some distant mountainous regions near Komovi, while doing his field research between the cattle breeders. He also had an opportunity to observe the degree of that people's attachment, although in a specific and relative way, to some of the unwritten rules of customary law.

tioning that the peace-making did not take place in some remote region far from urban centers, but, just the contrary, very near the one. This was one of the reasons for the interplay of old and new influences resulting in a specific transformation of the old custom under discussion.

Sixth. On the basis of the afore mentioned conclusions and materials discussed one can ascertain that positive legal customs, i.e. the ones which, under the reserves mentioned before, could contribute to the diminishing of crimes and of socially negative phenomena, should be supported. These legal customs should be used while finding ways of their eventual formal incorporation in the positive legal system, at least as a transitory measure. This attitude is surely better than an *a priori* negation of the fact of existence of customary law rules or a decree-like abolishment of such rules which practically can not be effected completely.

Such an attitude, however, does not by any means lead to perpetuation of customary law as such, and in general terms. Just the contrary, corresponding specialists — lawyers, ethnologist, sociologists, psychologists and others should find best forms of a specific incorporation of the relics of the customary law, but with a tendency of their complete pressing out. This complex social and legal phenomenon deserves further basic and detailed studies. Scientific works in the area of customary law could have today rather practical importance. This is showed, we think, at least partially by the instant analysis. And the benefit for practical life and its development in accordance with contemporary scientific principles should more and more become one of the primary motives of research in customary law too.

Miodrag V. STOJANOVIC
Institut des Études Balkanique
de l'Académie Serbe des Sciences
et des Arts, Belgrade

CHANTEURS DES POÈMES ÉPIQUES HAÏDOUQUES ET CLEPHTES

L'apparition des haïdouques et du brigandage dans presque tous les pays balkaniques et pendant toute la durée de la domination ottomane a des buts différents et est due aux causes et motifs qui, fréquemment, ne peuvent pas être réduits à un dénominateur commun. Au fond un phénomène social, le brigandage ne s'est pas produit uniquement comme reflet de la mentalité violente et fière de l'homme balkanique et de la convenue naturelle du terrain dans ces régions; ses racines sont plutôt de caractère économique¹ et il a résulté de la résistance du peuple subjugué à l'oppression sociale, à l'autorité primitive et à la tyrannie turque. Le brigandage existait dans les pays balkaniques sous les Turcs même avant la fin du XVIe siècle, mais l'activité des clephtes et des haïdouques n'assume la vraie importance nationale qu'au moment où la révolte contre les Turcs devient générale.² Ce fait est illustré également par les observations des premiers voyageurs qui avaient, après 1541, parcouru la majeure partie de la Péninsule Balkanique et constaté, dans leurs notes, que les actions des haïdouques dans ces régions avaient en premier lieu un caractère libérateur. Un de ces

¹ Le plus éclaircissant sous ce rapport est le chant *Mali Radojica* (Petit Radojica), dans une de ses nombreuses variantes que publie le recueil *Pjevannia cernogorska i hercegovačka* sabrana Čubrom Čojkovićem (sc. Sima Milutinović-Sarajlija). A Leipzig 1837; pp. 90—93, n° 56. *Malij Radojica*. — Les haïdouques, en prison du pacha de Travnik, répondent:

„Aman, pašo, Bosni gospodaru!

„De grâce, pacha, maître de la
Bosnie!

Da imasmo kulah i ljubovcah
U hajduke hodili ne bismo, ...
Hajduštvo je sramotno junaštvo
Tek nevolja hajdukovat' može".

Si nous avions eu des châteaux
et des épouses
Nous ne serions pas devenus des
haïdouques, ...
Le brigandage est un héroïsme
ignominieux
Ce n'est que la misère qui
rend un homme haïdouque".

² Dr Vaso Čubrilović: *Senjanin Ivo*. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, XVIII(1938), 526—545.

voyageurs de l'année 1564 note que de nombreux peuples dans l'Empire Ottoman sont „des ennemis mortels des Turcs, particulièrement ceux qui habitent les hautes montagnes, presque inaccessibles”³ Toutes les montagnes, gorges et défilés balkaniques: Romanija, Rodopes et Carpates, Šara, Olympe, Pinde, Parnasse, Taygète — étaient occupés par les haïdouques et uscoques, les clephtes et souliotes, les palikares et armatoles, les haramiyés et katchaks. Le poète populaire macédonien s'exprime là-dessus plastiquement:

„Blažena gora zelena!
Nikoga prazna ne bivaš,
ni lete, goro, ni zime:
zime si polna ovčari,
lete si polna junaci...”⁴

„O, montagne verte, soit bénite!
Tu n'est jamais vide,
ni en été, ô montagne, ni en hiver:
en hiver tu es pleine de bergers,
en été tu es pleine de héros...”

ou bien:

„Razvi se gora zelena,
povi se povit po nea.
Ajduci mi sa izlezli...”⁵

„La montagne verte s'épanouit,
le maquis l'enveloppa de ses
broussailles.
Les haïdouques y sortirent...”

étant donné que seule la vie libre des haïdouques leur offrait une sécurité relative et en même temps la possibilité de lutter contre l'odieux oppresseur et de se venger de lui.

C'était une providence presque prophétique dans les chansons des peuples balkaniques de s'adresser plus souvent aux montagnes qu'à la maison natale. Le poète populaire grec célèbre en vers les montagnes qu'à la maison natale. Le poète populaire grec célèbre en vers les montagnes — Olympe, Parnasse, Taygète, non parce qu'elles étaient la résidence des divinités antiques, mais plutôt parce que là, parmi les roches, la végétation et les sapins, habite la divinité, élevée au-dessus de tous — la Liberté en habits de clephtes. Quels sont ces habits de clephte dont la montagne est vêtue, la rhapsode thessalien nous l'évoque et met en relief dans la chanson Τοῦ Ὀλύμπου à travers un motif très ancien du conflit entre les montagnes — Olympe et Kissavos:

Μή με μαλόνης, Κίσαβες, κονιαροπατημένε!
Ἐγὼ εἶμ' ὁ γέρος Ὀλυμπος, ἴσ τὸν κόσμον ξακουσμένος.
Ἐχὼ σαράντα δυὸ κορφαῖς, ἐξήντα δυὸ βρουσούλαις.
Πᾶσα βρουσὴ καὶ φλάμπουρον, παντοῦ κλαδὶ καὶ κλέφτες⁶.

³ Čed. Mijatović: *Pre trista godina*. Glasnik srpskog učenog društva, XXXVI(1872), 203.

⁴ Ajdutski i revolucionarni pesni. Izbor: Jovan Boškovski i dr Kiril Penušliski. Skopje 1969, p. 61.

⁵ Ibidem, p. 62.

⁶ Claude Fauriel, Chants populaires de la Grèce moderne, recueillis et publiés, avec une traduction française, des éclaircissements et des notes, par C. Fauriel. Tome Ier. Chants historiques. Paris, 1824; p. 38.

(„Ne me cherche pas querelle, Kissavos, toi que foule le Turc:
je suis le vieil Olympe, célèbre par le monde,
j'ai quarante-deux cimes et soixante-deux sources,
à chaque source un étendard, partout maquis et clephtes . . .")⁷

Les clephtes et les haïdouques prenaient le maquis et fraternisaient avec les bêtes sauvages et les roches . . . C'est de là qu'ils fondaient, jour et nuit, à main armée de fusil ou de couteau, sur les Turcs, „chacun pour venger ses ancêtres”. Le fait que les Turcs dans les Balkans étaient aussi détestés, est dû, de toute façon, à l'action des chanteurs des chants épiques — joueurs de guzla aveugles, haïdouques et uscoques, clephtes et souliotes. Car, c'est l'époque où les peuples sous les ciels des Balkans créaient la plus belle poésie, partant de la tradition orale, déjà riche, et des monuments écrits de toutes espèces.

I

Il est notoire que le peuple grec et les peuples sud-slaves supportent l'injustice avec beaucoup de peine et, par conséquent, le motif plus direct qui stimulait les particuliers à joindre les haïdouques était la vengeance. Dans le chant populaire serbe dont le sujet est la vie des haïdouques, intitulé *Que fait la vengeance*, cette soif de vengeance est particulièrement mise en valeur dans les vers suivants:

„Sada mu se osvetit' možemo	„Nous pouvons à présent nous venger de lui
I vratiti žao za sramotu”	Et lui rendre la pareille”
(Vuk, III 447) ⁸	

Et comment ne le feraient-ils pas:

„Jer je krvca iz zemlje provrela,	„Car le sang jaillit de la terre
Zeman doš'o valja vojevati	Il est temps de faire la guerre,
Za krst časni krvou proljevati” . . .	De verser le sang pour la croix...”
(Vuk, IV 117)	

comme l'a exprimé avec sublimité Filip Višnjić, fameux jouers de guzla, qui avait chanté la révolte contre les dahis (chefs des janissaires rebelles qui avaient usurpé le pouvoir dans le pachalik de Belgrade) et rénovateur de la poésie populaire serbe (selon Vuk Karadžić).

Parmi les motifs idéaux et nationaux qui stimulaient les peuples balkaniques à la lutte contre les Turcs, la liberté et la religion occupent la première place, la lutte pour la „sainte croix” et pour la „liberté d'or”.

⁷ Cf Anthologie des chansons populaires grecques. Introductions de Georges C. Spyridakis et Dimitri A. Petropoulos. Traductions et notes de Jean Luc Leclanche. Paris, 1967, p. 90.

⁸ Vuk Karadžić: Srpske narodne pjesme, knj. I—IX. Beograd, 1891—1902.

Ainsi dans le chant autobiographique, appartenant au cycle des haïdouques, *Andjelko Vuković et Sinan kesedžija* (kesedžija — bandit turc à cheval) le héros et poète Andjelko dit:

„Bože jaki, oprosti grešnoga!
Ja danaske ne ginem za blago,
No za veru i veliku pravdu”
(Vuk, IV 508)

„O Dieu tout-puissant, pardonne
le pécheur!
Je meurs aujourd’hui non pas
pour le trésor
Mais pour la foi et la grande
justice”

La gloire a été aussi un moment important qui déterminait les particuliers à joindre les haïdouques. „Vivre... dans les chansons”⁹, „faire l’orgueil des héros”¹⁰ et „qu’on en raconte dans les temps à venir” (Vuk, VII 424), étaient une incitation pour les haïdouques. Le chant populaire éveillait dans l’homme orgueilleux du climat balkanique l’amour du passé de son peuple et développait la piété pour ses ancêtres héroïques, car:

„Vaši stari (veli) vojevaše,
Vojevaše, a i boja biše
Da u tursko ropstvo ne padaju”.
(Vuk, IV 66)

„Vos aïeux (dit-il) guerroyaient
Guerroyaient et combattaient
Pour ne pas être réduit à
l’esclavage turc”.

La glorification de l’héroïsme dans la lutte pour la liberté est le véritable sens du chant populaire épique; ce rôle du chant populaire est le plus profondément exprimé dans le souhait que présentent les gens de Grèce depuis les temps immémoriaux à la mère qui vient de mettre au monde un enfant:

„Que ton fils devienne héros et capitaine glorieux
Et que le peuple fasse des vers de ton fils”.¹¹

La guzla était le juge suprême pour les peuples balkaniques, ce qui est exprimé dans les vers de Njegoš:

„Tendez les cordes de la guzla. — Vous ignorez encore ce que vous avez fait — Jusqu’à ce que vous l’entendiez d’un joueur de guzla habile”¹²
La pensée populaire: „La guzla d’érable se fera entendre”¹³ était sublime

⁹ Cf. *Pjevannia*, p. 81.

¹⁰ Jukić-Martić: *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*. Osijek 1858; p. 412.

¹¹ *Греческие народные песни*. Выбрал и перевел Владимир Нейштадт. Москва 1957. Предисловие Янниса Ставридиса, *Песни моего народа*, стр. 5.

¹² Cf. Šćepan Mali, vers 2148; cité d’après S. Matic, *Naš narodni ep i naš stih*. Novi Sad, 1964, p. 301.

¹³ *Narodno blago po Bosni, Hercegovini i susednim krajevima sakupio Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak*. Sarajevo 1888; p. 199.

et encourageante et nombreux étaient ceux qui s'associaient aux haïdouques pour montrer „qui sera plus valeureux que les autres et qui fera plus de mal aux Turcs ou que ses faits et gestes seront chantés par le joueur de guzla”, comme l'a observé le voyvode Marko Miljanov dans son oeuvre *Vie et coutumes des Albanais*.¹⁴ Le chant populaire avait une telle importance non seulement pour les Albanais, mais aussi pour les autres peuples balkaniques dans le passé. Selon Miljanov, il y avait „deux remparts à cette époque dernière lesquels les rayas se mettaient à l'abri: les haïdouques et les chants”¹⁵ La récompense des haïdouques était, donc, la conviction que leurs gestes seront chantés à l'accompagnement de la guzla, à travers le peuple et qu'ils vivront, comme héros glorieux, avec le chant. Car, comme le romantique serbe Ljuba Nenadović l'avait formulé, „que celui que la guzla ne mentionne pas, soit oublié”¹⁶

Un connaisseur de la question des haïdouques chez nous a justement observé le rapport qu'il y avait entre les chants populaires et le fait que tant de personnes allaient joindre les bandes des haïdouques. „Ce pays — disait-il — ne peut pas être sans haïdouques, lorsque les joueurs de guzla leur exaltent et glorifient chaque jour les anciens exploits des haïdouques. Il y en a beaucoup qui y trouvent du plaisir, ils retroussent ornement leurs chapeaux et s'écrient: „Je m'en vais pour rejoindre les haïdouques!”¹⁷ Le chroniqueur M. Dj. Milićević raconte que les autorités dans la Serbie de l'Ouest, aux environs d'Užice, interdisaient, pour cette raison, vers la fin du dernier siècle, aux joueurs de guzla de chanter, aux foires et autres réunions populaires, les faits et gestes des haïdouques, car „ces chants, exécutés à l'accompagnement de la guzla, évoquent une image à tel point fascinante” que les gens de cette région se décidaient facilement à s'associer aux haïdouques. „Qu'un joueur de guzla habile — est-il dit dans les notes de ce chroniqueur — compose à la foire le chant sur un haïdouque quelconque et du peux attendre demain la nouvelle qu'un ou deux de ses auditeurs ont pris le chemin de Murtenica” (c. à d. on joint les haïdouques).¹⁸ Dans les chants populaires on chantait également que les Turcs disaient déjà „Qu'il n'y aurait pas de véritables rayas impériaux tant qu'on n'aurait pas exterminé tous les joueurs de guzla qui rappellent au peuple l'ancienne gloire et l'ancienne grandeur serbes”.¹⁹ Les joueurs de guzla étaient, eux-mêmes, conscients de leur propre importance pour le reveil et le maintien de la conscience nationale et de la combativité des rayas asservies. Le joueur de guzla Filip Višnjić, de qui Vuk Karadžić

¹⁴ Marko Miljanov: Celokupna dela. Beograd, s. a.; p. 176.

¹⁵ Ibidem, p. 177; cf. D. Popović, *O hajducima* I. Bgd., 1930, p. 111.

¹⁶ Knjige Lj. P. Nenadovića, sv. 4, p. 45.

¹⁷ Sreten L. Popović: *Putovanje po Novoj Srbiji*. Bgd., p. 40.

¹⁸ M. Đ. Milićević: *Kneževina Srbija*. Beograd 1876; p. 632.

¹⁹ Sr. L. Popović, 1. cit.

Ainsi dans le chant autobiographique, appartenant au cycle des haïdouques, *Andjelko Vuković et Sinan kesedžija* (kesedžija — bandit turc à cheval) le héros et poète Andjelko dit:

„Bože jaki, oprosti grešnoga!
Ja danaske ne ginem za blago,
No za veru i veliku pravdu”
(Vuk, IV 508)

„O Dieu tout-puissant, pardonne
le pécheur!
Je meurs aujourd’hui non pas
pour le trésor
Mais pour la foi et la grande
justice”

La gloire a été aussi un moment important qui déterminait les particuliers à joindre les haïdouques. „Vivre... dans les chansons”⁹, „faire l’orgueil des héros”¹⁰ et „qu’on en raconte dans les temps à venir” (Vuk, VII 424), étaient une incitation pour les haïdouques. Le chant populaire éveillait dans l’homme orgueilleux du climat balkanique l’amour du passé de son peuple et développait la piété pour ses ancêtres héroïques, car:

„Vaši stari (veli) vojevaše,
Vojevaše, a i boja biše
Da u tursko ropstvo ne padaju”.
(Vuk, IV 66)

„Vos aïeux (dit-il) guerroyaient
Guerroyaient et combattaient
Pour ne pas être réduit à
l’esclavage turc”.

La glorification de l’héroïsme dans la lutte pour la liberté est le véritable sens du chant populaire épique; ce rôle du chant populaire est le plus profondément exprimé dans le souhait que présentent les gens de Grèce depuis les temps immémoriaux à la mère qui vient de mettre au monde un enfant:

„Que ton fils devienne héros et capitaine glorieux
Et que le peuple fasse des vers de ton fils”.¹¹

La guzla était le juge suprême pour les peuples balkaniques, ce qui est exprimé dans les vers de Njegoš:

„Tendez les cordes de la guzla. — Vous ignorez encore ce que vous avez fait — Jusqu’à ce que vous l’entendiez d’un joueur de guzla habile”¹²
La pensée populaire: „La guzla d’érable se fera entendre”¹³ était sublime

⁹ Cf. *Pjevannia*, p. 81.

¹⁰ Jukić-Martić: *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke. Osijek 1858; p. 412.*

¹¹ *Греческие народные песни. Выбрал и перевел Владимир Нейштадт. Москва 1957. Предисловие Янниса Ставридиса, Песни моего народа, стр. 5.*

¹² Cf. Šćepan Mali, vers 2148; cité d’après S. Matić, *Naš narodni ep i naš stih*. Novi Sad, 1964, p. 301.

¹³ *Narodno blago po Bosni, Hercegovini i susednim krajevima sakupio Mehmed-beg Kapetanović-Ljubušak. Sarajevo 1888; p. 199.*

et encourageante et nombreux étaient ceux qui s'associaient aux haïdouques pour montrer „qui sera plus valeureux que les autres et qui fera plus de mal aux Turcs ou que ses faits et gestes seront chantés par le joueur de guzla”, comme l'a observé le voyvode Marko Miljanov dans son oeuvre *Vie et coutumes des Albanais*.¹⁴ Le chant populaire avait une telle importance non seulement pour les Albanais, mais aussi pour les autres peuples balkaniques dans le passé. Selon Miljanov, il y avait „deux remparts à cette époque dernière lesquels les rayas se mettaient à l'abri: les haïdouques et les chants”¹⁵ La récompense des haïdouques était, donc, la conviction que leurs gestes seront chantés à l'accompagnement de la guzla, à travers le peuple et qu'ils vivront, comme héros glorieux, avec le chant. Car, comme le romantique serbe Ljuba Nenadović l'avait formulé, „que celui que la guzla ne mentionne pas, soit oublié”¹⁶

Un connaisseur de la question des haïdouques chez nous a justement observé le rapport qu'il y avait entre les chants populaires et le fait que tant de personnes allaient joindre les bandes des haïdouques. „Ce pays — disait-il — ne peut pas être sans haïdouques, lorsque les joueurs de guzla leur exaltent et glorifient chaque jour les anciens exploits des haïdouques. Il y en a beaucoup qui y trouvent du plaisir, ils retroussent ornement leurs chapeaux et s'écrient: „Je m'en vais pour rejoindre les haïdouques!”¹⁷ Le chroniqueur M. Dj. Milićević raconte que les autorités dans la Serbie de l'Ouest, aux environs d'Užice, interdisaient, pour cette raison, vers la fin du dernier siècle, aux joueurs de guzla de chanter, aux foires et autres réunions populaires, les faits et gestes des haïdouques, car „ces chants, exécutés à l'accompagnement de la guzla, évoquent une image à tel point fascinant” que les gens de cette région se décidaient facilement à s'associer aux haïdouques. „Qu'un joueur de guzla habile — est-il dit dans les notes de ce chroniqueur — compose à la foire le chant sur un haïdouque quelconque et du peux attendre demain la nouvelle qu'un ou deux de ses auditeurs ont pris le chemin de Murtenica” (c. à d. on joint les haïdouques).¹⁸ Dans les chants populaires on chantait également que les Turcs disaient déjà „Qu'il n'y aurait pas de véritables rayas impériales tant qu'on n'aurait pas exterminé tous les joueurs de guzla qui rappellent au peuple l'ancienne gloire et l'ancienne grandeur serbes”.¹⁹ Les joueurs de guzla étaient, eux-mêmes, conscients de leur propre importance pour le reveil et le maintien de la conscience nationale et de la combativité des rayas asservies. Le joueur de guzla Filip Višnjic, de qui Vuk Karadžić

¹⁴ Marko Miljanov: Celokupna dela. Beograd, s. a.; p. 176.

¹⁵ Ibidem, p. 177; cf. D. Popović, *O hajducima* I. Bgd., 1930, p. 111.

¹⁶ Knjige Lj. P. Nenadovića, sv. 4, p. 45.

¹⁷ Sreten L. Popović: *Putovanje po Novoj Srbiji*. Bgd., p. 40.

¹⁸ M. Đ. Milićević: *Kneževina Srbija*. Beograd 1876; p. 632.

¹⁹ Sr. L. Popović, 1. cit.

n'avait noté qu'un seul chant populaire sur les haïdouques (*Bajo Pivljanin et Ljubović bey*), chantant une fois devant les voyvodes, dit au voyvode Luka Lazarević de distribuer des sabres aussi aux joueurs de guzla, de les laisser monter les chevaux et de leur permettre de se ruer sur l'armée turque, même s'ils devaient périr tous sans exception. „Nous avons assez chanté des prodiges et des exploits héroïques — dit le joueur de guzla aveugle — et incité nos frères à la ruine, il faut que nous prouvions que nous sommes également prêts à mourir d'une mort aussi glorieuse!”²⁰ Ceci d'autant plus que les actions héroïques du passé, transmises à la postérité par l'intermédiaire des chants, étaient depuis toujours un modèle pour ceux qui se préparaient à prendre le maquis et le chant populaire lui-même qui chantait les exploits des haïdouques leur servait d'une espèce d'instruction théorique.²¹

II

La science s'est occupée, à plusieurs reprises et de façon documentée, du grand rôle que les joueurs de guzla aveugles jouaient dans la création, la conservation et la propagation des chants populaires épiques, prenant toujours comme point de départ les témoignages authentiques des notateurs particuliers. Cependant, le fait que les haïdouques et uscoques, les clephtes et souliotes, non seulement inspiraient et diffusaient les chants populaires héroïques, mais aussi en créaient eux-même — des chants qui formaient plus tard des cycles de chants spéciaux sur ceux-là, a été traité, autant que nous sachions, à plusieurs reprises, mais presque toujours incidemment (Cl. Fauriel,²² V. Rašić,²³ S. Matić,²⁴ I. Apostolaki).²⁵ Car les preuves à l'appui de l'assertion que les clephtes et les haïdouques, comme chanteurs des chants populaires, étaient également leurs auteurs, ne sont, en effet, ni aussi claires ni particulièrement nombreuses comme c'est le cas des joueurs de guzla aveugles — auteurs des chants populaires. C'est pourquoi ici, comme d'ailleurs en ce qui concerne les autres chanteurs — auteurs des chants, les témoignages des notateurs particuliers et surtout les chants sur les clephtes et les haïdouques eux-mêmes restent les principaux arguments.

²⁰ M. Đ. Milićević: Pomenik znamenitih ljudi u srpskom narodu. Beograd 1859; p. 48, gde upravo parafrazira stihove Sime Milutinovića, Serbianska, čast III, str. 74—75; Lipiska 1826.

²¹ Cf. D. Popović, op. cit., p. 40.

²² C. Fauriel, op. cit., I, pp. CXL—CXLI.

²³ Klefte i Suliote. Istoriska rasprava od Vojislava Rašića (Κλέφται και Σουλιώται ιστορική διατριβή υπό Βοΐσλαβ Β. Ράσιτς.) Beograd, 1892; pp. 8, 15, 45—46.

²⁴ Svetozar Matić: *Naš narodni ep i naš stih*. Novi Sad, 1964; str. 289—308.

²⁵ I. M. Apostolaki: Τὸ κλέφτικὸ τραγῳδία — τὸ πνεῦμα καὶ ἡ τέχνη του. Ἐν Αθήναις 1950, passim.

Le créateur de la culture nationale serbe et le recueilleur des produits de la littérature populaire Vuk Karadžić, fait une observation subtile dans la préface au tome IV des chants populaires: "Ce sont surtout les aveugles, les voyageurs et les haïdouques... qui répandent les chants héroïques dans le peuple". Par cette affirmation Vuk dési-rait mettre en relief le fait que les haïdouques, auxquels la guzla et les chants populaires étaient la plus grande distraction après une action contre les Turcs, étaient devenus gardiens assidus des chants popula-ires anciens et créateurs des chants populaires nouveaux. D'autant plus que la citation susmentionné de Vuk se développe, dans le texte ulté-rieur, en renseignement que „les haïdouques, dans leurs refuges chez les receleurs qu'ils cherchent en hiver, restent couchés en cachette de jour et boivent et chantent, à l'accompagnement de la guzla, toute la nuit, pour la plupart des *chants sur les haïdouques* (Vuk, I, p. XLVIII). Vuk fait une observation analogue aussi dans son *Dictionnaire serbe* (s. v. haïdouque): „Dans leurs quartiers d'hiver quelques uns couchent de jour dans les caves ou autres bâtiments et de nuit font festin et chantent à l'accompagnement de la guzla..." Les haïdouques, donc, pendant l'hiver qui durait très longtemps — de la fête de Saint Démétrius à la fête de Saint Georges — prenaient du bon temps dans les réunions où ils s'amusaient par différentes railleries et divers jeu, jouaient de la guzla et chantaient des chants héroïques.²⁶ Et lorsque la neige fond et —

„Kada dođe lijep danak Đurđev
Te se gora preodjene listom
A zemljica travom i cvijećem...
Đurđev danak, hajdučki sastanak.
(Vuk, III 53)

..Lorsque vient la jolie fête de
St. Georges
Et la montagne se revêt de
feuillage
Et la terre d'herbe et de fleurs...
La fête de St. Georges, rassem-
blement des haïdouques.

En hiver, les cleptes se retirent aussi dans les vallées ou les îles ionien-nes, où ils chantent leurs propres exploits et ceux de leurs prédéces-seurs:

„Et lorsque le printemps arrive et que les rameaux verdissent
Les monts s'emplissent de kleftes et les vallées d'esclaves."²²

L'institution des recéleurs, chez lesquels les cleptes et les haï-douques séjournaient, n'exerce pas une influence spéciale sur le chant épique; elle révèle souvent dans les chants épiques seulement l'orga-nisation du brigandage et la base sociale que maintient le brigandage

²⁶ Ris. T. Proroković: Jedno ljeto četovanja, po pričanju harambaše Sto-jana Kovačevića, i po drugim izvorima. Knj. I. Beograd 1908; p. 14.

²⁷ Miodrag Ibrovac: Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires Grecque et Serbe. Paris 1966; p. 381.

en vie. Même la circonstance que les haïdouques chantaient à *l'accompagnement de la guzla* uniquement chez les receleurs et seulement de nuit et de jour "étaient couchés en cachette", ne suffit pas pour démontrer le caractère illégal du chant des haïdouques que signale S. Matić.²⁸ Car les chants héroïques sont exécutés parfois de façon purement vocale *sans accompagnement de la guzla*.²⁹ Kačić dans ses *Razgovori* (Entretiens) cite des exemples de chant lors du voyage. Parlant de Luka Ožegović, il dit: „Lorsque les preux voyagent à travers la forêt, ils nommaient souvent Luka dans leur chant”.³⁰ Dans un autre chant populaire nous voyons comment l'enfant Grujica, désirent d'informer ses compagnons de sa présence dans la forêt, se mit à chanter.³¹ Finalement, vu qu'ils se tiennent tous pour grands héros, les haïdouques „chantent à pleine gorge” même lorsqu'ils appréhendés et mis au supplice, comme dans le chant *Starina Novak et deli Radivoje*:

„Radivoja živa uhvatiše,
Vezaše mu ruke naopako,
Vezana ga vode kroz planinu,
A nagone, te im popijeva”.

„Radivoje fut pris vivant,
On lui lia les mains par derrière
On le conduit lié par la montagne
Et on le força à chanter”

Selon les données que fournit Vuk dans la Préface au IVe livre, le nombre d'haïdouques-chanteurs est assez considérable, sans atteindre, toutefois, même approximativement, le nombre de joueurs de guzla aveugles, car Vuk Karadžić notait les chants sur le territoire libéré en un temps où la période des haïdouques était en train de se terminer et en certain endroits était déjà conclue et, par conséquent, il n'était pas en contact direct avec les haïdouques-joueurs de guzla.³² Parmi les chanteurs dont Vuk avait noté les chants sur les haïdouques, il y en avait qui étaient de véritables haïdouques (Tešan Podrugović, un certain Stojan, haïdouque originaire de l'Herzégovine, Andjelko Vuković, dont les exploits ont été chantés et Pavle Irić, natif de la nahiyé d'Užice). Parlant de Tešan Podrugović, natif des environs de Gacko dans l'Herzégovine, Vuk Karadžić dit explicitement qu'il était, comme haïdouque, un homme honnête; il joignit les haïdouques après avoir tué un Turc qui travaillait à sa perte. *Des notes éparses... de Janko Šafarik* nous informent de façon plus circonstanciée que Podrugović s'associa aux haïdouques après avoir tué „un oppresseur” lorsque les Turcs insultèrent une jeune fille de sa zadruga (commu-

²⁸ Svetozar Matić: *Novi ogleđi o našem narodnom epu*. Novi Sad, 1972; str. 206.

²⁹ Valtazar Bogišić: *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*. Knj. I. Beograd 1878; (Predgovor), p. 67.

³⁰ A. Kačić-Miošić: *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Venecija 1756; n° 113, 88—89.

³¹ Cf. Veljko Radojević: *Srpske narodne pesme*. Fresno, Kalifornija, 1912; p. 54.

³² S. Matić, *Naš nar. ep...*, str. 303.

nauté de famille)³³ Safarik dit que Podrugović, quoiqu'il fût un haïdouque fameux, n'attroupaît jamais sa propre compagnie ni ne voulait être chef de la bande, mais entraît toujours dans la bande d'autrui.³⁴ „Il jouait fort bien de la guzla, mais il ne chantait pas... mais il récitait plutôt les chant comme s'il les lisait des livres; et de tels hommes sont les meilleurs pour recueillir les chants" (Vuk I, p. XLVII). C'est de lui que Vuk Karadžić a noté les chants d'haïdouques et d'uscoques suivants: *Starina Novak et knèze Bogosav*,³⁵ *Novak et Radivoj vendent Grujica*, *Mariage d'Ivo Golotrb*, *Mariage de Stojan Janković*, *Mariage d'Ivan de Risan*, *Tadija de Senj*, *Le hadji de Risan et le commerçant Limun*. Deux derniers chants renferment des éléments autobiographiques. Dans le premier de ces chants, la description de la localité de Crvene Stijene ressemble plutôt à une expérience personnelle du chanteur. Podrugović y a, ce qu'il paraît, pratique personnellement le brigandage et il fait passer par cette contrée, dans le chant, aussi Tadija de Senj.³⁶ Et dans second chant, le commerçant Limun même le cortège nuptial par le même chemin par lequel Podrugović passait autrefois en poursuivant son commerce,³⁷ Il savait par coeur — ajoute Vuk Karadžić — au moins cent autres chants épiques, tous de la même espèce que ceux que j'avais copiés de lui, traitant surtout de divers haïdouques et chefs de bande du Littoral Adriatique, de la Bosnie et de l'Herzégovine" (Vuk IV, pp. X—XI) mais ils n'ont pas été notés. Parmi ceux-ci il y en a quinze sur le chef de haïdouques Mijat Tomić³⁸ et sans doute, aussi *Starina Novak et deli Radivoje*, noté comme variante d'un autre chanteur.

Dans ses rédaction des chants sur les personnages historiques du Moyen âge, Podrugović attribue aux héros féodaux les caractéristiques des haïdouques; par ex. dans les chants *Le mariage de Dušan*, *Marko Kraljević reconnaît le sabre de son père* — première variante et *Marko Kraljević et le général Vuča*. Après avoir fait prisonniers Vuča et Velimir, Marko Kraljević exige, comme rançon, trois fois trois fardeux d'argent; à la fin du chant, „les voyvodes partagèrent l'argent". C'est le trait caractéristique des haïdouques ainsi que le dépouillement des vêtements de celui qui a été vaincu dans le combat, dans ce même chant, est également une règle de comportement des haïdouques.³⁹

³³ A(ndra) G(avrilović), *Dva Vukova pevača narodnih pesama*, Truba, 1908, br. 7, p. 2; br. 8, p. 2; br. 9, p. 2; cf; *Narodna književnost* u ed. Srpska književnost u književnoj kritici, priredio Vladan Nedić, knj. II, Bgd., 1966, str. 345.

³⁴ Ibidem, p. 345.

³⁵ Dans la préface au IVe tome des chants populaires, 1833, Vuk ne cite pas ce chant comme provenant de Podrugović; au lieu de ce chant a été donné le chant suivant *Novak et Radivoj vendent Grujica*, qui par contre, ne se trouve pas parmi les chants du IIIe tome de l'édition d'Etat des chants de Vuk, 1894.

³⁶ S. Matic, *Novi ogleđi...*, p. 126.

³⁷ V. Nedić, op. cit., p. 346.

³⁸ Ibid., p. 344.

³⁹ S. Matic, *Naš nar. ep...*, str. 202.

D'un certain Stojan, haïdouque de l'Herzégovine, Vuk Karadžić a noté les chants d'haïdouques-uscoques suivants: *Encore une fois le mariage de Stojan Janković et Vuk Jerinić et Zukan, le porte-drapeau.*

D'Andjelko Vuković, originaire de Kosovo, du village d'Oraovac près de Vučitrn, Vuk a noté les chants: *Le jeune Marjan Osman l'Albanais* (dans lequel domine le motif de réconciliation et de fraternisation), *Maître Manojlo*, le fameux *Mariage d'Ivo Senjanin* et le chant autobiographique *Andjelko Vuković et Sinan kesedžija*. Ce dernier chant, Andjelko l'avait composé en 1821 et il y explique comment il a tué un Turc, nommé Sinan, ce qui l'a décidé à joindre les haïdouques. „Sur la véridicité de son histoire, Andjelko m'a tant raconté, même avant qu'il n'eût composé le chant” — note Vuk Karadžić dans sa préface.

L'haïdouque Pavle Ilić, des environs d'Užice, est l'auteur de deux chants qui ont été insérés dans le recueil de Vuk (tome II, pp. 469 et 501).

Pjevannia cernogorska i hercegovačka, recueil de chants populaires monténégrins et herzégoviniens, rédigé par Sima Milutinović-Sarajlija, contient plusieurs chants de caractère d'uscoques et d'haïdouques prononcé (Nos 16, 29, 34, 56, 86, 87, 89, 102, 103, 108, 115, 116, 144, 174); pour certains de ces chants sont désignés explicitement de uscoques et haïdouques comme leurs auteurs. Ainsi, Leka Mastilović, uscoque et fameux joueurs de guzla de Gacko, est l'auteur de deux chants: *Qu'est-ce qui est Grujo* (p. 122). et *Les uscoques* (p. 324), dans lequel Boško, chef des uscoques, dit:

„Čim ja imam stotinu hajdukah,
Šve uskoka silnoga junaka, ...
Turakah se ja ne bojim vilo!”

„Puisque j'ai une centaine
d'haïdouques
Tous uscoques, héros valeureux,
Je ne crains pas les Turcs,
ô fée!”

Le chant populaire ne distingue pas, donc, entre les uscoques et les haïdouques et s'est aussi l'opinion de V. Čubrilović: „Les coups de main, pratiqués par les uscoques, étaient au fond le brigandage, où le rôle de receleur est joué par un État étranger en ce cas-ci par l'Autriche”.⁴⁰ Jefta Ćiraković, uscoque d'Ozrinići près de Nikšić, est l'auteur du chant *Les haïdouques* (p. 205), suivant lequel la bande est constituée "d'haïdouques — tous farouches comme des loups"; de ce même uscoque Jefta est aussi le chant sur Smiljanić Ilija (*Encore une fois Smiljanić*, p. 208).

Que tous les chants que renferme ce recueil ne traitent pas de sujets purement d'uscoques et de haïdouques, est démontré par les chants de Nikola Mitrović, uscoque de Morača, *Nepoljub* (p. 236) et surtout *Le mariage de Marko* (p. 214), dans lequel on attribue au héros

⁴⁰ V. Čubrilović, *op. cit.*, p. 538.

légendaire serbe les manières d'haïdouques, tout comme dans certains chants de Tešan Podrugović que nous avons mentionnés plus haut.

Il n'était pas du tout facile de s'engager dans la forêt pour joindre les haïdouques ou, suivant la formulation pittoresque du chanteur populaire — haïdouque Tešan Podrugović, dans un vers de son chant *Starina Novak et knèze Bogosav*: „se casser le cou, errer par la montagne”. Plus éclaircissant encore sur ce sujet est un chant néo-hellénique, dans lequel on chante la séparation d'un clepthe, sur le point d'aller joindre les brigands, d'avec sa mère: „Ma mère, je veux te dire la vérité, je ne puis plus vivre en esclavage turc, je ne peux ni ne veux plus leur servir. Mon cœur se fend; je jetterai mon fusil sur l'épaule, je vais m'en aller, je joindrai les clephtes, je veux habiter les montagnes et les hauts rochers. Que la forêt soit mon camarade et les bêtes sauvages mes amis; que la neige soit ma couverture et la roche mon lit; le jour et la nuit, je partagerai le sort des garçons clephtes. Je pars, ne pleure pas, ma mère, mais donne-moi plutôt ta bénédiction, afin que j'aie plus de chance en exterminant les Turcs...”⁴¹

Se décidant à prendre le maquis, chaque haïdouque désirait joindre, aussi tôt que possible, une *bande d'haïdouques* („société clephtique”), car, dans les conditions qui prédominaient à cette époque, un homme seul ne valait pas grand'chose. D'un chant sur le chef de bande Mijat Tomić on voit comment:

„Moli boga ajduče Mijate:
Bože, daj mi da bi jednog druga
Da mi nije u gorici tuga”.

(Vuk, VII 416)

„L'haïdouque Mijat priait Dieu:
Donne-moi, ô Dieu, au moins un
camarade,

Pour que je ne sois pas triste
dans la forêt”.

Il en est de même dans le chant grec *Le départ du clephte*, duquel nous reproduisons, de huit vers en tout, les vers les plus caractéristique dans lesquels le olephte-rhapsode présage sa rencontre avec la compagne:

„Car j'attends le printemps, le bel été,
pour gagner les monts de Goura, les repaires des clephtes,
pour rassembler mes troupes qui s'étaient dispersées”.⁴²

Et dans le chant *Nostalgie du clephte* — le clephte chante:

„Quand viendront les nuits étoilées, quand viendra février?
Je prendrai mon fusil, mon écran à perdrix,
J'irai sur l'Homalos, par la route des Mousouni, ...
Trouver mes amis et mes frères...”⁴³

⁴¹ *Narodna poezija u Grka po Nebeskome. S češkog od Stojana Novakovića. Vila III (1867); p. 87.*

⁴² Cf. n° 7. *Anthologie ...*, p. 88.

⁴³ *Ibidem*, p. 89.

Od men' pjesma, a od boga
zdravlje"
(Vuk, IV 61)

Ce chant (je le dédie) à tous les
Serbes,
Ce chant de moi et la santé
de Dieu

Non rarement, il apparaît la donnée sur le chant des haïdouques pendant la lutte — sans accompagnement de la guzla, comme c'est le cas dans le chant *Starina Novak et Deli Radivoje*, où Radivoje, fait prisonnier, appelle Novak au secours par le chant:

„Ode pjevat' deli Radivoje:
Bog t'ubio goro Romanijo!
Ne raniš li u sebi sokola?
Prolećeše jato golubova
I pred njima tica golovrane,
Provedoše bijela labuda
I proneše pod krilima blago.
Tako Rade drumom popije-
va...”

(Vuk, III, p. 12)

„Deli Radivoje se mit à chanter:
Soit maudite, montagne de Ro-
manija!
Ne nourris-tu un faucon dans ton
sein?
Une volée de pigeons est passée
Précédée d'un corbeau,
Ils menaient un cygne blanc avec
eux
Portant le trésor sous leurs
ailes.
Ainsi chantait Rade chemin
faisant...”

Ce chant de l'haïdouque Radivoje, ainsi que celui de certains autres preux,⁴⁵ est, en effet, la façon de s'entendre à haute voix, pratiquée par les haïdouques, dissimulée sous la forme poétique.⁴⁶

A l'époque épique des peuples balkaniques, particulièrement dans les chants sur les clephtes et les haïdouque, l'entente au moyen des lettres était aussi un phénomène fréquent, presque quotidien. La lettre commençait d'habitude par le motif qui avait incité son auteur à l'écriture. „Par les lettres on convoquait les chefs de bandes en vue d'une action de pillage à prendre en commun, on provoquait les adversaires en duel,

⁴⁵ Cf. N. Šaulić: *Srpske narodne pjesme*, vol. I, Beograd 1929, p. 309:

„Fa zapjeva grlom bijelijem:
Siv sokole, što si u Kosovu,
Koji letiš niz vodu Sitnicu,
Čuj, sokole, ti ne leti amo,
Jer je mnogo amo gavranova
Pa će tvoja raščupati krila!”

„Et il se mit à chanter de sa
blanche gorge:
O, gris faucon qui est en Kosovo
Qui voles en aval de la rivière
de Sitnica
Ecoute-moi, faucon, ne vole
pas ici,
Car ici il y a beaucoup de corbeaux
Et ils vont ébouriffer tes ailes!”

⁴⁶ Tihomir R. Đorđević, *Beleške o našoj narodnoj poeziji*. Bgd., 1939, pp. 133—137.

on s'en servait pour informer les camarades d'un danger imminent, pour exiger la rançon, pour faire des demandes, pour s'enquérir de quelque chose; par les lettres on demandait les jeunes filles en mariage, on conviait les invités aux noces, par les lettres on envoyait les réprimandes et les maudissements de jeunes filles".⁴⁷ Les lettres étaient, donc, dans les chants sur les haïdouques, un facteur qui donnait l'impulsion à l'action, qui déterminait son cours et présageait son issue finale. Il en est ainsi dans un grand nombre de chants populaires d'haïdouques, dont nous ne citerons que quelques des plus éclatants, composés en forme de correspondance: *Pourquoi Bajo a-t-il joint les haïdouques, Les cadi de Risan et le commerçant Limun, Les effets de la vengeance, Bajo de Piva et Ljubović bey* du IIIe tome de Vuk et, particulièrement, *L'avengeance des uscoques*, noté par Njegoš en 1834. De ce dernier chant nous reproduisons ici quelques passages en forme de lettres:

„Knjigu Drago Lopušina piše
od Selacah, mjesta hajdučkoga,
opravi je u Moraču Gornju,
a na ruke svome pobratimu,
pobratimu Mini Radulovu: 5

„Drago Lopušina écrit une lettre
de Selca, nid d'haïdouques,
il l'expédie en Haute Morača,
à l'adresse de son frère d'élection
son frère d'élection Mina Radulov

— — — — —
„No kad sitnu buruntiju primiš,
hitro dipi na noge lagahne 35
i pokupi vojske nekoliko,
hajde k mene u Javorje ravno,
akô bi nam bog i sreća dala
da Uskoke braću osvetimo”.
Kad vojvodi sitna knjiga dođe, 40
on se javi Mijatu serdaru,
sve mu kaže što mu knjiga piše;
dogovorno knjige napraviše, itd.”⁴⁸

— — — — —
„Quand tu auras reçu ma petite
lettre,
saute vite sur tes pieds légers
et rassemble quelques combattants,
viens avec eux chez moi dans
la plaine de Javorje,
si Dieu et la fortune nous seront
propices
de venger nos frères, les Uscoques.”
Lorsque le voyvode reçut lettre
il s'adressa au sirdar Mijat,
lui expliqua le contenu de la
lettre;
ils s'accordèrent pour écrire les
lettres, etc.”⁴⁸

La lettre en forme de chant n'a pas été utilisée uniquement par les éleveurs monténégrins et herzégoviniens et les pêcheurs de Dalmatie. Les clephtes néo-helléniques échangeaient également, en vérité dans une

⁴⁷ Radovan Samardžić, *Hajdučka pisma*. Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, III(1955), p. 172.

⁴⁸ Cf. Ogladalo srbsko. Cjelokupna djela P. P. Njegoša. Knj. V, Beograd, 1951. p. 432.

forme moins développée, des messages par écrit, convoquaient la société par les lettres, s'envoyaient mutuellement des salutations et prenaient congé les uns des autres. Une lettre de ce genre, sous forme de chant, composé par les clephtes eux-mêmes est ΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΚΛΕΦΤΩΝ ΤΟΥ ΒΑΛΤΟΥ (Lettre des clephtes du Valtos):

Κάτω 'σ τοῦ Βάλτου τὰ χωριά,
 Ξηρόμερον καὶ Ἄγραφα.
 Καὶ 'σ τὰ πέντε βιλαέτια,
 (*Ἐβγατε νά ἰδῆτ' ἀδέρφια!)
 Ἐκ' εἶν' οἱ κλέφτες οἱ πολλοί,
 "Ὁ' ἐνδυμένοι 'σ τὸ φλωρί.
 Κάθονται, καὶ τρῶν, καὶ πίνουν,
 Καὶ τῆν Ἄρτον φοβερίζουν.
 Πιάνουν καὶ γράφουν μιὰ γραφή,
 Χέζουν τὰ γένεια τοῦ Κατῆ.
 Γράφουνε καὶ 'σ τὸ Καμπότι,
 Προσκυνοῦν καὶ τὸν Δεσπότη·
 „Συλλογισθῆτέ το καλὰ,
 „Ὅτι σᾶς καῖμε τὰ χωριά·
 „Γλίγωρα τ' ἀρματωλῆκι,
 „Ὅτ' ἐρχόμεστε σάν λύκοι.“⁴⁹

(Sortez, mes frères; venez voir, — là-bas, dans les villages du Valtos, — à Xéromeron, à Agrapha, — et dans les cinq districts, — (venez voir) des clephtes en grand nombre, — tous vêtus d'or. — Ils sont assis, mangent, boivent, — et jettent l'alarme dans l'Arta. — Ils se mettent à écrire une lettre, — (où) ils insultent la barbe du Cadi. — Ils écrivent aussi à Komboti; — et saluent pareillement l'archêveque: — „Pensez-y bien; — ou nous brûlons vos villages. — Vite l'Armatolike; — ou nous venons comme des lions”⁵⁰

Nul doute que nombreux clephtes possédait le don de la poésie, comme par ex. Nicolas Lambras, mais, comme si c'était une règle, l'événement chanté dans ces chants était toujours pris isolément; chaque événement digne d'être gardé dans la mémoire a son propre chant à lui. Pourtant, ces événements „sur lesquels chantent les rhapsodes des Klephtes”⁵¹ même isolés de cette façon, sont pittoresques et considérés aujourd'hui comme le plus bel ornement de la poésie populaire grecque récente.

Les souliotes, d'ailleurs proches sous divers aspects de nos uscoques, cultivaient aussi les improvisations poétiques, chantées et récitées avec enthousiasme. Le poète patriote grec Dionisios Salomos les décrit de façon suivante:

⁴⁹ Cf. Cl. Fauriel, *op. cit.*, I, p. 84.

⁵⁰ Ibidem, p. 85.

⁵¹ Ibidem, p. CXL.

„Ils se sont assis dans la montagne,
Ces souliotes, pleins de gloire,
Ni la faim, ni la soif, ni la force
N'ont pu vaincre ces lions.

— — — — —
Et combien de fois seulement les femmes
Se ruaient dans la lutte sanglante!
Elles y étaient aussi attriées par l'appel de
leur coeur,
L'honneur héroïque les anime également,
Elles ont vu comment Konveos,
Leur poète, chante d'une voix retentissante" . . .⁵²

Les chants populaires traitent souvent le motif des jeunes filles — chefs de bande des haïdouques. Dans le recueil de chants des frères Miladinovci on mentionne „la jeune fille Bojana”, „la jeune fille Jelena”, „Todorka” et „Sirma— jeune fille” qui avait, en vérité, à la fin du dernier siècle, commandé une bande d'haïdouques sans que les membres de celle-ci doutassent qu'elle était une fille. Plus tard, elle se mariait et, comme octogénaire, racontait à D(imitrije) M(iladinov) l'histoire de sa jeunesse.⁵³ Un de ces chants sur la jeune fille — chef de bande des haïdouques, est le joli chant populaire serbe *Jeune fille Milica fait le haïdouque*, digne d'être inséré dans chaque anthologie, qui commence par l'admiration: „Elle s'est enfuie dans la forêt verte — la jeune fille Milica pour joindre les haïdouques. — Elle a rassemblé jusqu'à trente compagnons, — Trente compagnons, trente haïdouques, — Elle faisait le haïdouque pendant trente ans . . .” C'est alors qu'elle fut attrapée par les Turcs:

„Al' govori silan harambaša:
„Ja nijesam turska kukavica,
Već sam junak mlada Srpkinjica!
Pa raskopča toke na prsima;
Sinuše joj prebijele dojke
Kao snijeg kad obasja sunce!”⁵⁴

„Le puissant chef de bande dit
alors:
„Je ne suis pas une lâche turque
mais une valeureuse jeune Serbe
Elle déboutonna ensuite les tokés
sur sa poitrine
Son sein blanc respandit
Comme la neige éclairée par le
soleil”⁵⁴

⁵² V. Rašić, op. cit., p. 45—46.

⁵³ Blgarski narodni pesni sobrani od bratja Miladinovci Dimitrija i Konstantina. V Zagrebe 1861; p. 328; cf. „O Balkanskih gajdukah”, Slavjanskij Sbornik, tom vtoroj, S. — Peterburg, 1877; p. 34.

⁵⁴ Srpske narodne pjesme. Pokupljene po Bosni. Zbirka Koste H. Ristića. U Beogradu, 1873; p. 121.

La jeune fille-chef de bande est un motif favori de la poésie populaire grecque de clephtes; ceci démontrent de nombreuses variantes⁵⁵ dont nous citons ici intégralement une provenant de l'île de Crète qui, malgré la grande distance géographique de son pays d'origine, grâce tout d'abord à l'apparition polygénétiques des motifs, possède assez d'éléments en commun avec la variante serbe ci-dessus reproduite.

Ἡ λυγερὴ κλέφτης

- Ποιὸς εἶδε τέθιοι λυγερή, τέθιοι πανώρηα κόρη,
 Νά 'χη ἀσημένιον ἀργαλειὸ καὶ φιλντισένιο χτένι,
 Νά φαίνη τὰ μεταξωτά, νά φαίνη τὰ βελουῶδα,
 Ν' ἀφήση τὰ μεταξωτά, ν' ἀφήση τὰ βελουῶδα,
 5 Νά πάη κλέφτης 'ς τὰ βουνά, 'ς τῶν κλέρταις καπετάνιος;
 Δώδεκα χρόνους ἔκαμε καὶ δὲν τὴν ἐγνωρίσαν,
 Μὰ μιὰ Λαμπρή, μιὰν Κυριακὴ, μιὰν ὁμορφὴν ἡμέρα,
 Βγαίνουν νά παίξουν τὸ σπαδί, νά παίξουν τὸ λιθάρι,
 Κ' ἡ κόρ' ἀπὸ τὴ σφίξιν τῆ ἔσπασε τὸ θελὺν τῆ,
 10 Ἐσπασε τὸ θελὺκιν τῆ κ' ἐφάνη τὸ βυζὶν τῆ.
 Ὁ γεῖς τὴ λέει μάλαμμα κι' ἄλλος τὴ λέ' ἀσῆμι,
 Κ' ἕνα μικρὸ κλεφτόπουλο, πανώρηας κόρης γέννα.
 — Παιδιά, δὲν εἶνε μάλαμμα, παιδιά, δὲν εἶν' ἀσῆμι,
 Μονο ν' τῶν κόρης τὸ βυζί, ποῦ 'χομε καπετάνιο.
 15 — Ἐμεῖς λεβένταις ἤμεστα κι' οἱ κύριοι μας κρουσάροι,
 Μιὰ Μπαρμπαραῖά κρουσέψαμε κ' ἡ Κρήτη μᾶς, τρομάσσει.
 Κ' ἰδὲ μιὰν κόρην ὁμορφὴ ποῦ 'ρῆθη νά μᾶς γελάσῃ.⁵⁶

Nombreuses variantes clephtes de ce chant — et précisément les plus belles — sont pleines de nostalgie amoureuse. D'autant plus que dans les cycles des chants sur les clephtes et les haïdouques l'amour est un motif fréquent — un trait inconnu dans la poésie héroïque de date plus ancienne. Les haïdouques jeunes, entreprenants, passent par nombreux dangers, dressent des embuscades aux cortèges nuptiaux, engagent des combats sanglants pour obtenir la jeune fille qui leur plaît et à laquelle ils plaisent. Nous isolerons du *Manuscrit d'Erlangen* trois chants qui traitent de l'attaque contre le cortège nuptial, Nos 15, 109 et 180; il paraît que ce dernier seulement décrit une attaque des haïdouques comme narration d'un acteur dans cette attaque; le jeune homme raconte comment les haïdouques avaient mis en déroute le cortège nuptial:

„još znadeš li cer'na goro moja
 kad razbismo u tebi svatove,

„Te rappelle-tu, ma noire forêt,
 quand nous avons mis en déroute

⁵⁵ Cf. *Anthologie...*, pp. 94—95, No 32. i 33. La fille clephite; cf. note 11. — *Греческие народные песни*. стр. 92; *Neugriechische Volkslieder gesammelt von Werner Haxthausen*, 1935, p. 112—114.

⁵⁶ *Ἀσματα Κρητικά*. Kretas Volkslieder, herausgegeben von Anton Jeanaraki. Leipzig 1876; № 288, p. 225.

pod devojkom konja ufatismo
pak devojku svi redom ljubismo,
čuvegi'i glavu otsekosmo..."⁵⁷

le cortège nuptial dans ton sein,
attrapé le cheval qui portait
la jeune fille
et tous sans exception embrassé
la jeune fille
et taillé la tête au fiancé..."⁵⁷

Un grand nombre de chants de clephtes sont de caractère purement lyrique; ils expriment les sentiment des héros particuliers. Parmi ces chants-ci nous distinguons le chant d'un palikare:

ΠΑΤΗΝΑΔΑ

Ἦς τὴν πόρταν τῆς Σαλονικιαῖς
Κάθει' ἕνας παλλήκαρος,
Μὲ τὰ μαλλιά καλωσμένα·
Βαστάει καὶ ὅ τὰ χέρια του
Μαλαγματένιον ταμβουράν,
Καὶ τραγουδᾷ καὶ λέγει.
Ἦ Παραθυράκια μου χρυσᾷ,
Καὶ καφασάκια μ' ἀργυρᾷ,
Εἰπέτε τὴν κυρίτισαν σας,
Νὰ ἴβγῃ ὅ τ' ἀγνάντιον νὰ τὴν ἴδῳ,
Δέν εἶμαι ὄφις νὰ τὴν πιῶ,
Λεοντάρη νὰ τὴν καταπιῶ.“⁵⁸

Serenade
Dans sa maison à Salonique
Le palikare était assis une fois,
Avec sa coiffure de gala
Et la tamboura dans ses main
Et par son chant joyeux
Il divertissait la belle:
„O chassis d'or
O vitres transparentes,
O volets d'argent
Je suis assis ici depuis longtemps
Dites tout bas à la belle
Qu' elle regarde dans la fenêtre
Je ne suis pas un dragon terrible
Je ne l'étranglerai pas,
Je ne suis pas un lion dangereux
Je ne la mordrai pas.“⁵⁸

Le jeune palikare chante, donc, avec sa tamboura en main, justement comme dans notre chant *La mort de Stevan de Senj* où la guzla a été remplacée par la tamboura:

„Pod junakom dorat od mejdana,
U ruke mu sedevli tambura,
Tanko kuca, ljepše popijeva...“

„Sous le héros un cheval bai de
bataille
Il a une tamboura nacrée dans
ses mains
Il touche doucement les cordes
et chante encore plus joliment...“

Le clephte chante aussi avec orgueil de la mort, sans déplorer sa mort, pourvu qu'il se venge du tyran; il est fier de sa dernière action héroïque dans un engagement et exprime son dernier désir (ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΛΕΦΤΗ):

⁵⁷ Cf. Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama. Izdao Dr Gerhard Gezeman. Sr. Karlovci 1925; N° 180, p. 259.

⁵⁸ Cl. Fauriel, *op. cit.*, p. 50.

Ροβόλα κάτω 'σ τόν γυαλόν, κάτω 'σ τὸ περιγιάλι.
 Βάλε τὰ χέρια σου κουπιά τὰ στήθη σου τεμόνι,
 Καὶ τὸ λιγνόν σου τὸ κορμί, βάλε το σάν καράβι.
 Κ' ἂν κάμ' ὁ Θεὸς κ' ἡ Παναγιά, νὰ πλέξης, νὰ περάσης,
 Νὰ πῶς πρὸς τὰ λιμέρια μας, ὅπῳ 'χομεν καβοῦλι,
 Ποῦ ψήσαμεν τὰ δυὸ τραγιά, τὸν Φλώραν καὶ τὸν Τόμπραν,
 Ἄν σ' ἐρωτήσ' ἡ συντροφιά τίποτε γιὰ ἰμένα,
 Νὰ μὴν εἰπῆς, πῶς χάθηκα, πῶς πέθαν' ὁ καϊμένος,
 Μόνον εἶπέ, πανδρεύθηκα 'σ τὰ ἔρημα τὰ ξένα,
 Πῆρα τὴν πλάκα πεθεράν, τὴν μαύρην γῆν γυναῖκα,
 Κ' αὐτὰ τὰ λιανολίθαρα ὄλα γυναικαδέλφια.⁵⁹

(Dernières volontés d'un clephte

- Dévale jusqu'au rivage, jusqu'en bas, sur la plage;
 avec tes bras pour rames, ton buste pour timon,
 que ton corps élançé te serve de navire
 et si Dieu et la Vierge le permettent, va en nageant
 5 jusques à nos refuges, comme nous sommes convenus,
 là où nous avons rôti les deux chevreaux, Floras et
 Tobras.
 Et si la compagnie t'interroge sur moi
 ne leur dis pas que c'en est fait, que je suis mort,
 l'infortuné
 mais dis que je me suis marié dans un pays de
 désolation;
 10 j'ai pris la dalle pour belle-mère, pour femme la terre noire,
 et la noire vermine pour beaux-frères et belles soeurs)⁶⁰

Ces vers, en ce qui concerne le motif, sont complétés par le chant autobiographique du clephte Dimos 'Ο τάφος τοῦ Δήμου (*Le tombeau du clephte*). Après, avoir passé trente ans en armatolos et vingt ans en chephte, Dimos s'adresse à la compagnie, lui remet ses armes et son message:

„Τριαντα χρόνι' ἄμαρτωλὸς, κ' εἴκοσι ἔχω κλέφτης.
 Καὶ τώρα μ' ἤρθε θάνατος, καὶ θέλω ν' ἀπαιθάνω.
 Κάμετε τὸ κιβοῦρί μου πλατύ, ψηλὸν νὰ γένη,
 Νὰ στέκ' ὀρθὸς νὰ πολεμῶ, καὶ δίπλα νὰ γεμίζω.
 Κι' ἀπὸ τὸ μέρος τὸ δεξιὸ ἀφῆστε παραθύρι,
 Τὰ χελιδόνια νὰ ῥχωνται, τὴν ἀνοιξιν νὰ φέρουν,
 Καὶ τ' ἀηδόνια τὸν καλὸν Μάην νὰ με μαθαίνουν.“⁶¹

⁵⁹ Cl. Fauriel, *op. cit.*, p. 50.

⁶⁰ Cf. *Anthologie* ..., p. 111.

⁶¹ Cl. Fauriel, *op. cit.*, I, p. 56.

le reflet de la réalité historique et renferment, dans une moindre mesure, les éléments du romantisme et de l'embellissement et sont devenus, de cette façon, des „chroniques en vers”.

Tandis que le chant était le métier des chanteurs aveugles, il servait „d'entretien” aux haïdouques et aux clephtes et comme un moyen de propagande, une espèce de journalisme spécifique dans lequel on glorifie leurs exploits. Les clephtes et les haïdouques chantaient chaque événement d'une certaine importance, soit qu'ils y avaient pris part en personne, soit, même, qu'il n'en avaient qu'entendu parler les autres. Une fois composé, le chant se répandait dans la bande et ensuite aussi parmi le peuple, résonnant souvent de la guzla et de la lyre, souvent sous forme d'un nouveau chant.

Et tandis que ce nouveau chant en vers décasyllabiques chez les Serbes devient de plus en plus luxuriant, le chant néohellénique de clephtes est bref, mais en vers qui atteignent parfois quinze pieds, s'approchant, en ce qui concerne le vers, de nos *bugarštice*. „Et pour cette même raison, — a observé Kopitar déjà — l'épopée grecque, comparée à l'épopée serbe et à celle d'Homère, donne l'impression des épigrammes héroïques”. C'est en cela que réside, de toute façon, une des causes que, malgré toute la ressemblance qu'il y a entre les clephtes et les haïdouques, leurs chants, à ce qu'il paraît, n'avaient influé les uns sur les autres. Et tout ce qu'ils ont, tout de même, en commun, est le résultat de la propriété „innée” des produits de la littérature orale populaire et du „climat” identique sous lequel se développait la vie populaire des peuples grec et serbe.

Dragutin MIĆOVIĆ,
Beograd

O ARBANAŠKIM KRAJIŠNIČKIM PESMAMA I NJIHOVOM ODNOSU PREMA BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ MUSLIMANSKOJ EPSKOJ POEZIJI

1.

Interesovanje za arbanaške pesme počinje u nas s Vukom St. Karadžićem, koji je, po nagovoru J. Kopitara, sakupio, pre oko 140 godina, trinaest arbanaških pesama od Dovica Obadovića, iz Đurakovca, „u pećkoj najiji“¹ i koje je beležio „Pećaninu u usta gledajući“.²

Iz saopštenja, koja mu je Dovica Obadović pružio, V. Karadžić je zaključio da u Arbanasa nema dugačkih junačkih pesama:

„I ovaj mi je Pećanin kazivao — piše Vuk Kopitaru — da Arnauti nemaju dugački pjesama, kao što su naše junačke.“³

Prikupljajući, znatno kasnije, pored ostalog i arbanaške pesme, T. Đorđević je zaključio da između naše i arbanaške epike postoje znatne podudarnosti, i da Arbanasi imaju dosta pesama o Muju i Halilu i drugim Krajišnicima kao što su Tanković Osman, Budalina Tale i dr.⁴

Između dva rata objavljivao je časopis „Prilozi proučavanju narodne poezije“ i deo priloga u kojima su se donosili podaci o arbanaškoj narodnoj poeziji u našoj zemlji,⁵ naročito u radovima G. Elezovića, R. Medenice, M. Lalevića, V. Latkovića, M. Esadovića, A. Šmausa i drugih.

Intenzivnije proučavanje arbanaškog folkloru, pa i arbanaških krajišnih pesama u našoj zemlji, nastaje nakon drugog svetskog rata, kada se javlja i znatan deo komparativističkih radova, u kojima se govori i o odnosu naše i arbanaške narodne poezije. (A. Četa, V. Dančetić, M. Krasnići, D. Mićović i dr.).

¹ Vukova prepiska, I, Beograd, 1907. str. 378. Pismo 212.

² Isto.

³ Vukova prepiska, I, str. 378, Vukovo pismo 212.

⁴ Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XIII, sv. 1—2, Beograd, 1933, str. 31.

⁵ Oko 30 radova različitog karaktera: izveštaja, obaveštenja ili komparativnih radova o uzajamnim odnosima srpskohrvatsko-arbanaške narodne pesme i tradicije.

Ipak, za jednu obimniju analizu uzajamnih odnosa srpskohrvatske i arbanaške narodne poezije dugo je nedostajao arbanaški materijal, pre svega iz same Albanije. Mi prvu potpuniju zbirku arbanaške narodne poezije dobijamo tek 1937—1939. godine, kada je objavljen korpus „Visaret e kombit“ (Narodno blago), I—IV knjiga, i kada smo dobili potpuniju sliku arbanaške epike i posebno pesama o Krajišnicima tzv. „kangë kreshnike“, krajišničkim pesmama. Nakon drugog svetskog rata dobili smo i zbirku arbanaških pesama sa Kosova i Metohije (1952 godine,⁶ kao i novu zbirku u Albaniji (1955. godine,⁷ zajedno sa još nekim zbirkami, mnogim pesmama objavljenim u časopisima (u nas časopis „Jeta e re“ *Nas život*, od osnivanja 1949. godine, redovno objavljuje nar. arban. pesme), kao i mnoge rukopisne zbirke, koje se čuvaju u arhivama.⁸

2.

Objavljivanje znatnog dela arbanaške pesničke građe, omogućilo nam je da se upoznamo i sa arbanaškom krajišničkom epikom, u kojoj se opevaju isti (ili, po imenu veoma slični) junaci, kao i mnogi motivi, koje smo susreli i u muslimanskim pesmama o Turcima Krajišnicima.

Tako se u arbanaškim „kangë kreshnike“, koje su, za razliku od drugih junačkih arbanaških pesama, *ispevane u desetercu*, susreću imena ovih junaka: Muji (Çetobasche), Gjeto Basho, Bylykbashe Muji, Halili, Sokole Halili, Arnaut Osmani, Bud Aline Tali (Tali i Budit), Dizdar Osman Aga, Filipe Madžari, Gjergj Elez Alija Imeri (Omeri, Zimeri), Nike Bajraktari, Siran Tin Alija, Vuke Harambaši, Zuku Barjaktari i dr.⁹

Kada se ova imena uporede sa analognim imenima bosanskohercegovačkih muslimanskih junačkih pesama onda se pored sličnosti zapaža i određena karakteristična osobina arbanaških pesama: U arbanaškim pesmama se dvočlana imena muslimanskih junaka, često javljaju kao *tročlana*. Tako prema muslimanskim pesmama imamo Četobaša Mujo, Đerzelez Alija, Budalina Tale, Sirotan Alija Smiljanić Ilija, a u arbanaškim pesmama susrećemo: *Cjeto Basho Muji, Đerđ Elez Alija, Bud Aline Tali, Siran Tin Alija, Smi Nanic Serdari* itd.

Ova je osobina u vezi sa tročlanim arbanaškim imenima, koja su karakteristična za arbanaško katoličko stanovništvo, ali se prenela i na deo muslimanskog stanovništva, tako da su u severoarbanaškim plemenima, i među stanovnicima česta imena: Ded Gjon Luli, Frenko Bib Doda, Prele Memë Ujku itd.

⁶ Kangë popullore të Koskove-Metohis, bleni I, Prishtinë, 1952.

⁷ Kangë popullore legjendare, Tiranë, 1957.

⁸ Zbirka Antona Çete, sa Filozofskog fakulteta u Prištini, bivši arhiv Albanološkog instituta i sadašnji Albanološki institut, Etnografski institut SANU itd.

⁹ Imena uzeta iz „Visaret e kombit“ (Narodno blago, 1937—39) i Këngë popullore legjendare, Tiranë, 1957.

Poznato je da narodni pevač, često, kada ne poznaje najbolje imena, naročito strana, nastoji da ih prilagodi ili nekom poznatom imenu, ili da im da što jednostavniji oblik. (Tako u muslimanskim pesmama u nas imamo Ošpergan, Ešpergan, Ešperganović od Auersperg, imena poznatog karlovačkog zapovednika). Ovu pojavu utoliko pre zapažamo kada arbanaški pevač treba da upotrebi neko za njega strano ili nepoznato ime. U arbanaškim pesmama imamo „paša od Dumlike“, što, zapravo, predstavlja kontaminaciju „paša od Duvna i Like“¹⁰ Ili, na Kosovu: „Oglamuća Ramo“ (Od Glamoća Ramo), ma da se, i pored određenih deformacija neka imena mogu lako prepoznati: „Plaku Qefanak“ (Plaku — stari, Qefanak — Čejvanaga), Cuprili Veziri, Paji i Harambashi (Pajo Harambaša), Kreshto Kapetani (Kostreš Kapetan), Rusha (Ruža), Kuna (Ajkuna), Kuna Devojkë (Ajkuna Devojka), Behur (Brehulja Šimun), Gjuri Harambašha (Đuro Harambaša) itd.

U pesmama prikupljenim na Kosovu i Metohiji susrećemo, naravno, znatno više imena bosanskohercegovačkih muslimanskih pesama, pa i izraza, koji su razumljiviji, zbog veće blizine muslimanskom stanovništvu srpskohrvatskog jezika: pope-igumane, Syret Ilija (Sirotan Alija), Stojan Harambasha, Novlaniq Alija Kerçmarice Mara (Krčmarica Mara) itd.

Osnovna geografska imena, koja se susreću u arbanaškim krajišničkim pesmama su: Jutbinë (Udbina), Glladushë (Kladuša), Krahinë (Krajina), Zara, Zadran (Zadar), Kotorri, Kotorret e reja (u prevodu: Novi Kotori),¹¹ Seja, Osenj, Osej (Senj), a susreću se i opšta tipizirana imena: krajli Krajli i Sejes (senjski kralj), Krajli i Kotorres (katorski kralj), Krajli i Zares (zadarski kralj), Bani prej Zahares (zadarski ban), Bani Zadranji (ban zadranin), Kunora e Bjeshkes (Kunora arb. venac, bilo), Lugjet e verdha (Zeleni lugovi) itd.

Posebno je zanimljivo da se u arbanaškim krajišničkim pesmama ne pominje poznati junak muslimanskih bosanskohercegovačkih krajišničkih pesama: Mustajbeg Lički, iako se susreću, među deseteračkim pesmama i takvi junaci kao što su Đerzelez Alija, Marko Kraljević, Musa Kesedžija i dr. što upućuje i na ranije veze i uzajamne odnose muslimanske bosanskohercegovačke, a i srpskohrvatske narodne poezije.

Ovaj pregled nekih od najznačajnijih imena krajišničke epike bosanskohercegovačkih muslimanskih pesama, upotpunićemo i pregledom osnovnih arbanaških pesničkih motiva u krajišničkoj epici, koji još više potvrđuju veze, uzajamne odnose i srodnost dve epike.

Ukazali bismo da su arbanaške krajišničke pesme po obliku kratke, slične uskočkim i hajdučkim pesmama ili krajišničkim muslimanskim tzv. južnog hercegovačkog tipa.

¹⁰ M. Lambertz, Disa të dhëna gjeografike në lidhje me ciklin e Mujit e të Halilit (Nekoliko geografskih podataka u vezi sa ciklusom o Muju i Halilu), Buletin për shkencat shoqërore, sv. 2, Tiranë, 1955, str. 63.

¹¹ A arbanaškom re-reja, znači nov, nova. Prema *Ravni* Kotari, arbanaški pevač je „ravni“ psihološki prihvatio kao nov, a za onog ko ne poznaje toponomastiku događaja Kotor i Kotari, lako su ista mesta.

Ove pesme podjednako pevaju Arbanasi hrišćani, kao i Arbanasi muslimani, čak, sve nama poznate pesme o krajišnicima iz „Narodnog blaga” (Visaret e kombit, I—IV), pa i novije, posleratne zbirke u Albaniji („Kengë popullore legjendare”, Tirana, 1955) ispevali su *pevači katolici*. Dok je među severnim Arbanasima karakterističan instrument uz koji se peva — lahuta (gusle) koja je nešto jednostavnija od crnogorskih gusala, na primer, a na Kosovu se susreće i pevanje uz žičani instrument (ćitelija, šarkija).

Takođe se, bar iz objavljenih zbirki, zapaža da arbanaški motivi nemaju varijanata, ili, bar, ne mnogo. Tako su, recimo, pesme objavljene 1937—1939 u „Narodnom blagu” (Visaret e kombit) skoro identične sa onima koje su objavljene nakon dvadesetak godina u zbirci „Narodne legendarne pesme” (Kengë popullore legjendare, 1955).

I u pregledu i analizi nekih arbanaških motiva u krajišničkim pesmama, nastojaćemo da ukažemo na neke osobine koje smo već zapazili i razmatrali u pregledu motiva muslimanskih bosanskohercegovačkih krajišničkih narodnih pesama.

3.

U pesmi sa motivom *Halilove ženidbe* nalazimo u arb. krajišničkoj epici sledeće elemente: Zima je oštra. Age se okupljaju kod Muja i pitaju ga zašto ne ženi Halila. Halil sam iznosi razlog i kaže da su mu sve Udbinjanke kao sestre:

„Tamo gde su mi braća i sestre,
Pre ću umreti nego što ću se oženiti,
Jer sve žene po Krajini,
I sve devojke u Udbini,
Meni su kao sestre.”

(KPL,¹² pesma 37, stih: 80)

Zbog toga se Halil zakleo da će se oženiti Kraljevom Tanušom iz Kitora. Kada nastupi proleće Halil odlazi u Kotor i Tanuša ga sačekuje, preoblači u žensko, objašnjavajući roditeljima da je to sirotica, koju hoće da uzme paša „od Dumlike”. Ipak, Kralj i Kraljica otkriju Halila i hoće da ga pogube pred crkvom. Nailazi Mujo i oslobađa Halila.

U pesmama sa Kosova i Metohije Mujo iznosi razloge zašto ne ženi Halila i kaže:

„Kad mi se pogodio prijatelj po volji,
Nije bilo čeljadeta da dovedem u kuću,
Kad se čeljade za kuću pogodilo,
Nije bilo prijatelja da mi dolazi”

Priština, pesma 17, str. 150).

Kengë popullore shqiptare të Kosove-Metohis,

¹² KPL — Këngë popullore legjendare (Legendarne narodne pesme), Tiranë, 1955. (Prevod: D. M.)

U ovim pesmama Halil ide po Anđeliju, koja je u Senju. Anđelija ga, kao i Tanuša, preoblači u devojačko ruho i krije. Oslobođaju ga Mujo i drugi Udbinjani.

Nije teško utvrditi da je razlog za zakasnelu ženidbu i u bosansko-hercegovačkim krajišničkim pesmama isti, a i mnoge scene u vezi sa ovim motivom su slične (Tako i u 41. pesmi MH, IV, nalazimo preoblačenje Krajišnika u devojačko, scenu sa pripremom za pogubljenje i dr.). Kao posebitost arbanaške krajišničke epike, lokalni elemenat, koji se može protumačiti i specifičnošću života severoarbanaških plemena je odbijanje Halilovo da se oženi Udbinjankama (pošto je i sam iz Udbine), jer su mu sve Udbinjanke „kao sestre“, a to su plemenski običaji na severu Albanije da se stanovnici istog sela smatraju vezani rodbinski, te se ne žene devojkama iz istoga sela.¹³

I Mujova ženidba je prikazana u arb. krajiškoj pesmi „Mujo i vile“ gde vile razljućene skamene Mujove svatove. Svoje svatove Mujo oslobađa, kad savlada vile, čija je snaga u kozjim rogovima. Mujo uhvati divlje koze i vile se pobratime s njim, oslobode mu svatove, i dopuste da može igrati kraj njihovog, „vilinskog legla“.

U objavljenim pesmama sa Kosova i Metohije nema pesama o Mujevovoj ženidbi, ali se u rukopisnoj zbirci A. Čete nalazi pesma „Mujo kao protivnik Senjanina Iva“ (Mujo rivali Sejano Ivani¹⁴ koja se umnogome poklapa sa Hörmannovom „Ženidba Muja Hrnjice“)I, 37). U arbanaškoj pesmi Tale pita age: Nije li majka rodila sina, a sestra od njihala brata da ugrabi kćer kotorskoga kralja. Javlja se buljubaša Mujo i poručuje Kralju da će doći po njegovu kćer. U isto vreme se javlja i Senjanin Ivan (Sejano Ivani), koji i kreće po devojku, jer je Mujo u međuvremenu ranjen. Ivan poziva u svatove i Dizdar Osman Agu, ali ga moli da ne vodi Muja. Mujo, ipak, pođe u svatove, i spava „u hanu“, jer ga niko ne poziva na konak. Na kraju se zametne kavga, u kojoj Mujo otima devojku i kazni Dizdar Osman Agu.

U arbanaškim pesmama imamo pored ženidbe Muja i Halila i *ženidbu ostalih Krajišnika*, gde se junaci žene radi dokaza junaštva;¹⁵ izuzetne lepote devojke.¹⁶ radi osvete,¹⁷ *uz savlađivanje različitih prepreka*, sa nama već dobropoznatim elementima, kao što su: izbor devojke, pripremanje svatova uz uslov da se ne vode pojedini junaci, boravak na protivničkoj strani, preoblačenje u žensko(tebdili) i izdržavanje probe, pomoć protivničkih devojaka i žena, srećan ishod i povratak sa ostalim Krajišnicima i dr. U arbanaškim pesmama susrećemo, isto, tako i podmešljivih pesama o ženidbi starca mladom devojkom, koju mu na

¹³ Këngë popullore legjendare, str. 155.

¹⁴ Rukopisna zbirka A. Čete.

¹⁵ KPL, str. 286. i navedene varijante.

¹⁶ KPL, str. 200. i navedene varijante.

¹⁷ KPL, str. 241., navedene varijante i KPSHKM, I, str. 112.

prevaru otimaju drugi junaci, praveći se da hoće da je povrate starcu,¹⁸ što se, naravno, susreće i u srpskohrvatskim narodnim pesmama.¹⁹

Omer, Zimer, Imer se u arbanaškim pesmama pominje kao Mujov sin i to kao dete, koje kada napuni sedam godina poseduje sve osobine odraslog junaka i nadmašuje u junaštvu i svoga oca,²⁰ odnosno oslobađa oca Muja i strica Halila iz ropstva, što umnogome odgovara muslimanskom bosanskohercegovačkom motivu *oslobađanja prijatelja i srodnika iz protivničkog ropstva*.

U arbanaškoj pesmi „Mujov Omer“²¹ Mujo i Halil su zarobljeni u tamnici Kralja od Kotora i jedina im je nada Mujov sin, koji je ostao u „ženinom trbuhu“. Mujov sin Omer, kada napuni sedam godina uzjaše očevog *dogata*, obuče Halilovo odelo i (oružje) i izlazi među age. No niko neće da mu načini mesta, niti prihvati konja. Kada se zapodene razgovor o nekakvom megdandžiji kome niko ne sme da izađe na megdan, javlja se Omer. On kaže da će izaći protivniku na megdan, ali mu se *Arnaut Osman* podsmeva:

„Da si ti, Omere, takav junak,
Otac i stric su ti u tamnici,
Ti bi ih iz tamnice izvadio,
Jer, evo sedam godina kako ih je Kralj zarobio.
I glave će u Kotoru ostaviti“
(Vis. ekomb., II, pesma 26, stih: 37)

Omer odlazi u *Kraljevinu* i oslobađa oca i strica na taj način što ugrabi, po savetu Kraljeve Ruže, dva kraljeva sina i pomoću njih primora Kralja na sporazum.

U arbanaškoj pesmi „Zimer i Ganiće Galjani“²² Zimer, koji je uvređen što ga je Mujo smatrao nezrelim za borbu, kada pobedi Ganiće Galjina hoće da povede *Muja svezanog*. (Up. kod Hormanna, II, 51“: Neka gleda sva Krajina redom) da sam junak bolji od Mustafe“, kaže Halil u sličnoj situaciji), a susreću se i scene da Kralj želi da pogubi Krajišnika kraj crkve, a oslobodioci se preoblače u kaludere.

Isto kao i u bosansko-hercegovačkoj muslimanskoj krajišničkoj epici, podelu čete u arbanaškim pesmama o Krajišnicima traži Arnaut Osmene. Tako u arbanaškoj pesmi „Mujo i Behur“²³ Arnaut Osman zahteva podelu čete, jer sva slava pripadne Muju, iako svi Krajišnici podjednako ratuju. Mujo ga odvraća, jer predviđa nesreću, ali Osman ne sluša i silazi sa delom čete u Novi Kotor, a Mujo sa bratom Halilom ostaje u planini. Kraj izvora u planini Mujo naiđe na Behurove kćeri

¹⁸ KPL, str. 276.

¹⁹ Vuk, 756 (ruk), III, 83, Bogišić, 11, Bosanska vila, XII, str. 124, Vila (Novakovićeve), II, str. 699, br. 53, Javor, 1878, str. 1319, cod. 1882, str. 413. (Po registru pok. B. Krstića).

²⁰ KPL, str. 224 i nav. varijante, kao i u KPSHKM (Kosovo i Met.) str. 127. 144.

²¹ VK, II, str. 203.

²² KPL, str. 224.

²³ Hylli i Dritës (Danica), Shodër, 1935 (VI).

sa „trideset pandura“, zarobi ih i pođe u Behurovu kulu. Tu nađe tri sobe: u jednoj glava Dizdar Osman Age i Zuka Barjaktara, u drugoj oružje, a u trećoj barut, kojim Mujo dignu u vazduh Behurovu kulu. Na kraju se Mujo susretne i sa samim Behurom, kojeg tek uz pomoć vile savlada. I u muslimanskim junačkim pesmama, takođe, podelu traži Arnaut Osman, a sukob se odvija sa Brehuljom Šimunom, kojeg Mujo savlada tek uz pomoć vila, iako ga smatra boljim junakom.

U arbanaškoj krajišničkoj epici imamo i *motiv pozivanja mrtvog junaka na dvoboj*, gde Mujo (Ili Halil) poručuje iz groba, po jednoj kukavici, da mu svake nedelje dolazi Krešto Kapetan i poziva ga na megdan, udarajući mu buzdovanom po grobu i govoreći mu:

„Ustaj, kopile, da delimo megdan,
Nekada si Slovenima puteve zatvarao,
Nekada si Slovenima staze presecao,
I strah si mi družini zadavao . . .“
(VK, II, 34, stih: 26).
Na ovo glas iz groba odgovara:
„Kako će mrtav na megdan da pođe“
(Nav. pesma stih: 30)

Kukavica prenosi „amanet“ i Mujo (odnosno Halil) pođe sa družinom, sačeka Krešta Kapetana u zasedi, ubije ga i oslobodi bratovljev grob.

U arbanaškim pesmama se ne pominje majka, nego kukavica (Što se kao simbol žalosti susreće i kod drugih naroda), a ime Krešto Kapetana je paralela Kostreš Harambaši iz bosansko-hercegovačkih muslimanskih krajiških pesama.

Što se tiče pesama o *Mujovoj smrti*, one su, kao i u srpskohrvatskoj, veoma retke i u arbanaškoj krajišničkoj epici. Jedina arbanaška pesma „Mujova smrt“²⁴ pokazuje u osnovi sličnost sa Hörmannovom „Smrt Muja Hrnjice“ (II, 58), jer je žena uzrok zavade i smrti Mujove. U arbanaškoj pesmi Kraljeva kćer se zariče da će zavaditi Muja sa Halilom. Ona se uda za Halila i kaže da je „sinoć bila sa Mujom“, posle čega Halil ubije brata Muja.

U muslimanskoj pesmi sukob je između Muja i njegovog pobratima, koji takođe, vidi da mu Mujo sedi s ljubom na dušeku:

„Vino pije u lice je ljubi“
(Hörmann, II, 58, 54).

Istina, ovaj motiv zavade braće zbog žene može se naći i u drugim srpskohrvatskim pesmama.

Arbanaška krajišnička epika čuva u pesmi „Mujo kod cara“²⁵ i zanimljiv motiv odgovornosti pred carem u Stambolu: Mujo i Halil

²⁴ KPL, str. 296.

²⁵ KPL, str. 197. i nav. napomene.

su opanjkani i moraju pred cara. Po majčinom savetu braća odgovore na carev poziv, opuste brkove, prevrnu gunjeve naopako, a konje uzdaju lancima, u znak pokornosti. A onda se u njima probudi ponos:

„Kako da se osramotimo do sudnjeg dana?“ (KPL, 43, stih: 50) i — podignu brkove, ogrnu gunjeve i razigraju konje, pa izađu pravo pred cara. Car, uplašen njihovim izgledom, kaže da ih je pozvao samo na viđenje, jer ih je zaželeo. U rukopisnoj zbirci Antona Čete, u pesmi „Mujo i Halil odlaze u Stambol“, uzrok Mujovog i Halilovog odlaska pred cara u Stambol je žalba sedam kraljeva na njihove zulume. Pored toga što ova arbanaška pesma podseća na Markov izlazak pred sultana u „Marko pije uz ramazan vino“ (Vuk, II, br. 70), ona može da bude odjek već poznate odgovornosti Muja i drugih Krajišnika za otkup Petra Jankovića, a i mnogih muslimanskih pesama o oklevetanim Krajišnicima i „murtatima“, kojih imamo još od najranijih beleženja narodnih pesama (Erlan. rukopis).

Mujov đogat je u arbanaškim pesmama predmet mnogih epizoda, a imamo i posebnih pesama, u kojima je osnovni motiv *otmica Mujovog đogata*. Mujo u arbanaškim pesmama, naime, ima konja sa zvezdom na čelu, kojeg mu Kralj zahvaljujući izdaje Arnaut Osmana, ukrade. Mujo stoga, preobučen u Raspodin Cobanina dođe pred Kralja, uzme učešća u njegovim svatovima i to na svome, ukradenom konju, kojeg su mu dali. No, neće da pobegne bez nekog junaštva, i deli megdan sa svima svatovima i pobegne sa dve neveste.²⁶

I u muslimanskim junačkim pesmama, Mujov đogat je čest predmet svađe među braćom Mujom i Halilom, a ponekad predstavlja i povod za čitavu pesmu — kada treba oslobadati đogata iz protivničkog ropstva. I u arbanaškim pesmama Mujov konj se zove đogat: gjogë, gjogu — iako postoji i obična svakodnevna reč — kal, kali (konj).

Mujo, u arbanaškim pesmama, dobija snagu od vila (Kao Kraljević Marko, Djerzelez Alija, a kod M. Parry-ja i Mujo, u srpskohrvatskim pesmama), kojima je umirio decu, dok su plakala. Vile, isto tako, pomažu Muju da savlada protivnike, a ima i pesama u kojima vile leče Mujove rane (Kao što i kod Vrčevića Muja „vidaju“ vile).

U arbanaškoj krajišničkoj epici susrećemo i druge motive ili scene, u vezi sa braćom Mujom i Halilom, kao što je svađa oko junaštva, pobratimstvo sa krčmaricama ili drugim prijateljima na protivničkoj strani, megdanima i dr. ali se zapaža da ima i pesama, koje su za razliku od drugih arbanaških pesama, slično krajišničkim pesmama, ispevane u desetercu i susreću se na severu, mada neopevaju isključivo krajišnike. Takve su pesme sa motivom bolesnog junaka, koji izlazi na megdan Arapinu,²⁷ motiv sestre koju brat šalje na vodu, a ona beleži put krvlju, koji kiša spere, te se sestra izgubi i postane kukavica,²⁸ a u pesmi „Arnaut Osmani“²⁹ imamo motiv stavljanja junaka

²⁶ KPL, str. 176.

²⁷ KPL, str. 127.

²⁸ KPL, str. 77.

²⁹ KPL, str. 241. i nav. varijante.

na probu, koji se najbolje može uporediti sa pesmama o Malom Radujici, u hajdučkim pesmama srpskohrvatske junačke poezije.

U pesmi „Barjaktar Ali — Besa”³⁰ imamo deo motiva *Muža na svadbi svoje žene*, kao i motiva *puštanja junaka na reč*, što smo susreli i u muslimanskim krajišničkim pesmama na srpskohrvatskom jeziku. S obzirom da zadata reč, besa, u arbanaškom patrijarhalnom načinu života ima istaknuto mesto, ova je pesma vezana i za običaje, koji su među severnim Arbanasima vezani za značaj davanja reči, bese. Najviše sličnosti, pored ostalih, sa ovom arbanaškom pesmom pokazuje M. Sunjićeva „Bojičić Delalija i bane od Janoka”, u okviru motiva održavanja zadate reči radi privremenog puštanja na slobodu.

Da pomenemo da se u arbanaškim pesmama susreću i motivi o zmiji mladoženji³¹ ali se ovde vezuje za ličnosti kao što su Kralj, Ljubović Savo i sl. („Kad je bio Ljubović Savo) Dobru je nevestu Ljubov uzeo”, KPL, str. 99), a pesma „Ašik Imer i Bele Begzade”³² podseća na muslimanske balade u nas o nesrećnoj ljubavi („Omer i Merima”), jer u njoj dvoje mladi daju jedno drugome reč da će se uzeti, ali Ašikova majka ne pristaje i kada Begzade sazna za ovo ubije se, a za njom od bola i Ašik. Od žalosti se ubije i majka Ašikova, te ih sve troje sahrane zajedno, s majkom u sredini.

Arbanaške krajišničke pesme (Pesme pod nazivom: kangë kreshnike, kangë kreshnikesh, krahina, kangë lahute) zahvataju upravo svu deseteračku poeziju na arbanaškom jeziku, jer je junačka arbanaška epika ispevana u *osmercu* (Uz beznačajna i razumljiva odstupanja, kada se nađe na deveterac, ili sedmerac), i osnovu arbanaške krajišničke epike predstavljaju pesme o već poznatim Turcima Krajišnicima, koji su ovde tipizirane ličnosti (Pre svega Mujo i Halil), ali se susreću i pesme o Djerzelezu Aliji, pa i Kraljeviću Marku (Megdan Marka i Muse Kesedžije), koje arbanaški pevač, takođe, smatra krajišnicima, ne praveći razliku među junacima. Ovde je svakako oblik, deseterac, uticao da se u krajišničke pesme uvrste sve one koje imaju starije motive (Jer se arbanaške osmeračke junačke, odnose samo na poznate događaje i iz bližeg vremena, a starije o Skenderbegu i drugim junacima iz XV veka su se još jedino očuvale među Arbanasima u Italiji, koji žive u pojednim naseljima, tzv. Italo-Arbanaša.

Ali, osnovu, pa i ime ove pesme su dobile od najvećeg broja pesama, koje opevaju, kao i bosansko-hercegovačke muslimanske krajišničke pesme istaknute junake sedamnaestog veka, pre svega Muja i Halila Hrnjicu i druge istaknute Turke Krajišnike i njihove protivnike poznate i iz srpskohrvatske epske poezije.

4.

Pre nego što se pozabavimo problemom koji je u vezi sa vremenom i drugim okolnostima, koje nam objašnjavaju srodnost musli-

³⁰ VK, II, str. 108.

³¹ KPL, str. 99; Ovaj motiv sreće se i kod drugih naroda (f. T. Marretić, *Naša narodna epika*, str. 264).

³² KPL, str. 111.

manske bosansko-hercegovačke i arbanaške krajišničke epike, osvrnućemo se na neke posebne osobine arbanaške epike o Krajišnicima, u kojima se ogledaju duh, shvatanja, običaji i druge osobenosti Arbanaša, koje su našle svoje mesto i u narodnim krajišničkim pesmama.

Dok u bosan. herc. krajišničkim pesmama imamo sukob Turaka Krajišnika s jedne strane i uskoka i hajduka, odnosno hrišćana uopšte (Kaura, Vlaha, Madžara, Njemaca, Njemadija i sl.) s druge, dotle u arbanaškim pesmama, istina, susrećemo takođe i naziv: kaurr i sl. ali je osnovni protivnik Škje (Shka, shkje), što u stvari dolazi od Slovenin, (Up. F. Miklochitsch, Alb. forsch., Wien, 1870). sv.) te se upotrebljava za Srbe, ali i za Madžare i druge protivnike, koji su u bosansko-hercegovačkim pesmama, u stvari, hrišćani.

Ova izmena karaktera sukoba predstavlja osnovnu razliku u odnosu na muslimanske bosansko-hercegovačke pesme u nas, i, svakako je u vezi sa drugojačijim istorijskim i socijalnim uslovima, u kojima su živela severoarbanaška plemena, gde je ova poezija i dobila svoj arbanaški karakter. Izvanredni poznavalac Gornje Albanije i njenih odnosa prema susednim Srbima i Crnogorcima u doba Turaka, istoričar Jovan Tomić ističe da se narodna tradicija u kojoj se srpskim junacima suprotstavljaju arbanaški junaci, zasniva na suštinskoj akciji Brđana XVI do XVIII stoleća, njihovom antagonizmu sa susednim Srbima i krvnoj osveti, zbog čega oni suprotstavljaju srpskim junacima svoje junake.³³

Sem toga i druge arbanaške junačke narodne pesme tzv. kangë trimnije (Cit. kang trimnije — pesme junaštva) opevaju sukobe sa susednim Slovenima, koji se u ovim pesmama nazivaju, takođe: Ška, Škje, te je i to uticalo na transformaciju karaktera sukoba u arbanaškim krajišničkim pesmama. Stoga, arbanaške krajišničke pesme ne odražavaju antagonizam muslimana i hrišćana, i zato su svojina svih severnih Arbanaša, bez obzira na veru.

Patrijarhalni život severoarbanaskih plemena, običaji koji su se očuvali u tradiciji, i u kodeksu poznatom pod imenom: Kanun Leke Dukadžina, našli su odraza i u krajišničkim pesmama, kao uostalom i u drugim pesmama arbanaške narodne poezije.

Tako se, recimo, u pesmama o Muju i Halilu i drugim Krajišnicima, često pominje „fis”, pleme, koje u severnoj Albaniji ima veliki značaj, a svakako je taj značaj bio znatan u srednjem veku i za vreme Turaka.

Arnaut Osman i Siran Tin Alija se bore i Arnaut Osman pita:

„Tako ti Boga, Siran Tin Alija,
Ti što sediš s Turcima iz Udbine,
Od kojeg si, momče, fisa i fare”

(KPL, br. 19, 121)

³³ TOMIĆ, Jovan. — Istorija u narodnim epskim pesmama o Marku Kraljeviću, I. Pesme o Musi Kesedžiji i Demu Brđaninu. Beograd, SAN, Posebno izdanje, 30, 1909. TOMIĆ, Jovan. — Ko je Demo Brđanin? (Separat iz „Karadžića”). Beograd, Štamparija Mate Jovaiovića, 1901.

Isto tako i Siran Tin Alija pita svoga protivnika:

„Tako ti Boga, Arnaut Osmane,
Od kojeg si momče, fisa . . .”³⁴

(KPL, br. 19, s. 130)

Već smo ukazali na pojavu da se pripadnici jednog sela (a selo u severnoj Albaniji je plemenskog porekla) uzajamno ne uzimaju, te Halil Udbinjanke smatra sestrama. Dodaćemo šta o plemenu, fisu navodi E. Çabej, poznati albanski naučnik:

„Zajednica porodica koje imaju zajedničko poreklo čini „fis”. Predstavnici fisa ne mogu da daju i uzimaju žene među sobom. U Malesiji oni su dužni da osvete „zaduženu krv”, a i zemlja i baština su im zajednički. Po mome mišljenju ovde treba tražiti osnove za naziv arbanaškog sela, koje je u početku plemensko selo. To ima velikog značaja za stvaranje arbanaškog sela.”³⁵

Slično o fisu piše i K. Jiriček:

„Članovi arbanaškog plemena (fis ili farrë) ne žene se i ne udaju međusobno, jer se smatraju kao potomci jednog zajedničkog oca, a svoje tradicionalno rodoslovlje umeju kašto da prate do desetog kolena.”³⁶

I redaktor zbirke „Këngë popullore legjendare” (Tirana, 1955), u kojoj imamo najznačajnije arbanaške krajišničke pesme, u jednoj primedbi piše:

„Naši gorštaci zovu devojke svoga plemena sestrom i ne žene se njome. Jedan Krasnić (Pripadnik fisa Krasnić) neće uzeti ženu iz 700 kuća Krasnića. Šaljanin se neće oženiti Šaljankom itd.”³⁷

Na taj način istaknuto mesto, koje se u pesmama o ženidbi Krajišnika pridaje navedenim Halilovim rečima (odnosno nekog drugog Krajišnika) da se ne ženi Udbinjankama, jer su mu kao sestre, postaje razumljivo kada se zna za osobenosti patrijarhalnog života severoarbanaških plemena.³⁸

Navešćemo još neke osobine arbanaškog patrijarhalnog života, koje su našle svoje mesto i u narodnim pesmama o Krajišnicima.

Među arbanaškim plemenima je poznat običaj da se gost, kada uđe u kuću, dobro dočeka i sačuva, pa makar bio i protivnik. U jednoj pesmi se kaže:

³⁴ Zanimljivo je napomenuti da se i u muslimanskim pesmama u nas susreće „fis”: „Jabandžijo, od zemlje koje se (Kojega si fisa i plemena”. Nar. pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini, (Hörman, III), pesma 2, stih: 273.

³⁵ E. Çabej, *Doket dhe Zakone shqyptarëve*, Illyria, I, 1935. Br. 34), strana 4.

³⁶ Jiriček—Radonić, *Istorija Srba*, II, Beograd, 1952, str. 43.

³⁷ KPL, str. 155, napomena.

³⁸ Severnu Albaniju i njene stanovnike, Gege, deli reka Škumbina od južne Albanije i stanovnika, Toska, koji, za razliku od severnjaka, ne znaju za plemensku organizaciju, niti pevanje krajišničkih pesama.

„Ovome momku ako ne damo vode,
 Celu ćemo Udbinu osramotiti...“
 (VK, 12, str. 100)

Isto tako Mujo savetuje svojoj nevesti:

„Kad se vile primaknu trpezi,
 Ti hlebu nemoj da pristupiš,
 Tad će vile da se naljute,
 Bez tebe hleb neće da jedu“
 (KPL, 35, 176)

Osvetliti obraz je obaveza junaka (Čak i konja: „Okreni se, đogo, jer je danas došao dan (I meni i tebi da osvetlimo obraz“, KPL, 36, 258).

Umreti junački, s oružjem tj. boreći se, i bez straha, smatra se plemenskom, patrijarhalnom obavezom.

„Đerđ Elez kaže protivniku:
 „Preci su nam ostavili Kanun:
 Prvo oružje da pokažemo,
 Pa onda roblje da damo“
 (KPL, 33, 135)

Kada Kralj hoće da ga pogubi, Halil ovako govori:

„Drugo nam blago preci nisu ostavili,
 Sem da ne umiremo na kolenima,
 Nego s mačem, pevajući“
 (KPL, 37, 599).

Slično pozivanje na stare zavete imamo ne samo u krajišničkim pesmama, nego i u ostalim junačkim tzv. kang trimnije:

„Kada mi je otac umirao,
 Ostavio mi je jedan amanet:
 Oružje živ da ne predajem“
 (VK, IV, 48, 19).

Ranjeni Imer dolazi do vrata kule, da se u nju zatvori, „jer muško ne sme da se uplaši“ (KPL, 45, 152). Junaštvo mora da bude čisto. Mujo je uspeo da ugrabi svog ukradenog konja, ali se vraća s njim u Kraljevinu, jer ga je uzeo bez junaštva:

„Nisam muški ždrebe ugrabio“
 (KPL, 39, 286).

Stoga i odnos prema protivniku mora da bude onakav kakav do-

likuje junaku, plemenit. Kada Halil predlaže Muju da ubijenog protivnika, Kraljevog Labutana vežu dogatu za rep, i tako ga dovuku na Udbinu, Mujo ovako prekoreva Halila:

„Ratuj s živima, jer mrtvi ti ne čine ništa,
Kao što nam je Kanun od starih ostao”

(KPL, 40, 392)

Možda se kao kruna ovakvih patrijarhalnih shvatanja o etici Krajišnika, a preko njih i čitavog jednog naroda, mogu uzeti Halilove reči u pesmi „Halilova ženidba”, kada na Kraljevo pitanje da li mu je strašna smrt pred očima, ovako odgovara:

„Poslušaj me Kralju Kapetane:
Nije strašan smrtni dan,
Smrt dolazi kad ti poseku prijatelja
Smrt dolazi posle prekršene bese,
I zalogaj hleba kad nemaš za prijatelja”

(KPL, 37, 589).

Kršenje ovih tradicionalnih pravila i običaja, označenih u Kanunu Leke Dukljanina, povlači najtežu osudu, prekor „fisa”, plemena:

„Najgori „fis” će nas, Mujo, prekoniti”

(KPL, 37, 135).

Kada Muju predočavaju sramotu i prekor „fisa”, on odgovara:

„Ispusti, oblače, na mene munju,
I, zemljo, primi me u tamnicu groba”

(KPL, 37, 74).

Ima i drugih osobina, koje se sporadično susreću u arbanaškim krajišničkim pesmama, i koje su nastale pod uticajem patrijarhalnog života. Mujo ne dopušta ženi da plače u kući za poginulim sinom Imerom:

„Plači u šumi, kad ideš po drva,
U konaku neću da mi se galami”

(KPL, 46, 27).

Što je u vezi sa običajima u severnoj Albaniji da pokojnika oplakuje bratstvo i pleme, a ne članovi pokojnikove kuće.³⁹

Ili, kada age ne dopuštaju Muju da prekida i sprečava da govori:

„Redom ćemo da govorimo, Mujo”

(KPL, 37, 103).

³⁹ KPL, str. 235.

Uloga majke u arbanaškim krajišničkim pesmama takođe pokazuje lokalne patrijarhalne osobine. Kada su Mujo i Halil dobili pismo od cara iz Stambola da idu k njmu, oni traže savet od majke. Mujo

„Mi ćemo poći da pitamo majku,
Šta će nam majka reći da činimo”
(KPL, 11, 35).

I u drugim pesmama, majka na sličan način savetuje Ali Barjaktara, Zuku Barjaktara⁴⁰ itd., kao što se, uopšte, ceni reč starijeg čoveka, a imamo pesama u kojima se pominje i tradicionalni arbanaški „savet staraca” (pleqnijačit, pljećnija).⁴¹

Posebno ćemo ukazati na arbanašku *besu*, (*besa* — vera; me *besue* — verovati) zadatu reč, koja se često javlja u arbanaškim pesmama, pa i krajišničkim. Prekršiti *besu* po patrijarhalnim shvatanjima, koja su našla odraza i u epici, ravno je smrti:

„Smrt dolazi posle prekršene *bese*” — kaže Halil Kralju.
Kada ju je prepoznao, Halil se ovako obraća Tanuši:

„Bog te ubio — Tanuši je rekao:
Jesi li čovek od *bese*”
(KPL, 37, 298).

Arnaut Osmani i Siran Tin Alija se bore i odluče da se odmore dok obrišu „krv s očiju”, a za to vreme su:

„*Besu* junaci jedan drugome dali”
(KPL, 19, 115).

Ašik Imer i Bela Begzade daju jedno drugom *dvostruku besu*:

„*Besabesën* njaty kenkan lidhë”
Besu bese su tu utvrdili),
(KPL, 31, 27).

I kada Ašikova majka ne dopušta sinu da uzme Begzadu, Imer Ašik svojom krvlju piše Begzadi, jer:

„Božju *besu* neće da prekrši”
(KPL, 31, 108).

„*Besa*” se pominje i u najstarijim junačkim arbanaškim pesmama, kao i u krajišničkim, a i u najnovijim.

U pesmi „Uziđivanje u tvrđavu”⁴² imamo da se pored tradicionalne *bese*, pominje i *fe* — vera:

⁴⁰ KPL, str. 273.

⁴¹ KPL, br. pesme. 45.

⁴² D. Mićović, Arbanaške pesme s motivom uziđivanja. Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Zaječaru i Negotinu, Beograd, 1960, Str. 191—194.

„Utvrdite besu i utvrdite veru” (Lidhni besë e lidhni fe, KPL, 1, str. 6—7), kao i u drugim primerima u istoj pesmi: Carti *besë*, carti *fe*, Mbajti *besë*, mbajti *fe* (Prekršio je besu, prekršio je veru, Održao je besu, održao je veru).

I u italoarbanaškim pesmama susrećemo *besu*:

„Te besa e Zotit Krišht”⁴³

A, naravno, susrećemo besu i u drugim junačkim pesmama, iz novijeg perioda:

„Jedan drugome su *besu* dali”⁴⁴
(Jadhanë *besen* shoqi shojt).

Po *besi* jedna arbanaška krajišnička pesma nosi i naziv: „Ali Barjaktar — Besa”, u kojoj imamo da se Ali Barjaktar vraća Kralju, koji ga je privremeno pustio na slobodu (Motiv održavanja zadate reči i privremenog puštanja na slobodu), jer je dao „*besu*”:

„U Kraljevinu moram opet da se vratim,
Božju sam *besu* Kralju dao,
Da ću za sedam dana biti tamo”
(KPL, VK, II, 13, 313).

U pesmama se mogu susresti i druge lokalne osobine, kao krvna osveta, a, takođe, ima i prikaza surovog gorštačkog života (Mujo i Halil prikupljaju drva da bi naložili vatru u kuli i ogrejali se itd.), prikaza zime, opisa prirode, planinskog načina života i drugo.

Videli smo da se u bosansko-hercegovačkim muslimanskim junačkim pesmama o Krajišnicima pominju i mitološka bića, najčešće vile. Prema srpskohrvatskim vilama, u arbanaškim krajišničkim pesmama susrećemo dve vrste vila: *zana* i *ora* I ova osobina je u poeziji ušla na osnovu narodnih verovanja severoarbanaških gorštaka. Upravo, prema E. Čabeju, veću rasprostranjenost ima verovanje u *ore*, nego *zane* (Zana, od Dijana po E. Čabeju).⁴⁵

Gorštaci, naime, smatraju da svaki čovek ima svoju *oru*, svog zaštitnika, te su česti izrazi: „Njeri me *orë*” tj. srećan čovek, čovek kome sve ide od ruke, čovek *s orom* — bukvalno. Ili: *orelig*, čovek slabe sreće, čovek „*bolesne ore*” — bukvalno.

Čak i plemena imaju svoju *oru*, vilu zaštitnicu, pa se kaže: „*ora fisit*” tj. plemenska ora, plemenska vila zaštitnica, za koju se obično

⁴³ Besom Gospoda Hrista. Up. Poezija popullore arbeshe, Tiranë, 1957, br. 4, stih: 45.

⁴⁴ Up. V. Prenushi, Kangë popullore gegnishte, Sarajevo, 1911. Pesma 1, stih: 2.

⁴⁵ E. Čabej, Diana dhe Zana, Hylli i Dritës, XVIII, 1942, s. 228.

zna i gde se za koji fis nalazi. Tako se ora za fis Šalja nalazi na vrhu Ršelja, za fis Nikaj na vrhu Konica itd.

Na sličan način tumači oru u arbanaškoj tradiciji i M. Lambertz, koji je prevodi sa: „weibliche Schutzgeisten“.⁴⁶

Sasvim je razumljivo što je iz ovakvih narodnih verovanja *ora* i *zana* prodrila i u arbanašku epiku (U kojoj je uloga ore i zane istovetna, i odgovara vilama u bosansko-hercegovačkoj muslimanskoj krajišničkoj i srpskohrvatskoj narodnoj poeziji uopšte), te je i ovo pojava koja pripada specifičnim osobinama arbanaške poezije o Krajišnicima u odnosu na srpskohrvatsku krajišničku epiku.

5.

Slično kao i u bosan.-hercegovačkim muslimanskim krajišničkim pesmama, tako i u arbanaškim pesmama ovoga kruga, susrećemo dosta reči tuđinskog porekla. To se, pre svega odnosi na turcizme (a preko njih i na arapske i persijske reči), ali i na reči slovenskog porekla. Slovenskih (govorimo, prvenstveno o srpskohrvatskim rečima, jer ima i makedonskih i dr.) reči koje susrećemo u krajišničkim pesmama⁴⁷ ima dvojakih: a) reči koje su zadržale svoj izvorni oblik i b) reči koje su pretrpele određene glasovne promene (u duhu zakonitosti arbanaškog jezika.

Tako pored turcizama, koji su obični i u muslimanskim bosansko-hercegovačkim pesmama, a i u srpskohrvatskoj epici uopšte, koje susrećemo u arbanaškim pesmama (na pr. konak, koplj, maštraf, džeferdar, kula, dërek, džep, selam, sokak, byljuykbaša, buljubaša, berberin, berberi, budal, telal, jabandžija, Alah, amanet, šehar, šućur, inat, kadija itd.) imamo i reči slovenskog porekla: me gostitë, me grabitë, me koyitë, me kobitë i sl. Za izvesne slovenske reči se zapaža proširena pojava metateze, ili se čuva starije stanje srpskohrvatskog jezika. na pr. probatin, probja, krešnik, krajlj, Krešto, baltë (blato), treg, (trg), gde imamo umesto nekadašnjeg poluglasa u slov. govoru, sadašnji pun vokal u arbanaškom jeziku (trg — treg), ili gubljenje zvučnosti, kao Tuna (od Dunav), Qefanak (Od Čeivanaga) i sl.

Arbanaške krajišničke pesme u mnogo većoj meri nego druge epske pesme na ovom jeziku (Kang trimnije) pokazuju bogatstvo izražajnih jezičkih i stilskih osobina i mogućnosti. U tom pogledu krajišnička epika, takođe, predstavlja odelitu pojavu narodne poezije Arbanasa.

Da razmotrimo neke od ovih osobina, jer i one pokazuju određenu sličnost sa srpskohrvatskim, pre svega muslimanskim krajišničkim pesmama.

⁴⁶ M. Lambertz, Die Volksepik der Albaner. Wis. Zeitschrift der Karl-Marx Universität. Leipzig, 1954/55. Str. 40.

⁴⁷ Izračunali smo da samo u „Visaret e kombit“ (Narodno blago) ima oko 300 takvih reči.

Epitet je česta stilska figura arbanaške epike u Krajišnicima. Tako se kao stalni epitet susreće imenica *soko*, uz ime Halil, u atributivnoj upotrebi: *Sokole⁴⁸ Halili*. Pored parova sinonima („Shnosh e mirë kanë kthye ne Jutbinë, Dobro i zdravo su se vratili u Udbinu, KPL, str. 152) pleonazama i tautologije (Kanë nisë, kangën e këndojnë Počeli su pesmu i pevaju, KPL, 39, 365), ponavljanja celih izraza, posebnu pažnju privlači slovenska antiteza:

„Carevi momci, gle, šta su rekli:
Kakva je to grmljavina što grmi?
Da nisu topovi u Kraljevini?
Bogom se car zakleo:
„Nisu to grmljavine sa mora,
Niti je jeka borbe u Kraljevini,
Nego dolaze Mujo i Halil”

(KPL, 41, 63)

U arbanaškoj epici, istina rudimentarno, slično uskočkim, hajdučkim ili krajišničkim pesmama kratkoga tipa, susrećemo *dvostranost radnje*:

„Vila nestade i pope se na planinu,
Momče nestade i spusti se u polje”

(KPL, 41, 63).

„Gore jeste jedna živa stena
Dole jeste goli kamenjar”

(VK, II, 1, 106).

Susrećemo i poređenja, obično u jednom stihu (Velika prašina, kao oblak, beše se podigla, KPL, 40, 4), hiperbolu, koja je razumljiva za narodno stvaralaštvo uopšte. U arbanaškim krajišničkim pesmama junaci poseduju natprirodnu snagu. Đerđ Elez Alija tako baca u vis „topuzinu” da se ona, nakon pada, „dvanaest aršina” u zemlju zarila.

Kada je dobio snagu od vila, Mujo podiže kamen od hiljadu oka (KPL, 34,80). U hiperbole se može računati i snaga koju poseduju deca. Tako Mujov sin Omer već od sedam godina ima sve vrline odraslog Krajišnika (KPL, 43).

Opisi junaka, devojačke lepote, megdana, bitaka, susreću se i u arbanaškoj epici, iako ne u onako razvijenom obliku kao u muslimanskoj krajišničkoj epici. (O čemu svedoči i dužina arbanaških pesama), ali treba ukazati i na jednu specifičnost arbanaške krajišničke epike: U njoj ima dosta opisa prirode: zime, proleća, jutra i sl. što je svakako odslikano iz gorštačkog života i planinskih pejzaža severne Albanije.

⁴⁸ Upotreba imenice u atributivnoj službi nije retka u arbanaškoj poeziji. Upoređi: nalbanprobatin (nalbatin-pobratim), nalbanjarani (nalbatin-jaran), prishaqeif (kvari-ćef) i dr.

Da navedemo neki od primera:

„Zašlo je sunce za planinske vrhove,
Zasijao je mesec iza šume”
(KPL, 36, 474).

Ili, ovaj prikaz zime, koji daje realističku sliku života u planinama:

„Veliki je sneg pao,
Samo se krstovi vide od četinara,
Odjekuju dolovi od usova,
Od usova što padaju u jaruge,
Stigle su devojke sa stadom do reke,
Stale su devojke da traže izvore,
Zatekle su sve izvore zaleđene”
(KPL, 37, 12).

Kao i u srpskohrvatskim krajišničkim pesmama, tako i u arbanaškoj krajišničkoj epici junaci govore s konjima.

„Turski je dođu povikao” (KPL, 43, 482), gde je još zanimljivo da se junak s konjem razgovara turski. U pesmi „Sestra Age Asanage postala kukavica”, sestra Asanagina govori s medvedom, divljom zveri i gavranom — ali, ljudskim glasom. Od simbola videli smo, javlja se kukavica, koja „pada na grob i kuka” (KPL, 58,100), a negde je kukavica „crvena” (KPL, 57).

Iako ređe, u arbanaškim pesmama se sućreće humor. Tako u pesmi „Ženidba starca Čefanage” (KPL, str. 276) imamo komičnih scena sa Zukom, Halilom i Mujom, koji treba da povrate devojku starcu Čefanagi, i to za trista dukata, ali naravno devojku otimaju za sebe.

Humora ima i u opisu devojke, koja se majci žali:

„Čudo me veliko, majko, snašlo,
Mnogo mi se telo goji,
Mnogo mi prsa rastu,
Za udaju sam stasala,
Više ne mogu da čekam bez muža . . .”
(KPL, 54, 11),

što je za patrijarhalnu arbanašku sredinu, zaista, dosta neobično, sušresti u pesmi.

Kao i u muslimanskim pesmama o Krajišnicima u nas, tako i u arbanaškim pesmama imamo stajaća mesta, brojeve i sl. U arbanaškim krajišničkim pesmama broj aga na Udbini je uvek *trideset*, mada su česti i brojevi tri, trista, kao i sedam.

Slično muslimanskim krajišničkim pesmama i u arbanaškoj epici o Krajišnicima imamo tipiziran početak. Pesa obično počinje *ranim ustajanjem junaka*, okupljanjem trideset aga, izlaskom trideset devojaka, uz prethodnu evokaciju Boga, koja je, takođe, tipizirana:

„Srećni smo s tobom, mili bože,
Nismo bili, a bog nas je dao”, ili:
„Srećni smo s tobom, srećni bože”, ili:
„Srećni smo, mili bože,
Šta učini Arnaut Osmane . . .” itd.

I završetak krajišničkih arbanaških pesama je donekle ustaljen: Pesma se obično završava svadbom, „zifajetom“ (veseljem), povratkom u Udbinu, a, ponegde pevač ističe:

„Tamo nisam bio,
Tako sam čuo, tako su mi rekli,
Jer, to su starinske priče,
Nama Bog neka pomogne . . .”

(KPL, 48, str. 185).

Iako se dve vrste arbanaških epskih pesama, i to junačkih (kang trimnije) i krajišničkih (kang krešnike) *u osnovi razlikuju*, među njima se zapaža uzajamni uticaj. Arbanaške junačke pesme, i to čak i one iz najnovijeg perioda (Recimo, partizanske⁴⁹ nalaze se pod uticajem krajišničke epike i njenih osobina, ali je, zato, i krajišnička epika pre, trpela uticaj drugih arbanaških epskih pesama.

Jedna od najznačajnijih osobina arbanaških pesama o Krajišnicima je *rimovanje*, koje se ovde zapaža pod uticajem osmeračkih pesama: kang trimnije (kangë trimnije), jer je rimovanje osobina arbanaške narodne poezije, kako epske, tako i još više lirske narodne pesme.

Tako i u arbanaškoj epici susrećemo stihove, koji se rimuju:

„Njaty rueni se lodroni
Njaty kangën mos e këndonî,
Kini ment e mos pushoni”.

(Tamo se čuvajte ne igrajte, tamo pesme ne pevajte / Čuvajte se, ne odmarajte se, KPL, 35, 22), ili:

„Shum denam Krajli kish ba,
Gjith miletin bashkue m'a ka”.

(Veliku kaznu je Kralj uveo / Sav narod je okupio, VK, II, 13, 21).

Naveli smo i arbanaške stihove da bi se videlo rimovanje arb. reči: lodroni-kendonî-pushoni, ili: ba-ka, što je česta pojava i u drugim krajišničkim pesmama.

Već smo više puta isticali da je arbanaška krajišnička epika ispevana u desetercu (U recitovanju i kazivanju može se dogoditi da imamo: 9—10, ili, čak, 8—7 stihova), koji je razvio i neke posebne osobine. Arbanaški deseterac se, kao i srpskohrvatski, deli na dva dela: obično je cezura posle četvrtog sloga, što se može videti iz primera:

„Zana jemi // Mujo, tuj shetitë (KPL, 34, 36)
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

„Kenkan çue / / e janë shtrengue” (KPL, 38, 41)
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Pod uticajem deseterca nastaju i izvesne glasovne promene, koje utiču i na prirodu arbanaškog glasovnog sistema: tako ,da bi se dobio

⁴⁹ D. Mićović, O nekim osobinama šiptarske partizanske poezije kod nas. Zbornik SANU LXVIII — Etnografski institut, knj. 3.

deseterac, arbanaški pevač pretvara poluglas, muklo *e* (ë) u pun vokal — *e*. Naprimer: *pevetë*, od *pëvetë*, *kendon* od *këndon*, *sote* od *sotë*, *dhone* od *dhagë*, *mjesnate* od *mjesnate*, *shumë* od *shumë* (Primeri iz *VK, II*).

Kao i u muslimanskim krajišničkim i drugim srpskohrvatskim pesmama, tako i arbanaški pevač, da bi dobio deseterac unosi uzrečice kao što su: *ej, moni, o, tha, kqyr (gle) itd.*⁵⁰

Na taj način smo ukazali na neke od stilskih osobina arbanaške krajišničke epike, koje se mogu posmatrati u poređenju sa istim ili sličnim osobinama muslimanskih junačkih pesama o Turcima Krajišnicima, a i čitavom srpskohrvatskom poezijom, ali i na neke od osobenosti arbanaške epike o krajišnicima, koje održavaju specifične osobine arbanaškog načina života i gledanja, kao i mentalitet i duh severoarbanaških plemena i stanovništva.

6.

Utvrđivanjem onih karakterističnih obeležja arbanaške krajišničke epike, kojima ona pokazuje srodnost, podudarnost i sličnosti sa bosanskohercegovačkom muslimanskom junačkom poezijom o Turcima Krajišnicima, kao i osobenosti, koje predstavljaju odraz istorijskih, a i specifičnih socijalno-kulturnih uslova života severoarbanaških plemena, možemo određenije govoriti i o mogućnostima, načinu, putovima i sl. kojima je došlo do uzajamne veze i uticaja ove dve epike.

I ranije je bilo različitih gledanja i tumačenja uzajamnih veza i sličnosti između srpskohrvatske i arbanaške epske poezije. Da navedemo neka.

Kada je u Sarajevu objavio zbirku arbanaških junačkih pesama o novijim događajima (kang trimnije), Arbanas Vincenc Prenušić piše u predgovoru:

„Po našem mišljenju arbanaški narod nema epske poezije: neke rapsodije i pesme, kao, recimo, pesme o Muju i Halilu, pesma Halila Garije, pesme Skadarske tvrđave itd. su, izgleda, prevedene sa slovenskog, što nam dokazuje način pevanja i rečnik koji nije arbanaški, i što sve ove rapsodije koje smo saznali od naroda postoje već u narodnoj književnosti Srba i Hrvata” (V. Prenušić, *Kangë popullore gegnishte (Gegiske narodne pesme)*, Sarajevo, 1911, str. IX).

Cira Truhelka, koji je 1905. godine objavio zbirku narodnih arbanaških priča („*Arnautske priče*”, Sarajevo, 1905) i time ispoljio interesovanje za arbanašku tradiciju, nešto kasnije piše i sledeće:

⁵⁰ S. Skendi smatra da su, poput arbanaških, i crnogorske pesme razvile sličnu osobinu tj. ugošenje *e* radi deseterca, i navodi stihove iz S. Milutinovića:

„A samsobom te *e* besedio,
I šnjima *e* Hrnjovina Mujo
A s Mujom *e* Gojeni Halile” (S. Milutinović,

Pjevanija, str. 48). Međutim, ovde je reč jedino o ortografiji, jer *e* kod Milutinovića ima vrednost *je*, a nije nikakav umetak.

„Nije ni čudo da su ovi naši bosanski motivi (tj. pesme o Đerzelezu i Muju), a s njim i mnogi drugi, prešli među Arnaute, kada se zna da su Arnauti ne samo kao vojnici, nego i kao buzandžije, halvadžije i kazasi često dolazili u Bosnu i tamo se bavili dulje vremena, pa su na povratku, pored svoje zarade, ponijeli i po koji motiv naše narodne pjesme i priče“ (Arhiv za arbanašku starinu, jezik, i etnologiju, I, 1923, str. 230).

Videli smo da je i T. Đorđević u svome sakupljačkom radu, uspeo da pribeleži dosta arbanaških pesama o Krajišnicima, i da je zapazio sličnost ovih pesama sa srpskohrvatskim,⁵¹ a slično misle i oni saradnici, koji su u časopisu „Prilozi proučavanju narodne poezije“ objavljivali izveštaje ili priloge o arbanaškim narodnim pesmama.⁵²

Da su ove arbanaške pesme srpskog, odnosno srpskohrvatskog porekla, smatrali su i M. Lamberc, A. Šmaus, M. Murko.

Neki arbanaški istraživači, kao što su priređivači arbanaškog zbornika narodnih pesama „Visaret e kombit“ (Narodno blago, 1937—1939), takođe su zapazili sličnosti, koje postoje između arbanaške i srpskohrvatske epike. Međutim, oni smatraju da te sličnosti nemaju nikakvog značaja.

„Duh pesama je — pišu redaktori Bernardin Paljaj i Donat Kurti — čisto arbanaški, jer jasno ispoljava sve osobine Arbanasa i samo Arbanasa: Besu vila i junaka, muškost i junaštvo njihovo prema neprijatelju: Slovenima, verovanja našeg naroda, običaje, prijateljstvo, ljubav i poštovanje u porodici, junaštvo i čast žena i dr., izražavaju se u pesmama živo i to predstavlja različite boje, kojima pevači naših planina iznose lik heroja u sukobu“ (Visaret e kombit, II knjiga, str. XI).

Ostali arbanaški istraživači, koji su se bavili ovim pitanjima, usvajaju srpskohrvatski uticaj, ali smatraju da su arbanaške pesme do te mere izmenjene da predstavljaju posebnu pesničku pojavu. (E. Čabej, E. Kolići⁵³).

I u svome radu „Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry“, Arbanas Stavro Skendi, posvećuje jedan odeljak pesmama o Muju i Halilu u arbanaškoj narodnoj epici. (Glava VII i VIII, str. 99—42). Pored nekih zajedničkih elemenata sa bosansko-hercegovačkom epikom, S. Skendi utvrđuje i čisto arbanaške osobine u ovoj poeziji, kao što su: uloga časti, plemenski običaji, besa, dočekivanje gosta, poštovanje neprijatelja i čovečan odnos prema njemu.⁵⁴

Osnovu za S. Skendijeve zaključke o vremenu kada je došlo do veze i uticaja srpskohrvatskih pesama o Muju i Halilu, na arbanašku epiku o istim junacima, predstavljaju A. Šmausova istraživanja u San

⁵¹ D. Mićović, *Interesovanje srpskog etnografa Tihomira Đorđevića za arbanašku narodnu poeziju. Albanološka istraživanja*, br. 1. Priština, Filozofski fakultet u Prištini, 1962. Str. 249.

⁵² A. Šmaus i drugi.

⁵³ Ernesto Koliqi, *Poesia popolare albanese*, Firenze, 1957. Str. 12—13.

⁵⁴ S. Skendi, *Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry*. Philadelphia, 1954, str. 137—141.

džaku i na Kosovu, objavljena u časopisu „Prilozi proučavanju narodne poezije”.⁵⁵

S. Skendi, naime, piše:

„Srpski uticaj na albanski ciklus Muja i Halila nije bio vršen direktno već preko varijanti koje su se javljale u mestima gde su zajedno živeli ljudi, koji su govorili i albanski i srpski, kao, naprimer, u Sandžaku i Metohiji”.⁵⁶

A Šmaus dovodi uticaj bosansko-hercegovačke muslimanske epike na arbanašku u vezu sa doseljavanjem Arbanasa na Kosovo i Metohiju i dalje u Sandžak, gde su se vršili uzajamni uticaji i mešanja, i smatra da je to pojava novijeg datuma:

„Već danas izgleda sigurno da se taj početak (tj. početak procesa odnosa — DM) ne sme pomaknuti u odveć daleku prošlost” (Prilozi proučavanju narodne poezije, V, sv. 2, str. 274).

M. Murko je, takođe, zapazio veliku sličnost nekih arbanaških pesama sa pesmama srpskohrvatske epike, koju on ovako objašnjava:

„Živahne plemenske i susedne veze Crnogoraca sa sjevernim katoličkim Albancima objašnjavaju veliku raširenost srpskohrvatskih epskih pjesama u Albaniji” (M. Murko, Tragom srpsko-hrvatske narodne epike, II, 1951, str. 482).

Pojava arbanaških zbirki narodnih pesama je, dakle, pružila nesumnjive mogućnosti da se utvrde osobenosti ove poezije i mnoge srodnosti i podudarnosti sa susednom južnoslovenskom, posebno srpskohrvatskom epikom.

Stoga, u sadašnjoj fazi kada su istraživanja muslimanske epske poezije, a posebno krajišničke ukazala na određene istorijske okolnosti u kojima je ta epika stvarana na srpskohrvatskom jeziku, kada nam deo istorijske građe i podataka omogućuje da identifikujemo mnoge junake ove epike kao istorijske ličnosti, i arbanaška krajišnička epika nam u mnogome postaje jasnija i pristupačnija. Zato ćemo ukazati i na izvesne istorijske, socijalne, kulturne i dr. okolnosti, koje bi nam mogle bliže odrediti puteve, a i vreme, kada su odnosi između bosansko-hercegovačkih muslimana i Arbanasa bili tako intenzivni i povoljni, da su mogli omogućiti i uzajamne uticaje i veze i u pogledu negovanja pesničke epske tradicije o istim junacima i istim ili sličnim događajima, sadržajima i pesničkim motivima.

Ukratko, trebalo bi bliže odrediti *kada* i *kako* je došlo do stvaranja u arbanaškoj tradiciji epike o junacima, koje smo mi u muslimanskoj narodnoj poeziji izdvojili kao pesme o Turoima Krajišnicima, odnosno zaseban krug pesama krajišničku bosansko-hercegovačku muslimansku epiku.

⁵⁵ A. Šmaus, Beleške iz Sandžaka (I), Prilozi pnp, V, sv. 2, str. 276—277.

⁵⁶ S. Skendi nav. delo, str. 116.

7.

Da navedemo neke od okolnosti, koje su svakako imale uticaja na pojavu arbanaških pesama o Turcima Krajišnicima i događajima, koje susrećemo i u muslimanskoj bosansko-hercegovačkoj krajišničkoj epskoj poeziji, iako, videli smo i sa dosta specifičnih i lokalno obojenih arbanaških osobina.

Vojska. O vezama između Arbanasa i Bosanaca i Hercegovaca u dubljoj prošlosti, pre dolaska Turaka nemamo naročito mnogo podataka. Za vreme Turaka, međutim, došlo je do jačih dodira, veza i uzajamnih odnosa, u okviru Turskog Carstva, između Bosne i Hercegovine i Albanije. O Arbanasima, slično kao i o Bosancima i Hercegovcima, imamo pomena da su turskoj imperiji dali niz istaknutih državnika i vojskovođa.⁵⁷ Turske paše i veziri, sa nadimkom Arnaut, pominju se i u pograničnim sandžacima prema hrišćanskoj strani. Po, Čubriloviću jedan deo muslimanskog plemstva na Krajini je poreklom iz različitih krajeva Turskog carstva,⁵⁸ a za Badnjeviće (Badanjковиće⁵⁹), takođe, smatra da su poreklom Arbanasi.

Već smo videli da se kao kapetani Krupe pominju Arnautovići (Krupa — Arnautovići), čije bi prezime moglo da ukazuje i na njihovo poreklo.

Kao što bosanske paše odlaze u Albaniju da ugušuju pobune, tako i arbanaška vojska dolazi u pomoć Bosancima i Hercegovcima. Godine 1694. priskoćio je Sulejman paši Blagajcu Mehmed paša Korča, sa svojim „arnautskim hrišćanima” da osvoji tvrđavu Gabelu kraj Novoga.⁶⁰

U Spomenicima Hrvatske Krajine R. Lopašića nalazimo pomene o Arbanasima ili martolozima (Albanessi osia Martolozzi) iz 1600. godine, koji su u okolini Senja opustošili selo Ledenice, i da se, čak, Josip Rabata optužuje da je izgubio glavu što je zavadio arbanaške martolozе i Vlahe (Spomenici Hrvatske Krajine, I, 273, 274, 276, 303).

Muslimanske pesme sa Krajine su, kao što je poznato, proslavile i Arnaut Osmana, čije ime bi, takođe, moglo da govori i o njegovom poreklu.

Pored njega i drugih pomena Arbanasa („ljuta Arnauta” i sl.) u Hörmannovoj pesmi „Osman-beg Osječki i Pavićević Luka” (II, 8) imamo stihove:

„Do njih sio Pečki Hasan-aga
Od Peći, grada carevoga”
(Nar. pesma, stih: 573)

⁵⁷ Pogled u našu prošlost: Dubrovnik, Zadar, Kotor. Beograd, 1957. Prilog 154 (Dokumentaciona građa).

⁵⁸ V. Čubrilović, Poreklo muslimanskog plemstva. Jugoslovenski istoriski časopis, I, sv. 1—4, Beograd, 1935. Str. 389.

⁵⁹ Susrećemo ih kao zapovednike prvih turskih posada u XVII v.

⁶⁰ Safvetbeg Bašagić-Redžepagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1900, str. 85.

Svakako su i administrativne veze između Bosne i Albanije, naročito između skadarskog sandžaka i bosanskog pašaluka. (U XBJ veku je jedan deo Kosova i Metohije pripadao, takođe, bosanskom pašaluku⁶¹), imale značaja za stvaranje tešnjih uzajamnih veza i uticaja.

Iz arhiva šerijatskih sudova u Elbasanu i Beratu, koji su nedavno objavljeni, a pripadaju prvoj polovini XVII veka, imamo zanimljiv uvod, koji pokazuje da je Bosna u administrativnom pogledu služila kao uzor za ove krajeve.

Tako se na početku arhiva nalaze prepisi nekoliko zakona iz Bosne, kao što su: zakon o čivčijama, zakon o taksama na imovinu, finansijski zakon i sl.⁶²

Saobraćajnice i privredne veze. U doba Turaka neki od srednjovekovnih puteva, koji su spajali Primorje s unutrašnjošću Balkana, preko severne Albanije, i dalje zadržavaju svoj značaj. Samo, naravno, sada glavni pravci vode ka Carigradu, odnosno tzv „bosanskom putu”, koji uzdužnim pravcem sever-jug, spaja delove turskog carstva na Balkanu. (Ovaj put je opisao Kuripečić u svome Itinerariumu...⁶³).

Stari srednjovekovni put „Via de Zenta”, koji je polazio sa arbanaškog i crnogorskog Primorja (Drač, Kotor, Budva) jednim krakom je izbijao na lamsku dolinu i Peć, odnosno preko Budimlje i Bihora na Rašku i drugim, koji je vodio južno, preko Belog Drima na Vezirov most, a odatle izbijao na prizrensku ravnicu. Oba ova kraka su izlazila na isto tako staru saobraćajnicu „Via de Bossina” (sada „bosanski put”), koji je spajao Bosnu, preko Skoplja, sa Solunom i Carigradom.

Carigrad je imao vezu sa arbanaškim Primorjem i preko starog rimskog puta „Via Egnatia”, koji je polazio iz Drača, pa preko Elbasana, Ohrida, Rrsna, Bitolja i Soluna vodio na Carigrad, povezujući ga sa Jadranskim morem.

Ovaj put je i pod Turcima zadržao svoj trgovački i vojnički značaj.

Kao važan centar i spojnica Bosne i severne Albanije, preko Kosova i Metohije i Sandžaka, treba istaći Peć koja je, takođe, bila značajno trgovačko sedište na putu za Solun i Carigrad. Kao žitnica Peć je glavni izvor snabdevanja severne Albanije, Plava, Gusinja i okolnih arbanaških plemena, naročito Kelmenda (Klimenti). Peć je i u administrativnom pogledu imala značaj za upravljanje severnom Albanijom, jer su sve do 1830. godine, pečki begovi upravljali najvećim delom Gornje Albanije sve do planina Gaši i Krasnići, i reke Fonde u Miriditima. U admini-

⁶¹ Skender Rizaj, Političko-upravni sistem na Kosovu i Metohiji od XV do XVIII veka. Albanološka istraživanja, br. 2, Priština, Filozofski fakultet, 1965. Str. 300.

⁶² Injac Zamputi, Buletin për shkencat shoqnore, br. 3. Tiranë, 1951. Strana 128.

⁶³ Benedikt Kuripešić, Putopis kroz Bosnu, Srbiju i Rumeliju 1530. Preveo sa njemačkog i predgovor napisao Đorđe Pejanović, Sarajevo. 1950, Str. 35.

strativnom pogledu pećkim upravljačima⁶⁴ su bili potčinjeni i gradovi Đakovica, Plav, Gusinje, Rožaj, a i Rugovo i dr.

Sa arbanaškim primorjem Peć je bila povezana i putem, koji je Karl Steinmetz nazvao „najkraćim putem“ koji je vodio za Kosovo i Metohiju. To je tzv. „Pećko ždrelo“ (Cafa Pejës) preko Prokletija, kojim se brđani i sada služe.⁶⁵

Na svim ovim putevima, kao i kroz Bosnu i Hercegovinu, izgrađeni su u doba Turaka mnogi hanovi i karavan-saraji, koji su umnogome pomagali da se pored trgovine i privrednih veza, omoguće i različiti kulturni uticaji, mešanja i uzajamne veze.

U svome radu „Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini“ (Sarajevo, 1957) Hamdija Kreševljaković ukazuje da su u bosansko-hercegovačkim hanovima i karavan-sarajima boravili trgovci iz Albanije po mesec i više dana, a stranci su, takođe, držali i mnoge zanatlijske radnje u njima.⁶⁶

Iz već pomenutih dokumenata elbasanskog i beratskog arhiva doznajemo da su u XVII veku cvetali mnogi zanati, od kojih nalazimo tragova i po Bosni i Hercegovini.⁶⁷ Elbasanski trg je, inače, od početka XVII veka značajno uvozno i izvozno središte.

U Bosni imamo isto tako dosta ovih zanatlija iz Albanije. Njihov dolazak je zapažen sve do najnovijih vremena. To su bozadžije, salebdžije, ali i terzijske, zlatari, kujundžije, đugumdžije, a i arbanaška roba, oružje, „skadarski vezovi“ i sl. sve je bilo poznato u Bosni i Hercegovini u doba Turaka.

Arambaški trgovci su, dolazeći poslom u Bosnu i Hercegovinu, dopirali, ponekada, daleko na sever, zadržavajući se i za stalno u pojedinim krajevima, i stvarajući svoja naselja. (Tako je u Bijeljini nastala Arnaut-mahala, zaseoq Arnauti u okolini maglajskoj i sl.)⁶⁸

U privredne veze Albanije i Bosne pod Turcima, a i kasnije, treba svakako ubrojati i kretanje stočara iz severne Albanije, koji su dolazili preko Plava i Gusinja, a zatim Bihora na ravnice Peštera da bi prehranili stoku, i tom prilikom dolazili u dodir sa mesnim muslimanskim življem, kao i muslimanima iz Bosne i Hercegovine. Sve je ovo bilo propraćeno i migracijama u istom pravcu tj. na Kosovo i Metohiju, kao i u Sandžak.

⁶⁴ Kao jak muslimanski centar, Peć je bila značajno sedište za širenje muslimanstva među katoličkim severoarbanaškim plemenima. Proces islamizacije ovih krajeva Albanije traje sve do XIX veka. Tako su pećki begovi odlazili o muslimanskim praznicima u katolička područja Krasnica i Gaša i javno klanjali, kako bi taj proces neprekidno održavali.

⁶⁵ K. Steinmetz, Ein Vorstoss in die Nordalbanischen Alpen, Wien—Leipzig, 1905. (Patsch, Heft 5). Str. 5.

⁶⁶ N. Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1957., str. 11, 13.

⁶⁷ Ćorović, Napomene o albanskim trgovcima u Hercegovini, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, I, str. 204.

⁶⁸ A u Velikom Snegovu, žive muslimani s prezimenom Arnaut.

Na kraju, za pojavu arbanaških pesama o Krajišnicima, svakako su postojali i plemensko-patrijarhalni uslovi, koji su pogodni za negovanje epske poezije.

Poznavalac plemenskog života severnih Arbanasa, M. Sufflay piše:

„Turci istrijebiše male dinaste, kad filetičkom smrću umiru drevni gradovi — tada udara čas pastirskog katuna, krcata baštinskim jedinica-ma pradoba, oružana pračkom, palicom i otrovnom strijelom; bremena pranagonom samoodržanja: krvnom osvetom, besom i pobratimstvom. I po treći put prekriva se tle Albanije moćnim plemenskim tvorbama, koje traju i do danas.”⁶⁹

Opšta je pojava da selo u doba Turaka, u osvojenim balkanskim zemljama svuda postaje zatvoreno, povlači se u sebe zgušnjuje.

„Zadržani se život — piše F. Šišić — još bujnije razvio, jer je narod odrbane radi voleo da živi u većim skupovima, a i zbog lakšeg plaćanja poreza, budući da se taj odmeravao po ognjištu tj. bez obzira na broj ukućana.”⁷⁰

Ta činjenica da je severna Albanija imala pod Turcima veoma snažan patrijarhalni život po selima i po brdima, može da pruži objašnjenje da su Arbanasi, iako nisu imali onakvu atmosferu, u kojoj se, svakako razvijala muslimanska epika u Bosni i Hercegovini, svojim plemenskim i patrijarhalnim načinom života, obezbeđivala uslove za negovanje različitih oblika narodne tradicije, pa i epskog pevanja.

Iako je islamstvo bila zajednička ideologija svih naroda, koji su prihvatili islam i borili se za granice Turskog Carstva, ipak, treba ukazati na činjenicu da antagonizam između Arbanasa muslimana i hrišćanskog dela arbanaškog stanovništva nije bio onakav, kakav se mogao zapaziti u drugim krajevima, kao u Bosni i Hercegovini, na primer. Po E Kolićiju, čak, nema zemlje u kojoj je tolerancija između ove dve religije veća, nego što je to, slučaj sa Arbanasima.⁷¹

Iz arhive već pomenutog šerijatskog suda u Beratu, iz XVII veka, vidi se da imamo česte slučajeve braka između muslimana i hrišćanke.⁷²

I fra Lovro Mihačević, koji je proveo preko deset godina kao sveštenik u Albaniji, u svome delu „Po Albaniji” (Zagreb, 1911, izdanje Matice hrvatske), daje niz primera da se muslimani i hrišćani u severnoj Albaniji dobro slažu, međusobno žene, a navodi i slučajeve da je iz iste kuće jedan brat musliman, a drugi katolik.

Sem toga, i hrišćani su, isto kao i muslimani, učestvovali u turskoj vojsci, i na razne načine dolazili u dodir sa Bosnom i Hercegovinom, održavajući usto i privredne i druge veze, isto kao i muslimani. (Već smo pomenuli tursku vojsku sastavljenu od „arnautskih hrišćana”, zanatlije, među kojima su zlatari — katolici itd.).

⁶⁹ M. Sufflay, Povijest sjevernih Arbanasa, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, II, str. 226.

⁷⁰ F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb, 1916, strana 204.

⁷¹ Ernesto Koliqi, Poesia popolare albanese, str. 108.

⁷² Injac Zamputi, nav. rad, str. 128.

Ovakav odnos muslimana i hrišćana u severnoj Albaniji najbolje se vidi i u negovanju krajišničke epike, koju podjednako neguju kako pripadnici jedne tako i druge religije (Čak, pesme su, istakli smo, prikupljene u većini od katoličkih pevača), a sve je to uticalo da se verski, ili proturski karakter, kao antagonizam između hrišćana i „Turaka” izmeni, te smo u ovoj epici dobili sukob Arbanasi tj. krajišnici protiv Slovena. (Kraljeva, banova i dr.). Isto kao i u muslimanskim bosansko-hercegovačkim pesmama ne susrećemo ni u arbanaškim krajišničkim pesmama izrazitu religioznu boju, sem opštih invokacija Bogu, na početku pesme, ili opštih izraza, kletvi itd., kao „Ubio te Bog”, „Božja besa” i sl., koji su u većini hrišćanske sredine.

8.

Kada govorimo o vremenu za koje bi se moglo pretpostaviti da je došlo do takvih odnosa između bosansko-hercegovačkih muslimana i severoarbanških gorštaka, u kojem je i nastala arbanaška krajišnička epika, potrebno je da se osvrnemo na dosadašnje hipoteze. Mi, zapravo, imamo samo pretpostavku A. Šmausa, koju je S. Skendi, potom u celosti prihvatio. Videli smo da je A. Šmaus, proučavajući narodnu pesmu Sandžaka došao do zaključka da je ovaj kraj (Koji je, inače, najduže ostao pod Turcima) bio presudan u stvaranju arbanaških krajišničkih pesama. A. Šmaus je ovde zatekao pevača na oba jezika, a dolazak stočara i privredne veze, kao i naknadne migracije Arbanasa prema Kosovu i Metohiji i Sandžaku, stvorile su po A. Šmausu, povoljne uslove da i Arbanasi prihvate pesme koje su se već pevale među bosansko-hercegovačkim muslimanima.

Po A. Šmausu, ovo je skorašnja pojava, te se i S. Skendi slaže da bi to mogao biti XVIII vek.⁷³

Značaj Sandžaka je svakako veliki kada se radi o svestranim uzajamnim vezama i odnosima Bosanaca i Hercegovaca i Arbanasa kako u doba Turaka, tako i kasnije. Ovde su i drugi istraživači narodne pesme (M. Murko, M. Parry) naišli na pevače *bilingviste*, koji su pevali iste pesme na oba jezika: srpskohrvatskom i arbanaškom. Na taj način se formiralo shvatanje da je Sandžak, u stvari neka vrsta radionice za preobraćanje muslimanskih krajišničkih pesama u arbanaške i za njihovo dalje širenje u severnu Albaniju.

Međutim, dublja analiza istorijske osnovice krajišničkih pesama, bliže određivanje događaja i junaka koji su u njoj opevani, može da posluži i kao osnovica za bliže određivanje i vremena kada je moglo da dođe do stvaranja i arbanaških krajišničkih pesama.

Ima nekoliko razloga zbog kojih u arbanaškim krajišničkim pesmama treba tražiti stanje stanje krajišničke epike na srpskohrvatskom jeziku.

⁷³ A. Šmaus, Prilozi proučavanju narodne poezije, V, 2, str. 274. S. Skendi, nav. rad. str. 31.

To su: a) Oblik ovih pesama, koji je kratak i dinamičan, te ne podseća na pesme koje su beležene, istina kasnije u Sandžaku, ili, pak, koje susrećemo u zbornicima Hörmanna i Matice hrvatske. Po svome obliku, videli smo, arbanaške krajišničke pesme imaju najviše sličnosti sa pesmama iz Erlangenskog rukopisa, kao i uskočkim i hajdučkim. Sve ovo povezano, ujedno govori da je prvobitna krajišnička pesma bila kratka, poput hrišćanske, odnosno muslimanske kakvu susrećemo kod hercegovačkih (a i crnogorskih, odnosno graničnih pevača — V. Vrčević) pevača. Arbanaške krajišničke pesme, dakle, predstavljaju starije, arhaično stanje krajišničke epike uopšte.

b) U ovim pesmama su izvršene neke bitne izmene. Na prvom mestu izmenjen je *karakter sukoba* u krajišničkim pesmama, kao i uneseni specifični slojevi arbanaškog života, što se ne bi moglo uraditi da su ove pesme po postanju novijeg datuma i iz Sandžaka. Za sve ove promene, pored realnih istorijskih sukoba (XVII i XVIII vek, po Tomiću) bio je potreban vremenski duži život ovih pesama u arbanaškoj sredini.

c) U arbanaškim krajišničkim pesmama se dobro čuva tradicija na Muja i Halila, i druge istaknute Krajišnike, ali nema pomena o Mustajbegu Ličkom, koji je u muslimanskim bosansko-hercegovačkim pesmama jedna isto tako istaknuta ličnost. Videli smo da je Mustajbegova smrt došla nešto pre karlovačkog mira (1699), nakon kojeg je došlo do povlačenja Turaka, do prestanka Krajine, a, svakako, i vojnog povlačenja sa utvrđenja, gde su, videli smo, služili i stranci, među kojima i Arbanasi.

Pretpostavka da je do prenošenja i stvaranja krajišničkih pesama na arbanaškom jeziku došlo u isto vreme kada je ona stvarana i na srpskohrvatskom jeziku, ima dosta realnih pretpostavki.

Učešće Arbanasa u pograničnim utvrđenjima na Krajini, kao i njihovo stalno prisustvo u različitim prilikama, i na različite načine u Bosni i Hercegovini, tokom turskog perioda, a sledstveno tome i u XVII veku, već zapažene privredne, trgovačke, a i administrativne i kulturne veze, sve su to bili uslovi da se pesma, legenda, kao i slava Turaka Krajišnika prenese i među Arbanase. Teško da se mogu naći sigurni podaci o bilingvistima, koji su pevali na oba jezika, kao što je slučaj sa pevačima iz Sandžaka, ali, ako se svemu doda i mogućnost da se i u posadama, ili, pak, gde je bilo zajedno Arbanasa i bosansko-hercegovačkih muslimana, u vojsci ili na sastajalištima (hanovi, kafane, verski praznici i dr.) onda se moglo pretpostaviti da je arbanaški pevač, takođe, prihvatao i prenosio i pesme o Krajišnicima. Za sada, istina, nemamo drugih dokaza sem pesama, podataka da se u četama i vojnim posadama, kao i druge, gde je moglo biti muslimana iz različitih krajeva, pevalo, kao i docnije pojave pevanja na dva jezika, što su zapazili istraživači tradicije u Sandžaku.

d) Pojava junaka starijih muslimanskih pesama, kao što su pesme o Đerzelez Aliji, kao i pesama o Kraljeviću Marku, potvrđuje da je uticaja i zajedničkih pesama, motiva i junaka u arbanaškoj i srpskohrvatskoj epici bilo i ranije, dakle, pre pesama o Krajišnicima. Arbanaške

pesme, ispevane u desetercu o Đerzelezu Aliji i drugima, samo potvrđuju da je do muslimanskog uticaja, u pogledu epske poezije, među Arbanase moglo da dođe i ranije, pre pojave pesama o Muju i Halilu i drugim Krajišnicima.

e) Čini nam se da je pretpostavka o tome da je do prenošenja tradicije, bilo u obliku legende, pesme, kazivanja o junačkim podvizima na Krajini, među Arbanasima bilo u isto ono vreme, kada se tradicija, pesma i sl. na srpskohrvatskom jeziku već stvarala. Događaji, koji su opevani u muslimanskoj bosansko-hercegovačkoj i arbanaškoj krajišničkoj epici pripadaju, uglavnom, sedamnaestom veku. Mi, istina, nemamo sigurnih dokaza da se u isto to vreme i stvarala pesma o događajima i junacima opevanim u ovim pesmama, ali polazimo od takve pretpostavke, kada je reč o svim pesmama ovog perioda (bilo uskočkim, hajdučkim, ili krajišničkim⁷⁴).

Beleženja ovih pesama u Erlangenskom rukopisu, predstavljaju najstarije svedočanstvo, koje bi, približno, moglo da nam pruži sliku muslimanske junačke narodne pesme negde na sredini između sedamnaestog i osamnaestog veka. A arbanaška krajišnička epika, upravo, ima najviše sličnosti sa ovim svedočanstvom. Stoga se period kada je arbanaška epika o Krajišnicima nastajala, može tražiti upravo u istom ovom vremenu. Istonijskih, društvenih, privrednih i kulturnih uslova za uzajamne dodire i uticaje u ovom periodu, između Bosanaca, Hercegovaca s jedne i Arbanasa s druge strane, bilo je, videli smo, u znatnoj meri. Kasniji dodiri, među kojima i mešanje stanovništva u Sandžaku, samo je moglo da obnovi ili utvrdi već odranije uspostavljeni uticaj i odnos u pogledu narodne tradicije i posebno narodne pesme o Krajišnicima. Migraciona kretanja, mešanja stanovništva na Kosovu i Metohiji, u Sandžaku, Crnoj Gori i Makedoniji, gde je i kod slovenskog stanovništva bila jaka pesnička epska deseteračka tradicija, samo je predstavljalo povoljne uslove da se jednom stvorena epika o Krajišnicima, još iz vremena turskog doba, naročito sedamnaestog veka (kada je intenzitet sukoba i odnosa prema hrišćanima bio izrazito jak) neguje, očuva i razvija kao sastavni deo celokupne tradicije arbanaškog i susednih balkanskih, južnoslovenskih naroda.

⁷⁴ I primer sa Malkočićem, o kome su se pesme pevale za života, kao i drugi primeri govore u prilog takve pretpostavke.

R é s u m e

SUR LES CHANTS KRAÏCHNIQUES ALBANAIS ET LE RAPPORT
ENTRE CEUX-CI ET LA POÉSIE ÉPIQUE DES MUSULMANS DE
BOSNIE-HERZÉGOVINE

Bien que l'intérêt pour les chants populaires albanais et les relations mutuelles de la poésie populaire épique serbocroate et la poésie populaire épique albanaise ait commencé à se manifester chez nous avec Vuk Karadžić déjà, ce n'est, tout de même, que récemment, particulièrement après la parution du recueil albanais *Visaret e kombit* (Le trésor populaire), I—IV (1937—1939) que nous avons obtenu la possibilité de comparer de plus près ces deux poésies épiques, et surtout celles des kraïchniques (frontaliers).

Dans les chants kraïchniques albanais, kangë kreshnikesh (kangë kreshnike), nous rencontrons un grand nombre de noms propres qui ressemblent ou sont analogues à ceux des héros de la poésie épique des musulmans de Bosnie-Herzégovine, tels que: Gjeto Bashe Muji, Sokole Halili, Bud Aline Tali, Siran Tin Alija, Vuke Harambashi, Arnaut Osmani, Gjergj Elez Alija, Zuku Barjaktari, Kuna (Ajkuna), (Kuna Devojkë), Pasha Dumlikës (pache de Duvno et de Lika), Kreshto Kapetani, Rusha (Ruža), etc.

Les noms géographiques que l'on rencontre dans les chants kraïchniques des musulmans de Bosnie-Herzégovine se trouvent également dans les kangë kreshnikesh albanais: Jutbinë, Glladushë, Krahinë, Kotoret e rreja (Ravni Kotari), Sej, Osenj, Osej (Senj), Zara, Zadrar (Zadar), etc.

Ces chants sont composés en vers décasyllabiques aussi dans la poésie épique albanaise, bien que le vers fondamental de la poésie populaire albanaise est octosyllabe.

Un fait intéressant est que les noms des héros, cités dans les chants albanais, consistent généralement de trois parties, comme par ex. Kolj Ded Gjokaj, etc. ce qui est un trait caractéristique de la population catholique albanaise, mais il est intéressant de faire observer que les chants, publiés dans le recueil *Visaret e kombit* ont été notés des chanteurs catholiques et les chants kraïchniques sont chantés également parmi les Albanais musulmans, de même que parmi les catholiques, et cela surtout au Nord, parmi les Guègues.

Les recueils de la poésie populaire albanaise, publiés après la guerre aussi bien en Albanie qu'en Yougoslavie, dans la province de Kosovo et Metohija, témoignent d'une grande diffusion des chants kraïchniques albanais, dont les motifs sont généralement étroitement liés à un seul chant, c. à d. il n'y a pas beaucoup de variantes.

En ce qui concerne les motifs poétiques, les kangë kreshnike montrent également une grande analogie avec les chants des musulmans de Bosnie-Herzégovine. Il y a, dans les uns et les autres, beaucoup de traits communs qui sont similaires ou même identiques.

On y cite les exemples des motifs poétiques suivants: le mariage d'Halili, le mariage de Mujo, les mariages des Kraïchniques (frontaliers) particuliers, pour obtenir, finalement, une idée sur le motif du *mariage en général* dans la poésie épique kraïchnique albanaise. Autour du motif de la *libération* de l'ami de la captivité ennemie sont concentrés les motifs de l'enlèvement du cheval blanc Mujo, de la division de la compagnie, de la mise en valeur de l'héroïsme, de la compétition des kraïchniques en actes d'héroïsme. A ces motifs se rattache aussi celui de la provocation en duel du héros mort que les amis „libèrent” en remportant la victoire sur les ennemis du défunt. Il s'y agit, de cette façon, de la vengeance du héros mort.

La *mort de Mujo* est décrite dans les kangë kreshnikesh de la même façon que dans les chants des musulmans de Bosnie-Herzégovine, bien que ce motif fût rare dans l'une et dans l'autre poésie épique. La parole donnée, besa, est une notion vivement présente dans la mentalité du chanteur albanaise et, par conséquent, ce chant contient le plus grand nombre d'éléments spécifiques qui sont le résultat des conceptions du milieu dans lequel ce chant vit et où il a assumé sa forme définitive. Il en est de même pour les autres motifs des chants albanais sur les kraïchniques en comparaison des chants de la poésie épique des musulmans de Bosnie-Herzégovine.

Les traits spécifiques de la poésie épique albanaise de kraïchniques montrent à quel point le chant populaire, spécialement celui des kraïchniques, est le reflet du génie d'un peuple, de ses vues sur les rapports particuliers entre les hommes (besa, tribu, inceste, héroïsme, etc.). Dans ces chants on peut, donc, trouver assez d'exemples de caractère folklorique, ethnographique, juridique etc., tyriques de la population albanaise de l'Albanie du Nord.

En ce qui concerne les propriétés de la langue (turcismes) ainsi que la technique artistique (épithète, antithèse slave, procédé utilisé dans la composition des chants, dualité de l'action, rimes spécifiques, etc.) il y a beaucoup d'éléments communs, mais aussi, bien entendu, des différences (la rime est plus fréquente dans les chants albanais que ce n'est le cas des poésies correspondantes de Bosnie-Herzégovine), il existe également la césure, tout comme dans le vers décasyllabique des Slaves du Sud, il y a aussi des syllabes „complémentaires” pour obtenir le vers décasyllabique etc.

Il est compréhensible qu'il se pose la question quelle est l'origine de ces rapports mutuels, analogies, propriétés que les poésies épiques albanaise et serbo-croate ont en commun, particulièrement dans le cycle des kraïchniques. Un nombre considérable de chercheurs ont prêté attention à ce problème (T. Đorđević, Č. Truhelka, A. Schmaus, S. Skendi, etc.) et les autres avaient soigné de préciser le temps où ces relations mutuelles, ces mélanges et ces influences réciproques ont pu se produire.

Quant aux éléments qui ont rendu possible l'établissement des liens plus étroits entre les Albanais et les peuples sud-slaves voisins,

en premier lieu la population de Bosnie-Herzégovine, il existe plusieurs opinions et conclusions importantes selon lesquelles ce phénomène est dû à l'origine des défenseurs de la Krajina (la Marche, région frontalière) ainsi qu'aux liens militaires, économiques, administratifs, culturels, historiques, aux voies de communications, etc.

Entre autres choses on signale aussi l'importance de l'organisation sociale, fondée sur la vie tribale patriarcale des tribus de l'Albanie du Nord, qui diffèrent par cela des habitants de l'Albanie du Sud, au-delà de la rivière de Shkumbina où l'organisation en tribus est inconnue et où il n'est pas coutume de cultiver la poésie épique populaire et où, par conséquent, il n'y a pas de chants des kraïchniques.

Les chercheurs qui cherchaient à déterminer l'époque où ces influences, décisives pour l'apparition des chants albanais des kraïchniques, étaient le plus intensives (A. Schmaus, S. Skendi) considèrent que c'est un phénomène de date relativement récente et que la région de Sandjak, avec sa population bilingue, a joué, au XVIIIe siècle le rôle d'un atelier pour la transformation des chants musulmans en langue serbo-croate en chants albanais.

Pourtant, il y a de nombreuses raisons qui rendent impossible de considérer les chants albanais des kraïchniques comme un phénomène récent. Les liens entre les poésies épiques albanaise et serbo-croate, aussi bien chrétienne en une époque antérieure, que, plus tard, celle des kraïchniques et, par conséquent, aussi celles des uscoques et des haïdouques, sont, de toute façon, d'une date ancienne. La preuve en est l'existence des chants sur un grand nombre de héros, appartenant à une époque assez ancienne (Đorđez Ali, Kraljević Marko) ainsi que la forme des chants des kraïchniques. Ils sont courts, dynamiques et non longs, et avec force détails, ce qui est caractéristique des chants musulmans de Bosnie-Herzégovine d'une période ultérieure et même de ceux de Sandjak. Cette forme est identique à celle des chants que renferme le manuscrit d'Erlangen qui présentent les chants des kraïchniques les plus anciens et ils renferment également beaucoup de traits caractéristique de la vie patriarcale des Albanais, ce qui ne pouvait pas être effectué en un court intervalle et à la périphérie de la population albanaise. Particulièrement caractéristique et encore insuffisamment étudié dans la science est le fait que les chants albanais de Kraïchniques ne mentionnent jamais Mustaj-bey de Lika, quoique les mentions des autres héros de la Krajina, particulièrement des frères Mujo et Halil, soient abondantes. C'est que Mustaj-bey de Lika, „pivot de la Krajina” est, en même temps, un des derniers personnages éminents de l'époque héroïque de la Krajina (Marche), car la défaite, subie par les Turcs sous Vienne, vers la fin du XVIIe siècle, marque aussi le déclin des campagnes des kraïchniques et, par conséquent, le déclin de la poésie qui chantait les exploits de ces héros.

Les chants kraïchniques constituaient, donc, sur le terrain albanais, longtemps avant la période indiquée par les savants susmention-

nés, un ensemble intégral, un phénomène présent dans la vie quotidienne commune des tribus nord-albanaises.

Les contacts ultérieurs, en Sandjak et en Kosovo et Metohija aussi, représentaient, en effet, la renouvellement des contacts déjà existants, des liens mutuels et des influences réciproques, spirituelles et poétiques. Ceci n'a que confirmé l'hypothèse que ces liens étaient de longue date, qu'ils ont duré longtemps, que la création orale dans l'une et l'autre langue en est profondément pénétrée et pour cette raison, il y a de nombreuses caractéristiques communes, concordances, analogies et affinités entre les kangë kreshnikesh albanais et les chants des musulmans de Bosnie-Herzégovine en langue serbo-croate, traitant également des kraïchniques. Les recherches récentes ainsi que les recueils de chants populaires, aussi bien albanais que musulmans en langue serbo-croate, corroborent davantage ce lien, les rapports et les influences mutuelles dans la création orale dans le passé des peuples sus-nommés ainsi que des autres peuples balkaniques.

Dragutin MIČOVIĆ, Beograd

BIBLIOGRAFIJA

komparativnog istraživanja srpskohrvatske muslimanske i arbanaške krajišničke epike

Ovom bibliografijom obuhvaćene su zbirke pesama* i druga građa, kao i značajniji radovi (knjige, studije, članci), koji mogu biti od interesa za istraživanje muslimanske epske poezije na srpskohrvatskom jeziku, kao i arbanaških epskih pesama (Kangë legjendare, posebno kangë kreshnike, kangë kreshnikesh tj. krajišničke pesme).

Bibliografija ima selektivan karakter i završava se 1968. godinom. U komparativnim radovima, kojima se osvetljavaju srpskohrvatsko-arbanaški odnosi u pogledu narodne poezije i folklor, takođe se može naići na pozivanje i na druge izvore, radove i priloge, koji u širem obimu pripadaju ovoj problematici (Običaji, pravo, jezik, istorija, etnografija, geografija i sl.).

A

1. ALAUPOVIĆ, Tugomir. — Ivan Frano Jukić (1818—1857). Napisao Tugomir Alaupović. Sarajevo, 1907.

B

1. BAN, Matija. — Referat o pesmama Vuka Vrčevića od 10. februara 1868. Arhiv SANU. Srpsko učeno društvo, br. 93/1868.
2. BANOVIĆ, Stjepan. — O nekim historičkim licima naših narodnih pjesama (I). Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena. Knjiga XXV, svezak 1. Zagreb, JAZU, 1924. Str. 94—102.
3. BANOVIĆ, Stjepan. — O nekim historičkim licima naših narodnih pjesama (II). Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. Knjiga XXVI, svezak 2. Zagreb, JAZU, 1926. Str. 32—82.

* Zbirke pesama, kako objavljene tako i rukopisne, navedene u ovoj bibliografiji, štampaju se posebnim slogom radi lakšeg uočavanja.

4. **BANOVIĆ, Stjepan.** — Motivi iz Odiseje u narodnoj hrvatskoj pjesmi iz Makarskog primorja. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. Knjiga XXXV. Zagreb, JAZU, 1951. Str. 139—344.
5. **BANOVIĆ, Stjepan.** — Datum pogibije opjevanog junaka Bojčića Alije. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. Knjiga 42. Zagreb, JAZU, 1964. Str. 7—13.
6. **BANOVIĆ, Stipe.** — Zidanje banjalučke džamije Ferhadije u narodnoj pesmi i priči prema istoriji. Narodno stvaralaštvo — Folklor. Sveska 3—4. Beograd, 1962. Str. 166—173.
7. **BANOVIĆ, Stjepan.** — „Glasovitiji” junaci o kojima su se za Kačićeva života u Dalmaciji pjevale pjesme. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena. Knjiga 38. Zagreb, JAZU, 1954. Str. 75—132.
8. **BANAŠEVIĆ, Nikola.** — Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko-talijanske viteške književnosti (Avec un Résumé en français). Skoplje. Knjige Skopskog učenog društva, 1935.
9. **BANAŠEVIĆ, Nikola.** — Ranija i novija nauka i Vukovi pogledi na narodnu epiku. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Knjiga XXX, sv. 3—4. Beograd, 1964. Str. 171—190.
10. **BASAGIĆ, dr Safvetbeg.** — Bošnjaci i Hercegovoi u islamskoj književnosti. (Pismena radnja za doktorat iz filozofije). Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Knj. 1. i 2. Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1912. Str. 1—88.
11. **BASAGIĆ,** — Redžepagić, Safvetbeg (Mirza Safvet). — Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Izdanje pisca. Štamparija „Bosanska pošta”, 1900.
12. **BARIĆ, dr Hennik.** — Lingvističke studije. Nučno društvo Bosne i Hercegovine. Djela, knj. I. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 1. Sarajevo, 1954. Strana 34.
13. **BARIĆ, Hennik.** — Gjenez a kangë „Bolla Hysen aga”. (Geneza pesme „Bolla Hysen aga”). Jeta e re, br. 5—6. Priština, 1952. Str. 384—388.
14. **BEGOVIĆ Nikola.** — Srpske narodne pjesme iz Like i Banije koje je sakupio i za štampu priredio Nikola Begović. Knj. 1. Zagreb, 1885.
15. **BLAGAIĆ Kamilio.** — Hrvatske narodne pjesme i pripovjedtke iz Bosne. Skupio i na svijet izdao Kamilio Blagaić. U Zagrebu, 1886.
16. **BOGIŠIĆ dr Valtazar.** — Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa. Knjiga prva. Biograd, Državna štamparija, 1878.
17. **BOGIŠIĆ, dr Valtazar.** — Spomenica dr Valtazara Bogišića. O tridesetogodišnjici njegove smrti. Dubrovnik. Izdanje Odbora za komemoraciju 30-god. smrti dr-a Valtazara Bogišića, 1938. Strana 134.
18. **BOGIŠIĆEVA BIBLIOTEKA u Cavtatu.** — Narodne pjesme. Kutija I i II. (Rukopisna zbirka).
19. **BOGIŠIĆEVA BIBLIOTEKA u Cavtatu.** — Prepiske F (Frasanović)
20. **BOŠNJAK, Slavoljub.** — Zemljopis i povijesnica Bosne, Zagreb, 1851.
21. **BUTUROVIĆ, Djenana.** — Porodični odnosi u epski mnarodnim pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini. Ootisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja. Etnologija, Sarajevo, 1963. Str. 41—60.

22. BUTUROVIĆ, Djenana. — Epske narodne pjesme Imljana. Posebni otisak „Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Etnologija”. Sarajevo, 1962. Str. 175—198.
23. BUTUROVIĆ, Djenana. — Epska narodna tradicija u Žepi. Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja, Etnologija. Sarajevo. 1964. Str. 169—194.
24. **BRODARIĆ, O. Smail.** — Rukopisna zbirka narodnih pesama u bivšem Institutu folkloru u Sarajevu.
25. BRAUN, Maximilian. — Das serbokratische Heldenlied. Getingen 1963. (Prikaz R. Medenice: Maksimilijan Braun o srpskohrvatskoj junačkoj pesmi. Narodno stvaralaštvo — Folklor, sv. 5. Beograd, 1963. Str. 364—372).

C

1. CORDIGNANO, Fulvio. — „Kangë kreshnikesh” në Shqypain e verit. (Krajišničke pesme severne Albanije). Hylli i Dnitës br. 3—5. Shkodër, 1941. Str. 147—154.
2. **CORDIGNANO, F. Fulvio.** — La poesia epica di confine nell’Albania del Nord, I parte. Venezia, Studio coritico letterario, 1943.
3. CORDIGNANO, F. Fulvio. — La poezia epica di confine nell’Albania del Nord, II parte. Padova, Tipografia del Seminario, 1943.
4. CORDIGNANO- Fulvio. — Proučavanje narodne poezije u Albaniji. Prilozi proučavanju narodne poezije, knj. VI. Sv. 2. Beograd, 1939. Str. 167—175.
5. CVIJIC, Jovan. — Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije. Knjiga I i II. Beograd. Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1966.

Č

1. ÇABEJ, Eqrem. — Sitten und Gerbäuche der Albaner. Revue Internationale des Etudes Balkaniques, I—II. Beograd, 1934, 1935. Str. 556—570.
2. ÇABEJ, Eqrem. — Diket dhe Zakone Shqyptarve. Illyris. Tiranë, 1935.
3. ÇABEJ, Eqrem. — Konstandini i volalith dhe këthimi i Odiseut. (Mali Konstandin i povratak Odiseja). Hylli i Tritës. XIV. Tiranë, 1938. Str. 77—84.
4. ÇABEJ, Eqrem. — Elemente të gjuhësisë e të literatures shqipe (Elementi arbanaškog jezika i književnosti). Tiranë, Shtypekhroja e Ministris a’arsimit, 1939.
5. ČAJKANOVIĆ, V. — Motivi prve arnautske pesme o boju na Kosovu. Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, I. Beograd, 1933. str 67—77.
6. ČELEBI, Evli. — Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo. Svjetlost, 1967.

7. ČEROVIĆ, dr M. — Nekoliko pisama sa stare Krajine. Glasnik Zemaljskog muzeja, knjiga XVII. Sarajevo. 1905.
8. ČUBRILOVIĆ, dr Vaso. — Poreklo muslimanskog plemstva. Jugoslavenski istorijski časopis, I, Sv. 1—4. Beograd, 1935. Str. 368—403.
9. ČUBRILOVIĆ dr Vaso. — Senjanin Ivo. Prilozi za književnost, istoriju, jezik i folklor, knj. XVIII. Beograd. 1938. Str. 526—545.

C

1. CERIC, Salim. — Muslimani srpskohrvatskog jezika. Sarajevo, Svjetlost, 1968.
2. ĆIRKOVIĆ, Sima. — Istorija srednjevekovne bosanske države. Beograd, 1964.
3. COROVIĆ, dr Vladimir. — Nekoliko fojničkih pisama. Glasnik Zemaljskog muzeja, XXI. Sarajevo, 1919.
4. COROVIĆ dr Vladimir. — Napomene o albanskim tragovima u Hercegovini. Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju. I. Beograd, 1923. Str. 201—205.
5. ĆURIC, Hajrudin. — Firdusi u narodnim pesmama. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Knjiga XXVI, sv. 1—2. Beograd, 1960. Str. 91—98.

D

1. DAVIDOVIĆ, S. Ž. — Srpske narodne pjesme iz Bosne (ženske). Po kazivanju svoje žene pribilježio S. Ž. Davidović. Pančevo, 1884.
2. DANIČIĆ, Đuro, P. Budmani, T. Maretić. — Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio I—VIII. Zagreb. 1880—1918.
3. ĐANCETOVIĆ, V. — D. Mićović. — Vjersha e Kaciq-Mioshiqit mbi Skenderbegun në përkthimin e Pashkë Bardhit. (Pesme Andrije Kačića Miošića o Skenderbegu u prevodu Paška Barlija). Jeta e re. Nr. 4. Priština, 1955. Str. 290—298.
4. DESNICA, Boško. — Nekoliko priloga istorijskom proučavanju narodne pjesme. Magacin Sjeverne Dalmacije, I. Split. 1934. Str. 7—24.
5. DESNICA, Boško. — Istorija kotarskih uskoka (I, II). Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda. Treće odeljenje, knj. XIII. Beograd, Srpska akademija nauka. 1950.
6. DE RADA, Gjirolamo. — Rapsodie d'un poema albanese, raccolte nelle Colonie del'Napolitano tradotte da Girolamo De Rada e per cura di lui e di Niccolo Jenò dei Coronci ordinate e mese in luce. Firenze. 1866.
7. DIZDAR, Hamid. — Sevdalinke. Sarajevo, 1944.

Đ

1. ĐORĐEVIĆ, Tihomir. — Naš narodni život (VI, VIII, X). Beograd. Geca Kon A. D. 1932, 1933, 1934.

2. ĐORĐEVIĆ, Tihomir. — Prainslamski ostaci među jugoslovenskim muslimanima. Naš narodni život, VI. Beograd, 1932.
3. ĐORĐEVIĆ, Tihomir. — Nekoliko arbanaške narodne pesme. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Knj. XIII. Sv. 1—2. Beograd, Str. 28—43.
4. ĐURĐEV, Branislav. — Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom. Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. LII, Sarajevo, 1940. Str.
5. ĐURĐEV, Branislav. — O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine. II. Sarajevo, 1950, Str. 19—82.
6. ĐURĐEV, dr Branislav. — Hrišćani spahije u severnoj Srbiji XV veka. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine. Knj. IV. Sarajevo, 1952. Str. 165—196.
7. ĐURĐEV, dr Branislav. — O vojnicima (S osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka). Glasnik Zemaljskog muzeja. II. Sarajevo, 1947. Str.
8. ĐOGO, Husein. — Jedna ljubav Firdus-kapetana. Novi Behar, br. 12. Sarajevo, 1929. Str. 186.
9. ĐORĐEVIĆ, Tihomir. — Iz arbanaškog narodnog pesništva. Prilozi proučavanju narodne poezije, I. Sv. 2. Beograd, 1934. Str. 187—200.

E

1. ELEZOVIĆ, Gliša. — Turski izvori za istoriju Jugoslovena. Brastvo, 26 (1932).
2. ELEZOVIĆ, Gliša. — Arnautske narodne lirske i hajdučke pesme iz Južne Srbije. Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju. II. Sv. 2. Beograd, 1924. Str. 243—262.
3. ELEZOVIĆ, Gliša. — Jedna arnautska varijanta o boju na Kosovu. Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju. I. Sv. 1—2. Beograd, 1923. Str. 54—67.
4. ELEZOVIĆ, Gliša. — Tri arnautske varijante o zazidavanju neveste. Zbornik u čast A. Belića. Beograd, 1937. Str. 391—398.
5. ELEZOVIĆ, Gliša. — Arnautska tužna pesma Gug Isaf — Gug Istref. Prilozi proučavanju narodne poezije, VI, sv. 1. Beograd. 1939. Str. 84—95.
6. ESADOVIĆ, Medžić. — Narodna pesma kod Arnauta u okolini Kumonova. Prilozi proučavanju narodne poezije, II. Sv. 2. Beograd, 1935. Str. 111—117.

F

1. **FRANASOVIĆ, Petar.** — Narodne pjesme (Rukopisna zbirka). Histo-rijski arhiv Dubrovnika, Fond P. Franasovića, 48, XV.
2. FILIPOVIĆ, Nedim. — Pogled na osmanski feudalizam (S posebnim osvrtom na agrarne odnose). Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, IV. Sarajevo, 1952. Str. 5—146.

G

1. **GEZEMAN, dr Gerhard.** — Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda. Prvo odeljenje. Spomenici na srpskom jeziku. Knjiga XII. Sr. Karlovci. Srpska akademija nauka. Štampano u srpskoj manastirskoj štampariji, 1925.

H

1. **HADŽIOMERSPAHIĆ, Esad.** — Muslimanske narodne junačke pjesme. Naslednik i izdavač S. Ugrinović. Knjižara, štamparija i knjigoveznica u Banjoj Luci, 1909.
2. **HORMANN, Kosta.** — Narodne junačke pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. Sabrao Kosta Hörmann, savjetnik Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Knjiga prva. Sarajevo. 1888.
— Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. Sabrao Kosta Hörmann, savjetnik Zemaljske vlade u Bosni i Hercegovini. Knjiga druga. Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1889.
3. **HORMANN, Kosta.** — Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini. Sabrao Kosta Hörmann 1888—1889. Drugo izdanje. Sarajevo, Komisiona naklada J. Kušan, 1933.
4. **HORMANN, Kosta.** — Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini. Iz rukopisne zaostavštine Koste Hörmanna. Redakcija, uvod i komentar Djenana Buturovića. Sarajevo. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1966.
5. **HADŽIJAHIĆ, Muhamed.** — Građa za povijest narodne poezije Muslimana iz Bosne u XV, XVII i XVIII stoljeću, Sarajevo, 1935. (Preštampano iz „Novog Behara”, knj. IX, str. 92—95.
6. **HADŽIJAHIĆ, Muhamed.** — Narodne pjesme o Djerzelez Aliji. Uredio Muhamed Hadžijahić. Sarajevo, Islamska dionička štamparija, 1935. Str. 48.
7. **HAXHIHASANI, O.** — Këngë popullore legjendare (Legendarne narodne pesme). Tiranë, Ndermarrja shtetrorre e botimeve, 1955.
8. **HAXHIHASANI, O.** — Zihni Sako. — Këngë popullore historike (Istorijske narodne pesme). Turanë, Ndermarrja shtetrorre e botimeve, 1956.
9. **HRABAK, Bogumil.** — Dva druga Mandušića Vuka u narodnoj pesmi i istorijskim izvorima. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XX, sv. 1—2. Beograd, 1954. Str. 76—80.

I

1. **IVIĆ, dr Aleksa.** — Dolazak uskoka u Žumberak. Vjesnik Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, IX, Zagreb, 1907.
2. **IVIĆ, dr Aleksa.** — Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoleća. Napisao dr Aleksa Ivić. Srpska kraljevska Akademija. Naselja, knj. 16. Subotica, 1923.

3. IVIĆ, dr Aleksa. — Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XV i XVII vijeku. Starine JAZU, knj. XXXV, Zagreb, 1916. Str. 395—374.
4. IVIĆ, dr Aleksa. — Migracije Srba u Slavoniju tokom 16., 17. i 18. stoleća. Zapisao dr Aleksa Ivić. Srpska kraljevska akademija. Naselja, knj. 21. Subotica, 1926.
5. IBROVAC, Miodrag. — Les affinités de la poesie populaire serbe et noe-grecque. Godišnjak Balkanološkog instituta, I, Sarajevo, 1957. Str. 389—456.

J

1. JAGIĆ, dr Vatroslav. — Svjedočanstva iz prošlosti o srpskim narodnim pjesmama. Otadžbina, III, sv. — 12. Beograd, 1875. Str. 574—589.
2. JAGIĆ, dr Vatroslav. — Izabrani kraći spisi. Uredio i članke sa stranih jezika preveo Mihovil Kombol. Zagreb, Matica hrvatska, 1948. Strana 639.
3. JAGIĆ, dr Vatroslav. — Južnoslavenska narodna epika u prošlosti. Izabrani kraći spisi. Zagreb, 1948. Str. 213—254.
4. JAGIĆ, dr Vatroslav. — Građa za slovensku narodnu poeziju. Rad JAZU, knjiga XXXVII. Zagreb, 1876.
5. JAGIĆ, dr Vatroslav. — Marjanović, Mochammedanische Volkslieder. Archiv für slav. Philologie. B. XXI. Berlin, 1899. Str. 626—634.
6. JAGIĆ, dr Vatroslav. — Volkslieder bosn. und herz. Mohammedaner. Archiv für slav. Philologie. B. XI. Berlin, 1888. Str. 424—451.
7. JELIĆ, dr L. — Lički sandžakat i postanje Mletačke Krajine. Narodni kalendar za 1898. Zadar.
8. JIRIČEK, dr Josip (Konstantin). — Trgovački drumski i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku. Preveo sa njemačkog originala Đorđe Pejanović, Sarajevo, Svjetlost, 1951.
9. JIRIČEK, Konstantin. — Istojnija Srba. Napisao Konstantin Jiriček. Preveo i dopunio Jovan Radonić. Prva knjiga (do 1371). Beograd, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1922. Str. XIV + 328 + (2).
— Istorija Srba. Druga sveska (do 1537). Beograd, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923. Str. 8 + 325.
— Istorija Srba. Treća sveska (Kulturna istorija: I deo). Beograd, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923. Str. VI + 297 + (4).
— Istorija Srba. Četvrta sveska (Kulturna istorija: II deo). Beograd, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923. Strana 326.
10. **JUKIĆ, Ivan Franjo i Ljubomir Hercegovac** (Fr. Gr. Martić). — Narodne pjesme bosanske i hercegovačke. Svezak prvi. Pjesme ju-načke. Izdao Filip Kunić. U Osieku, Tiskom c. k. povl. tiskarne Drag. Lehman i drugara, 1858.
11. JONKE, — Lj. — Narodne pjesme i Mažuranićev ep o smrti Smail-age Čengića. Rad XI kongresa folklorista Jugoslavije u novom Vinodolskom 1964. Zagreb, 1966.
12. JOKL, Norbert. — Vuks albenische Liedersammlung. Beličev zbornik, Beograd, 1921. Str. 38—97.

K

1. **KARADŽIĆ, Stefanović Vuk.** — Mala prostonarodnja slaveno-serbska pesnarica izdana Vukom Stefanovićem Karadžićem. U Vieni, U pečatnji G. Joana Šmirera, 1814.
2. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk.** — Pjesnarica 1814—1815. Sabrana dela Vuka Karadžića. Knjiga prva. Mala prostonarodnja slavenserbska pjesnanica (1814). Narodna srbska pjesnarica (1815). Priredio Vladan Nedić, Beograd, Prosveta, 1965. Str. 480 + (2).
3. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk.** — Srpske narodne pjesme. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiga prva, u kojoj su različne ženske pjesme. (Državno izdanje). Biograd, Štamparija Kraljevine Srbije, 1891. Str. LXXX + 662 + (10).
4. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk.** — Srpske narodne pjesme. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiga prva u kojoj su različne ženske pjesme. Tekst priredio za štampu, beleške i rečnike napisao Vojislav Đurić. Beograd, Prosveta, 1964. Str. LIX + 814.
5. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk.** — Srpske narodne pjesme. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiga druga u kojoj su pjesme junačke srednjih vremena. Tekst priredio za štampu, i rečnik napisao Radomir Aleksić. Beleške i objašnjenja napisao Svetozar Matić. Beograd, Prosveta, 1958. Str. 831.
6. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk.** — Srpske narodne pjesme. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiga treća u kojoj su pjesme junačke srednjih vremena. Tekst priredio za štampu, beleške, objašnjenja i rečnik napisao Nikola Banašević, Beograd, Prosveta, 1958. Str. 739.
7. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk.** — Srpske narodne pjesme. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knjiaga četvrta u kojoj su pjesme junačke novijih vremena o vojevanju za slobodu. Tekst priredio za štampu, beleške, objašnjenja i rečnik napisao dr Vido Latković. Beograd, Prosveta, 1958. Str. XLI + 651.
8. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk.** — Srpske narodne pjesme. Knjiga peta. (1898). Knjiaga šesta (1899). Knjiga sedma (1900). Knjiga osma (1900). Knjiga deveta (1902). Državno izdanje. Biograd. Štamparija Kraljevine Srbije.
9. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk.** — Narodne pesme iz Vukove zaostavštine Arhiv SANU, br. 8552/257.
10. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk.** — Život i običaji naroda srpskoga. Beč 1876.
11. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk** — Prepiska (I). Beograd, Državna štamparija, 1907.
12. **KARADŽIĆ, Stef. Vuk.** — Crna Gora i Boka Kotorska, napisao Vuk Stef. Karadžić. Srpska književna zadruga. Kolo XXIX. Br. 161. Beograd, 1922. Prevod Lj. Stojanovića.
13. **KACIĆ—Miošić, Andrija.** — Razgovor ugodni naroda slovinskoga. Priredio za štampu i uvod napisao T. Matić. Knjiga prva: Razgovor ugodni. Izdala Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1945.

14. KAPETANOVIĆ, Ljubušak, Mehmedbeg. — Narodno blago. Skupio i iznad Mehmed beg Kapetanović Ljubušak po Bosni, Hercegovini i susjednim krajevima. U Sarajevu na Kurban-Barjam 1304. Sarajevo, Tiskom i troškom vlasnika. Sarajevo, 1887.
15. KAPETANOVIĆ Ljubušak, Mehmedbeg. — Istočno blago. Sabrao i preveo Mehmedbeg Kapetanović Ljubušak. Svezak I. U Sarajevu o ramaznskom Barjama. Tisak i naklada Splindera i Löchnera. Sarajevo, 1888.
16. KARANOVIC, Milan. — Gusle i tambure u Pounju Bosanske Krajine. Prilozi proučavanju narodne poezije. Knj. I, sv. 2, Beograd, 1934. Str. 237—242.
17. KËNÇË POPULLORE LEGJENDARE (Legendare narodne pesme) — Tiranë, 1955.
18. **KANGË** popullore shqiptare të Kosove-Metohis. Legjenda dhe kangë kreshnike. Bleni i I-rë. (Arbanaške narodne pesme Kosova i Metohije, Legende i krajišničke pesme. Zbirka I). Prishtinë, Mustafa Bakija, 1952.
19. KEMURA Šejh Sejfudin i dr Vladimír Čorović. — Serbokroatische Dichtungen Bosnischer Moslimes ans dem XVII, XVIII und XIX Jahrhundert. Sarajevo, 1912.
20. KODRA, Ziaudin. — Poezija popullore arbëreshe (Arbërska narodna poezija), Tiranë, 1957.
21. KOMNINO,, Gj., — Këngë popullore lirike (Lirске narodne pesme), Tiranë 1955.
22. **KORDUNAŠ, Manojlo.** — Srpske narodne pjesme iz Gornje Krajine. Skupio i za štampu priredio Manojlo Kordunaš. Zbirka srpskih narodnih umotvorina. Novi Sad, 1891—1892.
23. KOSTIĆ, Dragutin. — Starost narodnog pjesništva našeg. Beograd, 1933.
24. KOVAČEVIĆ, dr Desanka. — Prilog pitanju bosansko-turskih odnosa. Dodišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine. Sv. XI. Sarajevo, 1960. Str. 257—263.
25. **KURT, Dželaludin.** (Hafiz Mostar). — Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske). Svezak prvi. Sabrao i uredio Dželaludin Kurt (Hafiz Mostar). Mostar, 1902.
26. KURIPESIC, Benedikt. — Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. Preveo sa njemačkog i predgovor napisao Đorđe Pejanović. Sarajevo, Svjetlost, 1950. Strana 54.
27. **KOLIQI, Ernesto.** — Poesia popolare albanese. Firenze, Edizioni Fussi, 1957.
28. **KRAUSS, dr Friedrich.** — Smailagić Meho, pjesan naših Muhamedovaca, zabilježio Dr Friedrich Krauss, nalogom antropološkog društva u Beču. U Dubrovniku, 1886.
29. **KRAUSS, S. Friedrich.** — Pandžić Huso i Pavečić Luka pobra. Mostar, 1883.
30. **KRAUSS, S. Friedrich.** — Kosovska pjesan naših Muhamedovaca. Javor, 12/1885, 31, 961—966, 32, 997—1002. 33, 1029—1039.

31. **KRAUSS, S. Friedrich.** — Tri riječi Hercegovca („Ibro Nukić uhvatio Gnjatević Vuka“). Mostar, 1885.
32. **KRAUSS, S. Friedrich.** — Muhamedovsko — slovenska pjesan. Naše doba, I, 1885. (U potpisu: Počitelj, dne 27. maja 1885).
33. **KRAUSS, S. Dr Friedrich.** — Sagen und Märchen der Südslaven in ihren Verhältnis zu den Sagen und Märchen der ibrigen indogermanischen Volkgruppen. Leipzig, 1883.
34. **Kreševljaković, Hamdija.** — Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1957.
35. **KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija.** — Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1957.
36. **KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija.** — Esnaf i obrti u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1961.
37. **KRSTIĆ, dr Branislav.** — Luka Marjanović i Nikola Andrić kao izdavači narodnih pesama. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Knjiga dvadeset i druga. Sv. 1—4. Beograd, 1956. Str. 241—253.
38. **KLAIĆ, V.** — Poviest Bosne do propasti kraljevstva. Napisao ju po prvih izvornih V. Klaić. U Zagrebu troškom piščevim, a tiskom dioničke riskare, 1882.
39. **KLAIĆ, V.** — Pad Obrovca, Udbine i Jajca. Vjestnik Zemaljskog arhiva. VII. Zagreb, 1905.
40. **KLAIĆ, V.** — Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća. Rad JAZU, knj. 30. Zagreb, 1898.
41. **KLAIĆ, V.** — Rodoslovlje knezova Krbavskih od plemena Gusić. Rad JAZU, knj. 134. Zagreb, 1898.

L.

1. **LATKOVIĆ, dr Vido.** — o pevačima srpskohrvatskih narodnih pesama do kraja XVIII veka. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor. Knjiga dvadeseta, sv. 3—4. Beograd, 1954. Str. 184—202.
2. **LATKOVIĆ, dr Vido.** — Vukov „račun“ od junačkih pesama. Kovčežić. Knjiga druga. Beograd, 1959. Str. 42—60.
3. **LATKOVIĆ, dr Vido.** — Narodne pjesme kao ogledalo naše prošlosti. Savremena škola, br. 4—6. Beograd, 1964. Str. 277—285.
4. **LATKOVIĆ, Vido.** — Dem Ahmeti. Prilozi proučavanju narodne poezije, III, sv. 2. Beograd, 1936. Str. 238—244.
5. **LATKOVIĆ, Vido.** — Jedna arnautska varijanta o Mužu na svadbi svoje žene. Prilozi proučavanju narodne poezije, III, sv. 2. Beograd, 1936. Str. 238—244.
6. **LATKOVIĆ, Vido.** — Pitanje Vukove pete knjige narodnih pesama. Kovčežić. Knjiga prva. Beograd, 1958. Str. 56—63.
7. **LAMBERTZ, Maximilian.** — Die Volkspoesie der Albaner. Sarajevo, 1917.
8. **LAMBERTZ, Maximilian.** — Die Volksepik der Albaner. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx Universität. 4. Jahrgang (1954/1955). Heft 5. Leipzig, 1954/55.

9. LAMBERTZ, Maximilian. Disa të dhëna gjeografike në lidhje me ciklin e Mujit dhe Halilit. (Nekoliko geografskih podataka u vezi s oiklusom o Muju i Halilu). Bulletin për shkencat shoqonore, Tiranë, 1955 (Nr. 2).
10. LALEVIĆ, Miodrag. — Beleške iz sreza istočnog. Prilozi proučavanju narodne poezije. Knj. VI, sv. 2. Beograd, 1939. Str. 272—281.
11. LOPAŠIĆ, Radoslav. — Spomenici Hrvatske Krajine. Knj. I—III. (Monumenta spectantia historiam slavorum meridiorum. Vol. XV, XVI, XVIII). Zagreb, 1884—1889.
13. LOPAŠIĆ, Radoslav. — Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Ibrišimović (Sa sedam slika). Zagreb, Matica Hrvatska, 1888.
14. LOPAŠIĆ, Radoslav. — Bihać i Bihaćka Krajina. Mjestopisne crtice. 2 izdanje dopunjeno slikama iz Novog Bihaća. Zagreb, Matica Hrvatska, 1943² (1890¹).
15. LOPAŠIĆ, Radoslav. — Oko Kupe i Korane. Mjestopisne i povijestne crtice. Dopunio Emilij Laszowski. (Predgovor napisao Smičiklas Tade. Sa 23 slike i zemljopisnom kartom). Zagreb, Matica Hrvatska, 1895.
16. LOPAŠIĆ, Radoslav. — Prilozi za povijest Hrvatske XVI i XVII vieka iz štajerskog zemaljskog muzeja u Gradcu. Starine JAZU, knj. XVII i XIX. Zagreb, 1885, 1887.
17. LORD, B. Albert. — Epski pevač. Narodno stvaralaštvo — Folklor. Sv. 3—4. Beograd, 1962.
18. LORD, B. Albert. — The Singer of Tale. Harvard University Press Cambridge, 1960. (Prikaz N. Milošević — Američka studija o našoj narodnoj epici, i Homeru. Narodno stvaralaštvo, sv. 3—4, Beograd, 1962.

LJ

1. LJUBIĆ, Simo. — Prilog Jagićevoj raspravi „O građi za slovensku narodnu poeziju”. Rad JAZU, knj. 40. Zagreb, 1877.

M

1. **MARJANOVIĆ, Luka.** — Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju u Gornjoj Hrvatskoj, Krajini i Turskoj Hrvatskoj, I. U Zagrebu, Troškom i tiskom A. Jakića, 1864.
2. MARJANOVIĆ, Luka. — Književna pisma. Vienac, br. 30—37. Zagreb, 1888.
3. MARJANOVIĆ, D. — Problem Đerzelez Alije. Prilozi proučavanju narodne poezije, knj. III, sv. 1—2. Beograd, 1936. Str. 90—101.
4. MARJANOVIĆ, D. — Poetski i istoriski lik Đerzelez Alije. Politika, 34/1937, 10362, 7.
5. MARETIĆ, Tomislav. — Metrika muslimanske narodne epike. Rad JAZU, knj. 253, 1935. (Str. 181—242), knj. 255 (Str. 1—76). Zagreb.
6. MARETIĆ, Tomislav. — Naša narodna epika. Zagreb, JAZU, knj. 34, 1909.

7. MARETIĆ, Tomo. — Naša narodna epika, Beograd, Nolit, 1966. Pogovor Vladana Nedića.
8. **MATICA HRVATSKA.** — Junačke pjesme (Muhamedovaca). Knjiga III i IV. Uredio dr Luka Marjanović. Zagreb, Tisak Karla Albrechta, 1889, 1899.
9. MARETIĆ, Tomo. — Prikaz na Hörmannovu zbirku pesama, Vienac zabavi i pouci, XXI. Zagreb, 1889. Str. 650—652 i 666—667.
10. MARTIĆ, T. — Hrvatski književnici mletačke Dalmacije i život njihova doba. Rad JAZU, knj. 231, 233. Zagreb, 1925, 1927.
11. MATKOVIĆ, dr P. — Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI vijeka. Rad JAZU, knj. CXXIV.
12. MAL, dr Josip. — Uskočke seobe i slovenske pokrajine. Povest naseobina s kulturno-istorijskim prikazom (Sa kartom). Naselja, knjiga 18. Ljubljana, Srpska Kraljevska Akademija, 1924. Str. 216 + g. karta.
13. MATL, Jozef. — O pitanjima komparativnog proučavanja narodne poezije balkanskih Slovena, odnosno balkanskih naroda. Prilozi proučavanju narodne poezije, knj. III, sv. 1. Beograd, 1936. Str. 17—26.
14. MATIĆ, Svetozar. — Naš narodni ep i naš stih. Novi Sad, Matica srpska, 1964. Str. 355.
15. MATIĆ, Svetozar. — Sremske pesme u Vukovoj zbirci. Prilozi prore i jezika. Knjiga 14. Beograd, 1965. Str. 8+322.
16. MEDENICA, Radosav. — Filip Višnjić i pesnički okvir „Polećela dva vrana gavrana”. Prilozi p. n. p. knj. I, sv. 2.
17. MEDENICA, Radosav. — Muž na svadbi svoje žene. P n. p. knj. I, sv. 1. Str. 54—61.
18. MEDENICA, Radosav. — Hercegovina — kolevka patrijarhalne kulture i narodna pesma Dinaraca. Rad kongresa folklorista u Mostaru i Trebinju 1962. Sarajevo, 1963. Str. 99—108.
19. MARETIĆ, Toma. — Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici. Zagreb, 1889. (Up. prikaz V. Jagića u Arch. f. sl. Phil. Zagreb, XII (1890). Izabrani spisi VJ. Zagreb, 1948, str. 492—496.
20. MATKOVIĆ, dr P. — Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluostrvu iz XVI vijeka, Starine, X, str. 201—257.
21. MEDENICA, Radosav. — Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici. Studija iz naše narodne poezije. SANU. Posebna izdanja. Knjiga CCCLXXXI. Odeljenje literature i jezika. Knjiga 14. Beograd, 1965. Str. 8—322.
22. MIČOVIĆ, Dragutin. — O Vukovom prikupljanju šiptarskih (arbanaških) narodnih pesama. Književnost i jezik, br. 1—2. Beograd, 1959. Str. 66—67.
23. MIČOVIĆ, Dragutin. — O arbanaškim pesmama s motivom uzidičvanja. Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Zaječaru i Negotinu 1958. Beograd, 1960. Str. 191—194.
24. MIČOVIĆ, Dragutin. — Počelo je sa Vukom (O interesovanju jugoslovenskih istraživača za arbanaške (šiptarske) narodne pesme i tradiciju uopšte. REVIIJA DANAS, od 15. avgusta 1967. Preštampano u RILINDJI, Priština, od 2. septembra 1962.

25. MIČOVIĆ, Dragutin. — Osveta Bojičić Alije u našoj i arbanaškoj epici. Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957. Zagreb, 1959. Str. 257—262.
26. MIČOVIĆ, Dragutin. — Interesovanje srpskog etnografa Tihomira Đorđevića za arbanašku narodnu poeziju. Gjurmime albanologjike — Albanološka istraživanja. Priština, 1962. Str. 250—253.
27. MIČOVIĆ, Dragutin. — O prenošenju bosanskohercegovačkih muslimanskih pesama među Arbanase. Rad IX kongresa folklorista Jugoslavije. Sarajevo, 1963. Str. 559—566.
28. MIČOVIĆ, Dragutin. — Krajinske, krajiške ili krajišničke narodne pesme. Narodno stvaralaštvo — Folklor, sv. 6. Beograd, 1963. Str. 420—425.
29. MIČOVIĆ, Dragutin. — O nekim problemima klasifikacije muslimanskih epskih pesama u nas. Rad IX kongresa folklorista Jugoslavije. Sarajevo, 1963. Str. 559—566.
30. MIČOVIĆ, Dragutin. — Muslimanska epska poezija. Književnost i jezik, br. 2. Beograd, 1965. Str. 31—35.
31. MIČOVIĆ, Dragutin. — Neke napomene uz treću knjigu Vukovih „Srpskih narodnih pjesama“. Književnost i jezik, sv. 1—2. Beograd. Str. 111—113.
32. MIHAILOVIĆ iz Ostrovice, Konstantin. — Janičarove uspomene ili, turska hronika. Predgovor, prevod i napomene dr Đorđa Živanovića. Beograd, 1966. Str. 288.
33. MILAKOVIĆ, Josip. — Bibliografija hrvatske i srpske narodne pjesme. Sarajevo, 1919.
34. MILANOVIĆ, Branko. — Bibliografija o narodnoj poeziji za 1933—1937 iz Priloga proučavanju narodne poezije.
35. MLADENOVIĆ, dr Živorad. — Rukopisne zbirke junačkih narodnih pesama Vuka Vrčevića u Srpskom učenom društvu. Rad IX kongresa folklorista Jugoslavije u Mostaru i Trebinju od 16. VIII do 23. IX 1962. Sarajevo, 1963. Str. 109—118.
36. MLADENOVIĆ, dr Živorad. — Njegošev doprinos Vukovoj zbirci narodnih pesama. Rad X-og kongresa folklorista Jugoslavije na Cetinju 1963. Cetinje, 1964. Str. 83—90.
37. MURATOVIĆ, V. — Epska pesma kod Muslimana oko Novog Pazara. Prilozi proučavanju narodne poezije, I, sv. 1. Str. 54—61.
38. MILUTINOVIĆ, **Simo**. — Pevanja ornogorska i hercegovačka sabrana Čurom Čojkovićem Cernogorcem. Leipzig, Bern, Tauchnitz JR., 1837.
39. MURKO, Matthias. — Za poesie popularie épique an Yougoslavie su debut du XX siècle. Paris, 1929.
40. MURKO, Matthias. — Neues über südslavische Volkspoesie, Leipzig, 1919.
41. MURKO, Matthias. — Geschichte der älteren südslavischen Literaturen. Leipzig. 1908.
42. MURKO, Matija. — Nekoliko zadaća u proučavanju narodne epike. Prilozi proučavanju narodne poezije, I, sv. 1. Str. 2—5.

43. **MURKO, Matija.** — Tragom srpsko-hrvatske narodne epike. Putovanja u godinama 1930—1932. I i II knjiga. Zagreb, JAZU, 1951. (I knjiga: 528), (II knjiga: 407).

N

1. **NAMETAK, Alija.** — Narodne pjesme bosansko-hercegovačkih Muslimana. Sabrao: Alija Nametak. Sarajevo, Izdavač: Alija Nametak, 1967.
2. **NAMETAK, Alija.** — Narodne junačke muslimanske pjesme. Sabrao i izdao Alija Nametak. U Sarajevu, Islamska dionička štamparija, 1938.
3. **NAMETAK, Alija.** — Narodne junačke muslimanske pjesme. Sabrao i izdao Alija Nametak. Sarajevo, 1937.
4. **NAMETAK, Alija.** — Hörmannova zbirka narodnih pjesama Muslimana u Bosni i Hercegovini. Rukopis. Priručna biblioteka Odsjeka za duhovnu kulturu Etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Inv. br. MS 50.
5. **NAMETAK, Alija.** — O Hörmannovoj zbirci narodnih pjesama. Narodno stvaralaštvo. — Folklor. Sv. 6. Beograd, 1963. Str. 447—455.
6. **NAMETAK, Alija.** — Jedna neštampana pjesma o Smailagi Čengiću i tradicija o Čengićima. (Prilog poznavanju glavne ličnosti Mažuranije. Narodno stvaralaštvo — Folklor, sv. 7. Beograd, 1963. Str. ničeva epa). Rad XI kongresa folklorista Jugoslavije. Zagreb, 1966.
7. **NAMETAK, Alija.** — Dva detalja o odnosu narodne pjesme i isto-512—514.
8. **NAMETAK, Alija.** — Jedna stara mostarska pjesma. Narodno stvaralaštvo — Folklor. Sv. 2. Beograd, 1962. Str. 91—92.
9. **NAMETAK, Alija.** — Hipokoristici od ličnih muslimanskih imena u Podgornici. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XXIX, svezak 2. Zagreb, JAZU, 1934. Str. 238—239.
10. **NAMETAK, Alija.** — Gledanje službene Turske na pjevanje narodnih pjesama u Bosni. Narodno stvaralaštvo — Folklor. sv. 3—4. Beograd, 1962. Str. 244—245.
11. **NAZEČIĆ, Salko.** — Izbor književnih radova 1941—1951. Autori: Marko Marković, Salko Nazečić, Muhamed Selimović. Sarajevo, 1951.
12. **NAZEČIĆ, Salko.** — Hajdučke borbe oko Dubrovnika u drugoj polovini 17 vijeka i naša narodna pjesma. Pitanja književnosti i jezika. Knjiga druga. Sveska prva i druga. Sarajevo, 1955. Str. 5—71.
13. **NAZEČIĆ, Salko.** — Iz naše narodne epike. I dio Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma. (Prilog proučavanju postanka i razvoja naše narodne epike). Sarajevo, Svjetlost, 1959. Str. 227.
14. **NAZEČIĆ, Salko.** — Epske narodne pjesme. Sarajevo, 1954.
15. **NAZEČIĆ, Salko.** — Junačke narodne pjesme. Sarajevo, 1961.
16. **NEDIĆ, dr Vladan.** — Slepa Živana, pevač Vuka Karadžića. Knjiga dvadeset i deveta, sv. 1—2. Beograd, 1962. Str. 59—71.

17. NEDIĆ, Vladan. — Tešan Podrugović. Kovčežić. Knjiga treća. Beograd, 1960. Str. 5—17.
18. NEDIĆ, Vladan. — O prvoj i drugoj Vukovoj pjesnarici. Mala prostonarodnja slaveno-serbska pjesnarica (1814). Narodna srpska pjesnarica (1815). Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. I. Beograd, Prosveta, 1965, Str. 367—380.
19. NEDIĆ, Vladan. — Narodna književnost. Izbor tekstova. Priredio Vladan Nedić. Beograd, Nolit, 1966. Str. 528.
20. NEDIĆ, Vladan. — Sima Milutinović Sarajlija. Biblioteka „Portreti”. Beograd, Nolit, 1959. Str. 198.
21. NEDIĆ, Vladan. — Rukopis Milutinovićeve „Pjevanije”. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XXIV, sv. 3—4. Beograd, 1958. Str. 238—246.
22. NIKOLIĆ, Ilija. — Maksim Škrljić, Vukov sakupljač narodnih pesama. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XXIII, sv. 3—4. Beograd, 1957. Str. 270—274.
23. HOPSCHA, Franz. — Aus Sala und Klementi. Sarajevo, Danijel A. Kajan, 1910.
24. NOVAKOVIĆ, Stojan. — Srbi i Turci XIV veka. Istorijska studija o prvim borbama s najezdom turskom pre i posle boja na Kosovu. Beograd, Odbor Čupićeve zadužbine (33), 1893.

O

1. OLESNICKI, A. — Tko je zapravo bio Đerzelez Alija? Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knjiga XIX, svezak 1. Zagreb, 1933. Str. 18—37.
2. OLESNICKI, A. — Još o ličnosti Đerzelez Alije. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XXIX, svezak 2. Zagreb, 1934. Str. 20—55.

P

1. PANTIĆ, dr Miroslav. — Narodne pesme u zapisima XV — XVIII veka. Antologija. Izbor i predgovor dr Miroslav Pantić. Beograd, Prosveta, 1964. Str. 276+(6).
2. PANTIĆ, Miroslav. — Jugoslovenska književnost i usmena narodna književnost od XV do XVIII veka. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knjiga dvadeset i deveta, sv. 1—2, Beograd, 1963. Str. 7—14.
3. PANTIĆ, Miroslav. — Da li je zaista izgubljena druga Bogišićeva zbirka narodnih pesama iz starih zapisa. Politika, od 7. septembra 1952.
4. PANTIĆ, Miroslav. — Dva priloga istraživanju veza narodne i umetničke književnosti u prošlosti. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XX, sv. 3—4. Beograd, 1954. Str. 276—279.

5. PANTIĆ, Miroslav. — Manji prilozi za istoriju naše starije književnosti i kulture (I). Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XXIII, sv. 3—4. Beograd, 1957. Str. 260—267.
6. PANTIĆ, Miroslav. — Manji prilozi za istoriju naše starije književnosti i kulture (II). Zbornik istorije književnosti. Odeljenje književnosti. Knjiga I. Beograd, SANU, 1960. Str. 17—18.
7. PEŠIĆ, Radmila. — Prilošci proučavanju narodne književnosti. (Poreklo jedne Vukove poslovice. Jedno tobože staro svedočanstvo o srpskom guslaru). Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XXXIII, sv. 3—4. Beograd, 1957. Str. 244—246.
8. PEŠIĆ, Radmila. — Dve nepoznate recenzije Vrčevićeve zbirke narodnih pesama. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XXX, sv. 3—4. Beograd, 1964. Str. 255—263.
9. PEŠIĆ, dr Radmila. — Vuk Vrčević. Filološki fakultet Beogradskog univerziteta. Monografije. Knjiga XIV. Beograd, 1967. Str. 213+(3).
10. PAVIČIĆ, Stjepan. — Seoba i naselja u Lici. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena. Knjiga 41. Zagreb, JAZU, 1962. Str. 330+(3).
11. PARRY, Milman. — Srpsko-hrvatske junačke pesme. Skupio Milman Parry. Uredio i peveo na engleski Albert Bates Lord. Knjiga prva. Novi Pazar: engleski prevod. Sa muzičkim transkripcijama od Bele Bartoka i predgovorima John-a N. Finley-a Mlađeg i Romana Jakobsona. Izdali Harvard University Press i Srpska akademija nauka. Cambridge i Beograd, 1954. Str. XXXIV+448.
— Srpskohrvatske junačke pjesme. Skupio Milman Parry. Uredio Albert Bates Lord. Knjiga druga. Novi Pazar: srpskohrvatski tekstovi. Sa uvodom i primedbama urednika i predgovorom A. Delića. Izdali Srpska akademija nauka i Harvard University Press (SAD). Beograd i Kembriđ, 1953. Str. XVI+472+ (g. karta Jugoslavije).
12. PEROVIĆ, Jovan. — Kunić Mehmedaga. (Narodna pjesma). Arhiv SANU, Etnografska zbirka, br. 319/21.
13. POPOVIĆ, Šapčanin, Milorad. — Referat o pesmama Vuka Vrčevića, od 12. novembra 1868. Arhiv SANU, Srpsko učeno društvo. br. 93/1868.
14. PETRANOVIĆ, Bogoljub. — Srpske narodne pjesme (ženske), skupio ih i na svijet izdao jeremonah Bogoljub Petranović, učitelj. Knjiga prva. Sarajevo, 1867.
15. PRENNUSHI, Vincenc. — Kangë popullore gegnishte. (Gegiske narodne pesme). Sarajevo, Druck und verlag von Daniel A. Kajan, 1911.
16. POPOVIĆ, J. Dušan. — Ko je autor, gde je i kada nastao Erlangenski rukopis? Godišnjak Muzeja grada Beograda, knj. I, Beograd, 1954.
17. P. M. — Kryetari i çetave të vjetra kreshnike. (Zapovednik starih književnih četa). Hylli i Dritës, XIV, br. 1. 1938. Str. 11—16.
19. PUCIĆ, Medo. — Spomenici srpski iz dubrovačkih arhiva. Knjiga druga. Beograd, 1862.

20. PUCIĆ, Medo. — Spomenici srpski od 1395—1423. Beograd, 1858.
21. PEŠIĆ, dr Radmila. — Saradnja Vuka Vrčevića sa Valtazarom Bogišićem. Stremljenja. Godina VI, br. 2. Priština, 1965. Str. 296—301.

R

1. RADOJČIĆ, Nikola. — Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354. Izdao i preveo Nikola Radojčić. Srpska akademija nauka. Beograd, 1960. Str. (6)+176.
2. RADONIĆ, Jovan. — Rimski kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka, Letopis Matice srpske. Knj. 351. Novi Sad, 1939.
3. RAČKI, dr Fr. — Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka. Starine JAZU, knj. XIV.
4. RAČKI, dr Fr. — Dopisi između krajiških, turskih i hrvatskih časnika. Starine JAZU, knj. XI, XII.
5. RISTIĆ, H. Kosta. — Srpske narodne pjesme prikupljene po Bosni. Zbirka Koste H. Ristića. Biograd. Srpsko učeno društvo, 1873.
6. RUVARAC, Ilarion. — Opis turskih oblasti i u njima hrišćanskih naroda, a naročito naroda srpskoga, sastavljenog godine 1771. srpskim patrijarhom Vasilijem Brkićem. Spomenik SKA, X, Beograd, 1891.
7. RADONIĆ, Jovan. — Tursko carstvo s kraja srednjeg i na početku novog veka. Letopis Matice srpske, knj. 351. Novi Sad, 1939.
8. RAČKI, dr Fr. — Dubrovački spomenici o odnošajima dubrovačke općine naprama Bosnoj i Turskoj godine raspada bosanskog kraljevstva. Starine, VI, Zagreb, 1874. Str. 1—39.

S

1. SAKO, Zihni. — Folklori shqiptarë (Arbanaški folklor). Tiranë. Ndermarrja shtetërore e botimeve, 1956.
2. SAMARDŽIĆ, dr Radovan. — Veliki vek Dubrovnika. Beograd, 1962.
3. SAMARDŽIĆ, Radovan. — Srednjovekovni gradovi u Bosni. Beograd, 1954.
4. SIJARIĆ, Camil. — Četiri narodne pjesme iz Sandžaka. Arhiv SANU, Etnografska zbirka, br. 336.
3. SAMARDŽIĆ, Radovan. — Srednjovekovni gradovi u Bosni. Beo-Posavine. Poseban otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija XX/XXI. Sarajevo, 1966. Str. 167—208.
6. SIMIĆ, Ljuba. — Narodne pjesme stanovništva Livanjskog polja. Poseban otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Sarajevo, 1961. Str. 289—322.
7. SIMIĆ, Ljuba. — Pripovedne i lirske pesme Imljana. Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Etnologija, Sarajevo, 1962. Str. 199—225.
8. STEFANOVIĆ, Svetislav. — Die Legende von Bau der Skutari. Revue Internationale des Etudes Balkaniques, I, II. Beograd, 1934—1935. Str. 188—210.

9. STEFANOVIĆ, dr Svetislav. — Nekoji podaci iz mađarske literature za datiranje naše narodne poezije. Prilozi proučavanju narodne poezije, IV, str. 28.
10. STEFANOVIĆ, dr Svetislav. — Studije o narodnoj poeziji. Prva i druga knjiga. Drugo izdanje. Beograd, 1937.
11. SKENDI, Stavro. — Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry. Philadelphia. American Folklore Society. 1954. Str. 221.
12. SMIČIKLAS, Tade. — Slavonija i druge zemlje pod Turskom i rat oslobođenja. (Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije). Zagreb, Djela JAZU, knj. XI, 1891.
13. SULEJMANPASIĆ, Despotović, Omerbeg. — Srpske narodne muslimanske junačke pjesme. Arhiv SANU, Etnografska zbirka, br. 37.
14. SKARIĆ, V. — Podaci za istoriju Hercegovine od 1566, do sredine XVII vijeka. Glasnik Zemaljskog muzeja XLIII, s. II, Sarajevo, 1931.
15. STOJANOVIĆ, Ljuba. — Stare srpske povelje i pisma. I, Sremski Karlovi — Beograd, 1929, 1934.
16. SUČEVIĆ, B. — Razvitak „vlaških prava” u Varadinskom generalatu. Historijski zbornik, VI, 1953.
17. SIRDANI, Marin. — Skenderbegu mbas gojêdhanêsh (Skenderbeg po usmenom predanju). Shkodër, Shtypshkronja Franciskane, 1926.

S

1. ŠABANOVIĆ, Hazim. — Upravna podjela jugoslavenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. godine. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, IV. Str. 171—204.
2. ŠABANOVIĆ, Hazim. — Bosanski pašaluk. Djela Naučnog društva Bosne i Hercegovine. Knj. XIV. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka. Knjiga X. Sarajevo, 1959, Str. 271.
3. ŠABANOVIĆ, Hazim. — Vojno uređenje Bosne od 1463. g. do kraja XVI stoljeća. Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1961. Str. 173—224.
4. ŠMAUS, Aloiz. — Beleške iz Sandžaka (I). Prilozi proučavanju narodne poezije, knj. V, sv. 2. Str. 274—280.
5. ŠMAUS, Aloiz. — Beleške iz Sandžaka (II). Prilozi proučavanju narodne poezije, knj. VI, sv. 1. Str. 117—125.
6. ŠMAUS, Aloiz. — Ćor Huso Husović. Prilozi proučavanju narodne poezije, knj. V, sv. 1. Str. 131—136.
7. ŠMAUS, Aloiz. — Nekoliko podataka o pevanju kod Arbanasa (Arnauta) u Staroj Srbiji. Prilozi proučavanju narodne poezije, knj. I, sv. 1. Beograd, 1934. Str. 107—112.
8. ŠMAUS, Aloiz. — Studije o krajinskoj epici. Rad JAZU, knj. 297. Zagreb, 1953.
9. ŠIŠIĆ, dr Ferdo. — Letopis popa Dukljanina. Beograd — Zagreb, 1928.
10. ŠIŠIĆ, dr Ferdo. — Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb, 1962. 3.

11. ŠUFFLAY, Milan. — Povijest sjevernih Arbanasa. Arhiv za arbanašku starinu, jezik i etnologiju, II. Beograd, 1924, Str. 193—239.
12. SHUTERIQI, Dh. — Metrika shqipe (Arbanaška metrika), Tiranë, 1947.
13. ŠUNJIC, fra Marijan. — Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine. Sarajevo, Jukić, 1925² (1915).
14. ŠUNJIC, Marko. — Dalmacija u XV stoljeću. Uspostavljanje i organizacija mletačke vlasti u XV stoljeću. Sarajevu, Svjetlost, 1967.
15. ŠILOBADOVIĆ, Pavle. — Kronaka o. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662—1686), Starine, JAZU, XXI, Zgb, 1889.

T

1. TOMIĆ, Jovan. — O srpskom narodnom pesništvu. (Separat iz Srpskog književnog glasnika za 1907). Beograd, 1907.
2. TOMIĆ, Jovan. Istorija u narodnim epskim pesmama o Marku Kraljeviću. I. Pesme o Musi Kesedžiji i Đemu Brđaninu. Beograd, SAN, Posebno izdanje, 30. 1919.
3. TOMIĆ, Jovan. — Ko je Đemo Brđanin? (Separat iz „Karadžića“). Beograd, Štampanija Mate Jovanovića, 1901.
4. TOMIĆ, Jovan. — Iz istorije senjskih uskoka 1604—1607. Novi Sad. Štampanija Srpske knjižare braće M. Popovića, 1907.
5. TOMIĆ, Jovan. — Evo, otkud Vuku „Zidanje Skadra“. Srpski književni glasnik“, knj. XXI, Beograd, 1908.
6. TOMIĆ, Jovan. — O Arnautima u Staroj Srbiji i Sandžaku. Beograd, 1913.
8. TOMIĆ, Jovan. — Građa za istoriju pokreta na Balkanu protiv Turske krajem XVI i početkom XVII veka. Spomenici na tuđim jezicima, knj. 6, Beograd, SAN, 1933.
9. TRUHELKA, dr Ćiro. — Nekoliko mlađih pisama hercegovačke gospode pisanih bosančicom, iz dubrovačkog arhiva. Glasnik Zemaljskog muzeja, XXIV, 1914.

U, V

1. UROŠEVIĆ, dr Atanasije. — Dem Ahmeti, arbanaška narodna pesma o narodu Srba na Mavnice u doba našeg prvog ustanka. Prilozi proučavanju narodne poezije, I, sv. 2, Beograd, 1934, str. 311—312.
UROŠEVIĆ, dr Atanasije. — Kosovo. Srpski etnografski zbornik LXXIII, Beograd, 1965, s. 1—388.
2. VASIĆ, Milan. — Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela, knj. XXIX. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 17. Sarajevo, 1967.
3. VASIĆ, Milan. — Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI veku. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine za 1962. Sarajevo, 1963.

4. „**Visaret e kombit**” (Narodno blago), I—IV, Tiranë, “Nikaj”, 1937—1939.
5. VITEZOVIĆ, Pavle. — Kronika po Pavlu Vitezoviću. Zagreb, 1696.
6. **VRČEVIĆ, Vuk**. — Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi turskoga zakona pjevaju), knjiga prva. (Trebinje, 1869). Arhiv SANU, Etnografska zbirka, br. 62—I. (Rukopisna zbirka).
7. **VRČEVIĆ, Vuk**. — Srpske junačke pjesme. Knjiga druga. Arhiv SANU, Etnografska zbirka, br. 62—II.
8. **VRČEVIĆ, Vuk**. — Hercegovačke narodne pjesme (koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju). Skupio i na svijet iznio Vuk Vitez Vrčević. U Dubrovniku, 1890.
9. **VRČEVIĆ, Vuk**. — Boj Turaka i Moskova pod Klobukom, istiniti događaj 1808. godine. Dubrovnik, zabavnik Narodne štioničnice dubrovačke za godinu 1868. Str. 299—306.
10. **VRČEVIĆ, Vuk**. — Pismo Srpskom učenom društvu. Arhiv SANU, Srpsko učeno društvo, br. 117/1883. (Od 1. novembra 1883).
11. **VRČEVIĆ, Vuk**. — Pismo Stojanu Novakoviću od 20. juna 1870. Arhiv SANU, br. 8727/4.
12. **VRČEVIĆ, Vuk**. — Pismo bratu Iliji. Arhiv. SANU, br. 9058/57. Od 16/28. oktobra 1868.
13. **VRČEVIĆ, Vuk**. — Pismo Srpskom učenom društvu od 4. januara 1878. Arhiv SANU, br. 117/1817.
14. **VLAHOVIĆ, Vlajko**. — Epska pesma u Mostaru. Prilozi proučavanju narodne poezije, I, sv. 1.
15. **VUKMANOVIĆ, Savo**. — O narodnoj pesmi u Peći i okolini. Prilozi proučavanju narodne poezije, III, sv. 1. Beograd, Str. 133—136.
16. **VUKANOVIĆ, T**. — O pevačima narodnih pesama u Drenici. Prilozi proučavanju narodne poezije, I, sv. 2. Str. 255—259.
17. **VUKIČEVIĆ, T**. — Đerzelez Alija. Zora. Mostar, 1889. Br. 1—3.
18. **VUKASOVIĆ, Vuletić, Vid**. — Književna vijest. Na Korčuli, mjeseca Februara. 1886.
19. **VUKANOVIĆ, T**. — Poezija epike gojore e Shiptarëve dhe Sllavëve të jugut (Epska usmena poezija Arbanasa Južnih Slovena, Jeta e re, br. 3, Prishtine, 1953, str. 378—388. Prikaz na knjigu Stavra Skendija: Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry, Philadelphia, 1954.

Z

1. **ZIRIĆ, Mustafa**. — Junačke narodne pjesme. Izbor i redakcija Mustafa Zirić. Narodna biblioteka, sv. 11. Sarajevo, Izdavačko štamparsko poduzeće „Seljačka knjiga”, 1953.

Dejan BOGDANOVIC

Chargé de Conférences à l'Institut National
des Langues et Civilisations Orientales --
Paris.

LES ETYMOLOGIES IRANIENNES DES ORIENTALISMES DANS LA LANGUE SERBO-CROATE*

La langue serbo-croate comporte dans son vocabulaire un certain nombre de mots qui sont le résultat des relations lexicales avec les langues orientales. On pourrait les appeler ici *orientalismes*.

Une partie de ces *orientalismes* dans le serbo-croate provient des langues iraniennes; nous les appellerons *iranismes*. La plupart de ces *iranismes* ont pénétré dans le serbo-croate lorsqu'ils entrèrent en contact avec celui-ci, après leur passage dans les langues turcoïques. Sous le vocable de „turcoïques” nous entendons toutes les langues de la famille linguistique souvent appelée „turque”. Nous réservons ce dernier à la langue turque de Turquie, sous ses divers aspects historiques.

Parmi les langues iraniennes *donneuses*, le persan est bien représenté, mais il n'est pas le seul. Parmi les langues intermédiaires, il convient surtout de parler du turco-ottoman. Les mots persans passés au serbo-croate ont été jusqu'à nos jours trop souvent confondus et indistinctement avec les mots d'origine arabe et turcoïque ou turque. Il est vrai que la plupart de ces mots devinrent partie intégrante du vocabulaire turco-ottoman avant de passer dans le serbo-croate. C'est pour cela que le terme de *turquisme* n'est pas entièrement faux. Il est toutefois insuffisant, plutôt imprécis.

La langue serbo-croate a reçu aussi par d'autres voies des éléments linguistiques iraniens. Il nous a semble utile de rapprocher ces *etymologies* iraniennes avec celles deus à l'intermédiaire du turco-ottoman. Ainsi il peut être intégré dans une étude générale des *orientalismes* dans les langues d'Europe. Ceci exige que l'on tienne compte constamment des études dans les domaines voisins, aussi bien géographique que pour *specialité*. Effectivement certaines ressemblances sémantiques et phonétiques irano-serbo-croate dépassent le cadre des *orientalismes*. Ainsi, si nous voulons être exhaustifs, nous devons ajouter les correspondances lexicales slavo-iraniennes. Elles sont bien antéri-

* Ce texte a été lu au Séminaire sur les apports orientaux dans les langues et civilisations du Sud-Est européen dans le cadre du XXIXème Congrès International des Orientalistes qui s'est tenu à Paris entre le 16 et 22 juillet 1973.

eures à la formation des langues slaves et découlent de l'appartenance des langues serbo-croate et iraniennes au groupe linguistique indo-européen. Plusieurs linguistes insistent sur les liens privilégiés qui existaient entre le slave et l'iranien. Le serbo-croate en a hérité une partie.

De même avant notre ère et dans les premiers siècles de notre ère, les iranophones nomadisèrent dans la grande plaine eurasiatique entre l'Ukraine et le Turkestan chinois. Dans leur voisinage se trouvaient, jusqu'à la migration vers les Balkans (au VIème siècle) les ancêtres des serbo-croatophones. Il en résulta des traits communs slavo-iraniens dans les conceptions religieuses et dans le vocabulaire. Les Slaves balkaniques en gardèrent des traces jusqu'à nos jours. Mais dans le domaine des correspondances tout comme dans celui des emprunts directs, il faudrait insister désormais, plus que par le passé, sur les traces de ces relations lexicales irano-slaves qui ne se sont conservées du côté slave qu'en serbo-croate. Nous espérons pouvoir bientôt en publier une liste.

Les apports linguistiques iraniens ont pu venir au serbo-croate, par l'intermédiaire d'autres langues et notamment:

- a) par les langues non-turciques et
- b) par les langues turciques.

Parmi les langues non-turciques on peut citer:

- a) celles des peuples pré-slaves des Balkans et en particulier les Grecs anciens. On peut citer les Iazygues, les Sarmates, les Scythes, etc.
- b) la langue arabe et latine qui ont successivement pu véhiculer des mots iraniens vers les dialectes et les langues slaves des Balkans.
- c) les langues néo-latines qui ont pu aussi recevoir de l'arabe des mots iraniens et les transmettre vers le serbo-croate.
- d) le grec à l'époque byzantine
- e) le russe
- f) le tsigane.

Il est malaisé de suivre le cheminement de tous ces mots iraniens. Surtout lorsqu'il y a eu plusieurs langues intermédiaires. En ce qui concerne la mixoglotie en serbo-croate il faut voir les travaux très intéressants du professeur Milivoj Pavlović, membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts. En effet, suivant les lois propres aux langues traversées, par contamination ou autres phénomènes, certains mots ont été soumis à des altérations sémantiques et phonétiques.

En ce qui concerne les apports linguistiques iraniens ils ont pu arriver ensemble avec des apports turciques par l'intermédiaire de ces différents peuples turciques:

- a) les Avars
- b) les Khazars
- c) les Petchénègues
- d) le Oghouz
- e) les Turcs Vardariotes

- f) les Proto-Bulgares
- g) les Comans
- h) les Ottomans
- i) les différents parlers turc d'Europe.

Ces langues devaient une partie de leur vocabulaire au turc ancien. Celui-ci avait pris auparavant au sogdien (que est une langue iranienne) nombre de termes de civilisation. Le mot *čavuš* serait d'après Bailly d'origine sogdienne. Nous le trouvons dans les Balkans avant la conquête ottomane.

Dans son *Dictionnaire étymologique de la langue croate ou serbe*, dont les deux premiers volumes viennent de paraître à Zagreb, Petar Skok avait proposé des étymologies iraniennes pour certains mots, qu'il croit entrés par l'intermédiaire des Avars dans le serbo-croate. Il en va ainsi du mot *črtog* qui est attesté dans un texte slave du XIIIème siècle. Il viendrait du mot *čalartag*. Il est tout à fait indépendant d'un emprunt plus récent *čardak* arrivé au serbo-croate par la voie du turc-ottoman, mais à partir de ce même mot *čahartag*. Il serait bon de traduire en une langue de grande diffusion tous les passages dans ce *Dictionnaire* où il est question des étymologies iraniennes, antérieures à l'époque ottomane. Il nous semble aussi que les iranisans et les turcologues étrangers, et qui ne lisent pas le serbo-croate, pourraient ainsi compléter les étymologies proposées. Ceci ne diminue nullement la valeur de cet excellent *Dictionnaire*. Toutefois, en ce qui concerne les publications iranologiques et turcologiques d'après guerre, elles n'y avaient été que rarement prises en considération.

Mais les apports iraniens à la langue serbo-croate datent surtout de l'époque ottomane.

Il est particulièrement intéressant de retrouver aujourd'hui encore, dans la langue serbo-croate écrite et parlée, un bon nombre de mots persans avec un fort pourcentage pour ceux qui ont trait à la culture matérielle et à la vie quotidienne. On emploie ces mots dans les ouvrages de la littérature contemporaine tout comme on les employait dans celle des siècles passés. Ceci a été surtout le cas de la littérature orale, celle des Musulmans, mais aussi celle des chrétiens. Dans la littérature récente, les mots d'origine persane ont une fonction stylistique particulière par rapport aux autres mots venus par le canal du turc-ottoman. Les poètes de langue serbo-croate confèrent quelque fois un plus grand pouvoir d'évocation aux mots comme *behar*, *djul*, *dilber*, *dert* etc: ... qui sont persans.

Les chansons *sevdalinka* sont particulièrement riches en mots persans.

Ces mots persans, tout comme les mots turcs et arabes, sont entrés aussi dans la langue parlée des non-musulmans. Les grands écrivains yougoslaves, Vuk Karadžić, Andrić ou Nazor voient dans ces mots enrichissement et non pas appauvrissement de la langue nationale. C'est d'ailleurs le reflet réel de l'opinion générale.

Voici un fait encore plus surprenant: les non-musulmans ont gardé souvent les archaïsmes les plus anciens parmi les mots venus du turc-ottoman. Ceci intéresse les historiens de la langue ottomane. Dans l'évolution de son lexique, un certain nombre de mots persans ont été peu à peu, aux XVIII et XIXèmes (et surtout au XXème) siècles remplacés par des mots d'origine turque. Ainsi on arrivait à une situation que là où la langue ottomane employait, vers la fin du XIXème siècle, un terme purement turc, le serbo-croate exprimait cette notion par un mot persan, qui dans le turc-ottoman, après avoir existé a, plus ou moins, disparu. Certains d'entre eux ne se retrouvent aujourd'hui en plus du serbo-croate que dans les rares dialectes des régions éloignées de l'Anatolie.

Les éléments turciques dans la langue persane ont fait déjà l'objet d'une monographie par Gerhard Dörfer.

En ce qui concerne les éléments iraniens dans les langues turciques, il n'existe que des travaux partiels.

Il serait souhaitable qu'un travail général soit accompli dans le domaine des apports iraniens aux langues turciques.

Toutefois, le fonds iranien dans le turc-ottoman est de deux sortes:

1) Premièrement les langues iraniennes, aujourd'hui mortes, comme le sogdien et le pehlevi ont fourni au turc ancien, en Asie Centrale, un fonds important de mots, surtout ceux de civilisation. Les publications de textes sogdiens et l'élaboration des études sur les rapports linguistiques entre les Sogdiens et les Turcs est en plein développement. Une fois que ce travail sera avancé, il sera possible d'isoler une liste de mots sogdiens entrés en turc ancien, bien avant la migration des ancêtres des Turcs-Ottomans vers l'Asie Mineure.

2) Deuxièmement, l'apport du lexique persan, sous divers aspects linguistiques, au turc-ottoman, avec ces nombreux parlers. Le nombre de mots persans en turc-ottoman écrit, suit une courbe ascendante, souvent de manière vertigineuse, pour tomber au degré presque zéro à l'heure actuelle. A l'époque où les Ottomans terminaient la conquête des terres yougoslaves, leur langue était très chargée de mots persans. Souvent ce sont des mots de civilisation. Ce n'est pas seulement, la langue turque littéraire à l'époque ottomane qui comportait des éléments persans. Même les parlers turcs de Roumelie, même la terminologie des artisans contenaient une forte proportion de mots persans. Les sources historiques nous renseignent sur les transplantations de communautés d'artisans des régions iraniennes vers les Balkans. Les artisans suivaient des armées ou se fixaient dans les bourgs slavophones qui les assimilaient linguistiquement tout en gardant une partie de la terminologie persane, arabe ou turque. Aujourd'hui encore, dans le quartier artisanal de Sarajevo, les maîtres chaudronniers, orfèvres ou etameurs emploient un fort pourcentage de turquismes et parmi ceux-ci un nombre intéressant de mots d'origine persane. Un chercheur allemand, Faensen, a étudié récemment la langue des chaudronniers de Bosnie.

1945.

Cependant, lorsque on étudie les mots persans passés par le turc-ottoman au serbo-croate, il ne faut pas oublier que nous trouvons dans une aire linguistique où des mots persans et iraniens ont pu venir par d'autres voies.

En outre nous efforcerons de mettre à la disposition de ceux qui valonisent l'héritage de la culture matérielle en Yougoslavie, les résultats positifs dans le domaine des contacts culturels et linguistiques irano-turques et de celui de l'évolution sémantique de la langue persane.

Le travail que nous avons entrepris a pour objectif final d'organiser la présentation aux turcologues, qui s'occupent de l'histoire du turc-ottoman et qui ne connaissent pas le serbo-croate, les résultats des enquêtes sur le terrain, les termes vivants serbo-croates dans le domaine de la culture matérielle.

Ce phénomène des mots persans introduits dans la langue serbo-croate s'explique aussi par le fait que celle-ci était parlée par de larges couches de l'administration ottomane, souvent d'origine bosniaque et ceci au moment même où le persan était chez les Ottomans très à l'honneur. Ainsi les gouverneurs turcs se servirent du serbo-croate dans leur correspondance avec les commandants croates des forteresses des Habsbourgs. La langue serbo-croate (que l'on appelait alors parfois *le bosniaque*) eut le rang de deuxième langue après le turc-ottoman. Il est presque sûr qu'un grand nombre de fonctionnaires étaient ainsi amenés à parler une sorte de langue mixte. Par imitation de ces fonctionnaires, les emprunts ont pu aller vers de plus larges couches de la population.

Un autre canal pour le passage des mots persans au serbo-croate fut le corps para militaire des *martolosses* chrétiens. Au XVme siècle le terme de *martolosse* s'applique presque exclusivement aux slavophones et aux orthodoxes. Par la suite, ils furent recrutés parmi les autres ethnies et confessions. Ces premiers *martolosses* lors des haltes et des bivouacs étaient mêlés aux turcophones. Ces fréquentes relations ont pu amener un fonds important de mots persans au serbo-croate.

Cet apport a été facilité par ailleurs, par le fait que l'islamisation en Bosnie s'est faite sans l'abandon de la langue slave. Les Ottomans respectaient, en outre, les traditions des Bosniaques, bien entendu dans le cadre des prescriptions islamiques.

L'existence d'une littérature en langue turque et persane sur le sol yougoslave a aussi aidé à l'adoption par le serbo-croate de certains mots persans. Nous avons trouvé dans un dictionnaire turco-serbocroate du XVIIme siècle un mot persan qui, entré à une date ancienne, avait déjà été intégré dans le lexique serbo-croate à tel point que c'est par son moyen que l'on expliquait le mot turc inconnu.

Les mots turcs et persans doivent être examinés comme une des traces les plus visibles de l'extraordinaire épanouissement d'une civilisation qui a presque autant de différences avec les civilisations orientales qu'avec celles des autres pays slaves.

Tous les iranismes ne se sont pas accoutumés de la même manière en serbo-croate. Ceci vaut à la fois pour les turquismes et pour les iranismes:

a) certains mots persans sont devenus partie intégrante du vocabulaire serbo-croate. Il n'est presque pas possible de leur trouver de synonymes (čarapa, česma, šator, etc: ...)

b) certains mots persans sont employés seulement dans une partie du pays (par, sirće).

c) d'autres encore changent de sens suivant les régions (čardak).

d) d'autres ont des synonymes slaves, mais qui sont moins souvent employés que ces iranismes.

Notre but dans ce travail consiste à essayer de comprendre par le biais de l'histoire des mots, les courants culturels qui ont traversé une bonne partie de l'Eurasie. Il s'agit d'éclairer les traces actuelles à la lumière des changements sémantiques du passé. De cette histoire plusieurs personnes ne connaissent que des bribes. Nous tenterons de mettre en commun des connaissances partielles pour essayer de comprendre l'ensemble.

Les orientalismes en serbo-croate sont un pont entre les formes balkaniques et européennes. Le professeur Bausani, de l'Université de Rome, s'est penché dernièrement sur les étymologies orientales des mots des langues romanes. Il le soulignait. Ce n'est que par une comparaison des formes et des sens des orientalismes (et entre autres des iranismes) en serbo-croate, dans les langues romanes et les langues de l'Europe du Sud-Est, d'un côté, et dans les langues turques et iraniennes de l'autre, que l'on réussira à assurer les conditions d'une meilleure connaissance de l'évolution complète de l'héritage oriental dans cette partie de l'Europe.

Tout ceci suppose un travail collectif, interdisciplinaire et international.

Re z i m e

Između srpskohrvatskog i iranskih jezika postojale su i postoje još uvek raznovrsne sličnosti. Autor se u ovom članku ograničava na leksiku. Među iranskim jezicima koji su posredno ili neposredno obogatili srpskohrvatski jezik naročito se ističe brojnošću persijski. Međutim, on nije jedini. To bogaćenje je ostvarivano u raznim periodima, i preko jezika-posrednika. Po broju reči među jezicima-posrednicima se izdvaja tursko-osmanski. Na žalost do sada su ovi leksički elementi došli preko Turaka najčešće šematski nazivani „turcizmima”. Oni to i jesu u izvesnom pogledu: bili su prethodno ušli u leksički fond tursko-osmanskog književnog i narodnog jezika. Čuju se takođe mišljenja da te reči treba isključivo posmatrati kao tursko-osmanske i da nije potrebno is-

traživati njihovo značenje koje su imale u persijskom jeziku pre ulaska u tursko-osmanski. Posle konsultovanja više istoričara materijalne kulture, došli smo do ubeđenja da je i te kako korisno za one stručnjake koji se bave materijalnom kulturom jugoslovenskih naroda a ne poznaju leksičke izvore persijskog jezika, upoznati ih sa semantičkom evolucijom tih reči u persijskom jeziku. Sledeća logična faza bi bila ispitivanje semantičke evolucije tih reči u tursko-osmanskom jeziku i dijalektima sa kojima je on bio u vezi. Oni bi u zajednici sa semantičkom evolucijom na polju srpskohrvatskog narodnog i književnog jezika mogli doprineti sagledavanju prave slike istorije pojedinih termina kroz jezike i civilizacije od Irana do Jugoslavije. Autor smatra da su neophodna globalna izučavanja iranskih leksičkih elemenata u srpskohrvatskom jeziku, bilo da su oni došli preko tursko-osmanskog ili drugih jezika. On pokušava da nabroji sve puteve kojima su te reči mogle doći.

Tekst na francuskom koji ovde objavljujemo, pročitao je kao referat na Seminaru posvećenom orijentalnim uticajima na polju jezika i civilizacije jugo-istočne Evrope, koji je održan 17. i 19. jula 1973. na pariskoj Sorboni, u okviru XXIX Međunarodnog kongresa orijentalista.

Ovaj rad ističe potrebu proučavanja iranizama u sklopu ispitivanja doprinosa istočne civilizacije evropskoj kulturi. Osnovna misao autora je da je sve ovo moguće početi ostvarivati jedino ukoliko se organizuje kolektivan, internacionalni i interdisciplinarni rad na ovom polju.

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES. Tom X(1972), № 1—4.
Bucarest

Komplementarna istraživanja zasnovana na raznovrsnosti tematike glavno su obeležje desetogodišnjeg izlaženja ovog u balkanološkim studijama nezaobilaznog časopisa Instituta za proučavanje jugoistočne Evrope Rumunske akademije nauka; u jubilarnoj 1972. godini, № 1. donosi priloge iz oblasti vizantoloških studija, zatim jednu italijansku interpretaciju vlaške istorije, pogled na rumunsko-otomanske političke odnose i osvrte na istoriju jezika, dok su № 2—4 tematski posvećeni kulturnim kontaktima u XVII—XIX veka.

Venecijanski hroničari, poznati i anonimni, posvećivali su posebnu pažnju rimsko-vizantijskoj istoriji. Među njima je najzapaženiji dužd Andrea Dandolo (1343—1354), čija je *Chronica per extensum descripta* predmet istraživanja Fr. Thiriet (Strasbourg), *Byzance et les Byzantins vus par le Vénétien Andrea Dandolo* (№ 1, p. 5—15). — Polazeći od toga da je sudija u XI veku faktički upravitelj vizantijske teme, glava provincijske uprave, J. Ljubarski u pismima Mihaila Pselu (Пселл в отношениях с современниками, № 1, 17—32), nalazi osnovni izvor za uspostavljanje prave i potpune slike tematskog uređenja, i za ulogu sudije u tome. Korišćenje ovih pisama kao istorijskih izvora otežavaju mnoga nesistematisana i nedatirana pisma upućena provincijskim sudijama. Otuda je prvi zadatak ovoga priloga — pitanje sistematisanja Pselovih pisama upućenih upravnicima tema, kao i obraćanje pažnje naučne javnosti na ovu vrstu istorijske građe.

Prostiranje latinskog jezika u jugoistočnoj Evropi (Haralambie Mihaescu, *La diffusion de la langue latin dans le Sud-Est de l'Europe*, III — № 1, p. 83—93) studija je od šireg interesa. Utoliko pre što autor nastoji u nekoliko nastavaka da determiniše liniju prostiranja klasičnih, posebno latinskog jezika, u ovom delu Evrope, najpre u Makedoniji, Epiru, Aheji (Tome X) 1971, № 3, p. 479—510), zatim preko epigrafskog materijala očuvanog najviše u rimskoj provinciji Dalmaciji, konstatuje da je gotovo 3/4 natpisa nađeno zapadno od dinarskih masiva (Tome IX) 1971, № 4, p. 659—676), dok su u istočnim krajevima latinski natpisi ređi i manje brojni; javljaju se u dolinama reka Kupe, Vrbasa, Drine i Zapadne Morave.

Daleko bi nas odvelo makar i sumarno prikazivanje 32 priloga o kulturnim kontaktima naroda jugoistočne Evrope u XVII—XIX veka, koji ispunjavaju stranice svezaka 3—4. Stoga, radi ilustracije raznovrsnosti tretirane problematike — istorije kulture i umetnosti, istorije književnosti i jezika, opšte istorije, etnologije — izdvajamo samo nekoliko naslova, u prvom redu one koji se odnose na istoriju kulture jugoslovenskih naroda: Machiel Kiel (Wormerveer—Holland), *Notes on the Medieval Architecture of the Danubian Lowlands and their Historical Background. Gothic architecture italiana del '700* (№ 2, p. 191—218); Mate Zorić (Zagreb) *Croati e altri Slavi del Sud nella letteratura italiana del 700* (№ 2, p. 289—321); Walter Markov (Leipzig), *Die Brücke der Aufklärung* (№ 2, p.

373—383); Olga Cicanci (Bucarest), *Deux variantes grecques de l'oeuvre Stephanites et Ichnilates* (№ 3, p. 449—458); Miodrag Stojanović (Beograd), *Adamantios Korais chez les Serbes* (№ 3, p. 511—518); Keith Hitchins (Illinois), *Andreiu Saguna and Joseph Rajačić: the Romanian and Serbian Churches in the Decade of Absolutism* (№ 3, p. 567—579); M. Bersa (Bucarest), *Turcs, Empire otoman et relations roumano-turques*

dans l'historiographie moldave des XVe—XVIIe siècles (№ 3, p. 595—627); Kemal H. Karpat (Wisconsin), *Omer Seyfeddin and the transformation of Turkish thought* (№ 4, p. 677—691).

Pomenimo najzad, u *Hronici, značajne osvrte: Le XIVe Congrès. International des Etudes Byzantines* (№ 4, p. 711—722, i *Echos de l'Institut d'Etudes Sud-Est Européennes de Bucarest* (№ 4, p. 722—723).

Miodrag Stojanović

ZEITSCHRIFT FÜR BALKANOLOGIE, Jahrgang VIII, Heft 1 und 2, München 1971/72.

Након темељнијег упознавања са овим бројем немачког часописа за балканологију можемо са више смелости тврдити да губитком његових оснивача професора А. Шмауса, Г. Рајхенкрона и Ф. Делгера, часопис је у многоме променио природу свог стваралачког процеса. Не мислимо да оно што нам овај број презентира кроз врло стручне филолошке студије — не значи у једном правцу разумљив успон данашње балканистике на пољу решавања лингвистичких проблема, него, да се концентрацијом само или претежно на овој врсти студија, губи она већ са првим бројем широко утемељена балканолошка проблематика: историјска, етнографска, фолклористичка, уметничка и др.

Осим уских специјалиста — филолога — који ће лако ући у свет разложних садржаја и теоријских особености у студијама као што су: *Zusammenrückungen mit dem Modalverb „können“ in dem Balkansprachen* (Norbert Boretzky), *Eine Lehnübersetzung für „Schlüssel“ auf dem südlichen Balkan* (Norbert Boretzky), *O proishozhenii starogo albanskogo infinitiva* (M. A. Gabinskij), *Rumänische Lehnwörter in der ukrainischem Mundart von Let'a (Letea) im Donaudelta* (Olexa Horbatsch), *Bilinguität bei der türkischen Bevölkerung in der Gegend*

von Gostivar und dadurch bedingte phonologische Veränderungen in ihrem Dialekt (Olivera Jašar-Nasteva), *Besonderheiten und Tendenzen der Bezeichnung des gramatischen Geschlechts in der Makedonischen Sprache* (Boris Markov), *Some comments on the writing system of the oldest Albanian text: meshari* (Bardhyl Pogoni), i „Belebtheit“ und „Geschlecht“ im Serbokroatischen (Norbert Reiter), други читаоци овога броја неће моћи углавном ништа друго да нађу за себе, а још мање да продру у сложено клаупко лингвистике.

Нема сумње, поменуће студије су донеле врло изражајну лингвистичку тематику на чијем су се решавању нашле и млађе научне снаге, које су окретно обавиле свој посао. У већини ових студија анализа је јасно и разветно спроведена све до педаанте синтезе, нарочито у раду Норберта Рајтера. Без напетости су изложене и најдубље филолошке противречности у балканским језицима: билингвизам, инфинитив, рода, модални глаголи и др.

Ова лингвистичка преокупација као тематски оквир овога броја импресионара богатством идеја и амбицијом да се у ову по каждак дивергентну научну дисциплину унесе један нов и модеран методолошки аспект, као што је случај

у раду Норберта Боретцког и Норберта Рајтера. У праву је један савременик када каже: „Језик говори више него што говоре они који употребљавају речи”. Јер, осим што сведочи о предмету неког саопштења, језик је и најбоље сведочанство о људској и друштвеној ситуацији онога ко се њиме служи.

Свакако да ће лаику много штошта у лингвистици деловати као уска стручна загонетка — можда све докле док не разложи њено значење — а тек онда ће наћи универзалност која постоји као питалица многих суштствених балканских језичких ставова.

У својој суштини сваки помехути оглед узет на себе је различит, а с обзиром на актуелност језичких расправа о балканским језицима они су итекако добродошли. С друге стране, ова научна област је толико осетљива у својој сложености да је од аутора тражила максималну трезвеност и одмереност. Поред усвојених синтеза већ постојећих лингвистичких система, залажа се приметна присутност оригиналних идеја, хипотеза и теорија у лингвистичкој мисли, које су аутори применили на конкретне језичке случајеве балканских народа.

Занимљиво је, колико као израз једног чврсто заснованог и темељно аргументованог става, толико и као плодно критичко искуство које помера и проширује своје сопствене границе, пружа рад Габинског: О пореклу старог албанског инфинитива.

Са готово пословичном амбивалентношћу продубљено и привржено долазе и прилози из литеарне тематике који се коинцидентно повезују са лингвистичким и то: Die Stellung der Literaturwissenschaft in der Balkanologie (Peter Gerlinghoff) и, Die Polemik Orphanidis — Prličev anlässlich des Athener Dichterwettbewerbs 1860 (Dorothea Kadach). Овде ћемо придодати и занимљив рад из фолклористике: *Quelques Constances dans la structure du conte populaire roumain* (Corneliu Bărbulescu).

Уводни чланак — некролог посвећен сенима професора Алојза Шмауса из пера Ставра Скендија, на свега више од једне странице текста, није отишао даље од конвенционалног биографско-службеног набрајања и хронологије. Где је онај богати стваралачки научни опус и библиографија професора Шмауса, где је она неопходна топлота и надахнуће човечности?

На крају, часопис доноси неколико значајних приказа који информичу научну јавност о развоју балканистике. Међутим, часопис не прати бројна балканолошка гласила која излазе било годишње или месечно у градовима балканских земаља (Београд, Сарајево, Букурешт, Софија, Солун, Тирана и др.). Но, и поред наведених пропуста поменути прилози у овом броју немачког часописа представљају значајан допринос развоју балканолошких студија.

Драгослав Антонијевић

AIIESEE BULLETIN, X, 1, (1972). Bucarest

Професор Франжо Баришић, потпредседник AIIESEE дао је шири приказ активности ове асоцијације и њених комисија у току 1970. и 1971. године.

Вредан пажње је чланак професора историје румунског права Валентина А. Георгеско-а који је разматрао питање две фанариот-

ске структуре у материји права (1711—1821) и њиховог уклапања у кодификацију румунског права. Initiative et échec: deux structures phanariotes en matière de droit (1718—1821). Leur insertion dans le contexte des réalités roumaines).

У чланку „Unesco и изучавање кultura европског Југоистока” (L’U-

nescio et l'Etude des Cultures du Sud-Est européen) *Moënis Taha* — *Hussein* daje kratki istorijat nastajanja međunarodne organizacije AIESEE (*Association internationale d'Etudes du Sud-Est européen*) kojoj je, odnosno njenim nacionalnim komitetima i posebnim stručnim komisijama, poveren složen zadatak izučavanja kompleksnih problema kroz istorijski razvoj zemalja u ovom delu Evrope. Autor takođe daje pregled dosadašnjih najznačajnijih aktivnosti i rezultata ove međunarodne organizacije.

Agostino Pertusi izučavao je istoriografiju turskog naroda i njegovih sultana iz vremena prvih obaveštenja i napisao koji su se pojavili na Zapadu u periodu od 1438. do 1527. godine (*Premières études en Occident sur l'origine et la puissance des Turcs*). Na osnovu ovih obaveštenja i napisao u Turcima u to vreme pisanih na osnovu primarne psihološke motivacije — straha pred Turcima, a imajući ograničen vojni i politički cilj, postepeno se razvijalo pravo i autentično istorijsko istraživanje. Ono je postalo vitalni razlog i potreba da se stekne svest o realnostima.

Maria Ana Mănescu u članku „Razmišljanja o nekim problemima post-vizantijskog slikarstva u Jugoistočnoj Evropi” (*Réflexions sur quelques problèmes de la peinture post-byzantine dans le Sud-Est de l'Europe*) ukazala je na nepravedno osuđenu i estetski strogo ocenjenu umetnost balkanskog Jugoistoka koja je uopšteno nazvana „post-vizantijskom”. Ovim terminom toj je umetnosti oduzet svaki individualni beleg, svaka specifičnost u narodnim okvirima. Autor je, ne bez razloga, stao u odbranu ovog malo prikazanog stvaralaštva, ukazujući na neke njegove vrednosti, na ono što je raznoliko u tom jedinstvu, obuhvaćenom oznakom „postvizantijski”. Autor je po svome kriteriju priložio etapnu periodizaciju ove umetnosti u vremenskom rasponu od XV. do XVIII. veka, davši pojed-

nim vremenskim osecima nazive, koji ih suštinski karakterišu. U širim tumačenjima ovih pojedinih oseka autor navodi dokaze za terminološku opravdanost korišćenih naziva.

Ion — Radu Mircea je u „Nekim razmatranjima o prvim delima štampanim ćirilicom” (*Considérations sur les premières oeuvres imprimées à caractères cyrilliques*) izložio svoja zapažanja o prvim razvojnim etapama ćirilskih inkunabula, odnosno o ćirilskim štamparijama koje su u relativno kratkom vremenu delovale u trima različitim centrima, odnosno zonama istočne Evrope: Krakov (1491), Cetinje (1494) i Vlaška (1508—1512). Neposredni povod ovim razmatranjima dala je ćirilaska inkunabula Cvetni triod, štampana 1491. u Krakovu, a otkrivena u Rumuniji.

Povodom proslave 125-godišnjice rođenja velikog albanskog pesnika Naima Frashëri (1846—1900) *Dhimitër S. Shuteriqi* dao je širi prikaz njegova rada i značaja za albansku književnost.

Poznati rumunski stručnjak za probleme običajnog prava i istorije prava *Gheorghe Cronț* prikazao je ukratko u članku pod naslovom „*Le droit coutumier des Slaves du Sud, sources et interprétations*” razvoj nauke običajnog prava u balkanskim zemljama, a prvenstveno kod Srba i Hrvata, kao i kod Bugara. Posebnu pažnju ukazao je značajnim srednjovekovnim srpskim pravnim spomenicima (Dušanov zakonik), a zatim Bogišićevoj aktivnosti u smislu prikupljanja građe o pravnim običajima u devetnaestom veku. Govoreći o bugarskim poslenicima u ovoj oblasti, autor je ukazao na činjenicu da je bugarsko običajno pravo predstavljalo i jedan oblik narodnog otpora u borbi protiv otomanske dominacije. Čitav prikaz, inače, predstavlja i svojevrсни komentar simpozijuma o običajnom pravu i samoupravama, održanog novembra 1971. u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu.

Verena Han
Đurica Krstić

ETUDES BALKANIQUES 1972

Већ осам година Балканолошки институт Бугарске академије наука наставља своју уобичајену праксу да њен орган „Etudes balkaniques” излази редовно четири пута годишње. Тако је било и у току 1972. године.

Први број за 1972. годину у целини је посвећен деведесетогодишњици од рођења (1872. год.) најистакнутијег револуционара и борца радничког покрета бугарског народа Георги Димитрова, који је, исто тако одиграо врло запажену и значајну улогу у Међународном радничком покрету између два рата, на његовом организовању у борби против фашизма, као и за време рата од 1941. — 1945. године. Међу чланцима који су у већини случајева посвећени сарадњи и контактима Георги Димитрова са појединим балканским народима за југословенске историчаре посебан значај има прилог В. Ђорђевић „L'écho du procès de Leipzig en Jugoslavie 1933—1934” („Одјаци лајпцишког процеса у Југославији 1933—1934.”), као и чланак Ј. Зарчев „Georgi Dimitroff Theorist, Inspirer and Organizer of the United Front” (Георги Димитров као теоретичар, инспиратор и организатор Народног фронта.)

У другом броју вредан је пажње југословенских историчара чланак совјетског историчара Л. Ј. Гибианский „Борьба за утверждение и международное признание новой Югославии в период освобождения стран от фашистской оккупации” („Борба за афирмацију и међународно признање нове Југославије у периоду ослобођења земље од фашистичке окупације.”) На основу врло богате и разноврсне документације аутор се трудио, да илустрира верну слику догађаја, који су се одигравали у Југославији и око ње, на међународном признању југословенске народне власти, која је стекнута за време четворогодишње Народно-ослободилачке борбе југословенских народа.

Трећи број „Etudes balkaniques” посебну пажњу југословенских историчара заслужује чланак М. Бур „Балканские купцы в Венгрии — XVIII. века”. („Балкански купци у Мађарској у току XVIII века.”) Иако аутор говори о Мађарској, као предмет његовог истраживања, ипак се мисли на трговање балканских трговаца са Аустријом у чијем је саставу она тада била. Трговина балканских трговаца са територије отоманске државе са Аустријом има врло велики значај за све балканске, а посебно за југословенске народе на путу ка њиховом приближавању тадашњој европској цивилизацији. Иако су се балкански трговци у Аустрији тада јављали под именом Грци или Цинцари, ипак врло значајан њихов број потиче са територије југословенских народа, који су грчки језик и културу тада усвајали као знак цивилизованости.

У последњем броју „Etudes balkaniques” за 1972. годину најзначајнији чланак за наше историчаре је прилог К. Манчев „Le Pacte bulgaro-yougoslave de 1937. et l'opinion publique bourgeoise en Bulgarie et en Yougoslavie” („Бугарско-југословенски пакт 1937. године и јавно мњење буржоазије у Бугарској и Југославији.”) Иако је аутор врло исцрпно користио бугарску и југословенску штампу и документацију из тога доба, чудновата је појава да као бугарски грађанин, користи архивску грађу само из југословенских архива, а нигде не наводи бугарску архивску грађу. Ова околност умањује вредност чланка и доприноси његовој непотпуности.

Поред чланака „Etudes balkaniques” доноси велики број приказа и рецензија, као и библиографске белешке објављених књига из области балканистике у Бугарској и у иностранству.

Климент Цамбазовски

LES ETUDES BALKANIQUES TCHECOSLOVAQUES, IV, Préparé par Jičina Smrčkova, Zlata Kufnerova, Jan Sedlaček, — Prague, 1972.

Pri katedrama slovenskih jezika i književnosti Karlovog univerziteta u Pragu razvija se pokret za proučavanje balkanoloških pitanja, uz saradnju biblioteke i Centra za Dokumentaciju. Na čelu ovoga pokreta su Ph Dr Jan Petr CSc, Ph Dr Luboš Rehaček CSc a s njima nezaboravni Ph Dr Jozef Kurz Dr Sc. Tako je pred nama već IV knjiga ovoga godišnjaka, koji u punoj meri ukazuje na potrebu da se ova balkanistička tendencija u nauci prikaže.

Zanimljivo je da se upravo superstratni sloj u susretu sa ranijim jezicima javlja kao konzervator tragova često istorijski ili lingvistički veoma značajni. Moje dosadašnje proučavanje ove problematike u Iliriku kao i značajne studije Milana Budimira pokazuju obnovljenu aktuelnost ovih jezičkih susreta, naročito u Iliriku, „Balcanica” (I—III), čiji je direktor akademik Cubrilović, posvećena je ovoj problematici, kao i „Onomastica Jugoslavica”. Lingvistički časopis naučnih naših centara uvek imaju i balkanističke priloge. Institut za Balkanologiju i Balkanološki centar u Sarajevu izrazito delaju u tome pravcu. Međutim, u svemu tome ne vidimo odjeka i informativnih ukazivanja u ovom časopisu iz Praga. Razume se, takvu i oštriju zamerku želim da učinim i nama samima. Prateći neke pojave u svetskoj nauci, ipak nismo umeli naći načina ili vremena za potpuniju informisanost. Stoga upravo ovaj prikaz i ima za cilj da podstakne pravilno usmeravanje balkanističkog interesa.

Da bi se ovakva uzajamnost pravilnije shvatila i u užoj srednjoj Evropi i na Balkanskom poluostrvu treba pratiti probleme jezičkih susreta i etničkih i jezičkih simbioza, uopšte. Specifično, pak, u najboljim perspektivama, vidimo ilirske tragove na obe strane, a zatim strujanje iz srednje Evrope ka Balkanu, gde se tako unete crte ukrštaju sa vulgarno-latinskim crtama. Kasnije pak, od XVI veka, tako formirana simbioza Vlaha, uključujući i raznostepeno slovenske elemente,

raznosila je i novije crte kao i tragove starih crta do Moldavije, do Poljskih Tatra, do Cehoslovačke.

Uz ovaj iskren poziv na obostranu pojačanu saradnju u zajedničkoj naučnoj problematici, ovde ćemo prikazati reljef četvrte knjige Čeških balkanističkih studija. To prikazivanje, u osnovi informativno, javljaće se i u vidu interpretacija i diskusija povodom izvesnih tema ili izvesnih rešenja, — a to već samo sobom znači jedan stepen bliže međusobne saradnje.

Ovo prikazivanje sa žalošću, ali sa odavanjem priznanja i pošte, treba početi nekrologom prof. Maksimilijanu Kšepinskom, romanisti, balkanologu. On je u doba od 95 godina (8. VI 1971) ostavio naučne probleme, ali od kojih ja želim da istaknem članke o međusobnim odnosima slovenskih jezika i rumunskog, posebice članak o romanskoj palatalizaciji u rumunskom Zborniku *Melanges linguistiques offerts à Emil Petrovici*, 1958. Toplim rečima je Jičina Smrčkova istakla rad i značaj češkog balkanologa, sa njegovom bibliografijom.

Prvi prilog je članak Vladimira Skaličke *Über die typologische Eingliederung der Balkansprachen*, gde on pominje jezike supstratnog sloja, grčki, rumunski, a od slovenskih jezika samo bugarski i makedonski. Tu se ponavljaju poznate karakteristike u smislu analitičkog i fleksionog tipa. Ima pri tome i nečeg novog. Smatram pak da Sandfeldov pojam balkanistike moramo proširiti, jer imamo u Iliriku procese za lingvistiku dragocene, samo u drugim srazmerama. Na taj način bi i teorija o tipovima bila korigovana.

Veoma dobro je postavljen članak Helene Kurcove *Zum Problem der verbalen Balkanismen*. Ona dostojno ide u nauci putem svoga uvaženog oca, veoma značajnog za slovensku filologiju i moga dragoga prijatelja. Ovo bi bio podatak da se njena saradnja uključuje i u balkanističke studije u Jugoslaviji.

Želim da se zadržim na principski zanimljivom članku *Le futur vel-*

le + infinitif: *balkanism su romanisme* od Jana Sabršula (Jan Šabršula). Navodeći genitivsko-dativsku prosesisivnost (što je opštelingvistička bivalentnost pripadnosti) i još neke crte, autor se zadržava na opisnom futuru volutivnog tipa, koji Sandfeld smatra balkanskom crtom, a što autor smatra romanizmom.

„Hteti“ se psihološko-jezički reflektuje prema budućnosti, kao i „imati“ (pred sobom kao cilj, motiv), sa nijansom očekivane neminovnosti (suprotno — postignute parafekatske aktivnosti). U ova dva korelativna slučaja imamo jasnu psihološko jezičku orijentaciju. Ali jedna ili druga izražajna forma su stabilisane u alpiskoj i mediteranskoj zoni kao *romanizmi*. Međutim, te su crte donete u Ilirik i središte Balkanskog poluostrva kao romanizmi, a tu su u procesu simbioze unete u balkanske slovenske jezike, i time su postale *balkanistički* izraženom i — novacijom, dakle postale *balkanizmi*. Ovakva discerniranja otklanjaju nesporazume!

Meni je milo što se u malom članku Pavla Trosta govori o balkanizmima u judejsko-španskom, a naročito povodom napisa Gabinskoga, koji Trost citira. Solun je, posle izgnanja Jevreja iz Spanije, postao značajnim za Jevreje i za njihovo orijentisanje na Balkanskom poluostrvu i ekonomskom pa i u kulturnom vidu.

Slavomir Utješeni ukazuje na metodološki interesantnu situaciju jezičkih mešavina u rum. Banatu — *Wege zur Erforschung der zwischensprachlichen Beziehungen im Banat*. Na četiri strane teksta upravo bilo je moguće samo postaviti problem, i to prema nedovoljnoj orijentaciji u literaturi. Problem je veoma složen i geografski i po tipovima procesa, i po intenzitetu efekata procesa, te zaslužuje detaljnu i diferenciranu studiju.

Sa tugom sam pročitao poslednji naučni prilog Dimitra Krandžalova, čije sam studijske rezultate u dva maha citirao (*Rumunske vplivy Karpatech*). Rasprava koja je pred nama zaslužuje da se uzme u obzir pri proučavanju miksoglotskih procesa, a tako isto njegova

rasprava o Vlasima u Moravskoj. Jižina Smrečkova se oprostila od naučnika kratkim i toplim rečima na kraju knjige.

Za nas je potpuno novo a zanimljivo prikazivanje vlaških reči u moravskim Beskidima — *Zur Problematik der walachischen Wörter auf dem Gebiet der mährisch-schlesischen Beskiden* od Jozefa Skuline. Taj prilog je mnogo značajniji nego što i sam autor smatra. Navešću samo nekoliko reči, od onih koje nesumnjivo uspostavljaju davnašnje a raskinute zajednice sa balkanskim Vlasima, i to uglavnom sa istočnom granom, uz inkrustacije, ubacivanja iz nekadanje središne, sekundarne zapadne grane. To bi bile *koliba*, *pajtä* (r. *poiata*), *muaka* (r. *mlača*, s. *mlaka*; t-w), *gruñ* (l. *grunium*, mak, top. *Grunište*), *kornuta*. *corna*, cf. s. *roguša*), *šuty* (r. *ciut*, s. *šut*), *cap* (r. *tap*, mak. *cap*, jarac“) *urdä* (r. *urda*, s. *urda*), itd. — Od strukturalnih pojava, koje sobom nose ili obećavaju zanimljiv miksoglotski odgovor, bili bi: „or“ — *košor* pored *košar*), i „ešä“ — *vakeša*) r. *oacheša*) dij. *bakeša bakošistä*, *ovca*.

Članak Zdenka Vitoša (Zdenek Witoch) *La terminologie de la peche en roumain et en slave* je konkretnan i vrlo interesantan. Na donjem Dunavu ribarenje je od najstarijih vremena bilo veoma razvijeno. Među stanovništvom rumunske narodnosti bilo je i Slovena, koji su bili veoma vešti ribarenji („*qui connaissent à merveille l'art de la pêche*“).

Autor daje podatke o doseljavanju Kozaka, u toku 18. veka pa do početka 19. veka. Tu se naročito pominje verska sekta „Lipovani“. Iz opšteg ribarskog rečničkog fonda slovenskog karaktera, a unetih u rumunski leksički fond autor navodi 71 leksemu. Zatim ističe četiri grupe reči specifično iz ribarskog rečnika. Tu su na prvom mestu nazivi za mreže i druga oruđa za hvatanje, lese, pletari, druge vrste „zamki“ — *rästoäca* (rus. *rastoka*) *capcă* (b. *kopka*), *produf* (stil. *produchъ*). Zatim se navode nazivi instrumenata za nabadanje — *ostie*, *unditä casulca*; *podmet*, *plutä covergä* (b. *kuverki*). — Za ovim su nazivi za ribarske barke (*dubas*, *cin*, *ciun*) (s. *čun*, *cri-*

vace b) krivak). Najzad su tu i nazivi za alatke (*suveičä*, b. i s. *sovalka*, *sovaljke*) i za uređaje (*zavod*).

Zoe Hauptova je saopštila dva rudarska termina u Karpatima — *Zwei karpatische Barglautermini*. Njen članak se odnosi na reči *bana* (v. lat. *baneus*, l. *balneus*, gr. βαλα-
vešov i *okno* (s. okno). Ta vrlo uska tematska postavka u ovom članku je mnogostrano i vrlo produbljeno analizirana, uz interpretacije koje daju i slovenski i drugi etimološki rečnici. Naročito se ističe mišljenje V. Polaka da baňa nije u vezi sa značenjem „Bad“, već da u značenju „Bergwerk“ ima veza sa rudarskim kolonistima, a time i sa nemačkom reči *bann* „kreis, Bezirk, Gerichtsbarkeit“.

Tako ona, posle opširne i utančene interpretacije, misli da je reč *baňa* mogla postati u Karpatima, a da *okno* potiče iz južnoslovenskih jezika.

Kao jedan izuzetak i opozitni članak prema jezičkim temama koje su skoro isključive, javlja se filološko-tekstološki članak Emilije Blahove (Emilie Blahova) o homilijama Klimenta Ohridskog. Analiza zasnovana na tekstološkim poređenjima upućuje na zaključak, da su Kliment i autori iz njegovog kruga poznavali veliki broj homilija iz Kločevog glagoljaša, kao i najstariju grupu homilija iz Suprasloškoga kodeksa. To dopušta pretpostavku da je Kločev glagoljaš nastao kao celina u vreme Ćirila i Metodija, a homilije br. 41, 42 i 43 Suprasloškoga Kodeksa uskoro zatim.

Sasvim po strani od članaka ove balkanističke knjige nalazi se saopštenje o jednom do sada neobjavljenom rukopisu. To su putne beleške čiji je autor Jakob fon Becek (Jacob von Betzekh), kurir Cara Ferdinanda i Maksimilijana II. Taj rukopis poznat je samo po jednom saopštenju P. Matkovića (Rad, LXXXIV, 1887 s. 80—99. Beleške su pisane od 1564 do 1573. godine. One mogu biti interesantne u raznim

pravcima, a naročito za dolinu Nišave i za Bugarsku.

Najzad Zlata Kufnerova (Zlata Kufnerova) objavljuje jedan leksički prilog — *Zum heutigen Stand der Forschung über griechische Elemente im Bulgarischen*. Ističući da je grčki uticaj veoma davnašnja pojava, autor prati rezultate u radovima ranijih bugarskih filologa, zatim P. Papahdžija, dr Sandareda, a najzad se obraća i novijim delima od M. Filipove — Bajrove i K. Gutšmida, koji, po mome mišljenju, vrlo uprošćeno gleda na ovo pitanje, u vezi sa ruskim uticajem i opštim kulturnim razvitkom u Bugarskoj. Autor unosi nečega novog, i veruje da će kasnije u široj obradi, pokazati određenije rezultate.

U ovoj knjizi, pri kraju objavljen je i izveštaj sa Prvog čehoslovačkog balkanističkog simpozijuma održanog u Brnu, u dane 11. i 12. decembra 1969. godine. Radovi saopštavani na tome simpozijumu po sekcijama (istorijska, književno-naučna, lingvistička) objavljeni su u knjizi *Studia balcanica bohemoslovaca — Prispěvky na I. celostatnim balkanističkem sympoziu v Brne 11—12. prosince 1969*. (Brno, 1970, 451 s.) — Izveštaj o tome simpozijumu dao je Vladimir Saur (Vladimir Saur).

Najzad treba zahvaliti redakciji što je na kraju ove, četvrte knjige objavljen sadržaj prethodne tri knjige:

Saradnici su bili:

Vol. I. V. Hořejši, Maksimilian Kžerinsky, P. Trost, I. Pačesová, H. Kurzová V. Polak, I. Šabršula, K. Horalek.

Vol. II B. Havránek, M. Krépin-sky, I. Kurz, I. Sedláček, S. Heřman, I. Smršková, D. Krandžalov, K. Horálek, Z. Wittoch, V. Čapková, I. Dorovsky, S. Utešený.

Vol. III I. Smrčková, V. Skalička, P. Trost, I. Kurz, I. Sedláček, F. Kopečný, V. Polák, V. Šaur, I. Štolla, O. Králik, A. Dostál, J. Dolanský, I. Blašković, M. Krépinské, S. Heřman, R. Pražák.

Milivoje Pavlović

GUNEY-DOGU AVRUPA ARASTIRMALARI DERGISI, 1, Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1972, 276.

После трогодишњих припрема основан је, 1969. године, у Турској *Институт за истраживања југоисточне Европе*. Руководећи се, у првом реду, некадашњом распрострањеношћу Османске Империје и, разумљиво, њеном везаношћу за читаво подручје југоисточне Европе, па, сходно томе, и будућим задацима новооснованог Института, његови оснивачи су с правом закључили да је реч *Балкан*, у овом случају, неадекватна.

Седиште овог института је у Једрену, а његов редовни орган *Часопис за истраживања југоисточне Европе* излазиће једном годишње. Редакцију сачињавају Афиф Ерзен, Ахмет Цафероглу и Џенгиз Орхонлу. У предговору оснивачки одбор позива на сарадњу све научнике, турске и стране, који се баве проучавањем југоисточне Европе.

Прва свеска овог часописа доноси значајне прилоге низу науч-

них дисциплина, у првом реду историји, уметности, језику, етнографији и то — што даје овој публикацији посебну вредност — са читавог простора некадашњег Османског Царства. Наведимо најзначајније: *Османлијско-турска грађевинска делатност на Пелопонезу (Necat Göyünç), Мраморно Море, Босфор и Дарданели у старом веку (Афиф Ерзен), Калдрмаџилук као професионална организација и нека мишљења о османским градским улицама (Sengiz Orhonlu), Развој правних норми у Османском Царству и њихова примена после Танзимата (Ibrahim Sivrikaya), Једна представка о македонском питању (Тевфик Темелкурбан), Турска: човек и услови средине (Sirri Erinç), Основне особине вегетације Тракије (Yusuf Dönmez)*. Следе, затим, белешке, вести и библиографија.

Олга Зиројевић

MONUMENTET 1—2 (1971). Ministria e arsimit dhe e kulturës, Tiranë. Instituti i Monumenteve të kulturës.

Часопис *Monumentet „Spomenici“*, орган Института за заштиту споменика културе, чија два прва броја канимо оvdje приказати, је плод 20-годишњег рада на прикупљању, конзервирању и заштити споменика прошлости NR Albanije. Ако се има у обзир да су албански стручњаци свој зnanstveni рад започели без икакве зnanstvene традиције, појава многобројних зnanstvenih часописа који су познати у земљи и иноземству у чију породицу ulazi и овај часопис о којем је ријеч, svakako да ће бити од користи не само за домаћу научну зnanstvenost, него и за свjetsку науку, а особито за науку susjednih naroda.

Часопис је концепиран у шест рубрика: расправе, материјали, саопштења, критике, библиографије и кронике.

Из уводне ријечи редакције види се

да је у ствари часопис зbornik studija и материјала о споменицима културе са подручја NR Albanije. Намjera часописа, према ријечима редакције, jeste да pomogne грађевинарима: „... који се занимају за традицију грађевинске технике, архитектуре, urbaniste за urbanističko uređenje gradova, učitelje за upoznavanje historije spomenika područja у kojima rade и td.”

Sv. 1, 1971. U raspravi: „Rezultatet dhe perspektivat e punës kërkimore restauruese” (Rezultati i perspektiveve истраживачког и restauratorskog rada) (11—22), Gani Strazimir и historijski prikazuje djelatnost на području заштите, конзервације и restauracije spomenika која се може pratiti у dvije faze: 1. početna faza од 1948—1965 и 2. од

1965 god., kada je i oformljen Institut za zaštitu spomenika kulture pa do danas. Slijedi veoma značajan rad Selima Islamia „Qyteti ilir në Zgërdhesh“ (Ilirski grad u Zgërdheshu) (23—42). Odmah na početku svoga rada autor iznosi kratak historijat istraživanja ovoga lokaliteta nedaleko Kruje. Još je naime J. G. Hahn¹ smatrao, da bi se na tom mjestu trebao tražiti stari grad Albanopolis u kojem govori Ptolemej (III 12, 20). Ostaci Zgërdheshia nalaze se jugozapadno od Kruje na mjestu zvanom Kakariq. Grad je podignut na jednom brežuljku istokračnog trokuta. Položaj je pružao sve uvjete za život. Autor ističe, da arheološki radovi pokazuju da se grad pružao i izvan okružnih zidina. Na osnovi ispitivanja zidina i sistema odbrane u svome ansamblu autor zaključuje da postoje više razdoblja gradnje. Prvo razdoblje čija je karakteristika suhozidna tehnika velikih kamenih blokova odgovara tehnici Gajtania i Dorsa, dakle prvog željeznog doba (VI—V. st. pr. n. e.). Drugo razdoblje karakterizira tehnika izgradnje zidina kamenim blokovima paralelopipeda, izvana provokutni i veoma izglađeni. Ovo je razdoblje i najviše posvjedočeno i sačuvano, a koje odgovara IV i III st. pr. n. e. Treće razdoblje karakterizira tehnika sistema kvadratnih kamenih blokova, rustični stil, a vremenski spada u III. i II st. pr. n. e. Četvrto razdoblje ističe se tehnikom kvadratnih masivnih kamenih blokova, nedorade njih, a više puta i već upotrebljenih sa veoma slabom vezom.

Autorovi rezultati pokazuju, da je grad imao izvrsne ekonomske i trgovačke veze sa ostalim ilirskim središtima. Arheološki materijal je pokazao, da se tu proizvodila izvrsna keramika kojom se je snabdjevalo čitavo sjeverno područje rijeke Shkumbinia, a sporadički fragmenti ove keramike nađeni su i u Apoloni. Između najznačajnijih uvoznih predmeta u gradu prevladavaju pro-

izvodi iz Apulije i to s kraja IV., a osobito III i II st. pr. n. e. Novac koji je bio u opticaju u glavnom je iz Dyrrachiuma. Nađene su emisije iz druge polovice IV. st. pr. n. e. koje na aversu imaju Herakla a na reversu oružje i drugo ga Zeusom i jedan tronožac ili Helios ili lađa koji se datiraju sa III. i II. st. pr. n. e. Što se tiče stranog novca otkriven je samo jedan primjerak koji nosi monogram Demetrija II Makedonskog i to na aversu sa jednim štitom, a na reversu kaciga. Nadalje, autor ističe, da zidine trećega razdoblja daju naslutiti da je grad bio uvučen u neki sukob i to po svojoj prilici u prvom ilirsko-rimskom ratu.

Zaključak do kojeg dolazi autor je veoma zanimljiv i važan. Naime i on je mišljenja, da se na ruševinama Zgërdheshi, kao što je i J. G. Hahn smatrao, treba tražiti Albanopolis. A to je značajno, kada se znade, da se ovim imenom veže i nacionalno ime Albanaca.² Istina, autor ističe: "... da od onog vremena novih uvjerljivih dokaza u prilog ovome mišljenju nema, ali usprkos tome pretpostavka J. G. Hahna ostaje još uvijek kao značajna radna hipoteza... Činjenica da na području između Mata i Shkumbinia na kojem Ptolemej (III 22, 20) i spominje Albanopolis, kao veoma značajan grad nema nekog drugog većeg antičkog središta osim Zgërdheshia, što dozvoljava da ova pretpostavka ostane još uvijek na snazi. S druge strane treba istaći, da se uz ruševine Zgërdheshia nalaze ostaci jednog značajnog ilirskog grada koji je nastao i razvio se uz veliki grad kao što je bio Dyrrachium... (33).

Neritan Ceka — Lazër Papajani u radu „Rruga në luigëni e Shkumbinit në kohën antike“ (Put u dolini Shkumbinia u antičko doba) (43—59) raspravljaju o prirodnim i geografskim uvjetima za postojanje takve magistrale koja je

¹ cfr. J. G. Hahn, Albanesische Studien — Archaeologische Notizen IV, Jena 1854, pag. 120ss.

² cfr. Zef Mirdita, Problem etnogeneze Albanaca, u: Encyclopaedia moderna 13/V/1970/ Zagreb, pag. 32—34.

omogućavala južnim Ilirima da komuniciraju sa unutrašnjošću Balkanskog poluotoka. Autori smatraju, da stare koncepcije i zaključci dosadašnjih istraživača koji ovaj put identificiraju sa Via Egnatia, izgrađen od strane Rimljana koji je u glavnom trebao služiti u vojne i političke ciljeve, ne mogu odoljeti naučnoj kritici.

U stvari Via Egnatia, kao rimski put, je samo jedno razdoblje u historiji ove komunikacije koja je išla kroz dolinu Shkumbinija. Jer, još prije dolaska Rimljana kroz ovu dolinu je išla jedna magistrala što potvrđuje nalazak velikog broja aglomeracija izgrađenih na obalama Shkumbinija. Autori razlikuju dva značajna razdoblja ove komunikacije: 1. predrimsko (via Candavia) i 2. rimsko (via Egnatia). Autori smatraju, da je „on (sc. put, Z. M.) komponenta ekonomskih, političkih i kulturnih pokreta.“⁽⁴⁴⁾.

Jedini izvor za poznavanje puta predrimskog razdoblja su samo arheološki podaci. Na osnovi predmeta nađenih u tumulima Pazhokua, kao na pr. jedna vaza mikenske provenijencije, može se pratiti postojanje puta uzduž doline rijeke Shkumbinija još u bronzano doba. Pravo historijsko razdoblje „viae Candaviae“ jeste željezno doba. U prilog ovakvom mišljenju govore fortifikacijska naselja uz obalu rijeke, kao što su Shkambi i Shënlliut nedaleko Elbasana, u Quka e Skënderbegut, u Ljeshan, Valësh, Gradishtë na području Belsha, u Bodin i Dorës. Intenzivni razvoj kod Ilira ubrzala je također trgovina koja je prodirala u Iliriju posredstvom primorskih kolonija Epidamna i Apolonije što jasno potvrđuju korintski proizvodi od brone, keramike i stakla već od VI i IV. st. pr. n. e., a koji dospjevaju sve do Lihnidskog područja. U IV. i III. st. pr. n. e. većina spomenutih aglomeracija pretvaraju se u urbana središta i značajne trgovačke centre među kojima je jedan od najznačajnijih Selca e Poshtme na gornjem toku Shkumbinija koju autori ovoga rada identificiraju sa

antičkim Pelionom. (48). Česti nalazi brončanog i srebrnog novca na ovome području poslije IV. st. pr. n. e. potvrđuju da se trgovina nije obavljala samo razmjenom robe u naturi nego i monetarno. Osim toga ovi novčani ostaci potvrđuju da su glavni izvoznici ilirske robe dolinom Shkumbinija bili Dyrrachium i Makedonija. (47) Autori smatraju, da se ovim putem koristio i Aleksandar Makedonski kada je 335. god. pr. n. e. pošao iz Peliona da uguši ustanak Ilira, a 200. god. pr. n. e. i rimski konzul Sulpicije.

Rimsko razdoblje ovoga puta počinje u doba rimskih ratova protiv Makedonije i to III. rimsko-makedonskog rata (170—169. g. pr. n. e.) koji je u starini nosio naziv *via Candavia*. Naziv *via Egnatia* pojavljuje se u izvorima I. st. pr. n. e. U stvari Rimljani su počeli graditi ovaj put između 168. i 164. god. pr. n. e., kada i Polibije (XXXIV 12) po prvi puta govori o putu koji je vodio iz Apolonije u Thessalonice i služio je kroz čitavo antičko doba.

Gjerak Karaïskaj u raspravi „Kalaja e Elbasanit“ (Elbasanska tvrđava) (61—77) daje rekonstrukciju potpunije planimetrije nego što su to uradili C. Praschniker — A. Schober³ i to na osnovi pažljivijeg ispitivanja ostataka, opis zidina sa isticanjem osnovnih faza gradnje i nastojao je da dadne što tačniju dataciju. Tako on dijeli tri faze izgradnje: 1. kasna antika; 2. ranobizantinsko i 3. srednjovjekovno osmansko razdoblje. Za razliku od C. Praschnikera koji datiranje nastanka tvrđave stavlja između 300—530. god. n. e., autor smatra da bi to bilo između 380. i sredine V. st. n. e. Do ovakvog zaključka dolazi na osnovi historijskih podataka i tehničkih karakteristika gradnje. što se tiče ranoga srednjega vijeka zbog nedostataka poznavanja tehnike izgradnje ovoga razdoblja, autor tvrdi, da je nemoguće dati tačne vremenske podatke. Međutim prva otomanska izgradnja datira koliko se može saznati iz historijskih izvora sa 1466. god. n. e. Autor je do

³ cfr. C. Praschniker — A. Schober, Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro, Wien 1919, pag. 50.

svih ovih zaključaka došao na osnovi analize vrata i kula ove tvrđave upoređujući ih sa utvrđenim elementima drugih centara istog razdoblja.

Koço Zheku radom „Restaurimi i protes së luanit-Butrint (Restaoracija lavljih vrata u Butrintu) (79—86) koja je otkrila italijanska arheološka misija pod vodstvom L. M. Ugolinia koja je vršila arheološka iskapanja od 1928—1935. god. raspravlja o razlozima koji su potstakli ovu arheološku ekipu da je konzerviraju, o metodima restauracije koja su korišćena i rezultatima dobivenim od ovih radova; dotle Stilian Adhami u „Gjurmime rreth themelimit dhe rindertimeve të kalajës së Krujës” (Istraživanja oko osnivanja i rekonstrukcija tvrđave u Kruji) (87—101) uglavnom se bavi pitanjima datacije oko izgradnje samo tvrđave, a isto tako govori o nizu najznačajnijih rekonstrukcija tokom dugih niza vijekova.

Aleksandër Meksi u radu „Arhitekture dhe datimi i kishës së manastirit të Apollonisë” (Arhitektura i datacija crkve i manastira Apollonije) (103—117) govori o manastiru sv. Marije u Apoloniji koji je podignut na jednom brežuljku, a koji dominira nad čitavim područjem sela Pojana, 16 km. istočno od Fiera. Glede datacije dosada su se koristile freske vanjskih zidova nartekse. Tako je Th. Popa⁴ datirao između 1264—1282. god. odnosno za vrijeme vladanja Mihajla VIII Paleologa i Andronika II Paleologa koji su prema njemu predstavljeni u ovim djelima, dok V. Puzanova — Dh. Dhamo⁵ stavljaju od 1282—1328. god., dakle za vladavine Andronika II Paleologa. Međutim, autor s pravom ističe da se gore spomenute činjenice ne mogu uzeti za

osnovu datacije crkve, pogotovu ako se ima u vidu činjenica i to veoma ozbiljne prirode, da je neshvatljivo da se jedna značajna ličnost nalazi na neotkrivenom mjestu u eksonartekstu. Stoga autorovo je mišljenje, da je crkva podignuta prije 1250. god. (109), jer jedan natpis isklesan na jednom kamenu zida abside ima uklesanu ovu godinu. Prema tome i freske trebaju se datirati u isto vrijeme kada je podignut i eksonarteks. Njegovi zidovi nose dva natpisa. Jedan na južnom zidu, gdje se spominje smrt jednog igumana i to 31. marta 1350. god., a što jasno govori da je bio urezan poslije izgradnje eksonartekse. Drugi se natpis nalazi na jednom grobnom kamenu, koji je sada u funkciji pilastra kolonade i ima uklesanu godinu 1380. Za sigurno se može reći, da je narteks pretrpio izvjesne izmjene, dodavši mu kolonade. Autor nadalje zaključuje, da je veoma teško utvrditi veze manastira Pojana sa Carigradom, jer se može utvrditi da su se slične crkve gradile u 13. i 14. st. i u drugim zemljama Balkana. Petokračna absida i 12-to kračna kupola potvrđuju samo utjecaj metropole. Ali vrijedno je istaći da se takve kupole i abside ne susreću prije 14. st. niti u Grčkoj,⁶ a niti u Bugarskoj,⁷ dok Hasa n N a l i b a n i „Rreth krijmtarisë së piktorit David Selenicasit” (Oko stvaralaštva slikara Davida Selenice) (119—126), ističe da se o njegovom životu, značajnom slikaru XVIII. st. zbog nedostataka podataka veoma malo znade. Jedini izvor koji iole malo svjetla daje o njegovom životu jeste jedan natpis nađen na zapadnoj strani u unutrašnjosti Crkve sv. Nikole u Voskopoji. Cilj ovoga priloga sastoji se u isticanju i procjenjivanju izvjesnih novih elemenata koje je ovaj slikar unio u umjetnosti svoga vremena. A jedan od osnovnih

⁴ cfr. Th. Popa, Saktësimi rreth datimit të kishës së Manastirit të Apollonisë, u: Studime historike I (1976), Tiranë, pag. 144.

⁵ cfr. V. Puzanova-Dh. Dhamo, Nekaterije pamjatniki monument talnoj živopisi 13—14 vekov u Albanii, u: Studia Albanica II/2/1965/, Tiranë, 154—159.

⁶ cfr. G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, pag. 181.

⁷ cfr. N. Mavrodinov, Jednokrabbnata i krestovidnata cerkva po Blgarskite zemi do kraja na XIV. v., Sofija 1931, pag. 112.

elemenata jesu izvjesne realističke crte čime se je udaljio od irealnog misticisma crkvene umjetnosti svoga vremena. On je stoga prvi koji je u crkvenoj umjetnosti uveo realistički portret, što znači, zaključuje autor, da se je inspirirao iz života i prirode. Umjetnost Davida Selenice, prema mišljenju autora treba shvatiti ne kao fenomen, izdvojen iz svoje infrastrukture i okolnosti u kojima je živio, nego kao proizvod te iste infrastrukture i tih istih okolnosti koje uvjetuju jedan takav cvat umjetnosti u vremenu kada crkveno slikarstvo doživljava potpuno opadanje.

Sljedeći prilozi raspravljaju o gradskoj i seoskoj arhitekturi i to Emin Riza, „Banasa e fortifikuar Gjirokastrite“ (Utvrdeni stan u Gjirokastru) (127—147), Burhan Strazimir i Pirro Thoma, „Kulla e Matit“ (Kula u Matu) (149—155), Genc Samimi, „Disa të dhëna mbi teknikën e ndërtimit të bansës Beratase“ (Nekoliko podataka o tehniku izgradnje kuća u Berata) (173—176), Aleksandër Meksi, „Arkitektura e kullës së banesës“ (Arhitektura kule kao kuća) (193—198). Prilog Vili Kamsi, „Kështjella e Shkodrës dhe restaurimi i saj“ (Skadarska tvrđava i njezina restauracija) (165—171) je veoma interesantan, gdje kraći historijski prikaz, počevši od Ilira, njezin razvoj i funkciju kroz vjekove i završava sa problemom restauracije koji su radovi započeli 1961. god.

Dva posljednja priloga Petrik Lera, „Gjurmime të reja të lashtësisë në rrethin e Korçës“ (Novi nalasci starina u okolici Korçe) (177—183) i Tanush Frashëri, Të dhëna të reja arkeologjike nga lugina e Vjosës“ (Novi arheološki podatci u dolini Vjose) (185—192) kako zbog karaktera časopisa, a i po njihovom sadržaju nipošto ne spadaju na ovome mjestu o čemu će biti na

kraju riječ. Na kraju se u rubrici kronika nalazi redakcijski članak „Puna konzervuese restauruese dhe kërkimore në Institutin e Monumenteve gjatë vitit 1969“ (Konzervatorsko-restauratorski i istraživački rad Instituta spomenika kulture u 1969. godini) (199—201) koji je u stvari održani referat na naučnom skupu održanog 5—6. decembra 1969. god. u čast 25-te godišnjice oslobođenja zemlje.

Sv. 2, 1971. F. Prendi—K. Zhegu, „Lisi në dritën e të dhënave të reja arkeologjike“ (Lissus u svjetlosti novih arheoloških podataka) (7—24) na osnovi opširne literature ističu divergentna mišljenja o osnivanju Lissusa. Poznati stručnjaci kao što su Š. Ljubić, A. Bauer, J. G. Hahn⁸ i mnogi drugi, pa čak i autori prve sinteze „Historije Albanije“⁹ smatrali su, da je Lissus grčka kolonija koju je, prema kazivanju Diodora Sicilskog (XV 13, 14) podigao Dionizije Stariji, sirakuški tiranin. Međutim, na osnovi svojih arheoloških istraživanja i rezultata, autori u potpunosti prihvaćaju zaključak G. Novaka¹⁰ koji ističe, da se riječ *Λίσσων* ili *Λίσση* kod Diodora treba čitati *Ίσσαν*, *Ίσση* ili pak treba razumjeti da se radi o antičkom gradu Issa na otoku Visu. Cilj autora ovoga rada sastoji se ne toliko da se bave mnogim historijskim podacima koji potvrđuju ono što je G. Novak već prije 33 godine sa uspjehom riješio, nego da se na osnovi novih arheoloških podataka pruže nove i uvjerljivije dokaze koji govore u prilog autohtonog ilirskog porijekla ovoga grada, kao i da se odrede sa što većom točnošću konstrukcijske i arhitektonske osobitosti njegovog odbranbenog sistema (7—8).

Na osnovi analize okružnih zidina, fragmenata keramike apulskog tipa, podataka arheološke stratigrafije zatim i istovremeni postanak utvrđenih ilirskih gradova nedaleko

⁸ cfr. J. G. Hahn, op. cit., pag. 92.

⁹ cfr. Historia e Shqipërisë I, Tiranë 1959, pag. 61.

¹⁰ cfr. G. Novak, Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu, u: Serta Hoffileriana, Zagreb, 1940, pag. 111ss.

Lissusa, kao Zgërdheshi,¹¹ Xibër¹² autori su došli do zaključka da je Lissus nastao krajem IV. st. pr. n. e. To se može vidjeti i iz činjenice da se do sada ni na jednom mjestu antičkog grada nije pronađen, makar i slučajno, neki grčki natpis ili predhelenistički novac koji bi ukazao da bi Lissus bio grčka kolonija. Osim toga nema nijednog fragmenta arhitekture ili keramike klasične proizvodnje IV. st. pr. n. e. koji bi govorili o životu ovoga grada u ovo vrijeme. Ali to ne znači, da je on bio podignut na nekom nenastanjenom mjestu nego na mjestu na kojem je prije živjelo ilirsko stanovništvo. (15) Konačno sami odbrambeni zidovi grada govore o ilirskim graditeljima (16).

Hasan Ceka, inače veteran albanske arheologije, u radu „Dega jugore e rrugës Egnatia” (Južni odijelak puta Egnatia) (25–35) na osnovi dva pronađena miliaria godine 1962 na kojima su uklesani imena careva Elagabala (218–222), Maximiana Daia (305–313), Crispusa (317–326), Konstantina II (326–361) i Juliana Apostate (361–363) i na osnovi podataka antičkih autora: Strabona (VIII 323), Tita Livia (XXXI 27), *Цезара* (Bell. civ. 13, 5) te na osnovi Tab. Peutingeriane zaključuje da se radi o južnom odijelku puta Via Egnatia i da se ta dva milicijska kamena koja su nađena u selu Mbrostar nedaleko Fiera, odnose na taj odijelak, čija je dužina bila podjednako kao i onoga sjevernog koji je polazio sa Dyrrachiuma. Kako sjeverni tako i južni sastajali su se sa Via Egnatia kod Genesis flumen, kod današnjeg sela Ballaj. U stvari put Dyrrachium-Apollonia je iz predrimskog vremena o čemu govore mnogi podaci arheološkog materijala iz IV. st. pr.

n. e. i to počevši od lijeve obale Shumbinia sve do spomenutog sela Mbrostor. U Babnjë Re otkriveni su ostaci jednog ilirskog utvrđenog grada koji Tab. Peutingeriana ne spominje pravim imenom Apsum flumen što potvrđuje postojanje spomenutog puta. O tome mogu se naći i podatci kod Tita Livia (XXX 27) kada opisuje događaje 200. god. pr. n. e., gdje kaže, da je rimski konzul Sulpicije „podigao svoj logor između Apollonije i Dyrrachiuma kod rijeke Aps (današnji Semani, Z. M.), a to je ista stanica Apsus flumen kod Tab. Peutingeriane.¹³ U odnosu na dosadašnja mišljenja¹⁴ ovo autorovo mišljenje, zahvaljujući izvrsnom poznavanju terena i historijskih događaja koji su se odvijali na tom području u značajnim trenucima Rimske Republike, je više nego prihvatljivo, koje svakako treba doraditi. Vangjel Toçi, „Amfiteatri i Dyrrahit” (Amfiteatar Dyrracha) (37–42) u kratkim crtama prikazuje veliki amfiteatar antičkog grada Dyrrachiuma, čije je iskopavanje počelo 1966. god.

Historiju grada Berata i to od ilirskog, bizantinskog, razdoblja albanskih feudalnih kneževa, ranog razdoblja turske vlasti i velikih pašaluka dao je Apollon Baçe u radu „Qyteti i fortifikuar i Beratit” (Utvrdjeni grad Berat) (43–62); dok Dhorka Dhamo, „Mbi disa vepra të ponjohura të piktorit shqiptar të shek. XVI Nikollës” (O nekim nepoznatim djelima albanskog slikara Nikole iz XVI st.) (63–71) raspravlja o jednom slikaru, Albancu koji je radio u Arbanasi u Bugarskoj i ostavio je za sobom izvrsna umjetnička djela. Za razliku od bugarskog historičara umjetnosti, Dimitra Kostova¹⁵ koji kao i njegovog zemljaka Bogdana Fi-

¹¹ cfr. S. Islami, Qyteti ilir në Zgërdhesh, u: Monumentet 1(1971), Tiranë, pag. 23–41.

¹² cfr. Idem, La citadelle illyrienne de Xibri, u: IIème Conference des études albanologiques, Tirana 1970, pag. 389.

¹³ cfr. K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, col. 559–569.

¹⁴ cfr. G. Veith, Der Feldzug von Dyrrhachium zwischen Caesar und Pompeius, Wien 1920.; C. Praschniker, Muzakhia und Malakastra, Wien 1929, col. 105–126.; C. Praschniker-C. Schober, Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro Wien 1919.

¹⁵ cfr. D. Kostov, „Arbanasi”, Sofia 1950, pag. 90.

lova autorica na osnovi dvaju djela u Albaniji¹⁶ zaključuje da je riječ o albanskom umjetniku čija se djela nalaze u crkvi sv. Gjorgja, spomenutog mjesta koje je od davnine nastanjeno Albancima.

O crkvi Marmiroa u blizini Orika (srednjovjekovnog Jerikos) među prvima je pisao C. Patsch¹⁷ koju je posjetio 1904. godine. Kako se ova crkva zove i kojem je svecu posvećena ne zna se. O tome ne zna niti okolno stanovništvo. Aleksandër Meksi, u radu „Restaurimi i kishës së Marmiroit“ (Restauracija crkve Marmiroja (73—83) nastoji dati sažeti opis crkve i problem njezine restauracije. Autor ističe, da se ovakav tip crkve sa planimetrijom slobodnog križa (74), pokriven kupolom kao što je ova u Marmiroju, susreće na području Vlore. Ali, imajući u vidu da se veoma maleni broj crkava iz predturskog vremena sačuvao, teško je prihvatiti gore spomenutu konstataciju. Slična je poteškoća i oko datacije izgradnje spomenute crkve, jer sličnih crkava ima u predtursko doba i to od V—XV. st. (78) Međutim, na osnovi analogija sa crkvama susjednih zemalja, u prvom redu sa dvjema crkvama u Boboševu i u Separeva Banji¹⁸ u Bugarskoj koje su malenih dimenzija i bez narteksa, a po planimetriji ona iz Boboševa približava se ovoj u Marmiroju i, kako je ona iz Boboševa iz XII i va u Marmiroju, ne bi bila iz kasnijeg vremena.

Gani Strazimir nastoji da u radu „Gjirokastra dhe vlerat e saj kulturale“ (Gjirokastra i njezine kulturne vrijednosti) (85—102) ukaže na kulturno blago koje se čuva u tome gradu i da odredi granice dijelova koji čine historijski centar grada, koji je odlukom Ministarskog savjeta 1961. godine proglašen kao grad-muzej.

Značajne prilike su dali Skënder Bejko, „Kalaja e Tepelenës“ (Tvrđava Tepelene) (103—112), Emin Riza-Koço Zheku, „Banesa Tiranase“ (Tiranska kuća) (113—127), Valter Shtylla, „Studimi mbi restaurimin e një banese në shkodër“ (Studija o restauraciji jedne skadarske kuće) (129—137).

U rubrici Materijal i saopćenja u glavnom je donjet materijal arheološkog karaktera, kao Shpëtim Haxhihyseni, „Vendbanimi i fortifikuar ilir në Tervol“ (Utvrdeno ilirsko naselje u Tervolu (139—145), Lufti, Derveni, „Gjurmë të reja në kalanë e Margëlliçi“ (147—151), kojeg Polibije (V 108,8) spominje kao Orgesos; jer se rijeka Argias identificira sa današnjom Gjanica koja protiče južnije od ove tvrđave (149); Fabian Miraj, „Muret antike të Persqopit“ (Antičke zidine Perscopia) (153—156) i Dail Halilaj, „Gjurmë të vjetra në Gallobordë (Antički tragovi u Gollobordi) (165—166).

Za razliku od gore spomenutih radova u ovoj rubrici ističe se rad Thanas Kamberia, „Disa të dhëna mbi tekniken e ndërtimit të banesës Gjirokastrite“ (Neki podatci o tehnici gradnje Gjirokastriske kuće) (158—163), koji u odnosu na neke gore spomenute radove po svojoj prirodi i spada u ovaj časopis.

U djelu Kritika i Bibliografija nalaze se zanimljiva replika Theofan Pope, „H. Nalbani — Rreth krijimtarisë së piktorit David Selenicasi“ H. Nalbani — Oko stvaralaštva slikara Davida Selenice) (16—169). Nažalost tu se potkrasila jedna omaška, jer nije spomenuto, gdje je H. Nalbani, taj rad objavio. Premda je on objavljen u Monumentet 1 (1971) pag. 119—126), svaki čitalac koji bi htio učiniti neke

¹⁶ cfr. Th. Popa, Piktura të tjera të piktor Nikollës zbuluar në Kurjan të Fierit, u: Buletini i Shkencave Shoqërore 4(1960), Tiranë, pag. 223—230.

¹⁷ cfr. C. Patsch, Das Sandschak Berat in Albanien, Wien, 1904.

¹⁸ cfr. N. Mavrodinov, Jednokorabnata i krstovidnata crkva po Blgarskata zemi do kraja na XIV. v., Sofija 1931, pag. 61ss, fig. 69—70.

paralele i utvrditi neke konstatacije u radu H. Nallbania, a ne zna gdje je rad objavljen, teško će to učiniti. Th. Popa, pored određenih pohvala u prilogu radu H. Nallbania, nastoji ga nadopuniti ili pak da ga ispravlja kada je riječ o stilu i tehnicima slikara, prema čijem se mišljenju Davidovo slikarstvo može okarakterizirati kao postbizantinsko, a ne kako H. Nalbani kaže, moderno ili novo slikarstvo, šta više Th. Popa ističe, da „u djelu Davida vidimo, da se nasljeđuje čitav sistem slikarstva Istočne crkve, bizantinski ikonografski ciklusi nadopunjeni sa novim ciklusima i temama manastira na Atosu stvoreni za vrijeme otomanskog robstva.”(167).

U rubrici Kronika donjet je referat N. Ceke, „Puna konzervuosa restauruosa dhe kërkimore në Institutin e Monumenteve të kulturë gjat vitit 1970” (Konzervatorsko-restauratorski i istraživalački rad u Institutu spomenika kulture tokom 1970. go.) (171—173).

Zelimo li da na kraju dadnemo općeniti sud ne samo o radovima nego i o značaju časopisa o kome je riječ, onda se slobodno može reći, da su osnovne karakteristike znanstvenost, dorečenost, dokumentiranost i studioznost. Neće se pretjerati, ako se ukaže na činjenicu, da je u svim radovima odsutna bilo kakva romantičarska zanesenost i temperamentnost koji su prirodna pojava svake mlade nauke. I određeni polemički stavovi sa mišljenjima pojedinih za nauku svjetskih imena (C. Patsch, C. Praschniker i dr.) koji su iznjeti u pojedinim magistralskim radovima u spomenutom časopisu, jesu samo plod odličnog poznavanja problematike, materijala, izvora i što je najvažnije, izvrsnog poznavanja samoga terena. To i omogućava da se naučni kadar uhvati u koštac sa najsloženijim problemima. Premda prikaz radova u

spomenutom časopisu ovdje nije dan u istom omjeru, jer bi nas daleko odveli, iako smo nastojali dati prikaz onih najznačajnijih radova čiji rezultati su od značaja ne samo za rješavanje problema iz historije albanskog naroda i njegove zemlje, nego i za nauku uopće. I pored toga što su radovi na albanskom jeziku, zahvaljujući opširnim i sažetim rezimeima na francuskom, oni su pristupačni i stranim naučnim radnicima.

Međutim, prikaz ne bi odgovarao svojoj namjeni ako ne bi se istakli neki nedostaci. Svakako u tome ćemo se rukovoditi principom, da ne moramo biti u svemu apsolutno u pravu. I ono što ćemo istaći kao nedostatke, to će biti samo u dobroj namjeri.

Prije svega fizijonomija samoga časopisa nije utvrđena. To se po našem mišljenju može vidjeti iz radova koji su objavljeni iz samoga naziva časopisa. Ako se uzme u obzir da ima radova historijske i arheološke prirode, koji bi se mogli po svojoj prirodi objaviti u nekim drugim već postojećim naučnim organima (Studime Historike, Buletin Arkeologjik), časopis biva opterećen i postaje neki omnibus. Konkretno po svojoj prirodi ne odgovaraju o vome časopisu radovi koji su objavljeni u sv. 1/1971, pag. 23—86; 177—192; sv. 2/1971, pag. 7—36, 139—143, 165—166). K tome postoje vjerovatno i neki tehnički nedostaci, kao što je slučaj u sv. 1/1971, pag. 63, n. 14, gdje se citira djelo, a ne i ime autora (G. Valentini, Contributi alla cronologia Albanese, Vol. I, Roma 1942, pag. 202). Na kraju mora se istaći da je časopis opremljen izvrsnim glatkim bijelim papirom, radovi popraćeni sa izvrsnim fotografijama, crtežima i skicama, što svakako doprinosi solidnoj podlozi objavljenih radova.

Zef Mirdita

Instituti albanologjik i Priştinës: GJURMIME ALBANOLOGJIKE. Seria e shkencave filologjike I 1971, Priştinë, 1972, strana 225.

Kao poseban zbornik glasila Albanološkog instituta u Prištini — *Gjumime Albanologjike* (Albanološka istraživanja), pokrenutog pre desetak godina, u Seriji filoloških nauka (Seria shkencave filologjike), pojavila se prva knjiga (I—1972).

I ovaj zbornik, kao i raniji brojevi „Albanoloških istraživanja”, pokazuju činjenicu da je na problemima albanologije u Jugoslaviji angažovan znatan broj vrsnih stručnjaka, izraslih nakon oslobođenja iz redova albanske narodnosti kod nas.

Albanski jezik, kao i albanski folklor (kome je posvećena, takođe, posebna sveska AI) oduvek su predstavljali i predmet interesovanja balkanista; posebno naše slavističke nauke, jer su mnogi zajednički elementi i sličnosti u jeziku, običajima, materijalnoj i duhovnoj kulturi, nastali kao rezultat vekovnih dodira, mešanja, uzajamnih uticaja i veza.

Sa balkanološkog aspekta posmatrano, u ovom zborniku ima dosta radova, ili delova u objavljenim radovima i prilogima, koji ukazuju na uzajamne odnose južnoslovenskih jezika i albanskog jezika i folkloru.

Analizirajući osobine albanskog teksta, zabeleženog u Istri, Idriž Ajeti, u svome prilogu: „Zabludeli sin” u albanskom govoru Istre, ukazuje na vreme, mesto, odakle su mogli biti albanski doseljenici iz Istre. Smatra da je to kraj XVII i početak XVIII veka, i da su doseljenici iz okoline Skadra — a ne iz unutrašnjosti, kako su mislili neki drugi istraživači i komentatori istog teksta.

S obzirom da je tekst zapisao italijanski sakupljač, lingvista Biondelli, koji je beležio reči, ne znajući jezika, pomažući se azbukom svog maternjeg jezika, može se videti, komparativno, kakav je odnos albanskog i italijanskog glasovnog sistema i kako je vršeno usklađivanje.

Albanski Preporod, na veoma originalan način, obrađuje dr Redžep Cosja, u prilogu: „Kult prošlosti u književnosti Preporoda”

(Kulti i të shkuarës në letërsinë e Rilindjes”) obuhvatajući glavne oslonce (kult Pelazga, primere iz prošlosti, naročito Skenderbega, fizičke i moralne osobine Albanaca) u stvaranju idealizacije prošlosti sopstvenog naroda.

Svakako da ima razlike, ali i sličnosti s romantičarskom književnošću susednih balkanskih naroda, kako grčkog i turskog, tako i južnoslovenskih naroda, što je, uostalom karakteristika evropskog romantizma uopšte. Cosaj je, međutim, konkretno razložio strukturu, ideološke komponente, izražene u navedenim kultovima u albanskom periodu Preporoda.

Dva priloga: Dr Jašar Redžepagić — „Neki elementi albanskog jezika u govorima stanovništva Plava” i Redžep Ismailija — „Neke albanske reči u makedonskom jeziku”, obrađuju, kao što se iz naslova vidi albanske pozajmice u južnoslovenskim jezicima. Redžepagić pokreće veoma zanimljivo pitanje uzajamnih uticaja muslimanskog stanovništva, koje govori srpskohrvatskim jezikom i albanskim.

U govoru Muslimana Plava on nalazi dosta albanskih reči. Jedan deo ovih reči i izraza može se sresti, smatramo, i dalje od Plava (gabonjati, krenisati se i sl.), a za neke reči bi trebalo utvrditi uzajamno pozajmljivanje (me porositë itd.). Svakako ovde ima zanimljivih ideja, koje dalja analiza može da ilustruje i primerima u jeziku, kao i drugim irelevantnim elementima, koji se mogu konstatovati.

Redžep Ismailija, pak, u svome radu utvrđuje određene elemente albanskog u makedonskom jeziku, smatrajući da tom pitanju nije posvećena dovoljna pažnja. Navodeći primere, kao i u svojoj recenziji priloga Milivoja Pavlovića (Miscæana toponymica macedonica, Makedonski jezik: XVI, XVII, XIX) objavljenoj u rubrici prikaza AI, pledira za objektivniji prilaz ovom pitanju. Posebnu pažnju obraća na rasprostranjenost zanatlijskog jezika (ar-

go-a) na Balkanu, ukazujući na ulogu albanskog jezika u tome.

Kada je reč o autentičnosti i uzajamnim odnosima pojedinih balkanskih jezika, svakako je od interesa pr pratiti frazeologiju i leksiku na albanskom jeziku u vezi s morem, na koju skreće pažnju Ruždi Užaku u prilogu: „Strukturalni i semantički pregled nekih izraza i frazeologije o moru (morske, primorske) albanskih govora Ulcinja.” Zanimljivo je da autor utvrđuje starinu pojedinih imena i izraza, upoređujući ih s govorom Arbreša u Italiji, a, takođe i drugim jezicima, naročito susednim.

Nekoliko značajnih priloga obrađuje različita lingvistička pitanja albanskog jezika, kao što to čine Besim Bokši, u prilogu: „Promene u strukturi korena imena u albanskom jeziku”, Hailmi Agani: „E — u govoru grada Đakovice”, Hysni Hodža: „Aleksandrinac i dvanaesterc u albanskoj poeziji”, Jorgji Gjinar: „O razvitku grupa *kl* i *gl* u govorima albanskog jezika”.

Od priloga u kojima se obrazuju govori pojedinih krajeva, zanimljivi su prilozi Imera Krasnićija: „Fonet-ske i morfološke osobine govora sela Trpeze”, Džemala Bajramija: „Mikrotoponimi u selima Obri i Trdavac u Drenici”, dok je Halil Bogaj prikupio „Retke reči i izraze”.

Rubrika „Materijali” sadrži zanimljivu korespondenciju albanskih romantičara (Najčešće o-

nih iz Italije s poznatim albanologom Gustavom Meyerom), a u „Kritici i recenzijama”, pored prikaza Redž. Ismailija na knjigu M. Camaja: *La parlata albanese di Greci in provincia di Avellino, Firenze*, 1971, i na „Napomene jezičke (fonetske) i folklorno-etnografske Albanaca u Gostivarskom Pologu” (Gostivar, 1970), gde je autoru dr P. Januri zamereno zbog izvesnih konstatacija: da nema dovoljno materijala za utvrđivanje starine albanskog jezika, odnosa prema makedonskom jeziku itd.).

Posebno je značajan prikaz Idriza Ajetića, danas najistaknutijeg albanologa kod nas, koji prikazuje „Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika”. (Zagreb, 1971, A—I) P. Skoka. Primere koje je P. Skok naveo, I. Ajeti tumači i dopunjuje novim istraživačkim materijalom i jezičkom građom savremenog albanskog jezika.

Ovako bogat i svestran pristup balkanološkim i albanološkim problemima, koji je ostvaren u prvoj knjizi Serije za filološke nauke časopisa *Albanološka istraživanja*, svakako pokazuje značajan korak u osvajanju novih naučnih saznanja u ovoj veoma zanimljivoj, ali još dovoljno ne istraženoj i uvek privlačnoj oblasti naučnog rada.

Glavni urednik časopisa i ove serije je dr Idriz Ajeti, profesor Prištinskog univerziteta.

Dragutin Mićović

Albanološki institut u Prištini: GJURMIME ALBANOLOGJIKE — Folklor dhe etnologji, Prishtinë, 1971, strana: 314. (Albanološka istraživanja — Folklor i etnologija)

Mark Krasnićić u svome prilogu: „Albanska kuća na Kosovu” (na albanskom) daje zanimljiv pregled materijalne kulture Albanaca na Kosovu, posebno kuće, a veoma zanimljiv osvrt daje na pojavu, kao i društveni značaj *kule* kod Albanaca na Kosovu. Iako je begovsko-feudalnog porekla, kula je ušla i u

albansku narodnu tradiciju, kao simbol otpora prema raznim zavojevacima. Ovde se otvara i jedno zanimljivo pitanje, koje bi se moglo nadovezati na ovaj rad, a to je šira analiza kule i kod susednih balkanskih naroda, posebno Srba, Crnogoraca, zatim bosansko-hercegovačkih Muslimana itd.

Posmrtni prilog dr Aloiza Šmausa: „Osvajanje i gubitak Budima u narodnom predanju” (na srpskohrvatskom jeziku), uz nekrolog iz pera Hasana Kalešija, predstavlja dobar primer balkanološkog pristupa jednom motivu epske poezije bosansko-hercegovačkih Muslimana, hrišćanskih pesama na srpskohrvatskom jeziku, albanskih i turskih pesama — gde se javlja isti motiv, istorijski događaj iz XVI i XVII veka (Osvajanje i gubitak Budima — što je bolno odjeknulo kod muslimanskog stanovništva čitavog Balkana).

Zanimljiv je prilog Hilmi Ismailija: „Besas u običajnom pravu Albanaca” (na srpskohrvatskom jeziku), koja je oduvek privlačila pažnju balkanologa i posebno istraživača raznih oblasti: prava, folklor, jezika itd.

Autor je ukazao na sličnu pojavu i kod drugih balkanskih naroda, ali je, svakako, najbliže istini da je albanska besa, upravo po takvom svom imenu i kao albanska institucija, čiju genezu autor veoma uspešno i dokumentovano iznosi, poznata i kod drugih naroda.

Anton Četa je poznat po svojim uspešno obavljenim sakupljačkim radovima, posebno u dreničkom kraju, te je sasvim razumljivo što je sintetično izneo, u svome studijskom prilogu neke frazeološke izraze Drenice, kao rezultante narodnih anegdota, (na albanskom), gde objašnjava kako je došlo do upotrebe pojedinih uzrečica, izreka. Ovo je, zaista, veoma instruktivan i sugestivan način, koji susrećemo još kod Vuka (upoređi „Srpski rječnik”) preko koga je autor ušao u ono što često nazivamo „duh naroda”. Sasvim je razumljivo što su i još neki veoma zanimljivi, opširni i s dosta autentične građe, prilozi posvećeni običajima, epskim pesmama, muzici i drugim oblicima narodnog života Albanaca na Kosovu i u Jugoslaviji (Franka Jankaj piše o svadbi u Ljari (kraj Skadarskog jezera) — na albanskom; Abdula Zajmi: Kosovski ustanak u narodnoj epici, na albanskom, gde je reč o ustanku iz 1904. godine, usled nezadovoljstva turskim ustupcima evropskim silama, koje je al-

bansko stanovništvo ocenilo na svoju štetu; Akil Koci o narodnoj pesmi (muzici) u sadašnjem obliku (alb.), koji je dopunjen i radom Muse Gašija „O osnovnim motivima za obuhvat nekih etnosocijalnih motiva u turcizmu Kosova”.

Ovim radovima i zanimljivim prilogima, u kojima ima dosta i komparativnih elemenata, s balkanološke tačke gledišta i interesovanja, ne uzimajući u obzir da je i albanski materijal i dalje predmet posebne znatiželje i istraživača, kako u Jugoslaviji, tako i kod drugih balkanskih istraživača, sledi bogat materijal, folklorna građa, koju zbornik objavljuje u drugom delu, pod zajedničkim nazivom: „Materijali”. Tako ovde nalazimo građu: „Skenderbeg i Leka Dukadin u narodnoj tradiciji” (na alb. što je i razumljivo, jer se radi o autentičnoj građi), gde su prikupljena prozna i pesnička kazivanja o ovim dvema legendarnim ličnostima albanske prošlosti, i to po selima, a i gradovima Kosova, kao i Crne Gore. Odeljak „Legende i balade” donosi pesme: „Pala je magla” (96 stihova), „Sveti most” (O Švanjskom mostu kraj Đakovice — 208), „Sestra i devet brata” (166), „Setra i dva brata” (68), „Bila tri brata” (56), „Asman Aga Judbina” (150), „Ali Barč Alija” (98), „Pesma Lajle Bajrama” (290), „Dete zmija” (126), „Bratoubistvo” (110), „Brateubistvo” zbog žene” (77), „Majčina izdaja” (218), „Sestra i osam brata” (126), „Brać ubredili sestru zbog žene” (192), „Dve planine orobljene” (67), „Oj, Rumijo, visoka planino” (97), „Mri-kalama, drugarice naša” (61), „Daleko se udala jedna devojka” (52), (52), „Aršik Eçrem” (172) s kraćim rečnikom uz sve ove pesme; nismo našli značenje reči „ludhdonjin”, koja je neobična, a nema je i u etimološkom rečniku K. Cipa itd. U odeljku „Kritike i recenzije”: V. Bovan prikazuje M. Murkovu knjigu: „Tragom srpsko-hrvatske narodne epike”, Akil Koci ranije knjige Lorenca Antonija: „Muzički folklor Albanaca” (I, II), D. Statovci biltene Muzeja Kosova i Metohije, što će se nastaviti, Anton Četa, Mark Krasnići, Demuš Šalja i K. Halimi, pri-

kazuju folklorne zbirke na albanskom jeziku, a M. Gavazzi dve nemačke knjige o muzici, odnosno balkanološkim studijama s dva skupa (Grac i Minhen).

Ovaj zbornik, u kome su dati i rezimeji na inostranim jezicima, mo-

že umnogome da pomogne balkanolozima, naročito onima koje interesuje narodni život, posmatran s više različitih aspekata.

Glavni urednik zbornika: Anton Četa, sa Prištinskog univerziteta.

Dragutin Mićović

PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU XVIII/XIX — 1968—69.
 Capajevo, 1973. 398.

Prilozi za orijentalnu filologiju glasilo sarajevskog Orijentalnog instituta ovoga puta dolazi sa znatnim zakašnjenjem i sa posebnom tugom kao posthumni broj njegovog glavnog i odgovornog urednika iznenadno preminulog Dr Hazima Šabanovića.

Opređen da prati naučna zbivanja sa polja orijentalistike ovaj broj nam donosi veoma značajne rasprave i članke kao i prikaze, kritike i ocene, iz pera poznatih jugoslovenskih orijentalista i to ovim redom: uvodni članak In memoriam Dr Hazimu Šabanoviću (Avdo Sućeska), zatim: Bosanski divan (Hazim Šabanović), Metodološke pretpostavke historije u djelu Ibn Haliduna (Hasan Sušić), Prilog semantičkom izučavanju arabizama u srpskohrvatskom jeziku (Teufik Mufić), Hadži Mustafa Bošnjak Muhlisi (Omer Mušić), Zajednički motivi u 1001 noći i u Vukovoj zbirci narodnih pripovedaka i pesama (Nevena Krstić), Jedan savremeni dokument o Šejh Hamzi iz Orlovića (Dr Adem Handžić), Četiri neobjavljena izvora o hamzevijama iz XVI stoljeća (Ibrahim Mehinagić), Još nekoliko do-

kumenata o uzičkom šejhu (Fehim Dž. Spaho), Fevzije Mostarca na turskom jeziku (Džemal Čehajić), Popis terzija, ćurčija i ćebedžija u Mostaru iz 1755 godine), Ahmed S. Aličić — Hifzija Hasandedić).

Obrađeni sa posebnom naučnom akribijom pomenuti radovi predstavljaju sigurnu afirmaciju same naučne vrednosti orijentalistike, što je najbolja potvrda i dokaz namene i uloge ovoga časopisa u nas.

Pored navedenih studija u čiju sadržinu ovoga puta nemožemo ulaziti, bićemo slobodni da primetimo da je rubrika prikazi i ocene dosta skromno zastupljena. Upravo ceneći ulogu ovog glasila kao izuzetno značajan vid naučne komunikacije, i njegovo posebno mesto u sklopu balkanistike, smatramo da bi ova rubrika morala biti daleko važnije mesto organizovanijeg i kritičnijeg prikazivanja i osmišljavanja orijentalistike. Pogotovu nam ovde nedostaju godišnji pregledi rada i planova Orijentalnog instituta koji bi pružili dobar uvid u delatnost ove značajne i u ovoj vrsti jedine naučne ustanove kod nas.

Dragoslav Antonijević

ABORDS BALKANOLOGIQUES DE LA CRÉATION POPULAIRE („NARODNO STVARALAŠTVO — FOLKLOR”. Organe de l'Union des associations des folkloristes de Yougoslavie. Années I—X, 1962—1971, Nos 1—40)

L'évolution fouguese de la création populaire, aussi bien traditionnelle que contemporaine, et de la science folklorique qui s'en occupe,

exigait de nouveaux approfondissements comparés socio-historiques, ethnologiques, ethno-psychologiques et esthétiques des phénomènes fol-

kloriques anciens, rénovés et tout à fait récents. Motivés précisément par ces objectifs, les folkloristes yougoslaves ont fondé leur revue „Narodno stvaralaštvo — Folklor” (Création populaire — Folklore). Pendant dix ans depuis sa parution ce périodique a, sur plusieurs mille pages, publié de nombreuses études, essais, aperçus critiques et exemples de la création populaire, rassemblant, dans les rangs de ces collaborateurs, des savants de tous les pays, d'Irkoutsk, par Moscou, Leningrad, Varsovie, Prague, Paris et Liège jusqu'à Harvard, qui s'occupent éminemment à la fois de notre création populaire et de celle à l'échelle mondiale, et le font toujours uniquement en enthousiastes, de façon inspirée „tout comme les masses populaires elles-mêmes construisent leurs coutumes, rapports, contes, proverbes et légendes, chantent leurs chansons et dansent leurs danses” — conclut un des initiateurs de cette revue et son rédacteur dans le cours de nombreuses années dr Dušan Nedeljković.

Les contributions à l'étude balkanologique des chants et danses populaires, des coutumes, croyances et de la mythologie populaires, de la prose populaire et de l'entière création folklorique se distinguent, de façon prononcée parmi autant de travaux d'une plus vaste portée au point de vue de leur sujets et de leur contenu. Notre présent aperçu des thèmes du cadre de la balkanologie part des contributions dans lesquelles prédominent les aspects méthodologiques de l'étude du folklore, par les problèmes relatifs aux Slaves du Sud jusqu'au travaux sur la création populaire des Romains, des Albanais, des Turcs et des Hongrois, avec la remarque que le folklore néo-hellénique est rasté peu ou point représenté.

Trois contribution du dr Dušan Nedeljković sur les étapes de *transition du collectif en individuel et inversement dans la création populaire et le critère de cette transition* (vol. 2, pp. 98—108; vol. 3—4, pp. 186—197; vol. 5, pp. 328—343), développant les idées essentielles de l'auteur, mises en relief dans l'édi-

torial *Problème de la création populaire de nos jours* (vol. 1, pp. 1—4) n'ont pas, en effet, un intérêt plus vaste du point de vue des études balkanologiques, mais elles représentent une importante contribution à la méthodologie de l'étude du folklore.

Sur l'étude historique comparée des poésie épiques russe et sud-slave (vol. 25, pp. 43—46) discute dr Boris Putilov, démontrant que le problème de l'unité de l'épopée des Russes et de l'épopée des Slaves du Sud ne peut pas être réduit aux analogies et aux parallèles des motifs, à la recherche des éléments communs ou des propriétés analogues. „À l'avant-plan il faut mettre — conclut Putilov — le problème des rapports entre l'épopée sud-slave et l'épopée russe au point de vue de sujets et la réalité, de l'histoire, des gens, au de thèmes, dans la présentation de point de vue du système artistique etc.”. Nous rencontrons l'application pratique de la méthode historique comparée dans les considérations de Putilov de l'épopée héroïque populaire russe (bylini) et yougoslave (chants épiques sur les héros et les haïdouques). Dans son oeuvre *Русский и южнославянский героический эпос* (Moscou, 1971; 315 pages), il part même d'une base qui est en plein développement à notre époque — base comparative-typologique. Putilov a divisé son livre en trois parties; outre l'introduction et la conclusion, ce sont: 1) *épopée fantastique historique*; 2) *épopée héroïque-historique* et 3) *épopée réelle-historique*. Le livre est fondé, donc, sur l'élément historique — *personnage et événement*, ou *l'un ou l'autre* — observe M. S. Lalevic dans son compte-rendu *Putilov sur l'épopée héroïque russe et celle des Slaves du Sud* (vol. 39—40, pp. 205—221).

Continuant et élaborant les conceptions de son maître Milman Parry, chercheur connu de la poésie populaire des Slaves du Sud, Albert E. Lord (*The singer of tales*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1960, p. 309) se propose de démontrer le caractère oral des poèmes d'Homère par voie indirecte, au moyen des matériaux vi-

vants de la poésie épique serbo-croate. En ce sens, la seconde partie du livre représente l'application des considérations théoriques sur la technique de la composition orale à *l'Iliade* et à *l'Odyssée*, ainsi qu'à certains autres textes épiques dont l'origine orale resp. littéraire est discutable, ce qui fait ressortir dans son compte-rendu *Étude américaine sur notre poésie épique populaire et sur Homère* (vol. 1, pp. 49—54) Nada Milošević qui a choisi et traduit les passages essentiels de *The singer of tales*, sous le titre *Chanteur épique* (vol. 3—4, pp. 174—178).

L'aperçu de Slobodan Petrović *Psychologue et esthéticien de la création populaire de Svetomir Ristić* (1886—1971), vol. 37—38, pp. 91—101, attribue une importance particulière au livre de Ristić *Mouvements spirituels dans notre poésie populaire par rapport à Homère, Dante et Shakespeare* (Belgrade, 1920). Dans le caractère de nos héros se reflète, selon l'auteur, l'héroïsme primordial de l'homme hellénique. Les caractères valeureux de *l'Iliade*, hommes passionnés et combattifs, mais pleins de probité qui voient en leur ennemi même un homme, qui estiment la parole de héros comme une chose sacrée et luttent avec honneur. Chez nos héros de l'épopée, pourtant, il n'y a pas de vengeance hellénique ni de brutalité troyenne. Et ce qui relie les héros des temps reculés aux héros des chants populaires serbes et croates c'est la tendance vers la vérité.

Mettant en lumière la figure de Stjepan Banović (vol. 7, pp. 515—516) en tant que folkloriste, dr Vinko Zganec distingue de parmi ses nombreux travaux l'essai *Motif de l'Odyssée dans le chant populaire croate du Littoral de Makarska* et une brève dissertation sur une variante, jusqu'ici inconnue, de *Hasanaginica* avec le texte du chant.

Comparant les jeux chevaleresques organisés à l'occasion de la mort de Patrocle au *trizni* des anciens Slaves, dr Slobodan Zečević, dans sa contribution *Poème d'Homère et nos jeux populaires* (vol. 7, pp. 485—493), trouve des coutumes analogues aussi

dans le chant populaire serbo-croate *La mort du voyvode Kajica*. L'apparition du *kolo* (ronde) indique l'analogie entre les danses dans nos chants populaires et les poèmes d'Homère *l'Iliade* et *l'Odyssée*, ce qu'on explique par la source commune et les conditions analogues dans lesquelles elles sont apparues.

Les traces de l'idéologie bogomile dans le folklore des peuples balkaniques (vol. 35—36, pp. 133—140) ont attiré l'attention du dr D. Dragojlović qui, dans les légendes et croyances des peuples balkaniques, trouve des éléments communs avec l'idéologie bogomile. C'est que les légendes dualistes à l'orientation d'idées bogomile dans la littérature folklorique des peuples balkaniques représentent, incontestablement, la synthèse de l'héritage ancien, autochtone et de l'héritage récent, adopté, culturel et mythique.

Le vulgarisateur de la poésie populaire serbo-croate dans le monde étranger, à l'époque du romantisme avant Vuk Karadžić, le latiniste ragusain Đuro Ferić (1739—1820), a traduit en latin la ballade populaire *Hasanaginica*, telle qu'elle a été notée par A. Fortis. C'est le sujet de la contribution du dr Miodrag V. Stojanović, *Traduction latine de „Hasanaginica“* (vol. 37—38, pp. 59—64); l'auteur conclut que Ferić avait traduit 92 vers décasyllabes du texte original du chant en 84 hexamètres. La différence de huit vers n'est qu'apparente si l'on connaît la structure métrique et les possibilités d'expression de l'hexamètre par rapport au vers décasyllabique. Le traducteur a même rendu ce chant de façon plus fidèle, plus poétique et plus adéquatement à l'original que n'importe quel autre chant populaire qu'il avait traduit en latin (Banović *Strahinja* et autres). Stojanović fait ressortir, en outre, la possibilité que même Vuk Karadžić ait pu avoir connaissance de cette traduction latine de Ferić.

La transcription bulgare du premier tome des Chants populaires serbes, de Vuk, édition de Leipzig (vol. 29—32, pp. 155—160), conclut dr I. Nikolić — est importante pour l'étude ultérieure des liens littéraires

res serbo-bulgares dans la première moitié du dernier siècle, particulièrement parce qu'elle permet de se rendre compte de l'influence des recueils imprimés de Vuk Karadžić sur la poésie populaire bulgare.

„La poésie épique sud-slave — selon N. Kravcov (*Poésie épique des Slaves du Sud, poésie épique serbo-croate et poésie épique serbe*, vol. 3—4, pp. 179—185) a été créée par l'effort créateur collectif des Slaves des Balkans: Serbes, Croates, Bulgares, Macédoniens et Slovènes. Chaque peuple sud-slave possède ses propres cycles épiques, ses héros et ses sujets, mais les principaux cycles épiques, principaux héros et sujets sont communs pour tous les Slaves du Sud...”

Soumettant à une analyse profonde une multitude de chansons lyriques des peuples yougoslaves, Herbert Peukert distingue deux types de poésie lyrique populaire chez nous: type *dynarique* et type *macédonien*. Bien qu'il n'y ait point de doute que l'étude volumineuse de Peukert suscitera une discussion sur les problèmes particuliers, elle représente une tentative sérieuse de se rendre compte des facteurs aussi hétérogènes dans notre poésie lyrique populaire qui ont pu donner lieu à sa cristallisation telle qu'elle est fixée dans les recueils — observe dans son compte-rendu Radosav Medenica, *Peukert sur la poésie lyrique populaire serbo-croate et macédonienne* (vol. 2, pp. 134—139).

Nikolaj Kaufman, dans sa contribution (vol. 12, pp. 941—948), analyse six exemples typiques de l'influence réciproque entre les chants d'ouvriers révolutionnaires yougoslaves et bulgares et trouve l'explication de ce phénomène dans l'analogie des destins historique de deux peuples et de leurs classes ouvrières, et aussi dans la parenté de deux langues et la proximité territoriale.

Les premiers folkloristes musulmans en Bosnie (vol. 11, pp. 802—806), sont l'objet de recherches d'Alija Nametak. Il mentionne Osman Asaf Sokolović de Sarajevo (1832), Salih Huseinović — Muvekità de Sarajevo (1866), un recueil de huit chansons populaires lyriques du mi-

lieu du siècle passé d'un certain Ibrahim de Gradačac et autres qui ont contribué à la diffusion des chants populaires pour la plupart musulmans avant la première publication systématique du recueil de K. Herman (1888 et 1889), que l'auteur traite aussi à part (vol. 6, pp. 447—455). A. Nametak fait ressortir également la présence, dans le folklore de Bosnie et de l'Herzégovine, des variantes du conte sur Nasrudin-Hodža, dans lequel ce farceur oriental classique, par l'intermédiaire du gardien de sa tombe invite les croyants à sortir de la mosquée qui s'écroule. Cette variante se trouve aussi dans le recueil de contes sur Nasradin-Hodža qu'a publié à Istanbul en 1950 Ahmet-Halit Yasaroglu (*Nasrettin hoca, Merhumun 220 firkasi*). Ce recueil a été traduit du turc par Ismail Hakki Čaušević (1952), mais il en a omis une anecdote, à peu près identique à celle qu'Alija Nametak avait notée en 1955 à Sarajevo). — *Contributions à la bibliographie de Nasrudin-hodža bosnien* est publiée par A. Nametak au vol. 21, pp. 31—35.

Vuk Karadžić dans la folkloristique roumaine du XIXe siècle (vol. 22—24, pp. 92—103) est le sujet du traité de Jon Talos qui met en relief l'importance de l'activité de Vuk pour le réveil de l'intérêt au folklore roumain. Le nom de Vuk a été noté pour la première fois au mois de janvier 1837 par Mihail Cogalniceanu, dans son travail intitulé *Rumänische oder walachische Sprache und Literatur* qu'il avait publié à Berlin. Vers 1850 il apparaît un grand nombre d'articles dans lesquels on mentionne, souvent avec des éloges, le nom de Vuk et une décennie plus tard, en 1861, l'homme de lettres G. Sion écrit peut-être la première étude comparée de la littérature populaire chez les Roumains (*Despre literatura sîrbă în raport cu cea română*). Après une série de détails intéressants, l'auteur prête son attention à la question comment Andrej Soguna et U. Tinku-Velea ont fait la connaissance de Vuk Karadžić, car ils sont uniques parmi les Roumains auxquels les oeuvres du folkloriste serbe étaient accessibles

à l'original; cela d'autant plus qu'il avaient vécu pendant un certain temps à Sremski Karlovci, précisément à l'époque où le succès de Vuk était à son apogée.

Une place importante dans le chant populaire albanais a été accordée au héros, voyvode et commandant monténégrin Marko Miljanov (Voislav Jačoski, *Marko Miljanov dans le chant populaire albanais*, vol. 39—40, pp. 155—166. Tous les chants qui se rapportent à ce personnage, se rattachent à la période de 1875—1880. A le regarder à travers le chant, il est difficile de conclure à quel point les Albanais et les Monténégrins, resp. M. Miljanov et Ali-pacha de Gusinje étaient de véritables ennemis et de quel côté vont les sympathies du chanteur populaire.

Après les publications de Vuk Karadžić, de Tihomir Đorđević, de Čiro Truhelka, Henrik Barić et Gliša Elezović, précieuses mais rares et incomplètes, révolution et l'édification du socialisme en Yougoslavie ont découvert la nouvelle ère de rassemblement et d'édition systématique des chants populaires shqiptares de Kosovo et de Metohija. Ainsi ont paru, à Priština, au cours de l'année 1952—1953, trois tomes de *Kangë popullore shqiptare* (Chants populaires shqiptares) et le revue *Jeta e re* (La vie nouvelle) et le journal *Flaka e vllaznimit* (La flamme de la fraternité) ne cessent pas de publier systématiquement les chants populaires et autres matériaux folkloriques et ethnologiques. — L'aperçu de Radosav Medenica *Tihomir Đorđević sur le folklore albanais* se rapporte à l'essai de Drag. Mićović *Intérêt pris par l'ethnographe serbe Tihomir Đorđević à la poésie populaire albanaise*, „Gjurmime albanologjike”, Priština

1963, pp. 249—258, dans lequel on constate la connexité profonde du folklore albanais avec le folklore des autres peuples balkaniques. Ce même sujet est traité encore dans quelques contributions de R. Medenica, vol. 13—14, pp. 1102—1105, et de Drag. Mićović, *Recherches albanologiques* (vol. 13—14, pp. 1098—1101). Particulièrement éclaircissants sur ce thème sont les exemples de la création populaire — *Fjalet popullore shqiptare* — Proverbes populaires albanais (Recueillis par Joksım Radović, Titograd, parmi la minorité albanaise des régions limitrophes du Monténégro), vol. 6, pp. 468—474.

La folkloristique turque est présentée exhaustivement dans les contributions d'Olga Zirojević: pour l'année 1962 (vol. 7, pp. 549—553), et pour l'année 1963 (vol. 13—14, pp. 1105—1109).

La tradition de la ballade populaire, une des formes les plus importantes de la création folklorique du peuple hongrois en général, est cultivée même de nos jours en Vojvodina, province limitrophe de la Serbie et de la Yougoslavie. C'est le sujet de l'étude par dr Magdalena Anđelić, *Ballades populaires hongroises en Vojvodina, leur rapport envers les ballades en Hongrie et les éléments sud-slaves qu'elles renferment* (vol. 37 — 38), pp. 45 — 58). Les ballades populaires, créées en Vojvodina ces derniers temps pourraient être — selon l'auteur — divisées en deux groupes, à savoir: 1) celles qui ont été transféré de la Hongrie comme variantes (sujet, motif, personnages) et 2) ballades d'origine récente, créées sur le sol de Vojvodina, mais qui ont conservé l'éprit, la forme et le caractère des ballades créées en Hongrie.

Miodrag Stojanović

Mihai Berza: NICOLAE IORGA — CHOIX DE TEXTES,
București 1972, str. 204

Povodom stogodišnjice rođenja velikog rumunskog naučnika Nicolae Iorge, čije delo predstavlja kulturnu baštinu velikog broja evrop-

skih naroda, Mihai Berza, član Akademije nauka SR Rumunije, pokušao je da u jednom tomu od 204 strana, a pod pokroviteljstvom Na-

cionalne komisije SR Rumunije za UNESCO, evocira uspomenu na ovog velikog stvaraoca.

Iako je reč o ličnosti koja je prevashodno istoričar, vezan u prvom redu za rumunsku nacionalnu istoriju, sastavljač ove zbirke akademik Mihai Berza, shvatio je da je Iorgu najbolje prikazati ako pribegnemo izboru iz njegovog mnogostrukog stvaralaštva koje nije uvek jednako po vrednosti. Imajući sve to u vidu, posebno prvobitne Iorgine sklonosti koje su išle ka čisto literarnim preokupacijama, kao i njegovo živo učešće u političkom životu Rumunije u periodu od skoro četiri decenije, priređivač je podelio sve tekstove na četiri grupe: Pages d'histoire et de théorie de l'histoire, str. 27—89; Portraits littéraires, str. 93—129; Impressions de voyage, str. 133—178; Jugements sur le présent (1934—1940), str. 181—202.

Ako je u prvoj grupi dat niz tekstova koji govore o Iorginom nastojanju da proživljene događaje i prilike iz poznog srednjeg veka što vernije predstavni svojim savremenici, druga grupa tekstova pruža dokaz da je ovaj izraziti rumunski intelektualac, koji je svoj naučni rad stalno povezivao s političkom praksom, imao ne samo smisla za procenjivanje književnih vrednosti. Sastavljač je u trećoj grupi tekstova posebno predstavio Iorgu putnika koji je s beležnicom prokrstaro čitavu Evropu i SAD, uvek sklon refleksiji. Na posletku čitav niz tekstova posvećen je Iorginom razmatranju sadašnjosti.

Ovakva kakva je, ova zbirka neće mnogo koristiti istoričaru. U ostalom, to nije bila intencija sastavljača, koji je svestan da se teško može sačiniti izbor tekstova iz op-

sežnog Iorginog opusa a da bi se njime zadovoljili poslenici sa više područja kojih se Iorga doticao. U tom smislu vredan je pažnje briljantni Avant — propos (str. 5—12) u kome se nastoji da se šira naučna javnost u svetu, naročito ona koja je zainteresovana za područje evropskog jugo-istoka, bliže informiše o mogućnostima koje se kriju u faktima i sudovima datim u delima ovog velikog rumunskog naučnika. Istina je, kako sastavljač zbirke veli, da je Iorga svestrano razmatrao svaki događaj u prošlosti i da ga je aktualizirao. Njegova zasluga je što je u mnogome razbio mit o varvarstvu poznog srednjeg veka, kojim se uglavnom bavio. Nesumnjiva mu je zasluga što je korene svih velikih stremjenja tražio u masama a ne u pojedincima. Međutim, kako opet naglašava sastavljač zbirke, Iorga je zahtevao da svaka generacija ponovo razmotri minule događaje i da ih, čak i kada su potpuno osvetljeni, sagleda kroz sopstvenu prizmu. Držeći se Iorginih stavova, akademik Mihai Berza osnovano predlaže da se shodno našem novom društvu i novim shvatanjima, mnogi Iorgini stavovi preispitaju.

Posmatrano s ovog stanovišta, ovaj izbor predstavlja poziv velikom broju naučnih radnika na jedan posao koji predstoji. Prema tome, knjiga koju imamo u rukama je više nego antologija: ona je inicijativa za dalji rad, poglavito — kako kaže u završetku svog predgovora akademik Mihai Berza: „Ne treba zaboraviti da istorija predstavlja život. I to je možda vrhunac Iorginog učenja i najočigledniji primer koji nam je zaveštao“.

Milan Vanku

Ferdinand Schevill: THE HISTORY OF THE BALKAN PENINSULA FROM THE EARLIEST TIMES TO THE PRESENT DAY. Arno Press, Inc. and The New York Times; New York, 1971, 558 pages.

This is a reprint of the first edition of the late Prof. Schevill's book which appeared in 1922. The book

seems to have been aimed at the general reader. That, at least, is the impression created by the almost

complete absence of critical apparatus and the pronounced lack of specific facts. If the author, indeed, planned to reach the general reader, the book was, without doubt, quite valuable at the time of its appearance. Today, unfortunately and perhaps unavoidably, it is rather outdated. Not only because later research has forced historians to rewrite the history of the Balkans in whole or in part, but also because the very assumptions on which Prof. Schevill's interpretation was based, are no longer considered valid. Even if this were not the case, one would have to make some critical comments.

There is, and foremost, an unkept promise contained in the title: *The History of the Balkan Peninsula*. That is not what this book is. What the author has given us is, rather, a history of the Byzantine and Ottoman Empires. He seems to have become aware of that himself, for he states, at the end of the book (p. 524), „the completed work has something of a history of the whole Near East.” There are, furthermore, a number of factual errors, some of which may lead the unsuspecting reader to quite erroneous conclusions. Contrary to Prof. Schevill's assertion (p. 214), the Mamelukes were not „completely annihilated” by Selim I. It is hard to see how they could have been, for the author tells us eighty pages later that the Mamelukes were fighting Napoleon in 1798 and only then were annihilated by Mehemet Ali after 1805. Neither did Suleiman the Magnificent „put John Zapolya on the Hungarian throne as his agent and vaßsal” (p. 219). Zapolya was already king when he humbled himself before the Sultan. Serbia's territorial gains from the Treaty of San Stefano were not „somewhat cut down” by the Congress of Berlin (p. 404). They were, in fact, somewhat enlarged. The Vlachs, whatever they may be, are not Rumanians (p. 148), and it is simply not true that the Bagdad railway ran „uninterruptedly” from Berlin to Bagdad after 1915 (p. 494). The last gap in the railroad to Bagdad was not closed until 1940.

While these errors may not have prevented Prof. Schevill's book from being a success in 1922, the modern reader will find considerably more to criticize. In a history of the Balkan Peninsula which finds room for Romulus Augustulus, Augustus III of Poland, and General Morosini, the reader might well expect to find the names of, say, Father Paisii, Vuk Karadžić, Ilija Garašanin, or Nikola Pašić. But he will search in vain for these names.

The book abounds with statements such as „... the fact that the Bulgar ... down to our days differs somewhat in ... mental endowment from the purer Slav to the west of him, the Serb, may be ascribed to the asiatic factor in his blood” (p. 95), or „Measured by oriental standards, Selim (the Third) was exceptionally intelligent and vivacious” (p. 298), and finally „... the Turk ... is given to uncontrollable outbursts of fanaticism and blood-lust” (p. 333), which, while telling us something about Prof. Schevill, say very little about the history of the Balkans. The modern reader will simply find them offensive.

The author shows no appreciation of the role of the orthodox clergy in the awakening of Balkan nationalism. The best he can do with Mt. Athos, is to remark upon the, „orgies of oriental unreason of the Athos monks.” (p. 162). The influence of western ideas on Balkan nationalism is treated rather cavalierly. Judging from the book, there was no Bulgarian history from the fourteenth to the nineteenth centuries. The early history of Rumania is treated very slightly, and the Albanians are hardly mentioned at all before the twentieth century. It will come as a surprise to many readers to learn that Catherine II and Nicholas I of Russia resided in Petrograd. There are also a number of very annoying printing errors which may be illustrated by the following example:

Loudon penetrated into Siberia and captured that old bone of contention, the city of Belgrad. (p. 272).

In numerous instances Prof. Schevill's somewhat high-flown prose gets in the way of clarity. So, for instance, when he says that the Sultans after Selim II „... to the number of twentyfive, spin themselves out to the present day, a pitiable

roster of degenerates staging a hideous travesty of government" (p. 246).

For all these reasons the book can be recommended only for its historiographical value.

Horst M. Lorscheider

Joanis Tarnanidis, ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΡΑΟΒΙΚΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 1Η' ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ Ο JOVAN RAJIC, 1726—1801 (Problemi Karlovačke mitropolije u XVIII veku i Jovan Rajić), Posebno izdanje (t. 17, sv. 10) Naučnog godišnjaka Teološkog fakulteta u Solunu, Solun 1972, str. 197, 1 tabla, 1 karta.

Izučavanje prošlosti Južnih Slovena u grčkoj nauci nije do najnovijeg doba zauzimalo mesto koje zaslužuje, uglavnom zbog nepoznavanja slovenskih jezika. Znatne promene donela je poslednja decenija, kada se pojavilo više naučnika srednje i, naročito, mlađe generacije, čija se istraživanja uveliko zasnivaju na izvorima i naučnoj literaturi slovenskog porekla. Zapaženo mesto u redovima ovih istoričara i istoričara umetnosti ima Joanis Tarnanidis, asistent Teološkog fakulteta u Solunu.

Tarnanidisovo školovanje proteklo je na mestima gde je mogao dobiti najbolje, vrhunsko obrazovanje: najpre kod profesora Tahiaosa u Solunu, velikog poznavaoca starijih srpskih prevoda grčkih tekstova, a zatim kod profesora Mošina u Beogradu, pod čijim je rukovodstvom zašao u upoznavanje tajni slovenske paleografije. Već za vreme svog studentskog boravka u Beogradu, Tarnanidis je otpočeo sa uspehom da se bavi istorijom srpske kulture XVIII veka. Istraživanja usmerena u ovom pravcu dovela su i do izrade doktorske disertacije koju ovde prikazujemo.

Tarnanidisova knjiga ima svoju okosnicu u relativno nepoznatom, neizdatom, a neobično značajnom spisu Jovana Rajića o shizmi hrišćanskih crkava. Analiza tog spisa i ocena njegove vrednosti čine centralni deo knjige i predstavljaju glavni autorov doprinos nauci. U stvari, ova istraživanja zajedno sa opisom Rajićevog života i dela, sačinjavaju drugi deo Tarnanidisove

monografije (str. 99—169), dok je čitav prvi deo (str. 15—97) — oba dela su komponovana kao posebne celine — posvećen stvaranju Karlovačke mitropolije i njenom političkom i duhovnom životu u XVIII veku. U ovom, prvom delu autor je želeo, i uspeo, da opiše sredinu u kojoj je živeo i delao Rajić i tako stвори neophodne okvire za razumevanje tog života i delovanja.

Izlaganje o sudbini Karlovačke mitropolije otpočinje opisom naseljavanja Srba u krajevima severno od Dunava (str. 15—26), zatim autor prati rađanje srpske crkvene organizacije u Habzburškoj monarhiji, osnivanje mitropolije u Karlovcima i njene veze sa Pečkom patrijaršijom (str. 26—53). Poseban odeljak posvećen je političkim i crkvenim uslovima života Srba u austrijskim zemljama i borbi protiv uniženja (str. 53—82), a takođe i crkvenom školstvu u Karlovcima tokom XVIII veka (str. 82—97).

Navedeni odeljci Tarnanidisove knjige imaju uglavnom kompilativan karakter. To je i razumljivo, s obzirom na potrebu da se grčka čitalačka publika uvede u, za nju potpuno nepoznato, vreme Jovana Rajića. Autoru se može pripisati u zaslugu što je većtom kompozicijom, sažetim izlaganjem i veoma tačnim doziranje prostora koji je dat pojedinim pitanjima prema njihovoj važnosti, pružio jasan i vrlo čitljiv tekst koji verno prenosi sve savremene naučne rezultate. Najznačajniji, originalan suštinski Tarnanidisov doprinos nauci u prvom delu knjige predstavlja tumačenje od-

nosa Karlovačke mitropolije sa Pećkom patrijaršijom, jer je čitav ovaj problem postavljen u šire okvire odnosa oba crkvena centra sa patrijarsima Carigrada i Jerusalima. Time je postignut srećan spoj analize tadašnjih političkih uslova i analize čisto kanonskih problema koji su, jedni i drugi, opterećivali međusobne veze svih navedenih crkvenih centara.

Izvesni propusti, međutim, izgleda da nisu mogli da budu izbegnuti. Ponekad je to nedovoljna egzaktnost u navođenju srpskih geografskih naziva. Ponekad je, s druge strane, u pitanju posledica okolnosti što autor raspravlja o materiji sa kojom je počeo da se bliže upoznaje relativno kasno — a u odnosu na vreme nastanka knjige i relativno skoro —, tek kada je postao svestan sopstvenog naučnog interesovanja za tu materiju. U takvim okolnostima, i to sasvim može da se razume ali ne uvek i opravda, autorovoj pažnji katkad izmiču pojave koje se nalaze izvan njegovog užeg interesovanja i više-manje na periferiji teme koju obrađuje. Otuda, na primer, dolazi do nekoliko puta ponovljenog vezivanja termina Austrougarska za XVIII vek, do uzgrednih konstatacija da je Jugoslavija stvorena za balkanskih ratova, da su Slovenci i Austrijanci bili susedi Srba u srednjem veku ili da je germanizacija predstavljala značajan činilac u istoriji Vojvodine.

Drugi deo Tarnanidisove knjige predstavlja, kao što je već napomenuto, rezultat autorovih posebnih istraživanja o ličnosti Jovana Rajića. U odeljcima posvećenim Rajićevoj biografiji i bibliografiji primetnu novinu u nauci predstavlja širok prilaz njegovom preobražaju od teologa u istoričara; prilaz koji obuhvata sve činioce formiranja Rajićeve ličnosti počev od školskih dana, pa do svesti (gotovo opsesije), koja ga je u poznijim godinama obuzela, da strani istoričari iskrivljeno prikazuju prošlost srpskog naroda. No, najznačajniji od svih delova Tarnanidisove knjige je odeljak posvećen Rajićevoj „Povesti o podeli crkava“ (str. 132—169).

Spomenuto delo nastalo je u dve originalne redakcije (1766. i 1794.), ali je ostalo neizdato. Tarnanidis je temeljno proučio i detaljno opisao uslove pod kojima su nastale jedna i druga redakcija ovog, gotovo bi se moglo reći najznačajnijeg istorijsko-teološkog teksta u Srba u XVIII veku. Po Tarnanidisu, cilj Rajićev je bio da se pitanja današnje shizme i savremenog unijačenja naučno osvetle, kako bi Srbi razumom, na osnovu naučnih argumenata, a ne samo po tradiciji, shvatili potrebu vernosti pravoslavlju koje je tada u tuđem svetu bilo najjača zaštita nacionalnog bića. Da bi ovaj osnovni cilj što bolje postigao, Rajić je pripremio i drugu, znatno prerađenu i dopunjenu redakciju, gotovo dvostruko veću po obimu od prve, u koju su ušli i memoari Silvestra Siropula, znamenitog učesnika Florentinskog sabora i branioca pravoslavlja.

Tako ozbiljno delo moralo je da vrši — i vršilo je — veliki uticaj na savremenike. Zna se da su mnogi njegovi prepisi kolali među Srbima u Ugarskoj. Ipak, ono nikad nije ugledalo svetlo dana u obliku štampane knjige. Autor studije koju prikazujemo pokušao je da oceni uzroke ovako neobične sudbine Rajićevog dela. Po njemu ovi uzroci su dvojaki: s jedne strane, sam Rajić imao je mnogo neprijatelja u srpskoj pravoslavnoj crkvi, u prvom redu mitropolita Stratimirovića, a s druge strane, „Povest o podeli crkava“ ima tako izuzetno polemički i antiunijatski karakter, da se njeno objavljivanje u krugovima te iste crkve smatralo nepotrebno provokativnim gestom prema habzburškom dvoru.

Poslednji odeljak Tarnanidisove knjige (str. 147—169) naročito je dragocen, zbog toga što podrobno obrađuje izvore i sadržaj obe — neizdate pa prema tome i slabo poznate — verzije Rajićevog dela o podeli crkava. Iz ove vestrane analize proizišao je zanimljiv zaključak da je Rajić poznavao i koristio dela najboljih teologa pravoslavlja, ali da je široko i nekritički preuzimao i prepričavao svoje izvore, naročito maločas spomenute Siropulove me-

noare i raspravu Teofana Prokopovića o proishođenju Sv. Duha.

Najzad, zaključak koji donosi J. Tarnanidis predstavlja, u stvari, kratak rezime celokupne materije, izložene u knjizi po posebnim poglavljima. Njime je ovo vredno delo dobilo logičan završetak koji, me-

đutim, nije urađen sa pretenzijama da ima veću samostalnu vrednost. Za stranog čitaoca daleko je interesantniji poseban rezime na francuskom jeziku, ne samo zbog toga što otklanja barijeru koju danas podiže nepoznavanje grčkog jezika u svetu, nego i zato što je znatno opširniji.

Ljubomir Maksimović

Joanis Papadrianos, "Ένας μεγάλος Κοζανίτης απόδημος: Εὐφρόνιος Παπαρήλ Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς, Solun 1973.

Oslanjajući se na neobjavljenu arhivsku građu koju je otkrio u arhivama Severne Grčke, Joanis Papadrianos daje nove pojedinosti o kulturnoj delatnosti Eufronija Rafaela Papajanisa-Popovića iz Kozane, koji je živeo i radio poslednjih godina XVIII i u prvoj polovini XIX veka u severnim oblastima Balkana i u centralnoj Evropi. Autor se, na početku rasprave koju ovde prikazujemo, bavi poreklom ovog obrazovanog Makedonca. Po mišljenju J. Papadrianosa, Eufronije je bio sin Dimitrija Papajanusa rođenog u gradu Serviji u Severnoj Grčkoj 1750, a ne 1736. godine, kako se to do sada mislilo. Dimitrije Papajanis je još u ranoj mladosti iz Servije došao u Kozanu, gde je rukopoložen za sveštenika. U Kozani je marta 1772. godine rođen njegov jedini sin Harisios (Hariton), koji je docnije promenio ime u Eufronije Rafael. Posle kraćeg vremena Dimitriju je umrla žena; onda je napustio Kozanu i prešao u Carigrad gde je, kao udovac, mogao da se popenje na viša crkvena dostojanstva. Tako je 1783. godine naimenovan za mitropolita beogradskog sa imenom Dionisije i iste godine se nastanio u Beogradu.

Već tada Dionisije je nosio i srpsko prezime *Popović*, što je nasledio i njegov sin Eufronije.

Proučavajući nove istorijske podatke, Joanis Papadrianos daje niz pojedinosti o studijama Eufronija Popovića u gradovima Sopron, Késmárk, Sárospatak i Beču. Posle završenih studija Eufronije Rafael Popović predavao je sa uspehom u različitim grčkim školama koje su se nalazile u severnim oblastima Balkana i srednjoj Evropi, npr. u Pešti Beču, Zemunu, Temišvaru itd. Autor ove rasprave detaljnije proučava Eufronijev boravak i pedagošku delatnost njegovu u Zemunu od 1830 do 1837; u početku on je učitelj, a zatim upravitelj grčke škole u Zemunu. Najbolji pismeni zadaci njegovih učenika, koje autor ovde izdaje prvi put, jasno govore o uspešnoj pedagoškoj delatnosti Eufronija Popovića u Zemunu. Krajem 1857. godine Eufronije Rafel Popović napušta Zemun i odlazi u Jašu gde je i umro, u dubokoj starosti.

Rasprava J. Papadrianosa interesantna je i značajna ne samo za grčku, već i za istoriju kulture srpskog i drugih balkanskih naroda.

M. V. Stojanović

Miron Constationescu, Constantin Daicovicu, Stefan Pascu: HISTOIRE DE LA ROUMANIE — des origines à nos jours, Editions Horvath, 1970, p. 403

U izdanju „Horvath” izašla je Istorija Rumunije na francuskom jeziku akademika Mirana Konstantineskua, akademika Konstantina Daj-

kovića i akademika Štefana Paskua uz saradnju Hadrijana Dajkovića, Trajana Lungua, Jona Opre, Arona Petrika, Aleksandra Porceanua i Georgia Smarandakea.

Na bazi jedne „Istorije României” izdata u Bukureštu 1969. godine, opsežnog toma od 521 strane sa brojnim priložima i istorijskim kartama van teksta, pomenuti autori koristeći saradnju eminentnih rumunskih istoričara za pojedina razdoblja rumunske istorije, dali su ovu knjigu na francuskom jeziku u želji da na novim materijalističkim osnovama i na najnovijim dostignućima do kojih se došlo u istoriografskim istraživanjima, predstave svetskoj javnosti istoriju svoje zemlje.

Uporedimo li rumunsko izdanje sa izdanjem na francuskom jeziku, videćemo da je poslednje, iako obuhvata suštinski materijal, nešto konciznije. Već i površnim pregledom naslova i zaglavlja dolazimo do saznanja da su na francuskom izdanju prilježnije radili samo neki od nosilaca ovog toma i saradnici na njemu. Prelistavanjem, knjige uverićemo se da su poglavlja i redosled materijala dati prilično drugačije. Međutim, taj zahtev nametnuo se usled toga što su mnogi momenti — kada je reč o istoriji jednoga naroda koji se predstavlja inostranstvu — morali da se shodno opšte poznatim zbivanjima koja su se odigrala u evropskoj istoriji i koja je nepotrebno ponavljati evropskom čitaocu izostaviti. S druge strane, bilo je nužno dati više mesta nekim specifičnostima rumunske istorije, kao što je bilo neophodno izbeći i neke detalje koji imaju lokalni karakter.

Predstavljajući svoju istoriju stranom čitaocu (str. 5—8), autori naglašavaju da im je jedna od glavnih teškoća predstavljala sama periodizacija. Materijal su rasporedili ovako: posle uvodnih reči i geografskog prikaza teritorije na kojoj se formirala rumunska nacija (str. 9—19), data su poglavlja: Epoque ancienne (str. 21—89), Epoque féodale (str. 21—89), Epoque moderne (str. 223—335) i Epoque contemporaine (str. 317—408). Kako se vidi iz same periodizacije kao i iz podna-

slova (koje na žalost ne možemo navoditi) jasno je da su autori — držeći se marksističkog metoda — mnogo pažnje posvetili revolucionarnim pokretima i ekonomskim previranjima. Tako, npr., čitavo poslednje poglavlje posvećeno je Rumuniji od završetka I svetskog rata do današnjeg dana. Time je strani čitalac prvi put u stanju da se u jednom tomu upozna kontinuirano i sa najnovijim periodom rumunske istorije, samim tim što se poslednja istorija rumunskog naroda pojavila na francuskom jeziku 1937. godine, ograničivši se na događaje do završetka I svetskog rata. Sa ovom istorijom strani čitalac je ostajao neobavešten ne samo o periodu između dva svetska rata, već i korenitim promenama koje su izmenile lik ove zemlje posle drugog svetskog rata.

Na kraju (str. 409—425), autori su se potrudili da pod naslovom *En guise de conclusion* prikažu mesto koje ima Rumunija u današnjem savremenom svetu.

Služenje knjigom olakšavaju *Glossaire historique, Tableau chronologique de L'Histoire de la Roumanie* i *Index alphabétique* (str. 427—499). Sem toga, knjiga je opremljena jednim brojem slikovnih priloga koje mogu da dočaraju istoriju zemlje od najstarijih vremena do danas. U tom smislu dato je i nekoliko istorijskih karata.

Dakle, ova istorija je s jedne strane, popunila prazninu koju je strani čitalac do sada osećao kada je reč o najnovijoj istoriji Rumunije, s druge strane, dobio je delo sazdan na temelju marksističkog pogleda na svet. Mišljenja smo pošto se radi o narodu s kojim su nas odvek vezivali najbolji odnosi, da je potrebno, u cilju održavanja dobrosusedskih odnosa, da se ovo delo prevede i na srpskohrvatski jezik i pruži našem čitaocu, bilo što će se koristiti rumunska ili francuska redakcija, bilo što će se dati jedan prevod korišćenjem obeju redakcija.

Milan Vanku

Andrej Andrejević, ALADŽA DŽAMIJA U FOČI, Filozofski fakultet u Beogradu. Institut za istoriju umetnosti, Monografija 2. Beograd 1972, 1—102, 35 slika (Andrej Andrejević, Aladža Mosque in Foča, Faculty of Philosophy in Beograd. Institute of History of Arts, Monograph 2. Beograd 1972, pp. 1—102, 35 photos.

Aladža mosque in Foča, because of its painted decoration called „multi-coloured”, or „aladža”, has been for a long time considered as one of the best works of Islamic arts on the territory of Yugoslavia. Although constructed in a Balkan province of the Empire in 1550, in the administrative center of Herzegovina Sanjack, as a memorial of Porte's financial official Hasan Nizir, the qualities of those artistic trends emerge which were characteristic for the very capital city of the Empire in the time of its highest ascent. At that time the stylistic expression of Ottoman arts came to its maturation while living in its golden age.

Although Aladža mosque has been the object of scientific curiosity for a long time only after several partial and heterogeneous approaches and some eighty years, that architectural object of an outstanding beauty received its completely scientific and representatively set monograph.

Until the publication of the monograph on Aladža mosque, examination of this Foča memorial had been mostly directed into three ways, i. e.: critical commentaries of inscriptions and of all written notes preserved in its complex, then expert conservatory analysis of the remnants of the original painting and attentive study of the forms of the building itself.

Wide and complex approach of the author Andrej Andrejević to the study of Aladža mosque solved many of the earlier problems which have been only partially tackled with, or completely neglected.

After Andrejević's research Aladža mosque as an architectural phenomenon in the Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina is not lonely any more, as with its more or less expressed general or particular characteristics it could be treated together with development

currents of the Ottoman architecture.

At the time of constructing of Aladža mosque definite space, constructive and decorative systems of Turkish architecture began to consolidate, showing also some elements of connection with Persian architectural creation. The author of the monograph on this mosque finds solution for the appearance of Persian elements on it in the very personality of its architect Ramadan-aga. The author namely supposed that the builder of the mosque was of Persian origin, and educated in fine arts in the circle of those Istanbul architects who worked before famous Sinan in the capital city, and in whose works Persian elements were particularly prominent.

All encompassing approach to the study of Aladža mosque led to new knowledge and acceptable explanations of the origin of motives of its gorgeous shallow-relief plastic decorations as well as to more precise establishment of the origin of some ornamental motives of the richly painted decors. Detailed analysis showed all the complexity of the foundations of motives in the relief plastics of that memorial. These sources were Arabic, Seljuk, Persian, and Turkish.

As to the wall painting of the mosque author stated that it contained decorative elements for which numerous analogies could be found in the works of contemporary artistic handicrafts of the Empire, and first of all in faience wall decoration and in carpets.

According to A. Andrejević builders who worked on the mosque could have been from Dubrovnik. This assertion is based on numerous examples of building artisans from Dubrovnik who participated in fifteenth and sixteenth century in the construction of Islamic architectural objects in Dubrovnik hinterland.

Question as to who were the authors of the painted decoration of Aladža mosque, because of lack of definite historical data, has been answered in form of several presumptions. The most acceptable would be the one mentioning a Persian master who lived and worked somewhere in the Balkans. The very spirit of the painted decoration is so authentic in style and so characteristic that it leaves little probability for this work to have been made by a Christian painter, i. e. — as author pointed out — the one who worked according to ready-made patterns, without otherwise having any direct connection with Islamic art.

Complete and thorough analysis of Aladža mosque as well as its illustrative documentation pointed out also to the importance of this memorial as an example which influenced later works of Ottoman architecture erected on the territory of Yugoslavia.

The monograph of Andrej Andrejević on Aladža mosque is the most complete and most thorough scientific study written yet on an object of Islamic architecture originated on Yugoslav territory. Besides achieved scientific results one should stress the value of this monographic study expressed through its complete, precise, and pedantically presented graphic and photographic documentation.

Verena Han

THE HAPSBURG EMPIRE 1790—1918. By C. A. Macartney. London, Weidenfeld and Nicolson, 1969, Pp. xiv+908.

Professor Macartney's massive history of the Hapsburgs during the last century of their reign is one of the most complete to be found. His goal, one that seems to have escaped previous historians of the Monarchy, is to give more than just a diplomatic history or a history of one national group or people in the Monarchy. He has purposely in his own words, "... thrown his net wide enough, and dredged deep enough, to meet the needs of those who seek for more than interpretations."

Professor Macartney is no stranger to the history of Central Europe and the Balkans, having written numerous books on the Magyars, Hungary, and the Hapsburgs; with his book *National States and National Minorities* still considered a classic treatment of the problem. He has lived in the Balkans, worked and taught there, and is eminently qualified to write on the problems of this area in the 19th century.

We, as historians concerned with the Balkans and South Slavs in particular may find much of interest to us in Prof. Macartney's book, His

treatment of the problems of the Serbs, Croats, and Slovenes in the Monarchy if fresh, and his ideas and interpretations are clearly stated, and there is little bias in his writing. For example, his description of the early development of the Slovenes in the Hereditary Lands and their Germanization is clear and straightforward, allowing the reader to clearly discover for himself why Slovene development took so long.

The approach taken by Prof. Macartney is one that is original because of its attempt to be as broad and sympathetic as possible in its interpretation of the problems between the Monarchy and the developing national and political forces of the Slav "minorities."

Because of this broad approach, the book must be slightly superficial in its treatment of various problems. This is true of Prof. Macartney's book in relation to the Slavs; it should not be looked upon as a short-coming, however, but as a basis from which the interested historian may move farther into study of an area that interests him.

The Hapsburg Empire 1790—1918 is a book that has been long overdue on the historical scene. It has taken the history of one of the most complicated monarchies in history, and attempted to give the reader a broad overview of the forces that helped to eventually destroy the

Monarchy. It is a book that one may use in proceeding from the general to the particular in the study of the Hapsburg monarchy in the 19th century. It helps fill a gap that has long stood open in the histories of the Hapsburg Monarchy.

Glenn M. Wilson

И. С. Достая, РОССИЯ И БАЛКАНСКИЙ ВОПРОС. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в., изд. Академия наук СССР, Москва 1972.

У међународним односима у Европи крајем XVIII-ог века почело је да заузима најважније место такозвано источно питање а у оквиру њега проблем ослобођења балканских народа од турске власти било путем образовања националних држава тих народа било поделом европске Турске између великих сила. Пошто је Русија у то време играла веома важну улогу у међународним односима у Европи и активно учествовала у борби великих сила око источног питања то је њена политика према Турској и балканским народима била значајан чинилац у стварању нових држава на Балкану. Истовремено су се и у развоју самих балканских народа одиграли бројни значајни догађаји од којих су најважнији били српских и грчки устанак.

Излагања у вези са свим овим догађајима аутор ове монографије поделио је на увод, три поглавља и закључак при чему је тежиште својих разматрања бацио на три проблема: на развој руске политике и њених особености у разним етапама и под утицајем различитих одређених чинилаца; на утицај руске политике на стварање нових држава на Балкану и, на спољно-политичке акције и планове који су се јављали у вези са решавањем балканског питања у целини или у вези са одређеним друштвено-политичким променама у појединим националним областима у Турској.

У уводу, говорећи о карактеру улоге Русије у стварању независних држава на Балкану, о стању балканских народа и њиховим национално-ослободилачким покретима од краја XVIII-ог до краја прве трећине XIX-ог века аутор је указао на неке особене моменте. То је пре свега чињеница да, иако су национално-ослободилачки покрети балканских народа упућивали на прогресиван начин решавања балканског питања, њихова снага, стицајем разних околности, није била довољна за рушење Турске. Отуда су руско-турски ратови, мада су произлазили из унутрашњег економско-политичког развоја Русије и мада су у њеној спољној политици преовлађивали конзервативни принципи, били објективно прогресивни чинилац у слабењу Турске и стварању услова за образовање независних капиталистичких држава балканских народа. Други карактеристичан момент био је да су се ослободилачки покрети балканских народа почетком XIX-ог века почели да јављају у новим облицима, као самостални и независни од спољнополитичких утицаја; да су другачији карактер добили не само због различитог друштвено-економског развоја појединих народа и области већ и због утицаја разних чинилаца (географског положаја, демографских особености, система управе, аграрних односа, постојања социјалног слоја способног да руководи стијским устанцима у име својих

политичких циљева). Они су добили нове циљеве јер се, поред тежњи за рушењем турског војно-феудалног система јављају и политички програми који најчешће имају за циљ стварање независних националних држава. Због противуречности између феудалних и буржоаских слојева грчког и других балканских народа друштвено-политичке везе између тих народа, настале под утицајем њихових ослободилачких покрета, нису биле толико снажне да би обезбедиле заједничку акцију против заједничког непријатеља. Разлике пак, у друштвено-политичком развоју у прошлости, традицији и етничким особеностима спречавале су уједињење балканских народа у једну јединствену нацију тако да се на против убрзано развијао процес образовања самосталних нација па према томе и стварање услова за организовање низа националних држава. Управо због свега овога ти покрети и нису били у стању да сами сруше турску власт него су, према аутору, њихови успешни резултати били и постигнути и сачувани захваљујући дипломатској подршци Русије и њеним ратовима са Турском.

У првој глави „Основне етапе и особености политике Русије према Турској и балканским народима крајем XVIII-ог — почетком XIX-ог века” излагање полази од Кучук-кајнарџијског мира и тзв. „грчког пројекта” Катарине II о деоби Турске, обухвата борбу Русије и Француске у југоисточној Европи и политичке односе Русије са балканским народима до Тилзитског мира 1807. г, као и политику Русије на Балкану од 1807 до Букурешког мира 1812. г. Према оцени аутора „грчки пројекат” као идеја о потпуном рушењу Турске на Балкану и стварању независних држава под политичким утицајем Русије није одражавао реални програм руске спољне политике 80-их година XVIII-ог века те је стога убрзо напуштен чим су престале међународне околности које су услове његово настајање. Али је био значајан стога што је касније послужио европској дипломатији

и публицистици као оправдање за њихову антируску пропаганду, а и самим руским државницима и јавним радницима као модел за најпогодније решење источног питања по интересе руске владајуће класе. Целина и неприкосновеност Турске као основна званична парола руске спољне политике на прелазу XVIII-ог у XIX век приказане су као одраз страха Русије и Аустрије да Енглеска и Француска, у заощтравању борбе око Медитерана у Наполеоновој ери, не продру у мореузе и не захвате турске области на Балкану. Види се да су савезнички односи Русије са Турском почетком XIX века и опасност да Француска не искористи национално-ослободилачке покрете балканских народа за своје интересе наводили руску владу да спречава устанке против Турске тиме што је вршила притисак на Турску да побољша положај својих балканских поданика. Руска дипломатија се надала да ће без погоршања руско-турских односа које би Француска могла искористити истовремено појачати утицај Русије на те народе.

За нас је у овој глави од интереса приказ првих додирних између руске дипломатије и представника српских устаника који су пали у то време. Непогодност планова о стварању велике словено-српске државе лежала је, како се то овде приказује, не само у томе што је тренутак за њих био неповољан због француско-турског зближења, отпора Порте тим плановима и неodobравања од стране Енглеске, већ и у томе што ти планови нису одговарали ни тренутним политичким циљевима царизма у тим областима ни постојећим условима у њима. Разлог што руска влада није ни после почетка рата са Турском 1806. г предузела никакве мере за распламсавањем широке оружане борбе народних маса против Турске био је, види се, у њеном страху од отпора заинтересованих европских држава и у немогућности да се води рат са Турском на широјој основи док се истовремено води рат и са Француском. Кад је пак у годинама после Тилзитског

мира руска војна команда почела да придаје већи значај помоћи од стране балканског становништва, онда је и Србији, као крајњој југозападној предстражи на Балкану и војнички организованом јединици снази, припала значајнија улога. Што међутим планови о великој словенској држави са језгром у Србији и о великој грчкој држави, срачунати на то да обезбеде изворе нових резерви против Француске, нису били доследни ни доволно реални долазило је отуда што су се ти планови морали потчинити тадашњем главном спољнополитичком задатку руске дипломатије, супротстављању агресије Наполеонове Француске у Европи.

Предмет друге главе су руско-турски односи и балканско питање после закључења Букурешког мира (1812-1820): руска политика према Турској и балканским народима од 1812—1814. г., балканско питање у време Бечког конгреса и образовања Свете Алијансе, програм политике владе Александра I према Турској и балканским народима у 1816. г., руско-турски преговори о испуњењу услова Букурешког мира од 1816. г. до почетка 1821. г. и политика царске владе према појединим балканским народима ових година. Кроз неуспела настојања руске дипломатије да у преговорима са Турском и на Бечком конгресу спасе Србију и постигне нешто у корист Срба као и кроз руску политику у вези са Боком Которском приказано је у коликој мери су принципи легитимизма и конзерватизма код сила победница над Наполеоном противуречили интересима народа који су се борили за своје национално ослобођење и образовање самосталних држава.

Резултати поновног српског устанка из 1815. г. приказани су као резултат не само очајничке и истрајне борбе Срба већ и дефинитивне победе савезника над Наполеоном, пораста престижа Русије на међународној сцени и непосредне подршке српских интереса у Цариграду од стране руске дипломатије.

Напуштање отворене територијалне експанзије као и борбе балканских народа за национално ослобођење у периоду Свете Алијансе, одн. гушења револуције у Европи у превласти Енглеске у Медитерану образложени су свешћу руске владе да се при тадашњем војно-економском потенцијалу Русије и при постојећем односу снага између сила радикална промена стања на Балкану и Блиском Истоку не би могла постићи војним средствима. Но пошто се Русија, као једина велика православна сила, није могла, из религиозно-идеолошких и практичних политичких разлога, одрећи улоге покровитељице балканских народа зато што су они претстављали потенцијалну и снажну силу за покретање источног питања и његовог решавања на начин повољан по Русију, то су били веома упорни напори руске дипломатије да се права балканских народа, загарантована међународним уговорима Русије, спроведу у дело мирним путем. С обзиром међутим да се традиција покровитељства Русије над балканским народима није могла подударати са принципима Св. Алијансе, то су руске позиције на Јадрану и Источном Средоземљу у овоме периоду знатно ослабиле у поређењу са позицијама у периоду Наполеонских ратова.

У трећој глави говори се о Русији и балканском питању у време источне кризе 20-их година XIX-ог века: о балканском питању на почетку кризе 1821—1822. године, затим у 1823-25. г., о руској политици према Турској и балканским народима по доласку на власт Николе I, о руско-турском рату 1828—29. г. и о балканском питању у време завршетка руско-турског рата и закључења Једренског мира.

Држање руске дипломатије према грчком устанку објашњено је унутрашњим и спољним чињеницама у разним фазама његовог развоја. Наиме, пораст револуционарног покрета у самој Русији, сељачке и војничке побуне, испражњена државна благајна, војна неспремност, изазивали су устезање

са рата са Турском без сагласности осталих савезничких држава са којима је у томе тренутку требало заједнички угушавати револуцију у Шпанији. Но с друге стране грчки устанак је, поред тога што је наносио огромну штету свим учесницима у црноморској трговини, изазивао у Русији велико узбуђење и одобравање не само прогресивних, већ и других снага. Идеолошко-религиозни разлози преплитали су се и са друштвено-економским интересима оног дела владајуће класе који је био заинтересован за повољно решење источног питања и са унутрашње-политичким интересима и задацима појединих групација у владајућој класи. Уз све то био је у питању и престиж Русије и на истоку и у Европи.

Преоријентација руске политике према источном питању поводом грчког устанка повезана је са променом енглеске политике према Грчкој коју су налагали интереси енглеске буржоазије у Средоземљу, са угушењем револуције у Шпанији и са унутрашњом ситуацијом у самој Русији (устанак декабриста) која је новом руском цару наметала брзо учвршћење престижа и унутар земље и у Европи. Аутор износи како су уверавања руске дипломатије да нови рат са Турском неће бити верског карактера и да се неће прибегавати револуционарној борби била не само нужна да се сузбије неповерење Енглеске и осталих сила, већ су истовремено одговарала и стварним жељама руског царизма и то из разних разлога. Наиме, националноослободилачки покрети нарушили би „мир и спокојство у Европи“, тј. приморали би европке владе да код решења источног питања воде рачуна не само о сопственим интересима и узајамним политичким обзирима, већ и да се сучоце са новоствореним околностима на Балкану; сарадња са балканским народима противуречила је контрареволуционарној идеологији и политици царизма, а уз то је крила и опасност од опадања руског утицаја ако дође до повлачења руске војске, као што су то ра-

нија искуства показала. Зато циљ рата са Турском и није могао бити њено рушење, већ само извршење раније задобијених права и гаранција.

Као што се већ из овог кратког прегледа садржаја види аутор је приступио врло детаљној анализи руске спољне политике према Балкану у овоме периоду. Ову своју анализу аутор је засновао не само на постојећој литератури и познатим изворима према којима се иначе врло критички односи, већ и на многим, још неискоришћеним документима из руских архива. Пратећи политику Русије кроз разне етапе детаљно је приказано како се свака од тих етапа јављала, у одређеној мери, као наставак претходне, али и са новим одређеним конкретним задацима и специфичним политичким програмима. Излажући из фазе у фазу који су све објективни и субјективни чиниоци преовлађивали код усвајања одређеног курса аутора је илустровано доказао основне постулате руске спољне политике на истоку. Прво, да су, упркос томе што су у Југоисточној Европи и на Црном Мору биле примарне противуречности у интересима између Русије и Турске и што су интереси Русије у тим областима упућивали на рат са Турском они били потиснути пред основним интересом самодржавља, сузбијањем револуције у Европи, на Балкану и у самој Русији. То је пак имало за последицу протезање принципа легитимизма и конзерватизма и на источно-питање, на став према рушењу Турске и стварању независних држава њених хришћанских народа. Друго, да је руска политика, упркос томе што је често изгледала противуречна и колебаљива у погледу непосредних циљева које је себи постављала и метода којима се служила а који су се мењали како под утицајем међународних односа у Европи, Средоземљу и Блиском истоку тако и под утицајем борбе у владајућим круговима у Петрограду по спољнополитичким питањима, као и самих народно-ослободилачких покрета на Балка-

ну, била ипак доследна у постизању свог крајњег циља, контроле и утицаја над Цариградом и мореузима и њиховим балканским залеђем.

У вези са овим другим постулатом треба указати да је у целокупном излагању присутна тежња аутора, који је то поставио и као један од циљева своје анализе, да докаже да је та политика у овом периоду била далеко мање агресивна него што се приказује у западној историографији зато што се у овом периоду није предвиђало директно освајање Цариграда и мореуза. Међутим, то што је руска политика у овом периоду била приморана, услед поменутих разних стицаја спољних и унутрашњих околности, да чешће прибегава конзервативним средствима уместо отвореној агресији и што се, чак и онда кад се ратовало, нису постављали захтеви за непосредним заповедањем Цариграда и мореуза није мењало суштину те политике, њену тежњу да се Турска распадне и ишчезава под контролом Русије. Јер и ратови са Турском и савезнички односи са њом и стања између рата и мира погодвали су, на овај или онај начин растакању Турске, бржем или успоренијем стварању националних држава под руским утицајем које би једног дана наследиле Турску и у Источном Средоземљу створиле услове за обезбеђење руских интереса. То уосталом и сам аутор констатује на једном месту у своме закључку (с. 340).

За нас је ова монографија посебно интересантна и значајна и због тога што је у приказивању руске политике према балканским народима знатан простор посвећен и ставу према Србији и Црној Гори и изнето доста нових података. Тако се сада добија јаснија слика и о оним непосредним мотивима и интересима који су, сем опште спољнополитичке ситуације, утицали на руску дипломатију да предузима одређене кораке.

Методолошки приступ заслужује да буде посебно истакнут јер омогућава да се прати и схвати процес како је и зашто дипломатија једног од најреакционарних режима у Европи тога доба доприносила изграђивању нових држава на Балкану у правцу капиталистичког развоја. Такође се може следити и то у којој мери је већ и у овом периоду, мада разуме се, далеко мање него касније, суревњивост великих сила према Русији такође била чинилац који је утицао на то да је подршка руске дипломатије балканским народима допринела успешним резултатима њихове борбе.

Због свог критичког оцењивања догађаја и документације и методолошког приступа целом проблему монографија И. С. Достјанове представља значајан научни допринос и заузима важно место у проучавању међународних односа у вези са Балканом у посматраном периоду.

Љиљана Алексић-Пејковић

Људмила Живкова, АНГЛО-ТУРСКИ ОТНОШЕНИЯ 1933—1939. Наука и искуство, Софија 1971, стр. 219.

Издавачко предузеће „Наука и искуство“ у Софији објавило је 1971. студију Људмиле Живкове о односима Велике Британије и Турске у времену од 1933 до 1939 године. У десетгодишњем периоду од почетка светске економске кризе 1929. па до почетка другог светског рата 1939. потреси у економици, нарочито већих и развијених

земаља, снажно су утицали на политичка кретања у Европи. Економска криза и потреси које је она проузроковала у привреди нарочито европских земаља проузроковале убрзано јачање основних противуречности тадашњег друштва у Европи. На једној страни појавиле се и јачати најреакционарнији облик империјализма и милитари-

зма у виду међународног фашизма и на другој снажно ће ојачати револуционарни и демократски покрети маса у већини ових земаља. Фашизам ојачан и опремљен и у војном смислу довешће до најстрашнијег рата у историји а оснажени револуционарни и демократски покрети у току напорног антифашистичког рата, уништиће фашизам и истовремено извести коренисте друштвено политичке промене у једном броју земаља у свету.

Сви економски, политички и војни потресни овога времена, посебно, снажно ће се манифестовати у пределима југоисточне Европе. Стога, дело Људмиле Живкове, обрађујући Турску као балканску и блискоисточну земљу и њене односе са једном од водећих светских сила у једном од најдинамичнијих периода најновије историје представља посебан интерес за историјску науку. О овој интересантној проблематици иначе, до сада је мало публиковано и студија Људмиле Живкове спада у ред пионирских радова из ове области.

Ипак то није сметало аутору да изради и презентира садржајно богато и прегледно дело. Критички приступ архивској грађи и научни метод обраде много су допринели озбиљности дела. Студија Људмиле Живкове финансирана је на критички коришћеним подацима богатих архивских извора при чему оправдано доминирају британски извори. У обимној литератури доминирају дела совјетских аутора што је условљено богатством совјетске литературе из ове области. Довољно су захваћени и прегледно изложени сви аспекти англо-турских односа у десетогодишњем периоду који књига обрађује.

Политички и дипломатски односи између Велике Британије и Турске развијали су се и у овом времену у контексту општих кретања и посебно у складу са збивањима у југоисточној Европи и у области Средоземног базена. Познато је да су све до почетка тридесетих година везе Ататуркове Турске са СССР-ом биле сталне и вео-

ма богате. Од пријема Турске у Друштво народа 1932. упоредо са јачањем конзервативних струја у Турском друштву, ови односи почињу лагано да слабе и да се Турска све више оријентише према западним силама. После италијанске агресије на Абисинију, упоредо са заоштравањем противуречности на тлу Африке и у области средоземља између великих сила, јачају привредне и политичке везе Турске и Енглеске. Све већа везаност Турске за западне савезнике, посебно се осећа на конференцији у Монтреу јуна и јула 1936 године на којој се расправљало о пловидби кроз Босфор и Дарданеле. Но и поред тога што је Турска углавном подржавала ставове Велике Британије она није успевала да добије гаранције и да се уговорима чврсто веже за Велику Британију и западне савезнике. Велика Британија није желела да уговорима и обавезама према Турској доведе у питање своје интересе у другим пределима света, на првом месту у пределима средоземља. Тек када је запретила директна опасност од ојачаног међународног фашизма Велика Британија и Француска склопиле су октобра 1939. споразум са Турском о узајамној помоћи. Развој догађаја после 1939. и сасвим нова ситуација у току другог светског рата нису дозволили да се одговарајуће тачке овог уговора проведу у дело.

Студија Људмиле Живкове снадежена је комплетним научним апаратом. На крају текста дат је кратак закључак у коме су синтетизовано дате основне нити развоја односа Велике Британије и Турске у поменутом периоду. На крају књиге објављено је неколико есенцијалних архивских извора, претежно извештаја енглеске дипломатије, који до сада нису публиковани. Посебну вредност књиге представља прегледно дата библиографија дела која директно обрађују, или дотичу ову проблематику. Кратак резиме студије објављен је паралелно на руском, енглеском и турском језику, што ће без сумње допринети ширем коришћењу књиге ван граница Бугарске.

У целини узето, студија Аудами-
ле Живкове представља вредан
допринос обради дипломатске ис-

торије Европе између два свет-
ска рата.

Душан Лукач

Mirjana Maluckov, NARODNA NOŠNJA RUMUNA U JUGOSLOVENSKOM BANATU. Posebna izdanja Vojvođanskog muzeja IV, Novi Sad 1973, 159.
The national costume of Rumanians inhabiting the Yugoslav Banat.

An ethnological monograph, first of its kind, on the national costume worn by Rumanians inhabiting the Yugoslav part of Banat, has recently appeared as a result of a very thorough and lengthy research carried out by Mirjana Maluckov, Custodian of the Vojvodina Museum in Novi Sad.

The monograph, comprehensive and well furnished with carefully and systematically classified evidence, opens up an unexpected vista, not to be surmised at first glance. Going beyond the narrow Banat boundaries, she has given us invaluable empirical data, as well as conclusions and original solutions, which will be useful in particular to those who are interested in the comparative studies of the Balkan national costume.

The author has used as a point of departure a firsthand field work which she has carried out in the villages with Rumanian population. This method does not preclude the use of other methodological approaches, such as: written archival sources, abundant literature, and in particular the museum funds. The rich illustrative evidence (photos) enclosed at the end of the book, together with the drawings and sketches which accompany the author's exposition round up the methodological procedure of this book.

In order to give us an all-embracing and thorough exegesis of the national costume, Mirjana Maluckov was obliged to look into and to get acquainted with the integral life of the Rumanian ethnic groups in our country, to fix their origin, time and manner of their immigration, and

in particular the causes and the aftermath of their migration.

Thanks to such a thorough approach, the author was able to fit the phenomenon of the Rumanian national costume into the wider context of the national culture. Which means that the author has not put forward mere facts concerning the costume, but she has also accounted for them and has permeated them with general streams in the movements of Rumanian ethnical groups, which, as it has been noticed, differ one from the other. This is, in our opinion, one of the greatest virtues and special achievements of this significant monograph on Rumanian national costume.

Mirjana Maluckov has shown us that the Rumanian national costume in the Yugoslav Banat is a revelation even for experts in Rumania proper, as in relation to the costume worn in that country, Rumanian costume in Yugoslavia exhibits a number of invaluable features of very archaic forms, which have been well preserved in these peripheral regions. The author has accounted for that by the peculiar life circumstances in our country, and especially by common living and contacts with other ethnical groups, and, at the same time, by adhering to the tradition, which is connected with the creativeness of the folk designer, who has endowed the national costume with new variations, completely unknown in Rumania.

However, these variations have been reduced by the author to two basic, but different types: first, the Banat variation, and second, the Krishano-Erdelj and Olten variation. Each of them has been discussed at

some length and thoroughly analysed, while a large number of drawings and sketches that accompany them make a very plastic complement to the monograph.

The reader must be impressed by an extraordinary exactness in the description of the minutest details. The author does not only provide the description for almost every part of the costume but also describes how it was made (e. g. weaving, embroidery, etc.).

The costume has been classified according to the generation, sex, and seasons, but the author has also tried to fix the time limit. By fixing the date of individual parts of the costume she was able to appraise the vertical component which is indispensable for the genetic interpretation of some parts of the national costume. Within the framework of the above mentioned types of costumes, whose distinctive features have been very convincingly presented, the author also classifies the costume according to the occasions on which it is worn, and thus she distinguishes a solemn, holiday and everyday costume, which differ in material (textile fabric) and adornment.

Hairdressing and adornment as well as headwear have been extensively dealt with in a separate chapter. Individual localities which display characteristic features in this respect have been pointed out. This is followed by a series of other chapters, on child's costume, clothing made of woolen fabric, fur coats, footwear, and the customs related to dressing; the problem of the national costume has been dealt with as well.

At the end we have the conclusion in which the author presents her final reflections on the Rumanian costume in our country, summing up her ideas as follows: the Rumanian costume discussed in the monograph originated in the second half of the 19th and first half of the 20th centuries. Classified within the framework of this period, two characteristic types of the costume have been pointed out and dealt with. The one displaying the features

comparable to the costume of the so-called Pannonian type and to the costume from the Balkans as a Banat type, and the other, the Kri-shano-Erdelj and Olten type which displays features of the Central European and West European costumes. Such sharp distinctions can be noticed in women's costume only, while in that worn by men the differences are not so marked, nor important.

Some parts of the costume, such as the apron with tassels (both front and back) in the women's costume from Banat, crop up in the south-east and in the eastern parts of Europe as well as in some ethnical groups in the Balkans. These aprons belong to the group of highly archaic pieces of clothing and together with the specific headwear (kondja) are most interesting from the scientific point of view.

The fact that the two different types of the Rumanian national costume are worn on a relatively limited area and by a rather small number of the members of the same ethnical group, is accounted for by two different types of material culture characteristic of and existing in some areas in Europe. This is precisely what has been demonstrated by the national costume of Rumanian ethnic groups which together with other ethnical groups and peoples from Vojvodina form an integral part of the culture of the Pannonian Plain, in many respects a mediatory area between the cultures in the south of Europe and the Balkans on the one hand, and the Central European from the other.

Our appreciation and our appraisal of this highly interesting work by Mirjana Maluckov has not been consummated with this short review. However, what remains after reading this book is the fact that this is the first of its kind in our country, that the systematic exposition is a special virtue of this work, and that the critical judgement in discriminating between the important and nonimportant, precious and incidental, has been carried out with confidence. The reader is spellbound by the huge

bulk of facts concerning the costume worn by Rumanians in our part of Banat and by the skill which the author has displayed in fitting it into the broader courses of ethnical development of Rumanians. The consistent use of terminology makes a particular impression, while the terms used for individual parts of the costume have been always cited and given in the original.

Finally, let us conclude this review by quoting the author herself who, in our opinion, opens the door wide for the future researchers of these problems, making it possible for them to arrive at a synthetic interpretation of the culture of dressing in general on the basis of such works.

Dragoslav Antonijević

Vojin Matić, ZABORAVLJENA BOŽANSTVA (FORGOTTEN GODS) Prosveta — Beograd, 1972, 266.

For the first time a work which fits into the framework of analytical ego psychology, inaugurated by S. Freud, and further developed by P. Ferderl, H. Hartmann, E. Kris, L. Loewenstein, R. Spitz and other distinguished scholars, has been published in our country under the title *Forgotten Gods*, written by Dr. Vojin Matić, professor at the Department of Philosophy of the University of Belgrade. „This book is written, says the author, at a time when man is beginning to realize to what extent he is tied to his heritage, while at the same time it points back to the roads we used to think surpassed, ridiculous and superfluous.”

The five essays included in the book: *The Art in the Retort*, *The Intoxicating Nature*, *The Sacred Wolf*, *The Bear's Son*, and *The Myth of the Hero*, connected by psychoanalytical ego psychology, call our attention not only to new possibilities that open up in the field of psychoanalytical technique and theory, but also to the attempts of applying the psychoanalytical approaches to the traditional ways of treating problems in the field of humanities.

Five different essays a consistent whole, in the first place by their subject-matter, but also by the author's approach to his subject treating Slav deities brought by South Slavs to their new homeland. The book is a kind of a skeleton key

to be used in psychoanalysis, primarily when dealing with problems concerning culturology, symbology, mythology, and in particular with those in the field of Balkan — Slavic ethnology and folklore. A concentrated reasoning is continuously present in the book, analysing, discovering, revealing and making deductions, like a true perpetuum mobile, so that one reads the book in one stretch.

It both inspires and makes a reader think. It is certainly not easy to enter Matić's scholarly matter without a knowledge about the huge opus of psychoanalysis, the more so because to introduce a new psychoanalytical dynamism in treating the above mentioned problems, may seem to be a pure flight of fancy. I am referring to those scholars neglecting scientific theory of psychoanalysis in favour of much enforced rationalism and positivism, and which so often ends in a mere formal logic.

The first question for a reader to ask will certainly be, what has Matić introduced to us in his book, or what are his basic assumptions?

The book is trying to propound a new anthropology based on ego psychology. For his subject-matter Matić had to communicate with the distant past, which has been blotted out not only from our memory but more often than not from historic records as well. Hence a marked tendency to base his con-

clusions on an exact and disciplined relying on facts, which for the greater part, but not solely were obtained from ethnographic and folklore sources. However, this book is a manifest example of multi-disciplinary researches. Matic's research touches upon practically all pores of humanistic studies, let alone his medical and clinical practice which provides him with invaluable empirical data for analytical and synthetical evaluations.

The problem of what the South Slavic tribes had been doing on the Balkans since their arrival until the moment when they entered the light of history, has been convincingly resolved into two dominant and particularly characteristic chapters: *The Sacred Wolf* and *The Bear's Son*, in which by means of psychological analysis (of customs, folk tales, songs and games) he has proved that the South Slavs have brought with them an elaborate mythology, pagan rituals and verbal epics, all of which was bound to clash with the autochthonous Balkan and antique tradition.

The point in question concerns two Slavic deities: *The Wolf* and *The Bear*, which in the hierarchy of man's evolution belong to the totemistic stage in the development of the society, when people believed in animals, and thought to derive their origin from them.

Matic is provoked by the question — why has man first domesticated a dog, and a wolf respectively? An animal that at that time, and even today, seems to be least useful. And in particular, how has he managed at all to domesticate such a bloodthirsty animal as a wolf? An incentive for the solution of this riddle Matic has found in a very rich archeological and ethnographic material. Various objects discovered by archeologists display a woman breastfeeding a wolf: and Matic takes this as the only possible way to domesticate a wolf. And no other animal than wolf, for these were the animals that our ancestors encountered most often, and also because their cycle of birth could be associated with the

rebirth of nature. Matic comes to the conclusion that it was sufficient to look upon this animal as upon a deity. As usual sacrifices were offered to it. That accounts for the abundance of ethnographic data concerning sacrifices offered by Balkan cattlebreeders in the shape of a lamb in spring, during the celebration of St. Georg's day, which coincides with the period when wolves bring forth their young. It is of interest to point out that St. Sava was believed to have been wolf's shepherd, which has been elaborated in V. Cajkanovic's book *On Serbian Supreme God*, propounding a thesis that the wolf was Serbian supreme god. However, Matic goes much further and in the light of erudite comparative studies and by means of psychoanalysis he comes to much wider and more universal conclusions.

Another typical deity discussed by Matic at some length is a she-bear, to which a cow or an ox were offered as a sacrifice. This is why in Veles and other parts in the Balkans, particularly among the cattle-breeders, a custom of the ritual killing of an ox during certain holidays has been observed until present day.

For the first time in our mythology Matic has attempted to reconstruct the Myth about the hero, *Bear's Son*, which has been recorded in some of our folk tales. In addition to what has been preserved in the folk tradition concerning the life and exploits of the *Bear's Son*, the author has made use of the visual evidence as preserved on the bas reliefs at the Rector's Palace in Dubrovnik.

The reconstruction and verification of the myth about a hero is the chapter most firmly associated with the two central ones, already mentioned, and forms with them a compact unity. Among other things, the author discusses in this chapter his theoretical ideas concerning the myth, and unlike historians, who for more than a century have been trying to separate reality from fancy, with a varying success depending on the material available, Ma-

tić has taken up the opposite road. He is discovering the latent content of the myth and its human significance in the hope that he will eventually discover real events, although deformed, as we know from psychotherapy, by censure of defensive mechanism. Through a proper interpretation of real memories they can be freed of the deformation itself. Historical and archeological documents could be used for verification in this case, in the same manner in which the memories of grown-up persons from the time of the patient's childhood could be used for the verification of his statements.

The essays on the Sacred Wolf, the Bear's Son and the Myth of the Hero are therefore not only another proof that modern psychoanalysis, thanks to the art of recognizing same contents through various forms, has plenty to say to science, it is also the first step towards ascertaining the true values of our authentic folk tradition.

Finally, a few words on the introductory chapter of Matic's book. The Art in the Retort, written as a preface to Psychoanalytic Explorations in Art by E. Kris, Beograd 1970., dealing with psychoanalytical theory and methods. If one reads Forgotten Gods without any knowledge of psychoanalysis, in order to understand the book one should

carefully read this chapter which would facilitate better understanding of and an easier access to the world of the author's essays. When speaking about art itself, the author is very decisive in this chapter: „The other stream of thought makes that we, subconsciously, take an unreal attitude towards the art, as well as towards the persons we love or hate. However, we find it necessary to neutralise our emotions, or rather to experience them as neutralized, objective. We rationalize our dreams and find arguments to justify them. In this manner we experience our arguments as logical and devoid of blind love and hatred. This committed nonobjectivity constitutes the main attraction to and power of the art”, concludes the author.

Matic's scientific interpretation has aroused a great interest not only among scholars and narrow specialists, but also among the public at large owing to which this book has in a short time become one of most sought after. Thus we have been given, with Forgotten Gods, an impressive content from the field of mythology, without which our science would be poorer for an original interpretation of mythological world, and which has been unknown to our science up to now.

Dragoslav Antonijević

Павковић, Никола: ПРАВО ПРЕЧЕ КУПОВИНЕ У ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ СРБА И ХРВАТА — Студија из правне етнологије; Институт за упоредно право, Монографије, Београд, 1972, стр. 226.

Пошто је укратко изложио теоретске ставове појединих југословенских аутора (Богишића, Спелена, Новаковића, Соловјева и других) о пореклу права прече куповине, аутор на почетку рада говори о изворима и методу које је користио. Међу те изворе спадају комунални статүти, исправе и повеље, картулари, сентенце, урбари итд. Да би институт који изучава поставио у историјску и просторну перспективу он излаже, за-

тим, његове елементе код обичајног права патријархалних друштава старих Грка, Римљана, Византинца, Германа и Словена. Аутор притом правилно закључује да се право прече куповине не може сматрати специфичном установом било ког народа. Оно се појавило на одређеном степену економског и друштвеног развика аграрних друштава, а његове варијанте су се јављале код појединих народа који су обухваћени анализом.

Аутор потом прати свој инстинкт у Средњем веку, констатујући чињеницу да је земља представљала основу егзистенције готово све до појаве индустријске ере, и то како за појединце тако и за сродничке заједнице. Стога су током читавог Средњег века земљишна добра нерадо и тешко отуђивана. Предмет права прече куповине, ипак, у то време била је, пре свега земља, односно баштина — како се она називала, на пример, у Србији. Од баштине, међутим, разликовала су се стечена добра којима се лакше располагало. У Хрватској су се за земљу употребљавали изрази „племенштина“ или „племенщина“ а у Босни „дједина“ и сл. Анализу стања у Средњем веку аутор је употпунио разлагањем о субјектима права прече куповине и о узроцима отуђења баштина. Међу најстарије узроке наводе се даровања или завештања у корист цркава, а такође и откуп из ропства. Овај последњи узрок јавља се већ у једанаестом столећу.

На основу грађе коју је прикупио, аутор разликује три основна облика права прече куповине у прошлости: обавезна сагласност рођака приликом отуђења баштине (*laudatio parentum*), обавезна понуда овлашћеним субјектима и, на крају, откупно право већ отуђеног добра или *jus retractus*. Опширно анализирајући сва три ова облика, аутор констатује да се ту не ради о чистим категоријама, што је свакако и разлог што већина аутора који су до сада обрађивали ову тему нису уочавали разлику, посебно између прва два облика.

Посебни одељци у раду посвећени су занимљивим проблемима односа средњовековне државе према византијском праву, јер је то од утицаја за расветљавање институција права прече куповине, а такође и питању односа феудалног донационог система са том установом. Несумњиво је да је, под утицајем римсковизантијских и опитехришћанских концепција, у српском средњовековном друштву дошло до учвршћења приватне ин-

дивидуалне својине на земљи, па, самим тим, и до слободнијег располагања њоме. О овоме сведоче многобројне повеље и други документи. Даровнице босанских владара и угарско-хрватских краљева, пак, недвосмислено указују на двојаки став племства према институту права прече куповине и наслеђивања баштина. Донациони систем је, према томе, с једне стране утицао на нестајање услова за одржавање права ближике уопште и, посебно, права прече куповине. С друге стране, међутим, преко ситне властеле, тај систем погодовао је њиховом одржавању. На крају поменутих одељака реч је о односу цркве према праву прече куповине, јер је црква била не само важан фактор у разбијању колективних права на земљу, него и вековни инспиратор одступања од начела недељивости и неотуђивости баштине. Међу основне облике отуђења непокретних добара у корист цркве аутор убраја, између осталог, донацију или даровницу, за завештање и продају.

Доласком Турака у југословенске земље настале су велике промене у економској и друштвеној структури, па, самим тим, и у области баштинских односа. С тим у вези, аутор излаже начине модифицираног промета баштина путем купопродаје и у другим видима, и поставља питање како је установа права прече куповине могла да се одржи и у тако измењеним условима кроз неколико векова. Да би пружио одговор на то питање аутор обрађује проблем односа према рајинском обичајном праву и економско-друштвених основа одржавања института који је предмет овог рада.

Посебна природа баштинског система за време Турака знатно је смањила раширеност права прече куповине и изменила његову правну суштину и дејство. Сличан процес запажа се и у крајевима у којима се турска власт није или се слабије осећала, иако се ту ради о другачијим друштвено-економским основама. Реч је о црногорским и херцеговачким областима и крајевима који су улазили у

састав Млетачке републике, односно граничили се са Хрватском и Угарском. Право прече куповине је понегде примењивано без већих промена до краја XVIII. века (Паштровићи, на пример), док је у Хрватској примило неке посебне облике. Посебно место и значај има овај институт у сфери црногорско-херцеговачке племенске организације, па стога аутор томе и поклања увећану пажњу. За разлику од Црне Горе, где се право прече куповине очувало све до краја XIX. века, у хрватским крајевима је ситуација у том погледу била неуједначенија. Аутор стога анализира, прво, примену тога права у појединим ужим рејонима — у цивилној Хрватској, у хрватском Приморју, Истри итд. Тако је, на пример, располагање земље према Трипартитуму било у зависности од начина на који је она била стечена. Отац је, тако, могао тестментарно располагати, мимо воље синова, земљом стеченом личном заслугом, али су и синови то исто могли учинити без питања оца. Но, кад је у питању дедовина, отац је не може без разлога отуђити против воље синова, па и кћери.

Посебну пажњу, као што је речено, аутор поклања основним облицима права прече куповине у Црној Гори, а затим томе институту према Општем имовинском законнику за Књажевину Црну Гору. У тој земљи право прече куповине при продаји некретнина било је од давнина међу ближиком, па је то истакао и поменути Законик.

На почетку XIX. века настају знатне промене у баштинском систему у Србији, па дотадашње народно схватање о сељачкој баштини под Турцима као пуној својини, после 1805. године добија и своју стварну и правну форму. Појава Српског грађанског законика, 1844. године, представља и прво законско регулисање права прече куповине у Србији. Сељак је добио пуно својину над земљом, а једина ограничења односила су се на избор лица приликом продаје баштинске земље. На овакво регулисање несумњиво је од утицаја претходно постојање и примена права

прече куповине у Србији прве половине XIX. века, јер сличних прописа није било у Аустријском грађанском законнику, према коме је, делимично, био пројектован Српски грађански законик.

На крају је обрађено питање права прече куповине данас, то јест у периоду од почетка XX. века до краја II светског рата и у време изградње социјализма, јер су у тим периодима примена тог права и однос сељака према земљи различити. Једини облик права прече куповине који се очувао у двадесетом веку је нуђење овлашћених лица да купе непокретност која се продаје. Аутор, с тим у вези, обрађује питање круга овлашћених лица, који је, у Црној Гори, на пример, био готово исти као што је то прописивао Општи имовински законик из 1888. године. Предмет права прече куповине у овом периоду исти је као у прошлим временима, а рок и оглашавање нигде у обичајном праву нису прецизно одређени.

У закључцима аутор, између осталог, истиче да је право прече куповине ретко било проучавано као засебна категорија, па се стога јавило и његово поједностављено тумачење по коме се оно исцрпљује само као првенство одређених лица. У ширем смислу речи, то право је, међутим, комплекс права ближике на добра појединца, односно читаве породице. То право није стварно, већ само условно, јер настаје из одређеног сродничког односа. При томе оно обухвата и сва она права којима је циљ да спрече прелаз непокретног добра из одређеног круга лица у туђе руке.

Специфичност права прече куповине код Срба и Хрвата састоји се и у његовој дуготрајној примени, често у различитим друштвеним, економским и историјским условима, а затим у његовом коегзистирању са законским прописима, или, чак, мимо њих. На тај начин, етнолошко проучавање тога права помоћу историјских извора употпуњује се како резултатима етнолошке анализе његове очуваности у обичајноправној тради-

дији и фолклору, тако и посматрањем његовог функционисања у сеоском друштву.

У своме раду, аутор је дао документоване и исцрпне одговоре на питања узрока настанка, еволуције и нестајања права прече куповине, а исто тако и његовог зна-

чаја у току развоја својинских односа у нашој земљи. Ово је, између осталог, омогућио и солидан интердисциплинарни приступ проблему, јер је само тако и било могуће обрађивати ову сложјену друштвено-правну установу.

Бурица Крстић

Giovan Batista Pellegrini, FRIULI PREROMANO E ROMANO. Accademia di scienze, lettere e arti da Udine, Udine 1960.

Tragovi Kelta na terenima Jugoslavije mnogo su manje poznati nego u drugim krajevima u kojima znamo za njihovo prisustvo. Mi znamo uglavnom ono što nam iz da. ekih perspektiva uglavnom stari grčki i latinski pisci pominju (cf. A. Mayer, u njegovoj poznatoj knjizi o jeziku starih Ilira). Ti stari pisci, češće indirektno, daju obaveštenja o događajima koji su za njih bili interesantni, a naročito o pohodu na Delfe. Na nedostatke obaveštenja o Keltima žali se Henri Hubert, veoma dobar poznavalac pitanja o Keltima. U svojoj knjizi *Les Celtes depuis l'époque de la Tène*, on pominje nalaze gradišta keltskih iz Bosne i Hercegovine, ali kaže da ne zna ništa u tome pravcu u Srbiji. Međutim, u novije vreme terenski nalazi naših arheologa iz Srbije, prof. Garašanina, Gavele i dr. daju nove rezultate. Prof. Papazoglu, u svojoj opširnoj studiji o srednjobalkanskim plemenima u predrimsko doba (1969) takode izražava želju za novim, bitno jezičkim orijentacijama.

Međutim, kako se meni ukazuje pri ispitivanjima koja prelaze dve pune decenije sa indirektnim orijentacijama, u mikso-glotskim traganjima, uz mikroanalize dijalekatskih devijacija, ovaj se problem uobličava i orijentacione linije se ukazuju. Identifikacija onih krajeva iz kojih su Gali kretali na svoje daleke puteve daje izgled za neslućene rezultate, koje sam do sada u malom broju prikazao, i koji će doći do punog izražaja u posebnoj knjizi (u pripremi). Ali to sve ne bi bilo dovoljno da se upute istraživanja

prema predalekim vremenskim kompleksnim supstratima, kad ne bi bilo nekoliko neophodnih orijentacija.

Pitanje Kelta u Evropi ne može se uproščeno proučavati pod tim uglom, — ali se mora orijentaciono obuhvatiti kao celina. Smatram, dakle, da jedinstvo treba gledati ne u neizraženoj organizaciji keltske celine, nego u efektu njihovog prisustva u sudbinama istorijski značajnih teritorija Evrope. Ja sam srećan što sam u tome pravcu našao oslonce u naučnim poduhvatima i krupnim delima veoma istaknutih keltista. Nesumnjivo je jasno da su grupe srednjoevropskih Kelta, koje je proučavao Jan Filip, bile u dodiru sa osnivačima Singidunuma, ali čiji se tragovi gube daleko, te nam ostaje samo da Hercunijatima i Bojanca tražimo sinharmoniju. Međutim, u studiji profesora Mišela Lažena (Michel Lajeune) *Celtiberica* osećam dah jedne etničke grupe koja je ostavila tragove interesantne i od strane autora veoma lepo interpretirane. Ta mi je izvanredna studija ukazala na izvesnu analogiju terenskog interesovanja kakvu zapažam u pravcima kretanja keltskih grupa kroz Ilirik. Drugu orijentaciju paralelizma nudi nam Hattova (I. J. Hatt) istorija Rimske Galije, sa traganjem za efektom romanizacije na toj strani, i sa pokušajem da se kroz nejednake tragove u devijacijama slavenskog superstrata diferencira ono što se ne može identifikovati kao trag ilirskih osobina.

Ovim delima, čije sam efekte već postavio tako da se višestruko pokuša kao reflektorima osvetliti vrlo udaljeno vreme Gala u Iliriku — pri-

družila se i studija prof. Đovana Battiste Pelegrinija (Giovanni Battista Pellegrini, *Friuli Preromano e Romano*). Na putu galskih grupa, preko venetskog područja, višestruko proučavanog, uzimajući u obzir i priloge prof. P. Kolačića, — studija prof. Pelegrinija daje direktna obaveštenja. Mada su ta obaveštenja na prvi pogled malobrojna, ona mi izgledaju zaista značajna za identifikaciju ne samo tragova galskih grupa, nego i za odnose među galskim talasima, prema izvesnim neistovetnim procesima.

Pelegrini raspravlja o formi *Nemes iii Nimis* (e: i), koje dovodi u vezu sa *Nemausus* („bosco sacro“) i misli da može identifikovati sa *Nemet*, uz taj oblik stavljaajući upitnike. Identifikacija mu je ispravna, tu istu bazu sam konstatovao još 1966. godine u toponimu *Nemenikuče*, pod planinom Kosmajem. To je hibridan oblik, sa disimilacijom *Neme(t)-ni*-Kuč), „crveni proplanak“, a zemlja oko Avale je crvena žilama rudača. Ovome nesumnjivo značajnom elementu identifikacije dodajemo *Cremius*, strukturalno u susretu sa srp. *Kremna* (kraj oko reke Đetinje), dakle u vezi sa osnivačima Kapadunuma), a uz ove upravo idu varijante *Cormones* „cormons, apud castrum Cormonis, Carmonis ruralia, subtus Crumonis, Carmonum“ kako navodi Pelegrini. U tim primerima vokalne alternacije i varijante bez metateze i sa metatezom ukazuju na heterohronu kompleksnost supstratnih i superstratnih slojeva, kao i na izvesne procese izražene već u doba zapisivača, među kojima je i Pavle Dakon. To bi se moglo reći i za varijante baze u primerima *Artenia*, *Artegna*, *Arthenes* (oko 1000. god), a *Retenia* (1015), koja se baza više puta javlja sa neizbežnim glasovnim procesima u primerima kao s. or. *Rtanj*, i više puta u antroponimiji. Pri ovome neće se moći izbeći ni diskusija u vezi sa primerom *Arten*, koji navodi Karlo Batisti, i sa bazom bez rotacizma *Altemije*, koja se u nas javlja ili s metatezom, ili u vidu kalka (*Visok ist. Srbija; Visoko, Bosna*). Primer *Cealina*, koji se javlja više puta kao predmet proučavanja, počiva na ba-

zi koju ja identifikujem kao toponim *Selina* u srpskoj zoni Ilirika.

Ja se mogu samo obradovati ovde uočenoj bazi* *tur*, jer sam u oblasti Singidunuma konstatovao tu bazu (**turrus*), jer upravo iz Kosmaja izvire reka Turija, a taj je hidronim još triput konstatovan u Srbiji. Navedeni primer *Varamus* otvara put za jednu interesantnu semantičku diskusiju, jer iza pretpostavljene baze **wara* „aqua“ (Karg II, 182), imamo **wer*, **wor*, a tu bazu sa značenjem „rupa, jame“, n. „Grabe“ (G. Meyer) konstatovao sam u rudarskoj toponimiji kao **vor*: **war*, tako *Vrno-kolo* „vodenični rudarski mlin“, *Vrnez* „Crna Jama“. Takođe je za širenje diskusije veoma interesantan primer *Timavos*, reka i izvor, čija se šira baza javlja kao *timavi* u starih pisaca, a koja se reprodukuje u hidronimu *Timok* — *Timachus*, o čemu je p'sao i VI. Georgijev. Uz ovu bazu, kao koradikaš, prof. Pelegrini pominje i **tem* (*Temavo voto*), a bazu *tem* ja sam sa grčkim značenjem konstatovao u primerima *Temska*, *Temnić*. Uz ove dragocene primere ne treba uzimati neke (**teppa*, var. **timba*) kakve je navodio jedan kolega na Prvom međunarodnom Balkanističkom kongresu (1966).

Povodom knjige prof. Pelegrinija bilo je neophodno razviti ovakvu, širu diskusiju, da bi se razjasnilo i istaklo značenje njenog vrlo dobro interpretiranog materijala u širu koncepciju, u problematiku keltskih pojava. Ta studija ima neposredan značaj za probleme italijanske nauke, možda i za pojave italijanske dijalektologije, ali je ona nesumnjivo veoma korisna za raščišćavanje supstratnih odnosa u Iliriku za razumevanje miksoglotskih procesa uopšte u toj oblasti. Otuda studija profesora Pelegrinija dvostrano zadužuje nauku o jeziku.

Milivoje Pavlović

Napomena. Prikaz ove studije na italijanskom jeziku u lingvističkom časopisu. *Studi Linguistici friulari* III (1973), p. 133—135.

ЉУБОВНИ НАРОДНИ ПЕСНИ. Избор и редакција Душко Наневски. Македонска книга — Скопје, 1971. година

Македонија — по речима једног путописца — „земља на песните“, није се правовремено нашла у европским оквирима проучавања народног стваралаштва, његових изворних облика, музичког лиризма и хипнотичке моћи поезије. А да су је у своје време угознали браћа Грим или Гете — сигурно је да магични симболи македонске народне поезије и чудесна имагинативност њених поетских слика не би остали недовољно познати до наших дана — закључује приређивач ове занимљиве и драгоцене књиге, прве те врсте у македонској књижевности. Њен значај је утолико већи што нам са пера Д. Наневског, уместо предговора, долази готово читава једна студија под насловом *Магијата на македонската поетска уметност* у којој је аутор зналачки дао анализу а у приличној мери и историјат македонске народне поезије, посебно љубавне, која фрапира обиљем актуелних поетских идеја, имагинативним облицима, смелим стиховним структурама.

Ако маштање уопште и ствара поезију, онда није чудо што је у Македонији настала тако богата поезија, са тако имагинативним преображајем реалности. Јер један народ, који је вековима маштао, могао је само у имагинацији да има оно за чим је жудио, а поезија му је била ризница свега што није имао (стр. 7). Ово се посебно односи на македонску љубавну поезију — „цветот на македонската народна поезија“, о којој Д. Наневски у својој студији, поред осталога, мисли и ово: „Од поетског изобилства на македонската љубовна поезија се добива и поинакв претстава за гледањата на таа убавина. Од естетско гледиште, ако се бара не она што е најчесто, туку она што е најретко, со највисока естетска димензија, од македонската љубавна лирика би можел да се излучи и еден превасходен поетски идеал на убавината, што оди од античкиот култ кон божиците, низ аристократскиот усет

за нежност, па сè до еротската линија на модерните убавици... Меѓутоа, македонската љубовна лирика е преполна со откриени мигови на убавината, да би можела да се сведува на еден единствен естетски идеал, или на некој антрополошки модел на македонската девојка. Таков идеал, барем во македонската љубовна поезија, навистина не постои. Мислам дека најреално би било кога таа би се гледала како драгоцен фонд од индивидуални видувања и одмерувања на убавината со големите очи на љубовта. Во секоја песна, среќаваме и друга убавина, со различна низа од асоцијации, што и дава и облик и линија на песната...“ (стр. 14—15).

Без претензија да обухвати све видове и мотиве љубави у македонској народној поезији, овај избор песама своди се само на период младости — то најбурније доба љубави. Измеѓу осталога и због тога што је у концепцији едиције *Македонско народно творештво* предвиђена посебна књига за избор песама из детињства и породичне љубави (стр. 301). И овако омеѓен овај избор љубавне поезије показује непрегледно богатство мотива, варијаната и облика, записаних од бројних сакупљача, у разво време, објављених у тридесетак зборника. Изненађује обиље прекрасних лирских минијатура и уметнички оформљених песама, као и мотивска разноврсност, што је и омогућило један висок антолошки ниво књиге. Сублимни облици македонске народне лирске песме нису, меѓутим, повели приређивача да да један ужи избор љубавне лирике највишег естетског ранга.

С обзиром да народна песма најаутентичније живи у варијантима и дијалекатским облицима и да као таква и нема јединствен национални образац, аутор је код избора најбољих варијаната настојао да буду заступљени сви македонски говори. Он је, наиме, крај сваке песме — на вуковски начин — навео где је која забележена

(Дебарско, Охридско, Прилепско, Костурско, Серско, Пиринско, Малешевско). Познато је да из ових региона и потичу највећи зборници македонских народних песама — Јастребов, Миладиновци, Шапкарев, Верковић, Молерови, Костиф — према којима је и прављена ова антологија. Аутору је при томе највећа тешкоћа била разграничити македонску песму од бугарске и српске, утолико пре што су многе песме биле издаване заједно (Шапкарев, Јастребов), а неке, штавише, сврставане су као бугарске или српске. — Није редак случај да се неке љубавне песме набу сврстане и међу митолошке, или у јуначки и печалбарски циклус. До таквог двојства у њиховом разврставању долази због преплитања мотљва у појединим песмама. Такве су песме у овој збирци *Змија си бога молеше, Марко и самовилата, Собрале се триесет дружина*. У ову антологију су, дакле, унесене

и лирске љубавне песме са епском пројекцијом.

У књизи се налази близу 400 песама, подељених у 16 циклуса: *Ветер вее, шума листи, биљаро; Што е лудо сон сонило; Заспало моме крај море; Лудост младост бргу поминува; Облог ми чиниле лудо ем девојка; На рид има до три бели снега; Убаво моме род нема; Од сон мома попленета; Меѓу два темни облака; Сонце зајде мракот поле појде; Китка ми дојде китка вената; Санок ми билбил препеа; Копидан ми во гора венее; Биљана платно белеше; Прстен ми плива по тио море и Вило моме три зелени венци*. На крају, уместо закључка, Наневски је дао једно широко објашњење свога рада и значаја песама, заједно с речником мање познатих речи и провинцијализама.

Миодраг В. Стојановић

Цветанка Органицева: ОСВРТ ВРЗ ИЗУЧУВАЊАТА НА НАСТАНУВАЊЕТО И РАЗВИТОКОТ НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКАТА ЕПИКА ДО 1920 ГОДИНА. Институт за фолклор — посебни изданија, книга 1 — Скопје 1972; стр. 126.

У науци је до сада више пута истицана потреба да се среди и систематизује јужнословенски материјал — сабирачки и научно-истраживачки — у области народне поезије, посебно епике. Тако је 40-их година овога века познати фолклорист Меденица *Радосав* (не Радомир, како стоји у *Уводу*), истицао да наша наука о народној поезији нема урађене још ни библиографије народних песама, збирки и студија. Полазећи од тога, др Цветанка Органијева у свом осврту, који прераста у критички библиографски приручник, даје преглед научних истраживања о настанку и развоју јужнословенског епоса, која се протежу до приближно 1920. године, када филолошки, кабинетски метод истраживања постепено уступа место новијим, савременим методама изучавања. На основу историјских и културних

услова живота јужнословенских народа, што је имало суштинског утицаја на методе проучавања овога питања и на теоретско расправљање о њему, аутор досадашња изучавања условно дели на три периода: I период — просветителство и романтизам (стр. 7—9); II период — 50-те и 60-те године прошлога века — од романтизма к реализму (стр. 10—16), и III период — од 70-их година XIX века до 1920. — време позитивистичко-формалистичке науке (стр. 16—94). Следе, затим, *Закључци* (стр. 95—104); *Додатак — Преглед радова посвећених историји изучавања и сакупљања јужнословенске епике уопште* (стр. 105—110), у коме се запажа претежно указивање на прилоге после 1920. Књига је, најзад, обогаћена резимеом: на руском (стр. 111—114), и на француском језику (стр. 115—116); скра-

еницама најчешће употребљених списа и часописа, и регистром имена научника.

Питање настанка епске народне песме код Јужних Словена поставили су већ први забележени текстови, а поготово прве збирке песама. Кад се од тога полази требало је онда за први период навести илустрације ради барем неке наше рационалисте који су истовремено међу првима бележили народне песме. Тако је још А. Качић-Миошић 1759. године у свој *Разговор угодни народа словинског* увео читаве народне песме, као и П. Хекторовић, М. А. Рељковић, А. Фортис, Буро Ферих, Јулије Бајамонти; и Д. Обрадовић казује „песме наших старих“, зна за „миле гусле јаворове“ и за Марка слепца „који би гуслно пјевајући“. Не би се онда свело све на констатацију да прекретницу од просветитељског ка романтичарском интересовању за вредност епске народне песме чине *Вукове песмарице*; „архаични интерес“, сада се замењује књижевним интересовањем Вука Караџића, Николе Томазеа и Петра Ивановића *Прејса*. Сви они истичу колективни карактер и народно порекло јужнословенских епских песама. Народни епос у XV и XVI веку није могао настати најједном да већ није у народу било дубоких зачетака пјевања првенствено о темама локалног значаја.

Према ауторовој условној периодизацији, други период проучавања јужнословенске епике (50—60-их година XIX века), поставља основе систематског сагледавања балканског фолклора. Најчешће се, при томе, користе теорије и методе западне фолклористике. Тако *митолошка* школа налази свог поборника у Иларнону Руварцу, који у највећем броју епских песама види мит, развијен у јуначку причу. Међутим, 70-их година прошлог века овакав начин проучавања настанка епске песме замењују реалистички методи изучавања у вези са стварним историјским збивањима. То је условила појава нових зборника епских народних песама, од којих је најзначајнији зборник Богољуба Петрановића (1867). У рецензи-

ји овог зборника В. Јагић примећује да подударности или сличности неких елемената народног пјевања и народних умотворина уопште не мора да има генерички карактер, већ може да потиче као последица једнакости људског духа (*антрополошка теорија*) или историјске повезаности (*миграциона теорија*). Тако сада проучавање настанка и развика епске народне песме постаје предмет посебних студија С. Новаковића, Ф. Миклошича, Б. Милетића, П. Бесонова, Т. С. Раковског, Константина Миладинова и других.

Узимајући у обзир и оне мање значајне прилоге, трећи период осврта др Цветанке Органијеве показује колико је питање настанка јужнословенског епа комплексно са низом других питања — питање настанка епске песме код Јужних Словена независно од познатих нам текстова, питање о карактеру жанра древних песама (епских или епсколирских), које опевају подвиге хероја, питање њихове метричке структуре, питање настанка и развика нама познатих епских песама — подразумевајући место, време и средину (етничку и социјалну), у којој су поникле, као и питање њиховог очувања и даљег развика. — Подстрек решавању ових питања даје *Валтазар Божишић* са својим зборником песама из старијих претежно приморских записа, служећи се у анализи бугарштина *културно-историјским* методом. С тим у вези побудило се интересовање за метрику јужнословенских епских песама. Неки научници су сматрали да је метричка форма бугарштина старија (Ф. Миклошић, В. Јагић, Ас. Серензен, М. Мурко, П. Поповић и др.), док су други то исто мислили о десетерачком стиху (С. Новаковић, Н. Нодило и др.). Било је и таквих мишљења да се метрички размер јужнословенских епских песама развио под романско-латинским утицајем (М. Халански, М. Шишманов), док су И. Срезњевски и А. Потебња указивали на древност десетерачког стиха код словенских народа.

Усредсређујући пажњу на методе и резултате ранијих истраживања, аутор често даје и свој коментар и констатује да се нама доступни еписки материјал јужнословенских народа разматра као целина са свим специфичностима идејности, тематике и поетике. Међутим, јужнословенски епос минимално је изучаван у вези са епосом других

балканских народа. На блискост бугарских и македонских народних песама с једне и грчких с друге стране указивали су Д. Матов и Ив. Шишманов. Тек је 30-их година овог века порасло интересовање за компаративно изучавање умотворина балканских народа.

Миодраг В. Стојановић

BIBLIOGRAFIE CESKOSLOVENSKE BALKANISTIKY ZA LETA 1969—1971.
Sestavili: Ivan Dorovský a Marta Romportlová. Universita J. E. Purkyně v Brně — Fakulta filosofická, Brno 1973.

Ova bibliografija predstavlja nastavak *Bibliografii československé balkanistiky za léta 1966—1968* (Brno 1970), koju je izdao Kabinet za balkanistiku i hungaristiku pri Katedri za istoriju i etnografiju srednje, jugoistočne i istočne Evrope filozofskog fakulteta Univerziteta J. E. Purkyně u Brnu.

Bibliografski materijal razvrstan je na osam poglavlja: I. *Opšti deo* u kome su, pre svega, radovi koji se odnose na organizacione forme naučnog rada — institucije, muzeje, konferencije, kongresi, simpozijumi; slede zatim bibliografije i metodološki radovi iz oblasti jezika, književnosti, istorije, etnografije i folklor. II. *Filološka balkanistika* obuhvata priloge iz oblasti etimologije i toponomastike, dijalektologije i jezičke kulture, zatim problematiku neslovenskih jezika na Balkanu, uzajamne uticaje balkanskih i nebal-kanskih jezika, konverzacione priručnike, rečnike, udžbenike. III. *Književna balkanistika*, pored bibliografskih jedinica opšteg karaktera, donosi popis radova o književnosti balkanskih naroda i Vizantije do 1453. godine, osvrte na literaturu balkanskih naroda u XV—XVIII, zatim kroz ceo XIX vek sve do 1918, pa od 1918—1945, i posle 1945. Ovde posebno ukazuјemo na odeljak *Literatura naroda Jugoslavije* (str. 73—79), gde se uglavnom govori o prevodima dela savremenih jugoslovenskih pisaca (I. Andrić, M. Krleža, O. Davičo, M. Crnjanski, M. Selimović i dr.); izdvajamo pak u

kompletnom navodu: Karadžić Vuk Stefanović, Zlatá jablón a devát pávov („Srbske narodne pripovetke“ izabrali i preveli F. Klátik i Z. Klátik; Bratislava 1971, str. 155); Krestić Vasilije Prispěvek k dějinám česko-chorvatských vztahů (1860—1868), (sa srpskohrvat. preveo Miroslav Šestak), *Slovanský přehled* 55, 1969, č. 1, 20—26; Mladeníčová Olivera, Sté výročí narození T. R. Djordjeviče / sa srpskohrv. preveo Ivan Dorovsky, *Národopisné aktuality* 6, 1969.

Četvrto poglavlje beleži priloge koji se odnose na srednju i jugoistočnu Evropu, a razvrstani su po istom principu kao i u prethodnom poglavlju.

V. *Etnografija i folkloristika*, pored opštih i komparativističkih priloga, beleži i one koji se odnose na etnologiju i folkloristiku češkog i slovačkog naroda u drugim zemljama. Među bibliografskim podacima o balkanskim narodima našu pažnju privlače radovi pod naslovom *Národopis Jugoslávie* (str. 125) od kojih ovde beležimo nekoliko — Dorovský Ivan: Tome Sazdov, Pregled na makedonskata narodna proza, Skopje 1970, str. 154, *Národopisné aktuality* 8, 1971, č. 3, 280—281; Markl Jaroslav: Stevan St. Mokranjac, Zapisi narodnih melodija, Beograd 1966, str. 156, *Český lid* 56, Praha 1969, č. 1, 48—49; Markl Jaroslav: Birthe Traerup, East Macedonian Folk Songs, Copenhagen 1970, str. 242, *Český lid* 38, 1971, čl. 1. 54—55; Robovský Nikifor: Prezentiranjeto na

makedonskiot folklor vo Češka, Rusija i Francija, *Kulturen život* 1970, č. 5—6, 26—29; Vetterl Karel: Ljubica S. Janković, Problem i teorija pojedinačne aritmičnosti i ritmičnosti celine izvođenja igre i melodije, Beograd 1968, str. 172, *Český lid* 56, 1969, č. 2, 111—112.

Šesto poglavlje je u stvari popis ekscerpovanih publikacija: bibliografija, periodike, zbirnih dela — zbornika, u VII poglavlju date su

skraćeniice, a u VIII autorski registar. Tako kompletirana i sistematizirana ova bibliografija postaje dragocen priručnik za sve one koji se bave balkanološkim i slavističkim studijama, a posebno za one koji se — po rečima I. Dorovskog, jednog od njenih sastavljača — zanimaju za produkciju češke i slovačke balkanistike.

Miodrag Stojanović

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP „BALKANSKE TEME: PROSVETITELJSTVO NA BALKANU“. Santa Barbara, Kalifornija, 28. IV — 1. V 1973.

Profesor Istorijskog Odeljenja Univerziteta u Kaliforniji, Santa Barbara, dr Dimitrije Đorđević organizovao je sastanak američkih i evropskih balkanologa sa ciljem da se osvetli uloga Prosvetiteljstva XVIII veka u kompleksnom razvoju balkanskih zemalja pod osmanlijskom upravom. Idejne podsticaje za organizovanje ovog sastanka dali su uz profesora Đorđevića predstavnici Centra za slovenske i istočnoevropske studije univerziteta u Floridi sa strane SAD, a iz Jugoslavije Fakultet političkih nauka Beogradskog Univerziteta, Balkanološki institut Srpske Akademije nauka i umetnosti i Univerzitet u Nišu. Održavanje sastanka materijalno je omogućio Međunarodni biro za naučna istraživanja i razmenu (IREX).

Težnja idejnih inicijatora i organizatora skupa bila je da se Prosvetiteljstvo na Balkanu sagleda sa što više aspekata, da se u tokovima razvoja utvrde specifičnosti, sličnosti i razlike, da se ukaže na ono što je zajedničko, a takođe na ono po čemu se pojedine zemlje Balkana u kontekstu Prosvetiteljstva između sebe odvajaju, i da se Balkan kao celina sagleda u odnosu na postavljenu temu prema ostaloj Evropi.

Teme pojedinih referata date su kroz tri okvirna koncepta:

— osnovni tokovi razvoja balkanskih zemalja: društvenoekonomski, politički, kulturni;

— sagledavanje Prosvetiteljstva sa stanovišta crkve, obrazovanja, li-

kovnih umetnosti;

— specifični aspekti: francuski, ruski, poljski, austrijski uticaji.

Skupu je podnešeno trinaest referata eminentnih naučnih radnika iz SAD i Evrope (Austrija, Jugoslavija, Poljska, Rumunija, SR Nemačka), koje navodimo prema redosledu izlaganja:

Stephen Fischer Galati (Kolorado Univerzitet, Boulder): „Društvena struktura i ekonomski razvoj Balkana u periodu Prosvetiteljstva“;

Emanuel Turczynski (Univerzitet u Bohumu, SR Nemačka): „Uloga pravoslavne crkve u prilagođavanju i transformisanju zapadnog Prosvetiteljstva u jugoistočnoj Evropi“;

Richard Plaschka (Institut za izučavanje evropskog Istoka i Jugoistoka, Beč): „Centralna Evropa i Balkan u drugoj polovini XVIII veka — Marija Terezija i Josip II“;

Branimir Janković (Univerzitet u Beogradu): „Karakteristike balkanske diplomatije u XVIII veku“;

Marin Pundeff (Univerzitet u Nortridžu, Kalifornija): „Tri balkanska istoričara iz perioda Prosvetiteljstva“;

Vlad Georgescu (Rumunjska Akademija nauka i umetnosti, Bukurešt): „Prosvećeni despotizam“;

Henrik Batowski (Jagelonski Univerzitet, Krakov): „Poljaci i Prosvetiteljstvo na Balkanu“;

Radovan Samardžić (Univerzitet u Beogradu): „Stepeni razvoja balkanske kulture i obrazovanja pod Osmanlijama u XVIII veku“;

Verena Han (Balkanološki institut Srpske Akademije nauka i umetnosti, Beograd): „Odrazi Prosvetiteljstva na likovne umetnosti balkanskih zemalja pod Turcima“;

Susana Macesich (A. M. Univerzitet u Talahasu, Florida): „Francuska revolucija, Napoleon i Prosvetiteljstvo na Balkanu“;

Dimitrije Đorđević (Univerzitet u Kaliforniji, Santa Barbara): „Balkan i evropsko Prosvetiteljstvo: sličnosti i razlike“;

Peter Sugar (Univerzitet države Vašington, Siatl): „Prosvetiteljstvo na Balkanu, opšta razmatranja“.

Nema sumnje, održani naučni skup doneo je očekivane rezultate. U izuzetno živim i sadržajnim diskusijama došlo se do tananijih analiza i širih sinteza po pojedinim problemima Prosvetiteljstva u balkanskim kontekstima; podvučene su re-

gionalne varijante, istaknute su ranije neuočene specifičnosti, otvoreni su prostori za nove probleme.

Izvanredno organizovan naučni skup u Santa Barbari protekao je u atmosferi neposrednog i dubokog interesovanja za izložene teme. Posebno treba podvući da je ovaj sastanak naišao i na šire aktivno interesovanje prisutnih studenata.

Analize i sinteze do kojih se došlo na naučnom skupu u Santa Barbari predstavljaju nesumnjivo značajan prilog američkoj i evropskoj balkanologiji, odnosno balkanologiji uopšte. Rezultati skupa postaće u toku 1974. godine pristupačni široj naučnoj javnosti u svetu publikovanjem *in extenso* podnešenih referata u zasebnoj svesci američkog časopisa *East European Quarterly*.

Verena Han

OHRIDSKI SIMPOZIJUM (1973) O BALKANSKOM FOLKLORU

Već treći put Institut za folklor Socijalističke republike Makedonije organizuje u Ohridu Međunarodni simpozijum posvećen istraživanju balkanskog folkloru.

Prema temama koje je ovaj naučni skup imao ovoga puta, kao i prema broju prijavljenih učesnika (dobar deo ih nije došao), nosi prevagu nad ranijim skupovima ove vrste koje je Institut za folklor organizovao. Smatramo da se konvencionalnim epitetima ništa pobliže ne kazuje, već kritičkim osvrtom na rad ovog Simpozijuma, na čemu ćemo se ovdje ukratko zadržati.

Izreći svoj sud o tako velikom broju saopštenja naših i inostranih naučnika, znači suočiti se sa masom veoma raznovrsnih problema obuhvaćenih ovim temama: *Bilingvizam u proznom narodnom stvaralaštvu*, *Razna pitanja folkloristike*, *Prolećni običaji i pesme Balkanskih naroda*, *Duvački muzički narodni instrumenti sa dvojnim jezičkom na Balkanu*, *Položaj i uloga žene u izvodenju narodnih igara i pesama*, *Probiem terminologije i klasifikacije kratkih žanrova*, i *Cveće u narodnoj orna-*

mentici balkanskih naroda.

Ovako širok dijapazon veoma disparatnih tema doveo je do neminovnog rasparčavanja i razbijanja po sekcijama ionako malih stručnih kadrova, koji nisu u nekim sekcijama bili u stanju da razviju ozbiljniji rad i diskusiju. Izuzetak je činila grupa sa temom: *Prolećni običaji i pesme*, koja je bila i vodeća na ovom Simpozijumu, okupivši dobar deo prisutnih stručnjaka koji su se ozbiljno pozabavili rešavanjem brojnih pitanja iz oblasti prolećnog folkloru balkanskih naroda.

To nam najbolje govori da simpozijumi u načelu moraju imati daleko uži i kondenzovaniji tematski okvir ne bi li odgovorili svojoj osnovnoj nameni. U protivnom oni prelaze u neku vrstu kongresnih skupova, što je bio slučaj sa ovim Simpozijumom, čije su ambicije daleko šire i složenije. Simpozijumski način rada morao bi da pruži daleko veće vremenske i prostorne mogućnosti svakom učesniku bilo da ima referat, bilo da želi govoriti, odnosno da uzme reč u diskusiji, a koja

bi se vodila u vidu razgovora više za okruglim stolom, kako se to sve češće praktikuje, slobodno i bez jezičkih ograničenja pogotovu bez simultanog prevođenja, koje je ovoga puta smetalo u neposrednoj naučnoj komunikaciji. Naravno, u ovom slučaju bi svaki učesnik morao da vlada barem jednim svetskim jezikom.

Ne možemo se oteti ni utisku da je pretežni deo saopštenja ipak ostao na nivou folklorno-etnografske deskripcije, koja je teško prelazila granicu pragmatističkog uopštavanja. Osim manjeg broja referata koji su istinski pokušali da folklorističke probleme osvetle analitičko-sintetički kroz prizmu novijih metodoloških tumačenja, dobar deo nije mogao dublje da razvije naučnu misao i svoje sudove zasnije na stručnim obrazloženjima. Mora se ovde imati u vidu i činjenica da je veoma teško na 150 redova kucanog teksta postići nešto više od standardne beleške, koja je najčešće jedna vrsta inspiracije, a usled čega su ta-

ko složena naučna područja ostala samo ovlaš dodana. Zato bi svakako bilo daleko uputnije da na skupovima ove vrste dolazimo sa dobro razrađenim tezama o ključnim naučnim problemima, ostavljajući najviše vremena samom razgovoru, gde bi se na neposredan način razlučilo bitno od nebitnog (naročito u pogledu korišćenja same građe); a posebna pažnja obratila bi se metodološkim osnovama i zaključcima koje konkretni problemi traže.

Sasvim su nekorisna i pretenciozna bila makro uopštavanja na ovom Simpozijumu; u njima se gubilo iz vida ono zajedničko i opšte u balkanskom folkloru, šire uzeto u čovečanstvu uopšte, a još manje ono što je specifično, odelito i posebno. Ne treba zaboraviti, da istinski stvaralački akt u folkloristici ide za tim da se otkrivački i originalno spolij, da se autentično iskaže i da savremeno nauici pruži „nešto čega još nije bilo“.

Dragoslav Antonijević

SIMPOZIJUM O SRPSKO(JUGOSLOVENSKO)-RUMUNSKIM UZAJAMNOSTIMA U OBLASTI NARODNE KNJIŽEVNOSTI, Pančevo 28. IX — 1. X 1972.

Srpsko (jugoslovensko)-rumunski odnosi, vekovima srdačni i sardržajni, prepuštani su godinama interesovanju slučajnih pojedinaca, sve dok im nije pre dve godine posvećen prvi Simpozijum, održan na inicijativu Društva za rumunski jezik SAP Vojvodine i s podrškom Matice srpske i Izdavačkog preduzeća „Libertatea“ kao i uz materijalnu pomoć Zajednice za kulturu i Zajednice za naučni rad SAPV. Pionirski poduhvat, pomenuti skup odvijao se u četiri smera: kulturni odnosi, književni uticaji, folklorne podudarnosti i jezičke interferencije. Međutim, o uspehu i doprinosima koje je dao nauci zainteresovani će moći da se obaveste u impozantnom zborniku od 39 radova, knjiz: koja se nedavno pojavila pod naslovom *Radovi Simpozijuma — Actele Simpozionului* (Vršac, 22—23. V 1970), *Libertatea*, Pančevo 1972.

Što se tiče sadašnjeg Simpozijuma, on je koristio iskustva prethodnog skupa, te je tematiku sveo na strogo određeno polje. Ali su organizatori, ne gubeći iz vida značaj interdisciplinarnog pristupa naučnim problemima, omogućili učešće i jednom broju poslenika sa srodnih oblasti: folklorista u najširem smislu, muzikologa, lingvista, istoričara umetnosti itd.

Za razliku od prethodnog skupa na kome je dosta zadržavanja bilo na Banatu, na čijoj su teritoriji susreli dvaju naroda i bilo najčešći u toku poslednjih dvesta pedeset godina (što je neke pogrešno navelo da pomenu i rađanje nove nauke, „banatologije“), na ovom Simpozijumu se samo manji broj referenata (ukupno ih je bilo 52, od kojih 30 iz Rumunije) zaustavio na pomenutom geografskom terenu, i to usko s predmetom diskusije. Jon Bañan

(Pančevo), *Banatski folklorista Avram Korča* (1868—1951), skrenuo je pažnju na osobenosti zbirke *Balade populare*, koju je 1899. godine izdao u Karansebešu pomenuti, danas već priznati skupljač iz Kuštija kod Vršca. U jednom drugom prilogu, čiji je referent Ileana Dorina Bulik (Novi Sad), ukazuje se, pod naslovom *Folklorni prilozi na stranicama lista „Nădejdea” i njenih kalendara*, na interesovanje ovog vršačkog lista za narodne umotvorine, kako s teritorije Banata (jugoslovenskog i rumunskog) tako i sa drugih oblasti (bilo je čak i prepeva iz srpske epike, kao i brojeva posvećenih arumunskom folkloru). Ostajući na narodnoj književnosti Banata, Jon Ilesku (Temišvar). *Doprinos poznavanju početaka vrednovanja narodnog stvaralaštva u Banatu*, dokazuje da je prvo naučno interesovanje za njega započelo 1801. godine.

Ostali prilozi su, držeći se narodnog stvaralaštva, usmeravali pažnju na najšire balkansko područje na kome su se ukršćali međusobni uticaji dvaju naroda. Neki od njih, npr., nastojali su da ukažu na zajedničke ličnosti u narodnom stvaralaštvu Srba i Rumuna. Tako nam Kristea Sandu (Temišvar), *Radul vojvoda (Radul-beg) u rumunskom, srpskom i bugarskom narodnom pesništvu*, stavlja na znanje da se pod gornjim imenom kriju dve ličnosti, Radu Basarab (1376—1382), bolje poznat u bugarskom pesništvu, i Radu Veliki (1494—1508), koji je češće prisutan u srpskoj i vlaškoj epici. Gornja tvrdnja nalazi mnogo potvrde u prilogu Vladana Nedića (Beograd), *Vojvoda Mirča i Radul-beg u srpskohrvatskom narodnom pesništvu*, u kome se, između ostalog, govori i o borbama Mirče I Starog (1386—1416) na Dunavu. Sličnom se problematkom bavi i Vasilije Adaskalicej (Jaši), *Zajedničke ličnosti balkanskog folkloru u moldavskom narodnom dramskom stvaralaštvu*, pa nalazi da je ličnost Gruje Novakova (Grujice) vrlo popularna u tekstovima folklornog teatra nekih moldavskih županija. U ovu grupu radova uključuje se i prilog Mirče Angelescu (Bukurešt), *Rumunske varijante balade o Dojčini*, koji

konstatuje kako prvobitne karakteristike viteškog romana, u varijantama pojedinih rumunskih oblasti, postepeno prerastaju u tipične hajdučke i antiosmanske pesme s isticanjem oslobodilačke borbe.

U vezi s pomenutim prilogom treba istaći i jedan broj radova posvećen zajedničkim motivima i srpskog i rumunskog stvaralaštva (koji se nalaze i kod drugih balkanskih naroda). A kad smo već na motivu o Bolanu Dojčinu, istaknimo da Leposava Pavlović (Beograd), koja se već decenijama interesuje za ovo područje, tvrdi (*O nekim varijantama Bolna Dojčina*) da se u nekim pesmama očuvalo samo ime junaka a izgubio svaki trag motiva. Ne manje je interesantan rad Miodraga Stojanovića (Beograd), *Srpskohrvatske i rumunske balade o prodanoj nevesti*, koji nalazi jedan zajednički tip ovih pesama kod dva naroda. Lep prilog dao je i Petru Karaman (Jaš), *Svadbene funkcije u jednoj rumunskoj narodnoj pesmi srpskog porekla*, koji ističe kako je uloga sestrića (tipičnog u *Ženidbi Dušanovoj*) preuzeo kum, u čiji se panegirik ova pesma i pretvorila.

Bilo je reči i o direktnom srpskom uticaju na rumunsku narodnu književnost. S toga područja vredan je prilog Dumitru Popa (Kluž), *O uticaju južno-dunavske balade na rumunsku baladu*, koji ističe da se pomenuti uticaj oseća i u Banatu i da dopire sve do Karpata, pa da ih mestimično i prelazi.

Treba istaći i pokušaj nekih učesnika da ukažu na odraz narodne književnosti u umetničkom stvaralaštvu. Između pruoga ove vrste vrlo živu diskusiju je izazvao rad Oktava Pauna (Bukurešt), *Eminesku i srpskohrvatska narodna epika — Pismo III (Scrisoarea III)*, u kome se ukazuje na mogućnost da je veliki rumunski liričar bio pod uticajem naše epike. Obrnut slučaj, tj. unošenje umetničkih elemenata u narodni život (istina, ovde izlazimo s uskog područja književnog stvaralaštva), prikazao nam je Teodor Trpča (Temišvar), *Kadrić, narodna igra u Gopešu*, istakavši da su ga

Arumuni doneli iz Bitolja i da su ga obogatili polkom i orom.

Tri rada koje su podneli jugoslovenski učesnici zaustavila su se na temama u kojima se pominju termini „Vlah“, „Vlahinja“ i „Vlaška“, vrlo česti u našem narodnom stvaralaštvu, iako im je semantička vrednost ponekad sporna. Tako Vukosava Karanović (Beograd), *Lik Vlahinje u srpskom narodnom pesništvu*, najpre skreće pažnju da je ovaj termin dvojak: označava hrišćanku u odnosu na muhamedance i Rumunku. U prvom slučaju je češći u srpskoj, a u drugom u bugarskoj i makedonskoj poeziji. A ukoliko se u srpskim pesmama nalazi sa značenjem Rumunke, u njoj su oličeni svi kvaliteti, kako majke tako i supruge i drage. Do sličnog zapažanja dolazi i Ilija Nikolić (Beograd), *Vlaška zemlja u narodnom pesništvu Južnih Slovena*, pa ukazavši na razne vrste bugarskih, makedonskih i srpskih pesama, posebno se zadržava na onim slučajevima u kojima se ovim pojmom označava sastavni deo Rumunije. Semantikom ovih pojmova bavi se i Dragoljub Novakov (Zrenjanin), „*Karavlasli*“ i „*Karavlaška*“ kod Vuka, nastojeći da bolje razjasni Vukove termine.

Zapažen je bio i zanimljiv i sadržajan rad akad. Dušana Nedeljkovića (Beograd), *Problem i značaj srpskih i rumunskih „zvrčki“*.

Kako je već pominjano, neki prilozi su prevazišli okvire narodne književnosti. Bilo ih je folklorističkih u najširem smislu (npr., Dragoslav Antonijević (Beograd), *Neke uzajamnosti u folklornoj tradiciji stanovništva Đerdapa*; Mirjana Maluckov (Novi Sad), *Predmeti kolidanja kod Srba i Rumuna, s odgovarajućim terminima i stihovima*; Ljubomir Reljić (Pančevo), *Neki zajednički elementi pogrebnog rituala i verovanja u zagrobni život kod Srba i Rumuna u Podunavlju*; bilo ih je i s područja slikarstva, Vukica Popović (Zrenjanin), *Folklorna tematika u slikama srpskih i rumunskih naivaca ili muzike*, Virđil Medan (Kluž), *Banatska formula dorskog ritma*; Gizela Suliceanu (Bukurešt), *Narativni elementi i muzički aspek-*

ti u posmrtnim pesmama Rumuna i Srba Đerdapske zone.

Na odjeku našeg narodnog stvaralaštva u rumunskoj publicistici zadržala su se dva saopštenja: Viktorija Frnku (Bukurešt), *Prevodi iz srpskohrvatske narodne književnosti u rumunskim listovima i časopisima XIX veka* i Virđil Vintilešku (Temišvar), *Pomeni o srpskom folkloru u banatskoj periodici druge polovine XIX veka*. Interesovanje za rumunsku poeziju u našim periodicima pokazao je Miodrag Miloš (Zrenjanin), *Rumunske narodne pesme iz Banata objavljene u listu „Liberateea“ i časopisu „Lumina“ u posleratnom periodu*.

Istaknimo i dva priloga koji su ukazali na sociološku zasnovanost srpsko-rumunskih odnosa. Dok je Tanasije Jovanov (Zrenjanin), *Srpsko-rumunske socio.oške interferencije i njihov odraz u folkloru*, sklon da pomenute odraze pripiše istovetnoj politici (u glavnim crtama), unutrašnjem uređenju, pripadnosti istoj religiji, mešovitim brakovima, pojavama uzajamne asimilacije i seobi stanovništva, dotle Sever Mageresku (Krajova), *Aspekti narodnog života (Srba i Rumuna) na teritoriji rumunskog Banata i fragmenti usmenog stvaralaštva*, ukazuje i na zajednički mentalitet, koji se reflektuje u običajima, zanimanjima, nošnji, pa i rečniku.

Neki prilozii bili su posvećeni rezultatima postignutim u toku dosadašnjeg izučavanja narodnog stvaralaštva dvaju naroda. Sa tog područja istaknimo rad Jona Lapadata (Jaši), *Uloga folklornog časopisa „Şezătoarea“ u upoznavanju rumunskog folklora izvan granica Rumunije*. Podnosioci triju referata, svi Rumuni, osvrnuli su se na doprinose koje su ovoj oblasti zaveštala tri njihova poznata zemljaka. Tako je Joan Patruc (Kluž), *Folklorističke preokupacije akad. Emila Petrovića*, pokazao da je ugledni rumunski slavista ozbiljno zadužio i narodnu književnost spasavajući od zaborava neke umotvorine koje su na putu iščezavanja. Dan Simonešku (Bukurešt) *Studije Antona Bate o srpsko-rumunskim folklornim*

vezama, prikazao nam je život i delo nedavno preminulog rumunskog slaviste, inače člana počasnog Predsedništva Simpozijuma, naglašavajući da je A. Balota bio beogradski đak (doktorirao je 1925. godine kod A. Belića, S. Kuljbakina i H. Barića) i da je do poslednjih dana života ostao poštovalac srpskohrvatskog područja kome se posvetio, osvetljavajući ga dijalektičko-materijalistički. Naposljetku, Barbu Teodoresku (Bukurešt), *Nikolaje Jorga i srpsko (i rumunsko) narodno stvaralaštvo u Banatu*, izneo je okvire u koje se uklapalo interesovanje ovog velikog rumunskog naučnika za narodno stvaralaštvo dvaju naroda.

Dužnost nam je da kažemo i nekoliko reči o lingvističkim priložima koji su se čuli na ovom skupu (a bilo ih je 4). Najkonkretniji doprinos među njima predstavljao je rad Radu Flore (Beograd), *Latin. „calendae“, staro-slov. „kolědo“, rumun. „colindă“*, koji dokazuje da je pomenuta rumunska reč latinskog porekla, ali da ju je rumunski preuzeo preko slovenskog, da bi je nanovo vratio srpskohrvatskoj arei, najčešće s tipičnim rumunskim fonetskim obeležjem. Prišav znalački temi kojoj se i ranije posvećivao, Cezare Apreotesej (Temišvar), *Semantičko-stilističke vrednosti srpskih leksičkih elemenata u rumunskoj narodnoj književnosti*, ukazuje na posebne osobenosti koje srpski elementi daju rumunskom narodnom stvaralaštvu u uslovima stalnih kontakata i — rekli bismo — dvojezičnosti. Dok daje konkretan prilog rešavanju problema ukazujući na niz srbizama u dolini reke Černe, Marin Petrišor (Krajova), *Srpski leksički elementi u folkloru severozapadne Oitenije (razmatranja o dijalektalnim odnosima)*, ujedno pruža i metodološke okvire u kojima bi mogle da se sagledaju srpsko-rumunske jezičke interferencije na obalama Dunava. Tu je i prilog Momčila D. Savića (Beograd), *Neke jezičke podudarnosti u srpskom i rumunskom narodnom pesništvu istočne Srbije*, koji podvlači niz morfološko-sintaksičkih istovetnosti u srpskim i rumunskim dija-

lektima koje tek očekuju da budu predmet naučnog rada, kao i neke zajedničke leksičke crte dijalekata na kojima postoje zapisane narodne pesme.

Srdačna, prisna i prijateljska atmosfera u kojoj se odvijao rad Simpozijuma bila je dobrim delom uslovljena i izvanrednim mogućnostima koje je organizatorima i gostima pružio grad domaćin. Treba naglasiti, međutim, da se neki diskutanti, i pored toga što su uvek ostajali na intelektualnom i naučnom nivou, nisu svakad pridržavali raspoloživog vremena namenjenog diskusiji.

Nema sumnje da su učesnici sa ovog skupa (poslednjeg dana organizovan je za učesnike iz Rumunije izlet po Sumadiji) otišli obogaćeni novim saznanjem ili bar mogućnostima da stare probleme sagledaju sa novih aspekata.

U *Zaključnoj reči* podvučeno je da je Simpozijum u celosti odgovorio postavljenim zadacima, te da se očekuje da se, kao koristan, sličan naučni sastanak održi u toku narednih dveju godina. Istovremeno učesnici su izrazili želju da se formira međunarodni centar za izučavanje „zvrčke“. Dalje je istaknuto da komparativno izučavanje određenih problema nameće vrlo široko poznavanje kultura dvaju naroda, što uključuje istoriju, jezik i niz drugih disciplina. Iako se rad odvijao na srpskohrvatskom i rumunskom, službenim jezicima Simpozijuma, predloženo je, s obzirom na rezultate do kojih se došlo, da se ubuduće, pored integralnih tekstova saopštenja na jednom od dvaju jezika i rezimea na drugom — kako je do danas praktikovano —, uvek da i rezime na jednom od velikih svetskih jezika (po mogućstvu francuskom), kako bi materijali bili dostupni i najširoj naučnoj javnosti.

Jasno je, međutim, da će o rezultatima koje je dao ovaj Simpozijum moći da se govori meritorno tek po objavljivanju integralnih tekstova. Nadamo se da ćemo ih imati uskoro.

Momčilo D. Savić

MORAVSKA SKOLA I NJENO DOBA — NAUČNI SKUP U RESAVI. L'Ecole de la Morava et son temps — Symposium de Resava 1968. Beograd 1972.

La problématique très complexe de l'art de Byzance au cours du dernier siècle de son indépendance représente depuis longtemps déjà l'objet de nombreux travaux scientifiques qui étudient ses divers aspects. Ces dernières années plusieurs réunions internationales ont précisément été consacrées à la culture et à l'art de Byzance à l'époque des Paléologues: le Colloque de Venise en 1968, Art et société à l'époque des Paléologues, les Symposiums sur l'Ecole de la Morava et son temps, 1968, sur le Prince Lazar en 1972, le XIVe Congrès d'Etudes byzantines en 1972. Un tel intérêt des chercheurs témoigne que l'art de l'époque des Paléologues à Byzance, aussi bien que dans les pays balkaniques avoisinants, n'a pas encore été entièrement expliqué ni éclairci. Des opinions erronées, par exemple celle selon laquelle le développement de la peinture byzantine s'achève en 1320, ont contribué à un tel état de choses. Depuis un certain temps on remet en question les conclusions des recherches antérieures, on découvre et on introduit de nouveaux matériaux d'études, et l'on voit reparaître ainsi tout un art, celui du dernier siècle de l'indépendance byzantine. Les Symposium intitulé „L'Ecole de la Morava et son temps“, qui a eu lieu du 1er au 8 octobre 1968, à Beograd, Manasija, Kruševac, Smederevo et Novi Sad, à l'occasion du 550ème anniversaire du monastère Manasija y a grandement contribué.

Du fait que la Bulgarie n'existe plus comme Etat depuis 1398, ni la Thessalie depuis la neuvième décennie du XIVe siècle, ni la Macédoine depuis 1395, après la mort du roi Marko, car elle tombe, elle aussi, aux mains des Turcs, la Serbie moravienne devient une oasis pour les artistes byzantins. Cet aspect de son activité culturelle constitue le thème du symposium mentionné.

Dans les travaux qui ont trait à la peinture, s'exteriorise une idée fondamentale qui est d'étudier dans toute la mesure du possible les rapports entre la peinture byzanti-

ne et la peinture serbe, ce qui, en dernier ressort, signifie étudier les relations de la métropole, et son influence sur la périphérie byzantine et, vu qu'à Byzance même il y a peu d'ouvrages conservés de cette époque, c'est aussi une tentative de reconstruire les aspects artistiques de la capitale. Les travaux de Svetozar Radojčić, (La Peinture byzantine de 1400 à 1453) et de Dušan Tasić (Le dernier siècle de la peinture byzantine), sont consacrés à ce problème. A côté de ces deux auteurs, E. Bakalova, (Sur la peinture bulgare de la seconde moitié du XIVe siècle) écrit sur la peinture du deuxième âge d'or de l'histoire de la culture bulgare. La situation politique dans les Balkans est cause de ce que tous les monuments étudiés soient davantage reliés aux centres locaux qu'à Tirnovo, où se développent les mouvements artistiques de Byzance.

Bien que la peinture moravienne soit réduite dans le choix des thèmes à une juste mesure, il y avait à Mistra certaines traditions locales touchant la représentation de thèmes à contenu théologique complexe (Suzy Dufrenne, Quelques aspects de l'iconographie des peintures de Mistra au temps du Despotat de Morée). On discute depuis longtemps déjà de l'existence éventuelle de reminiscences occidentales dans la peinture murale byzantine, et pas là-même dans celle de la Serbie moravienne, en particulier de la note chevaleresque. Ceci justifie le sujet traité par Tania Velmans (Infiltrations occidentales dans la peinture murale byzantine au XIVe et au début du XVe siècle) qui dit que même une infiltration discrète des influences occidentales, ainsi que de l'art latin, n'ont pas eu un effet décisif sur la création du style des Paléologues.

La Macédoine joue un rôle important en ce qui concerne l'incorporation des traditions de la peinture locale dans l'Ecole moravienne, comme le conclut Petar Miljković-Peppek (Sur les peintures le métropo-

lite Jovan et l'hiéromoine Makarije). L'on voit de plus en plus clairement que les relations littéraires entre Serbes, Bulgares et Byzantins atteignent leur point culminant précisément au cours du dernier siècle de l'indépendance byzantine. La civilisation slavobyzantine balkanique possède sa propre physionomie, où s'observe une influence indéniable de l'Antiquité (Ivan Dujčev, Rapports littéraires entre les Byzantins, les Bulgares et les Serbes aux XIVe et XVe).

Ce recueil de travaux renferme plusieurs articles consacrés à l'histoire et à l'histoire culturelle. Sima M. Ćirković (Morava-Serbie in der Geschichte des serbischen Volkes), insiste sur le traditionnalisme serbe, cultivé en Serbie depuis les débuts mêmes de son indépendance, et qui a été la force de cohésion de la Serbie du despote et des temps ultérieurs. Ivan Božić (Les terres serbes à l'époque de Stefan Lazarević) parle de la Serbie moravienne en tant que centre des pays serbes avant l'invasion définitive des Turcs. La culture matérielle de Novo Brdo, à la lumière des découvertes archéologiques les plus récentes, et d'autres recherches, est le sujet traité par Mirjana Ćorović-Ljubinković (Le rôle de Novo Brdo dans l'Etat des familles Lazarević et Branković). Novo Brdo, importante agglomération urbaine à l'époque du Despotat, par ses richesses et sa puissance économique possède des monuments artistiques qui se rattachent à la Serbie moravienne. Depuis longtemps, on sent le besoin d'étudier les monuments de moindre importance de la Serbie médiévale. Les fondateurs, les gens des différentes couches et rangs sociaux dans le Despotat sont le sujet du travail de Gordana Babčić (Le rang social des fondateurs d'églises dans le Despotat de Serbie), qui constate que cet assez vaste cercle de modestes seigneurs et de laïcs de la première moitié du XVe siècle n'était pas en mesure de suivre les réalisations de grand style de l'Ecole de Morava.

L'architecture de la Serbie moravienne a été étudiée par Vojislav

Korać (Les origines de l'architecture de l'Ecole de la Morava) et Branišlav Vulović (The role of Chilandar and on the serbian tradition in the formation of the Morava style). Le premier conclut que les influences byzantines et les stimulants créateurs ne proviennent pas seulement de Byzance — mais qu'on observe là une liberté propre à l'Ecole de la Morava, tandis que le second reprend l'étude des problèmes récemment posés à nouveau par le Mont Athos et les traditions locales, sources de l'architecture moravienne.

Sans doute, la sculpture compte parmi les plus belles réalisations de la Serbie à cette époque. Jovanka Maksimović (La sculpture de l'Ecole de la Morava) est d'avis que l'ornementation dense des façades sur les églises de la Morava est davantage une décoration qui ne prétend qu'à être une décoration, sans tendre à propager un enseignement. L'architecture qu'orne cette sculpture y joue un rôle de premier plan. A l'avis de Gordana Tomić (Une variante dans l'Ecole de Morava) la plastique décorative de Sveti Stefan dans la région de Rasina, représente une variante locale de l'expression sculpturale moravienne.

Aux arts appliqués sont consacrés deux travaux. Sur les caractères nouveaux de l'art byzantin appliqué, on peut se référer à l'étude d'Alisa V. Bank, (Novi čerti v vizantijskom prikladnom iskustve XIV—XV vekov), tandis qu'il sera question de l'art appliqué serbe chez Bojana Radojković (Les métiers d'art dans la Serbie moravienne). Le premier auteur mentionné observe ces branches artistiques et artisanales à la lumière des recherches nouvelles et s'attache à reconsidérer l'ancienne division en périodes. Le second auteur arrivera à la conclusion que la Serbie de la Morava possède un style particulier dont les motifs ont cependant des affinités avec ceux de l'Italie et de l'Europe centrale.

Il y a tout lieu de penser que les liens artistiques des pays balkaniques vers la fin du XIVe siècle sont le plus nettement accusés dans les motifs ornementaux, riches et variés. L'ornement du manuscrit

dont parle Mara Harisijadis (Les style somptueux de Byzance dans l'ornementation des manuscrits des Slaves méridionaux, du bois sculpté, Verena Han (La sculpture sur bois en Serbie, Macédoine et dans les pays voisins) vue à partir de l'ornementation de l'École de la Morava et l'ornement peint dans les églises de la Serbie moravienne, Claude Lepage (Remarques sur l'ornementation peinte à l'intérieur des églises de la Morava), montrent qu'il s'agit d'un ensemble homogène hors pair.

Les influences de l'art de la Morava sur les pays avoisinants, ont fait l'objet de investigations de deux auteurs. Zdravko Kajmaković (Reflets de l'art moravien en Bosnie), découvre des ressemblances dans l'architecture entre les monuments de la Serbie moravienne et ceux de l'Etat de Bosnie aux XIVe et XV siècles. Bien qu'il semble prématuré de parler des influences de la peinture de l'École de la Morava sur les monuments serbes de la période turque, Sreten Petković (Painting of the Morava School and Serbian Monuments dating from the period of Turkish rule), observe qu'il est curieux de voir un nombre aussi restreint de peintures apparentées à l'art de la Morava.

Au monument dont on a fêté l'anniversaire, Manasija, sont consacrés trois articles. Le modèle du fondateur de Manasija, et le problème général de l'authenticité de

telles représentations est traité par Anka Stojaković (L'effigie de l'église de Resava). La question toujours pendante de l'architecture de Manasija, si différente des autres monuments de l'École de la Morava, occupe Djurdj Bošković (Quelques observations sur Manasija), qui tente de la résoudre, en concluant que les églises avaient d'abord été construites en briques et en pierre, avec une décoration du fenêtres et des portails du type moravien, et que les narthex avaient été bâtis ultérieurement, Vojislav J. Djurić (La peinture murale de Resava) procède à une étude comparative de certaines églises thessaloniciennes pour arriver à conclure que ce monastère est à rapprocher des ouvrages thessaloniciens d'une époque un peu antérieure. Transplanté sur le sol de la Serbie, l'art en question a revêtu des caractères spécifiques et originaux. Les observations de l'auteur sur l'iconographie et sur lumière des tableaux sont du plus haut intérêt.

Par le Recueil de travaux intitulé L'École de la Morava et son temps les études balkanologiques atteignent des résultats appréciables, lesquels pour certains problèmes ne représentent pas seulement le début de recherches, mais leur aboutissement, surtout en ce qui concerne les rapports complexes de l'art des peuples balkaniques.

Ivan Đorđević

RADOVI SIMPOZIJUMA — ACTELE SIMPOZIONULUI (Vršac, 22—23. V 1970), Libertatea, Pančevo 1972, str. 505.

Pod gornjim imenom izašao je zbornik pročitanih radova sa prvog simpozijuma o srpsko (jugoslovensko) — rumunskim odnosima, koji je održan u Vršcu od 22 — 23 maja 1970. godine.

Odnosi između dva susedna naroda srpskog (jugoslovenskog) i rumunskog — od pamtljiveka su bili dobri. Vekovima su dva susedna naroda (mislimo više na Srbe, a manje na ostale jugoslovenske na-

rode) bili upućeni jedni na druge, održavajući prijateljske odnose. Nikada u svojoj istoriji nisu ratovali jedan protiv drugog, što predstavlja jedinstven primer u istoriji. Međutim, uprkos ovakvoj dubokoj tradiciji srdačnosti i prijateljstva između naroda dve susedne zemlje, ovo je možda prvi put — koliko mi je poznato — da se na ovom Simpozijumu sastanu naučni radnici i istraživači dveju zemalja, da se na-

đu zajedno i raspravljaju o putevima plodne saradnje koja je skoro bez primera u istoriji — kako je to istakao i predsednik organizacionog odbora ovoga skupa prof. dr Radu Flora u svojoj uvodnoj reči na otvaranju Simpozijuma.

Odziv za ovaj Simpozijum bio je preko svakog očekivanja. Prisustvovalo je oko 60 naučnih radnika i istraživača iz obe zemlje. Iz SR Rumunije stiglo je 36 učesnika. Tematika je bila raznovrsna: kulturni odnosi, književni uticaji, jezičke interferencije, zajedničke crte u narodnom stvaralaštvu, istorijski kontakti i oblast istorije umetnosti.

Sam sastav ovog naučnog skupa, od srednjoškolskih profesora, istraživača, preko asistenata, docenata, univerzitetskih profesora, poznatih naučnih radnika i akademika, obezbedio je uspeh Simpozijuma.

Inicijativa za ovaj naučni skup, potekla je od Društva za rumunski jezik SAP Vojvodine, na čelu sa prof. dr Radu Florom. Ovu inicijativu prihvatili su Matica srpska, Izdavačko preduzeće »Libertatea« iz Pančeva uz materijalnu pomoć Zajednice kulture i Zajednice za naučni rad SAP Vojvodine.

Zbornik radova sa ovog Simpozijuma sadrži 39 saopštenja, od kojih je najveći broj pročitani i diskutovani na Simpozijumu, dok je samo nekoliko referata naknadno ušlo u Zbornik. Saopštenja su štampana na rumunskom i srpskohrvatskom jeziku, sa rezimeima na jednom od svetskih jezika.

Radovi su štampani prema azbučnom redu autora. U pomenuti broj saopštenja uključen je i rad preuzet iz Gutenberg — Jahrbuch 1960 pod naslovom Prva vlaška štamparija (str. 21—26), čiji je autor Đorđe Sp. Radojčić, član Predsedništva Simpozijuma, koji je u međuvremenu preminuo ne završivši najavljeno saopštenje o prvom srpskom i vlaškom štamparu Makariju. U Zborniku se nalazi još 5 rezimea prijavljenih referata koji nisu pročitani.

Mircea Anghelcu: *Serbia și sîrbii în presa și literatura română*, str. 29—34, govori na osnovu primera iz rumunske štampe, da

su kulturni i politički događaji kod Srba i Hrvata u XIX stoleću imali odjeka u rumunskim zemljama i da se u poeziji nekih rumunskih pesnika pominju Srbi.

Dragoslav Antonijević: *Neke zajedničke crte u folklornoj tradiciji Srba i Rumuna*, str. 35—42, iznalazi te zajedničke crte i podudarnosti u folklornoj tradiciji srpskog i rumunskog naroda, u običajima, igrama, muzici, pesmi, priči i poslovcima, jednom rečju u folkloru dvaju naroda, čiji koreni sežu u davna vremena.

Cezar Apreotesei: *Observații asupra elementelor lexicale sîrbești în poezia populară română*, str. 42—52, govori o brojnim srpskim rečima i izrazima uključujući i antroponime i toponime, koji mogu dati i informacije za lokalizaciju epske radnje ili pak za određivanje prostiranja sakupljenih varijanti. Ovi srpsko-rumunski jezički kontakti nalaze se u rumunskom folklornom stvaralaštvu severno i južno od Dunava.

Anton Balota: *Bugarștițele*, str. 53—56, u više od osamdeset dalmatinskih balada, autor odvajava 25 balada o Sibirjanin Janku, Vlatku od Vidina, rumunskog gospodara Vlaicu, koje su dunavskog i sremskog tipa.

Ion Balan: *Rarități bibliografice sîrbești și românești din trecut*, str. 57—66, skreće posebnu pažnju svojim radom iz oblasti kulturne istorije. Sistematskim izlaganjem i brojnošću podataka autor daje svetla o vezama između srpskog i rumunskog naroda u toku vekova.

Ion Chițimia: *Literatura sibiro-croată veche — puncte de legătură între țările române și occident*, str. 71—77, skreće pažnju na veze između rumunskih zemalja i Zapada u XV—XVI veku, koje je održavala stara srpska i hrvatska kultura, uglavnom posredstvom knjiga sa jugoslovenskog područja.

Eleonora Costescu: *Contribuții la cunoașterea activității unor meșteri români care au lucrat în Banatul românesc și sîrbesc în secolul al XVIII-lea*, str. 79—90, upoznaše nas sa velikim brojem slikara u prvoj polovini XVIII veka i sa njihovim ostvarenjima. To postiže

ne samo rina osnovu postojeće literature, već i ličnog istraživanja.

Radu Flora: *Epitomul lui Dimitrie Tichindeal (1808) și prototipurile lui sîrbești*, str. 97—107, nam govori o ovom rumunskom piscu i prevodiocu, koji je prevodio sa srpskog na rumunski jezik dela Dositeja Obradovića. Smatra se da je ovaj rumunski književnik prvi rumunski prevodilac našeg velikog prosvetitelja.

Nikola Gavrilović: *Rad na osnivanju srpsko-rumunske seminarije u Temišvaru u XVIII veku*, str. 109—123, prikazuje istorijat neuspelog poduhvata osnivanja ove institucije, koja je otvorena u Sremskim Karlovcima zauzimanjem crkvenih poglavara Vršca, Arada i Temišvara.

Sava Janković: *Jugoslovensko — rumunsko prijateljstvo ogleđano u listu »Slavenska sloga« iz Turinu Severina (1895. god.)*, str. 129—141, autor prikazuje nekoliko brojeva ovog lista koji je služio kao glasilo ne samo Srba, već i svih Slovena u Rumuniji.

Miodrag Ibrevac: *Jedan pobornik rumunsko-jugoslovenskog prijateljstva — Nikolaje Jorga*, str. 143—146, govori o svojim uspomename na slavnog rumunskog istoričara Nikolaja Jorgu.

Tanasije Jovanov: *Teodor Janković Mirijeovski i prvi koraci srpske i rumunske pedagoške misli*, str. 149—163, prikazuje jednog od prvih pedagoga kod Srba i Rumuna u Banatu u drugoj polovini XVIII stoleća.

Miodrag Jovanović: *Ikonografija slikarstva u banatskim crkvama u XVIII i XIX veka*, str. 165—171, je dokumentovano istakao da se banatsko slikarstvo razvijalo u posebnim usloviima i specifičnostima.

Dušan Jović: *O rumunsko-južnoslovenskim jezičkim interferencijama na krašovanskom terenu*, str. 173—180, upoznaje nas o specifičnom govoru našeg jezika na rumunskoj teritoriji, i prikazuje do kakvih je promena u njemu došlo pod uticajem rumunskog jezika.

Vukosava Karanović: *Novčani prilozi Miloša Obrenovića crkvama*

i školama u Erdelju, str. 181—188, nam daje nove i nepoznate podatke o srpskom knezu koji se pokazao vrlo izdašan prema crkvama i školama u rumunskim zemljama, gde je u emigraciji proveo jedan deo svoga života, ostavljajući na taj način trajnu uspomenu na sebe.

Arpad Lebl: *Srpsko-rumunska saradnja za vreme koalicionne vlade*, str. 189—198, govori o saradnji Srba i Rumuna u vremenu s kraja prošlog stoleća, tj. od 1895. godine do početka I svetskog rata u bivšoj Austro-Ugarskoj monarhiji.

Damaschin Mioc: *Istoria Banatului iugoslav în cronicile lui Nicolae Stoica de Hațeg*, str. 199—209, ukazuje na jednog hroničara koji se bavi pitanjem istorije Banata u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX stoleća i podvlači da su mnogi podaci jedinstveni.

Dušan Nedeljković: *Zajednička tema poruke mrtvoga heroja srpskog i rumunskog narodnog pevanja u zajednici usmenog folklora naroda Balkana*, str. 211—328, uz mnogo primera iz starije i novije narodne poezije — srpske i rumunske — analizira motiv »mrtvog sina«, »mrtvog brata« i »mrtvog verenika« na temu »poruke mrtvog heroja«, ukazujući na borbeni oslobodilački humanizam baladne tradicije o ovoj temi.

Vladan Nedić: *Vojvoda Dan u srpskohrvatskoj usmenoj pesmi*, str. 239—241, dokazuje da se radi o rumunskom gospodaru Danu II, koji je vladao od 1421. godine, a koji je prešao Dunav 1428. godine i vodio borbe s Turcima kod Golupca.

Dragoljub Novakov: *Srbi pri osnivanju Aradske preparandije*, str. 243—264, ukazuje na značajnu ulogu koju su odigrali neki Srbi na početku XIX stoleća pri formiranju ove prosvetne ustanove.

Milivoj Pavlović: *Uticaj romanske (protorumunske) paatizacije na diferenciranje jezika Južnih Slovena*, str. 265—269, nastoji da u slovenskim jezicima na Balkanu uoči važan uticaj romanskog supstrata.

Nikola Petrović: *Jedno prelomno razdoblje srpsko-rumunskih od-*

nosa u habzburškoj monarhiji (1848—1875), str. 271—293, daje jedan vrlo dokumentovan i sadržajan rad o rumunsko-srpskim odnosima u Vojvodini za vreme habzburške monarhije u prošlom stoleću i ističe da je srpska buržoaska historiografija, govoreći o ovom problemu, prelazila preko rumunskih opravdanih zahteva čutke.

Vasile Popeanga: *Idei iluminoase în activitatea școlară a lui Grigorie Obradovici*, str. 295—305, govori o bratancu našeg prosvetitelja Dositeja Obradovića, koji je inače bio pod uticajem njegovih ideja. Grigorie Obradović ušao je u red rumunskih pisaca i vrlo je značajan kao pisac školskih udžbenika.

Dan Popescu: *Din istoricul presei bănățene pînă la primul război mondial*, str. 307—318, prikazuje razvoj periodične štampe u Banatu iz druge polovine XVIII veka do početka I svetskog rata, kad i razvoj publikacija na srpskom, rumunskom, nemačkom i mađarskom jeziku, ali kako i sam priznaje, nepotpuno.

Gligor Popi: *Nastavno osoblje srpsko-valahijskog klerikalnog učilišta u Vršcu (1822—1864)*, str. 319—336, otkriva niz momenata iz političkog, društvenog i školskog života u XIX veku u Vojvodini.

Vukica Popović: *Stefan Tenecki, slikar iz druge polovine XVIII veka, i njegovo delo u srpskim i rumunskim krajevima*, str. 337—340, na osnovu najnovijih podataka, opisuje život i rad ovog slikara iz Arada.

Alexandru Rusu: *Din relațiile româno-iugoslave citeva documente inedite de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, str. 241—351, prikazuje nekoliko neobjavljenih dokumenata vezanih za istoriju rumunsko-jugoslovenskih odnosa XVIII i XIX veka.

Sandu Cristea: *Baba Novac în eposul roman și sîrb*, str. 353—367, prikazuje razna gledišta i zbrku nastalu u pogledu identifikacije ličnosti Starine Novaka. On dolazi do zaključka da u srpskom i rumunskom eposu on predstavlja mit, istoriju i baladu, poistovećujući se sa srpskim i rumunskim

Prometejem iz koga su se napajala stremjenja za oslobodilačku borbu balkanskih naroda. Autor ga stavlja u vreme između Kosovske bitke 1389 i smrti Mihaja Hrabrog (Mihai Viteazul) 1601. godine.

Momčilo D. Savić: *Iskazivanje prošlosti u srpskohrvatskoj i rumunskoj publicistici*, str. 369—381, daje rad iz sintaksičko-stilističke oblasti i skreće pažnju da se oba jezika, u ovakvom pristupu, služe stalno složenim perfektom, dok samo izuzetno pribegavaju, prvi aoristu a drugi imperfektu.

Vojislava Stojanović: *Jugoslovenske književnosti u Rumuniji*, str. 383—397, ukazuje na interesovanje za jugoslovensku književnost na Univerzitetu u Bukureštu, a zatim kritički se osvrće na prevode iz jugoslovenske književnosti objavljene od početka našeg stoleća. U prilogu daje pregled prevedenih dela od 1954. godine i nepotpun pregled objavljene proze i poezije u pojedinim časopisima.

Ion Gh. Sendrulescu: *Relațiile dintre Țara Românească și Serbia între 1829—1848*, str. 399—408, se bavi periodom u prvoj polovini XIX veka o srpsko-rumunskim odnosima i daje veoma iscrpne podatke, kao napr. o trgovini solju kneza Miloša.

Pavao Tekavčić: *Jedna moguća etimologija u hrvatskosrpskom jeziku*, str. 409—418, dokazuje pomoću nekih primera da je moguća rumunska etimologija nekih glagola u našem jeziku.

Theodor Trăpcea: *Un amănunt inedit din jurnalul lui Sava Tekelija privitor la români*, str. 419—423, ukazuje da je Sava Tekelija, koji je igrao značajnu ulogu u političkom i kulturno-religioznom životu banatskih Srba, bio naklonjen rumunskom narodu i pisao o njemu sa puno simpatija i razumevanja.

Victor Tircovnicu: *Dositej Obradović, în Moldova*, str. 425—430, daje dosta podataka o boravku našeg velikog prosvetitelja u Moldaviji i njegovoj delatnosti na polju književnosti u to vreme.

Milan Vanku: *Jugoslovensko-rumunski kulturni odnosi u okviru saveza Male Antante*, str. 431—440,

ukazuje da je kulturna saradnja dveju zemalja saveznica bila veoma slaba u odnosu na političku, ekonomsku i vojnu saradnju u ovom savezu.

Constantin N. Velichi: *Sîrbii și mișcarile revolutionare de la Brăila din 1841—1843*, str. 441—450, želi da istakne značaj koji su imali Srbi, a naročito Miloš Obrenović u revolucionarnim pokretima u Braili 1841—1843 godine pri pokušaju balkanskih emigranata da pređu Dunav i pokrenu opšti ustanak u Turskoj.

Virgil Vintilescu: *Prezente sîrbești la Ioan Slavici*, str. 451—464, govori o Srbima u delima ovog rumunskog pisca, koji je inače, iako Rumun, ukazivao na svoje daleko srpsko poreklo.

Mirko Živković: *Dositej Obradović i Rumuni*, str. 465—484, nam daje vrlo značajne i do danas nepoznate podatke iz detinjstva na-

šeg velikog prosvetitelja, o njegovim roditeljima i sudbini porodice Obradović.

Radovi sa ovog prvog simpozijuma o srpsko (jugoslovensko) — rumunskim odnosima smatramo da su opravdali njegovo održavanje. Ovakva praksa zajedničkih naučnih dijaloga između dveju susednih i prijateljskih zemalja je veoma poželjna i smatramo da će se ona ubuduće još više afirmisati i nastaviti još bolje na svim naučnim domenima kulture naših naroda. Ovi radovi, koji su sada predati širokoj javnosti i čitalačkoj publici, potvrđiće svakako svoju vrednost i naučne rezultate do kojih je ovaj Simpozijum došao.

Na kraju, dužni smo da odamo veliko priznanje Organizacionom odboru Simpozijuma, kako za njegovo održavanje, takođe i za štampu Zbornika radova.

Milan Vanku

IZVESTAJ

O RADU MEĐUAKADEMIJSKOG KOORDINACIONOG ODBORA ZA BALKANOLOGIJU ZA PROTEKLU 1972. GODINU

Međuakademijski koordinacioni odbor za balkanologiju u sastavu: predsednik akademik Vasa Čubrilović, sa članovima academicima: Branislav Kojić, Branimir Gušić, Mihail Apostolski, Mihail Petruševski, Alojz Benac, Branislav Đurđev, Bogo Grafenauer i sekretar dr Dragoslav Antonijević, viši naučni saradnik Balkanološkog instituta SANU, je u toku protekle 1972. godine obavio niz zadataka.

1. Jedan od značajnih zadataka na kome se duže vremena radilo u prošloj godini odnosio se na uređivanje, redigovanje i prevodenje, odnosno završno opremanje za štampu »Zbornika radova sa međunarodnog simpozijuma Običajno pravo i samouprave na Balkanu«, koji je održan 1971. godine u organizaciji Međuakademijskog koordinacionog odbora za balkanologiju i Balkanološkog instituta SANU. Zbornik sadrži 28 referata od strane poznatih naučnika: istoričara,

pravnika i etnologa iz naše zemlje i inostranstva (Rumunija, Bugarska, Grčka i Austrija), uz učešće još oko stotinak naučnika od kojih je dobar deo uzeo reč u samoj diskusiji. Zbornik sadrži oko 40 autorskih tabaka, a opremljen je sa rezimeima na francuskom i našem jeziku. Odeljenje istorijskih nauka SANU na svom skupu od 18. aprila 1972. godine usvojilo je referat akademika Mehmeda Begovića i akademika Vase Čubrilovića o naučnoj vrednosti pročitanih referata na Međunarodnom simpozijumu Običajno pravo i samouprave na Balkanu i jednoglasno odobrilo za štampu Zbornik radova sa ovog simpozijuma.

2. Na svom XV zasedanju Save-ta akademija nauka i umetnosti SFRJ u Zadru juna meseca 1970. godine usvojen je makro-projekat Međuakademijskog koordinacionog odbora za balkanologiju i Balkanološkog instituta SANU »Nomadska

stočarska kretanja na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi«. Ovaj studentski projekat predviđa dugogodišnji rad velikog broja naučnih ustanova i pojedinaca u zemlji i inostranstvu. U protekloj godini rad na ovom projektu se odvijao preko posebnih komisija pri republičkim akademijama nauka i umetnosti koje okupljaju saradnike na ovoj temi prema zadacima specifičnim za svako područje, a koji čine deo zajedničkog makro-projekta. Republičke komisije koje rade na ovoj temi u protekloj godini su bile više angažovane u rešavanju organizacionih pitanja, negoli na neposrednim istraživačkim zadacima. Neke se komisije još nisu uključile u republičke naučne fondove za dobijanje materijalnih sredstava za rad na svojim problemima, a sam Odbor takođe nije dobijao materijalna sredstva da ih pomogne. U ovome poslu se izdvaja republička komisija Hrvatske na čelu sa svojim predstavnikom akademikom Branimirom Gušićem koji je organizovao istraživanja stočarskih kretanja u Dinarскоj oblasti.

Na osnovu odluke Međukademijskog koordinacionog odbora za balkanologiju od 25. februara 1972. sekretar ovog Odbora dr Dragoslav Antonijević obišao je republičke komisije u Makedoniji i Sloveniji i vodio razgovore o organizaciji i načinu rada na proučavanju stočarskih kretanja. Posle smrti profesora Branislava Rusića rad Komisije za proučavanje stočarskih kretanja u Makedoniji je zamro. U protekloj godini smo bili u stalnom iščekivanju da se komisija ponovo oformi i nastavi sa radom, međutim još nismo konačno obavesteni o njenom stvarnom postojanju. Republička Komisija za proučavanje stočarskih kretanja u Sloveniji sa svojim predsednikom dopisnim članom Bogo Grafenauerom prihvatila je makro-projekat o stočarskim kretanjima sa posebnom temom o »Alpskim stočarskim kretanjima«, međutim, zbog izuzetne zauzetosti Bogo Grafenauera na neodložnim redakcijskim poslovima u 1972. godini, Komisija je odložila svoj rad za 1973. godinu.

Rad na projektu »Nomadska i polunomadska stočarska kretanja na Balkanu« u Balkanološkom institutu SANU tekao je u skladu sa programom i planom rada samog Instituta. Uspostavljeni su kontakti i saradnja na ovoj temi sa spoljnim saradnicima kojima su i konkretno određene teme na kojima rade. U samom Institutu je istraživački rad u toku na problemu »Uporedna proučavanja običaja i verovanja balkanskih stočara«.

3. Godišnjak Balkanološkog instituta SANU časopis »Balcanica«, kao glasilo i Međukademijskog koordinacionog odbora za balkanologiju, u 1972. godini je izašao kao III broj na 686 stranica, i okupio do sada najveći broj saradnika sa radovima iz domena praistorijske arheologije koja predstavlja noseću temu, zatim iz srednjovekovne istorije, istorije XIX veka, i najnovije istorije, iz oblasti uporednog prava, uporedne umetnosti, uporednog folklor a i etnografije, uz znatan broj kritika, prikaza, izveštaja i bibliografije. Ovaj časopis okuplja ne samo naučnike iz naše zemlje, nego i dobar deo naučnika iz inostranstva. Redakciju »Balcanice« čine: urednik, akademik Vasa Čubrilović, direktor Balkanološkog instituta SANU, sekretar Nikola Tasić, viši naučni saradnik Balkanološkog instituta SANU, uz redakcioni odbor iz Jugoslavije: Dragoslav Antonijević, Franja Barišić, Alojz Benac, Vasa Čubrilović, Milutin Garašanin, Branimir Gušić, Hasan Kaleši, Mihail Petruševski, Petar Popović, Bogo Grafenauer, Nikola Tasić; iz inostranstva: Mihail Berza (Bukurešt), Ivan Dujčev (Sofija), Charalambos Fragistas (Solun), Halil Inalcik (Ankara), Jozsef Perenyi (Budimpešta).

4. Međukademijski koordinacioni odbor za balkanologiju u zajednici sa Balkanološkim institutom SANU ostvario je neposredno ili preko svojih predstavnika koji su u međunarodnoj asocijaciji za proučavanje jugoistočne Evrope (AIESEE) čije je sedište inače u Bukureštu, bliže kontakte i saradnju i izmenio izvesna mišljenja iz oblasti balkanistike.

5. Međuakademijski koordinacioni odbor za balkanologiju je u protekloj godini održao dve sednice na kojima je raspravljao o raznim tekućim pitanjima iz delokruga rada predviđenim programom za 1972. godinu. Odbor je obavio preko Balkanološkog instituta SANU kao operativnog organa, čitav niz organizacionih pitanja u cilju koordinacije poslova na balkanološkim problemima.

— Sa posebnim žaljenjem ističemo da je Odbor izgubio svoja dva vrsna člana akademika Ferdu Culinovića i akademika Franca Stelea.

6. U 1972. godini imali smo velikih materijalnih izdataka jer smo čekali nova sredstva od Saveta akademija za rad na makro-projektu »Nomadska i polunomadska sto-

čarska kretanja na Balkanu«, u isto vreme spremali smo i rukopis za štampu Zbornik radova sa međunarodnog simpozijuma »Običajno pravo i samouprave na Balkanu«. Pošto nismo imali dovoljno materijalnih sredstava, Zbornik nije mogao biti objavljen. Tek krajem decembra 1972. godine dobijena je suma od 50.000 dinara. Glavni deo sredstava uz dodatna potraživanja koja ćemo učiniti, biće odvojena za objavljivanje Zbornika, ostavljajući jedan deo od pomenute svote i za tekuće poslove Odbora.

— Od dobijenih 40.000 dinara na ime održavanja Međunarodnog simpozijuma »Običajno pravo i samouprave na Balkanu« utrošeno je 37.760 dinara.

Dragoslav Antonijević

COMPTE-RENDU

DE L'ACTIVITÉ DU CENTRE DE RECHERCHES BALKANOLOGIQUES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZÉGOVINE EN 1972

Le Centre de Recherches Balkanologiques ayant son plan à terme moyen, sa principale activité se développe dans le cadre du susdit plan. Les travaux du Centre dominés par quelques thèmes, dont l'étude a été poursuivie pendant plusieurs années, en fonction du caractère de son activité, mais il y a également une série de sujets de moindre importance qui sont le résultat des planifications annuelles ou à court terme.

L'activité en 1972 a été principalement basée sur deux éléments fondamentaux:

a) la continuation ou l'achèvement de ces travaux qui ont été inaugurés l'année précédente ou antérieurement, et leur exécution exige plusieurs années,

b) le plan à terme moyen de l'activité du Centre, qui a compris les principales directives dans son travail et qui prévoit également certaines tâches scientifiques dont la durée dépasse le plan à terme moyen.

A) TRAVAUX DE RECHERCHES SCIENTIFIQUES

a) Centre de documentation

— Au cours de l'année 1972 ont été poursuivis les travaux de complémentation du fichier des types caractéristiques du territoire des Delmates et des Liburnes. Il s'agissait en premier lieu d'élaborer les types de poterie, particulièrement de celle provenant des localités où il est possible de distinguer les types dans leur succession stratigraphique et chronologique (stations dans l'île de Dugiš dans la rivière de Cetina, Beretinova gradina près de Zadar, couches préhistoriques d'Aenona et couches de Gradina de Korita dans la contrée de Buško Blato). A ce travail ont été engagés dr Sime Batović, Ivan Marović, dr Zdravko Marić et dr Borivoje Čović.

— L'élaboration du fichier des ensembles sépulcraux des Balkans du Nord-Ouest se déroulait en trois directions, à savoir:

1. le complètement des fiches (spécialement l'inscription des textes) pour lesquelles les dessins ont été faits l'année dernière. On a terminé environ 250 fiches de tombeaux en tout (R. Dreksler-Bižić, S. Batović, Z. Marić et B. Cović). On a entrepris de copier les fiches en masse, on a mis au point environ 16.000 fiches, la plupart en sept copies.

2. On a travaillé, également, à l'élaboration de nouvelles fiches, on a dessiné environ 1200 nouveaux dessins et on a complètement terminé les fiches qui se rapportent aux nécropoles de Karaburma (Jovan Todorović), de Romaja près de Prizren (Natalija Đurić) et de Velika Humka près de Stara Pazova (Petar Pop-Lazić). On a effectué également la revision des matériaux de tombes chez les ensembles sépulcraux incertains sur environ 800 objets. On a engagé aussi certains nouveaux experts et collaborateurs, tels que: Zdenko Brusić, Ilija Pušić, Blagoje Kitanoski, dr Maja Parović-Pešikan.

En 1972 a eu lieu une réunion avec les collègues de la Serbie de l'Ouest à Titovo Užice. A cette réunion ont été présents les représentants de l'Institut des Études Balkaniques de l'ASSA (Académie Serbe des Sciences et des Arts de Belgrade), du Centre de Recherches Balkanologiques de Sarajevo et les représentants des musées de Titovo Užice, Cačak et Kraljevo. Les archéologues de ces institutions ont montré beaucoup de bonne volonté pour la collaboration et on a fait aussi un accord concret concernant le rassemblement des matériaux pour le Centre de documentation de la Serbie de l'Ouest.

b) En 1972 le Centre a engagé l'anthropologue physique Žika Mikić qui s'est mis immédiatement à rassembler les matériaux pour les travaux suivants: »Sur les recherches anthropologiques en Bosnie et Herzégovine — historique des recherches avec bibliographie«, »Glasinac — revision, identificateur et élaboration ostéométrique des trouvailles ostéologiques« (en commun avec B. Cović), »Traitement mécanique des os crâniens pour

les buts thérapeutiques et magiques« (Varvara, Duvno, Zenica).

c) On a continué les travaux sur le thème »Toponymie de Prigorje avec détermination des couches linguistiques pré-slave et slave«. En 1972 fut intensivement poursuivi le travail à la micro-toponymie, de sorte qu'on a achevé le rassemblement des matériaux de 24 communes cadastrales — aux Archives de Zagreb bien entendu. Il reste à examiner 50 communes encore et ensuite il suivra la vérification sur le terrain et l'élaboration des matériaux rassemblés. A ce travail ont été le plus engagés Antun Kancijan et sa femme, de Zagreb.

d) En 1972 on a continué les travaux de recherches concernant les éléments linguistiques des Tziganes balkaniques (Rade Uhlík). Au cours de cette année-ci a été traité le sujet »Diminutifs et augmentatifs chez les Tziganes balkaniques«. A cet effet ont été faites les recherches sur le terrain, suivant la ligne Belgrade—Kraljevo—Pristina—Uroševac—Prizren—Peć, et on a travaillé également en Vojvodina et en Kordun.

e) Le prof. dr Radoslav Katičić a entrepris les recherches concernant le sujet »Études anthropologiques illyriennes«. A cet effet on a fait une reconnaissance des terrains en Istrie sur le Littoral Croate, en Lika, au Monténégro et dans les régions avoisinantes (territoire de Dardanie, et de Piruste, Medun, etc.).

Il s'y agit de deux choses:

Premièrement, le temps est venu pour mener les études anthropologiques à un arrondissement synthétique, car il s'offre de nouvelles possibilités pour les recherches, de nouvelles publications ont paru et pour cette raison il s'impose un réexamen sous un jour nouveau. A cet effet, il est nécessaire et très utile d'apprendre à connaître la réalité topographique du terrain.

Deuxièmement, l'auteur a commencé de nouvelles études concernant le sujet Illyricum mythologicum. Dans le cadre de ce sujet il fait des recherches relatives à l'Il-

lyrique dans la mythologie antique, à partir d'Apollonius de Rhodes, ensuite les Nomina sacra correspondants, pour réunir tout cela dans une synthèse sous le titre susmentionné. Pour ce travail il est nécessaire de connaître, non tellement des terrains, mais plutôt des musées et les matériaux qu'ils renferment.

f) Dans le cadre du sujet »Rassemblement des matériaux sur les éléments linguistiques romans dans le territoire de l'Herzégovine et du Monténégro« on a, en 1972, systématisé et inscrit dans les fiches les matériaux rassemblés dans les recherches faites jusqu'à présent aux environs de Stolac et de Ljubnje. Une partie de ces matériaux a été obtenue aux moyens des extraits faits de la littérature, qui peut aussi être utile lors des études comparées.

g) Le plan de travaux pour l'année 1972 prévoyait l'élaboration de 2000 unités bibliographiques pour »La bibliographie des sujets ethnologiques de Yougoslavie«, ce qui a été entièrement mis en effet.

h) Dans le cadre du travail à la Bibliographie antique de Yougoslavie, que prépare Aleksandar Stipčević, a été terminé le rassemblement des matériaux et on a copié sur les fiches plus de 5000 unités bibliographiques. Cet ouvrage important doit être mis sous presse au cours de l'année 1973.

i) On a terminé également le rassemblement des matériaux pour le supplément à Bibliographia Illyrica. Ces suppléments se rapportent à la période de 1962—1972. On a rassemblé également les contributions qui n'ont pas été embrassées par la Bibliographie déjà publiée.

j) Un groupe d'experts de Belgrade a inauguré les travaux de rassemblement des unités pour l'édition »Bibliographia Thraco-Dacica«. Vers le milieu du mois de novembre 1972 a eu lieu à Belgrade une réunion, à laquelle fut définitivement constitué le groupe de travail, composé de: Dragoljub Dragojlović, Miodrag Stojanović, Petar Petrović, Rastko Vasić et Milutin Garašanin. Ce groupe d'ex-

perts entreprendra l'élaboration de la bibliographie de façon suivante: D. Dragojlović et M. Stojanović comprendront les publications contenant des contributions de l'histoire, de la philologie, de la littérature, de l'ethnologie et miscellanées, tandis que R. Vasić et P. Petrović élaboreront les publications de caractère purement archéologique. Comme base méthodologique sera prise la Bibliographie illyrienne, mais certains élargissements seront tolérés. Le travail commencerait par l'élaboration des matériaux bibliographiques du pays, mais on traiterait parallèlement aussi les matériaux étrangers, disponibles dans nos bibliothèques, tandis que le travail aux bibliothèques étrangères se réaliserait dans le cadre du plan de travail du Centre.

k) Dans une plus petite mesure on travaillerait également au sujet important »Architecture ancienne des Balkans«. Le collaborateur, chargé de ce sujet, Nedžad Hadžidedić, étant occupé par l'élaboration de sa thèse de doctorat, cette activité sera continuée plus intensivement au cours de l'année 1973.

l) En 1972, le Centre a établi le rapport avec les institutions correspondantes à Heidelberg, Tirana, Sofia, et une coopération de ce genre est prévue avec les institutions analogues à Bucarest.

m) Sous la direction de Dujo Rendić-Miočević a été commencé le travail concernant les Delmates dans l'antiquité et il sera poursuivi en 1973.

B) PRÉPARATIFS POUR LE SYMPOSIUM

1. Selon la proposition du Comité d'organisation pour la préparation du symposium et d'après l'accord avec l'Institut historique à Tirana, réalisé lors du Symposium sur la genèse illyrienne, la décision a été prise que le Centre doit entreprendre l'organisation du symposium commun yougoslave-albanais sur les villes et habitats illyriens. Le symposium devrait avoir lieu en automne 1974 à Mo-

star, d'où l'on peut le plus facilement visiter les localités illyriennes correspondantes.

Du côté yougoslave ont été élus membres du Comité d'organisation: Mate Suić, Milutin Garašanin et Alojz Benac. Ce Comité doit, ensemble avec trois représentants de l'Institut historique à Tirana, organiser une réunion commune à laquelle sera proposée la liste des rapporteurs et co-rapporteurs, seront fixées les directions des excursions, décidés les frais et tous les autres détails ayant trait à ce symposium.

Les membres du Centre ont donné la suggestion que l'orientation du programme de ce symposium doit renfermer les éléments suivants: a) base historique, b) aperçu des facteurs sociaux-historiques, c) cadre chronologique de l'édification de divers habitats illyriens, d) mise en relief des exemples caractéristiques, avec élaboration de la technologie de construction et des matériaux archéologiques correspondants, e) cadres méthodologiques pour les recherches ultérieures de l'un et de l'autre côté. En préparant le symposium, il faut utiliser, du côté yougoslave, aussi tous les résultats qui seront obtenus au cours des travaux préparatoires à la constitution du fichier des localités illyriennes (suivant le plan de travaux pour 1973/74).

2. En 1972, on a fait des préparatifs intensifs pour l'organisation du symposium «Valaques aux XVe et XVIe siècles — latun, knežina, tribu» qui aura lieu du 13 au 15 novembre 1973 à Sarajevo. Leur participation au symposium ont annoncé, avec rapports, 26 participants de Yougoslavie, Grèce, Roumanie, Turquie et Hongrie, et on attend aussi les applications des experts d'Albanie et de quelques autres experts de Roumanie.

C. CONSULTATIONS ET RÉUNIONS

1. Consultation sur l'élaboration de la Préhistoire des pays yougoslaves

Lors du VIIIe Congrès d'UISPP, qui avait lieu à Belgrade, fut

imprimée la publication «Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie» dans laquelle on a présenté aux participants au Congrès une image générale de ces périodes dans notre pays. C'est alors déjà qu'on a observé que cette publication n'offrait qu'une esquisse élaborée de la préhistoire et de la protohistoire en Yougoslavie, bien que cela soit considérablement plus que ne l'a offert «L'Histoire des peuples de Yougoslavie». En outre, la méthode du travail dans cette publication n'est, non plus, unifiée (le Paléolithique a été présenté par les républiques, le Néolithique et l'Âge du bronze en deux régions fondamentales — Est et Ouest, l'Énéolithique selon les groupes culturels, l'Âge du fer selon les provinces culturelles) et, pour cette raison, la publication susmentionnée ne reste qu'une source d'information utile pour les participants au Congrès et ne peut être considérée comme une synthèse élaborée de plus amples propositions.

Sous ce rapport, pendant le Congrès on a proposé et donné l'initiative pour entreprendre l'élaboration d'une ample Préhistoire de la Yougoslavie, traitée sous tous les aspects, dont le besoin se fait sentir de façon urgente. On a proposé que le Centre de Recherches Balkanologiques de l'Académie des Sciences et des Arts de Bosnie et Herzégovine organise une consultation à nombre restreint de participants, entre les experts correspondants qui s'occupent de ce problème. Ainsi, le Centre a organisé, le 19 mai 1972, une consultation à Slavonski Brod à laquelle ont pris part les experts les plus éminents en cette matière: Djuro Basler, Šime Batović, Alojz Benac, Mitja Brodar, Borivoje Čović, Ružica Dreksler-Bižić, Stane Gabrovec, Milutin Garašanin, Draga Garašanin, Branko Gavela, Borislav Jovanović, Mirko Malez, Zdravko Marić, Franc Osole, Dragan Srejšević, Nikola Tasić, Jovan Todorović, Ksenija Vinski-Gasparini et Olivera Velimirović. Certains experts, invités à la consultation, étaient empêchés d'y assister pour des raisons objectives,

mais ils ont, néanmoins, exprimé le désir et la disposition de collaborer à cette entreprise.

A cette consultation ont été élues les commissions suivantes pour traiter les périodes particulières: 1. *Paléolithique* (Djuro Basler, dirigeant, Mirko Malez, Mitja Brodar, Franc Osole, Branko Gavela); 2. *Néolithique* (Milutin Garašanin, dirigeant, Dragoslav Srejšović, Borislav Jovanović, Šime Batović); 3. *Énéolithique* (Nikola Tasić, dirigeant, Stojan Dimitrijević, Tatjana Bregant); 4. *Âge du bronze* (Ksenija Vinski-Gasparini, dirigeante, Borivoje Čović, Draga Garašanin); 5. *Âge du fer* (Stane Gabrovec, dirigeant, Ružica Dreksler-Bižić, Zdravko Marić, Jovan Todorović). On a formé également le comité de rédaction central, dont les membres sont: Alojz Benac, Ksenija Vinski-Gasparini, Nikola Tasić, Milutin Garašanin, Stane Gabrovec, Djuro Basler.

A cette consultation ont été prises aussi les décisions suivantes:

1. On a constaté à l'unanimité qu'il existe un besoin énorme d'une Préhistoire des pays yougoslaves, volumineuse et synthétique. Une publication de ce genre devrait avoir un caractère strictement scientifique et servir, en premier lieu, aux experts dans le pays et à l'étranger.

2. L'oeuvre ne devrait comprendre que les périodes préhistoriques depuis le commencement du Paléolithique jusqu'à l'établissement de l'Empire Romain.

3. Les textes publiés antérieurement ne peuvent pas être insérés de façon mécanique dans la Préhistoire des pays yougoslaves, mais il y faut publier uniquement les nouveaux textes originaux.

4. L'oeuvre devrait représenter l'état présent des recherches et pour chacune des périodes susmentionnées il faudrait rédiger également une partie de synthèse historique qui présenterait un aperçu général et une vue théorique sur la période en question.

5. Dans cette oeuvre devrait se manifester la méthode historique, comme reflet de notre prise de

parti dans le domaine des idées. Cette méthode devrait s'exprimer aussi dans la systématisation et l'analyse des matériaux.

6. Il faudrait tenir compte du caractère synthétique de cette oeuvre. Pour cette raison, un ample catalogue des localités découvertes (renfermant les informations détaillées sur chacune de celles-ci) ne pourrait pas être pris en considération. Chaque groupe devrait élaborer le système de présentation des données sur la localité qui sont nécessaires dans une synthèse pareille. Par contre, il est désirable de dresser une liste de localités et de données bibliographiques, désirable est également une bonne documentation, mais il faut tenir compte de la mesure.

7. A la fin de la publication devrait être ajouté un index unique de notions et de termes, car il faciliterait considérablement de suivre le texte.

8. Pour cette publication il faudrait obligatoirement dresser un nombre suffisant de cartes correspondantes, composer divers tableaux chronologiques et typologiques qui contribueraient à améliorer la documentation de la partie textuelle de la publication.

9. Chacune des quatre commissions devrait considérer à fond le choix d'auteurs pour que ce travail d'équipe soit effectué par un personnel aussi qualifié que possible. Il importe, également, de choisir la meilleure méthode pour rédiger la seconde partie, historique, de la publication (auteur individuel, groupe d'auteurs, commission, etc.).

10. Chaque commission doit, ensuite, décider sur la meilleure manière de présenter les matériaux: régions géographiques et culturels, groupes culturels ou présentation combinée.

11. Si l'on ne parvient pas à une méthodologie unique pour toutes les périodes, il faudrait trouver, du moins, des points communs déterminés dans cette méthodologie pour que la publication puisse être réunie en un ensemble intégral. Ce serait la tâche du comité de rédaction central.

12. Les commissions devraient réfléchir sur la gradualité dans le travail, sur la manière de rassembler les matériaux et sur toutes les autres formes du travail.

13. Il n'y a pas de terme fixe pour l'achèvement de la publication. Il dépendra de l'opinion des commissions particulières et de la méthode de travail utilisée.

14. Il serait le plus convenable de centraliser le financement de la publication et les commissions donneraient sous ce rapport les indices financiers.

15. Le Centre de recherches balkanologiques est chargé de l'organisation du travail, de la coordination de l'activité des commissions, et plus tard aussi de celle des groupes et d'auteurs.

16. Dès le début du travail systématique il faudrait chercher un éditeur à l'étranger pour assurer la publication de cette oeuvre dans une des langues mondiales.

17. Selon le besoin, le Centre convoquerait une autre réunion de ce genre en vue de discuter tous les détails concernant cette publication. Cette réunion n'aurait, bien entendu, lieu qu'après la conclusion des travaux des commissions élues et après la réunion du groupe central.

En vertu de ces décisions ont été tenues les réunions de toutes les commissions et préparés les projets ayant trait à l'élaboration des périodes particulières. Le 5 décembre 1972 a eu également lieu la réunion du comité de rédaction centrale où l'on a déterminé la physionomie définitive de cette publication, la façon de présenter les matériaux et d'élaborer les groupes culturels particuliers. Le comité de rédaction centrale a adopté le point de vue qu'un groupe de rédacteurs spécial était nécessaire pour la rédaction de chaque tome. Pour cette raison on a conclu de transformer les commissions existantes pour différentes périodes en groupes de rédacteurs, dont la tâche permanente serait de prendre soin de l'élaboration et de la physionomie des tomes particuliers. Les groupes de rédacteurs devrai-

ent tenir leurs réunions où ils discuteraient les décisions prises par le comité de rédaction central, détermineraient la physionomie définitive de leur tome respectif, choisiraient les auteurs et les collaborateurs, détermineraient la dynamique des préparatifs et de la rédaction des textes et, particulièrement, constitueraient les indices financiers pour les travaux préparatoires et la dynamique des dépenses à faire. Le comité de rédaction central désireait terminer tous les préparatifs en 1973, pour qu'on puisse entreprendre, l'année suivante, le rassemblement des matériaux, les travaux techniques et la composition des textes eux-mêmes de la façon la plus sérieuse.

2. Réunion ordinaire annuelle des membres permanents du Centre de recherches balkaniques

Le 4 décembre 1972 eut lieu la réunion ordinaire annuelle des membres permanents du Centre. A cette réunion furent discutés les rapports sur l'activité du Centre dans l'année écoulée, les nouveaux projets scientifiques, la préparation du symposium, la physionomie de l'Annuaire du Centre et l'activité d'édition en général et on y adopta aussi le plan de travail pour 1973. A cette réunion ont été prises les décisions importantes qui seront imprimées dans l'Annuaire du Centre pour l'année 1973.

D. ACTIVITE D'ÉDITION

En 1972 le Centre a préparé et mis sous presse l'Annuaire No 10 pour l'année 1972 qui contient sept travaux scientifiques et des contributions usuelles: 1. Bojan Čop, »Les isoglosses italo-grecques et la préhistoire des peuples balkaniques III«, 2. Rade Uhlik, »Les idiomes des Tziganes yougoslaves dans le cadre de l'alliance linguistique des Balkans«, 3. Zdravko Marić »Daorses«, 4. Ivo Bojanovski »Route romaine Narona-Leusinium comme exemple de continuité dans les communications«, 5. Špiro Kulišić, »Importance des traditions slavo-

-balkaniques et caucasienne dans l'étude de l'ancienne religion slave», 6. Radmila Kajmaković, »Coutumes archaïques de Nouvelle Année parmi la population dinarique«, Žika Mikić, »Sur les recherches anthropologiques en Bosnie-Herzégovine (historique des recherches avec bibliographie), 8. Ljeposava Vekić-Čović »Choix de bibliographie courante des travaux du domaine de la paléo-balkanistique en Yougoslavie (1971)«, 9. Chronique.

En 1972 ont été préparés également les travaux pour le nouveau tome de l'Annuaire, ensuite, ont été poursuivis énergiquement les travaux à l'élaboration de la grande oeuvre »Bibliographie d'archéolo-

gie de l'Antiquité« par Aleksandar Stipčević, il a été terminée l'oeuvre »Dénominations dans la faune adriatique — étymologie et structure« par Vojmir Vinja, ont été menée à bonne fin les travaux de Mario Petrić »Tatouage en Bosnie-Herzégovine«, de Mate Suić »Histoire des Liburnes« et de Duje Rendić-Miočević »Sources épigraphiques I«.

Toutes ces oeuvres sont les résultats de l'engagement du Centre, aussi bien au point de vue de plan que de finances et elles entrent dans le cadre de la réalisation de ses devoirs fondamentaux et font partie du plan de l'activité d'édition pour l'année 1973.

Edina Šebić

BALKANOLOŠKI INSTITUT UNIVERZITETA U NIŠU

Initijativa za osnivanjem Balkanološkog instituta u Nišu potekla je od Univerziteta u Nišu. Niš već postaje značajan univerzitetski centar, što je garancija a istovremeno i uslov i razlog za orijentaciju na osnivanje takve naučne institucije.

S druge strane Niš je veoma povoljno lociran za naučno istraživanje pojava koje su vezane za centralni deo Balkanskog poluostrva, jer predstavlja središte oblasti veoma intenzivnih i kompleksnih socijalnih strujanja koja se mogu po mnogo čemu odrediti kao specifična za Balkansko poluostrvo pa i za čitavu jugoistočnu Evropu.

Odluku o osnivanju Balkanološkog instituta Univerziteta u Nišu doneo je Savet Univerziteta u Nišu, 12. februara 1971. godine. Prema toj odluci i nešto kasnije, maja 1971. godine, izmenama i dopunama Statuta Univerziteta u Nišu, on je konstituisan kao »naučna jedinica Univerziteta koja organizuje i ostvaruje udruženi naučni rad iz oblasti balkanologije«.

Odlukom o osnivanju Instituta ustanovljen je, pre svega, njegov osnovni zadatak: da naučnim metodama radi na proučavanju, istraživanju i rešavanju pitanja iz oblasti balkanologije i to istorije, politike, sociologije, ekonomije, geografije,

prava, etnologije, kulture, jezika i književnosti, privrede i tehnike, kao i drugih oblasti, a koja su u vezi sa najmanje dva balkanska ili sa jednim balkanskim i jednim vanbalkanskim narodom.

Iz ovog polaznog radnog opredeljenja, a radi njegovog ostvarenja, proizilaze i posebni zadaci: da pomaže kulturni i društveni razvitak naše zemlje u *aktuelnim naučnim i stručnim problemima iz oblasti balkanologije*, da saraduje sa sličnim naučnim ustanovama u zemlji i inostranstvu a posebno sa drugim odgovarajućim institucijama balkanskih zemalja, da organizuje naučne skupove posvećene balkanološkim studijama i da učestvuje na naučnim skupovima i savetovanjima u zemlji i inostranstvu, da osposobljava naučne kadrove iz oblasti balkanologije i da objavljuje rezultate rada iz ove oblasti.

Na bazi ovako postavljenih zadataka Instituta, Savet Univerziteta u Nišu na sednici od 26. XII 1972. godine, a u skladu sa predlogom Matične komisije, potvrdio je izbor naučnih radnika i to: Dr Miroslava Đorđevića, redovnog profesora Fakulteta političkih nauka u Beogradu, za naučnog savetnika po pozivu, Dr Jovana Petrovića, vanrednog profesora Pravnog fakulteta u Nišu,

za višeg naučnog saradnika po pozivu, za oblast ekonomije, Dr Jovana Cirića za višeg naučnog saradnika za oblast geografije, Dr Đorđa Ignjatovića za naučnog saradnika za oblast kulturne istorije i Dr Todoru Vasića za naučnog saradnika za oblast sociologije. Poslednja tri naučna radnika su u stalnom radnom odnosu sa Institutom.

Istovremeno je prihvaćen predlog Matične komisije da se pozove izvestan broj naučnih radnika na saradnju. Posebno su citirana imena dr Vase Čubrilovića, Dr Radomira Lukića, Dr Jovana Đorđevića, Dr Branimira Jankovića, Dr Dragoslava Jankovića, Dr Obrena Blagojevića, Dr Petra Kozića i Dr Momčila Dimitrijevića.

Na istoj sednici Savet je primio u stalni radni odnos naučne radnike, odredio da Institut počne sa radom 1. januara 1973. godine i usvojio osnovna dokumenta potrebna za početak rada Instituta: Privremena pravila o organizaciji i radu i Privremeni program i plan rada Instituta.

Konstrukcija privremenog programa i plana rada obuhvatila je dugoročne naučno istraživačke projekte koji se odnose na političke i kulturne veze balkanskih naroda, na ljudska prebivališta, staništa i naselja na Balkanskom poluostrvu, na stanovništvo i kretanje stanovništva na Balkanskom poluostrvu, na makro regiju Niša kao teritorijalni i kulturni intermedijalni prostor na Balkanskom poluostrvu i na ostale delatnosti usko vezane za naučno-istraživački rad Instituta, a predviđene kao njegovi radni zadaci.

Međutim, ovako koncipirana dugoročna projekcija rada Instituta odražavala je uglavnom njegovu kadrovsku strukturu i nije do kraja izražavala zamisao osnivača i tvorca Instituta. Zato je, 14. maja 1973. godine, na poziv rektora Univerziteta u Nišu dr Branislava Grbeše, usledio sastanak najpozvanijih faktora za određivanje smisla i zadatka njegovog rada. Na tom sastanku vođen je razgovor o programskoj orijentaciji i neposrednim zadacima Balkanološkog instituta.

Kao polazni materijal za rad na sastanku dati su: Odlukom o osnivanju Instituta utvrđeni ciljevi i zadaci, usvojeni Privremeni program i plan rada i nova varijanta programske orijentacije sa radnim naslovom: *Proučavanje privrednih i društvenih procesa i odnosa na Balkanskom poluostrvu, posebno u njegovom centralnom delu, od kraja XVII veka do danas; njihov uticaj na kretanja i promene od značaja za savremena zbivanja i futurološko predviđanje.*

Ova nova varijanta konstrukcije programa i plana rada Instituta razrađena je u vidu projekata koji se odnose na oblasti geografije, privrede, društva, politike, istorije i kulture. Formulirani su i sledeći projekti: Prostorne odredbe i karakteristike centralnog dela Balkanskog poluostrva; Ljudska prebivališta, staništa i naselja na Balkanskom poluostrvu s posebnim osvrtom na probleme u njegovom centralnom delu; Privredne karakteristike, privredni procesi i međuregionalni i međudržavni privredni odnosi na Balkanskom poluostrvu s akcentom na njegov centralni deo, od kraja XVII veka do danas; Stanovništvo centralnog dela Balkanskog poluostrva, njegova prirodna i socijalna pokretljivost; Politički procesi, pojave i odnosi na Balkanskom poluostrvu od početka XVII veka do danas. Narodnooslobodilački pokreti i narodnooslobodilačka borba naroda u centralnom delu Balkanskog poluostrva; Kulturne veze i odnosi naroda u centralnom delu Balkanskog poluostrva; Makroregija Niša kao teritorijalni i socijalni intermedijalni prostor na Balkanskom poluostrvu. Na bazi ovako koncipiranih projekata date su i teme koje istina ne obuhvataju ukupnu problematiku, ali su striktno podređene odredbama projekata.

Raspored projekata i tematskih oblasti dat je po principu uslovljenosti. Najpre je data geografsko-prostorna platforma na kojoj su se odigravali i odigravaju istraživani procesi, odnosi i pojave, a zatim dolaze: ekonomska osnova društva, stanovništvo kao jedna od primarnih snaga za sagledavanje i ocenu

istraživanja procesa i odnosa i najzad društveno-politička nadgradnja i oblici društvene svesti. Ovakvim rasporedom ne utvrđuje se nikakav prioritet pojedinačnih projekata i tematike, već je u pitanju logičnost celine pojava koje se istražuju. To praktično znači da se teme mogu obrađivati odvojeno, ali postojanjem ovako utvrđenog programa izbegavaju se ponavljanja i obezbeđuje celinsko sagledavanje dugoročne programske tematike.

Osim toga, ovakvim postavljanjem projekata i tematike olakšava se timski rad i istovremeno se zadovoljavaju kadrovski uslovi i mogućnosti Instituta.

Tematskim i naučnim omeđivanjem naučno-istraživačke delatnosti Balkanskog instituta u Nišu omogućava se uklopavanje njegovog naučno-istraživačkog rada u sveopšti zahvat balkanističkih proučavanja i prisna saradnja sa odgovarajućim naučno-istraživačkim institucijama u zemlji i inostranstvu.

Na bazi ovako pripremljenih materijala za ovaj sastanak, koncepcije ciljeva i zadataka postavljenih od osnivača Instituta i stavova učesnika na sastanku utvrđeni su sledeći zaključci kao programska orijentacija Instituta:

1. *Kao osnovna i dugoročna orijentacija naučno-istraživačkog rada određuje se proučavanje novijih-savremenih društvenih procesa i odnosa na Balkanskom poluostrvu, posebno u njegovom centralnom delu; uticaj i posledice tih procesa i odnosa na kretanja i promene od značaja za savremena zbivanja i futurološka predviđanja, odnosno utvrđivanja tendencija njihovog daljeg razvoja.*

2. Uže povezivanje Balkanološkog instituta sa fakultetima društvene usmerenosti i društvenim snagama u Nišu;

3. Praćenje i naučno reagovanje na događaje na Balkanskom poluostrvu;

4. Prikupljanje funkcionalne dokumentacije i

5. Negovanje i stvaranje kadrova za pitanja balkanistike na Univerzitetu u Nišu.

Savet Univerziteta u Nišu, polazeći od napred navedenih zaključaka, na sednici održanoj 29. maja 1973. godine, doneo je rešenje o imenovanju članova Naučnog Veća. U sastav Veća su ušli naučni radnici Instituta, članovi Matične komisije preko kojih su predstavljani i fakulteti društvene usmerenosti u Nišu, predstavnik kojeg će imenovati Skupština Opštine Niš i po jedan predstavnik iz redova naučnih radnika fakulteta medicinskih i tehničkih nauka.

Naučnom Veću stavljen je u zadatak da, u što kraćem roku, u smislu zaključaka sa sastanaka od 14. V 1973. godine utvrdi programsku orijentaciju Instituta i detaljan plan njegovog rada.

Ovakvom orijentacijom Balkanološki institut u Nišu, razumljivo sa mogućim izmenama i dopunama, treba da doprinese objektivnom sagledavanju određenih istorijskih, a pre svega savremenih i futuroloških problema na Balkanu, posebno u njegovom centralnom delu. Potreba za ovim proizašla je i otuda što se u pojedinim balkanskim pa i drugim zemljama s nedovoljnim poznavanjem i neobjektivno prikazuju pojedine pojave i događaji u ovom prostoru. Nedostatak organizovanog i sistematskog naučnog rada na ovom planu nanosio je i nanosi štete našoj zajednici.

Osnivanjem Instituta u Nišu neće doći do paralelizma u radu niti do tematskih sudara, već će se, orijentacijom na ona područja rada koja nisu pokrivena, ostvariti komplementarna saradnja i dopuna sa drugim naučno-istraživačkim institucijama u zemlji i inostranstvu, naročito sa Balkanološkim institutom Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu. Iako orijentisan na nedovoljno istražena pitanja u vezi sa ovim prostorom, u centru njegove pažnje nalaziće se pretežno savremena zbivanja, pojave i procesi. Na takav način Balkanološki institut u Nišu, angažovanjem naučnog potencijala na području jugoistočne Srbije, doprineće kompletiranju i zaokrugljivanju naučno-istraživačkog rada na polju balkanistike u našoj zemlji.

Todor Vasić

PRIPREME ZA IZRADU ZBORNIKA VELIKA EKONOMSKA KRIZA
1929—1933. I NJEN ODRAZ NA UNUTRAŠNJE I SPOLJNE ODNOSNE
DRŽAVA U JUGOISTOČNOJ EVROPI

U nastojanjima da se doprinese proučavanju najkrupnijih zbivanja u evropskoj i svetskoj istoriji u prvoj polovini XX veka, Balkanološki institut SANU pristupio je pripremanju za izdavanje Zbornika naučnih radova o Velikoj ekonomskoj krizi 1929—1933. i njenim odrazima na unutrašnje i spoljne odnose država u jugoistočnoj Evropi. Balkanološki institut se obratio stručnjacima iz ove oblasti u zemlji i inostranstvu sa pozivom da učestvuju u pisanju priloga za ovaj Zbornik. Rukopisi obima do 3 autorska tabaka trebali bi stići Redakciji ovoga Zbornika najkasnije do 1 marta 1974. god. U želji da se naučna javnost još bolje upozna sa ovim našim poduhvatom i da se krug saradnika što više proširi objavljujemo u ovom broju Balcanice osnovne teze koje će poslužiti kao polazna baza naučnim radnicima prilikom rada na priložima za ovaj Zbornik.

Velika ekonomska kriza, koja je zahvatila razvijenije zemlje u periodu od 1929 do 1933 i nerazvijenije zemlje u periodu od 1930 do 1934, po svome obimu i posledicama predstavlja jedan od najkrupnijih događaja u istoriji između dva svetska rata. Ova kriza je iz temelja uzdrmala sve zemlje sveta, rastrojila njihovu privredu i trgovinu i uslovlila duboke društvene promene koje će dovesti do novih političkih pregrupacija u pojedinim zemljama i do jačanja fašizma koji će dovesti svet do najstrašnijeg rata u istoriji.

Ekonomska kriza i poremećaji koje je ona uslovlila u nerazvijenim zemljama jugoistočne Evrope imali su odlučujući uticaj na politička kretanja i na ovom prostoru. Posledice krize u ovim zemljama osećale su se posebno snažno kasnije u predratnim godinama u periodu zaoštavanja društvenih protivurečnosti u balkanskim zemljama, i u toku sazrevanja revolucionarne situacije koja će omogućiti uspešno izvođenje narodnih revolucija i po-

bede radničke klase u većini zemalja u jugoistočnoj Evropi.

Stoga se u nauci već dugo oseća potreba da se obradi Svetska ekonomska kriza sa posebnim osvrtom na njene posledice u zemljama jugoistočne Evrope. Ona se u ovim zemljama mora da posmatra, kako smo već rekli u Pismu, iz raznih aspekata.

Retko kad je jugoistočna Evropa tako snažno osetila odraz ekonomskih kriza u svojoj sredini kao u doba 1929—1934. Uprošćena poljoprivreda, rasklimana industrija i poremećena spoljna i unutarnja trgovina doveli su kapitalističku proizvodnju do ivice kraha a i celokupni tadašnji društveni sistem u zemljama jugoistočne Evrope. Posledice ovoga bile su propadanje buržoaskih demokratskih ustanova, uvođenje ličnih režima vladaoca, policijsko birokratskog tipa ili fašističkog, u većini zemalja jugoistočne Evrope. Obrada ove pojave kao i obrada fašističke ideologije i njenih vidova nacionalizma i šovinizma u zemljama jugoistočne Evrope bili bi poseban doprinos novijoj istoriji.

Slomom kapitalističkog privrednog sistema za vreme velike ekonomske krize stvoreni su povoljniji uslovi za razvitak i delovanje revolucionarnih snaga u zemljama ovog dela Evrope. Iz ove problematike mogao bi se obraditi čitav niz pitanja: uticaj krize na položaj radničke klase i seljaštva i na pogoršavanje njihovih životnih uslova, jačanje sindikalnog pokreta, pad cena poljoprivrednih proizvoda, siromašenje seljaka i njihovu pauperizaciju uopšte.

U međunarodnim odnosima u vezi sa problemima krize bilo bi korisno obraditi: opadanje značaja zapadnih sila, pre svega Velike Britanije i Francuske, porast uticaja fašističkih sila, na prvom mestu Nemačke i to najpre kroz privredu a onda i političko-vojnu penetraciju. Zatim veze i protivurečnosti ekonomskih i političkih odnosa zemalja jugoistočne Evrope sa veli-

kim silama, uopšte, pred početak II svetskog rata.

Iz odnosa u međunarodnom radničkom pokretu u vezi sa krizom moglo bi se obraditi niz pitanja: na primer: međunarodni radnički pokret i ekonomska kriza, promene stavova SSSR-a i Komunističke internacionale po pitanju odnosa sa zemljama u jugoistočnoj Evropi, itd.

Navešćemo i nekoliko konkretnih širih tema koje bi, po našem mišljenju, trebalo obraditi u ovom Zborniku:

— Sazrevanje ekonomske krize u svetskim razmerama u periodu od 1923 do 1929.

— Ekonomski odnosi u pojedinim zemljama jugoistočne Evrope u periodu sazrevanja svetske ekonomske krize i njihov uticaj na političke odnose na ovom prostoru (više priloga).

— Pokušaj stvaranja agrarnog fronta podunavskih zemalja od 1929—1932.

— Razvoj ekonomske krize u razvijenijim zemljama i njen neposredan uticaj na političke odnose.

— Ravoj ekonomske krize u pojedinim zemljama jugoistočne

Evrope i njene posledice na političke odnose među ovim zemljama (više priloga).

— Posledice ekonomske krize u razvijenijim zemljama Zapada.

— Posledice ekonomske krize u Nemačkoj i Italiji sa posebnim obzirom na uticaj krize na privrednu, političku i vojnu ekspanziju fašizma.

— Dalje posledice ekonomske krize u svetskim razmerama u periodu 1939—1945.

— Dalje posledice ekonomske krize u zemljama jugoistočne Evrope, izražene kroz uspešno provođenje suštinskih društvenih revolucija u ovim zemljama u toku II svetskog rata, itd.

Naveli smo osnovne teze koje mogu poslužiti kao polazna osnova za izradu Zbornika Velika ekonomska kriza 1929—1933 i njen odraz na unutarnje i spoljne odnose država u jugoistočnoj Evropi. Bićemo zahvalni ukoliko dobijemo sugestije sa temama od šireg značaja. Radovi treba da budu izrazito naučnog karaktera, sa beleškama i glavnom literaturom.

Dušan Lukač

IZVEŠTAJ O RADU BALKANOLOŠKOG INSTITUTA SRPSKE AKADEMIJE NAUKA I UMETNOSTI

U 1972. godini Balkanološki institut je nastavio da razrađuje svoju organizaciju kao i poslovanje. Nove kadrove nije primao kao stalne saradnike, ali je zato uzeo veliki broj spoljnih naučnih saradnika, koji će raditi na pojedinim njegovim makroprojektima. I njegova unutarnja organizacija je konačno dovršena odobravanjem Statuta Instituta od strane Predsedništva Srpske akademije nauka i umetnosti.

Sami poslovi u Institutu su se razvijali u pravcu već utvrđene prakse. Neke poslove opšteg karaktera vodio je Institut ali se težište rada i dalje razvijalo u okviru sekcija i njegovih makroprojekata. Neki od makroprojekata vrlo dobro

se razvijaju, na nekima se još radi u početnim oblicima organizacije, kod nekih su poslovi zapeli jer nije bilo materijalnih sredstava. Ovo bi posebice podvukli za makroprojekt *Istorija radničkog pokreta u jugoistočnoj Evropi*. Mada su saradnici na tom makroprojektu u Institutu i izvan Instituta sve prethodne radove izvršili da bi mogli pristupiti arhivskim istraživanjima, proučavanju literature i spremanju rukopisa. Međutim, Savezni koordinacioni odbor za naučnoistraživački rad do danas nije dodelio sredstva za ovaj posao, mada za to postoje preporuke i najviših političkih faktora u našoj zemlji. Nadamo se da će to uraditi u 1973. godini. Zapi-

nje rad i na makroprojektu *Organizacija uprave i administracije turskog carstva na Balkanu* jer nismo do sada mogli da nađemo odgovarajućeg naučnog rukovodioca za taj posao. Planovi ostalih makroprojekata se bolje razvijaju jer je Institut uzeo za spoljne saradnike čitav niz naučnih radnika, koji će sarađivati na pojedinim makroprojektima i davati svoje studije za godišnjak Instituta »Balcanica«.

Institut je i ove godine mnogo polagao na to da kao sastavni deo Akademije učestvuje u svim njenim poslovima naučnog značaja zašto je imao odgovarajuće kadrove. Njegovi saradnici sarađivali su u nizu odbora Akademije, učestvovali i u naučnim skupovima i vršili razne funkcije pri organizaciji posebnih poslova, pre svega u Odeljenju istorijskih nauka Akademije.

Sa svoje strane Akademija je iz svoga fonda pomagala niz naučno-istraživačkih poslova koje je Institut sa svojim saradnicima preduzimao u okviru opšteg plana naučno-istraživačkog rada same Akademije.

U toku 1972. godine Institut nije priređivao nikakav svoj naučni skup. U toku godine spremljen je za štampu rukopis naučnog skupa iz 1971. godine Zbornik radova: *Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi*.

Ovaj će Zbornik ući u štampu 1973. godine.

Godišnjak Instituta »Balcanica« izašao je iz štampe u novembru 1972. U njemu su uzeli učešća svi stalni saradnici Instituta i mnogi spoljni saradnici kako iz zemlje, tako i iz inostranstva. Sa trećim brojem godišnjaka njegovo uredništvo je uvelo jednu korisnu novinu. Od ovog broja časopis nosi jednu noseću temu iz oblasti balkanoloških studija. Hronološki uzeto ovog puta pošlo se od arheologije sa temom: *Putevi i kretanja praistorijskih kultura na Balkanu*. Iz ove teme naučnici iz zemlje i inostranstva obradili su nekoliko zanimljivih pitanja. Ona su povezana u posebnu svesku kao prilog Godišnjaku za 1972. god. Ostale teme su iz oblasti srednjeg veka, novije istorije i savremenih kretanja ukoliko

se tiče istorije, a iz ostalih naučnih disciplina obuhvaćene su: narodna književnost, antropogeografija i etnologija, uporedno pravo, lingvistika i istorija umetnosti. Časopis sadrži značajan broj kritika, prikaza i izveštaja i kao dodatak bibliografije.

Svi naučni saradnici Instituta pored zadataka organizacionog karaktera na svojim makroprojektima gde su oni rukovodioci, dužni su bili da rade na svojim individualnim naučnim zadacima, kako u samom Institutu, tako i u drugim naučnim ustanovama u zemlji i u inostranstvu. Iz priloženih izveštaja se vidi šta je ko na tom poslu uradio. Oni isto tako učestvuju u toku ove godine u nizu kongresa, naučnih skupova i savetovanja, kako u zemlji, tako i u inostranstvu. U proleće 1972. godine jedna grupa saradnika Instituta napravila je naučnu ekskurziju u Rumuniju. Obišli su glavne naučne centre ove Republike i održali niz korisnih naučnih sastanaka.

1. Studijski projekat: »*Materijalna i duhovna kultura paleobalkanskih plemena centralnog i istočnog Balkana u predrimsko doba*« — rukovodilac dr. Nikola Tasić.

I — Opšti zadaci

Radi organizacije rada na problemima vezanim za osnovni projekat obavljeno je više konsultativnih sastanaka sa saradnicima. Posebno je u Titovom Užicu, sredstvima Instituta, organizovano regionalno savetovanje u vezi sa evidentiranjem arheoloških materijala (zatvorenih grobnih celina) i započinjanju istraživanja ilirskih naselja u zapadnoj Srbiji. Ovi zadaci sprovedeće se u zajednici sa Centrom za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, a u finansiranju učestvovalaće Istorijsko odeljenje SANU. Na savetovanju u Užicu učestvovali su predstavnici Muzeja zap. Srbije, Centra u Sarajevu, Istorijskog odeljenja SANU, Arheološkog i Balkanološkog instituta.

U okviru obezbeđenja saradnje na problemima vezanim za projekat postignut je sporazum sa grupom stručnjaka za obradu teme: *Putevi*

i kretanja praiistorijskih kultura na Balkanu za treću svesku »Balcanice«. Od 18 pozvanih stručnjaka na saradnju su se odazvali akademik A. Benac, prof. E. Komša iz Bukurešta, prof. dr Srejšević, dr V. Jovanović, dr R. Vasić i dr N. Tasić. Njihovi radovi prevedeni su i objavljeni u časopisu Instituta i kao poseban izvadak iz »Balcanice«.

II — Rad na projektu

a) Tema »Kulture bakarnog doba i rana metalurgija u istočnoj Srbiji«. Nastavljajući sistematski rad na prikupljanju građe za monografiju izvršeno je probno-sistematsko iskopavanje na nalazištu Coku lu Balaš kod Krivelja (okolina Bora). Radovi su trajali oko 20 dana, a sredstva za njihovu realizaciju obezbedili su Narodni muzej Bor (preko Fonda za naučnoistraživački rad RTB) a manjim delom iz Fonda za naučnoistraživački rad SANU. Izvršavajući obavezu prema investitoru sekretar sekcije napisao je za monografiju *Bor i njegova okolina* deo koji se odnosi na praiistorijske kulture na ovom području (obim dva tabaka).

Pored terenskih radova izvršeno je snimanje arheološkog materijala iz Zlotske pećine, Krivelja, Crnajke i drugih nalazišta.

b) Tema »Trakokimerijski horizont u jugoslovenskom Podunavlju«. Rad na ovoj temi je u stvari nastavak istraživanja koja se već više godina vrše na nalazištu Gomolava kod Hrtkovaca u zajednici sa Vojvođanskim muzejom, Arheološkim institutom i Institutom za proučavanje Vojvodine. Radovi na Gomolavi trajali su 40 dana. Istraživali su se slojevi starijeg gvozdenog, bronzanog doba eneolita i neolita. Materijal »trakokimerijskog horizonta« je isrcan i pripremljen za objavljivanje u Radu vojvođanskih muzeja.

c) »Prikupljanje građe za Ilirski dokumentacioni centar«. Rad na ovom poslu je tek započeo i njegov veći intenzitet očekuje se tek u 1973. godini, ukoliko budu obezbeđena potrebna sredstva od strane Centra za balkanološka istraživanja Sarajeva, Odeljenja za istoriju SANU i Balkanološkog instituta.

III — Učešće na naučnim skupovima (individualni rad)

Sekretar sekcije je u cilju uspostavljanja šire saradnje i naučne afirmacije projekta učestvovao na više simpozijuma i savetovanja na kojima je podneo i nekoliko referata ili koreferata.

a) Na simpozijumu »Halštatsko obdoblje Slovenije« (međunarodni skup) podnet je referat »Teritorijalno i kulturno razgraničenje istočno-alpskog i južno-panonskog halštata« — u štampi.

b) Trakološki kongres u Sofiji.

c) Simpozijum »Jadranska obala Predhistoriji« u Dubrovniku i Zadru.

d) Simpozijum »Rane zemljoradničke kulture u Vojvodini« u Sobotici.

IV — Objavljeni radovi

U toku 1972. godine izašli su iz štampe ili su predati za štampu sledeći radovi:

a) Dovršen je rukopis za monografiju »Praistorija Vojvodine« u obimu od 15 a/t — u štampi.

b) Predata je za štampu monografija *Neolitska plastika u Muzeju grada Beograda* (obim 10 tabaka) — u štampi.

c) Nekropola kod Mokrina i njen položaj u razvoju ranog bronzanog doba Vojvodine, Mokrin II — Obim tri tabaka — objavljeno.

d) Die Pannonische Tiefebene und der Zentralbalkan am Übergang von der Mittleren in die späte Bronzezeit, Balcanica III, obim 2 tabaka, objavljeno.

e) Bor i njegova okolina u praistoriji, Monografija Bora obim 2 tabaka — u štampi.

Ukupno je u toku 1972 godine predato za štampu ili izašlo iz štampe 32 autorska tabaka (480 kucanih strana).

V — Saradnja sa drugim institucijama

Pored preuzimanja zadataka iz programa Akademije, što se smatra i izvesnom obavezom Instituta (rad na ediciji Fontes archeologici serbice, učešće u međuakademijskim komisijama i sl.), naročito

uspešna i tesna saradnja ostvarena je sa Centrom za balkanološka istraživanja Akademije nauka BiH, Institutom za proučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, Vojvođanskim muzejom, od koga je Institut dobio povodom jubileja muzeja diplomu za uspešnu saradnju, Arheološkim institutom SR Srbije, Narodnim muzejom Bor i dr.

2) Studijski projekat: »Bogumilstvo na Balkanu i u prednjoj Aziji« — rukovodilac dr. Dragoljub Dragoljović.

U toku 1972. godine završeno je sa prikupljanjem i kserografisanjem vizantijske i najvećeg dela slovenske izvorne građe koja se odnosi na istoriju neomanihejskog pokreta na Balkanu i prednjoj Aziji. U prvoj polovini godine održana je redovna sednica Odbora za izučavanje vizantijske, latinske i slovenske izvorne građe, koji je razradio osnovne koncepcije za izdavanje izvora. Istovremeno, obrađen je najveći deo izvora koji se odnose na najstarije neomanihejske sekte, masalijane i pavlikijane.

Rad na orijentalnim izvorima za istoriju neomanihejskog pokreta na Balkanu i prednjoj Aziji nešto je sporiji. Formiranjem odbora za orijentalne izvore prošle i jednim savetovanjem ove godine prešlo se na konkretnu realizaciju projekta. Na neposrednom prikupljanju orijentalne građe angažovan je Salih Alić, naučni saradnik Orijentalnog instituta u Sarajevu, koji će obraditi Arapsko-islamske izvore o neomanihejima i sličnim jeretičkim pokretima u prednjoj Aziji.

Od spoljnih saradnika na konkretnim poslovima angažovan je i dr Dimitrije Bogdanović viši naučni saradnik, koji će obraditi Srpsku varijantu Kozmine besede u Zborniku popa Dragolja.

Pored rada na izvorima, u toku 1972. godine obrađen je najveći deo prve od tri sveske koliko će obuhvatiti kompletna monografija o bogumilstvu na Balkanu i u prednjoj Aziji.

Za treću svesku Balkanike napisan je jedan veći prilog i šest pri-

kaza domaćih i stranih naučnih publikacija.

Iz problematike koju obuhvata projekat Bogumilstvo na Balkanu i u prednjoj Aziji objavio je ili predao za štampu sledeće priloge:

1. Dispositios légales concernant les néomanichéens dans les nomocanons byzantins et slaves, *Balkanica III*, 1972.

2. Marginalne glose srpskih rukopisnih krmčija o neomanihejima, *JiC 1—2*, 1972, sa rez. na francuskom.

3. Bogumilstvo i počeci scenske umetnosti kod balkanskih Slovena, *Književna istorija IV*, 15, 1972, sa rez. na latinskom.

4. Arijevska jeres u srednjovekovnoj Srbiji. Predato za *Glas Odeljenja istorijskih nauka*.

5. G. Wild, Bogumilen und Katharen in ihrer Symbolik, Wiesbaden, 1970, *Balkanica III*, 1972.

O ostalim pitanjima iz srednjovekovne političke i kulturne istorije objavljeno je priloga:

1. Sources byzantines pour l'histoire des peuples de Yougoslavie, *Balkanica III*, 1972.

2. Domaine des Branković relévé de cadastre détaillé de l'année 1455, *Balkanica III*, 1972.

3. S. N. Liaku, Ti progmati esan oi Sklabenoi (Asselac) ethnikoi tu thematos Thesalonike (Dragubitarihinoi-Sagudatai), *Thesalonike*, 1971, *Balkanica III*, 1972.

4. R. Samardžić, Mehmed Sokolović, *Balkanica III*, 1972.

5. Slavjano-balkanske isledovanije. *Istoriografija i istočnikovedenije*, *Balkanica III*, 1972.

6. *Srbljak*, *Književna istorija IV*, 15, 1972.

7. Epifanije Kiparski i počeci filozofske književnosti kod Južnih Slovena u srednjem veku, *SavremeniK 6*, 1972, sa staroslovenskim tekstom i prevodom.

8. Vladislav Gramatik, veliki srpski enciklopedista i istoričar XV veka, *SavremeniK 11*, 1972.

9. Onomastika Jugoslavica, *Istorijski glasnik 1—2*, 1971, u štampi.

10. P. Diaconu, *Les Petchenegues au Bas-Danube*, *Istorijski glasnik 1—2*, 1971, u štampi.

11. The Work of Constantine — Cyril the Philosoph, Istorijski glasnik 1—2, 1971, u štampi.

12. M. N. Tihomirov, Istorijske svjazi Rossii so slavjanskimi stranami i Vizantej, Istorijski glasnik 1—2, 1971, u štampi.

Za Havas Congrès, koji se održava u Parizu od 3—9 jula 1973. godine, napisan i poslat referat Les sources des Slaves du Sud pour l'histoire du mouvement Paulicien en Asie Mineure et dans les Balkans.

3) Studijski projekat: »Uprava i administracija turskog carstva na Balkanu« — rukovodilac Vasa Čubrilović.

Posle smrti Hazima Šabanovića, naučnog savetnika Institut još nije uspeo da nađe odgovarajuću ličnost sa potrebnim znanjima za ovu problematiku i da ga postavi za stalnog naučnog saradnika. Zato se u toku 1972. godine pristupilo biranju spoljnih saradnika. Pored Aleksandra Matkovskog izabran je za spoljnog saradnika na ovu temu dr Hasan Kaleši, redovan prof. Univerziteta u Prištini. Proučavanje projekata je nastavljeno radom u domaćim i turskim arhivama i spremanjem nekoliko studija za časopis Balcanicu iz pitanja »Organizacija i uprava Turskog carstva na Balkanu«.

4) Studijski projekat: »Istočno pitanje u svetlosti oslobodilačkih pokreta balkanskih naroda« — rukovodilac dr Kliment Džambazovski.

U toku 1972. godine sekcija XIX veka svoju aktivnost razvijala je u okviru studijske teme »Istočno pitanje u svetlosti oslobodilačkih pokreta balkanskih naroda« i to na sledećim problemima:

1. za projekat *Arhivska građa u arhivama Srbije za istoriju bugarskog naroda od početka XIX veka* do 1856. godine: izvršeno je kserokopiranje do sada izabranih dokumenata, koji bi ušli u prvu knjigu. U toku je prekućavanje odabranih dokumenata, tako da postoje realne mogućnosti da ova zbirka doku-

menata do kraja 1973. godine uđe u štampu.

2. za projekat *Arhivska građa u arhivama Srbije za istoriju makedonskog naroda od početka XIX veka do 1856. godine* kserokopirana su dokumenta iz svih fondova i zbirki Arhiva Srbije, koja se odnose na razne vidove kontakata i saradnje srpskog sa makedonskim narodom od početka XIX veka do 1856. godine. Kserokopirana dokumenta poslata su Arhivu Makedonije, da bi se budući makedonski saradnici na objavljivanju ove građe upoznali sa njenim sadržajem, kako bi se pristupilo odabiranju dokumenata za prvu knjigu, koja se priprema, da u štampu uđe u toku 1974. godine.

3. za individualni projekt *Kulturno-političke veze Bugara sa Kneževinom Srbijom od početka XIX veka do njihovog oslobođenja 1878. godine* pregledani su u Arhivu Srbije fondovi koji daju podatke o ekonomskoj saradnji srpskog i bugarskog naroda u sredini XIX veka, kao napr. fond: Glavnog kaznačejstva, Tevteri i protokoli beogradskog đumruka koji daju podatke o pojedinačnoj poseti bugarskih trgovaca, zanatlija i pečalbara Kneževini Srbiji i Popočiteljstvo finansije K odeljenje ili Kaznačejstvo od 1839—1851. godine, gde isto tako ima podataka o bugarskim trgovcima, zanatlijama i pečalbarima u toku njihovog zadržavanja u Kneževini Srbiji.

U sklopu prikupljanja i proučavanja arhivskih izvora individualne teme u Balcanici III objavljen je članak *Ideje i projekti u Srbiji o srpsko-bugarskoj federaciji u toku 1862. godine.*

Krajem 1972. godine od 8.—11. novembra učestvovao sam na Simpozijumu povodom sto godina od smrti poznatog makedonskog revolucionara i nacionalnog radnika Goce Delčeva, koji je održan u Štipu sa referatom: Srpski diplomatski izvori o Goce Delčevu. Referat se temelji isključivo na neobjavljenoj arhivskoj građi iz Diplomatskog arhiva Sekretarijata inostranih poslova SIV-a.

Kao spoljni saradnik na realizaciji projekta Rusko-jugoslovenskog

odbora za prikupljanje i objavljivanje arhivske građe o Prvom srpskom ustanku, rukovodio sam radom oko registriranja do sada objavljenih izvora — arhivske građe — o Prvom srpskom ustanku sa teritorija jugoslovenskih zemalja, prikupljanje bibliografija iz posebnih izdanja i časopisa, kao i organiziranje na prikupljanju još neobjavljene arhivske građe o Prvom srpskom ustanku u Arhivu Srbije, Pokrajinskom arhivu Vojvodine i Istorijskom arhivu u Pančevu. Za potrebu ove akcije početkom septembra 1972. godine posetio sam Sremske Karlovice, Novi Sad i Pančevo, da bi utvrdili koje arhivske fondove treba pregledati radi istraživanja arhivskih podataka o Prvom srpskom ustanku na teritoriji Vojvodine.

5) Studijski projekat: *Srbija i oslobodilački pokreti na Balkanu od Pariskog do Berlinskog kongresa (1856—1878)* — rukovodilac Vasa Čubrilović.

Za dugoročni projekat »Srbija i oslobodilački pokreti na Balkanu od Pariskog do Berlinskog kongresa 1856—1878, godine pregledana je arhivska građa Bukureške agencije, koja se čuva u Sekretarijatu za inostrane poslove SIV. Izdvojena su dokumenta interesantna za srpsko-bugarske i srpsko-rumunske odnose od 1870—1878. godine, koja će biti kserokrirana i uključena u buduće zbirke dokumenata po predviđenom planu.

6) Studijski projekat: *»Istorija radničkog pokreta u jugoistočnoj Evropi«* — rukovodilac dr Petar Milosavljević.

U protekloj godini, a na bazi plana rada za 1972. godinu i iskrslih potreba, objavljeni su sledeći poslovi:

Rad na studijskom projektu »Istorija radničkog pokreta u jugoistočnoj Evropi«.

a) Istraživanje u oblasti istorije radničkog pokreta Bugarske u periodu 1918—1923.

b) Razrada teze za istoriju radničkog pokreta Rumunije.

v) Održano je niz sastanaka sa članovima redakcije za pisanje istorije radničkog pokreta Mađarske. Na ovim sastancima definitivno je utvrđen broj saradnika i određeni su njihovi zadaci u sklopu pisanja ove istorije. Tako će sledeći članovi ove redakcije obrađivati ove teme:

— Dr Kalman Čehak — »Radnički pokret Ugarske do formiranja Soc. demokratske partije Ugarske«,

— Mr Fedora Bikar — »Radnički pokret Ugarske od formiranja Soc. Demokratske partije Ugarske do prvog svetskog rata«,

— Šandor Mesaroš — »Radnički pokret Ugarske u toku prvog svetskog rata«,

— Mr Đerđ Gal — »Period Mađarske komune«,

— Dr Arpad Lebl — »Radnički pokret Mađarske u periodu 1918—1941«,

— Dr Josip Mirnić — »Radnički pokret Mađarske u toku drugog svetskog rata«.

Rad na »Balcanici«

a) Za »Balcanicu« su napisani sledeći članci i prikazi:

— O nekim aspektima društveno-ekonomskog i socijalno-političkog karaktera uslovivši usvajanje »zakona o zaštiti države« u Bugarskoj, Rumuniji i Jugoslaviji,

— »Povodom dvadeset pet godina od osnivanja Instituta slavjanovedenija i balkanistike AN SSSR«,

— »Sloveni i Rusija«. Institut slavjanovedenija i balkanistike AN SSSR, Moskva, 1972.

— »Sergej Aleksandrovič Nikitin. Povodom sedamdesetog rođendana.

Naučno-istraživačka delatnost van Instituta.

— Za knjigu *Istorija Beograda* napisan je članak »Društvena i politička istorija Beograda 1838—1878. godine« obim devet autorskih tabaka.

— za *Glas SANU* napisan je članak povodom smrti akademika Ferde Čulinovića.

— U »Politici« objavljen je članak povodom smrti dopisnog člana SANU akademika Hvastova.

— U »Istorijskom glasniku« objavljen je prikaz Zbornika radova Instituta slavjanovedenija i balkanistiki za 1972. godinu.

— Za izdavačko preduzeće »Prosveta« izvršena je recenzija srpskog prevoda »Istorije sov. saveza«, knj. II.

— Recenzirano nekoliko radova iz istorije radničkog pokreta Srbije: M. Perić »Radnički pokret u Negotinskoj Krajini« i S. Bosiljčić »Radnički pokret u Boru i okolini«.

Sekretarski poslovi u institutskim i akademjskim redakcijama.

— Kao sekretar redakcije za pisanje »Istorije radničkog pokreta u jugoistočnoj Evropi« obavljao sve administrativne poslove u vezi rada ove redakcije. Pored ostalog zaključio ugovore o spoljnoj saradnji sa sledećim naučnim radnicima:

— Dr Nikolom Babićem, dr Ahmedom Hadžirovićem i dr Rasimom Hurenom za pisanje istorije radničkog pokreta Bosne i Hercegovine,

— Dr Jovanom Bojovićem za pisanje istorije radničkog pokreta u Crnoj Gori,

— Dr Kalmanom Čehakom, Šandorom Mesarošem, mr Fedorom Bikar, dr Arpad Leblom i dr Josipom Mirnićem za pisanje istorije radničkog pokreta Mađarske,

— Dr Nikolom Gavrilovićem i Gligorom Popijem za pisanje istorije radničkog pokreta Rumunije.

— U toku protekle godine radio i kao sekretar redakcije za izdavanje izvora o Prvom srpskom ustanku.

7) Studijski projekat: *Velike sile i Balkan u XX veku* — rukovodilac Dr. Dušan Lukač.

U toku 1972. konačno se krenulo sa radom na širem projektu »Velike sile i zemlje jugoistočne Evrope u prvoj polovini XX veka«. An-

gažovani su spoljni saradnici na izradi manjih studija:

— Profesor Dr Nikola Vučo, tema, »Agrarna kriza i uloga agrarnog fronta zemalja jugoistočne Evrope u periodu velike ekonomske krize 1929—1934« obima oko 3—4 a/t.

— Vanredni profesor, dr Živko Avramovski, tema »Engleska balkanska politika u vreme velike ekonomske krize«, obim oko 3—4 a/t.

— Docent dr Andrej Mitrović, tema »Nemačka zainteresovanost za jugoistočno tržište u periodu velike ekonomske krize, obima oko 3—4 a/t.

U isto vreme ugovorena je dugoročnija, šira tema sa dr Andrejom Mitrovićem »Nemački privredni prodor u zemlje jugoistočne Evrope u periodu između dva svetska rata« koja bi se radila u toku narednih pet godina. Projekat za ovu temu je u procesu izrade. Tri napred navedene, kraće studije biće završene u toku 1973. godine.

Rukovodilac ovog projekta dr Dušan Lukač nastavio je istraživački rad na individualnoj temi »Nemačka i zemlje jugoistočne Evrope od 1939—1941. Istraživana su nemačka mikrofilmovana dokumenta koja se nalaze u Arhivi vojnoistorijskog instituta, Diplomatskom arhivu SIP-a i u dokumentaciji Instituta za savremenu istoriju u Beogradu. U toku maja i juna istraživana je engleska arhivska građa u Public Record Office u Londonu. Fotokopirano je oko 200 dokumenata u ovom Arhivu i poručeno da se kseroksira još oko 1000 stranica, najvrednijih dokumenata koji se tiču odnosa velikih sila i zemalja jugoistočne Evrope u toku 1940 i 1941. godine. Nastavljeno je takođe proučavanje literature kao i zbornika objavljene građe (Akten zur dut-schen auswärtigen politik).

»Balcanica«

Napisan je članak i objavljen u »Balcanici« III »Srpski socijalisti o nacionalnom pitanju naroda na Balkanu do 1918«. str. 395—421., i tri prikaza: Dokumenti vnešnje politiki SSSR-a, T. I—XII Moskva 1957—1971, str. (Balcanica III) 572—

—575., Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945. T. I—XIII str. 575—579 i osvrt na međunarodni naučni skup »Ustanak u Jugoslaviji 1941 i Evropa«, str. 601—604.

U toku 1972. godine izvršene su neke sitnije dopune prilikom objavljivanja studije »Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918—1941.« Ovu knjigu, rukovodilac projekta, je napisao ranije u Institutu za savremenu istoriju a objavljena je u zajedničkom izdanju ISI i Eksport-presa, 1972, str. 421.

Ostali poslovi:

U toku 1972. rukovodilac projekta dr Dušan Lukač, učestvovao je u redakciji za pripremanje Zbornika naučnog skupa »Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa« i u redakciji Istorijskog glasnika koji izdaje Istorijsko društvo Srbije. Od marta, angažovan u radu Odbora za prikupljanje i objavljivanje građe o spoljnoj politici Srbije 1903—1918. kao sekretar. Takođe započeo sa pripremnim radovima na prikupljanju građe za jedan tom Zbornika građe o spoljnoj politici Srbije za period 1913-e godine.

8) Studijski projekat: »*Nomad-ska i polunomad-ska stočarska kretanja na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi*« — rukovodilac dr. Dragoslav Antonijević.

I — Institutski zadaci

1. U toku 1972. godine nastavljen je sa započetim radom na studijskom projektu »*Nomad-ska i polunomad-ska stočarska kretanja na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi*«. Daljim naučnim istraživanjima i realizacijom ovog projekta obuhvaćeni su i neposredni spoljni saradnici na konkretnim problemima i to: Dr Jovan Trifunoski iz Skoplja koji radi na temi: »*Antropogeografski aspekti stočarskih kretanja u Makedoniji*«, prof. Dr Milan Vasić iz Sarajeva sa temom: »*Turski zakonski propisi o stočarskim kretanjima*« i prof. dr Bogumil Hrabak sa posebnom monografijom koja je

u vezi sa makroprojektom: »*Proizvodi balkanskog stočarstva i njihov promet i izvoz u XV, XVI i XVII veku*«.

Republički odbori pri akademijama nauka za rad na ovoj temi u protekloj godini više su bili angažovani na pitanjima organizacije svojih odbora, nego li na istraživačkom radu problematike vezane za makroprojekat. Republički odbori se još nisu uključili u republičke naučne fondove za dobijanje materijalnih sredstava za rad na svojim problemima. Jedino je republički odbor Hrvatske na čelu sa svojim predsednikom akademikom Branimirom Gučišem započeo i neposredna proučavanja stočarskih kretanja u Dinarskoj oblasti.

Osim rukovođenja na ovim zadacima, radi se na temi: »*Uporedna proučavanja običaja i verovanja balkanskih stočara*«. U toku 1972. godine prikupljana je faktografska građa razbacana u brojnim etnografskim serijama kako našim, tako i inostranim. Počela su se vršiti i prva upoređenja i sistematizacija građe. Prema planu i programu rada trebalo je u toku ove godine obaviti i neposredna terenska ispitivanja u pojedinim stočarskim regionima naše zemlje, međutim, ovaj posao nije izvršen. Takođe ni put u Bugarsku u vezi postavljenih zadataka sa temom *Stočarska kretanja*, nije obavljen.

2. Jedan od neposrednih institutskih zadataka na kome je radeno u toku 1972. godine odnosio se na uređivanje i redigovanje kao i završno opremanje za štampu »Zbornika radova sa Međunarodnog simpozijuma Običajno pravo i samouprave na Balkanu«. Rukopis sadrži 28 referata na 730 kućanih stranica teksta naših i inostranih naučnih radnika.

3. Rukovodilac ovog projekta je kao član uredništva i redakcije institutskog Godišnjaka »*Balcanica*« i za ovaj III broj okupljao saradnike i pomagao sekretaru redakcije u redigovanju, prevođenju i korekturama.

4. Za III broj časopisa »*Balcanica*« — napisano je:

— Contribution à l'Étude de la Symbolique du Cercle magique et

de la Marche en rond autour du Defunt.

— Zeitschrift für Balkanologie VII. 1—2, 1969—1970.

— Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susjednim zemljama.

— Koordinacioni međuakademijki odbor za balkanologiju.

— Akademik France Stele (In memoriam).

II — Poslovi izvan Instituta

a) Učestvovanje na kongresima i simpozijumima:

— Na XIX Kongresu Saveza udruženja folklorista Jugoslavije u Kruševu sa referatom: »Narodno stvaralaštvo limitrofnih etničkih grupa Vlasine (u štampi).

— Na Međunarodnom simpozijumu o srpsko-rumunskim odnosima u Pančevu sa referatom: »Neke uzajamnosti u folklornoj tradiciji stanovništva Đerdapa« (u štampi).

— Na Simpozijumu o problemima savremene metodologije etnoloških nauka koji je organizovala Srpska akademija nauka i umetnosti — Odeljenje društvenih nauka, održan je referat: »Metode i tehnike uporednih etnoloških studija« (u štampi).

— Za Međunarodni kolokvijum o hajdučkoj epici balkanskih naroda, sa referatom: »Narodna pesma kao izvor sa poznavanjem hajdučkog i uskočkog kostima«.

b) Radovi objavljeni ili se nalaze u štampi u raznim publikacijama:

— Ovcarska slava u jugoistočnoj Srbiji, Glasnik narodnog muzeja u Vranju 1972.

— Magija u stvaralaštvu stočara balkanskih naroda, Rad XVII-og Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Zagreb, 1972.

— Stočarski stanovi na Rtnju (u štampi časopis Narodno stvaralaštvo).

— O leskovačkom prvom saboru narodnog stvaralaštva, »Politika«.

— O folklornom festivalu amatera Beograda (u štampi).

— Darinka Zečević (In memoriam), Glasnik Etnografskog instituta SANU.

— Svadba u Koretištu na Kosovu (scenario za televizijski film »Tragom melografa«).

c) Angažovanost u samoupravnim naučno-stručnim društvima i ustanovama:

— Sekretar koordinacionog međuakademijskog odbora za balkanologiju.

— Član Odbora za etnologiju i folklor u međunarodnom udruženju AIESEE.

— Član upravnog odbora Folklorista Srbije.

— Član redakcije Saveznog folklornog časopisa »Narodno stvaralaštvo«.

— Član Umetničkog odbora za održavanje folklornih festivala u SR Srbiji.

— Član Komisije za folklor pri Savezu amatera Beograda.

— Član Saveta Etnografskog muzeja u Beogradu.

— Član Saveta muzeja »25. maj« u Beogradu.

9) Studijski projekat »Običajno pravo i samoupravljanje na Balkanu i u susjednim zemljama« — rukovodilac Đurica Krstić.

1. U okviru rada na makroprojektu u Institutu rađeno je na studijskom projektu »Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susjednim zemljama«. Rad je imao pripremni karakter jer je rukovodilac ovog projekta, na dužnost u Institutu stupio tek februara 1972. godine, pa je trebalo organizovati saradnju sa spoljnim saradnicima i postaviti plan izrade pojedinih tema u projektu, koji je dugogodišnji po karakteru.

U pripremne radove spadalo je izučavanje relevantne literature o običajnom pravu balkanskih naroda, sređivanje bibliografije potrebne za izradu monografija, povezivanje sa našim i inostranim stručnjacima iz oblasti običajnog prava, itd.

Kao prva tema za monografiju u okviru šireg pomenutog projekta (radni naslov) uzeće se u obradu »Današnji ostaci pravnih običaja kod plemena Kuča i susjednih Arbanaskih plemena. Rok izrade je dve

godine, tj. 31. 12. 1974. U okviru ove teme jula meseca obavljen je terenski rad u trajanju od 31 dana na teritoriji plemena Kuča u Crnoj Gori, kojom prilikom je vršeno anketiranje poznavalaca običajnog prava, putem magnetofona i beleženja. U toku je sređivanje tog materijala, koji će se, pored materijala za monografiju, koristiti i za jedan članak za *Balcanica*-u IV (*Jedan slučaj pomire po starom običajnom pravu plemena Kuča*).

U izveštajnom periodu angažovan je i vezan ugovorom jedan spoljni saradnik (Docent dr Petar Stojanović, iz Titograda) koji je prcuzeo obavezu da do 31. 12. 1974. izradi dve monografije sa sledećim naslovima: *Savremeni izvori i izrazi krvne osvete u Crnoj Gori i braćna i porodična međuzavisnost kod Kuča i Arbanasa*. Pored tog saradnika, uspostavljena je bliža saradnja sa docentom dr Nikolom Pavkovićem, etnologom iz Beograda, i docentom dr Ilijom Radosavovićem, sociologom i pravnikom iz Beograda (poreklom Kuč).

2. Uspostavljen je kontakt sa stručnjacima za arbanaško i uporedno običajno pravo na Kosovu, tj. na Univerzitetu u Prištini, tako da se očekuje plodan rad i saradnja sa više autora iz ove oblasti, koji su već dali predloge za pojedine teme koje će obrađivati u okviru šireg projekta pod 1).

3. Za časopis *Balcanica III* napisan je članak *Questions Concerning the Principles and Methodology of the Contemporary Common Law* (Neka principijelna i metodološka pitanja savremenog izučavanja običajnog prava), koji predstavlja uvodnu raspravu za širu razradu projekta pod 1).

Za isti časopis napisana su i četiri prikaza knjiga i to: Romulus Vulcanescu: *Pravna etnologija*; Fani Milkova: *Zemljišna svojina u Bugarskoj u XIX veku*; Đuričić Milutin: *Zakletva i sakletvenici u pravnim običajima Arbanasa u severnoj Metohiji i Pupovci Surja: Građanskopravni odnosi u zakoniku Leke Dukađinija*.

Za list »Politika«, napisan je prikaz rada Tomice Nikčevića: Posta-

nak i pokušaj prerade građanskog zakonika kneževine Srbije.

4. Od naučnih skupova, učestvovanje na Simpozijumu o problemima savremene metodologije etnoloških nauka, sa referatom *Metode proučavanja pravnih običaja u prošlosti i danas* (decembra 1972).

5. Za druge naučne i stručne časopise napisana su tri članka iz šire oblasti običajnog prava, a takođe i saradnja iz te oblasti u »Politici« u enciklopedijskoj rubrici.

6. Obavljeni su i svi drugi redovni poslovi naučnog saradnika u Institutu, a takođe i prevodenje tekstova sa francuskog i engleskog jezika i na te jezike sa srpskohrvatskog.

7. Rukovodilac ovog projekta sredio je i redigovao kompletan materijal za simpozijum »Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa«, no uglavnom van radnog vremena, s obzirom da taj posao nije spadao u okvir njegovih dužnosti.

10) Studijski projekat: »*Narodna književnost na Balkanu*« — rukovodilac Miodrag Stojanovic.

U daljoj razradi studijskog projekta *Hajduci u umotvorinama naroda u jugoistočnoj Evropi* rađeno je na prikupljanju u našim bibliotekama dostupnih izvora, zbirki pesama i literature za monografiju *Novogrčki klefci i južnoslovenski hajduci*. S tim u vezi rađeno je na temi *Epski pevači — hajduci i uskoci* i prikupljana je građa za temu *Balkanske varijante hajdučke narodne pesme »Predrag i Nenad«*.

U sklopu komparativnog proučavanja pojave hajduštva i kod ostalih balkanskih i susednih naroda angažovani su spoljni saradnici — dr Dragutin Mićović za temu: »*Krajišnička epika na srpskohrvatskom i albanskom jeziku*« i Mr Nenad Ljubinković za temu: »*Hajduci u umotvorinama južnih Slovena*.«

II — *Balcanica III*

1. *Adagia Illyrica* dubrovačkog latiniste Đure Ferića.

2. *Usmena književnost*, izbor studija i oglada M. Bošković—Stulli (prikaz).

3. Marija Đukanović, Kroz tursku narodnu poeziju, Beograd, 1969.

4. Dušan Nedeljković, Zajednička tema poruke mrtvog heroja srpskog i rumunskog pevanja u zajednici usmenog folklora naroda Balkana.

5. Crnogorske narodne tužbalice, Titograd, 1970.

6. Revue des Etudes Sud-Est Européennes (Bucarest, 1971).

III — Kongresni referati:

7. Marko Kraljević u grčkoj i našoj narodnoj epici (Kongres folklorista Jugoslavije, Prilep—Kruševo, septembar 1972), i

8. Jugoslovensko-rumunske verzije balade o prodatoj nevesti (Simpozijum o jugoslovensko-rumunskim uzajamnostima u oblasti narodne književnosti, Pančevo, oktobar 1972).

IV — Prilozi objavljeni u drugim publikacijama:

9. »Adamantios Korais chez les Serbes«, Revue des Études Sud-Est européennes X (1972), № 3, str. 511—518.

10. Ljuba Ivanova, Hrvatske starsinske narodne pjesme sakupljene u naše dane po Dalmaciji. Zapisao i uredio Olinko Delorko, Split 169. — »Narodno stvaralaštvo — Folklore«, sv. 39—40.

11. Jedna rukopisna varijanta zdravice iz Konavljja. — »Narodno stvaralaštvo — Folklore«, sv. 39—40.

12. Hrvatski latinisti (Croatici scriptores qui latine scripserunt). — Knj. I—II, Zagreb 1969—1970. — »Književna istorija« IV (1972), sv. 15.

13. Bibliografija Vukašina Radišića (u štampi — Zbornik Matice srpske za knj. i jezik).

14. Antički uzori metrike Dimitrija Mitrovića (u štampi — Zbornik Radu Flore).

V — Marta meseca 1972. godine rukovodilac ovog projekta proveo je 15 dana na studijskom radu u Dubrovniku (Državni arhiv i Naučna biblioteka), proučavajući uglavnom dovukovske skupljače narodnih u-motvorina, što se vidi iz nekih već objavljenih priloga.

VI — Rukovodilac projekta je sekretar redakcije časopisa »Narodno stvaralaštvo — Folklore«, Organa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije i sekretar Udruženja folklorista SR Srbije.

11) Studijski projekat: »Umetnički zanati na Balkanu kroz vekove« — rukovodilac dr Verena Han.

I — Tema projekta »Staklo na Balkanu u srednjem veku«

— izrađene su teze i osnovne smernice za program istraživanja,

— organizovan je i održan sastanak užeg kruga spoljnih saradnika (29. VI) iz SR Slovenije, SR Bosne i Hercegovine i SR Srbije. Na sastanku su utvrđeni planovi rada,

— izrađen je organizacioni i tematski program za simpozijum »Staklo na Balkanu u srednjem veku«, koji treba da se održi u oktobru 1973. u Beogradu,

— individualni rad na izučavanju arhivske građe u Dubrovniku ostvaren je u martu mesecu o.g. u trajanju od 27 dana; sakupljani su podaci za sledeće teme:

1. Dubrovačko staklo na Balkanu

2. Arhivska građa kao izvor za poznavanje materijalne kulture srednjovekovnog Balkana

3. Predmeti turske materijalne kulture i umetnosti XV veka u Dubrovniku.

— Izvršena su ispitivanja sledećih zbirki srednjovekovnog stakla:

Beograd — Muzej grada Beograda (arheološki nalazi iz 1972. sa Beogradske tvrđave (Gornji i Donji grad);

Kruševac — Narodni muzej (arheološki nalazi sa iskopavanja na platou Lazarice i dvora kneza Lazara);

Ravanica — arheološki nalazi sa iskopavanja na ovom lokalitetu, koja je vodio arhitekt dr B. Vulović.

II — Tehnološka ispitivanja srednjovekovnog stakla

— za rad na tehnološkim ispitivanjima srednjovekovnog stakla sklopljen je ugovor sa prof. dr Milutinom Jovanovićem kao spoljnim saradnikom Instituta

— za tehnološke analize dato je 18 ulomaka srednjovekovnog stakla sa lokaliteta Novo Brdo i Ravanica: analize su izvršene.

III U saradnji sa Odeljenjem istorijskih nauka SANU pokrenut je rad na prikupljanju arhivske građe u cilju izdavanja korpusa dokumentata na temu »Dubrovnik kao staklarski centar i njegov značaj za zemlje njegovog zaleđa«, u dva toma (I Srednji vek, II Novije vreme), u izdanju jedne od serija SANU.

IV Studije i članci:

1. La Centure matérielle des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik, *Balkanica* III.

2. Prikaz knjige Joseph Philippe, *Le Monde byzantin dans l'Histoire de la Verrerie (Ve—XVIe s.)*, Bologna 1970. *Balkanica* III.

3. Prozorsko staklo XV i XVI veka u Srbiji. Povodom nalaza stakla u gornjem gradu Beogradske tvrđave, Zbornik za likovne umetnosti 8, Novi Sad 1972.

4. Verre à vitres du XVe et XVIe siècle en Serbie — A l'occasion de la découverte de verre dans la Ville haute de la forteresse de Belgrade, *Bulletin de l'Association internationale pour l'Histoire de Verre*, № 6, Liège 1970—1972.

5. Primenjena umetnost XIV veka u Srbiji, poglavlje za Istoriju Beograda, u izdanju SANU.

6. Srednjovekovno staklo u Srbiji (Poglavlje za I tom dela *Primenjena umetnost u Srbiji*, u izdanju Muzeja primenjene umetnosti, Beograd).

7. Duborez Srbije, Makedonije i susednih zemalja u svetlu ornamentike Moravske škole, Zbornik radova sa Simpozijuma o Moravskoj školi, Beograd 1972.

8. Umetnička obrada kosti i rožine u srednjovekovnoj Srbiji (jedno poglavlje za I tom dela *Primenjena umetnost u Srbiji* u izdanju Muzeja primenjene umetnosti, Beograd).

9. Predmeti turske materijalne kulture i umetnosti XV veka u Dubrovniku (referat za simpozijum o

islamskoj istoriji i kulturi u organizaciji Orijentalnog instituta u Sarajevu).

Vrlo je teško davati sudove o rezultatima rada u toku jedne godine nekog instituta kakav je Balkanološki institut. Poslovi su u toku, neki se bolje razvijaju, neki gore, jedni se dovršavaju, drugi započinju i tako to teče. Kritički osvrt na rad je raznovrsan. Negde uspeva zahvaljujući ljudima koji na poslu rade a negde ljudi nisu krivi što im posao ne ide, jer su objektivne činjenice na putu koje oni nisu u stanju da otklone. U celini uzevši kolektiv Balkanološkog instituta trudi se da dade od sebe ono što se od njega očekuje. Ali, mogle bi mu se staviti i neke primedbe. Jedna od glavnih bi bila da usitnjuju svoje napore na naučno istraživačkom radu i da bi bilo vreme da pređu u svom ličnom radu izradi većih naučnih radova iz svoje grane nauka. U tom smislu pojedini članovi kolektiva su dobili i zaduženja u 1972. godini, i toj vrsti poslova moraću posvetiti više truda i više pažnje. Kolektivu se isto može prigovoriti da nije dovoljno održavao veze sa srodnim naučnim ustanovama u zemlji i inostranstvu. Koordinacioni međukademijski odbor za balkanologiju iz raznih razloga nije u tome dovoljno poslužio zadacima zbog kojih je osnovan. Isto tako nisu bile dovoljno jake veze sa naučnim ustanovama srodne vrste u inostranstvu. Ovo se naročito može kazati što se tiče održavanja veza sa Međunarodnom organizacijom za balkanologiju sa stečštem u Bukureštu. I Balkanološki institut naše Akademije u Beogradu i Nacionalni komitet za balkanologiju moraću se više potruditi da se prodube veze sa inostranstvom kad su u pitanju balkanološke studije. Nadamo se da će se poslovi u ovom smislu bolje razvijati u 1973, nego u 1972. godini.

Pri koncu izveštaja moramo da izjavimo zahvalnost kako Naučnoj zajednici Republike Srbije, tako i Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, da su nas materijalno obezbeđi-

vali za najveći deo naučnih poslova koje smo preduzimali u toku 1972. godine. Nadamo se da će prema nama biti isto tako predusretljivi i

imati razumevanja i u 1973. godini, kao što su imali i u 1972. godini.

Direktor instituta
akademik *Vasa Čubrilović*

PRIPREME ZA III KONGRES BALKANOLOGA

Međunarodno udruženje za balkanologiju (AIESEE) koje razvija i unapređuje balkanološke studije, svoju delatnost usredsređuje i na održavanje većih međunarodnih naučnih skupova — kongresa koje organizuje svake četvrte godine obično u jednoj od balkanskih zemalja. Prvi je bio u Sofiji, drugi u Atini, a sada je u pripremi i treći zakazan za septembar 1974. u Bukureštu.

Na radnim pripremnicima sastancima proširenog Biroa AIESEE-a (Venecija, Atina, Sofija) odlučeno je pored ostalog da AIESEE svoj radni program proširi započinjanjem sistematskih i svestranih istraživanja u okviru opštije teme: »*Balkan i Mediteran*«. Tako je postignuta saglasnost da i treći Kongres balkanologa ovu temu uzme kao okvirnu i preko nacionalnih komiteta svake zemlje članice ove međunarodne organizacije obezbedi što kvalitetniji naučni kadar koji će se pozabaviti istraživanjem ove problematike.

Definitivna odluka o tematskoj strukturi Kongresa u Bukureštu data je uz ovu belešku kao prilog na francuskom jeziku. Naglasimo da je to i jedino merodavan spisak tema u okviru kojih će se vršiti prijavljivanje za Kongres. Jugoslovenski nacionalni komitet za balkanologiju koji broji 24 člana, sa svojim predsednikom prof. dr Milutinom Garašaninom, a prema odluci AIESEE-a, preuzeo je brigu oko pripremanja i učestvovanja jugoslovenske nauke na Kongresu u Bukureštu. Pri ovom Komitetu obrazovana je i posebna komisija sastavljena od najpozvanijih stručnjaka za svaku od pojedinih naučnih disciplina koja će zaključiti prijem tema i listu učesnika jugoslovenskih naučnika na trećem Kongresu balkanologa u Bukureštu.

Sekretar
Nacionalnog komiteta
za balkanologiju
Dragoslav Antonijević

LES THEMES DU IIIe CONGRES INTERNATIONAL D'ETUDES BALKANIQUES ET SUD-EST EUROPEENNES — Bucarest, septembre 1974 —

I. *THEME GENERAL*

La place, le rôle et la contribution de la balkanologie aux sciences humaines

II. *THEMES-CADRE*

A. *Antiquité*

1. La Méditerranée et les Balkans à l'époque pré- et protohistorique
2. Processus d'urbanisation de l'espace balkanique jusqu'à la fin de l'Antiquité

B. *V^e—XVIIIe siècles*

1. Genèse des peuples balkaniques et formation de leurs États
2. Relations culturelles du Sud-Est européen avec les mondes méditerranéen et pontique
3. Traits communs du développement économique et social des peuples balkaniques et sud-est européens à l'époque ottomane
4. Balkans dans les rapports entre l'Empire ottoman et les puissances européennes aux XVe—XVIIIe siècles.

C. *Temps moderne et période contemporaine*

1. Mouvements sociaux et nationaux dans les pays du Sud-Est européen: traits communs et caractères spécifiques, jusqu'au XXe siècle.
2. Traits caractéristiques et tendances du développement économique, social et institutionnel des Etats balkaniques et sud-est européens.
3. Les Etats balkaniques et sud-est européens dans les relations internationales — fin XVIIe siècle — XXe siècle.
4. Le développement de la pensée sociale et politique chez les peuples du Sud-Est européen à l'époque moderne et contemporaine.
5. L'urbanisation dans l'espace sud-est européen à l'époque moderne et contemporaine: l'hypothèque du passé et les impératifs de l'avenir.

Linguistique

1. Les langues balkaniques. Tendances parallèles et problème des structures
2. Les langues littéraires des peuples balkaniques et sud-est européens dans leur évolution en rapport avec les transformations sociales pendant les XIXe — XXe siècles.
3. Le Sud-Est européen et la Méditerranée. Interrelations linguistiques.

Littérature

1. Formation des courants réalistes dans les littératures balkaniques et sud-est européennes.
2. Etude comparée des littératures du Sud-Est européen. Pro-

blèmes et méthode, tradition depuis les XVIe—XXe siècles.

3. Tendances humanistes dans les littératures du Sud-Est européen au XIXe et au début du XXe siècles.
4. Traits et thèmes communs aux littératures populaires balkaniques et méditerranéennes.

Folklore

1. Tradition et innovation dans le folklore des peuples du Sud-Est européen.
2. Traits communs et spécifiques de la culture des peuples balkaniques et sud-est européens — aspects interdisciplinaires.

Ethnographie

1. Les civilisations rurales sud-est européennes à l'époque moderne.
2. Evolution de la culture urbaine dans le mode de vivre des peuples balkaniques et sud-est européens.

Arts

1. Traditions et innovation dans l'évolution des arts chez les peuples du Sud-Est européen.

Droit et institutions

1. Le problème de l'originalité du droit national des peuples Sud-Est européen dans le contexte de la réception du droit romano-byzantin (jusqu'au XIXe siècle) et du droit bourgeois occidental (XIXe et XXe siècles).
2. Contribution du Sud-Est européen au développement du droit international à l'époque moderne et contemporaine.

Voir aussi ci-dessus: II, B. 3
II, C. 5